ПЕРЕЯСЛАВСЬКА РАДА 1654 РОКУ

ПЕРЕЯСЛАВСЬКА РАДА 1654 РОКУ

Присвячується
дванадцятій річниці
незалежності України

Портрет Богдана Хмельницького.
Гравюра В. Гондіуса. 1651 р.

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ УКРАЇНСЬКОЇ АРХЕОГРАФІЇ
ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВА ім. М. С. ГРУШЕВСЬКОГО
НАУКОВЕ ТОВАРИСТВО ім. ШЕВЧЕНКА В АМЕРИЦІ
КАНАДСЬКИЙ ІНСТИТУТ УКРАЇНСЬКИХ СТУДІЙ

ПЕРЕЯСЛАВСЬКА РАДА 1654 РОКУ

(ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ДОСЛІДЖЕННЯ)

Київ
«СМОЛОСКИП»
2003

ББК Т3(4УКР)4
П 27

Збірник "Переяславська рада 1654 року" висвітлює проблематику українсько-московської угоди, укладеної в результаті січнево-березневих переговорів 1654 р. між Богданом Хмельницьким і московським царем Олексієм Михайловичем. Перша частина видання містить передруки праць української історіографії та публіцистики останньої чверті XIX – 70-х років XX ст. До другої частини ввійшли наукові дослідження сучасних істориків – огляди української, російської, польської та англомовної історіографій, статті про Переяславську раду, її причини та наслідки. Науковими аргументами ще раз спростовується т. зв. переяславська легенда про добровільне входження України до складу Московської держави як вияв "споконвічної мрії" українського народу до "возз'єднання" Русі. Московський напрямок дипломатії Богдана Хмельницького мав такий самий зміст, як і турецько-кримський, шведський, семигородський та ін. Основним завданням української політики того часу був пошук сильного військового союзника у боротьбі з Річчю Посполитою за об'єднання всіх етнічних українських земель в державно-адміністративному устрої Війська Запорозького.

Для науковців, студентів, викладачів та всіх, хто цікавиться історією.

Редакційна колегія:
Павло СОХАНЬ *(головний редактор)*
Ярослав ДАШКЕВИЧ *(заступник головного редактора)*
Ігор ГИРИЧ, Ярослав ФЕДОРУК *(відповідальні секретарі)*
Віктор БРЕХУНЕНКО, Іван БУТИЧ, Лариса ЗАЛЕСЬКА ОНИШКЕВИЧ,
Зенон КОГУТ, Олександр МАВРІН, Юрій МИЦИК, Ольга ТОДІЙЧУК

Затверджено до друку Вченою радою Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України

Видано за фінансової підтримки
Фонду Івана та Єлизавети Хлопецьких (НТШ в Америці)
та Канадського Інституту Українських Студій

© Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України
© Наукове Товариство ім. Шевченка в Америці
© Канадський Інститут Українських Студій
© Видавництво "Смолоскип"

ISBN 1-889240-18-4

ВІД РЕДАКЦІЙНОЇ КОЛЕГІЇ

Переяславська рада 1654 р. була однією з ключових подій Національно-визвольної війни українського народу середини XVII ст. і помітною ланкою в європейській історії другої половини XVI – початку XVIII ст. Ця епоха викликала кардинальні перетворення в історії європейських країн. Перерозподіл впливів у світі, пов'язаний з великими географічними відкриттями, зміна основних торгівельних шляхів, що формувалися впродовж століть, реформаційні та контрреформаційні рухи – всі ці та багато інших факторів докорінно змінювали світ усупереч його традиціоналізмові й твердо вже усталеним, як тоді здавалося, нормам розвитку економіки, політики, культури, моралі й права. Прикметною ознакою цього періоду був занепад або початок занепаду кількох великих держав, що мали виняткове значення у формуванні світової політики того часу, – Османської імперії, Габсбурзької імперії Карла V, розділеної на іспанське й австрійське володіння, об'єднаної Польсько-Литовської держави та інших. Їхнє місце заступали країни зі зростаючими претензіями на вагоме слово в міжнародних відносинах, з амбітними експансивними планами, що випливали чи то з потреб, продиктованих новаторськими формами господарювання або державного правління (Англія, Голландія), чи з необхідності на повну силу реалізувати свої величезні потенційні ресурси, сковані власним консерватизмом і зовнішньою конкуренцією (Московська держава).

Це була епоха найвизначніших національно-визвольних воєн, революцій і великих повстань. В одних випадках такі війни завершувалися переможним проголошенням незалежних держав або якісно нового суспільно-політичного ладу (Нідерланди, Англія), в інших – ставали вагомою причиною міждержавних конфліктів (Угорщина і Семигород – для Габсбурзької та Османської імперій; Україна-Гетьманщина – для Речі Посполитої та Московської держави), а ще в інших – набували значення того фактора, який з року в рік уперто й поступово підривав могутність метрополії, особливо в результаті укладання частих союзів з її ворогами (балканські народи і греки у війнах середземноморських країн з Османами).

Хмельниччина посідала виняткове місце в цьому глобальному світовому процесі – вона була наслідком цих історичних змін і стала їхнім продовженням. Десятиліття 1648–1657 рр. привело до ґрунтовного перекроєння карти Центрально-Східної Європи і встановлення нових кордонів.

Переяславська рада 18 січня 1654 р., без перебільшення, належить до тих знакових подій, які істотно вплинули на хід суспільно-політичного,

соціально-економічного і культурного розвитку українського народу. Парадоксальність Переяслава полягає саме в тому, що рядова політична подія в історії української дипломатії своїми наслідками викликала цивілізаційні соціо- та етнокультурні зміни.

Московський напрямок політики Богдана Хмельницького не був чимось особливим у його діяльності, як це часто представлялося в тлумаченнях російської великодержавної історіографії, засвоєних партійно-державною системою і нав'язаних українським історикам в радянські часи. Для українських політиків ставлення до Олексія Михайловича як до потенційного союзника у війні з Річчю Посполитою у 1648–1654 рр. було цілком природним. Такий союз, на перший погляд, давав кращі перспективи, ніж усі попередні, про які велися дипломатичні переговори, – з Семигородом і придунайськими країнами, Швецією, а також з Османською імперією та Кримом. Тому при цілісному погляді на зовнішньополітичну діяльність Богдана Хмельницького Переяславська рада 1654 р. була лише однією з ланок української політики, спрямованої на боротьбу з Річчю Посполитою за визволення всіх українських етнічних земель "по Львів, Холм і Галич", – як сам гетьман говорив у 1649 р., – об'єднання їх в єдиному адміністративно-територіальному устрої Війська Запорозького й утвердження України на міжнародній карті світу. Аналіз діяльності Богдана Хмельницького після 1654 р. якнайкраще підтверджує той факт, що Москва мала інші пріоритетні плани у міжнародних відносинах – Велике князівство Литовське і вихід до Балтійського моря. Прийняття протекторату Османської Порти у 1655 р., союз України зі шведами у серпні того ж року і козацький похід на Львів, підписання договору з Семигородом у вересні 1656 р. і виступ у січні 1657 р. козацьких полків проти польського короля, який на той час був уже союзником Москви, – це лише деякі факти, що засвідчують прагнення Богдана Хмельницького наприкінці свого життя реалізувати плани, вироблені ще в перших роках повстання. Українська політика цього часу зіткнулася у своїх суперечностях з московською, і московсько-польський мир, підписаний у Вільні 3 листопада 1656 р. без участі козацьких представників, лише поглибив протистояння.

Михайло Грушевський справедливо закидав козацькій старшині, що вона припустилася великої помилки на переговорах з царськими боярами, не подавши Олексію Михайловичу чітких умов для майбутніх взаємовідносин Війська Запорозького з Московською державою, які ґрунтувалися б на тогочасних державно-правових нормах[1]. Звідси походить розмаїтість і неоднозначність оцінок Переяславської ради.

---

[1] *Грушевський М.* Історія України-Руси. – К., 1996. – Т. IX. – Ч. II. – С. 868–869.

* * *

Дослідження юридичного змісту Переяславської угоди 1654 р. розпочалися в другій половині XIX ст. в Росії. Таке зацікавлення російських істориків було зовсім не випадковим – радше виявом великої уваги до цієї проблеми, поряд з науковим інтересом до особливостей правового статусу Фінляндії та Польщі в складі Російської імперії. Це давало можливість проводити порівняльне дослідження переяславської проблематики.

На українському ґрунті в царині узагальнюючих досліджень кінця XIX ст. з історії права варто відзначити наукову діяльність М. Владимирського-Буданова, праці якого стали головною теоретичною основою для цілої плеяди українських істориків-правників перших десятиліть XX ст. Крім того, французькі впливи, зокрема одного з провідних знавців теорії міжнародного права 90-х років XIX ст. Генрі Бонфільса, були визначальними в оцінці акту Переяславської ради в порівнянні з європейськими міжнародними угодами для М. Драгоманова.

Таке інтенсивне зацікавлення історією права стимулювало українських учених до спеціальних та узагальнюючих досліджень у галузі вивчення українсько-московських домовленостей 1654 р. Наприкінці XIX ст. це питання було порушено у статті М. Грушевського, що стала визначальною для автора у характеристиці історії Хмельниччини[2]. Однак справжнім стимулом до зацікавлення темою про правовий зміст Переяславської ради на початку XX ст. було відзначення її ювілеїв: 250-літнього – у 1904 р.[3] і 260-літнього – через десять років[4]. У міжчасі цих двох дат з'явилася стаття М. Слабченка, одна з перших, що спеціально була присвячена суспільно-політичному устрою козацької України[5].

Нестача відповідної української літератури стимулювала наукові переклади, зокрема дослідження російського історика барона Нольде, що було видане Науковим Товариством ім. Шевченка[6]. Потрібно також згадати іншого

---

[2] *Грушевський М.* Хмельницький і Хмельнищина // Записки Наукового Товариства ім. Шевченка (далі – Записки НТШ). – 1898. – Т. 23–24. – С. 1–30.

[3] *Hruschevskyi M.* Ein interessanter Jahrestag: Ein geschichtliche Rückblick // Ruthenische Revue. – 1904. – N 1. – S. 11–16; *Грушевський М.* 250 літ // Літературно-науковий вістник. – 1904. – Т. XXV. – С. 1–6 (передрук у вид.: *Грушевський М.* Твори: У 50 т. – Львів, 2002. – Т. 1. – С. 236–240); *Грушевский М.* Очерк истории украинского народа. – К., 1991. – С. 188–191 [1-е изд. – СПб., 1904; 2-е изд. – СПб., 1906; 3-е изд. – СПб., 1911].

[4] *Попов О.* Юридична природа злучення України з Москвою в 1654 році: З нагоди 260-их роковин Переяславської ради // Літературно-науковий вістник. – 1914. – Т. LXV. – С. 58–73.

[5] *Слабченко М.* Ще до історії устрою Гетьманщини XVII–XVIII ст. // Записки НТШ. – Львів, 1913. – Т. 116.

[6] *Нольде Б.* Автономія України з історичного погляду / Пер. М. Залізняка. – Львів, 1912. – 53 с. Видання французькою мовою того ж часу: *Nolde Boris E., bar.* L'Ukraine sous le protectorat russe. – Paris, 1915. Див. його головну узагальнюючу працю на тему міжнародного права, зокрема про зміст українсько-російського союзу: *Нольде Б. Э., бар.* Очерки русского государственного права. – СПб., 1911.

російського історика цього часу, який мав не менший вплив на подальшу українську історіографію щодо оцінки Переяславської ради, ніж Нольде. Йдеться про його учня, відомого історика-правника І. Розенфельда та монографію "Приєднання Малоросії до Росії 1654–1793", видану 1915 р.[7]

Лютнева революція 1917 р., новий характер українсько-російських відносин, що починали складатися після повалення царизму, стали приводом до нових досліджень на цю тему. "Наша стара гетьманська Україна мала автономію широку, – писав М. Грушевський у своїх тодішніх публіцистичних творах, – була правдивою державою, хоч не суверенною; а як зв'язалася з централістичною Московською державою – навіть за обопільним договором, який не міг бути порушений односторонньою волею Москви, так її автономія стала на похилу площину"[8]. У цей складний час не тільки наукова, але й громадська діяльність спонукали історика інтенсивно працювати над темою про Переяславську раду, що вилилося в одне з найкращих його досліджень цього періоду[9]. З праць того часу можна ще згадати статтю російського історика Д. Одинця, який з 1917 р. деякий час жив і працював у Києві при уряді УНР[10].

1920 р. вийшла фундаментальна монографія В. Липинського, де у третьому розділі автор короткими, але дуже влучними штрихами дав свою оцінку переяславсько-московського союзу[11]. Його порівняльна характеристика історичного факту Переяславської угоди і зміфологізованої переяславської легенди, яка брала свої витоки в російській суспільно-політичній думці від середини XVII ст., була настільки влучною і лапідарною, що це дослідження стало етапним у вивченні даної проблематики в українській історіографії.

У 1920-х роках, у зв'язку з пожвавленням науково-організаційної діяльності ВУАН, зокрема Комісії ВУАН для виучування історії західно-руського та українського права, темою юридичного статусу України після її приєднання до Московської держави у 1654 р. зацікавилися численні історики, які заклали тривкі підвалини для українських правничих досліджень про Переяславську раду. Розгорілася дискусія про характер українсько-московського союзу. І хоч її учасники давали свої різні оцінки, все ж вони сходилися в одному головному висновку: на період кінця 1653 – початку 1654 рр. Україна в постійних війнах під проводом Богдана Хмельницького виборола

---

[7] *Розенфельд И.* Присоединение Малороссии к России 1654–1793. – Петроград, 1915.

[8] *Грушевський М.* Якої ми хочемо автономії і федерації. – 3-є вид. – К., 1917. – С. 10–11.

[9] *Його ж.* Переяславська умова України з Москвою 1654 року: Статті й тексти. – К., 1917. – 64 с.

[10] *Одинец Д.* Юридический характер присоединения Украины к России 1654 года // Родная земля. – К., 1918. – Кн. 2. – С. 153–165.

[11] *Липинський В.* Україна на переломі. 1657–1659: Замітки до історії українського державного будівництва в XVII столітті. – К.; Відень, 1920.

свою незалежність від Речі Посполитої, створивши основи власного політичного й господарського державного механізму. Найбільшого значення щодо цієї теми набули спеціальні праці Р. Лащенка, А. Яковліва, В. Щербини, В. Гарасимчука, М. Петровського[12], а також почасти тодішні узагальнюючі дослідження І. Крип'якевича, В. Юркевича, І. Борщака, Д. Дорошенка та інших істориків.

Для повнішої картини стану вивчення правничого аспекту Переяславської ради 1654 р. слід згадати ще публікації, видані на еміґрації у Чехословаччині, російських істориків В. Мякотіна і Д. Одинця, які мали великий вплив на розвиток української науки 1920-х років[13].

Протягом першої половини наступного десятиліття усі ці дослідження стали поштовхом для видання двох ґрунтовних праць, де було підведено підсумок дотеперішнього стану вивчення історико-правового змісту домовленостей Богдана Хмельницького з Олексієм Михайловичем. Це – друга частина IX тому "Історії України-Руси" М. Грушевського, що завершувала працю вченого над історією всієї Хмельниччини, і монографія А. Яковліва з аналізом українсько-московських угод XVII–XVIII ст. під кутом зору юридичних норм тієї епохи[14].

У цей же період з'явилася низка досліджень М. Петровського про державний устрій України XVII ст., підсумком яких стала його монографія, видана вже в зовсім інших умовах розвитку української історичної науки[15].

Сьогодні досить часто можна зустріти різко негативну критику досліджень істориків Хмельниччини другої половини 1930 – першої половини

---

[12] *Лащенко Р.* Переяславський договір 1654 р. між Україною і царем московським // Ювілейний збірник в честь професора доктора Станіслава Дністрянського. – Прага, 1923. – С. 51–76; *Яковлів А.* Договір гетьмана Богдана Хмельницького з Москвою року 1654 // Юбілейний збірник на пошану академіка Дмитра Івановича Багалія. – К., 1927. – С. 580–615; *його ж.* "Статті Б. Хмельницького" в редакції 1659 р. // Ювілейний збірник ВУАН на пошану академіка Михайла Сергійовича Грушевського. – К., 1928. – Т. 1. – С. 179–194; *Щербина В.* До питання про статті Богдана Хмельницького // Там само. – 195–204; *Герасимчук В.* До питання про статті Б. Хмельницького // Записки НТШ. – 1930. – Т. 100: Ювілейний збірник на пошану акад. Кирила Студинського. – Ч. II. – С. 213–235; *Петровський М.* Причинок до питання про статті Богдана Хмельницького // Записки Ніжинського Інституту народної освіти. – 1929. – Т. IX. – С. 74–76.

[13] *Мякотин В.* "Переяславский договор" 1654 г. // Сборник статей, посвященных Павлу Николаевичу Милюкову 1859–1929. – Прага, 1929. – С. 241–261; *Odinec D. M.* Připojeni Ukrajiny k Moskevskému statu. (Histiricko-pravni náčrtek) // Sborník věd právnich a státnich. – Praha, 1926. – R. XXVI. – Sešit 4. – S. 382–426.

[14] *Грушевський М.* Історія України-Руси. – К., 1931. – Т. IX. – Ч. II. – Розд. VII: Переяславська умова. – С. 728–869; *Яковлів А.* Українсько-московські договори в XVII–XVIII віках. – Варшава, 1934. – (Праці Українського Наукового Інституту, т. 19. Серія Права, кн. 3).

[15] *Петровський М. Н.* Визвольна війна українського народу проти гніту шляхетської Польщі і приєднання України до Росії (1649–1654) [= Нариси з історії України, вип. VI]. – К., 1940 – 268 с.

1950-х років і наступного періоду української радянської історіографії. При цьому, звичайно, не враховується той очевидний факт, що багато вчених не мали тоді можливості писати так, як думали. Над кожним тяжіла загальнодержавна цензура, що самовільно дописувала або викидала цілі шматки текстів. Вимушена еміґрація відомих істориків на чужину (Д. Дорошенко, О. Оглоблин, А. Яковлів, О. Пріцак та ін.), насильне переселення на роботу в інші міста (І. Крип'якевич) і просто фізичне переслідування, арешти, заслання (М. Грушевський, ціла плеяда істориків ВУАН, М. Марченко, Я. Дашкевич), звільнення з праці й тривале безробіття, домашні обшуки 70-х років (М. Брайчевський, родина Крип'якевичів) – ці та інші факти свідчать, що для багатьох людей заняття історією, без перебільшення, було справою громадянського сумління. Система ідеологічного, партійного тиску не давала можливості на повну силу розвинути свій талант М. Петровському, Ф. Шевченку, В. Голобуцькому, О. Апанович, К. Гуслистому, І. Гуржію, О. Касименку, І. Бойку, І. Бутичу, О. Бевзо та багатьом іншим дослідникам історії XVI–XVIII ст.

Помпезне святкування 300-літнього ювілею Переяславської ради у 1954 р. поширилося на всі сфери тодішнього зідеологізованого суспільства – від колгоспів і заводських цехів до Академії наук УРСР і творчих спілок письменників, композиторів та ін. Саме тоді переяславська легенда, яку викривав В. Липинський ще у 1920 р., про "споконвічну мрію українського народу возз'єднатися зі своїм старшим братом" набула небаченого раніше, навіть у Російській імперії з її валуєвськими та емськими циркулярами, розмаху. Спеціальні постанови уряду й ЦК КПРС, вказівки обкомів і райкомів партії на місцях стали "найкращими аргументами" у вирішенні наукових дискусій про історико-правові підстави українсько-московського союзу 1654 р.

Подібний, хоч не такий всеохоплюючий, національний тиск переживали тодішні польські історики (А. Пшибось, Б. Барановський, З. Вуйцік, А. Керстен та ін.), яким нав'язували абсурдну тезу, нібито війни Б. Хмельницького були прогресивним явищем в історії Речі Посполитої, бо вони стимулювали соціальні рухи проти Яна Казимира і шляхти. У 1951 р. ЦК ПОРП, повністю залежний від СРСР і контрольований Сталіним, ініціював пропагандивне відзначення 300-ліття повстання Костки Наперського, і це – свідомо чи несвідомо – стало превентивним заходом, який нав'язував підстави для відзначення в Польщі 1954 р. ювілею Переяславської ради.

Проте така грандіозна підготовка до святкувань у СРСР дала великий поштовх українським історикам зарубіжжя з новою силою заговорити своїми дослідженнями про українсько-московський союз 1654 р. Осередками, що почали гуртувати довкола себе українську історичну науку, стали відроджене Наукове Товариство ім. Шевченка і Українська Вільна Академія Наук. "Український народ не може поминути мовчанкою цих величезних

агітаційних зусиль Москви, – писав Зиновій Книш у своїй публіцистичній брошурі. – Звичайно, не може він того зробити на рідних землях, там його уста скovані московсько-большевицьким терором, за нього мусить це зробити українська політична еміґрація..."[16] У той час наукові інституції організовували свої конференції та засідання, присвячені ювілеєві. Саме 1954 р. вийшли в світ праці українських істориків-правників з цієї проблематики. Найзначніші з них – А. Яковліва, О. Оглоблина, С. Іваницького, Б. Галайчука та ін. Значення цих праць для розвитку сучасної української історіографії Переяславської ради важко переоцінити.

У сьогоднішніх умовах суспільно-політичного життя в Україні виникає небезпека реанімації переяславської легенди, незважаючи на те, що вона вже була відкинута як ненаукова. Відтак головна мета пропонованого збірника – ще раз привернути увагу дослідників та широкого загалу до тих неспростовних аргументів, які доводять безпідставність цієї легенди.

* * *

За своєю структурою збірник складається з двох частин, кожна з яких, у свою чергу, – з двох розділів. До першої частини включено праці, які стали віхами в науковій інтерпретації Переяславської угоди 1654 р. Вміщена у збірнику праця М. Грушевського є узагальненням його думок про Переяслав, висловлених ще у 90-х роках XIX ст. У цілому вона підсумовує весь попередній етап української історіографії, так само як розділ із книжки В. Липинського знаменує початок нового дослідницького періоду. Праці Р. Лащенка, А. Яковліва та О. Оглоблина – це найяскравіші дослідження в царині історико-правових аспектів Переяславської угоди. Зібрані під однією обкладинкою, вони краще слугуватимуть у роботі не лише фахівцям вузького профілю, а й викладачам, студентам і загалом гуманітаріям у широкому сенсі цього слова.

У першій частині окремо виділено політичну публіцистику останньої чверті XIX – 70-х років XX ст. У такий спосіб редколегія хотіла ще раз підкреслити зв'язок історичної науки з суспільно-політичним життям – через публіцистику наукові висновки виходять поза межі "кабінетної вченості" і стають надбанням широкого загалу. Комплектуючи цей підрозділ, редколегія зупинилася на працях знакових постатей національної політичної думки та представників найголовніших течій українського визвольного руху. Треба відзначити той факт, що, попри партійну заанґажованість, виступи Д. Донцова, Р. Бжеського та З. Книша в цілому дотримуються основних теоретичних засад критики переяславського міфу, вироблених українською історіографією впродовж попередніх десятиліть. Більше того, не можна тут

---

[16] *Книш З.* У тристаріччя Переяславського договору 1654–1954. – Торонто, 1954. – С. 6–7.

не відзначити спільного імперативу з М. Драгомановим. Останньою в розділі вміщено працю М. Брайчевського – одного з небагатьох, хто на підрадянському просторі мав сміливість в історико-публіцистичній формі стати в опозицію до офіційного великодержавного трактування Переяславскої угоди.

До другої частини увійшли праці сучасних дослідників. У першому розділі подано статті про вивчення переяславської проблематики в українській, російській, польській та англомовній історіографіях. Другий розділ містить праці, що стосуються передумов та наслідків Переяславської ради.

АРХЕОГРАФІЧНА ПЕРЕДМОВА

Передруки праць до першої частини збірника подаються за першодруками чи останніми прижиттєвими виданнями (М. Грушевський, М. Брайчевський) або за авторськими машинописами (М. Брайчевський). Деякі з цих монографій, брошур і статей повністю або частково перевидавалися після своєї першої публікації. Так, протягом 1917–1918 рр. брошура М. Грушевського витримала три видання і ще одне у 1991 р., у збірнику його статей "Хто такі українці і чого вони хочуть"[1].

У 1991 р. під редакцією Л. Біласа і Я. Пеленського була перевидана також монографія В. Липинського[2]. Для своєї підбірки ми виокремили розділ III цієї праці, де коротко й цілісно відображено ті погляди історика, що справили значний вплив на подальшу українську історіографію в оцінці Переяславської ради й "переяславської легенди". У 1950-х роках, напередодні 300-літнього ювілею, цей розділ було перекладено англійською мовою й видано в "Анналах" Української Вільної Академії Наук у США[3].

Не передруковувалася після 1923 р. стаття відомого українського правника Р. Лащенка. Те саме стосується монографії А. Яковліва (хоч окремі його дослідження перевидавалися у наш час[4]), незважаючи на підставове значення цієї праці для вивчення історико-правничого змісту Переяславської ради. Основний зміст монографії було викладено реферативно англійською мовою

---

[1] *Грушевський М.* Переяславська умова України з Москвою 1654 року. Статті й тексти. – 3-є вид. – К., 1918. – 64 с. Передрук див.: *Грушевський М.* Хто такі українці і чого вони хочуть / Відп. ред. С. І. Матвієнко, Л. Г. Паламарчук, Н. П. Підлужна. – К., 1991. – С. 53–94, 239–240 (коментар).

[2] *Липинський В.* Україна на переломі. 1657–1659: Замітки до історії українського державного будівництва в XVII-ім столітті // *Липинський В.* Твори. Архів. Студії / Ред. Л. Білас, Я. Пеленський. – Філадельфія, 1991. – Т. 3. – 346 с.

[3] *Lypynsky Viacheslav.* The Ukraine at the Turning Point // The Annals of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the U. S. – 1953. – Vol 3. – Fall/Winter. – N 2 (8). – P. 605–619 (с. 27–39 українського видання 1920 р.).

[4] Так, було здійснено передрук його статті 1927 р. зі збірника, присвяченого Д. Багалієві (*Яковлів А.* Договір гетьмана Богдана Хмельницького з Москвою року 1654 / Публ. О. Романчука // Дзвін. – 1991. – № 4. – С. 100–117), а також монографію 1934 р. (*його ж.* Українсько-московські договори в XVII–XVIII віках // Український історичний журнал. – 1993. – № 4–6. – С. 97–117; № 7, 8. – С. 115–131; № 9. – С. 122–128; № 11, 12. – С. 109–123; 1994. – № 1. – С. 129–138; № 2–3. – С. 134–145; № 4. – С. 133–143; № 6. – С. 123–135; та ін.).

у 1955 р.[5] Натомість дослідження О. Оглоблина перевидавалося кілька разів, у т. ч. й англійською мовою, а один розділ – німецькою[6].

Зважаючи на те, що в історіографічних статтях другої частини нашого збірника публіцистичні твори на тему Переяславської ради, у порівнянні з науковими виданнями, аналізуються лише принагідно, здебільшого в контексті розвитку історичної науки, тут варто детальніше зупинитися на вміщених у нашому збірнику передруках суспільно-політичних праць.

Стаття Михайла Драгоманова "Пропащий час" не задумувалася автором як окрема публікація. Це був початок ширшого історіософського дослідження на тему українсько-російських відносин XVII–XIX ст., поштовхом до якого, ймовірно, став Емський циркуляр 1876 р. про заборону української мови. "...се лише вступ до розвідки... під тим же заголовком, – писав М. Павлик, – у якій мало бути показано докладно, чому то він [М. Драгоманов] уважав пробуток України під Москвою-Росією за пропащий час для неї"[7]. Дослідники міжвоєнного періоду вважали цю працю політичним заповітом Драгоманова[8]. На думку М. Павлика, вона писалася на еміграції в Женеві й задумувалася автором як передмова до першого тому "Громади"[9]. Однак Д. Дорошенкові була відома коректурна відбитка "Пропащого часу" з невиданого VI т. "Громади", якою історик користувався під час своїх історіографічних досліджень[10].

---

[5] *Yakovliv A.* Bohdan Khmelnyts'ky's Treaty with the Tsar of Muscovy // The Annals of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the U. S. – New York, 1955. – Vol. 4. – N 3. – P. 904–916.

[6] *Ohloblyn O.* Treaty of Pereiaslav 1654 / Transl. by B. Budyrovych. – Toronto; New York, 1954. – 104 p.; *Ohloblyn A.* Eine Beurteilung des Abkommens von Perejaslav von 1654 // Mitteilungen. – München, 1981. – N 18. – S. 26–44 (передрук IV-го розділу "Оцінка Переяславської угоди 1654 р."); *Оглоблин О.* Українсько-московська угода 1654 // Хроніка 2000. – 1998. – № 23–24: Український парламентаризм: Історія і сучасність. – С. 52–89 (III і IV розділи монографії).

[7] *Павлик М.* Передмова // *Драгоманів М.* Пропащий час. Українці під Московським царством (1654–1876). – Львів, 1909. – С. 3.

[8] Михайло Драгоманов. Документи і матеріали: 1841–1994. – Львів, 2001. – № 323: Витяг зі статті О. Бочковського «Трагічна постать "рісорджіменто"» (1935). – С. 580.

[9] *Драгоманов М. П.* Переписка / Зібр. і зладив М. Павлик. – Львів, 1901. – Т. 1. – Розд. VII: Переписка М. П. Драгоманова з Юліаном Бачинським (1894–1895). – С. 99. Свідчення М. Павлика певною мірою може бути автобіографічним, бо у 1878 р. перші два томи "Громади" М. Драгоманов видавав у Женеві разом з ним та С. Подолинським (Михайло Драгоманов. Документи і матеріали: 1841–1994. – № 291: Стаття Ф. Рудницького "Михайло Драгоманів" (1914). – С. 455). Крім того, невдовзі після смерті М. Драгоманова в 1895 р. М. Павлик спеціально поїхав у Софію працювати з його архівом і більшість рукописів, зокрема листування, перевіз до Львова (Там само. – № 315. – С. 569–570 (лист Л. Драгоманової-Шишманової до К. Студинського, 29 грудня 1928 р.)).

[10] *Дорошенко Д.* Огляд української історіографії. Державна школа: Історія. Політологія. Право. – К., 1996. – С. 44 (прим.), 137. П'ять томів "Громади" вийшло друком протягом 1878–1882 рр.

Стаття вперше була видана М. Павликом окремою брошурою у 1909 р. Однак витяги з неї упорядник друкував і раніше. Зокрема, в передмові до цього видання він згадує про публікацію частини статті у своїх поясненнях до листів М. Драгоманова, вміщених спочатку в часописі "Життя і Слово" за 1896–1897 рр. і виданих пізніше, у 1901 р., окремою книжкою[11]. Брошура викликала зацікавленість в І. Франка, який, однак, у своїй рецензії для "Літературно-наукового вістника" упереджено поставився до поглядів М. Драгоманова, а особливо – М. Павлика[12]. Неслушність такої суб'єктивної оцінки відзначив М. Грушевський, який писав у своїй записці до рецензента: "Я ще раз перечитав рецензію на брошуру Павлика, але мимо найліпшої волі не вважаю вказаним її друкувати"[13].

Хоч ця стаття М. Драгоманова так і не була друкована за його життя, але тематика історії Хмельниччини не залишалася осторонь його творчих планів. Зокрема, у зв'язку зі спорудженням пам'ятника Б. Хмельницькому в Києві М. Драгоманов хотів написати замітку про Переяславську раду 1654 р. для часопису "Батьківщина": "Треба для тієї невеличкої статті багато переглянути, щоб "утерти" носа Москві...", – писав він у листі до О. Борковського 14 (23) лютого 1889 р.[14]

У квітні 1918 р., в період загострення інтересу до історико-правничого змісту Переяславської ради, брошуру було перевидано у видавництві Центральної ради "Серп і молот"[15]. На початковому періоді повоєнного розвитку української еміграційної науки в США її видали в перекладі на англійську мову в збірнику творів М. П. Драгоманова[16]. У 90-ті роки XX ст., коли укра-

---

[11] *Павлик М.* Передмова // *Драгоманів М.* Пропащий час. – С. 3; Михайло Драгоманов. Документи і матеріали: 1841–1994. – № 276: Стаття М. Лозинського "Переписка Драгоманова" (1908/1909). – С. 419. Публікацію цих фрагментів див.: *Павлик М.* Із переписки М. П. Драгоманова. VII. Переписка М. П. Драгоманова з Юліаном Бачинським [= *Павлик М.* М. Драгоманов про політичну самостійність України] // Життя і Слово. – 1897. – Т. VI. – С. 217–235; *Драгоманов М. П.* Переписка. – Т. 1. – Розд. VII. – С. 100–118.

[12] Видання рецензії див.: Радянське літературознавство. – 1958. – № 3. – С. 111–112 (публ. І. І. Басса); *Франко І.* Зібр. тв.: У 50 т. – К., 1986. – Т. 47: Історичні праці (1898–1913). – С. 402–404 (публ. з рукописної копії). І. Франко, ймовірно, мав на увазі розходження у поглядах М. Драгоманова, висловлених у "Пропащому часі" та в "Чудацьких думках про українську національну справу" (див.: *Драгоманов М. П.* Літературно-публіцистичні праці. – К., 1970. – Т. 2. – С. 312–367).

[13] Цит. за: *Франко І.* Зібр. тв.: У 50 т. – Т. 47. – С. 702 (коментар до рецензії).

[14] *Драгоманов М. П.* Переписка. – Т. 1. – С. 67; *Павлик М.* Із переписки М. П. Драгоманова. І. Переписка М. П. Драгоманова до О. Борковського // Життя і Слово. – Т. VI. – С. 76.

[15] *Драгоманів М.* Пропащий час. Українці під Московським царством (1654–1876). – 2-е вид. – К., 1918. – 40 с.

[16] *Drahomanov M.* The Lost Epoch: Ukrainians Under the Moscovite Tsardom, 1654–1876 // The Annals of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the U. S. [= *Drahomanov M.* A Symposium and Selected Writings / Ed. Ivan L. Rudnytsky.] – 1952. – Vol. II (Spring). – N 1 (3). – P. 153–160.

їнське суспільство "відкривало" для себе давно забутих авторів, чиї дослідження довгі роки зберігалися в недоступних спецфондах бібліотек, перший передрук цього твору з'явився в часописі "Пам'ятки України", пізніше – у вибраних творах М. П. Драгоманова і ще раз окремим репринтним виданням[17].

Брошура Дмитра Донцова писалася в період війни та революційних подій, коли вже було видано такі його ґрунтовні твори цього часу, як "Модерне москвофільство" (1913), "З приводу однієї єресі" (1914) та ін. У 1917 р. її опублікувало видавництво Подільського історико-культурного товариства "Просвіта"[18]. Великий інтерес до творчої спадщини Д. Донцова, що пробудився наприкінці 80-х років, спонукав до перевидання цієї праці Товариством "Знання" України у серії "Народна бібліотека"[19].

Роман Бжеський (псевдонім – Млиновецький) і Зиновій Книш (псевдонім – Богдан Михайлюк), представники радикальної та поміркованої течій української політики 40 – 50-х років XX ст. в Україні й на еміґрації, у своєму творчому доробку не мають багато праць, спеціально присвячених Переяславській раді. Обидва твори цих авторів, поряд з іншими публікаціями повоєнного часу, були голосом української суспільно-політичної думки, породженим потребою протистояти всепроникливій машині радянської пропаганди в роки святкування в СРСР 300-літнього ювілею Переяславської ради.

Доповідь Р. Бжеського «Переяславська умова в планах Богдана Хмельницького та "переяславська легенда"» на конференції в Детройті, організованій у 1954 р. "Організацією оборони чотирьох свобід України", є одним з кращих публіцистичних виступів того часу, що до сьогодні не втратив своєї злободенності. Свідчення цьому – два передруки цієї праці в роки української незалежності після першого видання 1954 р.[20] "Організація оборони чотирьох свобід України" була однією з найактивніших в українському еміґраційному русі 50-х років у протистоянні з радянською пропагандою під час 300-літнього ювілею Переяславської ради. Досить лише згадати, що накладом цієї Організації, спільно з Лігою визволення України, було не лише видано таку фундаментальну монографію, як дослідження О. Оглоблина, а й перекладено її англійською мовою. За своїми політичними поглядами Р. Бжеський, на

---

[17] Пам'ятки України. – 1990/1991. – Ч. 4/1. – С. 2–7, 63 (упор., вступ., коммент. В. Довгича; передрук з вид. 1918 р.); *Драгоманов М. П.* Вибране / Упор. Р. С. Міщук. – К., 1991. – С. 559–574 (передрук з вид. 1909 р.); брошура з виданням була видана Центром пам'яткознавства АН України й Українського Товариства охорони пам'яток історії та культури (К., 1992. – 48 с.; вступ. ст. С. Заремби).

[18] *Донцов Д.* Історія розвитку української державної ідеї. – Вінниця, 1917. – 100 с.

[19] Брошура вийшла під ред. Л. М. Поповича з передм. Р. Б. Харчук (К., 1991. – 48 с.).

[20] *Бжеський Р.* Переяславська умова в планах Богдана Хмельницького та "переяславська легенда". – Репр. з вид. 1954 р. – [К., 1993]. – 32 с. Друге перевидання було здійснене у львівському видавництві "Каменяр" у 1998 р. (32 с.; післясл. В. Мороза).

відміну від З. Книша, сповідував безкомпромісні, рішучі засади у боротьбі за українську національну ідею. Його знання методології історичного дослідження, професійна підготовка як історика національно-визвольних змагань 1917–1921 рр., здатність аналітично й цілісно дивитися на історичний розвиток[21] були достатніми умовами, щоб блискуче впоратися зі своїм дослідницьким завданням і показати сравжню суть Переяславської ради: "Автор крок за кроком з'ясовує: що ж *дійсно* відбулось у Переяславі 1654 року – і що домалювала московська історіографія пізніше, з чисто політичних імперських потреб", – зазначає упорядник другого перевидання[22].

Брошура З. Книша "У тристаріччя Переяславського договору 1654–1954" була видана у вигляді машинописного репринту[23]. Бібліографія цього діяча окреслюється переважно літературою, в т. ч. мемуарною, до історії національно-визвольного руху ОУН і розколу цієї організації[24]. Однак у його працях тема Переяслава, крім згаданої брошури, присутня також у нарисі "Історія української політичної думки до кінця XVIII століття", де Переяславській раді, її причинам і юридичному змістові цього акту відведено два розділи[25].

Загалом, готуючи передруки публіцистичних праць, редколегія не випадково вибирала твори саме таких суспільно-політичних постатей, що в теорії українського державотворення були не лише виразниками позицій діаметрально протилежних таборів українського національно-визвольного руху, а й гострими, непримиренними антагоністами: М. Драгоманов – Д. Донцов, Р. Бжеський – З. Книш. Задум упорядників полягав у тому, щоб, зібравши ці імена в одній рубриці, ще раз символічно наголосити на потребі для сучасного українства назавжди залишити в минулому взаємні чвари, суперечки й розбрат, якими в усі часи користалися й користаються вороги української державності, та піднятися вище своїх власних суб'єктивних упереджень заради її утвердження. Невипадково ця частина завершується триптихом "Приєднання чи возз'єднання?" (стаття й маловідомі машинописи з домашнього архіву автора[26]), оскільки світлий образ М. Брайчевського, без пере-

---

[21] Див. бібліографію: *Бжеський Р.* Бібліографія друкованих праць / Упор. Н. Бжеська. – Торонто, 1988. – 46 с.

[22] *Мороз В.* Роман Млиновецький і його спадщина // *Бжеський Р.* Переяславська умова в планах Богдана Хмельницького... – Львів, 1998. – С. 31.

[23] *Книш З.* У тристаріччя Переяславського договору 1654–1954. – Торонто, 1954. – 30 с.

[24] Основні праці З. Книша див. на інтернет-сторінці електронної версії його мемуарів, виданих у 1960 р.: "Розбрат. Спогади й матеріали до розколу в ОУН у 1940–1941 роках" (http://www.geocities.com/uno_montreal/knysh/knysh_works.htm).

[25] Див.: *Книш З.* Історія української політичної думки до кінця XVIII століття: Популярний нарис. – Париж; Вінніпеґ, 1952. – Розд. 26: Причини Переяславського трактату. – С. 101–104; Розд. 27: Переяславський трактат. – С. 105–109.

[26] Про цю статтю, історію її написання, подальшу долю і передруки після першого видання, здійсненого 1972 р. у Мюнхені, див. у коментарі Ігоря Гирича до публікації.

більшення, можна вважати об'єднуючим для українства з огляду порядності, чесності, патріотизму, сумлінності – як людини, науковця і громадянина.

* * *

На відміну від попередніх видань, передрукові як наукових, так і публіцистичних творів передувала науково-пошукова і бібліографічна робота. Більшість цитат, що зустрічаються в текстах, а також документи з "Актов, относящихся к истории Юго-Западной России" в додатках до книжки М. Грушевського було звірено, а відредаговані примітки подекуди супроводжуються коментарем. Ця праця велася в бібліотеках України (Київ, Львів) і Польщі (Люблін, Вроцлав, Краків), а також, здебільшого щодо французької літератури XIX – початку XX ст. і стародруків англійською та французькою мовами, на інтернет-сторінках Національної бібліотеки в Парижі (http://www.bnf.fr) і бібліотеки Гарвардського університету (http://lib.harvard.edu). У передруках усі примітки оформлено згідно з сучасними вимогами.

До теперішнього видання не були включені додатки до книжок А. Яковліва та О. Оглоблина – крім того, що публікації джерел у цих двох виданнях повторюються, вони є відомими в науці документами, опублікованими ще в XIX ст.[27] Однак у нашому збірнику збережено публікацію джерел у брошурі М. Грушевського, хоч це також є ті самі акти січнево-березневих переговорів між Україною і Москвою. Причиною цього є те, що в своїх додатках, на відміну від А. Яковліва та О. Оглоблина, історик подає коментарі, які, по суті, є продовженням основного авторського тексту. Тому без таких коментарів погляд М. Грушевського на проблему Переяславської ради, викладений у його дослідженні, втрачає свою повноту й цілісність.

За основу для редакції правопису передруків було взято методичні рекомендації "Правописне опрацювання текстів до Творів М. Грушевського у 50 т.", розроблені О. Рибалком[28]. Це, зокрема, використання апострофа, регулювання пунктуації, а також зведення у межах збірника в єдину систему вживання великих і малих літер у титулах, етнічних та власних назвах, у т. ч.

---

[27] У А. Яковліва це: 1. 23 статті, привезені українським посольством до Москви у березні 1654 р. (Акты, относящиеся к истории Юго-Западной России. – СПб., 1878. – Т. X. – Док. XI. – С. 446–452); 2. Жалувана грамота царя для Богдана Хмельницького і Війська Запорозького (Полное собрание законов Российской империи. Собр. I. – СПб., 1830. – Т. I: 1649–1675. – Док. 119. – С. 325–327); 3. 11 статей, переданих гетьманові з Москви через його послів (Там само. – Док. 119. – С. 322–325); 4. "Статті Богдана Хмельницького" в редакції 1659 р. (Там само. – Док. 262. – С. 491–495). У О. Оглоблина: 1. "Український проект договору 1654 року" (23 статті; як у А. Яковліва – док. 1); 2. "Царська жалувана грамота гетьману Богдану Хмельницькому та Війську Запорозькому. Москва, 27 березня 1654 (7162) року" (як у А. Яковліва – док. 2); 3. "Московські "статті" 27 березня 1654 (7162) р." (як у А. Яковліва – док. 3).

[28] Машинопис зберігається в Інституті української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України (готується до друку).

староств, повітів, полків як адміністративних одиниць полково-сотенного устрою тощо (Гетьманщина, Військо Запорозьке, Українська, Московська, Польсько-Литовська або ін. держава, Чигиринське староство, Полтавський полк і т. д.); вживання *-а* замість *-я* у словах на зразок "декларація", "плян" тощо; тверде *-л* у словах "фільольогія", "ідеольогія"; *-і* замість *-и* у родовому відмінку однини (за винятком праці М. Грушевського "Історія України-Руси"); *-о* замість *-і* у словах "Запоріжжя", "запорізьке козацтво", "Військо Запорізьке"; виправлення слів: "статів" (або "статтів") → на "статей"; "статі" → на "статті"; "посел" → на "посол"; "Отоманська Порта" → на "Оттоманська Порта" тощо. Іменам та прізвищам істориків або історичних діячів надавалося звучання, яке за традицією є природним і властивим для української мови, наприклад: "Кікін" змінювалося на "Кикін", "Сергєєвич" → на "Сергеєвич", "Шереметєв" або "Трубецкой" → на "Шереметьєв" або "Трубецькой", "Тімошка Акундін" → на "Тимошка Акундин" та ін.

Окремо хотілося б наголосити на машинописах М. Брайчевського, які були написані 1974 р. і готувалися автором до друку 1991 р. Річ у тім, що в авторському тексті зустрічається чимало русизмів, переважна більшість яких у сьогоднішньому виданні не виправлялася (за винятком мовних зворотів, на кшталт: "давали себе взнаки" → "давалися взнаки" та ін.). У 1991 р. у вступі "Від автора" сам М. Брайчевський про археографічні засади передачі свого тексту писав так: "Текст подається за рукописом 1966 р. без ніяких змін і купюр (крім виправлення друкарських помилок та мовних огріхів). Конспект, який автор вів під час "обговорення", відтворюється також без жодних змін. Лише в квадратових дужках подано розкриття скорочених термінів та слова, потрібні для правильного розуміння викладу. Так само без редагування подається і текст заключного слова". І далі: "Автор усвідомлює, що за чверть століття (1966–1991), яке минуло з дня написання статті, дещо в ній застаріло, або й втратило свою актуальність. [...] Звичайно, автор сьогодні міг би внести до тексту поправки для усунення усього того. Але то буде вже інша стаття, орієнтована на читача 90-х років".

Упорядники загалом утрималися від коментарів до передруків наукових і науково-публіцистичних праць, однак, як винятки, коли траплялися помилки чи друкарські огріхи в датуванні або в написанні імен історичних діячів, ці місця виправлялися із зазначенням у редакційних підрядкових примітках таких виправлень, наприклад: король "Карл Авґуст" у праці А. Яковліва замість "Карл Ґустав"; 1659-й рік для укладання Гадяцької унії у Д. Донцова замість 1658-й; датування жалуваної грамоти московського царя Військові Запорозькому 27 березня 7163 р. у додатках М. Грушевського замість 27 березня 7162 р., як в "Актах ЮЗР", звідки документ передруковувався, та ін.

Насамкінець хотілося б висловити свою щиру подяку всім, хто від самого початку допомагав у нашій роботі, зокрема науковим співробітникам

Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України М. М. Капралеві, В. М. Кравченкові, І. Я. Скочилясові, Н. О. Черкаській, В. С. Шульзі, головному редакторові часопису "Хроніка 2000" Ю. Г. Бурякові, директорові бібліотеки ім. О. Ольжича О. С. Кучерукові та багатьом іншим.

ЧАСТИНА І

НАУКОВІ ДОСЛІДЖЕННЯ XX СТОЛІТТЯ

(1910 – 1950-ті РОКИ)

Михайло ГРУШЕВСЬКИЙ

ПЕРЕЯСЛАВСЬКА УМОВА УКРАЇНИ З МОСКВОЮ 1654 РОКУ

*Статті й тексти**

Переяславська умова і "Статті Б. Хмельницького"

I

Останні події – революція й визволення України, упадок Романових і старого правління – руба поставили питання про юридичний, правно-державний характер відносин України до Росії, з тим і про їх початок, себто об'єднання України з Москвою за Богдана Хмельницького. Те, що досі звичайно було питанням науковим, історично-юридичним, часом політичним, але рідко виходило за тісні круги спеціалістів, тепер вийшло на широке всенародне видовище – дебатується на всенародних політичних зборах, селянами, солдатами, робітниками. До мене звертаються селяни, солдати, інтеліґенти, робітники з побажанням, щоб Переяславська умова була видана, стала приступною для обміркування всіх, і я як історик і як політичний представник українського народу вважаю своїм обов'язком негайно сповнити сю волю, невважаючи на всі труднощі, зв'язані з її сповненням для мене.

Війна і всякі пригоди перервали мою історичну працю саме тоді, коли я приступав до вияснення сього многоважного моменту. Моя бібліотека зісталася у Львові, матеріали, котрі я почав підбирати наново, лежать у Москві; я засипаний тепер іншою роботою. Замість того, щоб дати, як я хотів, ширшу наукову студію на сю тему, я мушу обмежитися тільки короткими поясненнями, щоб, даючи в руки широкого громадянства тексти актів 1654 р., усвідомити його, як треба підходити до зрозуміння тих форм, в які уложилася умова України з Москвою 1654 року.

Діло, бачите, не так просте. Коли говориться тепер про Переяславську умову, або договір Богдана Хмельницького з Москвою, уявляється зараз трактат, такий, до яких ми привикли в теперішніх обставинах міжнародного чи державного життя – конвенція, яка нормує становище двох самостійних,

---

* Друкується за виданням: *Грушевський М.* Переяславська умова України з Москвою 1654 року. – 3-є вид. – К., 1918. – 64 с.

незалежних держав, що входять в умову між собою, конституційна хартія, яка уставляє відносини між Україною, що піддається під зверхність московського царя, і царем як зверхником щодо гарантованих їй прав і вольностей. Але в тих часах і обставинах умови укладалися в формах інших. Козаччина привикла більш цінити реальний факт, ніж букву привілею. В своїх відносинах до польського правительства вона посилалася на вольності і права, признані їй королями, але сі вольності і права в дійсності не були закріплені якимись сеймовими постановами чи королівськими привілеями, а були витвором практики, козацької займанщини. З другого боку, московське правительство, відповідно до прийнятих в московських кругах традицій, в зносинах з новими підданцями царя передусім силкувалося можливо піднести його престиж – прищепити їм те, на чім стояв московський лад: поняття, що цар стоїть понад правом, що кожний акт його – се ласка, пожалування, що в зносинах його з людьми, які піддаються йому, не може бути відносин рівного з рівним. В українську свідомість, виховану в порядках західноєвропейських, конституційних, такі поняття не містилися, і на сім ґрунті трохи не розбилася справа, коли московські посли не згодилися зложити іменем царя присягу Україні на захована її прав, перше ніж військо присягне йому на послух і покору.

По московському справозданню, старшина, щоб не дати провалитися всій справі, з котрою зв'язувалася надія на поміч Москви в війні з Польщею, кінець кінцем пішла на компроміс. Вона намовила військо вдоволитися тою усною заявою, котру уложили з нею царські посли іменем царським, і зложити присягу цареві, відложивши на потім докладніше уставлення відносин з Москвою – через козацьке посольство. Так от і уложилися ті форми, в які вилився акт об'єднання Української держави з державою Московською:

Усна умова гетьмана і війська з царськими послами, скріплена царським словом, переказаним головою посольства В. Бутурліним.

"Статті Б. Хмельницького", себто домагання, поставлені військом до царського правительства, в формі петицій до царя і його резолюцій на сі петиції.

Жалувана грамота царська Запорозькому Війську, в котрій коротко збиралося і затверджувалося головніше, до чого царське правительство договорилося з козацьким посольством щодо дальших відносин України і Москви.

II

З отсих трьох моментів українська сторона, яка брала участь в уставленню відносин, надавала головне значення усній умові гетьмана з царським послом Бутурліним.

В своїй (поданій нижче) грамоті до царя, просячи вислухати його послів і потвердити "всякі свободи і маєтності духовних і мирських людей", гетьман

посилається на "царське слово", сказане царськими послами: "Ближній твого царського величества боярин з товаришами обіцяв: "І більше сих речей одержите від великого государя, коли попросите – більшими вас свободами, державами і добрами наділить царське величество, ніж королі польські і старі князі руські".

В листах, висланих своїм послам до Москви 21 березня, гетьман і писар Виговський нагадували їм добиватися широких прав Україні, маючи на увазі запевнення, дані Бутурліним. "Однаково пам'ятаєте й самі, ваші милості, як Василь Васильович Бутурлін словом його царського величества нас упевняв[1], що його цар[ське] вел[ичество] буде ласкавий не тільки потвердити нам права і привілеї, од віків дані, і при стародавніх вольностях заховати, але і ще більші показати всякого чину людям", – писав гетьман. "Треба про всі старі[2] як духовні так і світські, всякого чину, умовлятися певно, щоб усяк був задоволений, і зараз на все просити привілеїв; не треба нічого над наказ упускати, і при всім пригадувати, як нас Василь Васильович Бутурлін запевняв словом царя його милості, що й понад наше прошення, чого б ми бажали, цар його милость невідмінно вдоволить", – вторував писар. Гетьман поручав звернути увагу, що султан турецький, "хоч і бусурманин", обіцяв Україні лишить всі права і вольності і вдоволитися тільки військовою поміччю, без усякої дані. Коли б цар в чім-небудь "уняв" українські права і вчинив "найменшу досаду" українцям, належить рахуватися з великою небезпекою – царські привілеї мусять бути прислані без усякої проволоки, і мають бути такі, щоб вповні вдоволити народ, – писали обидва[3].

На сім гетьман стояв і потім. Коли московське правительство кілька літ потім (весною 1657 р.) через свого посла Федора Бутурліна висловило гетьманові докори за те, що він не додержує московських статей в своїм правлінні, гетьман доволі рішуче дав зрозуміти, що він вважає московські статті обов'язковими лиш постільки, поскільки вони згідні з Переяславською умовою. "Судді Самійлу і полковникові Тетері він, гетьман, не наказував, і в гадці у нього не було того, щоб царське величество по великих містах – в Чернігові, Переяславі, Ніжині – велів бути своїм воєводам, а доходи, збираючи, віддавати воєводам царського величества. Будучи на трактатах з бувшим боярином царського величества і намісником тверським Василем Васильовичем Бутурліним з товаришами, він умовився тільки[4], щоб воєводи були тільки в однім місті Києві – на те, аби всі сусідні володарі знали їх

---

[1] "...словомъ его цар[ского] вел[ичества] насъ утвержалъ..."

[2] Очевидно – права.

[3] Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России (далі – Акты ЮЗР). – СПб., 1878. – Т. X. – С. 553–554, 558.

[4] "Будучи онъ, гетьманъ, на трактатахъ царскаго величества съ бывшимъ бояриномъ и намѣстникомъ тверскимъ съ Василіемъ Васильевичемъ Бутурлинымъ съ товарищи только домолвили..."

підданство під високу руку царського величества – що в старій столиці великих князів російських воєвода царського величества"[5].

І після того, як відносини до Москви були зірвані і Юрій Хмельницький з старшиною наново завели мову про сі відносини, вони поставили жадання, щоб було відновлене "те, що було постановлене в Переяславі обома сторонами при виконанні присяги, і щоб ті права, привілеї і вольності, подані тоді, не були одмінені і в нічім не нарушені"[6].

Московські статті, очевидно, мали тільки розгорнути і закріпити на письмі сю Переяславську умову – але, видко, вони, на погляд української сторони, не розгорнули сеї умови відповідно – судячи з того, як мало відомі війську і непопулярні були сі московські акти. На них посилається тільки московська сторона, ставлячи різні докори гетьманові; українська сторона до них не признається. Проголошені війську вони не були, зісталися в гетьманськім архіві до смерті Б. Хмельницького, прочитані були тільки на раді при виборі Виговського, а в ширший ужиток увійшли в новій редакції, від часів Ю. Хмельницького, потім, як затерлася пам'ять про зміст Переяславської умови, а поширилися нові "статті", видрукувані й розіслані по Україні царським правительством 1657 р.

III

Офіціальні відомості про зміст Переяславської умови ми маємо в справозданні Бутурліна з його посольства і в згаданих листах гетьмана. Є й неофіціальне – оповідання сучасника, але не самовидця – ченця Печерського монастиря Макарія Криницького, висланого 14 січня з Києва від митрополита до Луцького ґроду, щоб протестувати проти насильного приведення до присяги Москві. Він оповів: "...московські посли: князь, котрого імені не пам'ятає, думний дяк Семен Федорович і архімандрит з ченцями приїхали до Переяслава 5 січня ст. ст. Тоді, на Водохрищі, московський архімандрит відправляв церемонію. Другого дня приїхав Хмельницький і скликав народ на раду й об'явив свою волю, що добре обміркувавши, він вибрав за пана царя московського. Відмовили, що йдуть за волею старшини. 8 січня по старому календарю Хмельницький удвох з Виговським присягли в соборній церкві на підданство московському цареві. Навзаєм присягли й посли[7]. Передали від царя корогву, булаву і багату кучму. 9 дня присягали полковники: Джеджалій, Тетеря переяславський, ніжинський, прилуцький та інші, котрих не знає. Старого переяславського війта хворого принесли на ліжку, щоб присяг;

---

[5] Акты ЮЗР. – СПб., 1862. – Т. III. – С. 569.

[6] Статті Ю. Хмельницького: Акты ЮЗР. – СПб., 1863. – Т. IV. – С. 256.

[7] "...Chmielnicki samowtor z Wychowskiem w cerkwi soborney przysięgę oddal y poddaństwo carowi moskiewskiemu, któremu wzajem prysięgli posłowie".

другого дня після присяги він помер. Богуна, каже, не було. Договірні статті послано до царя, але як положено умови, не знає"[8].

Оповідання і інтересне тим, що дає знати, як про се говорили на Україні; особливою докладністю воно не визначається. Але й урядове звідомлення Бутурліна теж, видима річ, однобоке: в своїм справозданні він робить головний натиск на те, як він боронив царський престиж перед новими підданими, рішучо відмовившися зложити присягу іменем царя. Се було в дусі тодішньої московської політики, і Бутурліну з товаришами признано царським правительством в особливу заслугу в їх місії, що вони встигли умовити гетьмана з старшиною, аби від сього жадання відступили.

Ту заяву, якою він задоволив гетьмана і військо, так що вони не вимагали більше присяги, Бутурлін в своїм справозданні переказує дуже загально. У вступній його промові знаходимо тільки обіцянку, що цар держатиме Військо Запорозьке в своїй ласці і буде боронити від неприятелів. Гетьман і старшина, по словам справоздання, жадали присяги іменем царя, що:

цар Війська Запорозького (себто України) польському королеві не видасть, а боронитиме його;

вольностей не нарушить (се, очевидно, треба розуміти в широкім значенні – збереження того вільного, самостійного устрою, який здобула собі Україна, ставши народом незалежним, по признанні московської сторони);

класові і маєткові права всякого стану людей будуть заховані, і на маєтності мають бути дані в потвердження царські грамоти.

Бутурлін на се заявляє, по справозданні, згоду в таких словах, що цар держатиме гетьмана і військо в милостивім жалуванні, опіці і обороні від ворогів, вольностей не відбере і маєтності потвердить. Гетьман і військо повинні вірити сьому, тому що царське слово змінне не буває – те слово, що посли переказали у вступній промові і розвинули в другій заяві. І гетьман, і військо, мовляв, вдоволилися сим і порішили, що свої жадання цареві вони предложать детальніше через своїх послів.

Про те, чи гетьман з старшиною дійсно відступили від свого жадання присяги від московських послів, свого часу була полеміка між істориками московськими і українськими. Українські посилалися головно на оповідання Величка про обопільну присягу в Переяславі[9]. У Величка, одначе, часто

---

[8] "Relacya Makarego Krynickiego..." – з російським перекладом надрукована в "Чтениях московского общества истории" (Relacya Makarego Krynickiego, czernca z monasteru Peczarskiego, który wyszedł z Kijowa dnia 15-go Januaryi według starego Kalendarza // Чтения в императорском Обществе истории и древностей российских. – М., 1861. – Кн. III. – Июль–сентябрь. – Разд. V: Смесь. – С. 5–8) і ще раз в "Русском архиве" надруковано російський переклад, з паперів Бодянського (Из бумаг О. М. Бодянского. Два частных польских письма во время воссоединения Малороссии (1654) / Публ. А. Титова // Русский архив. – 1893. – Кн. 4. – С. 416–417).

[9] Величко в своїм "Сказанії" (*Величко С.* Летопись событий в Юго-Западной России в XVII веке. – К., 1848. – Т. 1. – С. 172–173) оповідає, що на раді після промови гетьмана "читані тамъ же в раді прежде зпораженіе (складені) и наготовленіе того союзу пакта (умови): а по

стрічаються чисто фантастичні подробиці – він описує події скоріше як белетрист, ніж як історик. Важніше оповідання Макарія (наведене вище) – воно доводить, що про присягу Москви на Україні говорили дійсно. Але не так твердження Бутурліна, як мовчання української сторони – гетьмана, писаря, послів про московську присягу, коли так багато говорилося про царське слово, змушують думати, що формальної присяги з московської сторони таки не було. Воно, одначе, й не має особливої ваги в сій справі.

Гетьман в своїм листі, посланім з козацькими послами цареві, з 17 лютого, і в листі до сих послів, 21 березня, вказує, що московські посли запевнили військо тими, вище наведеними словами, що цар не тільки зіставить в цілості всі "права, і устави, привілеї і всякі свободи" України, але їх розширить і умножить.

Се те, в чім лежить вага і зміст Переяславської умови, – на такім розумінні її, безсумнівно, стояла українська сторона, і московська так же. Під тими загальними виразами про царську милість і захована свобід розумілося признання і забезпечення того свобідного укладу, в котрім український народ, правно увільнений від своєї залежності від короля "преступленіемъ присяги его" (через недодержання королем даної ним присяги), пробува́в в хвилі свого прилучення до Москви. Воно було забезпечене в Переяславі словом царським, переказаним козацькому війську Бутурліним і товаришами, се вважалося певним забезпеченням справи, на тім військо зложило цареві присягу, і потім мало тільки дістати в Москві через своїх послів царське затвердження на письмі того, що́ воно розуміло під своїми вольностями.

Посли сі, вислані з Чигирина в середині лютого: військовий суддя Самійло Богданович і переяславський полковник Павло Тетеря – прибули до Москви дня 12 березня, другого ж дня були прийняті царем і потім, того ж самого дня, перед визначеними для переговорів боярами: кн. Трубецьким, тим же Бутурліним, окольничим Головіним і думним дяком Алмазом Івановим – усно виложили домагання війська, передані з ними московському правительству. Сі домагання були записані на сій авдієнції московськими дяками, що поділили їх на 20 пунктів. Незалежно від сього бояри просили послів подати свої жадання на письмі – се було сповнено, і другого дня посли передали боярам свої домагання, сформульовані в 23 пунктах (5 останніх,

---

вичитаню оних виконана от Хмелницкого зо всею старшиною і товариством на вірность новому государеви своєму присяга; а по виконаню оной дана Хмелницкому от помененого полномочного посла Бутурліна царская хорогов і булава і иниє значниє от лица монаршого так самому єму Хмелницкому, яко і всей старшині і черни там бившой дані дарунки, з таким монаршим под клятвою словом и упевненєм, же (що) держати он пресвітлійший монарх російський Малую Росію зо всім Войском Запорожским в своєй протекції при ненарушимом захованю старовічних єя прав і волностей міет (має), єї от всяких неприятелей і наступств їх своїми войсками і скарбами вспомогати і боронити". Костомаров, посилаючися на оповідання, стояв на тім, що Величко опирався на відомостях сучасника. Але се дуже не певно.

одначе, дотикаютъ не конституційних питань, а важних справ даного моменту). Сі козацькі пункти були подані на обраду царської думи і на них були дані відповіді, а по деяким справам рішено було зажадати від козацького посольства пояснень. Але що тим часом надходив страсний тиждень, коли, по московським звичаям, цар залишав усякі державні справи, щоб віддатися виключно релігійним обрядам, тому 19 березня, в вербну неділю, послам дано прощальну авдієнцію у царя, і після неї бояри мали з ними конференцію по деяким суперечним і неясним для них питанням. По тій конференції, на основі переказаних їм царських резолюцій на піднесені ними питання (і взагалі – очевидно – тих відомостей, вказівок і порад, які їм були дані офіціально і неофіціально), козацькі посли подали в останній формі свої статті, і на них цар чи його бояри положили свої останні резолюції. Оригіналів обох козацьких декларацій досі не опубліковано – першу видано в московськім перекладі, з актів старого Посольського приказу[10], другу, останню, тільки в московській переробці – чорновику (брульоні), виробленім згаданим Алмазом Івановим, на котрім, очевидно, лежала вся реальна, властива сторона переговорів з козацькими послами і вироблення тих актів, які мали уставить відносини України до Москви (по московським правилам, до всяких посольських і адміністративних справ визначалися високородні бояри, так сказати, в декоративній ролі, і при них завжди дяки – спеціалісти, з людей безродних, які властиво вели діло). З брульону видно, що дяки робили вибірку з декларації козацьких послів, і в такій вибірці, з царськими відповідями сі "статті" були дані послам разом з жалуваними царськими грамотами і з різними листами до гетьмана, 27 березня, при відправі послів назад на Україну.

З грамот головне, принципіальне значення мала грамота Запорозькому Війську, наведена нижче. Вона коротко збирала головніше з затверджених статей, в іншім відкликуючися до їх самих, і властиво мала служити конституційною хартією України. Але на практиці, як уже сказано, роль сеї хартії перейшла до "статей", і то не в автентичній редакції 21 березня, а в якійсь непевній, пізнішій переробці, взятій за підставу при відновленні відносин України до Москви за Юрія Хмельницького.

IV

З огляду, що цар не вповні вволив волю козацького війська, так як воно розгорнуло свої поняття українських вольностей в московських переговорах, московські статті і жалувана царська грамота не вдоволили старшину і не

---

[10] Тепер з Архіву Міністерства закордонних справ у Москві. Один текст в "Актах ЮЗР" (Т. X. – С. 437–446), другий у Костомарова (*Костомаров Н. И.* Богдан Хмельницкий // *Костомаров Н. И.* Собр. соч. Исторические монографии и исследования. – СПб., 1904. – Кн. 4. – Т. IX–XI. – Гл. XX. – С. 557–564).

були опубліковані, ні подані до всенародної відомості, і так само, як і різні царські надання для гетьмана і старшини, зісталися без ужитку й відомості громадянства.

Дійсно, в ряді питань московське правительство не прийняло того становища, на якім стояло правительство України. Воно обмежило право дипломатичних зносин України (§ 5), не лишивши гетьманові права зсилатись з турецьким султаном і польським королем, – себто найважнішими контр-агентами української політики, – без царського указу. Воно зоставило за собою нагляд за фінансовою управою України і не пристало на найбільш приємну для українського правительства форму – виплачувати певну суму до царської казни (взамін за військову поміч і царську плату козацькому війську), замість збирання яких-небудь доходів на царя. Воно під сумнівом зоставило автономію української церкви. І нарешті – що було особливо небезпечно – заявляло намір посилати своїх воєвод на Україну всупереч виразно заявленій позиції українського правительства, що московські урядники на Україні не бажані[11].

Гетьманське правительство не прийняло до виконання тих пунктів, які розходилися з його становищем: гетьман вів зносини з усіма сторонніми державами без царського указу; Україною правив, не допускаючи ніякої участі в тім московського правительства, збираючи всі доходи і не передаючи з них нічого до царської казни, і т. ін. Коли московське правительство поставило йому різні докори за недодержування статей[12], Б. Хмельницький, як те вже було сказано вище, виразно відкликався до Переяславської умови, заявляючи, що роль київського воєводи вважає, так би сказати, чисто маніфестаційною тільки, і взагалі поставив під сумнів важність московських статей там, де вони відходили від принципів Переяславської умови.

Навпаки, московська сторона, ігноруючи переяславські "трактати", посилалася на московські статті й побивала їх буквою гетьманське правительство в суперечних питаннях. Доволі інтересні одначе подробиці, в яких московські бояри нагадують гетьманським послам зміст статей, в серпні 1657 р. (саме перед тим, як прийшла вість про смерть Богдана Хмельницького): "Великий государ, його царське величество, велів їм, посланникам, об'явити: як у царського величества були в 162 році[13] посланники гетьмана Богдана

---

[11] "Чтобъ государь указалъ быти въ ихъ козацкихъ городахъ воеводамъ изъ ихъ же людей, которые были бы люди знатные и вѣрные и права ихъ козацкіе знали": Козацькі пункти 13 березня: Акты ЮЗР. – Т. X. – С. 439–440.

[12] Головне – щодо заграничної політики: "И то дѣло пристойное ли что вамъ съ непріятелемъ царскаго величества ссылатися и соединятися безъ воли и повелѣнья великого государя нашего, его царскаго величества?" (Акты ЮЗР. – Т. III. – С. 567). Московське правительство мало на увазі союз України зі Швецією, всупереч політиці Москви.

[13] Себто 1654; в Москві раховано тоді роки від сотворення світу, і тисячі для скорочення пропускалися.

Хмельницького Самійло Богданів і він же Павло Тетеря – які тоді статті вони подали боярам і думним людям царського величества за гетьманською рукою і за печаттю, щоб на тих статтях гетьманові і всьому Війську Запорозькому бути в підданстві під високою государевою рукою, і який був указ великого государя на ті статті. А об'явити їм ті статті велів великий государ для пам'яті, аби їм пам'ятати, що в тих статтях написано..."[14] Видимо, московське правительство знало, що царські резолюції 1654 р. ані не відомі на Україні, ані не мають там признання. Щоб дати їм більше авторитету, воно посилається замість статей на лист гетьмана до царя, привезений його послами, і з предложеними козацькими послами статтями мішає царські резолюції, які розминалися і з гетьманським листом, і з статтями, предложеними козацькими послами, – тому й не мали признання у гетьманського правительства.

Коли тим часом прийшла вість про смерть Б. Хмельницького, московське правительство поспішило послати на Україну свого посла, щоб використати трудні для української старшини обставини для проведення в життя різних обмежень української державності, котрих воно не рішалось добиватися за життя Богдана Хмельницького. Послові спеціально поручено добитися проголошення статей, підійшовши до війська з найбільш демагогічної точки – обіцянки платити жалування війську з українських доходів. Коли б старшина і військо заговорили, що їм про сі постанови не відомо, посол мав, очевидно, наставати на те, щоб статті відчитано перед військом. І се дійсно вдалося. "Старшина і все військо, вислухавши государеву грамоту, говорили поміж собою на раді гетьмановому синові Юрієві Хмельницькому і писареві Іванові Виговському, щоб вони показали всьому військові ті всі статті, про що били чолом царському величеству гетьман Б. Хмельницький і все Військо Запорозьке, посилаючи своїх посланців до Москви – суддю військового Самійла Богданова і переяславського полковника Павла Тетерю, – а ми всім військом і до сього часу того не знаємо, чим нас на наше військове чолобиття государ наш пожалував". І другого дня, 26 с[ерпня], на раді старшини "і всього поспільства" "ті статті, що по чолобиттю гетьмана і всього війська прислані були від царського величества з суддею Самійлом і полковником Павлом Тетерею, перед ними на раді читано, і вони, вислухавши всі ті статті, раділи з милості царського величества і своїх вольностей, що великий государ, його царське величество, ні в чім не зменшив їх військових вольностей, наданих від давніших великих князів руських (!) і від королів польських, а ще примножив свою государську милость до них, Війська Запорозького"[15].

Так пише про се в своїм справозданні московський посол Кикін. Воно, без сумніву, написано тенденціозно. Проте останні слова дають зрозуміти,

---

[14] Акты ЮЗР. – СПб., 1879. – Т. XI. – С. 743.

[15] Там само. – С. 787, 799, 802.

про що тут була мова: треба було доводити війську, що московські статті дійсно були в згоді з Переяславською умовою, коли то царський посол іменем царя запевняв, що українські свободи не тільки зістануться не нарушеними, але й будуть поширені, геть понад те, що Україна мала "від королів польських і старих князів руських"[16]. Кикін запевняє, що військо зісталося вдоволене його виводами. Не знати, як воно було в тій хвилі, і коли були дійсно заяви вдоволення, – наскільки вони були виразом щирої гадки і яких саме груп. Гетьманське правительство, в кожнім разі, виводами Кикіна зовсім переконане не було.

Воно вело далі свою політику, шукаючи нових точок опертя, замість Москви, яка не виявила щирої охоти забезпечити українську свободу, або краще сказати – зовсім ясно показала свої наміри її обмежити. Шість тижнів пізніше в Корсуні підписано союзний трактат з Швецією, всупереч усім бажанням і жаданням московським, забезпечуючи повну самостійність і незалежність України[17], а за рік українська старшина виступила з своїм маніфестом до держав Європи, пояснюючи причини, що привели її до повного розриву і війни з Москвою: "Не з інших мотивів прийняли ми протекцію в[еликого] кн[язя] московського, як тільки для того, щоб заховати і примножити для себе і потомства нашого за поміччю Божою зброєю здобуту і кров'ю стільки разів вернену свободу нашу. Щедро наділене різними обіцянками і приреченнями в[еликого] кн[язя] московського, військо наше сподівалося, що з огляду на спільність віри і добровільне підданство в[еликий] князь буде для нас справедливим, прихильним і ласкавим, поступатиме з нами щиро і на свободи наші не замишлятиме, але ще примножатиме їх більше і більше[18], *відповідно до обіцянки своєї.* І так воно перше взялося до того, з нашим полковником ніжинським Золотаренком, щоб привести під власть в[еликого] кн[язя] московського Литву. Але здурили нас ті надії! Міністри й вельможі московські намовили того пречеснішого, всепобожного і ласкавого князя до того, що зараз же першого року, як завелися переговори між Москвою й поляками, під впливом надій на польську корону, рішено заразом нас придавити і поневолити, і до того вели вони свої замисли, щоб занявши нас війною з Швецією, легше могли нас придавити і поневолити. Богдан Хмельницький разом з писарем своїм не тільки не дали на се згоди в[еликому] князеві, але й різними раціями намовляли через В. П. Кикіна, аби не починали війни з Швецією в Лівонії. Мали ми в руках копію згаданої інструкції[19], зовсім певну, але вірили, що се було ділом тільки міністрів і вельмож, що лестяться до свого князя, але ласкавий князь і святіший патріарх на се не

---

[16] Див. вище с. 6–7.

[17] Архив Юго-Западной России (далі – Архив ЮЗР). – К., 1908. – Ч. III. – Т. VI. – С. 335–336.

[18] Знов та формула Переяславської угоди.

[19] Очевидно – в справі польсько-московського порозуміння.

пристануть, і своєю щирістю силкувалися перемогти московські замисли. Отже таки розпочато в Лівонії війну з королем шведським, союзником і приятелем нашим, без усякої причини, з того тільки, що світліший король шведський схотів завести приязнь з нами", і т. д.[20]

Супроти такої невірної політики Москви в міжнародних справах і зрадливої тактики її у внутрішніх відносинах України, на котру вказує той же маніфест, українська старшина уневажняла Переяславську умову, недодержану Москвою. І тільки неудачі, які спали на українську старшину, на Виговського і Ю. Хмельницького, внутрішнє роздвоєння України, підховане згаданою тактикою Москви, кінець кінцем змусили старшину знову завести переговори з Москвою на принципах Переяславської умови. Сим разом старшина хотіла її розгорнути в нові статті, незалежно від московських 1654 р. – між іншим вимовляла Україні необмежене право дипломатичних зносин, участь козацьких комісарів в дипломатичних конференціях Москви з іншими державами, особливо тими, з якими були спеціальні справи в українців, домагалася того, щоб Москва поза гетьманом не вела ніяких сепаратних зносин з ким-небудь на Україні і щоб московське військо, посилане на Україну в поміч гетьманові, зіставалося під його властю[21]. Але московський уповноважений, кн. Трубецькой, зрадливим способом постарався заманити до свого табору гетьмана з старшиною, і маючи їх в своїх руках, примусив зложити присягу цареві на статтях, мовляв, Б. Хмельницького, з різними новими московськими додатками.

Та не тільки сі додатки значно обмежували державні права України, але і самий той текст статей, що Трубецькой подав Хмельниченкові з старшиною як статті Б. Хмельницького, дає редакцію значно змінену й погіршену, на некористь України, в порівнянні з дійсними статтями 1654 р. Напр[иклад], у справі дипломатичних зносин і автономії української церкви статті змінено на гірше, а за те заводилася платня гетьманові, старшині й козакам з українських доходів, котрі хотіла збирати собі царська казна[22]. Доволі неясну сю справу толкують тим способом, що Трубецькой чи московські дяки, побачивши, наскільки не ознайомлена старшина в дійсних статтях 1654 р. і тексту їх не має, сфабрикували новий текст і подали його за статті 1654 року[23]. Гетьман з старшиною, бачучи себе в московській засаді, заявили, що приймають сі статті і нові московські додатки, хоч годитися з ними не могли, і се насильство над ними дуже скоро привело до нового розриву.

---

[20] Архив ЮЗР. – Ч. III. – Т. VI. – С. 363–364.

[21] Акты ЮЗР. – Т. IV. – С. 256.

[22] Там само. – С. 262–265.

[23] *Шафранов П. А.* О статьях Б. Хмельницкого // Киевская Старина. – 1889. – Т. XXVII. – Октябрь–ноябрь. – С. 388–389. Його погляд на статті в 14 пунктах 1659 р. як на новотвір прийнятий і новішими російськими дослідниками бар[оном] Нольде і Розенфельдом.

Щоб спопуляризувати сим разом і закріпити в свідомості українського громадянства сі нові змінені статті, Трубецькой, "по указу великаго государя", віддав [їх] воєводі Шереметьєву, щоб він їх видрукував, разом з присяжними підписами старшини, і розіслав "во всѣ черкаскіе (козацькі) полки, чтобъ про тѣ статьи, которые съ гетманомъ съ Юрьемъ Хмелницкимъ и со всѣмъ войскомъ Запорожскимъ постановлены на радѣ, вѣдомы были во всѣхъ полкѣхъ всему войску Запорожскому"[24]. Се було сповнено, "книга" ся була надрукована в Києві і розіслана, і хоч заховалася в дуже малій кількості, все-таки свою мету осягла – статті 1659 р. спопуляризувала. А що московська централізаційна політика взагалі їхала на швидкім коні, раз у раз щось урізуючи з українських прав, то незадовго і текст 1659 року став такою річчю, на котру старшина мала інтерес посилатися в своїй боротьбі з новими обмеженнями українських вольностей.

Українські ж привілеї 1654 р., не включені в сю книгу, надовго вийшли з юридичної й історичної свідомості українського громадянства.

V

Вияснивши ту фактичну обстановку, в якій укладалися головніші акти умови України з Москвою, перейдемо до вияснення юридичного, державноправного характеру сеї умови і тих відносин, які уставлялися нею між Україною і Москвою. Над питанням сим спинялося чимало істориків і юристів, спеціалістів державного права, і вони намітили досить виразно і певно головні пункти в сім питанні.

Передусім, вони міцно уставляють той факт, що акти 1654 р. були *умовою*, договором між двома державами, що уставляв їх відносини на будуче. З невеликими виїмками, на сім ґрунті стояли взагалі ті дослідники, яким доводилося спинятися на сім питанні[25]. Ті ж, що виступали проти сього[26] і доводили, що договору не було, бо Україна просилася, мовляв, під руку московського царя, не ставлячи ніяких умов, – сі мішають докупи питання форми і змісту і не розрізняють різних стадій в сих переговорах.

Так, Україна просилася. Але московському правительству було звісно, що свій перехід під царську зверхність вона не мислить інакше, як тільки в формі договору. Напр[иклад], 1651 р., після берестецької катастрофи, в найбільш критичний момент, Виговський говорив московському агентові, що він сподівається незадовго їхати послом до Москви в справі піддання. "І коли царське величество пожалує їх – зволить прийняти під свою високу руку, він про всі ті статті умовиться, на котрих статтях їм бути під государевою

---

[24] Акты ЮЗР. – Т. IV. – С. 273.

[25] Довгий ряд їх (не вичерпуючи все-таки) наводить Розенфельд у своїй книжці: *Розенфельд И.* Присоединение Малороссии к России 1654–1793. – Петроград, 1915. – С. 30.

[26] Карпов, Куліш, Мякотін.

високою рукою"[27]. Те, що мало бути в Переяславі в січні 1654 р., московське правительство так і представляло собі як умову, і по перших вістях, одержаних від Бутурліна про Переяславський акт, висилаючи своїх воєвод до Києва, воно поручало їм на випадок потреби воєнної сили домагатися її від гетьмана "на основі договору, як він умовився з Василем Васильовичем Бутурліним з товаришами"[28]. І гетьман, з свого боку, те, що було в Переяславі 8 січня, як ми бачили, теж називав "трактатами", і посилаючися на дані там царським іменем обіцянки, допевнявся тільки реалізації царськими привілеями того запевнення вольностей українських, яке було вже приобіцяне українській стороні перед її присягою. Про се же пригадувати московському правительству поручав він своїм послам. Присягу цареві зложено після того тільки, як царський посол царським словом запевнив українців, що їх жадання цар сповнить в повній мірі.

Справедливо завважає, відкидаючи аргументи тих, які не добачали "договору" в акті об'єднання України з Москвою, авторитетний спеціаліст державного права барон Нольде: "Уважне читання офіціального статейного списку Бутурліна переконує, ...що в дійсності посли Олексія Михайловича дали вже в Переяславі деякі загальні зобов'язання, які потім вилилися в останній формі в "пунктах", постановлених у Москві. Одначе про "клятвенну обіцянку"[29], здається, не може бути мови. З другого боку, гадка Куліша, нібито "по духу московського самодержавія" договору бути не могло, розбивається договірним характером пізніших актів між Москвою і Малоросією...; незалежно від того, "Переяславський договір" міг існувати, навіть коли б уставлялася необмежена власть царя в Малоросії: коли Малоросія не була завойована, одиноким способом "прилучення був власне договір"*. Розенфельд, розвиваючи сі гадки Нольде, завважає: "Малоросія від 1648 до 1654 року була державою (самостійною державою, доводить перед тим автор), але держава не завойована може бути прилучена до іншої держави тільки через

---

[27] "И будетъ царское величество пожалуетъ ихъ, велитъ принять подъ свою государеву высокую руку, и онъ о тѣхъ всѣхъ статьяхъ учнетъ договариваться, на которыхъ статьяхъ тому быть, что имъ быть подъ его государевою высокою рукою": Акты ЮЗР. – Т. III. – С. 462.

[28] "А будетъ бояромъ и воеводамъ учинятца вѣсти прямые про приходъ къ Кіеву воинскихъ людей, и имъ, смотря по вѣстямъ о прибылыхъ людяхъ, писати къ гетману къ Богдану Хмелницкому, чтобъ онъ по прежнему своему договору, какъ онъ договорился съ бояриномъ и намѣстникомъ тверскимъ съ Васильемъ Васильевичемъ Бутурлинымъ съ товарыщи, прислалъ къ нимъ бояромъ и воеводомъ въ Кіевъ полковниковъ": Акты ЮЗР. – Т. X. – С. 368. Говориться, мабуть, взагалі про взятий гетьманом на себе обов'язок воєнної помочі.

[29] Нольде (с. 288) має тут на гадці Костомарова, що, опираючися на Величка, приймав, що московські посли таки присягли іменем царя, хоч і не признавалися до того в своїм справозданні (*Нольде Б., бар.* Очерки русского государственного права. – СПб., 1911).

* Там само. – С. 289 (прим. 89) (*прим. ред.*).

договір, таким договором і являються статті 1654 р."; "Противники теорії договору вказують, що Малоросія спочатку присягла, а потім отримала жалувану грамоту, і Москва потвердила статті. Се міркування ледве чи правильне. Не можна моменту присяги відривати від дальшого розвою переговорів, які закінчилися в Москві, почавшися в Переяславі; присяга була тільки початковим моментом сих переговорів, і її попередила офіціальна заява московського посла Бутурліна про те, що цар потверджує всі вольності і закріпить маєтності; тому що сі вольності в Москві були незвісні і їх треба було обміркувати цареві з боярами, останнє затвердження прав малоросійського народу сталося після присяги. Але не треба забувати, що Хмельницький присягнув тільки після згаданої заяви Бутурліна, і в сій заяві міститься загальна формула того, що потім більш-менш детально установлено в Москві"[30].

Козацька Україна в 1648–1654 рр. дійсно була фактично незалежною державою, і як така входила в сих літах в договірні відносини з Туреччиною, Кримом, Польщею, Москвою. Вона фактично володіла всіма тими прикметами, які в цілості характеризують державу: територія, котру охоплює державна організація, людність, яка признає над собою певну власть, і власть, яка виконує свої розпорядження на сій території і над сею людністю. Людність сеї України не признавала над собою ніякої іншої власті, крім війська і уставленого ним гетьманського уряду. Се військо і його уряд, хоч в зносинах з польським правительством не покидали старого, традиційного титла "війська його королівської милості", фактично від 1648 року були незалежні, такими себе вважали, і московське правительство як незалежних приймало їх під царську руку. Се зазначене було і в промові Бутурліна на Переяславській раді, що цар велів прийняти їх під свою руку як "отъ королевскаго подданства свободныхъ, преступленіемъ присяги его" (з його сторони). Переяславська умова уставляла відносини між двома незалежними державами[31]. А між двома державами, се справедливо зауважено, міг уставити відносини тільки договір. Таким і була Переяславська умова, розкрита потім і деталізована московськими статтями і царською жалуваною грамотою.

Як на обосторонній договір, ствердженій обоюдною згодою, дивилася на сі акти не тільки українська сторона, а й московська. Та обставина, що Переяславська угода не була заприсяжена царем, а московські статті були предложені з козацької сторони в формі петиції, і з московської сторони були стверджені в формі резолюцій царського правительства і царської жалуваної грамоти, се в очах московського правительства не мало значення. В подібних

---

[30] *Розенфельд И.* Присоединение Малороссии к России... – С. 30, 33.

[31] Що Україна в момент свого сполучення з Москвою була незалежною державою, се підчеркували дослідники не раз і перед тим, а спеціальніше над виясненням сеї гадки спинялися останніми часами Слабченко в своїй статті "Ще до історії устрою Гетьманщини XVII–XVIII ст." (Записки Наукового Товариства ім. Шевченка. – Львів, 1913. – Т. 116. – С. 70–71) і Розенфельд в своїй книжці (*Розенфельд И.* Присоединение Малороссии к России... – С. 8–9).

формах стверджувалися й пізніші статті. Ініціативною стороною часом було українське правительство: воно предкладало московському цареві свої домагання, і цар давав на них свої резолюції – в такій формі уложені Глухівські статті 1669 р., постановлені при потвердженні на гетьманстві Многогрішного. Часом царське правительство вносило свої статті на українську раду, і військо їх приймало, – так уложені "нові статті 1659 р."[32], Батуринські статті Брюховецького 1663 р. і т. ін. В очах московської і української сторони се однаково був договір, стверджений згодою обох сторін, заявленою в тій чи іншій формі, і його не інакше можна було відмінити, як тільки за обопільною згодою обох сторін. Заносячи до царя своє прошення, щоб цар велів збирати доходи з українських міст до своєї казни і прислав туди своїх воєвод, Брюховецький з товаришами просили, щоб "Військо Запорозьке і всі військові справи відати гетьманові по давньому, як положено в договорних статтях"[33]. Після упадку Брюховецького, збираючися до відновлення статей, в 1669 р. гетьман Многогрішний пише до царських уповноважених кн[язя] Ромодановського з товаришами: "По указу в[еликого] государя нашого приїхали ми з старшиною до Глухова задля договору і постановлення діла благополучного; одначе для усного договору від себе і всієї старшини осіб значних до вашої милості посилаю, щоб з вашими милостями про все ще там на місці достаточно размовились і про все постановили". А Ромодановський, повідомляючи його, що тепер іде до Глухова, зазначав: "На раду до вас ідемо, і як з'їдемося, за поміччю всесильного Бога, од царського величества поручене добропочате діло по договору постановимо і укріпимо, як тому наперед певному бути"[34], і т. ін. За весь час, аж до Петра, московське правительство всі зміни в умові 1654 р., в "статтях Б. Хмельницького", поновлених 1659 року, всі обмеження українських вольностей переводило не інакше, як в формі умови, договору – нехай примусового в дійсності, але обостороннього по формі, котрим обидві сторони одміняли умову попередню.

---

[32] От їх форма. Московська пропозиція – "По указу и повелѣнью великаго государя... всегда на его государеву службу гетману со всѣмъ войскомъ быть готову". Військова резолюція: "И гетманъ и полковники, и вся старшина и чернь на радѣ выслушавъ, сей статьѣ приговорили быть такъ какъ та статья написана".

[33] "А войско Запорожское и войсковыя всякія дѣла вѣдать ему, гетману, по прежнему, какъ о томъ положено въ договорныхъ статьяхъ": Полное собрание законов Российской империи. Собр. I (далі – ПСЗРИ). – СПб., 1830. – Т. I: 1649–1675. – Док. 375. – С. 611–615; *Бантыш-Каменский Д. Н.* Источники малороссийской истории / Изд. О. Бодянским. – М., 1858. – Ч. I. – С. 156.

[34] Акты ЮЗР. – СПб., 1875. – Т. VIII. – С. 83, 85. "Договорами" називало сі акти українське громадянство й пізніше – в наказах 1767 р., посилаючися на статті Многогрішного, Самойловича, Мазепи: Депутатские наказы и всеподданейшие челобитья от шляхетства Малороссийской губернии / Изд. В. Сергеевич // Сборник императорского русского исторического общества. – СПб., 1889. – Т. 68. – Док. XCVI. – С. 128; Док. CV. – С. 236.

І Петро І, після полтавської катастрофи перший зважившися своєю односторонньою волею ломити українську конституцію, теж не важився заперечувати конституційних прав України. Не тільки в грамоті на вибір наступника Мазепі він "нашим, царського величества, словом" обіцяв "всѣ вольности, права и привилегіи, которыя вы отъ времени принятія блаженныя и достохвальныя памяти отца нашего подъ свою высокодержавную руку гетмана Богдана Хмельницкаго съ войскомъ Запорожскимъ и со всѣмъ малороссійскимъ народомъ, и потомъ при нашемъ государствованіи гетманы и все войско имѣли, свято, ненарушимо и свято содержать". Потверджуючи на гетьманстві Скоропадського в 1710 р., він полишав йому "всякіе воинскіе и гражданскіе въ Малой Россіи дѣла управлять по войсковымъ правамъ, по прежнимъ обыкновеніямъ и по постановленнымъ пунктамъ, на которыхъ приступилъ подъ высокодержавнѣйшую руку отца нашего гетманъ Богданъ Хмельницкій со всѣмъ Войскомъ Запорожскимъ и народомъ малороссійскимъ, и по нашимъ указамъ опредѣленнымъ и впредь посылаемымъ, безъ нарушенія правъ и вольностей стародавныхъ народа малороссійскаго"[35]. І навіть посадивши на шию гетьманському правлінню свою "Малороссійскую коллегію", він заявляв гетьманові, що сій колегії "велено все чинить по трактату, учиненному съ Хмельницкимъ"[36].

Цариця Катерина теж, скасувавши вже гетьманство і зломивши московсько-українську угоду, коли приходиться їй говорити про неї, все-таки споминає про неї як про "уговорні пункти Б. Хмельницького"[37].

Таким чином, ті власне російські царі, які поламали і потоптали Переяславську умову, були вповні свідомі того, що вони робили – що вони безправно і беззаконно нарушали самовільно трактат, умову, договір, уставлений за обопільною волею, який міг бути уневажений теж тільки за обопільною згодою. Вони були свідомі сього – але покладали на свою силу, на терор, котрий вони наводили на Україні своїми карами, і на привабу "чинів і жалування", котрими переманювали легкодухів, кажучи словами самої Катерини – "маючи в таких випадках і вовчі зуби, і лисячий хвіст", для манення, кого можна було заманити[38].

---

[35] *Бантыш-Каменский Д. Н.* Источники малороссийской истории / Изд. О. Бодянским. – М., 1858. – Ч. II. – С. 176, 258.

[36] Статті 1722 р.: Там само. – С. 315.

[37] Інструкція Румянцеву при його призначенні генерал-губернатором України в 1764 р.: Наставление, данное графу Петру Румянцову, при назначении его малороссийским генерал-губернатором, с собственноручными прибавлениями Екатерины II // Сборник императорского русского исторического общества. – СПб., 1871. – Т. 7. – С. 380: "...необходимо нужно, подъ какимъ бы инымъ званіемъ, кромѣ подушнаго, то ни было, расположить на тамошній народъ и получать съ него въ казну нашу, по долгу и справедливости, да и по самимъ уговорнымъ пунктамъ гетмана Богдана Хмельницкаго, намъ безспорно принадлежащіе доходы..."

[38] "По множеству безпорядковъ, требующихъ исправленія и другихъ лучшихъ учрежденій, воображаемъ мы себѣ и трудъ тотъ, котораго вамъ стоить будетъ исполненіе должности вашей, толь наипаче, что при всякомъ новомъ дѣлѣ и при развратныхъ иногда простаго народа

Для сучасного свідомого українського громадянства факт зламання договору був таким ясним, що не підлягав сумніву.

Українська людність однодушно огудила політику російського правительства при нагоді вибору до Комісії уложенія 1767 р., в своїх звісних наказах – не вважаючи на всі прояви вовчого терору (що доходив до засудів на смерть за опозицію урядовій політиці). Звісний український громадянин Політика в своїй критиці наказу новоорганізованої (замість гетьманського правління, під проводом Румянцева) Малоросійської колегії, зложеного відповідно до нового правительственого курсу, писав, нагадуючи про договірний характер відносин України до Москви, якого не можна було нарушити без затрати всякого обов'язку України супроти корони: "Се добровільне підданство (українського народу московським царям) засноване на договорах, учинених з Богданом Хмельницьким і всім малоросійським народом, де сказано: "Всі права, привілеї, вигоди, вольності і звичаї всякого чину і стану людей, як то: шляхетства, гетьмана і Війська Запорозького, духовного чину, міщанства і всього народу хоронити вічними часами від усякого нарушення". Се можна бачити з тих же договорів – а хоч їх і самих було досить і були вони міцні в своїй непорушності, то все-таки той гетьман просив понад те ще грамот-потверджень для всякого чину, і їх дано як шляхетству і гетьманові з військом, так і духовному чинові і міщанам окремо. Вищезгадані договори потверджувалися всіма государями, які володіли, коли вони вступали на престол, і при виборі кожного гетьмана, новими договорами і жалуваними грамотами. Тому полишаю на справедливе і безпристрасне обміркування шановного зібрання панів депутатів: чи Малоросійська колегія, бачучи такі численні, ясні і тверді потвердження вінчаних голів малоросійському народові на захования його при давніших правах, привілеях і вольностях, не занадто сміливо взялася за не своє діло, захитавши всі ті потвердження і заводячи в Малій Росії постанови, у всім противні її правам і вольностям, і тим нарушаючи святість договорів, котрих заховування приносить честь государям і утверджує цілість і добробут народів"[39].

І по тім, як сі всі пригадки, висловлені законною дорогою, зісталися без усякого наслідку, і українську автономію знищено до решти, найбільш активні представники українського громадянства не бачили перед собою іншого виходу, як дорогу одвертої боротьби проти зрадливого режиму.

объ ономъ понятіяхъ, со стороны же чиновныхъ людей пристрастныхъ и коварныхъ истолкованіяхъ, не всегда силою ввѣренной вамъ власти, но болѣе многообразными ласковости и снисхожденія средствами дѣйствовать и оными, смотря по дѣлу, по времени и по человѣку, искусно изворачиваться должно. И для того мошно сказать, что въ таковыхъ случаяхъ надобно имѣть и волчьи зубы и лисій хвостъ". Ся цинічна порада міститься в тій же інструкції Румянцеву (Там само. – С. 382) і дає добру міру московського "снисхожденія" в українських справах.

[39] Наставление выборному от Малороссийской коллегии в комиссию о сочинении проекта нового уложения г. коллежскому советнику и члену той коллегии, Дмитрию Наталину, и возражение депутата Григория на ее наставления. – М., 1858. – С. 24–25.

VI

Піддаючися "під високу руку" московського царя, Україна зрікалася своєї незалежності, але заховувала виразні прикмети своєї державності і під московською зверхністю, хотіла зіставатися державою, тільки не суверенною, і признавалася в сім московською стороною. Се вповні очевидно, і переважна більшість учених, яким доводилося над сим зупинятись, не мали в тім ніякого сумніву – розходились тільки в виводах, під яку з форм державних сполучень, прийнятих нинішньою наукою державного права, належить Україну підвести.

Найбільш авторитетний з російських істориків права, визначний теоретик державного права пок[ійний] проф. Сергеєвич у своїх лекціях писав про об'єднання України з Москвою – розповівши в коротких словах його історію: "Таким чином, Малоросія не була прилучена як провінція, як були прилучені, напр[иклад], Твер, Рязань й ін[ші] князівства. Малоросія лишилася осібною державою, з своїм особливим устроєм, з своїм військом, з своїм законодавством і навіть з правом зносин з чужими державами. Спитаємося: під яке поняття можна підвести се сполучення, під поняття персонального чи реального сполучення? Коли взяти під увагу ті умови, на основі котрих Малоросія прилучилася до Росії, і жалувану грамоту, дану Малоросії, – характер сього сполучення виясниться легко. В жалуваній грамоті говориться: "Малороссія принимается подъ нашу высокую руку и обѣщается служить намъ, сыну нашему и наслѣдникамъ". Звідси видно, що прилучення мало характер персональний, а не реальний. Малоросія не з'єдналася з Московською державою, а тільки признала своїм государем государя, що царював в Москві, з його потомством. Се факт персонального сполучення наслідком вибору[40]. Але що московського царя вибрано разом з потомством, то сполучення мало тривати доти, доки існувало потомство Олексія Михайловича".

Сергеєвич, таким чином, бачить в зв'язку України з Москвою персональну унію – найбільш слабку з усіх форм державних сполучень. Проти його погляду виступив інший російський спеціаліст Коркунов. Він писав з сього приводу: "Унія передусім і безумовно вимагає одності в особі правителя. При всій окремішності Єгипта або Болгарії вони не стоять з Турцією в унії з тої простої причини, що мають осібних правителів: Єгипет – свого хедива, Болгарія – свого князя. Сі правителі підвласні турецькому султанові, а через те й держави їх, півнезалежні, стоять в васальних відносинах до Туреччини. Унія ж – се сполучення двох зовсім незалежних держав наслідком

---

[40] "Это случай личнаго соединенія въ силу избранія": *Сергеевич В. И.* Лекции и исследования по древней истории русского права. – 2-е изд. – СПб., 1899. – С. 84. Невважаючи на критичні замітки інших дослідників, Сергеєвич не відступив від сього погляду, він повторявся в пізніших виданнях його курсу, до самої смерті [див., напр.: 4-е изд. – СПб., 1910. – С. 116 (*прим. ред.*)].

ності особи правителя. Але те ж саме було в XVII віці з Малоросією. Особність її в тім найголовніше й виявлялась, що вона мала осібного правителя в особі гетьмана, що мав право навіть вести самостійно міжнародні зносини. Малоросія не стояла в рівноправних відносинах до Росії, вона підлягала їй. Російський цар не об'єднував в своїй особі дві окремішні державні власті, але малоросійський гетьман підлягав йому як зверхньому володареві. Се, очевидно, васальна залежність, а не персональна унія"[41].

Третій авторитетний російський правник, ак[адемік] Дьяконов писав, виступаючи проти обох сих поглядів: "Обидві сі точки погляду викликають серйозні непевності. Персональна унія – се припадкове і тільки тимчасове сполучення держав. Прилучення ж Малоросії до Москви, по тексту жалуваної грамоти, розумілось як сполучення вічне. Там сказано, що государ пожалував Запорозьке Військо, "а вони його царському величеству в усяких його государських повеліннях служитимуть *вовіки*"; що Військо Запорозьке стало "під нашою царською рукою і присягли нам великому государеві, і нашим государським дітям і наслідникам *на вічне підданство*". Сі вирази показують, що мова йде не тільки про династію Романових, а про вічну службу і вічне підданство, себто всім государям, які б вони не були. Васальна ж залежність буває там, де між володарем-сюзереном і людністю васальної держави нема безпосереднього зв'язку, між ними стоїть особа правителя – васала. Людність присягає на вірність своєму правителеві, а той присягає на вірність своєму сюзеренові. Людність же Малоросії вчинила присягу (вѣру) на вічне підданство московському государеві, а гетьманові ніякої присяги не складала. І коли б було треба підвести прилучення Малоросії під якийсь тип сполучення держав, прийнятий сучасною теорією, то скоріше треба б признати прилучення Малоросії до Москви на основі "статей Богдана Хмельницького" за унію реальну"[42].

Сі три головніші погляди на державно-правний характер сполучення України з Москвою (до котрих прилучаються й інші дослідники – особливо до теорії васальної)[43], різнячися в причисленні його до того чи іншого прийнятого науковою теорією типу державних сполучень, сходяться на тім, як бачимо, що всі вони признають за Україною після її сполучення з Москвою прикмети державності, державного існування.

Се й не може бути інакше, коли мати на увазі ті форми, в яких Україна увійшла під зверхність московського царя і в яких зіставалися відносини її до Москви в перший період сього сполучення. Ті правники, які ослаблюють

---

[41] *Коркунов Н. М.* Русское государственное право. – 4-е изд. – СПб., 1901. – Т. 1: Введение и общая часть. – С. 181.

[42] *Дьяконов М.* Очерки общественного и государственного строя древней Руси (до конца XVII века). – Юрьев, 1907. – Т. 1. – С. 247–248.

[43] Васальство добачали Сокольський, Покровський, Мякотін, Слабченко, реальну унію – Попов.

сі прикмети самостійної державності України й силкуються звести її до становища провінції Московської держави, посилаються на централізаційну політику Москви, вихованую всією попередньою її історією і приложену також і до України. Вони розглядають відносини, зав'язані між Україною та Москвою в 1654 р., з становища дальшої московської політики супроти України – тих обмежень, які заводила Москва на Україні крок за кроком, аж до повного знищення української автономії, освітлюють їх з погляду московських тенденцій, а не того порозуміння, яке було вихідною точкою нового державного сполучення і уставляло обов'язкові для обох сторін відносини.

Се найбільш виразно і яскраво виступає в останній з наукових праць, присвячених оцінці правно-державних відносин України і Москви, книжці Розенфельда. Він переносить вагу з чисто юридичного становища на історичне, з того, в яких формах відносини уставлялися, на те, що з них вийшло. Він підносить, що "погляд правительства (московського) і погляд гетьмана на статті були протилежні. Правительство дивилося на сі статті як на юридичну підставу для своїх централістичних змагань, гетьман і вся Україна бачили в них гарантію своєї свободи і незалежності". "Ставши на історичний ґрунт, – каже він далі, – ми мусили признати, що історично взявши (юридично сього могло й не бути), ся інкорпорація на особливих умовах[44] була початковим актом інкорпорації повної"[45] . Автор таким чином сам признає, що того, що сталось історично, юридично могло не бути – а властиво не повинно було бути, коли б московська сторона держалася вірно тих умов, під якими Україна піддавалася під московську зверхність. Але кінець кінцем він сам признає, що Україна об'єднувалася з Москвою як самостійна держава договором і заховувала за собою прикмети державності і після сього об'єднання, та що дальші зміни в сих відносинах також змінялися в договірних формах; коли він не договорює до кінця, що сі договірні форми були зламані односторонньо волею Москви, себто, що перехід України до нової інкорпорації зроблено зламанням договору, се його справа; але кожному уважному і об'єктивному дослідникові се мусить бути ясно.

Взагалі, що Україна зосталася при певних державних правах і після свого об'єднання з Москвою й її автономія мала характер конституційний, основувалася на договорі, – се ніяким чином не може бути поставлене під сумнів, і всякі спори про те, як саме назвати сю форму сполучення, в якій стояла Україна до Москви, являються властиво спорами про слова[46] .

Москва признала, що устрій України основується і вона правиться на своїм власнім, договором з Москвою забезпеченім, праві, яке в актах озна-

---

[44] Так оцінює юридичну природу сполучення України з Москвою автор.

[45] *Розенфельд И.* Присоединение Малороссии к России... – С. 172.

[46] Проф. Нольде, який в своїй праці про об'єднання України з Москвою підтягає право України під поняття тільки автономії, робить се тим способом, що під се поняття "самоуправи на підставі власного, а не дарованого державного права", як він характеризує автономію, підтягає взагалі не-суверенну державу, членів федеративного союзу і т. д., себто затирає всяку

чується терміном "прав і вольностей, які бували при в[еликих] кн[язях] руських і королях польських", і котрі царським правительством можуть примножатись, а не вкорочуватись.

Головою українського правління московське правительство признало гетьмана, свобідно вибираного військом, без усякого мішання в те московського правительства, яке має бути тільки оповіщене про довершений вибір.

За гетьманом воно признало право дипломатичних зносин; хотіло обмежити його тільки щодо Туреччини й Польщі, але гетьманське правительство сього обмеження не прийняло, і на практиці правительство гетьманське і правительство московське вело свою дипломатію самостійно, не координовано навіть, і на сім ґрунті виникли головні непорозуміння і конфлікти.

Україна має власне військо, яке стоїть під властю гетьмана, і тільки його, – права розпоряджатись українським військом безпосередньо московське правительство навіть не заявляло.

Судівництво українське признане вповні незалежним і автономним без права якого-небудь відклику до московського уряду.

різницю між автономним краєм і державою з обмеженою суверенністю. Його автономна Україна являється кінець кінцем об'єднаною з Москвою несуверенною державою, як справедливо вказує се Розенфельд (Там само. – С. 70–71). "Не можна не вказати, – пише він, – на подібність теорії автономії у вказаних (професором Нольде. – *М. Г.*) рамках з "державоподібним" організмом проф. Сокольського. Справді, проф. Сокольський вважає, що основною прикметою сього "організму" являється "господство не по препорученію, а по собственному праву", і на сій підставі він уважає Малоросію державоподібним організмом, а Фінляндію і Польщу тільки інкорпорованими провінціями, тому що "їх особливості в законодавстві й управі були тільки привілегією, дарованою російськими монархами, а не належали їм на власнім праві". І "автономна" Малоросія проф. Нольде, і "державоподібна" Малоросія проф. Сокольського живуть своїм власним правом, "не привілегією, дарованою російськими монархами", а правом, "допущеним Московською державою". Але тим часом як проф. Сокольський стоїть властиво на становищі васальної держави і його "державоподібний організм" – се "держава держав", становище проф. Нольде наближається властиво до старої категорії, котру, по словах Єлінека, в літературі тепер сливе ніхто не боронить, а ми (Розенфельд. – *М. Г.*) висуваємо для об'яснення природи відносин Малоросії й Росії; се – категорія неповної інкорпорації, інкорпорації на спеціальних умовах. Справді, що таке "самоуправа на власнім праві", коли признати, що Малоросія до 1654 р. була державою? (а се, видимо, признає і проф. Нольде, коли говорить: "Коли Малоросія не була завойована, одиноким способом прилучення був власне договір", але при договорі мусять бути два суб'єкти, з них одним і була Малоросія – держава; коли б вона не була ним, то Москва юридично мусила б договоритися з Польщею, а не з Малоросією (прим. І. Розенфельда. – *М. Г.*)). Конкретно питання представляється так. Малоросія відділилася від Польщі, одержала міжнародне признання і стала державою; наслідком історичних обставин вона прилучилась до Московської держави, яка заховала за Малоросією широкі права, історично їй приналежні; Московська держава до часу "допускала" сі права, але коли Малоросія ослабла через внутрішні усобиці, а на російський престол вступив чоловік залізної волі, що всюди проявляв свою незламну енергію, самостійність Малоросії була знищена".

Але ж кінець кінцем, як розкривається отся "неповна інкорпорація" Розенфельда, маємо і у нього з України самостійну державу, яка договором об'єднується з іншою державою, і далі заховує свої історично приналежні права, свою самостійність – аж доки не приходить деспот, який ламає всі договірні відносини своєю волею, та й годі.

Адміністрацію Україна хотіла мати також автономну. Московське правительство, навпаки, хотіло держати там своїх воєвод. Кінець кінцем воно пропустило сей пункт в статтях зовсім і пробувало висувати пізніше, при нагоді. Але українська сторона стояла на тім і пізніше, що сі московські воєводи не повинні в нічим мішатися до адміністрації, і се мусило прийняти і московське правительство.

З фінансами було найбільш неясно. Українське правительство хотіло їх задержати в своїм завідуванні, але справу збивала стара традиція, що військо козацьке діставало "казну" від московських царів, і старшина при сій оказії хотіла на московські плечі переложити обов'язок давання плати війську. В зв'язку з сим московське правительство претендувало на збирання до царського скарбу доходів з української не-козацької людності і хотіло, полишаючи саме збирання урядникам місцевим, виборним, поставити над ними контроль з московських людей. Як посереднє рішення козацькі посли поставили (14 березня) побажання, щоб Україна платила певну круглу суму до царського скарбу, а на ніяку московську фінансову адміністрацію рішуче не згоджувались. Московське правительство на се не хотіло пристати, стояло на своїй резолюції, але результат був той, що сливе весь час Гетьманщини фінанси України зосталися в завідуванні автономних органів, і до царського скарбу не йшло з неї нічого; вона була відділена митним кордоном (таможнями) від Московщини і вела автономно свою економічну політику. Проба завести московське оподаткування за Брюховецького, мовляв, за його згодою, скінчилася всенародним повстанням, і московське правительство після того не робило таких проб[47]. Петро, ламаючи українську автономію, попробував взяти фінансове хазяйство Гетьманщини в московські руки, але ся проба теж була не довга. Митну границю України скасовано тільки в 1750-х рр., і тільки Катерина, касуючи востаннє Гетьманщину, повернула доходи України до російського скарбу і положила початок тому експлуатуванню української економічної сили на потреби імперії, яке таких "блискучих" розмірів дійшло в останніх часах[48].

При всій невикінченості державного українського будівництва (що пояснюється тяжкими умовами, в яких жила Україна), хоч воно й зоставляло

---

[47] Цар Петро, коли треба було утримати український народ від переходу до шведів, пишно писав у своїх маніфестах: "Можемъ непостыдно рещи, что ни которой народъ подъ солнцемъ такими свободами и привиліями и легкостію похвалитися не можетъ, какъ – по нашей, царскаго величества милости – малороссійскій, ибо ни единаго пенязя въ казну нашу во всемъ Малороссійскомъ краю съ нихъ брать не повелѣваемъ" (*Бантыш-Каменский Д. Н.* Источники Малороссийской истории. – Ч. II. – С. 192). Сю "милость" український народ собі виборов енергійним опором всяким фінансовим апетитам московського правительства, а той же Петро, як тільки вважав сей опір зламаним, рішив положити кінець і фінансовим українським "свободам".

[48] Відібравши гетьманство від Розумовського і посилаючи на його місце виконавцем своєї політики Румянцева, Катерина писала в своїй інструкції йому: "Відомий всім просторий обшир сеї землі (України), многолюдність народу, що в ній проживає, велика її плодородність і різні її переваги над многими місцевостями нашої імперії, завдяки гарному кліматові. Але за те не

певні прогалини і шпари, котрими користувалася централістична московська політика[49], всі отсі прикмети українського устрою під зверхністю московського царя не лишають ніякого сумніву в тім, що Україна і під сею зверхністю не затратила свого державного характеру. (Між іншим, се виявлялося на зверх у тім, що зносини центрального правительства велися з нею через Посольський приказ, потім через "Коллегию иностранных дел", і тільки в моменти, коли гетьманство касувалося, Україна переводилася в завідування сенату як провінція – хоч і признана на особливих правах).

Коли б доконче хотіти підвести ті відносини, в яких вона жила по з'єднанні з Московською державою, під якусь з прийнятих сучасною юридичною наукою форм державних сполучень, то я б також уважав їх найближчими до васальства – як се приймають понайбільше й сучасні дослідники (Коркунов, Сокольський, Мякотін, Покровський, Слабченко й ін.). Властиво вказано одну тільки прикмету, котрою відносини України і Москви після 1654 р. відрізнялися від відносин васальної держави до свого зверхника (сюзерена), таких, як-от відносини Болгарії до Туреччини, уставлені Берлінським трактатом 1878 р. Се факт, вказаний уже вище (академіком Дьяконовим), що від української людності московське правительство зажадало безпосередньої присяги цареві. Але відносини сполучених держав взагалі настільки різнорідні, комбінації настільки змінні, що взагалі нелегко укладати їх в ті кілька форм, прийнятих наукою державного права, – особливо відносини давніших віків, мало вишколених в державнім праві. Важно уставити конкретні, реальні відносини, а вони не лишають сумніву в тім, що сполучення України з Москвою було сполученням держав, з задержанням за Україною державного права і після сполучення.

менше відомо всім і те, що Росія від того народу дуже мало, а за останнього гетьманського правління сливе й зовсім ніякої користі й доходів не мала". І далі: "На початку секретної інструкції вам між іншими Малої Росії непорядками вже згадали ми, що від сеї, – такої просторої, многолюдної й многими корисними рослинами пребагатої провінції, до державного скарбу нема ніяких доходів; ледве чи хто міг би сьому повірити, а воно так справді, і ще навіть звідси туди видається по 48000 рублів (взамін скасованих мит). Було б невідповідно зіставатись їй в такім непорядку (!) і в дотеперішнім становищі, більше утяжливім, ніж кориснім для держави, і при інших поправках доконче потрібно розложити і на тамошній народ та якимись-небудь ще іншими титулами крім подушного діставати від нього до нашого скарбу доходи, нам безперечно належні, по обов'язку і справедливості і навіть по самих уговорних пунктах гетьмана Б. Хмельницького". "Конопля (пенька) малоросійська, тютюн і воли становлять уже не незначну частину державної комерції, і з розмноженням тютюну добрих родів і кращим готуванням його, за прикладом англійців і французів, вона може бути ще збільшена. Пильне ж розмноження шовковиці, особливо білої, для шовку, тим потрібніше, що він дуже потрібен для тутешніх фабрик, на велику заміну грошей, що виходять з держави щороку". Без сумніву, все се було одним з головних мотивів, з яких московське правительство так заходжувалося коло прикорочення української автономії. Цариці Катерині першій удалося осягнути в сій сфері ті "блискучі" результати: вже в 1780 р. річний дохід царської казни з України дійшов сливе до 2 мільйонів рублів, величезної для того часу суми.

[49] Я коротко намітив головніше в "Ілюстрованій історії...": *Грушевський М.* Ілюстрована історія України. – К.; Львів, 1913. – С. 322–323.

ТЕКСТИ

[1]

Виїмок з справоздання московського посольства, висланого на Україну на те, щоб прийняти її в підданство цареві[1]

Того ж числа[2] гетьман Богдан Хмельницький приїхав до Переяслава, за годину до вечора, а писар Іван Виговський приїхав січня 7 дня, і полковники та сотники теж з'їхалися до Переяслава. І 7 дня січня присилав гетьман Богдан Хмельницький до Василя Васильовича Бутурліна і товаришів полковника Павла Тетерю – щоб йому, гетьманові, з ними побачитись, а грамоти при тім не передавати і промови ніякої не говорити. І переказано через полковника до гетьмана, що боярин Василь Васильович з товаришами раді бачитися з гетьманом, а де саме побачитись, нехай би гетьман їм переказав. І гетьман переказав, що він буде у Василя Васильовича в садибі того ж дня під вечір.

І під вечір приїхали від гетьмана писар Іван Виговський та полковник Павло Тетеря, сказали, що гетьман зараз буде, і сказавши, поїхали до гетьмана. І того ж дня, під вечір, приїхав до боярина Василя Васильовича на подвір'я гетьман Богдан Хмельницький, а з ним приїхали писар Іван Виговський та переяславський полковник Павло Тетеря. І боярин Василь Васильович з товаришами говорили гетьманові: прислані вони від великого государя царя і великого князя Олексія Михайловича, всієї Росії самодержця і многих держав государя і обладателя, з повним государевим милостивим указом, згідно з чолобиттям гетьмана і всього Запорозького Війська, і завтра, 8 січня, мають вони передати гетьманові государеву грамоту і сказати государів милостивий указ на розправнім дворі[3], а після того, як грамота буде передана і государів милостивий указ буде сказаний, того ж дня мають іти до церкви, і гетьман, полковники й інша старшина і всякі люди мають присягти[4], як їм

---

[1] В цілості се справоздання (по московській термінології – "статейный списокъ") друковане в X т. "Актов Южной и Западной России". Виїмок, що тут друкується, міститься на с. 215–234. Витяги включені в "Полное собрание законов Российской империи" під ч. 115 (ПСЗРИ. – Т. I. – Док. 115. – С. 315–321). Також в "Источниках Малороссийской истории" Бантиша-Каменського (Ч. I. – С. 39) і далі.

[2] Себто 6 січня 1654 р. – московське посольство приїхало до Переяслава 31 грудня і чекало гетьмана. Зложене воно було з "ближнього боярина" (найвищий московський чин) Василя Бутурліна, окольничого Івана Алфер'єва і думного дяка Ларіона Лопухіна. З Москви вислано його 9 жовтня, після Земського собору московського (рід Державної думи), скликаного на те, щоб обсудити справу приймлення України під царську руку. Собор 1 жовтня постановив, що гетьмана з військом треба прийняти і не відступати перед війною з Польщею з сього приводу. Сим була рішена справа.

[3] "на съѣзжемъ дворѣ".

[4] "учинити вѣру".

буть під государевою високою рукою. І гетьман казав, що великому государеві, цареві і великому князеві Олексієві Михайловичу, всієї Росії самодержцеві, вони з усім Військом Запорозьким раді служити щиро[5] у всім душами своїми і голови свої за государське многолітнє здоров'я покладати, і присягу государеві вчинити 8 січня й у всім згідно з государевою волею бути готовими. Завтра рано полковники всі будуть у нього, і він, поговоривши з ним[и], прибуде на розправний двір: вислухавши государеву грамоту і милостивий государів указ, треба буде йому поговорити з полковниками, а поговоривши з полковниками й старшиною, йти до соборної церкви і вчинити присягу государеві. І ще говорили гетьман і писар Іван Виговський: "Милость Божа над нами! Як за давніх часів за великого князя Володимира, так і тепер родич їх[6] великий государ, цар і великий князь Олексій Михайлович, всієї Росії самодержець, зглянувсь на свою батьківщину Київ[7] і на всю Малу Русь ласкою своєю: як орел покриває гніздо своє, так і він зволив прийняти нас під свою високу руку, Київ же і вся Мала Русь – вічне їх[8], а ми всі раді великому государеві служити щиро всіма душами своїми і голови свої складати за його многолітнє здоров'я[9].

Того ж дня[10] від гетьмана Богдана Хмельницького приходив писар Іван Виговський і казав бояринові Василеві Васильовичу Бутурліну з товаришами: була у гетьмана потайна рада з полковниками, суддями і військовими осавулами, і полковники, судді й військові осавули під государеву високу руку піддалися.

І після тайної ради, що мав гетьман з своїми полковниками, зрана того ж дня, в другій годині дня бито в барабан з годину часу на збір всього народу, щоб чути раду про справу, що має бути. І як зібралось велике множество всякого чину людей, вчинено великий круг для гетьмана і полковників, а потім і сам гетьман вийшов під бунчуком, а з ним судді і осавули, писар і всі полковники. І гетьман став серед кругу, а військовий осавул велів всім мовчати. І по тім, як усі затихли, почав гетьман говорити мову до всього народу: "Панове полковники, осавули, сотники і все Військо Запорозьке і всі православні християни! Відомо се вам усім, як нас Бог свободив з рук ворогів, що гонили церкву Божу і озлобляли все християнство нашого східного православ'я, так що вже шість літ ми живемо в нашій землі без государя в неустанних війнах і кровопролиттях з гонителями й ворогами, які хочуть викорінити церкву Божу – аби ім'я руське не пом'янулося на землі нашій, і

---

[5] "служити и прямити".

[6] "сродник их".

[7] В московському тодішнім стилі, говорячи про царя, титул його повторюється при кожному займеннику, що говорить про нього, – в перекладі се пропускаю.

[8] Тут одно слово упущене.

[9] Тут іде замітка, що про се було послане цареві осібне звідомлення 8 січня.

[10] 8 січня.

се нам уже вельми докучило, і бачимо, що не можна нам більше жити без царя[11]. Тому нині зібрали ми раду явну всьому народові, аби-сьте собі вибрали государя з чотирьох, котрого хочете. Перший цар турецький, що багато разів через своїх послів закликав нас під свою власть; другий цар кримський; третій король польський – він, як самі захочемо, і тепер ще нас у першу ласку прийняти може; четвертий – православний государ Великої Росії, цар і великий князь Олексій Михайлович, самодержець всієї Росії, східний, котрого ми вже шість літ безнастанними нашими благаннями просимо. Тут котрого хочете вибирайте. Цар турецький бусурмен – всім вам відомо, як братія наша, православні християни, греки, біду терплять і в якім пробувають утиску від безбожних. Кримський хан також бусурмен, котрого ми, по нужді в приязнь прийнявши, які незносні біди прийняли єсьмо! Яка неволя, яке нещадне християнської крові пролиття і тіснота від польських панів – нікому з вас не треба казати: самі ви знаєте, що краще жида і пса вони вважали, аніж нашого брата християнина. А православний цар християнський, великий государ східний з нами одного благочестивого грецького закону, єдиної віри, єдино тіло єсьмо церкви по православ'ю з Великою Росією, головою маючи Ісуса Христа. Той великий государ християнський, пожалувавши незносного озлоблення православної церкви в нашій Малій Росії, шестилітніх безупинних наших благань не відкинувши, тепер милостиве своє царське серце до нас прихиливши, своїх великих ближніх людей до нас з царською ласкою своєю прислати зволив. Його коли ми щиро полюбимо, крім його царської високої руки благотишнійшого пристановища не знайдемо. А коли хто з нами не згоден, тепер куди хоче – вільна дорога!"

До сих слів весь народ закричав: "Волимо під царя східного православного кріпкою рукою в нашій благочестивій вірі умирати, аніж ненависнику Христовому поганинові дістатись!" По сім полковник переяславський Тетеря, ходячи в кругу, на всі сторони питав: "Чи всі ви так призволяєте"? Сказали всім народом: "Всі однодушно". Потім гетьман мовив: "Будь так! Нехай Господь Бог наш скріпить під його царською кріпкою рукою". А народ за ним одногласно гукнув: "Боже утверди, Боже укріпи, аби-сьмо вовіки одно були!"

І після того писар Іван Виговський, прийшовши, говорив, що козаки й міщани всі під государеву високу руку підклонились.

І січня 8 ж дня гетьман Богдан Хмельницький і писар Іван Виговський, обозний, суддя, полковники, осавули військові, сотники й отамани у боярина Василя Васильовича Бутурліна з товаришами на розправнім дворі були. І боярин Василь Васильович говорив гетьманові Богданові Хмельницькому промову, і сказав: "Божою милістю великий государ цар і великий князь

---

[11] Сього так гетьман не міг казати; не знати, чи "стилізували" се московські дяки, чи Виговський оповідав так Бутурлінові, щоб було йому приємніше чути.

Олексій Михайлович, всієї Росії самодержець і многих держав государ і обладатель, прислав до тебе, Богдана Хмельницького, гетьмана Війська Запорозького, і до всього Війська Запорозького свою, царського величества, грамоту". І ту государеву грамоту боярин Василь Васильович гетьманові віддав, а гетьман ту государеву грамоту прийняв з великою радістю, а прийнявши, поцілував, розпечатав, віддав писареві Іванові Виговському прочитати на голос при всій старшині Війська Запорозького і всяких людях. І писар Іван Виговський прочитав ту государеву грамоту всім людям явно. Гетьман і полковники, і всяких чинів люди, вислухавши государеву грамоту, зраділи з милості государевої, і гетьман сказав, що він, гетьман Богдан Хмельницький, з усім Військом Запорозьким раді великому государеві цареві і великому князеві Олексієві Михайловичу, всієї Росії самодержцеві служити щиро і вседушно і за государеве многолітнє здоров'я голови покладати, і готові присягу йому зложити і в усім по його волі бути. І боярин Василь Васильович мовив: "Божою милістю великий государ цар і великий князь Олексій Михайлович, всієї Росії самодержець і многих держав государ і обладатель, жалує тебе, гетьмана Богдана Хмельницького, полковників і все Військо Запорозьке православної християнської віри – велів вас спитати про здоров'я". І потім, як гетьман і полковники за государеву милість чолом ударили і спитали про здоров'я государя царя і великого князя Олексія Михайловича, боярин сказав: "Як ми поїхали від великого государя нашого, царя і великого князя Олексія Михайловича, самодержця всієї Росії, він на своїх великих преславних царствах Російського царствія, дав Бог, був в добрім здоров'ї". І після того говорив гетьманові:

"Божою милістю великий государ цар і великий князь Олексій Михайлович* велів тобі сказати: в попередніх роках і до нинішнього 162 року присилали до великого государя нашого* ти, Богдан Хмельницький, гетьман Війська Запорозького, і все Військо Запорозьке бити чолом, що пани-рада і вся Річ Посполита повстали на православну християнську віру грецького закону і на святі Божі церкви гоніння велике вчинили і від правдивої православної віри, в котрій ви здавна живете, почали вас відлучати і неволити до своєї римської віри, а по деяких містах в Короні й Литві запечатали благочестиві церкви, в інших учинили унію і всяке чинили над вами гоніння, зневагу і злості нехристиянські. А після того і помирившися з вами – спочатку під Зборовим, а потім під Білою Церквою, в правді своїй не устояли – церкви Божі, що в договорі написано було повернути з унії, не повернули, а котрі, небагато, і повернено, знов потім обернено на унію; хотячи православну християнську віру викорінити і святі Божі церкви до решти зруйнувати, війська свої на вас зібрали і багато городів і міст, і в тих городах і містах святі Божі церкви споганили, зневажили і зруйнували, православних християн духовного і світського стану багатьох невинно замучили і всяку

---

* Пропускаю повторення титулів, означуючи ці місця зірочкою.

злу наругу чинили. І ви, не хотячи виріктися благочестивої християнської віри і святі Божі церкви в руїні бачити, по неволі покликали до себе в поміч кримського хана з ордою й почали стояти проти них за православну християнську віру і за святі Божі церкви, а у великого государя нашого милості просите, аби не дав гонителям вашим і клятвовідступникам викорінити православну християнську віру і святі Божі церкви зруйнувати і вас пожалував: велів вас – тебе, гетьмана, і все Військо Запорозьке прийняти під високу руку свою* з городами і землями, а ви великому государеві нашому* хочете служити і за його здоров'я проти кожного неприятеля стояти вовіки.

І по указу великого государя нашого*, його царського величества, переказувано до вас – до тебе, гетьмана Б. Хмельницького, і всього Війська Запорозького – що у великого государя нашого* з Яном Казимиром, королем польським і в[еликим] князем литовським, вічна угода і великому государеві нашому*, государеві християнському, нарушити вічну угоду без причини не можна було: за ті неправди, які вчинилися з королівської сторони в нарушення вічної угоди, великий государ наш* жде з королівської сторони поправи. Коли ж король і пани-рада не зроблять поправи по договору, то великий государ наш* терпіти їм не буде, за їх неправду буде проти них стояти, а йому, гетьманові, і всьому Війську Запорозькому дасть милостиве рішення. І ви, Богдан Хмельницький, гетьман Війська Запорозького, і все Військо Запорозьке, великому государеві нашому* били чолом: коли б царському величеству не можна було прийняти вас під свою государеву високу руку, то нехай би царське величество за вас уступився, задля православної віри і святих Божих церков, і велів вас помирити через своїх великих послів, щоб вам та згода була певна, – а самі ви миритись не хочете, тому що поляки в правді своїй не стоять. І по указу великого государя нашого* і вашому чолобиттю послано до Польщі, до короля Яна Казимира, великих і повномочних послів, боярина і намісника великопермського князя Бориса Олександровича Репніна-Оболенського з товаришами, і велено говорити королеві і панам-радам про ту згоду і посередництво кріпко. І ті великі посли в розмовах говорили панам-радам, щоб король і пани-рада заспокоїли ту усобицю, з вами помирились, православну віру грецького закону не гонили, церков Божих не відбирали і неволі вам в нічім не чинили, а вчинили б згоду по Зборівському договору, і котрі церкви повернені були на унію, і їх віддали б назад. А коли король і пани-рада то вчинять, з вами помиряться, в вірі вам більше не чинитимуть неволі і церкви Божі вернуть вам по давньому, то великий государ наш* задля православної християнської віри і святих Божих церков таку уступку зробить: тим людям, за котрими виявилась прописка в іменуванню государським і повинні вони були карі смерті[12], він велить їх провини

---

[12] Мова йде про помилки в царському титулі в усякого роду листуванні з московським правительством і московськими людьми: московське правительство жадало на провинників кари смерті і грозило війною.

вибачити. Та ще ті ж великі посли царського величества говорили: як обрано Яна Казимира на королівство, він присягав людям духовного і світського чину на тім, що йому в відносинах між різновірцями давати оборону і захист, самому ніяким чином за віру не тіснити і нікому того не допускати, а коли він тої своєї присяги не додержить, то він своїх підданих увільняє від всякої вірності й послушності, і розгрішення з того закляття свого не буде у нікого просити, і не прийме його. І він, Ян Казимир король, і пани-рада то все занедбали, згоди і посередництва відмовили, хочуть віру православну християнську викорінити, церкви Божі знищити, пішли на вас війною при самих же великих послах, а тих послів відправили з нічим. І великий государ наш, бачивши з королівської сторони таку непоправність і прикрості, вічної згоди нарушення і на православну християнську віру та на святі Божі церкви гоніння, і не хотячи того чути, щоб вам єдиновірним православним християнам бути в останнім знищенні, а церквам благочестивим в упущенні і нарузі від латинян, – велів прийняти під свою високу руку вас, гетьмана Богдана Хмельницького, і все Військо Запорозьке, з городами і землями, свобідних від підданства королеві, через переступлення ним присяги, і велів вам чинити поміч своїми государськими людьми проти кривоприсяжців і хотящих знищити християнську віру. Отже ти, гетьман Богдан Хмельницький, і все Військо Запорозьке, видівши до себе милість і жалування великого государя нашого*, аби служили-сьте йому і всякого добра хотіли і його милості були певні. А великий государ наш* буде вас – тебе, гетьмана, і все Військо Запорозьке, – держати в своїй милості і в обороні та охороні від неприятелів ваших".

І, вислухавши мови, гетьман, вся старшина і всякого стану люди за государську милість били чолом. З розправного двору гетьман поїхав з боярином Василем Васильовичем з товаришами каретою до соборної церкви Успіння Пречистої Богородиці. А казанський преображенський архімандрит Прохор, рождественський протопоп Андреян, священики і диякони, що були послані з ними[13], за Спасовим образом[14] прийшли до соборної церкви поперед їх. Коли боярин Василь Васильович і гетьман Богдан Хмельницький прийшли до соборної церкви, стрів їх при вході переяславський протопоп Григорій і з усіх церков священики й диякони, з хрестами і кадилами, в ризах і проспівали: "Буде ім'я Господнє благословенне однині і довіку". А як вступили до церкви, то архімандрит Прохор і протопоп Андреян і переяславський протопоп Григорій з усім освяченим собором, убравшися в ризи, хотіли почати слова присяги[15] по служебнику, присланому до них від государя. Але гетьман Богдан Хмельницький сказали[16], щоб боярин Василь Васильович з

---

[13] З послами, з Москви.

[14] В процесії.

[15] "обѣщаніе въ вѣрѣ".

[16] Так, мабуть: "гетьман і старшина".

товаришами учинили присягу за государя*, щоб йому, государеві, не видавать їх, Богдана Хмельницького і все Військо Запорозьке, польському королеві, за них стоять, вольностей не нарушать; хто які маєтності у себе мав, тому всьому бути по давньому – і щоб великий государ пожалував: велів дати свої грамоти на їх маєтності.

Боярин Василь Васильович з товаришами говорили гетьманові, що в Московській державі давнішим великим государям нашим, царям і великим князям всієї Росії, присягали їх піддані, і великому государеві нашому* вони присягають на те, щоб їм великому государеві нашому служити, старатись і щиро всякого добра хотіти. А такого, щоб за государя присягати, – не бувало ніколи і надалі не буде: йому, гетьманові, і говорити про се не годилось, бо всякий підданий присягає свому государеві. Нехай вони, гетьман і все Військо Запорозьке, як почали великому государеві служити і про що били чолом, так би й довели до кінця і присягли великому государеві по євангельській заповіді, без усякого сумніву. А великий государ буде їх держати в своїм милостивім жалуванні, в опіці, в обороні від неприятелів і в охороні, вольностей у них не відбере, і щодо маєтностей, хто чим володіє, великий государ їх пожалує – звелить володіти їм по-давньому.

Гетьман Богдан Хмельницький сказав їм, що він поговорить з полковниками і всіма людьми, які тепер при нім, гетьмані. І вийшовши з церкви, пішов на подвір'я до переяславського полковника Павла Тетері, і говорив про се з полковниками і всіма людьми довго. А вони[17] стояли в церкві. Прислав з подвір'я до них до церкви полковників: переяславського Павла Тетерю та миргородського Григорія Сахновича, і полковники, прийшовши до них, говорили те ж саме: щоб їм присягти за государя.

Боярин Василь Васильович з товаришами говорили так само: се діло непристойне – щоб присягати їм за государя, ніколи того не було того звичаю, щоб за государів піддані присягали, а присягають піддані государеві. Полковники говорили, що польські королі підданим своїм завсіди присягають. А боярин Василь Васильович з товаришами казали полковникам: що польські королі чинять присягу своїм підданим, того за взірець ставити не годиться, бо ті королі невірні, і не самодержці, а в чім присягають, того ніколи не сповняють. А у попередніх великих государів благочестивих царів і великих князів, всієї Росії самодержців, також і у великого государя нашого* Олексія Михайловича того ніколи не бувало, щоб присягати за них, великих государів. Прислано їх, боярина Василя Васильовича з товаришами, від великого государя до нього, гетьмана, і всього Запорозького Війська з государським милостивим словом, і як боярин Василь Васильович з товаришами сказали государеве милостиве слово гетьманові й їм, вони раділи государській милості, пішли до церкви, а таких непристойних речей не говорили.

---

[17] Московські посли.

Та й тепер гетьманові і їм, полковникам, говорити про се не годиться, бо государське слово змінне не буває.

Полковники казали бояринові Василеві Васильовичу з товаришами: гетьман і ми тóму віримо, але козаки не вірять і хочуть, щоб вони їм присягли. Боярин Василь Васильович говорив полковникам: "Великий государ наш* задля православної християнської віри й святих Божих церков зволив прийняти їх під свою государську високу руку по їх чолобиттю, і їм треба було пам'ятати государську милість, великому государеві служити, старатись і всякого добра хотіти, щоб усе Військо Запорозьке до присяги привести, а коли якісь несвідомі люди говорять такі непристойні слова, невідповідні до такого великого діла, то їм треба було показати свою службу великому государеві і таких несвідомих людей в таких словах гамувати". З тим полковники пішли від них до гетьмана.

Після того прийшли до церкви гетьман Богдан Хмельницький і писар Іван Виговський, а з ними полковники, сотники, осавули, отамани й козаки. Гетьман і писар Іван Виговський і полковники сказали бояринові Василеві Васильовичу з товаришами, що вони у всім покладаються на государеву милість і готові по євангельській заповіді вчинити великому государеві присягу всією душею, і голови свої за государське многолітнє здоров'я складати раді. А про свої справи будуть вони, гетьман і все Військо Запорозьке, бити чолом великому государеві.

І того ж дня, Божою милістю та поміччю Пречистої Богородиці і заступленням великих чудотворців Петра, Олексія, Йони, Филипа московських і всієї Росії, і всіх святих, і за щастям великого государя* Олексія Михайловича, боярин Василь Васильович Бутурлін з товаришами привели під високу государеву руку гетьмана Богдана Хмельницького, писаря Івана Виговського, обозного, суддів і осавулів військових, полковників і все Військо Запорозьке. Гетьман Богдан Хмельницький, писар Іван Виговський, обозний, судді, осавули військові й полковники вчинили присягу государеві в тім, щоб їм з землями і городами бути під государевою високою рукою навіки невідступно. А приводив до присяги по служебнику архімандрит Прохор. Слова присяги[18] гетьман, писар, полковники й інша старшина говорили з слізьми і обіцяли служити великому государеві* Олексію Михайловичу, государині Марії Ілічні, благовірним царівнам і государським дітям, котрих Бог дасть государям, щиро добра хотіти і в усім бути в государевій волі без усякого сумніву, як то в присязі[19] написано. І після того, як гетьман Богдан Хмельницький, писар і полковники віддали присягу государеві*, тоді благовіщенський диякон Алексій кликнув многоліття государеві, на амвоні в соборній церкві, і як він кликав многоліття государеві, було тоді в церкві всенародне множество

---

[18] "обѣщаніе къ вѣрѣ".

[19] "обѣщанью".

мужеського і женського народу, і багато плакало з радості, що Господь Бог сподобив їх бути всім під государевою царською високою рукою. І вчинивши присягу, гетьман з соборної церкви поїхав з боярином Василем Васильовичем і товаришами каретою на розправний двір, а полковники і всякі люди йшли пішо. А приїхавши на розправний двір, боярин Василь Васильович з товаришами по государевому* указу віддали гетьманові Богданові Хмельницькому государеве жалування: корогву, булаву, ферезію[20], шапку і соболі. І під час як щось передавалось боярин Василь Васильович говорив гетьманові мову, згідно з государевим указом. Спочатку як почав подавати корогву, говорив мову: "Божою милостю великий государ* Олексій Михайлович велів тобі, гетьманові Богданові Хмельницькому, казати: Відомо всім, що нічого без Божої волі в людях не діється, але все будується його волею. Побачив се і наш благовірний і христолюбивий государ*, що й те, що діється тепер в землі вашій не спокійній, Божою волею діється й будується – він (Бог) великою милістю своєю промишляючи про вірних своїх, в землі сій від одступників і іновірних великим гонінням насилуваних, і тебе, благочесний гетьмане Війська Запорозького, з доброхотним воїнством твоїм підняв на оборону церкви святої і всіх православних тутешньої землі, і його ласкою всесильною підпоможений, покровом Пречистої Богородиці укритий, заходами святих руських за православних укріплений, ти досі за православ'я міцно борешся, здобуваючи православним побіду над насильниками. Порозуміває се й благовірний государ, що то всемилостивий Бог, хотячи піднести силу християнську, сю землю під скіпетром[21] благовірного государя нашого, так як було за часів благовірного царя Владимира й інших його наслідників, вашим старанням зволив об'єднати. Сій волі Божій покорившися, по твоєму і всього воїнства твого бажанню, показує він вам свою царську ласку, і через нас – мене, боярина його царського пресвітлого величества з товаришами, сю корогву тобі, благочесний гетьмане, дарує. На сій царській своїй корогві подає тобі царя царів, всемилостивого Спаса, написаного на побіду над ворогами, Пресвяту Богородицю в покрову, преподобних печерських з святою Варварою – молитовників руських, на заступництво тобі і всьому твоєму православному воїнству. Аби всемилостивий Спас наш, так як колись – як оповідає історія про походження Чесного Хреста – дав побіду на ворогів православному цареві руському і всім християнам і згоду їм дарував, аби так і тобі з благочестивим воїнством дарував побіду над ворогами, які озлобляють церкву святу і православних утісняють, аби іменем Ісусовим всяке плем'я гордих впало на землю, вороги православних прогонилися і згода запевнилася гоненим правовірним. І Пречиста Богородиця так, як колись вірних в Царгороді покривала чудодійним своїм покровом і всесильним своїм заступництвом,

---

[20] Верхню одежу.

[21] Тут, видно, бракує кількох слів.

чудотворною іконою її показаним, тих ворогів, що озброїлися на вірних, одних чудодійно побила, інших з соромом прогнала, – нехай так і вас, на царській сій корогві написана і серед полків ваших ношена, вас од зброї іновірних покриває й побіду на них дарує, а тебе з усім православним військом і всіми вірними заховає невреженных. І святі Божі угодники руські Антоній і Теодосій з святою великомученицею Варварою – котрої святі мощі як дарунок многоцінний має ваш край, – так як в початках православ'я в сій Руській землі її силу вони православно утверждали, так і тобі нехай будуть скорими помічниками, укріплюючи спокій православ'ю. І ся корогва його царського величества всім ворогам вашим нехай буде знаком побіди страшним і в боях жахливим".

Сказавши се, боярин Василь Васильович віддав гетьманові корогву. А віддавши корогву, мовив, передаючи булаву: "Інший знак держави своєї царської, отсю булаву посилає тобі благовірний і христолюбивий государ наш*, жалуючи тебе, – аби з нею щасливо начальствував над благочестивим військом і всіма людьми: тих, що гордяться на православ'я і тобі непокірних аби присмиряв, військо ж твоє благочестиве, так як донині в добрім порядку тримав, аби й на будучі часи сим знаком пресвітлої царської держави, булавою, пильно міг управляти – аби сам вид війська, що ним гарно кермуєш, всіх ворогів, які повстають на вас, страшив і від вас проганяв".

А віддавши булаву, боярин Василь Васильович сказав, передаючи одежу: "До сього ж благочестивий государ наш, цар і великий князь Олексій Михайлович, маючи знак орла[22], як орел бажав покрити гніздо своє і пташат своїх, так ласкою своєю государською схотів покрити город Київ і інші городи – колишнє гніздо свого царського орла, і з ними пташат своїх вірних, що колись були під державою благочестивих царів, під охорону свою прийняти. На знак такої своєї царської ласки дарує він тобі сю одежу, показуючи тим, що тебе і всіх православних, що піддаються під його пресвітлу державу, він зволив покривати невідмінною своєю государською ласкою. А ти, прийнявши її від царського величества і одягаючи сю теплу одежу, твою розпочату службу його царській державі і обороні православних розігрівай, щоб розпалившися запалом до віри православної й держави царського величества поборював ворогів".

Віддавши одежу і передаючи шапку, сказав: "Голові твоїй, од Бога високим розумом умудреній, що обмірковує промисел благоугодний для оборони православ'я, пресвітле царське величество шапку сю на покриття дарує, аби Бог здоровою твою голову охороняючи, всяким розумом на добре порядкування преславного війська умудряв, аби вірні, маючи тебе гетьманом і тобою розумно покермовані, могли ногами ворогів попирати і нерозум гордих розумній голові твоїй покоряти. Благовірний государ наш*, даруючи

---

[22] В гербі.

через нас тобі се своє жалування, вітає й бажає всякого успіху і над ворогами перемоги, аби ти, тримаючися незмінно своєї обіцянки й присяги царській державі, многорозумну голову свою під його царську ласку схиляючи, тверду і незрушену вірність свою з усім своїм військом і всіма християнами захову-вав, а царське величество, вашою пильністю заохочений, міг ще більшу ласку над тобою і всім твоїм[23] простирати".

Писареві Іванові Виговському, полковникам, осавулам і обозному, що були тоді, государеве жалування роздано згідно з государевим указом. Гетьман, писар, полковники, обозний, судді, осавули військові і сотники государеве жалування прийняли з радістю і били чолом за государеву ласку. Від розправного двору до свого двору гетьман Богдан Хмельницький велів государеве жалування – корогву – везти перед собою розгорнувши, а сам ішов за корогвою в государевім жалуванні – в ферезії й шапці, з булавою, пішо. І писар, полковники і багато всяких людей ішли за ним так само пішо до двору. А присягу государеві з гетьманом і писарем вчинили судді, осавули військові, обозний і полковники. А 9 дня січня боярин Василь Васильович з товаришами були в соборній церкві, архімандрит з усім освяченим собором приводили до присяги сотників, осавулів, писарів, козаків і міщан. І решту полковників і всякої старшини і козаків, які трапились в Переяславі, міщан і всякого чину людей теж привели до присяги. А скільки людей приведено до присяги і хто саме, се по йменням писано докладно в книгах.

[Акты ЮЗР. – Т. X. – Док. 4. – С. 215–234 (*переклад М. Грушевського*).]

[2]

Лист гетьмана до царя, висланий з козацьким посольством до Москви, 17 лютого 1654 р.[24]

Божою милістю великому государеві цареві і вел[икому] князеві Олексієві Михайловичу, всієї Великої і Малої Росії самодержцеві і інших многих держав государеві і обладателеві, вашому царському величеству[25] Богдан Хмельницький, гетьман Війська Запорозького і все Військо Запорозьке низько до лиця землі чолом б'ємо. Од многих літ многочасно ми, Богдан Хмельницький, гетьман Війська Запорозького, і все Військо Запорозьке, борючися з ляхами і натиск їх відбиваючи, шукали помочі у Бога, і грамотами своїми через посланників своїх до пресвітлого лиця благочестивого царя, твого царського величества, чолом били і благали, щоб нам, православним християнам, буть під кріпкою і високою рукою Бога всемогущого і царя

---

[23] Щось, мабуть, пропущено (військом?).

[24] Виданий з московського "списку" (перекладу) Посольського приказу: Акты ЮЗР. – Т. X. – С. 432–436.

[25] Тут повний довгий царський титул.

благочестивого, твого царського величества. І от тепер Бог всевідущий і вседаровитий несказанними своїми судами Божеськими заодно обоє зробив: і ляхам, ворогам нашим, гординю їх прискромив, і мисль добру в серце цареве тобі, великому государевi*, вложив: що твоє царське величество, поревнувавши по Бозі вседержителі і вірі православній східній, пожалував церков Божих і місць святих і над народом російським, благочестиво-християнським змилосердився, нас – Богдана Хмельницького, гетьмана Війська Запорозького, і все Військо Запорозьке і весь мир православний російський[26] зволив милостиво пожалувати, ущедрити, захистити і під міцну і високу свою руку царську всеконечно прийняти. І як ближній боярин твого царського величества, намісник тверський Василь Васильович Бутурлін, окольничий і намісник муромський Іван Васильович Олфер'єв і думний дяк Ларіон Дмитрович Лопухін з наказу твого царського величества з грамотою до нас приїздили і про ласку безмежну царську нам оповістили, корогви військові й жалування велике твого царського величества нам віддали, розмову докладну[27] про всякі справи з нами вчинили і несказанно нас урадували, – тоді ми, Богдан Хмельницький, гетьман Війська Запорозького і все Військо Запорозьке, і весь мир християнський по городах, селах і хуторах[28], старшина і чернь, сповняючи непорочну заповідь Христа Бога нашого, по добрій і справді не вимушеній волі і рішенню нашому, не маючи ніякого лукавства в серці, вчинили-сьмо віру (присягу), совершенну тобі, великому государевi*, і хоч які відомості мали про сусідніх царів, що запобігали нас до себе прилучити, ми, не дбаючи про них яко невірних, всією душею тебе єдиного благочестивого великого государя нашого* вибрали, полюбили і всім серцем, силою і мислю до твого царського величества пристали. Тому сміло покладаємось на безконечну милість твого царського величества і що будемо чогось просити у тебе, великого государя нашого, сподіваємось одержати, бо всяко увірили ми слову твого царського величества, як той ближній боярин твого царського величества з товаришами умовив і завірив і в тій вірі нас непохитно утвердив[29]. Тому посланників наших Самійла Богдановича, суддю військового, і Павла Тетерю, полковника переяславського, з товаришами з сею грамотою нашою до пресвітлого лиця твого царського величества відправляємо і просимо, аби їм твоє царське величество зволив праведні очі свої показати і милостиве вухо прихилити і благань наших не відкинув. Про що вони почнуть говорити і благати твоє царське величество, зволь їх ласкаво вислухати і нас, Богдана Хмельницького, гетьмана Війська Запорозького, і все Військо Запорозьке і

---

[26] "російскій".

[27] "розговоръ пространный".

[28] "деревняхъ".

[29] Мушу завважити, що сі слова звучать як певна гра слів, бо віра – се і віра, і присяга: "увѣрилъ и на той вѣрѣ насъ непоколебимыхъ утвердилъ".

весь мир християнський російський[30], духовних і світських людей, у всякім чину сущих, що від тебе* ласки чекають, – пожалувати, ущедрити, права, церкви, привілеї і всякі свободи й держави дібр[31] духовних і світських людей, у всякім чину і стані[32] сущих – хто що мав од віків, від князів і панів благочестивих, від королів польських надане в державі Руській[33] – за що ми кров свою проливаємо, тримаючи то від дідів і прадідів і не даючи тому пропасти, – просимо, ей, просимо, і до лиця землі упадаючи велико просимо твого царського величества: зволь, твоє царське величество, затвердити і грамотами своїми государськими укріпити на віки. Бо таке ж государське слово твого царського величества нам той ближній боярин твого царського величества з товаришами обіцяв: "І більше тих річей[34] одержите від великого государя, його царського величества, коли попросите – більшими, рече, свободами, державами і добрами пожалує його царське величество, паче королів польських, княжат старих російських – тільки чолом бийте і вірно служіть його царському величеству". Отже, вдруге і втретє припадаючи до лиця землі твоєму царському величеству, благаємо, аби все, що просимо тепер і будемо просити потім, від тебе, великого государя нашого, нам одержати, – аби ми, Богдан Хмельницький, гетьман Війська Запорозького, все Військо Запорозьке і весь мир православний російський, у всякім чині і стані проживаючи, зрадувалися і звеселилися безконечною ласкою і пожалуванням твого царського величества, тобі* щиро прияли, прямо і вірно служили до кінця життя нашого, за твоє царське величество на всіх ворогів і неприятелів міцно ставали і кров свою проливали: аби тільки Богові небесному вірували і поклонялися і царя єдиного під сонцем благочестивого, твого царського величества слухали й покорялися в роді і роді довіку. А твоє царське величество, як орел гніздо своє покриває і дітей своїх любить, так і нас, вірних слуг своїх і підданих своїх, під покровом крил твоїх зволь ласкою своєю від усіх ворогів наших ненавидящих і обидящих, що воюють на нас, покривати, пильнувати і міцною рукою і військом своїм царським хоронити і завсіди в ласці своїй премногій заховувати – паки просимо, ей паки і паки просимо. Більше того в грамоті не пишемо: посланники наші скажуть тобі*. А ми себе глибокій ласці і несказаній щедроті твого царського величества віддавши, на віки Господа Бога, царя превічного, благаємо, аби вашому царському величеству дав на пресвітлих престолах пресвітлого царства Російського многолітствувати і щасливо довгоденствувати, а всіх царів земних підручниками своїми мати, однині і довіку, того щиро бажаємо. Дано в Чигрині місяця марта 17 дня року 1654. Вашого царського величества вірні піддані, найнизші й вірні

---

[30] "російскій".

[31] Володіння.

[32] "Преимуществѣ"

[33] "въ государствѣ Російскомъ".

[34] Над словом "рѣчей" інший перекладчик вгорі написав "дѣлъ".

слуги Богдан Хмельницький, гетьман з Військом й[ого] цар[ського] величества Запорозьким.

[Акты ЮЗР. – Т. X. – Док. 8, X. – С. 432–436 (*переклад М. Грушевського*).]

[3]

Статті, предложені козацьким посольством царському правительству 21 марта 1654 р., з царськими резолюціями на них[35]

Бьютъ челомъ великому государю царю и великому князю Алексѣю Михаиловичю, всеа Великія и Малыя Росіи самодержцу, и многихъ государствъ государю и облаадателю, его царскаго величества подданные Богданъ Хмелницкой, гетманъ Войска Запорожского и весь міръ христіянскій російскій, чтобъ его царское величество пожаловалъ ихъ тѣмъ, о чемъ посланники ихъ бити челомъ учнутъ; а они его царскому величеству во всякихъ его государскихъ повелѣньяхъ служити будутъ во вѣки. И что на которую статью царского величества изволенье, и то подписано подъ статьями.

1. Чтобъ въ городѣхъ урядники были изъ ихъ людей обираны къ тому достойные, которые должны будутъ подданными царского величества урежати и доходы всякіе, въ правду, въ казну царского величества отдавати, для того, что царского бъ величества воевода, пріѣхавъ, учалъ права ихъ ломать и уставы какіе чинить, и то бъ имъ было въ великую досаду; а какъ тутошніе ихъ люди гдѣ будутъ старшіе, то они противъ правъ своихъ учнутъ исправлятца.

И сей статьѣ царское величество пожаловалъ, велѣлъ быть по ихъ челобитью. А быти бъ урядникомъ въ городѣхъ войтамъ, бурмистромъ, райцамъ, лавникомъ, и доходы всякіе денежные и хлѣбные сбирать на царское величество и отдавать въ его государеву казну тѣмъ людемъ, которыхъ царское величество пришлетъ; да тѣмъ же присланнымъ людемъ, кого для тоѣ

---

[35] Се брульон (чорновик) "статей", що заховався в тих же актах козацького посольства, при брульонах жалуваних грамот, виданих 27 марта. У вступі його сказано, що се написано в письмі, що прислали до бояр (Трубецького, Бутурліна, Ґоловіна і Ал[маза] Іванова) козацькі посли 12 марта, "и что на которую статью царского величества изволенье, и то подписано подъ статьями". Брульон сей був в руках Ал[маза] Іванова, що властиво вів переговори з посольством і укладав усі акти, і він же власноручно надав останню редакцію сим статтям. Кінець від слів: "А что въ писмѣ..." писаний його рукою. Потім поміта: "Таково писмо дано посланникомъ", – очевидно, виправляючи їх назад на Україну. З самого тексту видно, що Алмаз Іванов не повторяв козацьких статей вповні, а робив з них вибірку – одно брав, інше відкидав, за рішенням бояр. Дата 12 марта написана на місці якоїсь іншої, вичищеної; вона не можлива, бо переговори з козацькими послами почалися 13 марта, як сказано вище. В однім з українських списків, виданім в "Історії Малоросії" Марковича (*Маркевич Н. А.* История Малороссии. – М., 1842. – Т. III. – С. 147), статті сі мають дату 21 марта, і дослідники приймають її.

сборные казны царское величество пришлетъ, и надъ тѣми сборщиками смотрить, чтобъ дѣлали правду.

2. Писарю войсковому чтобъ, по милости царского величества, 1000 золотыхъ полскихъ для подписковъ давать, а на судей войсковыхъ по 300 золотыхъ полскихъ, а на писаря судейского по 100 золотыхъ полскихъ, на писаря да на хоружего полкового по 50 золотыхъ, на хоружего сотницкого 30 золотыхъ, на бунчюжного гетманского 50 золотыхъ.

Царское величество пожаловалъ, велѣлъ быть по ихъ челобитью; а давать тѣ денги изъ тамошнихъ доходовъ.

3. На писаря и на судей войсковыхъ, на 2 человѣка, и на всякого полковника и на ясауловъ войсковыхъ и полковыхъ, чтобъ по мелницѣ было, для прокормленья, что росходъ имѣютъ великой.

Царское величество пожаловалъ, велѣлъ быть по ихъ челобитью.

4. На подѣлку наряду войскового и на пушкарей и на всѣхъ работныхъ людей, которые у наряду бываютъ, чтобъ царское величество пожаловать изволилъ учинить свое царское милостивое призрѣнье, какъ въ зиму, такъ и о станахъ, такожде на обозного арматного 400 золотыхъ, а на хоружего арматного 50 золотыхъ.

Царское величество пожаловалъ, велѣлъ давать изъ тамошнихъ доходовъ[36].

5. Послы, которые издавна къ Войску Запорожскому приходятъ изъ чюжихъ краевъ, чтобъ гетману и Войску Запорожскому которые къ добру были, волно приняти; а толко чтобъ имѣло быть противно царского величества, то должны они царскому величеству извѣщати.

По сей статьѣ царское величество указалъ: пословъ о добрыхъ дѣлехъ принимать и отпускать; а о какихъ дѣлехъ приходили и съ чѣмъ отпущены будутъ, о томъ писать къ царскому величеству подлинно и вскорѣ. А которые послы присланы отъ кого будутъ царскому величеству съ противнымъ дѣломъ, и тѣхъ пословъ и посланниковъ задерживать въ войскѣ и писать объ нихъ о указѣ къ царскому величеству вскорѣ жъ, а безъ указу царского величества назадъ ихъ не отпускать. А съ турскимъ салтаномъ и съ полскимъ королемъ безъ указу царского величества не ссылатца.

---

[36] По сім було написано, а потім зачеркнено статтю: "Чтобъ царское величество пожаловалъ, велѣлъ имъ дать свои государевы жаловалные грамоты на пергаменѣ, одну на волности казатцкіе, а другую на волности шляхетцкіе, за своими государскими (вислыми) печатями, для того, что они то получивше, сами смотръ межъ себя учинятъ: кто казакъ, тотъ волности казатцкіе имѣть будетъ, а кто мужикъ, тотъ будетъ повинность обыклую царскому величеству отдавать, какъ и прежъ того бывало.

Царское величество пожаловалъ, свои государскіе грамоты на волности ихъ казатцкіе и шляхетцкіе, за своими государскими печатьми, дать имъ велѣлъ". Против сеї статті збоку приписано: "Ся статья надобь ли? потому что грамоты посылаютъ". Українському шляхетству видано осібну жалувану грамоту разом з грамотою війську, 27 березня, і супроти сього отсю статтю пропущено.

6. О митрополитѣ кіевскомъ[37] посланникомъ изустной наказъ данъ. А въ рѣчахъ посланники били челомъ, чтобъ царское величество пожаловалъ, велѣлъ дать на его маетности свою государскую жаловалную грамоту.

Царское величество пожаловалъ: митрополиту и всѣмъ духовного чину людемъ на маетности ихъ, которыми они нынѣ владѣютъ, свою государскую жаловалную грамоту дать велѣлъ.

7. Чтобъ царское величество изволилъ рать свою вскорѣ прямо къ Смоленску послать, не отсрочивая ничего, чтобъ непріятель не могъ исправитца и съ иными совокупитися, для того, что войска нынѣ принужены, чтобъ никакой ихъ лести не вѣрили, естли бъ они имѣли въ чемъ дѣлать.

Царское величество изволилъ на непріятеля своего, на полского короля, итти самъ и бояръ и воеводъ послать со многими ратми, по просухѣ, какъ конскіе кормы учнутъ быть.

8. Чтобы наемнаго люду здѣ по рубежу отъ ляховъ, для всякого безстрашія, съ 3000, или какъ воля царского величества будетъ, хотя и болши.

Царского величества ратные люди всегда на рубежѣ для Украйны обереганья есть и впередъ стоять учнутъ.

9. Обычай тотъ бывалъ, что всегда Войску Запорожскому платили. Бьютъ челомъ и нынѣ царскому величеству, чтобъ на полковника по 100 ефимковъ, на ясауловъ полковыхъ по 200 золотыхъ, на ясауловъ войсковыхъ по 400 золотыхъ, на сотниковъ по 100 золотыхъ, на казаковъ по 30 золотыхъ полскихъ давать.

И въ прошлыхъ годѣхъ присылалъ къ царскому величеству гетманъ Богданъ Хмелницкій и все Войско Запорожское и били челомъ многажды, чтобъ его царское величество ихъ пожаловалъ, для православные христіянскіе вѣры и святыхъ Божіихъ церквей, за нихъ вступился и принялъ ихъ подъ свою государеву высокую руку и на непріятелей ихъ учинилъ имъ помочь. И великому государю нашему, его царскому величеству, въ то время подъ свою государеву высокую руку приняти было васъ не мочно, потому что у его царского величества съ короли полскими и великими князи литовскими было вѣчное докончанье. А что съ ихъ королевскіе стороны царского величества отцу, блаженные памяти великому государю царю и великому князю Михаилу Ѳедоровичю, всеа Русіи самодержцу, и многихъ государствъ государю и облаадателю, и дѣду его государеву, блаженные памяти великому государю святѣйшему патріарху Филарету Никитичю, московскому и всеа Русіи, и великому государю нашему царю и великому князю Алексѣю Михаиловичю, всеа Русіи самодержцу, его царскому величеству, учинились многія безчестья и укоризны, и о томъ, по королевскимъ грамотамъ и по соймовому уложенію и по констытуціи и по посолскимъ договорамъ, царское величество ожидалъ исправленія; а гетмана Богдана Хмелницкого и все

---

[37] Збоку приписано, а потім зачеркнено: "Писать ли о митрополитѣ? потому что грамоты нынѣ не будетъ; а въ писмѣ о грамотѣ написано жъ (мабуть, треба: "не писано"): толко говорили словами".

Войско Запорожское хотѣлъ съ королемъ полскимъ помирить, черезъ своихъ государевыхъ великихъ пословъ, тѣмъ способомъ: буде Янъ Казимеръ король учинитъ съ ними миръ по Зборовскому договору и на православную христіянскую вѣру гоненія чинить не учнетъ и уніятовъ всѣхъ выведетъ, и царское величество виннымъ людемъ, которые за его государскую честь довелись смертные казни, вины ихъ хотѣлъ отдать; и о томъ посылалъ къ Яну Казимеру королю своихъ государевыхъ великихъ и полномочныхъ пословъ, боярина и намѣстника великопермского князя Бориса Александровича Рѣпнина-Оболенского съ товарыщи. И тѣ царского величества великіе и полномочные послы о томъ миру и о поступкахъ королю и панамъ радѣ говорили всякими мѣрами. И Янъ Казимеръ король и паны рада ни на которую мѣру не сошли, и то великое дѣло поставили ни во что, и тѣхъ царского величества великихъ и полномочныхъ пословъ отпустили безъ дѣла. И великій государь нашъ, его царское величество, видя такіе съ королевскіе стороны многіе неисправленья и грубости и неправды, и хотя православную христіянскую вѣру и всѣхъ православныхъ христіянъ отъ гонителей и хотящихъ церкви Божія разорити и вѣру христіянскую искоренити, отъ латынъ оборонити, подъ свою государеву высокую руку васъ принялъ; а для вашіе обороны собралъ рускіе и нѣметцкіе и татарскіе рати многіе, идетъ самъ великій государь нашъ, его царское величество, на непріятелей христіянскихъ, и бояръ своихъ и воеводъ шлетъ со многими ратми; и на тотъ ратной строй, по его государеву указу, роздана его государева казна многая. И нынѣ имъ посланникомъ о жалованьѣ на Войско Запорожское говорить, видя такую царского величества милость и къ нимъ оборону, не довелось. А какъ былъ у гетмана у Богдана Хмелницкого государевъ ближней бояринъ и намѣстникъ тверской Василей Васильевичъ Бутурлинъ съ товарыщи, и гетманъ говорилъ съ ними въ разговорехъ о числѣ Войска Запорожского, чтобъ учинить 60000; а хотя бъ де того числа было и болше, и государю де въ томъ убытка не будетъ, потому что они жалованья у государя просить не учнутъ; да и имъ Самойлу и Павлу и инымъ людемъ, которые въ то время при гетманѣ были, про то вѣдомо жъ. А что въ Малой Росіи въ городѣхъ и мѣстехъ какихъ доходовъ, и про то царскому величеству невѣдомо; и великій государь нашъ, его царское величество, посылаетъ доходы описать дворянъ. А какъ тѣ царского величества дворяня доходы всякіе опишутъ и смѣтятъ, и въ то время о жалованьѣ на Войско Запорожское, по розсмотрѣнью царского величества, и указъ будетъ. А нынѣ царское величество, жалуя гетмана и все Войско Запорожское, хочетъ послать своего государева жалованья по давнымъ обычаямъ предковъ своихъ, великихъ государей царей и великихъ князей російскихъ, гетману и всему Войску Запорожскому золотыми.

10. Крымская орда если бы имѣла вкинутися, тогда отъ Астрахани и отъ Казани надобно на нихъ наступити. Такожде и донскимъ казакомъ готовымъ быть; а нынѣ ещо въ братствѣ дать сроку и ихъ не задирать.

Царского величества указъ и повелѣнье на Донъ къ козакомъ послано: буде крымскіе люди задору никакова не учинятъ, и на нихъ ходить и задору чинить не велѣно; а будетъ крымцы задоръ учинятъ, и въ то время царское величество укажетъ надъ ними промыслъ чинить.

11. Кодакъ городъ на рубежѣ отъ Крыму, въ которомъ гетманъ всегда по 400 человѣкъ держитъ и кормы всякіе имъ даетъ; чтобъ и нынѣ царское величество пожаловалъ кормами и порохомъ къ наряду изволилъ построити. Также и на тѣхъ, которые за порогами коша берегутъ, чтобъ царское величество милость свою изволилъ показать: понеже нелзя его самого безъ людей оставляти.

О той статьѣ царского величества милостивой указъ будетъ впередъ, какъ про то вѣдомо будетъ, по сколку какихъ запасовъ, въ тѣ мѣста посылывано и сколко будетъ доходовъ въ сборѣ на царское величество.

[(*Далѣе рукой думного дьяка Алмаза Иванова*:)]*

А что въ писмѣ жъ вашемъ написано: какъ великій государь нашъ, его царское величество, гетмана Богдана Хмелницкого и все Войско Запорожское пожалуетъ, свои государскіе грамоты на волности ваши дать велитъ, тогда вы смотръ межъ собою учините: кто будетъ казакъ, или мужикъ; а чтобъ число Войска Запорожского было 60000. И великій государь нашъ, его царское величество, на то изволилъ имъ, числу списковымъ казакомъ быть велѣлъ. И какъ вы посланники будете у гетмана у Богдана Хмелницкого, и вы бъ ему сказали, чтобъ онъ велѣлъ казаковъ разобрать вскорѣ и списокъ имъ учинилъ, да тотъ списокъ, за своею рукою, прислалъ къ царскому величеству вскорѣ.

[Акты ЮЗР. – Т. X. – Док. 8, XVII. – С. 477–484.]

[*Переклад М. Грушевського*]

Б'ють чолом великому государеві цареві і великому князеві Олексію Михайловичу, всієї Великої і Малой Росії самодержцеві і многих держав государеві й обладателеві піддані його царського величества Богдан Хмельницький, гетьман Запорозького Війська і весь мир християнський російський, аби його царське величество пожалував їх тим (дав їм те), про що битимуть чолом (проситимуть) посланники їх, а вони його царському величеству служитимуть вовіки в усім, що їм государ повелить. [І що на яку статтю є царського величества повеління, то це підписано під статтями.]

1. Щоб по містах урядники були обирані з людей того гідні, будуть вони повинні підданими царського величества правити, і всякі доходи по правді віддавати до казни; а то тому, що воєвода царського величества, приїхавши, почав би права їх ламати і якісь устави заводити, і то було б (українцям)

---

* Нотатка Г. Ф. Карпова (*прим. ред.*).

прикро; а як будуть старшини місцеві, свої люди, то вони будуть поводитися згідно з місцевими правами[38].

Щодо сеї статті царське величество пожалував – велів бути по їх прошенню. Мають по містах бути урядниками війти, бурмистри, райці, лавники, і доходи всякі грошеві і хлібні збирати на царське величество й віддавати до государевого скарбу тим людям, котрих пришле царське величество. І ті прислані люди, котрих царське величество пришле до того збору грошей, мають доглядати зборщиків, щоб робили по правді.

2. Писареві військовому по милості царського величества щоб давано 1000 [золотих] польських на підписків (канцеляристів), на суддів військових по 300 золотих польських, на писаря судейського по 100 золотих польських, на писаря й хору[н]жого по 50 зол[отих], на хору[н]жого сотенного по 30 золотих, на бунчужного гетьманського 50 золотих[39].

---

[38] Щоб зрозуміти сі й інші статті в справі адміністрації й фінансів України, треба тямити, що гетьманський уряд, хоч фактично правив усім краєм в усіх справах, все-таки не вповні визволився від погляду на себе як на власть спеціально військову. Тому не важився вповні стати між правительством царським і всіми іншими верствами України: за прикладом давніх польських порядків він допускав, що московське правительство може претендувати на безпосередню власть над невійськовою людністю України й побирання доходів з неї, тому так доволі нерішуче ставився в сих питаннях супроти московського уряду. З другого боку, він тут рахувався з старими традиціями, що козацьке військо діставало колись плату за службу з королівського скарбу, і не від того було, щоб діставати й тепер її – з скарбу царського. Але само собою виникало, що царський скарб в такім разі повинен побирати податки з української людності, як побирав колись королівський скарб. Звідси певна неясність і вагання в самих українських кругах. Безпосереднього збору податків Москвою українське правительство не хотіло ні в якім разі й подавало компроміс. В статтях, поданих послами 14 березня, стояло: "Як по інших землях дань віддається разом (вдругъ), воліли б і ми, щоб певною сумою давати за тих людей, що належать до твого царського величества; а коли б не могло бути інакше, то не згоджуватися ані на одного воєводу, і про се умовлятись (договариватца) – хіба би з тутешніх (українських) людей вибрати воєводу, чоловіка гідного, щоб по правді віддавав всі ті доходи його царському величеству". На се царське правительство не згодилося, забажало принаймні двох воєвод, у Києві і Чернігові, податки хотіло мати з людності безпосередньо, з тим, щоб збирали сі доходи місцеві виборні урядники й передавали московським зборщикам, які б мали контроль над сими місцевими урядниками. В останній редакції своїх статей посли додали все-таки, що воєводи з московських людей недопустимі, так само зборщики. Бояри супроти того справу воєвод промовчали, але глухо згадали, що таки московські люди будуть відбирати грошові збори і наглядати їх. Одначе завести того збору податків до царського скарбу московське правительство не наважилося, з огляду на рішучу неохоту українського правительства і всієї людності. Тільки після того, як Брюховецький з компанією, сповняючи московську волю, подав таке прошення цареві, щоб він збирав податки, царське правительство відважилося на се. Але перша ж спроба викликала повстання на Україні, і після сього Москва більше до того не бралася.

[39] На гетьмана призначалося Чигиринське староство, сей пункт пропущено тут, бо на се видано осібну царську грамоту.

Царське величество пожалував, велів бути по їх прошенню; а давати ті гроші з тамошніх доходів.

3. На писаря і на суддів військових, на 2 чоловіка, на всякого полковника, осавулів військових і полкових, щоб було по млину, для вигодування, тому що несуть великі видатки.

Царське величество пожалував, велів бути по їх прошенню.

4. На роботи військової армати, на пушкарів і всіх робочих людей, що бувають при арматі, аби царське величество зволив вчинити милостиву ласку на зимове прогодування і пристановище; також на арматного обозного 400 золотих, а на хору[н]жого арматного 50 золотих.

Царське величество пожалував, велів дати з тамошніх доходів.

5. Послів, котрі здавна приходять з чужих країв до Війська Запорозького, аби було вільно приймати[40], а коли б було щось противне царському величеству (в сих посольствах), мусять вони (українці) сповіщати царське величество.

До сеї статті царське величество велів: послів з добрими ділами приймати і відправляти і писати царському величеству вірно і скоро, за чим вони приходили і з чим їх одправлено. А котрі посли будуть присилатися з справами противними царському величеству, тих послів і посланників затримувати в війську та писати про них зараз же до царського величества, а без дозволу царського назад їх не відправляти. А з турецьким султаном і з польським королем без волі царського величества не мати зносин.

6. Про митрополита київського дано послам усний наказ. А в розмовах посли били чолом, щоб царське величество велів дати свою государську жалувану грамоту на його маєтності.

Царське величество пожалував: митрополитові і всім людям духовного чину велів дати свою государську жалувану грамоту на маєтності, котрими вони тепер володіють[41].

7. Аби царське величество зволив послати своє військо під Смоленськ, не гаючися нітрохи, аби неприятель не міг собі ради дати і сполучитися з іншими (військами), бо тепер війська (польські) потомлені – нехай не вірять ніякому лукавству (поляків), коли б почали що вимишляти.

Царське величество постановив на неприятеля свого польського короля йти самому і бояр та воєвод послати з великим військом, як просохне і почне бути паша.

8. Аби найманого війська тут на польськім пограниччі, для безпечності, було з 3000 або скільки буде воля царського величества – хоч і більше.

---

[40] В першій редакції статей ще додано – "аби того цар за зло не мав" ("чтобы то его царскому величеству въ кручину не было").

[41] Грамота ся була приготовлена, але не вислана, тому що митрополит не виявив спочуття до об'єднання України з Москвою і вів себе неприязно.

Військові люди царського величества на пограниччі для охорони України завсіди були і надалі будуть стояти.

9. Завсіди був такий звичай, що Війську Запорозькому плачено. Б'ють чолом і тепер царському величеству, аби давано на полковника 100 єфимків, на осавулів по 200 золотих, на осавулів військових по 400 золотих, на сотників по 100 золотих, на козаків по 30 золотих польських.

Попередніх літ присилав до царського величества гетьман Богдан Хмельницький і все Військо Запорозьке і били чолом багато разів, щоб його царське величество їх пожалував, уступився за них задля православної християнської віри і святих Божих церков, прийняв їх під свою високу руку і дав поміч на неприятелів. Великому государеві нашому в тім часі не можна було вас прийняти під свою государську високу руку, тому що у його цар[ського] величества була вічна згода з королями польськими і в[еликими] кн[язями] литовськими. А хоч з королівської сторони батькові цар[ського] величества святої пам'яті вел[икому] государеві Михайлові Федоровичеві і дідові його, святійшому патріархові Філаретові Никитичеві, і великому государеві нашому* Олексієві Михайловичу сталося багато нечесті і ганьби, то в тім згідно з королівськими грамотами і соймовими постановами царське величество чекав поправи, а гетьмана Богдана Хмельницького і все Військо Запорозьке хотів помирити з королем польським тим способом, аби король Ян Казимир учинив з ними згоду по Зборівському трактату і православної віри християнської не гонив, уніатів усіх викорінив, – зате царське величество хотів вибачити вину всім винним людям, котрим за образу його государської честі належала кара смертна. Про се посилав він до короля Яна Казимира своїх великих і уповноважених послів, боярина і намісника великопермського Бориса Олександровича Репніна-Оболенського з товаришами. І ті великі і уповноважені посли царського величества про ту згоду і про вчинки королеві і панам раді говорили на всякі способи. Але Ян Казимир і пани рада на се ніяк не пристали, і велику справу взяли за ніщо, а тих великих і уповноважених послів царського величества відправили даремно. Тоді великий государ наш, видівши так багато несправності з королівської сторони, грубості і неправди, і бажаючи оборонити православну християнську віру і всіх православних християн від гонителів латинян (католиків), що хочуть церкви Божі знищити і віру християнську викорінити, прийняв вас під свою високу руку, а для оборони вашої зібрав багато руського, німецького і татарського війська – сам великий государ наш іде на неприятелів і посилає бояр своїх і воєвод з великим військом, і на те зібрання війська, за государевим наказом, роздано великі гроші. Тому їм, послам, тепер, бачучи таку ласку до них царського величества й оборону, говорити про плату Запорозькому Війську не годиться. І як був у гетьмана Богдана Хмельницького государів ближній боярин і намісник тверський Василь Васильович Бутурлін з товаришами, гетьман в розмовах говорив з ними про число Запорозького Війська, щоб зробити 60 тис., а коли б і більше того числа було, государеві в тім шкоди

не буде, бо вони просити плати у государя не будуть; про се відомо їм, Самійлу і Павлу, й іншим людям, які тоді були при гетьмані. Які доходи в Малій Росії по городах і містах, про се царському величеству не відомо, і великий государ посилає дворян, щоб описали доходи. Як ті дворяни царського величества опишуть всякі доходи і обрахують, тоді, по обміркуванню царським величеством, буде наказ про плату Запорозькому Війську. А тепер царське величество, жалуючи гетьмана і все Запорозьке Військо, по давнім звичаям предків своїх, великих государів, хоче послати гетьманові і всьому Війську Запорозькому своє государське жалування золотими.

10. Коли б мала напасти Кримська орда, тоді треба на них наступити від Астрахані й Казані, також і донським козакам бути готовими. А тепер вона (орда) ще в братстві (з українцями), треба дати час і її не зачіпати.

Наказ і повеління до козаків на Дон послано: коли кримські люди не будуть зачіпати, то й на них іти не велено, а коли кримці зачеплять, то царське величество велить на них іти походом.

11. Кодак город на границі з Кримом, там гетьман завсіди по 400 чоловік держить і харч усякий їм дає – тепер нехай би царське величество пожалував, зволив наділити харчем і порохом для армати; також і тим, що за порогами Коша стережуть, аби царське величество зволив показати свою ласку, бо його не можна самого без людей лишати.

До сеї статті буде милостивий указ царського величества, коли буде відомо, скільки якого припасу туди послано і скільки доходу буде зібрано на царське величество.

[(*Далі рукою думного дяка Алмаза Іванова:*)]

А що в вашім письмі написано: як великий государ наш гетьмана Богдана Хмельницького і все Військо Запорозьке пожалує, свої грамоти государські на ваші вольності велить дати, тоді ви між собою розбір зробите: хто буде козак, а хто мужик, і щоб Війська Запорозького було 60000, – то великий государ наш на те позволив: велів бути такому числу реєстрових козаків. Тож як ви, посли, будете у гетьмана Богдана Хмельницького, скажіть йому, щоб він велів скоро розібрати козаків, реєстр їм зробити, і той реєстр за підписю своєю прислав негайно царському величеству.

[4]

Жалувальна царська грамота Запорозькому Війську, 27 березня 1654 р.[42]

Божіею милостію, мы великій государь царь и великій князь Алексѣй Михаиловичъ, всеа Великія и Малыя Росіи самодержецъ[43], пожаловали есмя нашихъ царского величества подданныхъ, Богдана Хмелницкого, гетмана

---

[42] Друкується так само з брульонів Посольського приказу: Акты ЮЗР. – Т. X. – Док. 8, XXI. – С. 489–494.

[43] Повний титул.

Войска Запорожского, и писаря Ивана Выговского, и судей войсковыхъ, и полковниковъ, и ясауловъ, и сотниковъ, и все Войско Запорожское: что въ нынѣшнемъ во 162 году, какъ по милости Божіи учинились подъ нашею государскою высокою рукою онъ гетманъ Богданъ Хмелницкой и все Войско Запорожское, и вѣру намъ великому государю и нашимъ государскимъ дѣтемъ и наслѣдникомъ на вѣчное подданство учинили, и въ мартѣ мѣсяцѣ присылали къ намъ великому государю, къ нашему царскому величеству, онъ гетманъ Богданъ Хмелницкой и все Войско Запорожское посланниковъ своихъ, Самойла Богданова, судью войскового, да Павла Тетерю, полковника переяславского; а въ листу своемъ къ намъ великому государю, къ нашему царскому величеству, гетманъ писалъ и посланники его били челомъ, чтобъ намъ великому государю его гетмана Богдана Хмелницкого и все Войско Запорожское пожаловати, велѣти прежніе ихъ права и волности войсковые, какъ издавна бывали при великихъ князьяхъ рускихъ и при королехъ полскихъ[44], что суживались и волности свои имѣли въ добрахъ и судахъ, и чтобъ въ тѣ ихъ войсковые суды никто не вступался, но отъ своихъ бы старшихъ судились, подтвердити, и прежнихъ бы ихъ правъ, каковы даны духовного и мірского чину людемъ отъ великихъ князей рускихъ и отъ королей полскихъ, не нарушить, и на тѣ бъ ихъ права дати нашу государскую жаловалную грамоту, за нашею государскою печатью; и чтобъ число Войска Запорожского списковое учинить шестдесятъ тысячь; а было бъ то число всегда полно. А будетъ, судомъ Божіимъ, смерть случитца гетману, и намъ бы великому государю поволить Войску Запорожскому, по прежнему обычаю, самимъ межъ себя гетмана обирати; а кого оберутъ, и про то намъ великому государю объявляти. А что на булаву гетманскую дано староство Чигиринское со всѣми приналежностями, тому бъ и нынѣ мы великій государь пожаловали, велѣли при булавѣ быть. Имѣней казацкихъ и земель, которые имѣютъ для пожитку, чтобъ у нихъ отнимать не велѣть; также бы и вдовъ послѣ казаковъ осталыхъ дѣти поволности имѣли какъ дѣды и отцы ихъ. Послы, которые издавна приходятъ къ Войску Запорожскому изъ чюжихъ земель, чтобъ гетману и Войску Запорожскому, которые будутъ съ добрымъ дѣломъ, тѣхъ бы принимати поволить; а толко бъ что имѣло быть противно нашему царскому величеству, о томъ бы извѣщалъ намъ великому государю. И мы, великій государь, наше царское величество, подданного нашего Богдана Хмелницкого, гетмана Войска Запорожского и все наше царского величества Войско Запорожское пожаловали, велѣли имъ быти подъ нашею царского величества высокою рукою, по прежнимъ ихъ правамъ и привиліямъ, каковы имъ даны отъ королей полскихъ и великихъ князей литовскихъ, и тѣхъ ихъ правъ и волностей нарушивати ничѣмъ не велѣли, и судитись имъ велѣли отъ своихъ старшихъ по своимъ прежнимъ правамъ.

---

[44] Було написано і зачеркнено: “и великихъ князѣхъ литовскихъ и при княжатахъ рускихъ”.

А наши царского величества бояря и воеводы въ тѣ ихъ войсковые суды вступати не будутъ. А число Войска Запорожского указали есмя, по ихъ же челобитью, учинить спискового 60000, всегда полное. А буде, судомъ Божіимъ, смерть случитца гетману, и мы великій государь поволили Войску Запорожскому обирати гетмана, по прежнимъ ихъ обычаямъ, самимъ межъ себя; а кого гетмана оберутъ, и о томъ писати къ намъ великому государю, да томужъ новообранному гетману на подданство и на вѣрность вѣру намъ великому государю учинити, при комъ мы великій государь укажемъ. А при булавѣ гетманской старосту Чигиринскому со всѣми его приналежностями, которые прежъ сего при немъ были, указали есмя быти по прежнему. Также и имѣній казатцкихъ и земель, которые они имѣютъ для пожитку, отнимати у нихъ и вдовъ послѣ казаковъ осталыхъ у дѣтей не велѣли, а быти имъ за ними по прежнему. А буде изъ которыхъ пограничныхъ государствъ учнутъ приходить въ Войско Запорожское къ гетману къ Богдану Хмелницкому[45] послы о добрыхъ дѣлехъ, и мы великій государь тѣхъословъ гетману принимать и отпускать поволили. А изъ которыхъ государствъ и о какихъ дѣлехъ тѣ послы присланы и съ чѣмъ отпущены будутъ, и гетману о томъ о всемъ писати къ намъ великому государю вскорѣ. А буде которые послы отъ кого присланы будутъ съ какимъ противнымъ къ намъ великому государю дѣломъ, и тѣхъ пословъ въ войскѣ задерживать и писать объ нихъ къ намъ великому государю вскорѣ жъ, а безъ нашего царского величества указу назадъ ихъ не отпускать. А съ турскимъ салтаномъ и съ полскимъ королемъ, безъ нашего царского величества указу, ссылки не держать. И по нашему царского величества жалованью, нашимъ царского величества подданнымъ, Богдану Хмелницкому, гетману Войска Запорожского и всему нашему царского величества Войску Запорожскому быти подъ нашею царского величества высокою рукою, по своимъ прежнимъ правамъ и привиліямъ и по всѣмъ статьямъ, которые писаны выше сего[46]. И намъ великому государю[47] "и сыну нашему, государю царевичу князю Алексѣю Алексѣевичу и наслѣдникомъ нашимъ служити" и прямити и всякого добра хотѣти и на нашихъ государскихъ непріятелей, гдѣ наше государское повелѣнье будетъ, ходити и съ ними битись и во всемъ быти въ нашей государской воли и послушаньѣ на вѣки.

А о которыхъ о иныхъ статьяхъ намъ великому государю, нашему царскому величеству, тѣ вышеимянованные посланники Самойло и Павелъ имянемъ Богдана Хмелницкого, гетмана Войска Запорожского, и всего нашего царского величества Войска Запорожского били челомъ и подали нашимъ царского величества ближнимъ бояромъ*: "боярину и намѣстнику

---

[45] Зачеркнено: "и ко всему Войску Запорожскому".

[46] Зачеркнено: "во всякомъ покоѣ и свободѣ безъ всякіе неволи служити имъ".

[47] Дальші слова про царевича дописані іншою рукою.

* Далі іншою рукою (*прим. ред. за Г.Ф. Карповим*).

казанскому князю Алексѣю Никитичю Трубецкому, боярину и намѣстнику тверскому Василью Васильевичю Бутурлину, околничему и намѣстнику коширскому Петру Петровичю Головину, думному дьяку Алмазу Иванову" статьи, и мы великій государь тѣхъ статей выслушали милостиво, и что на которую статью наше царского величетсва изволенье, и то велѣли подписать подъ тѣми жъ статьями, да тѣ статьи съ нашимъ царского величества указомъ велѣли дати тѣмъ же посланникомъ Самойлу и Павлу. И хотимъ[48] его гетмана Богдана Хмелницкого и все Войско Запорожское держать въ нашемъ царского величества милостивомъ жалованьѣ и въ призрѣньѣ, и имъ бы на нашу государскую милость быть надежнымъ. Дана ся наша царского величества жаловалная грамота, за нашею государственною печатью, въ нашемъ царствующемъ градѣ Москвѣ, лѣта отъ созданія міру 7162, мѣсяця марта 27 дня.

[*Другой рукой*: Подпись думного дьяка Алмаза Иванова. Писана на харатьѣ; кайма безъ фигуръ, богословія и государево имя писано золотомъ.

А на подписи написано: Божіею милостію, великій государь царь и великій князь Алексѣй Михаиловичъ, всеа Великія и Малыя Росіи самодержецъ. Печатана новою печатью подъ гладкою кустодіею.]

[Акты ЮЗР. – Т. X. – Док. 8, XXI. – С. 489–494.]

[*Переклад М. Грушевського*]

З ласки Божої ми, великий государ (і т. д.), пожалувалисьмо наших піддaних Богдана Хмельницького, гетьмана Запорозького Війська, і писаря Івана Виговського, суддів військових, полковників, осавулів, сотників і все Військо Запорозьке, як в нинішнім 162 році гетьман Богдан Хмельницький і все Військо Запорозьке за ласкою Божою віддались під нашу государську високу руку і вчинили присягу нам, великому государеві, і нашим дітям і наслідникам на вічне підданство і в місяці березні прислали до нас вони, гетьман Богдан Хмельницький і все Військо Запорозьке своїх посланників Самійла Богданова, суддю військового, та Павла Тетерю, полковника переяславського. В листі своїм до нас, великого государя, писав гетьман і били чолом його посланники, щоб ми, великий государ, пожалували його, гетьмана Богдана Хмельницького і все Військо Запорозьке, – веліли потвердити їх права і вольності військові, які були при вел[иких] князях руських і королях польських – що судилися (розумій: своїм судом) і вольності свої мали в

---

[48] Се той пункт, що Політика в вищезгаданій своїй критиці наказу Малоросійської колегії вважав основною гарантією українських прав: "За всѣ свои службы, за всѣ принесенныя Россійской имперіи пользы малороссійскій народъ за лучшее и всѣхъ сокровищъ дражайшее возмездіе почиталъ слѣдующія обнадеживанія: "А мы васъ всегда будемъ сохранять при прежнихъ вашихъ правахъ, привилегіяхъ и вольностяхъ, и въ томъ бы вамъ на нашу государскую милость быть благонадежнымъ".

маєтках і судах, – аби в ті їх військові суди ніхто не мішався, а щоб судились вони своїми старшими, і щоб їх давніших прав, даних людям духовного і світського чину від великих князів руських і королів польських, ми не нарушали, і на ті їх права дали нашу жалувальну грамоту за нашою государською печаттю. Щоб Військо Запорозьке реєстрове ми означили в шістдесят тисяч і те число щоб завсіди було заповнене. А коли б волею Божою прийшла гетьманові смерть, аби ми, великий государ, лишили Війську Запорозькому вибрати гетьмана, самим між собою, по давньому звичаю, а кого виберуть, вони про те об'являть нам[49]. А що на булаву гетьманську дано було Чигиринське староство з усіма приналежностями, то щоб і ми, великий государ, пожалували, веліли бути йому при булаві. Маєтків козацьких і земель, які мають для прожитку, аби відбирати від них не веліли; також аби діти вдів, які зістаються після козаків, мали права такі, як діди й батьки їх. Послів, що здавна приходять до Запорозького Війська з чужих земель, котрі будуть з чимось добрим, тих гетьманові і Запорозькому Війську лишити приймати, а коли б щось було противне нашому царському величеству, аби про те зараз оповіщали нам, великому государеві.

І ми, великий государ, підданого нашого Богдана Хмельницького, гетьмана Війська Запорозького і все наше Військо Запорозьке пожалували – веліли їм бути під нашою, царського величества, високою рукою, по давнішим їх правам і привілеям, даним їм від королів польських і вел[иких] кн[язів] литовських, і тих прав і вольностей нічим нарушати не веліли. Судитися веліли їм у своїх старших по давнішим правам їх, а наші царського величества бояри і воєводи в їх військові суди мішатися не будуть. Число Запорозького Війська, по їх власному прошенню, веліли ми означити в 60000 реєстрових, і щоб завсіди було повне. А коли б волею Божою прийшла гетьманові смерть, ми, великий государ, лишили Запорозькому Війську вибирати гетьмана самим між собою, по давньому звичаю, а кого виберуть гетьманом, про те писати до нас, великого государя, а той нововибраний гетьман аби вчинив присягу нам, великому государю, при тім, кого ми вкажемо. А при булаві гетьманській веліли ми бути Чигиринському старосту, по попередньому, з усіма приналежностями, які були при нім давніше. Також маєтків козацьких і земель, які вони мають для прожитку, від них і від дітей вдів, які зістаються по козаках, ми не веліли відбирати, а бути при них по-давньому. А коли почнуть приходити в Військо Запорозьке до гетьмана Богдана Хмельниць-

---

[49] Се потвердження 6 пункту козацьких статей 14 марта:

"Борони Боже смерті на пана гетьмана, – тому що всяк чоловік смертний, й інакше бути не може, – аби Військо Запорозьке само між собою гетьмана вибирало і його царське величество сповіщало, – аби царське величество тим не ображався, бо то давній військовий звичай (чтобъ Войско Запорожское само межъ себя гетмана избирали и его царскому величеству извѣщали, чтобъ то его царскому величеству не въ кручину было, понеже тожъ давный обычай войсковый).

Государ велів і бояре приговорили: бути по їх прошенню (быть по ихъ челобитью)".

кого посли з котрихось пограничних держав з чимось добрим, ми, великий государ, таких послів гетьманові лишили приймати і відправляти, а нам, великому государеві, зараз писати про все: з яких держав і в яких справах ті посли були прислані і з чим відправлені. А коли б якісь посли були прислані від когось з якоюсь справою, противною нам, великому государеві, – таких послів в війську затримувати і також зараз писати про них до нас, а без нашого указу назад їх не пускати. А з турецьким султаном і з польським королем без нашого указу зносин не мати.

І по нашій ласці підданим нашим: Богданові Хмельницькому гетьманові і всьому Війську Запорозькому бути під нашою високою рукою по своїм давнішим правам і привілеям і по всім вище писаним статтям; служити нам, великому государеві, і сину нашому государеві царевичеві князеві Олексієві Олексійовичеві і наслідникам нашим щиро, всякого добра шукати і на наших неприятелів, куди їм буде наш государський наказ, ходити і битись, і у всім бути в нашій государській волі вовіки.

А що вище згадані посланники Самійло і Павло іменем Богдана Хмельницького, гетьмана, і всього Війська Запорозького били чолом про інші статті нашому царському величеству і подали ті статті нашим ближнім боярам Олексієві Никитовичу Трубецькому, Василеві Васильовичу Бутурліну, Петрові Петровичу Головіну і думному дяку Алмазові Іванову, – ми, великий государ, ласкаво вислухали ті статті, і яка воля наша на котру статтю, то веліли ми підписати під тими статтями і ті статті з нашим указом веліли дати тим посланникам Самійлові і Павлові.

І хочемо ми його, гетьмана Богдана Хмельницького, і все Військо Запорозьке держати в нашій милостивій ласці і піклуванні – нехай вони будуть певні в нашій государській милості.

Дана ся жалувальна грамота нашого царського величества за нашою державною печаткою в нашім столичнім місті Москві року від сотворення світу 7162*, місяця марта 27 дня. З Божої ласки великий государ цар і великий князь Олексій Михайлович всієї Великої і Малої Росії самодержець.

---

* У М. Грушевського у документі і в перекладі дата помилк. – 7163 (*прим. ред.*).

Вячеслав ЛИПИНСЬКИЙ

УКРАЇНА НА ПЕРЕЛОМІ. 1657–1659

Замітки до історії українського державного будівництва в XVII-ім столітті

Розділ III*

Кінець автономізму. – Унезалежнення України. – Переяславська умова і переяславська легенда. – Перші реальні наслідки умови.

Офіціальний розрив з Польщею, а з ним кінець політики автономізму, припав на послідні місяці 1653 року. "Рік це власне королівський, а мені і моїм замислам во всім противний", – так схарактеризував сей пам'ятний рік сам Хмельницький, "всіляке в ньому полякам щастя предсказуючи[й]"[1]. Становище гетьмана було дійсно трагічне. Хан кримський, перекуплений 100 тисячами дукатів через короля польського, одержавши крім того від нього ж дозвіл брати в ясир коло Львова і в дальшій Україні, зрадив Хмельницькому в найбільше критичній хвилині – під Жванцем. З послом козацьким Виговським поляки в ніякі нові переговори вступати не хотіли, бо сенатори польські знов козаків за своїх "підданих" стали уважати. Татари – як писав до царя Хмельницький – хотіли його й Виговського видати королеві, а на початок 1654 року готовила Польща величезний похід для остаточного приборкання "збунтованої" України.

Що найважніще, великі монархічно-династичні замисли гетьманські, розраховані на поміч турецьку і на протекторат султанський, захитались під впливом смерті улюбленого сина й наслідника Тимофія, вбитого під Сучавою в вересні 1653 року. Захитались і упали вони врешті зовсім під враженням нової зради татарської і тих страшних спустошень, які татари тоді ж таки в Україні учинили. Все, здавалося, перло до того, щоб цей страшний рік став дійсно "роком королівським" і щоб Хмельницький, "маєстатові Річипосполитої" скорившись, знов тільки козацтвом та вірним підданством став задовольнятись. Але такий поворот ані для великого гетьмана, ані для сформованої вже тоді і вже в достаточній мірі сильної української аристократії

---

* Друкується за виданням: *Липинський В.* Україна на переломі. 1657–1659: Замітки до історії українського державного будівництва в XVII-ім столітті. – Відень, 1920. – С. 27–39, 258–259.

[1] Краків. Бібліотека Чарторийських (далі – Краків. БЧ). – Од. зб. 147. – Арк. 168: "Krótka narratywa expedycyi w r. 1653 po świętach przeciwko rebelii kozackiej z potęgą tatarską".

не був можливий. І замість повороту до Річипосполитої поставили перед собою гетьман і його помічники новий, настільки великий, настільки рискований план, щоб він з того безвихідного становища, в якім вони опинились, міг їх своєю незвичайністю і своєю грандіозністю вирвати. Сей план був: розвалити Польщу й Крим при помочі Москви і – замість під іновірним султанським – під одновірним царським протекторатом Українську державу козацьку збудувати. "Нічого іншого ці неприятелі козаки не замишляють, як тільки спільними силами з Москвою в державу вашої королевської милості вторгнутись, його знести, а по побіді в Києві столицю свою мати хотять", – писав 14 лютого 1654 р. до польського короля добре в ділах українських поінформований воєвода молдавський[2]. "Більшими нас свободами, державами й добрами наділить царське величество, ніж королі польські і старі князі руські", – так розуміли значення й вагу протекторату царського для України самі творці Переяславської умови, котрі – кажучи їх власними, гетьмана Хмельницького, словами, – "за ті свободи, держави й добра кров свою проливаємо, від дідів і прадідів їх тримаючи та пропасти їм не даючи"[3]. Державно-творчий розмах, простолінійність і – у відношенні до головного тодішнього ворога, Польщі – катастрофічність ("або пан, або пропав") того плану забезпечили йому певну побіду над всіма іншими, може більше практичними, логічними, дипломатичними і т. д. – тогочасними політичними комбінаціями.

На Переяславську умову ми звикли дивитись крізь призму пізніше витвореної переяславської легенди. А власне треба виразно одрізняти ці дві абсолютно різні форми одного й того самого історичного факту. Переяславська легенда повстала під час руїни козацької державності, сучасні ж свої ідеологічні форми прибрала вона допіру по полтавськім погромі й остаточнім знищенні за Мазепи самостійницько-державних намірів української козацької аристократії. В сій своїй послідній формі вона гласить, що "народ малоросійський" під проводом свого гетьмана Хмельницького, визволившись від Польщі, добровільно пристав до одновірної Московської держави – при чім поняття "одновірної" ще пізніще – бо тільки в кінці XIX-го століття – було замінено поняттям "однонаціональної". В той спосіб переяславська легенда лягла в основу теорії: "возсоединенія Руси"...

Подібно як легенда люблінська, про добровільну злуку Русі з Польщею, відіграла величезну роль в житті української аристократії в Річипосполитій – так само її рідна по духу сестра, легенда переяславська, відіграла таку саму роль в історії української козацької аристократичної верстви в імперії Російській. Як люблінська легенда в Польщі, так само переяславська легенда в Росії ідеологічно і юридично спасла українську аристократію – по

---

[2] Жерела до історії України-Руси / Вид. М. Кордуба. – Львів, 1911. – Т. XII. – С. 285.

[3] Лист Хмельницького до царя з дня 17. II. 1654 р.: Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России (далі – Акты ЮЗР). – СПб., 1878. – Т. X. – С. 432–436.

банкротстві її власної держави – від положення верстви завойованої, підбитої, рабської в державі чужій. Ці легенди і тут, і там дали нашій аристократії всі права й привілеї аристократії державної нації на тій підставі, що, мовляв, вона до тих держав сама, добровільно, без примусу пристала. Але ж треба твердо пам'ятати, що це тільки для отієї спеціально цілі пізніще видумані легенди. І тому, між іншим, всі щирі бажання істориків найти в Переяславській умові основну підставу переяславської легенди: умови, на яких Україна добровільно пристала до держави Московської – не дали очевидячки ніяких позитивних результатів. Можна сказати, що скільки істориків, стільки на цю справу різноманітних поглядів[4]. Всі ж вони сходяться тільки в однім, а саме: що ці умови прилучення сформульовані дуже неточно, а особливо ті пункти, на підставі котрих оте "прилучення" мало б відбутися.

На мою думку, шукання в Переяславській умові основ переяславської легенди – це безцільна схоластика, захоплення котрою пояснюється просто тим величезним впливом, який пізніще Москва в нашій історії відіграла. Будь на місці Москви Туреччина, історіографи нашого легітимізму з певністю в умовах Хмельницького з султаном юридичних підстав нашого "возсоединенія" з турками шукали. І мабуть ся праця була б продуктивніща тому, що Туреччина значно більшу роль, чим Москва в генезі й зародженні повстання Хмельницького відіграла. Бо хто хоче утожсамити переяславську легенду з Переяславською умовою й бачити в умові легенду про добровільне "возсоединеніе Руси", – мусить перш за все доказати, що гетьман Хмельницький підняв повстання проти Польщі во ім'я прилучення України до Москви і що Переяславська умова являється тільки формальним закінченням, послідним скріпленим на папері актом отого ним задуманого діла. Але ж, розуміється, ніхто не може доказати того, чого *не було*. А раз Богдан Хмельницький не підіймав повстання проти Польщі во ім'я і в намірі прилучення України до Москви, то ясно, що його умова з Москвою в р[оці] 1654-ім була таким самим *випадковим союзом*, *зверненим проти Польщі й заключеним для визволення України з-під Польщі*, якими були всі його попередні такі ж самі союзи з Кримом, а перш за все з Туреччиною.

Практична ціль того союзу була така сама, як і ціль союзів попередніх. В боротьбі з Польщею цар заступив місце султана, й тільки. Ставши протектором України, він мав її дати мілітарну поміч проти Польщі і за цю поміч мав діставати від України певну щорічну грошову данину таку саму, яку діставав за свій протекторат султан в Семигороді, в Молдавії, в Волощині. І умова з царем робиться по тим готовим взірцям, по яким і робилися до того часу умови України в справі протекторату з султаном. Основні підставові

---

[4] Професор Сергеєвич бачить в Переяславській умові – персональну унію; Дьяконов, за ним Попов – унію реальну; проф. Грушевський, Коркунов, Мякотін, Сокольський, Слабченко – васальну залежність; Розенфельд – неповну інкорпорацію; Нольде – автономію і т. д., і т. д.

пункти Переяславської умови сформульовані дуже ясно, і ні одна, ні друга сторона нічого в них сказати не забула. Війська царські мають іти на Польщу під Смоленськ, і крім того має бути дана Україні проти Польщі постійна мілітарна підмога, а коли треба буде, то й поміч проти татар. Так постановляють пункти 7-ий, 8-ий і 10-ий переяславських "статей". За це цар має право побирати в свою казну дань (пункт 1-ий), при чім обидві сторони торгуються. Гетьман хоче, щоб з цієї дані за військову поміч були одчислені в формі "жалування" всі росходи на козацьке військо (пункт 2-ий, 3-ій, 4-ий, 9-ий, 11-ий), а цар в своїй, довшій від усіх інших, резолюції (при пункті 9-ім) широко оповідає, скільки його власні "рускіе, нѣмецкіе и татарскіе рати многіе", котрі він зібрав "для вашіе обороны", коштують і чому він думав, що за ту оборону йому від Війська Запорозького "убытка не будетъ". На це гетьман знов в листі своїм звертає царську увагу, що султан турецький, хоч і бісурменин, згоджувався дати Україні свою протекцію без всякої дані. Поза широко обговореною справою військової помочі і дані, забезпечено тільки одним пунктом (5-им) повне право Війська Запорозького зноситися з чужоземними державами, сповіщаючи свого протектора тільки про се, що "имѣло быть противно царского величества" і одним пунктом підтверджуються маєткові права (що було необхідне з огляду на ту саму дань) київського митрополита і духовенства, а осібною грамотою такі ж маєткові права української шляхти. Це і вся Переяславська умова.

Як мілітарний союз проти Польщі й татар, забезпечений формою протекторату, вона зовсім ясна. Але дальші політичні цілі обох сторін, котрі її заключали, були абсолютно різні й тому зразу для кожної сторони взаємно неясні. Ця різниця політичних цілей, з котрими Україна і Москва до умови приступали, виявляється вже формально у всіх переговорах, у всіх актах, а показує себе виразно на ділі, зараз же на другий день по заключенні умови. Вона була причиною того, що обидві сторони стали різно, кожна по-своєму, Переяславську умову інтерпретувати.

"*Не можна нам більше жити без царя!*" – ці класичні слова гетьмана Хмельницького, сказані на Переяславській раді, абсолютно точно відповідають тогочасній українській дійсності, всім тогочасним політичним і соціальним умовам. Тільки ж гетьман, котрий ті слова сказав, і царські посли, котрі ті слова чули й цареві передали – надавали їм, кожний по-своєму, абсолютно різне значення. Гетьман, пропонуючи вслід за тим чотирьох кандидатів: царя турецького, царя кримського, царя московського і короля польського, – вибрав царя московського, бо думав, – що з-поміж цих чотирьох він, як "цар одновірний", буде тим, котрий всі "свободи наші" забезпечить, і хотів, щоб цей новий протектор "державою" наділив його, – гетьмана, фактичного "самодержця руського", – більшою, чим була вона на Україні не тільки за королів польських, але й за своїх князів руських. Знов же цар московський думав і хотів, щоб гетьман запорозький своє фактичне самодержавство на Україні йому – цареві московському – передав.

Тому гетьман, *вважаючи себе головою держави*, хоче присягати на додержання союзу цареві-протекторові тільки сам-один, без старшини й без війська, і чутки про се, що *так іменно* сталося, роспускаються по Україні урядовими гетьманськими колами[5]; і тому цар хоче, щоб йому *безпосередньо присягали всі нові піддані*, й відібрання присяги від незначної частини старшини, міщанства, козацтва безпосередньо "на царя" – це перша дипломатична побіда Москви, котрою голосно хваляться московські посли (наскільки, зрештою, справедливо, це справа досі неясна) і про котру завзято мовчать на Україні. Тому гетьман хоче, щоб йому – *як цареві рівному* – посли московські на додержання союзу "за государя присягу учинили", і аж до смерті гетьмана всі на Україні певні, що така присяга була принесена царем – тому цар Хмельницькому присягати не хоче, бо, як заявляють посли московські, "тільки піддані присягають своєму государеві", – і в результаті справа ся так в завішенні й остається.

Тому гетьман хоче платити цареві дань безпосередньо сам, сам її через своїх урядовців збираючи та круглою сумою один раз на рік її виплачуючи – тому, знов, цар хоче мати своїх воєвод по всіх важніщих українських городах і безпосередньо на себе положену з України дань побирати. Тому, врешті, формальна сторона того конфлікту була усунена обома сторонами за допомогою недоговорених дипломатичних обіцянок, а на реальне фактичне зменшення своєї "держави", своєї власті гетьман не пристав ніколи. За його життя не було на Україні ані одного воєводи московського там, де б сам Хмельницький того не забажав; за його життя цар не дістав ні одного гроша дані з України; а в що потім обернулась на ділі царська протекція – про це йде мова далі. Одним словом – творець Переяславської умови не був творцем переяславської легенди...

Коли одначе, не вважаючи на всі ці зразу ж роз'єднуючі непорозуміння, Хмельницький Переяславську умову заключив і царську протекцію прийняв, то – крім конечного в його безвихіднім становищі мілітарного союзу – були для цього інші, далеко глибші й важніщі соціальні та політичні причини. Не можна ніколи забувати факту, що все тодішнє українське суспільство було вже дуже сильно Польщею засимільоване і з Польщею міцно всім укладом свого життя зв'язане. Крім того, ця його найбільше монархічна частина, що повстання підняла й вела, для "маєстату королівського" мала глибокий законний пієтизм, котрий кидався у вічі всім сучасникам і котрий вона на

---

[5] Пор., наприклад: "Relacya Makarego Krynickiego..." (ченця Печерського монастиря, висланого з Києва митрополитом до Луцького ґроду з протестом проти насилування до присяги цареві) – "...Chmielnicki samowtor z Wychowskiem w cerkwi soborney przysięgę oddal y poddaństwo carowi moskiewskiemu, *któremu wzajem przysięgli posłowie*" (Relacya Makarego Krynickiego, czernca z monasteru Peczarskiego, który wyszedł z Kijowa dnia 15-go Januaryi według starego Kalendarza // Чтения в императорском Обществе истории и древностей российских. – М., 1861. – Кн. III. – Июль–сентябрь. – Разд. V: Смесь. – С. 5–8; курсив В. Л. – *прим. ред.*).

ділі не раз під час першої доби автономізму, з великою шкодою для України, доказала. І тому творець незалежної від Польщі держави мусив знайти таку – сучасним правно-державним поняттям відповідаючу форму розриву з Польщею, котра б своєю легальністю могла отой глибокий український легітимізм супроти Польської Річипосполитої знищити. Союз з нехристиянським монархом – турецьким султаном – того очевидно зробити не міг. Звільнення України від присяги польському королеві на тій підставі, що король порушив заприсяжені ним права православного "руського" народу в Річипосполитій – звільнення, яке в Переяславі проголошував Україні "одновірний", а королеві польському, *яко помазаник Божий*, рівний цар московський – це була та легальна форма відділення України від Польщі, котра робила для гетьмана Хмельницького і для тодішніх будівничих Української держави Переяславську умову необхідною.

Другою такою ж многоважною стороною Переяславської умови була її явність і офіціальність. Гетьман сам домагається від царя негайної присилки до Києва царського воєводи тому, "щоб усі сусідні володарі знали про їх піддянство під високу руку царського величества". Перекладаючи цю дипломатичну фразу на мову сучасної політичної практики, вона значила: щоб усі сусідні володарі – з котрими Україна *як держава* все частіще зноситься і з *котрими, згідно з Переяславською умовою, зноситися має право* – знали про її *непідданство* польському королеві, тобто про здобуту нею у відношенні до Польщі суверенність.

Ця абсолютна й легальна емансипація від Польської Річипосполитої, – емансипація як в понятті самих українців, так і в понятті сусідніх володарів – творила всю ідеологічну правно-державну суть Переяславської умови. Тим тільки вона відрізнялась від усіх попередніх союзів з Туреччиною, в тім лежала вся її вага і все її – для самих її творців ще тоді необчислене – значення для цілої будуччини України. Щоб "груба й дика", в розумінні тогочасних українців, Москва могла коли-небудь зайняти на Україні місце єзуїтської, європейської, блискучої своєю культурою і привабливої своїм "раєм шляхетським" Польщі – така смішна на ті часи думка ні одному політикові українському – ту Польщу ненавидячому, але в школі польській вихованому – не могла прийти навіть в голову...

Але розуміння того глибокого політичного перевороту, який приносила б з собою протекція царська, було причиною того, що гетьман рішився на цей крок тільки тоді, коли всі інші спроби визволити Україну не вдалися й коли становище гетьмана на Україні було вже настільки сильне, що він міг зважитись такий переворот в поняттях перевести. До того часу вся його політика супроти Москви зводилася до того, щоб за всяку ціну "вічний мир", заключений давніще між Москвою й Польщею, розірвати та обох монархів – царя й короля – роз'єднити. І як не було, здається, засобу, якого б – почавши від дарування цареві Сіверщини, литовських городів по Дніпро й

польського престолу, а на погрозах "розорати татарами" царство Московське скінчивши – не вживав в тій своїй політиці гетьман, так знов ніщо не доводило його до більшої лютості, як всяка звістка про польсько-московську згоду. Коли в половині 1651 р. прибув до Хмельницького царський гонець "з посольством, що цар гетьмана усовіщає, аби він з паном своїм (тобто королем польським) не воював, бо в такім разі цар своєму брату королю мусив би дати поміч і військо своє послати", – то Хмельницький, як оповідає наочний свідок тієї сцени, посол князя Януша Радзивіла, Мисловський, – "роз'ївся і зірвався, хотячи дати послові царському по пиці, ледве Шумейко, полковник чернігівський, встиг вхопити гетьмана в обійми"[6]. Попереднього року він за те саме послів московських до гармат приковував, а в Чигрині, в своїм дворі, переховував самозваного "царя" Тимошку Акундинова, котрого мав намір в разі потреби випустити на Москву...

По довгих тяганинах, гетьманських просьбах та погрозах, згодився нарешті московський собор в р[оці] 1653 на те, щоб цар прийняв Хмельницького й Військо Запорозьке "в підданство". В початку 1654 р. приїхали на Україну московські бояри для відібрання присяги. Мілітарний союз з Москвою і протекторат царський над Україною – стали доконаним фактом. І "Річпосполита, – як слушно, зачувши про це, сказав в своїй соймовій до короля промові маршалок сойму Францішек Дубравський, – на саму тільки діскрецію (благоусмотріння) Хмельницького віддана зістала"[7]. З того часу й поляки стали поважати гетьмана. Він, здобувши силу, перестав бути в їх очах і в очах сусідніх володарів "збунтованим рабом", а став головою нової великої держави. Ціль Переяславської умови була осягнута вповні.

Але засіб, при помочі котрого була осягнута та ціль, скоро виказав усі свої небезпечні дефекти. Ідея царського протекторату, скріпленого взаємною присягою царя й гетьмана, не могла мати в тодішніх обставинах ворогів на Україні. Але присяга безпосередньо цареві зустрічала скрізь завзятий опір. Старий полковник Богун, один з найбільше заслужених і найбільше поважаних провідників повстання, рішуче від такої присяги відмовився. І він, розуміється, не був винятком серед чисто військової старшини козацької, котра майже вся поголовно була, при своїй ненависті до Польщі і антипатії до Москви, настроєна прихильно до Туреччини. Так само не хотіло присягати й рядове козацтво. В полках Кропивнянськім та Полтавськім козаки урядників московських "киями побили". Полки Уманський і Брацлавський, хоч найбільше на небезпеку від Польщі виставлені, цареві присяги не зложили. Міщани чорнобильські "Москву неохоче прийняли", а переяславських треба було насильно до присяги гнати. Київ "силою, під мечовим каранням" до

---

[6] "Relatia p. Mysłowskiego, który był posłem od Xcia JMP Hetmana W. X. Lit. do Chmielnickiego" (Архів давніх актів м. Кракова. – Zbiory Rusieckich. – Miscellanea 1645–1652. – Арк. 147).

[7] *Kubala L.* Wojna Moskiewska r. 1654–1655. – W., 1910. – S. 371.

присяги був приведений. Що найзнаменніще, відмовилось присягати українське православне духовенство. "Митрополит і архімандрит печерський заявили, що волять померти, чим присягнути цареві"[8]. Вони вислали через окремого післанця протест до Луцького ґроду проти насилування їх до присяги, і заготовленої вже для них царської жалованої грамоти, супроти такого їх поведення, не дістали.

На підставі звісних нам досі джерел трудно сказати, чи ця опозиція була ведена по наказу і з відома самого гетьмана – якого планам і намірам вона зовсім відповідала – чи зверталась вона і проти особи та політики гетьманської. Але вже сама можливість такого питання вказує, які в даний момент були слабі місця тієї політики. Хмельницький при всій своїй геніальності був і мусив бути залежним від своєї, в дусі державної неповноправності вихованої, козацької верстви. Скинувши з великим зусиллям гіпноз іновірного "маєстату королівського", він зважитись зразу на рішучу боротьбу з новим одновірним "маєстатом царським" ще не рішався. "Самодержець руський" в гетьмані козацькім в очах українського народу ріс і розвивався поволі. Але у всякому разі він у ті часи вже був настільки великим, що всяка внутрішня опозиція – якщо вона в дійсності й була – захитати його становища не змогла. І всякі непорозуміння з царським урядом всякими дипломатичними двозначниками залатавши і опозицію так чи інакше припинивши, Хмельницький Переяславську умову в життя фактично перевів.

Дальші події, одначе, виказали незабаром всю хисткість політичної умови, котру обидві сторони інакше – кожна по-своєму – хотіли розуміти. Конфлікт московсько-український був неминучий і почався він зразу ж по затвердженні Переяславської умови, спочатку на території білоруській.

---

[8] Листи полк[овника] Павші до кн[язя] Радзивіла, писані в лютому 1654 р. з Мозиря (Краків. БЧ. – Од. зб. 143. – Арк. 83, 98). Також: Акты ЮЗР. – Т. X. Пор.: "Kopia listu ojca protopopy czarnobylskiego do podstarościego czarnob[ylskiego] d[ie] 7. I, 1654" (Архів давніх актів м. Кракова. – Zbiory Rusieckich. – Miscellanea 1626–1654. – Арк. 219): "Bez mała już ne ostatni raz do Was MM. Panow piszu i zdrowie waszoje naweżaju... prosiłem usilnie Hospoda mojego, żeby dobre rzeczy stały się, jako wiżu źle, bo wydał Chmielnicki wsich nas w newolu moskowskomu caru po Wołodymir i po Turow i jeszcze co dalej... i misto Kijow syłoju pod meczowym karanjem do toho prywioł, że prysiahli wsi, tylko duchowenstwo ne prysiahało... sam ohledałem oczyma moimy neszczasnymy, jak Moskwa Kijow najeżdżała". Причиною опозиції українського духовенства було між іншим і те, що воно боялось (як потім показалось – слушно) утрати незалежності української церкви тоді, коли митрополит київський стане підлягати патріархові московському. Крім того, присяга разом з Військом Запорозьким цареві тоді, коли велика частина київської митрополії оставалась ще за межами козацької України в залежності від Річпосполитої, потягала за собою віддання православної церкви на цій некозацькій території, тобто на Волині, Поділлі (західному), Галичині і Холмщині в руки польські, що було рівнозначним заведенню в тих краях скрізь релігійної унії і конфіскаті величезних маєтків, які там церква православна посідала. Воно так дійсно пізніще за часів Руїни й сталося.

В іншім місці (в томі І-ім моїх "Студій") я говорив про окупацію Білорусі українськими військами і про заведення там козацької влади, в формі "козацького присуду", за згодою, а навіть на жадання білоруського селянства, міщанства, духовенства й частини білоруської шляхти. Ця окупація йшла по лінії політики Богдана Хмельницького, якої метою було "визволення з ляцької неволі" не тільки козацької території (тодішньої "України"), але й усіх так званих "руських земель" Річипосполитої, залежних віддавна від духовної влади київського митрополита. Поруч цієї *традиційної*, споконвічної влади духовної, ідейної – тепер мала відродитись стара державна, реальна влада політична під проводом гетьмана Війська Запорозького. Історичним, з ідеології православної "руської" шляхти і духовенства зачерпнутим, завданням тієї влади було так чи інакше об'єднати (чи то в рамах Річипосполитої в першій добі повстання, чи то від Річипосполитої відірвавши, як було в добі другій) – оці всі православні "руські" землі, які в Польській державі по руїні держави Київської опинилися.

От така українська традиційно-державна "руська" київська політика зразу ж стала в повну суперечність з державною політикою московською. Представники цієї останньої хотіли бачити в Переяславській умові акт добровільного піддання *частини Польської держави* з "одновірним" козацьким православним населенням під державну зверхність московську і мілітарний союз з українськими козаками уявляли собі в формі їхньої добровільної військової помочі Москві при завоюванні нею *інших польських земель*. Нічого дивного, що між Україною і її союзницею Москвою – як тільки внаслідок Переяславської умови вибухла війна польсько-московська і на Білорусь під проводом самого царя увійшло військо московське – розпочалася зараз же вперта боротьба за городи білоруські, котрі Москва стала вважати, очевидно, своїми і в котрих про ніяку владу гетьманську, ніякий присуд козацький, ніяку залежність від руського київського митрополита – ні знати, ні чути не хотіла.

Один епізод тієї боротьби двох "Русей" за "Русь" третю я представив в іншім місці, в біографії одного з видатніщих хмельничан, гетьманового зятя Івана Нечая (брата прославленого відомою піснею Данила), "полковника білоруського, могилівського, гомельського і чауського", як титулувався він в р[оці] 1656[9]. Ця боротьба незвичайно цікава, особливо для зрозуміння дійсного характеру т. зв. "возсоединенія". Як багато інших, найбільше важних, сторін нашої історії, вона мусить бути досліджена повніще, чим це було зроблено досі. Тут для зрозуміння подій, що до присяги шляхти повіту Пинського будуть відноситись, наведу тільки один її початковий, але характерний і типовий для цеї стадії московсько-українського конфлікту момент: справу Костя Поклонського.

---

[9] [*Липинський В.* Твори. – Філадельфія, 1980. – Т. 2: Участь шляхти у великому українському повстанні під проводом гетьмана Богдана Хмельницького. – С. 186 і далі.]

Кость Вячеслав Поклонський, шляхтич білоруський родом з Могилівщини, "жовнір відважний, промовець красномовний, людина зручна і з великими зв'язками між могилівською шляхтою", був давнім знайомим і приятелем Богдана Хмельницького. Його політичної діяльності в перших часах повстання не знаємо, але можемо здогадуватись, що він належав до того типу білоруської православної шляхти, котра в Вел[икім] кн[язівстві] Литовськім здавна була елементом крайне супроти Польщі ворожим і котра від самого початку українського повстання шукала в ньому помочі козацької для своїх противопольських планів. У всякому разі, був він напевно не тільки в приятельських, але і в політичних зносинах з гетьманом і не без його впливу в часі вступних переговорів перед Переяславською умовою Хмельницький і Виговський запевняли московських бояр, що й Могилів царську протекцію разом з гетьманом Війська Запорозького прийме.

І справді, в таборі ніжинського полковника Івана Золотаренка, котрого по заключенні Переяславської умови гетьман послав на Білорусь для спільної акції з московськими військами проти Польщі, появився Поклонський і заявив, що він хоче їхати до Чигирина, щоб зложити на руки гетьмана запорозького присягу московському цареві. Їхав Поклонський не сам, а з численним почтом: 400 могилівських міщан та шляхтичів; між послідніми визначніщі були: Лесько Унчинський, Станіслав Монвід, Богдан Івановський, Павло Окуревич, Михайло Рудницький, Олександр Кучинський, двох Хоментовських і інші. Золотаренко, розуміється, зараз відіслав Поклонського до гетьмана, давши йому для охорони відділ козацький. З того приводу між козацьким полковником і московськими боярами виникло остре непорозуміння, яке зараз же прибрало широкі розміри й стало причиною першого московсько-українського, поки що дипломатичного, конфлікту.

Московські бояри, ведучи твердо свою державно-політичну лінію, вимагали, щоб Поклонський присягав цареві безпосередньо, а не через гетьмана, і щоб Золотаренко відіслав його зараз же не до Чигирина, а до царського табору. Намісник гетьманський, одначе, не дав себе переконати: боярам "одписався", Поклонського відіслав до гетьмана, а сам розпочав енергійну окупацію Білорусі, зорганізувавши весь край між Гомелем і Могилевом по-козацьки та прийнявши по наказу Хмельницького титул гетьмана сіверського.

Тоді Москва, залишивши дипломатичну переписку, хопилась іншого, певніщого способу. Всякими обітницями й титулом полковника білоруського вона перетягнула на свій бік Поклонського; наданням маєтків здеморалізувала його прихильників серед білоруської шляхти (так, Петро Маньковський дістав від царя село Самулки, Марцінкевичі – Добуж і т. д.), а та шляхта Вел[икого] князівства Литовського, котра здавна ставилась дуже вороже до козаків і до України, а котра тепер, при вступленні московських військ, присягала безпосередньо цареві, – придбала собі надзвичайну царську ласку і протекцію (напр[иклад], Криштоф Завіша, маршалок В[еликого] кн[язівства]

Литовського, дістав від царя величезні маєтки княгині Янушевої Радзивілової). В той спосіб українські політичні плани були "союзниками" зашаховані. Могилів, який перед тим сам домагався злуки з Україною, тепер піддався Москві, не вважаючи на лист протопопа ніжинського, написаний до могилівців від імені гетьмана і митрополита з порадою, щоб вони – "до Війська Запорозького прихилились і під оборону гетьманів запорозьких і цілого війська оддались, аби, борони Боже, Москва, своїм звичаєм, не схотіла в городі вашім права свої установляти, *але щоб ви такі вольності мали, які цар дав нашій Україні і пану гетьману*".

Оці постійні змагання українських дипломатів і політиків одділити поняття про ідеальну особу протектора царя від поняття реальної "грубої та дикої" Москви не дали тоді ніяких позитивних наслідків. "Одновірний цар" у ті часи не був ще пізніщим петербурзьким імператором всеросійським, а був лише царем московським. І тодішня царська політика була тільки національно-державною політикою московською...

Прохання Золотаренка, щоб вільно було принаймні в Могилівському повіті приймати за дозволом царським до Війська Запорозького тих, хто хоче бути козаками – були царськими дипломатами відкинуті. Мало того, Поклонський і його товариші, налякані жорстокостями, які Москва, укріпившись на Білорусі, стала проявляти (частина шляхти смоленської була вивезена в Московщину, те саме згодом сталось зі шляхтою вітебською й т. ін.) та стративши зовсім надію при її допомозі визволити Білорусь з-під Польщі – а зірвавши перед тим з Україною – тепер повернули назад у підданство Річипосполитої, зустрівши там очевидно радісний прийом і дістявши повну амністію[10].

З того всього гетьман міг зробити тільки такі висновки, що московську владу царську з українським присудом козацьким погодити не можна, й що дикий терор та абсолютно відмінна культура його нових московських союзників викличуть у східних козацьких українських землях і серед вихованої в формах західноєвропейської цивілізації старшини козацької полонофільську реакцію. Все виразніщі заборчі апетити царських воєвод у Києві[11], яких завдання мало бути – по планам гетьмана – тільки репрезентативне, і обчислені на незадоволення Москвою демагогічні універсали королівські до українського народу, що не тільки "всякі вольності козакам", але навіть "вічне увільнення від робіт і військових повинностей для людей міських та сільських господарства пильнуючих" обіцювали, – ці висновки гетьманські мусили скріпити.

---

[10] Акты ЮЗР. – Т. X; СПб., 1889. – Т. XIV; Volumina legum. – Petersburg, 1859. – T. IV. – S. 234; *Терлецький О.* Козаки на Білій Руси // Записки Наукового Товариства ім. Шевченка. – Львів, 1896. – Т. XIV. – С. 1–30; *Kubala L.* Wojna Moskiewska... – S. 268–279.

[11] Пор., напр., справу про ґрунти, яких жадають у Києві для московських "стрѣльцовъ" воєводи. З приводу цієї справи Виговський нагадує московським боярам історію з Суботовим і "пролиту за ту кривду кров": Акты ЮЗР. – СПб., 1862. – Т. III. – С. 580.

В результаті, відношення гетьмана до Москви починає радикально мінятись. Її вмішуванню у внутрішні українські діла він кладе кінець тим, що за зносини поза його плечима й без його згоди та відома з царським урядом карає прототипів пізніщих "самоотверженныхъ малороссіянъ" без милосердя. А щоб унезалежнити себе й у політиці закордонній, він уважає потрібним відновити перш за все свій старий союз із Туреччиною.

І вже в спільній з Москвою кампанії 1655 р. проти Польщі незгода і роздвій поміж союзниками показали себе в повній силі. Цю кампанію гетьман веде в тіснім порозумінні з новою заприязненою собі державою – Швецією, наміри Москви скрізь, де тільки можна, паралізуючи. При тім засобів уживає він досить рішучих. Так, під Гусятином, наприклад, гетьман наказав своїм козакам шаблями штурмуючі царські війська розігнати, мотивуючи перед представниками царськими цей надзвичайний учинок тим, що в Гусятині єсть "багато православних". Потім, під час облоги Львова, Виговський в порозумінні з гетьманом потаємно перестерігає львів'ян, щоб вони в ніякі переговори з Москвою не входили. Під Любліном знов вибухає гострий конфлікт між командуючим московськими військами Потьомкіним, що намагався скрізь відбирати присягу "на царське ім'я", і полковником Данилом Виговським, який до того допустити не схотів. Врешті кампанія ця скінчилась тим, що гетьман поза плечима своїх непевних московських союзників заключив умову з татарами, де зобов'язався московські війська на їх власну долю на Україні покинути. Внаслідок цієї умови, воєвода Бутурлін був оточений татарами, мусив їм величезний викуп заплатити й усю свою, в війні з поляками на українських землях добуту, здобич воєнну відступити...

Взаємне роздражнення росло з обох боків, і розрив з Москвою ставав в таких умовах неминучим. Послідним і безпосереднім до того товчком послужив мир, заключений при жвавім посередництві Австрії між Москвою й Польщею у Вільні, в вересні (септембрі) 1656 року.

Ростислав ЛАЩЕНКО

ПЕРЕЯСЛАВСЬКИЙ ДОГОВІР 1654 р. МІЖ УКРАЇНОЮ І ЦАРЕМ МОСКОВСЬКИМ*

Питання про ті юридичні підвалини, на які спирається Переяславський договір 1654 р., знаходить в науковій літературі, зокрема в російській, найрізноманітніше освітлення. Сталого, одностайного погляду серед учених на цей договір нема: "...скільки істориків, – каже Липинський, – стільки на цю справу різноманітних поглядів"[1]. І дійсно: одні з учених, як Розенфельд, вбачають в Переяславському договорі 1654 р. неповну інкорпорацію України Росією, другі додержуються погляду, що Україна, на підставі Переяславського договору, з'єдналася з Росією на засадах васальної залежності; так, напр[иклад], з російських учених цього погляду додержується проф. Коркунов, також Мякотін, а з українських – проф. Грушевський. Дехто з учених, як акад. Дьяконов, вбачає в Переяславському договорі – "реальну" унію; того ж погляду тримається і акад. Попов; другі ж, і в тім числі відомий проф. Сергеєвич, вбачають в цьому договорі унію особисту. Погляд проф. Сергеєвича поділяє і акад. Філіпов.

Отже, вияснення питання про юридичну природу договору 1654 р. являє собою велику цікавість і зокрема для українських правників, бо Переяславський договір, як відомо, відіграв в історії України величезну роль, означивши долю нашої батьківщини на довгі-довгі роки.

Не беручи на себе труда вияснити це питання (про юридичні підвалини Переяславської умови) з належною повнотою, дозволяю собі в цьому начерку лише висловити в загальній та стислій формі деякі думки про юридичну природу Переяславського договору. Як відомо, основний зміст Переяславського договору такий:

1. Україна має свою власну державну територію в межах воєводств Київського, Брацлавського, також частини Волині – на Правобережжі, і

---

* Друкується за виданням: *Лащенко Р.* Переяславський договір 1654 р. між Україною і царем московським // Ювілейний збірник в честь професора доктора Станіслава Дністрянського. – Прага, 1923. – С. 51–76.

[1] *Липинський В.* Україна на переломі. 1657–1659: Замітки до історії українського державного будівництва в XVII столітті. – К.; Відень, 1920. – С. 29.

воєводства Чернігівського – на Лівобережжі, отже в лініях, що були закреслені т. зв. Зборівським договором[2]. 2. Україна має свій власний уряд з гетьманом на чолі; урядування незалежне від Москви. 3. Право власного законодавства. 4. Судовий устрій – свій власний; суд незалежний від Москви: "чтобы ни воєвода, ни бояринъ, ни стольникъ въ суды войсковые не вступались... гдѣ три человѣка казаковъ, тогда два третьяго должны судити". 5. В основу державного устрою покладається принцип традиційно український – виборчий: гетьман і урядовці обираються вільними голосами. 6. За Україною заховується надзвичайно важливе право – право зносин з чужоземними державами; правда, це право, при затвердженні в Москві договірних статей, було обмежено: було умовлено, що гетьман має право увіходити в зносини з турецьким султаном і королем польським лише з відома царя; також умовлено й про те, що гетъман тих послів, які "присланы отъ кого будутъ царскому величеству съ противнымъ дѣломъ", повинен був "задерживать въ войскѣ" і писати про них государю[3]. 7. Україна має своє власне військо реєстрове в кількості 60000 шабель. 8. За всіма "станами" забезпечуються їх особисті та маєткові права. 9. За митрополитом і "духовного чина людьми" спеціальним артикулом забезпечувалися їх права "на маєтності"; государ мусив на це й видати "свою государскую жалованную грамоту"[4]. 10. Утримання козаків упадало на місцеві прибутки. 11. Москва, зі свого боку, зобов'язується озброєною рукою захищати Україну від будь-яких замахів на неї Польщі[5]; Україна ж повинна за цю мілітарну поміч платити Москві данину грішми, але без жодного втручання в їх стягнення московських урядовців.

В своєму поданні цареві Богдан Хмельницький настоював між іншим, щоби всі ці українські привілеї цар ствердив на хартіях за печатями, щоби на вічні часи непорушні були.

В своїй жалуваній грамоті Богдану Хмельницькому і всьому Війську Запорозькому цар зазначив, що Україна приймається під його, царя, "высокую руку" і зобов'язується служити йому, цареві (Олексію Михайловичу), сину царському "государю-царевичу Алексѣю Алексѣевичу", а також – як сказано в тій же царській грамоті – "и наслѣдникамъ нашимъ". Разом з тим цар стверджував, що на Україні заховуються всі її попередні права і привілеї ("...велѣли имъ быти, – сказано в грамоті, – подъ нашего царскаго величества

---

[2] Див.: *Костомаров Н.* Богдан Хмельницкий. – 2-е изд. – СПб., 1859. – Т. II. – С. 403.

[3] У Костомарова: Там само. – С. 415. Див. також: Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России (далі – Акты ЮЗР). – СПб., 1878. – Т. X. – С. 446: "Просительныя статьи о правахъ всего малороссийского народа, представленныя войсковыми посланниками боярамъ 14 марта и государевы указы на эти статьи", пункт 14.

[4] Пункт 6 редакції "статей" 21 березня; пункт 18 редакції 14 березня.

[5] Пункти 7, 8 і 10 "Переяславських статей" редакції 21 березня; пункти 19, 20 редакції 14 березня.

высокою рукою по прежнимъ ихъ правамъ и привиліямъ, каковы имъ даны отъ королей польскихъ и отъ великихъ князей литовскихъ и тѣхъ ихъ правъ и вольностей нарушивати ничѣмъ не велѣли...")[6].

Такий в основних загальних рисах зміст Переяславського договору 1654 року.

Що ж власне виявляє собою з боку правничого Переяславський договір?

Ми вже вище згадували, що дехто з російських авторів вбачає в акті "злуки" України з Росією (на підставі Переяславського договору) – навіть неповну інкорпорацію України Московщиною. Отже, спинимось спочатку на цьому погляді.

Інкорпорація з'являється, як відомо, здавна одним з самих звичайних способів приєднання одної державної території до другої. Інкорпорація передбачає цілковите злучення, цілковите з'єднання інкорпорованої території з тим державним тілом, що до нього ця територія приєднується як його *провінція*. По самій суті, по самій природі своїй, інкорпорація є заперечення ідеї суверенітету, ідеї верховенства, політичної незалежності. Коли злучається ціла держава з другою як провінція цієї останньої, само собою, що ні про який свій власний суверенітет, про його задержання, в складі тої держави, що до неї ця держава приєднується – не можна вже й говорити. При інкорпорації "держави з'єднуються таким способом, – пише проф. Коркунов, – що одна безумовно підлягає другій. Та держава, що приєднується, перестає бути державою і зливається з державою, що її приєднала"[7]. "Інкорпорація, – пише зі свого боку проф. А. Алексеєв, – обумовлюється підлеглістю одної держави суверенній владі другої"[8].

Але з другого боку, таке приєднання не виключає можливості, що інкорпорована територія в складі тої держави, що до неї вона приєднана, буде користуватися більшою чи меншою або навіть і дуже широкою автономією, але ця автономія, як цілком правильно зауважує акад. Філіпов, існує лише остільки, "оскільки вона відповідає в даний час інтересам держави"[9]. Залишити старі привілеї або дати якісь нові приєднаній провінції залежить цілковито од волі тої держави, що до неї дана провінція приєдналася[10].

Цей спосіб приєднання державних територій до других державних тіл як провінцій останніх, себто шляхом інкорпорації, був, як відомо, дуже поши-

---

[6] Див.: «"Жалованная грамота" царя Алексѣя Михайловича гетману Богдану Хмельницкому» (Акты ЮЗР. – Т. X. – С. 430). У Костомарова "Богдан Хмельницкий" (Т. II. – С. 429).

[7] *Коркунов Н. М.* Русское государственное право. – 4-е изд. – СПб., 1901. – Т. 1: Введение и общая часть. – С. 164.

[8] *Алексеев А. С.* Русское государственное право. Пособие к лекциям. – 5-е изд. – М., 1905. – С. 165.

[9] *Филиппов А. И.* Учебник истории русского права. Пособие к лекциям. – С. 582 [1-е изд. – Юрьев, 1907. – Ч. I. – 728 с.; 5-е изд. – Юрьев, 1914. – Ч. I. – 824 с. (*прим. ред.*)].

[10] Там само. – С. 524–585.

рений в практиці т. зв. "імперіалістичних" держав, що користувалися в даному разі "правом" сильнішого. Звичайний путь, що по ньому ішли такі держави, поширюючи свої території – це путь завоювань. При огляді всесвітньої історії, починаючи з самого давнього її періоду, ми бачимо, що путь завоювань чужих територій домінував як спосіб до поширення кордонів держав-завойовниць. Завойовані збройною силою чужі території звичайно оберталися державами-завойовницями в провінції останніх. Кир Персидський, спираючись на збройну силу, поширює кордони Персії, приєднуючи до неї і Лідію, і Мідію, і Вавилон, і Сирію, і Палестину, і Фінікію. Спираючись на свої леґіони, залізний Рим поширює свою владу на Сицілію, Сардінію з Корсикою, Іспанію, Далмацію, Македонію, обертаючи зруйнований Карфаген в провінцію "Африка". Цілі поодинокі царства, перед тим незалежні ні від кого, обертав Рим в свої провінції силою своєї зброї.

Зокрема, поширює Рим свої володіння шляхом щасливих війн в період республіки, коли до Риму приєднуються одна за другою все нові та нові провінції поза Італією. Розповідаючи про завоювання Риму, проф. Виноградов писав: "Сицілія була його (Риму) першою *провінцією* поза Італією; потім приєдналася Цизальпінська Галлія..., Сардинія з Корсикою, Іспанія, Македонія (Греція), Африка (Карфагенські володіння)"[11]. До провінцій з Риму, звичайно, посилалися намісники (проконсули й пропретори); вся ж земля скорених римській владі народів вважалась за ager publicus populi Romani. "...[римські] намісники, – пише той самий вчений, – звичайно, дуже зловживали своєю великою владою – грабували народ і учиняли всякі насильства"[12]. Правда, урядування провінціями по директивах з центру Рим в поодиноких випадках модифікував і з принципами місцевої автономії, іноді досить широкої, але врешті і в цих випадках всі заходи місцевої влади повинні були відповідати тим вказівкам, які давалися з Риму[13]. Самий же устрій провінцій означався осібним положенням (lex provinciae) з чинністю на їх територіях т. зв. edicta provincialia, які видавалися місцевими правителями. Але не будемо спинятися на періоді давнішому...

Пригадаємо краще, що і в нові часи інкорпорація також цілих держав, перед тим незалежних, з'являється, на жаль, звичайним способом поширення власних державних кордонів в практиці і сучасних "великих" держав. Згадаємо хоч би колишню імперію Російську, добрі $^3/_4$ території якої склада-

---

[11] Див.: *Виноградов П. Г.* Древний мир. – 1921. – С. 116 [цього видання не вдалося віднайти; див. вид. 1910 р.: *Виноградов П. Г.* Учебник всеобщей истории. – 11-е доп. изд. – М., 1910. – Ч. 1: Древний мир. – С. 116 (*прим. ред.*)].

[12] Там само. – С. 117.

[13] Окрему групу складали лише ті римські "общини", правні відносини яких до Риму означалися осібним договором (foedus) і які заховували навіть і свою політичну незалежність т. зв. civitates foederate, але й ці "общини" повині були врешті-решт слідкувати за Римом ("majestatem populi Romani comiter conservanto").

лося з чужих завойованих територій. Зокрема, виразно цей завойовницький характер Росії визначився з епохи царя Івана Грозного, який в 1552 році приєднав до Московщини царство Казанське, потім Астрахань, далі (1582 р.) "Сибір неісходимий", діставши його із рук козака Єрмака. При царі Петрі Росія набуває Ліфляндію, Інгерманляндію, Естляндію, Карелію, частину Фінляндії. При Катерині II володіння Росії поширюються на північні береги Чорного моря і на Крим. По першому розділу Польщі Росія дістає Східну Білорусь (1772 р.), а пізніше (1793 р.) і її решту, також Правобережжя (Київщину, Поділля, Волинь). За царя Олександра I по Віденському договору 9 червня 1815 року до Росії переходить т. зв. Герцогство Варшавське і Росія опановує значну частину Польщі. Той же цар приєднує до Росії цілу Фінляндію та Грузію. Цар же Олександр II після довгої і тяжкої війни поширює владу Росії вже і на цілий Кавказ, а також приєднує до Російської імперії безмежні території в Середній Азії. Правда, не всі, але майже всі ці землі були, як відомо, приєднані до Росії силою зброї і внаслідок кривавих війн.

І так само, як Рим, що обертав завойовані царства в свої провінції, їх інкорпоруючи, так і російський царський уряд утворював із завойованих чужих державних територій нові губернії і області, на які і поширював здебільшого виняткові закони (своєрідне російське "lex provinciae"), а на чолі місцевої обласної влади становив намісників і генерал-губернаторів.

Цей шлях приєднання чужих територій – шлях кривавих війн, який завершувався інкорпорацією чужих земель, – був остільки характерний для Росії, що дехто з російських вчених-державників трактує його, цей шлях, як діло "народне", а тому і сама "інкорпорація" завойованих земель являється, на погляд цих учених, річчю природною. "*Кожне* завоювання, – пише, напр[иклад], російський професор-державник Коркунов, – есть *народне* діло і тому приводить не тільки до встановлення єдності монарха або династії, а до *об'єднання* завойованих областей в одну державу"[14].

Отже, після всіх цих коротеньких уваг, що відносяться до означення самого розуміння інкорпорації, її природи (юридичної) і спогадів про практику, яка прикладалася здавна державами-завойовницями, – нам, гадаю, стане цілком ясним, що "злуку" України з Росією по Переяславському акту 1654 р. в жодний спосіб не можна підвести під розуміння інкорпорації. Україна, перш за все, *не була завойована* Москвою, а інкорпорація чужих територій, як ми тільки що зауважили, звичайно, являється внаслідок війни, успішної для завойовника. Далі. Відношення України до Росії, як вони означаються Переяславським договором, спиралися *на вільну угоду*, на договір, а така підстава сама вже по собі заперечує інкорпорацію, в саму природу якої покладається *примус*, насильство одного (сильнішого фізично) над другим (слабшим). Не треба далі випускати з ока й того, що Україна, на підставі

---

[14] *Коркунов Н. М.* Русское государственное право. – Т. 1. – С. 192 (курсив наш. – *Р. Л.*).

Переяславського договору, *заховувала за собою свій власний державний устрій*, свої закони ("права і вольності"). Цей устрій, ці права *не надавалися* Україні Москвою, а були її власними. Москва ж, по Переяславському договору, лише зобов'язувалася їх "ні в чому не порушати".

На цій самій підставі не можна вбачати в акті "злуки" України з Москвою і простої *автономії*[15]. При інкорпорації може бути для інкорпорованої території захований і її автономний устрій, цей автономний устрій може бути навіть і наданий цій інкорпорованій частині державою-завойовницею, але і в першому, і другому випадку правовим – так би мовити – джерелом цієї автономії для інкорпорованої провінції являється верховна воля держави-завойовниці; вона може заховати автономний устрій, може його надати новій провінції, але також цілком вільно в усякий час може його й одібрати, бо ціла повнота влади зверхньої над інкорпорованою територією належить їй – державі-завойовниці. Опріч того, сама по собі автономія (ширша чи вужча) – єсть врешті-решт поширене місцеве самоврядування, право на порядкування своїми внутрішніми місцевими справами (на автономній території) по своїх місцевих законах незалежно від центру. Але ця "незалежність" лише відносна: основні закони, що діють в цілій державі, залишаються і для автономної території зобов'язуючими, мають і там свою чинність. Та чи інша модифікація при їх прикладанні на автономній території в даному разі не має вже юридичного значення. "Яка б не була широка автономія общин або провінцій, – пише проф. Коркунов, – вони здійснюють владу врядування не по власному праву, а по дорученню держави, що їм передає долю своєї влади, але не quo ad jus, а тільки quo ad exercitum, право заховуючи цілком за собою"[16].

Отже, коли ми все це візьмемо до уваги, нам стане ясно, що Україна, – яка на підставі Переяславського договору заховувала свою власну *державну* територію, власний незалежний од Москви *державний* устрій, мала свої власні основні закони ("вольності козацькі") і своє окреме від московського правительство, що за ним заховувалося і надзвичайно важливе право зносин з чужоземними державами (міжнародні функції), – не була "приєднана" до Москви як її автономна провінція.

Не можна вбачати в "злуці" України з Московщиною на підставі Переяславського договору і створення "федерації" (Bundesstaat, fédération). При союзі федеративному конче потрібно, щоби була утворена *загальносоюзна* влада, яка б і об'єднувала, як орган постійний і центральний, складові частини цілого союзу (федерації). Отже, федерація обов'язково передбачає окрему союзну організацію, причому загальносоюзна влада (всі її загальносоюзні органи) здійснює свої функції на території цілого союзу безпосередньо і

---

[15] В російській науковій літературі цього погляду додержується Нольде.

[16] *Коркунов Н. М.* Русское государственное право. – Т. 1. – С. 149.

незалежно від органів влади кожної поодинокої держави – члена союзу, які прикладають свою владу безпосередньо кожний на своїй території.

По Переяславському договору такої загальносоюзної для України і Москви влади, власне таких спільних обом постійних і центральних органів влади утворено *не було*, а через це і відпадає підстава вбачати в акті 1654 р. присутність принципів федеративних.

Тим більше нема жодних підстав шукати в тому акті принципів *конфедеративних*, – дивитися на Україну і Росію після Переяславського договору як на *союз держав* або т. зв. *конфедерацію* (Staatenbund, confédération).

Правда, в союзі держав кожний член союзу, кожна поодинока держава, що увіходить в цей союз, заховує свою повну незалежність, і з цього боку союз України і Росії після 1654 р. як цілком незалежних одно від одного державних тіл міг би нагадувати конфедерацію, але повна відсутність конфедеративних зв'язків між Україною і Росією в даному разі не може підлягати жодному сумніву, коли ми згадаємо, що для існування конфедерації обов'язково потрібно встановлення т. зв. *з'їздів уповноважених* обох держав для обопільного порозуміння по низці питань, які являються істотними для обох союзних держав. Такого з'їзду уповноважених обох держав Переяславським договором встановлено *не було*, а тому ми і повинні рішуче відкинути і саму думку про конфедеративний союз України і Росії як противну в даному разі ясним вимогам загальновизнаної теорії державного права.

Дехто з учених, як ми зазначили вище, гадає, що Україна на підставі Переяславського договору була приєднана до Росії на засадах *васальної залежності*. "Малоросія, – пише, наприклад, проф. Коркунов, – не була до Росії в рівноправних відносинах, – *вона була їй підлегла*. Московський цар не з'єднував у своїй особі дві роздільні державні влади, але український гетьман підлягав йому як вищому властителеві. Це, очевидно, васальна залежність, а не особиста унія"[17]. Таким чином, проф. Коркунов в пактах Переяславського договору не вбачає присутності самої ідеї рівності обох сторін, що умовлялися, а ставить українського гетьмана в положення, яке було схожим (хоч це і не зовсім влучний приклад) з положенням феодального барона щодо його сюзерена.

Але й цей погляд не може видержати критики. Дійсно, коли відношення між гетьманом і царем означати головно на підставі "жалуваної грамоти" Олексія Михайловича Богдану Хмельницькому і всьому Війську Запорозькому і надавати більше значення самій стилізації цієї грамоти, що була складена московськими дяками в досить автократичних тонах, то, при бажанні, можна відшукати в зв'язку України з Росією і васальну залежність першої від "царя восточного, православного", а становище українського гетьмана відносно царя прирівняти до становища феодального барона

---

[17] Там само. – С. 181 (курсив наш. – *Р. Л.*).

відносно його сюзерена, а може, навіть і того гірше – до становища улусного бея відносно хана татарського. Але не треба забувати того, що часом різко автократичний тон мови в грамотах царів московських – звичайна і характерна риса цих грамот. Таким тоном великі князі й царі московські досить часто писали свої грамоти і цілком незалежним од них государям. Так, напр[иклад], в 1493 р. Іван Московський, претендуючи на цілу низку литовських городів, називав їх своєю "отчиною", а самого себе "государем всея Руси", наче навмисне ігноруючи титул господаря литовсько-*руського*...

А найголовніше в даному разі те, що за основу договірних стосунків між Україною й Московщиною треба, безумовно, вважати Переяславські статті, які були затверджені в Москві (т. зв. "мартовські статті"). Коли ж заглибитися більше в їх зміст, то про будь-яку "залежність" гетьмана від вищого властителя – царя московського – ледве чи можливо й говорити. І Україна, і Росія умовляються як цілком *незалежні й рівноправні* сторони, причому особа гетьмана виявляється перед нами як особа незалежного від Москви правителя самостійної держави. Але мало того: в своєму поданні цареві московському – як ми і зауважили вже вище – гетьман Богдан Хмельницький навіть настоював, щоби всі українські привілеї, "права і вольності", цар ствердив на хартіях за печатями, щоби на вічні часи непорушні були, і ми знаємо, що у відповідь на цю вимогу цар у своїй жалуваній грамоті "тыхъ ихъ правъ и вольностей нарушивати ни чѣмъ не велѣлъ". Ледве чи васал, залежний від свого сюзерена, міг би дозволити собі ризик звернутися з такою вимогою до свого властителя! Тому факту, що гетьман Богдан Хмельницький присягнув на додержання союзу цареві, а московський государ не присягнув на жалуваній Україні грамоті – не можна теж давати таке пояснення, що це лише зайвий раз підкреслює ідею васальної залежності гетьмана від царя. Важливе в даному разі для нас те, що гетьман і полковники *вимагали* (а це факт історичний) від бояр, щоби вони за царя московського присягнули на жалуваній Україні грамоті. І коли бояри за царя і не присягнули, то цей факт лише свідчив, що між правною ідеологією московською і державним світоглядом українських керуючих кіл і, очевидно, цілого українського суспільства, була фактично велика прірва, яка й виявилася яскраво в перший же момент історичної "злуки" обох держав. З другого боку, цей факт, певно, свідчив і про нещирість царя московського як контрагента по договору; ясно, що бояри, відмовляючись присягати за царя, переслідували і визначену *політичну* мету, але їх поводження не може підбивати в даному разі *юридичного* змісту самого акту умови. В усякому разі вимога гетьмана та його полковників, щоб і цар московський присягнув – не може свідчити про визнання гетьманом своєї "залежності" від царя, а навпаки, підкреслює ясно, що й гетьман, і його уряд дивилися на себе як на рівноправну з царем і його урядом сторону в тому історичному договорі, який був заключений в 1654 році на Переяславській раді. Жодний васал не міг би звернутися з подібними

пропозиціями до свого властелина: такі вимоги цареві міг ставити лише рівноправний йому контрагент. Додамо нарешті, що й саме питання про відмову московських бояр присягнути "за государя" на додержання союзу і до нашого часу не з'ясовано як слід, за браком джерел; в усякому разі, по виразу В. Липинського, всі на Україні були певні, "...що така присяга була принесена царем..."[18]

Залишається ще т. зв. унія, яка, як відомо, в науці державного права поділяється на дві форми: 1) унію реальну, та 2) унію особисту.

Дехто з учених, як ми й зазначили, тримається погляду, що Україна та Московщина з'єдналися в 1654 році на підставі т. зв. *реальної* унії. Під унією ж реальною розуміється, як відомо, таке з'єднання двох державних тіл, в основу якого, крім спільного для обох держав монарха, покладається і *спільний закон про престолонаслідування.* На підставі такого закону, як висловлюється акад. Філіпов, "монарх одної держави єсть eo ipso завше і монарх другої"[19]. Таким чином, при реальній унії спільність для обох держав монарха не має характеру випадковості, як при унії особистій. З цього власне і складається основна різниця між унією реальною та особистою. Але при з'єднанні держав на підставі реальної унії їх можуть, крім того, об'єднувати і спільні установи. "Тут, – пише проф. Сергеєвич, – не тільки один загальний монарх, але можуть бути й загальні установи"[20]. За зразок такого з'єднання держав може вважатися унія, що сталася між Литвою та Польщею в 1569 році (Люблінська унія). На підставі цієї унії Корона Польська і В[елике] кн[язівство] Литовське утворили з себе ніби єдину державу – jedną spolną Rzeczpospolitą[21]. Хоч Велике князівство Литовське і після унії заховувало ex officio і свою незалежність (дуже обмежену, правда), власне як велике князівство, але територія його була значно урізана: до Польщі відійшли українські його землі – Підляшшя, Волинь, Київщина і Брацлавщина. (Землі ці були власне інкорпоровані Польщею по окремих актах, що були складені на Люблінському сеймі[22], і цілком правильно в даному разі Люблінську унію, що замінила собою попередню особисту (1386 р.), проф. Грушевський зве "откроїрованою формулою унії")[23]. Але основна зміна державного устрою і правопорядку полягала в тому, що з моменту заключення цієї унії Литва й Польща повинні вже мати спільного для обох короля, якого обирають на

---

[18] Див.: *Липинський В.* Україна на переломі. – С. 31. Порівн.: *Костомаров Н.* Богдан Хмельницкий. – Т. II. – С. 405–408.

[19] Див.: *Филиппов А. И.* Учебник истории русского права. – С. 351.

[20] Див.: *Сергеевич В.* Лекции и исследования по древней истории русского права. – 4-е изд. – СПб., 1910.

[21] Volumina legum. – Petersburg, 1859. – T. II. – S. 89.

[22] Див.: *Грушевський М.* Історія України-Руси. – К.; Львів, 1907. – Т. IV. – С. 413.

[23] Див.: *Грушевский М.* Очерк истории украинского народа. – 2-е изд. – СПб., 1906. – С. 166.

спільному литовсько-польському сеймі. Обраний король проголошується без усякої окремої інавгурації і великим князем литовським. Таким чином, з'єднані держави мали, крім одного й того самого государя, і спільну центральну владу: сейм польсько-литовський.

Як ми зауважили вище, дехто з учених, як напр[иклад], акад. Дьяконов, вбачає в Переяславському акті з'єднання України й Москви власне на підставі реальної унії. За головний доказ заключення в даному випадку *реальної* унії вважається, на думку Дьяконова, те, що "приєднання України до Москви по тексту жалуваної грамоти розумілося, як вічне з'єднання"[24]. "Там" (в жалуваній грамоті) сказано, – пише Дьяконов, – що государ Запорозьке Військо пожалував, "а они его царскому величеству во всякихъ его государскихъ повелѣніяхъ служити будуть *вовѣки*"; що Військо Запорозьке учинилося "подъ нашею царскою рукою и вѣру намъ великому государю и нашимъ государскимъ дѣтемъ и наслѣдникомъ на *вѣчное* подданство учинили". Ці вирази вказуютъ, що мова йде не тільки про династію Романових, а про вічну злуку і про вічне підданство, себто всім государям, хто би вони не були[25]. Нам здається, що текст жалуваної грамоти та вжиті в ній поодинокі вирази про службу Війська Запорозького "его царскому величеству" "во вѣки" і про "вѣчное подданство" того ж війська цареві та його наслідникам не можна розуміти так, як ці вирази розуміє Дьяконов. Пояснять так ці вирази – це значить визнавати, що цар московський брав український народ собі в кабалу... Реальна унія єстъ правна форма з'єднання державних тіл і пресії, ужитій в виразах грамоти царя московського, не можна надавати того поширеного безмежно значення, яке надає їй Дьяконов. Юридично нам важливо сконстатувати, чи був вироблений в той час загальний для обох держав (України і Росії) "закон" про престолонаслідда, на підставі якого "монарх одної держави" (Московської) ео ipso ставав би "і монархом другої"[26] (України). Такого закону в той час вироблено не було, а раз так, то нема й підстави шукати в події 1654 р. заключення між Україною і Москвою реальної унії. Крім того, – цього питання ми вже вище торкалися – не було утворено для України і Московщини і якихось *спільних* центральних установ, як це було утворено в свій час на Люблінській унії для Польщі й Литви (спільний сейм). Виходить, реальна унія одпадає та одпадає тим скорше, що не можна, при означенні змісту і розуму *юридичних зв'язків* між Україною і Росією, що виникли в 1654 році, *центр ваги* переносити з самого *договору* у повному його обсягу на "жалувану грамоту", як це робить Дьяконов (і як це люблять робити взагалі російські вчені, принаймні більшість).

---

[24] *Дьяконов М.* Очерки общественного и государственного строя древней Руси. – 4-е изд. – СПб, 1912. – С. 240.

[25] Там само. – С. 240–260.

[26] *Филиппов А. И.* Учебник истории русского права. – С. 351.

Отже, залишається ще унія особиста. Але перш ніж спинитися на унії особистій як на можливій формі "злуки" України з Московщиною, дозволяю собі, хоч і дуже стисло, торкнутися погляду, який висловив з приводу Переяславської угоди наш історик Вячеслав Липинський.

На погляд Липинського, Переяславська умова мала вигляд військової конвенції, що складалася з визначеною метою: остаточного визволення України з-під Польщі. Переяславська умова 1654 р. між Україною й Московщиною була "...таким самим випадковим союзом, зверненим проти Польщі і заключеним для визволення України з-під Польщі, яким були всі його (Богдана Хмельницького) попередні такі ж самі союзи з Кримом, а перш за все з Туреччиною"[27]. Але цей чисто "мілітарний союз" до того й був забезпечений "*протекторатом*" царя московського. "В боротьбі з Польщею, – пише Липинський, – цар заступив місце султана, й тільки. Ставши протектором України, він мав їй дати мілітарну поміч проти Польщі і за цю поміч мав діставати від України певну щорічну грошову данину таку саму, яку діставав за свій протекторат султан в Семигороді, в Молдавії, в Волощині"[28]. Цей "мілітарний союз" України з Московщиною, ця, по виразу Липинського, "...абсолютна й легальна емансипація від Польської Річпосполитої..." України і "...творила всю ідеологічну правно-державну суть Переяславської умови"[29].

Отже, Богдан Хмельницький, крім мілітарного союзу, який заключив з Москвою, "...і царську протекцію прийняв". "І умова з царем, – пише Липинський, – робиться по тим готовим взірцям, по яким і робилися до того часу умови України в справі протекторату з султаном"[30].

Безумовно, єсть своя логіка і в цій інтерпретації Переяславського договору, але нам здається, що "ідея протекторату", яку спостерігає Липинський, зовсім не зв'язується з тою ідеєю рівності обох сторін в договорі, яку так талановито констатував той самий автор в пактах договору. "...гетьман, – пише Липинський, – вважаючи себе головою держави, хоче присягати на додержання союзу цареві-протекторові тільки сам-один, без старшин і без війська... [...] ...гетьман хоче, щоб йому – як *цареві рівному* – посли московські на додержання союзу "за государя присягу учинили"... [...] ...гетьман хоче платити цареві дань безпосередньо сам, сам її через своїх урядовців збираючи та круглою сумою один раз на рік її виплачуючи..."[31]

Яким же способом зв'язати таке поводження гетьмана, що вважав сам себе "цареві рівним", з ідеєю протекторату? Адже ж ідея протекторату, як і ідея васальної залежності, єсть заперечення ідеї рівності, бо між тим, кому

---

[27] *Липинський В.* Україна на переломі. – С. 29.
[28] Там само. – С. 29–30.
[29] Там само. – С. 33.
[30] Там само. – С. 30.
[31] Там само. – С. 31.

протегують, і тим, хто протегує, рівності у взаємовідносинах бути не може, як не може її бути між підопічним і опікуном. "Приймаючи на себе обов'язок охорони і захисту, держава охороняюча, – пише проф. Коркунов, – природно вимовляє собі право *контролю*, принаймні над міжнародними зносинами того, кого охороняє. Таким чином, протекторат неминуче передбачає *підлеглість*, і тому держава охороняюча стає разом з тим і *пануючою*, а яку охороняють – *залежною*"[32]. Таким чином, ідея протекторату тісно зв'язується з ідеєю обмеження суверенної влади тієї держави, яка підпадає під протекцію другої. В такому положенні (обмеженого суверенітету) опинилася, наприклад, Грузія відносно Росії при Катерині II, коли цар Іраклій по договору 1783 р. прийняв протекцію Росії, або, скажімо, майже через сто років після Грузії (1873 р.) – Хіва, коли хівинський хан Сеїд-Мухамед-Рахім-Богудар-хан також, на підставі договору з Росією, визнав себе "покірним слугою" царя російського, відмовившись від зносин з сусідніми володарями і ханами без дозволу російської влади. Отже, і юридично, і фактично "протекторат" на підставі визначеного *договору* перевертає державу, якій протегує друга, в *напівсуверенну*, а "...напівсуверенна держава, – як зауважує Франц Ліст, – в дипломатичних зносинах представляється своїм сюзереном, якщо тільки вона як виняток [напр., Болгарія] не володіє правом посольства"[33].

Визнаючи, що на підставі Переяславського договору був заключений не тільки мілітарний союз між Україною і Москвою, але і союз, забезпечений "протекторатом" царя московського, ми тим самим повинні визнати, що гетьман Богдан Хмельницький сам, цілком свідомо, ставив самого себе відносно царя в становище, залежне від останнього, обмежуючи суверенність Української козацької держави.

А між тим сам же Липинський підкреслює і незалежне поводження гетьмана відносно царя, і повну відсутність в *договорі* Переяславському будь-яких пактів, що підкреслювали б ідею політичної залежності України від Москви та обмеження суверенітету останньої. Безумовно, Липинський, давши Переяславському договору інтерпретацію в значенні "мілітарного союзу" між Україною і Росією, що був звернений проти Польщі, цілком правильно підкреслив найважливішу конкретну політичну мету умови, але мету переходову. Дійсно, згідно з договором, московські війська повинні були негайно після заключення умови іти під Смоленськ "не отсрочивая ничего, – як сказано в договорі, – чтобы непріятель не могъ исправиться и съ инымъ совокупиться". За цю поміч Україна – як ми зазначили вище – повинна була платити Москві відповідну данину, але й цю данину не мали права збирати на Україні московські урядовці.

---

[32] *Коркунов Н. М.* Русское государственное право. – Т. 1. – С. 196 (курсив наш. – *Р. Л.*).

[33] *Лист Ф.* Международное право в систематическом изложении / Пер. с 5-го нем. изд. под ред. В. Э. Грабаря. – 2-е русск. изд. – Юрьев (Дерпт), 1909. – С. 142.

Що ж торкається власне ідеї *протекторату* царя московського, то ідея ця, як і ідея васальної залежності, виникає у дослідників Переяславської події з огляду на зміст *царської грамоти*, зверненої внаслідок умови до Богдана Хмельницького і всього Війська Запорозького. Дійсно, в грамоті сказано, що "Малоросія приймається під нашу високу руку і обіцяє служити нам, сину нашому і наслідникам". Отже виходить, що 1654 р. між Україною та Московщиною був ніби утворений якийсь інший зв'язок, ніж зв'язок, який мав характер тимчасової військової конвенції, хоч би і забезпеченої особливою формою протекторату. Переоцінювати в даному разі зміст царської грамоти, як це роблять деякі дослідники, не можна, – але не можна і *недооцінювати* його, а тим більш – ігнорувати.

А по змісту цієї грамоти[34] докладніше видко, що Україна, кажучи словами проф. Сергеєвича, "визнала своїм государем царя, що царював у Москві", і визнала його "з його нащадками". Таке визнання Україною царя московського своїм государем і приводить деяких дослідників Переяславської події (Сергеєвич, Філіпов) до висновку, що зв'язок, заключений між Україною і Москвою в 1654 р., треба віднести до т. зв. *особистої* унії.

"Україна, – пише проф. Сергеєвич, – не з'єдналася з Московською державою, а тільки визнала своїм государем государя, що царював у Москві, з його нащадками. Це випадок особистого єднання на підставі обрання. Але з огляду на те, що обраний був московський государ з його родом, то з'єднання повинно було продовжуватися до того часу, доки продовжуватиметься рід Олексія Михайловича"[35].

Означення самого юридичного розуміння особистої унії ми вже дали вище. Основна різниця між унією реальною та особистою, як ми зауважили, полягає власне в тому, що унія реальна обов'язково передбачає існування загального (для обох держав) закону престолонаслідування, в той час, як при унії особистій спільність монарха має характер чисто випадковий (класичний приклад такої унії – з'єднання Німеччини та Іспанії при Карлі II), зв'язок між державами тримається лише дотя, доки живе монарх, якого було обрано

---

[34] Власне, царем московським, внаслідок умови, були видані такі грамоти: 1. Гетьманові Б. Хмельницькому і всьому Війську Запорозькому про права військові; 2. Українській православній шляхті на її шляхетські права; 3. Про закріплення за гетьманською булавою староства Чигиринського; і ще *три* грамоти Б. Хмельницькому на маєтності (м. Гадяч, Суботів, Новоселицю, Медведівку і Кам'янку). Всі ці грамоти від 27 березня 1654 р. Для нас мають значення тільки перші 3 грамоти; *основне ж* значення має грамота Б. Хмельницькому і Війську Запорозькому про права військові. Текст грамот надрукований: Акты ЮЗР. – Т. X. – С. 490–502. Див. про згадані грамоти, крім Костомарова "Богдан Хмельницкий" (Т. II. – С. 413–430), у Карпова "Переговоры об условиях соединения Малороссии с Великой Россией" (Журнал Министерства народного просвещения. – 1871. – Кн. XI. – Ноябрь); також у П. А. Шафранова "О статьях Богдана Хмельницкого" (Киевская Старина. – 1889. – Т. XXVII. – Октябрь–декабрь. – С. 369–391).

[35] *Сергеевич В.* Лекции и исследования... – С. 115–116.

як монарха спільного для обох держав. Але таке з'єднання може мати й іншу форму[36]: зв'язок між обома державами на підставі особистої унії буває і в тому випадку, коли династії двох держав, що мають і різний порядок престолонаслідування, споріднені між собою (приклад: з'єднання Англії й Ганноверу в 1714 р. в особі курфюрста ганноверського Георга-Людвіга, що мав право і на англійській престол). Однак і в даному разі з'єднання має характер випадковий, бо продовжується лише доти, доки порядок престолонаслідування в обох державах, які з'єднані на засадах особистої унії, *той самий*. Такий випадок (розриву унії) і стався, як відомо, з Англією і Ганновером в 1837 р., коли, після смерті короля Вільгельма IV, на англійський трон по англійських законах мала право королева Вікторія (яка на трон і вступила), в той час, як по ганноверських законах права на трон належали лише чоловічій лінії. Отже, особиста унія Англії й Ганноверу і мусила скінчитись. Таким чином, – підкреслюємо ще раз, – унія особиста не вимагає загального (для обох держав) закону про престолонаслідування, і спільність монарха при цій формі унії має взагалі характер випадковий.

З думками проф. Сергеєвича про юридичну природу Переяславської умови, як відомо, не погодився, між іншим, проф. Коркунов. "Унія, – писав він, – передбачає перш за все і безумовно єдність особи правителя. [...] Особливість її (України. – *Р. Л.*) в тому, головним чином, і виявлялася, що вона мала окремого правителя в особі гетьмана, що користувався навіть правом вести самостійно міжнародні зносини"[37].

Мусимо відверто визнати, що заперечення проф. Коркунова в даному випадку з чисто формального юридичного боку має, безумовно, свою рацію. Але історія нам давала приклади, які свідчать, що визнання "зверхності" одного і того ж правителя (для обох держав) не заперечувало і de jure факту існування в кожній з них і свого повновладного правителя. Так, наприклад, після уневажнення т. зв. Кревської унії, що робила замах на інкорпорацію Короною Польською В[еликого] князівства Литовського, і проголошення литовськими та руськими боярами самостійності Великого князівства Литовського – між поляками та литовцями в 1401 році була заключена компромісна унія: Вітовта доживотно мусили вважати і вважали в державі Литовській самостійним і повновладним правителем – "господарем" литовсько-руським, уживаючи офіційно титулу "великого князя", але разом з тим за Ягайлом, королем польським, залишалася над в[еликим] князем "моральна зверхність". Цю свою моральну зверхність над в[еликим] князем литовським Ягайло і підкреслював виразно, титулуючись "зверхнім князем" (supremus dux) супроти титулу Вітовта – "великий князь" (magnus dux)[38]. Таким чином, за часи Вітовта В[елике] князівство Литовське залишалося окремим політич-

---

[36] Див. про це: Там само.

[37] *Коркунов Н. М.* Русское государственное право. – Т. 1. – С. 181.

[38] Див.: *Грушевський М.* Історія України-Руси. – Т. IV. – С. 147.

ним тілом, але в[еликий] князь литовський разом з тим визнавав над собою "моральну зверхність" короля польського.

Нам здається, що проф. Сергеєвич у своєму погляді на Переяславську умову більше наближається до дійсної суті тих юридичних зв'язків, які були заключені з Москвою гетьманом Богданом Хмельницьким. Але – мусимо і це визнати – підвести ці зв'язки під суто формальні вимоги унії особистої, безумовно, тяжко, хоч у відомій мірі сама суть правних відношень, як вони означені пактами Переяславського договору в зв'язку з жалуваною грамотою царя гетьманові Б. Хмельницькому, дає більшу підставу для висновку, що той союз, який був заключений між Україною і Москвою в 1654 р., можна скоріше підводити під розуміння *унії особистої*. Однак "унія" ця, треба зауважити, мала *цілком своєрідний вигляд*. "Визнання царя московського государем і України" (Сергеєвич) по думці і на засадах Переяславської умови не йшло далі визнання його, царя, "морального авторитету" як політичного і військового союзника гетьмана. Будь-яких *юридичних* прав, крім права на одержання данини за військову Україні поміч, цар московський *на підставі пактів Переяславського договору* не діставав зовсім: довести противне, стоячи *виключно на засадах Переяславського трактату*, ледве чи зможуть дослідники цього акту.

А власне *в цих засадах, в цих пактах*, а не в жалуваній грамоті царя, – центр ваги для означення тих дійсних правних взаємовідносин між Україною та Московщиною, які утворити змагався гетьман. "Україна", дійсно, і після 1654 р. "залишалася самостійною державою, з своїм осібним устроєм, з своїм військом, з своїм законодавством і навіть з правом зносин з чужоземними державами"[39]. Чуємо заперечення юристів – ті самі, які вже підносилися і проф. Сергеєвичу: як же зв'язати ідею унії особистої з фактом існування в уніонних державах двох повновладних правителів? Визнаю відверто всю доцільність і слушність з *суто формального* боку, з боку *голої теорії державного права*, цих заперечень. Але у відповідь на це вкажу знову на той історичний факт, про який я вже вище згадував: отже ж, Вітовт по компромісній унії 1401 року залишався при Ягайлі, королеві польському, повновладним володарем В[еликого] князівства Литовського, визнаючи, однак, моральну зверхність короля! "Вітовт ставав, – пише проф. Грушевський, – *повновладним* володарем у В[еликому] князівстві: князі в своїх присяжних грамотах звуть його своїм "господарем"; стани В[еликого] кн[язівства] Литовського обіцяють послушність Ягайлу тільки по смерті Вітовта. За життя Вітовта Ягайло не мав ніякого права до них і до земель В[еликого] кн[язівства] Литовського й за ним зостається чисто *моральна зверхність* над Вітовтом..."[40] Отже ж, і цю

---

[39] Див.: *Сергеевич В.* Лекции и исследования... – 2-е изд. – СПб., 1899. – С. 84.

[40] "Цікаво при тім, – пише проф. Грушевський, – що Вітовт уважав себе в[еликим] князем литовським не з ласки Ягайла, *тільки з вибору народу*": *Грушевський М.* Історія України-Руси. – Т. IV. – С. 147 (курсив Р. Л. – *прим. ред.*).

майже цілковиту емансипацію Вітовта від Корони Польської історики теж звуть "унією", бо емансипація ця відбулася з порозуміння обох сторін і зв'язок (хоч і моральний і тимчасовий) між обома правителями, литовським і польським, все-таки залишався... А хто буде сперечатись проти того, що од Ягайла по знищенні Кревської унії аж до Сиґізмунда Авґуста, до самої Люблінської унії 1569 р., всі польсько-литовські унії мали якусь іншу форму, ніж форму унії особистої?[41] Згоджуюся з тим, що той приклад, може, в даному випадку і не досить влучний, але мене цікавить на цьому місці лише принципова формально-правна сторона складних з точки розгляду теорії державного права державо-правних відносин: розходження в низці деталей тут, на мій погляд, ролі не грає...

Отже, і являється питання: чому Богдан Хмельницький не міг de jure згідно умові (фактичних обставин і фактичних можливостей я не торкаюся) залишатися на Україні повновладним її правителем, визнаючи офіційно *моральний авторитет* як свого політичного і військового союзника царя московського?

Хай ця "унія" і не була дійсною правдивою унією, яка відповідала б усім вимогам пануючих поглядів у теорії державного права, хай ця "унія" тільки наближувалася по ідеї до тих зв'язків між державами, які означаються вченими як унія особиста, але в усякому разі той зв'язок, який був заключений між Україною та Московщиною в 1654 р., все-таки більше нагадував унію, і унію особисту, ніж протекторат. Ідея протекторату, як і ідея васальної залежності, як ми вже зауважили вище – єсть заперечення ідеї рівності сторін: протегований так само, як і васал, не тільки de facto, але і de jure, підлягає "зверхності", "зверхній волі" свого принципалу, і суверенітет держави, якій протегують, обмежується. При тих же зв'язках, які намічалися пактами Переяславського договору, гетьм[ан] Хмельницький лише визнавав "*моральний* авторитет" царя московського, свого політичного і військового *союзника*, хай навіть визнавав і його "моральну зверхність", але разом з тим рішуче заперечував будь-яке *право* царя на втручання у внутрішні справи України, залишаючи всю повноту влади на урядування козацькою державою виключно за собою і своїм правительством, а також заховуючи за собою і право зносин з чужими державами (функції міжнародні)[42].

Але – мусимо і це одверто визнати – той зв'язок, що був заключений між козацькою Україною – республікою козацькою, з її виборною владою,

---

[41] Навіть і на підставі т. зв. Городельської унії 1413 р. "відносини" Литви до Польщі, по виразу проф. Грушевського, "не виходять поза те, що між нею і В[еликим] кн[язівством] Литовським уставляється союз, і король польський має признаватися зверхником (сюзереном) в[еликого] князя й В[еликого] князівства". Тому Городельський акт проф. Грушевський вважає "навіть не персональною унією, а тільки признанням зверхності польського короля" (Див.: Там само. – С. 151, 152).

[42] А при особистій унії *кожна* із уніонних держав має право посольства.

з її традиційним народовладдям, з властивою її населенню уявою про участь кожного в житті суспільному, *з одного боку*, і – між автократичною державою Московською – монархією, а не республікою, з другого – був, безумовно, неприродний...

Унії, природно, заключаються між *монархіями* (а не між монархіями та республіками), що по самій державній структурі своїй, по своєму устрою, характеру урядування, його системі, методах, політичних і династичних зв'язках, традиційних засадах в провадженні міжнародної і внутрішньої політики і т. п. – підходять одна до одної...

Отже, унія в її суто *юридичному* змісті між Україною-республікою і Москвою-монархією була власне *неможливою*, і коли ми тут і вживаємо терміну "унія" для означення того союзу, що був заключений між Україною і Москвою в 1654 р., то лише *відносно* і з великими чисто юридичними застереженнями та обмеженнями...

Неможливість заключення з Москвою тих зв'язків, які на суто юридичних підставах в наш час складають розуміння унії особистої (*єдність особи правителя*), очевидно, добре розумів і сам гетьман. Заключення такої унії було б для гетьмана рівнозначно політичній смерті...

Але визнати формально моральний авторитет царя московського як свого політичного та військового союзника для закріплення своїх *міжнародних* позицій, продемонструвати *зовні* і перед поляками, і перед Царгородом свій зв'язок з організованою політичною та військовою силою, з таким страхіттям, з таким опудалом народів, як цар московський, гетьман вважав доцільним, але дати цареві *юридичну* підставу для втручання у внутрішні справи України гетьман не міг...

Але цю підставу для втручання у внутрішні справи України знайшов сам цар в час підписання договору, перевернувши і зіпсувавши зовсім ідею "унії".

Отже, шляхом визнання "морального авторитету" царя московського, хай навіть і його "моральної зверхності", Б. Хмельницький, очевидно, змагався утворити "легальну форму відокремлення України від Польщі, що робила для гетьмана Хмельницького і для тодішніх будівничих Української держави Переяславську умову необхідною".

Зробити цей крок було Хмельницькому, безумовно, тяжко; це воістину була для гетьмана dira necessitas, тяжка необхідність, але вибір для Хмельницького був дуже обмежений: султан турецький, хан кримський, король польський і цар московський. Вибір пав "на царя одновірного, православного".

Визнання гетьманом морального авторитету царя фактично, очевидно, полягало головне в тому, що гетьман свою зовнішню політику мусив координувати по можливості із інтересами царя московського, свого союзника: на це вказує і той факт, що на підставі одного з пунктів Переяславського договору гетьман не мав права без відому царя зноситися з султаном турець-

ким і королем польським ("а съ турскимъ султаном и съ польскимъ королемъ безъ указа царскаго величества не ссылаться"), а послів, що приходили з недобрим ділом для государя, мусив затримувати і писати про них цареві. Вбачати в цьому обмеження українського суверенітету ледве чи можливо, бо *в самому принципі* право дипломатичних зносин гетьмана навіть і з султаном і Польщею залишалося непохитним. Право самостійних зносин гетьмана з чужоземними державами визнають взагалі і російські автори (Сергеєвич, Коркунов, Дьяконов, Філіпов і др.).

Але визнання "морального авторитету царя московського", його "моральної зверхності" не могло не творити формальної підстави (і, безумовно, творило її) для уяви про "зверхність" царя над гетьманом – зверхність не тільки моральну, але й *юридичну*. Можливість утворення такої уяви, такої презумпції про *юридичну* зверхність царя, "помазаника Божого", над гетьманом в той вік, в той час, усунути було тяжко, бо за Москвою були вже давні державні традиції, і молодій козацькій державі стати одразу в політичний *рівень* з державою Московською було, очевидячки, не легко... Можливість утворення такої уяви внаслідок Переяславської згоди, безумовно, добре розумів сам гетьман, змагаючись одразу, вже в самий час підписання умови з царем, ідеї "зверхності" царя московського над собою, над гетьманом, над незалежним правителем України, поставити належний опір, і принаймні завести її, цю ідею, в певні межі. Звідсіль – його вимоги, щоб не тільки він, гетьман, але і бояри присягнули "за царя" на додержання союзу, звідсіль і його бажання присягати самому без старшин і без війська, звідсіль і його намір платити дань цареві за військову поміч самому раз на рік круглою сумою з абсолютним недопущенням в її, тої данини стягнення, московських воєвод[43]. Робити все це – ставити опір ідеї про *юридичну* зверхність царя над собою – гетьманові, безумовно, було надзвичайно тяжко, і зокрема тому, що між політичним світоглядом московським і політичним світоглядом козацьким була величезна прірва...

Ясно, що найвищий виразник московської державної ідеології, цар московський, не хотів поступитися своєю, як царя, "зверхністю" над гетьманом, беручи Україну під свою "високу руку". Отже, це зіткнення політичного погляду царя, з одного боку, і гетьмана, з другого боку, в кардинальнішому питанні про їх правні взаємовідносини і відбилося перш за все ясно і на самих актах Переяславської "згоди", і витворило підставу для обопільних "непорозумінь" вже в перші хвилини заключення умови.

Проф. Сергеєвич, торкаючись цих непорозумінь, писав: "В Москві не розуміли справжнього змісту умови приєднання, а може бути й не хотіли розуміти"[44]. Ми гадаємо, що було якраз навпаки: в Москві дуже добре розу-

---

[43] Див.: *Липинський В.* Україна на переломі. – С. 31.

[44] *Сергеевич В.* Лекции и исследования... – 4-е изд. – С. 116–117.

міли "справжній зміст приєднання" – і власне тому, що розуміли його дуже добре, і поспішили зробити вже в час самої санкції договору (хоч би й у формі декларативній) відповідну московським інтересам *інтерпретацію* умов приєднання.

Ми вже по дорозі спинялися на "стилі" і на поодиноких виразах жалуваної грамоти царя Олексія Михайловича гетьманові Богданові Хмельницькому. Ми тоді вже зауважили, що автократичний тон мови грамот царів московських – досить характерна риса мови цих актів. Але безумовно також, що і кожна епоха, кожна доба, в кожній поодинокій державі має і свою офіційну мову, свій "стиль". Мова грамот XVII в. царів московських, відбиваючи автократичний устрій держави, також має і свої характерні прикмети, свій автократично-московський "стиль". Історики права, читаючи ці грамоти, повинні не спускати цього з ока.

Трактуючи такі акти, не можна поодиноким виразам їх давати лише "граматичне" пояснення, а треба у відповідних випадках, але обережно, розшифрувати правдивий їх зміст і в масштабі ширшому. Але безумовно, що і самий "стиль" грамот, і оригінальні вирази їх повинні *в першу чергу* приваблювати до себе очі дослідників, бо вони дають їм іноді в руки ключ для правдивого розв'язання конкретного питання. Отже, з цього власне боку і стиль жалуваної грамоти царя Олексія Михайловича гет[ьманові] Б. Хмельницькому, і поодинокі вирази, в ній ужиті, мусять спинити на собі нашу увагу.

В той час, як Богдан Хмельницький в своїх "статтях", безумовно, змагався підкреслити *ідею рівності* України з Московією і цілковиту незалежність першої від останньої – цар московський, очевидячки, явно силкувався продемонструвати ідею своєї не тільки моральної, але і юридичної "зверхності" над гетьманом, як і ідею залежності всього Війська Запорозького "од его царскаго величества". І хоч той місцями пиндючно-поблажливий тон, який просвічується в царській жалуваній грамоті Б. Хмельницькому – і являється взагалі досить характерним для дипломатичної мови таких автократів, як царі московські, в їх зносинах з своїми "добрими приятелями", яких вони вважали своїми союзниками, але безумовно, що в поодиноких виразах, яких було ужито в тій грамоті, була захована і навмисне підкреслена визначена політична тенденція, що переслідувала визначену політичну мету. Остання, безумовно, свідчила про політичний розрахунок московських дипломатів. Ясно, що цар московський, затверджуючи Переяславський акт, дивився вже на Україну як на свою "отчину", так само – про це ми вже згадували – як великий князь Іван в кінці XV ст. дивився на суміжні з Московщиною литовські городи, титулуючи себе в зносинах з господарем литовським (який, як відомо, користувався титулом і великого князя "руського") – "государем всея Руси"[45]. Навіть Київ і Смоленськ в[еликий] князь Іван Васильович вва-

---

[45] Див. про це хоч би у Грушевського ("Історія України-Руси", т. IV, с. 277).

жав своєю "отчиною", що і видко із його листування з в[еликим] князем литовським Олександром[46].

З досить характерними в даному разі спостереженнями ми зустрічаємося у російського історика Ключевського: "Москва, – пише він, – хотіла приборкати до рук українське козацтво, хоч би навіть без козацької території, а коли і з українськими городами, то обов'язково під умовою, щоб там сиділи московські воєводи, а Богдан Хмельницький рахував стати чимось на кшталт герцога чигиринського, який правив Україною під віддаленим сюзеренним доглядом государя московського і при допомозі козацького вельможного панства, осавулів, полковників та іншого старшинства. Не розуміючи одна одну і не довіряючи одна одній, обидві сторони в обопільних зносинах казали не те, що думали і робили те, чого не бажали"...

В Москві "дивилися на приєднання України з традиційно політичної точки погляду, як на продовження територіального збирання Русской землі, одлуки просторої руської області від ворожої Польщі "*до вотчини*" московських государів, і після завоювання Білорусі та Литви в 1655 р. поспішили внести у царський титул "всея Великія и Малыя и Бѣлыя Россіи самодержца литовскаго, волынскаго и подольскаго"[47].

В момент заключення Переяславського договору відкрити свої карти – свої потайні думки відносно України, назвати *одразу і відверто* в своїй моті Богдану Хмельницькому Україну своєю "отчиною" – цар московський, очевидячки, не міг: це було б кроком нетактовним і занадто вже грубим навіть і для самодержця московського, що не дуже-то делікатничав в справах, які торкалися його "вотчинних" прав[48]; з другого ж боку, такий крок у той момент – в момент заключення договору – і не відповідав його, царя, політичним планам. Треба було з елементарної політичної обережності з такою відвертою інтерпретацією, з таким "роз'ясненням" договірних пактів деякий час ще почекати. Але "натякнути" гетьманові і всім, "кому вѣдать надлежитъ" (наприклад, полякам, султанові турецькому), про свою "зверхність" над Україною, продемонструвати значення своєї "високої руки" у формі декларативній, не розкрити, а так би мовити, "перемішати картки", затуманити дійсний правдивий зміст договору, надати йому в загальній формі відповідну інтересам московським інтерпретацію – цар, очевидячки, вважав в той момент і доцільним, і необхідним. В Москві, певно, добре розуміли, що упустити

---

[46] Див.: *Соловьев С. М.* История России с древнейших времен. – М., 1855. – Т. V. – С. 186.

[47] Див.: *Ключевский В. О.* Курс русской истории. – Петроград, 1918. – Т. III. – С. 148–150 (курсив наш. – *Р. Л.*).

[48] Втім, в грамоті своїй українській православній шляхті (від 27 березня 1654 р.) цар московський зве Україну своєю "отчиною": "Пожаловали есмя нашіе царского величества *отчины* Малые Росіи жителей, людей стану шляхетского" (Акты ЮЗР. – Т. X. – С. 495). Так само і в своїй грамоті м. Переяславу цар зве Україну своєю "отчиною" (Там само. – С. 533–534).

такий момент, як підписання договірних з Україною пактів, для політичної маніфестації прав царя московського на Україну – було б помилкою історичною, яку і в недалекому навіть майбутньому виправити було би тяжко. Отже, цар і не упускає цього моменту і спішить зробити свою *інтерпретацію* договірних статей в своїй історичній жалуваній грамоті гетьману Богдану Хмельницькому і всьому Війську Запорозькому, поставивши тим і гетьмана, і військо, і всю Україну перед доконаним фактом. Од "підданства на віки", од "послушанія на віки", од вимоги "быть въ нашей государской волѣ", було, певно, куди легше перейти в майбутньому (коли і не самому Олексію Михайловичу, то його нащадкам) і до реалізації претензій на нову "отчину" – "Россію Малую". Українській "тезі" – "правам і вольностям" протиставлялася московська "антитеза" – "підданство на віки", але разом з тим (що дуже характерно) ті ж самі "права й вольності" затверджувалися *в самому договорі* царем московським постатейно і майже без змін з логічною послідовністю по стереотипній московській формулі: "Сей статьѣ указалъ государь и бояре приговорили: быть такъ по ихъ челобитью".

Ця подвійність дипломатії царя московського в даний виключний політичний момент не могла не нагадувати тих способів, яких для закріплення своїх позицій повинен був і в своїх міжнародних зносинах вживати, по ученню Макіавеллі, "правдивий" монарх. Бути одночасно і "вовком", і "лисицею" вимагали од царя московського в той момент – момент заключення договору – реальні інтереси московської політики, яка не обмежувалася ніколи потребами тільки біжучого дня, а завше сягала й далі. Треба було конче – як ми кажемо – "перемішати картки" і тим поставити свого контрагента перед доконаним фактом.

Отже, картки було перемішано, цілком ясний зміст договору був одразу окутаний московським туманом. Замість маніфестації добросусідських союзних відносин цар драпірується в тогу "протектора", "покровителя", ставить себе одразу в положення хана Золотої Орди, що протегує новому бею, новому еміру улусному, розмовляє з гетьманом-союзником тою мовою, якою розмовляли бояри зі своїми "слугами", "дѣловыми людьми", або добрий "барин" зі своїми холопами, і Переяславська умова з того вже часу починає перетворюватися в "переяславську легенду" про "возсоединеніе Руси". Послідуючі московські інтерпретатори договірних пактів – офіційні та неофіційні – в патріотичному запалі поширюють цю легенду і в народних масах на Україні, поширюють не за страх, а за совість, підготовлюючи тим ґрунт вже до останнього акту: скасування Гетьманщини, інкорпорації Москвою українських земель і перетворення України в московську провінцію...

Отже, після всіх цих наших коротеньких зауважень, нема нічого дивного в тому, що історики і історики права, розбираючись у вищезазначених нами "тезах" і "антитезах" до Переяславської умови, не вивели ще і до нашого часу одностайного "синтезу" відносно основних *юридичних* підвалин цієї

умови, вбачаючи в ній, одні – неповну інкорпорацію, другі – поширену автономію, треті – реальну унію...

Нам здається, що для вияснення "справжнього" змісту умови Переяславської і власне змісту правового, юридичного – необхідно ясно, точно і послідовно відокремити Переяславський договір – його основні пакти – від тої *інтерпретації*, яку надали цьому актові в Москві ще в 1654 році (в "жалуваній" гетьману грамоті) "тишайший" цар Олексій Михайлович і хитрі дяки в його правительстві.

Але разом з тим нам здається, що при виясненні справжньої юридичної природи Переяславського договору ледве що можна підходити до нього, до цього акту, з нашими сучасними мірками, які закреслюються в наш час теорією державного права. XVII вік – не XX вік. Підганяти міждержавні зв'язки віку XVII під закреслені вже в наш час теорією державного права взірці і форми їх – майже неможливо. Життя і в наш час дає чимало прикладів таких складних міждержавних зв'язків, підвести які під одну якусь певну, визначену категорію буває тяжко.

Тим більші труднощі полягають перед дослідниками, коли ці останні силкуються підвести міждержавні зв'язки далекого минулого під ті або інші сучасні нам форми їх, які означає гола теорія державного права...

Отже, беручи під увагу це наше зауваження, ми гадаємо, що при вияснені справжнього змісту Переяславської умови конче необхідно не випускати з ока і тих *зовнішніх обставин*, що при них ця умова з'явилася, і тих чисто психічних побуджень, які, відбиваючи певні суспільні тогочасні настрої, примушували живі активні сили йти в бік зав'язання певних стосунків між обома сторонами (Україною та московським царем). Власне з цієї точки погляду – ми в жодному разі не маємо права забувати, що не тільки гетьман Богдан Хмельницький, захищаючи інтереси України, але так само і цар московський не менш, ніж гетьман, потребував в інтересах Московщини у той час для себе військового союзника. Спільним ворогом для обох була Польща. При допомозі козаків цар, безумовно, мріяв одібрати у Польщі не тільки Білорусь, але й Литву з Вільною, Ковною та Гродною – свою "отчину".

І коли московські грамоти малюють нам Переяславську згоду майже як односторонній акт монаршої волі царя московського – як акт його царської милості до одновірного народу українського, якому цар простягав свою "високу руку" для врятування од ярма лядського, – то само собою, що до такого односторонньо-вузького означення мотивів утворення самої "умови" не можна не відноситись дуже критично, з управленим недовір'ям. В усякому разі чисто ідеологічні мотиви коли й грали для Москви тут якусь роль, то очевидячки, не першорядну... Це розуміють добре в наш час і російські дослідники цього акту, відверто підкреслюючи ті вигоди, які могла би створити ця умова з Україною для політичних планів Москви. "Політичне об'єднання

великоруського племені, – пише, напр[иклад], акад. Філіпов, – над чим працювала Москва з XIV віку до початку XVI століття, закінчилося включенням до Московського царства народу українського, що забезпечувало Москві вплив на південному заході та підтримувало народну колонізацію півдня, яка почалася з північного сходу ще в XV ст. і продовжувалася в XVI–XVII в."[49] Але спинятись уважніше на цьому питанні ми тут не будемо. Нам лише важливо сконстатувати, що і московські царі були кревно зацікавлені в утворенні союзу з Україною. Цього не міг не розуміти в той час і Богдан Хмельницький. А раз так, то, очевидячки, гетьман, коли заключав зв'язки з московським царем, не міг свідомо віддавати Україну під "протекцію" царську, поступаючись "правами і вольностями" рідного краю, які внаслідок упертої кривавої боротьби з Польщею здобув перед тим для України як незалежної Козацької держави. Було би неймовірно, щоб такий далекозорий політик, як Хмельницький, скинув з українських рамен "маєстат королівський" лише для того, щоб віддати без усяких застережень незалежну Українську державу, їм збудовану, під "маєстат царський". Ясно, що ідея політичної незалежності України як держави самостійної і під "протекцією" царя в уяві й гетьмана, і його уряду, і цілого Війська Запорозького мусила залишатися непохитною.

А що ідея ця жила в той час на Україні, тому красномовним свідоцтвом являється низка яскравих і виразних фактів. Одна думка про необхідність присягати цареві викликала на Україні обурення: "Старий полковник Богун, – пише В. Липинський, – один з найбільш заслужених і найбільш поважаних провідників повстання, рішуче від такої присяги відмовився. [...] Так само не хотіло присягати й рядове козацтво. В полках Кропивнянським та Полтавським козаки урядників московських "киями побили". Полки Уманський та Брацлавський, хоч найбільше на небезпеку від Польщі виставлені, цареві присяги не зложили. Міщани чорнобильські "Москву неохоче прийняли", а переяславських треба було насильно до присяги гнати. Київ "силою, під мечовим каранням" до присяги був приведений". "Що найзнаменніше, – продовжує Липинський, – відмовилося присягати українське православне духовенство. "Митрополит і архімандрит печерський заявили, що волять померти, чим присягнути цареві"..."[50]

Хіба ж це не красномовні факти, які свідчать, що вже сама думка про можливість "підлеглості" царю викликала на Україні таке одностайне обурення? Отже, очевидячки, і та "протекція" царська, про яку йшла мова на Переяславській раді, зовсім не розумілася суспільством українським як форма *залежності* одної держави від другої, – залежності, яку в наш час право державне означує словом "протекторат". З тим більшим правом ми

---

[49] Див.: *Филиппов А. И.* Учебник истории русского права. – С. 341.

[50] *Липинський В.* Україна на переломі. – С. 34.

можемо це твердити, що ідея незалежної держави Української жила і далі на Україні і не вмирала ніколи. Свідчить про те і вся дальша (після Хмельницького) історія України з цілою низкою яскравих і красномовних фактів. І Дорошенко, і Мазепа, і Орлик, і Павло Полуботок не могли б з'явитися в краю, який свідомо, і то ніби як "милость", прийняв "протекцію" царську в "інтерпретації" московських дяків.

Бо коли б ця "інтерпретація" була для України прийнятною, – урядові московських царів не потрібно було б для знищення українських "прав і вольностей" напружувати стільки зусиль на протязі довгої-довгої низки років... Навіть залізна рука царя Петра І була безсила для остаточного знищення українських "вольностей".

Лише в 1764 р. була скасована вже остаточно Гетьманщина і лише в 1781 р. на Україну було поширено "Учрежденіе о губерніяхъ", і це сталося лише тоді, коли після першого поділу Польщі в 1772 р. і Кучук-Кайнарджійського трактату з Туреччиною 1774 р. міжнародне становище Російської імперії на півдні і на заході остаточно зміцнилось, і Україна була позбавлена можливості, для захисту своєї державності, користуватися союзною допомогою з півдня або з заходу. Петербурзькі політики уміли користуватися обставинами...

Андрій ЯКОВЛІВ

ДОГОВІР ГЕТЬМАНА БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО З МОСКОВСЬКИМ ЦАРЕМ ОЛЕКСІЄМ МИХАЙЛОВИЧЕМ 1654 р.*

Вступні уваги

Українська держава, що відродилася на своїй стародавній території року 1648 під проводом гетьмана Богдана Хмельницького, внаслідок несприятливих військово-політичних умов під час війни з Польщею, зради союзника – кримського хана тощо, звернулася р[оку] 1653 до московського царя Олексія Михайловича за протекцією та військовою допомогою. Розпочаті в січні 1654 р. пересправи про умови майбутніх взаємовідносин між Українською державою – Військом Запорозьким та московським царем продовжувались потім у Москві й там закінчились 27 березня 1654 р. складенням двобічного договору, що в історії придбав назву "*Переяславського договору*".

Цей договір був першим і основним актом, що встановив умови правних взаємовідносин між Військом Запорозьким та московським царем, себто між Україною та Москвою, між двома державами неоднакового державного устрою – козацькою демократичною республікою та московською абсолютною монархією східноазійського типу, між двома чужими з погляду походження, культури, звичаїв і мови народами: українським, що в договірних актах називав себе "російським" (тобто "руським") народом, але якого в Москві офіційно називали "черкаським народом", "черкасами", а мову його "білоруською", і московським народом. Спільною між цими народами була тоді православна віра, але й в церковно-обрядовій царині між українцями й москвинами було немало розходжень. Всі ці різниці між двома народами, що вперше в історії засіли за столом пересправ, яскраво відбилися на пересправах та на формулюванні умов договору.

Договір 1654 р. було складено не в одному, а в *трьох* різних формою актах. Оригінали цих актів були виготовлені в Москві в Посольському

---

* Друкується за виданням: *Яковлів А.* Договір гетьмана Богдана Хмельницького з московським царем Олексієм Михайловичем 1654 р. [= Договір гетьмана Богдана Хмельницького з Москвою 1654]: Історико-правнича студія з нагоди 300-ліття договору (1654–1954). – Нью-Йорк, 1954. – 128 с.

приказі (департаменті для зносин з чужоземними державами) спочатку тодішньою московською мовою, потім перекладені на "білоруську мову", скріплені царською печаткою й передані послам гетьмана Б. Хмельницького. До цього часу цих оригіналів не знайдено. Копії їх московською мовою з дописками й поправками лишились в московських архівах і були опубліковані в "Полном собрании законов Российской империи" та в інших російських виданнях XIX століття. Про зміст довгих пересправ перед складенням договору в Переяславі та в Москві є записи в так званих "Статейныхъ спискахъ" московських послів, дуже підозрілих щодо правдивості, та в протоколах Посольського приказу. Зате бракує будь-яких записок про пересправи гетьмана та його уряду в Чигирині під час виготовлення проекту договору з 23 статтями (артикулами), якого привезли посли гетьмана до Москви.

Така неповнота історичних документів, що стосуються до договору 1654 р., незвичайно утруднює працю над аналізом та тлумаченням договору і тим самим вияснення правної природи взаємовідносин між Українською державою й московським царем, що були предметом цього договору. Брак історичних документів часто був прямою причиною різних, часом протилежних тлумачень і висновків про Переяславський договір в досить багатій українській, російській та закордонній літературі.

Акти Переяславського договору мають дату: *27 березня 1654 р.* Отже, на березень 1954 року припадає 300-ліття цього договору, в тому числі тільки 110 літ його чинності. Року 1764 російська цариця Катерина II *анулювала* договір 1654 р., загрозою кари за "зраду" примусила гетьмана Кирила Розумовського зректися гетьманства і, не вважаючи на протести представників українського народу, обраних до "Комісії нового уложенія", перевела повну інкорпорацію України. Цей акт прямого насильства над українським народом та його державою був настільки очевидний як для цариці, так і для її уряду, що вимагав для свого виправдання якоїсь підстави, якогось квазі-правного титулу. Такий "титул" на початку було зв'язано з легендарними правами московських царів на спадщину великих князів київських, дарма, що цей титул, дуже сумнівний для московських царів з династії Романових, не мав вже й таких підстав у пристосуванні до німецької принцеси Катерини, яка до того ще й російську царську владу неправно посідала. Пізніше, в XIX ст., російські історики та правники винайшли нові підстави для виправдання насильного приєднання України до Російської імперії: вони не визнавали договірних відносин України й Москви та тлумачили ці відносини як "добровільне приєднання українського народу до московського під високу руку московського царя", за що цар "пожалував", давши деякі привілеї місцевого управління; або як "возсоєдиненіе Великой и Малой Россіи въ єдиную нераздѣльную Россійскую імперію". Ці й подібні їм концепції "соединенія", можна сподіватися, будуть повторюватися й обґрунтовуватися колами росій-

ських націоналістів як білих, так і червоних, з нагоди 300-ліття Переяславського договору.

Автор ставить собі завдання в цій праці на підставі історичних документів перевести історично-правний аналіз актів Переяславського договору 1654 р. та подати оцінку їх характеру й правного значення.

I

ДОГОВІР Б. ХМЕЛЬНИЦЬКОГО В ПЕРВІСНІЙ РЕДАКЦІЇ 1654 р.

Акти, що містять у собі договір 1654 р., складено не відразу, але протягом певного часу, після досить довгих пертрактацій поміж представниками України й Москви, спочатку в Переяславі, потім у Москві. Для правильного зрозуміння договору треба звернути увагу на ці прелімінарні пересправи, бо вони є єдиним джерелом, що може дати освітлення й пояснення багатьох умов договору. Крім того, треба звернути увагу й на політичну та військову ситуацію, в якій знаходилась Україна напередодні складання договору, бо ця ситуація також мала певний вплив на умови договору.

1. Україна напередодні складання договору 1654 р.

Після великої перемоги над військами Польщі 1648 р. Україна порвала державно-правний зв'язок із Польщею, який було встановлено актом Люблінської унії р[оку] 1569 щодо Київщини, Волині й Поділля, та вийшла на шлях самостійного існування як незалежна у зовнішніх зносинах і у внутрішньому житті держава. Такою уявляється нам Україна р[оку] 1648, такою бачимо її й р[оку] 1654 в момент укладання договору з московським царем Олексієм Михайловичем. Але під час цього переміжку між зазначеними моментами правне становище України мінялося внаслідок війни, яку довелося провадити їй за своє самостійне існування з перемінним успіхом, причому військова поразка р[оку] 1651 негативно відбилася на становищі України, яке, за Білоцерківським договором з Польщею, мало чим різнилося від становища її перед р[оком] 1648. Тільки напруженням останніх сил удалося р[оку] 1653 перекреслити Білоцерківський договір та знову привернути державну незалежність.

Шукання допомоги та союзників у боротьбі з Польщею було складовою й найактуальнішою частиною політики гетьмана Б. Хмельницького. Після перемоги 1648 р. духовенство та інтелігентні кола Києва висловлювалися за московського царя як бажаного спільника й протектора[1]. В кінці 1648 р. було зроблено спробу порозуміння в цій справі з московським царем через патріарха Паїсія, але посередництво його не мало успіху: цар не зважився

---

[1] *Грушевський М.* Історія України-Руси. – К.; Відень, 1922. – Т. VIII. – Ч. 3. – С. 123–139.

розірвати договір з Польщею й не дав Україні ні військової, ані дипломатичної допомоги. Року 1653 Б. Хмельницький знову висилає послів до царя з пропозицією союзу. На цей раз ситуація була сприятливіша, бо між Москвою й Польщею почалися непорозуміння. Цар поставився до пропозицій Б. Хмельницького уважніше й прихильніше, але все ще обмежився самими обіцянками, пропонуючи почекати наслідків посольства, висланого царем до Польщі. По повороті посольства цар скликав у жовтні 1653 р. Земський собор, на якому було вислухано звіт посольства про те, що польський король відмовив задовольнити вимоги Москви в справі репарацій за образу царя й зневагу його титулів, а також відмовив замиритися з Б. Хмельницьким. Потім собор обговорив пропозиції Хмельницького та висловився за те, щоб прийняти Україну під царську протекцію. На підставі цієї ухвали цар повідомив Хмельницького, що висилає до нього посольство на чолі з боярином В. Бутурліним для прийняття України під свою високу руку[2].

В той час, як відбувалися зазначені події в Москві, Б. Хмельницький з козацьким військом та союзними татарами з напруженням останніх сил провадив військову акцію проти поляків. Війна почалася сприятливо: польське військо було затримане під Жванцем, на Україну не пущене і майже оточене. Та, як і раніше, під Зборовом, нестійкий союзник – татари – і на цей раз у важливу годину зрадили, взяли у короля викуп – 100000 злотих і право ясиру (полону) з 12 міст та поставили умову, щоб король замирився з Б. Хмельницьким на основі Зборівського договору. В цих переговорах Б. Хмельницький участі не брав і після замирення повернув із своїм військом до своєї бази[3].

Таким чином, військова акція цього року проти поляків скінчилася без позитивного наслідку, лише зайвий раз показала, що будувати якісь плани на майбутнє, спираючись на допомогу такого нестійкого союзника, як татари, – річ непевна й небезпечна. З другого боку, широко закроєний Б. Хмельницьким план спілки з Волощиною, Семигородом і мунтянами, який було вже почато здійснювати, закінчився, як відомо, катастрофою в Сучаві. Нарешті, остання мобілізація на Україні виявила, що населення, виснажене довгою війною та позбавлене можливості хоч би короткої перерви для відпочинку, не в силі вже само провадити дальшу боротьбу з поляками. Тому перед Б. Хмельницьким та його дорадниками встала тяжка дилема: або капітуляція перед Польщею з утратою всього, що було придбано тяжкою шестилітньою боротьбою, або ж порятунок через союз з Москвою, хоч би й з деякими поступками. Ситуація була незвичайно тяжка, і з кожним днем небезпека збільшувалась. Це добре розумів Б. Хмельницький і це, без сумніву, тяжіло над ним та примушувало при пересправах із Москвою йти на такі поступки, яких би він при іншій ситуації не зробив. Дуже добре

---

[2] Там само. – К., 1931. – Т. IX. – Ч. II. – С. 610–611, 644, 649.

[3] Там само. – С. 689–720.

зрозуміла й з вигодою використала цю ситуацію Москва, яка, будь-що-будь, своєю політикою очікування та проволікання справи союзу навмисне цю ситуацію утворила. Як писав проф. Ключевський, Москва навмисне вичікувала, щоб Україна виснажила всі свої активні сили в боротьбі з Польщею та стала більше слухняним "підданим" московського царя[4]. "...весь хід історії Східної Європи, – пише проф. М. Грушевський, – міг би взяти інший і кращий напрямок, коли б Україна війшла в політичну унію з Москвою в початках своєї боротьби з Польщею, ще повна сил, повна людності..., здатної бути *опозицією* Москві..."[5] Думки обох авторів підтверджуються дальшими подіями, і тому їх треба не спускати з ока при оцінці пересправ Б. Хмельницького з Москвою.

2. Переяславська рада і початок пересправ з посольством московського царя

В грудні 1653 р. Б. Хмельницький прибув до Чигирина, написавши з дороги до московських послів, що незабаром прибуде до Переяслава й просить їх поспішити з приїздом. 31 грудня цар оголосив війну Польщі й того ж самого дня царські посли прибули до Переяслава. Тут їх урочисто зустрів переяславський полковник Тетеря з духовенством і військовим почтом. Затриманий у Домонтові на перевозі через Дніпро, Б. Хмельницький прибув до Переяслава тільки 6 січня 1654 р. ввечері. Генеральний писар Виговський прибув 7 січня; цього ж дня прибули до Переяслава майже всі полковники та інша козацька старшина.

Перша зустріч Б. Хмельницького з царськими послами відбулася ввечері того ж таки 7 січня. На своє бажання гетьман прибув до місця перебування посольства без жодного етикету, в супроводі лише Виговського й полковника Тетері. Голова посольства боярин Бутурлін поінформував його про церемоніал, який було укладено в Москві і який з наказу царя належить виконати: завтра, 8 січня, на "заїздному дворі" (де спинилося посольство) Бутурлін має передати гетьманові царську грамоту, потім треба йти до церкви "и учинить ему, гетману, и полковникамъ, и инымъ начальнымъ людемъ вѣру (тобто присягу), какъ быть имъ подъ государевою высокою рукою". Гетьман відповів, що він з усім Військом Запорозьким годиться на це: завтра рано у нього будуть усі полковники, і він з ними матиме нараду, а потім прибуде до послів; вислухавши тут царську грамоту й царський указ, гетьман знову порадиться з полковниками й іншою старшиною, а потім у церкві складе присягу (Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России (далі – Акты ЮЗР). – СПб., 1878. – Т. X. – С. 216). Оголошений порядок потім було змінено: 8 січня Б. Хмельницький, справді, відбув довірочну нараду з старшиною, на якій було вирішено прийняти протекцію московського царя, про

---

[4] *Ключевский В. О.* Курс русской истории. – 2-е изд. – М., 1912. – Ч. III. – С. 150.

[5] *Грушевський М.* Історія України-Руси. – Т. IX. – Ч. II. – С. 760.

що Виговський і повідомив послів. Але очевидно на старшинській раді було вирішено скликати Генеральну раду, бо, як оповідають статейний список посольства та козацькі літописи, "по тайной радѣ, которую гетьман имѣлъ съ полковниками съ утра, во 2-ий часъ дня бито въ барабанъ... на собраніе всего народа слышать совѣтъ о дѣлѣ, хотящемъ совершитися" (Акты ЮЗР. – Т. X. – С. 217). Перебіг цієї важливої Переяславської ради відомий із літописів та з статейного списку царського посла Бутурліна, причому літописець Величко вніс одну подробицю, якої в статейному списку нема, а саме, що після промови гетьмана "читани там же на радѣ прежде споражениє и наготованіе того союзу пакта"*. За Величком цю подробицю вніс в історію Костомаров[6]. З приводу цього Мякотін та М. Грушевський завважили, що жодних пактів на Переяславській раді не було прочитано, бо договір було остаточно складено в Москві[7]. Здається нам, що Величко переніс на Переяславську раду факт, який мав місце і постійно повторювався на наступних радах, на яких кожного разу при виборах нового гетьмана прочитували "статті": так звані "давні статті Б. Хмельницького" і нові, що складалися з новим гетьманом. На Переяславській раді дійсно жодних "пактів" не могло бути оголошено, бо їх ще не було складено навіть в проекті. Можна лише припускати, що гетьман Б. Хмельницький у своїй промові оголосив загальні принципи майбутнього договору, наприклад, що цар прав і вольностей Війська Запорозького не порушить, жодних новин не введе й буде боронити Військо Запорозьке від Польщі.

Після Генеральної ради гетьман і старшина вернулись знову до царських послів. Бутурлін урочисто передав гетьманові царську грамоту й звернувся до нього з промовою, текст якої було виготовлено в Москві. Він переказав історію попередніх зносин Війська Запорозького з Москвою, згадав про заходи, яких уживав цар, щоб замирити козаків з поляками, та про рішення царя прийняти під свою протекцію гетьмана й Військо Запорозьке з городами й землями як вільних від підданства польського короля. Цікаво відмітити те місце промови, в якому Бутурлін зазначив, що король польський, присягаючи на елекції, обіцяв боронити також і грецьку віру, але він її переслідував, отже, зламав свою присягу і тим козаків учинив вільними від присяги й підданства. Як пояснив М. Грушевський, цей аргумент було вислано з Москви Бутурлінові вже після виїзду царського посольства, бо лише тоді довідалися про це від "старця Теодосія", киянина[8].

---

* *Величко С.* Сказание о войне козацкой с поляками. – К., 1926. – С. 95. – (Пам'ятки українського письменства, т. 1).

[6] *Костомаров Н. И.* Богдан Хмельницкий // *Костомаров Н. И.* Собр. соч. Исторические монографии и исследования. – СПб., 1904. – Кн. 4. – Т. IX–XI. – С. 552, 556.

[7] *Мякотин В.* Очерки социальной истории Малороссии. – Прага, 1924. – С. 21; *Грушевський М.* Історія України-Руси. – Т. IX. – Ч. II. – С. 754.

[8] *Грушевський М.* Історія України-Руси. – Т. IX. – Ч. II. – С. 738 (прим. 2).

Після промови Бутурліна всі поїхали до церкви. Там духовенство як українське, так і московське, що прибуло з посольством, у ризах чекало й було готове привести гетьмана й старшину до присяги. Але тут сталася непередбачена церемоніалом і несподівана для царських послів затримка. Не приступаючи до присяги, Б. Хмельницький поставив вимогу, щоб царські посли *наперед* склали присягу *за царя*, що він, "государ, гетьмана Б. Хмельницького і все Військо Запорозьке польському королеві не віддасть і за них буде стояти, вольностей не порушить, хто був шляхтич, козак чи міщанин і взагалі в будь-якім стані до цього часу був і маєтності мав, щоб так був і далі, і щоб цар видав на маєтності свої царські грамоти". Поставлена гетьманом вимога була дуже важлива як із формального, так і принципового погляду, і московські посли змушені були напружити всі зусилля та пустити в хід всю московську казуїстику, щоб довести, чому вони не можуть цю вимогу задовольнити. "В Московській державі, – відповів Бутурлін, – і попереднім царям присягу складали піддані, і теперішньому цареві всією державою складають присягу на те, щоб йому служити. А щоб складати присягу за великого государя, такого ніколи не бувало і не буде, і гетьманові навіть говорити про це не личить, бо кожний підданий повинен присягати своєму цареві". "И они б, гетманъ и все Войско Запорожское, какъ начали великому государю служить и о чемъ били челомъ, такъ бы и совершили и вѣру (присягу) великому государю дали по евангельской заповѣди безъ всякаго сумнѣнія, а великій государь учнетъ ихъ держать въ своемъ государскомъ милостивомъ жалованьи и въ призрѣніи и отъ недруговъ ихъ въ оборонѣ и захищеніи, и вольностей у нихъ не отнимаетъ и маетностями ихъ, кто владѣтель, вел[икій] государь ихъ пожалуетъ, велитъ имъ владѣть по прежнему" (Акты ЮЗР. – Т. X. – С. 225–226). Як бачимо, аргументація Бутурліна, оскільки вона дійсно була висловлена в Переяславі, а не вигадана потім спеціально для статейного списку, не торкалася прямо поставленого Б. Хмельницьким питання – присяги уповноважених послів за царя. Бутурлін мовчить про можливість такої присяги та натискує на те, що за московськими звичаями піддані присягають цареві, але за царя піддані присягати не можуть. Почуваючи слабість своєї аргументації, Бутурлін мусив додати пряму й категоричну обіцянку іменем царя, що цар буде В[ійсько] З[апорозьке] боронити від ворогів, вольностей не порушить і маєтності затвердить за тими, хто ними володіє.

Але відповідь Бутурліна не задовольнила гетьмана. Він вийшов з церкви і пішов до будинку полковника Тетері радитись. Бутурлін же з товаришами своїми й духовенством лишилися в церкві чекати на висліди наради. Момент був дуже критичний і важливий. "Гетманъ говорилъ о томъ съ полковники и со всѣми людьми многое время, и они (посольство) стояли въ церкви", – записано в статейному списку (Акты ЮЗР. – Т. X. – С. 226). З наради гетьман вислав до Бутурліна полковників Тетерю і Лісницького з повторною

вимогою, щоб Бутурлін склав присягу за царя. Бутурлін знову відповів заперечливо: "Николи того не водилось, чтобъ за царя присягали подданые, а присягаютъ царю подданые" (Акты ЮЗР. – Т. X. – С. 226). На це полковники цілком слушно завважили, що польські королі завжди присягають своїм підданим. Заувага полковників збила аргументи Бутурліна, і йому довелося шукати інших: "Королів польських не можна брати за приклад, бо перше, вони "невірні" (тобто "не православні"), друге – "не самодержці", третє – на що присягають, того не дотримують". "А в попередніх царів, усієї Росії самодержців, і в нашого царя Олексія Михайловича ніколи не бувало, щоб за великих государів складати присягу. Прислані вони до гетьмана і всього В[ійська] З[апорозького] з царським милостивим *словом*, яке й сказали гетьманові й старшині, і вони, зрадівши на милості царській, пішли до церкви й таких "непристойныхъ рѣчей не говорили". І тепер непристойно це говорити, "потому, что *государево слово премѣнно не бываетъ*" (Акты ЮЗР. – Т. X. – С. 226–227). У цій довгій відповіді було наведено два аргументи проти присяги: московський цар – самодержець, а не обраний цар, а крім того – "царське слово, раз дане, не міняється". Перший аргумент мав повну рацію і цілком відповідав тогочасному уявленню про самодержавних і обмежених монархів. Другий аргумент про незмінність царського слова також нібито знаходиться у зв'язку з особою монарха: монарх має владу персональну та царствує "Божою милістю", а не волею народу, і тому не потребує для скріплення сили свого слова присяги чи інших додаткових формальностей.

У відповідь на аргументи Бутурліна полковники заявили, що гетьман і старшина вірять царському слову, але козаки не вірять і вимагають присяги. Бутурлін на це сказав, що гетьман і старшина повинні пояснити козакам справу. З такою відповіддю полковники вернулися до гетьмана і за якийсь час гетьман із старшиною й козаками прибули до церкви. Тут гетьман оголосив рішення наради: "Вони у всьому покладаються на царську ласку і складуть присягу..., а про свої справи будуть чолом бити цареві" (Акты ЮЗР. – Т. X. – С. 228). Це означало, що гетьман і старшина вирішили скласти цареві присягу *на певних умовах*, прийняття яких було гарантовано царським словом. Цього ж дня склали присягу гетьман Б. Хмельницький, писар Виговський, присутні полковники, судді, військові осавули та обозний.

Після обряду присяги в церкві було переведено на заїзному дворі, за точно виробленою в Москві інструкцією, обряд *інвеститури* гетьмана. Обряд складався з того, що Бутурлін урочисто передав гетьманові привезені з Москви прапор, булаву, ферязь (верхній кафтан) і високу боярську шапку, виголосивши при передачі кожного з цих клейнодів відповідні промови. Потім Бутурлін передав гетьманові й старшині царські подарунки, після чого гетьман із старшиною урочистим походом вернулись до себе. Так закінчився цей історичний день, 8 січня 1654 р., принаймні стільки про події цього дня записано в статейному списку царського посла боярина Бутурліна.

Чи так воно відбулося в дійсності, ми не знаємо, бо бракує будь-яких офіційних документів чи записок з українського боку. На підставі ж вказівок деяких пізніших документів та записів викликає сумнів один дуже важливий момент, чи царські посли склали присягу за царя, чого домагались гетьман, старшина й козаки, чи вони обмежилися лише обіцянкою, скріпленою царським словом, що цар не буде прав і вольностей відіймати? Що справа з присягою послів за царя стояла не так, або не зовсім так, як то описано в статейному списку Бутурліна, видно вже з тексту самого списку, в цьому місці досить поплутаного й видимо перестилізованого. Поруч із категоричним твердженням, що посли відмовилися скласти присягу за царя, маємо не менш категоричне запевнення з боку царського посольства, перший раз у промові Бутурліна при передачі Б. Хмельницькому царської грамоти: "И ты бы гетьманъ Б. Хмельницкій и все В[ойско] З[апорожское], видя къ себѣ вел[икаго] государя нашего, е[го] ц[арскаго] в[еличест]ва, милость и жалованье, служили и всякого добра хотѣли и на е[го] ц[арскаго] в[еличест]ва милость были надежны". Другий раз на заяву Б. Хмельницького, щоб посли склали за царя присягу, Бутурлін знову запевнив, що цар задовольнить усі вимоги (чит[ай] вище). Нарешті, втретє, на вимогу полковників Тетері і Лісницького, Бутурлін заявив, що царське слово "*премѣнно не бываетъ*". Все це занотовано в статейному списку, але що занотовано *не все*, про це свідчать нам аргументи, що їх подали Б. Хмельницький і Виговський у своїх листах до царя. В листі з 17 лютого 1654 р. Б. Хмельницький писав: "*Словеси* бо царскому твоего ц[арскаго] в[еличест]ва всячески вѣровахомъ, какъ насъ тотъ же ближній бояринъ съ товарищи увѣщалъ и *увѣрилъ и на той вѣрѣ насъ непоколебимыхъ утвердилъ*" (Акты ЮЗР. – Т. X. – С. 434–435). В цих словах, особливо в спеціальному московському терміні "*вѣра*", можна бачити якщо не саму присягу, то щось близьке до присяги. В березні того ж року Б. Хмельницький у листі до московських послів нагадує: "Однако помните в[аши] м[илости] и сами, какъ В. Бутурлінъ словомъ е[го] ц[арскаго] в[еличества] *нас утвердилъ*, что е[го] ц[арское] в[еличест]во не токмо намъ права и привилегіи отъ вѣка данные потвердити и при вольностяхъ нашихъ сохранити, но и паче еще особые свои... показивати имѣетъ милости" (Акты ЮЗР. – Т. X. – С. 533). А Виговський писав козацьким послам до Москви: "О всемъ припоминати, какъ насъ *словомъ царскимъ* В. Бутурлин обнадеживалъ" (Акты ЮЗР. – Т. X. – С. 538).

Отже, коли припустити, що царські посли дійсно не присягали за царя, то це треба розуміти так, що, можливо, посли не виконали обряду присяги "по чиновной книгѣ передъ образомъ" і т. п. Замість присяги Бутурлін царським словом завірив і запевнив, що цар дотримуватиме ті умови, що їх поставив Б. Хмельницький. Але, запевняючи гетьмана й старшину в незмінності царського слова, Бутурлін міг дати клятву, тільки вже не за царя, а за себе персонально, що все те, що він говорить, – правда. В такому випадку

це не була присяга за царя, але все-таки присяга, клятва. І от цей факт, замовчаний у статейному списку, став відомий усім та утворив традицію, що присяга була "доконана з обох сторін". Посланець київського митрополита чернець Макарій Криницький, що виїхав з Києва до Луцька 15 січня 1654 р., оповідає: "Дня 8 Хмельницький удвох з Виговським віддав присягу і підданство московському цареві, на що йому *присягли навзаєм* посли..."[9] Найближчий до Переяславської ради український документ, що говорить про присягу, – це статті, прислані Юрієм Хмельницьким восени 1659 р. до московського посла кн. Трубецького (так звані Жердевські статті). В статті 1-ій читаємо: "Яко за славнои памяти небощика пана гетьмана Б. Хмельницкого, постановлены въ Переяславлѣ и *виконаню присяги изъ обоих сторонъ было*"[10]. Ця ж традиція відбилася і в літопису Величка, який занотував, що "по виконаню онои (присяги) дана Хмелницкому от помененого полномочного посла боярина Бутурлина царская короговъ и булава и иніє значніє от лица монаршого такъ самому єму, Хмелницкому, яко и всей старшинѣ и чернѣ тамъ бившой, дани подарунки; *з такимъ монаршимъ под клятвою словомъ и упев[не]нємъ*, же держитъ онъ... М[а]л[у]ю Росию зо всѣмъ войскомъ Запорожскимъ в своєй *протекции* при ненарушимомъ захованю старовѣчнихъ єя правъ и волностей, мѣєтъ єи отъ всякихъ неприятелей и наступствъ ихъ своими войсками и скарбами вспомагати и боронити"[11].

На підставі наведених вище даних можемо зробити такий висновок. Кількаразове посилання царських послів на царське слово, яке за тієї доби вважалося за присягу монарха, на підтвердження того, що права й вольності В[ійська] З[апорозького] не будуть порушені, що цар В[ійська] З[апорозького] полякам не віддасть і що державний та громадський лад України не буде змінений, було витлумачено й оцінено Б. Хмельницьким і старшиною як *акт, рівнозначний присязі царя*. Тому за цим актом наступив другий, рівнозначний – присяга гетьмана й козацької старшини. Таким чином, по суті справи обидві сторони взаємно взяли на себе певні зобов'язання, дотримання яких на майбутнє скріпили урочистими актами: московський цар – *своїм царським словом*, а Військо Запорозьке – присягою своїх представників із гетьманом на чолі.

9 та 10 січня продовжувалися пересправи гетьмана й старшини з царськими послами. 9 січня до Бутурліна прийшли гетьман Б. Хмельницький і писар Виговський. Спочатку Бутурлін запитав про відносини В[ійська] З[апорозького] до польського короля й кримського хана та про те, чи не було складено з ними договору. Гетьман і Виговський оповіли про кінець кампанії проти Польщі та про замирення хана з королем, але рішуче заперечили

---

[9] *Грушевський М.* Історія України–Руси. – Т. IX. – Ч. II. – С. 767.

[10] Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России (далі – Акты ЮЗР). – СПб., 1863. – Т. IV. – Док. 115. – С. 256–257.

[11] *Величко С.* Сказание о войне козацкой с поляками. – С. 95.

існування якого-будь договору з Польщею. Потім говорилося про способи охорони України й про стратегічні плани війни з Польщею (Акты ЮЗР. – Т. X. – С. 233–235). Бутурлін пригадав гетьманові заяву посла його Л. Капусти, щоб цар послав до Києва та до інших міст тисячі зо три свого війська. Тепер це військо під проводом Куракіна та Волконського має прибути скоро, і тому необхідно заготовити все потрібне. Гетьман відповів, що вони військові раді, вишлють на кордон полковника, щоб провів військо до Києва. Коли король до весни не буде наступати, то досить буде й 3-х тисяч (Акты ЮЗР. – Т. X. – С. 327). На цьому й скінчились пересправи 9 січня.

На другий день, 10 січня, на розмову прибули: гетьман, Виговський, обозний, судді, полковники, військові осавули та інша старшина. На цей раз при пересправах було піднято різноманітні справи і з боку гетьмана та старшини було поставлено певні умови. Ці умови так записані в статейному списку Бутурліна (Акты ЮЗР. – Т. X. – С. 242–245): 1. Як досі у В[ійську] З[апорозькому] хто був якого стану, так і надалі нехай буде: щоб шляхтич був шляхтичем, козак – козаком, міщанин – міщанином; 2. Щоб козаки судились у полковників і в сотників; 3. Щоб не було так, як за польського панування, коли пани забирали у померлих козаків маєтності, а жінку й дітей виганяли; 4. Щоб цар не велів відбирати у них вольності. Це все були умови про внутрішню автономію В[ійська] З[апорозького]. Бутурлін з товаришами своїми запевняли, що цар ці умови затвердить. Далі гетьман говорив: 5. Щоб війська козацького було 60 тисяч. Цареві буде честь і повага, що в нього багато війська, а як цар звелить, то й більше буде війська, під Зборовом у них було 360 тисяч війська. Платні ж війську вони не просять; 6. Нехай цар не велить брати з військових людей мита, мостовщини й перевозу. На це бояри відповіли, що у них з військових людей таких поборів не береться; 7. Щоб на гетьманську булаву було дано Чигиринське староство; 8. В двох чи трьох містах віддано доходи в оренду на певний реченець і роки ще не вийшли, нехай буде дозволено років додержати. Бутурлін обіцяв, що одкупів-оренд цар не відбере. На цьому й скінчились пересправи гетьмана з послами.

В такому порядку і в таких виразах занотовано в статейному списку Бутурліна пересправи гетьмана й старшини з царськими послами. Головні думки, висловлені на конференції 9–10 січня, мабуть, були переказані більш-менш правдиво, але нема певності, що й деталі були передані точно. Впадає в очі безсистемність, уривчастість запису, а головне – відчувається певна стилізація, переробка, яка мала за ціль висунути наперед усе, що йшло на користь Москви й на шкоду вольностей В[ійська] З[апорозького]. Правдоподібно, під час розмов питання обговорювалися детальніше, з більшими подробицями, ставлено їх в іншім аспекті, ніж то занотовано в статейному списку, а вже напевно не всі питання порушувано з ініціативи гетьмана й старшини; багато дечого було піднято за ініціативою московських послів, про що свідчать зміст і характер деяких пунктів. Треба мати також на увазі, що

це були лише *прелімінарні* пересправи, під час яких гетьман і старшина ставили запитання послам і висловлювали побажання не для остаточного їх вирішення, що залежало від царя, а з метою орієнтації, щоб довідатися, як посли будуть реагувати на те або те питання і які з цих питань можуть бути позитивно вирішені в майбутньому. Це добре розуміли й московські посли, які не на всі питання відповідали, деякі умови визнавали за можливі до здійснення, а на інші завважили, що з цим треба звернутися до царя. Тому цим прелімінарним пересправам не слід надавати більшого значення, ніж вони в дійсності мали[12]. Мотивами орієнтації та бажанням зафіксувати на письмі відповіді московських послів можна пояснити той факт, що 12 січня до послів прийшла делегація від старшини в складі писаря Виговського, судді Самійла Зарудного, полковника Тетері та інших та зажадала, щоб посли дали "писмо за своїми руками", "чтобъ волностямъ ихъ и правами и маєтностямъ быть по прежнему". Формальним мотивом для такої вимоги статейний список виставляє відмову послів присягати за царя. На це Бутурлін нібито відповів так: "Ми вам і раніше вже говорили, що ц[арське] в[еличест]во вольностей у вас не відбере і в городах у вас цар наказав бути вашим урядникам і судитися по своїм правам, маєтностей ваших цар не відбере... Ви ж заявили, що хочете послати бити чолом цареві, і тому треба робити так, щоб усе було виконано по царському наказу" (Акты ЮЗР. – Т. X. – С. 247).

На цьому й скінчилися пересправи в Переяславі. Враження від цих прелімінарів залишається неясним. Видима річ, що представники В[ійська] З[апорозького] не були як слід підготовані до переговорів з Москвою, бо попередній політичний та дипломатичний досвід, придбаний у стосунках з Польщею, Кримом, Семигородом, не давав вказівок, як справа договору поведеться з Москвою. Попередня практика, якої Б. Хмельницький мав намір триматися й супроти Москви, зразу ж показалася недостатньою в справі присяги царя; інших же метод та планів поки що не було виготовлено. Брак такої підготовки негативно відбився на переговорах з царськими послами. Серед умов, що їх висувають Б. Хмельницький і Виговський, переважають умови, взяті з попередніх договорів із польським королем, що торкаються козацького війська як окремого стану в державі, його прав і вольностей. До цих умов додаються, і то дуже обережно, ті, що вже торкаються Війська Запорозького як держави з окремим устроєм і порядками. Вимагають присяги на договорі і при цьому посилаються на приклад польського короля, а у відповідь дістають заяву, що "на Москві цього не водиться", що для самодержавного царя досить царського слова, що треба не вимагати, а "бити чолом", і т. п. Все ж таки ця перша зустріч представників В[ійська]

---

[12] М. Грушевський, навпаки, надає великого значення цим пересправам (*Грушевський М.* Історія України-Руси. – Т. IX. – Ч. II. – С. 765).

З[апорозького] з представниками московської дипломатії дала гетьманові й старшині досить матеріалу для пізнання московських порядків і концепцій та для висновків на майбутнє.

3. Од'їзд царського посольства до Москви. Виготовлення в Чигирині проекту договору з 23 статтями. Аналіз проекту та юридична оцінка

13 січня Б. Хмельницький віддав прощальний візит царським послам і з Виговським від'їхав до Чигирина, а Бутурлін приступив до виконання дальших царських інструкцій. Одержавши від гетьмана спис городів і містечок (разом 136), він 14 січня розіслав скрізь московських стольників і дворян з наказом оголосити про прийняття України під царську високу руку, привести людність до присяги та скласти опис городів, містечок, укріплень, гармат, запасів, видатних будов і монастирів. Сам же з іншими членами посольства поїхав до Києва. Відомо, на які труднощі наразився Бутурлін у Києві, особливо з боку київського митрополита, який і сам не хотів присягати, й заборонив присягу своїм дворянам і шляхті. З Києва Бутурлін виїхав до Москви. В інших містах та містечках приводили до присяги стольники й дворяни, але й їм трапилися подібні ж труднощі. З тих відомостей, які маємо[13], видно, що людність здебільшого неохоче йшла до присяги, дехто одмовлявся, декого гнали силою, а декого спокушали царськими дарунками. Народ не був поінформований про те, що сталося в Переяславі, кружляли різні поголоски і всіх непокоїли.

У цей час гетьман Б. Хмельницький перебував у Корсуні та в Чигирині й готував посольство до Москви. До нього доходили вісті про те, що робиться по містах і містечках на Україні, мав він відомості також з-за кордону про політичну ситуацію та про плани Польщі. Але поки що всю свою увагу звернув він на підготування посольства. Треба було все добре зважити, виробити накази послам, обміркувати в деталях умови майбутнього співжиття з Москвою, сформулювати "статті" майбутнього договору. Праці було досить, праці надзвичайно важливої й відповідальної. На жаль, ми не маємо жодних протоколів чи будь-яких записів важливих нарад у Корсуні та в Чигирині, отже й не знаємо, які саме питання на цих нарадах ставилися, як вони освітлювалися, дебатувалися, мінялися й ухвалювалися. Знаємо лише, що на цих нарадах остаточно було ухвалено й зафіксовано в двох основних актах, які, на щастя, збереглися в московських архівах, правда не в оригіналах, а в перекладах "з білоруського письма" на московську мову з певною стилізацією, а саме: в акредитивній для козацьких послів грамоті Б. Хмельницького та в 23-х статтях (артикулах). Обидва документи датовано 17 лютого 1654 р. Дотримуючись хронологічного порядку, подаємо зміст цих документів з відповідними поясненнями.

---

[13] Там само. – С. 767–777.

В акредитивній грамоті Б. Хмельницький від імені свого, Війська Запорозького і всього народу "православного російського"[14] звертається до царя, Олексія Михайловича, розповідає коротко про те, як В[ійсько] З[апорозьке], ведучи збройну боротьбу з Польщею, шукало помочі у московського православного царя, як цар згодився прийняти В[ійсько] З[апорозьке] під свою високу руку, як московське посольство в Переяславі переказало про згоду царя, передало гетьманові клейноди й "разговоръ пространный о всякихъ дѣлѣхъ съ нами учинили"; як тоді гетьман, усе В[ійсько] З[апорозьке] і ввесь "міръ христіанскій російскій" склали присягу цареві ("вѣру совершенную учинили есмы"). На підставі цього гетьман і В[ійсько] З[апорозьке] звертаються до царя з проханням і висловлюють певність, що від нього одержать усе, про що проситимуть, бо вірять царському слову, "какъ насъ тотъ бояринъ съ товарищи увѣщалъ и увѣрилъ и на той вѣрѣ непоколебимыхъ утвердилъ". Для цього вони висилають своїх послів: Самійла Богдановича (Зарудного), суддю військового, і Павла Тетерю, полковника переяславського, з товаришами з цією грамотою та просять, щоб цар їх милостиво вислухав і гетьмана, Військо Запорозьке і "весь міръ христіанскій російскій, духовныхъ и мірскихъ людей, всякого чину сущихъ, пожаловалъ, ущедрилъ и затвердилъ своими грамотами навѣки", права, устави, привілеї, всякі свободи й держання добр духовних і мирських людей всякого стану й ранг сущих, і все, що хто має здавна від князів і панів, і від королів польських "въ государствѣ Російскомъ" наданих, за що вони кров свою проливають, держачи те все і не бажаючи втратити, бо, мовляв, боярин обіцяв царським словом, що й "більшими свободами, державами й добрами нагородить цар, тільки бийте цареві чолом і вірно служіть". Одержавши те все, всі будуть служити вірно й коритися повік. В грамоті не все написано, а "більше скажуть посли". Такий був зміст грамоти. Треба підкреслити, що грамота робить враження суцільності й складена у виразах, які обхоплюють цілу державу – Військо Запорозьке – з усіма станами населення. Підкреслено зокрема, що гетьман і В[ійсько] З[апорозьке] просять затвердження всіх прав і вольностей в їх державі ("государствѣ Російскомъ"). З другого боку, двічі зроблену посилку на царське слово, дане іменем царя боярином Бутурліним і стверджене "вѣрою"[15].

Другий документ – "Статті"[16] – містить вступ і 23 артикули. У вступі виписано короткий царський титул з додатком нового титулу "и Малыя Росіи" (невідомо лише, чи цей додаток був в оригіналі, чи, що більш правдоподібно, додано в Москві при перекладі на московську мову), потім стоїть

---

[14] Вживання терміну "російскій" для означення Української держави та її населення особливо характеристичне для цієї доби. Одночасно для Московської держави і населення обидві сторони вживають: "Москва", "московскій".

[15] *Яковлів А.* Українсько-московські договори XVII–XVIII ст. – Варшава, 1934. – С. 20.

[16] ПСЗРИ. – СПб., 1830. – Т. I: 1649–1675. – Док. 119. – С. 322–327; Акты ЮЗР. – СПб., 1878. – Т. X. – С. 445 і дальші.

коротке звернення до царя з проханням, щоб цар виказав свою "милость" і пожалував, про що посли будуть бити чолом.

Далі йдуть артикули – статті. Не маючи оригіналу, не можемо сказати з певністю, скільки статей було в оригіналі і чи були вони поділені так, як це зроблено в московському перекладі з "бѣлорусскаго письма". З цього погляду викликає, наприклад, сумнів поділ статті 15 на дві статті: 15 і 16; також цілком непотрібно поділені на окремі статті вимоги про утримання війська й урядів (ст[атті] 8, 9, 10, 11). Щодо порядку статей та їх логічного зв'язку, то треба сказати, що, як на сучасний погляд, статті розміщено без жодного логічного порядку й зв'язку: статті загального характеру вміщено між статтями, що торкаються окремих спеціальних предметів, а статті, що торкаються цілої держави, вміщено між статтями, що трактують про окремі стани населення, про їх окремі права й вольності. Внаслідок такого розміщення статей основна ідея, якою кермувалися гетьман і старшина і яку вони поклали в основу проекту договору з Москвою, розбилась і замаскувалася питаннями менш важливими, які до того ще й непотрібно підкреслено й висунуто на перший план. У такому вигляді, як маємо його тепер, елаборат гетьмана Б. Хмельницького й старшини дав історикам (М. Грушевський) багато матеріалу для критики та прикрих зауваг на адресу його авторів, а також, і це далеко важливіше, прислужився до хибних висновків тих дослідників, які бажали довести, що договором 1654 р. Україна просто приєдналась до Московської держави як її провінція, на тих самих умовах, на яких вона була під владою польського короля (Д. Одинець). Нам здається, що ні критика проекту договору та його авторів, ані тим більше тенденційне його тлумачення, не поможуть правильно зрозуміти та оцінити цей документ. Для цього треба виходити з того матеріалу, який є у проекті договору, тільки наперед необхідно знайти основну ідею договору, перемінити порядок статей за їх змістом та логічним зв'язком та прийняти під увагу постулати, висловлені в Переяславі, та ті пояснення, що їх дали козацькі посли пізніше у Москві.

Свого часу автор цієї розвідки проробив цю підготовчу працю в монографії "Українсько-московські договори в XVII–XVIII віках" та прийшов до висновку, який поділяє й тепер[17]. Основна ідея цілого проекту договору – це встановлення таких міждержавних відносин України й Москви, при яких Україні застерігається державна самостійність як зовнішня, так особливо внутрішня, на умовах певного контролю міжнародних зносин з боку московського царя та виплати цареві, як протекторові, данини за військову оборону проти зовнішніх ворогів. Ідея *зовнішньої незалежності* висловлена в таких статтях проекту: в ст[атті] 6 про право вільного вибору гетьмана як голови держави й уряду; в ст[атті] 14 про право закордонних зносин України з чужими державами з обов'язком повідомляти царя-протектора про справи, які будуть йому ворожі; в статтях 15 і 16 про виплату цареві данини (три-

---

[17] *Яковлів А.* Українсько-московські договори... – С. 21–23.

буту), як то прийнято в інших землях ("як збирав турецький султан із Угорської, Мунтянської та Волоської земель"), певною одноразовою сумою ("цѣною вѣдомою") або ж шляхом збирання "доходів" через міських урядників. Сюди треба додати статті 13 й 17 про непорушність прав і привілеїв всього населення України без різниці станів та про підтвердження цього царськими грамотами (ці статті неточно формульовані, але зміст їх такий, як зазначено). Сюди ж можна додати з певним застереженням і статтю 21 про грошову платню командному складові козацького війська (полковникам, сотникам, осавулам) і козакам. Питання про платню військові як військовій силі Української держави, на нашу думку, треба розглядати в зв'язку з платнею протекторові, московському цареві. Йому проектується платити дань із державних доходів України за його військову поміч і оборону України. Але в тих випадках, коли сам протектор буде потребувати допомоги козацького війська, тоді належить платити цьому військові за допомогу. Так, принаймні, пояснили справу з платнею козацькі посли в Москві: вони заявили вимогу, щоб цар давав платню військові, коли воно "знаходитиметься на царській службі в чужих краях, поза межами своєї держави"[18]. Коли б цар відмовився давати платню з свого скарбу, то нехай платня військові йтиме за рахунок "доходів", що їх мають збирати на царя. В проекті договору стаття 21 сформульована без вищенаведеного пояснення і тому лишилося неясним, на якій підставі вимагається платню військові, коли сам гетьман у Переяславі заявив царським послам, що "військо платні не буде просити". Цю ж саму зауважу зробив цар і бояри в своєму указі. Отже, коли взяти під увагу пояснення козацьких послів, яке, очевидно, висловлює мотив, що ним кермувалася нарада в Чигирині, то треба й статтю 21 віднести до статей загального характеру. М. Грушевський слушно зауважив, що ця стаття мала також і агітаційне значення. Так, але це не перешкоджає тому, щоб статтю вважати за статтю загальнодержавного характеру і вмістити її вкупі з іншими статтями такого характеру.

Основна ідея в частині, що торкається *внутрішньої незалежності* Української держави, розвинута в інших статтях, причім ідея державної автономії персоніфікується в привілеях різних станів населення держави. Так, стаття 1 формулює непорушність прав і вольностей козацького стану в управлінні, суді та в приватно-правних відносинах ("добрах"), стаття 7 в козацьких, вдовичих і сирітських маєтках; стаття 3 гарантує права й вольності шляхти, стаття 4 – міського населення та міське самоврядування; ст[аття] 18 в зв'язку з ст[аттею] 13 гарантує права духовного стану й голови

---

[18] *Грушевський М.* Історія України-Руси. – Т. IX. – Ч. II. – С. [806,] 802–807 (коротка редакція протоколу з 13 березня). Таке ж пояснення не раз потім давали й представники Москви. Так, послові Кикіну р[оку] 1667 наказувалося розвідати у козаків, чи дається їм платня "з доходів", як на службу ідуть (Акты ЮЗР. – СПб., 1879. – Т. XI. – Додаток 3).

його, київського митрополита. Нарешті, про правне становище селянства й "підданого" населення говориться в статті 17. Таким чином, усі ці статті, взяті докупи і в зв'язку, за проектом договору, мали забезпечувати непорушність суспільно-громадського устрою й права всього населення держави. Цим гарантувалася повнота внутрішньої автономії України й усувалося будь-яке втручання влади московського царя у внутрішні справи Української держави.

Після забезпечення зовнішньої й внутрішньої самостійності Української держави та після встановлення певних умов для взаємовідносин України до її протектора, проект договору містив ще статті, що торкаються зовнішньої оборони держави: стаття 20 про утримання найманого військового відділу з 3000 на кордоні з Польщею, ст[аття] 23 про утримання такої ж залоги в 400 вояків в Кодацькій фортеці і в Коші, а також статті, що торкаються військових планів для війни з Польщею (ст[аття] 19) та для стримання татар від нападу (ст[аття] 22).

Після належного впорядкування та розподілу статей за їх логічним змістом, основна ідея проекту договору зайняла, як бачимо, відповідне їй місце; вона вже не закривається подробицями, а розвивається логічно й послідовно в усіх деталях. Але треба додати, що переводячи цю реконструкцію, ми тимчасово поминули деякі статті проекту. Ці статті попали в проект випадково, на підставі давньої традиції козацьких вольностей і порядків, що існували при польській владі, так званих "козацьких ординацій": щоб кількість козацького війська реєстрового була 60000 (ст[аття] 2), щоб на утримання гетьманського уряду було приділене Чигиринське староство (ст[аття] 5), а на утримання урядів військового писаря (ст[аття] 8), полковників (ст[аття] 9), суддів (ст[аття] 10), осавулів (ст[аття] 11), обозного й армати (ст[аття] 12) були призначені млини, маєтки й гроші на видатки. Ці статті, власне кажучи, є деталізацією статті 1, в якій вимагається збереження всіх прав і вольностей військових, деталізацією зайвою, зробленою лише під впливом давньої традиції. На загальну реконструкцію проекту договору ці статті не мають жодного впливу і не вносять нічого нового.

В такому вигляді уявляється нам виготовлений у Чигирині *проект договору з Москвою*. Пізніше, при пересправах у Москві, особливо при обмірковуванні договору в боярській Думі, були внесені важливі зміни й поправки, про що буде сказано на своєму місці.

4. Пересправи посольства Війська Запорозького в Москві

17 лютого 1654 р. було закінчено виготовлення наведених вище грамоти до царя й проекту договору й остаточно складено посольство до царя. Спочатку проектувалося поставити на чолі посольства військового писаря І. Виговського, найвищого і найближчого співробітника гетьмана, і з огляду на це з Москви було наказано путивльському воєводі прийняти й провадити посольство з особливою "честю". Але потім замість Виговського призначено

генерального суддю Самійла Богдановича (Зарудного) разом з переяславським полковником Павлом Тетерею як повноважних послів Війська Запорозького. В поміч їм призначено як послів другого рангу: брацлавського осавула Григорія Кириловича, гетьманового родича Кіндрата Якимовича, чигиринського отамана Герасима Гапоновича, Іллю Харитоновича та Івана Івановича (ці двоє без означення рангу). Крім того, з посольством їхали: військовий перекладач Яків Іванович, Сильвестр, ігумен Новгород-Сіверського монастиря, 12 значних військових товаришів, писар, 24 козаки, 2 сурмачі й 16 хлопців. Разом з посольством їхала депутація міста Переяслава в складі: війта Івана, бурмистра, райці та двох делегатів від міських цехів[19]. Посольство везло з собою грамоти гетьмана до царя: одну акредитивну, другу рекомендаційну для делегації м. Переяслава, листи гетьмана й писаря до бояр, *проект* договору з 23 статтями за власноручним підписом гетьмана з військовою печаткою, різні додаткові документи та подарунки[20].

Козацьке посольство виїхало з Чигирина 17 лютого й прибуло до Москви 11 березня 1654 р. На другий день, 12 березня, посольству було влаштовано урочисту зустріч і в'їзд у Москву, а 13 березня відбулася урочиста аудієнція у царя. Того ж дня відбулася перша дипломатична розмова козацьких послів із призначеними для пересправ боярами: кн. О. Трубецьким, В. Бутурліним, кн. Петром Головкіним та царським канцлером, думним дяком Алмазом Івановим, найвидатнішим московським дипломатом того часу. На пропозицію бояр посли на словах виклали умови, на яких Військо Запорозьке бажає прийняти протекцію московського царя. Словесна заява послів збереглася в двох редакціях московською мовою, короткій із 16 і довгій із 27 пунктами[21]. Порівнявши обидві редакції, М. Грушевський прийшов до висновку, що хоч обидві вони є твором московських дяків, та все-таки коротка редакція є первісним записом словесної заяви козацьких послів, менш стилізованим і в деяких місцях цікавішим, ніж редакція ширша, що являє собою офіційний протокол, виготовлений для царської Думи[22].

Оголошуючи зміст складеного в Чигирині проекту договору, козацькі посли не дотримувалися буквального тексту, ані порядку 23 статей, ані його стилізації й висловів; вони переказали тільки зміст статей, вносячи й дещо з тих нарад та дискусій, які велися в Чигирині, а іноді й додаючи від себе дещо. Під час цього переказу бояри запитували послів та вступали з ними в розмову з приводу окремих питань, іноді зав'язували дискусію, внаслідок якої вини-

---

[19] Акты ЮЗР. – Т. X. – С. 426–427.

[20] Там само. – Т. XI. – Додаток 2. – С. 743; *Карпов Г. Ф.* Переговоры об условиях соединения Малороссии с Великой Россией // Журнал Министерства народного просвещения. – 1871. – Кн. XI. – Ноябрь. – С. 28.

[21] Довгу редакцію опублікував Г. Карпов: Акты ЮЗР. – Т. X. – С. 437–446; коротку – М. Грушевський: *Грушевський М.* Історія України-Руси. – Т. IX. – Ч. II. – С. 802–807.

[22] *Грушевський М.* Історія України-Руси. – Т. IX. – Ч. II. – С. 801.

кали додатки або нові пункти. Так, коли посли висловили побажання про дотацію для козаків, що стережуть Кодак, та пояснили, що Кодак збудував король Владислав, щоб загородити козакам дорогу до Чорного моря, то бояри згадали при цьому, що козаки, які живуть на Запорожжі, не присягали цареві, отже нехай би гетьман велів і тих козаків привести до присяги. На це посли відповіли, що на Запорожжі живуть козаки "малые люди", й то "изъ войска перемѣнные, и тѣхъ де въ дѣло почитать нечего", а кошового й старшину туди посилає гетьман. На ст[аттю] 20 про висилку царського війська до Смоленська бояри відповіли, що в царя зібрано багато пішого і кінного війська, і що цар наказав для оберігання України від поляків В. Шереметьєву з численним військом іти на поміч гетьманові, а до Полоцька наказано виступити другому Шереметьєву з військом, до Брянська посилається з військом кн. О. Трубецькой, а на Смоленськ і Оршу піде сам цар з царями, царевичами служебними, найвидатнішими воєводами і з головною військовою силою. На це козацькі посли заявили, що цар це робить, бажаючи православних визволити з неволі невірних, але коли війна минеться, то все ж треба, щоб на кордонах "для всякаго береженія" стояло з 5000 війська. Потім бояри запитували, чи мав гетьман після присяги якісь зносини з Кримом і чи не сподівається гетьман нападу татар в спілці з поляками. Посли відповіли, що від хана посольства не було, але гетьман послав до хана своїх послів, щоб повідомити його про присягу цареві та довідатись, чи хан буде й далі тримати союз з гетьманом. І коли хан буде "в дружбі", тоді нехай би цар наказав донським козакам, щоб вони татар не воювали; коли ж хан не схоче бути в дружбі, тоді нехай донці, астраханці, казанські татари і калмики воюють Крим. На запит бояр, чи до польського короля прибула поміч від цісаря, папи, угорського князя чи від кого іншого, посли відповіли, що про це їм невідомо. Чи були у гетьмана посли від волоського або мунтянського володарів? Посли відповіли, що коли Ракочій і волоський володар почули, що В[ійсько] З[апорозьке] піддалося під царську високу руку, то писали до гетьмана, щоб був з ними в дружбі. На запит про ногайських мурз посли відповіли, що ногайці обіцяли бути в дружбі з гетьманом і далі. Нарешті, бояри запитували, чи не наступають поляки й литовці? На це посли заявили, що поки що про наступ не чути. На цьому й скінчилась конференція 13 березня. Відпускаючи послів, бояри зажадали, щоб посли подали оголошені ними статті на письмі (Акты ЮЗР. – Т. X. – С. 446).

На другий день, 14 березня, посли подали боярам виготовлений в Чигирині проект договору з 23 статтями за підписом гетьмана Б. Хмельницького і з військовою печаткою, зміст якого було вже переказано вище (с. 104–105). Чи була при цьому якась розмова бояр з послами, невідомо. 15 березня посли були запрошені на військову нараду в присутності бояр і почесних гостей. 17 березня посли передали боярам привілеї, що їх привезли з собою (привілей короля Казимира, даний В[ійську] З[апорозькому] у Зборові, Зборівський

договір, кор[олівський] привілей козакам на Трахтемирів, теж гетьманові на Чигиринське староство, жалувану грамоту короля Б. Хмельницькому на Медведівку, Жаботин, Кам'янку, Новоселицю та Суботів, на пустош за Чигирином та привілей на Суботів). М. Грушевський припускає, що в цей день могла відбутися нова конференція з боярами (*Грушевський М.* Історія України-Руси. – Т. IX. – Ч. II. – С. 808), але про це нема певних відомостей. 18 березня послів запрошено на парадний царський обід у Золотій палаті, з участю московського патріарха й вищих двірських бояр. Десь у цих днях, між 15 та 19 березня, відбулося засідання боярської Думи, на якій було обговорено подані послами статті проекту договору й ухвалено по статтям резолюції царя і бояр.

19 березня цар приймав послів у прощальній аудієнції, під час якої оголошено від імені царя, що цар велів підтвердити стародавні права і привілеї В[ійська] З[апорозького] своєю жалуваною грамотою, нагородити послів подарунками й відпустити. Після аудієнції у царя відбулася ще одна конференція з боярами. Бояри поставили послам додаткові питання про число суддів, про кількість людей, що обслуговують гармати, яку потрібно округу для їх утримання, що потрібно для утримання залоги в Кодаку й на Січі. Потім прочитали резолюції царя й бояр на подані статті проекту. В переважній більшості резолюції були позитивні й цілком стверджували статті без жодної зміни. Але деякі резолюції містили й новину. Так, на ст[аттю] 4 про виборних урядників по містах дано таку резолюцію: "Мають бути урядники: війти, бурмістри, райці, лавники (на підставі магдебурзького права), які мають збирати всякі доходи, грошима й збіжжям, і віддавати до царської казни через тих людей, що пришле для цього цар. Ці ж прислані люди будуть доглядати за зборщиками, щоб збирали по правді". (Отже, цар з двох запропонованих способів збирання дані (трибуту) вибрав спосіб збирання через міських урядників під контролем своїх людей). На статтю 14 про дипломатичні зносини гетьмана винесено резолюцію, якою дозволяються зносини з чужими державами при умові повідомлення про це царя. Лише зносини з польським королем та турецьким султаном дозволено з царського наказу. На статтю 21 про платню козацькому війську ухвалено переконати послів, щоб вони відмовилися від цього, бо цар зібрав велике військо і затратив великі кошти задля охорони України та оборони від "латинян", а крім того, в розмові з Бутурліним гетьман говорив, що не будуть вимагати платні військові. Ця остання резолюція, певно, була ще раніше оголошена послам на одній з попередніх конференцій чи при іншій нагоді, бо на неї посли реагували поданням окремої петиції дуже цікавого змісту. Посли писали, що хоч вони й просили для козаків по 30 злотих на козака, але коли це забагато, то хоч би дещо й зменшили, аби лише не вертатися до війська з порожніми руками, "бо як стольники до присяги приводили, то говорили, що гроші війську будуть, і тепер по всіх городах така слава пішла і всі сподіваються на царську

милість. А коли б довелося вернутися без грошей, то вони не знають, як мають військові очі показати" (Акты ЮЗР. – Т. X. – С. 485). Цей поклик на обіцянку царських послів мав успіх, бо від послів зажадали відомостей про число полків і старшин. Ці відомості посли подали в другому проханні, в якому просили швидше їх відпустити, бо кінчається зима, дороги псуються, і вони можуть затриматися в дорозі та тим розгнівати гетьмана. Г. Карпов кладе ці документи на час перед 19 березня, бо ж 19-го було вже оголошено царський указ, що цар висилає військові платню злотими[23].

Крім резолюцій під статтями, бояри оголосили рішення, які не були підписані під статтями: 1) щоб гетьман не мав зносин з польським королем і турецьким султаном (в резолюції під статтею 14 написано, що гетьман не матиме зносин *без указу царя*); 2) що царські воєводи будуть у Києві та в Чернігові; 3) що від митрополита діється багато неподібного; 4) що царське військо для оборони України вже готове; 5) щоб московських утікачів видавати Москві; 6) щоб гетьман послав для участі в царському поході під Смоленськ двох полковників: ніжинського – Золотаренка та переяславського – Тетерю із значним числом козацького війська (Акты ЮЗР. – Т. X. – С. 475–476).

Незважаючи на прощальну аудієнцію та на формальне відпущення козацьких послів 19 березня, посли не виїхали в цей день, ані в наступні; їм довелося чекати ще цілий тиждень на виготовлення царських грамот та договору і виїхати лише на 2-й день Великодніх Свят, 27 березня. Що робили посли увесь цей тиждень, невідомо. Г. Карпов, який працював над документами московського архіву та видав їх під своєю редакцією в X томі "Актов ЮЗР", зв'язує з цим останнім тижнем багато важливих актів як козацького посольства, так і московського уряду. В примітці до актів на ст. 477 Карпов зазначає: "Далѣе в дѣлѣ (архівному) документы относительно хронологіи перемѣшаны; при томъ же на нѣкоторыхъ изъ нихъ не обозначено никакихъ чиселъ" (дат). Він констатує, що "подлинное дѣло о пребываніи пословъ въ Москвѣ было уже раньше ... *разобрано и описано*"[24] (то значить, що той, хто раніше працював, розібрав "столбецъ" – коло, на якому було накручено полотнище зліплених кінцями один до одного документів, склав окремі документи докупи, не зазначивши, де були пропуски і чи були вони взагалі). Тому, дійшовши до цього місця документів, Карпов не мав іншого критерію для розміщення документів, а заразом і для встановлення дальшого порядку й хронології пересправ, крім свого власного міркування. І от він містить далі під датою 21 березня 1654 р. "Статьи, представленныя войсковыми посланниками боярамъ 21 марта, и государевы указы на нихъ" (документ XVII:

---

[23] *Грушевський М.* Історія України-Руси. – Т. IX. – Ч. II. – С. 810.

[24] *Карпов Г. Ф.* Критический обзор главных русских источников, до истории Малороссии относящихся. – М., 1870. – С. 22.

Акты ЮЗР. – Т. X). Далі Карпов пише, що довідавшись (коли, невідомо), що в указі царя на статті з 21 березня про платню військові є категорична відмова тепер давати цю платню, посли, незадоволені цим, подали ще одну петицію (документ XVIII), яку містить пізніше 21 березня. Наведені Карповим аргументи щодо подання послами 21 березня нових статей, числом 11, не мають, на нашу думку, під собою жодного ґрунту. По-перше, цих статей *посли не складали,* отже не могли їх подати в який-небудь день. Справді, редакція 11-ти статей уявляє переказ деяких артикулів із проекту договору з 17 лютого, складеного в Чигирині й дорученого послами боярам 14 березня. З московського оригіналу 11-ти статей із власноручними приписками дяка Алмаза Іванова видно, що цей документ виготовлено в царській канцелярії та що його складено разом із царськими жалуваними грамотами В[ійську] Запорозькому. Так, наприклад, як свідчить і сам Карпов (Акты ЮЗР. – Т. X. – С. 480, примітка), після ст[атті] 4 була написана і потім закреслена стаття про видачу жалуваних грамот на вольності козацькі й шляхетські й додано примітку: "Сія статья надобна ль, потому что грамоты посылаютъ". І дійсно, в оригіналі, переданому послам, ця стаття не була вміщена, проте в кінці чернетки, що лишилася в архіві, після указу під ст[аттею] 11, вона була додана рукою дяка Алмаза Іванова. До ст[атті] 6 про київського митрополита було зроблено примітку і потім закреслено: "Писать ли о митрополитѣ, потому что грамоты нынѣ не будетъ, въ писмѣ (проекті договору) написано жъ: только говоритъ словами". Дійсно, грамоти митрополиту не було видано. Нарешті, на самому кінці приписка: "Таково писмо дано посланникамъ". З другого боку, коли звернемося до чернетки жалуваної грамоти В[ійську] Запорозькому (Акты ЮЗР. – Т. X. – Док. 8 (XXI, I). – С. 491–494), то й тут знайдемо докази того, що грамота ця писалася одночасно з 11-ти статтями, бо при складанні грамоти бралося під увагу те, що мало бути включене в статті. Так, у чернетці грамоти взято в дужки місця: про надання Чигиринського староства на булаву (про це дано окрему грамоту), а також у двох місцях – на початку і в резолютивній частині – про право приймати чужоземних послів, бо про це говориться в указі під ст[аттею] 5. Та й сам Карпов признав, що "по нѣкоторымъ даннымъ, встрѣчающимся въ бумагахъ посольства, видно, что одновременно съ составленіемъ указовъ на статті 21 марта, начинали писать жалованныя грамоты"[25]. Отже статті, числом 11, текст яких надрукував Карпов під датою 21 березня 1654 р. (Акты ЮЗР. – Т. X. – Док. XVII), не *були складені* послами В[ійська] Запорозького, а є відповіддю царя, разом із жалуваними грамотами на проект договору з 17 лютого, поданий послами в Москві 14 березня. Тому цей документ треба віднести не до 21 березня, а на час пізніший, на 27 березня, коли були складені жалувані грамоти. Вирішуючи так питання про автора й дату статей, числом

---

[25] *Карпов Г. Ф.* Переговоры об условиях соединения... – С. 237.

11, ми тим самим висловлюємось проти твердження Карпова, що одержавши царські укази на ці статті, козацькі посли подали нову петицію про платню військові грошима. Останній документ ми відносимо на час перед відпуском послів, себто перед 19 березня.

Таким чином, не маємо документальних доказів про якусь діяльність козацьких послів 20–26 березня, зв'язану з їх завданням: вони чекали на виготовлення грамот і указів та на фактичний відпуск, який стався 27 березня 1654 р. Цього дня послам В[ійська] Запорозького були передані такі акти:

1) копія проекту договору з 17 лютого 1654 р. з підписаними під його 23-ма статтями царськими й боярськими резолюціями;

2) статті, числом 11, про які сказано вище;

3) царські жалувані грамоти: а) загального характеру всьому Війську Запорозькому, б) православній шляхті, в) переяславським міщанам;

4) жалувана грамота гетьманові на Чигиринське староство;

5) царські привілеї Б. Хмельницькому на Гадяцьке староство, на Субо-тів, Новоселицю, на Медведівку, Борки й Каменку;

6) царські грамоти-листи Б. Хмельницькому про діяльність козацького посольства в Москві, про нову печатку, а також про те, щоб гетьман прислав київського митрополита до Москви для пояснень у справі спору з воєводою про землю, нарешті про оголошення війни Польщі та про участь козацького війська з полковниками Золотаренком і Тетерею.

Всі ці документи датовано 27 березня 1654 року (Акты ЮЗР. – Т. X. – С. 477–506).

5. Встановлення тексту договору 1654 р.

Подавши по змозі повну зовнішню історію переговорів В[ійська] Запорозького з царем та боярами в Москві, перейдемо тепер до встановлення тексту договору 1654 р. З історії переговорів ми бачили, що основні умови договору були сформульовані ще в Переяславі під час розмов гетьмана Б. Хмельницького з московським посольством Бутурліна. Ці основні умови були деталізовані під час нарад гетьмана з старшиною в Корсуні та в Чигирині і нарешті остаточно висловлені в 23-х статтях за підписом гетьмана. Потім у Москві на конференціях козацьких послів з боярами статті-пропозиції були пояснені й витлумачені С. Богдановичем і Тетерею. Таким чином, *остаточним документом*, яким були *зафіксовані* пропозиції Війська Запорозького як сторони в договорі, є *проект договору* з 23-ма статтями, підписаний Б. Хмельницьким і датований 17 лютого 1654 р. Оригіналу цього документа досі не знайдено і не опубліковано. В справах московського Посольського приказу його нема. Року 1709 цар Петро наказував розшукувати в архівах оригінал статей Б. Хмельницького, але цареві донесли, що в архівах оригіналу нема (Акты ЮЗР. – Т. X. – С. 415). Дійшов до нас тільки "список съ бѣлорусскаго письма", себто *переклад* з української мови на мову москов-

ську, що залишився в справах Посольського приказу (Акты ЮЗР. – Т. X. – С. 446–450). Що ж торкається договірних умов, які виходили від Москви, то вони сформульовані й зафіксовані в таких актах: 1) в жалуваній грамоті Б. Хмельницькому й Війську Запорозькому загального характеру з дня 27 березня 1654 р.; 2) в 11-ти статтях та в царських указах під цими статтями з датою 27 березня 1654 р. Обидва акти були написані в Москві "бѣлорусскимъ письмомъ" і 27 березня 1654 р. передані козацьким послам Самійлу Богдановичу та Павлу Тетері. Оригінали цих актів так само до нас не дійшли; в архіві Посольського приказу лишились чернетки обох актів московською мовою, які були надруковані потім в офіційних виданнях: "Полном собрании законов Российской империи" (Т. I. – Док. 119. – С. 322–327), в "Актах, относящихся к истории Южной и Западной России" (Т. X. – С. 489–494) та в інших виданнях.

Порівнюючи ці документи щодо їх змісту, можна завважити, що пропозиції Б. Хмельницького з 17 лютого 1654 р. в кількості 23-х статей *цілком* вичерпуються згаданими вище жалуваною царською грамотою загального змісту та 11-ма статтями з царськими резолюціями під ними від 27 березня 1654 р. Пропозиції Б. Хмельницького – це *проект договору*, царські ж резолюції та жалувана грамота – це *відповідь царя, ратифікаційний акт царської влади.* Взяті разом, статті проекту, резолюції й грамота, становлять *повний текст договору* 1654 року.

Стаття 1 проекту договору про підтвердження прав і вольностей Війська Запорозького була ратифікована жалуваною грамотою 27 березня. Стаття 2 про те, щоб війська козацького було 60000, була ратифікована тією ж грамотою. Стаття 3 про підтвердження прав і вольностей української шляхти була підтверджена окремою жалуваною грамотою 27 березня. Стаття 4 про те, щоб доходи на царя ("дань") збирали міські урядники, була затверджена з деякими змінами резолюцією царя під ст[аттею] 1 в ред[акції] 27 березня. Стаття 6 про вільне обрання гетьмана була ратифікована таким же способом. Стаття 7 про непорушність маєтків козацьких удів і дітей була стверджена таким же порядком. Статті 8, 9, 10, 11 та 12 про встановлення платні Війську Запорозькому ратифіковані з деякими поправками царськими резолюціями під статтями 2, 3 та 4 в редакції 27 березня. Стаття 13 про непорушність прав, наданих від князів і королів духовним та мирянам, була затверджена жалуваною грамотою. Стаття 14 про право чужоземних зносин була ратифікована з деякими обмеженням жалуваною грамотою та царською резолюцією на статтю 5 в ред[акції] 27 березня. Стаття 15 про виплату цареві данини у формі трибуту не була ратифікована в запропонованій редакції, а була заступлена статтею 1 в редакції 27 березня. Стаття 16 становила тільки додаток до ст[атті] 15, а тому була затверджена разом із ст[аттею] 16. Стаття 17 про те, щоб цар видав київському митрополитові на його маєтки жалувану грамоту, доповнена в ред[акції] 27 березня, була затверджена резолюцією на статтю 6 в редакції

27 березня. Статті 19 і 20 про висланння царського війська під Смоленськ та про утримання військової залоги на кордонах України були стверджені указами під статтями 7 і 8 в редакції 27 березня. Стаття 21 про встановлення платні козацькому війську затверджена під ст[аттею] 9 в редакції 27 березня в такому розумінні, що встановлення постійної платні відкладається до вияснення доходів, які будуть надходити до царського скарбу, одночасно обіцяно вислати платню на військо з царської казни. Стаття 22 про способи оборони України стверджена резолюцією під ст[аттею] 10 в ред[акції] 27 березня. Нарешті, останню 23 статтю про утримання фортеці Кодаку й залоги в ній указом царя відкладено та узалежнено від додаткових інформацій.

Таким чином, усі запропоновані Б. Хмельницьким і Військом Запорозьким умови договору цар і бояри розглянули й прийняли в цілому або з деякими змінами в деталях. Тому ж, що інших, окрім зазначених вище, умов чи постанов під час пересправ у Москві не було прийнято, то треба вважати, що *повний і остаточний текст* договору 1654 р. встановлюють *документи*: 1. Проект договору з 17 лютого 1654 р.; 2. Жалувана царська грамота з 27 березня 1654 р.; і 3. 11 статей, виготовлених в Москві в Посольському приказі, з датою 27 березня 1654 р.

З погляду *форми* договір 1654 р. не становить єдиного акту за підписом сторін: гетьмана В[ійська] Запорозького – з одного боку, та московського царя – з другого боку. Умови договору містяться в кількох актах різних формою: гетьман Б. Хмельницький та В[ійсько] Запорозьке заявили свої умови у формі подання, "чолобитної"; акти ж, що вийшли від імені царя, мали форму і редакцію "пожалування" та "указів". Отже акти, якими обмінялись сторони, бувши своєю суттю *договором*, себто згодою двох сторін, двох держав, прибрали форму "прохання" та "милості", "пожалування". Така принижуюча одну з пертрактуючих сторін форма договору 1654 р., на думку деяких авторів (Г. Карпов[26], П. Куліш[27], [Д.] Одинець[28]), має неабияку юридичну вагу: вона нібито свідчить, що жодного договору в точному розумінні цього терміну між Україною та Москвою не було і не могло бути, що Україна віддалася цілком на ласку московського царя, що цар як абсолютний монарх тільки "пожалував" В[ійсько] Запорозьке, затвердивши деякі з давніх прав і привілеїв козацьких. Цього погляду не поділяє Б. Нольде, визнаючи двосторонній характер акту 1654 р., з одного боку – вияв волі царя у формі "пожалування", а з другого – безперечно договірний характер акту[29]. Думка Б. Нольде, з формального боку, цілком відповідає документам: справді, з погляду форми, що її надали актові 1654 р. обидві сторони, акт цей становить

---

[26] *Карпов Г. Ф.* Критический обзор главных русских источников... – С. 68–72.

[27] *Кулиш П.* Отпадение Малороссии от Польши (1340–1654). – М., 1889. – Т. 3. – С. 404.

[28] *Odinec D. M.* Připojeni Ukrajiny k Moskevskému státu. (Historicko-pravni náčrtek) // Sborník věd právnich a státnich. – Praha, 1926. – R. XXVI. – Sešit 4. – S. 382–426; почасти Мякотін.

[29] *Nolde Boris E., bar.* L'Ukraine sous le protectorat russe. – Paris, 1915. – P. 11–14.

"прохання", "чолобиття" від гетьмана й В[ійська] Запорозького і "пожалування", "укази" від московського царя. Але Б. Нольде робить з цього хибний висновок, ніби акт 1654 р. виявив своєю формою та змістом "дві ідеї", які нам тепер здаються протилежними, що виключають одна одну – це ідею "милості суверена" та ідею "договору" – умови. Висновок цей хибний тому, що форма договору 1654 р. аж ніяк не зв'язана з його змістом: *акт 1654 р. є дійсно договір* між Військом Запорозьким та Москвою.

Питання, чому актові 1654 р. надано невідповідну до його змісту форму, на нашу думку, можна пояснити тим, що в цьому випадку московський уряд узяв за зразок акти Зборівського договору Війська Запорозького з польським королем: з одного боку, королівський маніфест – жалувану грамоту, а з другого – привілей, що містив у собі статті договору. При тих поглядах на форму й букву, які існували в Москві, цілком природно було, що московські дяки не зважилися запропонувати цареві іншу форму, ніж та, якої вжив польський король. Вжити договірної форми там, де польський король ужив форми "пожалування", за тодішніми московськими звичаями вважалося б за приниження царського маєстату. Тому московська канцелярія, складаючи договір з В[ійськом] З[апорозьким], вжила тієї форми, якої вжито для Зборівського договору, скопіювавши цю форму навіть в деталях: отож, як і під Зборовом, було видано укази, що затверджували статті, а крім того, дано жалувану грамоту, подібну формою до Зборівського привілею[30]. Тому немає підстави надавати важливого юридичного значення цій формі договору 1654 р. та робити висновки про те, що акт цей не був договором двох рівноправних сторін, а тільки актом "пожалування", "ласки" царевої. З історії відомо, що в договорах, які складала Москва з наступними гетьманами, форма "пожалування" часто мішалася з чисто договірною формою, так що одні статті подавали гетьмани на затвердження царя, інші знов подавав цар, а стверджували гетьмани, старшина і козацтво (наприклад, Переяславські статті р[оку] 1659, Глухівські статті р[оку] 1669 та інші). З погляду Москви було вигідно надавати значення формі, бо "пожалування" царя, як акт однобічний, можна було легко скасувати чи взяти назад однобічним же актом царя. Але, як відомо з історії московсько-українських відносин, цар вимагав, щоб усі дальші гетьмани, приймаючи гетьманський уряд, підтверджували присягою договір 1654 р., а відступлення від цього договору кваліфікувалося як "*зрада*". Така вимога є доказом того, що акт 1654 р. був дійсно двостороннім договором, бо коли б він був лише виявом "милості" московського царя, тоді не було б місця для "зламання" акту, ані для "*зради*" з боку гетьмана, тільки, може, для "невдячності"[31].

---

[30] *Яковлів А.* Українсько-московські договори... – С. 34–35; *його ж.* Договір гетьмана Богдана Хмельницького з Москвою року 1654 // Юбілейний збірник на пошану академіка Дмитра Йвановича Багалія. – К., 1927. – С. 593–594.

[31] *Яковлів А.* Українсько-московські договори... – С. 35.

Автори, що заперечують двосторонність акту 1654 р., посилаються ще й на те, що, мовляв, Б. Хмельницький і В[ійсько] З[апорозьке] попереду склали присягу цареві без жодних умов, а потім вже звернулись до царя з "чолобиттям" і дістали царське "пожалування". Але це твердження не відповідає історичним фактам: перед тим, як скласти присягу, гетьман зажадав присяги московських послів за царя і згодився присягнути лише після того, як посли дали замість присяги "царське слово" ("царскимъ словомъ увѣрили"), що поставлені гетьманом і старшиною умови цар прийме, та після того, як гетьман і старшина заявили, що вони пошлють свої умови до царя через своїх послів. Із цього виходить, що В[ійсько] З[апорозьке], як сторона в договорі, поставило певні умови, друга сторона – цар, через своїх уповноважених послів умови прийняв і ствердив своїм царським словом та ще й дав заранні згоду затвердити інші, евентуальні вимоги ("и большая получите, рече (Бутурлін), только просите"). Отже, гетьман Б. Хмельницький і В[ійсько] З[апорозьке] склали присягу *на певних умовах*, виговоривши собі право сформулювати ці умови пізніше.

Нарешті, акт 1654 р. обидві сторони – Україна й Москва – в офіційних актах іменують "договором", "трактатом", "договорными статьями". З огляду на цілковите замовчання противниками договірного характеру акту 1654 р. документальних про це даних, наводимо тут важливіші з них, дотримуючись хронологічного порядку.

В резолюціях царя на статті гетьмана Юрія Хмельницького, що були вислані до Москви в грудні 1659 р., договір 1654 р. іменується "Переяславскимъ *договоромъ*", наприклад, під статтею 8: "Царское величество указалъ впредь о кримскомъ ханѣ быть по Переяславскому договору", та в інших місцях[32]. В статейному списку дяка Башмакова, що був посланий царем для відібрання присяги від гетьмана Брюховецького, 24 серпня 1663 р. сказано: "Великій государь... держитъ васъ, гетмана... въ своемъ государскомъ милостивомъ жалованьи по прежнимъ вашимъ правамъ и вольностямъ и по *договорнымъ* статтям прежняго гетмана Б. Хмельницкаго"[33]. В царському маніфесті до старшини й Війська Запорозького з 7 липня 1667 р. читаємо: "Съ начала подданства гетмана Б. Хмельницкаго и до сего времени... въ разныхъ годѣхъ въ *договорныхъ статьяхъ* написано..." (Там само. – С. 181). В царському указі під статтею 13 Глухівських статей з 16 березня 1669 р. читаємо таке місце: "А на прежнихъ радахъ въ *договорныхъ статьяхъ* укрѣплено и душами вашими утверждено..." (Там само. – С. 223). В актах обрання гетьманів Самойловича 18 червня 1672 і Мазепи 22 липня 1687 р. сказано: "Велѣлъ на радѣ вычесть статьи, каковы даны по

---

[32] *Бантыш-Каменский Д. Н.* Источники малороссийской истории / Изд. О. Бодянский. – М., 1858. – Ч. I. – С. 121.

[33] Там само. – С. 128–129.

указу вел[икаго] г[осуда]ря прежнему гетману Б. Хмельницкому и всему В[ойску] З[апорожскому], на каковыхъ статьяхъ были подъ высокою рукою е[го] ц[арскаго] в[еличест]ва прежній гетманъ Б. Хмельницкій и все В[ойско] З[апорожское]" (Там само. – С. 235, 306). Тут нема виразу "договор", але слова: "на каковыхъ статьяхъ были подъ высокою рукою" ясно вказують на договірний характер, бо тут термін "статьи" вжито замість слова "умови". В грамоті царя Петра І гетьманові І. Скоропадському з 5 січня 1711 р. написано: "Соизволяемъ ему, гетману, всякіе воинскіе и гражданскіе въ Малой Россіи дѣла управлять по войсковымъ правамъ, по прежнимъ обыкновеніямъ и по *постановленнымъ пунктамъ*, на которыхъ приступилъ подъ высокодержавнѣйшую руку... гетманъ Б. Хмельницкій со всѣмъ Войскомъ Запорожскимъ и народомъ малороссійскимъ"[34]. В указі Петра І з 29 квітня 1722 р. на статті гетьмана Скоропадського під ст[аттями] 3 та 4 читаємо: "Опредѣленъ къ Вамъ бригадиръ съ 6 помощниками, которому велѣно чинить по *трактату, учиненному* съ Хмельницкимъ"[35]. В указі Петра І того ж дня про Малоросійську колегію сказано, між іншим: "...которому (бриг[адиру] Вельяминову. – *А. Я.*) съ общаго съ вами совѣта и согласія, – чинить то все, какъ опредѣлено въ помянутыхъ Хмельницкаго *договорѣхъ*..." (*Бантыш-Каменский Д.* Источники малороссийской истории. – Ч. II. – С. 317 [тут і далі курсив А. Яковліва (*прим. ред.*)]). В іншому місці цього ж указу сказано: "А каковы прошеніи и *предложенные и рѣшительные договорные учиненные пункты* гетмана Богдана Хмельницкаго и протчихъ гетмановъ, съ оныхъ, Богдана Хмельницкаго, *для дѣйствія*, а съ протчихъ *для вѣдома*, прилагаются при семъ копіи" (Там само. – С. 325). В указі Петра ІІ з 25 липня 1727 р.* про обрання гетьмана читаємо: "...въ Малую Россію и В[ойско] Запорожское гетманъ и старшина будуть опредѣлены вскорѣ, какъ прежде было *по договору* Б. Хмельницкаго" (ПСЗРИ. – СПб., 1830. – Т. VII: 1723–1727. – Док. 5127. – С. 828–829).

Таким чином, незважаючи на подвійність своєї форми, акт 1654 р. є в дійсності *двобічним договором* між гетьманом Б. Хмельницьким і В[ійськом] З[апорозьким] та московським царем; за договір уважали його сторони в офіційних актах.

6. Аналіз договору 1654 р. з погляду його змісту й правного значення

Установивши текст і форму договору 1654 р., переведемо аналіз умов договору з погляду їх змісту й правного значення. Треба завважити, що юридичний аналіз цього договору незвичайно важкий, і то не тільки тому,

---

[34] ПСЗРИ. – СПб., 1830. – Т. IV: 1700–1712. – Док. 2242. – С. 468–469.

[35] Там само. – СПб., 1830. – Т. VI: 1720–1722. – Док. 3990. – С. 669; *Бантыш-Каменский Д. Н.* Источники малороссийской истории / Изд. О. Бодянский. – М., 1859. – Ч. II. – С. 115.

* У виданні 1954 р. помилк. друк. "1272 р." (*прим. ред.*).

що текст договору міститься в різних як формою, так і змістом, документах, а й тому, що договір складали в XVII ст., коли політичні й державні концепції були зовсім інші, ніж тепер, коли політичні діячі мислили іншими, ніж ми, категоріями. З цього погляду необхідно передусім зазначити, що державно-політичні ідеї тієї доби не були ще так розвинуті, щоб уживати таких, наприклад, абстракцій, як "держава" сама по собі, незалежно від її монарха чи людності. В політичних актах XVII ст. юридичні стосунки між державами уявлялись як стосунки між особами монархів чи іншими носіями державної влади, а не як стосунки між державами. З погляду договору 1654 р., юридичні стосунки, що повстали внаслідок цього договору, зв'язують не Військо Запорозьке та Москву як окремі держави, а гетьмана Б. Хмельницького, що персоніфікує Україну (Військо Запорозьке), та царя Олексія Михайловича, що персоніфікує Московську державу. У договорі згадано, зокрема, всі верстви тодішньої людності України: козацтво, шляхту, духовенство, міщан, вільних селян та "підданих", але всі вони разом становлять єдину державу – Військо Запорозьке, що на чолі його стоїть гетьман. Персоніфікації як способу уявити абстрактні ідеї про права держави в тій чи іншій сфері державного управління вживається всюди в договорі 1654 р. Коли, наприклад, говориться про права козаків чи шляхти самих себе судити або про права урядників міських збирати податки, то це очевидно тільки персоніфікація і її не можна тлумачити за буквою договору. Тим часом деякі автори (от як Мякотін, Нольде та почасти й Грушевський), аналізуючи умови договору, виходять іноді тільки з буквального його змісту та надають деяким статтям не те значення, яке вони в дійсності мають.

Коли складався договір 1654 р., Україна була фактично і юридично цілком самостійна держава: юридично, бо державно-правні стосунки між Україною й Польщею, сформульовані в договорах Зборівському та Білоцерківському, були внаслідок війни зірвані. Україна не визнавала над собою іншої влади, крім влади свого гетьмана, і як вільну, незалежну державу Україну трактував і московський цар. Фактично Україна стала вільною ще перед зазначеними договорами. Отже, складаючи договір з Москвою як незалежна держава, Україна ставила свої умови, що їх друга сторона в договорі – Москва – прийняла.

Які це були умови і які юридичні стосунки вони встановлювали між обома цими державами?

У жалуваній царській грамоті Б. Хмельницькому з 27 березня 1654 р. гетьман і Військо Запорозьке іменуються "*підданими*" московського царя. Це підданство означене в таких словах: "Быть подъ нашею царскаго величества высокою рукою по своимъ прежнимъ правамъ и привилеямъ и по всѣмъ статьямъ, которые писаны выше сего... и во всемъ быти въ нашей государской волѣ и послушаніи во вѣки". Нехай яке категоричне таке означення "підданства", все ж його не можна тлумачити *дослівно*, що, мовляв,

Україна з'єдналась з Москвою та втратила своє самостійне державне існування, увійшовши до складу Московської держави, а гетьман, Б. Хмельницький, і все населення України стали "підданими" московського царя. В наведеному тексті сказано, що Україна має бути під високою рукою царя "по своїм прежнім правам і привілеям та по всім статтям, що написані в договорі". А ці права, привілеї та статті, як побачимо далі, зводять "підданство" тільки до номінальної "протекції-оборони царя" та до одержання данини. Як зазначив Б. Нольде, документи не надають особливого значення цій формулі, бо поруч неї уважливо зазначають права, які, за договором, належать цареві, щодо України (цитована вище праця Б. Нольде, с. 39).

За проектом договору, що його подали 14 березня 1654 р. в Москві посли В[ійська] З[апорозького], ці права складаються тільки з права одержувати грошову данину у формі трибуту. При пересправах у Москві козацькі посли так формулювали умову про виплату данини цареві: "А будетъ де государь изволитъ, и гетманъ де и В[ойско] З[апорожское] учнутъ государю доходъ давать съ В[ойска] З[апорожского] противъ того жъ, какъ сбираетъ турскій салтанъ съ Венгерской, и съ Мутьянской, и съ Волоской земли, смѣтя мѣстнымъ дѣломъ" (Акты ЮЗР. – Т. X. – С. 441). Що таке формулювання умови про данину належало самому Хмельницькому, це видно з такого вислову в листі до послів із 21 березня 1654 р.: "При семъ и то не мѣшает припомнить, съ какою пріязнью пословъ своихъ цесаръ турецкій до Браславля, хотя бусурманинъ, до насъ присылалъ и при милости своей не только наши вольности подтвердити, но и сугубыми удовлѣти обѣщался, и *никакой дани отъ нас не требовалъ*" (Акты ЮЗР. – Т. X. – С. 555). Відповідно до цього, у поданих послами 14 березня статтях на письмі було запропоновано таку редакцію умови про данину. Стаття 15: "Какъ по иныхъ земляхъ дань вдругъ отдается, волили бъ есмы, чтобъ цѣною вѣдомою оть тѣхъ людей, которые твоєму ц[арскому] величеству належатъ" (Акты ЮЗР. – Т. X. – С. 446). Отже, ми бачимо, що в статті, яка була подана на затвердження царя, було висловлено бажання, щоб майбутні стосунки між В[ійськом] З[апорозьким] та Москвою були такого ж порядку, як стосунки Угорщини, Молдавії, Волощини з турецьким султаном, себто внаслідок договору 1654 р. між Україною та Москвою мали встановитися стосунки номінального васалітету з виплатою Україною московському цареві дані. Той факт, що московські бояри не прийняли форми виплати данини "цѣною вѣдомою", себто одноразово, а замінили збиранням доходів з міст через міських урядників та передачі їх царським людям, для цього присланим, не міняє суті справи, бо фінансова адміністрація залишилась в руках української влади, роль же московських агентів обмежувалась тільки перебиранням зібраної данини та доглядом за правильністю зібраних сум[36].

---

[36] *Яковлів А.* Договір гетьмана Богдана Хмельницького з Москвою року 1654. – С. 595–597.

Одержання грошової данини за проектом договору становило *всі права* московського царя щодо України. Але в Москві добре розуміли, що право на данину, згідно з тодішнім міжнародним звичаєм, то – проста *фікція*, тому бояри намагалися знайти спосіб, щоб реальніше контролювати чинність уряду України. Такий спосіб було знайдено і зафіксовано в договорі 1654 р. при ратифікації умови про *закордонні зносини* гетьмана та його уряду. Під час пересправ в Переяславі обмірковувалися різні плани, що торкалися Польщі, Туреччини, Криму тощо. Гетьман висловився так: "А будетъ де вел[икому] государю учинится вѣдомо, что польскіе люди учнутъ собираться на государевы украйны, гдѣ они живутъ, чтобъ велѣлъ ему о томъ вѣдомо учинить. А что де у него, гетмана, про поляковъ и отъ крымскаго хана какихъ вѣстей будетъ, и онъ, гетман, про то государю извѣстно учинитъ тотчасъ"[37]. Як бачимо, тут мова йшла тільки про взаємну інформацію про сусідні держави та про спільні заходи щодо оборони, себто про такі стосунки, які звичайно бувають між державами, що склали між собою *взаємно-оборонний союз*. Цю ідею мало не дослівно сформулювали козацькі посли при пересправах з боярами у Москві: під час перших пересправ 13 березня бояри розпитували послів про зносини В[ійська] З[апорозького] й гетьмана з Кримом, Молдавією, Волоською землею, Польщею та Литвою. 14 березня подали посли на письмі проект договору, в якому статтю 14 було сформульовано так: "Послы, которые изъ вѣка изъ чужихъ земель приходятъ къ В[ойску] Запорожскому, которые къ добру бъ были, вольно приняти, чтобъ то е[го] ц[арскому] в[еличест]ву въ кручину не было, а чтобъ имѣло быть противъ е[го] ц[арскаго] в[еличест]ва, должны мы е[го] ц[арское] в[еличест]во извѣщати". На цю статтю бояри об'явили послам такий царський указ: "Чтобъ гетманъ съ польскимъ королемъ и турецкимъ султаномъ не ссылался". Указ посли зрозуміли з погляду взаємних союзних обов'язків України й Москви, себто, – що не слід мати зносини з цими двома сусідами-ворогами, бо й собі зауважили боярам: "О томъ де ц[арскому] в[еличест]ву и гетманъ писалъ, чтобъ польскимъ и литовскимъ лестнымъ ссылкам не вѣрить" (Там само. – С. 475). Так розумів і тлумачив цю умову Б. Хмельницький р[оку] 1657, коли, вже тяжко хворий, на дорікання московського посла Ф. Бутурліна, що гетьман склав договір з Ракочієм та допомагав шведам проти Москви, відповів: "Ніколи не відстану я від шведського короля, з яким маю дружбу більше шести років... Шведи – люди правдиві: уміють заховати і приязнь, і обіцянки. А великий государ учинив було наді мною, гетьманом, та над всім Військом Запорозьким немилосердіє своє, замирившись із поляками і бажаючи вернути їм нашу отчизну"[38].

---

[37] Акты ЮЗР. – Т. X. – С. 567–569.

[38] [*Бантыш-Каменский Д. Н.* История Малой России. – 5-е изд. – К., 1993. – Ч. 2. – С. 217.]

Наведені факти показують, що з боку В[ійська] З[апорозького] питання про право чужоземних зносин було поставлено так, що обмеження його торкалися тільки зносин із ворожими обом державам країнами та були обопільні, як це звичайно буває при союзних договорах. Одностороннє обмеження чужоземних зносин було противне дійсному наміру Б. Хмельницького. Тим часом, як видно з тексту указу царя на статтю 14 проекту договору та на статтю 5 в редакції 27 березня, цар обмежив контролем Москви пасивне право України приймати та відпускати послів, а також обмежив і активне право щодо Польщі й Туреччини ("а съ турецкимъ султаномъ и съ польскимъ королемъ безъ указа е[го] ц[арскаго] в[еличест]ва не ссылаться"). Але й цей обмежуючий царський указ усе-таки визнав у принципі право України як окремої держави на чужоземні зносини, хоч і під певним контролем московського царя. Встановлені таким способом взаємовідносини поміж Україною й Москвою набули характеристичних ознак *протегованої держави до її протектора*[39].

Те, що цар змінив запропоновану Б. Хмельницькому умову про чужоземні зносини, привело тільки до того, що умову цю зовсім не виконувано в редакції, що її встановила Москва, ані навіть у редакції, запропонованій Б. Хмельницьким. Гетьман Б. Хмельницький до самої своєї смерті вільно здійснював як пасивне, так і активне право чужоземних зносин як носій верховної влади незалежної держави. З дипломатичних документів, що їх писар Виговський передав Бутурлінові перед смертю Б. Хмельницького, та з висланих з Тетерею до Москви р[оку] 1657, довідуємося, що Б. Хмельницький був у дипломатичних зносинах із курфюрстом бранденбурзьким Фрідріхом-Вільгельмом, із Швецією, Угорщиною, Туреччиною, Молдавією, Волощиною, Кримом, Польщею, причому зносини провадив цілком самостійно, не повідомляючи царя[40].

Окрім контролю над міжнародними зносинами України, Москва бажала забезпечити собі також і військовий контроль над внутрішнім життям В[ійська] Запорозького, застерігаючи собі право тримати своїх воєвод із військовими залогами в найголовніших містах України. З історії В[ійська] Запорозького відомо, яку велику роль у стосунках України з Москвою відігравали царські воєводи з військовими залогами, відряджені до різних міст. Вони тримали в своїх руках головні комунікаційні шляхи, втручалися у внутрішні справи держави, в боротьбу різних груп населення, дедалі зміцнювали московський вплив на Україні. Право своє мати воєвод московський уряд виводив або з договору 1654 р., або ж з усіх пересправ, що відбулися в Переяславі та в Москві. Отож, наприклад, виряженому р[оку] 1657 до гетьмана

---

[39] *Яковлів А.* Договір гетьмана Богдана Хмельницького з Москвою року 1654. – С. 598–599.

[40] Акты ЮЗР. – Т. XI. – Додаток 2.

окольничому Бутурлінові наказано було запитати, чому на Україні воєвода є тільки у Києві, тим часом як посли гетьмана р[оку] 1654 "склали договор" у Москві, щоб воєводи були в Києві, Чернігові, Переяславі та в Ніжині. На це Б. Хмельницький відказав, що він не наказував послам своїм, щоб воєводи були в цих містах; навпаки, під час пересправ у Переяславі було умовлено, що воєвода буде тільки у Києві. В дійсності було так: ще року 1653 Б. Хмельницький прохав царя через посла Капусту, нехай би цар вирядив до Києва свого воєводу з 3000 війська. Під час пересправ у січні 1654 р. Бутурлін нагадав про це Хмельницькому та прохав його дати перепустку воєводі на приїзд до Києва. Хмельницький згодився, але зауважив, що коли поляки не будуть наступати, то 3000 війська вистачить. Цар призначив воєводою до Києва кн. Куракіна; в наказі йому з 30 січня 1654 р., між іншим, було зазначено: "По челобитью гетмана Б. Хмельницкаго... послалъ ихъ и воєводу въ Кіевъ и съ ними велѣлъ государь быть въ Кіевѣ ратнымъ людемъ для *береженья отъ приходу поляковъ и всякихъ воинскихъ людей*" (Акты ЮЗР. – Т. X. – С. 355). Отже, присутність воєводи в Києві виправдувалась зовсім іншими мотивами, ніж ті, що їх навів р[оку] 1657 посол Бутурлін. У проекті договору з 17 лютого 1654 р. нічого не було сказано про воєвод у Києві та в інших містах. Під час пересправ у Москві бояри запропонували, щоб царські воєводи були в Києві та в Чернігові, але цю умову *не було внесено* ані до жалуваної грамоти, ані до 11 статей у редакції 27 березня 1654 р.

Таким чином, *всі права* щодо України, що, за договором 1654 р., належали московському цареві, обмежувалися тільки правом одержувати грошову данину та контроль над зносинами України з чужоземними державами, та й то в певних лише випадках. У цьому та ще, може, в самій назві "піддані" й полягав зміст терміну "підданство", висловленого так категорично у жалуваній грамоті московського царя. Все, що було поза межами цього "підданства", становило *сферу* прав та привілеїв Війська Запорозького[41]. Сфера ця була широка й охоплювала всі функції державної влади України. Голова держави Української та її влади – це *гетьман*. У договорі 1654 р. влади його зовсім не обмежено: гетьман одержує свою владу за вибором Війська Запорозького і має її доживотно. Стаття 6 проекту договору зазначає: "Сохрани Боже смерти на пана гетьмана..., чтобъ Войско Запорожское само межъ себя гетмана избирали и его ц[арскому] в[еличест]ву извѣщали, чтобъ то его ц[арскому] в[еличест]ву не въ кручину было, понеже тотъ давной обычай войсковой". При ратифікації цієї статті в жалуваній грамоті було сказано: "А буде судомъ Божіимъ смерть случиться гетману, и мы, великій государь, поволили Войску Запорожскому обирати гетмана по прежнимъ ихъ обычаямъ, самимъ межъ себя, а кого гетмана оберутъ и о томъ писать къ намъ, вел[икому] г[осуда]рю, да томужъ ново[о]браному гетману на подданство и

---

[41] *Нольде Б.* Очерки русского государственного права. – СПб., 1911. – С. 44.

на вѣрность вѣру намъ учинити, при комъ мы, вел[икий] государь, укажемъ". Як бачимо, жодного обмеження права вибирати гетьмана не було встановлено. Повідомлення про особу обраного гетьмана, як і складання присяги – це річ цілком нормальна в межах договору 1654 р.

Як "государ", "зверхній владца і государ отчизни нашої", "зверхній властитель", "рейментар" (титули, надавані гетьманові в українських офіційних актах), гетьман мав повноту влади щодо внутрішніх справ України. Договір 1654 р. не тільки не обмежує влади гетьмана, а, навпаки, підтверджує та скріплює. В XVII ст. ще не існувала ідея розподілу функцій державної влади на законодавчу, судову, адміністративну; органи державної влади виконували свої функції нероздільно.

Суд за цієї доби вважався за одну з найважливіших функцій влади. Тому в договорі 1654 р. читаємо у 1-ій же статті такі вимоги гетьмана та В[ійська] Запорозького: "Въ началѣ изволь твоє ц[арское] в[еличест]во подтвердить права и вольности наши войсковыя, какъ изъ вѣковъ бывало въ Войскѣ Запорожскомъ, что своими правами суживалися и вольности свои имѣли въ добрахъ и въ судахъ, чтобы ни воевода, ни бояринъ, ни стольникъ въ суды войсковые не вступались, не отъ старшихъ своихъ чтобъ товариства сужены были: гдѣ *трое человѣка козаковъ,* тогда *два третьяго должны* судить". Цю формулу автономії суду мало не дослівно взято з проекту умов, що подав Б. Хмельницький польському королю р[оку] 1649 при складанні Зборівського договору[42]. Само собою зрозуміло, що цю формулу не можна тлумачити дослівно та вважати за означення форми суду, що існував під той час у Війську Запорозькому. Ця формула тільки символічно означала, що В[ійсько] Запорозьке у сфері суду цілком *не залежало* від Москви. Запроектовану таким способом умову про самостійність у сфері суду цар ратифікував без жодних змін.

Інші права державної влади в царині внутрішнього управління так само означені в договорі 1654 р., і то в такій же символічній формі. Загальну умову щодо внутрішньої автономії держави висловлено в статті 17 так: "Прилежно послы наши просити имѣютъ, чтобы привилья е[го] ц[арскаго] в[еличест]ва намъ на хартіяхъ писанныя съ печатями вислыми, единъ на вольности козацкіе, а другіе на шляхецкіе, далъ, чтобъ на вѣчные времена непоколебимо было; а когда то одержимъ, мы сами смотръ межъ себя имѣть будемъ: кто козакъ, тотъ будетъ вольность козацкую имѣть, а кто пашенный крестьянинъ, тотъ будетъ должность обыклую е[го] ц[арскому] в[еличест]ву отдавать". Цю статтю так само не можна розуміти в буквальному значенні, як це робить дехто з дослідників (напр[иклад], Мякотін). Вимагаючи затвердження прав, належних тогочасним станам української людності, гетьман не обставав зовсім за незмінне захування цих станів надалі, як він не обстоював

---

[42] *Грушевський М.* Історія України-Руси. – Т. VIII. – Ч. III. – С. 210.

і за тим, щоб було збережено форму суду козацького. Вимога ця, звернена до царя, мала лише такою символічною формулою зазначити *повну внутрішню автономію* В[ійська] З[апорозького] й невтручання Москви у внутрішні справи держави ("мы сами смотръ межъ себя имѣти будемъ"). Статтю 17 ратифікував цар своїм указом, і таким чином внутрішню автономію було забезпечено договором. Крім цього загального забезпечення внутрішньої автономії держави, в договорі вміщено окремі статті, що забезпечували непорушність прав козацтва, шляхти, міської людності (статті 2, 3, 4, 7). Всі ці статті цар прийняв і ствердив указами або жалуваними грамотами[43].

7. Здійснення договору 1654 р. та його юридична оцінка

Проаналізувавши текст актів, що з них складається договір 1654 р., та вияснивши окремі місця його на підставі відповідних документів, ми встановили *формальний* зміст цілого договору. Щоб перейти далі до юридичної оцінки договору 1654 р. як договору державно-політичного, необхідно наперед вияснити, скільки формальний зміст договору виявився назовні, чи дав він ті наслідки, що їх сторони бажали досягти, одним словом, *чи було здійснено договір фактично і якою мірою*?

Вступаючи в договірні відносини з Москвою, Б. Хмельницький мав на оці: з одного боку – добути військову допомогу царя в боротьбі з Польщею, а з другого боку – закріпити за Україною "права та вольності", не допустити, щоб їх порушила чи обмежила в майбутньому Москва.

Умови військового характеру загалом були здійснені; розпочата війна з Польщею, за договором, провадилася спільними силами України й Москви. Але всупереч наміру сторін, виявленому в договорі, війну закінчено Віленською мировою умовою 1656 р. між Польщею й Москвою, не тільки проти бажання України, але й без участі її представників. Б. Хмельницький уважав таке поводження царя за пряме порушення договору 1654 р. Посланий р[оку] 1657 до Москви полковник Тетеря заявив там від імені Б. Хмельницького: "Онъ, гетманъ, Виленской комиссіи не принялъ и былъ о томъ сумнителенъ, не для того, чтобъ покою не хотѣть, а вести войну, а для того, что поляки на съѣздѣ хотѣли дѣлать оманою, а та де комиссія была несправедлива и многіе слышали отъ ляховъ смутные рѣчи, будто царское величество изволитъ ихъ (козаків) уступить по прежнему корунѣ польской"[44]. Формально Б. Хмельницький мав повну рацію вважати, що Віленська умова порушила договір 1654 р., тому він надалі поводився так, нібито цього договору вже не існує, і, залишаючись *номінально* в договірних стосунках з Москвою, в дійсності правив Україною цілком незалежно від Москви.

---

[43] *Яковлів А.* Договір гетьмана Богдана Хмельницького з Москвою року 1654. – С. 597–603.

[44] Акты ЮЗР. – Т. XI. – Додаток. – С. 721–722.

Щодо інших умов договору 1654 р., що були спрямовані на обмеження державної незалежності України, то вони з самого моменту, коли було складено договір, не були здійснені і залишились мертвою буквою. Так, право чужоземних зносин, як було вже зазначено, в дійсності не було обмежене. Б. Хмельницький поводивсь як верховний господар незалежної держави, і не тільки здійснював активне й пасивне право зносин з чужими державами, а й складав договори міжнародного характеру, не питаючись згоди царя. В. Липинський на підставі донесення австрійського посла стверджує, що на початку 1657 р. в Чигирині одночасно перебували акредитовані при гетьмані або спеціально вислані до нього посли: австрійський посол гр[аф] Парчевич, два посли Швеції, два – князя Ракочія, посол турецький, татарський, три посли з Молдавії, три з Волощини, посол польського короля, представник Литви та ще прибули московські посли[45]. Року 1655 під Кам'янцем Б. Хмельницький підписав військову конвенцію з Швецією; того ж року увійшов до протипольської козацько-балканської ліги під протекторатом шведського короля й великого лорда Олівера Кромвеля[46], склав договір з турецьким султаном і т. д.

Далі, всі умови договору про виплату цареві данини, як і умови про реєстрацію козацького війська та виплату винагороди, не були виконані. Нарешті, не залишилися без зміни й ті умови договору, що торкалися прав і вольностей різних станів людності України: шляхти, козацтва, міщанства. Всі ці стани одержали підтвердження своїх стародавніх прав; дехто з козацької старшини одержав від царя грамоти на різні маєтності, але внутрішня еволюція держави та зміцнення влади гетьмана привели до того, що всі стани населення мусили були поступитися своїми правами в тій чи іншій мірі на користь держави. Для ілюстрації поданого досить пригадати, як близькі до гетьмана старшини ховали одержані царські грамоти на маєтки або випрошували собі маєтки поза межами України, "опасаясь отъ Войска Запорозькаго"[47].

Політичні обставини, що примусили Б. Хмельницького шукати помочі московського царя, змінилися, а з другого боку – умови договору, встановлені сторонами під безпосереднім впливом цих політичних обставин, уже не відповідали дійсності й не могли регулювати реальних відносин між Україною й Москвою, що склалися потім під впливом нових фактів та обставин. Це й було головною причиною того, що договір 1654 р. не міг бути здійснений *фактично*. Яскравим підтвердженням цього був факт, що Б. Хмельницький, одержавши привезені з Москви його послами акти договору, не оголосив їх

---

[45] *Липинський В.* Україна на переломі. 1657–1659: Замітки до історії українського державного будівництва в XVII столітті. – К.; Відень, 1920. – С. 54–55.

[46] *Грушевський М.* Історія України-Руси. – Т. IX. – Ч. II. – С. 1108.

[47] *Мякотин В.* Очерки социальной истории Малороссии. – С. 37–38.

Війську Запорозькому, так само, як перед цим, р[оку] 1649, не оголосив і Зборівського договору з польським королем[48].

Тому, щоб виявнити дійсну юридичну природу договору 1654 р. та реальні взаємовідносини, що утворились внаслідок договору, треба взяти на увагу не тільки буквальний зміст договору, але й ці *реальні відносини*, оскільки вони замінили собою нездійснені умови договору. Певне значення має також і оцінка договору, що давали йому *сторони* та їхні сусіди.

Складаючи договір з Москвою, Б. Хмельницький та його оточення не звернули особливої уваги на форму договірних умов; вони клали всю увагу на реальні відносини, які можуть утворитися внаслідок договору, та й часу бракувало на те, щоб виробити точніші формою та ясніші змістом умови. А крім того, Б. Хмельницький під час довгої боротьби з Польщею не вперше складав договори з сусідніми державами. Досвід боротьби давав повну підставу, що й у цьому випадку буде приблизно так, як було раніше в подібних випадках: себто, що на підставі договору В[ійсько] Запорозьке одержить військову допомогу від Москви, заманіфестує своє цілковите політичне відокремлення від Польщі, чому Б. Хмельницький надавав особливе значення, а за це все московський цар діставатиме певну щорічну грошову данину. Певний вплив на зміст та форму договору 1654 р. мав Зборівський договір 1649 р. з тією відміною, що в договорі 1654 р. деякі вимоги модифіковано відповідно до зміни сторін у договорі (замість польського короля – московський цар) та відповідно до обставин. Виходячи з основної ідеї Зборівського договору про козацьку державу, Б. Хмельницький ставив ширші вимоги щодо самостійності цієї держави та сподівався дістати від царя більші "права і вольності". Так уявляв собі Б. Хмельницький майбутні відносини до Москви, такого самого погляду тримався він і тоді, як складав договір. Він допустив московського воєводу з залогою до Києва, згоден був, і сам це запропонував, повідомляти царя про свої зносини з чужими державами, іменував себе й Військо Запорозьке "вірними слугами" та "підданими царя". Для Б. Хмельницького договір 1654 р. був звичайним союзно-оборонним договором, у якому "турецького султана заступає цар". Як характер тієї історичної доби, так і всі політичні й фактичні обставини призвели до того, що для договору 1654 р. використано ту звичайну, всім знайому, вже кілька разів практиковану форму договору між двома державами, якої всі сусідні монархи й володарі вживали в таких випадках, форму *протекторату*, протекції дужчої сусідньої держави над слабшою в цілях допомоги в боротьбі й охорони від нападу ворогів.

Що Б. Хмельницький дивився на договір 1654 р. як на звичайний союзний договір протекції, який не мав в'язати В[ійсько] Запорозьке в його стосунках до інших держав і в міжнародній політиці, видно з того, що, склавши договір з московським царем, Б. Хмельницький не тільки не порвав договірних

---

[48] *Грушевський М.* Історія України-Руси. – Т. IX. – Ч. II. – С. 866.

відносин з Кримом і Туреччиною, але й вступав в договірні відносини з іншими державами. Так, р[оку] 1655 Б. Хмельницький вів переговори з послом шведської королеви, Данилом Калуґером, про союз з Швецією проти Польщі. З цим він не крився від Москви й писав до царя в листі з 2 травня 1655 р.: "Дуже покірно просимо його [посла Калуґера] до нас відпустити, бо ми вже чотири роки ведемо переговори з королевою про союз, аби помагала нам на тих неприятелів ляхів..."[49] Коли на поворотній дорозі з В[ійська] Запорозького через Москву царський уряд затримав Калуґера і з ним гетьманського посла Бурлая, то, щоб виправдати цю затримку, цар у грамоті до Б. Хмельницького з 23 червня 1655 р. писав, що чекає послів від шведського короля і хоче послати своїх великих послів, а до того часу, мовляв, "не пристойно" посилати наперед гетьманського посла. А в інструкції Бутурлінові цар наказував "отговаривать" гетьмана "всякими мѣрами", "чтоб они того себѣ в оскорбленье не ставили, что мы посланцов въ Свѣю отпустить не указали"[50]. Отже, цар признає, що гетьман має право висилати послів, але цареві незручна була така посилка в цьому випадку, тому вжито сили й наказано виправдатися перед гетьманом. Переговори з шведським королем привели до складання в тому ж році військової конвенції. Перед шведським послом гетьман склав присягу на *вічний союз*, але при цьому було умовлено, що з Москвою В[ійсько] З[апорозьке] остається в згоді, бо воно *цінить свій союз з Москвою як корисний*[51]. Року 1656 Б. Хмельницький склав союзний договір з Ракочієм[52].

З другого боку, Б. Хмельницький не визнавав для себе чи для В[ійська] Запорозького жодних зобов'язань по договору 1654 р., які могли б перешкоджати Українській державі поширювати державну територію. Відомо, що Б. Хмельницький мав щодо цього широко закроєні плани, особливо щодо Білої Русі, Волині й Поділля, й здійснював їх, не вважаючи на гострі конфлікти, які ці плани викликали. Він приймав шляхту й міста білоруські під свою "протекцію", висилав до Могилева, Чауса й Гомеля своїх полковників – Золотаренка, Нечая, – іменуючи їх "білоруськими", взяв під свою "протекцію" Слуцьке князівство й родину померлого свояка свого, кн. Радзивіла, висилав на Волинь, Прип'ять, Полісся своїх намісників, прийняв присягу пинської шляхти й міста Старого Бихова[53], мріяв про об'єднання

---

[49] Там само. – С. 1074.

[50] Цит. за: Там само. – С. 1080–1081.

[51] Там само. – С. 1109.

[52] Там само. – С. 1296.

[53] Там само. – С. 1167, 1269–1270; *Крип'якевич І.* Студії над державою Богдана Хмельницького // Записки Наукового Товариства ім. Шевченка (далі – Записки НТШ). – Львів, 1927. – Т. 147. – С. 74–75: "...іжъ з волѣ Божое упаметавшисе шляхта, месчане и вси обивателѣ Старого Быхова вцале и вѣрне поддалисе подъ владзу и протекцию нашу и присегу виконали нам..."

українських та білоруських земель для утворення великої Українсько-Білоруської держави[54]. В кінці свого життя Б. Хмельницький титулує себе "гетьман з Божої милості", а його підвладні іменують гетьмана "государем нашим" ("як указ буде од государя нашого, е[го] м[илості] пана гетьмана В[ійська] Запорозького"[55]). Митрополит київський у листі до царя про гетьмана писав в таких виразах: "Нынѣ нашей земли начальника и повелителя... нашего гетьмана" (Акты ЮЗР. – Т. X. – С. 709).

Що ж до того, як Москва розуміла договір 1654 р., то історичні документи, а також історики російського державного права стверджують, що московські царі та їх "Посольський приказ", що мав функції міністерства закордонних справ, здавна були добре ознайомлені з договорами подібного характеру, мали довголітню практику в укладанні їх та усталені до найменших подробиць методи. Терміни: "подданство", "подданые" на мові московських актів мали своєрідне значення, неподібне до загальноприйнятого, і не застосовувалися до корінного населення Московської держави. До цього населення, за першим московським кодексом ("Уложеніе царя Алексѣя Михайловича" 1649 р.), застосувався термін: "Московскаго государства *люди*" (ПСЗРИ. – Т. I. – Док. I. – С. 5). У відношенні до царя ці Московської держави люди були "*холопи*". Од нижчого до найвищого, од найубогішого "бобиля" почавши і найбагатшим боярином кінчаючи, од "чорного, тяглого чоловіка" до князя з роду Рюриковичів, не виключаючи й найвищих достойників держави, всі вони у зверненнях до царя пишуться принизливими іменами, всі вони рівно – "холопи", що дивляться на царя, звертаються до нього, як до Бога (*Костомаров Н.* Русская история в жизнеописаниях... – Т. II. – С. 466). Пізніше, за царя Петра I, термін "холоп" було замінено терміном: "раб" (ПСЗРИ. – Т. VI. – Док. 3714. – С. 312). Нарешті, указом Катерини II р[оку] 1786, термін "раб" було заступлено терміном: "вѣрный подданный" (Там само. – СПб., 1830. – Т. XXII: 1784–1788. – Док. 16329. – С. 534).

Крім згаданих вище термінів, в актах Московської держави зустрічаємо й термін "подданные" у виразах таких, наприклад: "нашего царского величества подданные". Цей термін у Москві почали вживати до чужих людей, до царів чи володарів держав і земель, що вступали у договірні відносини з московським царем, шукаючи у нього протекції, охорони від ворогів. Одним з перших таких контрагентів Москви було Донське Козаче Військо, що, як тільки сформувалося в державний організм, склало договір союзу, не втрачаючи своєї державної самостійності, але вже р[оку] 1549 донські козаки пишуться "підданими" московського царя, а потім і земля Війська Донського "съ незамѣтною постепенностью", як влучно зазначив проф. Владимирський-

---

[54] *Грушевський М.* Історія України-Руси. – Т. IX. – Ч. II. – С. 1246.

[55] Там само. – С. 1549.

Буданов, "была инкорпорирована (московским. – *А. Я.*) государствомъ" (*Владимирский-Буданов М.* Обзор истории русского права. – 2-е изд. – К.; СПб., 1888. – С. 112–113). Другим хронологічно "підданим" московського царя стала "Иверская земля", тобто Грузія, та разом з нею інші дрібніші кавказькі володарі, землі й населення їх (кабардинської землі, черкаські й горські князі). Це сталося р[оку] 1555. За царя Федора Івановича (1584–1598) всі ці землі і володарі їх пишуться "підданими" московського царя й прикрашують царський титул ("Государь иверскія земли грузинскихъ царей, и кабардинскія земли черкасскихъ и горскихъ князей и иныхъ многихъ государствъ государь и обладатель" (*Владимирский-Буданов М.* Обзор истории русского права. – С. 112; *Градовский А. Д.* Начала русского государственного права. – СПб., 1875. – Т. 1: О государственном устройстве. – С. 158)). Минав час, землі і людей грузинських царів "съ незамѣтной постепенностью" поглинула Москва, а грузинські царі й царевичі стали прикрасою царського двору й поділили долю інших двірських царів і царевичів (касимовських, сибірських та інших). Напередодні договору 1654 р. з Б. Хмельницьким і Військом Запорозьким, цар імеретинської землі Олександр звернувся до царя Олексія Михайловича з проханням "пожаловати, отъ царскаго в[еличест]ва руки не отринути и отъ недруговъ держати въ оборонѣ и захищеніи". На скликаному для розгляду цього прохання Земському соборі бояри висловили побоювання, що "если царевича Александра принять, то не поднять бы на себя турскихъ и крымскихъ людей?" (*Соловьев С. М.* История России с древнейших времен. – СПб., 1860. – Т. X: История России в царствование Алексея Михайловича. – С. 103). Але зрештою справа була вирішена позитивно і цар вислав своїх послів привести царя Олександра з сином і братом та людей його до присяги. В статейному списку послів потім зазначено, що "Имеретинскія земли царь за себя и за сына своего Баграта и за брата Машуку и ближніе люди ихъ... цѣлували крестъ на томъ, что имъ быть подъ нашею ц[арскаго] в[еличест]ва рукою и у нашихъ царскихъ дѣтей и у внучатъ, которыхъ намъ впредь Богъ дастъ, въ вѣчномъ подданствѣ и во вѣки неотступномъ, и къ инымъ никоторымъ государемъ не приставати". 10 травня 1653 р. цар видав цареві Олександрові жалувану грамоту, в якій, між іншими, стояло: "Намъ служити и радѣти и добра хотѣти, безо всякія хитрости, и быть подъ нашею ц[арскаго] в[еличества] рукою... неотступнымъ, до кончины живота своего" (ПСЗРИ. – Т. I. – С. 287). Дальша доля імеретинської землі та її царів була така сама, як і доля Грузії. Практика, яку застосував цар Олексій Михайлович до прийняття царя Олександра "въ подданство" та "въ оборону и захищеніе", була та сама, що наступного, 1654 р., цар застосував до гетьмана Б. Хмельницького та Війська Запорозького, яка й привела, правда, після 110 років боротьби, до згаданої вже "съ незамѣтной постепенностью" інкорпорації. Були ще спроби з боку московських царів затягти до "підданства" молдавського господаря та мунтянського воєводу, але без успіху. Під час війни з

Туреччиною р[оку] 1711 цар Петро I запропонував молдавському воєводі, князю Дмитрові Кантемиру, що був тоді васалом Туреччини, перейти на бік Росії, обіцяючи, після перемоги над Туреччиною, відновити самостійну Молдавію в давніх межах та забезпечити Кантемиру з його родом "вічне князівство" в Молдавії під "протекцією" Росії. Кантемир згодився, договір про це було складено й переслано цареві, який і затвердив його в Луцьку 13 квітня 1711 р., а в червні того ж року цар Петро, прибувши до Яс, столиці Молдавії, прийняв прилюдно присягу на "підданство" Росії кн. Кантемира з родиною, шляхти та молдавського народу. Але війна скінчилася поразкою російського війська, цар Петро мусив підписати невигідний мирний договір з Туреччиною та від'їхати до Москви, забравши з собою кн. Кантемира з родиною та з тисячею його підданих, молдавських шляхтичів та військової старшини. В нагороду за втрачене князівство Петро I дарував Кантемиру та його підданим маєтності на Слобідській Україні, біля Харкова, де вони й жили якийсь час як піддані царя і в той же час як піддані кн. Кантемира. Це був припадок в історії московських царів, коли вони придбали собі "вічних підданих", але без городів і земель, тобто "безземельних". Про це "підданство" з цікавими подробицями написав кн. Дм. Кантемир у своїй книзі, написаній латинською мовою, яка в перекладі на англійську мову була видана друком у Лондоні під титулом: "The History of the Grouth and Decay of the Othman Empire"*.

Наведені вище приклади яскраво освітлюють думки й наміри Московської держави та її царів, цілу ту систему "незамѣтной постепенности", яку вони послідовно провадили, складаючи договори "протекції й оборони". Але для оцінки таких договорів, яким був договір 1654 р., мають значення не дальші плани й наміри московських царів, а те, як дивились вони на договір 1654 р. на початку, при його укладанні.

Акти договору та інші історичні документи свідчать, що Москва поділяла переважний за тієї доби погляд на такі "протекційні" договори. Яскравий доказ на це можна бачити в церемоніалі інвеститури гетьмана Б. Хмельницького. Весь церемоніал було заздалегідь виготовлено в Москві, отже, без жодного впливу Хмельницького чи козацької старшини, тим часом він нагадує традиційний церемоніал, що його виконували, коли, наприклад, турецький султан передавав кафтан ("ферязь") своїм васалам: в московському церемоніалі фігурувала передача гетьману прапора, булави, "ферезя", шапки. Передаючи ці речі, царський посол Бутурлін виголосив заготовлені промови, між іншим, передаючи булаву він сказав: "То есть державы своея царскія знаменіе... тебя жалуя, тебѣ посылаетъ (цар. – *А. Я.*), да тою благополучно благочестивому воинству и всѣмъ людемъ начальствуеши..."[56]

---

* [*Cantemir Demetrius*. The History of the Grouth and Decay of the Othman Empire / Trans. by N. Tindal. – London, 1734. – Part I. – P. 450–458.]

[56] [*Бантыш-Каменский Д. Н.* История Малой России. – 5-е изд. – К., 1993. – Ч. 1. – С. 205, 527 (прим. 318).]

Такий погляд Москви був цілком природний: не так давно московські великі князі й самі були васалами під протекцією татарських ханів[57]. Тому і в даному випадку московський цар із неабиякою втіхою взяв на себе роль "протектора", а царські посли виконали відомий із практики московсько-татарських відносин церемоніал.

Москва, далі, вважала Військо Запорозьке за *окрему державу*: зносини з гетьманом та В[ійськом] Запорозьким і перед тим, як складено договір, і потім проваджено через спеціальних послів і відав їх той-таки Посольський приказ – московське міністерство закордонних справ, що взагалі завідував дипломатичними зносинами Москви з чужоземними державами. Військо Запорозьке відокремлював від Москви державний кордон та митні установи. Ще року 1666 московський стольник Кирило Хлопов у своїх "пам'ятках" писав: "А въ Малороссійскомъ государствѣ, городѣ Стародубѣ..."[58] З московських купців, що приїздили на Україну, бралося мито нарівні з чужоземними, а з другого боку – заборонялося українським купцям вільно торгувати в Московській державі.

В цей же час, як можна помітить в деяких документах, почала виявлятися нова ідея, нова концепція в зв'язку з договором 1654 р. В статейному списку московського посла маються деякі натяки на те, що у московського царя та його оточення почала намічатися ідея повороту до московського царя "прародительской отторгнутой отчины, Кіева". Надається особливої ваги титулам: московський цар починає іменувати себе: "Великія и Малыя Россіи самодержцем" та наказує виготувати нову державну печать "съ новоприбылыми титлы", яку мають прикладати поки що до жалуваних грамот та інших царських актів в зносинах з Військом Запорозьким. До царського титулу додається "великій князь Кіевскій"[59]. Ця ідея, що має єдину підставу – сфальшовані московські літописи, – пізніше замінила собою в очах московських самодержців ідею договору 1654 р., цю єдину історично правдиву основу московсько-українських відносин.

Певне значення для оцінки договору 1654 р. мають погляди сусідніх держав на цей договір та на міжнародне становище України після договору 1654 р.

Польща, провадячи дипломатичні пересправи з чужими державами, трактувала Україну як самостійну державу і могутністю її лякала сусідів. Року 1656 посол короля польського в Криму дістав інструкцію переконати хана, що "осібна держава", яку собі робить із України Б. Хмельницький, буде

---

[57] *Яковлів А.* З історії регістрації українських козаків в першій половині XVI віку // Україна. – 1907. – Т. I. – Кн. III. – Част. 1. – С. 265–279.

[58] *Модзалевський В.* Перший військовий підскарбій (1663–1669) Роман Ракушка: (Нарис його життя і діяльності) // Записки Історично-філологічного відділу ВУАН. – К., 1923. – Кн. II–III (1920–1922). – С. 53–54.

[59] Київська спадщина. I. Московські літописи XV–XVI вв. // Україна: Українознавство і французьке культурне життя. – Париж, 1952. – Кн. 7. – С. 517–519.

могутньою та небезпечною сусідкою Криму[60], а семигородського князя польські дипломати лякали тим, що Хмельницький, маючи владу над усіма руськими землями, стане монархом, що матиме стотисячну армію[61]. В інструкції польському послові, Беньовському, було зазначено, що він має сказати Хмельницькому, що "той його спосіб переходу від одної до другої "протекції" не забезпечить йому незалежності"[62]. Як дивились на договір інші сусідні держави: Швеція, Австрія, Угорщина, Молдавія та інші, – видно з факту дипломатичних зносин, що вони провадили з Б. Хмельницьким, та з листів, договорів, посольств, якими вони з ним обмінювалися. В листах вони іменували Б. Хмельницького приятелем, другом, часом братом і трактували його як голову незалежної держави. Шведський король Карл Ґустав* у листі до Б. Хмельницького писав 15. VII. 1656 р.: "Ми ж знали, що між в[еликим] кн[язем] московським і народом запорозьким зайшов певний договір, – але такий, що полишав свободу вашому народові цілою й непорушною. Покладаючися на такий вільний стан ваш, ми хотіли цілком явно, за відомом навіть в[еликого] кн[язя] московського, війти в листування з вашою світлістю..."[63] Архієпископ Парчевич, посол Фердинанда III, "з Божої ласки імператора римського і всіх володарів християнських від сходу до заходу сонця законного, найвищого августійшого голови", прибувши до Чигирина 1 березня 1657 р., в своїй промові так іменує гетьмана й Військо Запорозьке: "Відкриваю се слово батьківської любові святого цісарського маєстату... перед світлою і велелінною твоєю вельможністю і перед вельможними і славними совітниками, що становлять *сю славну й войовничу республіку*"[64]. Отже, чужоземні держави та монархи трактували Україну як вільну, самостійну, окрему від Москви державу, гетьмана – як самостійного господаря держави, а договір 1654 р. вважали тільки за договір союзу або протекції в тодішньому розумінні чисто номінальної, що не перешкоджала вести з Україною дипломатичні зносини як із повноправним суб'єктом міжнародного права[65].

Договір 1654 р. в історії державного життя українського й московського народів відіграв важливу, можна сказати, епохальну роль. Він бо започаткував співжиття двох держав, різних з погляду державного устрою, населення й

---

[60] *Липинський В.* Україна на переломі. – С. 51.

[61] Там само.

[62] [У Д. Бантиша-Каменського, на якого покликається А. Яковлів (История Малой России. – С. 236), цієї цитати не знайдено. Про інструкцію Беньовському в "Истории Малой России" див.: 1-е изд. – М., 1822. – Ч. I. – С. 46–47; 2-е изд. – М., 1830. – Ч. II. – С. 9–10; 5-е изд. – Ч. II. – С. 214. Див. цю цитату в М. Грушевського: *Грушевський М.* Історія України-Руси. – Т. IX. – Ч. II. – С. 1333 (*прим. ред.*).]

* У виданні 1954 р. помилк. друк. "Авґуст" (*прим. ред.*).

[63] *Грушевський М.* Історія України-Руси. – Т. IX. – Ч. II. – С. 1280.

[64] Там само. – С. 1344 [курсив А. Я. – (*прим. ред.*)].

[65] *Яковлів А.* Договір гетьмана Богдана Хмельницького з Москвою року 1654. – С. 606–609.

культури: Української республіки – "Війська Запорозького", що з моменту складення договору була перейменована на "Малую Русь" чи "Малороссію", та з абсолютної, східного типу монархії – Московського царства, "Великої Росії", що з початку XVIII ст. була перейменована в "Російську імперію". З огляду на таке важливе історично-державне значення договору 1654 р. встановлення його точного, правдивого тексту, тлумачення його змісту та юридична його оцінка були предметом дослідів багатьох авторів-істориків, правників і політиків як російських, так і українських. Про договір 1654 р. існує досить поважна література й значна кількість розбіжних теорій і поглядів.

Офіційну московсько-російську оцінку договору 1654 р. як *акту злуки* "Малой Россіи съ Великой Россіей" під скіпетром московського царя потім розвинули й обґрунтували в своїх працях московські вчені, історики й правники. Загіпнотизовані офіційною версією та тим, що Україна, дарма, що довгий час проти Москви боролася, неспроможна була від неї одбитися, російські вчені виходять із цього, наступного за договором 1654 р. факту, хоч і по-різному його тлумачать. Отож, Розенфельд у договорі 1654 р. вбачає *акт неповної інкорпорації* України Москвою; бар[он] Нольде висловився за акт приєднання України до Москви *на основі автономії*; акад. М. Дьяконов, а за ним акад. Попов, гадають, що Україна з'єдналась з Москвою на основі *реальної унії*; проф. Сергеєвич має це з'єднання за *персональну унію*; проф. Коркунов і Мякотін висловлюються за те, що договір 1654 р. встановив тільки *васальну залежність* України від Москви. З українських дослідників ідею васальної залежності підтримують акад. М. Грушевський, проф. Слабченко, проф. Л. Окіншевич[66]. Проф. Лащенко висловився за те, що відносини між Україною й Москвою за договором 1654 р. близько підходять до відносин з'єднання на основі персональної унії, але що гетьман був дійсний голова незалежної держави і тільки формально визнавав "моральний авторитет" московського царя. Нарешті, В. Липинський у своїй праці "Україна на переломі" висловив оригінальний погляд на договір 1654 р. Він порівнює цей договір із аналогічними договорами, що їх складав Б. Хмель-

---

[66] Л. Окіншевич. Рецензії на праці Д. Одинця, А. Яковлева, Р. Лащенка [*Окіншевич Л.* [Рец. на:] Odinec D. M. Připojeni Ukrajiny k Moskevskému statu. (Historicko-pravni náčrtek) // Sborník věd právnich a státnich. – Praha, 1926. – R. XXVI. – Sešit 4. – S. 382–426 // Праці Комісії для виучування історії західньо-руського та українського права. ВУАН. – К., 1929. – Вип. 6. – С. 514–519; *його ж.* [Рец. на:] Яковлів А. Договір гетьмана Богдана Хмельницького з Москвою року 1654 // Юбілейний збірник на пошану академіка Дмитра Івановича Багалія. – К., 1927. – С. 580–615 // Там само. – С. 519–521. Рецензія на Р. Лащенка є в іншому випуску "Праць Комісії...", див.: *Окіншевич Л.* [Рец. на:] Лащенко Р. Переяславський договір 1654 р. між Україною і царем Московським // Ювілейний збірник в честь професора доктора Станіслава Дністрянського. – Прага, 1923. – С. 51–76 // Там само. – К., 1926. – Вип. 2. – С. 296–298 (*прим. ред.*)].

ницький з Туреччиною та Кримом під час боротьби з Польщею. На його думку, договір 1654 р. утворив тільки "*мілітарний союз*" між Україною та Москвою, забезпечений протекторатом Москви[67].

Кожен із вищеназваних авторів коротко чи повно аргументує свою думку про юридичну природу договору 1654 р. та тих взаємовідносин між Україною й Москвою, що внаслідок договору утворилися[68]. Найбільш обґрунтовані, на наш погляд, *три* гіпотези: 1) Україна сполучилася з Москвою на підставі "*персональної унії*"; 2) Україна, за договором 1654 р., вступила у *васальну* залежність від московського царя; 3) Україна склала лише військово-оборонний *союз* з Москвою проти Польщі та прийняла *протекцію* московського царя.

Гіпотеза "персональної унії" основується на факті вибору московського царя та на факті присяги йому з нащадками його. "Україна, – пише проф. Сергеєвич, – не з'єдналася з Московською державою, а тільки визнала своїм государем государя, що царював у Москві, з його нащадками. Це випадок персональної унії на основі *обрання* (курсив А. Я. – *прим. ред.*). Але з огляду на те, що було обрано царя з його нащадками, то унія повинна була продовжуватися до того часу, доки продовжуватиметься рід Олексія Михайловича"[69]. З погляду міжнародного права під "персональною унією" розуміється таке об'єднання двох цілком самостійних держав, при якому ці держави мають *одного спільного* монарха. Крім особи монарха, ніщо не зв'язує ці держави, і як на міжнародному терені, так і у відносинах між собою об'єднані держави є самостійними суб'єктами права, а до того ще піддані однієї держави не вважаються за підданих другої держави, хоч і мають спільного монарха. На підставі цього проф. Коркунов робить таке заперечення проф. Сергеєвичу: "Унія передбачає передусім і безумовно єдність особи монарха. Особливістю ж України було те, що вона мала свого окремого правителя в особі гетьмана, який навіть користувався правом самостійно вести міжнародні зносини". Проф. Р. Лащенко, поділяючи почасти погляд проф. Сергеєвича, відкидає заперечення Коркунова прикладом унії Литви та Польщі за Віленським договором 1401 р. "На підставі цього договору, – пише він, – Вітовт до своєї смерті залишився самовладним господарем литовським, уживаючи титулу "великий князь", але заразом за Ягайлом, польським королем, залишилася "моральна" зверхність над Литвою. Чому б не міг Б. Хмельницький залишитися на Україні повновладним її правителем, визнаючи офіційно "моральний авторитет" царя московського?" Нам здається, що приклад Вітовта нічого не пояснює, бо ж спірною є основна теза, чи дійсно після

---

[67] *Липинський В.* Україна на переломі. – С. 28–55.

[68] Детальну критику цих поглядів подано в праці А. Яковлева "Договір гетьмана Богдана Хмельницького з Москвою року 1654", с. 610–611.

[69] *Сергеевич В. И.* Лекции и исследования по древней истории русского права. – 4-е изд. – СПб., 1910. – С. 115–116.

1401 р. між Литвою та Польщею було встановлене з'єднання на основі персональної унії, чи, навпаки, тут була васальна залежність, а то й повна незалежність?[70] Разом з тим проф. Лащенко дає аргументи проти свого ж твердження та доводить, що між Москвою й Україною не було персональної унії, кожна держава мала свого окремого володаря: Москва – царя, Україна – гетьмана. Щодо "моральної зверхності", "морального авторитету", то навряд чи правильно буде вживати цих термінів для вияснення відносин двох держав. Та й буквальний зміст цих термінів скоріше говорить за повну незалежність та відокремленість однієї держави від другої, бо при будь-якому сполученні держав "моральний авторитет" одного монарха над другим тільки тоді має свій резон, коли обидві держави юридично рівні; при залежності однієї держави від другої морального авторитету не може бути, лише юридична зверхність одного монарха над другим.

З'єднані на основі персональної унії держави на міжнародному терені виступають цілком самостійно, але маючи одного спільного монарха, ці держави провадять міжнародні зносини ім'ям свого спільного монарха, хоч і через окремі органи управління. Цього ми не бачимо в міжнародних зносинах України та Москви; навпаки, в договорі 1654 р. підкреслено, що на Україні приймає та висилає чужоземних і своїх послів гетьман ім'ям своїм та В[ійська] Запорозького, а не ім'ям московського царя. З погляду персональної унії обмеження права чужоземних зносин, як це встановлено договором 1654 р., є нелогічне й неможливе, бо виходило б, що спільний монарх сам себе обмежував у своїх верховних функціях. Нарешті, за договором 1654 р. Україна мала платити московському цареві щорічно данину у формі трибуту. Тим часом із погляду персональної унії постанову про виплату данини лиш однією державою спільному монархові не можна пояснити та обґрунтувати, бо вона суперечить ідеї персональної унії про рівноправність сполучених держав. Тому на підставі наведених аргументів не можна визнати правильною оцінку договору 1654 р. як акту, що встановив персональну унію між Україною та Москвою[71]. Те, що було сказано про гіпотезу персональної унії, стосується в значній частині також і до гіпотези проф. М. Дьяконова про *реальну* унію. Ця форма сполучення держав передбачає тісніший зв'язок двох

---

[70] *Лащенко Р.* Переяславський договір 1654 р. між Україною і царем московським // Ювілейний збірник в честь професора доктора Станіслава Дністрянського. – Прага, 1923. – С. 65. Проф. М. Грушевський гадає, що в цьому випадку Литва була у васальній залежності від польського короля (Історія України-Руси. – К.; Львів, 1907. – Т. IV. – С. 147–152). М. Чубатий навпаки доводить, що договір 1401 р. скасував попередню васальну залежність Витовта від польського короля за актом Кревської унії та встановив лише союзні відносини двох незалежних держав (*Чубатий М.* Державно-правне становище українських земель Литовської держави // Записки НТШ. – Львів, 1926. – Т. 144–145. – С. 84–90).

[71] *Яковлів А.* Договір гетьмана Богдана Хмельницького з Москвою року 1654. – С. 611–612.

держав: не тільки спільність монарха, ба й спільність деяких органів державного управління. За договором же 1654 р. такого тіснішого сполучення не було встановлено.

Лишилось розглянути ще дві гіпотези щодо юридичної природи договору 1654 р.: *васальна* залежність та *протекторат*. З погляду міжнародного права ці дві форми залежності держав не мають великої різниці. Як васальна залежність, так і протекторат *історично* виявлялися в різноманітних формах, від повної зовнішньої й внутрішньої незалежності до повної зовнішньої й часткової внутрішньої залежності васальної чи протегованої держави від свого суверена чи протектора. У середніх віках й пізніше васальна залежність і протекторат дуже часто практикувалися в міжнародному житті, надто в формі чисто *номінальної* залежності, за якої залежність васальної держави обмежувалася лише вживанням певних титулів монархом-сюзереном та виплатою або й просто обіцянкою виплати грошової данини – трибуту. З погляду тогочасних міжнародних звичаїв така данина зовсім не обмежувала суверенності держави, яка ту данину платила[72]. Відомо, наприклад, що низка держав платила данину турецькому султанові, в тому числі Польща; царі, королі, князі приймали васальні турецькі кафтани, але це зовсім не впливало негативно на їх суверенність. Це й була та "*протекція*", дуже розповсюджена за доби укладання договору 1654 р., що її, як казали поляки, Б. Хмельницький так часто міняв. Дехто з дослідників (акад. Дьяконов) висловлюється проти васальної залежності на тій підставі, що звичайно сюзеренові присягав сам васал, а не населення васальної держави; на Україні ж присягало цареві й населення України. З цього приводу М. Грушевський зауважує, що інші дослідники не вважали, що вказана Дьяконовим аномалія могла суперечити концепції васальної залежності по договору 1654 р.[73] Проф. Г. Єлінек також тієї думки, що присяга одного голови васальної держави не є неодмінною умовою васалітету, і наводить приклад, коли й ціла людність присягла сюзеренові[74]. Що й при васальній залежності можлива присяга населення, цілого чи певної частини, про це свідчить королівська інструкція шведському послові Велінгтонові з р[оку] 1656, в якій, між іншим, стояло: "Коли Хмельницький захоче, щоб його васальне володіння було дідичним, треба, щоб він зложив послушенство королеві (шведському. – *А. Я.*) й прийняв свій лен, як курфюрст бранденбурзький і герцог курляндський складали королеві польському. Потім всякий раз за наказом королівським щоб готов був ствердити своє послушенство присягою королеві й наслідникам шведської корони, і

---

[72] *Bonfils Henri.* Manuel de droit international public (droit des gens). – P. 110–112, 128–129 [1 éd. – Paris, 1894; 7 éd. – Paris, 1914 (*прим. ред.*)].

[73] *Грушевський М.* Історія України-Руси. – Т. IX. – Ч. II. – С. 868.

[74] *Еллинек Г.* Право современного государства / Пер. под ред. В. М. Гессена, Л. В. Шалланда. – СПб., 1903. – Т. 1: Общее учение о государстве. – С. 502 (прим. 2).

то не тільки своєю, але й (присягою) виборних уповноважених людей від повітів", – і платив дань[75].

На підставі вищенаведених пояснень приходимо до такого висновку про юридичну природу й значення договору 1654 р. За буквальним змістом договору відносини між Україною та Москвою дуже близько підходять до відносин *номінальної васальної* залежності чи *протекторату*. Ставши протектором України, московський цар мав дістати певну грошову данину та мав дати мілітарну поміч проти Польщі. Справді, всі історичні дані цілком ясно свідчать, що Б. Хмельницький дивився на цей договір як на звичайний, йому знайомий, договір *протекції*, які він не раз уже складав, як на тимчасовий військовий *союз* двох держав, з яких Україна, загрожена в своєму існуванні, згодилася "піддатися під протекцію" московського царя, під "царську високу руку", платити цареві данину та одержати допомогу військом проти Польщі. Через те що Україна, коли складався договір 1654 р., була далеко слабша, ніж Москва, цей військовий союз набрав ознак васалітету-протекції. Хоч і *формально*, але текст деяких статей договору, навіть в інтерпретації Б. Хмельницького, містив ознаки васальної залежності України від Москви, як, наприклад, певний контроль царя над зносинами України з чужими державами, виплата данини, яка є характеристичною ознакою васальних відносин. Але *фактично* ця залежність, як було вже зазначено, виявлялась дуже рідко, і то скоріше у вимогах Москви, ніж у добровільних актах Б. Хмельницького. В дальші після складення договору роки, надто в останній рік життя Б. Хмельницького (1657), в міру посилення державної могутності України ця залежність стала чисто *номінальною*: цар московський іменувався царем "Малыя Россіи", як і султан турецький іменувався сувереном багатьох держав-васалів, але це була лише *буква* без *реального* змісту, бо в дійсності Україна була цілком незалежна від Москви держава.

II

НОВА РЕДАКЦІЯ ДОГОВОРУ Б. ХМЕЛЬНИЦЬКОГО 1654 р.

1. Коли та при яких обставинах з'явилася нова редакція договору 1654 р.?

Договір 1654 р. кваліфіковано як договір "вічний", проте правна сила його була дійсною лише на час гетьманування Б. Хмельницького. За наступників Б. Хмельницького на гетьманському уряді кожного разу при обранні нового гетьмана складано *новий* договір між новообраним гетьманом, що персоніфікував Українську державу – Військо Запорозьке, та московським

---

[75] Акты ЮЗР. – СПб., 1862. – Т. III. – С. 154–155; *Грушевський М.* Історія України-Руси. – Т. IX. – Ч. II. – С. 1293.

царем. Новий договір звичайно мав *дві частини*: а) основний договір, що звався: "Статті Б. Хмельницького р[оку] 1654", та б) "нові статті", додаткові, які запропоновував московський цар і стверджував гетьман з Військом Запорозьким, або ж, навпаки, пропонував гетьман і стверджував цар.

Та факт, що Москва вважала за потрібне укладати новий договір з кожним новим гетьманом, має першорядне значення для встановлення юридичної природи взаємовідносин України й Москви за договором 1654 р. Якщо признати, що між Україною та московським царем жодного договору, себто двостороннього акту, р[оку] 1654 не було складено, лише було царське "пожалованіє", тобто односторонній акт царської милості, ласки, тоді неможливо задовільно пояснити, чому московські царі вимагали від новообраних гетьманів прийняття й ствердження присягою договору 1654 р., так званих "статей Б. Хмельницького", як не можна пояснити й того, чому царі пропонували гетьманам стверджувати нові, додаткові "статті" та й самі стверджували такі ж статті, запропоновані гетьманами. Навпаки, якщо прийняти за основну тезу, що договір 1654 р. є двобічним актом виявлення волі двох рівноправних сторін, тоді факт ствердження новими гетьманами основного договору 1654 р. і додаткових статей, запропонованих сторонами, находить своє логічне пояснення в тому, що при кожній зміні особи гетьмана, що персоніфікував Українську державу, договір 1654 р. *втрачав* одну з договірних сторін – Україну, а тим самим і свою правну силу. Тому потрібно було, перше, щоб новообраний гетьман поновив силу договору 1654 р. шляхом його оголошення й прийняття на Генеральній елекційній раді та ствердження присягою; друге, коли потрібно було додати нові договірні статті, то для цього складалося новий договір, нові статті.

Великий гетьман, основоположник і фундатор Української держави – Війська Запорозького, Богдан Хмельницький помер 6 серпня 1657 року. На Генеральній раді, що відбулася в Чигирині 26 серпня того ж року, було прочитано й стверджено договір 1654 р., прийнято зречення Юрія Хмельницького запропонованого йому гетьманського уряду, і цей уряд тимчасово доручено генеральному писареві Іванові Виговському. Звістка про цю раду викликала велике незадоволення в Москві, бо там, очевидно, чекали на особливе "челобиття" про дозвіл на обрання гетьмана, на чому опісля так настоював московський уряд, хоч така вимога не відповідала умовам договору 1654 р. (договір вимагав лише сповіщення царя про доконаний вибір гетьмана). Внаслідок цього цар вислав до Виговського посла Матвеєва з царською грамотою, в якій, між іншим, цар сповіщав, що, довідавшись про смерть Б. Хмельницького, цар наказав їхати до Війська Запорозького "для своих государскихъ великихъ дѣлъ" бояринові кн. Трубецькому, окольничому Хитрово та думному дякові Лопухинові. Виговський повинен до їх приїзду зібрати до Києва всіх полковників і по 5 козаків з кожного полку. Б. Хмельницький, ще як був живий, просив через свого посла Тетерю, щоб цар вислав і військо на

поміч проти ворогів, і тепер цар наказав кн. Ромодановському та воєводі Шереметьєву їхати на Україну з кінним і пішим військом. Крім грамоти, Матвеєв привіз "нові статті", в яких було вміщено такі вимоги, що значною мірою порушували умови основного договору. Вони торкалися справ внутрішньої автономії В[ійська] Запорозького: розміщення царських воєвод з залогами в багатьох містах, втручання воєвод в судові справи, відібрання Старого Бихова, що "піддався" Б. Хмельницькому, та інших справ. Ці "нові статті" викликали велике незадоволення серед старшини й козацтва, яке вбачало в цьому замах на права й вольності В[ійська] Запорозького. В жовтні 1657 р. Виговський скликав в Корсуні Генеральну раду, на якій "склав гетьманську булаву", заявивши, що зрікається гетьманства, бо "в неволі не хоче бути"[76]. Рада й старшина повернули булаву Виговському, обіцяючи йому підтримку цілого війська в боротьбі за давні права й вольності. Про наслідки Генеральної ради в Корсуні Виговський повідомив царя й прохав прислати відпоручника для прийняття присяги, яку має скласти Виговський. Грамотою з 30 вересня 1657 р. цар сповістив гетьмана, що висилає до нього боярина Хитрово. За царським наказом, прибувши до В[ійська] Запорозького, Хитрово сам призначив і скликав Генеральну раду в Переяславі 25 січня 1658 р., на якій Виговського вже *втретє* було обрано за гетьмана. На раді було зачитано й стверджено договір 1654 р. в повному й точному тексті, як то видно з царського наказу Хитрово, де цей договір було текстуально вміщено. А крім того, Хитрово знов привіз "нові статті", додаткові, ще з більшими вимогами, ніж ті, які вже раніше Виговський та Генеральна рада відмовились прийняти. В числі "нових пунктів" був і такий, яким заборонялося Виговському надалі писатися "вільним підданим", а тільки "підданим", як писався покійний Б. Хмельницький. Деякі з цих статей Виговський прийняв, згодився писатися "підданим", але інші, що торкалися воєвод та Старого Бихова, поки що не прийняв, обіцяючи поїхати до Москви і там про них "поговорити"[77].

Але Виговський до Москви не поїхав, бо в цей час в південній частині України та на Запорожжі почалася громадянська, братовбивча війна, яку спровокував московський уряд, сіючи недовір'я й ворожнечу між старшиною й козаками, городовим козацтвом і запорожцями, підтримкою московських симпатиків, полтавського полковника Пушкаря та запорозького кошового Барабаша. Хоч війна скінчилася перемогою Виговського, але вона коштувала десятків тисяч жертв. Занадто вже дорогою ціною було здобуто перемогу над прихильниками Москви, щоб можна було повторяти таку боротьбу в майбутньому. А це з повною очевидністю сталося б, коли б Виговський повернувся до співжиття з Москвою на запропонованих "нових статтях". Тому він вирішив порвати остаточно з Москвою. В своєму універсалі до

---

[76] Акты ЮЗР. – СПб., 1875. – Т. VIII. – Док. 79. Відомості про пункти маються також у т. XV (СПб., 1892. – С. 87–88).

[77] Акты ЮЗР. – Т. IV. – Док. 26, 58.

держав Європи Виговський, розповівши про порушення Москвою договору Б. Хмельницького, ставив такі обвинувачення Москві: цар спочатку не визнав вибору Виговського на гетьмана, кинув незгоду серед війська, підтримував сваволю Барабаша, Пушкаря та інших; царський канцлер Алмаз Іванов переховував запорозьких послів і подавав цареві фальшиві звіти; воєвода Ромодановський провадив таємні зносини з Запорожжям та двічі обдарував Барабаша титулом гетьмана й гетьманською булавою, присланою з Москви, скидав свавільно полковників, настановляв нових, розсилав ворожі до особи гетьмана універсали та нищив міста, що були прихильні гетьманові. Закінчується універсал так: "Москва готовить нам ярмо насамперед громадянською війною, себто нашою ж власною зброєю, а потім одверто підносить проти нас свою власну зброю без жодної нашої вини. Все те ми виявили, а тепер змушені підняти законну оборону та удатися до сусідів за поміччю для своєї свободи. Не в нас лежить причина цієї війни, що розгорілася"[78]. Таким сусідом була Польща, з якою Виговський склав договір у Гадячі 6–16 вересня 1658 р.

В наше завдання не входить оповідати тут про цю війну. Зазначимо лише, що після початкових успіхів козацького війська Виговський необачно покинув Лівобережжя та виїхав до правобережних козацьких полків, але не знайшов там підпертя союзові з Польщею. На скликаній ним Генеральній раді під Білою Церквою він мусив покласти гетьманську булаву і на його місце було обрано Юрія Хмельницького[79].

В цей час Лівобережна Україна була вже майже вся окупована московським військом. Царське посольство на чолі з кн. Трубецьким розпоряджалось там, як в завойованій країні й розпочало виконувати дані йому накази. В першому таємному наказові Трубецького стояло, що коли полковники і все поспільство заявлять, що не хочуть Виговського, а бажають обрати нового гетьмана, то Трубецькой має вибори дозволити і після виборів виголосити промову, а по промові віддати гетьманові булаву. Потім Трубецькой мав оголосити *договір* 1654 р. і "нові статті" запропонувати, зміст яких було вписано в наказ[80]. Як довідуємось з статейного списку Трубецького, він добре виконав царський наказ. Одержавши відомості, що правобережні полки обрали на гетьмана Ю. Хмельницького, Трубецькой негайно нав'язав зносини з новим гетьманом, закликаючи його прибути до Переяслава. Ю. Хмельницький вислав до нього посольство на чолі з П. Дорошенком, наказавши запропонувати свої "нові статті" та закликати царське посольство на Правобережжя, до Трахтемирова. Але Трубецькой і воєводи категорично відмовились їхати до Ю. Хмельницького. Тоді Дорошенко подав "нові статті" і заявив,

---

[78] *Герасимчук В.* До питання про "Статті" Б. Хмельницького // Записки НТШ. – 1930. – Т. 100: Ювілейний збірник на пошану Акад. Кирила Студинського. – Ч. II. – С. 221–222.

[79] *Яковлів А.* Українсько-московські договори... – С. 60.

[80] Акты ЮЗР. – Т. XV. – Док. 7.

що гетьман і полковники просять царя, щоб він прийняв гетьмана й В[ійсько] Запорозьке під свою високу руку на цих статтях. На це Трубецькой і воєводи, вислухавши статті, заявили, що "въ тѣхъ статьяхъ многое написано вновъ сверхъ прежнихъ статей, которые даны прежнему гетьману, Б. Хмельницкому". З огляду на це вони відмовляються тепер обговорювати статті, а відклали це до приїзду гетьмана і полковників до Переяслава. Трубецькой наказав списати копію цих статей, а оригінал вернув Дорошенкові[81].

Запропоновані Ю. Хмельницьким нові статті в літературі одержали назву "Жердевських статей". Вони цікаві своїм змістом, бо відбили на собі події останнього часу боротьби Виговського з Москвою, але тому, що вони, як побачимо далі, не були прийняті на Переяславській раді 1659 р., мусимо, за браком місця, одмовитись переказати їх зміст. На черзі постало питання, хто до кого має їхати: чи гетьман до московського посольства, чи навпаки московське посольство до гетьмана. Для обох було невигідно рухатись з місця: для Трубецького, бо він, одірвавшись од московського війська, повинен був би зробити певні поступки вимогам гетьмана, для Ю. Хмельницького, бо він знав, що, оточений московським військом, так само повинен буде давати згоду на більші вимоги Москви. Нарешті, було знайдено такий компроміс: до Трахтемирова приїде окольничий Бутурлін, нібито для приводу до присяги правобережних полків, в дійсності ж як гарант безпеки гетьмана, гетьман же з старшиною приїде до Переяслава. Трубецькой зустрів їх дуже чемно та оголосив царський указ, щоб у Переяславі була скликана Генеральна рада для обрання гетьмана та для ухвали договірних умов. Протягом 13–14 жовтня до Переяслава прибули воєводи Шереметьєв і Ромодановський з московським військом, наказний гетьман Безпалий, старшина й козаки лівобережних полків, а також війти, бурмістри й міщани з більших міст. Кн. Трубецькой викликав також для участі в раді ніжинського протопопа Максима Филимоновича, московського приятеля, та переяславського – Григорія Бутовича. 13 жовтня відбулося урочисте прийняття гетьмана Ю. Хмельницького й старшин і слідом за цим перша конференція. Кн. Трубецькой оголосив свою посольську грамоту, прочитав "статті Б. Хмельницького і нові статті", прислані від царя для ствердження. Вислухавши статті, гетьман і старшина заявили, що треба давні й нові статті прочитати на раді[82].

Переяславська Генеральна рада відбулася 17 жовтня 1659 року. Вона так описана в статейному спискові кн. Трубецького: "За указомъ царя, ближній бояринъ кн. Трубецкой, бояринъ Шереметьев, бояринъ кн. Ромодановский въ Переяславѣ раду учинили" й наказали, щоб В[ійсько] Запорозьке обрало по своїм правам і вольностям гетьмана. Вираз "учинили раду" цілком одповідав дійсності, бо кн. Трубецькой не тільки призначив місце для ради, сам

---

[81] Там само. – С. 255.

[82] Там само. – С. 260–261.

скликав раду, але крім великої військової сили, яку мав у Переяславі, ще й наказав кн. Долгорукому своїми полками оточити місце, де зібралась рада. Після обрання Ю. Хмельницького на гетьмана кн. Трубецькой наказав прочитати на раді "*прежнія статьи, каковы даны въ прошломъ 162 (1654) году прежнему гетману, Б. Хмельницкому и всему В[ойску] З[апорожскому]*, а сверхъ прежнихъ статей новые статьи, которыя по указу вел[икого] г[осуда]ря нынѣ вновъ *прибавлены*". Потім гетьман і старшина склали присягу. Як "давні", так і "нові" статті були скріплені підписами гетьмана й старшини. "И всего на радѣ постановлено, – додає статейний список, – прежнихъ 14, а новыхъ 18, и обоево – 32 статьи". Що ж торкається "Жердевських статей", то в списку зазначено, що "тѣ статьи на радѣ отговорены, что тѣмъ статьямъ не быть"[83].

Отже, на Переяславській раді 17 жовтня 1659 року було "постановлено" давніх 14 і нових 18 статей. "*Прежними*" статтями статейний список Трубецького називає статті, що були складені в Москві 27 березня 1654 р. й переслані Б. Хмельницькому через його послів Самійла Богдановича й Павла Тетерю. Що це так, видно з тих вказівок, які були зроблені в таємних наказах Трубецькому. Там говориться, щоб на раді були оголошені "Статьи, каковы были даны Б. Хмельницкому через посланниковъ Богдановича и Тетерю"[84], а в списі документів, пересланих із Москви Трубецькому, під ч. 5 уміщено "Списокъ отъ прежнихъ статей, каковы даны Самойлу Богданову да Павлу Тетерѣ"[85]. В статейному списку також зазначено, що під час Переяславської ради було зачитано статті, які були дані Б. Хмельницькому р[оку] 1654. Таким чином, коли б Москва та її посол, кн. Трубецькой, обмежилися були лише вищенаведеними вказівками та посиланням на давні статті Б. Хмельницького з р[оку] 1654, *то в дослідників не виникло б найменшого сумніву, що на раді в Переяславі р[оку] 1659 дійсно були відчитані й підтверджені відомі вже нам статті числом 11 в редакції 1654 року.*

Але кн. Трубецькой не обмежився простим посиланням на "прежніе статьи", він уписав їх *дослівно* у свій статейний список. Він мусив це зробити, бо мав царський наказ, щоб давні й нові статті були надруковані: "И тѣ печатныя книги изъ Кіева разослать во всѣ черкасскіе полки, чтобы тѣ статьи вѣдомы были во всѣхъ полкахъ всему В[ойску] Запорожскому"[86]. Завдяки цьому до нас дійшов разом із статейним списком кн. Трубецького *повний текст* "прежнихъ статей", в цьому списку вміщених[87].

---

[83] Там само. – С. 276.

[84] Там само. – С. 318, 330.

[85] Там само. – С. 331.

[86] Там само. – С. 261–265.

[87] В. Данилевич в 20-х роках цього століття знайшов і описав примірник згаданої книги, надрукованої р[оку] 1659 в друкарні Києво-Печерської лаври (*Данилевич В.* Маловідомий український стародрук 1659 року // Записки Історично-філологічного відділу ВУАН. – К., 1929. – Кн. XXI–XXII (1928). – С. 29–43).

Коли порівняємо текст статей Б. Хмельницького з дати 1654 р., дійсно переданих Б. Хмельницькому через послів Богдановича й Тетерю 27 березня 1654 року, з текстом статей, що були вписані в статейний список Трубецького, а потім надруковані в Києві, то мусимо констатувати, що, перше, текст статей Б. Хмельницького з дати 1654 р. мав 11 статей, а текст статей цієї ж назви в статейному списку Трубецького має 14 статей; друге, що тексти переданих Б. Хмельницькому статей з датою 27 березня 1654 р. та статей, вписаних в статейний список Трубецького р[оку] 1659, *неподібні* один до одного, як того треба було б чекати, маючи на увазі, що і в наказах Трубецькому, і в його статейному спискові мова йшла тільки про ті статті, які були передані згаданим послам Б. Хмельницького 27 березня 1654 р. Г. Карпов, редактор X тому "Актов ЮЗР", в якому вміщено всі архівні документи, що стосуються до договору Б. Хмельницького р[оку] 1654, перший звернув увагу на таку різницю текстів статей в редакціях 1654 та 1659 рр., і з приводу цього в дотичній літературі довгий час точився спір про те, яку з цих двох редакцій треба вважати за *автентичну*[88]. З огляду на важливість для нашої теми питання про автентичність статей Б. Хмельницького в редакції 1659 р., нам потрібно спинитися на цьому питанні та виявнити його на підставі історичних документів.

Обговорюючи справу переговорів посольства Б. Хмельницького в Москві в березні 1654 р., ми встановили, на підставі документів московських архівів (див. с. 111–112), що послам С. Богдановичеві та П. Тетері при їх від'їзді з

---

[88] Література про "Статті Богдана Хмельницького" в ред[акції] 1659 р.: *Карпов Г. Ф.* Переговоры об условиях соединения...; *Буцинский П.* О Богдане Хмельницком. – Х., 1882; *Антонович В.* [рец.:] Буцинский П. О Богдане Хмельницком // Киевская Старина. – 1883. – Т. V. – Лютий. – С. 425; *Макарий [Булгаков], митр.* История русской церкви. – СПб., 1882. – Т. XII; *Шафранов П. А.* О статьях Б. Хмельницкого // Киевская Старина. – 1889. – Т. XXVII. – Октябрь–ноябрь. – С. 369–391; *Эйнгорн В. И.* Очерки из истории Малороссии в XVII в.: Сношения малороссийского духовенства с московским правительством в царствование Алексея Михайловича // Чтения в императорском Обществе истории и древностей российских (далі – ЧОИДР). – 1893. – Кн. 2. – С. 3–370; 1894. – Кн. 3. – С. 371–570; 1898. – Кн. 4. – С. 570–794; 1899. – Кн. 1. – С. 795–922; 1899. – Кн. 2. – С. 933–1104; *Нольде Б.* Очерки русского государственного права; *Розенфельд И.* Присоединение Малороссии к России 1654–1793. – Петроград, 1915; *Грушевський М.* Переяславська умова України з Москвою 1654 року. – К., 1917; *його ж.* Історія України-Руси. – Т. IX. – Ч. II. – С. 728–869 (розділ VII: "Переяславська умова"); *Яковлів А.* "Статті Б. Хмельницького" в редакції 1659 р. // Ювілейний збірник ВУАН на пошану академіка Михайла Сергійовича Грушевського. – К., 1928. – Т. 1. – С. 179–194; *Щербина В.* До питання про статті Богдана Хмельницького // Там само. – С. 195–204; *Петровський М. Н.* Причинок до питання про статті Богдана Хмельницького // Записки Ніжинського Інституту народної освіти. – 1929. – Кн. IX. – С. 74–76; *Данилевич В.* Маловідомий український стародрук...; *Герасимчук В.* До питання про "Статті" Богдана Хмельницького. Карпов, Буцинський, Антонович, м. Макарій і Щербина тримаються погляду, що статті в редакції 1659 р. – автентична і остаточна редакція статей Б. Хмельницького. Інші дослідники тримаються протилежного погляду, що статті в ред[акції] 1659 р. – це фальсифікат автентичних статей 1654 р. Герасимчук уважає обидві редакції за автентичні.

Москви бояри передали 27 березня 1654 р. *основні акти* договору 1654 р.: жалувану царську грамоту Б. Хмельницькому й В[ійську] Запорозькому та 11 статей, обидва з датою 27 березня 1654 року; та що жодних інших актів, що містили в собі умови договору, в той час послам не було дано, не рахуючи проекту договору Б. Хмельницького з 23-ма статтями, який послужив за матеріал для складання перших двох актів.

Що козацькі посли одержали й привезли до гетьмана Б. Хмельницького статті числом 11 у редакції 27 березня 1654 р. і що лише ці статті сторони, Москва й В[ійсько] Запорозьке, вважали за договір 1654 р. про це свідчить також ціла низка пізніших документів. Починаючи з 27 березня 1654 р. аж до р[оку] 1659, як Москва, так і В[ійсько] Запорозьке знали й посилались тільки на ці статті і жодних інших, чи то явних, чи таємних, в інших редакціях не знали. Так, у царській грамоті з 12 квітня 1654 р., висланій до Б. Хмельницького через посланця Гаркушу, зазначено: "Отъ насъ, вел[икаго] г[осуда]ря, имъ посланникамъ сказано и на писмѣ дано, что Малой Россіи въ городѣхъ и въ мѣстѣхъ какихъ доходовъ собирается..." і т. д. наводиться дослівно царська резолюція, підписана під статтею 9 редакції 27 березня 1654 р. Влітку 1657 р. окольничий Бутурлін, посланий царем до Б. Хмельницького з різними дорученнями, в розмові з гетьманом увесь час цитував або статті в редакції 1654 р., або розмови послів з боярами р[оку] 1654, і коли від себе щось додавав, чого в статтях не було, то Б. Хмельницький зараз же вносив належні поправки (Акты ЮЗР. – СПб., 1862. – Т. III. – С. 567–569). Того ж року Павло Тетеря знову був у Москві та вів пересправи з боярами. Торкнувшись питання про чужоземні зносини, бояри знов же послалися на ст[аттю] 5 в редакції 1654 і дослівно її зацитували. Коли б існував у той час (1657 р.) указ царя під ст[аттею] 9 редакції 1659 р., що категорично забороняв гетьманові приймати чужоземних послів, то ясно, що бояри послалися б на цей указ. Нарешті, що найцікавіше, бояри цитували Тетері ст[аттю] 8 в редакції 1654 р., про залогу в 3000 війська на кордоні України, тим часом цієї статті *нема* зовсім в редакції 1659 р. (Акты ЮЗР. – Т. XI. – С. 723–727). А що в цей приїзд посла Тетері не було складено нових статей, це категорично засвідчено в таємному наказі Трубецькому 1659 р. (Акты ЮЗР. – Т. XV. – С. 323). Нарешті наведемо ще два пізніших документи, в яких цитуються статті в редакції 27 березня 1654 р.: 1. Наказ бояринові Шереметьєву з 6 червня 1658 р., в якому дослівно процитовано всі статті про платню військові, ст[аттю] 4 про армату і ст[аттю] 5 про чужоземні зносини, все в редакції 1654 р.; 2. Наказ стольнику Апухтину з 23 червня 1658 р., в якому зазначено, що у відповідь на присланні з послами Богдановичем та Тетерею до царя статті, "по тѣмъ статьямъ в[еликій] г[осуда]рь пожаловалъ и милостивое позволенье учинилъ и тѣ статьи имъ, Самуйлу (Богдановичу) и Павлу (Тетері) даны на писмѣ"[89]. При цьому треба ще зазначити дуже характеристичний факт, що

---

[89] *Яковлів А.* Українсько-московські договори... – С. 30–31.

представники Москви, посилаючись на статті в редакції 1654 р., цитували чернетку-копію цих статей, яка переховувалася в Посольському приказі і яка мала власноручну приписку думного дяка Алмаза Іванова, але в оригіналі цих статей, написаному "бѣлорусскимъ письмомъ" і переданому послам Богдановичу й Тетері, цієї приписки з наказу Алмаза Іванова не було вміщено ("безъ дьячей приписи").

Цитовані вище документи переконуюче доводять, що статей Б. Хмельницького в редакції 1659 р. як у Москві, так і на Україні, *не знали* аж до часу, коли ця редакція була запропонована гетьманові Юрію Хмельницькому царським послом кн. Трубецьким на Переяславській раді 1659 р.

Як було вже зазначено вище, Г. Карпов перший звернув увагу на різницю тексту статей Б. Хмельницького в редакціях 1654 і 1659 рр., але мусимо зазначити, що з його ж вини питання про ці дві редакції було ним же *заплутано* так, що викликало потім досить велику літературу й безконечні суперечки про *автентичність* цих редакцій. Виходячи з упередженої ідеї, що статті в редакції 1659 р. складають автентичний договір Б. Хмельницького з московським царем[90], Карпов твердить, що 27 березня 1654 р. посли, Богданович і Тетеря, одержали: а) текст проекту договору з 23-ма статтями з царськими указами під статтями; б) 11 статей в редакції "21 березня" (вірніше, 27 березня) і нарешті 14 статей "остаточної редакції" невідомої дати, а також різні царські грамоти. В іншому місці Карпов пише, що "вотъ этихъ-то статей окончательной редакціи (числом 14) и *недостаетъ* въ дѣлѣ посольства С. Богдановича-Заруднаго и Тетери"[91]. А в редакційних примітках до т. X "Актов ЮЗР", до слів царської жалуваної грамоти "да тѣ статьи съ нашимъ ц[арскаго] в[еличест]ва указомъ велѣли дать тѣмъ же посланникамъ, Самойлу и Павлу", Карпов зробив таку примітку: "Списка этихъ статей, извѣстныхъ подъ названіемъ "Статей Б. Хмельницкаго", в *настоящемъ* дѣлѣ не имѣется". "Впрочемъ изъ ниженапечатаннаго подъ ном[ером] XXV документа (список документів, переданих послам В[ійська] З[апорозького]. – *А. Я.*) *не видно*, чтобы именно эти статьи были посланы въ настоящее время съ войсковыми посланниками"[92]. Отже, висловившись категорично, що послам було дано "статьи въ окончательной редакціи", Г. Карпов не знайшов потім документальних даних на доказ свого твердження і мусив це одверто признати. Не вважаючи на очевидність факту, що посли *не одержали* "статей въ окончательной редакціи", Карпов усе ж таки ухилився від констатування протилежного факту, що козацькі посли одержали *тільки 11 статей в редакції 27 березня 1654 р.* А тим часом про цей факт свідчать дані, наведені Г. Карповим як редактором т. X "Актов ЮЗР". На

---

[90] *Карпов Г. Ф.* Переговоры об условиях соединения... – С. 267.

[91] *Карпов Г. Ф.* Критический обзор главных русских источников... – С. 23.

[92] Акты ЮЗР. – Т. X. – С. 494, прим. до док. XXV.

чернетці 11-ти статей в редакції 27 березня 1654 р. є приписка рукою думного дяка Алмаза Іванова: "*Таково письмо дано посланникамъ*, писано на столбцахъ бѣлорусскимъ письмомъ, безъ дьячей приписи". Друкуючи цей документ у X томі "Актов ЮЗР" (с. 483–484), Карпов умістив таку примітку: "Настоящія статьи (11-ть) въ дѣлѣ *лежатъ между* жалованными грамотами, помѣченными 27 марта, ном[ера] 328–347". Під документом XXV (список грамотам, що дані їм (послам)), є приписка Алмаза Іванова: "Тутъ статьи вклеить, что даны посламъ", – і примітка Карпова: "Должно быть, статьи 21 марта, которыя въ дѣлѣ дѣйствительно лежать вслѣдъ за этой росписью" (Акты ЮЗР. – Т. X. – С. 512, прим.). При тих канцелярських порядках, які існували в московських приказах, не може бути найменшого сумніву, що все сталося так, як то вказують помітки й приписки канцлера Алмаза Іванова, себто, що разом із грамотами козацькі посли Богданович і Тетеря одержали 11 статей із царськими указами на них тогочасною українською мовою ("білоруською мовою"), а чернетку цих статей на доказ і для відомості на майбутнє було додано до "столбца" справи козацького посольства, до архіву, де їх і знайшов Карпов. Що ж до так званих "статей в окончательной редакціи, числомъ 14", які Карпов старався знайти в справі посольства Богдановича й Тетері, то про цей документ у цій справі *нема жодної згадки й жодного сліду*, хоч би у вигляді якихось чернеток чи концептів, що признав і сам Карпов. Ці статті числом 14, як признав і Карпов, знайдено у справі московського посольства з р[оку] 1659, тобто 5 років пізніше, в *статейному списку* царського посла, кн. Трубецького[93].

2. Аналіз тексту т. зв. "Статей Б. Хмельницького в редакції 1659 року" та вияснення їх походження й ролі в історії відносин України й Москви

Статті Б. Хмельницького в редакції 1659 р. надруковано в "Полном собрании законов Российской империи" (Т. I. – Док. 262. – С. 491–495) з таким заголовком: "Октября 17, 7168 (1659) г. Актъ избранія въ Запорожскіе гетманы Юрія Хмѣльницкаго и учиненныя *прежде сего* съ отцемъ его, Богданомъ, а потомъ съ нимъ, Юріемъ, въ Переяславѣ при ближнемъ бояринѣ, князѣ Алексѣѣ Никитичѣ Трубецкомъ, договорныя новыя статьи, вмѣстѣ съ присягою гетмана и старшины въ вѣрности государю царю Алексѣю Михайловичу". Крім того, ці статті надруковано в "Собрании государственных грамот и договоров" (М., 1828. – Т. IV. – С. 51–54), в "Актах ЮЗР" (Т. XV. – С. 262–265) та в інших виданнях.

Коли порівняти текст статей Б. Хмельницького в редакції 1654 р. з текстом цих же статей в редакції 1659 р., то, крім неоднакового числа статей (11 в першій редакції і 14 в другій), можна завважити, що за винятком статті 14 в редакції 1659 р., яка майже дослівно повторює ст[аттю] 6 в редакції

---

[93] *Карпов Г. Ф.* Критический обзор главных русских источников... – С. 24–25.

1654 р. (про видачу грамоти на маєтності митрополитові й духовенству), та статті 5, яка переказує зміст статей 2 та 3 редакції 1654 р. (про надання млинів і грошей на видатки писареві, суддям, полковникам і осавулам), всі інші статті редакції 1659 р. *не мають нічого спільного* з статтями в редакції 27 березня 1654 р. Коли ж порівняти редакцію 1659 р. з проектом договору, складеного в Чигирині та переданого послами Б. Хмельницького боярам 14 березня 1654 р. (23 статті за власноручним підписом Богдана Хмельницького), то можна прийти до висновку, що редакція 1659 р. досить *близько* стоїть до тексту цього проекту, але різниться від нього способом викладу: в проекті статті написано від імені Б. Хмельницького та Війська Запорозького прямими реченнями, зверненими до царя ("въ началѣ изволь твое ц[арское] в[еличест]во подвердить права и вольности *наши*..."; "урядники изъ *нашихъ людей*..."), а в редакції 1659 р. статті написано у формі непрямих речень ("чтобъ ц[арское] в[еличест]во *изволилъ* подтвердить права и вольности *войсковыя*..."; "урядники изъ *ихъ* же людей..."). Очевидно, автор редакції 1659 р., маючи перед собою проект договору й статті в редакції 1654 р., зробив досить близький переказ змісту договору. Але автор цим не обмежився, він поробив *дуже важливі зміни* в умовах договору 1654 р. і в указах царя та ще й додав *нові умови, нові укази* царя, які разом із змінами значно обмежили права В[ійська] Запорозького, признані йому договором 1654 р. Загальне враження від редакції 1659 р. таке, що вона уявляє з себе *навмисну* підробку договору 1654 р. з метою затвердити на Переяславській раді замість дійсного тексту договору 1654 р. цей сфальшований текст і тим непомітно обмежити права й вольності В[ійська] Запорозького.

Поминаючи подробиці, які вже досить висвітлені в літературі, ми на цьому місці спинимося на головних і найважливіших змінах і додатках, що зроблені в редакції 1659 р., та наведемо аргументи, які переконують нас у тому, що редакція 1659 р. є не "остаточна, автентична редакція" договору 1654 р., а фальсифікат цього договору.

Стаття 4 редакції 1659 р. про вільне обрання гетьмана повторює статтю 6 проекту договору і відповідне місце царської грамоти з 27 березня 1654 р. Але до царського указу додано в редакції 1659 р. такі слова: "А по обраніи гетьману ѣздитъ къ вел[икому] г[осуда]рю, царю и вел[икому] князю, Алексѣю Михайловичу, всея Великія, и Малыя, и Бѣлыя Россіи самодержцу и видѣти его государскіе пресвѣтлые очи; и вел[икий] г[осуда]рь, его ц[арское] в[еличест]во, пожалуетъ гетмана по чину: булаву и знамя и на гетманство свою государеву жалованную грамоту дать ему велитъ". З приводу цього додатку треба насамперед зазначити, що стаття 6 проекту договору та відповідне місце в жалуваній грамоті 27 березня 1654 р. були формульовані в загальній редакції, яка давала можливість пристосувати цю умову до вибору всіх наступних гетьманів. Навпаки, додаток в редакції 1659 р. має не загальну, а спеціальну редакцію та передбачає лише випадки виборів гетьманів за царю-

вання Олексія Михайловича, бо тільки цього царя "присвѣтлые очи" має "видѣти" новообраний гетьман. Далі, своїм змістом додаток цей, будучи певним обмеженням влади гетьмана, суперечить жалуваній царській грамоті 1654 р., бо в ній з приводу обрання гетьмана зазначено лише: "А кого гетмана оберутъ, и о томъ писать къ намъ, вел[икому] г[осуда]рю, да тому жъ новообраному гетману на подданство и на вѣрность вѣру намъ, вел[икому] г[осуда]рю, учинить". З історичних документів відомо, що вперше питання про приїзд гетьмана до Москви підняв був р[оку] 1658 боярин Хитрово, який зробив таку пропозицію гетьману Виговському. Той обіцяв приїхати, але потім одмовився через небезпеку війни[94]. Вдруге це питання було зазначено в таємному наказі кн. Трубецькому, де була дана інструкція Трубецькому, що, коли новообраний гетьман почне вимагати на підтвердження його гетьманства жалуваної грамоти, то на це треба йому сказати, щоб він "ѣхалъ челомъ ударить къ е[го] ц[арскому] в[еличест]ву, къ Москвѣ..."[95] Наведене місце інструкції кн. Трубецькому є найкращий доказ того, що царського указу про обов'язковий приїзд до царя новообраних гетьманів до року 1659 не існувало, бо коли б такий наказ був, тоді досить було послатися на ст[аттю] 4 договору.

В цій же статті 4 в редакції 1659 р. царський титул написано так: "*Всея Великія, и Малыя, и Бѣлыя Россіи самодержцу*". Повстає питання, з якого часу в царському титулі почали писати додаткові титули: "Малыя и Бѣлыя Россіи". Щодо титулу "Малыя Россіи", то вперше цей додаток до попереднього царського титулу ("всея Россіи самодержецъ") було написано в царській грамоті Б. Хмельницькому про народження царевича 9 лютого 1654 р.[96], а потім в царських грамотах і в 11-ти статтях з 27 березня того ж року. Відомо також, що 21 березня 1654 р. цар видав наказ, щоб була виготовлена "большая серебряная государственная печать съ новоприбылыми титулами"[97]. Цією печаткою були печатані 1654 р. всі царські жалувані грамоти, що були передані через козацьких послів Б. Хмельницькому. Знімок цієї печатки подано у виданні Комісії "печатанія госуд[арственныхъ] грамотъ и договоровъ" під титулом: "Снимки древних русских печатей государственных...", з приміткою, що ця печатка прикладена до жалуваної грамоти Б. Хмельницькому на город Гадяч з 27 березня 1654 р. На цій печаті, як і в грамоті, вжито такі новоприбулі царські титули: "и Малыя Россіи" та після "великій князь московскій" додано "кіевскій"[98]. Що ж торкається царського титулу: "и Бѣлыя Россіи", то питання про час, з якого почали вживати цього титулу, досить довго було спірне. В. Щербина доводив, що в згаданій вище

---

[94] Акты ЮЗР. – Т. IV. – Док. 38.

[95] Акты ЮЗР. – Т. XV. – Док. 7. – С. 315 і дальші.

[96] Акты ЮЗР. – Т. X. – Док. 6.

[97] Там само. – С. 487–490.

[98] Снимки древних русских печатей государственных, царских, областных, городских, присутственных мест и частных лиц. – М., 1880. – Вып. I. – Табл. 50.

новій державній печаті був уже титул "и Бѣлыя Россіи", і на доказ послався на згадану вище грамоту Б. Хмельницькому на город Гадяч. Цієї грамоти він не бачив, але керувався цитованим вище виданням знімків давніх руських печатей, в якому, як встановив В. Прокопович в цитованій праці "Сфрагістичні анекдоти", трапилась очевидна помилка: на таблиці 50 вміщено описану вище печать на грамоті на город Гадяч без титулу "и Бѣлыя Россіи", а на таблиці 51 вміщено знімок іншої печаті, теж, нібито, на тій же грамоті, і на цій печаті в короткому царському титулі є титул "и Бѣлыя Россіи". В. Прокопович вияснив на підставі дотичного матеріалу, що це була помилка видання та що печатка з титулом "и Бѣлыя Россіи" була виготовлена тільки 1667 р. на підставі царського наказу з того ж року, в якому подано й точний опис цієї печатки[99]. Нарешті, М. Грушевський наводить царський указ з 3 вересня 1655 р., в якому було сказано: "І так з ласки Божої вчинились ми вел[иким] государем на предківських землях наших, на Вел[икому] кн[язівстві] Литовському, на Білій Русі, на Волині й Поділлі й веліли писати нас у государському титулі великим князем литовським і *Білої Русі*, волинським і подільським"[100]. *Перший раз* було вжито титулу "и Бѣлыя Россіи" в царській грамоті могилівському райці, Лукіянову, *7 вересня 1655 р.*, що ствердив і Г. Карпов[101]. Таким чином, факт, що в статті 4-й редакції 1659 р. вжито царського титулу "и Бѣлыя Россіи", безперечно, свідчить, що ця стаття, як і вся редакція 1659 року, *були написані після р[оку] 1655.* Беручи на увагу московський формалізм та тяжкі кари за найменші помилки в царському титулі, неможливо припустити, щоб автор статей в редакції 1659 р. міг зробити огріх чи помилку. Коли ж він написав царський титул із додатком "и Бѣлыя Россіи", то це свідчить, що він писав статті тоді, коли вже був царський указ цей додаток писати, себто *після* 3 вересня 1655 р. А це в свою чергу свідчить, що редакція статей Б. Хмельницького з р[оку] 1659 не є *автентичною редакцією договору 27 березня 1654 року.*

8-а та 14-а статті редакції 1659 р. стосуються до прав духовенства та київського митрополита. 14-а стаття повторює статтю 6 в редакції 1654 р. Що ж до статті 8, то вона в першій своїй частині відповідає статті 13 проекту Б. Хмельницького, причому про київського митрополита тут зовсім не згадується. Але після царського на статтю указу ("какъ права духовныя, такъ и мірскія ни въ чемъ нарушены не будутъ") в редакції 1659 р. додано: "А митрополиту кіевскому, такъ и инымъ духовнымъ Малыя Россіи быть подъ благословеніемъ святѣйшаго патріарха московскаго и всея Великія, и Малыя, и Бѣлыя Россіи, а въ права духовныя святѣйшій патріархъ вступати не

---

[99] *Прокопович В.* Сфрагістичні анекдоти. – Прага, 1938. – С. 17; ПСЗРИ. – Т. І. – Док. 412. – С. 708.

[100] ПСЗРИ. – Т. І. – Док. 164. – С. 369; *Грушевський М.* Історія України-Руси. – Т. IX. – Ч. II. – С. 1111.

[101] Акты ЮЗР. – Т. XIV. – С. 817; *Яковлів А.* "Статті Б. Хмельницького" в редакції 1659 р. – С. 187.

будетъ". Ні в проекті Б. Хмельницького, ні в редакції статей 1654 р., ані в жалуваній грамоті такого указу нема. В. Ейнгорн у праці, присвяченій зносинам українського духовенства з Москвою, категорично стверджує, що формальні переговори про підлеглість київського митрополита московському патріархові почались в Смоленську в липні 1654 р., але були перервані й закінчилися лише р[оку] 1686[102]. Дійсно, в документах, що торкаються пересправ послів Б. Хмельницького в Москві р[оку] 1654, ніде нема найменшої згадки про те, щоб у цей час було піднято питання про підлеглість київського митрополита московському патріархові. В листі до царя Б. Хмельницький 25 травня 1654 р. іменує митрополита "митрополитом київським, галицьким і всієї Малої Росії, екзархом святішого престолу константинопольського". Так само він іменує митрополита Сильвестра Косова і в грамоті з 28 липня того ж року, в якій припоручає його цареві[103]. За гетьмана Ю. Хмельницького, в пп. 12 та 13 Жердевських статей були поставлені вимоги, щоб "архієпископ, митрополит київський і галицький, юксар константинопольський (екзарх) з усім духовенством до святішого й звідужнішого патріарха константинопольського належали й послушенство оддавали, як перед тим здавна бувало". Ці вимоги кн. Трубецькой відкинув, натомість подав на затвердження Переяславській раді 1659 р. статтю 8 про підлеглість митрополита московському патріархові. Невдоволений цим, Ю. Хмельницький, виряджаючи 23 грудня 1659 р. до Москви послів в справі зміни прийнятої на раді редакції договору 1659 р., наказав їм вимагати зміни статті 8: "О начальствѣ патріаршомъ, отъ котораго бы имѣли митрополиты наши малороссійскіе благословеніе брати, о томъ намъ мірскимъ говорить не надлежитъ, но что большій патріархъ константинопольський изволитъ, на томъ и мы пребывати будемъ". З приводу цієї вимоги Ю. Хмельницького цар видав незвичайно характеристичний указ: "Царское величество указалъ, чтобъ быть тому по нынѣшнему Переяславскому договору, потому что, будучи на нынѣшней радѣ, духовенство приговорили, что быть тому такъ, какъ написано"[104]. Отже, цар вже не посилається на договір 1654 р., бо в ньому такої статті не було, а на те, що на Переяславській раді так ухвалило "духовенство", хоч це духовенство на раді заступали два протоієреї, Филимонович і Бутович, закликані кн. Трубецьким. В царському указі предложені кн. Трубецьким статті в редакції 1659 р. названі "*Переяславським договором*" і з цією назвою цей підроблений договір увійшов і в історію. В цитованій 8-й статті московського патріарха Никона названо патріархом "и Бѣлыя Россіи".

---

[102] *Эйнгорн В. И.* Очерки из истории Малороссии в XVII в.: Сношения малороссийского духовенства с московским правительством в царствование Алексея Михайловича // ЧОИДР. – 1893. – Кн. 2. – С. 65–67.

[103] Акты ЮЗР. – Т. X. – Док. 16. – С. 762.

[104] Акты ЮЗР. – СПб., 1867. – Т. V. – Док. 1.

Найважливіша в редакції 1659 р. стаття 9, написана у формі царського указу без тексту пропозиції Б. Хмельницького, зазначеної в ст[атті] 14-й проекту договору з 17 лютого 1654 р. та в статті 5-й редакції 1654 р.: "Гетьману, – сказано в статті 9-й, – пословъ и посланниковъ, и гонцовъ изъ окресныхъ и ни отъ которыхъ государствъ не *принимать* и противъ тѣхъ посылокъ въ окресныя и ни въ которыя государства не *посылать*, для убытка денежныхъ и иныхъ всякихъ расходовъ Войска Запорожскаго, развѣ о какихъ дѣлѣхъ поволитъ вел[икій] г[осуда]рь, е[го] ц[арское] в[еличест]во, ему, гетману, въ которое государство послать; а которые послы и посланники и гонцы изъ окресныхъ государствъ учнутъ къ нему, гетману, пріѣзжать, и имъ отказывать: какіе у нихъ дѣла есть, и они бы ѣхали къ великому г[осуда]рю къ е[го] ц[арскому] в[еличест]ву, къ Москвѣ". Цей царський указ скасував активне й пасивне право закордонних зносин гетьмана й Війська Запорозького. А між тим царським указом на статтю 14 проекту договору, на статтю 5 в редакції 1654 р. та в жалуваній грамоті з 27 березня 1654 р. право чужоземних зносин було признане гетьманові й Війську Запорозькому і лише були обмежені зносини з польським королем та турецьким султаном, без згоди царя. Щоб пояснити таку суперечність між царськими указами в справі закордонних зносин, Г. Карпов висловив припущення, що перші царські укази, які дозволили зносини, були пізніше змінені, але він не підтвердив своєї думки будь-якими документами, та й коли б признати, що такі укази були "пізніше" видані, то цей факт ні в якій мірі не свідчив би про те, що редакція 1659 р. була "тими прежніми статтями", які 27 березня 1654 р. були передані послам Богдановичу й Тетері[105]. Навпаки, пізніші за договір 1654 р. документи свідчать, що такої зміни не було зроблено і що при посилках на статті Б. Хмельницькому, як у Москві, так і на Україні, завжди цитувалися укази царя в редакції 27 березня 1654 р.[106]

Стаття 10 редакції 1659 р. (про відносини з кримським ханом) як формою, так і змістом також є указ царя та суперечить статті 22-й проекту договору й статті 10-й в редакції 1654 р. Під цими статтями було вміщено такий указ царя: "Царское в[еличест]во указалъ и повелѣніе на Донъ къ козакамъ послано: буде крымскіе люди задору никакого не учинятъ, и на нихъ ходить и задора чинить не велѣно..." В указі ж, що становить зміст ст[атті] 10 в редакції 1659 р., наведено зовсім іншу думку: "А съ кримскимъ ханомъ, кромѣ миру, никакой ссылки не имѣть, а миръ имѣть съ нимъ по указу е[го] ц[арскаго] в[еличест]ва для того, чтобъ на жителей Войска Запорожскаго татаровя изъ Крыма войною не ходили и ихъ не разоряли и въ полонъ не имали, и гуляки б изъ Крыму или ногайскіе изнѣвѣсть ихъ же черкасъ не разоряли и въ полонъ не имали". Пригадуючи політичні й військові обста-

---

[105] *Карпов Г. Ф.* Переговоры об условиях соединения... – С. 250.

[106] Акты ЮЗР. – СПб., 1879. – Т. XI. – С. 745–746.

вини, за яких складався договір 1654 р., можна сказати, що до них більше підходять статті 22 та 10 в редакціях 1654 р., ніж ст[аття] 10 редакції 1659 р. Крім того, мається ще й документальний доказ на те, що р[оку] 1658 офіційно визнавався за автентичний текст статті 10 в редакції 1654 р.: в наказі бояринові Хитрово, посланому до Виговського р[оку] 1658, *наведено текст статті 10 в редакції 1654 р.*

Нарешті, в порівнянні до проекту Б. Хмельницького і до редакції 27 березня 1654 р. автор редакції 1659 р. не включив у цю редакцію: ст[атті] 3 про права шляхти та статей 19, 20 та 23 про висилання війська до Смоленська, про охорону кордонів України та про фортецю Кодак, певне, на тій підставі, що ці питання р[оку] 1659 втратили свою актуальність. Тим часом ці статті дуже характеристичні для договору 1654 р., який мав на меті військовий союз з Москвою для боротьби з Польщею. Маємо документальні докази про те, що в 1657–1658 рр. офіційно цитувалися статті 19, 20 та 23, викинуті з редакції 1659 р.[107]

Треба ще звернути увагу на такі цікаві факти. Статті в редакції 1659 р. в повному їх тексті вписано в статейний список царського посла, кн. Трубецького. Це – *єдиний документ*, з якого потім робилися всякі "списки" – копії цих статей. Навіть в таке офіційне видання, як "Полное собрание законов Российской империи" (т. I), ці статті були взяті з статейного списку Трубецького. Але в московських архівах і до цього часу не знайдено не тільки автентичного тексту цих статей, а навіть копій чи чернеток їх. З другого боку, не знайдено оригіналів тих наказів (особливо наказу "без черна", тобто без чернетки, писаного рукою Алмаза Іванова), а також грамот, які були послані кн. Трубецькому з стольником С. Бутурліним, та "списка прежніх статей", який також був йому пересланий. Як засвідчує редактор т. IV "Актов ЮЗР", де надруковано статейний список Трубецького, цей список складався з книги, що містила в собі 30 зшитків, але 30-го зшитку *тепер бракує*[108]. Не можна припустити, щоб випадково зникли з архіву всі ті документи, які якраз стосуються до 14-ти статей в редакції 1659 р.[109]

Зводячи докупи вищенаведене з висновками, до яких ми прийшли після перегляду архівних документів, що стосуються до пересправ у Москві в березні 1654 р., можемо ствердити: перше, що єдиний і остаточний текст договору Б. Хмельницького з московським царем міститься в царській жалуваній грамоті Б. Хмельницькому й Війську Запорозькому та в 11-ти статтях з датою 27 березня 1654 р., які були передані того дня послам Богдановичу й Тетері; жодних інших статей в іншій редакції тоді *не було складено*. Друге, так звані "прежнія статьи Б. Хмельницкаго", числом 14, що були оголошені на раді в Переяславі р[оку] 1659 й скріплені підписами

---

[107] Там само. – Додаток 2. – С. 723–727.

[108] Акты ЮЗР. – Т. IV. – С. 274.

[109] *Яковлів А.* "Статті Б. Хмельницького" в редакції 1659 р. – С. 188–193.

гетьмана Юрія Хмельницького та старшини, всупереч заяві кн. Трубецького, *не були тими статтями*, що передані були в Москві послам Б. Хмельницького 27 березня 1654 р. Форма й зміст 14-ти статей свідчать, що вони були складені після 27 березня 1654 р., не раніше, як у самому кінці р[оку] 1658 або на початку 1659 р.

На підставі всього вищесказаного приходимо до конечного висновку, що так звані "Статьи Б. Хмельницкаго" в редакції 1659 р. є *підробка*, фальсифікат автентичних статей договору 1654 р. Судячи з вказівок деяких документів (таємні накази Трубецькому, наказ надрукувати статті в редакції 1659 року та ін.), статті в редакції 1659 р. були складені в Москві та були вислані в місяці лютому 1659 р. кн. Трубецькому під іменем "прежнихъ статей Б. Хмельницкаго", причому, маючи відомості, що автентичного тексту договору 1654 р. у гетьмана Ю. Хмельницького нема, московський уряд використовував цю нагоду, щоб підробкою дійсного договору 1654 р. змінити в дуже важливих точках умови цього договору в напрямі обмеження прав і вольностей Війська Запорозького[110].

Цей наш висновок, висловлений в цитованій праці, поділяє й акад. М. Грушевський, який, переглянувши всю літературу цього питання, в IX томі своєї "Історії України-Руси" пише: погляд П. Шафранова "...був прийнятий потім в працях Ейнгорна, Нольде і Розенфельда, в моїй студії про Переяславську умову, останніми часами ще раз переглянений і підтриманий А. І. Яковлевим в спеціальній студії, і не вважаючи на зусилля В. І. Щербини підтримати стару теорію Карпова, я не вважаю можливим вернутись до неї, після всього зробленого для висвітлення анахронізмів статей Трубецького" (*Грушевський М.* Історія України-Руси. – Т. IX. – Ч. II. – С. 813). А в іншому місці М. Грушевський висловився так: "...замість автентичних статей московські дяки підсунули українській стороні їх довільну *перерібку – фальсифікат*" (Там само. – С. 866).

Відношення реальних сил обох сторін в часі Переяславської ради 1659 р. складалося так, що Москва була дужча й вона перемогла, здійснивши свої плани та обмеживши права Війська Запорозького. Але така перемога не могла мати тривалого значення: надто вже грубо й необмежено Москва використала ситуацію й свою військову міць. Гетьман і старшина покинули Переяслав з почуттям свого безсилля, поразки й ненависті до брутального переможця, а прибувши до Чигирина, їм довелося ще вислухати багато неприємних речей від старшини, яка до Переяслава не їздила. "Обозний, судді, осавули й писар генеральний та інша старшина як перед гетьманом, так і проміж себе не мало скаржились на статті, в Переяславі Хмельниченкові дані, вглядівши в них щось новопридане, а в старих статтях Хмельницького "небывалое", – занотував С. Величко у своєму літописі[111]. Очевидно, при деталь-

---

[110] Там само. – С. 193–194.

[111] *Величко С.* Сказание о войне козацкой с поляками. – С. 239.

ному перегляді статей у спокійних умовах зараз же виявились всі негативні сторони прийнятих умов, а крім того, стало ясним, що й статті в редакції 1659 р. неподібні до автентичних статей та містять в собі "щось небувале". Після нарад вирішили, поки ще не пізно, вислати посольство до царя з проханням виправити найболючіші обмеження, заведені до Переяславських статей. Посольство виїхало 13 листопада 1659 р. і в грудні прибуло до Москви. Про пересправи посольства з боярами та про резолюції царя було складено протокол, який зберігся в московських архівах[112]. За винятком деяких незначних поступок, на всі інші вимоги посольство дістало стереотипну відповідь: "*быть по Переяславскому договору*".

Ми мусили довше спинитися на статтях в редакції 1659 р. тому, що ці *підроблені* статті в дальшій історії відносин України й Москви, починаючи з Переяславської ради 1659 р., заступили дійсний, автентичний договір гетьмана Богдана Хмельницького з московським царем 1654 р., та що, не вважаючи на великі зусилля, яких уживали наступні гетьмани, щоб повернути дійсний договір 1654 р., ця *московська підробка* так і залишилась назавжди, як нібито дійсний договір між Україною й Москвою: цей "*Переяславський договір з 1659 р.*" *мусили стверджувати присягою й своїми підписами всі наступні гетьмани України.*

---

[112] Акты ЮЗР. – Т. V. – Док. 2. – С. 1–7.

Олександр ОГЛОБЛИН

УКРАЇНСЬКО-МОСКОВСЬКА УГОДА 1654*

Передмова

300 літ тому, в січні 1654 року, почалися в Переяславі, а в березні того ж року закінчилися в Москві переговори між Українською державою, в особі гетьмана Богдана Хмельницького, і московським царем Олексієм Михайловичем, відомі в історії під назвою Переяславської угоди.

Цей акт визначив на довгі десятиліття й навіть століття взаємини двох держав – України й Московщини, і двох народів – українського й московського. Наслідки Переяславської угоди позначаються ще й досі в житті цих народів і цих держав. Більш того, вони, так чи інакше, тяжать над Східною Європою й навіть цілим світом.

Це викликає природній інтерес суспільства до Переяславської угоди 1654 року й зобов'язує історичну науку sine ira et studio з'ясувати як самий договір, так і всі обставини, які спричинилися до нього, супроводили його і, врешті, вирішили його дальшу долю.

Не можна сказати, щоб історична наука – українська, російська й закордонна – не цікавилася Переяславською угодою. Десятки праць присвячені цьому питанню, і здається, що всі деталі його вивчено, оскільки, звичайно, на це дозволяв стан наших джерел.

І все ж, мабуть, важко знайти інше питання, яке викликало б такі розбіжності й відмінні, ба навіть протилежні висновки дослідників, як саме Переяславська угода. Не тільки існує поважне розходження між українською й російською історіографією в загальній оцінці тої угоди, але й поміж окремими вченими, незалежно від їх національності, немає згоди щодо її правно-політичної дефініції.

Чим пояснюється такий стан Переяславської проблеми?

Передусім тим, що питання про Переяславську угоду 1654 року пов'язане в науці з цілим комплексом українсько-російських відносин на протязі їх

---

* Друкується за виданням: *Оглоблин О.* Українсько-московська угода 1654. – Нью-Йорк; Торонто, 1954. – 102 с.

300-літньої історії, і в їх складних, гострих і болючих суперечностях часто-густо губиться конкретний історичний акт, що відбувся р[оку] 1654 в Переяславі і в Москві.

Далі, тим, що в розпорядженні історичної науки є тільки частина документальних джерел, і – що найголовніше – всі документи, які стосуються самої угоди (хід переспрaв і тексти договору), походять від одної сторони, а саме московської. Українські документи – дуже нечисленні – дійшли до нас лише в московських перекладах, перевірити точність яких неможливо. Щодо тексту договору, то від нього не збереглося – ні в Україні, ні навіть у Москві – жодного оригінального документа – самі копії й чернетки, і то всі зроблені в Москві. Треба ще додати, що й це обмежене коло джерел не досліджено всебічно, можливо, навіть не виявлено повністю. Справа ускладнилася була ще тим, що р[оку] 1659, в інтересах тогочасної московської політики, був створений *фальсифікат*, який під неправдивим іменням "Статті Богдана Хмельницького" надалі був визнаний московським урядом за автентичний текст Переяславської угоди 1654 року.

Годі й казати, що такий стан джерел дуже дався взнаки дослідникам не тільки українським, а навіть російським.

Нарешті, на дослідах над Переяславською угодою, безперечно, позначився вплив політичних чинників – як російських, так і українських. Москва дивилася й дивиться на Переяславську угоду як на "возз'єднання" чи то двох племен "єдиного руського народу", чи двох "руських" народів в "єдиній Руській державі", чи навіть двох "руських" держав, – і відповідно інтерпретує Переяславський договір 1654 року.

Не уникла впливу політичного чинника й українська сторона. Покійний Вячеслав Липинський, з властивою йому щирістю й талантом, підкреслив, що "на Переяславську умову ми звикли дивитись крізь призму пізніше витвореної *переяславської легенди*", яка "постала під час руїни козацької державності, сучасні ж свої ідеологічні форми прибрала вона допіру по полтавському погромі й остаточнім знищенні за Мазепи самостійницько-державних намірів української козацької аристократії". Порівнюючи переяславську легенду з "її рідною по духу сестрою" "люблінською легендою" 1569 року, Липинський каже, що "легенда переяславська відіграла таку саму роль в історії української козацької аристократичної верстви в імперії Російській", бо вона "ідеологічно і юридично спасла українську аристократію – по банкрутстві її власної держави – від положення верстви завойованої, підбитої, рабської в державі чужій. Ці легенди і тут, і там дали нашій аристократії всі права й привілеї аристократії державної нації на тій підставі, що, мовляв, вона до тих держав сама, добровільно, без примусу пристала"*.

---

* *Липинський В.* Україна на переломі. 1657–1659: Замітки до історії українського державного будівництва в XVII столітті. – К.; Відень, 1920. – С. 28–29.

Немає жодного сумніву, що між українською й московською легендою Переяслава коли й не існував спочатку, то згодом мусив утворитися певний зв'язок, який не міг не відбитися і на історіографії.

Ці труднощі – методологічні, джерелознавчі й ідеологічні – тяжать і досі над нашою історіографією. Де в чому – а саме щодо джерел – становище української історичної науки ще погіршилося, бо архівні матеріали про Переяславську угоду їй тепер неприступні.

Зате наша історіографія великою мірою позбулася впливу тої переяславської легенди, навіть в її українському розумінні. Давно вже з українських очей спала полуда переяславського "об'єднання", і нам легко тепер відділити Переяслав 1654 року від – ми сказали б – Переяслава 1954 року. А величезні досягнення української історіографії за останні десятиліття в дослідженні Хмельниччини – праці Михайла Грушевського (зокрема, VIII і IX томи його монументальної "Історії України-Руси"), Вячеслава Липинського ("Україна на переломі"), Івана Крип'якевича ("Студії над державою Богдана Хмельницького"), Миколи Петровського ("Нариси з історії України", 1930 р. і численні розвідки 1920-х років), Андрія Яковлева (зокрема, "Українсько-московські договори в XVII–XVIII ст.") та інших дослідників, а поза межами української науки – славнозвісні праці польського історика Людвіка Кубалі – відкрили нам таку величну картину української національно-визвольної революції XVII століття й будівництва Української козацької держави, що в світлі її нове покоління української історіографії не тільки мусить, а й *може* з'ясувати й розв'язати проблему Переяславської угоди 1654 року.

У цій невеличкій праці не ставимо собі такого широкого й відповідального завдання. Хочемо тільки дати стислий історичний нарис українсько-московської угоди 1654 року – огляд обставин, які її спричинили, пересправ, що до неї привели, й договору, яким вона завершилася.

Як сталася Переяславська угода 1654 року й чим вона, справді, була – ось питання, на які має дати відповідь цей нарис.

I

ПЕРЕДУМОВА ПЕРЕЯСЛАВСЬКОЇ УГОДИ

Велика Українська національно-визвольна революція, яка почалася 1648 року, цілком змінила політичну картину Східної Європи. Блискучі перемоги гетьмана Богдана Хмельницького над поляками на Жовтих Водах (6 травня 1648 р.), під Корсунем (16 травня 1648 р.) і Пилявцями (13 вересня 1648 р.)[1] завдали важкого вдару Речі Посполитій Польській не лише мілітарно, але й політично та ідеологічно. Вони перекреслювали стару Ягелонську ідею співіснування трьох народів – польського, литовського й руського (українського та білоруського) в єдиній Речі Посполитій. Українська козаччина, що

[1] Всі дати подаємо за старим стилем.

перейняла, ще з кінця XVI ст. починаючи, історичну місію національного речника українського народу, стала по 1648 році панівною силою на терені України, провідником українського народу й державною владою на його території.

Утворення Української козацької держави як спадкоємця старої Руської (Київської) імперії було найбільшим політичним досягненням українського народу по довгих століттях бездержавності й національного поневолення. Цей величезний успіх поклав на всі стани української людності й передусім на козаччину важкий тягар дальшої збройної й політичної боротьби проти Польщі й праці над будівництвом нової держави, в умовах дуже складної міжнародної ситуації на сході Європи й великих соціально-політичних змін на Україні. Тому головною метою діяльності Богдана Хмельницького було *вдержати й розбудувати* Українську козацьку державу, оборонити її мілітарно й правно-політично й забезпечити дальший розвиток української нації шляхом поширення української державної влади на всі етнічно українські землі й охоплення українським політичним та економічним впливом цілого простору між Балтикою й Чорним морем.

Ця широка програма вимагала багато часу, праці й крові. Наступні роки принесли Україні чимало славних перемог і чимало тяжких поразок. Та, мабуть, справді критичним був рік 1653-й, "рік, власне, королівський (польський. – *О. О.*), а мені і моїм замислам во всім противний", як схарактеризував його Б. Хмельницький[2]. Цей рік завдав і гетьманові, й цілій Україні важких і болючих ударів та втрат.

У вересні 1653 р., під час облоги Сучави (Молдавія), загинув гетьманич Тиміш Хмельницький, старший і улюблений син Богдана, головна надія його політичних і династичних планів. Ще більш фатальною для України була нова – вже третя (після Зборова й Берестечка) – зрада кримського хана, союзника Б. Хмельницького. Польське військо, на чолі з королем Яном Казимиром, обложене під Жванцем (Поділля), було врятоване від неминучої капітуляції зручними ходами польської дипломатії, якій вдалося, шляхом підкупу й обіцянок, договоритися з ханом Іслам Ґіреєм і скласти з ним сепаратний мир, дуже важкий для Польщі, але ще важчий для України. Польща не хотіла визнати Хмельницького за рівноправного учасника переговорів (українських представників не було навіть допущено до нарад). Даремно протестував гетьман, доводячи, що "покликав він, гетьман, царя (хана) на поміч проти неприятеля свого – короля, і пристійно було б з королем миритися йому, гетьманові, а не йому, цареві". Жванецька угода Польщі з Кримом 15 грудня 1653 року, хоч нібито передбачала відновлення Зборівського трактату, але дозволяла татарам плюндрувати українську територію "по Барське староство" (фактично татарські грабунки й ясир поширилися на ціле Поділля,

---

[2] *Липинський В.* Україна на переломі. – С. 27.

Волинь і навіть Полісся) й, найголовніше, знову ізолювала Україну, виставляючи її на небезпеку нової війни з Польщею віч-на-віч, без союзників. Українські землі стояли під загрозою генерального польського наступу ("для приборкання України"), який запланований був на початок наступного – 1654 року[3].

А втім, не тільки військово-стратегічна ситуація Української держави була важка. Країна переживала внутрішню кризу – економічну й політичну. 6 років розпачливої й виснажливої війни з Польщею, тотальна мобілізація української людності, польські карні експедиції, татарські грабунки та ясир, нарешті, різні стихійні лиха, – все це тяжко далося взнаки українському господарству. На жаль, не маємо докладних відомостей про економічний стан України за Хмельниччини. Але численні посухи, неврожаї, пошесті та інші лиха, великі закупівлі харчових продуктів за кордоном (Московщина)[4], знищення багатьох промислових закладів (зокрема, рудень[5] і гут), а головне – майже повна ізоляція українського господарства від ринків Центральної та Західної Європи – все це не тільки руйнувало українську економіку, але й загрожувало паралізувати дальшу військову боротьбу за незалежність Української держави.

На цьому ґрунті росли втома й невдоволення широких мас людності, виснажених і знеохочених довгою й, здавалося, безвиглядною війною. Зокрема, широких і загрозливих для нової держави розмірів набрав еміграційний рух української людності на схід і полудневий схід. Людність з Сіверщини й Полтавщини йшла на роботу на пасіках Путивльщини, поташних будах (Сєвського й Трубчевського повітів), соляних варницях Донеччини (Бахмут і Тор)[6], заповнювала пограничні московські міста козаками, які не хотіли служити у війську, а шукали собі іншої долі. Ще більше значення мали масові переселення з Правобережної України на розлогі й спокійніші степи Слобожанщини й Донеччини[7]. Даремно намагався український уряд стримати цю еміграцію. Українська колонізація на широких просторах Слобожанщини й Донеччини, безперечно, мала велике значення для етнічної й територіальної експансії українського народу. Але мав підставу М. Грушевський казати, що

---

[3] *Грушевський М.* Історія України-Руси. – К., 1931. – Т. IX. – Ч. 2. – С. 689–720; *Липинський В.* Україна на переломі. – С. 27. Див.: *Пріцак О.* Жванецьке перемир'я (1653 р.) за турецьким хроністом Наіма'ю // Бюлетень УВАН. – 1947. – Ч. 11–12. – С. 15–18.

[4] *Грушевський М.* Історія України-Руси. – К.; Відень, 1922. – Т. VIII. – Ч. 3: Хмельниччина в розцвіті (1648–1650). – С. 248; Т. IX. – Ч. 2. – С. 697.

[5] Див. нашу розвідку "Хмельниччина й залізорудна промисловість Правобережної України" (Записки Наукового Товариства ім. Шевченка. – Мюнхен, 1948. – Т. 156. – С. 129–134).

[6] Див. нашу розвідку "Архів Бахмутських і Морських соляних заводів XVIII ст." (Архівна справа. – Харків, 1929. – № 9–10. – С. 34–48).

[7] Див.: *Юркевич В.* Українська еміграція на Схід і залюднення Слобідщини за Б. Хмельницького. – К., 1932. – 192 с.

"справа самостійності України була вбита – за ціну її територіального розширення", бо "справа прилучення України до Москви і пізніших компромісів з Польщею й Московщиною до певної міри була вже пересуджена отсим еміграційним рухом..."[8]

За таких несприятливих обставин неминуче загострювалися внутрішні відносини – соціальні та політичні – на Україні. Хоч "козацька шабля" й знищила була владу польської шляхти над українським селянством, але основи суспільно-економічного ладу залишилися непорушні. До того ще відновлення дідичних прав шляхти й підданських повинностей селянства на підставі Зборівської й Білоцерківської угод й активна допомога козацької влади при здійсненні цих прав і повинностей викликали загальні протести не тільки серед поспільства, але й серед козацтва, що нерідко переходили в криваві розрухи й навіть повстання і проти шляхти, і проти козацької влади. Це віддавалося й на Запорожжі, де постійно тліла іскра опозиції проти політики гетьманського уряду (повстання Худолія 1650 р. тощо).

Ще більш небезпечний характер мала політична опозиція серед козацької старшини. Щоправда, Українська козацька держава була вже збудована. Козацька організація охопила всі ділянки адміністрації, законодавства й судівництва, господарства, й ціла Наддніпрянська Україна визнавала владу Війська Запорозького та його гетьмана – "государя нашего, єго милости пана Богдана Хмелницкого гетмана, из Войска Запорозкого" (1651 р.)[9], як його звичайно титулували місцеві козацькі урядники, "государя й гетьмана Великої Росії" (1650 р.), як урочисто називали його представники православних патріархів Сходу[10].

Але Українська козацька держава утворилася *революційним* шляхом, і хоч вона вже здобувала собі міжнародне визнання (зокрема, з боку Оттоманської імперії, під протекцією султана якої вона перебувала з 1651 року), але доля її великою мірою залежала від воєнного щастя козаччини. Сама влада гетьмана, який з вождя Війська Запорозького став володарем Української держави, не мала ще відповідного *правного* титулу й викликала чималу опозицію, зокрема в колах козацької старшини, не кажучи вже про шляхту й вище духовенство. З перших місяців повстання Б. Хмельницькому доводилося мати справу з тою опозицією, сила й небезпека якої зростала в міру загострення соціальних розбіжностей і погіршення військового стану країни. Ця опозиція була тим грізніша, що виходила не з табору полонофільства (він був розгромлений в перших роках революції), а від тих соратників Б. Хмель-

---

[8] *Грушевський М.* Історія України-Руси. – К.; Відень, 1922. – Т. VIII. – Ч. 2: Початки Хмельниччини (1638–1648). – С. 78.

[9] Там само. – К., 1928. – Т. IX. – Ч. 1. – С. 270–271; Т. IX. – Ч. 2. – С. 1544. Численний документальний матеріал про це в III томі "Актов, относящихся к истории Южной и Западной России" (СПб., 1862) і в II томі "Актов Московского государства" (СПб., 1894).

[10] *Грушевський М.* Історія України-Руси. – Т. IX. – Ч. 1. – С. 121.

ницького, які винесли на собі тягар перших літ боротьби, а тепер з нехіттю та острахом дивилися на зріст гетьманської влади. Старшинська опозиція проти політики Б. Хмельницького посилюється після Зборівської угоди, на початку 1650 р. (полковники – миргородський Матвій Гладкий, брацлавський Данило Нечай та інші). В березні 1651 р. шведський післанець Йоган Майер чув, що дехто з старшини (Нечай, Гладкий та інші) нібито казали Б. Хмельницькому: "Ей, Хмельницький! Польский король – наш король і пан, і лишиться паном і королем, а ти королем ніколи не будеш, тільки як тепер єси, так і зістанешся нашим братом і товаришем!"[11]

Зокрема, в колах козацької старшини була мало популярна молдавська політика гетьмана. Коли Б. Хмельницький пішов 1653 р. на виручку Тимоша, полковники заявили йому: "Не годиться нам чужу землю (Молдавію) обороняти, а свою без охорони кидати". Обурений гетьман "вийняв шаблю й порубав черкаського полковника Єська[12] в ліву руку". Тільки рядове козацтво, до якого вдався гетьман, підтримало його, кажучи: "Пане гетьмане, в тім воля твоя, а ми всі з тобою готові"[13].

Звичайно, польський уряд був добре поінформований про це й з свого боку намагався підситити цю опозицію. Недарма, вже після Переяславської угоди, польський конфідент, шляхтич Павло Олекшич писав полковникові Іванові Богунові, що "Хмельницький, бувши вашим товаришем, нині став вашим паном" (16 березня 1654 р.)[14].

Досі Б. Хмельницький давав собі раду з тою опозицією. Та, навіть поборюючи її, він не міг не числитися з нею, надто ж у критичні моменти боротьби проти Польщі, як це було, зокрема, в другій половині 1653 року.

Головною проблемою для українського уряду залишалася проблема українсько-польських відносин, власне, проблема остаточної перемоги над Польщею. Жодного компромісу тут вже не могло бути. "Стіна з стіною зудариться – одна впаде, друга остоїться", – ці слова Богдана ще 1649 р.[15] набули тепер фатального значення. Колись він думав, що "Лядська земля згине, а Русь вся буде панувати – ще в тім році, дуже скоро" (1649 р.)[16].

Та досвід 6 років важкої боротьби показав гетьманові, що Польську державу не подолати одним ударом, тим паче, що міжнародне становище Польщі, несприятливе перед 1648 р., змінилося на краще. Молода Українська

---

[11] Там само. – С. 158; *Липинський В.* Україна на переломі. – С. 269–270. Це відома змова М. Гладкого, який на початку 1652 р. був скараний на горло, разом з полковниками – корсунським Лукіяном Мозирею й паволоцьким Адамом Хмелецьким (Там само).

[12] Єсько (Ясько) – Яків Воронченко, полковник черкаський, згодом прилуцький.

[13] *Грушевський М.* Історія України-Руси. – Т. IX. – Ч. 2. – С. 660. Року 1653 був скараний на горло полковник Микола Федорович, наказний гетьман над козацьким військом у Молдавії (*Липинський В.* Україна на переломі. – С. 270).

[14] *Грушевський М.* Історія України-Руси. – Т. IX. – Ч. 2. – С. 833.

[15] Там само. – Т. VIII. – Ч. 3. – С. 175.

[16] Там само. – С. 144.

держава потребувала міцної, концентрованої військово-політичної допомоги ззовні, бо політична підтримка Туреччини була недостатня, а військова поміч Криму виявилася дуже непевною й навіть шкідливою для України.

Й тут у військових і політичних планах Б. Хмельницького набирає особливого значення справа українсько-московського союзу.

Ця справа була не нова. Ще в перших місяцях повстання увага Б. Хмельницького була звернута на московський кордон. Гетьман знав, що між Польщею й Москвою був договір оборонного союзу, укладений Адамом Киселем у Москві 1647 р. Цей договір був скерований проти Криму, але від початку 1648 р. Крим був союзником України, й таким чином, вістря польсько-московської угоди могло звернутися й проти української революції. Ще в грудні 1647 р., на вістку про загрозу татарського нападу й напружений стан на Україні, польський уряд зажадав від Москви виконання договору (casus foederis), й 40-тисячне московське військо було зосереджене коло Путивля для охорони московського кордону. Донські козаки, посилаючися на царську заборону, відмовилися допомагати Б. Хмельницькому[17]. Щоправда, Москва не втручалася тоді в українсько-польську війну, але цьому на перешкоді стали внутрішні заколоти в Московській державі й, головне, перемоги Б. Хмельницького над поляками 1648 р.

Основним завданням Б. Хмельницького в той час було не допустити до спільної московсько-польської акції. Тим-то він ще влітку 1648 року звертається до царя Олексія Михайловича з проханням не допомагати Польщі, а скористатися з нагоди й відібрати від неї Смоленськ або заявити свої претензії на вакантний тоді, після смерті короля Володислава IV, польський престол[18]. Згодом Б. Хмельницький вживає заходів, щоб спонукати Москву активно допомогти Україні проти Польщі. Ця допомога стала потрібною на початку 1649 року, в зв'язку з широкими планами Б. Хмельницького щодо відновлення старої Руської держави на всьому етнічному просторі України, які гетьман так одверто й рішуче відкрив польському посольству на чолі з Адамом Киселем у Переяславі в лютому 1649 року[19]. На початку того року український посол у Москві Силуян Мужиловський пропонує московському урядові окупувати Сіверщину, мовляв, "живуть в тих городах собою свобідно, і то стала вже їх козацька земля, а не польська і не литовська"[20]. Пропонуючи це Москві, український уряд мав на меті не тільки забезпечити Україну з півночі (з боку Литви), але й розбити московсько-польську спілку та вмішати Москву в українсько-польський конфлікт. Як minimum Мужиловський просив дипломатичної інтервенції московського уряду й захисту прав православної церкви на Україні і в цілій Речі Посполитій[21].

---

[17] Там само. – С. 7–8, 26.

[18] Там само. – 112. Див.: *Липинський В.* Україна на переломі. – С. 190.

[19] *Грушевський М.* Історія України-Руси. – Т. VIII. – Ч. 3. – С. 146.

[20] Там само. – С. 137.

[21] Там само.

Але Москва не допомогла Україні. Марні були й численні спроби Б. Хмельницького в наступних роках прихилити Москву до виступу проти Польщі. Посилаючись на "вічний мир" з Польщею, московський уряд обмежувався загальними впевненнями, неясними обіцянками й деякими пільгами для української торгівлі, в якій Москва сама була заінтересована, особливо в пограничних своїх повітах. Московський уряд з острахом дивився на перемоги української революції й зріст нової козацької держави. Перша лякала Москву своїм соціальним радикалізмом; друга загрожувала московським претензіям на "спадщину" Київської держави. Заклопотана своїми внутрішніми справами, Москва й не хотіла, й не могла виступати проти Польщі, хоч і побоювалася можливості польсько-української згоди або спільного виступу Криму й України проти Московщини, що могло створити для неї грізну небезпеку. Б. Хмельницький це добре розумів і не раз використовував цю карту в дальших українсько-московських пересправах.

У звідомленнях московських посланців та різних агентів (світських і духовних) на Україні, в донесеннях пограничних московських воєвод за 1649–1651 рр. збереглося чимало погрозливих заяв гетьмана й балачок та поголосок серед широких верств української людності проти Москви. Після Зборівської угоди з Польщею (8 серпня 1649 р.) Б. Хмельницький, невдоволений з того, що Москва не допомогла йому у війні проти Польщі, казав московському посланцеві, що "іде він, гетьман, зараз війною на Московське царство" і "все – і городи московські, і Москву зломлю, та й хто на Москві сидить (себто цар. – *О. О.*), і той від мене на Москві не відсидиться"[22].

Проте й пізніше Б. Хмельницький не втрачає надії на московську допомогу – й, не дістаючи її, погрожує Москві війною. "Ніхто мені так не докучив, як цар московський", – казав гетьман восени 1650 р. на офіційних бенкетах і в інтимних бесідах, у присутності московського ігумена Арсенія Суханова й грецьких духовних осіб. "Коли государ нас... під свою державу не прийме (себто під свою оборону й протекцію. – *О. О.*), що йому буде, як я зложуся з турками, з татарами, з волохами, з мунтянами, венграми та піду і землю його спустошу так, як волоську". (Гетьман мав тут на увазі свій недавній похід у Молдавію)[23].

Те ж саме казав гетьман і 1651 р., під час нової війни з Польщею. В присутності московського висланця, старця Павла, гетьман присягався перед іконою, що піде війною на Москву і "зруйнує її гірш, як Литву"[24].

---

[22] Там само. – С. 243. Козаки говорили москалям: підемо на вас з кримцями; "Буде в нас з вами, москвичі, велика війна за те, що від вас Хмельницькому помочі на поляків не було" (Там само. – С. 242).

[23] Там само. – Т. IX. – Ч. 1. – С. 122; див. також с. 111, 120.

[24] Там само. – С. 255–256. "А иные черкасы, – повідомляв московський вістун, – напився пьяны по корчмам говорят: "Не зарекаютца де они, черкасы, и твои (государевы. – *О. О.*) украинные городы воевать и зипуны русских людей носить!" (Там само. – С. 157, прим. 2).

Б. Хмельницький, мабуть, мав якісь плани проти Москви. Крим (а, можливо, й Туреччина) весь час намовляв його до війни з Московщиною. В цьому ж напрямку скеровувала увагу гетьмана й Польща. Грецьке духовенство, що досить вороже ставилося до московських претензій на роль III Риму, підтримувало ці антимосковські настрої Б. Хмельницького[25]. Очевидно, в зв'язку з цими планами, гетьман дав у себе гостинний притулок претендентові на московський трон, піддячому Тимофію Акундинову (який називав себе сином покійного царя Василія Шуйського) й, незважаючи на всі намови й вимоги московського уряду, не видав його Москві[26].

Москва все вичікувала й пильно стежила за українськими справами й подіями. Відомий російський історик В. Ключевський пише: "Москва протягом шести літ приглядалася з нерухомою цікавістю, як справа Хмельницького, попсована татарами під Зборовом і Берестечком, хилилася до упадку, як Україна пустошилася союзниками-татарами і люто-нелюдською усобицею, і нарешті, коли країна вже знищилася дорешти, її прийняли під свою високу руку, щоб правлящі українські верстви з бунтарів проти Польщі повернути на роззлощених підданих Москві"[27]. Наводячи цю цитату, М. Грушевський завважує: "...весь хід історії Східної Європи міг би взяти інший і кращий напрямок, коли б Україна війшла в політичну унію з Москвою в початках своєї боротьби з Польщею, іще повна сил, повна людності не зневіреної в своїх провідниках і в піднятім ними ділі, здатної бути *опозицією* Москви, обстояти себе в сій позиції і не дати себе зіпхнути на становище провінції. Московські політики може ненароком, а може й умисно – дали поборюкатись українській козаччині з Польщею й дійти майже до останнього обопільного знищення – що так виразно виявлялося в останній кампанії (1653 р. – *О. О.*), – аби війти з свіжими силами між сих обезкровлених противників і взяти козаччину вже не в ролі рівнорядного союзника, а підручного – котрого б можна було звести до ролі прислужника, підданого, "холопа"[28].

Тим часом Москва була дуже зацікавлена в українському союзі. Насамперед цей союз забезпечував *мілітарні* інтереси Московської держави. Українське військо, яке обчислювалося понад 300 тисяч досвідчених, загартованих у боях вояків[29], було першорядною збройною силою в тогочасній

---

[25] Там само. Див. нашу працю "Московська теорія III Риму в XVI–XVII ст." (Мюнхен, 1951. – С. 38–41).

[26] *Грушевський М.* Історія України-Руси. – Т. IX. – Ч. 1. – С. 111–124.

[27] *Ключевский В. О.* Курс русской истории. – 2-е изд. – М., 1912. – Ч. III. – С. 150. Цитуємо за Грушевським: *Грушевський М.* Історія України-Руси. – Т. IX. – Ч. 2. – С. 760.

[28] *Грушевський М.* Історія України-Руси. – Т. IX. – Ч. 2. – С. 760.

[29] *Крип'якевич І.* Студії над державою Богдана Хмельницького. – Львів, 1931. – Ч. IX: Держава Богдана Хмельницького: (Загальні уваги). – С. 148–149 (відбитка з "Записок Наукового Товариства ім. Шевченка", 1931, т. 151).

Європі й, безперечно, найкращим на європейському сході. Спілка України з Польщею була загрозлива для Москви, як показав досвід московського походу королевича Володислава й гетьмана Петра Конашевича-Сагайдачного 1618 р. Ще більш небезпечний був для Московської держави українсько-кримський і, звичайно, українсько-турецький союз. Союз Москви з Україною не тільки забезпечував південні кордони Московщини, але й відкривав їй шлях на південь, до Чорного моря.

Далі, завдяки спілці з Україною Москва могла осягти свої традиційні *політичні* цілі на Заході. Давнє змагання між Московською й Литовсько-Польською державами за панування на сході Європи не можна було розв'язати без участі України. Здобуття київської "спадщини" й здійснення дальшої частини московської програми III Риму були неможливі без опанування України й підкорення Української козацької держави московському політичному впливові.

Москва мала й певні *економічні* інтереси на Україні, зокрема в царині чорноморської торгівлі й транзитного шляху через Україну на південь і захід.

Ще заінтересована була Москва в українському союзі з міркувань, мовляв, *поліційного* характеру. Московський уряд розумів небезпеку соціальних зрушень на Україні для кріпосницької системи Московщини. Москва боялася, щоб той подих соціальної волі, яким повіяло на Україні, не перекинувся на московські землі. Тільки спільно з українською владою московський уряд міг регулювати українську колонізацію на теренах Слобожанщини й Донеччини. Допомога українського уряду була потрібна Москві і для того, щоб вишукувати й завертати назад численних московських утікачів (здебільшого селян-кріпаків).

Нарешті, в Москві, хоча б серед кращих (але дуже нечисленних) представників московського суспільства, розуміли *культурну* вищість України, зокрема значення київського освітньо-наукового осередку (Києво-Могилянська колегія), і не від того були, щоб скористатися, в інтересах Москви, з допомоги того осередку, а ще більше, мати можливість його контролювати.

Так чи так, український союз був дуже потрібний для Москви. Події 1653 року на Україні вказали московському урядові, що крайня година настала й далі зволікати не можна. Перед Україною, знесиленою війною й революцією, встала смертельна загроза з боку "Лядської землі". Було ясно, що для України лишалося тільки два шляхи: або цілковите підкорення Польщі – або залежність від Туреччини. Перше було очевидне; про друге попереджав Москву Б. Хмельницький. Обидві можливості були *для Москви* неможливі. Й коли остання спроба дипломатичної інтервенції – московське посольство кн. Б. Репніна-Оболенського в Польщі 1653 р., з пропозицією московського посередництва в полагодженні українсько-польського конфлікту на засадах Зборівської угоди (коштом деяких дрібних московських поступок Польщі) – завела, Москва, нарешті, рішилася. 1 жовтня 1653 р. скликаний у

Москві Земський собор ухвалив: гетьмана Богдана Хмельницького, все Військо Запорозьке з городами й землями прийняти, на їх прохання, "під государеву високу руку"[30] – московська формула прийняття пропозиції Б. Хмельницького укласти військово-політичний союз України й Московщини.

II

ПЕРЕГОВОРИ В ПЕРЕЯСЛАВІ (СІЧЕНЬ) І В МОСКВІ (БЕРЕЗЕНЬ) 1654 р.

Виконуючи рішення Земського собору, московський уряд посилає на Україну надзвичайну дипломатичну місію – "велике посольство" у складі ближнього боярина й намісника тверського Василя Васильовича Бутурліна, окольничого й намісника муромського Івана Васильовича Олфер'єва й думного дяка Ларіона Дмитровича Лопухіна, з великим почетом. При місії було й московське духовенство: "изъ Казани Преображенскаго монастыря архимандритъ Прохоръ, да Рождественскаго собору протопопъ Андреянъ, да Савы Сторожевскаго монастыря попъ Іона и дьяконы". Вони їхали з своїми іконами, хрестами і хоругвами й везли з собою "Спасовъ образъ, которой отпущенъ отъ государя"[31].

Посольство їхало "для великаго земскаго дѣла": воно мало передати гетьманові царську грамоту, перевести відповідні пересправи, прийняти присягу від гетьмана й старшинської ради, передати гетьманові інсиґнії його влади й царські дарунки йому й старшині, організувати складання присяги людністю на місцях тощо. Для того посольство одержало докладні інструкції (які згодом частково були змінені). Після виконання своєї місії посли мали скласти звідомлення цареві. Це звідомлення – "статейный списокъ" – збереглося й воно є головним, власне, єдиним джерелом наших відомостей про хід українсько-московських переговорів у Переяславі 7–13 січня (ст. ст.) р[оку] 1654[32].

"Статейні списки" московських дипломатів XVII століття давно вже знайшли собі належну оцінку. Добре поінформований піддячий Посольського приказу того часу, Ґригорій Котошихін, що еміґрував до Швеції, так характеризував точність і об'єктивність цього джерела: "Пишутъ они (агенти московського уряду) въ статейныхъ спискахъ не противъ того, какъ говорено, (но) прекрасно, разумно, выславляючи свой разумъ на обманство, черезъ что бъ достать у царя себѣ честь и жалованье большое; и не срамляются того творити, понеже о томъ кто на нихъ можетъ о такомъ дѣлѣ объявить"[33]. Так

---

[30] *Грушевський М.* Історія України-Руси. – Т. IX. – Ч. 2. – С. 610–649, 1529–1536.

[31] Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России (далі – Акты ЮЗР). – СПб., 1878. – Т. X. – С. 215.

[32] Там само. – С. 215–250.

[33] *Яковлів А.* Українсько-московські договори в XVII–XVIII віках. – Варшава, 1934. – С. 9.

само й статейний список Бутурліна вимагає дуже обережного до себе ставлення і критичного аналізу його вісток. Та, незважаючи на те, загальна картина переяславських переговорів, подана в звідомленні московського посольства, досить ясна й дуже барвиста.

Вже 1 листопада ст. ст. 1653 року посольство приїхало на український кордон, де в Путивлі просиділо мало не два місяці, тримаючи контакт з українським урядом. Посли чекали на поворот гетьмана з польської кампанії й різних додаткових матеріалів з Москви – інструкцій, гетьманських інсиґній тощо. Був клопіт з корогвою, яку мали передати гетьманові: у дорозі вона підмокла й "писмо" (малювання) на ній "поисщеплялось", через що довелося робити в Москві нову корогву[34]. Неясно було, де мають відбутися переговори. Московський уряд хотів, щоб переговори й присяга гетьмана відбулися в урочистій обстанові, в Києві. Бутурліну було указано "ѣхать в Киев і к Хмельницкому от себя послать, чтоб приѣхалъ в Киевъ"[35]. Але гетьман призначив для того Переяслав. Він, очевидно, числився з опозицією вищого українського духовенства й шляхти, а також із тим, що Києву загрожувала військова небезпека з боку Литви. Крім того, гетьман хотів уникнути неминучих у Києві урочистостей, які могли б надати цьому актові невластивого йому характеру. Ділові переговори, які передусім цікавили український уряд, зручніше було провадити в затишному Переяславі, козацькому місті, поло-женому за Дніпром, фортеці й осередкові української гармати, разом з пороховим і олов'яним скарбом[36], місті, з яким віддавна й так близько був зв'язаний Хмельницький[37], і де полковником був Павло Тетеря, довірена особа Богдана (згодом його зять) і свояк Виговського[38].

В останніх днях грудня (ст. ст.) посольство вирушило з Путивля до Переяслава. Не встигло воно ще від'їхати 7 км від Путивля, як "на степу", вже на українській території, прийшла вістка про те, що гетьман замирився з Польщею на засадах Зборівської угоди[39]. Це дуже збентежило послів, бо зводило нанівець усю московсько-українську угоду й не тільки робило місію посольства безпредметною, але й ставило її в нелегальне й небезпечне становище. Та того ж дня з'ясувалося, що вістка була неправдива, й посли рушили далі. 31 грудня ст. ст. вони прибули до Переяслава, де їх урочисто зустрів Тетеря. Того ж дня в Москві цар проголосив війну Польщі.

---

[34] *Грушевський М.* Історія України-Руси. – Т. IX. – Ч. 2. – С. 728.

[35] Там само. – С. 1548. Далі закреслено: "В Киеве приводитъ..." (очевидно, "къ присягѣ").

[36] *Крип'якевич І.* Студії над державою Богдана Хмельницького. – Ч. VII: Військо. – С. 117 (відбитка з "Записок Наукового Товариства ім. Шевченка", 1931, т. 151).

[37] Є підстави думати, що Переяслав був родинним містом Богдана Хмельницького. Кн[язь] Д. Заславський називає його "козаком переяславським" (*Szajnocha Karol.* Dwa lata z dziejów naszych 1646, 1648. Opowiadania i źródła. – Lwów, 1869. – T. II. – Dodat. 40). Тут він і одружився вперше з Ганною Сомківною.

[38] П. Тетеря першим шлюбом був одружений з сестрою Івана Виговського.

[39] *Грушевський М.* Історія України-Руси. – Т. IX. – Ч. 2. – С. 730.

Гетьмана ще не було в Переяславі. Він був зайнятий похороном Тимоша в Чигирині (1. І. ст. ст. 1654 р.), а потім льодохід на Дніпрі затримав його в Домонтові. Можливо, що гетьман не хотів зустрітись з посольством під час свят і пов'язаних з ними відправ та урочистостей. Він приїхав до Переяслава тільки на Водохрещі, ввечері, а Виговський з старшиною й полковниками прибули наступного дня (7. І. ст. ст.). Гетьманова Анна й дружина Виговського, що мали також бути в Переяславі, так і не приїхали. Це дало Хмельницькому можливість, поза діловими пересправами й офіційними церемоніями, уникнути будь-яких інтимних зустрічей та прийнять послів. Навіть із звідомлення Бутурліна видно, що всі переяславські переговори відбувалися офіційно й сухо, без будь-яких виявів традиційної й так милої Богданові староукраїнської гостинності. Жодного прийняття, ні урядового, ні приватного, ні в гетьмана (він ні разу не запросив послів до себе), ні в господаря – переяславського полковника Тетері, жодного бенкету! Так, неначебто переговорювали не майбутні союзники, а колишні вороги.

Перша (неофіційна) зустріч гетьмана з послами відбулася 7 січня ввечері, на бажання самого гетьмана – в приміщенні Бутурліна. Там домовилися про порядок офіційних зустрічей і церемоній наступного дня. 8 січня вранці мала відбутися в гетьмана старшинська рада ("рада з полковниками"). Потім гетьман мав прибути до зборні ("съѣзжей избы")[40], щоб прийняти й вислухати царську грамоту. Після того мало відбутися друге засідання старшинської ради (полковники й інша старшина), по якому гетьман мав прибути до соборної церкви й там "учинити государю вѣру", себто скласти присягу.

Та намічений порядок денний був раптом змінений. 8 січня вранці, справді, в гетьмана відбулася "тайна рада" з полковниками й генеральною старшиною. На тій раді ухвалено укласти договір з московським царем – "подъ государеву высоку руку подклонилися", як каже статейний список Бутурліна[41]. Але о 2 годині дня, несподівано для послів, било в барабани з годину, скликаючи населення Переяслава – козаків і міщан – на генеральну (загальну) раду ("собраніе всего народа"). Це й була славетна Переяславська рада, про яку так барвисто, але з дуже підозрілими подробицями й риторичними прикрасами оповідає звідомлення послів[42], які самі на раді не були й довідалися про неї, мабуть, від Виговського. Ця рада, звичайно, могла тільки схвалити рішення гетьмана й старшинської ради.

Лише після цього своєрідного плебісциту (обмеженого рамцями Переяслава), гетьман і старшина з'явилися на "съѣзжемъ дворѣ", де й відбулася офіційна аудієнція посольства й прийняття гетьманом царської грамоти, яка була прочитана "вслухъ" Виговським. Бутурлін і гетьман при тому обмінялися промовами. Перший у довгій промові, подавши огляд московсько-

---

[40] Це, мабуть, був дім полкового уряду.

[41] Акты ЮЗР. – Т. X. – С. 217.

[42] Там само. – С. 217–219.

польських переговорів 1653 року й мотиви царського рішення прийняти Україну під свою протекцію, запевнив гетьмана, що цар "учнетъ... гетмана и все Войско Запорожское держать въ своей ц[арскаго] в[еличества] милости, и отъ недруговъ вашихъ во оборони й въ защищеньѣ"[43]. Гетьман коротко сказав, що "онъ, гетманъ Богданъ Хмельницкій, со всемъ Войскомъ Запорожскимъ (цареві) служити и прямити вседушно и за государское многолѣтное здоровье головы складывать рады, и вѣру государю учинити и во всемъ по ево государевѣ волѣ быть готовы"[44]. Після того гетьман з послами "в коретѣ" поїхав до соборної Успенської церкви, де вже чекало на них московське духовенство й переяславський протопоп Григорій Бутович з місцевим духовенством.

І тут, в цей урочистий момент, трапився інцидент, цілком непередбачений московськими послами, який поклав глибоку тінь на переяславські переговори, а згодом на цілу українсько-московську угоду. Коли весь "освященный соборъ, облачась въ ризы, хотѣли начати обѣщаніе о вѣрѣ по чиновной книгѣ, какова отъ государя прислана къ нимъ", гетьман зажадав від послів, щоб насамперед вони "учинили вѣру" за царя, себто присягли від царського імені, що "ему, государю, ихъ, гетмана Богдана Хмельницкаго и все Войско Запорожское, польскому королю не выдавать и за нихъ стоять, и вольностей не нарушать, и кто былъ шляхтичь или казакъ и мѣщанинъ, и кто въ какомъ чину напередъ сего и какія маетности у себя имѣлъ, и тому бъ всему быть по прежнему, и пожаловалъ бы великій государь, велѣлъ имъ дать на ихъ маетности свои государевы грамоты"[45].

Іншими словами, гетьман вимагав від царя урочистого, формального ствердження українсько-московського союзу, запевнення оборони України, зокрема від Польщі, й визнання та забезпечення всіх прав і внутрішнього устрою Української козацької держави. У цій вимозі виявилася, безперечно, не тільки повна рівноправність обох договірних сторін, але й певне недовір'я та побоювання керівних кіл Української держави щодо справжніх намірів Москви. Немає сумніву, що ця вимога, як і час та місце її поставлення, були заздалегідь вирішені на старшинській раді.

Заява гетьмана створила велику констернацію серед московського посольства. Бутурлін рішуче відмовився скласти присягу за царя, посилаючись на те, що "того, что за великаго государя вѣру учинити николи не бывало и впредь не будетъ, и ему, гетману, и говорить о томъ непристойно, потому что всякой подданой повиненъ вѣру дать своему государю", і що "великій государь... учнетъ ихъ держать въ своемъ государевомъ милостивомъ жалованьѣ и въ призрѣньѣ, и отъ недруговъ ихъ во оборонѣ и въ защищеньѣ, и

---

[43] Там само. – С. 224.
[44] Там само. – С. 220.
[45] Там само. – С. 225.

вольностей у нихъ не отымаетъ, и маетностямъ ихъ, чѣмъ кто владѣетъ, великій государь ихъ пожалуетъ велитъ имъ владѣть по прежнему"[46]. Відкидаючи московську офіційну фразеологію, це визначало, що Бутурлін, хоч відмовився скласти присягу за царя, але *від царського імені* урочисто обіцяв виконати всі українські вимоги.

Проте відповідь Бутурліна не задовольнила гетьмана. Він сказав, "что онъ о томъ поговоритъ съ полковники и со всѣми людьми, которые нынѣ при немъ гетманѣ (отже, з старшинською радою. – *О. О.*), и вышедъ изъ церкви, пошолъ на дворъ къ переяславскому полковнику, къ Павлу Тетерѣ, и говорилъ о томъ съ полковники и со всѣми людьми *многое* время, а *они* (посли й духовенство. – *О. О.*) *стояли въ церквѣ*"[47].

Це був не тільки публічний скандал для посольства, якого ніяк не можна було приховати. Більш того, це був критичний момент, може, найбільш критичний у всіх переяславських переговорах, кермо яких тепер перейшло в українські руки. Досить пригадати, якого величезного значення надавали в Москві питанням – навіть технічним – процедури, щоб зрозуміти настрій Бутурліна та його колег, коли вони, стоячи в переяславському соборі "многое время", з тривогою чекали на рішення гетьмана й старшинської ради.

Тим часом гетьман присилає до собору представників старшинської ради, полковників Тетерю й Григорія Лісницького (миргородського), які, "пришедъ къ нимъ (послам), ... говорили тѣ жъ рѣчи, чтобъ имъ учинить вѣра за государя"[48]. Отже перша відповідь послів не задовольнила гетьмана й старшинську раду. Між послами й полковниками зав'язалася цікава дискусія. На увагу з українського боку, "що польскіе короли подданымъ своимъ всегда присягаютъ", посли відказали, що "тово въ образецъ ставить не пристойно, потому что тѣ короли невѣрные (не православні. – *О. О.*) и не самодержцы, а на чемъ и присягаютъ, и на томъ николи в правдѣ своей не стоятъ". Посли знову відмовилися за царя, зауваживши при тому, що перед тим "таких непристойныхъ рѣчей не говорили, да и тепере было гетману и имъ, полковникам, говорить, о томъ непристойно, потому что *государское слово премѣнно не бываетъ*"[49]. Це власне було нове урочисте ствердження послів, яке мало заступити неможливу для московської сторони форму царської присяги.

Тетеря й Лісницький зробили останню спробу переконати послів. Вони сказали: "Гетманъ да и мы въ томъ вѣримъ; только де козаки не вѣрятъ, а хотятъ того, чтобъ они имъ дали вѣру"[50]. Важко сказати, чи це був тільки претекст (цікаво, що гетьман послав тоді до церкви не Виговського або когось з генеральної старшини, а саме представників війська – полковників),

---

[46] Там само. – С. 225–226.

[47] Там само. – С. 226.

[48] Там само.

[49] Там само. – С. 226–227.

[50] Там само. – С. 227.

чи, може, Переяславська рада 8 січня відбулася не так гладко, як описує московське звідомлення (лише там могли б козаки висловити свої побажання й застереження). Ясно тільки, що вже на початку українсько-московського союзу виявилася певна обережність і стриманість з українського боку.

Бутурлін відповів полковникам: "Которые будетъ незнающіе люди такіе непристойные рѣчи, которые къ такому великому дѣлу непристойны и говорятъ, и имъ было надобно великому государю служба овая показать и такихъ незнающихъ людей отъ такихъ слов унимать"[51]. З тим полковники повернулися до гетьмана.

Час минав. Короткий зимовий день переходив у вечір. Треба було рішати. "И послѣ того, – оповідає посольське звідомлення, – пришли въ церковь гетманъ Богданъ Хмельницкой и писарь Иванъ Выговской, а съ ними полковники и сотники, и есаулы, и атаманы, и козаки". Гетьман і старшина сказали послам, що вони вірять "государскому слову" й готові скласти присягу ("вѣру... учинить готовы"), а "о своихъ дѣлѣхъ" звернуться безпосередньо до царя. Після того гетьман і старшинська рада склали присягу – "вѣру государю учинили на томъ, что быти имъ съ землями и городами подъ государевою высокою рукою на вѣки неотступнымъ"[52]. Церемонія закінчилася многолітієм цареві, яке виголосив московський диякон.

Питання про присягу московських послів у Переяславі має дві відмінні, навіть протилежні, традиції, що позначилося й на науковій дискусії в XIX–XX ст. Присягали московські посли в Переяславі, як того домагався гетьман і старшинська рада, чи ні? Московські звідомлення категорично твердять, що такої присяги не було. Тим часом українська традиція – і урядова, й громадська – вважала цю присягу за доконаний факт. Сучасник подій, києво-печерський чернець Макарій Криницький, посланець митрополита Сильвестра Косова, що виїхав з Києва до Луцька 15 січня 1654 року, оповідав: "Дня 8 (січня) Хмельницький удвох із Виговським віддав присягу й підданство московському цареві, на що йому *присягли навзаєм посли*"[53]. Так звані Жердевські статті 1659 року – український проект нового договору з Москвою за гетьмана Юрія Хмельницького, отже документ офіційного походження, – згадували, "яко за славнои памяти небощика пана гетьмана Богдана Хмельницького, постановлены в Переяславлѣ и *выконаню присяги изъ обоихъ сторонъ было*" (ст. 1)[54]. Самійло Величко, в своєму "Сказаніи о войнѣ козацкой з поляками" (1720), пише: "По виконанню оной (присяги) дана Хмельницькому отъ помененого полномочного посла, боярина Бутурлина царская коруговъ и булава, и иные значніе от лица монаршого так самому ему, Хмельницькому, яко и всей старшинѣ и чернѣ там бывшой, дани

---

[51] Там само.

[52] Там само. – С. 227–228.

[53] *Яковлів А.* Українсько-московські договори в XVII–XVIII віках. – С. 16.

[54] Там само.

подарунки; *з такимъ монаршимъ подъ клятвою словомъ и упевненемъ*, же держитъ онъ Малую Росію зо всемъ Войскомъ Запорозкимъ въ своей протекціи при ненарушимомъ захованю старовѣчнихъ ея правъ и вольностей, мѣетъ еи отъ всѣхъ неприятелей и наступствъ ихъ своими войсками и скарбами вспомагати и боронити"[55]. Що це була офіційна версія мазепинської доби, свідчить відомий маніфест гетьмана Пилипа Орлика до європейських урядів 4 квітня 1712 року, де він писав: "Всім відомо, що ясновельможний гетьман Богдан Хмельницький, безсмертної пам'яті, добровільно, не будучи ніким примушений, підчинив руський народ і козацьку націю московському цареві. І в урочистім пакті цар Олексій Михайлович *підтвердив клятвою* охороняти на вічність під своєю протекцією козацьку націю й руський народ"[56]. Ця традиція існувала в українському суспільстві протягом XVIII століття, і ще автор "Історії Русів" писав: "Онѣ ("договорныя статьи съ царемъ московскимъ") написаны, и по апробаціи гетмана съ совѣтомъ, объявлены посламъ московскимъ, которые, согласясь на все, въ нихъ уложенное, *подтвердили присягою своею отъ лица царя и царства Московскаго о вѣчномъ и ненарушимомъ храненіи условленныхъ договоровъ*"[57].

Зважаючи на цю давню традицію, деякі українські історики (зокрема, Костомаров) вважали, що в тій чи тій формі присяга московських послів у Переяславі відбулася. Щоправда, твердження офіційного звідомлення Бутурліна, що посли відмовилися від присяги, надто категоричне, щоб можна було його легковажити. Коли б посли склали таку присягу 8 січня в Переяславському соборі, в присутності багатьох свідків (зокрема, московських), цей факт набув би ширшого розголосу, і Бутурлінові було б неможливо його приховати. Зрештою, така присяга зовсім не відповідала тогочасним поняттям про самодержавного монарха[58].

Але є чимало даних, які стверджують думку М. Грушевського, що "Бутурлін дав обіцянки більші, і в більш категоричнім тоні, ніж це описує його звідомлення – хіба що від формальної присяги "по чиновной книгѣ" відмовився. В словах гетьмана, що його Бутурлін "увѣрилъ и на той вѣрѣ насъ непоколебимыхъ утвердилъ", можна б навіть бачити обережний натяк, що щось вроді присяги ("вѣра") таки було проголошено"[59]. На нашу думку,

---

[55] Там само.

[56] *Борщак І.* Orlikiana: опис невиданих документів про гетьмана Орлика, його родину і оточення // Хліборобська Україна. – Відень, 1922–1923. – Кн. IV. – С. 366.

[57] История Русов или Малой России. – М., 1846. – С. 119.

[58] В зв'язку з цим М. Грушевський і проф. Яковлів нагадують про те, що р[оку] 1656 семигородський князь Юрій II Ракочі в інструкції своєму послові до Богдана Хмельницького – Шебеші, застерігав, що свою приязнь до України не буде стверджувати присягою, бо він "абсолютний володар (самодержець)" і "при Божій помочі ніщо, крім смерти, не може змінити нашого становища, і правимо ми персонально" (див.: *Яковлів А.* Українсько-московські договори в XVII–XVIII віках. – С. 14 (прим. 10)).

[59] *Грушевський М.* Історія України-Руси. – Т. IX. – Ч. 2. – С. 758.

має повну рацію проф. А. І. Яковлів, який, докладно аналізуючи це питання, прийшов до такого висновку: "Кількаразове посилання царських послів на царське слово, яке за тієї доби вважалося за присягу монарха, в підтвердження того, що права й вольності Війська Запорозького не будуть порушені, що цар В[ійська] З[апорозького] полякам не віддасть і що державний та громадський лад України не буде змінений, було витлумачене й оцінене Б. Хмельницьким і старшиною як *акт, рівнозначний присязі царя...*"[60] На тій стадії, в якій перебували українсько-московські переговори в Переяславі, цього, мабуть, було досить, тим більше, що це давало гетьманові підставу провадити дальші пересправи безпосередньо з царем у Москві.

Після присяги гетьман з послами у тій же "коретѣ" поїхав на "съѣзжей дворъ", куди пішли також старшина й полковники, й там відбулося урочисте вручення гетьманові надісланих царем знамені, булави, ферезеї (кафтан) і шапки, а також передача царських дарунків ("соболів") гетьманові й старшині. Це була свого роду інвеститура (за польсько-турецьким зразком) гетьмана як володаря України: "Благочестивому воинству и всѣмъ людемъ начальствуеши", як сказав Бутурлін в офіційній промові, передаючи гетьманові булаву[61].

Цим і закінчилися всі церемонії того дня, і гетьман, в супроводі старшини, полковників і "всякихъ многихъ людей", відійшов "до своего двора"[62].

Наступного дня – 9 січня в тій же соборній церкві заприсяжено "сотниковъ и ясауловъ, и писарей, и козаковъ, и мѣщанъ". Відсутніх ("которые въ Переясловлѣ излучились") полковників, старшину й козаків, а також "мѣщанъ и всякихъ чиновъ людей" було "приведено къ вѣрѣ" кількома днями пізніше[63].

Так подає картину Переяславської ради 1654 року офіційне звідомлення московського посольства. Навіть воно не в силі було приховати тих колізій, які так драматично забарвили перші кроки українсько-московського союзу. Але, на щастя, маємо ще інші, також московського походження, документи, які дають нам можливість уявити собі справжній характер і розміри переяславських урочистостей. Московська версія переяславської легенди малює нам картину всенародного здвигу ("весь народъ"): на раді "собралося великое множество всякихъ чиновъ людей", у церкві під час присяги гетьмана було "всенародное множество, мужского и женского полу"[64] й т. п. Але ж *те саме* московське джерело повідомляє, що в Переяславі приведено "къ вѣрѣ" "гетмана Богдана Хмельницкого да писаря Ивана Выговского, а съ нимъ войсковыхъ судей и обозной, и полковниковъ, и шляхты, и козаковъ, и мѣ-

---

[60] *Яковлів А.* Українсько-московські договори в XVII–XVIII віках. – С. 16.

[61] Акты ЮЗР. – Т. X. – С. 231.

[62] Там само. – С. 232.

[63] Там само. – С. 233.

[64] Там само. – С. 217–219, 228.

щанъ *всего 284 человѣка*"[65]. Оце й був "весь народ" Переяславської ради 1654 року!

М. Грушевський знайшов у московському архіві дуже цікавий документ – іменні списки тих, хто присягав у Переяславі[66]. То були, крім гетьмана, вся генеральна ("войсковая") старшина (писар Іван Виговський, судді Самійло Богданович-Зарудний і Федір Лобода (?), обозний Коробка, осавули Мисько і Павло (Яненко (?)), полковники (чигиринський Трушенко, черкаський Пархоменко, канівський Стародуб, корсунський Гуляницький, білоцерківський Половець, київський Пішко, чернігівський Пободайло, ніжинський Іван Золотаренко, прилуцький Воронченко, миргородський Лісницький, полтавський Пушкар, переяславський Тетеря; до них у наступних днях прилучилися ще полковник кропивенський Джалалій і кальницький бувший наказний полковник Іван Федоренко[67]), полкової старшини – 37, сотників – 97, решта були шляхта, козаки, духовенство і міщани, разом 284 особи[68]. Це була "велика сила" Бутурліна[69].

Наступні дні було присвячено переговорам між гетьманом і старшинською радою – з одного боку, й московськими послами – з другого. Хоч у посольському звідомленні ці переговори виглядають як різні, доволі безсистемні розмови двох союзників на теми, з тим союзом пов'язані, але не можна не помітити, що обидві сторони дійсно обговорювали низку питань, які мали бути предметом дальших пересправ, що, як це було встановлено 8 січня, мали відбуватися в Москві.

Обидві сторони, навіть за московським звідомленням, переговорювали як самостійні й рівноправні партнери: з цього погляду формула, вживана

---

[65] Там само. – С. 293.

[66] *Грушевський М.* Історія України-Руси. – Т. IX. – Ч. 2. – С. 734–736.

[67] Не присягали в Переяславі полковники брацлавський і уманський, які пильнували кордон від татар, паволоцький полковник Суличич, який був у посольстві в Семигороді, й кальницький полковник Іван Богун, який, на думку Грушевського, присягнув, мабуть, пізніше (*Грушевський М.* Історія України-Руси. – Т. IX. – Ч. 2. – С. 735).

[68] Цікава також репрезентація поодиноких полків. 8–10 січня присягли: Переяславського полку, крім полковника, полкова старшина (обозний, осавул, хорунжий, писар), городовий отаман, 14 сотників і 37 козаків; полків Чигиринського, Корсунського, Канівського, крім старшини, разом 8 козаків (8. I.); Кропивенського полку, крім полковника й старшин (3), 5 козаків; полків Ніжинського, Канівського, Корсунського, крім старшини й сотників (II), 18 козаків (10. I.); "Гетьманського полку" – 1 сотник і 2 козаки; Брацлавського полку – лише осавул і 4 сотники. Від інших полків, крім полковників, була тільки старшина й сотники (козаків не було), а від полків Уманського, Паволоцького й Кальницького не було взагалі нікого.

[69] Ці цифри цікаво порівняти хоч би з сучасними відомостями Павла Алепського, який пише: "Полковник (переяславський Тетеря. – *О. О.*) розповів нашому владиці (патріархові антіохійському Макарієві, який тоді був на Україні. – *О. О.*) в своїй господі, що він має під своєю владою 9 міст і більше як 500 сіл, і під начальством його стоїть 40 тисяч вояків, а в пильній потребі – додав – він може поставити і 100 тисяч" (*Грушевський М.* Історія України-Руси. – Т. IX. – Ч. 2. – С. 1009).

послами й зафіксована в їх звідомленні – "и государеву Московскому государству, и Войска Запорожского Украйнѣ"[70], – надзвичайно промовиста. З одного боку, був цар (в особі його послів) як репрезентант Московської держави; з другого боку, Військо Запорозьке (в особі його гетьмана) як репрезентант Української держави.

Головними темами переяславських переговорів були справи міжнародної політики (передусім польські й кримські) і військові. Послів цікавили питання українсько-польських і українсько-кримських взаємин. Гетьман підтвердив, що жодного миру з Польщею під Жванцем укладено не було. Він уважав за можливе збереження свого союзу з кримським ханом, що, як відомо, потім не здійснилося. На думку Хмельницького, Литва може піти, слідом за Україною, під протекцію царя (цього не сталося). Цікаво, що гетьман сподівався притягти до українсько-московської спілки ("під государеву руку") калмиків (очевидно, він мав з ними стосунки) і ногайських татар. Передбачалося також притягнення сюди Молдавії й Білорусі (останнім особливо цікавився Виговський, зв'язаний з Білоруссю родинними й особистими відносинами; він, мабуть з відома й дозволу гетьмана, переговорював про це з послами). Це була широка програма утворення антипольської коаліції. Не знати, чи щиро, чи не без гумору гетьман казав послам: "Я де тому радъ, чтобъ и вся земля была подъ его государевою высокою рукою"[71]. До речі, цей мотив повторює гетьман у грамоті до царя з 17 лютого 1654 року, де він бажає цареві "всіх царей земних підручниками своїми мати"[72]. Все – аби тільки повалити Річ Посполиту Польську й не допустити до відновлення московсько-польського союзу.

Більш конкретне значення мали справи військового характеру. Заповідалося на новий польський наступ, який тепер ставав неминучий, і гетьман хотів, щоб Москва прискорила початок військових дій проти Польщі. В переяславських переговорах обміркували запобіжні заходи проти польського наступу на Україну. Ще раніше, у попередніх зносинах з Москвою, гетьман висловив побажання, щоб цар вислав до Києва військо. Очевидно, він мав на увазі при цьому не так мілітарний, як політичний бік справи: поява царських воєвод у Києві була б не тільки фактичним початком московсько-польської війни, але й показала б усім – і на Україні, і поза межами її, – що цар буде боронити Україну всіма засобами Московської держави. Бутурлін нагадав гетьманові про його домагання, але при цьому перекрутив його, приписавши гетьманові бажання мати царських воєвод не лише в Києві, але й по інших містах України (чого насправді не було). Цар погодився виконати бажання гетьмана, і Бутурлін повідомив, що 3-тисячне московське військо, на чолі з воєводами кн. Куракіним і кн. Волконським, має прибути в найближ-

---

[70] Акты ЮЗР. – Т. X. – С. 235.

[71] Там само. – С. 249.

[72] Там само. – С. 436.

чому часі. Гетьман підтвердив своє запрошення, додаючи, що чим буде війська "болши, то й лутче"[73].

Проте гетьман дав виразно зрозуміти послам, що технічні деталі оборони України від польського наступу не обходять Москву. Коли посли запитали, "сколко у нихъ въ которомъ городѣ наряду и пушечного зелья (пороху) и свинцу", гетьман відповів, що "наряду де у нихъ въ ихъ городѣхъ есть; а сколко гдѣ какова наряду и пушечныхъ запасовъ, и того де какъ отписать?" "Имянно про то не объявилъ", – зауважує посольське звідомлення. "А зелья де и свинцу в городѣхъ мало", і тому гетьман просив "зелья и свинцу въ городы прибавить"[74].

Але переяславські переговори не обмежилися питаннями міжнародно-політичними й військовими. Українська сторона порушила ще низку проблем внутрішньополітичного характеру. Видимо, це питання дуже турбувало українські кола, які стояли перед новим, ще не відомим для них московським політичним світом. Відмовлення послів від присяги й підкреслення Бутурліним самодержавного характеру царської влади, ще й в специфічній московській термінології, так незвичній для української політичної свідомості, вихованої в поняттях польської шляхетської демократії, мусили, природно, викликати серед української старшини певне занепокоєння, виразні сліди якого знаходимо навіть у московській редакції переяславських переговорів і розмов. Коли посли іменем царя дали вже урочисте запевнення, що цар не порушить державного й соціального устрою України, отих "прав і вольностей", якими так дорожила козаччина й інші стани української людності, дальші конкретні питання, поставлені гетьманом і старшинською радою, виглядають, скоріше, як спроби зондування ґрунту, перевірка на конкретних деталях повноти й певності загальних московських декларацій. Висунуте українським урядом питання про 60-тисячний козацький реєстр (до речі, найбільший в усіх тогочасних планах і домаганнях козаччини), яке мало також певне значення і з погляду інтересів військового союзу поміж обома державами, далі – питання про надання Чигиринського полку (властиво, староства) на гетьманську булаву й тому подібні справи[75], які мусили б бути у виключній компетенції українського уряду, були не стільки відгуком звичайної практики українсько-польських переговорів, як то припускають деякі дослідники (зокрема, М. Грушевський і А. Яковлів)[76], скільки виявом отого неспокою керівних українських кіл перед невідомим майбутнім московських переговорів і взагалі московсько-українських відносин. Треба

---

[73] Там само. – С. 238.

[74] Там само. – С. 244.

[75] Ми не спиняємося тут докладніше на цих переяславських розмовах, бо вони мали попередній характер, а всі конкретні питання вирішувалися під час московських переговорів, про які далі.

[76] *Грушевський М.* Історія України-Руси. – Т. IX. – Ч. 2. – С. 755–756, 765–766; *Яковлів А.* Українсько-московські договори в XVII–XVIII віках. – С. 18.

було з'ясувати, як розуміє Москва ті українські права й вольності і наскільки згодна їх шанувати й забезпечувати. На нашу думку, це були скоріше *пробні* питання, хоч немає сумніву, що те чи те їх поставлення й з'ясування в Переяславі могло бути прецедентом і підставою для дальших вирішень у Москві, як воно, справді, й сталося.

Що це було так, виявилося 12 січня. Того дня до послів з'явилися "писарь Иванъ Выговской да войсковой судья Самойло, да полковники, переяславской Павелъ Тетеря, миргородской Григорей Сохновичь (Лісницький) и иные полковники", отже, майже ціла старшинська рада, і сказали послам: "Не изволили де вы присягать за великого государя нашего... и вы де дайте намъ писмо за своими руками, чтобъ вольностямъ ихъ и правомъ, и маетностямъ быть по прежнему... А прежде сего, какъ у нихъ бывали договоры съ королемъ и съ паны-радами, и имъ де даванъ договоръ за сенаторскими руками; а вы де отъ великого государя нашего... присланы съ полною мочью и о томъ всю мочь имѣете". Старшинська рада мотивувала свою вимогу тим, що це потрібно, "чтобъ всякому полковнику было что показать, приѣхавъ въ свой полкъ". Коли ж посли "имъ такова писма не дадутъ, и столникомъ де и дворяномъ (московським) въ городы (для прийняття присяги від української людності) ѣхать не для чего, для того, что всѣмъ людемъ въ городѣхъ будетъ въ сумнѣнье". Щоб ще більше натиснути на послів, старшина пов'язала це з небезпекою татарського наступу. Виговський при цьому повідомив Бутурліна, що "нынѣ де писали къ гетману отъ Бѣлые Церкви и изъ иныхъ городовъ, что татаровя наступаютъ, и столникомъ де и дворяномъ въ тѣ городы ѣхать будетъ страшно"[77].

Це був свого роду ультимат – до речі, характерний для справжньої атмосфери переяславських переговорів, – але московські посли були не в тім'я биті. Бутурлін відповів старшині: "То дѣло нестаточное, что намъ дати вамъ писмо за руками своими, да и вамъ о томъ говорить непристойно. Мы вамъ и прежъ сего сказывали, что царское величество волностей у васъ не отъимаетъ, и въ городѣхъ у васъ указалъ государь, до своего государева указу (звичайна московська формула. – *О. О.*) быть по прежнему вашимъ урядникомъ и судитца по своимъ правомъ, маетностей вашихъ отнять государь не велитъ"[78]. Дуже цікаво, що цього разу Бутурлін, відповідаючи на загальну вимогу старшинської ради й повторюючи свою декларацію 8 січня про визнання й збереження царем державного й суспільного устрою України, зробив це в більш конкретній і деталізованій формі. А на загрозу татарської небезпеки Бутурлін відповів: "А будетъ въ которомъ городѣ татаровя объявятца, и онѣ (московські урядники) въ тотъ городъ не поѣдутъ"[79]. Ультимат був відкинутий.

---

[77] Акты ЮЗР. – Т. X. – С. 246–247.

[78] Там само. – С. 247.

[79] Там само.

Треба зауважити, що посилка московських урядників до українських міст, ще й у такій делікатній справі, як переведення присяги людності, була взагалі неприємна для українського уряду. Перевіряючи справжні наміри Москви, старшина запитала послів, як довго будуть тії стольники й дворяни "мѣшкать въ городѣхъ *ихъ*" (цікаве, до речі, не раз повторюване підкреслення, що українські міста – їхні, козацькі). Бутурлін заявив, що московським урядникам "въ черкаскихъ городѣхъ мѣшкать не для чего: какъ въ городѣхъ всякихъ людей къ вѣрѣ приведутъ, и они изъ тѣхъ городовъ и поѣдутъ"[80].

Що ці переговори мали офіційний характер, свідчить не тільки склад української делегації (старшинська рада), але й те, що вона виступала з доручення гетьмана. Після закінчення розмови Виговський з товаришами сказали, що підуть до гетьмана "и тѣ ихъ рѣчи ему гетману и полковникомъ (отже, пленумові старшинської ради) скажутъ: а на чомъ гетманъ и полковники положатъ и они де о томъ имъ (послам)... вѣсно учинятъ"[81].

Після того відбулося засідання старшинської ради, яке остаточно вирішило справу. З доручення ради полковник Григорій Лісницький повідомив послів про те, що "гетманъ де и полковники положили во всемъ на государеву волю" й дали згоду (а потім і домовилися остаточно) на посилку тих "присяжних людей"[82].

Чи була це капітуляція українського уряду, як може видаватися комусь з московського звідомлення. На нашу думку, ні. Щоб правильно зрозуміти сенс переяславських переговорів 9–12 січня, треба пригадати, з одного боку, те, що принципова справа українсько-московського союзу була вже вирішена заздалегідь обома сторонами, а з другого боку, урочисту декларацію, що її іменем царя склав Бутурлін 8 січня (про оборону України царем і визнання та збереження ним державних прав України та її суспільно-політичного та економічного ладу), й заяву гетьмана 8 січня про перенесення остаточних переговорів до Москви. В світлі цього стає ясним, що вимога додаткових (письмових) гарантій від послів мала на меті спонукати московський уряд не тільки до конкретизації попередніх зобов'язань та обіцянок, але й до *більших концесій* під час наступних переговорів у Москві. І це, мабуть, вдалося осягти, бо, хоч статейний список Бутурліна виразно про це не каже, але гетьман у листі до українських послів у Москві з дня 21 березня пригадував: "Однако... помните, ваша милость, и сами, какъ Василей Васильевичъ Бутурлинъ словомъ е[го] ц[арского] в[еличества] насъ утвержалъ, что е[го] ц[арское] в[еличество] не токмо намъ права и привилія, отъ вѣка даные, подтвердити и при волностяхъ нашихъ стародавныхъ сохранити, *но и паче еще особные свои всякого чину людемъ показовати имѣетъ милость*"[83].

---

[80] Там само.

[81] Там само.

[82] Там само. – С. 247–248.

[83] Там само. – С. 553.

Це свідчить про те, що в переяславських переговорах український уряд тримав ініціативу в своїх руках.

Але в Переяславі виявилася й перша щілина в єдиному українському фронті. Маємо на увазі акцію української шляхти, про яку оповідає посольське звідомлення. Наводимо його тут у цілості: "Да къ боярину же къ Василью Васильевичю въ Переясловлѣ приходили шляхта и говорили, чтобъ шляхта была межъ казаковъ знатна и судились бы по своимъ правомъ, и маетностямъ бы за ними быть по прежнему. И приносили на писмѣ имена свои, воєводства и уряды себѣ росписали. И бояринъ Василей Васильевичъ говорилъ шляхтѣ, что они то дѣлаютъ непристойнымъ обычаемъ: еще ничего не видя, сами себѣ пописали воеводства и уряды, чего и въ мысль взяти не годилось; и о томъ они бояринъ Василей Васильевичъ съ товарыщи станутъ говорить гетману; а прежъ сего отъ гетмана государю о томъ челобитья не было. И шляхта били челомъ, чтобъ гетману про то не сказывать: мы де такъ писали отъ своей мысли, а не по гетманскому приказу, и то въ волѣ государевѣ; а мы де пошли присягать и попишемъ имена какъ кого зовутъ"[84].

Тепер, після дослідів М. Грушевського, знаємо, що то за шляхта була в Переяславі[85]. Серед шляхти, яка склала присягу (11. I.) цареві, були: старий Остап Виговський, батько Івана, з сином Данилом, Силуян Мужиловський (відомий український дипломат, посол до Москви в 1649 і 1653 роках, до Литви в 1649 р., до Порти Оттоманської р[оку] 1651; до Швеції р[оку] 1653, до Криму р[оку] 1653)[86], з трьома свояками, білоцерківський дідич Степан Михайлович Мазепа (батько майбутнього гетьмана), підписок гетьманської канцелярії Гунашевський і інші, "нічим не визначні люди"[87]. Грушевський не надає значення цій акції, вважаючи її за "родинний винахід Виговських"[88].

Звичайно, не можна переціновати цієї диверсії української покозаченої дрібної шляхти. Переяславські шляхтичі аж ніяк не репрезентували впливових кіл української шляхти, які (разом з вищим духовенством) залишилися осторонь переяславських переговорів і взагалі поставилися негативно до українсько-московської спілки. Але річ у тім, що це була *покозачена* шляхта, отже та, хоч і не впливова сама по собі, частина української шляхти, яка одразу зв'язала свою долю з національно-визвольною революцією й яка мала неабиякий вплив на політику українського уряду. Досить згадати імена

---

[84] Там само.

[85] *Грушевський М.* Історія України-Руси. – Т. IX. – Ч. 2. – С. 743.

[86] Про нього див.: Там само. – Т. IX. – Ч. 1. – С. 14, 473, 493, 499, 502, 534, 545, 548, 552, 555, 561, 565, 569; Ч. 2. – С. 610, 614, 741, 743, 929, 963; *Липинський В.* Україна на переломі. – С. 127–128; *Грушевський М.* Історія Хмельниччини, списана Силуяном Мужилівським в лютім 1649 р. // Україна. – 1914. – Кн. II. – С. 29–39; *Lipiński W.* Z dziejów Ukrainy. – Kijów; Kraków, 1912. – S. 316–317.

[87] *Грушевський М.* Історія України-Руси. – Т. IX. – Ч. 2. – С. 743.

[88] Там само. – С. 744.

Виговських і Мужиловського, щоб зрозуміти, що акція шляхти в Переяславі так чи так була пов'язана з вищими колами козацької старшини. Саме в цьому була небезпека цієї шляхетської диверсії для української справи, й коли Бутурлін відкинув домагання цих осіб, то зробив це лише тому, що Москва знала, в чиїх руках була реальна влада на Україні й характер цієї влади, а головне – була зацікавлена в скорішому завершенні переговорів з українським гетьманським урядом. Та, будь-що-будь, Москва занотувала собі цей факт і раніш чи пізніш використала в своїх інтересах ці розбіжності серед керівних кіл України.

Цим і закінчилася переяславська частина українсько-московських переговорів. 13 січня гетьман із старшиною приїхав до послів і по короткій суто куртуазійній промові передав Бутурлінові лист до царя, в якому дякував цареві, що він прийняв його і "все Войско Запорожское" під свою протекцію ("подъ *крѣпкую* и высокую руку"), й просив царя їх "отъ всѣхъ непріятелей боронити". "А что есмя съ ближнимъ бояриномъ в[ашего] ц[арского] в[еличества] и съ товарищи его разговаривали о всякихъ дѣлѣхъ, они про то все пространнѣе в[ашему] ц[арскому] в[еличеству] скажутъ"[89].

Більше у Переяславі не було чого робити. "И того ж числа (13. I.) гетманъ Богданъ Хмелницкой и писарь Иванъ Выговской изъ Переясловля поѣхали въ Чигиринъ", а наступного дня, 14 січня, Бутурлін "съ товарищи" "пошли къ Кіеву" в супроводі київського наказного полковника з козаками[90].

Бутурлін одержав за Переяслав високий уряд "дворецкаго съ путемъ" і різні інші нагороди[91]. Немає сумніву, що московське посольство вдало виконало свою місію. Для Москви Переяслав, справді, був великим успіхом. Але не слід переоцінювати ні цього успіху посольства, ні взагалі переяславських переговорів. Це був тільки етап – і то не головний – в історії українсько-московського союзу 1654 року. Зрештою, цей союз почався не в Переяславі й не в Переяславі завершилися переговори про нього. На шляху до того була ще Москва.

Переяславські переговори розв'язали два основні питання:

1) військовий союз України з Московщиною, гарантований протекцією московського царя над Україною, і

2) гарантія царем збереження всіх прав і вольностей Української держави.

Але лишалося ще багато нерозв'язаних і неясних питань щодо практичного здійснення того військового союзу, щодо докладнішого визначення тих прав і вольностей українських, нарешті, щодо майбутніх відносин між Україною й царем московським. Найголовніше – переяславські переговори не дали українському урядові жодного документального акта, жодної

---

[89] Там само. – С. 743. Див.: Акты ЮЗР. – Т. X. – С. 261.

[90] Акты ЮЗР. – Т. X. – С. 250, 251–252.

[91] *Грушевський М.* Історія України-Руси. – Т. IX. – Ч. 2. – С. 750–751.

письмової гарантії тих словесних зобов'язань та обіцянок, що їх зробили іменем царя московські посли. Це мало особливе значення для українського уряду, який повинен був чимось виказатися перед українськими станами, починаючи з козацтва й шляхти й кінчаючи міщанством, надто ж в обличчі ворожої польської (й литовської) пропаганди й небезпеки польського (а то й польсько-татарського) наступу на Україну. Цілком ясним було для гетьмана, що треба діставати від царя формальні гарантії українсько-московського союзу й протекції царя над Україною.

Виконуючи рішення старшинської ради в Переяславі, гетьман висилає в лютому 1654 року до Москви посольство, яке й мало здійснити всі ці завдання. Цьому посольству передувала діяльність гетьмана й старшинської ради протягом січня–лютого, в Корсуні та Чигирині, про яку, на жаль, не збереглося ближчих відомостей. Спочатку намічалося, що очолить посольство Іван Виговський[92]. Але поїхали до Москви, як головні посли, Самійло Богданович-Зарудний, військовий суддя, і Павло Тетеря, полковник переяславський, обидва – активні учасники переяславських переговорів.

Московський уряд, який, очевидно, хотів, щоб посольство мало найбільш репрезентативний характер, був трохи збентежений відсутністю Виговського й забажав, щоб приїхав до Москви сам гетьман. Але Богдан Хмельницький, посилаючись на наступ польського війська на Україну, до Москви не поїхав[93] і взагалі ніколи там не був. Немає сумніву, що тут діяло небажання гетьмана їхати до Москви, як і те, що гетьман волів залишити собі вільну руку. Мабуть, з тої ж причини він не послав Виговського.

Окрім Богдановича-Зарудного й Тетері, до складу посольства входили як члени посольства Григорій Кирилович, осавул брацлавський, Кіндрат Якимович, пасерб гетьмана, Герасим Гапонович, отаман чигиринський, Ілля Харків (Харитонович), Іван Іванович. При посольстві були: Яків Іванович, товмач військовий, Сильвестр, ігумен Новгород-Сіверського Спаського монастиря (мабуть, як капелан посольства), 12 чоловік "товариства" (в тім числі син судді Богдановича-Зарудного), писар, 24 рядові козаки, 2 трубачі й 11 "хлопців". Разом з посольством їхала депутація від міста Переяслава, на чолі з війтом[94].

Посольство приїхало до Москви 11 березня. Дванадцятого березня був офіційний в'їзд його до Москви, а тринадцятого відбулася урочиста аудієнція в царя. Крім подарунків від гетьмана (5 коштовних турецьких коней – "аргамаків"[95]), привезли лист гетьмана з дня 17 лютого, писаний українською мовою ("бѣлорускаго письма"), що являв собою також акредитовану грамоту

---

[92] Там само. – С. 795.
[93] Там само. – С. 795–796.
[94] Там само. – С. 795.
[95] Там само. – С. 795, 801.

для посольства, український проект договору (т. зв. "23 статті") й низку інших листів та документів (зокрема, акти Зборівської угоди). На жаль, оригінали цих всіх документів не збереглися в московських архівах: маємо тільки московські переклади.

В листі до царя гетьман звертається від імені свого, Війська Запорозького і всього народу "православного російського" (Грушевський гадає, що в оригіналі було: руського)[96]. Згадуючи про "розговоръ пространный о всякихъ дѣлахъ"[97], переведений з московськими послами в Переяславі, і про те, що "насъ тотъ бояринъ (Бутурлін) съ товарищи увѣщалъ и увѣрилъ и на той вѣрѣ непоколебимыхъ утвердилъ", і нагадуючи обіцянку Бутурліна, що "большими... свободами, державами и добрами пожалуетъ е[го] ц[арское] в[еличество] паче королей польскихъ, княжатъ древнихъ російскихъ", – гетьман просив царя "права, уставы, привилія, и всякія свободы и державы добръ духовныхъ и мірскихъ людей, во всякомъ чину и преимущества сущихъ, елико кто имяше отъ князей и пановъ благочестивыхъ, и отъ королей польскихъ, в государствѣ Російскомъ наданныхъ, о нихъ же мы кровь свою проливаемъ, оть дѣдовъ и прадѣдовъ тыя содержаща, и погубити я не попущающе... утвердить и своими грамотами государскими укрѣпити на вѣки", а найголовніше "отъ всѣхъ врагъ нашихъ, ненавидящихъ, обидящихъ и ратующихъ насъ, покрывати, соблюдати и крѣпкою рукою и ратью своею царскою защищати..." Решту посли мали переказати цареві усно[98].

Можна цілком погодитися з проф. Яковлевим, який каже, що грамота гетьмана 17. II. 1654 року "робить враження суцільності й складена у виразах, які обхоплюють цілу державу Українську з усіма станами населення"[99]. Дуже важливо, що гетьман виступає як репрезентант своєї Руської держави ("государства Російскаго"). Підкреслення цього перед царем свідчить про ясне розуміння й виразне ствердження Богдана Хмельницкого (і ео ipso московського уряду), що Українська держава не перестала існувати й після Переяславської угоди.

"Статті Богдана Хмельницького" з 17 лютого складаються зі вступу й 23 артикулів[100]. Оскільки документ зберігся тільки в московському перекладі, не виключено, що порядок окремих статей міг бути змінений у московській редакції і в сучасному вигляді являє безсистемну суміш, що викликала дуже

---

[96] Акты ЮЗР. – Т. X. – С.433; *Грушевський М.* Історія України-Руси. – Т. IX. – Ч. 2. – С. 792.

[97] Грушевський перекладає це: "трактати докладні", слушно зауважуючи, що "розговор се дипломатичний термін... власне в значенні дипломатичних переговорів" (Там само. – С. 793 (прим. 1)).

[98] Акты ЮЗР. – Т. X. – С. 432–436. Див.: *Грушевський М.* Історія України-Руси. – Т. IX. – Ч. 2. – С. 792–794.

[99] *Яковлів А.* Українсько-московські договори в XVII–XVIII віках. – С. 20.

[100] Акты ЮЗР. – Т. X. – С. 446–452.

критичні зауваження М. Грушевського[101]. Більше рації має проф. Яковлів, який каже, що "основна ідея цілого проекту договору (себто 23 статей) це встановлення таких міждержавних відносин між Україною та Москвою, при яких Україні застерігається державна самостійність як зовнішня, так особливо внутрішня, на умовах певної контролі міжнародних зносин з боку царя й виплати цареві дані, як протекторові, за військову оборону проти зовнішніх ворогів"[102].

До цього треба тільки додати, що цей документ, в його первісній формі, мав, властиво, інший *титул*. В листі гетьмана до царя про нього не згадується, й він був поданий послами ("прислали запорожскіе посланники") московському урядові лише 15 березня[103], отже, тільки на третій день переговорів, і то на пропозицію московської сторони (перед тим, 13 березня, посли зробили лише усну заяву). Досить придивитись до тексту 23 статей, щоб переконатися, що це не так проект майбутнього договору (тим паче не петиція до царя), як "наказ", інструкція послам (отже матеріали до проекту договору), оригінал якої був "за гетьманською рукою і за печаттю"[104]; з цього документа потім (у Москві) був зроблений переклад, мабуть, дуже вільний. Насамперед впадає в око неодностайність форми звернення. В п. 1 гетьман звертається безпосередньо до царя, так само і в пп. 3, 4, 9, 12, 15. Натомість інші пункти згадують царя лише в третій особі або й зовсім не згадують, а пп. 16, 17, 18, 19, 20, 21, поза всяким сумнівом, являють собою інструкцію послам. Тим-то, на нашу думку, в *сучасному* (московському) вигляді, документ, що містить "23 статті", не можна вважати за *первісний* (український) проект договору. Грушевський зауважує, що він "носить на собі сліди різних переробок і доповнень, які були результатом довгих і змінних в своїм складі нарад, що відбивали на собі різні погляди, настрої і течії в війську"[105]. Ми б додали до цього, що коли не на змісті, то принаймні на формі "23 статей" відбилися переговори послів з боярами в Москві 13–14 березня.

Але, так чи так, цей документ охоплює всі ті питання, які український уряд вважав за потрібне поставити перед царем і оформити їх відповідною письмовою згодою й зобов'язанням царя. В такому сенсі його можна визнати за українську конкретизацію й деталізацію Переяславської угоди.

---

[101] *Грушевський М.* Історія України-Руси. – Т. IX. – Ч. 2. – С. 789–792.

[102] *Яковлів А.* Українсько-московські договори в XVII–XVIII віках. – С. 21.

[103] М. Грушевський (Історія України-Руси. – Т. IX. – Ч. 2. – С. 784–785) і проф. Яковлів (Українсько-московські договори в XVII–XVIII віках. – С. 25) вважають, що "23 статті" були подані послами московському урядові 14 березня. Але ж в "Актах ЮЗР" (Т. X. – С. 445) вказано дату 15 березня.

[104] Це, мабуть, той "подлинной о всем наказ", даний гетьманом послам, що про нього згадує гетьман у листі до Богдановича-Зарудного й Тетері з 21. III. 54 року (Акты ЮЗР. – Т. X. – С. 553; див. також с. 558).

[105] *Грушевський М.* Історія України-Руси. – Т. IX. – Ч. 2. – С. 789.

Майстерний аналіз "23 статей", зроблений проф. Яковлевим[106], дає можливість встановити в них дві основні ідеї. Ідея *зовнішньої незалежності* Української держави втілена в статтях 6 (вільний вибір гетьмана як голови держави й уряду), 14 (право закордонних зносин України з чужими державами), 15, 16 (про виплату цареві данини – трибуту, "як збирав турецький султан із Угорської, Мутянської та Волоської земель", певною одноразовою сумою або ж шляхом збирання "доходів" через місцевих урядників), 13 і 17 (про непорушність прав і привілеїв усього населення України та підтвердження цього царськими грамотами). Проф. Яковлів вважає за можливе прилучити сюди й статтю 21 (про грошову заплату старшині й козакам)[107].

Друга частина статей торкається внутрішньої незалежності Української держави, "при чім ідея державної автономії персоніфікується в привілеях різних станів населення держави"[108]. Це статті: 1 (непорушність прав і вольностей козацького стану в управлінні, суді і в приватно-правних відносинах, зокрема в "добрах"), 7 (маєтки козацьких удів та сиріт), 3 (права й вольності шляхти), 4 (права міського самоврядування), 18 (в зв'язку з 13) (права духовного стану й голови його – митрополита київського), 17 (правне становище селянства й "підданого" населення). "Усі ці статті, взяті докупи і в зв'язку, за проектом договору, мали забезпечувати непорушність громадського й суспільного устрою і привілеї цілого населення держави" (Яковлів)[109]. Проф. Яковлів цілком слушно вважає, що "цим гарантувалося повноту внутрішньої автономії держави й усувано будь-яке втручання чужої влади, влади московського царя, у внутрішні справи держави"[110].

Третя група статей торкається питань *оборони України*, що було безпосередньо пов'язано з головною метою договору як військового союзу. Це статті: 19 (військовий план для війни з Польщею), 20 (утримання найманої 3-тисячної чи більшої охорони на кордоні з Польщею після закінчення війни), 22 (військовий план на випадок татарського нападу), 23 (залога Кодацької фортеці й Коша для охорони південного кордону України).

Нарешті документ містить ще декілька статей, що нагадують пункти давніх козацьких ординацій (ст[аття] 1 – про 60-тисячний козацький реєстр, 5 – про надання Чигиринського староства на гетьманську булаву, ст[атті] 8–12 – про надання млинів та маєтків і виплату грошей на утримання урядів військового писаря, полковників, суддів, осавулів, обозного й гармати)[111]. Це справді так, але, на нашу думку, слід підкреслити, що питання про реєстр

---

[106] *Яковлів А.* Українсько-московські договори в XVII–XVIII віках. – С. 21–23.

[107] Там само. – С. 22.

[108] Там само.

[109] Там само. – С. 22–23.

[110] Там само. – С. 23.

[111] *Грушевський М.* Історія України-Руси. – Т. IX. – Ч. 2. – С. 789; *Яковлів А.* Українсько-московські договори в XVII–XVIII віках. – С. 23.

мало не тільки внутрішньополітичний характер, але й було органічно пов'язане з основною метою договору як військового союзу, не кажучи вже про те, що 60-тисячний реєстр – це була легалізація нового провідного стану України. Коли згадати, що цими становими правами було охоплено також родини козаків, а впливом тих прав – їх численну парентелу й клієнтелу, стане ясним, що на практиці це було охоплення правами нового привілейованого стану коло 300 тисяч української людності, себто приблизно 15–20 відсотків населення тогочасної Наддніпрянської України.

Надання Чигиринського староства на булаву було пов'язано не тільки ролею Чигирина як резиденції гетьмана й уряду і матеріальним забезпеченням гетьманського уряду на майбутнє, але й маєтковими інтересами Богдана Хмельницького, маєтності якого (дідичні й набуті) були на Чигиринщині.

Статті 8–12 не тільки мали значення для матеріального забезпечення певних урядів, але й пов'язані були з винагородою носіям тих урядів, що було зовсім у дусі й звичаях того часу.

Для ведення пересправ з українськими послами московський уряд призначив делегацію в складі ближнього боярина й намісника казанського князя Олексія Никитича Трубецького, одного з найчільніших московських бояр, боярина В. В. Бутурліна (б[увший] голова "великого посольства" в Переяславі), окольничого й намісника каширського Петра Петровича Ґоловіна й думного дяка Алмаза Іванова, "найвизначнішого з московських дипломатів того часу"[112]. Видко, що в Москві цим переговорам надавали першорядного значення.

Перша конференція відбулася після парадної аудієнції в царя, того ж дня, 13 березня. Зберігся протокольний запис (хоч і в досить свобідній формі, до того ще московській) цього засідання, в двох редакціях: короткій (первісній) на 16 пунктів (їх уперше переказав М. Грушевський)[113] і ширшій (виданій Г. Карповим)[114], на 20 пунктів, зробленій, очевидно, для Боярської думи. Пропозиції послів загалом відбивали настанови гетьманської інструкції ("23 статті"), але в процесі дискусії деякі з них набирали яснішого характеру і подекуди дуже цікавої аргументації.

Найбільше дискусії викликало дражливе питання про московських воєвод на Україні та межі їх компетенції. Посли виявили виразне небажання українського уряду бачити в себе московських воєвод. Вони погоджувались, щоб "були воєводи государеві в Києві та Чернігові" (мабуть, зважаючи на те, що це були старі великокняжі столиці, а згодом осідки польських воєвод),

---

[112] *Грушевський М.* Історія України-Руси. – Т. IX. – Ч. 2. – С. 801.

[113] Там само. – С. 801–808.

[114] Акты ЮЗР. – Т. X. – С. 437–446. Див.: *Грушевський М.* Історія України-Руси. – Т. IX. – Ч. 2. – С. 801–808.

але вимагали, щоб "по інших городах ... їх не було". "А коли б государ згодився, щоб у всій Малій Русі (тут безперечний вплив московської урядової термінології) воєвод не було, то гетьман володітиме по-давньому, а государеві посилатиме щороку, зібравши гроші, скільки буде" (коротка редакція). Під час дискусії обговорювано різні можливості. Український уряд, видимо, хотів, "щоб по їх козацьких городах воєводи були з їхніх же людей, людей значних, вірних і обізнаних з козацькими справами"[115], які б "на государя збирали всякі доходи". "Коли ж государ на це не згодиться і звелить, щоб у черкаських городах були його воєводи", то "суд і розправа зістанеться за козацькими урядниками", причому "шляхта, козаки і міщани мають судитися своїм правом, а царські воєводи їх не судять", хіба що хто сам собі забажає того воєводського суду. Також "доходи нехай збирають свої (українські) люди (козаки), і зібравши віддають царським воєводам і приказним людям". Та найкраще, на думку українського уряду, було б, коли цар "доручив би гетьманові (всім) завідувати по-давньому", й "тоді гетьман і військо платитимуть від Війська Запорозького так, як збирає турецький султан з Венгерської, з Мунтянської й Волоської землі, обрахувавши, скільки треба з кожного місця", лише "переписати ті всі доходи і обрахувати государ велів би своєму чоловікові" (ширша редакція)[116].

Посли поставили також українські домагання в справі закордонних дипломатичних зносин Української держави. Це був пункт кардинальної ваги. В "23 статтях" він сформульований так: "Послы, которые изъ вѣка изъ чужихъ земель приходятъ к Войску Запорожскому, чтобы пану гетману и Войску Запорожскому, которые къ добру бъ были, вольно приняти, чтобъ то е[го] ц[арскому] в[еличеству] въ кручину не было, а что бы имѣло противъ е[го] ц[арского] в[еличества] быти, должны мы е[го] ц[арское] в[еличество] извѣщати" (п. 14)[117]. Московська редакція протоколів конференції, очевидно, на свій кшталт сформулювала українські вимоги: "Коли з яких-небудь країв прийдуть посли в важних справах, гетьман їх присилатиме до государя, а послів, які приходитимуть в малих справах нехай государ позволить гетьманові приймати і відправляти, і того йому за зле не має" (коротка редакція; майже аналогічно формулює це ширша редакція)[118]. Мабуть, ця московська позиція викликала рішучі заперечення з боку послів, бо ухвала Боярської думи йшла в основному по лінії українських домагань: "Пословъ о добрыхъ дѣлехъ пріимати и отпускати, а о какихъ дѣлехъ приходили и съ чѣмъ отпустили, о томъ писать къ государю; а которые послы присланы отъ кого будутъ съ противнымъ дѣломъ государю, и тѣхъ задерживати и писати (о нихъ) государю; а безъ государева указу ихъ не отпускати". До цього було ще

---

[115] Це трохи нагадує вимоги покозаченої шляхти в Переяславі (див. вище).

[116] *Грушевський М.* Історія України-Руси. – Т. IX. – Ч. 2. – С. 802–804.

[117] Акты ЮЗР. – Т. X. – С. 446–452.

[118] *Грушевський М.* Історія України-Руси. – Т. IX. – Ч. 2. – С. 804.

додано: "А съ турскимъ салтаномъ и съ полскимъ королемъ безъ государева указу не сноситца"[119]. Це обмеження цілком зрозуміле, надто ж в умовах військового союзу. З Польщею обидві держави – Україна й Московщина – були в стані війни (отже мусила бути виключена можливість сепаратних переговорів). Що ж до Туреччини, то Україна перед тим перебувала під протекцією турецького султана й утворення українсько-московського союзу, природно, робило з Туреччини ворожу державу і для Москви, і для України.

Чимало сумніву й докорів з боку українських дослідників викликав той пункт переговорів, що торкався орендних та заставних контрактів. Ще в Переяславі гетьман казав московським послам: "Отданы де у нихъ промыслы въ дву или въ трехъ городѣхъ на урочные лѣта, и изъ урочныхъ лѣтъ еще не вышли, а доведетца держать годы по два и по три; и чтобъ государь пожаловалъ, велѣлъ тѣ урочные лѣта откупщикомъ додержать, а до урочных лѣтъ тѣхъ промысловъ у нихъ не отнимать"[120]. Грушевський вважає це за доказ того, що в Переяславі "...старшина безпомічно й безвладно плутається між свідомістю свого фактичного державного керівництва, витвореного революційною практикою останніх літ..., – ...і юридичним станом речей; колишньою передреволюційною конституцією Річипосполитої. [...] ...не видно, щоб знайшовсь хоч один, який би крикнув: "Стій! по сей дуб миля! тут межа української державності!"[121]

Це питання виникло й під час московських переговорів. "Коли хто заставив маєтність, і (кредитор) тепер нею володіє, нехай буде вільно йому вибирати доходи за ті роки, за котрі ще не вибрав" (коротка редакція). Ширша редакція подає деякі пояснення до цього: "Коли хто віддав в оренду або в застав маєтність, і за воєнними обставинами ті орендарі орендою не користувалися, або державці не володіли заставленими маєтками, то тим усім людям треба дозволити додержати ті оренди і заставні маєтності, і з них щоб не збиралося доходів на государя, доки вийдуть умовлені роки"[122]. Грушевський слушно каже, що цей пункт "докладніше розвиває питання про недодержані до кінця заставні контракти, що про них говорилося в Переяславі і в писаній петиції ("23 статті". – *О. О.*), і дає краще розуміти, в чім справа"[123].

А втім, це питання, мабуть, мало й ширше значення. Річ у тім, що низка шляхетських (і бувших магнатських) маєтків та промислових закладів (здебільшого поташних буд) була на оренді в чужоземних купців. Ще перед Хмельниччиною ґданські купці Даніель Рика й Генріх Маркварт взяли на відкуп продукцію багатьох поташних буд на Лівобережній Україні, які

---

[119] Акты ЮЗР. – Т. X. – С. 446–452.

[120] Там само. – С. 244–245. Бутурлін дав на це царську згоду (Там само. – С. 245).

[121] *Грушевський М.* Історія України-Руси. – Т. IX. – Ч. 2. – С. 766.

[122] Там само. – С. 804, 805.

[123] Там само. – С. 805.

належали польським і українським магнатам[124]. Так само й на Правобережжі. Ось, приміром, ґданські купці Бернат і Якуб Шултини взяли перед 1642 роком в заставу й оренду м. Старий і Новий Коростишів, що належали Людвикові Олізарові-Волчковичеві. Внаслідок подій 1648–1649 рр. оренда не була здійснена (або, в кожному разі, не принесла жодного прибутку державцям). Зате в 1650 році спадкоємці Шултинів – Даніель Рика і Юрій Бронсвік, купці й обиватели ґданські, – приїхали до Коростишева, й р[оку] 1651, хоч первісний термін застави скінчився, Бронсвік вступив у свої орендові права, які продовжувалися (невідомо, чи з перервами, чи ні) аж до середини 1660-х років, звичайно, з відома й з дозволу українського козацького уряду[125]. Таких випадків, мабуть, було більше, й український уряд, дбаючи про виконання своїх закордонних економічних зобов'язань (і, разом з тим, пильнуючи своїх міжнародних економічних та політичних інтересів та зв'язків), мусив застерегти це під час переговорів з Москвою.

З цього видко, що деякі, нібито суто внутрішні питання, порушені українською стороною в переговорах з Москвою, справді, виходили поза межі внутрішніх українських справ та інтересів. Не знаючи докладніше тогочасних обставин (зокрема економічних, що й досі лишаються майже не дослідженими), мусимо дуже обережно робити відповідні висновки.

Так само дражливе питання про царську платню козацькому військові з'ясовується зовсім просто, коли уважно прочитати протокол московських переговорів. Мова мовилася, зокрема, про платню козакам, "як будуть на царській службі, за царським наказом" (отже, під московською командою) "не для своєї оборони, а як будуть виведені в чужі краї"[126]. Ясно, що йшло про фінансову допомогу Москви на випадок українських (або спільних українсько-московських) військових операцій поза межами України. Треба додати, що фінансові питання взагалі викликали чи не найбільше суперечок.

Чимало уваги в московських переговорах було присвячено питанням військовим, в зв'язку з війною проти Польщі.

Дальші конференції відбувалися 14 і 17 березня, а в міжчасі послів частували військовою парадою (15. III), урочистим царським обідом у Золотій Палаті (18. III), обідом у патріарха (19. III) тощо[127]. Сімнадцятого березня посли передали боярам акти Зборівської угоди та деякі інші документи[128].

---

[124] Акты ЮЗР. – Т. III. Див. нашу розвідку: "До історії рудницької промисловості України за часів Хмельниччини" (Записки Історично-філологічного відділу ВУАН. – К., 1927. – Кн. X. – С. 303–310).

[125] Київський Центральний Архів Стародавніх Актів. – Актова книга 19. – Арк. 227 зв.–229; Акт[ова] кн[ига] 20. – Арк. 240–242; Акт[ова] кн[ига] 21. – Арк. 52 зв.–53, 130–130 зв., 174–179 зв.

[126] *Грушевський М.* Історія України-Руси. – Т. IX. – Ч. 2. – С. 806.

[127] Там само. – С. 808–809, 811.

[128] Там само. – С. 808.

Вісімнадцятого березня Боярська дума обговорювала подані українськими послами пропозиції ("23 статті", себто інструкцію посольству, що її посли спішно переробили на петицію до царя[129]). Здебільшого жадання гетьмана були задоволені, й лише з приводу деяких пунктів Москва зажадала додаткових пояснень. З свого боку московський уряд висунув два питання (пропозиції): 1) про повернення московських втікачів ("которые государевы всякихъ чиновъ люди учнутъ бѣгать въ государевы черкаскіе городы и мѣста, и тѣхъ бы сыскивать отдавали")[130], здебільшого кріпаків, що тікали від своїх поміщиків; і 2) про надсилку гетьманом для участі в царському поході на Смоленськ допоміжного козацького війська на чолі з полковниками ніжинським Золотаренком і переяславським Тетерею. Ці пропозиції були прийняті послами[131].

Дев'ятнадцятого березня цар дав послам прощальну аудієнцію[132]. Після того відбулася ще конференція з боярами, які "об'явили їм на їх статті государев указ"[133]. Основні домагання гетьмана цар прийняв, хоч і з деякими змінами на користь Москви (головне, у справах фінансових, зокрема про облік і збирання українських доходів).

Українське посольство залишалося в Москві до 27 березня, хоч гетьман вимагав найскорішого завершення переговорів і повернення послів[134]. Вони чекали на виготовлення царських "жалуваних грамот" та інших документів. Мабуть, затримала їх також страсна седмиця, й лише 27 березня, на 2-й день Великодня, посольство виїхало з Москви на Україну[135].

Послам передано було такі документи (всі під датою 27. III):

1. Царська жалувана грамота гетьманові й Війську Запорозькому.
2. Статті, числом 11, з українськими пропозиціями й резолюціями царя.
3. Царська жалувана грамота українській православній шляхті.
4. Царська жалувана грамота гетьманові на Чигиринське староство.
5. Царська жалувана грамота місту Переяславу.
6. Царський привілей Богданові Хмельницькому на Гадяцьке староство[136] й підтвердження його володіння Суботовим, Новоселицею, Медведівкою, Борками й Каменкою.
7. Три царські листи гетьманові про діяльність українського посольства в Москві (свого роду відпускна грамота посольству) й про надіслання нової

---

[129] Там само. – С. 809 (прим. 2).

[130] Акты ЮЗР. – Т. X. – С. 446–452.

[131] *Грушевський М.* Історія України-Руси. – Т. IX. – Ч. 2. – С. 811.

[132] Там само. – С. 810.

[133] Там само. – С. 811.

[134] Там само. – С. 830. Див.: Акты ЮЗР. – Т. X. – С. 553–556.

[135] *Грушевський М.* Історія України-Руси. – Т. IX. – Ч. 2. – С. 829.

[136] Таким чином, в руках гетьмана Богдана Хмельницького опинилися володіння його особистого ворога Олександра Конецпольского. Можливо, що саме тому гетьман зажадав царської грамоти на ці володіння.

державної печатки для України, про оголошення війни Польщі й посилку допоміжного 18-тисячного козацького війська на чолі з Тетерею, про висилку київського митрополита до Москви для пояснень у зв'язку з конфліктом його з московськими воєводами в Києві[137].

Проф. Яковлів додає до цього ще "копію проекту договору з 17 лютого 1654 р. з підписаними під його 23-ма статтями царськими й боярськими резолюціями"[138]. На нашу думку, цей документ не міг бути переданий послам, принаймні, в тій формі, яка нам відома. Це ухвали Боярської думи, й вони, звичайно, залишалися в московських архівах. Офіційний характер для посольства й українського уряду мали тільки укази царя, що й були зафіксовані в жалуваній грамоті Війську Запорозькому та в "11 статтях". До цього питання ми ще повернемося в наступному розділі.

Московські переговори в березні 1654 року дали правне оформлення Переяславської угоди й ратифікацію її царем. Українсько-московський союз був завершений.

III

УКРАЇНСЬКО-МОСКОВСЬКИЙ ДОГОВІР 1654 р.

Проблема оформлення Переяславської угоди 1654 року в науковій літературі не знайшла собі одностайного розв'язання. Насамперед бракує оригінальних документів договору: збереглися лише московські чернетки й копії або переклади відповідних (і то тільки деяких) українських документів. Далі лишається неясним питання про те, які саме документи належать до офіційного тексту договору. Найбільш докладно аналізує це питання проф. А. Яковлів, зокрема в своїй новітній праці про Переяславську угоду. На думку А. І. Яковлева, "договір 1654 року було складено... в *трьох* різних формою актах"[139] і "*повний остаточний* текст договору 1654 року встановлюють такі документи:

1. Проект договору з 17 лютого 1654 р.
2. Жалована царська грамота з 27 березня 1654 р.
3. 11 статей, виготовлених в Москві в Посольському приказі, з датою 27 березня 1654 р."[140]

Ця думка викликає деякі заперечення. Чи можна вважати "*проект* договору з 17 лютого 1654 р.", себто відомі "23 статті" гетьмана Богдана

---

[137] Акты ЮЗР. – Т. X. – С. 477–506. Див.: *Грушевський М.* Історія України-Руси. – Т. IX. – Ч. 2. – С. 819–829.

[138] *Яковлів А.* Договір гетьмана Богдана Хмельницького з московським царем Олексієм Михайловичем 1654 р. – Нью-Йорк, 1954. – С. 37. Раніше проф. Яковлів був, очевидно, іншої думки (див.: *Яковлів А.* Українсько-московські договори в XVII–XVIII віках. – С. 32).

[139] *Яковлів А.* Договір гетьмана Богдана Хмельницького з московським царем... – С. 7.

[140] Там само. – С. 40.

Хмельницького, за частину "*остаточного* тексту договору 1654 року"? Адже ж проф. А. Яковлів каже, що "пропозиції Б. Хмельницького з 17 лютого 1654 р. в кількості 23-х статей *цілком вичерпуються*... жалуваною царською грамотою загального змісту та 11-ма статтями з царськими резолюціями під ними від 27 березня 1654 року"[141]. Якщо так (а це довів проф. А. Яковлів, аналізуючи відповідні документи[142]), то "проект договору з 17. II. 1654 р." не може входити в "остаточний текст договору 1654 р.", прийнятий і затверджений (проф. Яковлів влучно каже про "ратифікаційний акт царської влади"[143]) царем.

В зв'язку з тим виникає питання про долю того документа з 23-ма статтями, що його, за підписом гетьмана і військовою печаттю (отже, в оригіналі), українські посли передали московському урядові. Оригіналу цього документа не збереглося. Ще р[оку] 1709, коли Петро I наказав був розшукати його в архівах Посольського приказу, цареві було донесено, що там його нема[144]. В Москві зберігся тільки переклад ("списокъ съ бѣлорусскаго письма")[145] тих статей, який і був кілька разів видрукуваний в XIX ст.

Проф. Яковлів вважає, що "23 статті" (в українському перекладі), з підписаними під ними царськими й боярськими резолюціями, були передані послам, разом з іншими документами, 27. III. 1654 р.[146] Цю думку висловив свого часу Г. Карпов[147]. Але М. Грушевський не згадує "23 статті" серед тих документів, що були передані послам 27. III.[148] Зрештою, сам проф. Яковлів у своїй давнішній праці про Переяславську угоду нічого не каже про передачу "23 статей" послам[149].

На нашу думку, твердження Карпова, повторене проф. Яковлевим, помилкове. "23 статті" з царськими й боярськими резолюціями не могли бути передані послам ні як частина основного тексту договору, ні навіть як звичайний документ. Як було вже зазначено, в сучасному своєму вигляді "23 статті" являють собою частково інструкції ("наказ") гетьмана посольству, частково петиції (чи пропозиції) гетьмана (або його послів) до царя, до того

---

[141] Там само. – С. 39.

[142] Там само. – С. 39–40.

[143] Там само. – С. 39.

[144] *Грушевський М.* Історія України-Руси. – Т. IX. – Ч. 2. – С. 784 (прим. 2).

[145] М. Грушевський (Там само. – С. 835) називає його "пів-перекладом".

[146] *Яковлів А.* Договір гетьмана Богдана Хмельницького з московським царем... – С. 37, 78.

[147] *Карпов Г. Ф.* Переговоры об условиях соединения Малороссии с Великой Россией // Журнал Министерства народного просвещения. – 1871. – Кн. XI. – Ноябрь. – С. 1–39; Кн. XII. – Декабрь. – С. 232–269. Див.: *Яковлів А.* Українсько-московські договори в XVII–XVIII віках. – С. 29.

[148] Див.: *Грушевський М.* Історія України-Руси. – Т. IX. – Ч. 2. – С. 813, 819–820, 828–829.

[149] Див.: *Яковлів А.* Українсько-московські договори в XVII–XVIII віках. – С. 32.

ще – в московському перекладі. Немає сумніву, що цей переклад був зроблений для Боярської думи, резолюції якої, у звичайній формулі "государь указалъ, и бояре приговорили", збереглися на московському примірнику "23 статей", що знаходяться в архіві Посольського приказу. Чи копія *цих* статей і резолюцій (приговорів) Боярської думи була передана послам (для гетьмана), більш ніж сумнівно. Про це свідчить і зміст, і форма резолюцій. Наведемо кілька прикладів:

"Государь пожаловалъ по ихъ челобитью. *А про судей допросить, сколько судей*" (ст. 10).

"Указалъ государь, и бояре приговорили: про походъ ратныхъ людей *объявить посланникамъ*, съ которого числа государь самъ и бояре, и ратные многіе люди съ Москвы пойдутъ, а къ *гетману не писать*" (ст. 19).

"*Допросить*: въ какихъ мѣстахъ по рубежу стоятъ" (ст. 20).

"*Отговаривать* ...А говорилъ гетманъ *при нихъ*, при судьѣ и при полковникахъ, и имъ о томъ говорить не доведетца" (ст. 21).

Так само і в деяких інших статтях: "сказать" (ст. 22), "допросить" (ст. 23). Нарешті, кінець документа: "*Доложить государю бояре говорили*: которые государевы всякихъ чиновъ люди учнутъ бѣгать въ государевы черкаскіе городы и мѣста, и тѣхъ бы сыскивать отдавали"[150].

Отже, перед нами свого роду *протокол Боярської думи*, що обговорювала українські пропозиції. Ясна річ, що *такого* документа гетьманові не могли послати. Він був призначений для внутрішнього московського вжитку і мусив залишитися в московських архівах. На підставі українського проекту договору ("23 статті") і приговорів Боярської думи, а також наступних конференцій з українськими послами й були складені жалувана грамота 27. III. 1654 р. й "11 статей" з указами царя, які й були передані гетьманові через українських послів. Саме ці *два* документи й складають *остаточний* московський текст договору 1654 року і являють (в оригіналі), мовляв, його *український* (для України призначений) примірник. "23 статті", складені українським урядом за підписом гетьмана, поскільки були стверджені резолюціями Боярської думи й іншими актами царського уряду, являють *московський* примірник договору і, як такий, мусили залишитися в Москві[151].

---

[150] Акты ЮЗР. – Т. X. – С. 446–452.

[151] Український оригінал "23 статей", очевидно, залишився в Москві. Його дальша доля, на нашу думку, була пов'язана з відомою московською фальсифікацією Переяславського договору 1654 року (див. далі). Проф. Яковлів, порівнюючи "редакцію 1659 р. з проектом договору, складеного в Чигирині та переданого послами Б. Хмельницького боярам 14 березня 1654 р. (23 статті за власноручним підписом Б. Хмельницького)", прийшов до висновку, що редакція 1659 р. досить близько стоїть до тексту цього договору, але різниться від нього способом викладу... Очевидно, автор редакції 1659 р., маючи перед собою проект договору й статті в редакції 1654 р., зробив досить близький переказ змісту договору... "й" "поробив *дуже важливі зміни* в умовах договору 1654 р. і в указах царя та ще й додав *нові умови, нові укази*

Досить цікаве питання про *мову* актів українсько-московського договору 1654 року, зокрема жалуваної грамоти 27. III. й "11 статей". На думку проф. Яковлева, "*обидва* акти були написані в Москві "бѣлорусскимъ писмомъ" і 27 березня 1654 р. передані козацьким послам"[152]. З цим важко погодитися. Немає жодного сумніву, що "11 статей" були перекладені на українську мову і в такому вигляді передані послам. Московський примірник "11 статей" має таку дописку: "Таково писмо дано посланникомъ. *Писано на столбцахъ бѣлорускимъ писмомъ*, безъ дячей приписи. Писалъ Степанъ, да Тимофей, да Михайла"[153]. Натомість немає документального підтвердження, що царська грамота Військові Запорозькому була написана українською мовою. На чернетці грамоти, яка збереглася в московських архівах, написано: "Подпись думного дьяка Алмаза Иванова. Писана на харатьѣ; кайма безъ фигуръ, богословія и государево имя писано золотомъ. А на подписи написано: Божіею милостію, великій государь царь и великій князь Алексѣй Михаиловичъ, всеа Великія и Малыя Росіи самодержецъ. Печатана новою печатью подъ гладкою кустодіею. Писалъ листъ Андрей Ивановъ"[154].

Якби ця грамота була складена (про переклад тут, очевидно, не можна говорити) українською мовою, то так само в українській мові були б написані інші жалувані грамоти, зокрема грамоти шляхті й переяславським міщанам. Зрештою, це був би дуже важливий прецедент у московській дипломатичній практиці, який, одначе, ніколи не повторився.

Отже, українсько-московська угода 1654 року була втілена в двох окремих і на перший погляд не однакових документах. В науковій літературі дискутовано було питання про те, що було *основним* актом договору: грамота чи "статті". Можна погодитися з М. Грушевським, що "московський уряд вважав основним актом грамоту"; натомість "статті" були актом "допоміжним, субсидіарним"[155]. А втім, *обидва* акти були московською відповіддю на український проект договору ("23 статті") й, без сумніву, творять *одну* цілість. Про це свідчить передусім зміст цих документів. "Статті" продовжують й доповнюють грамоту. В грамоті сказано: "А о которыхъ о *иныхъ статьяхъ* (поза тими пунктами, що позначені в грамоті. – *О. О.*) намъ... посланники били челомъ и подали нашимъ... боярамъ... статьи, и мы, великій государь,

---

царя, які разом із змінами значно обмежили права В[ійська] Запорозького, признані йому договором 1654 р." (*Яковлів А.* Договір гетьмана Богдана Хмельницького з московським царем... – С. 82–83). Мабуть, тоді й зник (загубився чи був знищений) *автентичний* документ з 23 статтями Богдана Хмельницького.

[152] *Яковлів А.* Українсько-московські договори в XVII–XVIII віках. – С. 33. Див.: *його ж.* Договір гетьмана Богдана Хмельницького з московським царем... – С. 38.

[153] Акты ЮЗР. – Т. X. – С. 484.

[154] Там само. – С. 494. М. Грушевський нічого не каже про українську мову жалуваної грамоти.

[155] *Грушевський М.* Історія України-Руси. – Т. IX. – Ч. 2. – С. 812 (прим. 1).

тѣхъ статей выслушали милостиво, и что на которую статью нашего царскаго величества изволенье, и то велѣли подписать подъ тѣми же статьями, да тѣ статьи съ нашимъ ц[арскаго] в[еличества] указомъ велѣли дать тѣмъ же посланникамъ Самойлу и Павлу..."[156] Зрештою, й сама грамота Війському Запорозькому побудована як пропозиції (чи петиції) гетьмана й відповідь (резолюції) царя.

Царська жалувана грамота гетьманові й Війському Запорозькому, датована 27. III. 1654 р.[157], була відповіддю на прохання гетьмана (в листі до царя з дня 17. II): "Изволь твое царское величество утвердить и своими грамотами государскими укрѣпити на вѣки"[158]. Згодом, у листі до послів з дня 21. III, гетьман нагадував, "чтобъ все по наказу было, и привилія е[го] ц[арскаго] в[еличества] тотчасъ безъ всякого переводу чтобъ чрезъ вашу милость были присланы"[159]. Те ж саме підкреслював генеральний писар Виговський у листі до Тетері з дня 12. III: "Когда что даютъ, тотчасъ пусть дадутъ и привиліями утверждаютъ, не позволяючи ни мало въ продлѣніе"[160]. І це цілком зрозуміло. Жалувана грамота царя була документальним актом, що урочисто стверджував не тільки конституційні *права* Війська Запорозького (а вкупі з жалуваними грамотами іншим станам – цілої України), але й *зобов'язання* московського царя визнавати й додержувати цих прав. Це була та гарантія, якої український уряд вимагав від московських послів у Переяславі, і разом з тим ратифікаційний акт українсько-московської угоди (з боку царя).

Окрім загального ствердження всіх прав і привілеїв Війська Запорозького, "каковы имъ даны отъ королей полскихъ и великихъ князей литовскихъ"[161], жалувана грамота визнає й стверджує козацьку станову юрисдикцію у всій її повноті: "И судитись имъ велѣли отъ своихъ старшихъ по своимъ прежнимъ правамъ"[162]. Далі грамота визнає 60-тисячний козацький реєстр ("а число Войска Запорожского указали есмя, по ихъ же челобитью, учинить спискового 60000, всегда полное")[163], вільні вибори гетьмана ("а буде судомъ Божіимъ, смерть случитца гетману, и мы, великій государь, поволили Войску Запорожскому обирати гетмана по прежнимъ ихъ обычаямъ, самимъ межъ себя; а кого гетмана оберутъ, и о томъ писати къ намъ, великому государю, да тому жъ новообраному гетману на подданство и на вѣрность вѣру намъ, великому государю, учинити, при комъ мы, великій

---

[156] Акты ЮЗР. – Т. X. – С. 493–494.

[157] Там само. – С. 490–494.

[158] Там само. – С. 435.

[159] Там само. – С. 553.

[160] Там само. – С. 558.

[161] Там само. – С. 492.

[162] Там само. Далі в першому варіанті грамоти було написано: "А наши царского величества бояре и воеводы в тихъ войсковые суды вступати не будутъ" (Там само).

[163] Там само.

государь, укажемъ")[164], всі маєткові права козацтва ("имѣній казатцкихъ и земель, которые они имѣютъ для пожитку, отнимати у нихъ и вдовъ послѣ казаковъ осталыхъ у дѣтей не велѣли, а быти имъ за ними по прежнему")[165].

Коли додати сюди ще жалувані грамоти українській православній шляхті[166], міщанству (жалувана грамота переяславському міщанству[167] мала бути, очевидно, зразком для інших міст) і духовенству (принципово питання про це було вирішено під час березневих переговорів у Москві[168], але фактично грамота була видана трохи пізніше, того ж року) – специфікація цих грамот цілком відповідала тогочасним поняттям про державу й становому устроєві Української держави, – то ясно, що в жалуваних грамотах і, зокрема, в грамоті Військові Запорозькому, незважаючи на їх форму й етикетальну фразеологію, було визнано й стверджено суверенні права України. В жалуваних грамотах, будь-що-будь, цілком збережено право державної репрезентації Війська Запорозького за всю Україну та її стани й доживотний характер влади гетьмана Війська Запорозького.

Дещо інший характер мала друга частина договору – "11 статей", датовані також 27 березня 1654 року[169]. Хоч московський список цих статей, що зберігся в архівах Посольського приказу, приписує походження їх українському посольству ("въ писмѣ, каково прислали... къ ближнимъ бояромъ... Войска Запорожского посланники...")[170], немає жодного сумніву, що перед нами московський елаборат. "Статті в 11 пунктах, – пише Грушевський, –

---

[164] Там само.

[165] Там само. – С. 493. Чернетка грамоти, що збереглася в Москві, містить ще два пункти: про Чигиринське староство на гетьманську булаву й право дипломатичних зносин Війська Запорозького. Ці пункти в чернетці "обведено чернилами", як пише Г. Карпов, що опублікував її в X томі "Актов ЮЗР" (с. 492, прим.). Вони не ввійшли в офіційне видання грамоти в "Полном собраніи законов Россійской имперіи" (Собр. I. – СПб., 1830. – Т. I: 1649–1675. – Док. 119. – С. 325–327); їх не беруть під увагу дослідники Переяславської угоди (зокрема, проф. Яковлів – див. його працю "Договір гетьмана Богдана Хмельницького з московським царем...", додаток II, С. 101–103). М. Грушевський гадає, що вони залишилися в остаточному тексті грамоти (Історія України-Руси. – Т. IX. – Ч. 2. – С. 822). Не маючи автентичної царської грамоти, важко сказати, які саме пункти ввійшли в її остаточний текст. Але, мабуть, ці два пункти, з цих чи тих міркувань, були, врешті, перенесені, перший – до окремої жалуваної грамоти гетьманові, а другий – до "11 статей".

[166] Акты ЮЗР. – Т. X. – С. 495–496.

[167] Там само.

[168] Там само. – С. 480 (прим. XX).

[169] Акты ЮЗР. – Т. X. – С. 477–484. В московському списку ці статті датовані 12 березня, але Карпов довів, що ця дата неможлива (Там само. – С. 477, прим.). Карпов пропонує дату 21 березня (Там само). Вона була б можлива, коли б ці статті були, справді, подані українськими послами. Оскільки цього не було, треба прийняти загальну дату всіх актів договору – 27 березня. Див.: *Яковлів А.* Договір гетьмана Богдана Хмельницького з московським царем... – С. 35–37.

[170] Акты ЮЗР. – Т. X. – С. 477.

се московська перерібка матеріалу, зроблена в зв'язку з виготовленням жалуваних грамот: поміти ясно показують, що сі пункти вироблялися руками московських дяків паралельно з жалувальними грамотами, як доповнення до них..."[171] Проф. Яковлів також вважає, що "статті, числом 11, ... не *були складені* послами В[ійська] Запорозького, а є відповіддю царя, разом із жалованими грамотами на проект договору з 17 лютого, поданий послами в Москві 14 березня[172]. Можна сказати навіть, що "11 статей", в їх сучасному вигляді, складено після визначення остаточного тексту жалуваної грамоти Військові Запорозькому. Адже ж стаття 5 про право дипломатичних зносин спочатку була в первісному тексті жалуваної грамоти й лише пізніше перенесена до "11 статей". Більш того. Цей московський елаборат став потрібний тільки тому, що низка пунктів з українського проекту договору ("23 статті") ввійшла до жалуваних грамот. Таким чином, "11 статей" з царськими резолюціями на них були доповненням і безпосереднім продовженням жалуваної грамоти Військові Запорозькому.

Легко помітити, що до "11 статей" увійшли пункти договору здебільшого, порівнюючи, другорядного або тимчасового значення, які могли бути згодом змінені або відмінені, і саме тому вони не увійшли в рамки жалуваної грамоти, яка повинна була залишитися непорушним основним законом українсько-московського союзу. Це були пункти про засоби утримання генеральної й полкової старшини (пп. 2 і 3), військової армати (п. 4), про термін походу московського війська проти Польщі, до Смоленська (п. 7), про військо для охорони українсько-польського кордону після закінчення війни з Польщею (п. 8), про оплату козацького війська, яке буде послане поза межі України (п. 9), про засоби оборони України проти Криму (п. 10), про забезпечення оборони Кодака й Січі (п. 11). Всі ці питання були вирішені позитивно. Лише пп. 9 і 11 викликали певні *неясності*, а перший навіть дискусію у формі довгого пояснення від імені царя[173]. Московський уряд особливо підкреслював, що на московське військо, призначене "для оборони" України й війни з Польщею ("рускіе и нѣметскіе и татарскіе рати многіе"), "на тотъ ратной строй... роздана е[сть (?)] государева казна многая", а тому, "о жалованьѣ на Войско Запорожское говорить... не довелось", тим паче, то під час переговорів у Переяславі гетьман застерігав, що "они жалованье у государя просить не учнутъ"[174]. Тим самим московський уряд принципово відмовлявся від фінансової допомоги Україні у спільній боротьбі проти Польщі. Що ж торкається українських фінансових джерел, то цар указував, що вони

---

[171] *Грушевський М.* Історія України-Руси. – Т. IX. – Ч. 2. – С. 813; див. також с. 812–813.

[172] *Яковлів А.* Договір гетьмана Богдана Хмельницького з московським царем... – С. 37.

[173] Акты ЮЗР. – Т. X. – С. 481–483.

[174] Там само. – С. 483.

йому невідомі ("а что въ Малой Росіи въ городѣхъ и мѣстехъ какихъ доходовъ, и про то царскому величеству не вѣдомо"). Коли "царского величества дворяне доходы всякіе опишутъ и смѣтятъ", тоді "о жалованьѣ на Войско Запорожское по розсмотрѣнью царского величества, и указъ будетъ"[175]. Як відомо, під час переговорів у Москві українські посли рішуче обстоювали свою вимогу, й цар врешті погодився "послать своего государева жалованья... гетману и всему Войску Запорожскому золотыми"[176]. Незважаючи на те, що формально цей пункт не був вирішений згідно українських вимог, фактично царське рішення йшло лінією українських пропозицій і творило прецедент на майбутнє.

Подібною була й царська резолюція на домагання українського уряду про забезпечення оборони Кодака й Січі "кормами и порохомъ къ наряду" (п. 11): "О той статьѣ царского величества... указъ будетъ впередъ, какъ про то вѣдомо будетъ по сколку какихъ запасовъ въ тѣ мѣста посылывано и сколко будетъ доходовъ в сборѣ на царское величество"[177]. Отже, на думку московського уряду, постачання харчами й військовими припасами південного кордону України повинно було йти з українських джерел.

Проте до "11 статей", окрім цих технічних питань, пов'язаних, головне, з умовами військового союзу й воєнними обставинами часу, увійшли ще два пункти принципового характеру й важливого державного значення. Український проект договору домагався повної фінансової й дипломатичної самостійності України. Перше питання викликало велику дискусію в Москві, але врешті було вирішене позитивно: "быти бъ урядникомъ въ городѣхъ, войтамъ, бурмистромъ, райцамъ, лавникамъ, и доходы всякіе денежные и хлѣбные сбирать на царское величество и отдавать въ его государеву казну тѣмъ людемъ, которыхъ царское величество пришлетъ", причому вони мають "надъ тѣми сборщиками смотритъ, чтобъ дѣлали правду" (п. 1)[178]. Таким чином, у справі збирання податків цар зберігав за собою лише право контролю.

Ще більшого значення був пункт 5, присвячений дипломатичним зносинам України. Український уряд домагався права дипломатичних зносин з усіма країнами, з зобов'язанням "царскому величеству извѣщати" те, що "имѣло быть противно царского величества"[179]. Царська резолюція загалом визнавала це право: "Пословъ о добрыхъ дѣлехъ принимать и отпускать". Але "о какихъ дѣлехъ приходили и съ чѣмъ отпущены будутъ, о томъ писать къ царскому величеству подлинно и вскорѣ"[180]. Отже, і тут москов-

---

[175] Там само.
[176] Там само.
[177] Там само. – С. 484.
[178] Там само. – С. 479.
[179] Там само. – С. 446–452.
[180] Там само. – С. 480.

ський уряд застерігав за собою право контролю. Звичайно, "которые послы присланы отъ кого будутъ царскому величеству съ противнымъ дѣломъ, и тѣхъ пословъ и посланниковъ задерживать въ войскѣ и писать объ нихъ о указѣ къ царскому величеству вскорѣ жъ, а безъ указу царского величества назадъ ихъ не отпускать"[181]. Лише "съ турскимъ салтаномъ и съ полским королем безъ указу царского величества не ссылатца" (п. 5)[182]. Це обмеження, до речі, цілком зрозуміле в умовах військового союзу й воєнного часу, подиктоване було, мабуть, тим, що Україна була перед тим частиною Речі Посполитої Польської, а крім того, було добре відомо, що Богдан Хмельницький визнав свого часу протекторат турецького султана.

Нарешті, 6-й пункт "11 статей" торкається питання про церковні маєтності. Як відомо, "о митрополитѣ кіевскомъ посланникомъ изустной наказъ данъ", а "въ рѣчахъ" посли домагалися, "чтобъ царское величество... велѣлъ дать на его (митрополита) маетности" грамоту. Царська резолюція була: "митрополиту и всѣмъ духовного чину людемъ на маетности ихъ, которыми они нынѣ владѣютъ", видати "государскую жаловалную грамоту"[183].

Якщо п[ункт] 6 "11 статей" мав, по суті, довідковий характер і ввійшов до "11 статей", головне, тому, що з певних причин сама жалувана грамота митрополитові тоді не була ще вислана, то факт включення п[ункту] 1 й особливо п[ункту] 5 до "11 статей" промовляє за те, що в цих важливих питаннях московський уряд волів залишити за собою на майбутнє вільну руку, а тому й не включив їх (зокрема пункт 5) до жалуваної грамоти. Але, з другого боку, це дало можливість українському урядові цілком знехтувати всі ті обмеження, що були вміщені в царських резолюціях на ці статті.

Форма українсько-московської угоди 1654 року викликала чимало неясностей і непорозумінь в історіографії. Деякі дослідники (головне, російські), на підставі формальних даних, заперечували договірний характер угоди, а цим самим відкидали думку про рівноправність сторін, що її уклали. Але українська історіографія завжди дивилася на українсько-московську угоду 1654 року як на *договір*. Костомаров казав про "Переяславський договір"[184]. Грушевський підкреслює, що "новіші історики і правники признають, що незалежно від формальної сторони... те, що почалося в Переяславі і закінчилося в Москві, мало характер договору і за договір самою московською стороною признавалося..."[185] В московських офіційних актах XVII–XVIII ст. угода 1654 року називається "Переяславським договором" (1659), "договорными статьями" (1663–1669), "постановленными пунктами" (1711), "трак-

---

[181] Там само.

[182] Там само.

[183] Там само. – С. 480–481.

[184] Див.: *Грушевський М.* Історія України-Руси. – Т. IX. – Ч. 2. – С. 754.

[185] Там само. – С. 755.

татом" (1722), "предложенными и рѣшительными договорными пунктами" (1722), "Хмельницкого договорами" (1722), "договоромъ Б. Хмельницкого" (1727) тощо[186]. Договірний характер українсько-московського союзу 1654 року підкреслюється в численних українських офіційних актах XVII–XVIII століття, у творах української політичної думки того часу, нарешті, в українській політичній традиції. Так само дивилися на це закордоном. Шведський король Карл Ґустав у листі до Богдана Хмельницького дня 15. VII. 1656 р. писав: "Ми знали, що між вел[иким] князем московським і народом запорозьким зайшов певний *договір*..."[187] Докладний аналіз форми й змісту Переяславського договору, зроблений проф. Яковлевим, не залишає жодного сумніву, що "акт 1654 року є дійсно договір між Військом Запорозьким та Москвою"[188]. Форма Переяславської угоди, звичайно, відповідала відносинам і поняттям того часу й, головне, неоднаковому державному устроєві Московщини й України й відмінному характерові влади їх володарів – царя, абсолютного монарха, і гетьмана – вождя (dux) Війська Запорозького, який виступає як репрезентант Української держави.

На форму Переяславського договору 1654 року великий вплив мав Зборівський договір 1649 року.

Р[оку] 1922 М. Грушевський зазначив "факт цікавих подібностей" "статей 1654 р., предложених московському правительству", "з Зборівськими пунктами 1649 р."[189] І це торкається не тільки змісту деяких "статей" (перші два пункти "23 статей" 1654 р. відповідають першим пунктам Зборівської угоди 1649 р., зокрема 1 і 2 статтям "Puncta o potrzebach Woyska Zaporozkiego"[190]), але й форми обох цих договорів. Можна цілком погодитися з М. С. Грушевським і А. І. Яковлевим, що "московський уряд узяв за зразок акти Зборівського договору Війська Запорозького з польським королем"[191]. Грушевський каже, що Зборівський трактат "в українсько-московсько-польських переговорах 1653 року став нормою полагодження козацько-українських потреб" й разом з тим "серія деталей військового устрою", що, як "архаїчний пережиток колишніх "ординацій Війська Запорозького"... силою інерції... перейшли до Зборівського трактату", "примішалися і до переговорів старшини з Москвою"[192]. Зрештою сам український уряд підказав Москві цю форму. Недарма ж посли привезли з собою до Москви акти Зборівської

---

[186] *Яковлів А.* Договір гетьмана Богдана Хмельницького з московським царем... – С. 43–44.

[187] Цитуємо за: Там само. – С. 63 [курсив О. О. (*прим. ред.*)].

[188] Там само. – С. 41.

[189] *Грушевський М.* Історія України-Руси. – Т. VIII. – Ч. 3. – С. 210–211.

[190] Там само. – С. 210 (прим. 1).

[191] *Яковлів А.* Договір гетьмана Богдана Хмельницького з московським царем... – С. 41.

[192] *Грушевський М.* Історія України-Руси. – Т. IX. – Ч. 2. – С. 789.

угоди[193]. "При тих поглядах на форму й букву, які існували в Москві, – пише проф. Яковлів, – цілком природно було, що московські дяки не зважилися запропонувати цареві іншу форму, ніж та, якої вжив польський король. [...] ...московська канцелярія, складаючи договір з В[ійськом] З[апорозьким], вжила тієї форми, якої вжито для Зборівського договору, скопіювавши цю форму навіть в деталях: отож, як і під Зборовом, було видано укази, що затверджували статті, а крім того, дано жалувану грамоту, подібну формою до Зборівського привілею"[194].

До цього можна додати, що "23 статті" українського уряду 1654 року відповідали Зборівським "Puncta o potrzebach Woyska Zaporozkiego"[195], царська жалувана грамота 27. III. 1654 р. – королівському привілеєві Війську Запорозькому 18. VIII. 1649 р., а "11 статей" 1654 р. – "Декларації ласки короля й[ого] м[илості], даній на пункти прошення Війська Запорозького" 1649 року, яка, до речі, також мала 11 статей[196].

Договір 1654 року, в його московській редакції, не дістав ратифікації українського уряду. Грушевський підкреслює, що "гетьман... і старшина не прийняли ні статей, ні грамоти"[197]. Ці акти не були опубліковані на Україні. Вже після смерті Богдана Хмельницького на Чигиринській раді 25. VIII. 1657 року, як оповідає московське звідомлення, "старшина... і військо... говорили поміж себе... щоб гетьманич (Юрій Хмельницький) і писар (Виговський) показали всьому війську всі ті статті, котрих просили у царя Богдан Хмельницький і все Військо через своїх посланців – бо ми всім військом досі нічого не знаємо, чим нас на те військове чолобиття великий государ пожалував"; наступного дня було "вичитано на раді статті, прислані від царського величества за чолобиттям гетьмана і всього Війська з суддею Самійлом і полковником Павлом Тетерею"[198]. Богдан Хмельницький визнавав цей договір лише постільки, поскільки він відповідав переяславським умовам і чигиринським вимогам українського уряду[199]. Всі обмеження суверенних прав

---

[193] Посли привезли до Москви такі документи: королівський привілей Війську Запорозькому, даний під Зборовом, королівське потвердження Зборівських пактів, потвердження прав на терехтемирівську фундацію і надання Чигиринського староства на гетьманську булаву – "в офіційних копіях київського ґроду, де їх було зареєстровано в березні 1650 р." (*Грушевський М.* Історія України-Руси. – Т. IX. – Ч. 2. – С. 792) 17. III. 1654 р. Ці документи посли передали боярам (Там само. – С. 808).

[194] *Яковлів А.* Договір гетьмана Богдана Хмельницького з московським царем... – С. 41. Цікаво, що Москва визнавала (й навіть підкреслювала це) договірний характер Зборівської угоди.

[195] З 23 статей 1654 р. конституційний характер мали 18 статей (подібно до "Punctów o potrzebach [Wojska Zaporozkiego]", де було 18 статей). Решта 5 мали суто військове значення.

[196] *Грушевський М.* Історія України-Руси. – Т. VIII. – Ч. 3. – С. 215–217.

[197] Там само. – Т. IX. – Ч. 2. – С. 812 (прим. 1).

[198] Там само. – К., 1936. – Т. X. – С. 32–33.

[199] Там само. – Т. IX. – Ч. 2. – С. 756.

України, встановлені московськими актами 27. III. 1654 року (зокрема, щодо права закордонних зносин і виплати данини цареві), "не були здійснені і залишились мертвою буквою"[200].

В літературі вже не раз було порушено питання про те, що назва українсько-московської угоди 1654 р. – "Переяславська" – дещо невідповідна: остаточно договір був оформлений *у Москві*. В зв'язку з тим, пропонували назвати його "Московським"[201] або "Переяславсько-московським", або – взагалі відмовитися від локальної дефініції[202].

Ми вживаємо, однак, *традиційної* назви "Переяславська угода". То правда, що вперше термін "Переяславський договір" з'являється в Москві, р[оку] 1659[203], й що *писаного* трактату в Переяславі р[оку] 1654 не було складено. Але немає сумніву, що *основні* умови договору було узгіднено вже в Переяславі[204], й лише конкретні й технічні питання були вирішені під час московських переговорів. Ще важливіше те, що Богдан Хмельницький вважав себе зв'язаним *тільки* тим, що було договорено в Переяславі. Це й дає нам підстави залишитися при старій і всім зрозумілій назві.

IV

ОЦІНКА ПЕРЕЯСЛАВСЬКОЇ УГОДИ 1654 р.

Переяславська угода 1654 р. не знайшла собі одностайної оцінки в науковій – історичній та історично-правничій – літературі. Найбільш розбіжностей і навіть протилежностей викликала *правна* дефініція Переяславської угоди. Тут думка дослідників вагається поміж концепцією цілковитої інкорпорації України Московщиною за Переяславською угодою – й концепцією звичайного мілітарного союзу двох самостійних і незалежних держав. Всю різноманітність думок дослідників можна звести до двох основних груп:

перша, репрезентована здебільшого російськими дослідниками, твердить про з'єднання або принаймні більш-менш тісний зв'язок двох нерівноправних країн; і

друга, розроблена переважно українськими вченими, обстоює договірні відносини двох більш-менш самостійних і незалежних країн.

До першої групи належать концепції *інкорпорації* України Росією, *повної* (Д. Одинець, В. Мякотін у пізніших працях) або *неповної* (І. Розенфельд), *автономії* України в складі Московського царства, а згодом Російської імперії (бар[он] Б. Нольде та інші).

---

[200] *Яковлів А.* Договір гетьмана Богдана Хмельницького з московським царем... – С. 54.

[201] Див.: *Borschak E.* La légende historique de l'Ukraine: Isrtoria Rusow. – Paris, 1949. – P. 138, прим. 5.

[202] Див.: *Андрусяк М.* Переяславський чи Московський договір? // Свобода. – 1954. – Ч. 15; *Яковлів А.* "Московський" чи "Переяславський" договір? // Свобода. – 1954. – Ч. 21.

[203] *Яковлів А.* Договір гетьмана Богдана Хмельницького з московським царем... – С. 87, 91.

[204] Див.: *Грушевський М.* Історія України-Руси. – Т. IX. – Ч. 2. – С. 758.

До другої групи належать концепції *реальної унії* двох держав – України й Московщини (М. Дьяконов, О. Попов), *персональної унії* їх в особі московського царя (В. Сергеєвич, Р. Лащенко та інші), *васалітету* (Коркунов, В. Мякотін у своїх перших працях, Сокольський, М. Покровський, почасти М. Грушевський, почасти проф. Крип'якевич, акад. М. Слабченко, проф. Л. Окіншевич, проф. А. Яковлів у раніших своїх працях та інші), *протекторату* (почасти М. Грушевський, почасти проф. Крип'якевич, почасти Д. Дорошенко, проф. Б. Крупницький, проф. А. Яковлів, в пізніших працях, до певної міри, В. Липинський), *псевдопротекторату* (др. Б. Галайчук), *мілітарного союзу* двох держав, України й Московщини, скріпленого протекцією московського царя (В. Липинський, проф. І. Борщак, почасти проф. Яковлів, др. С. Іваницький та інші)[205].

В сучасній українській історіографії найбільш поширені концепції васалітету-протекторату й мілітарного союзу. Цілком слушно каже проф. Л. Окіншевич, що "васалітет і протекторат у відносинах двох держав є формально близькими одна до одної"[206]. Тої ж думки й проф. Яковлів, який підкреслює також, що "...васальна залежність і протекторат дуже часто практикувалися в міжнародному житті, надто в формі чисто *номінальної* залежності, за якої залежність васальної держави обмежувалася лише вживанням певних титулів монархом сюзереном та виплатою або й просто обіцянкою виплати грошової данини-трибуту"[207]. На думку проф. Яковлева, "за буквальним змістом договору, відносини між Україною та Москвою дуже близько підходять до відносин *номінальної васальної* залежності чи *протекторату*"[208].

Аналізуючи цілий комплекс українсько-польських і українсько-московських відносин за Хмельниччини, В. Липинський прийшов до висновку, що "його (Б. Хмельницького) умова з Москвою в р[оці] 1654-м була таким самим випадковим союзом, зверненим проти Польщі й заключеним для визволення України з-під Польщі, якими були всі його попередні такі ж самі союзи з Кримом, а перш за все з Туреччиною"[209]. Тому Липинський вважає Переяславську угоду 1654 року за "...мілітарний союз проти Польщі й татар, забезпечений формою протекторату..."[210] Проф. Яковлів також визнає, що

---

[205] Цікава думка Миколи Міхновського, який, після детального аналізу Переяславської угоди 1654 року (він називає її Переяславською конституцією), прийшов до висновку, що в ній є всі ті прикмети, які характеризують "*спілку держав*": *Міхновський М.* Самостійна Україна / Передм. Ю. Колларда. – [Б. м.:] На чужині, 1948. – С. 20. – (Видавництво "Український Патріот"); див. також с. 19–23.

[206] *Окіншевич Л.* Лекції з історії українського права: право державне. Доба станового суспільства. – Мюнхен, 1947. – С. 33–34.

[207] *Яковлів А.* Договір гетьмана Богдана Хмельницького з московським царем... – С. 67.

[208] Там само. – С. 68

[209] *Липинський В.* Україна на переломі. – С. 29; див. також с. 121.

[210] Там само. – С. 30. Д. Дорошенко (Огляд української історіографії. – Прага, 1923. – С. 211) називає аналіз Липинським Переяславської угоди – "блискучим".

"всі історичні дані цілком ясно свідчать, що Б. Хмельницький дивився на цей договір як на звичайний, йому знайомий, договір протекції, які він не раз уже складав, як на тимчасовий військовий союз двох держав...", але "через те, що Україна, коли укладався договір 1654 р., була далеко слабша, ніж Москва, цей військовий союз набрав ознак васалітету-протекції", хоч "*фактично* ця залежність... виявлялась дуже рідко, і то скорше у вимогах Москви, ніж у добровільних актах Б. Хмельницького", а "в дальші після складання договору роки, надто в останній рік життя Б. Хмельницького (1657), в міру посилення державної могутності України, ця залежність стала чисто *номінальною*...", і "в дійсності Україна була цілком незалежна від Москви держава"[211].

Коли зважити на специфічні завдання й особливості історичної й правничої науки й пригадати найновіші публікації молодших представників останньої (др. Б. Галайчук[212], др. С. Іваницький[213]), можна сказати, що оцінка Переяславської угоди 1654 року в сучасній українській науці є *більш-менш одностайна*[214].

Два основні погляди на Переяславську угоду – український і російський – залишаються й надалі. В основі їх лежить глибока відміна національно-державних інтересів України й Московщини під час укладення угоди й розбіжність їх політичних цілей після того. Саме "в цій розбіжності відносин обох контрагентів в їх поглядах на Переяславську умову як на форму тимчасову, яку можна потім змодифікувати й змінити на своє, полягають труднощі правно-державної кваліфікації нових взаємовідносин"[215]. Зрештою правна дефініція українсько-московської угоди 1654 року, навіть коли б наука мала одностайну думку щодо неї, ще недостатня для історичної оцінки Переяславського договору. Щоб "вияснити дійсну юридичну природу договору 1654 р. та реальні взаємовідносини, що утворились внаслідок договору, треба взяти на увагу не тільки буквальний зміст договору, але й *ці реальні відносини*, оскільки вони замінили собою нездійснені умови договору. Певне

---

[211] *Яковлів А.* Договір гетьмана Богдана Хмельницького з московським царем... – С. 68–69.

[212] *Halaychuk B.* The Treaty of Pereyaslav in the Light of International Law // Proceedings Shevchenko Scientific Society. – 1951. – Vol. 1. – P. 102–105 (резюме ширшої праці на цю тему того ж автора).

[213] *Іваницький С.* Переяславський договір з 1654 р.: правна якість заложеного цим договором відношення сторін. – Нью-Йорк, 1954. – 133 с. Див. того ж автора "The Juridical Aspect of the Treaty of Pereyaslav (Concluded in 1654 between Russia and Ukraina)" (Proceedings Shevchenko Scientific Society. – 1951. – Vol. 1. – P. 106–108 (резюме попередньої редакції)).

[214] Проф. Яковлів, в одній з останніх своїх публікацій, присвяченій Переяславській угоді, пише "...тільки посудок В. Липинського про договір 1654 р. як про мілітарний союз України й Москви відповідав подіям перед і під час укладання договору та автентичному його текстові. До опінії В. Липинського приєднався і я, тільки додав, що в договорі помітні сліди ідеї протекторату царя з ознаками номінального васалітету (присяга, данина)" (*Яковлів А.* На 300-ліття договору Хмельницького з Москвою // Свобода. – 1954. – Ч. 75).

[215] *Грушевський М.* Історія України-Руси. – Т. IX. – Ч. 2.

значення має також і оцінка договору, що давали йому *сторони* та їхні сусіди", – пише проф. Яковлів[216]. Отже, щоб належно визначити й оцінити Переяславську угоду, треба подивитися, як вона виглядала не тільки в договірних актах, але і в історичній дійсності.

Що ж нового внесла Переяславська угода в державно-політичне становище України? Насамперед треба ствердити, що Україна й після 1654 року залишилася окремою, самостійною державою, з власним головою держави – гетьманом, обираним доживотно, й навіть з виразною тенденцією спадковості та династичності його звання та влади, з власним урядом, власним військом (до речі, одним з найкращих в Європі), власною зовнішньою політикою (обмеження Переяславської угоди щодо зносин з Польщею й Туреччиною не були запроваджені в життя), власним суспільним та економічним устроєм, власним законодавством і судівництвом, власними фінансами (обов'язок доходи з міст передавати "в государеву казну" залишився тільки на папері), нарешті, з власним церковним і культурним життям. Дуже важливо, що *всі* обмеження української суверенності, зазначені в угоді (власне, в царській грамоті Військові Запорозькому і в "11 статтях"), не були визнані Богданом Хмельницьким, а що головне, московський уряд, очевидно, не вважав це за порушення угоди з боку гетьмана. Єдиною ознакою, символом зверхності московського царя на Україні був його новий *український* титул – "цар Малої Росії, великий князь київський, чернігівський" – і присутність московського війська в Києві[217].

Головною ознакою суверенності Української держави була особа *гетьмана* як голови держави та її уряду. В його руках уся повнота державної влади і щодо внутрішніх справ держави, і щодо зовнішньої її політики, яку він провадить самостійно і незалежно. Влада гетьмана ще більш зростає після 1654 року. Він і надалі залишається "государем і гетьманом" Української (Руської) держави. В українських офіційних документах його називають: "государ", "зверхній владца і государ отчизни нашої", "зверхній властитель", "рейментар"[218]. Його зверхність і владу визнають вище українське духовенство й вища українська шляхта. Він – "нашей земли начальник і повелитель", як називає гетьмана митрополит Сильвестер Косів[219]. Він – "ясновельможний,

---

[216] *Яковлів А.* Договір гетьмана Богдана Хмельницького з московським царем... – С. 55; див. також с. 61.

[217] Треба зауважити, що перебування московського війська (залоги) в Києві не порушувало суверенних прав України. В царському наказі московським воєводам, призначеним до Києва, з дня 30 січня 1654 року було сказано, що цар "по челобиттю гетмана Б. Хмельницкого... послалъ их (воєвод) въ Киевъ и съ ними велѣлъ государь быть в Кіевѣ ратнымъ людемъ для береженья отъ приходу поляковъ и всякихъ воинскихъ людей" (Акты ЮЗР. – Т. X. – С. 355).

[218] *Яковлів А.* Договір гетьмана Богдана Хмельницького з московським царем... – С. 51.

[219] Акты ЮЗР. – Т. X. – С. 709.

достойний пам'яті, його милість, пан Хмельницький, гетьман великий, оборонець віри нашої православної", – як згадує про Богдана Хмельницького вже після його смерті лідер української шляхти князь Степан Святополк-Четвертинський, підкоморій брацлавський[220]. Він – "Illustrissimus dux" (найсвітліший князь), як титулують гетьмана чужоземні володарі[221].

В листі до господаря Валахії Щербиня з дня 18 червня 1657 року Богдан Хмельницький називає себе: "clementia divina (з Божої ласки) generalis dux exercituum Zaporoviensium"[222]. В листі до курфюрста бранденбурзького Фрідріха Вільгельма з дня 21 червня 1657 року гетьман підписується "dux cohortum Zaporoviensium", називаючи себе "приятелем курфюрста"[223].

"Як цар в своїй землі цар, так гетьман у своїм краю князь або король, він свій край шаблею здобув і з ярма (iga) визволив", – казав Виговський московському послові (як нотує це посол князя Трансильванії – Шебеші 28 червня 1657 року)[224]. Гетьман Пилип Орлик у своєму "Виводі прав України" (1712 р.) пише, що Богдан Хмельницький "утворив з України незалежне князівство і вдоволився титулом гетьмана Війська Запорозького і син його перейняв це по нім у спадку й стани названого князівства по смерті його обирали далі своїх князів і ніяка держава не присвоювала собі права противитися цьому..."[225]

Як же дивилися на Переяславську угоду на Україні й поза межами її? Сучасну й цілком авторитетну українську оцінку Переяславської угоди подає відомий маніфест українського уряду до європейських держав р[оку] 1658. "...Не з іншої причини прийняли ми *протекцію* (protectionem) великого князя московського, як тільки на те, щоб з Божою поміччю зберегти для нас і наших нащадків ту свободу, що її ми здобули зброєю і освятили нашою, стільки разів пролитою, кров'ю... З огляду на зв'язок релігії й на те, що наше піддання було свобідне й добровільне, ми сподівалися, що воно буде справедливе, і буде спиратися на добрій і щирій дружбі з нами, не чигаючи на нашу свободу, і ми навіть сподівалися, що вона, згідно з їхніми обіцянками, буде щораз більше зростати"[226].

---

[220] *Липинський В.* Україна на переломі. – С. 203; див. також с. 201–203.

[221] Див.: Архив Юго-Западной России (далі – Архив ЮЗР). – К., 1908. – Ч. III. – Т. VI.

[222] *Грушевський М.* Історія України-Руси. – Т. IX. – Ч. 2. – С. 1549.

[223] *Олянчин Д.* Два листи гетьманів Богдана Хмельницького і Івана Виговського до курфюрста бранденбургського Фрідріха Вільгельма // Хліборобська Україна. – Відень, 1925. – Кн. V. – С. 378.

[224] *Грушевський М.* Історія України-Руси. – Т. IX. – Ч. 2. – С. 1439.

[225] *Борщак І.* Пилип Орлик. Вивід прав України // Стара Україна. – Львів. 1925. – Кн. I–II. – С. 5–9.

[226] Архив ЮЗР. – Ч. III. – Т. VI. – С. 363. Р[оку] 1763, на поширених зборах ради старшини в Глухові, один з учасників казав: "Кто бы мог подумать, что с самого того времени, когда мы через сіє подданство (московському цареві [прим. А. Я. – *ред.*]) думали сыскать наше благополучіе, наше спокойствіе и безопасность, началось наше злосчастіе и нарушеніе

Незважаючи на сумний досвід українсько-московських взаємин після укладення Переяславської угоди і явне порушення Москвою цього договору, український уряд і за Хмельницького, і після нього волів зберегти союз з Московщиною. Б. Хмельницький, укладаючи 1655 р. військову конвенцію зі Швецією, ворогом Москви, заявив, що союз з Москвою, як корисний для України, залишається в силі[227]. Це яскраво виявилося і в Корсунській угоді України зі Швецією, 6. X. 1657 року. Складаючи договір "союзу і воєнної спілки" зі Швецією, український уряд застеріг, що зобов'язання цього договору в кожнім разі виключають "світлішого князя московського, з котрим Військо Запорозьке зв'язане *тісним (формальним) союзом,* і буде йому заховувати вірність непорушно"[228]. Навіть у Гадяцькій угоді з Польщею 6. IX. 1658 року, вертаючи як самостійне Велике князівство Руське до складу Речі Посполитої, Україна застерігала, що "коли б станам коронним і Вел[икого] кн[язівства] Литовського прийшлось почати війну з царем московським, Військо Запорозьке до такої війни не буде притягнене", й лише "коли б цар не хотів вернути провінції Річпосполитої і на неї наступав, тоді мають сполучитися всі сили коронні, Вел[ике] кн[язівство] Литовське і Військо руське Запорозьке під реґіментом гетьмана, і воювати"[229].

Тільки одверта воєнна агресія Москви проти України восени 1658 року примусила український уряд стати на шлях розриву українсько-московського союзу. В маніфесті до всіх держав від жовтня 1658 року Військо Запорозьке, наводячи численні факти московської перфідії, заявляло: "Так виходять назовні підступ і обман тих, що, без жодної нашої провини, насамперед нашою домашньою і громадянською війною, а потім одверто вже власною зброєю приготовляли нам ярмо неволі. Для належного зрозуміння цього доводимо нашу невинність і з молитвою про Божу поміч заявляємо, що ми були і є тепер змушені далі твердо стояти при нашій законній обороні та просити сусідів про допомогу в обороні нашої свободи... Не ми винні за ту війну, що тепер розгорілася, й не ми причиною того, що, бувши й бажаючи далі бути вірними великому князеві (цареві московському), ми приневолені були взятися до зброї"[230].

Дуже цікава оцінка Переяславської угоди 1654 року українськими державними діячами мазепинської доби. Та доба взагалі високо оцінювала діяльність Богдана Хмельницького[231] й свої національно-визвольні змагання

нашего покоя и благосостоянія" (*Яковлів А.* Український кодекс 1743 року. "Права, по которымъ судится малороссійскій народъ" // Записки Наукового Товариства ім. Шевченка. – Мюнхен, 1949. – Т. 159. – С. 34).

[227] *Грушевський М.* Історія України-Руси. – Т. IX. – Ч. 2. – С. 1109.

[228] Архив ЮЗР. – Ч. III. – Т. VI. – С. 333. Див.: *Грушевський М.* Історія України-Руси. – Т. X. – С. 63–66.

[229] *Грушевський М.* Історія України-Руси. – Т. X. – С. 354–367.

[230] Архив ЮЗР. – Ч. III. – Т. VI. – С. 368–369.

[231] "Ми, – казали українські патріоти мазепинської доби, – за душу Хмельницького всегда Бога молим і ім'я його блажим".

пов'язувала безпосередньо з великою українською революцією 1648 року. Відгуки цього знаходимо в численних державних актах гетьмана Івана Мазепи, в писаннях його антагоніста Петрика, в літературних творах, в різних документах того часу. Яскравим пам'ятником такого ставлення до Хмельниччини є відома преамбула до "Бендерської конституції" 5 квітня 1710 року[232].

Чимало уваги присвячує Переяславській угоді і взагалі українсько-московському союзові 1654 року гетьман Пилип Орлик. У маніфесті до європейських урядів з дня 4 квітня 1712 року гетьман писав: "Всім відомо, що ясновельможний гетьман Богдан Хмельницький, безсмертної пам'яті, добровільно, не будучи ніким примушений, підчинив руський народ і козацьку націю московському цареві (...a soumis le peuple ruthene et la Nation Cosaque au Czar Moscovite). І в урочистім пакті цар Олексій Михайлович підтвердив клятвою охороняти на вічність *під своєю протекцією* козацьку націю й руський народ". Але – продовжує П. Орлик – "всі знають, що після смерті ясновельможного гетьмана Богдана Хмельницького, блаженної пам'яті, Московська держава порушила різними способами закони й вольності козацької нації, підтверджені в свій час нею самою; московський цар хотів закріпостити в рабство вільний руський народ"[233].

В своєму славнозвісному трактаті "Вивід прав України" (1712 р.) Орлик дав блискучий аналіз Переяславської угоди 1654 року: "Найсильнішим і найнепереможнішим аргументом і доказом суверенності України, – пише П. Орлик, – є урочистий *союзний договір*, заключений між царем Олексієм Михайловичем, з одного боку, та гетьманом Богданом Хмельницьким і станами (les Etats) України, з другого боку. Трактат цей уложений в 1654 році і підписаний уповноваженими представниками. Цей, такий урочистий і докладний трактат, названий вічним, повинен був, здавалося, назавжди установити спокій, вольності й лад на Україні. Це дійсно так і було б, якби цар так само сумлінно виконав би його, як у це вірили козаки. Вони передали московському військові свої твердині й злучили свої війська з царськими задля успіху загальної справи, але царські генерали, скориставшись з довір'я названої нації, хитрощами захопили велику кількість інших укріплень і потім почали командувати, мовби господарі, в цілій країні. Одначе козакам залишили тінь суверенності і навіть по смерті гетьмана Хмельницького цар дав в 1658 р. грамоту станам України"[234].

Григор Орлик, помічник свого батька й продовжувач його діяльності й традиції, писав у своєму "Мемуарі" для короля Франції Людовика XV з дня

---

[232] *Бантыш-Каменский Д. Н.* Источники малороссийской истории / Изд. О. Бодянским. – М., 1858. – Ч. II: 1691–1722. – С. 242–244.

[233] *Борщак І.* Orlikiana. – С. 366.

[234] *Борщак І.* Пилип Орлик. Вивід прав України. – С. 5–9. П. Орлик згодом (рр. 1726–1728) добився реституції Переяславської угоди (*Борщак І.* Orlikiana. – С. 353–354).

12 лютого 1741 року: "Ваша величність знає певно, що козацька нація під гетьманом Хмельницьким після довгої війни з Польщею відокремилася від цієї республіки... Гетьман Хмельницький, передбачаючи, що могутність його нації, якої він був фундатором, не зможе триматися своїми власними силами проти своїх сусідів, вважав, що краще забезпечити її безпечність протекцією Росії, під яку він і став на умовах, найкорисніших для своєї нації"[235].

У своїх "Замітках про Україну і козаків", які проф. Борщак вважав за фрагменти "Історії України", Григор Орлик писав: "В ім'я прав своєї нації Хмельницький повстав проти корони (польської), яку Господь Бог покарав невдачами, бо Хмельницький був геніальний вождь і стояла за ним ціла козацька нація, віруючи в справедливість своєї справи... Після 10 років (sic!) війни, що рознесла ім'я козаків по всьому світі – Хмельницький прийняв *опіку московського царя* для краю і нації з усіма правами вільної нації. Але перфідія московського царя була причиною, що негайно після смерті Хмельницького права козацької нації почали нарушатися москалями, й тоді цей народ, для якого свобода дорожча за все на світі, повстав, і довго тягнулася війна на Україні..."[236]

Для діячів мазепинської доби Переяславська угода 1654 року була немовби прототипом українсько-шведської угоди 1708 року. Замість московського царя виступає король Швеції, який "раз назавсіди прийняв цей нарід (руську націю) і Запорозьке Військо в оборону, охорону, опіку й захист, щоб скинути московське ярмо"[237]. І "Бендерська конституція" стверджувала вічний протекторат королів шведських над Україною[238].

Взагалі Україна XVIII ст. добре розуміла характер Переяславської угоди 1654 року. І уряд Української держави, і широкі кола громадянства знали, що союз України з Московщиною, створений Переяславським договором, був союз "вільного з вільним" і "рівного з рівним". Гетьман Дем'ян Многогрішний з приводу Андрусівської угоди 1667 р., яка, між іншим, передбачала повернення Києва Польщі, казав московському посланцеві Танеєву: "Государ нас шаблею не взяв; ми йому добровільно піддались задля одної віри. Коли Києва й інших українських городів йому не треба, і він їх віддає королеві, то ми погледимо іншого володаря"[239]. Майже дослівно повторює це Петро Іваненко (Петрик), згодом гетьман ханської України[240], в своєму листі до

---

[235] *Борщак І.* Orlikiana. – С. 368.

[236] *Борщак І.* Великий мазепинець Ґригор Орлик, генерал-поручик Людовика XV (1742–1759). – Львів, 1932. – С. 146.

[237] *Возняк М.* Бендерська комісія по смерті Мазепи // Мазепа: Збірник. – Варшава, 1938. – Т. І. – С. 111. – (Праці Українського Наукового Інституту. Серія історична, т. 46).

[238] *Бантыш-Каменский Д. Н.* Источники малороссийской истории. – Ч. II. – С. 246 (артикул 2).

[239] *Костомаров М.* Руська історія в життєписах її найголовніших діятелів. – Львів, 1877. – Т. III. – С. 22 (прим. на ст. 22–23).

[240] Ханська Україна – південно-українські землі між рр. Богом і Дністром, що входили до складу Кримської держави й керувалися своїми гетьманами, яких призначав кримський хан.

кошового отамана р[оку] 1692: "Московскіе цари... не черезъ мѣчь насъ обняли, але доброволне для вѣри христианской предкове наши имъ поддалися"[241]. Григорій Покас, військовий канцелярист, у своєму "Описании о Малой Россіи" 1751 року, підкреслює, що Україна "къ Россійскому государству *благосклонно* присоединилась"[242]. Григорій Полетика каже про "добровільне підданство, засноване на договорах, учинених з Богданом Хмельницьким і всім малоросійським народом"[243].

Семен Дівович, перекладач генеральної військової канцелярії, автор славнозвісного "Розговору Великоросії с Малоросією" (1762), вкладає в уста України такі слова:

> "Не тебѣ, государю твоему поддалась...,
> Не думай, чтоб ты сама была мой властитель.
> Но государь твой и мой общій повелитель"[244].

Українська традиція Переяславської угоди знайшла собі яскраве втілення в "Історії Русів". Вона проходить крізь увесь вікопомний твір української національно-державницької думки. "...извѣстно всему свѣту, что народъ рускій съ своими козаками, бывъ сначала народомъ самодержавнымъ, т. е., отъ самаго себя зависимымъ... соединился съ Московіею добровольно и по одному единовѣрству, и, сдѣлавъ ее такову, какова она теперь есть, отъ нея попираемъ и озлобляемъ нынѣ безсовѣстно и безстыдно"[245].

Ідея самостійності України й суверенності Української держави живе в найширших колах українського народу XVII–XVIII ст., починаючи від голови держави – гетьмана – й кінчаючи звичайним козаком. Гетьман Іван Самойлович говорить про "наше *государство*" і дбає про "расширеніе предѣловъ" його[246]. Петро Іваненко укладає р[оку] 1692 союзний договір з "государством Крымским" від імени "государства Малороссійского"[247]. Полтавчани (старшина й міщанство), які скаржаться гетьманові Мазепі

---

[241] Московський Архів Міністерства Закордонних Справ. – "Малороссийские подлинные акты". – 1692 р. – Ч. 35/3.

[242] Див. нашу працю «Григорій Покас та його "Описаніе о Малой Россіи"» (Науковий Збірник УВАН. – Нью-Йорк, 1952. – Т. 1. – С. 67–69).

[243] *Грушевський М.* Переяславська умова України з Москвою 1654 року. – К., 1917. – С. 22.

[244] *Петров Н.* Разговор Великороссии с Малороссией (Литературный памятник второй половины XVIII века) // Киевская Старина. – 1882. – Т. 1. – Февраль. – С. 342. Цікаву формулу зустрічаємо в офіційних документах другої половини XVIII ст.: "служба ея императорского величества малороссійская" (1766 р.).

[245] История Русов или Малой России. – С. 209, 210, passim.

[246] *Костомаров Н. И.* Руина. Гетманства Бруховецкого, Многогрешного и Самойловича // *Костомаров Н. И.* Собр. соч. Исторические монографии и исследования. – СПб., 1905. – Кн. 6. – Т. XV. – С. 337.

[247] Див. нашу працю "Ескізи з історії повстання Петра Іваненка (Петрика)" (К., 1929. – С. 24).

(р[оку] 1690) на утиски з боку переселенців з Правобережжя, обурюються, що таке діється не "в *безпанской* (бездержавній)" "и в безправной землѣ"[248]. Рядовий козак новгород-сіверського села Юхнова р[оку] 1721 оповідає про те, "як була руина *в наших малороссийских городах* на ляхов", і як "ксензи *з панства сего* зишли в Полщу"[249]. І коли в далекому Китаї (Пекін) вмирає український чернець (р[оку] 1770), на його надгробку зазначають, що він "родомъ изъ *королевства Малороссійскаго* полка Нѣжинскаго"[250].

Саме на цьому ґрунті – ґрунті української державності, хоч і пригніченої московським імперіалістичним централізмом, що зламав Переяславську угоду, зросла ідея державної "нації малоросійської", характерна для Лівобережної України XVIII століття.

Самостійний характер Української держави визнавала й Москва, як під час Переяславських переговорів, так і пізніше. Московська формула: "Янъ Казимиръ король... клятву свою, на чемъ присягалъ, переступилъ, а поданныхъ своихъ, васъ православныхъ христіянъ, тѣмъ отъ подданства учинилъ свободными"[251], – була своєрідним, але безперечним визнанням самостійності й незалежності України. Провадячи пересправи в Переяславі, московський уряд вважав "гетьмана Богдана Хмельницкого и все Войско Запорожское съ городами и съ землями отъ королевского подданства, переступленіемъ присяги его, свободными"[252]. Ми вже згадували за формулу статейного списка Бутурліна: "Государево Московское государство и Войска Запорожского Украина"[253]. Під час переговорів у Москві московський уряд, без сумніву, визнавав за гетьманом Війська Запорозького право репрезентації всіх станів України, й саме на його клопотання було видано тим станам царські жалувані грамоти. "Підданство" гетьмана й Війська Запорозького разом з цілим українським населенням тут нічого не міняло. Проф. Яковлів слушно зауважив, що термін "нашего царского величества подданый", як називав цар гетьмана після 1654 року, в Москві вживався "...до царів чи володарів держав і земель, що вступали у договірні відносини з московським царем, шукаючи у нього протекції, охорони від ворогів"[254]. В поняттях тогочасного міжнарод-

---

[248] Моск[овський] Архів Мін[істерства] Зак[ордонних] Справ. – "Малор[оссийские] подл[инные] акты". – Ч. 729/712.

[249] Способ определения границ земельных угодий, в пол[овине] XVII в. // Записки Черниговского губернского статистического комитета. – 1866. – Кн. I. – Разд. IV: Мелкие статьи и заметки. – С. 254–255.

[250] *Світ І.* Цікава українська пам'ятка в Пекіні // Науковий Збірник УВАН. – Нью-Йорк, 1952. – Т. 1. – С. 116, 117.

[251] Акты ЮЗР. – Т. X. – С. 223.

[252] Там само. – С. 224.

[253] Там само. – С. 235. Так само в царській інструкції Бутурлінові: "Московській державі і Війську Запорозькому" (*Грушевський М.* Історія України-Руси. – Т. IX. – Ч. 2. – С. 734).

[254] *Яковлів А.* Договір гетьмана Богдана Хмельницького з московським царем... – С. 58.

ного права, "суверен, що знаходиться під протекцією", не перестає бути суверeном[255]. Тому не дивно, що й пізніше московський уряд визнавав існування окремої Української держави. Приміром, р[оку] 1666 московський воєвода в Стародубі стольник Кирило Хлопов писав: "а въ *Малороссійскомъ государствѣ*, городѣ Стародубѣ"[256].

Звичайно, Переяславська угода 1654 року внесла дещо нове в *правний* титул українсько-московських відносин. Україна визнала протекцію московського царя. В одній з московських грамот 1654 року (київським цехам) здибуємо таку формулу: "Какъ по милости Божіи учинились подъ нашею государскою высокою рукою великіе княжества Кіевское и Черниговское, и гетманъ Б. Хмельницкій, и все Войско Запорожское, и вся Малая Русь"[257]. В зв'язку з тим сталися важливі зміни в титулі московського царя, який відтоді почав іменуватися царем "Великія и Малыя Россіи", що М. Грушевський влучно назвав "так би сказати *українським* титулом" царя[258], а В. Прокопович каже, що цей титул "неначе було піднесено цареві з українського боку"[259].

На думку проф. Яковлева, в той час "почала виявлятися нова ідея, нова концепція в зв'язку з договором 1654 р. ...ідея повороту до московського царя "прародительской отторгнутой отчины, Кіева"[260], з чим пов'язане з'явлення в титулі царя додатку "великій князь кіевскій, черниговскій"[261]. "Ця ідея... пізніше замінила собою в очах московських самодержців ідею договору 1654 р., цю єдину історично правдиву основу московсько-українських відносин"[262].

Це справді так, але ідея "київської спадщини" була зовсім не нова в московській династичній і державній політиці. Ще з часів Івана III московські Рюриковичі зголосили свої "права" на руські землі Великого князівства Литовського, а згодом Речі Посполитої Польської, отже, на всі землі колишньої Київської держави. В XVI столітті ця ідея стала практичною програмою московської теорії III Риму[263], й хоч московська "Смута" початку XVII сто-

---

[255] Див.: *Borshchak E.* A Little Known French Biography of Juras' Khmelnytsky // The Annals of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the U.S. – 1953. – Vol. III. – Spring–Summer. – P. 517 (проф. Борщак наводить тут думку відомого авторитета в ділянці міжнародного права XVII ст. Вікфорта: *Wicqefort, M. de.* L'Ambassadeur et ses fonctions. – La Haye, 1681. – Vol. II. – Part. IV. – § 3).

[256] *Яковлів А.* Договір гетьмана Богдана Хмельницького з московським царем... – С. 61.

[257] *Грушевський М.* Історія України-Руси. – Т. IX. – Ч. 2. – С. 850.

[258] *Грушевський М.* Велика, Мала і Біла Русь // Україна. – 1917. – Ч. 1/2. – С. 11.

[259] *Прокопович В.* Печать Малороссійская. – Ч. I: До питання про автентичність "Статей Богдана Хмельницького в редакції 1659 року" (рукопис).

[260] *Яковлів А.* Договір гетьмана Богдана Хмельницького з московським царем... – С. 62.

[261] Указом 3. IX. 1655 р. московський цар почав називатися ще "великим князем литовским и Бѣлыя Россіи, и волынским, и подольским" (*Прокопович В.* Печать Малороссійская. – Ч. I: До питання про автентичність... (рукопис)).

[262] *Яковлів А.* Договір гетьмана Богдана Хмельницького з московським царем... – С. 62.

[263] Див. нашу працю "Московська теорія III Риму..."

ліття завдала великого вдару цій теорії, а ще більш небезпечним для неї було відродження Української держави в 1648 році[264]. Переяславська угода відкривала перед московською політикою нові й далекосяглі перспективи й – що найголовніше – давала реальні можливості для їх осягнення. Українські, а незабаром і білоруські землі старої Київської імперії переходять під зверхність московського царя. Тільки поволі Москва висуває цей проект на передній план. Чимало прислужилися до цього й деякі українські кола, зокрема дехто з покозаченої шляхти й світського духовенства[265].

Богдан Хмельницький спочатку не ставився до цього вороже, бо ж воно, до певної міри, сприяло його головній меті – посварити Москву з Польщею, послабити силу Речі Посполитої й зібрати докупи всі українські, а то й білоруські землі під владою Війська Запорозького[266]. Але згодом він почав розуміти небезпеку цих московських зазіхань.

Мабуть, саме сумний досвід українсько-московського союзу 1654 року вплинув на те, що в майбутньому український уряд надавав більше уваги й значення питанням титулатури. Недарма в українсько-шведській угоді 1708 року, як подає П. Орлик у "Виводі прав України", було застережено, що шведський король, протектор Української держави, не може привласнити собі ні титулу князя України, ні гербу Украинской держави (п. 5)[267].

В. Прокопович у своїй дуже цінній, але, на жаль, незакінченій і досі ще не опублікованій праці "Печать малороссійская"[268] звернув увагу, що цар Олексій Михайлович вживає нового – українського – титулу, починаючи з 9. II. 1654 р., лише в своїх *українських* актах. В актах урядових для Московської держави і в наказах "всякихъ чиновъ людямъ Московского государства" цар "уперто й систематично тримається старої, віками виробленої титулатури "всея Руси самодержец". Приміром, наказ відповідній московській установі про "отпускъ" українських послів з 19. III. 1654 р. дається іменем царя і великого князя "всея Русіи", але тут же в інструкції думному дякові Алмазу Іванову про аудієнцію українського посольства "говориться, що він має представляти те посольство, складаючи від нього чолом "всея Великія и Малыя Россіи самодержцу". "Спеціальна печать московських царів, яку вживано

---

[264] Там само. – С. 38–41.

[265] Див., приміром, промову переяславського протопопа Григорія Бутовича в Переяславі 31. XII. р[оку] 1653 (*Грушевський М.* Історія України-Руси. – Т. IX. – Ч. 2. – С. 732) або промову Павла Тетері в Москві 4. VIII. р[оку] 1657 (Там само. – Т. X. – С. 12–13).

[266] Див.: Акты ЮЗР. – Т. X. – С. 216–217.

[267] "L'on n'innovera rien a ce qui a ete observe jusques a presentan sujet des Armes et du Titre de Prince de l'Ukraine. S. M. R. ne pourra jamais s'arroger ce Titre ni les Armes" (*Борщак І.* Пилип Орлик. Вивід прав України. – С. 5–9).

[268] *Прокопович В.* Печать Малороссійская. – Ч. I: До питання про автентичність... (рукопис). Рез[юме] цієї праці див.: *Procopovich V.* Pechat Malorossiyskaya (the Little Russian Seal) // Proceedings Shevchenko Scientific Society. – 1951. – Vol. 1. – P. 72–75. Див.: *Прокопович В.* Сфрагістичні анекдоти. – Прага, 1938. – С. 17–18. – (Видання Українського Історично-Філологічного товариства в Празі).

лише при зносинах Москви з Україною, – пише Прокопович, – свідчить про ставлення Москви до Війська Запорозького як до окремого від Московського царства організму державного й про певний зв'язок України з Москвою, так само, як окремі печаті імператорів Священної Римської імперії для королів угорського та богемського свідчать про самостійне існування цих королівств у складі імперії"[269].

Як відомо, зносини Москви з гетьманом Війська Запорозького, як і з чужоземними монархами, відбувалися через Посольський приказ, московське міністерство закордонних справ. "Але зносини ці, – пише проф. Окіншевич, – були настільки часті й предмет цих зносин був настільки особливий, що скоро на Москві прийшли до думки про потребу відділити їх від апарату Посольського приказу і зосередити в спеціально для того організованій установі" – Прикази "Малые Россіи" (згодом "Малороссійскій приказ"), що був утворений р[оку] 1663. Проф. Окіншевич зазначає, що Малоросійський приказ "не став в ряді московських приказів, які відали й керували певними територіями (як-от прикази Сибірський, Смоленський тощо)", бо "безпосередньо керувати Україною, яка мала свій державний апарат, Росія не могла". На думку проф. Окіншевича, "приказ Малыя Россіи" був по суті другим приказом для керівництва міжнародними зносинами, що стояв поруч Посольського приказу, але "не був підпорядкований останньому"[270]. Це справді було так. Але до цього треба додати, що Малоросійський приказ зовсім не заступав Посольський приказ, а мав свої соціальні функції[271]. Дипломатичні зносини України з Московщиною і далі відбувалися через Посольський приказ[272]. На нашу думку, Малоросійський приказ був свого роду московським *міністерством в справах України*, мовляв, канцелярією московського царя як царя "Малыя Россіи". До такого розподілу функцій двох окремих і незалежних одна від одної установ спричинялася державно-правна подвійність українсько-московських відносин у другій половині XVII століття.

В. Прокопович підкреслює, що грамоти до українських гетьманів Москва завжди печатала великою печаттю і червоним воском, тоді як грамоти до кримського хана та князів Південного Сходу звичайно мають на собі печать меншу й чорного воску. На думку Прокоповича, "пишний титул" "великого государской печати и тайныхъ царскихъ дѣлъ оберегателя", що заступав давнього царського "печатника", "був створений спеціально для зносин з чужоземними монархами й гетьманом Війська Запорозького"[273].

---

[269] *Прокопович В.* Печать Малороссійская. – Ч. І: До питання про автентичність... (рукопис).

[270] *Окіншевич Л.* Лекції з історії українського права. – С. 46.

[271] Див.: Там само. – С. 46–47.

[272] Див. нашу працю "Нові матеріали до історії повстання Петра Іваненка (Петрика)" (Авґсбурґ, 1949. – С. 8–11).

[273] *Прокопович В.* Печать Малороссійская. – Ч. І: До питання про автентичність... (рукопис).

Дуже важливо, що й надалі Україна була відокремлена від Московщини державним і митним кордоном, московські купці, що приїздили на Україну, мали платити мито, як і чужоземні купці, українським купцям не можна було вільно торгувати в Московщині, а росіяни аж до 1709 року не могли набувати собі маєтки на Україні.

Досить правдиво зрозуміли характер і значення Переяславської угоди за кордоном. Проф. Яковлів каже, що "чужоземні держави та монархи трактували Україну як вільну, самостійну, окрему від Москви державу, гетьмана – як самостійного господаря держави, а договір 1654 р. вважали тільки за договір союзу або протекції в тодішньому розумінні чисто номінальної, що не перешкоджала вести з Україною дипломатичні зносини, як із повноправним суб'єктом міжнародного права"[274]. Величезний матеріал, зібраний українськими (й неукраїнськими) дослідниками Хмельниччини, зокрема М. Грушевським в IX томі "Історії України-Руси", не залишає жодного сумніву щодо повної незалежності міжнародної політики Української держави після 1654 року та самостійної й вирішальної ролі України в політичних подіях того часу на Сході Європи. Зріст Української держави, зміцнення гетьманської влади й піднесення державного й особистого авторитету Богдана Хмельницького давали чужоземним урядовим колам і громадській опінії досить підстав для правдивої оцінки Переяславської угоди 1654 року.

Мабуть, найкраще зрозуміли це в Швеції. Шведський король Карл X Ґустав писав Б. Хмельницькому 15 липня 1656 р.: "Ми ж знали, що між в. кн. московським і народом запорозьким зайшов певний договір – але такий, що полишав свободу вашого народу цілою і непорушною. Покладаючися на такий вільний стан ваш, ми хотіли цілком явно, за відомом навіть в. кн. московського, війти в листування з вашою світлістю..."[275] Дуже цікаві з цього погляду т. зв. "шведські проекти" щодо майбутнього державно-політичного стану України, її місця в системі східноєвропейських держав та майбутніх українсько-шведських відносин (датуються приблизно кінцем 1655 р. – 1656 роком). Подаючи кілька можливих варіантів устрою Української держави, вони всі визнають Україну вільною й окремою державою ("вольнымъ и удѣльнымъ статомъ" або "Рѣчью Посполитою козацкою") й навіть не згадують про її союз з Москвою[276]. Корсунський союзний договір зі Швецією 6 жовтня 1657 року (підписаний вже за Виговського, але підготований Хмельницьким) визнавав Україну за "народ вільний і нікому не підлеглий" ("pro libera gente et nulli subjecta")[277].

---

[274] *Яковлів А.* Договір гетьмана Богдана Хмельницького з московським царем... – С. 63.

[275] *Грушевський М.* Історія України-Руси. – Т. IX. – Ч. 2. – С. 1280.

[276] Сборник материалов по истории Юго-Западной России. – К., 1911. – Т. 1: Документы эпохи Богдана Хмельницкого, 1656–1657 / Изд. И. Каманин. – С. 107–116. Див.: *Грушевський М.* Історія України-Руси. – Т. IX. – Ч. 2. – С. 1290–1294; *Липинський В.* Україна на переломі. – С. 118–248, 270–272, 294.

[277] Архив ЮЗР. – Ч. III. – Т. VI. – С. 332–337. Див.: *Грушевський М.* Історія України-Руси. – Т. X. – С. 63–66.

Це була загальна опінія тогочасної Європи. Так дивилися і в Австрії, посол якої до Богдана Хмельницького р[оку] 1657 – архієпископ барон Парчевич – називає Україну "славною й войовничою *республикою*"[278], і в Трансильванії, і в Пруссії (Бранденбург), і в Молдавії та Валахії, і в Туреччині та Криму, і в інших країнах.

За дослідами проф. Борщака, знаємо, що французькі урядові кола й громадська опінія оцінювали Переяславський договір як мілітарний союз між Україною й Московщиною, й добре розуміли, що він був потрібний Хмельницькому лише як тимчасова передишка в змаганнях з Польщею[279]. Добре поінформований "Theatrum Europaeum" сповіщав про те, що головна мета Хмельницького бути самому володарем України і в ній панувати ("Indem er anderst nicht gemeynet als ueber die Ukraine selbsten ein Herr zu seyn und darinnen zu dominiren"), що цар, всупереч союзній угоді, хотів заволодіти всією Україною, і це викликало конфлікт між ними і звернення Хмельницького по допомогу до Туреччини[280]. Ще краще розуміли в Польщі, що Хмельницький прагне утворити на Україні "осібну державу", і польський уряд застерігав Хмельницького, що "той його спосіб переходу від одної до другої "протекції" не забезпечить йому незалежності"[281].

Історична доля Переяславської угоди й українсько-московського союзу досить відома, й ми не будемо в цьому нарисі спинятися на цьому докладніше. Якщо безпосередні цілі угоди – мілітарні й політичні – були так чи так здійснені, а визначені в московській редакції договору обмеження українського суверенітету не були запроваджені в життя, то "дальші політичні цілі обох сторін... були абсолютно різні" й тому "обидві сторони стали різно, кожна по-своєму, Переяславську угоду інтерпретувати"[282]. Український уряд твердо й послідовно стояв на позиціях "фактичної української державності"[283]. Саме на роки після Переяславської угоди припадають найбільші успіхи державного будівництва України й найбільші осяги її міжнародної політики, які зробили Українську державу Богдана Хмельницького вирішальним чинником у східноєвропейських подіях того часу.

Але московський уряд узяв курс "на інкорпорацію козацької України і перетворення її в просту провінцію Московського царства"[284]. Це позначилося не одразу, але рано чи пізно мусило звести нанівець Переяславську угоду. Найбільшим ударом для українсько-московського союзу і безперечним пору-

---

[278] *Грушевський М.* Історія України-Руси. – Т. IX. – Ч. 2. – С. 1344.

[279] Доповідь проф. І. Борщака на сесії НТШ р[оку] 1953: "Переяславська Рада 1654 р. і Франція" (Див.: *В. Я.* Наукова сесія в Сарселі // Америка. – 1953. – Ч. 22).

[280] *Грушевський М.* Історія України-Руси. – Т. IX. – Ч. 2. – С. 775–776.

[281] *Яковлів А.* Договір гетьмана Богдана Хмельницького з московським царем... – С. 62.

[282] *Липинський В.* Україна на переломі. – С. 30.

[283] *Грушевський М.* Історія України-Руси. – Т. IX. – Ч. 2.

[284] Там само. – С. 869.

шенням Переяславської угоди була союзна угода Москви з Польщею р[оку] 1656 у Вільні, скерована проти Швеції, союзника України. Українські посли не були навіть допущені до віленських переговорів, що викликало величезне обурення на Україні й формальний протест українського уряду. Віленська угода, "страшна для України"[285], не тільки перешкоджала здійсненню соборницьких прагнень Б. Хмельницького злучити всі українські землі під владою Війська Запорозького, але й перекреслювала *головну* мету українсько-московського союзу: унеможливити спільну політику Польщі й Московщини проти України. В цьому сенсі Віленська угода була безпосереднім попередником фатальної для України Андрусівської угоди Польщі й Московщини 1667 року й т. зв. "Вічного миру" між цими державами 1686 року.

Ще більшим порушенням Переяславської угоди 1654 року, принаймні з погляду формально-правного, була московська *фальсифікація* Переяславського договору, що сталася р[оку] 1659, під час укладення нової угоди з гетьманом Юрієм Хмельницьким. Це питання викликало свого часу широку наукову дискусію[286]. Більшість дослідників, як українських, так і російських, вважає, що т. зв. "прежнія статьи Богдана Хмельницкого", числом 14, які оголосив на раді в Переяславі 17 жовтня 1659 року кн. О. Трубецькой (кол[ишній] голова московської делегації під час березневих переговорів 1654 року), були "підробкою, фальсифікатом автентичних статей договору 1654 р.", мета якої була "змінити в дуже важливих точках умови цього договору в напрямі обмеження прав і вольностей Війська Запорозького"[287]. Докладний аналіз цього питання в працях проф. Яковлева не залишає щодо цього анінайменшого сумніву[288]. Саме цей сфальшований текст Москва оголосила автентичним договором 1654 року, нав'язала його разом з "новими статтями", які ще більш ущерблювали права Української держави, гетьманові Юрієві Хмельницькому, а для більшої певності наказала кн. Трубецькому видрукувати в Києво-Печерській друкарні "давні" ("1654 р.") і "нові" (1659 р.) статті вкупі "и тѣ печатныя книги изъ Кіева разослать во всѣ черкаскіе полки, чтобы тѣ статьи вѣдомы были во всѣхъ полкахъ всему Войску Запорожскому"[289]. Протест українського уряду проти фальсифікації Переяславського договору 1654 року Москвою був марний, але пам'ять про цю підробку залишилася надовго в українській традиції[290].

---

[285] *Липинський В.* Україна на переломі.

[286] Див.: *Грушевський М.* Історія України-Руси. – Т. IX. – Ч. 2. – С. 813.

[287] *Яковлів А.* Договір гетьмана Богдана Хмельницького з московським царем... – С. 90.

[288] Там само. – С. 71–92. Див. того ж автора «"Статті Б. Хмельницького" в редакції 1659 р.» (Ювілейний збірник ВУАН на пошану академіка Михайла Сергійовича Грушевського. – К., 1928. – Т. 1. – С. 179–194); *його ж.* Українсько-московські договори в XVII–XVIII віках.

[289] *Яковлів А.* Договір гетьмана Богдана Хмельницького з московським царем... – С. 77. Див.: *Данилевич В.* Маловідомий український стародрук 1659 року // Записки Історично-філологічного відділу ВУАН. – К., 1929. – Кн. XXI–XXII (1928). – С. 29–43.

[290] Про "Небывалое" в "Статтях Б. Хмельницького" в редакції 1659 р. пише С. Величко (див.: *Яковлів А.* Договір гетьмана Богдана Хмельницького з московським царем... – С. 91).

Нарешті, після численних порушень Переяславського договору з боку Москви в XVII–XVIII ст., р[оку] 1764 цариця Катерина II остаточно "*анулювала* договір 1654 р., загрозою кари за "зраду" примусила гетьмана Кирила Розумовського зректися гетьманства і, не вважаючи на протести представників українського народу, обраних до "Комісії Нового Уложенія", перевела повну інкорпорацію України"[291]. Українсько-московський союз, укладений гетьманом Богданом Хмельницьким і царем Олексієм Михайловичем р[оку] 1654, перестав існувати.

Можна підвести підсумки.

Отже, *Переяславська угода 1654 року була договором мілітарного союзу двох самостійних держав – України й Московщини, гарантованого протекцією московського царя над Україною й оформленого новим – українським – титулом царя.*

Але історія українсько-російських взаємин не пішла шляхом Переяславської угоди. Надто різні були національно-державні інтереси, цілі й прагнення двох союзників. Військово-політичний союз України й Московщини поступово перетворився на панування Москви над Україною. Переяславська угода, складена для забезпечення української державності, стала пасткою для неї. Вона започаткувала той трагічний комплекс українсько-російських відносин, який з вільного союзу зробив кайдани 300-літньої неволі й ворожнечі.

І все ж Переяславська угода не була для України ні трагедією, ні ганьбою. Історик не може оцінювати подій їх наслідками – лише причинами. Чим далі відходила Москва від духу й букви Переяславського договору, цупко тримаючись, однак, за цей, зручний для неї, трамплін для опанування Східною Європою, тим більшого значення надавала йому українська сторона. Бо навіть сфальсифікована, спотворена, знівечена й зламана Москвою, "Переяславська конституція" (М. Міхновський)[292] залишилася назавжди, кажучи словами великого українського патріота-державника XVIII століття, "найсильнішим і найнепереможнішим аргументом і доказом суверенності України"[293].

Григорій Покас у своєму "Описании о Малой России" р[оку] 1751 пише: "...яко наипаче в пунктах разговорных и рѣшенных гетмана Зѣновія Богдана Хмельницького и его посланников... ежели что не так, как оные в самой вещы, были, сумнительно и отъменно усмотрите, ...понеже *пункта чрез многіе руки перейшли, а между тѣм недоброжелательных к сему народу* (українському. – *О. О.*) *может быть не миновалы...*" (*Оглоблин О.* Григорій Покас та його "Описаніе о Малой России". – С. 68). Очевидно, Покасові відоме було Лаврське видання "Статей" 1659 року.

[291] *Яковлів А.* Договір гетьмана Богдана Хмельницького з московським царем... – С. 8.

[292] *Міхновський М.* Самостійна Україна. – С. 18, 20, 21, 22, 23.

[293] "L'argument et la preuve la plus forte et la plus invincible de la souverainete de l'Ukraine" (*Борщак І.* Пилип Орлик. Вивід прав України).

НАУКОВО-ПУБЛІЦИСТИЧНІ ТВОРИ
(ОСТАННЯ ЧВЕРТЬ XIX – 70-ті РОКИ XX СТОЛІТТЯ)

Михайло ДРАГОМАНОВ

ПРОПАЩИЙ ЧАС

Українці під Московським царством (1654–1876)*

Плакати про старовину, бажати вернути її – завжди даремне діло, а особливо для нас, слуг "простого" українського народу. Ми знаємо добре, що того, чого ми хочемо, – не було ще ніколи на світі, а тілько буде колись, як люде стануть далеко розумніщі, ніж тепер. Одначе оглядатися назад треба, щоб знати, через що тепер стало так гірко, щоб не помилитися знов, як колись помилялись. Українцям треба добре оглянутись назад і пригадати останні дві сотні і два десятки років після того, як козаки українські за приводом Богдана Хмельницького піддались під руку "царя восточного, московського", у 1654 році.

Перше, що кинеться в очі, як глянеш на Україну в часи Хмельницького і на Україну сього часу, – ось що: тоді була козаччина, тепер нема. Вчені люде, що пишуть історію, чужі, а то й наші, завсігда кажуть: така зміна і мусила буть; козаччина – діло не пригідне для життя чоловічого; козаччина появилась у гіркі часи життя люду руського, тоді, як його неволив татарин та лях; козаччина своє одслужила: вона обороняла землю українську од чужих, поки могла, поки на півночі не вкрепилась велика братня держава, Московське царство, потім прилучилась до нього, – передала в руки його свою воєнну працю і мусила одступити туди, де була ще потрібна, на далекий край руського царства, на Кубань, щоб там битись з невірами. На Україні ж мусили завестись інші порядки, стрій держави для життя мирного: промислового, ремісничого, наукового, умілості. Далі кажуть вчені люде, що нібито проти Московської держави і її порядків на Україні впирались хіба які завзяті вояки, що не хотіли знати нічого, окрім "лицарства", та змінники, котрих збивали вороги народу руського, та люде, звиклі до несупокою та до "шатости", як колись казали.

---

* Друкується за виданням: *Драгоманів М. П.* Пропащий час. Українці під Московським царством (1654–1876) / З передм. М. Павлика. – Львів, 1909. – 38 с.

Росказуючи, яке то гарне життя завела по низовим Дніпровим степам цариця Катерина, що пороздавала землі панам та чужим, німцям-колоністам, московський професор Соловйов каже, що коли запорожці прохали, щоб їх землі зоставлено було за ними, то це б то значило, щоб краї ці, "Новая Россія повернулась в пустиню"[1]. Звісно, виходить, що цариця мусила військом знищити Запорожжя! Такі погляди виучують наші діти по школам та ґімназіям і держать їх в головах своїх, не думаючи довідатись, чи правда воно, чи ні, – чи справді козаки, мов божевільні, тільки й думали, щоб завести круг себе пустелю, а що усе добре позаводили круг нас царі, котрі мусили викоренити тих божевільних розбишак, та й що ми справді живемо не знать в якім добрі!

Ось, приміром, д[обродій] де Пуле, чоловік бувалий і в Московщині, і в Литві, і в нас на Україні, – де він був чи й є інспектором воєнної ґімназії в Полтаві, чоловік, котрий не раз писав, що не може того бути, щоб на всій великій обширі царства руського були однакові порядки, та ще й порядки московських чиновників. А як торкнувсь цей д[обродій] де Пуле нашої України і написав статтю про Горленків та Ломиковських, ворогів царя Петра і прихильників Мазепи, то й забув, що він же сам писав про московські порядки[2]. Ось що говориться в кінці статті д[обродія] де Пуле, ось що прочитали ті тисячі письменних людей, що купують і читають на Україні "*Вістник Європи*":

«"Старая казацкая воля, старая казацкая слава, что по всему степу дыбом стала", выражаясь словами народного эпоса, могли существовать тогда лишь, когда было для них питание – войны с неверными, турками и татарами, защита и спасение русского юга от поглощения его Польшей. Но затем, когда удалось отстоять свою самостоятельность, когда стала мельчать борьба с неверными, казацкая слава, естественно, должна была становиться анахронизмом, переходить в область эпоса и только в нем быть окруженною поэтическим ореолом, в действительности же обращаясь или долженствуя обратиться в разбой, как обратилась она везде на русских окраинах, где казачество стояло живою стеною, защищавшею Русь от азиатских кочевников.

В Малороссии, где задачи казачества были шире и роль несравненно значительнее, чем на Дону, Волге и Урале, в начале прошлого века, и при Петре Великом, от прежней славной деятельности, от старой казацкой воли оставалась устарелая, на военный лад построенная община, в которой аристократия, "старшина", высшее военное сословие, резко отделяется от народа и, любя "волю" для себя, не признает ее необходимой для простого народа, которого начинает давить и порабощать задолго до введения крепостного

---

[1] *Соловьев С.* Учебная книга русской истории. – С. 347 [1-е изд. – М., 1859; 10-е изд. – М., 1900].

[2] *Пуле М., де.* Малороссийские эмигранты при Петре Великом // Вестник Европы. – 1872. – № 5. – С. 69–92.

права. Кроме русской народности и православия, в малороссийской военной общине не выработалось ничего оригинального, своего: все зачатки гражданской жизни, все формы ее были в ней польские. Самостоятельное существование было немыслимо: приходилось быть или Польшей, или Москвой. Но Польшей не захотели быть еще отцы и деды современников Мазепы и Горленка. Перейти к Польше значило повторять зады, отказаться от славного прошлого, ибо Польша, забрав себе почти $^{2}/_{3}$ русских земель, не перестала быть Польшей, не сделалася западной Россией, как некогда сделалась ею Литва; что же оставалось делать? Правда, дело сделано, и давно, еще Хмельницким; но Москва, московские порядки, московский деспотизм, московская грубость... Несомненно, еще до Мазепы и Горленка с товарищами, многие из малороссиян, без всякой мысли об измене, не раз и серьезно думали и передумывали об этом, вздыхали и поминали прошлое... Но вот появился гениальный человек и прошел по всей Малороссии левого берега Днепра, прошел своею особою, с другими "москалями". Только старые, отпетые люди, вроде Мазеп, Горленок и Ломиковских, не могли в нем видеть *нового русского человека*, каких не давала прежняя Москва, но с какими легко можно было ужиться и малоруссам, вкусившим, в высших своих слоях, через посредство Польши, европейскую гражданственность; вместо Москвы создавалась новая Россия, вместо москалей появлялся новый народ, русский, чуждый местной и этнографической узости».

Себто так виходить, що цар Петро був не москаль тільки, а такий новий *русин*, що вбрав в себе усе, що було доброго в українського і московського чоловіка, а ті порядки, які позаводились на Україні після нього, були *нові європейські* порядки, тобто воля не для самих тільки панів, як в Польщі, не для козаків тільки, як в нашій старій Гетьманщині, а для усіх людей: воля робити, думати, вчитись, говорити, правитись народові, як сам хоче, ось як в Швейцарії та тій Голландії, де вчився Петро кораблі строїти; або хоть така, як була вже й тоді в Англії, де вже не сам король правив землею, а з виборними хоть од панів та купців і міщан; або хоть не така воля, так хоть рівність, хоть льгота, коли не увільнення од кріпацтва, як то було вже й за часи Петра по Західній Європі, і як то незабаром сталось в ній скрізь за часи великого повстання французів. А до волі та рівності прибавим науку, освіту: за часи Петра вже жили Ньютон, Вольтер, Лессінґ і т. д., що увільняли розум людський од путів попівських.

Так ось на яке добро пощастилось нашим прадідам перемінити старовину козацьку українську!

Шевченко узивав ту козацьку старовину "срамотньою годиною"; казав, що він би оддав половину свого віку молодого, тільки щоб забути тяжкі діла батьків наших. Так то не жаль українським народолюбцям старовини своєї!

Чому б і не так! Розумні українці давно вже перестали плакати за старою козаччиною з її Гетьманщиною. На Україні якось не звикли дуже захвалювати

усе своє, старосвітське, – через те, що як недавно було тут щось подібне до власного царства та панства, то нікому було привчити українців пишатись своєю славою. Одну недовгу хвилину, як було тільки знов почали пізнавати освічені українці свою старовину, у 30 – 40 роки сього століття, горстка людей покричала про славу козацької України, але зараз же сама знайшла в ній плями, і тепер, коли хто хоче пізнати ті плями, пізнає їх найскорше з вчених праць українців: з звісних усім праць *Костомарова*, з коротких, але цінних *Лазаревського* "Про крестян та панів на Україні (Малороссийские посполитые крестьяне)" (Записки Чернигов[ского] статистич[еского] комитета. – Т. 1) та й "Очерки малор[оссийских] фамилий" (Русский архив. – 1875)*; *Антоновича* ("Последние годы казачества на правом берегу Днепра"**). Та й самий Шевченко, котрий попереду виспівував про "бунчуки й булави" гетьманські, скоро приглянувсь до Гетьманщини, побачив, що там давили простого чоловіка і торгували Україною, запродуючи її то москалеві, то королеві, крикнув:

Варшавське сміття ваші пани,
Ясновельможнії гетьмани,
Раби, підніжки, грязь Москви!
Чого ж ви чванитеся, ви,
Сини сердешної Украйни?

Уп'ять кажемо: чому б не так! Чому не проміняти мирну працю над ремеством або наукою на гарцювання по степах, щоб "скородити татарські ребра"! Тільки огляньмося: чи багато вспіли ми в сій мирній праці, чи сповнилась хоть половина навіть того, "за що ми билися з ляхами, за що скородили списами татарські ребра", – бо хоть деякі із наших батьків, як деякі з усяких народів в свій час, любили війну для війни, били "невіру" за те, що він "невіра", та не всі ж тільки за тим і гарцювали по степам, щоб битись та гарцювати. І гарцювати наші батьки були примушені для того, щоб одігнати од свого краю гарцювання татарське та турецьке, що іменно не давало рости на Україні мирній праці над хазяйством та письменством. І не глядючи на се козацьке гарцювання, – відкіля ж і сама Московщина за батька й діда царя Петра та й за його самого брала і вчителів, і духовних, як не з нашої України! Це кажуть і вчені московські, тільки якось не вміють держати в головах своїх одної думки. Вони навіть хваляться й тим, як де військо царське погарцює, – от хоть би по усяких Прусіях та Швейцаріях, куди царі після Петра

---

* [*Лазаревский А. М.* Малороссийские посполитые крестьяне (1648–1783), очерк по архивным источникам // Записки Черниговского губернского статистического комитета. – 1866. – Кн. I. – С. 1–152; *його ж.* Очерки малороссийских фамилий. Материалы для истории общества в XVII–XVIII вв. // Русский архив. – 1875. – Кн. 1. – С. 91–97, 311–325, 439–452; Кн. 2. – С. 248–264, 402–409; Кн. 3. – С. 297–308 (*прим. ред.*).]

** [*Антонович В. Б.* Последние времена казачества на правой стороне Днепра // Архив Юго-Западной России. – К., 1868. – Ч. III. – Т. 2. – С. 1–197 (*прим. ред.*).]

посилали й наших козаків та некрут, – не знать для чого, тільки не для того, щоб боронити нашу землю.

Погляньмо ж на те, яке життя справді настало на Україні після того, як скасовано козаччину, на те, що ми дістали замість неї, – і як вийде, що Україна не зовсім згаяла останні двісті років, то чи справді через те, що в ній скасовано старі питомі порядки, а заведено нові, московські та петербурзькі. Ми вже не будемо питати про те, чому так, коли вже козаччина перешкоджала вже років двісті мирному життю нашої землі і руської держави, то чому скасовано тільки українську козаччину, а зоставлено Донщину? Хіба степи донські не так же потрібні для "миру і освіти", як дніпрові і дністрові? Одповісти буде легко: Дон більш свій Московському царству, вірніщий йому, хоть і Донові врізано волі, бо й він колись бунтувавсь! Ну, та це ми залишимо! Ми зовсім не заздримо "тихому Донові", – хай живе, як йому любо, хай задержить зерно волі, як ще зосталось в нього, до других, ліпших часів, поки воно зійде буйним деревом. Тоді він непремінно згада, що колись Дон і Дніпро, як правились самі собою, більш знали один про одного, ніж опісля, як над тим і другим стали верховодити петербурзькі канцелярії, а не ради козацькі, згадає, що колись співали кобзарі українські "славу Війську Запорожському і Донському, з усією черню низовою на многая літа, до кінця віка" ("Дума про те, як запорожський отаман Кішка вибавився із турецької неволі").

Ми лишимо других, а переглянемо, що ми самі, українці, виграли за останні двісті років, як пропадали наші старі "негідні" порядки, а зводились *нові*, московські і петербурзькі, буцімто європейські.

Не знайдеш тепер такого європейця, котрий би не думав, що без волі народу, а при одній царській самоволі не може добре жити ніяка земля, що народ не може добре правитись самими чиновниками, котрих згори наставляє самовольний цар. Тепер трудно знайти і таких людей, котрі б не згоджувались з тим, що усі діла в дуже великій державі не можуть бути вправлені чиновниками та указами з далеких столиць, не спитавши, що думають люде в тих краях, для котрих пишуться укази; тепер навіть і в руськім царстві заведено земства та городські управи, щоб хоть менші діла свої робили самі краєві люде, як самі знають, а не чиновники, що сьогодні тут, а завтра там.

А коли так, то що ж нам була за користь з того, що і ми перетерпіли жорстокість Петра I, остервеніліcть Меншикова і німців біронових, дурості Павла I, салдатське звірство Аракчеєва, холодну самоволю Миколая I, про котрих українці не можуть навіть сказати, що це були "свої собаки, котрих ми ж самі вигодували", бо в нас позаду не було ніякого Івана IV. Та й самі ці петербурзькі самовольники і нівечники натури чоловічої ніколи не вважали нас, українців, за своїх і коли случалось, давили нас з більшою злістю, менш жаліли "безмозглих, упрямих хохлів", ніж своїх "руських". Хіба помоглось

що-небудь і великорусам од того, що терпіли рядом з ними і "браття черкаси", вмерти за котрих обіцялись батьки їх тоді, як Хмельницький прохавсь у підданство "царя восточного"? Нащо ж було руйнувати ті права краєві, ті виборні уряди, які були колись на Україні, коли тепер усі освічені люде думають, що без краєвих прав та виборних урядників обійтись не можна? Двісті років мучення, поки царі доконали старі українські порядки, пропали, значить, даремне!

А все, що не робилось царським урядом для України після Хмельницького аж до 1775 р., коли зруйновано Січ, усе те роблено ні для чого, як щоб доконати старі українські порядки. І скільки то хитрощів пішло на те в московських бояр та петербурзьких чиновників, скільки муки прийняв простий українець, скільки попогнувся та призвичаївся ябедничати український пан та полупанок, поки це случилось, – для того, щоб потім признатись, що усі ці "нові" порядки нікуди не годяться!

Коли в 1654 р. Україна прилучилась до Московського царства, то була між українськими козаками, з одного боку, і московськими боярами і царем, з другого боку, ось яка умова:

"Прошение гетмана Богдана Хмельницкого к Алексею Михайловичу с приложением договорных пунктов.

Божией милостию, великий государю царю и великий княже, Алексею Михайловичу, всея Великия и Малыя России самодержче, и многих государств государю и обладателю, твоему царскому величеству.

Мы, Богдан Хмельницкий, гетман Войска Запорожского, и все Войско Запорожское, и весь мир християнский российский, до лица земли челом бьет:

Обрадовався вельми спожалованья великого и милости неисчетныя твоего царского величества, которою нам изволил твое царское величество показать, много челом бьем тебе, государю нашему, царскому величеству, и служити прямо и верно во всяких делах и повелениях царских твоему царскому величеству будем повеки, только просим вельми, яко и в грамоте просили есмы, изволь нам, твое царское величество, в том всем пожалованье и милость свою царскую указати, о чем посланники наши от нас твоему царскому величеству будут челом бити.

1) Вначале изволь, твое царское величество, подтвердить права и вольности наши войсковыя, как из веков бывало в Войске Запорожском, что своими правами суживалися и вольности свои имели, в добрах и в судах чтоб ни воевода, ни боярин, ни стольник в суды войсковые не вступались, но от старших своих чтоб товарищество суждены были: где три человека казаков, тогда два третьего должны судити.

Под сими статьями помета думного дяка Алмаза Иванова:

Сей статье указал государь и бояре приговорили: быть так по их челобитью.

2) Войско Запорожское в числе 60 тысяч чтоб всегда полно было.

Указал государь и бояре приговорили: быть по их челобитью 60 тысяч человек.

3) Шляхты, которые в России обретаются, и веру, по непорочной заповеди Христовой тебе, великому государю нашему, твоему царскому величеству, чтоб при своих шляхетских волостях пребывали и меж себя старших на уряды судовые обирали, и добра свои и вольности имели, как при королех польских бывало, чтоб и ныне, увидя такое пожалованье твоего царского величества, клонилися под область и под крепкую и высокую руку твоего царского величества со всем миром християнским. Суды земские и градские через тех урядников, которых они сами себе добровольно оберут, исправлены быти имеют как и прежде сего; тако ж шляхта, которые казну свою имели по крепостям на маетностях, тогда и ныне, любо чтоб им поплачено или на маетностях довладети дано.

Сим статьям указал государь и бояре приговорили: быть по их челобитью.

4) В городех урядники из наших людей чтоб были обираны на то достойные, которые должны будут подданными твоего царского величества, исправляти или удержати, и приход на лежащей в правду в казну твоего царского величества отдавати.

Указал великий государь и бояре приговорили: быть по их челобитью, а быти б урядником, войтом, бурмистром, райцом, лавником, и доходы денежные и хлебные и всякие на государя сбирать им и отдавать в государеву казну тем людем, кого для тое сборныя казны государь пришлет, над теми сборщиками смотреть, чтоб делали правду.

5) На булаву гетманскую, что надано со всеми принадлежностями староство Чигиринское, чтоб и ныне для всего ряду прибывало.

Указал государь и бояре приговорили: быть по их челобитью.

6) Сохрани Боже смерти на пана гетмана (понеже всяк человек смертен, без чего не можно быти), чтоб Войско Запорожское само меж себя гетмана избирали и его царскому величеству извещали, чтоб то его царскому величеству не в кручину было, понеже тот давной обычай войсковой.

Государь указал и бояре приговорили: быть по их челобитью.

7) Имений казацких чтоб никто не отнимал: которые землю имеют и все пожитки с тех земель, чтобы при тех имениях добровольно имели; вдов после казаков осталых чтобы и дети такия ж вольности имели, как предки и отцы их.

Быть по их челобитью.

8) Писарю войсковому чтоб, по милости его царского величества, одна тысяча золотых для подписков, также и мельницу для прокормления, что великий расход имеет.

Быть по их челобитью, давать из тамошних доходов.

9) На всякого полковника чтоб по мельнице было, для того что расход великий имеют, но когда милость будет твоего царского величества, и больше того, чем твое царское величество пожаловать изволишь.

Государь пожаловал по их челобитью.

10) Также на судей войсковых по 300 золотых и по мельнице, а на писаря судейского по 100 золотых.

Государь пожаловал по их челобитью, а про судей допросить, сколько судей.

11) Также ясаулам войсковым и полковым, что на услугах войсковых завсегда обретаются и хлеба пахать не могут, по мельнице б им было, просить твоего царского величества.

Государь пожаловал по их челобитью.

12) На поделку снаряду войскового и пушкарей и на всех людей работных у снаряду просим твоего царского величества, изволь имети свое царское милостиво призрение, яко о зиме, так и о станах, такожде на обозного по 400 золотых.

Государь пожаловал, велев давать из тамошних доходов.

13) Права, наданыя из веков от княжат и королей как духовным и мирским людем, чтоб ни в чем не нарушены были.

Государь пожаловал, велел быть по тому.

14) Послы, которые из века из чужих земель приходят к Войску Запорожскому, чтоб пану гетману и Войску Запорожскому, которые к добру б были, вольно приняты, чтоб то его царскому величеству в кручину не было, а чтобы имело против его царского величества быти, должны мы его царскому величеству извещати.

Государь указал и бояре приговорили: послов о добрых делех приимати и отпусках, а о каких делех приходили и с чем отпустят, о том писать к государю; а которые послы присланы от кого будут с противным делом государю, и тех задерживать и писать об их государю; а без государева указу их не отпускати, а с турским салтаном и с польским королем без государева указу не ссылаться.

15) Как по польским землям дань вдруг отдается, воли бы есмя и мы, чтоб ценою ведомою давать от тех людей, которые твоему царскому величеству належат: а если бы инако быти не могло, тогда ни на единаго воеводу не позволять, о том договариваться разве бы из тутошних людей, обобравши воеводу, человека достойного, имеет те все доходы в правду его царскому величеству отдавать.

Сей статье государь указал и бояре приговорили: быть по тому, как выше сего написано, сбирать войтом, и бурмистром, и райцом, и лавником, а отдавать в государеву казну тем людем, кого государь пришлет, и тем людем над сборщиками смотреть, чтобы делали правду.

16) А то для того имеют посланники наши договариваться, что наехав воевода права бы ломати имел и установы какия чинил, и чтоб быти имело

с великою досадою, понеже прав иному не могут вскоре навыкнуть и тяготы такия не могут носити: а из тутошних людей когда будут старшие, тогда против прав и установ тутошних будут исправляться.

О правах государев указ и бояр же приговор написан в иных статьях.

17) Прежде сего от королей польских никакого гонения на веру и на вольности наши не было, всегда мы всякого чину свои вольности и для того мы верно и служили; а ныне, за наступления на вольности наши, побуждены его царскому величеству под крепкую и высокую руку поддаться. Прилежно просити имеют послы наши, чтоб правился его царское величество нам на хартиях писанныя с печатьми, вислыми, един на вольности казацкие, а другие – на шляхетские дал, чтоб на вечные времена непоколебимо было; а когда то одержим, мы сами смотр меж себя имети будем, кто казак, тот будет вольность казацкую иметь, а кто пашенной крестьянин, тот будет должность обыклую его царскому величеству отдавать, как и прежде сего; такое и на люди всякие, которые его царскому величеству подданные, на каких правах и вольностях имеют быти.

Государь указал и бояре приговорили: быть по их челобитью.

18) О митрополите помянути имеют, как будут разговаривати, и о том послом нашим изустный наказ дал есмь.

Государь указал и бояре приговорили: митрополиту на маетности его, которыми ныне владеет, дать жалованную грамоту.

19) Такожде просити прилежно послы наши имеют его царского величества, чтоб его царское величество рать свою вскоре прямо к Смоленску послал, не отсрочивая ничего, чтоб неприятель не мог исправиться и с иными совокупиться для того, что войска ныне принуждены, чтоб никакой их лести не верили, если б они имели в чем делать.

Указал государь и бояре приговорили: про поход ратных людей объявить посланником, с которого числа государь сам и бояре, и ратные люди с Москвы пойдут, а к гетману не писать.

20) И то надобное дело припомнити, чтоб наемного люду зде по рубежу от ляхов, для всякого бесстрашия, с 3000 или, как воля его царского величества будет, хотя и больше.

Допросить, в коих местах по рубежу стоят.

21) Обычай тот бывал, что всегда Войску Запорожскому платили: просить и ныне его царского величества, чтоб на полковника – по 200 золотых, на ясаулов войсковых – по 400 золотых, на сотников – по 100 золотых, на казаков – по 30 золотых.

Отговаривать великий государь, его царское величество, для православныя християнския веры, хотя их от гонителей и хотящих разорити церкви Божия и искоренити веру християнскую, от латынь оборонити, собрал рати многия и идет на неприятелей, и свою государеву казну для их обороны ратным людем роздал многую. А как был у гетмана, у Богдана

Хмельницкого, государев ближний боярин и наместник тверской Василий Васильевич Бутурлин с товарищи, и говорил с гетманом о числе Войска Запорожского, и гетман говорил: "Хотя число Войска Запорожского и велико будет, а государю в том убытка не будет, потому что они жалованья у государя просить не учнут"; а говорил гетман при их, и при судье, и при полковнике, и им ныне о том говорить не доводится.

22) Орда есть ли бы вкинуться, тогда от Астрахани и от Казани надобно на них наступати, такожде и донским казакам готовым быть; а ныне еще в братстве дати сроку, а их не задирать.

Сказать: на Дон к казакам государево повеленье послано будет: будет крымские люди задору никакого не учинят, на них не ходить, а буде задор учинять, и в то время государь укажет над ними промысл чинить.

23) Кодак-город, который есть сделан на рубежу от Крыму, в котором пан гетман всегда по 400 человек там имеет и корм всякия им дает, чтоб и ныне его царское величество как кормами, так и порохом к наряду изволил построити; также и на тех, которые за порогами Коша берегут; чтоб его царское величество милость свою изволил показать, понеже нельзя его самого без людей оставити.

Допросить: по скольку корму человеку на тех 400 человек дают и за порогами для Коша сколько человек, и о чем за них бьют челом.

Доложить государю бояре говорили: которые государевы всяких чинов лю́ди учнут бегати в государевы черкасские города имеете, и тех бы сысков отдавати.

Ми не считаємо цих *переяславських статей* за "верх премудрості" державної. Те, що ми тепер бажаємо, нам "собі дорожче", як кажуть купці, ніж те, що втратили українці. Переяславські статті писали козаки і думали про самих козаків. Вони вважали за Україну не всю землю, де живе український чи, як вони казали тоді, руський або російський, або малоруський народ, – а тільки ту землю, де по давнім умовам козаків з поляками мусили жити козаки: не усю землю по Сян в Галичині і по гірний Дунаєць і гірські Тисси в Карпатах, а тільки по Случ: воєводства Чернігівське, Київське та Брацлавське. Переяславські статті вмовлялись з царем тільки про волю козацьку, а "пашенного крестянина" зоставляли "должность обыклую отдавать его царскому величеству, как и прежде сего", значить, як було це за часи Польщі, проти котрої уставали і "пашенні крестяне" укупі з козаками. Ті шляхтичі, котрі верховодили канцелярією Хмельницького (та й сам цей батько козацький був шляхтич!), не забули осібно написати в статтях переяславських про шляхту, щоб вона "при своїх шляхетських волостях пробувала, як при королях польських бувало, і щоб уряди судові, земські і городські, як і за Польщі було, вибирали шляхтичі", а не пашенні люди. Тільки козаки мали б свій власний суд, – після цеї умови!

Окрім козаків та шляхти, права і вольності вимовлені були для попів і ченців, щоб і вони мали те, що їм було надано од королів польських, значить, і землі з пашенними людьми, та для міщан, щоб вони обирали для себе і для своїх діл войтів і маґістрати та ратуші, щоб то як тепер городських голів та городську думу.

Так-то зроблені козаками статті вдержували стару нерівність між людьми українськими і не дбали зовсім про пашенних людей, про бідних хліборобів. На користь їм можна б було хіба повернути 13 статтю, що "права, надані од князів і королів духовним і світським людям, щоб не були ні в чім порушені". Та тільки прав таких простим пашенним людям ніхто не давав. Поки що вони тільки зоставались вільними там, де повтікала шляхта. А як земля за ними не була признана, то потроху і стали ці прості люди обертатись у "послушенство". Сам козацький батько Богдан Хмельницький мав од королів польських надані села "на праве поместном с подданными". А посланці його, котрі їздили в Москву вмовлятись з царем про вольності козачі, – генеральний суддя Самійло Богданов і переяславський полковник Павло Тетеря, подавали в марці 1654 р. цареві челобиття, в котрім прохали, щоб: "мне, судье, на местечко Имглеево-Стятый *с подданными в нем будучими* и со всеми землями издавна до Имглеева належащими и на тех землях подданными будучими, а мне, полковнику, на местечко Смелую також с подданными в нем будучими и со всеми принадлежностями, полями, лесами, уходами и озерами, которые имеют быть со всем, как и прежде было. И чтоб есмы были вольны в своих подданных, как хотя ими уряжати и обладати, мы и дети и наследники наши, которые бы имели от нас те маетности одержати; и чтоб до них никто, кроме нас и наследников наших, никакого дела не имел вечными времяны. Также чтоб нам вольно было на тех землях своих, которыя с милостивого жалования его царского величества будем имети, людей селить, как которые к нам будут приходити, мельницы ставити и всякие пожитки, какие-нибудь прежде были и какие сами можем привлащить и вымыслить можем, приспособляючи без всякой в том ни от кого помешки. Также потом челом бьем, чтоб нам вольно было всякия питья для своих же подданных держати, вино курити и откуп, как извычай есть на Украине, имети и при всем том извычаю, как в том крае ведется, пребывати". Про це усе просили пани Богданов і Тетеря у царя "привілеї на хартіях, золотими словами писаних".

Колись польські пани також позабирали землі і перш усього старались захопити за тим такі струменти та заводи, що найпотрібніщі хліборобові, або такі, котрі переробляють хліб – млини та винниці, щоб хлібороба держати в своїх руках, та захоплювати луки, щоб не було куди без плати хліборобові скотину вигнати, та ліси. Народ іменно через те і піднявсь проти Польщі укупі з козаками, що "вражі ляхи" ріки і луки жидам заорендували, – а тепер козацькі старшини, вмовляючись з московським урядом про козацькі

вольності, почали вимовляти собі те, що за часи Польщі мали в себе пани та їх рандарі жиди. Потроху почало йтись до нового кріпацтва, а Московське царство не тільки не зупинило цієї ходи, а ще помогло розростись злим зернам, що були в козаччині, а добрі заглушило.

А були в переяславських статтях і добрі зерна іменно такого устрою громадського, до котрого також прямують скрізь освічені люде. Тут умовлялось, щоб чужі люде у діла краєві не вступали, щоб усякий уряд був виборний, щоб ніхто без суду не був скараний і щоб судили свої люде, товариші, хоть козаків, шляхтичів та міщан, коли не усіх. Так була на частину огорожена воля краю і народу од самоволі царської. Гетьман і старшина тільки нічого не сказали напроти слів бояр, посланців московських, об тім, що тільки козаки мусять присягати на умови з царем, а ні сам цар, ані посланці його не можуть, що "піддані тільки присягають царям, а царям не личить присягати підданим, і що коли польські королі присягали на умови з козаками, то то тільки тому, що польські королі невіри і несамодержці, і що коли прості козаки просять, щоб цар заприсягнув, то старшина мусить пам'ятати милость великого государя, що ради християнської православної віри і святих Божих церков зволився прийняти козаків під свою велику руку, а тому мусить привести на вірність цареві Військо Запорожське, а нерозумних людей, – цебто простих козаків, – вдержувати од непотрібних розмов". На ті усі права, які ми вище прописали, козаки пристали як "на пожалованння і милість царську", а не так, як на право своє; наперед згоджувались дань давати і не так, як колись давали, тілько щоб не царські чиновники її збирали. Козаки вимовили своєму гетьманові, щоб до нього посли чужих царів приїздили, та тільки мусили гетьмани цареві казати, що до них ті посли говорили. Так козаки зоставляли угорі непорушеним самодержавне право царя над землею і підданими.

Однако, як порівняти і ті права, які вимовили собі козаки у царя московського, з тим безправ'ям, яке було у государстві Московськім, то усе-таки не можна не сказати, що устрій козаччини був більш подібен до устрою теперішніх вольних держав європейських, так званих конституційних, ніж Московське царство і теперішня Російська імперія.

Всі знають, як з дуже малого почала рости теперішня воля народу в Англії. Як порівняти ті права, що витребували собі пани англійські у короля Івана, званого Безземельним (1215 р.), звісну Велику Грамоту про вольності (Magna Charta Libertatum), то вийде, що вони були не багато більші, ніж вольності наших козаків у 1654 р., і служили попереду на користь ще меншому числу людей.

Англійська грамота була писана після бунту проти короля, через те де в чому вона виразніще напира на права підданих перед королем, особливо на те, що король не буде брати податків без того, щоб не згодилась рада земська. Одначе про права і вольності осіб, громад і городів і в англійській грамоті

не виразніще сказано, ніж в нашій. Деякі слова англійської грамоти мовби слово в слово такі самі, як в українських козацьких умовах з царем; ось, напр[иклад], пункт 1, по котрому обіцяється, що церков англійська буде вольна і вживатиме усі свої права і вольності і що ніхто їх не дотикатиметься; або пункти 2, 16, 48, 49, у котрих король каже: "Ми подарували усім нашим вольним підданим у королівстві Англії за себе і за наслідників усяку вольність, котру пересчитуємо далі, – ми даруємо усім городам, містечкам і селам їх старинні права і привілеї, – наперед ніхто не буде ні задержаний, ні ув'язнений, ні в кого не одніметься добро його, ні права, ні вольності, ніхто не буде покараний смертію, ніяким способом без суда рівним з ним людей по законам краєвим"[3].

І англійська грамота вимовляла права і вольності найбільше баронам, панам, воякам! А далі, за великими панами, баронами, в Англії ширшу волю получили менші вояки, ось якби наші козаки, далі міщане, а тепер має її увесь народ. Скрізь в великих краях в Європі вольності попереду вимагали собі вояки, з котрих виходили пани, а далі вольності ширилися і обнімали більшу частину людей. Правда, скрізь ми бачимо, що зрівняння прав усіх людей у краї не йшло поруч з ширенням вольності. Ті, хто був поставлений нижче, міщане, селяне, аби тільки вибавитись з-під керування панського, раді були помогти королям уменшити вольності панські. Од того згодом скрізь уряд чиновничий узяв гору над виборним, та не до кінця. Все-таки з цієї виборної старовини щось зоставалось, що опісля підправлялось або підновлялось: які-небудь сойми, земства або таке інше. Земля, де найдовше зоставались такі старинні виборчі порядки та ради, швидше могла перебудуватись на нову вольну державу, де вже не одні краєві діла, але й більші, державні, не міг кінчати король та чиновники, не спитавши ради народної, сойму виборних, – де не одного тільки пана, але нікого не можна було, як це й досі можна в Росії, ні замкнути, ні покарати без суду, де кожний має право вольно, що хоче, говорити, печатати книги і газети і їздити, куди хто хоче. Вигода України двісті років назад була в тім, що вона через війну з татарами, через повстання проти Польщі мала ще земський вольний, воєнний стан і виборний уряд, – вже тоді, як скрізь по більшій часті європейських земель військо було вже не земське, а королівське, вербоване, котре слухало тільки королів та князів, коли вже уряд чиновничий узяв майже скрізь гору над виборним. До того на Україні простір і свіжа оселя на степах робили те, що більша частина сільського люду була на ділі вольною. А тоді вже були часи, коли встроїлись народоправства, або республіки Голландська і Швейцарська, а на який час було і Англійська, котра хоть перемінилась вп'ять в королівство, та таке, в котрім вже в кінець не стало самодержавства, або самовольства королівського, і в кінець розрослись зерна старої англійської вольності: король

---

[3] *Dufau P. A., Duvergier J. B., Guadet J.* Collection des constitutions, chartes et lois fondamentales des peuples de l'Europe et des deux Amériques. – Paris, 1821. – T. I. – P. 362.

втратив право що-небудь зробити без ухвали ради земської або в чім-небудь порушити право якого-небудь англічанина.

Тоді, як наша Україна прилучилась до Московського царства, такі вольності заводились не тільки по стародавньому звичаю, як було колись за часи городських народоправств руських до татар, або в Пскові і Новгороді, котрі вибирали і виганяли князів "по старине"; ні, двісті років назад вже думка про вольність піддержувалась і освітою, читанням книг про народоправства у греків та у римлян. Так же само двісті років назад скрізь вже по Європі освіта стала вменшати кріпацтво, котре українці майже скрізь тільки що скинули у себе, повставши проти польських панів.

Од того можна думати, що в Україні мала б з'єднатись старосвітська вольність вояцька з новою, всенародною, про котру вже турбувались освічені люде в Європі, можна було ждати, що те, що завелось на Україні само по собі, буде піддержане нарочитою думкою, бо й на Україні тоді вже чули й писали, напримір, про Голландську республіку, котра також одбилась од королів іспанських, як Україна одбилась од королів польських.

Навірно можна сказати, що якби Україна, одірвавшись од Польщі, стала була осібним княжеством або королівством, або хоть і козацькою республікою, то з часом і в ній би узяли б більшу силу чиновники і пани над вибором і народом, як і скрізь це було. Та тільки навряд без помочі збоку, яку давала неволя московська, і пани вспіли б за яку-небудь сотню років переломити старосвітську звичайну вольність, бо вже через сто тридцять років скрізь прочули про таке діло, як зміна королівського порядку у Франції. Знівечити хоть старосвітську, але свіже заведену вольність на Україні помогли застарілі невольні порядки тих держав, з котрими зв'язувалась Україна: панська Польща, а особливо ж порядки Московського царства, у котре увійшла Україна і в котрому вона знайшла знову панство, таке, як і в Польщі, та ще й царство, не дуже ліпше, як в Турції.

Ніяк не можна сказати, щоб народ московський чи великоруський був не способний до вольності. В старі часи і там були вольні городи, як і в Київській Русі, що потім стала Україною. Хто такі з первоначалку були псковичі та новгородці, чи наші українці, чи ні, – тільки в XIV столітті, тоді як ці народоправства були найдужчі, вони вже були великоруськими. Великоруси ж були й козаки донські та яїцькі, або уральські, котрих устрій був майже такий, як і в нашому Запорожжі. У великорусів задержавсь і досі стародавній вольний звичай володіти землею громадами і переділяти її по громадському приговору. Цей звичай, може, задержавсь через те, що земля великоруська велика і тут було місця донедавна ще усякому, та ще й через те, що хоть великоруси – народ і давній, як і другі новоєвропейські народи, однако кожда оселя в ньому не дуже давня, бо народові усе приходилось переходити з місця на місце, тікаючи то од татар, то од ляхів, то од власного начальства, і кождий раз ніхто як громада робила займище на землі, рубала

ліс і т. д. Устроювати артілі з виборними старшинами великоруси уміють, як рідко яка з других пород людських. Але такі громадські порядки здавна вже вдержались у Московщині тільки для малих громад, осель, артілів. А всі ширші справи, земські і державні, у Московщині здавна вже звикли оддавати в руки царя і його чиновників. Московщина внизу в селах – ще й досі молода земля, в котрій люде самі собою ще вміють правитись без начальства. А як держава Московщина стара, як, наприклад, і Франція. Рід князів і царів в Московщині не переривавсь довго, і був свій, не те що в нас, литовський або польський. Церковний уряд теж завсігди був свій, от він і привчав народ слухатись царя як Божого помазаника. До того попереду татари підпирали московських князів, а як потім ці князі пішли й проти татар, то народ увесь став більш шанувати їх, а попи ще більше хвалити. А народ великоруський розлазився по землі такій широкій, що одна оселя тільки через те й не одривалась од другої, що задержувала спомин про Москву-матушку і царя-батюшку, і чим далі усе забував, що це мовби-то серце Росії, Москва, було й єсть для всіх, навіть великоруських, земель просто павуком, а зовсім не серцем.

От через це усе уся історія Московщини, як і Франції за часи од XII до XVIII в., пройшла у тому, що чим дальше, все більше росла сила царського уряду над старосвітськими громадськими земськими порядками, чиновників над виборними. Так виросли чудні і не всякому зрозумілі ознаки життя державного, а почасти й народного в Московщині: внизу, в селах, поки не чіпається царське начальство, – у великоросів бачимо зовсім громадський дух і самоправ, немов в старих кантонах Швейцарії, а зараз над селом – царську і чиновничу самоволю, таку, котрої не бачила Європа навіть в часи, коли найбільша була сила королів і чиновників, при якому-небудь Людовіку XIV французькому або Фрідеріках пруських. До того треба придати велику різницю Московщини, наприклад, од Франції і других західноєвропейських земель. Тут, у Європі, завсігда була наука, котра вдержувала самоволю царську, помагаючи людям спізнати, що єсть доброго і в других нецарських порядках. Московщина ж, у лісах та степах, далека од старих освічених земель, була дика і не знала другого письменства, окрім церковного. Читала Московщина в книгах не про народовства грецькі та римські, а про біблейські царства; бачила перед собою приміри не італьянських народоправств, не Англії, не Швейцарії, не Голландії, а татар казанських, астраханських, з їх ханською самоволею. Скрізь по Європі в XVI–XVII в. королі всилились і ламали вольності земські, та ніде не було такого скаженого душогубця, як Іван IV московський. До того скрізь в Європі, коли королі топтали вольності панів на виборні уряди, то хоть вменшали кріпацтво простих людей; в Московщині царі завели кріпацтво, тоді як воно вже щезало в Європі. Вп'ять і тут показалось таке, що Московське царство було й нове, і старе. Старе воно було тим, що давно вже повелось і що народ вже

призвичаївсь слухатись царя, а в XV–XVI в. воно стало як би наново заведене, бо саме тільки тоді московські князі пооднімали землі у других князів, увільнились од татар і стали напирати на землю князів литовських. Московську землю мовби знову завоювали князі, так як би Францію французькі королі у IX в. або Англію норманські у XI в., і роздавали землю воякам своїм: боярам та дворянам, а щоб народ не тікав з цих земель, щоб у бояр та дворян завсігда були вояки-піддані для царської служби, то народ закріпостили.

От до такого-то царства прилучилась наша Україна! Була вона мов новонароджена земля вольна, хоть і мала вже погані зерна, як початок кріпацтва, хоть воля її не була ще вкорінена в народ наукою, котра б показала, що іменно і треба людям зоставатись вольними та правитись тільки виборними. Нічого дивуватись, що за ті часи, як Україна пристала до Московського царства, з його самовольним царем, з кріпацтвом, жившого без науки, – то царська самоволя заїла вольності українські; московське боярство помогло зрости на Україні зернам кріпацтва, а просвіта почала на Україні рости дуже тихо, тим тихше, що невеличка частина українських письменних людей розділилась і на Московщину; вольним же думкам, котрі росли вже в Європі укупі з наукою і звідти переходили й до нас, тепер поставлений був тин царською та чиновницькою самоволею. А якби тепер серед українського народу з'являлись думки та заміри стати против зросту неволі, то вже тепер вони мусили б вдаритись не тільки об тих своїх людей, котрим вигідна була неволя людська, але й об московський уряд і військо, а то і об народ, котрий розумів діло так, що українці чинять зраду, коли не слухають "нашого царя" і т. д.

От через це усе після Хмельницького до самих часів Катерини ми бачимо, як замість того, щоб розростатись тому доброму, що було в козацьких українських порядках, воно топчеться царями або схне, – а зле поливається, розростається.

Дмитро ДОНЦОВ

УКРАЇНСЬКА РЕСПУБЛІКА (1654–1734)*

а) Союз з Москвою

Становище нової провінції Польської держави не було такого роду, щоб вона могла без дальшого помиритися з довершеним фактом. Ще живі традиції її самостійності, лише недавно втрачена її рівноправність, ба навіть перевага українців у Литві робили для неї пристосування до цілком чужих відносин і порядків польських майже неможливим. Тогочасна Польська держава, що розкошувала в оп'янінні своєю культурною і мілітарною перевагою над сходом, недооцінювала опірну силу українського народу.

Експансивні змагання молодої республіки, яка бачила себе поставленою перед великими історичними завданнями, не лишали їй часу займатися одночасно маловтішним внутрішнім станом нації, працювали безоглядно над стопленням усіх трьох народів в одну велику Польську державу. Що до України, то ся спроба, з вищезгаданих причин, була засуджена на невдачу. Вже в тому самому столітті, в якому була оповіщена унія, розпочався на Україні ряд повстань, які правительство могло задавити з напруженням своєї великої мілітарної сили. Останнє з сих повстань під проводом гетьмана Богдана Хмельницького (1648) потягло за собою навіть цілковите відпадання повстанських областей і кілька років пізніше (1654) утворення Української республіки, яка в безупинних війнах на три фронти, проти Польщі, Московського царства й Криму, зуміла зберегти свою незалежність протягом майже 100 років. Програма повстань спочатку зовсім не мала на меті сепарацію від Польської республіки. Скоріше їх бажання не виходили за межі національного урівноправлення вищих верств українського народу та його релігії і територіальної автономії краю (Зборівський трактат 20. VIII. 1649). Але до такої радикальної зміни свого ладу тодішня Польща вже не була здатною. Крім того, революція виросла над голови її керівників. До неї

---

* Друкується за виданням: *Донцов Д.* Історія розвитку української державної ідеї. – Вінниця, 1917. – Розд. 2: Українська республіка (1654–1734). – С. 14–38.

прилучилися не лише українська аристократія й Запорозьке Військо, але також сотні тисяч кріпаків-селян, що накинули Хмельницькому власну програму. Сею програмою було: скасування кріпацтва й вигнання польських великих земельних власників з України. Іншими словами: ліквідація всієї, з часів унії, – гарячково провадженої полонізаційної політики республіки й відмова польського елементу від провідної ролі в південних провінціях держави. За таких обставин кожна угода України з Польщею була лише перемир'ям. Сила подій і раптово розвинена колосальна могутність нації штовхнули вождів України на шлях боротьби за незалежну Українську державу. Богдан Хмельницький часто звав себе "князем", а свою країну, що, на його погляд, мала простягатися "по Львів, Холм і Галич"*, – "князівством". Союз з Польщею був зірваний, і на південнім сході Європи раптом повстала нова державна одиниця, що хоч не була правильно визнана, але знайшла собі опертя в великій переможній армії. Повстання нової християнської держави помітили серби й молдавани, які вислали свої посольства до Хмельницького. Турція, Росія, Семигород, Молдавія і Волощина, також Швеція зразу зуміли належно оцінити все значення сього нового політичного фактора на сході Європи, який у політичних планах кождої з сих держав міг бути лише політичним. Україна була втягнена в вир міжнародних конфліктів тогочасної Європи, які старалася використати для збереження своєї незалежності. Одначе для сеї незалежності щойно повсталої, ще несконсолідованої (незорганізованої) держави бракувало міцного хребта. Його сподівався Хмельницький знайти в союзі зі згаданими державами. По невдалих спробах з Турцією гетьман уложив союзну умову з Московською державою. Російські вчені означили сю умову як "приєднання Малоросії", представляючи сю останню подію, що зайшла проти волі гетьмана і до того далеко пізніше як таку, що лежала в його планах. Вже поверховий аналіз Переяславського трактату 18 січня 1654 року** доводить всю безосновність сього твердження.

Переяславський трактат був після своєї правної натури – добровільним з'єднанням двох незалежних держав на підставі реальної унії, в тому значенні, яке надає сьому слову сучасна наука, тобто спільного було лише фізична особа голови обох держав.

Україна ні в якому разі не з'єдналась з Москвою в одну державу. Вона була лише, як говорить послання царя до українців, "прийнята під нашу високу руку й зобов'язана служити нам, нашому синові й його наступникам", одначе визнавала московських царів за своїх володарів. Інша обставина підкреслює сей факт ще гостріше. Україна по "приєднанню" не була підпорядкована ніяким спільним державним інституціям (як в певнім розумінні Хорватія угорському парламентові). Вона творила землі гетьманського реґіменту (протиставлення до території царського реґіменту) і московське

---

* У виданні 1917 р. помилк. "по Львів, Хотин і Гадяч" (*прим. ред.*).

** У виданні 1917 р. помилк. "17 січня 1654 року" (*прим. ред.*).

жала особі виборного гетьмана. Вища законодавча влада належала українському парламентові, який складався з представників усіх трьох воєводств. Сі воєводства мали власного канцлера, маршалка, скарбника – всі три з сенаторським достойництвом – власну монетарню й власне військо. Польські війська не могли стояти на Вкраїні, а коли б сього вимагали військові обставини, то вони все ж мусили бути під вищою командою українського гетьмана. Крім того, договором було забезпечено заснування двох українських університетів, далі – гімназій, колегій, воля преси й грецької віри, також заснування друкарень. Коли шукати аналогії для Гадяцького договору, то сей лад був би подібний до сучасного ладу Габсбурзької монархії Австро-Угорщини. Зрештою, конституцію Польщі, Литви й України з 1658 року так само важко підвести під якусь певну категорію державних з'єднань, як і конституцію Австро-Угорської монархії. В дійсності се була реальна унія в тіснішому розумінні, бо не лише король, але й деякі державні органи (загальний парламент і сенат) були спільними для всіх трьох держав. Також кожна з них зокрема не мала права дипломатичних зносин. Сі обмеження, одначе, уймали державний характер Українського князівства так само мало, як і брак права міжнародних зносин державну самостійність Угорщини, і далеко ще не робили з України лише автономну провінцію чужої держави. Творці сеї держави були міцно переконані, що з Гадяцьким договором розпочалася нова ера для українського народу. В 1658 році був розісланий до всіх дворів Європи маніфест, в якому українські вожді намагалися ясно викласти свої змагання і кликали "Бога на свідка", що вони були змушені для збереження свободи взятися до справедливої оборончої війни і шукати помочі своїх сусідів, щоб скинути з себе московське ярмо. Життя нового руського Українського князівства розпочалося під найкращими виглядами. Дві московські армії (два князі), які мали покарати "зрадника", були розбиті Виговським (під Конотопом і Сосновкою), російські воєводи на Вкраїні були або забиті, або прогнані; і свобода України була осягнена. Але прекрасна будівля в крові українських повстань відновленої Польської республіки знову розвалилася так само скоро, як була здвигнута. Час, який минув від дня, коли Україна ще творила просту провінцію Польщі, показався закоротким, щоб переконати польську шляхту про благодать нової конституції королівства. Не всі поляки прийняли Гадяцький договір з одушевленням, справедливо побоювалися, що нове велике князівство не пропустить нагоди піднести свої домагання щодо решти українських земель, які в Гадяцький договір не були включені. Обставини міжнародного характеру, в які Польща в той час попала (конфлікт з Турцією й Швецією), допомогли взяти гору течії, яка змагала до угоди з Росією. За таких обставин гадяцька ідея, задля якої Польща неминуче мусила впасти в конфлікт з Росією, не могла знайти гарячих сторонників серед польських політиків. Польща була тоді вже заслабою, щоб вжити свої сили для якогось величавого, далекосяглого плану. Не досить підперте поляками

правительство вело урядові зносини з нею через "Посольський приказ" (Управа закордонними справами), пізніше через "Закордонну Колегію" (Иностранная Колегія), отже так само, як з чужою державою. Згідно з трактатом, Україна зберігала власну адміністрацію, законодавство, будівництво, військо й церкву. Голова республіки (як також й інші урядовці) вільно був обраний на все життя і не потребував ніякого потвердження в своєму уряді з боку царя. Що особливо інтересно: Україні було застережено навіть право дипломатичних зносин з іншими чужими володарями, право, з якого вона – як ми зараз побачимо – зробила дуже вигідний вжиток. Права сеї держави були, отже, далеко ширші, ніж сучасної Угорщини в Подвійній монархії. Сей союз, що був розгляданий його українським творцем як щось скороминуще, мав короткий вік. Занадто різні сили працювали в різних напрямках, щоб сей ненатуральний зв'язок міг без перешкод існувати далі. Занадто сильно зрослася українська нація з західною культурою, щоб із легким серцем кинутися в обійми азіатської деспотії. Якраз навпаки. В деяких містах бояри, що прибули приймати від населення присягу, були "прогнані палицями". Київський митрополит і архімандрит Києво-Печерської лаври заявили, що їм краще вмерти, ніж принести цареві присягу. Також і запорожці відмовилися від присяги. Українське духовенство серйозно заперечувало релігійну спільність України з Москвою. Лише як сувора конечність був прийнятий договір з Москвою, і від нього намагалися увільнитися при першій нагоді.

Ся пригода скоро трапилася. Великим завданням, яке Україна собі ставила, було – як сказано – з'єднання усіх українських земель "по Львів, Холм і Галич"* під владою гетьмана. Навіть більше. Довге спільне життя в Великому князівстві Литовському привело українців – як сильніший елемент – до поширення своїх аспірацій також на білоруські області Польщі, але на перешкоді до здійснення сеї ідеї ставала Москва, бо сама жадала білоруських земель для себе. Половину ж українських земель вона охоче полишила б Польщі, щоб тим певнішою бути щодо другої частини. Крім того, Москва розглядала Україну як щабель для своїх аспірацій щодо Турції, і через те незалежність сеї країни була їй сіллю в оці. Всі ті обставини привели до цілковитого розриву з Москвою. На Україні розпочалася епоха горожанських війн, в яких брали участь усі сусідні держави; епоха надлюдського напруження нації, що, вступаючи в союз то з сею, то з тою державою, намагалася здійснити своє непохитне бажання – зберегти власну, ні од кого не залежну державу. В вирі сих запитань і Переяславський трактат був часто ламаний, – то з боку України, то з боку Росії, – бо коли перша не хотіла взагалі слухати ні про яке співжиття з Росією, остання намагалася здеградувати (звести) Україну до становища звичайної провінції. Все ж таки договір двічі відновлювався (17. X. 1659; 22. VIII. 1728) і зоставався дійсним як консти-

---

* У виданні 1917 р. помилк. "по Львів, Холм і Гадяч" (*прим. ред.*).

українське повстання не вдалося. Гадяцький трактат потерпів фіаско. Деякі спроби відновити його (Чуднівський трактат 8. IX. 1660) показалися також безрезультатними.

Все ясніше проступаюча провідна лінія польської, як також московської, політики запанувати над Україною робила вже заздалегідь безвиглядними всі спроби останньої зберегти свою незалежність в союзі з одною з сих держав проти другої. Але безвиглядним було також і піддання всієї України під владу Польщі або Москви. Небезпека ж, що ся країна може направити свої сили проти обох держав, змусила обох противників до Андрусівського договору (1667), який нарешті поділив сю країну вічних повстань між обома державами. Дніпро став кордоном, праворуч була Правобічна, ліворуч Лівобічна Україна. З сього часу всі спроби розірваного народу повернути колишню єдність і незалежність звертаються в інший бік. Ці спроби мали лише скороминущий наслідок, і обидві частини України жили до впаду Польщі, коли також і Правобічна Україна відійшла до Росії, кожна своїм окремим життям.

Щоб належно оцінити думки Гадяцького договору, треба прочитати ті договори (Зборівський [1649] й Білоцерківський 1651), в яких українці пару років перед тим вбачали здійснення своїх найвищих політичних ідеалів. Тоді можна зрозуміти, що Гадяцький договір творить величезний поступ в розвиткові української державної ідеї. Він представляється тим визначнішим, коли пригадати, що ідея Руського Великого князівства, і то дуже докладно вироблена, що обіймала всю етнографічну площу України, зродилася в нації, яка близько перед 300 літами втратила своє державне існування й яка, розірвана між Польщею й Литвою, майже двоє століть була позбавлена всякого спільного життя.

в) Україна й Турція

Османська держава грала в українській історії дуже визначну роль, і то цілком іншу, ніж у інших християнських неслов'янських народів. Півмісяць з'явився на Вкраїні XVII століття як протектор і як оборонець визвольних змагань її народу. Андрусівський мир між Польщею й Росією (1667), яким обидві держави зобов'язалися взаємно тримати Україну в тугих руках, справив думки вождів українського народу на шлях, яким до того часу ледве було ходжено. Позаяк після польсько-російського союзного договору не можна було балансувати між обома помиреними державами, українські патріоти спробували осягти здійснення своїх ідеалів за поміччю Турції. Порта завше дивилася з великим недовір'ям на всі спроби якої-будь держави стати твердою ногою на побережжі Чорного моря. Спершу се була Польща, яка пробувала захопити для себе володіння сим побережжям. Тому кримський хан (васал султана) завше був готовий підперти оружною силою всі українські повстання проти Польської республіки. По 1654 р. повстав для Турції новий небезпечний противник, Московська держава, що, здавалося, перейняла

туція незалежної Української держави до смерті гетьмана Данила Апостола (1734).

Значення сього договору для історії української державної ідеї полягає в тому, що він був першим трактатом інтернаціональної натури, який Україна – по втраті своєї державної незалежності – уложила з іншою державою. Се не була угода (як, прим[іром], Зборівський договір) між Запорозьким Військом його величності короля і його правительством, а дипломатичний трактат, на який дали свою суверенну згоду дві незалежні держави. "Переяславські статті" стали за історичну традицію, до якої прив'язувалися многі пізніші визвольні рухи на Україні.

б) Союз з Польщею

Довге співжиття з Польщею, і особливо з Литвою, зробило, мимо утисків українського елементу в сих державах, глибокий вплив як на культуру, так і особливо на сформування політичних ідеалів України. Для багатьох з української аристократії "золота свобода" польської шляхти була недоступним ідеалом, а державна організація Польського королівства – гідним наслідування зразком. Се було першою причиною, яка вже зараз по смерті Хмельницького (1657) допомогла піднестися сильній партії, що змагала до повного з'єднання з своєю колишньою батьківщиною. Другою причиною був уже вищезгаданий опір московського правительства політиці, яка намагалася створити з української області сильне державне тіло під владою гетьмана. Сю політику сподівалися тепер вожді України (і в першу голову новий гетьман Виговський) здійснити в порозумінні з Польщею, яка, як се легко можна було передбачати, готова була уложити договір під цілком іншими умовами, ніж перед відокремленням України. Таким чином з'явився на світ (16. IX. 1658*) славнозвісний Гадяцький договір. По думці творців сього договору, конституція Польської республіки, до якої нині прилучалася також Україна, мусила бути збудована на системі тріалізму. Королівство Польське, Велике князівство Литовське й новоутворене Велике князівство Руське-Українське творили складові частини сеї держави. Згідно з редакцією сего договору, Руське Велике князівство мусило обіймати всю етнографічну територію українського племені, а саме сучасні губернії Полтавську, Чернігівську, Київську, східну частину Волині й південну половину Поділля (троє польських воєводств). Короля мали на будуче обирати всі три народи. Правда, кожна складова частина держави мусила зректися права самостійних дипломатичних зносин; але в іншому Руське Велике князівство користувалося всіма правами незалежної держави. Вища адміністративна влада нале-

---

* Тут і далі у виданні 1917 р. згадка про Гадяцький договір помилк. датована 1659 роком (*прим. ред.*).

на себе завдання польської політики на півдні. Нарешті в Царгороді дійшли думки, що захитана зростом сили Москви східноєвропейська рівновага найбільш доцільно дала би ся відновити через здвигнення Української держави. Отже, політичні інтереси Порти й України сходилися. Вже Хмельницький піддався під протекторат султана, якому навіть присягнув. Але найкращого й найенергійнішого сторонника знайшла ідея союзу з Турцією в особі гетьмана Петра Дорошенка. В 1669 р. уложив сей гетьман договір з султаном, який властиво був не чим іншим, як воєнним союзом. Тиснена зі сходу й з заходу Україна не мала часу на вироблення викінченого до деталей проекту державного ладу. Але ідея української самостійності, що творила центральний пункт Дорошенкового підприємства, знову ясно відбивається в сьому союзі. З цісарсько-оттоманського послання до Дорошенка видно, що Україна мала стояти щодо Порти в таких самих відносинах, як Молдавія й Валахія, тобто в відносинах васальної держави. "Я посилаю вам, – стояло в листі султана, – гетьманську булаву й прапор не на знак піддання, але на знак приязні й на пострах нашим ворогам". Дорошенко відповів, що його народ "не хоче бути ні рабом, ні данником, але [хоче] залишитися вільним", і що він має прислані йому символи його гідності за "знак союзу між Україною й Портою", який особливо мав би виявитися в уділенні Україні помочі турецьким військом. Обидві сторони, отже, сходилися в державно-правній кваліфікації сього договору, який, властиво, не встановляв ніякої васальної залежності України, але був лише обіцянкою помочі з боку одної держави другій самодовліючій і суверенній державі. Між статтями сього договору особливо характеристичною є та, яка говорить, що ні султан, ні хан без порозуміння з гетьманом не мають права укладати які-будь договори з сусідніми суверенами. Довгі війни з Польщею й Росією, в які втягнулася Порта наслідком договору з Дорошенком, увінчалися спершу цілковитим успіхом, і вся Україна, яку Дорошенко зумів знову з'єднати, піднеслася до становища незалежної держави під номінальним протекторатом султана (1672). Українська державна ідея святкувала свій найвищий тріумф і погрози Порти до польських послів, що "її слава, її честь зобов'язують її одверто уділити українцям оборону, яку вона одверто й перед усім світом їм обіцяла", – стали дійсністю. Але українському гетьманові, який безперечно був одним з найрозумніших розумів свого часу, не судилося дожити до повної реалізації своїх планів. Сили Османської держави, що стояла тоді в війні з половиною світу, не вистачало, щоб успішно обороняти нову велику провінцію. Ще двічі відновлювала Порта союз з Україною, але була змушена зректися своєї цілі – відновлення Української держави. В 1667 р. турецьке військо знову з'явилося на Вкраїні, маючи при собі також військо Юрка Хмельницького, якому султан надав титул князя України, але його успіхи були лиш тимчасові. Пересунення сил на користь Москви було очевидне. В 1699 р. Турція офіціально зреклася свого підприємства. Між Польщею й Росією, з одного боку,

й Портою, з другого боку, прийшло до миру, за силою якого остання зреклася всіх свої змагань (аспірацій) щодо України. Лише маленький епізод, що відігрався 12 років пізніше, дав привід припускати, що Турція все ж не зовсім полишила свою українофільську політику. В 1711 р. в 3 параграфі мирової умови між Петром I і Турцією було зазначено, що московський цар на будуче не має права втручатися у внутрішні справи України. Се параграф, вставлений на домагання українців, був одначе зредагований дуже неясно, й Петрові I було дуже легко кілька років пізніше – до речі, за поміччю англійського амбасадора в султана, – тлумачити сей параграф у той спосіб, що тут річ іде лише виключно про польську Україну.

Українські представники, правда, дісталися до султана й нагадали йому, що згідно з Прутським миром Україна по обох боках Дніпра мусить бути вільною від усякої зовнішньої влади, але даремно. Сила Турції, що бачила себе змушеною до оборони, – так само як і Польщі – занепадала.

Се була вже друга велика держава, з якою зв'язала Україна свою долю, щоб озброєною рукою покласти край російському натискові. І ся держава також завела. Сим був нанесений українській самостійницькій ідеї великий, але не невилічимий удар.

г) Україна й Швеція

Заплутане політичне становище Східної Європи в XVII столітті, в тих часах війни всіх проти всіх, принесло з собою також зближення України з Швецією. Так само, як Україна, Швеція мусила обороняти своє великодержавне становище проти агресивних змагань то Польщі, то Москви. В першім випадку ходило о володіння чорноморським побережжям, в другім о гегемонію на Балтійськім морі. До двох воюючих держав прилучився в 1655 році Карл Ґустав. Се втручання змінило всю політичну ситуацію. Цар, що вважав Швецію більш небезпечним ворогом, ніж Польщу, до того ж поманений надіями на польську корону, негайно уложив мир з Річчю Посполитою в Вільні (3. XI. 1656)*, щоб зробити нешкідливим свого невигідного конкурента на Балтійськім морі. Се одначе йшло всупереч усьому планові акції гетьмана. Планом Хмельницького було воювати з Польщею за всяку ціну, щоб заволодіти також Правобережною Україною. З чиєю поміччю зреалізувати свій план, се було для гетьмана байдуже. Коли відмовила Москва своєї помочі, що хотіла тепер іти власною дорогою, то Швеція з'явилася для гетьмана найкращим союзником, політичні цілі якого були схожі з його цілями. Огірчення проти царя на Вкраїні ще збільшилося через те, що українських представників навіть не допустили до мирових переговорів у Вільні. Українці вбачили в сьому зламання своїх прав і пониження значення України як суверенної держави. Розпочалися переговори зі шведським королем. Карл Ґустав визнав

---

* У виданні 1917 р. помилк. "(3. X. 1656 р.)" (*прим. ред.*).

цілковиту незалежність України, яка на будуче мала стояти в такому самому відношенні від нього, в якому стояли до польського короля бранденбурзький курфюрст або курляндський герцог.

Шведський король був також готовий надати Хмельницькому титул князя київського й чернігівського й гетьмана Запорозького Війська. Шведсько-український союз поширився також через прилучення нових союзників: 20. X. 1656 р. прийшло до угоди, в якій взяли участь, крім Карла Ґустава й Хмельницького, також Бранденбург і Семигород. Змістом угоди був поділ Польщі. Шведський король мав одержати Великопольщу, Померанію, Ліфляндію, Литву й частину білоруської області, курфюрст бранденбурзький – польську частину Прусії, Ракочій – Малопольщу й Краків, Україна – всі українські й частину білоруських земель. Свої зносини з Швецією Хмельницький сховав від царя, але своє військо вислав тим часом на підтримку Ракочія й Карла Ґустава.

Так прийшло до гідного уваги в світовій історії становища, коли одна з стоячих під тим самим сувереном держав (Україна) гаряче допомагала ворогам другої (Москви), а з її союзниками (Польщею) боролася озброєною рукою. Непокірність Хмельницького, що не уділяв ніякої уваги намірам свого "суверена", натурально викликала в Москві величезне обурення. Відносини між царем і гетьманом серйозно загострилися. Але до конфлікту поки що не дійшло, бо старий гетьман помер (27. VII. 1657)*. Його наступник, І. Виговський, що в 1658 р. уложив знаменитий Гадяцький договір, спершу продовжував політику Хмельницького. Союз з Швецією був поновлений і потверджений радою в Корсуні. Тут було ще раз особливо підкреслено, що українці "мусять бути трактовані як вільний і нікому непідлеглий народ".

Ми бачимо, що Виговський вже рік пізніше пробував знайти спасення своєї країни в новій злуці з Польщею. Причини, що спонукали його припинити вже розпочату акцію з Швецією, полягали в загроженім становищі сеї держави, що раптом зробилася об'єктом нападу не лише Польщі й Росії, але також і Данії. Тиснена з заходу, вона мусила полишити свої далекосяглі плани на сході, і тут історія України розходиться зі шведською. Сі країни злучилися ще раз в часи, коли їх доля лежала в руках 2 людей, що належали до найвизначніших особистостей світової історії: Карла XII й Мазепи**. Се було під час великої Північної війни. Вражаюче подібною була тодішня міжнародна ситуація до теперішньої. Московське царство, кероване залізною

---

* У виданні 1917 р. помилк. "(17. X. 1657 р.)"; 27 липня 1657 р. – за ст. ст. (*прим. ред.*).

** Трагічна фігура Мазепи, що вже в XVIII ст. пробував розв'язати велике історичне завдання XX віку – розбиття Росії, – стала одною з найбільш улюблених особистостей європейської літератури, штуки й навіть музики. Готталь, Фрейліграт, Віктор Юго, лорд Байрон і сила українських, шведських, польських, чеських і російських письменників писали про нього. Він дав натхнення прекрасним картинам Горація Верне, Луї Буланже, Шасеріана і ін. Йому присвятив свою захоплюючу симфонію Фр[анц] Ліст.

рукою Петра І, розвинуло колосальну силу, щоб дістатися до берегів Чорного й Балтійського моря. І так само, як нині, дві великі держави, Польща й Данія, ставали до його послуг, щоб знищити нібито перевагу Швеції (як нині Німеччини). Треба було побороти сильну Швецію на півночі й незалежну Україну на півдні, що готова була йти вкупі з кожним ворогом Росії, щоб заснувати нову велику державу в Європі.

Зріст сили Росії, що, вийшовши раптом зі своєї замкненості, почала грати значну роль в європейській історії, дуже стурбував старі культурні держави. В сих часах вперше повстала ідея рівноваги, поборники якої (порівн. тодішню політичну літературу Швеції, Австрії й навіть Англії) цілком одверто ставали на бік Швеції. Молодий шведський король, дипломатичні здібності якого, здається, були недооцінювані його наступниками, сподівався, мабуть, ослабити російський натиск в напрямі до Балтійського моря через підпертя старих правно-державних домагань українців. Час для того був якнайзручнішим. Брутальне поступування Петра І, що нехтував старі забезпечені договорами права Української республіки, знову висунуло на Вкраїні на сцену людей, що хотіли силою скинути ненависний суверенітет царя. На чолі сих людей став сімдесятилітній гетьман Мазепа. Між молодим шведським королем і його сивим союзником дійшло, як за часів діда першого, до воєнного союзу. Головні пункти обопільного договору були слідуючі: 1) Оборона, під яку Карл XII брав Мазепу й його країну, 2) Взаємна мілітарна допомога, 3) Зазначення, що без участі України не може бути уложений ніякий мир, ніяке перемир'я, і то лише під умовою, що Україна, увільнена від російського панування, поверне свою колишню свободу. Сей договір, що мав на меті на довгі часи забезпечити державне існування України під протекторатом далекої Швеції, мав одначе дуже короткий вік. Союзні війська потерпіли під Полтавою (1709) тяжку поразку. Одначе ні українці, ні їх протектор не вважали справу за програну. Вже в слідуючім році, за Пилипа Орлика, що в Турції (куди втекли Карл XII і багато українців) був обраний на гетьмана, дійшло до поновлення договору. Сій, уже на турецькій території уложеній умові, належить надзвичайно важне місце в усьому ходові розвитку української державної ідеї, вона ознаймує дальший крок наперед в розумінні як змісту тої ідеї, так і суверенітету Української держави. В протилежності до інших міжнародних договорів, що надавали Україні становище, хоч і номінальної васальної держави, тепер було твердо зазначено, що "ніяка держава не може підносити домагань ні до абсолютного панування в краї, ні до васальної залежності. Незайманість границь України, її свобода, її права, закони і привілеї мусять бути свято шановані". 10 травня 1710 р. договір був підписаний шведським королем як протектором України. Як бачимо, автори договору 1710 р. закреслювали межі суверенітету своєї держави дещо ширше, ніж їх попередники з XVII ст. Також був змодернізований внутрішній зміст української державної ідеї. З сього часу в основу української консти-

туції мав бути покладений парламентарний принцип. Законодавче право мало належати обраному по числу пануючих адміністративних округів парламентові, без згоди якого ні гетьман, ні його міністри не могли ухвалювати або переводити ніяких постанов.

Се була перша – в сучасному розумінні сього слова – конституція України. Ся конституція, як також інші постанови договору, представляють інтересний проект державного ладу, що був вироблений 79 років перед Великою французькою революцією. В дійсність сей проект не перейшов. Повстання, яке підняли в 1711 р. гетьман Орлик і його прихильники на Вкраїні, що лишилися під владою Росії, – не вдалося. Задавлення сього повстання й погром під Полтавою розпочали новий розділ в історії української державної ідеї і України взагалі.

Маніфест про вибори до комісії зовсім не справив на Вкраїні корисного враження, в протилежність до Росії, де від комісії – сього першого російського парламенту – чекали всяких полегшень. Українці не бажали ніяких нових, лише повернення своїх старих прав. "Вкорінена внутрішня ненависть усього українського народу до росіян", як висловлювалася Катерина, не дозволяла їм цінити "благодаті", які російське правительство хотіло їм подарувати. Вони боялися, що їх вступ до загальноросійської комісії міг бути тлумачений як відмова від принципу окремішності України. Президент "Малоросійської колегії" граф Румянцев писав цариці (2. III. 1767), що українцям "кожний царський закон або указ видається порушенням їх привілеїв, прав і свобод" і що там дуже розповсюджений погляд, що "все се (комісія) їх не обходить". Румянцев боявся бойкоту виборів. Та вибори були переведені, але не для того, щоб займатися законодавчою діяльністю в комісії, лише щоб покликати на сцену автономістичний рух. На багатьох виборчих вічах, в багатьох наказах, що їх посли одержали від виборців, дійсно вимагалося (як доносив Румянцев), щоб "їх права, свободи й звичаї були признані, щоб військо з України було виведене". Іноді посли одержували інструкції вимагати виборів гетьмана й провести сю вимогу, бо без гетьмана Україні загрожує нещастя й небезпека (сі ж самі речі говорили також посли в самій комісії). Пізніше (28. II. 1768) Румянцев доносив, що українські делегати, повернувшися на відпустку, "дуже похвалялися тим, що ліфляндці в обороні своїх старих прав і свобод були однакової з ними думки", і що українці "міцно тримаються своїх претензійних (тобто автономістичних) ідей". Лише безоглядною енергією Румянцева, що просто висилав або арештовував "вільнообраних" представників українських станів, – був здавлений поважно вже поширений рух. Незабаром потім "ліберальна" цариця розпустила сю комісію, щоб ніколи більше її не скликати. Вибух автономістичних домагань на Вкраїні, що щиро йшли рука в руку з ліфляндськими, був задавлений, але не зовсім. Заходи правительства лише справили їх на інші шляхи.

Роман БЖЕСЬКИЙ

ПЕРЕЯСЛАВСЬКА УМОВА В ПЛАНАХ Б. ХМЕЛЬНИЦЬКОГО ТА "ПЕРЕЯСЛАВСЬКА ЛЕГЕНДА"*

Як усі ми знаємо, в цьому році москвини, використовуючи створену ними "переяславську легенду", намагаються переконати світ і навіть самих українців, що та легенда відповідає правді. Ця ж створена москвинами легенда говорить про якесь чудне стремління українського народу зректися свого суверенітету й державності та "об'єднатися" з ворогом.

Пропагування тієї легенди може тим москвинам легше йти, що вони вже встигли переконати легковірних у тому, немов Київська держава була "*спільною* державою східнослов'янських племен", немов ту державу знищили не москвини в 1169 р., а тільки татари в 1240 р. і немов потім частина тих, як вони кажуть, "російських" слов'ян дісталися під Литву й Польщу. А тим часом московський історик Ключевський у своєму п'ятитомному "Курсі російської історії" заявляє, начебто "головна маса московського ("русскаво") народу, відступивши перед непосильними зовнішніми небезпеками з дніпровського південного заходу до Оки та верхньої Волги, там зібрала свої розбиті сили, зміцніла в лісах Центральної Росії, *врятувала свою народність* і, озброївшися силою згуртованої держави, знову перейшла на дніпровський південний захід, щоб рятувати залишену там слабшу частину того ж російського народу від чужоземного ярма і впливу".

У рамках цієї фальшивої схеми цілої історії Східної Європи запевняли і запевняють москвини, начебто українці мали бути частиною ("слабшою") того ж московського народу, частиною, що ще до складення Переяславської умови уже мріяла про якнайскоріше об'єднання з "рештою" московського народу. Ті ж москвини запевняють, що власне гетьман Богдан Хмельницький, піднявши повстання з метою приєднатися до Московщини, виблагав у москвинів, щоб вони прийняли український народ у склад своєї держави, під владу московського царя, а "ввесь народ" український (що якимось чудом опинився

---

* Друкується за виданням: *Бжеський Р.* Переяславська умова в планах Б. Хмельницького та "переяславська легенда". – Репр. з вид. 1954 р. – [К., 1993.] – 32 с.

у місті Переяславі[1]) зібрався у Переяславі на "раду" і на запит, чого він хоче, гукав: "Хочемо під царя московського, православного!" Там начебто і була підписана так звана Переяславська умова, а пізніше, для більшого утривалення в нашій свідомості цієї фальшивої легенди, побудували в Києві пам'ятник Богданові Хмельницькому, на якого підставі з одного боку висічено напис: "Хочемо під царя московського, православного", а з другого боку – "Богдану Хмєльніцкому – єдіная і нєдєлімая Росія".

Так виглядає та "переяславська легенда", яку нині, відновивши, свіжо підфарбувавши і прикрасивши "в стилі СССР", під час різних ювілейних урочистостей ширять москвини.

Ширячи ту "легенду", вони тим самим намагаються переконати всі народи світу, що то лише купка якихось пройдисвітів-запроданців в інтересі ворогів самого українського народу намагається висовувати неузасаднені домагання утворення окремої Української держави, якої начебто ніколи й не було, якої ніколи не хотів український народ та нині рівно ж її не хоче.

Згадану легенду почали творити москвини не нині, а ще в давні часи, безпосередньо після смерті Хмельницького. Уже тоді москвини використовували для цього два способи:

1) знищили первісний текст умови, оперували її фальсифікатом і,

2) поновлюючи з кожним новим гетьманом "переяславські пункти", кожного разу звичайно в зміненій редакції, утривалювали москвини тим у людській свідомості вигадку, немов та умова була справді якоюсь "остаточною метою" чи "наріжним каменем", що на ній і тільки на ній хотів український народ будувати своє життя.

Таким чином у *політичному* розумінні центром цілої справи нині є не те, як задалеко Переяславська умова обмежувала суверенітет України, є не те, чи Московщина додержала Переяславської умови, не те навіть, чи більше, чи менше сфальшовано її текст, а те, *чи український народ в минулому справді, з доброї волі і бажання об'єднатися з Московщиною, уклав ту умову*, чи справді він хотів бути з москвинами в одній державі і чи нині – навіть коли б москвини дали всі потрібні гарантії чесного додержування цієї умови в майбутньому – чи погодився б український народ на побудування своїх відносин з Московщиною на основі змодернізованої Переяславської умови?

З огляду на все сказане, а не тільки тому, що ми не маємо автентичного тексту тої умови, в рамках протиакції нам не потрібно займатися аналізуванням чи висвітлюванням характеру тієї умови.

Наші вчені у своїх стисло-наукових працях, які мають на меті висвітлити до дрібничок узагалі все, що тільки торкається нашого минулого, можуть і повинні займатися також і вивченням цієї умови, як і всякої, зрештою, іншої, складеної в минулому умови, але це питання не може займати ширшу громадську думку.

---

[1] В раді брало участь до 500 душ, переважно козацька старшина.

Саме нині наші політики, наші *політичні й громадські* організації не повинні займатися скрупульозним аналізом тієї Переяславської умови, бо такий аналіз був би тільки на руку москвинам, створюючи враження, немов ми, коли б ця умова додержувалася в первісному вигляді, не мали б нічого проти неї, немов ми засадничо не маємо нічого проти відновлення тої умови і проти зв'язку з Московщиною!

Ставлячи справу *в площині політичній* – ми не можемо і не повинні, навіть у межах протиакції московським провокаційним святкуванням і ювілеям, займатися розжовуванням тієї умови і концентруванням на ній своєї уваги та уваги чужинців.

Натомість ми повинні, у відповідь на московську пропагандову акцію, розвинути власну енергійну акцію, яка має інформувати і наш широкий загал, і чужинців *про справжнє місце цієї умови в планах відновителя Української держави – гетьмана Богдана Хмельницького* – і про *справжні плани великого гетьмана, які не мали нічого спільного з тією умовою*, а тим більше *не мали на меті якесь "приєднання" до Московщини.*

Першим питанням, яким ми повинні зайнятися при цьому висвітлюванні, є: чи український народ, очолюваний гетьманом Богданом Хмельницьким, стремів до відновлення держави предків, держави Української, чи до з'єднання з народом московським, якого частиною начебто себе уважав?

Другим питанням є: чи самі москвини за тих часів, коли складали Переяславську умову, справді вважали українців частиною московського народу і тим самим не визнавали ані української державності, ані виключного права українського народу вважати себе єдиним спадкоємцем Київської держави, чи, навпаки, вважали його відмінним, навіть чужим і ворожим народом та розуміли, що цей народ відновив суверенну державу своїх предків?

Третім питанням, яке треба висвітлити, є: чи гетьман Богдан Хмельницький вважав сам Переяславську умову за акт виняткового значення, що мав нормувати на майбутнє існування українського народу та його відносини з народом московським, чи – навпаки – вважав цю умову за таку ж, як інші підписувані ним умови, хоча б, наприклад, умову Зборівську, цебто, за умову тимчасову, умову, яка була тільки складовою *частиною* його дипломатії, що *мала на меті не знищення – тільки відновлення незалежної Української держави*?

У відповідь на перше поставлене нами питання мусимо нагадати, що українці, як свідчать про це самі москвини, за тих часів, що безпосередньо попереджували повстання Хмельницького, *лише у випадку повної безвиглядності боротьби і безвихідності могли до Москви звернутися.* Путивльські воєводи московські доносили до свого уряду в Москві дослівно, що можна сподіватися, що українці звернуться до московського царя *лише тоді*, як пишуть вони, коли "на ніх прійдут польскіє люді вайной, а іх дє мочі нє будєт протів поляков стаять". Таке московське донесення аж ніяк не вказує на існування будь-яких прагнень українців до об'єднання з Московською державою.

Ми знаємо також, що Острянин, коли стала очевидною безуспішність його повстання, втік з групою підмовлених ним козаків у межі Московської держави (Слобожанщина), де й оселився, але й також знаємо, що ті козаки (більше тисячі) на новому місці почали боротьбу з Острянином як московським запроданцем, котра закінчилася тим, що вони побили військо московського воєводи, вибили московську залогу, Острянина вбили, самі ж повернулися на рідну землю, покинувши межі "єдінокровной" Московської держави. Цей факт також не свідчить про бажання українського народу жити під московською владою. Знову Гуня, який врятував найзавзятіших козаків під Жовнином з польського оточення, свого часу закликав проти поляків на допомогу татар (зберігся його лист у цій справі), *а не москвинів*, і цим довів також брак будь-яких симпатій українців до Московщини.

Коротко, як бачимо, незважаючи на, без сумніву, ведену тоді москвинами пропаганду, українці ще перед повстанням Хмельницького, навіть в біді, воліють звертатися до татар, від яких зазнала Україна стільки лиха, тільки не до москвинів.

Москвини ж також, уважаючи українців цілком чужим народом, *не хотіли* ані *об'єднання з ними*, ані визволення його з-під Польщі, ані, тим більше, *повстання Української держави*. В їхньому, *московському*, інтересі була лише постійна діяльність "диверсійних банд" у межах Польщі *настільки сильна, наскільки це було потрібне як для ослаблення Польщі, так і для відривання поступово від неї все нових земель*. Полякам же москвини, тому що не хотіли визволення українського народу, ще напередодні повстання Хмельницького обіцяли свою допомогу *проти українців*. Хмельницький тоді перехопив листа від хотимського воєводи Волховського, який повідомляв, що він готовий до виступу "*в поміч полякам*".

Очевидно, знаючи добре це все, і Хмельницький не апелював до почуття якоїсь вигаданої пізніше "кровної" єдності, лише звернувся до москвинів, як і до *інших сусідів*, підкреслюючи, одначе, в тому зверненні момент *спільної віри* як претекст, який давав йому певне моральне право просити допомоги грішми, а також намовляти москвинів до війни з Польщею з метою відібрання від поляків Смоленська, але Б. Хмельницький *не запрошував їх на Україну*.

За часів, попереджуючих повстання українське під проводом Хмельницького, *національна струна звучала на повний голос*. Свідомість українського народу, яка виросла на традиціях української князівської імперії та Галицько-Волинської держави, яка виховувалася правосвідомістю як князівської доби, так і "Статуту Великого князівства Литовського", та вперта боротьба за автономні права завжди активних у нас станових організацій відзначалася гордим розумінням своєї *національної* вартості, вартості українців – синів "*по всьому світі голосного доброю славою, могутністю і відвагою народу руського*" ("Тренос" Мелетія Смотрицького з 1612 року), і була це наша свідомість під цим оглядом подібна до самосвідомості

стародавніх греків, римлян і народів Заходу пізнішої доби. Всі дані говорять, що повстання 1648 року не було ані "козацьким повстанням", ані "селянською революцією" проти шляхетського панування, ані "релігійною війною" і вже менш за все – вигаданим нашими ворогами рухом з метою "приєднання до Росії", – тільки *завзятою боротьбою за відновлення держави великих предків наших.*

Всяка *національна* революція охоплює цілий ряд справ, бо нація, народ не є ані верствою, ані визнаневою громадою, тільки цілістю, яка все має в собі. Ідея тієї національної революції і відновлення державності протягом досить довгого часу достигала в народній свідомості. Те, що гетьман Богдан *на початку* революції не висував остаточних цілей, – ще не доводить нічого. Щоб пояснити собі таке його поступування, мусимо собі нагадати деякі факти. Нині ми самі того не помічаємо, що, говорячи про Польщу, не можемо позбутися підсвідомого *зменшування* сили тодішньої Польщі на підставі нинішніх відносин. За тих часів, незважаючи на шляхетську сваволю, Польща була могутньою державою (якої силу, можливо, на початку навіть перебільшував Б. Хмельницький). Гетьман розумів, що невідповідний крок його міг би, власне, змобілізувати всі її потенційні сили.

Ми знаємо, що після української перемоги під Корсунем поляки почали готуватися однодушно до організації оборони своєї держави. Гетьман саме своїми запевненнями, немов він має охоту ліквідувати конфлікт переговорами (написав тоді Хмельницький пару листів до щойно *померлого* короля, *про якого смерть не міг не знати*), – *пригасив* той польський запал.

Тоді ж заборонив гетьман своїм військам оперувати на землях литовських, і тим він осягнув у війні 1648 року нейтральність литовських відділів.

Гетьман, безперечно, у той момент ще не мав великих, добре організованих сил і на організацію української армії потребував часу, а для забезпечення перемоги потребував союзників.

Де ж він шукав тих союзників?

Перші кроки в напрямі ближчих стосунків з Туреччиною, яка була тоді одною з наймогутніших держав світу, робив; імовірно, гетьман Богдан Хмельницький ще в початку 1648 року.

Весною один із визначніших співробітників гетьмана, якого Богдан Хмельницький вирядив з надзвичайною місією до турецького султана, – полковник Джалалій (турецького походження) – добився цілковитого успіху і здобув прихильність і зрозуміння з боку турецького уряду. Беручи до уваги постійні козацькі напади на турецькі побережжя, таку прихильність здобути було нелегко.

На початку червня 1648 року було складено *умову миру і приязні* з Туреччиною. Тодішній уряд Туреччини поставився до умови з повагою і щиро, а тому, коли незабаром надійшла вістка, що татарський хан, який уважався васалом султана, напав несподівано на Україну і захопив багато ясиру –

турецький великий візир, як свідчать турецькі історичні джерела (Насіма), вислав посла з доганою до хана і домагався звороту ясиру. Мотивує цю вимогу турецька влада тим, що "руси з нами заключили мир". Тут треба підкреслити, що турки добре розрізняли "русів"-українців і москвинів, яких звали "москоф".

Як саме далі розвинулися б турецько-українські стосунки – важко сказати, бо їх нормальний розвиток порушила турецька "палацова революція". Яничари доконали перевороту, змінили султана, вбили освіченого й прихильного Україні голову уряду та призначили на його місце свого ставленика. Новий великий візир ставився вороже до українців, вірив татарському хану і його за напад на Україну ще й відзначив.

За змінених обставин уже не могло бути й мови про збереження дуже корисної для України союзної умови, яка не передбачала жодної залежності України від Туреччини.

В жовтні 1648 року гетьман пише листа до турецького султана і просить його прийняти Україну під свій протекторат, а листа підписує "Гетьман Війська Запорозького і *всея Руси*". Про цей факт (умова і зносини з Туреччиною) взагалі не люблять згадувати московські історики, а він є досить красномовний і перекидає шкереберть твердження, начебто діячі Хмельниччини вели до "приєднання" України до Москви або що московський протекторат над Україною "по Переяславі" був виявом почуття "племінної" єдності. Підпис же гетьмана Хмельницького є доказом, що ніхто з сучасників Богдана Московщину не уважав "Руссю", тільки "Руссю" уважав саму Україну, і тому її гетьман був гетьман "*всієї Руси*".

Гетьман Богдан енергійно готується до війни, а рівночасно веде далі переговори з сусідами.

Новий султан приймає Україну під свою "протекцію" і на знак того присилає гетьману, як і іншим васальним володарям, "диплом на князівство" і титул "сторожа Оттоманської Порти". Історикам, що йдуть за московською схемою, слід би було звернути увагу на те, що:

1. *Оформлення взаємин турецько-українських – спочатку у формі союзу двох суверенних держав, а потім у формі протекторату – як акт міжнародного права попереджує Переяславську умову*, а тим самим *перекреслює вигадку про Переяславську умову як ціль, до котрої начебто прагнув український народ.*

2. Коли уважати, що під оглядом правним Переяславська умова, як *пізніша*, касує автоматично попередні умови і тому вона є завершенням діяльності великого гетьмана, *то тоді* саме *на цій засаді* ми мусимо вважати підписану Хмельницьким вже *після* Переяслава *шведсько-українську умову важнішою за переяславську*. Про цю умову мова буде далі.

В кожному разі турецько-українська умова показує, що Переяславська умова була задумана свого часу як *епізод*, що перетворився, на жаль, у тра-

гічну довгу дійсність, яку безпідставно генералізують саме ті, *хто по Переяславі працював і працює над поневоленням і знищенням українського народу.*

У той час, коли країна прийняла турецьку протекцію, *Москва була в союзі з Польщею.* Зусилля гетьманської дипломатії, природно, мусили скеруватися на те, *щоби розірвати той союз.* Лише з цією метою гетьман Хмельницький то вабить москвинів здобичами у Польщі, то *погрожує на спілку з татарами зруйнувати Москву, якщо вона поважиться далі помагати полякам.*

Вартим спеціальної уваги є, що за тих часів на Україні вперто кружляли чутки про спільний похід українців і татар на Москву. Ці чутки *поважно непокоїли московський царський уряд.*

Як кружляння таких чуток, так і *увага, з якою їх трактувала московська влада,* – свідчать, що ні українцям, ні москвинам тоді і не снилося, що їх московські історики зроблять... "єдінокровними", бо вони вважали себе чужими народами.

Тим часом Польща провела повну мобілізацію сил, і польські війська рушили на Волинь. Українські війська разом з прибулим на допомогу татарським військом рушають їм назустріч. Поляки почали відступати, а коли надтягнув польський король з великою армією, Хмельницький у дводенному бою розбиває поляків, однак, підкуплений поляками, хан татарський зраджує українців, і гетьман мусить внаслідок того підписати так звану Зборівську умову (1649 р.), звичайно, тим не розв'язуючи в цілості української проблеми. При цій нагоді слід зазначити, що рішення татарського хана було, ймовірно, наслідком не лише одержаних від поляків грошей, а й того, неприємного для татарського хана, факту, що Україна прийняла турецьку протекцію і таким чином, в разі сконсолідування, могла через султана впливати на політику татарських ханів і утруднювати набіги татар з метою здобуття ясиру, який був підставою татарського добробуту.

Зборівська умова, як це й слід було сподіватися, не задовольняє ні одних, ні других, обі сторони готуються до дальшої боротьби. Гетьман Богдан намагається ще затіснити *турецько-українські* стосунки, зробити їх більш реальними і з цією метою *2 липня 1650 року складає присягу вірності на руки Османа-аги.* Крім того, *веде переговори з Молдовою, нав'язує зв'язки зі Швецією* (що не була в добрих стосунках з Московщиною) *і Прусією*, що внаслідок успіхів Хмельницького визволилася з васальної залежності й почала набирати значення.

Москва побоюється Польщі та й не має у визволенні України жодного інтересу, ані жодного почуття спорідненості, яке змушувало б її підтримати українців, – отже, і не спішить допомагати українцям.

Навпаки – московський посол* *ще й остерігає гетьмана, щоб не продовжував боротьби з Польщею*, бо цар тоді буде мусити *прислати на допомогу Польщі свої війська.* Цей "вияв" "єдінокровності" українського

---

* Далі автор помилково називає цього посла Мужиловським, який насправді був українським дипломатом (*прим. ред.*).

і московського народів *так обурив* гетьмана, що він, погарячкувавшись, – якби не схопив його за руку полковник чернігівський Шумейко, – побив би послові московському його посольську пику! Обурення гетьмана, безперечно, викликав факт, що саме *єдина* на Сході *православна* держава (момент релігійний відігравав тоді на світі велику роль) заповідає допомогу *гнобителям православія!* При таких відносинах нічого дивного в тому немає, що Хмельницький тримав при своєму дворі Тимошку Акундина (самозванця – претендента на московський трон), щоби на випадок конечності походу на Москву використати його.

Вів гетьман тоді переговори і з Семигородом, і з іншими державами.

Військові невдачі, які були наслідком непевності спільників, змусили український уряд *проти його волі* подбати про союз з Московщиною, бо з причин незалежних союз з Туреччиною, в якій тоді йшла внутрішня боротьба, і протилежні українським інтереси татарського хана позбавили Україну реальної підтримки мусульманського світу. Отже, як бачимо, не може бути й мови про будь-яке бажання українців поєднатися з москвинами, давнім ворогом українського народу, які майже п'ятсот літ перед тим знищили Українську державу, а пізніше не раз діяли на шкоду українському народу. Українці воліли шукати спільників навіть серед мусульман, з якими провадили безустанну війну, але не у Москві.

Та знаємо, що деколи обставини змушують і завзятих політичних ворогів заключати союзи. Змусили недавно обставини комуністичну московську імперію шукати тимчасового союзу з нацистською німецькою державою, змусили рівно ж обставини гетьмана Богдана й український народ шукати союзу з ворожою нам Московщиною, причому цей союз був потрібний ще й тому, що він приводив до зірвання існуючого московсько-польського порозуміння і усунення можливості удару в спину з боку Московщини.

Всі більш освічені українці і навіть розумніші люди з поспільства знали москвинів як півдикий, темний народ і вже тому не могли нічого доброго сподіватися від зв'язку з тим народом.

Бракувало також конечних психологічних передумов для якогось об'єднання і з боку московського. Москвини тоді себе не вважали за один народ з народом українським, тільки виразно себе відмежовували від українців, яких звали "черкасами". Себе москвини звали "людьми московськими", державу свою звали державою московською, і лише нечисленна група з оточення московського царя та з духовенства знала, що московський цар почав титулуватися "всея Вєлікія Росія самодєржцем". Але, як побачимо далі, і український гетьман уважав себе володарем "Великої Росії".

Такий стан був наслідком того, що коли ще за короля Юрія І візантійський патріарх погодився іменувати окремого митрополита для Галицько-Волинської держави, – то надав йому титул "митрополита Малої Руси", залишаючи за *київським* митрополитом титул "митрополита *всея* Руси", або,

як його почали титулувати, митрополита "Великої Росії". Митрополит київський переїхав (не переносячи формально своєї столиці) до Москви і привіз із собою той титул, а потім митрополити київські з Москви переїздять до Вільна. Тоді, без згоди царгородського патріарха, москвини в 1458 році проголошують єпископа рязанського "митрополитом московським", а що перед тим митрополити київські, які жили якийсь час у Москві, звалися "митрополитами Великія Росії", – то і цього титулу додають собі безправно московські митрополити. Пізніше, за прикладом митрополитів, починають себе і московські царі титулувати "самодержцями *всієї Великої Росії*", але цей титул був ними взятий від митрополитів, а не внаслідок переконання, що Московська держава є єдиним спадкоємцем Києва.

Тому створилася така ситуація, що в часі, коли було складено Переяславську умову, – хоча московський цар і титулував себе володарем "Великої Росії", однак і українська влада вважає, що вона заступає інтереси *цілого* "народу російського", розуміючи назву "російський" як грецьку назву народу "руського", цебто як "вчену", урочисту назву українського народу. Але обидва народи вважають себе цілком чужими. Тому хоча б у 1482 році москвини намовляють татарського хана Менглі Ґірея напасти на Київ і пограбувати його, а вдячний хан, зруйнувавши місто, посилає в дарунок московському царю золоту чашу і дискос з пограбованої ним київської Святої Софії.

Все згадане пояснює, чому не могло бути й мови про будь-які наміри не лише об'єднання з москвинами, але й про стремління до тіснішого союзу.

Однак боротьба з такою тоді могутньою державою, як Польща, була не під силу молодій Козацькій державі. Московщина добре розуміла ситуацію, в якій опинився український народ, і, власне, вела таку політику, щоб довести до ослаблення український народ і щойно тоді запропонувати йому "допомогу", коли вже Україна не матиме жодного виходу.

І справді, військова поразка України у війні 1651 року привела до Білоцерківської умови, що позбавляла Україну здобутої в кривавій боротьбі самостійності, ставлячи її майже в те становище, в якому вона була перед повстанням 1648 року.

Гетьман Богдан у цих обставинах мусив шукати союзників, навіть хоч би й у пеклі!

Надзвичайним напруженням сил Україна у 1652 році (блискуча перемога під Батогом) повертає собі самостійність, а в 1653 році об'єднані українсько-татарські війська вже посуваються вперед, переслідуючи відступаючу польську армію.

Однак татари, одержавши від поляків 100000 злотих і право взяти з 12 міст ясир, несподівано замирюються з поляками і повертаються до себе.

Україні грозить руїна і затяжна боротьба, а тут ні одна з сусідніх держав, крім Московщини, не виявляє бажання почати війну з Польщею. Московщина

ж саме тоді домагалася відшкодування від Польщі за образу московського царя якоюсь публікацією, що вийшла на терені Польщі, і з тої причини була в загострених стосунках.

Так непереможні обставини змусили українську владу запропонувати москвинам союз проти Польщі. Московщина використовує безвихідну ситуацію України, що кривавилася в непосильній боротьбі, і пропозицію її з 1653 року скласти оборонний союз, щоб у 1654 році надіслати своє посольство, яке мало "прізивать" Україну під царську руку.

Московщина, якої політичні і військові агенти сновигали в Україні, прекрасно знала про державницькі стремління українців, знала, що українці самі вважали свою державу незалежною і що за таку її вважають чужі держави, а проте, використовуючи становище, доручає Бутурліну поставити справу не як союз двох держав, а як одностороннє "прийняття в подданство" московського царя бувших "подданих"[2] короля польського, які стали, мовляв, "вільні" тому, що польський король не додержав своєї присяги "боронити також грецьку віру" і тим самим звільнив від присяги українців.

Безперечно, українців не могло задовольнити таке трактування справи з боку москвинів, однак, щоб зрозуміти в цьому випадку поступки гетьмана Богдана, слід не забувати, що великий гетьман прекрасно розумів, що майбутнє визначатиме *не літера умови, тільки реальне співвідношення сил*, і то власне ця нова умова мала допомогти йому змінити на користь України це надзвичайно некорисне в ту хвилину співвідношення. Думати інакше не міг державний муж, що перед тим підписав уже був кілька умов з татарами, турками та поляками, умов деколи корисних, а деколи дуже не корисних. Адже ж за ним була не тільки союзна умова з Туреччиною, але й пізніше прийняття протекції турецького султана, були й такі умови, як Зборівська або Білоцерківська, які позбавляли Україну всіх її здобутків.

З другого боку – Богдан Хмельницький розумів усю безвихідність становища, в якому опинилася виснажена важкою війною Україна.

З наведених причин українська влада, що боролася тоді за відновлення держави предків, що не мала найменшого наміру зрікатися своєї суверенності, не звернула уваги на невідповідне, під оглядом формальним, ставлення до справи Московщиною.

Безперечно, українська влада вважала головним дипломатичним завданням: 1) втягнути Московщину у війну з Польщею, добившися одночасно запевнення від Московщини, що вона не зложить зброї доти, доки Україна не буде звільнена від польського панування, і 2) загарантувати цілковите

---

[2] Треба пам'ятати, що тоді москвини вживали термін "підданий" в іншому значенні, ніж тепер, а саме: тільки народи, що прийняли "протекцію" московського царя, були "підданими", народ же московський не був у тодішньому розумінні "підданим" – тільки "холопами царськими", байдуже – чи то був князь і боярин, чи жебрак.

фактичне невтручання до українських державних справ і не допустити більшим московським силам укріпитися на українській території.

Решту справ уважала українська влада за справи побічні, про які можна дискутувати, але які не мають стати на перешкоді осягненню тих головних цілей.

Тому в Переяславі Б. Хмельницький у відповідь на жадання московського посольства скласти таку ж присягу вірності московському царю, як та, яку він перед тим складав турецькому султану, висунув категоричне жадання загарантувати раніше присягою, що московський цар не віддасть полякам України та що не пробуватиме порушити ані кордонів, ані державного ладу, ані компетенції влади на Україні, ані не буде добиватися зменшення збройної сили Української держави чи обмеження її суверенних прав. Для надання цьому останньому жаданню більшої реальної вартості гетьман Богдан Хмельницький, хоча й запропонував дипломатично сам впустити до Києва трьохтисячний* відділ москвинів під командою московського воєводи, але й визначив силу сталої української армії на 60000. При такому співвідношенні сил і мудрій політиці українського уряду були всі дані припускати, що після осягнення мети, для якої укладалося оборонний союз з Московщиною, можна буде без труду осягнути й забезпечити цілковиту суверенність України.

Так розуміючи мету переговорів та істоту умови з Московщиною, гетьман Богдан зі старшиною не домагалися зафіксування в Переяславі пунктів умови і не обстоювали тої чи іншої форми її, натомість домагалися загарантування присягою двох згаданих основних пунктів, які складали істоту самої умови.

Москвини прекрасно розуміли, про що ходить українцям, але, маючи свої протиукраїнські наміри, не хотіли скласти від імені московського царя присяги, яка б гарантувала додержання тих двох зобов'язань, викручуючися в той спосіб, що московські царі як самодержці ніколи не складали жодних присяг, бо вистачає цілком їхнього слова. Таке поставлення справи зірвало цілий запланований перебіг урочистості, і гетьман, покинувши московських послів у церкві, в якій мало відбутися складання присяг, подався на нараду зі старшиною, яка тяглася кілька годин. Під час наради гетьман вислав до церкви двох полковників, які ще раз повторили вимогу української влади загарантувати присягою ті дві основні передумови московсько-українського порозуміння. Москвини дали знову відмовну відповідь.

Однак на остаток знайдено було компромісний вихід, а саме, що московські посли дали самі, від свого власного імені, присягу, що московський цар додержить тих двох передумов, без забезпечення яких гетьман не хоче скласти присяги вірності московському цареві.

---

* У виданні 1954 р. помилк. "трьохсоттисячний" (*прим. ред.*).

З перебігу цілої справи є безсумнівним, що українська присяга вірності московському цареві була *умовною*, узалежненою від виконання москвинами тих двох передумов порозуміння.

Так її розуміли обидві сторони, і так розуміли її сучасники, що видно хоча зі слів посланця київського митрополита, який в Луцьку у січні 1654 року оповів: "Дня 8-го січня Хмельницький удвох з Виговським віддав присягу й підданство московському цареві, на що йому навзаєм присягали посли московські".

Обговорюючи другого дня докладніше умови порозуміння, гетьман підкреслив, що москвини можуть прислати до Києва три тисячі вояків, а натомість українська армія має сягати 60000 і цар не має давати їй платні. Московські посли запевнили, що всі обговорені домагання українців московський цар, одержавши їх у формі прохання, затвердить і загарантує відповідним актом.

Москвини ж ще в Переяславі мали намір не додержувати в майбутньому своїх зобов'язань, а тому спішили чимскоріше відібрати присягу на вірність московському цареві і від населення.

Москвини почали негайно, поки люди зорієнтуються, відбирати у них присягу на вірність московському цареві. Населення поставилося до цього вороже, про яскравіші конфлікти збереглися відомості. Наприклад, у полках Полтавському і Кропивенському побито москвинів, що домагалися присяги, киями. Уманський і Брацлавський полки також не склали присяги, рівно ж зле прийняли москвинів чорнобильці, а кияни "склали присягу під мечевим каранням", та й то не всі! Духовенство заявило: "Волієм померти, як царю присягати", – та послало до луцького судового уряду протест проти спроб насилування його.

Самих переяславців заганяли до присяги киями.

Московські історики твердять, що московським дворянам усе ж вдалося відібрати присягу від 63 тисяч козаків на вірність московському цареві, але, звичайно, в правильність цього числа не надто слід вірити. Обіцянками і крутійствами, може, й вдалося москвинам відібрати її у кількості наполовину меншої, що також треба вважати великим їхнім успіхом.

Як випливає з пізніших заяв наших послів у Москві, московські урядовці, щоб схилити до зложення присяги вороже настроєне до москвинів українське козацтво, обіцяли, що кожному козакові, який складає присягу Москві, буде платити московський цар по 30 золотих.

Це намагання *підкупити* українців також аж ніяк не свідчить про будь-яке бажання українського народу бути у зв'язку з московським народом. На Запорожжя ж цілком не важилися москвини послати своїх урядовців відбирати присягу, а коли пізніше вони виявили бажання, щоб гетьман допоміг їм таку присягу відібрати, – українські посли ухилились від цього, мотивуючи змінним складом запорожців та тим, що вони "люди не значні".

Властиве оформлення словесного Переяславського порозуміння мало відбутися у Москві, і гетьман з цією метою у лютому 1654 року вислав туди козацьке посольство.

Це посольство одержало вірчу (акредитуючу) грамоту від гетьмана. На жаль, зберігся тільки відпис її в перекладі на московську мову, який, певно, ще й цілево був змінений. З поданої причини ми не можемо мати певності, чи справді в тій грамоті й "статтях" українська влада титулувала московського царя також і "самодержцем Великої Росії", чи й цей титул дописали перекладачі, але про Україну говориться там як про "государство російське", а український народ, від імені якого говорить гетьман Б. Хмельницький, зветься "*увесь* народ *російський*" або "*увесь* мир християнський *російський*". Сказане доводить, що не може бути й мови про будь-яке бажання України зректися своєї державності ("государства") й суверенності на користь Московщини, тільки, навпаки, маємо всі докази того, що українці вважали відновлену козацтвом *державу* нашу за *єдиного правного спадкоємця Київської князівської держави і не збиралися зрікатися своєї державності.*

Згадане українське посольство привезло зі собою 23 пункти або "статті", які мав, згідно з прелімінарною словесною умовою в Переяславі, санкціонувати цар. Ті пункти вказують, що автори тих пунктів хотіли загарантувати власне недоторканість суверенних прав українського народу. Як виглядали ті пункти в оригіналі – *ми не знаємо*, бо збереглася *тільки московська копія-переклад того документа*, а оригінал, можливо цілево, був "загублений", бо вже в 1659 році москвини усунули з ужитку й цю копію, заступаючи її фальсифікатом.

Згадані "статті" затвердив московський уряд в цілості, на перший погляд без більших змін, але в дійсності були деякі дописи й зміни, що мали величезне значення. Зокрема, пункт 14 піддавав закордонні зв'язки України під московський контроль, а зв'язки з державами, ворожими Москві (Польщею і Туреччиною), забороняв цілковито. Рівно ж москвини додали, що має стояти московське військо не лише в Києві, а й Чернігові, Переяславі та Ніжині. Були ще й інші інновації внесені односторонньо москвинами.

Це йшло москвинам тим легше, що, властиво, не існувало жодної підписаної обома сторонами умови, тільки існувало загарантоване присягою визнання Україною протекції московського царя під умовою додержання Московщиною умов, щодо яких існувало словесне порозуміння і яких додержування мала гарантувати Московщина шляхом "жалуваних грамот" московського царя.

Недодержання з боку Московщини обіцянок і внесення змін, на які не міг погодитися український уряд, спричинилось до того, що гетьман Богдан Хмельницький *не ратифікував цієї умови*, не подаючи її, як і Зборівської, до прилюдного відома. Правда, він і не відкинув її формально, але й не брав її до уваги, ігноруючи цілком пункти, на які не годився. Тому, зокрема, не

припинив український уряд своїх зносин з Туреччиною. Більше того, є переконуючі докази того, що гетьман Богдан Хмельницький уважав – з огляду на порушення москвинами їхньої урочистої обіцянки – себе вільним від присяги.

Як ми вже казали, основною істотною передумовою присяги було зобов'язання Московщини розпочати війну з Польщею і не припиняти її до визволення українських земель. Тим часом москвини не спішили з війною, і московські війська, властиво, почали воєнні операції щойно літом 1655 року. За цей час поляки доконали весною 1654 року нападу і загналися через Брацлавщину аж під Умань, яку, однак, не змогли взяти. Восени того ж року польські війська повторили свій напад в тому ж напрямі, притому вславилися тоді героїчною обороною подільська Буша і ряд інших містечок. Наїзд затримав щойно міцно укріплений Брацлав. Після того, у січні 1655 року, поляки з татарами пробували здобути Умань, яку боронив полковник Богун. Сам гетьман рушив тоді на відсіч, і на Дрижиполі дійшло до запеклого бою, в якому люди на лютому морозі билися рукопаш, хто чим мав, а гори убитих служили за шанці. Число убитих з обох сторін доходило до 15 тисяч[3].

Один із сучасників подавав, що за цей час було спалено 1000 церков і 270 містечок, а татари забрали в полон до 200000 людей. Самих дітей віком до одного року, подушених в замках і на дорогах, рахує цей сучасник на 10 тисяч.

Таким чином, Московщина, якій був чужий український народ і яка дбала лише про свої, московські, інтереси та раділа з ослаблення українців, змусила чекати з виконанням головної передумови більше як півтора року.

Чи ж можна дивуватися тому, що Хмельницький мав уже тоді усі підстави вважати свою присягу не важною? І він її такою вважав! Він чудово бачив, до чого прямує Московщина, чудово розумів, що вона і не думає виконувати свої зобов'язання, і тому він не тільки веде далі дипломатичні розмови зі Швецією, але посилає таємного листа до шведського королівського уряду, в якому заохочує шведів скоріше рушити через Польщу в напрямі західноукраїнських земель. У цьому листі гетьман писав, що він намагатиметься унеможливити москвинам здобуття більших твердинь, щоб москвини не могли там лишити своїх залог, і тому просив шведів якнайскоріше поспішити.

Цим пояснюється те, що, хоча українські війська під час спільних з москвинами воєнних операцій сягали Перемишля, Ярослава, Замостя і Любліна, – гетьман не захотів займати Львова.

Поступування гетьмана Богдана є тим більше зрозуміле, що англійська преса вже тоді писала: "Непорозуміння між Хмельницьким і москвинами

---

[3] З гетьманом довелося йти також московській залозі Києва, але в бою на Дрижиполі поляки легко прорвали московські укріплення і москвини хотіли здатися в полон.

щодня зростають... Гетьман робить усе від нього залежне, щоб звільнитися від своїх обіцянок москвинам" (Several Proceedings. – 1654. – 13–20 квітня).

На тлі всього сказаного ясним є, чому під Гусятином наказав гетьман козакам розігнати шаблями московські війська, що рушили брати штурмом від поляків Гусятин. Про це так доносив московський воєвода: "Коли царські люди приступили під город і на стіну вийшли..., велів цих людей від города відбивати, і, відбиваючи, багато людей порубано, а на тих людей, що на город вийшли, з гармат стріляно". Взагалі цю війну веде гетьман, для якого ясні протиукраїнські плани Москви, в порозумінні зі Швецією, хоча це порозуміння не було ще оформлене. Тому, підійшовши до Львова, остеріг гетьман львівських українців, щоб ті не вели з москвинами жодних переговорів, а сам повів справу так, щоб місто взагалі не було взяте.

Подібні непорозуміння траплялися не під одним Гусятином.

Антимосковські настрої, без сумніву, скріпляє ще й поведінка московських військ. Навіть такий великий прихильник царя, як *білоруський* шляхтич Поклонський, дуже швидко розчарувався і писав до Золотаренка в листі, що *замість допомоги* мало населення від москвинів "*таке ж грабування Божих домів, як і від татар*... В кращій вільності жили ми перше під ляхами, ніж тепер... *що моє око бачило..., які непотрібства над нашими жінками й дівчатами чинили москалі..., скільки душ у неволю забрали..., а цю землю знищили...*"

Під Любліном прийшло до конфлікту з командуючим московськими військами Потьомкіним, що намагався від мешканців відібрати присягу на вірність московському цареві. Обурений тим, Хмельницький склав умову з татарами, в якій зобов'язався не боронити москвинів, наслідком чого було оточення татарами воєводи Бутурліна з військом, який за звільнення мусив віддати всю воєнну здобич.

Шведи тоді також рушили війною на Польщу, і це полегшило москвинам здобуття білоруських та литовських земель.

Однак поляки спокушали москвинів перспективою обрання московського царя королем польським, і *москвини, зрадивши українців, розпочали переговори з Польщею*, а послів українських, які приїхали домагатися признання Україні земель, заселених українцями, – москвини взагалі не допустили до участі в переговорах. Мало того, – москвини віддали полякам ряд українських земель, здобутих козацькою кров'ю.

Таким чином, Московщина не додержала головної передумови переяславського порозуміння і *тим самим звільнила Богдана Хмельницького від його присяги.*

Як свідчать історичні пам'ятки, Хмельницький після повороту українських послів з Вільна сказав: "*Треба відступити від царської руки і піти туди, куди Бог повелить*", – а в серці своєму, безперечно, таке рішення мав раніше.

Що ж до Віленської умови, – то заявив, що її не визнає.

Але Хмельницький не вважав ще своєчасним *формально* заявити також про неважність Переяславської умови, і тому, наприклад, коли в 1657 році наказав московський уряд Бутурлінові запитати гетьмана, чому воєвода московський є лише в Києві, адже ж, мовляв, у Москві було ухвалено, що мають стояти московські війська і в Чернігові, Переяславі та Ніжині, – відповів тільки, що *він не наказував* своїм послам про те умовлятися, а в Переяславі про те не було мови, лише про Київ (тут слід нагадати, що й до Києва вступив московський воєвода, одержавши на те спеціальний дозвіл від українського уряду).

Таким чином, *Віленською умовою Московщина остаточно перекреслила Переяславську умову*, і тому Хмельницький *не прийняв до уваги ряду пунктів Переяславської умови* і, всупереч тим пунктам:

1) удержував війська більше ніж 60 тисяч, 2) незважаючи на московське остереження й протести, провадив переговори з Швецією і склав з нею союзну умову ("вічний союз"), хоча вона була у ворожих відносинах з Московщиною, 3) не посилав Московщині умовленої данини і 4) не звертав уваги на випливаюче з Переяславської умови зобов'язання визнавати важність усталених Москвою західних кордонів, тільки при кожній нагоді намагався звільнити і приєднати все нові українські землі.

Таким чином, ніколи не ратифіковане Переяславське порозуміння, не дотримане москвинами вже під час зафіксування на письмі, яке завжди було для гетьмана Хмельницького лише звичайним оборонним союзом, що в ньому, замість турецького султана, фігурував цим разом московський цар, завдяки *несолідності* московської сторони *перестало морально зобов'язувати* ще перед підписанням Московщиною у Вільні сепаратного миру, цебто приблизно по рокові після осягнення порозуміння в Переяславі.

Тому 1655 року підписав Б. Хмельницький військову конвенцію зі Швецією і увійшов до козацько-балканської ліги, яка була під протекторатом шведського короля і лорда-протектора Олівера Кромвеля, та склав умову з турецьким султаном, цебто діяв так, *немовби жодної Переяславської умови не існувало.*

Після ж підписання москвинами Віленського миру, який затвердив поділ України між Польщею і Москвою, *Переяславське порозуміння стало фікцією*, актом, що мав таке ж значення, як, наприклад, має нині підписана під час війни в 1941 році союзна "умова дружби" західних держав з московською червоною імперією.

Москвини рівно ж розуміли, що не можуть вимагати дотримування того порозуміння, якого вони самі не додержували і яке, властиво, перестало існувати. Тому, наприклад, в 1655 році не тільки Московщина не наважилася, покликаючися на "Переяславську умову", перешкодити зносинам України зі Швецією, але, затримавши послів, що їхали через Москву, *вважала це актом безправним*, і цар доручив Бутурліну "переконувати гетьмана всіма можли-

вими способами", що той вчинок не скерований проти України, щоб, мовляв, "оні (українці) таво сєбє в аскарблєніє нє ставілі".

Україну москвини вважали окремою державою, заселеною відмінним народом, і вважали її такою *державою* не лише перед, але й *після Переяславської умови*, а тому й не наважилися домагатися виконувати порушеної ними умови.

Трактуючи Україну як чужу державу, москвини зносини з Україною вели через міністерство закордонних справ ("Посольскій приказ"). Існував між двома державами кордон, купці одної держави в другій вважалися чужоземцями і платили мито, як і всякі інші чужинці, московські гроші не мали в Україні обов'язуючої сили, а московські урядовці навіть в 1666 році звали Україну "державою" ("А в малоросєйском государствє, городє Стародубє").

Інші сусіди України розуміли всю відносність Переяславської умови, і тому й після 1654 року вважали Україну суверенною державою. Такою її уважали: Англія, Швеція, Австрія, Туреччина, Бранденбург, Кримське ханство, Семигород та інші.

Нарешті, москвини, які самі уґрунтували в 1654 році своє право до переговорів з Україною тим, що, мовляв, польський король, *не додержавши присяги* щодо оборони православної віри, *тим самим звільнив своїх підданих від даної ними присяги вірності короні польській*, – прекрасно розуміли, що й *московський* цар, *не додержавши* своїх урочистих приречень, – *також тим звільнив гетьмана Богдана і весь український народ від присяги, даної в 1654 році*.

Розумів це й гетьман Богдан та українці, і тому вони, вже два роки пізніше, перекреслили те переяславське порозуміння шведсько-українським "вічним союзом". Те, що *формально* в тій умові зі шведами не заперечувалася важність союзу московсько-українського, не перечить нашому твердженню, бо й Гадяцька умова, яка привела до українсько-московської війни, також не заперечувала права приступити до об'єднання й Московщині.

Одне й друге – були лише дипломатичними потягненнями.

Таким чином, ми бачимо, що для гетьмана Богдана Хмельницького було "переяславське порозуміння" лише *одним з посунень* на політичній шахівниці, яке мало на меті ослабити та унешкідливити Польщу, але яке було тільки одним з таких посунень, що мали *полегшити* великому гетьманові *відновлення* Української держави. Наступним посуненням на тій шахівниці був українсько-шведський союз, а попереднім – присяга на вірність турецькому султанові.

Що так розумів свої завдання Б. Хмельницький та його сучасники і безпосередні наступники, доводять не наші твердження, а вислови сучасників Богдана, які збереглися до наших днів.

Ось, наприклад, слова одного з панегіристів тих часів, вихованця Київської академії: "Виною синів Володимирових Росія впала – за Хмельницького, при Богданові, на ноги встала".

Ясно, що для автора тих слів існувала лише *одна* "Росія" – Україна, лише вона була *тою самою державою*, яка за Володимира була імперією, і ту, власне Володимирову, державу підійняв з упадку гетьман Богдан!

Для людей, що *так думають*, що є свідоміші від не одного з сучасних українців, які й досі не можуть собі з'ясувати простої істини, що Київська князівська імперія була державою українською і тільки українською, – було *неможливим, смішним і безглуздим всяке стремління до "об'єднання" з дикою Московщиною на будь-яких умовах.* І тому гетьман Богдан Хмельницький іменував себе "гетьманом з Божої милості", а підвладні його звали "государем нашим" та "самодержцем". Рівно ж знаємо, що московський посол Старков докоряв гетьманові за те, що він листи свої скріплював власною печаткою, не бажаючи вживати печатки, надісланої йому царем.

Нарешті, коли хворому вже гетьманові дорікав московський посол Бутурлін за умову з Ракочієм та за союз зі шведами, гетьман відповів: "Ніколи *я не відстану від шведського короля*, з яким маю дружбу вже шість років. *Шведи – люди правдиві, уміють заховати приязнь та обіцянки.* А великий государ допустився наді мною та над Військом Запорозьким немилосердного вчинку – погодився з поляками, бажаючи віддати нашу батьківщину".

Ці слова говорять ясно про те, що гетьман уважав наслідком зради москвинів Переяславську умову неважною, обрав інший шлях і знайшов інших союзників.

Більше того, коли нагадаємо собі листа гетьмана до шведського короля, в якому він пише, що намагатиметься перешкодити москвинам зайняти більші твердині, нагадаємо його поступування під Львовом, Гусятином, Любліном і справу Бихова, – не лишається сумніву, що гетьман уже в 1655 році, ствердивши крутійство москвинів і небажання додержувати умови, – уважав Переяславську умову неважною і стремів до розірвання союзу з Московщиною й налагодження тіснішого зв'язку зі шведами.

Таким чином, ми ствердили, що Богдан Хмельницький ніколи не вважав Переяславську умову за акт *виняткового значення*, тільки за одну з численних ним підписуваних союзних умов, що *мали на меті полегшити йому відновлення Української держави, а не її ліквідацію.*

Ствердили ми також, що – з огляду на недодержання москвинами цієї умови і зрадливе підписання з поляками миру – гетьман і цілий український народ *уважав ту умову за неіснуючу*, а натомість – *важною умовою була нова умова, яку склав український народ з королем шведським*, умова, яку, як це видно з наведених слів гетьмана, він не хотів порушити і не бачив до того причини, бо тими словами закидав москвинам, що вони зрадили Україну, а з того випливає, що умова зі Швецією, ворогом Московщини, була оправдана, бо про Переяславську умову вже не було чого згадувати.

Коли б великий гетьман не вмер, а міг ще особисто керувати державою, можливо, він би прийняв протекторат шведський, бо така можливість передбачалася шведським урядом і обговорювалися відповідні умови.

Однак смерть гетьмана не дала йому закінчити велетенське діло – відновлення Української держави.

Московщина, звичайно, підступно пробувала використати смерть великої людини і володаря "козацької нації", щоб запрягти її в московське ярмо.

Тому москвини негайно по смерті гетьмана намагаються захопити фактичну владу в свої руки, а для цього хочуть самі скликати козацьку раду там, де їм буде вигідно, хочуть, щоб на цій раді, а не на скликаній українським урядом, провести бажаного кандидата і накинути йому під тиском військової сили, під назвою "Переяславських статей", інші "умови". Для переведення цього плану в життя москвини висилають, з одного боку, тайних агентів, щоб бунтували народ та сіяли незгоду між старшиною, а з другого – висилають князя Ромодановського і воєводу Шереметьєва з добірним пішим і кінним військом, що мало фактично окупувати Україну!

Москвини, однак, помилилися в своїх розрахунках і – хоча вони добре вибрали момент – їм не вдалося так легко накинути Україні пофальшовані "Переяславські статті", не вдалося запрягти без завзятої, кривавої боротьби український народ в московське ярмо.

Не помогла ані братовбивча війна, яку не гірше за агентів комуністичної Москви запалили агенти "тішайшєво" московського царя, не помогли ані замахи на визначніших полковників Богданових, ані підкупи, ані брехливі обіцянки, ані велика московська армія!

Московська армія натрапила, вступивши на українську територію, на несподіваний спротив! У Конотопі замкнувся з козацьким військом героїчний його оборонець – полковник Гуляницький, і три місяці давав відсіч великій і добре вишколеній московській армії, а по трьох місяцях надтягнули українсько-татарські союзні армії і, розгромивши в бою під Конотопом вислане на підбій України добірне московське військо, *кров'ю перекреслили навіть спогад про Переяславську умову*. Москвини за передчасну спробу поневолити вільнолюбний український народ заплатили 30000 добірних вояків, що загинули в тому бою.

Треба було понад 60 років кривавої, жорстокої, майже безнастанної боротьби з українським народом, щоб було можна накинути йому на шию "переяславське ярмо", а ще піввіку, щоб цілком "прібрать к рукам Малоросію" і... створити "переяславську легенду".

Коли ми нині, охопивши цілісність політики великого гетьмана, зрозуміємо його плани й наміри, – то на тлі тих планів виглядає Переяславська умова не більше як прикрий епізод. Богдан Хмельницький цілком слушно вважав цю умову не важною вже по двох роках – бо вже тоді не мав сумнівів у тому, що москвини своїх зобов'язань не виконали і виконувати не збиралися. Тому вважав Хмельницький і свою присягу не важною, бо вона була дана лише в залежності від того, чи москвини виконають свої зобов'язання. Москвини, приймаючи до уваги виборність гетьманів, у зв'язку з

тодішнім розумінням держави вважали, що та присяга і та умова, яку укладали в Переяславі, наступних гетьманів не зобов'язує. Тому домагалися від кожного з наступників Богдана нової присяги і нової згоди на зв'язок з Московщиною. Поскільки всі ті наступні гетьмани, які визнавали зверхність Москви, складали свої присяги під тиском зброї московської, найчастіше – оточені московським військом, постільки їхні присяги не могли бути важними, як присяги вимушені.

Присягу ж тої частини козацтва, яка її за Богдана склала або під примусом, або одурена москвинами, також не можна трактувати поважно, а тим більше поширювати її на нащадків.

Мало того! Ми, хоча не маємо тексту тої присяги, можемо мати цілковиту певність, що та присяга не була властиво присягою "підданого" *в нашому* розумінні і *не заперечувала першого і головного обов'язку – вірності Україні*. Певність, що це було так, є узасаднена загальновідомими фактами: конфліктом між українським урядом та московським військовим командуванням, який виник внаслідок намагання того командування відібрати присягу на вірність московському цареві від мешканців Любліна, а також від мешканців порту Бихова і деяких інших місцевостей на Білорусі. *Коли б та присяга була ідентичною – не було б правних підстав для конфлікту, а крім того, рішучий спротив Богдана Хмельницького не лишає сумніву, що гетьман, який будував свої дальші плани на тісному порозумінні зі Швецією, вже в 1655 році не вважав українців пов'язаними присягою, чи як інакше, з Московською державою і противився всяким спробам пов'язати з тою державою населення земель, визволених українською зброєю.*

Тим самим немає найменших підстав, піддаючися московській пропаганді й суґестії, генералізувати Переяславську умову і вважати її більш важною хоч би за Білоцерківську, Зборівську чи якусь іншу.

Не забули про неї відразу не тому, що українська сторона її хотіла додержувати, і не тому, що вона мала більшу законну силу, – ні того, ні того, як ми бачили, не було, а лише тому, що вдавалося москвинам протягом кривавої піввікової боротьби накидати силою зброї все нові фальсифікати Переяславської умови. Але накинуте підступом, силою та нечесними способами не може мати жодної зобов'язуючої моральної сили. Не має її і Переяславська умова ні в своїй первісній редакції, ні тим більше в редакціях, що є фальсифікатами тої первісної. Москвини в дійсності оперують лише "переяславською легендою".

Але й так створену "переяславську легенду" знову перекреслив у 1917–20 роках спраглий волі героїчний народ, а українська молодь під час величезної маніфестації на честь гетьмана Мазепи, що відновив шведські плани Великого Богдана, збила молотками з мосяжної брили пам'ятника Хмельницькому у Києві брехливі слова "волім под царя московського" та обурююче "єдіная і нєдєлімая Росія".

Нині ми *не повинні* у відповідь на московську кампанію, приурочену до роковин Переяславської умови, відповідати *обговоренням тої умови*, яка була тільки епізодом, тільки одною з деталей політики Богдана Хмельницького, бо таке обговорювання допомагає москвинам генералізуваги ту умову.

Натомість ми повинні відповісти москвинам висвітленням справжніх планів гетьмана Богдана і його політики, щоб з'ясувати властиве місце тої умови, а також широко закроєною акцією святкувань Конотопської перемоги. Та перемога є чудовою, річевою відповіддю на московську провокацію.

Святкуючи ту перемогу, ми вказуємо на 30000 московських трупів, що ними наші предки загатили конотопські багна, щоб усім було ясно, яка доля – рано чи пізно – чекає всіх агресорів і загарбників на українській землі!

Наша мета і нині та сама: *відновлення держави великих предків наших*, *відновлення імперії нашого кагана – Володимира Великого*, а новий "Переяслав" можуть накинути нам, тільки зламавши нашу волю до боротьби і перемоги. Але й тоді ми в слушну хвилину ще раз доведемо своє право до вільного життя і свою нехіть до будь-яких угод з одвічними ворогами нашого народу.

Наше гасло: не "новий Переяслав" – тільки "новий Конотоп", як вступ до дальшої боротьби аж до остаточної перемоги.

Використана література:

Бантыш-Каменский Д. История Малой России. – М., 1822. – Т. 1; Т. 2.

Грушевський М. Переяславська умова України з Москвою 1654 року. – 3-є вид. – К., 1918.

Ключевский В. Курс русской истории. – М., 1924. – Ч. III.

Крип'якевич І. Велика історія України. – Львів, 1935.

Крип'якевич І. Студії над державою Б. Хмельницького // Записки Наукового Товариства ім. Шевченка. – 1925. – Т. 139–140. – С. 67–81; 1926. – Т. 144–145. – С. 109–140; 1927. – Т. 147. – С. 55–80; 1931. – Т. 151. – С. 111–150.

Лащенко Р. Переяславський договір 1654 р. між Україною і царем московським // Ювілейний збірник на честь професора доктора Станіслава Дністрянського. – Прага, 1923. – С. 51–76.

Липинський В. Україна на переломі. 1657–1659: Замітки до історії українського державного будівництва в XVII столітті. –К.; Відень, 1920.

Мякотин В. Переяславский договор // Сборник статей, посвященных Петру Николаевичу Милюкову 1859–1929. – Прага, 1929. – С. 241–261.

Яковлів А. Українсько-московські договори XVII–XVIII ст. – Варшава, 1934.

Яковлів А. Договір гетьмана Богдана Хмельницького з московським царем Олексієм Михайловичем 1654 р. – Нью-Йорк, 1954.

Зиновій КНИШ

ПЕРЕЯСЛАВСЬКИЙ ДОГОВІР

*(У трьохсотлітню річницю)**

I

Большевицька преса в СССР і за кордоном дуже багато місця присвячує Богданові Хмельницькому, його визвольній боротьбі з Польщею і, насамкінець, заключеному з Москвою договорові 1654 року, що почався на Переяславській раді 8 січня і закінчився пертрактаціями української козацької мирової делегації в Москві 27 березня того ж самого року. Це помітне не від сьогодні. Коли большевики "звільнили" Західню Україну і Білорусь з-під польської окупації, у львівському театрі довший час ішла п'єса Олександра Корнійчука "Богдан Хмельницький", з підкресленням його протипольської боротьби, мовляв, гетьман Богдан зачав, а большевики після 300 літ докінчили.

Дня 10 жовтня, три тижні після того, як Червона армія вступила у залишений німцями Переяслав, Президія Верховної Ради СССР своїм указом постановила перейменувати місто Переяслав на Переяслав-Хмельницький, а одночасно встановила орден Богдана Хмельницького 1, 2 і 3 ступеня. На всі лади величають гетьмана Хмельницького не за його здібності полководця, не за розгромлення польської потуги на сході Європи, від чого вона вже ніколи не підвелася на ноги, не за усамостійнення України і поворот її до сім'ї вольних народів, тільки за Переяслав, насвітлюючи його не як один з переходових етапів самостійницької політики України під проводом свого гетьмана, що такі ж самі договори впродовж кількох літ заключував на всі боки: з турецьким султаном, татарським ханом, польським королем, московським царем і шведським королем, тільки як формальне завершення "вікового й гарячого бажання українського народу злитися з великим народом російським".

---

* Друкується за виданням: *Книш З.* У тристаріччя Переяславського договору 1654–1954. – Торонто, 1954. – 30 с.

Тепер, у трьохсотліття тієї річниці, червона й біла Москва, кожна на свій лад, готується всією силою пари використати ювілейні святкування для легалізації своєї імперіалістичної політики супроти України. Окупація України Москвою в той спосіб має дістати легальну й моральну підставу неначе в добровільній згоді на те українського народу та його тодішнього уряду. Підготовка йде гарячково і з розмахом, з правдивим "большевицьким темпом". Для прикладу кілька фактів.

"Літературна газета", орган "Правління Спілки радянських письменників України", в числі 48 з дати 19 листопада 1953 р. повідомляє, що вже зданий до друку і незабаром вийде в світ збірник документів "Возз'єднання України з Росією", велике видання обсягом понад 120 аркушів у трьох томах, підготоване "в результаті спільної праці Інституту історії Академії наук УРСР, а також Архівного управління МВС УРСР". В тому збірнику вперше з'являються "найцінніші документи російського походження", бо дотеперішні начебто були "свідоцтва переважно польсько-шляхетських джерел". Переважають у збірнику документи, "які характеризують російсько-українські зв'язки напередодні Визвольної війни, які всіляко затушовувались буржуазно-націоналістичною історіографією". А далі, цей збірник підготовлений "колективом радянських істориків та архівістів – російських і українських", зокрема його важність у тому, що "документи звірено з оригіналами і з них усунені дефекти і фальсифікації попередніх видань".

Яка ж ціль збірника? Він має "неспростовними документальними даними свідчити про велику значимість акту возз'єднання, який був результатом нерозривної єдності двох братніх народів і загального прагнення українського народу до об'єднання з російським народом".

Стільки товаришка Олена Апанович, кандидат історичних наук. На звичайній і всім зрозумілій українській мові це означає, що "українську" Академію наук заставлено переміняти історію, фальшуючи її історичні джерела-документи під покришкою "звірення їх з оригіналами" та "усунення дефектів і фальсифікацій попередніх видань", брати в своїх працях до уваги і за підставу "найважніші документи російського походження" замість давніших, "польсько-шляхетських", а щоб у непевних хахлів навіть у дрібницях не появилася навіть тінь якоїсь національної гордості і вірності історичній правді, поставлено над ними спеців, "колектив радянських російських істориків та архівістів". Ці мають досвід і практику в фальшуванні історії, за 20 літ володіння Сталіна не один раз її "направляли".

Це на науковому полі.

"Вітчизна" – "літературно-художній та громадсько-політичний журнал Спілки радянських письменників України" в числі 11 за листопад 1953 року доводить до нашого відома, що "в Києві відбулась нарада поетів і композиторів, на якій було обговорено питання про підготовку до 300-річчя возз'єднання України з Росією. Платон Воронько поінформував присутніх про впорядкування видавництвом "Радянський письменник" великого

альманаху, до якого ввійшли поетичні твори, оповідання і нариси українських письменників, присвячені знаменній даті. Голова СРПУ Микола Бажан, голова Спілки радянських композиторів України П. Козицький та інші говорили про необхідність посилити творчу співдружність поетів і композиторів, щоб створити нові музичні твори – масові пісні, кантати, ораторії. Нарада намітила заходи, пов'язані з підготовкою до 300-річчя возз'єднання України з братньою Росією".

Це на літературно-мистецькому полі. Слід сподіватися, що в близькому часі Україну заллє повінь пропагандивного барахла, що під плащем "мистецтва і мистецької творчості" буде затирати в українському народі образ історичної правди. Зрештою, це в СССР не новина. Вже давніше письменник Натан Рибак випустив писаний у тому дусі перший том повісті "Переяславська рада", а оце недавно закінчив друкувати в тій же "Вітчизні" другий її том, ще й мотто з народної думи до неї прибрав:

Ой, Хмельницький Богдане, гетьмане,
добрий розум тобі дався,
що короля і султана відцурався
та з Москвою навіки об'єднався.

Забув тільки Натан Рибак подати, де він знайшов таку "народну думу", це, мабуть, і залишиться його тайною.

Коли ж це входить до "генеральної лінії", найдеться ціла тічня "письменників" і "науковців", що наввипередки будуть забігати ласки в "старшого брата". Ось Дмитро Лишко, теж кандидат історичних наук, поспішає з нарисом "Минуле і сьогочасне Переяслав-Хмельницького", щоб після декількох псевдонаукових сторінок, утриманих у оповідному тоні, дійти до висновку, що "український народ з гордістю відзначає, що тільки завдяки великому російському народові йому вдалось відстояти свою соціальну свободу і національну незалежність".

Само собою, "генеральна лінія" виявляється не тільки в постановах на верхах, але й виконуванням її по всіх щаблях аж до самого низу. Ми будемо свідками, як у кожному колгоспі, в кожній машинно-тракторній станції і в кожній фабриці будуть відбуватися мітинги і "схвалюватися резолюції". Вже тепер преса переповнена "вістками з місць". Возьмім декілька, перші скраю. Ол. Корнієнко, дописувач "Літературної газети" з міста Нікополя пише:

Про велику творчу дружбу

"В Нікопольському краєзнавчому музеї імені Ломоносова провадиться підготовка до обладнання великої виставки, присвяченої 300-річчю возз'єднання України з Росією. Експозиція ілюструватиме всі періоди життя України до сьогоднішнього дня. Значне місце буде приділене матеріалам про творчі зв'язки, про велику творчу дружбу колективу Нікопольського південно-

трубного заводу з металургами Уралу, Грузії та Азербайджану, про розвиток індустріального Нікополя при братній допомозі великого російського народу і всіх радянських народів-братів.

До знаменної дати діяльно готуються бібліотеки міста, молоді літератори. Письменник Чорнобривець закінчує збірку оповідань про боротьбу за мир і дружбу між народами. Місцевий скульптор М. Лодягін працює над композицією "Возз'єднання України з Росією".

Члени літературної групи при редакції міської газети "Нікопольська правда" випустять спеціальну літературну сторінку, присвячену 300-річчю возз'єднання України з Росією. Працівники бібліотеки металургів Південно-трубного заводу влаштовують спеціальну книжкову виставку, присвячену знаменній даті".

Перемножіть це на тисячі й тисячі разів і будете мати образ того, що діється по всіх закутинах України.

Накінець, ще декілька слів з "Культурно-мистецької хроніки" журналу "Вітчизна", ч. 12 за грудень 1953 року для підкреслення, як сильно напружуються всі інтелектуальні сили Совєтів для втиснення в українську свідомість добровільності "возз'єднання" України з Москвою за гетьмана Хмельницького:

"На відзначення важливої історичної дати в житті українського народу Інститут економіки АН УРСР готує спеціальний збірник "Нариси розвитку народного господарства УРСР". У грудні поточного року відбудеться поширене засідання вченої ради Інституту з доповідями: історичне прогресивне значення возз'єднання України з Росією; економічний розквіт УРСР – торжество ленінсько-сталінської національної політики; допомога великого російського народу в розвиткові економіки й культури українського народу; роль УРСР у створенні матеріально-технічної бази комунізму.

Інститут історії АН УРСР готує до друку: перший том історії УРСР, науковий нарис "Визвольна війна 1648–1654 рр. і возз'єднання України з Росією"; монографію кандидата історичних наук П. К. Стояна "Спільна боротьба українського і російського народів за встановлення і зміцнення радянської влади на Україні". Вже підготовані: збірник статей "Віковічна дружба російського й українського народів" і науковий нарис кандидата історичних наук О. С. Компан "Участь міського населення у Визвольній війні українського народу".

Львівський Інститут суспільних наук АН УРСР підготував до видання: монографію доктора історичних наук, професора І. П. Крип'якевича "Богдан Хмельницький – видатний державний діяч і полководець"; монографію дійсного члена АН УРСР М. С. Возняка "Іван Франко і передова культура російського народу" та том "Наукових записок" Інституту, присвячений знаменній історичній даті возз'єднання російського й українського народів.

Сектор держави та права АН УРСР передбачує видати роботу кандидата юридичних наук Б. М. Бабія на тему "Возз'єднання українського народу в

єдиній Українській державі – торжество ленінсько-сталінської національної політики".

Колгоспники артілі "Радянське село" Ново-Санжарівського району на Полтавщині прослухали в районному палаці культури лекцію, присвячену 300-річчю возз'єднання України з Росією. На лекції було приявних понад 200 колгоспників".

А втім, це не відірвана акція. Вона є однією з ланок неперерваного ланцюга, що тягнеться від царя Олексія Михайловича аж до Сталіна та його діадохів. Зокрема, дуже тісно лучиться вона з проголошенням Сталіним російського народу "старшим братом" і "першим у сім'ї радянських народів", що зачалося пам'ятним його тостом на прийомі в Кремлі дня 24 травня 1945 року на честь командуючих військами Червоної армії:

"Я хотів би підняти тост за здоров'я нашого радянського народу і, насамперед, російського народу. (Бурхливі, тривалі оплески, крики "ура").

– Я п'ю, насамперед, за здоров'я російського народу тому, що він є найвидатнішою нацією з усіх націй, які входять до складу Радянського Союзу.

– Я піднімаю тост за здоров'я російського народу тому, що він заслужив у цій війні загальне визнання як керівної сили Радянського Союзу серед усіх народів нашої країни.

– Я піднімаю тост за здоров'я російського народу не тільки тому, що він керівний народ, але й тому, що в нього є ясний розум, стійкий характер і терпіння".

Восьмий рік безперебійно шаліє відтоді пропаганда "великості" російського народу, що не минає ні одного оповідання, ні одного вірша, ні допису з місць, ні навіть рецензії на книжкові появи чи театральні прем'єри. На службу тієї пропаганди запряжено все, що в Україні, українське воно чи тільки називається українським.

І з такою ж самою фурією урядової пропагандивної машини рушила в ювілейний 1954 рік акція святкування "300-річчя возз'єднання України з Росією". Перед у тому мусять вести, хочуть вони того чи не хочуть, найперші імена української інтеліґенції, як про те, м[іж] і[ншим], свідчить нам уривок вірша Максима Рильського:

Серце народів

Зоря рожевокрила пломеніє
Над Києвом оновленим моїм,
Тебе я серцем згадую, Росіє,
Твій образ бачу в ранку веснянім.

Недарма у століття засіяла,
Як блискавка, Богдана булава:
Вона на роздоріжжі показала
Нам шлях туди, де друзі, де Москва.

І в наші дні безсмертної роботи
Ми всі – плугатарі і ковалі –
Вчимося жить, творити і боротись
У нашому, у рідному Кремлі.

Москва – народів серце, мозок світу,
Москва – це правда Партії жива,
Її ворота в даль віків одкрито,
Твердиня миру на землі – Москва.

Але в большевиків усяке мистецтво мусить служити практичним цілям. І те, чого не договорює Рильський, докінчує за нього "поет" другий у вірші "Рідна Москва":

Яке ж то щастя випало велике
Нам, українцям, що вже триста літ
З тобою йдуть, об'єднані навіки!
Такої єдності іще не відав світ.
Ми так злились, як в синім морі ріки,
Ми так зрослись, як із гілками цвіт,
Прийми ж від нас ти вірності слова,
Любима мати, рідная Москва!

II

Український народ не може поминути мовчанкою цих величезних агітаційних зусиль Москви. Звичайно, не може він того зробити на рідних землях, там його уста сковані московсько-большевицьким терором, за нього мусить це зробити українська політична еміґрація, що живе під вільним небом, звідки її слова правди будуть лунати по всьому вільному світі і там засвідчувати правдиву, несфальшовану волю української нації. До виконання цього історичного завдання українська еміґрація не має ані достатніх матеріально-фінансових засобів, ані не може користуватися колосальним апаратом державної пропаганди, що стоїть до послуг Москві, ані не має до своєї диспозиції усіх джерельних матеріалів, що зберігаються в переважній своїй більшості в сфері володіння Москви і там підпадають фальшуванню. Тим більше тяжить на ній відповідальність бути голосом свого народу і тим більше уваги та зусиль мусить вона до цієї справи прикладати та використати кожний момент, придатний до того завдання.

Дещо з того вже зроблено, одначе це тільки перші кроки у закроєній на більшу скалю акції.

Провід Українських Націоналістів на засіданні в днях від 12 до 18 жовтня м[инулого] р[оку] займався тією справою і в своїх постановах до ідеологічного й культурного сектору в точці 4 відмітив:

"З уваги на 300-річчя Переяславської угоди в 1654 р., яке підготовляє Кремль і московська еміґрація до використання тої угоди для своїх імперіалістичних цілей, зініціювати на сторінках нашої преси, зокрема "Українського слова", відзначення тієї річниці, вказуючи на спротив полк[овника] Богуна проти тої угоди як початок боротьби українського народу з Москвою. Щоб відзначенню тої річниці надати всеукраїнський характер, видвинути план того відзначення на нарадах усіх українських політичних угруповань".

З того часу на сторінках української преси щораз з'являються присвячені тому питанню статті. Видавництво Ю. Тищенко – А. Білоус в Нью-Йорку випустило цінну працю проф. Андрія Яковлева, знавця тієї епохи, під назвою "Договір гетьмана Богдана Хмельницького з московським царем Олексієм [Михайловичем] 1654 р." Без сумніву, насвітлення тієї події і публікації різних матеріалів, що відносяться до неї, не будуть сходити з денного порядку українського видавничого руху, а зокрема української преси впродовж цілого ювілейного року.

Але того замало. Необхідно загальногромадської акції, не тільки в імені окремих політичних угруповань чи суспільних середовищ, чи різних організацій в одних державних кордонах. "Комітет українців Канади" проголосив уже в пресі своє "Звернення Комітету українців Канади в річницю української державності й соборності і 300-річчя Переяславського договору". У тому "Зверненні" дає він інструкції при нагоді святкування найближчої річниці 22 січня підкреслювати чотири найголовніші моменти:

1. Даючи доручення святкувати річницю договору в Переяславі між Україною і Москвою, Москва тим самим стверджує, що в хвилі заключування договору існувала незалежна Українська держава, що при інших нагодах московська пропаганда промовчує.

2. Підкреслюючи "вічність" цього договору, Москва заперечує історію, що "вічних" договорів не знає. А коли йдеться про Москву – історія вчить, що вона ніколи не дотримувала своїх договорів.

3. Гетьман Богдан Хмельницький ще за свого життя ствердив віроломство Москви, і тільки його передчасна смерть не дозволила йому на остаточні військові й політичні висновки з того. А водночас відтоді почалася безперервна боротьба українського народу з Москвою і сотні спроб відірватися від Москви.

4. Дня 22 січня 1918 року Центральна Рада в Києві Четвертим універсалом проголосила повну державну незалежність України і в той спосіб розвіяла які-небудь сумніви відносно справжньої волі українського народу.

Треба сподіватися, що такі самі заяви чи подібні до них енунціації різних організованих українських чинників підсилять одностайний вияв фронту української нації в цій справі, а було б найкраще, якби всі без винятку українські політичні партії й організації, суспільно-громадські централі, культурно-наукові та інші українські центри могли випустити за своїми підписами спіль-

ну декларацію вільного українського народу, подібним способом, як це вже раз частинно сталося 27 грудня 1952 року в декларації, що заперечувала можливість співучасті української еміґрації в опанованому москалями КЦАБ.

III

Переяславський договір давно втратив свою силу, і сьогодні це тільки мертвий документ давноминулого, хоч він начебто подуманий був як акт "вільної"...* було дуже короткотривале і не дотрималося навіть до смерті гетьмана Хмельницького. Якщо міряти його важність теперішніми поняттями міжнародного права, тоді ледве чи можна говорити про те, чи він взагалі набув обов'язну силу.

Пересправи над ним почалися 8 січня 1654 року, цебто днем, на який скликана була Переяславська рада. Власне, різні переговори щодо нього тягнулися ще від давнішого часу, можна сказати, що вже від 1649 року, але не зробимо більшої помилки, коли приймемо за початок фінальної фази пертрактацій дату 8 січня. Закінчилися вони 27 березня, датою, що фігурує на останніх складових документах договору, виданих козацькій українській мировій делегації в Москві.

На тому кінчалася формальна сторінка цього дивного, майже одинокого в своїм роді договору. Як відомо, до важності договору потрібно не тільки висказання згоди обидвох договірних сторін, в даному випадку Війська Запорозького, репрезентованого гетьманом Богданом Хмельницьким, і Московського царства, що діяло через царя Олексія Михайловича Романова. Договір входить у життя щойно тоді, коли фактично почне виконуватися. Тимчасом цей договір у повному свойому змісті не був здійснений ніколи, мабуть обидві сторони і не мали щирого наміру його здійснити. Москва лукавила вже тоді і носилася зо скритими планами повної інкорпорації України, чекаючи на те сприятливої нагоди, а гетьман Богдан Хмельницький у ході пересправ теж пізнав московські наміри і московську злу волю, і хоч не міг уже завернути з дороги, що її обрав для здійснення своїх політичних, а в першу чергу військових цілей, то докладав старань, щоб витягнути з заіснованого стану максимум політичної користі. *Тому Богдан Хмельницький, дістaвши від своїх послів акти договору, привезені з Москви, не проголосив їх Війську Запорозькому.* Політичні обставини, під впливом яких почалися договірні пертрактації, змінилися за той час, і договір у такій формі, як його остаточно заключено, не відповідав уже дійсності і реальним відносинам в Україні, *а через те Хмельницькому не залежало вже на його дійсному виконуванні, тільки на тому, щоб у міжнародно-дипломатичних колах було відомо, що такий договір заключено, і цю свою ціль він уже осягнув.*

---

* Сторінка машинописного репринта помилково друкована зі спуском, і текст кількох останніх рядків машинопису втрачено (*прим. ред.*).

Найважнішою в своїй наглості постановою Переяславського договору, а заразом і тою, що на неї найбільше впродовж усього часу договірних пересправ налягали гетьман Хмельницький і все Військо Запорозьке, були кляузули, що відносилися до воєнної допомоги Україні в її дальшій боротьбі з Польщею. На тій підставі Москва була зобов'язана спільно з Україною розпочати воєнні кроки супроти Польщі. Ця війна справді зачалася, але закінчилася Віленською умовою в 1656 році між Польщею і Москвою, *не тільки проти бажання України, але навіть без участі її представників*. Це було яскраве порушення найістотнішого й найголовнішого пункту умови, во ім'я якого велися всі пересправи, що довели кінець-кінцем до самого договору. За таке порушення і зламання договору вважав це гетьман Хмельницький і в його імені заявив це 1657 року козацький посол до Москви полковник Павло Тетеря: "Він, гетьман, не прийняв Віленської комісії не тому, щоб не хотів мира, тільки вести війну, а тому, що поляки на з'їзді хотіли діяти обманом, а крім того комісія та була несправедлива і багато чули ми від ляхів сумні речі, начебто царське величество по-старому відступив козаків Польській Короні". Наслідок з того був такий, що Богдан Хмельницький відтоді поводився, якби Переяславський договір не існував і тільки *номінально* зберігав договірне відношення з Москвою, щоб не входити з нею в одверту війну. Але його гарячкова дипломатична діяльність останніх місяців перед смертю показує, що він швидко монтував могутню європейську коаліцію, в опорі на яку Україна могла б закріплювати своє державне життя, *не оглядаючися на Москву, а то й проти неї*.

Практичними висновками стану, що заіснував після Віленської умови 1656 року, було дальше те, що Богдан Хмельницький стримав усі статті договору про виплату цареві данини та реєстрацію козацького війська – ці умови за життя Хмельницького не були виконані. Те саме відноситься до різних станових та особисто-маєткових привілеїв, що їх щедро роздавав цар, щоб з'єднати собі прихильників в Україні. Старшини тримали в тайні надавчі грамоти, лякаючися гетьмана і реакції на те Української держави Війська Запорозького, що за три роки від 1654 до 1657 сильно скріпилася так у внутрішній організації, як і в міжнародній престижевій позиції.

Коли помер Богдан Хмельницький 6 серпня 1657 року, не стало в живих одного з сиґнатарів договору. Договір цей, що в останньому році фактично стратив свою силу, теж і формально-правно позбувся своєї важності. То значить, залишалася в силі тільки неначе ідея, що лягла в його основу – принаймні, в інтерпретації московської договірної сторони – але для своєї дійсної важності вона потребувала *кожночасної віднови, що виявлялася актом присяги новообраного гетьмана*. Строго беручи, це був кожного разу заключений *новий договір* такою самою формою, як Переяславський, і складався він з двох частин. Перша, основна, містила в собі т. зв. статті Богдана Хмельницького, яких первісний текст у багато дечому змінювано й підстригувано, в другій були "нові статті", додаткові постанови, на про-

позицію або царя, або гетьмана. Здебільшого ці "нові статті" кожного разу все більше і більше підрізували основні права України.

Юридично це можна пояснити тільки так, що зо смертю гетьмана, як одної з договірних сторін, договір тратив свою правну силу, і попередній правно-політичний стан відтворювався на основі нового договору, який проголошували й приймали на генеральній елекційній раді і що його гетьман стверджував присягою.

Але й така, хоч доволі дивна форма діяння Переяславського договору, чи скоріше цілої низки договорів, спертих на переяславській традиції, закінчилася в 1764 році, рівно 110 літ після першого його проголошення. В тому році цариця Катерина II односторонньою постановою анулювала, тобто зірвала договір і перевела повну інкорпорацію України. Була тоді обрана "Комісія Нового Уложенія" для розгляду нових державно-адміністративних реформ, у тій комісії засідали теж представники України, але їхні протести, зрештою дуже несмілі своєю формою, залишилися без ніякого впливу.

Скасування гетьманського уряду й перекреслення всіх постанов Переяславського і дальших договорів були актами прямого насильства, що створювали новий фактичний стан, але *не давали в його основу ніякої правної ідеї.* Це дуже було невигідне для Катерини II і для пізніших московських істориків, було воно яскравим запереченням сто разів повторюваних урочистих заяв, що "царське слово перемінне не буває", це царське слово, що з московської сторони було рівноважником гетьманської присяги.

Як новий правний титул висунено право московських царів на спадщину великих князів київських як переємників київської державної традиції. Це був дуже сумнівної вартості правний титул. За тодішніми поняттями такі права могли бути пов'язані тільки з династіями. Отож династія Рюриковичів у всіх своїх дуже далеких розгалуженнях вигасла так в Україні, як і в Москві. На її місце прийшла нова династія Романових, що не мала вже ніяких династично-спадкових прав по Рюриковичах. А вже найменше про ті "права" могла говорити Катерина II, що походила з німецького роду і сама не зовсім правно тримала владу в Московській державі.

Добре розуміли всю слабину тієї правної підбудови інкорпорації України московські історики і правники XIX століття. Висунули вони легенду "добровільного приєднання України до Росії", що сталася таким способом, що гетьман Богдан Хмельницький зложив чолобитну московському цареві і піддався "під його високу руку", а цар його "пожалував", згодившись на деякі самоуправні привілеї в Україні. Ця теорія називалася тоді "возсоєдиненіє Великої і Малої Россії в єдиную нераздільную Россійськую імперію", а тепер большевики це живцем перехопили як "возз'єднання українського народу з російським". Що цікаве, вони навіть присягу в Переяславському і дальших договорах тлумачать не як присягу цареві – бо тоді її важність кінчається або зо смертю того, хто складав присягу, або того, кому присягали, – тільки, по-їхньому, мала це бути "присяга на вірність возз'єднанню".

Нарешті, коли в 1917 році відродилася Українська держава, Четвертий універсал Центральної Ради з дня 22 січня 1918 року проголосив повну її суверенність і тим самим устами свойого тодішнього парламенту, зложеного з народних представників, обраних тоді можливим правно-обов'язним способом, відсунув остаточно і невідклично які-небудь сумніви щодо важності всіх попередніх історичних актів, які цю суверенність могли б обмежувати.

І сьогодні це справа не тільки для всіх ясна та зрозуміла, що ніхто не виступає з обороною важності діяння чи то первісного Переяславського договору, чи його пізніших продовжень чи відмін. Тут ідеться про зовсім що інше, що незвичайно вірно підмітив і блискуче доказав український історик Вячеслав Липинський. Московський науковий і політичний світ виплекав *переяславську легенду*, що мала б стати платформою взаємоуложення відносин поміж українським і московським народами. Ці відносини мали б складатися в дусі нерозривної державної і національної єдності на підставі добровільної згоди українського народу. Першим стовпом на тому шляху мав бути Переяславський договір. От чому цей договір уже триста літ не зникає з кола заінтересування української і московської сторони і назбирав уже докола себе величезну літературу.

IV

Коли стільки галасу знято докола Переяславського договору і стільки йому давано тлумачень, слід нам познайомитися ближче з його змістом.

Але ж інакше на ту справу гляділи перед триста роками, інакше вона оцінюється сьогодні. За ці три століття устійнилися деякі поняття в міжнародному праві, і якщо говоримо про які-небудь міжнародні трактати минулого чи сучасного, розцінюємо їх з теперішньої точки погляду, а через те нетрудно впасти в помилку. Проф. Андрій Яковлів ось такі слушні зауваги подає до тієї справи:

"...договір складали в XVII ст., коли політичні й державні концепції були зовсім інші, ніж тепер, коли політичні діячі мислили іншими, ніж ми, категоріями. З цього погляду необхідно передусім зазначити, що державно-політичні ідеї тієї доби не були ще так розвинуті, щоб уживати таких, наприклад, абстракцій, як "держава" сама по собі, незалежно від її монарха чи людності. В політичних актах XVII ст. юридичні стосунки між державами уявлялись як стосунки між особами монархів чи іншими носіями державної влади, а не як стосунки між державами. З погляду договору 1654 р., юридичні стосунки, що повстали в наслідок цього договору, зв'язують не Військо Запорозьке та Москву, як окремі держави, а гетьмана Б. Хмельницького, що персоніфікує Україну (Військо Запорозьке) та царя Олексія Михайловича, що персоніфікує Московську державу"*.

---

* [*Яковлів А.* Договір гетьмана Богдана Хмельницького з московським царем Олексієм Михайловичем 1654 р. – Нью-Йорк, 1954. – С. 45 (*прим. ред.*).]

Це нам у великій мірі облегчить розуміння дивної, на теперішні часи, форми Переяславського договору.

Те, що ми звикли називати Переяславським договором, складається не з одного, але з трьох актів:

1. Проект договору з 23 статтями, підписаний гетьманом Богданом Хмельницьким з дати 17 лютого 1654 року. Цей проект привезла з собою до Москви українська козацька делегація під проводом генерального судді (по-теперішньому – міністра справедливості) Самійла Богдановича-Зарудного і переяславського полковника (по теперішнім поняттям – генерала) Павла Тетері, з відповідно чисельним для посольства почетом.

2. "Жалувана грамота" Богданові Хмельницькому і Війську Запорозькому царя Олексія Михайловича з датою 27 березня 1654 року.

3. Одинадцять статей, виготовлених у царській канцелярії, що відносилися до найголовніших пропозицій гетьмана Хмельницького. Під тими статтями вписані дотичні царські укази. На тому документі теж дата 27 березня 1654 року.

Таким чином, повний текст договору, що його слід розглядати як одну цілість, складається з цих трьох документів, а вони поділяються на дві частини:

1. Пропозиції гетьмана Богдана Хмельницького в імені Війська Запорозького з 17 лютого 1654 року *як проект договору* української сторони.

2. "Жалувана грамота" і "статті" з указами з 27 березня цього року як *відповідь царя*, що нею він приймає пропозиції до відома та їх затверджує.

Але найважніше те, що ні один з тих документів не дійшов до наших часів в оригіналі. Оригінальні документи затратилися дуже швидко, бо вже 1709 року цар Петро I наказав відшукати оригінал статей Хмельницького, і їх тоді не знайдено.

Все, на чому спиралися дотеперішні дискусії, тлумачення і пояснення, – це переклад з української мови на московську, що зберігся в справах Посольського приказу і був передрукований в "Актах Юго-Западной России", том X, та чернетки царських актів московською мовою, надруковані пізніше в "Полном собрании законов Российской империи", том I, та в інших виданнях.

А тому не можна мати повної певності в ніякій інтерпретації, бо пропущення чи переміна бодай одного слова може ґрунтовно міняти самий зміст і постанови договору.

Так само не маємо досі протоколів, записок чи яких інших актів і документів про Переяславську раду та пересправи козацької і московської делегацій. Наші відомості вичерпуються тільки уривками звітів московського посольства до Переяслава.

Постанови Переяславського договору, що перейшли до історії як т. зв. "Статті гетьмана Богдана Хмельницького", що на них часто покликувалися обидві сторони в пізніших своїх взаєминах, відносилися до таких основних справ:

1. Підтвердження прав і вольностей Війська Запорозького.
2. Війська козацького має бути 60000.
3. і 17. Підтвердження прав і вольностей української шляхти.
4. Данину цареві збирати будуть місцеві урядники.
5. Гетьманській булаві надається Чигиринське староство.
6. Гетьмана вибирає з-поміж себе Військо Запорозьке і повідомляє про те царя.
7. Непорушність маєтків козацьких вдів і дітей.
8–12. і 21. Встановлення платні Війську Запорозькому.
13. Непорушність прав, наданих духовним і мирянам від князів і королів.
14. Право безпосередніх міжнародних зносин. Україна може вільно нав'язувати дипломатичні стосунки, її обов'язком є тільки повідомляти царя про те, що чужі посли пропонують на шкоду царя.

Цю статтю цар змінив та обмежив так, що можна приймати і відпускати послів, але докладно і скоро писати про те до царя. Коли посли прибудуть з пропозиціями проти царя, – їх затримувати і не відпускати без царського указу. Не можна зноситися без царського указу з турецьким султаном і польським королем.

15. і 16. Виплата цареві данини в формі трибуту за протекцію.
18. Затвердження маєтків київського митрополита.
19. і 20. Вислання царського війська під Смоленськ та утримання військової залоги на кордонах України.
22. Способи оборони України.
23. Утримання фортеці Кодак і залоги в ній.

Ці статті поміщені всуміш, речі першорядні перемішані з зовсім дрібними. Деякі з них обговорюються в окремих статтях, деякі розбиті на кілька статей або в царських указах під статтями. Все те далеке від порядку в сьогоднішньому розумінні інтернаціональних договірних документів.

Одначе з них ясно виходять основні суверенні позиції тодішньої української державності:

1. Власний голова держави, гетьман, що його обирають і про те *царя тільки повідомляють, не ждучи на його затвердження вибору*.
2. Власне військо, хоч обмежене в числі.
3. Власна державна й фінансова адміністрація та власне судівництво.
4. Незалежний інтернаціональний статус з правом приймати і відпускати послів, хоч і обмежений виключенням з того права двох сусідів Москви, турецького султана і польського короля.

За те Україна платить цареві дань і віддається під його протекцію.

Такий був зміст Переяславського договору, заключеного між гетьманом Богданом Хмельницьким і царем Олексієм Романовим. Недовго він зберігався в первісній своїй формі, вже найближча його редакція була сфальшована. На Генеральній раді 26 серпня 1657 року обрано гетьманом Юрія Хмельниць-

кого, прийнято до відома його зречення і доручено гетьманський уряд Іванові Виговському. Йому московське посольство предложило деякі нові "статті", з яких він деякі прийняв, деякі відложив до особистих пересправ у Москві. Після упадку Виговського, коли поновно обрано гетьманом Юрася Хмельницького, на Переяславській раді 17 жовтня 1659 року, оточеній московським гарнізоном і під його пресією, "прийнято" статті в такій редакції, як їх предложив представник Москви, князь Трубецькой. Ті статті багато відбігали від первісних статей Хмельницького на користь України, зокрема щодо вибору гетьмана і міжнародних зв'язків України. Українські вчені, проф. Михайло Грушевський і проф. Андрій Яковлів, понад усякий сумнів доказали фальсифікацію. І в дальших взаємовідносинах України з Москвою виступає вже тільки цей сфальшований у 1659 році акт, що іменується договором з 1654 року; на нього теж складають присягу пізніші українські гетьмани, всі їхні зусилля привернути дійсний, автентичний договір з 1654 року не принесли ніяких наслідків.

V

При підписуванні договорів міжнародного значення зобов'язує точно встановлена форма. За останні три століття вона розвинулася до найменших подробиць, що їх сьогодні ледве чи поминула б котра з договірних сторін. На початку звичайно говориться, хто цей договір заключає, ким дані держави заступлені, які повноваження їх заступників, після чого слідує довший або коротший вступ, куртуазійна виміна взаємних дипломатичних чемностей і т. д., потім властивий зміст договору, в кінці різні постанови і кляузули переходового значення, означення, як довго умова буде важна, коли вигасає і коли та яким способом треба її відновити чи виповісти її важність. Не так було в ті часи, коли сучасне міжнародне право, а зокрема його формальна й процедуральна сторінки були ще тільки в пеленках.

І саме форма Переяславського договору була для нього, як для поважного своїми наслідками міжнародно-правного акту, цілком невідповідна. Не тільки з точки погляду сучасних понять, але навіть і на той час була вона навіть до деякого ступня понизлива для України. Не можна сказати, щоб гетьман Хмельницький не був на неї вразливий: його дипломатична канцелярія дуже пильно вважала на тодішні тонкощі т. зв. дипломатичного протоколу, на етикет і церемоніал, маємо про те чимало слідів, якщо йде про інші посольства, наприклад посольство турецьке чи польське. Зокрема підкреслюють це українські козацькі літописи, описуючи прийняття чужоземних послів у гетьманській резиденції в Чигирині. Цей факт не міг вийти і большевикам з-під уваги так, щоб вони його або поминули мовчанкою, або зовсім заперечили. Большевицький український письменник Олександр Корнійчук, малюючи картину прийняття польських послів у Хмельницького [у 1648 р.], мимоволі дає тому свідоцтво:

Хмельницький: Послів польських ми будемо слухати.

(Посли підійшли).

Кисіль: Пане гетьмане!

Кривоніс: Не чуємо тебе, Адаме Кисілю!

Кисіль: Пане гетьмане!

Кривоніс: Не чуємо тебе, Адаме Кисілю!

Полковники і козаки: Не чуємо! Не чуємо!

Кисіль: Великий гетьмане України!

Кривоніс: О, тепер чуємо.

Коли Хмельницький пішов на таку форму договору, яку він потім прибрав, то мав він у тому свій інтерес, щоб не протягати пересправ, щоб дискусіями над формально-престижевими моментами цього на той час так йому потрібного договору не відтягати. Про те буде мова далі.

І склалося так, що в юридичній оцінці договору і зложених на його підставі українсько-московських взаємовідносинах саме його форма розглядалася тісно разом зо змістом і давала причину до невірної і некорисної для української сторони інтерпретації.

Перейдім її докладно, від Переяславської ради 8 січня до царської грамоти 27 березня 1654 року.

Пертрактації в справі договору тягнулися довго, майже чотири роки, бо ще від 1649 року. Нарешті, коли покінчилися, московське посольство під проводом боярина Бутурліна прибуло до Переяслава, а 6 січня 1654 року наспів туди і гетьман з полковниками. Відбулася коротка стріча гетьмана і найближчих його дорадників з московським посольством, де обговорювали церемоніал, після того на окремій нараді гетьмана і полковників цей уложений у Москві церемоніал було змінено.

На міському майдані відбулася рада і там гетьман по черзі представляв можливості союзу України з турецьким султаном, польським королем і московським царем. Рада, як було наперед домовлено, висказалася, що "волимо під царя восточного, православного".

Опісля Бутурлін передає гетьманові царську грамоту і виголошує приготовану в Москві промову.

Після того всі поїхали до церкви, де ждало на них українське і московське духовенство, щоб висліди ради скріпити присягою. І тут сталася несподівана для всіх подія, а найбільше для московських послів. *Гетьман Хмельницький зажадав, щоб наперед присягали московські посли від імені свого царя*. Вони відмовилися, хоч і були тим дуже заскочені. Цар – самодержець, його слово "премінно не бивает", він своє слово сказав у грамоті і нема потреби, а навіть не годиться цареві-самодержцеві присягати. І ось духовенство, козацька старшина і ввесь зібраний народ є свідками нечуваної в історії дипломатичних взаємин події: *гетьман Хмельницький присяги не складає, виходить з церкви і йде на раду з полковниками, на якої вислід чекає в церкві московське посольство.*

"І гетьман Хмельницький говорив, що він про те поговорить з полковниками і з усіма людьми, що сьогодні при ньому, при гетьманові. І вийшов з церкви, пішов у двір до переяславського полковника Павла Тетері і говорив про те з полковниками та з усіма людьми довгий час; а вони стояли в церкві. І з двора прислав до них до церкви полковників, переяславського Павла Тетерю та миргородського Грицька Сахновича; а прийшовши до них, полковники сказали ті ж речі, щоб їм зложити присягу за царя.

І боярин Василь Васильович з товаришами потім говорили полковникам: то непристойне діло, щоб їм за царя присягати; ніколи таке не велося, щоб за царів присягу складати для підданих, а присягають піддані царю. І полковники говорили, що польські королі своїм підданим присягали.

І боярин Василь Васильович з товаришами говорив полковникам: того, що польські королі підданим своїм чинять присягу, і на приклад ставити непристойно, бо ті королі невірні і не самодержці. А на що і присягають, в тому правди не дотримують. А в попередників великих государів благочестивих царів і великих князів... того ніколи не бувало, щоб за них давати присягу... Від великого государя вони, боярин Василь Васильович з товаришами, прислані до гетьмана і до всього Війська Запорозького з царським милостивим словом; і цареве милостиве слово боярин Василь Васильович гетьману і їм сказали... *а царське слово перемінне не буває.*

І полковники говорили бояринові Василеві Васильовичеві з товаришами: *гетьман і вони в те вірять, тільки козаки не вірять і хотять того, щоб вони* (цебто: посли) *давали їм присягу*"[1].

Аж тоді гетьман зо старшиною вернулися до церкви та докінчили присягою церемоніал.

Дуже ясно з того випливає, що *присяга гетьмана Богдана Хмельницького не була одностороннім актом підчинення себе і Війська Запорозького московському цареві.* Так гетьман, як і старшина *розуміли всю умову двосторонньо з обопільними зобов'язаннями* і вимагали від послів присяги в імені царя. І свою присягу зложили щойно тоді, коли після довгих нарад і переговорів було послами вияснено, що цар присяги не складає, бо акт присяги не годиться з царським маєстатом, що присягу царя заступає його слово, яке "перемінне не буває", і що це царське слово посли вже гетьманові, полковникам і всьому Війську Запорозькому на раді передали.

Значить, наступила декларація двох актів волі: найперше московські посли передали царське слово, що заступає присягу, після чого гетьман і старшина зложили в церкві свою присягу. Якщо це діялося в добрій вірі зо сторони московської, тоді обидва акти важні, а разом з тим важна й умова,

---

[1] Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. – СПб., 1878. – Т. X. – С. 217–227.

коли ж з московської сторони доброї віри не було, тільки закритий словоблудієм підступ, тоді й українська присяга важності не має, бо була вона обумовлена рівнозначністю царського слова з присягою, а разом з тим *усе, що до того часу діялося і було постановлено – не мало б правної сили.* Важність присяги узалежнена від "непереміннності" царського слова і тільки під тією умовою була вона складена.

Ці акти мали головно релігійно-моральний характер, щойно на другий день почалися властиві мериторичні переговори і, як уже з попереднього відомо, були устійнені пропозиції Богдана Хмельницького, датовані й підписані 17 лютого 1654 року як вияв правної волі української, і в царських актах з 27 березня 1654 року як вияв правної волі московської сторони.

При тому український проект утриманий у принизливій формі чолобитні, а царські укази – в формі "жалуваних грамот". Саме й на те покликувалися московські історики і юристи в своєму тлумаченні договору як добровільної віддачі себе українського народу устами й актами свого тодішнього уряду під московську владу, яка вже після того *як односторонній акт ласки* надала Україні деякі автономні привілеї і таким самим одностороннім із своєї суверенності випливаючим актом була в праві кожної хвилі їх скасувати, що вправді й зробила цариця Катерина II.

Це аж ніяк не відповідає не тільки історичним фактам, але й логічній юридичній інтерпретації того документального матеріалу, хоч дуже неповного і в багатьох місцях сфальшованого, що зберігся до наших часів.

Перш усього, навіщо цей акт "піддати себе під високу руку московського царя" повторяти при кожній зміні гетьмана? Раз він був остаточним і повним та безумовним зреченням української суверенності в користь Московської держави – нема потреби його що кілька літ відновляти. Відновляються тільки міжнародні умови, що мають у собі взаємні зобов'язання з обох сторін, і за таку двосторонню умову ввесь час уважався Переяславський договір, в усіх царських актах, грамотах і документах ніколи інакше не говориться про нього, як про "*до[го]вірні статті*".

Але й сама форма, з одного боку, чолобитні і, з другого – протекційного "жалування" не була на той час чимсь зовсім новим. Точнісінько за таким самим зразком був складений Зборівський договір поміж польським королем Яном Казимиром і гетьманом Богданом Хмельницьким у 1649 році. Є підстави припускати, що царська політична канцелярія саме його взяла за зразок, укладаючи проекти в ході українсько-московських пересправ. Вона не зважилася пропонувати цареві форми інáкшої, як та, що вже була раз застосована в формуванні міжнародних взаємовідносин нової козацької держави, а саме в відношенні до Польщі. Таку думку заступає відомий дослідник Переяславського договору проф. Андрій Яковлів.

Москалям така форма була найбільш зрозуміла з їхнього власного досвіду: цілі століття московські великі князі складали чолобитні татарським

ханам і в заміну за те хани "жалували" їх, затверджуючи за ними княжі титули і прив'язані до них маєтності.

Отож і зміст, і форма Переяславського договору, взяті як цілість, послужили московським та українським історикам до дуже різнородного тлумачення, а всі вони виходили з вироблених уже тепер і загальноприйнятих державно-правних і міжнародно-правних понять. Ставлено такі теорії:

1. Персональна унія. Дві держави зберігають свої внутрішні відрубності, об'єднані тільки спільною особою монарха. Це невірно, бо Московщина мала свойого монарха, царя, а Україна свойого, гетьмана, до того виборного і незалежного в свойому приході до влади від царя. Крім того, гетьман мав право самостійних міжнародних і дипломатичних зв'язків з деякими обмеженнями тільки щодо турецького султана і польського короля.

2. Реальна або фактична унія – злиття двох держав в одну з однією центральною владою. І це теж не відповідає дійсності, бо фактично існували дві окремі, від себе незалежні державні влади, хоч одна з них – московська – стає на позиції протекції в відношенні до другої, української.

3. Між Україною і Московщиною заіснували васальні відносини: Україна – васал, Московщина – суверен і протектор. До тієї концепції схиляється проф. Грушевський і навіть проф. Яковлів, що дає ближчі пояснення. А саме, ця васальність є тільки номінальна, "буквою без реального змісту". Ця форма васалітету-протекції в тій добі дуже була поширена і полягала на тому, що сильніша держава перебирає *протекцію*, цебто *оборону*, слабшої, залишаючи незаторкненим внутрішнє її життя, зате слабша, протегована або васальна, держава була обов'язана платити дань і в разі війни ставати на допомогу своїм військом. Особливо часто стосувалася ця форма у взаєминах з турецьким султаном, що в свойому титулі називався сувереном багатьох країн, над якими не мав ніякісінької влади і в своїх міжнародно-політичних актах та в дипломатичній кореспонденції все виступав як протектор-суверен над ними. В деяких випадках залежність від султана була більша, як-от у молдавського і волоського господаря, а в деяких не було ніякої. До речі, навіть могутня на той час Польська держава платила султанові трибут, що для злагіднення шляхетської пихи називався дарунок, чи з-польська "упомінек".

До категорії тих васально-протекційних стосунків, яких скаля дуже на той час була широка, мали б належати й українсько-московські взаємини на підставі Переяславського договору.

4. Найбільш правильно, на нашу думку, підійшов до тієї справи Вячеслав Липинський, що вважає Переяславський договір тільки військово-оборонним союзом, причому для задоволення московської амбіції вбраним у форму номінальної протекції царя над Україною. Цей погляд настільки цікавий, що вважаємо доцільним застановитися над ним ширше.

VI

Дві речі, як надзвичайно слушно завважує Липинський, треба тут мати на увазі.

Перше, на Переяславський договір слід дивитися так само, як на всю іншу міжнародно-політичну активність гетьмана Богдана Хмельницького і відділити Переяславську умову, подібну до інших, що їх заключував Хмельницький, від переяславської легенди, що витворилася століття пізніше, головним чином фальшуванням історії в намаганні знайти правний і моральний титул до інкорпорації України.

Друге, для зрозуміння Переяславського договору необхідно брати до уваги не тільки його буквальний документальний текст і прийняту тоді форму, але й *інтенції* українського державного гетьманського уряду, *ціль*, для якої мав цей договір у витворених тоді в Україні і в міжнародній ситуації відносинах служити.

Не треба багато пояснень до першої справи. Переяславська легенда започаткувалася зараз після смерті Хмельницького, угрунтувалася московськими істориками, правниками й політиками в XIX столітті, а тепер роздувається до неймовірних меж большевиками. До намагань розвіяти її зо сторони української суспільності слід зарахувати і ці наші рядки.

А для зрозуміння інтенції гетьмана Хмельницького та цілі, яку він поставив перед Переяславським договором, треба кількома словами схарактеризувати той політичний стан, що витворився в Україні після перших перемог гетьмана над поляками.

Тогочасна Польща була одною з наймогутніших держав у Європі. На захід від неї німецьке цісарство розпалося на низку окремих держав, до того Тридцятилітня війна, що закінчилася якраз у 1648 році, страшенно зруйнувала Німеччину і на два століття підкосила її мілітарну силу й політичну могутність. На сході не стало Литовсько-української держави, розпалася могутня Золота Орда, тільки поволі приходила до себе після "смути на Кремлі" Москва. Безпека через слабість сусідів на сході, влучення в польські державні кордони величезних, багатих і плодючих просторів України мали своїм наслідком нечуване багатство Польщі й буйний ріст її могутності.

Виступ Богдана Хмельницького, його перемоги над Жовтими Водами, під Корсунем і Пилявцями захитали польською могутністю, фактично підломили її крила, але не переломили ще її остаточно. Три роки після того, як почалися воєнні дії між Польщею та Україною, відношення сил ще дуже було нерівне: Україна скривавилася і знесилилася – це ж її територія була театром воєнних дій – її людські й матеріальні ресурси не були в спроможності нести дальший тягар війни проти Польщі аж до переможного кінця. Польща хвилево відступила на свої етнографічні території і там збирала сили до наступу.

Чудово це було відоме Богданові Хмельницькому. Як геніальний полководець і зручний державний муж розумів він, що йому за всяку ціну і найшвидше добитися треба двох цілей:

1. Придбати сильного військового союзника;

2. Закріпити в новостворенім міжнародно-політичній ситуації становище України як незалежної держави, зокрема ніякими, хоч би й найслабшими вузлами *не пов'язаної з Польщею, що раз на все і на віки вічні мусить з України зникнути.*

Хто ж міг бути природним союзником України проти Польщі? В існуючій тоді конфігурації політичних сил тільки Туреччина або Москва. Турецький чи радше татарський союзник показався зрадливий, аж ніяк не сполягливий, – він ішов тільки за хвилевими користями, на ближчу мету і торгувався на всі боки, хто дасть більше.

Тому гетьман дуже швидко втягнув Москву в свої політичні комбінації, рахуючи на те, що вдасться йому заохотити Москву можливістю відобрати від Польщі втрачений давніше Смоленськ і пограничні білорусько-московські землі.

Але між Польщею і Москвою був заключений "вічний мир". Дипломатія Хмельницького поставила своїм завданням цей "вічний мир" розірвати, штовхнути проти себе Польщу й Москву. Нелегка це була справа: Москва пам'ятала ще поляків, що інтронізували в Москві Дмитра Самозванця, але й пам'ятала козаків Сагайдачного, що герцювали на передмісцях Москви.

"І як не було, здається, засобу, якого-б – почавши від дарування цареві Сіверщини, литовських городів по Дніпро й польського престолу, а на погрозах "розорати татарами" царство Московське скінчивши – не вживав в тій своїй політиці гетьман, так знов ніщо не доводило його до більшої лютості, як всяка звістка про польсько-московську згоду. Коли в половині 1651 р. прибув до Хмельницького царський гонець "з посольством, що цар гетьмана усовіщає, аби він з паном своїм (тобто королем польським) не воював, бо в такім разі цар своєму брату королю мусив би дати поміч і військо своє послати" – то Хмельницький, як оповідає наочний свідок тієї сцени, посол князя Януша Радзивіла, Мисловський, – "роз'ївся і зірвався, хотячи дати послові царському по пиці, ледви Шумейко, полковник чернігівський, встиг вхопити гетьмана в обійми". Попереднього року він за те саме послів московських до гармат приковував, а в Чигрині, в своїм дворі, переховував самозваного "царя" Тимошку Акундинова, котрого мав намір в разі потреби випустити на Москву..."[2]

Ясно, що Хмельницькому йшло про те, щоб створити другий фронт для Польщі, вплутати її в війну на два боки. І того він допняв, і для того готов

---

[2] *Липинський В.* Україна на переломі. 1657–1659: Замітки до історії українського державного будівництва в XVII столітті. – К.; Відень, 1920. – Розділ III. – С. 33.

він був на різні уступки московській царській писі, зберігаючи водночас власну гідність. І Москва добре знала, з ким має до діла, що цей "союзник", з одного боку, чолобитну складає, а з другого боку – московських послів до гармат приковує і самозванчого царя в резерві тримає.

Хоч Україна на той час уже була фактично незалежною державою, бо скинула польську суверенність, мала власного монарха, гетьмана всієї України по обох боках Дніпра і стояла в безпосередніх дипломатичних стосунках з чужими державами, все-таки Хмельницькому потрібно було такого акту міжнародного значення, що раз на все розвіяв би які-небудь сумніви і порвав навіки всі зв'язки з Польщею і щоб це ясно було Польщі і всім сусідам України.

"Звільнення України від присяги польському королеві на тій підставі, що король порушив заприсяжені ним права православного "руського" народу в Річипосполитій – звільнення, яке в Переяславі проголошував Україні "одновірний", а королеві польському, *яко помазаник Божий*, рівний цар московський – це була легальна форма відділення України від Польщі, котра робила для гетьмана Хмельницького і для тодішніх будівничих Української держави Переяславську умову необхідною"[3].

До того гетьманові конечно було військово-оборонного союзу України з Москвою, до якого він увесь час прямував і для якого був згідний прийняти форму московської протекції в час, *коли вже настільки почувався сильним*, що нічого собі не робив з тієї протекції, не зважаючи на неї розбудував далі державну могутність України, бо цей акт протекції мав служити тільки параваном у міжнародно-правному положенні України.

Вже самий факт, що Хмельницький, старшина і козацтво *домагалися* від московських послів присяги в імені царя, свідчить про те, що *Хмельницький уважав себе за рівного своїм становищем цареві*, а з ним цю думку мала й ціла козацька Україна.

Отже, і Хмельницький, і його старшина вважали Переяславський договір нічим іншим, як "мілітарним союзом проти Польщі й татар, забезпеченим формою протекторату".

Точнісінько так само дивилися на Переяславський договір у Варшаві.

Така сама думка на ту справу була в патріотичної козацької верстви так у моменті заключування договору, як і три покоління пізніше, вже після полтавського бою. Для неї, як носія державної традиції України, *Переяславський договір не був актом піддачі себе під московську ласку, а навпаки, гарантією державно-правного незалежного і суверенного становища України в відношенні до всіх її сусідів, а в тому числі і до самої Москви.* На те покликається гетьман Пилип Орлик у своїому "Виводі прав України", написаному десь у літі 1712 року:

---

[3] Там само. – С. 31.

"Але найсильнішим і найпереможнішим аргументом і доказом суверенності України є урочистий союзний договір, заключений між царем Олексієм Михайловичем, з одного боку, та гетьманом Хмельницьким, з другого. Трактат цей уложений у 1654 році і підписаний уповноваженими представниками, призначеними для цього обома сторонами. Цей такий урочистий і докладний трактат повинен був, здавалося, назавжди встановити спокій, вольності і лад в Україні. Це дійсно так і було б, якби цар так само сумлінно виконав би його, як у це вірили козаки"[4].

Годі повірити, що Україна вступала б у війну з Москвою, виписуючи як свої воєнні цілі реституцію Переяславського трактату, якби не вважала його забезпеченням своєї суверенності, а вже аж ніяк не можна б зрозуміти бажання привернути йому силу, якби він мав легалізувати віддачу України на ласку й неласку Москви.

VII

Теорія "возз'єднання народу українського з великим народом російським" шукає для себе опори не тільки в самому факті Переяславської ради з відомим нам уже висказом "волимо під царя восточного, православного", але теж у тому, що крім самого гетьмана Богдана Хмельницького та його генеральної старшини, що діяли в імені "Войска Запорожского", цебто Української держави, мали її скріплювати присягою скрізь по Україні, в полкових та інших містах. Це був неначе "зворот до народу", доповнення присяги державної присягою загальною, народною.

Ми вже пізнали, чому тодішня державна українська рація вимагала Переяславського договору і чому на нього пішов гетьман Хмельницький як голова держави. Та це далеко не значить, що такої думки був і до тієї умови радо йшов цілий український нарід, цебто його національно і державно свідомі верстви, козацька старшина, саме рядове козацтво й освічене вище духовенство. Навпаки, джерельні студії українських істориків, а найбільше Вячеслава Липинського, дають нам картину куди інакшу, як та, що її пізніше розмальовували історики московські і що її тепер відсвіжує большевицька псевдонаука і пропаганда. Нарід український глибшого політичного сенсу тієї умови та її хвилевої потреби для міжнародного положення України може й не розумів. Але ставився до неї неприхильно, і треба було цілого величезного авторитету старого гетьмана-визвольника, щоб її таки заключено і щоб з нею погодилися.

На іншому місці ми згадували, що вже на самій Переяславській раді була проти договору опозиція. Про те говорить цитована вгорі реляція москов-

---

[4] Переклад Ілька Борщака (*Борщак І.* Пилип Орлик. Вивід прав України // Стара Україна. – Львів, 1925. – Кн. І–ІІ. – С. 1–10). Цит. за: *Битинський М.* Мазепинці по Полтаві. – Варшава, 1938. – 83 с. (Бібліотека Українського воєнно-історичного товариства, ч. 6, кн. 6).

ського посла Бутурліна, і на неї покликається гетьман Богдан, вимагаючи від послів зложення присяги в імені царя, щоб задоволити опозицію, якій царське слово не вистачає і яка таки домагається присяги. Ця опозиція ішла з двох чи радше аж з трьох сторін: від рядового козацтва, від козацької старшини і від духовенства. Головним її речником був герой народного повстання, улюблений козацтвом, хрустально чистий та окутаний лицарською славою полковник Іван Богун, одна з найшляхетніших постатей Хмельниччини. Він боровся проти договору до останньої хвилини, з Переяславської ради вийшов і присяги цареві разом з однодумною собі частиною козацької старшини таки не зложив. "Історія Русів", твір, що його справді не можна назвати історичним джерелом, але такого значення, як політичного документа, що віддзеркалював збережені стоп'ятдесятилітньою традицією погляди патріотичної української суспільності, заперечити не можна, вкладає в уста полковника Івана Богуна ось такі слова, що відносяться до українсько-московського союзу:

"В народі московському панує найнеключимоє рабство і невільництво у найвищій мірі і що в них, крім Божого і царського, нічого нема власного і бути не може, і люди, на їх думку, роджені на світ ніби для того, щоб нічого в ньому не мати, а тільки бути рабами. Самі вельможі і бояри московські титулуються, звичайно, рабами царськими, і у просьбах своїх завжди пишуть вони, що б'ють йому чолом; відносно ж посполитого народу, то всі вони уважаються кріпаками, ніби не з одного народу походженням, а накупленими з полонених і невільників, і ці кріпаки, або по-їхньому "крестьяне", обої статі, цебто чоловіки і жінки з дітьми їх, за невідомими в світі правами і присвоєннями, продаються на торжищах і в житлах від їх власників і господарів своїх поруч худоби, а нерідко і на собак вимінюються, і продавані при тім бути ще нарочито веселими і відзиватися про свій голос, доброту і знання, якого не є ремесла, щоб тому їх скорше купили і дорожче заплатили. Коротко сказати, з'єднатися з таким неключним народом є те ж, що скочити з огню в полум'я"[5].

Становище українського духовенства з'ясоване промовою черкаського протопопа Федора Гурського, що закінчив її образово таким порівнянням:

"Як од трьох царів або волхвів піднесені немовляті Христові дари: золото, ладан і смирна, предзнаменували буття і страждання його в світі та повернення на небо, цебто золото значило – царя, ладан – мертвяка, а смирна вказувала на Бога, то так і ці дари, підношені від царів народу, предзнаменують, чим вони одягнені або покриті, в тому буде жити або покриватися нарід, наприклад: дари польські складаються з сукон, покритих килимом, то буде й нарід, що живе з поляками, ходити в сукнах і мати килими; турецькі

---

[5] З "Історії Русів" цитоване за збірником: Золоте Слово. Вибір історичних джерел / Упор. Д. Кардаш [О. Кандиба]. – Прага, 1941. – 82 с. (Культурно-наукове видавництво УНО).

дари одягнені і прикриті папером і шовком, то й нарід, що з ними живе, буде в стані одягатися шовковими й паперовими матеріалами; а московські дари є всі в рогожах, то неминуче і нарід, живучи з ними, доведений буде до такої бідності, що вбереться він у рогожі і під рогожі, і ці висновки вірні і перевищують усіх оракулів у світі"[6].

Трудно з цілою певністю сказати, чи такими самими словами зайняте було опозиційне становище на самій Переяславській раді дня 8 січня 1654 року, чи на інших нарадах, що їх було безліч упродовж кількалітніх українсько-московських пересправ. Та й не важна тут точна дата, але важна думка українського народу. Його тодішня прилюдна опінія в цій справі. Не бракувало там і моментів високого драматичного напруження з одвертими наріканнями на гетьмана, "називаючи його зрадцею і продателем батьківщини, підкупленим нібито від послів, і що вони, звільнившись з неволі польської з пролиттям багато своєї крові і пожертвуванням багатьох тисяч своєї братії, що поклала життя своє за вольності Батьківщини, знову продаються у неволю добровольно і віддаються також народові, який не подав їм ніякої помочі в скрайніх бідствах їх, не подав навіть води промити кривавих уст наших, і краще нам бути в постійних боях за вільність, ніж накладати на себе нові кайдани рабства і неволі"[7].

В світлі історичних дослідів Вячеслава Липинського яскраво виступає величезний, у деяких околицях просто всенародний спротив нахабному домаганню Москви складати присягу на вірність цареві:

"Так само не хотіло присягати і рядове козацтво. В полках Кропивнянськім та Полтавськім козаки урядників московських "киями побили". Полки Уманський і Брацлавський, хоч найбільше на небезпеку від Польщі виставлені, цареві присяги не зложили. Міщане чорнобильські "Москву неохоче прийняли", а переяславських треба було насильно до присяги гнати. Київ "силою, під мечовим каранням" до присяги був приведений. Що найзнаменніше, відмовилось присягати українське православне духовенство. "Митрополит і архімандрит печерський заявили, що волять померти, чим присягнути цареві". Вони вислали через окремого післанця протест до луцького ґроду проти насилування їх до присяги і заготовленої вже для них царської жалуваної грамоти, супроти такого їх поведення, не дістали"[8].

Треба немалої дози безличності і нахабності, треба фальшувати й нехтувати історичні джерела, щоб говорити про "добровільне і радісне" "возз'єднання народу українського з великим народом російським".

З-під пороху століть витягають сьогодні большевики сфальшовані теорії своїх імперіалістичних царських попередників. Але ніщо в світі не може

---

[6] Там само. – С. 55–56.

[7] Там само. – С. 56.

[8] *Липинський В.* Україна на переломі. – С. 35.

вбити правди. Її можна придушити, затаїти, затикати її уста і фальшувати, як це не від сьогодні роблять москалі. Та знищити її не потрапить ніхто, за нею сила вічності. А правда та, по відношенні українського народу до Москви – та, що започаткована Іваном Богуном непримирна постава української нації супроти свого північного сусіда, не схилила своїх прапорів триста літ, спалахувала кривавою боротьбою за волю при кожній нагоді, маніфестувала себе народними й державними актами, живе далі і жити буде, доки не відродиться на своїх землях і в своєму народі незалежна, велика й могутня Українська держава, що самим фактом свого існування перечити буде московській брехні про "добровільне возз'єднання українського і великого російського народу". Шалена пропаганда Москви не заглушить її в душі українського народу. Бо брехня може бути голосна і блискуча, але життя її минуще, а правда – вічна і невмируща.

Михайло БРАЙЧЕВСЬКИЙ

ПРИЄДНАННЯ ЧИ ВОЗЗ'ЄДНАННЯ?

Триптих

Від автора*

Стаття "Приєднання чи возз'єднання?" була написана мною навесні 1966 р. і призначалася для публікації у відкритому друку. То був фінал хрущовської відлиги та початок брежнєвської стагнації. Усунення М. С. Хрущова і прихід до влади консервативного крила державного керівництва викликав серйозні зміни в країні. Пройшла перша хвиля репресій (1965), в сфері духовного життя давалися взнаки деструктивні сили; явно було взято курс на відновлення культу Сталіна і т. д. Все це безпосередньо відбилося й на стані творчої діяльності, в тому числі й науки. Історія появи статті, про яку мова, була такою.

Проблема, поставлена в заголовку, в 60-ті роки природнім ходом подій набула неабиякої актуальності. До кінця 40-х років в радянській історіографії вживався переважно термін "приєднання", який не викликав ніяких ідеологічних ін'єктив. В 1947 р., за владарювання на Україні Лазаря Кагановича, з'явилася Постанова ЦК КП(б)У про діяльність Інституту історії АН УРСР, в якій погромній критиці було піддано переважно дві проблеми (Київська Русь та Народно-визвольна боротьба 1648–1654 рр.). Відтоді почався процес еволюції офіційно ствердженого погляду, що мав, поміж іншим, і термінологічний аспект.

Остаточно термін "возз'єднання" був декретований на початку 50-х років, у зв'язку з підготовкою до гучного святкування 300-річчя Переяславської ради. Усі крапки над "і" було поставлено в тезах ЦК КПСС "До трьохсотріччя возз'єднання України з Росією", опублікованих в кінці 1953 р. Після того термін "возз'єднання" набув сили канонічного, а слово "приєднання" уважалося за крамолу.

Але фахова наукова думка не погодилася з тією опінією і протягом двох наступних десятиліть робилися неодноразові спроби повернутися до філологічної "проблеми". На жаль, вони не дали сподіваних наслідків. Особливо

---

* Друкується за машинописом з домашнього архіву М. Брайчевського.

ситуація загострилася в першій половині 60-х років, у зв'язку з рішенням про перевидання "оновленого" двотомника "Історія Української РСР", написаного у відповідь на згадану вище Постанову ЦК КП(б)У від 27 липня 1947 р.

У 1965–1967 рр. Інститут історії АН УРСР під керівництвом тогочасного директора К. К. Дубини працював над популярним курсом "Історії Української РСР" (вийшов у світ до 50-річчя Жовтневої революції). Мені довелося бути членом авторського колективу і брати участь в написанні книги. Крім мене феодальну добу репрезентував зав. відділом феодалізму інституту В. А. Дядиченко – переконаний шовініст і щирий прибічник терміну "возз'єднання". Розділ до курсу, звичайно, був написаний ним у відповідному дусі. Під час обговорення того розділу в авторському колективі я повернувся ще раз до проблеми інтерпретації Переяславського акту, оскільки не було надії, що Дядиченко зробить це з власної ініціативи. Більшість авторів, що брали участь у тому обговоренні, погодилися зі мною (Ф. Є. Лось, А. В. Санцевич, І. О. Гуржій та ін.), хоча були й заперечення (М. Н. Лещенко, А. В. Лихолат).

Заступник директора інституту, член-кореспондент АН УРСР І. О. Гуржій тоді підтримав постановку питання, але вважав, що популярний курс – не той кін, на якому слід ставити і переглядати засадничі наукові проблеми. Він запропонував мені викласти те, що я говорив, у спеціальній статті для "Українського історичного журналу". "Ми надрукуємо її, – сказав він, – вона напевно викличе пошту, будуть відгуки, отож матимемо підстави ставити це питання в принциповому плані". Цю пропозицію підтримав і К. К. Дубина.

Думка інститутського керівництва здалася мені цілком слушною (справді бо серйозні наукові проблеми слід ставити і вирішувати в спеціальних наукових виданнях, а не в популярних книжках). Я не сумнівався, що коли стаття вийде з друку, то відгуки будуть цілком позитивні, і що противники "приєднання" навряд чи включаться в полеміку. Але не було враховано можливість інших шляхів та методів дискусії, в тому числі й провокаційних.

Стаття "Приєднання чи возз'єднання?" була написана і здана до редакції. Відповідальний редактор журналу Ф. П. Шевченко, прочитавши її, казав автору: в статті багато цікавого, багато спірного; її слід друкувати, але потрібне доопрацювання; вона завелика і потребує скорочення. Він порадив звернутися до докторської дисертації білоруського історика Л. С. Абецедарського, де теж поставлено питання про приєднання та возз'єднання. Ця розмова ще більше упевнила, що стаття буде видана (нехай би й у скороченому вигляді) і виконає покладену на неї місію.

Але сталося не так. Влітку того ж таки 1966 р. стаття несподівано набула розголосу і поширилася серед широкої публіки у рукописах – через "самвидав". А в 1972 р. її було видано за рубежем. У відповідності до тогочасних звичаїв це поставило хрест на планованій публікації в "Українському історичному журналі". Водночас розпочалося переслідування та цькування автора.

Щоправда, в 1966 р. закиди стосувалися тільки факту поширення статті в рукописному вигляді, але не зачіпали її змісту. Ситуація ускладнювалася в міру загострення загальнополітичної обстановки в країні. В 1968 р. на пост директора Інституту історії АН УРСР було призначено свіжоспеченого академіка (що не мав жодної опублікованої наукової праці) А. Д. Скабу; одним з перших заходів, вжитих ним на новому поприщі, було звільнення з інституту автора "Приєднання чи возз'єднання?", причому одним з головних звинувачень, висунутих проти нього на цей раз, була концепція, покладена в основу статті, тобто, її зміст.

В 1970 р. мене, правда, було відновлено в Академії наук (в Інституті археології), але через півтора року – в 1972 р. (з початком так званої маланчуківщини – нової хвилі репресій проти інакомислячих) – знову вигнано з Академії і на шість років залишено без роботи і без засобів існування. Шість років мої праці – незалежно від змісту й тематики – не друкувалися; моє ім'я ретельно викреслювалося (а то й вишкрябувалося) з усіх видань, навіть звичайні згадки його суворо заборонялися.

Від мене вимагали, по-перше, засудити закордонні публікації, а по-друге – засудити власну концепцію, відмовитися від неї публічно (через пресу), визнати свої (неіснуючі) помилки, покаятися і надалі слухняно керуватися височайше затвердженими настановами.

Щодо першої вимоги я не бачив причин для заперечення – адже користуючись тим, що тоді СРСР ще не приєднався до конвенції про авторські права, зарубіжні видавці діяли на свій розсуд, не тільки не питаючи згоди автора на публікацію, але й не уважаючи за потрібне хоча б поінформувати автора про неї. Отож мій протест мав чисто моральний сенс. Треба при тому відзначити, що у зарубіжних публікаторів вистачило чесності підкреслити, що діють вони без дозволу і без відома автора.

Натомість друга вимога здавалася мені неприйнятною. Я уважав, що викладені мною погляди не тільки не суперечать марксистській концепції, але навпаки, захищають її від численних перекручень і спотворень. Я міг спиратися на те, що в 1966 р., коли стаття була написана, її читали практично всі фахівці і жоден з них не висловив принципової незгоди. Тому в червні 1974 р. мені було влаштовано обговорення статті в Інституті історії АН УРСР. Воно мало закритий характер; в ньому брало участь обмежене коло відповідним чином підібраних учасників. Метою обговорення, сформульованою заздалегідь, було не лишити від моєї статті та викладеної в ній концепції мокрого місця. Упевнені заздалегідь у наслідках "обговорення", його учасники не дуже ретельно добирали вирази та стиль, змагаючись один з одним з приводу хльосткості дефініцій ("антинаукова" стаття, "ворожа", "антимарксистська", "наклепницька", "шкідлива", "злочинна", "фальсифікаторська", "антиісторична", "обурлива", "незріла", "антирадянська" і навіть "філістерська").

Своє заключне слово я подав через деякий час у письмовому вигляді. Боюся, що зміст його був зовсім не той, на який сподівалися організатори "обговорення" і під який підганялися наперед спланові виступи.

* * *

Багатостраждальна стаття "Приєднання чи возз'єднання?" кілька разів друкувалася за рубежем, – як в українському оригіналі, так і в перекладі на англійську, німецьку та ін. мови. Але для вітчизняного читача вона й досі залишається практично неприступною. Публікація в "Народній газеті" з огляду на малий тираж часопису та нерегулярність його виходу в світ залишається мало кому відомою.

Вважаю, що нарешті настав час зробити статтю надбанням тої аудиторії, для якої вона призначалася.

Пропонована публікація складається з трьох частин: тексту статті, конспекту обговорення 1974 р. та заключного слова. Текст подається за рукописом 1966 р. без ніяких змін і купюр (крім виправлення друкарських помилок та мовних огріхів)*. Конспект, який автор вів під час "обговорення" відтворюється також без жодних змін. Лише в квадратових дужках подано розкриття скорочених термінів та слова, потрібні для правильного розуміння викладу. Так само без редагування подається і текст заключного слова.

Автор усвідомлює, що за чверть століття (1966–1991), яке минуло з дня написання статті, дещо в ній застаріло або й втратило свою актуальність. Багато того, що гостро звучало на рубежі хрущовської відлиги та брежнєвської стагнації, нині вважається елементарною істиною і не потребує спеціальних доказів чи роз'яснень. Отже, про ці сюжети сьогодні автор писав би інакше. Але викладена концепція і досі зберігає своє значення. Це стосується як самої статті, так і заключного слова.

І в 1966, а особливо – в 1974 р. автору доводилося рахуватися з загальною ситуацією на "ідеологічному фронті", в рамках якого "мирне співіснування" не могло бути допущено. Потрібно було рахуватися з безбережним пануванням цілого ряду теоретичних та політичних догм, які вимагали безлічі умовчань та недомовок, застережень, езопівської мови, "правовірних" декларацій тощо.

Звичайно, автор сьогодні міг би внести до тексту поправки для усунення усього того. Але то буде вже інша стаття, орієнтована на читача 90-х років.

Нині ситуація в країні докорінно міняється, причому зміни слідують одна за одною з незвичайною швидкістю і зачіпають глибинні процеси. За ними важко поспіти: поки та або інша ідея потрапить до друку, вона вже застаріває і потребує істотних поправок, або й переформулювання.

---

* У теперішній публікації передрук статті здійснено за останнім прижиттєвим виданням М. Брайчевського, зробленим з машинопису з авторськими правками (*прим. ред.*).

24 серпня [1991 р.] Верховна Рада України ухвалила Акт про незалежність республіки: провал державного перевороту, затіяного групою високопоставлених осіб (що претензійно назвали себе "керівництвом країни") поставив усі крапки над "і".

Йдеться про повну і нічим не обмежену самостійність України – великої держави, що за своїми природними та соціальними потенціями може (і повинна!) стати поруч з такими високорозвиненими країнами, як Англія та Франція. Але шлях до того далекий і, напевно, складний, чреватий численними потрясіннями і протистоянням творчих та деструктивних сил.

Само собою зрозуміло, в 1966 р., коли писалася стаття "Приєднання чи возз'єднання?" про щось подібне годі було й мріяти – хіба що як про далеку перспективу, говорити про яку доводилося пошепки або езопівською мовою. Це, поза сумнівом, вплинуло на характер викладу. Доводилося рахуватися з реальною ситуацією – адже стаття, хоча й набула популярності через "самвидав", але для "самвидаву" не призначалася. Вона призначалася для відкритого друку, для публікації в умовах розпочатої в 1965 р. хвилі репресій та провокацій.

Але, сподіваюся, пропонована увазі читача праця є історичним документом, що певним чином змальовує тогочасне становище суспільної думки і відбиває шлях, який наша громадськість пройшла протягом останніх років.

Так, наприклад, я припускав можливість поєднання державного суверенітету країни з її залежністю від іншої держави, застосовуючи навіть словосполучення "суверенна (хоча й васальна) держава". Нині я так не думаю. Суверенітет і політична залежність – речі несумісні, може бути те або те. Якщо держава входить до складу іншої (байдуже, на яких умовах), про жодний суверенітет не може бути й мови.

В своїй статті я писав про "дружбу народів" як про "одне з найвеличніших досягнень сучасної епохи". В 1966 р. ми ще не мали сьогоднішнього досвіду щодо цього сюжету. Цей досвід (Карабах, Фергана, Тбілісі, Баку, Вільнюс, Рига і т. д.) переконливо продемонстрував справжню, глибинну суть національної політики СРСР протягом усього пореволюційного часу (примусова депортація, голодомор, репресії 30-х років, денаціоналізація й тотальна русифікація тощо).

Критикуючи історіографію "доперебудовних" років, я рішуче заперечував проти ототожнення Радянського Союзу з "єдиною і неподільною" імперією, вважаючи перший соціальною структурою принципово відмінною або й протиставленою другій. Життя і тут вносить корективи, демонструючи духовну спорідненість царської Росії з "соціалістичним" союзом республік. Історики 30-х, 40-х та 50-х років мали рацію: СРСР справді виступив спадкоємцем і продовжувачем "єдиної та неподільної" тюрми народів.

І так далі.

[1991 р.]

[I]

ПРИЄДНАННЯ ЧИ ВОЗЗ'ЄДНАННЯ?

*Критичні замітки з приводу однієї концепції**

1

В шерегу прикрих явищ, пов'язаних із так званим "культом особи", стоять деякі перекручення в сфері історичної науки, зокрема – історії України. Боротьба з "шкідливими наслідками культу особи" до осені 1964 р. зводилася переважно до викреслювання імені Й. В. Сталіна (навіть у таких контекстах, де його згадка була конче необхідною) та до перегляду деяких засад, свого часу висунутих самим Сталіним і піднятих до рівня незаперечної догми. Цей перегляд обмежувався часто поверховими шарами, тоді як суть справи залишалася незайманою. Тим часом, протягом 30-х, 40-х та на початку 50-х років у нашій історіографії вкорінилися деякі тези, що становлять собою очевидне викривлення історичної правди і ревізію теоретичних підвалин марксизму-ленінізму.

В історичній українській науці особливо прикрі перекручення мали місце після 1947 року, коли головний колектив істориків радянської України – Інституту історії АН УРСР – був безпідставно звинувачений у буржуазному націоналізмі[1], а в наукових закладах утворилася ненормальна обстановка диктату малокомпетентних осіб. Побоюючись дальших звинувачень, українські історики піддали ревізії ряд засадничих формул, у тому числі й таких, що були цілком правильними і адекватно відбивали реальний історичний процес.

Виступаючи з промовою на XXII з'їзді КПРС і говорячи про обстановку, яка склалася в Україні у 1947 р., коли на чолі ЦК КП(б)У стояв Каганович, М. В. Підгорний (тоді перший секретар ЦК КПУ) підкреслював: "Вважаючи себе непогрішимим, Каганович одноосібно, в обхід ЦК, вирішував найважливіші питання життя республіки, причому дуже часто неправильно. Великий майстер інтриг і провокацій, не маючи буквально жодних підстав, він обвинуватив у націоналізмі провідних письменників республіки, а також ряд керівних партійних працівників. За вказівкою Кагановича в пресі з'явилися розносні статті проти ряду відданих партії і народу письменників. Однак це не задовольнило Кагановича. Він став домагатися скликання Пленуму ЦК з

---

* Друкується за виданням: *Брайчевський М.* Приєднання чи возз'єднання? Критичні замітки з приводу однієї концепції // *Брайчевський М.* Вибрані твори. – К.; Нью-Йорк, 1999. – С. 489–535.

[1] Більшовик України. – 1947. – № 8. – С. 1–10.

порядком денним: "Боротьба проти націоналізму як головної небезпеки в КП(б)У, хоча *в дійсності такої небезпеки не було й гадки* (підкреслення наше. – *М. Б.*)"[2].

В цій обстановці підготовки інспірованої справи і з'явилася підписана Кагановичем постанова ЦК КП(б)У від 27 липня 1947 р., в якій колектив українських істориків було піддано гострій критиці за "рецидиви буржуазного націоналізму".

Здавалося б, цитована заява тов. Підгорного повинна була спрямувати нас до критичної переоцінки того, що зроблено в українській історіографії протягом 1947–1956 рр. Але цього не сталося, і все, по суті, залишилося по-старому: узагальнюючі праці з історії України, науково-популярна література, підручники містять формулювання в тому вигляді, в якому вони з'явилися після постанови ЦК КП(б)У 1947 р. і найбільш завершену форму знайшли в "Тезах ЦК КПРС до 300-річчя возз'єднання України з Росією", опублікованих у кінці 1953 р.

Але хибність деяких надто важливих тверджень, які мають зараз повсюдне поширення, цілком очевидна: їх невідповідність історичній правді демонструється без особливих труднощів шляхом простого порівняння з джерелами. Часто при висвітленні того чи іншого питання історик опиняється в дуже скрутному становищі й змушений, аби дотриматися декретованого аспекту, просто приховувати від читача загальновідомі і цілком безперечні факти.

Це завдає величезної моральної і політичної шкоди нашій науці, зокрема в тій гострій ідеологічній боротьбі, яку наш народ веде проти буржуазного світу. Перекручуючи або приховуючи факти, відстоюючи заздалегідь хибні тези, що спираються на однобічно і тенденційно підібраний матеріал, ми даємо нашим ідейним ворогам надзвичайно гостру зброю проти самих себе, дозволяючи їм звинувачувати нас у фальсифікації історичного процесу.

Аби не бути голослівним, наведу один характерний приклад. В 1964 р. у Західній Німеччині була опублікована стаття емігранта Ярослава Пеленського, присвячена повоєнній українській історіографії, в якій, поміж іншим, читаємо: "Типово, що радянські українські історики завжди замовчують битву під Конотопом (липень 1659 р.), в якій Іван Виговський, командуючи з'єднаними козацько-татарсько-польськими силами, завдав рішучої поразки російській армії. Ані Соловйов, ані жоден інший представник російської імперіалістичної школи істориків не наважувався приховувати такі історичні факти"[3].

---

[2] XXII съезд КПСС: Стенографический отчет. – М., 1962. – Т. I. – С. 280.

[3] *Pelensky J.* Soviet Ukrainian Historiography after World War II // Jahrbücher für Geschichte Osteuropas. – 1964. – Bd. 12. – № 3. – S. 400.

Заперечувати подібні обвинувачення дуже важко. Ми можемо лаяти наших ворогів (що, до речі, і робимо надто охоче, забуваючи, що сама по собі лайка, зрештою, дуже поганий метод дискусії), але навіть наші друзі в таких випадках змушені замовкати перед лицем суворих фактів. Бо факти, як відомо, – річ дуже уперта.

Цим ми підриваємо авторитет нашої науки, ставимо себе в таке становище, що нам просто перестають вірити, – навіть там, де ми маємо рацію. Бо, як казав Козьма Прутков: "Единожды солгавши, кто тебе поверит?"

У цій статті я хочу підняти питання, яке давно назріло, яке уже довгий час обговорюється в наукових кулуарах, але ще й досі не вийшло за стіни цих кулуарів. Йдеться про висвітлення і, зокрема, про оцінку подій, пов'язаних із завершенням Національно-визвольної війни українського народу проти шляхетської Польщі і переходом України під протекторат Росії; отже, про події середини та другої половини XVII ст., головне – між 1654 та 1667 роками.

Це – одне з тих питань, що найбільш зазнали ревізії після 1947 р. Ситуація ускладнилася в період гучного святкування 300-річчя Переяславської ради, під час якого ця акція була піднята на рівень всесвітньої події, яка за своїм значенням майже дорівнювалася найвизначнішим революційним переворотам в історії людства. Ревізія уявлень, які панували в радянській науці до кінця 1947 р., знайшла, між іншим, і термінологічний вияв: замість загальновживаного слова "приєднання" України до Росії був декретований термін "возз'єднання" України з Росією, який і став обов'язковим для всіх текстів. Треба відзначити, що ця термінологічна реформа була здійснена всупереч активному протесту з боку переважної більшості спеціалістів, але на цей протест в умовах культу особи не зважали, і питання було розв'язане адміністративним порядком.

Звичайно, з погляду філологічного ця зміна виглядає як абсолютна нісенітниця. Адже "возз'єднуватися" можуть лише частини чогось цілого, єдиного. Аби не бути обвинуваченим у суб'єктивізмі, звернімося до тлумачних словників[4]. Академічний словник російської мови слово "воссоединять" тлумачить таким чином: "Вновь соединять разделенные части целого (народа, коллектива и т. п.), снова собирать воедино распавшееся целое"[5].

Отже, йдеться про возз'єднання *народу*, а *не народів*. З погляду історичного застосування цього визначення до події, що нас цікавить, є елементарним невіглаством: Україна і Росія сформувалися після розпаду Русі в умовах роздільного існування; до 1654 р. вони *ніколи* не були об'єднані.

---

[4] Оскільки український тлумачний словник поки що не виданий, звертаємося до російських тлумачних словників.

[5] Словарь современного русского литературного языка. – М.; Л., 1951. – Т. II. – С. 722.

Тлумачний словник Д. М. Ушакова слово "воссоединение" визначає: "соединение вновь, присоединение отторгнутого"[6]. Але і ця дефініція не рятує справи: Україна ніколи не була відторгнута від Росії; йдеться про різні народи, що сформувалися незалежно один від одного і в різних історичних умовах.

Отож, можна говорити про возз'єднання російських земель в Московській державі протягом XIV–XV ст., можна і треба говорити про возз'єднання всіх українських земель в єдиній українській радянській державі; можна було б, зважаючи на відносну єдність Русі X–XIII ст., говорити про возз'єднання давньоруських земель, коли б Русь у XVII ст. становила собою історичну реальність.

Але "возз'єднувати" Україну з Росією неможливо, якщо визнавати існування українського і російського народів як окремих етнічних частин східного слов'янства. Тож не випадково, навіть говорячи про створення Радянського Союзу, ми вживаємо термін "об'єднання України і Росії".

Але, само собою зрозуміло, суть справи полягала не в словах, а в тому, що стояло за цими словами. Отже, оцінка самого явища зазнала рішучої зміни.

Ще в 30-х роках Переяславський акт у радянській історіографії оцінювався як "союз українських феодалів з російськими, який, по суті, юридично оформив початок колоніального панування Росії над Україною"[7]. Відповідно до загальної концепції марксизму-ленінізму цей факт, як і всякий акт колоніального загарбання, розглядався як безумовне зло.

У 1937 р. було опубліковано постанову Урядової комісії конкурсу на кращий підручник з історії СРСР (за спиною якої стояв Й. В. Сталін). В цій постанові говорилося, що "автори не бачать ніякої позитивної ролі в діях Хмельницького в XVII ст., в його боротьбі проти окупації України панською Польщею і султанською Туреччиною; факт переходу, скажімо, Грузії наприкінці XVIII ст. під протекторат Росії, так само, як факт переходу України під владу Росії, розглядається авторами як абсолютне зло, поза зв'язком з конкретними історичними умовами того часу; автори не бачать, що перед Грузією стояла тоді альтернатива – або бути поглинутою шахською Персією і султанською Туреччиною, або перейти під протекторат Росії, так само як перед Україною стояла тоді альтернатива – або бути поглинутою панською Польщею і султанською Туреччиною, або перейти під владу Росії; вони не бачать, що друга перспектива була все ж найменшим злом"[8].

Оскільки в умовах "культу особи" кожна теза, зв'язана з іменем Сталіна, одразу ж набирала значення абсолютної істини, що не підлягає жодному сумніву, формула "найменшого зла" набула загального і універсального

---

[6] Толковый словарь русского языка. – М., 1935. – Т. I. – С. 375.

[7] Большая Советская Энциклопедия. – 1-е изд. – М., 1935. – Т. 59. – С. 818.

[8] К изучению истории: Сборник. – М.: Партиздат ЦК ВКП(б), 1937. – С. 38.

поширення, зокрема й щодо приєднання України до Росії. Так, у I томі "Історії України", виданому під час Великої Вітчизняної війни, читаємо: "Звичайно, оцінюючи це приєднання, ні в якому разі не треба забувати, що Україна приєдналася до Росії царської, що царизм, який був диктатурою поміщиків, провадив колоніальний наступ на Україну; не повинні ми забувати й того, що козацька старшина, починаючи з Богдана Хмельницького, відновлювала на Україні крупне землеволодіння, "послушенство" селян. Всіх цих фактів ми не повинні забувати, а *мусимо констатувати, що це було зло* (підкреслення наше. – *М. Б.*). Але це було злом меншим порівняно з тим, що чекало український народ в тому разі, якби Україну загарбала Польща або Туреччина"[9].

Аналогічні формулювання знаходимо і в інших курсах з історії України, що були видані в цей час.

Але після постанови 1947 р. приєднання України до Росії стали оцінювати як безумовне благо, як найкращу перспективу для українського народу, як умову sine qua non для дальшого його прогресу. "Возз'єднання України з Росією" стало тепер розглядатися як "закономірний результат всієї попередньої історії двох великих братніх слов'янських народів – російського і українського"[10].

Отже, виходило б, що на відміну від усіх інших народів, для яких шлях незалежного існування стверджувався як необхідна умова нормального розвитку, український народ міг розквітати лише під благодійною опікою російського царизму!

2

Постановка питання про загарбання українських земель царизмом як про велике благо для українського народу виникла в нашій історіографії не ізольовано. Вона була частиною більш загальної концепції, яку один з українських істориків дуже влучно назвав "теорією про месіанську роль Росії". Ця теорія є нічим іншим, як гострим рецидивом великодержавного шовінізму в радянській історичній науці 40–50-х років, того шовінізму, якому В. І. Ленін ще в 1922 році оголосив "бій не на життя, а на смерть"[11].

Суть "теорії про месіанську роль Росії" полягає у винесенні російського народу та його історії за рамки тих закономірностей, які становлять зміст історичного матеріалізму. Оскільки теоретична сторона цього питання є дуже важливою у зв'язку з темою нашої статті, вважаю необхідним зупинитися на ній трохи докладніше.

Від певного часу в нашій історіографії з'явилася тенденція розглядати поняття "російський народ" як щось позаісторичне, незалежне від реальної

---

[9] Історія України. – Уфа, 1943. – Т. I. – С. 307.

[10] Тези ЦК КПРС до 300-річчя возз'єднання України з Росією. – К., 1954. – С. 5.

[11] *Ленін В.* Твори. – Т. XXXIII. – С. 325.

історичної обстановки; поза зв'язками з умовами тої чи іншої соціально-економічної формації. Конкретний вияв це знаходило в багатьох аспектах – починаючи від протиставлення російської соціалістичної нації всім іншим соціалістичним націям СРСР (знаменитий тост "за великий російський народ") і до проекції сучасних відносин між народами Радянського Союзу на феодальну та капіталістичну епохи.

У зв'язку з цим виникло прагнення вважати Радянський Союз безпосереднім спадкоємцем "єдиної і неподільної" Росії. Всяка критика імперіалістичної політики російського царизму розглядалася як щось небезпечне, як таке, що може завдати шкоди дружбі радянських народів. "Відрив історії України від історії Росії, перекручене висвітлення Київської Русі і Визвольної війни 1648–1654 рр. потрібні були українським націоналістам для того, щоб... приховати від трудящих єдність походження й історичну спільність українського, російського та білоруського народів, посіяти ворожнечу між цими народами з тим, щоб відірвати Україну від революційної, соціалістичної Росії і кинути її на поталу і розграбування буржуазному Заходові"[12].

Так формувалася ідеологічна колізія. Згадувати про битву під Конотопом чи викладати зміст Гадяцького договору стало небезпечним, бо це могло бути витлумачене як прагнення "відірвати" Україну (ніби це ґудзик на російському віц-мундирі) і "кинути її комусь на поталу".

Соціально-економічна й історична межа між царською Росією і Радянським Союзом стиралася. Класовий підхід до оцінки кожного історичного явища ставав зовсім не обов'язковим. Російська феодальна держава проголошувалася державою російського народу. Її діячі на кшталт Суворова чи Ушакова, що забезпечували царизмові панування над своїм і над чужими народами та втілювали в життя його загарбницькі зазіхання, а й, навіть, царі – як-от Петро I або Іван IV – були піднесені майже до рівня народних героїв, їх оспівували, перед ними схиляли коліна, їм присвячували епопеї, трагедії, кінофільми і т. ін.

Ще в травні 1941 р. Й. В. Сталін піддав критиці відому статтю Ф. Енгельса, присвячену зовнішній політиці російського царизму, саме за гостре викриття російського імперіалізму[13]. Цей виступ хоч і відзначався обережністю формулювань, однак послужив до певної міри поштовхом для ревізії марксистської оцінки цілого ряду подій і явищ, пов'язаних з цією "делікатною" темою, а найбільше – з темою національно-визвольних рухів, спрямованих проти російського панування.

Так, у 1950 р. було рішуче переглянуто ставлення до руху північнокавказьких племен під проводом Шаміля. Доти цей рух розглядався як

---

[12] Більшовик України. – 1947.– № 8. – С. 5.

[13] *Сталин И.* О статье Энгельса "Внешняя политика русского царизма" // Большевик. – 1941. – № 9. – С. 1–5.

національно-визвольна боротьба проти іноземного гніту, що мала об'єктивно прогресивний характер. Тепер її стали трактувати як реакційний рух, інспірований Туреччиною та Англією[14]. Відповідним чином було переоцінено повстання Кенесари Касимова у Казахстані[15], повстання 1916 р. в Туркменії[16] та ряд інших історичних подій. Єдиною теоретичною "підставою" для цієї ідеологічної метаморфози було те, що всі ці рухи були спрямовані проти російського панування.

Одночасно було поставлено й питання про перегляд формули "найменшого зла" у зв'язку з приєднанням неросійських народів до Росії. Вперше це питання порушила М. Нєчкіна у листі до журналу "Вопросы истории"[17], який викликав досить мляву, але дуже характерну дискусію. Сенс нової постановки проблеми полягав у тому, що механічне застосування цієї формули без урахування конкретних умов того чи іншого факту, мовляв, приводить до викривлення історичної дійсності. Характерно, що у відношенні до приєднання Грузії та України формула "найменшого зла" в цій дискусії (відповідно до цитованого вище документа Урядової комісії 1937 р.) ще не була взята під сумнів. Але загарбання царизмом Поволжя, Середньої Азії, Азербайджану, Вірменії та інших країн дістало нову дефініцію як величезне благо для цих народів.

Але навіть ця дискусія, що досить яскраво відбивала поворот повоєнної радянської історіографії в бік великодержавного шовінізму, зазнала розгромної критики за... потурання місцевому націоналізму (!). У виступі на XIX з'їзді ВКП(б) у жовтні 1952 р. тодішній перший секретар ЦК КП(б) Азербайджану М. Д. Багіров (в 1953 р. розстріляний у справі Берії), заявив: "Журнал "Вопросы истории" не тільки не допомагає історикам наших національних республік розібратися в характері тої чи іншої історичної події, але часом й сам займає в цих питаннях помилкову позицію. В минулому році журнал затіяв безпредметну, абстрактну дискусію про так звану формулу "найменше зло" у питанні щодо приєднання неросійських народів до Росії. Невідомо, яку мету переслідував журнал цією дискусією, але в усякому разі нашим кадрам на місцях, в національних республіках, не допоміг у їх боротьбі

---

[14] *Багиров М. Д.* К вопросу о характере движения мюридизма и Шамиля. – М., 1950. Див. також: Решение Совета Министров СССР об отмене присуждения Г. Гусейнову Сталинской премии за книгу "Из истории общественной и философской мысли в Азербайджане в XIX в." // Правда. – 1950. – 14 мая.

[15] Правда. – 1950. – 26 декабря; О некоторых вопросах истории народов Средней Азии // Вопросы истории. – 1951. – № 4. – С. 9; *Якунин А.* К вопросу об оценке характера национальных движений 30–40-х годов XIX в. в Казахстане // Вопросы истории. – 1951. – № 4. – С. 55–64.

[16] *Тарасов Ю.* О характере движения 1916 г. в Туркмении // Вопроси истории. – 1951. – № 9. – С. 111–117.

[17] Вопросы истории. – 1951. – № 4. – С. 44–48.

з проявами буржуазного націоналізму в питаннях історії, коли не сказати навпаки. Це замість того, щоб на основі численних історичних даних, архівних матеріалів і документів на весь зріст поставити питання про прогресивність, благотворність приєднання неросійських народів до Росії. Аніскільки не применшуючи реакційність колонізаторської політики царизму, не можна забувати, що для багатьох народів у тих конкретних історичних умовах, коли їм загрожувала небезпека повного поневолення і винищення з боку відсталих Туреччини та Ірану, за спиною яких стояли англо-французькі колонізатори, приєднання цих народів до Росії було для них єдиним виходом і мало винятково сприятливе значення в їх подальшій долі.

Не видно, щоб журнал "Вопросы истории", керуючись висловлюванням товариша Сталіна про роль великого російського народу в братній сім'ї радянських народів, всебічно, конкретно розробляв би і висвітлював актуальне, життєво важливе для нас, для дальшого зміцнення дружби народів нашої країни питання – про неоціненну допомогу, яку подавав і подає всім народам нашої країни наш старший брат – російський народ"[18].

У цій довгій і косноязичній цитаті (слово "питання" тут, для прикладу, повторено шість разів!) дістала свій яскравий вияв тенденція, що на той час претендувала посісти панівне місце в радянській історіографії, тенденція обґрунтовувати шовіністичну платформу необхідністю зміцнення дружби радянських народів. Характерно, що автором наведеної заяви виступав представник Азербайджану, тобто країни, яка в минулому на власному досвіді зазнала колоніального гноблення з боку царизму. Як тут не згадати відомих слів В. І. Леніна про те, що "обрусілі інородці завжди пересолюють щодо істинно руського настрою"![19]

Наслідки заяви Багірова не забарилися: редколегія журналу зазнала репресій, а відповідального редактора П. М. Третьякова було знято з посади.

Від того приблизно часу в нашій історіографії набула значного поширення концепція, яку важко визначити інакше, як "націоналізм навиворіт".

Як відомо, корінна відмінність націоналізму від марксизму полягає в тому, що він (націоналізм) вважає головною рушійною силою в історичному процесі відносини між націями, тоді як марксизм кладе в основу відносини між класами, розглядаючи національну проблему лише як один з виявів, аспектів соціальної боротьби. В тій же тенденції, про яку йдеться, соціальний, класовий аспект виявився відсунутим на далекий план, а проблема національних відносин, натомість, виступила на авансцену. Але на відміну від націоналізму, який завжди вважає національно-визвольний рух прогресивним фактором історичного розвитку, наша історіографія 50-х років розглядала його як явище безумовно реакційне (якщо він, звичайно, був спрямований проти Росії).

---

[18] Правда. – 1952. – 7 октября.

[19] *Ленин В.* Твори. – Т. XXXVI. – С. 548.

Ця тенденція дуже яскраво виявилася в українській історіографії 1947–1966 рр. По суті, вона залишається неподоланою і дотепер. Досить повний свій вираз вона дістала, зокрема, в І томі двотомної "Історії Української РСР", виданому наляканим постановою 1947 року Інститутом історії в 1953 р.

З цієї книги читач мав переконатися, що, починаючи від XIV століття і до самої Жовтневої революції, головним фактором в історичному розвитку українського народу була не боротьба класів, не зміна соціально-економічних формацій, а ідея "возз'єднання з братнім російським народом". Втім, ця теза була піднята до рівня загального принципу у висвітленні історії всіх народів колишньої царської Росії.

"Історія народів СРСР є єдиний процес. Історія окремого народу нашої країни може бути правильно розроблена і зрозуміла тільки в зв'язку з історією інших народів і насамперед з історією російського народу", – писалося в постанові ЦК КП(б)У 1947 року[20].

Ще чіткіше висловлювалися учасники дискусії з приводу формули "найменше зло": "Від правильного вирішення питання (про формулу "найменше зло". – *М. Б.*) багато в чому залежить створення правдивої історії братніх народів СРСР *як історії дружби з великим російським народом* (підкреслення наше. – *М. Б.*)"[21].

Отже, головне завдання сформульовано з неперевершеною відвертістю: інтерпретація історії всіх неросійських народів СРСР як історії їхніх відносин з Росією. І це видавалося за марксизм!

З таких позицій оцінювалася і Переяславська рада. "Цим історичним актом була завершена тривала боротьба волелюбного українського народу проти іноземних поневолювачів, за возз'єднання з російським народом в єдиній Російській державі"[22]. Тож не будемо дивуватися, що акт возз'єднання розглядався як підведення підсумків всієї попередньої історії українського народу (коли головною історичною метою його було саме приєднання до Росії); не будемо дивуватися й з того, що саме Переяславська рада стала критерієм періодизації української історії; що, скажімо, перший том "Історії України", виданий ще в 1943 р., було доведено саме до цієї події, отже, в основу членування історичного процесу було покладено не поділ за формаціями, а історію міжнаціональних відносин. І це теж видавалося за марксизм!

У зв'язку з цим історія України дістала дуже своєрідну інтерпретацію. Виходило, що протягом багатьох століть український народ боровся головним чином... проти власної національної незалежності. Що незалежне існування було величезним злом для нашого народу. І що, отже, всі ті, що кликали

---

[20] Більшовик України. – 1947. – № 8. – С. 2.

[21] *Мустафиев М.* О формуле "наименьшее зло" // Вопросы истории. – 1951. – № 9. – С. 197.

[22] Тези ЦК КПРС до 300-річчя... – С. 3.

його на боротьбу за національну незалежність, були... найлютішими ворогами українського народу. Всі конкретні явища в історії України – події, тенденції, діяльність окремих осіб і самі ці особи – все оцінювалося під кутом зору не класової, соціальної суті, а їхньої позиції щодо Росії. Якщо хтось обстоював ідею "возз'єднання" – здобував позитивну оцінку, незалежно від усіх інших умов; той же, хто брав цю ідею під сумнів або (боронь, Боже!) брав участь у визвольній антиросійській, антицарській боротьбі, – одержував ярлик "мерзенного зрадника", "ворожого ставленика" і "найлютішого ворога", – знов же незалежно від своєї класової позиції та соціальної програми.

Ось цікава галерея оцінок найвизначніших діячів української історії від середини XVII ст. до початку XVIII ст., виписана з І тому "Історії Української РСР":

Іван Виговський – "підлий зрадник"[23];

Юрій Хмельницький – "нікчемність, маріонетка в руках пропольської групи української феодальної знаті"[24], а до того ж "турецький ставленик і людина, яка зрадила інтереси народу"[25];

Павло Тетеря – "ставленик і слухняний агент польських панів"[26];

Іван Брюховецький – "демагог"[27], а за іншими відомостями "зрадник"[28];

Петро Дорошенко – "турецький ставленик"[29], "зрадник"[30], який прагнув "віддати Україну в рабство одвічним ворогам українського народу – султанській Туреччині і Кримському ханству"[31];

Григорій Лісницький і Юрій Немирич – "намагалися відірвати Україну від Росії і відновити польсько-шляхетське панування"[32];

Кость Гордієнко – "зрадник" і "демагог"[33];

Іван Мазепа – "підлий зрадник, що продав Україну іноземним поневолювачам", який "зобов'язався перетворити Лівобережну Україну в провінцію польсько-шляхетської держави"[34], який "допомагав шведам розоряти і грабувати українські землі"[35], "ненависний українському народу прихильник шляхетської Польщі"[36] і т. д.;

---

[23] Історія Української РСР. – К., 1953. – Т. І. – С. 279.
[24] Там само. – С. 280.
[25] Там само. – С. 300.
[26] Там само. – С. 280.
[27] Там само. – С. 281.
[28] *Касименко О. К.* Історія Української РСР. – К., 1960. – С. 86.
[29] Історія Української РСР. – Т. І. – С. 299.
[30] Там само. – С. 298.
[31] Там само. – С. 283.
[32] Там само. – С. 277.
[33] Там само. – С. 326.
[34] Там само. – С. 324.
[35] Там само. – С. 326.
[36] Там само. – С. 324.

Пилип Орлик та інші мазепинці – "зрадники, агенти шляхетської Польщі і шведського короля"[37].

Але досить (хоча список можна було б продовжувати). Серед названих були особи дуже різні за масштабом і характером своєї діяльності – і справді видатні діячі, як, наприклад, Петро Дорошенко, і нікчеми, подібні до Брюховецького або Юрася Хмельниченка. Різними були їхні програми і прагнення. Але в спільну компанію вони потрапили за однією ознакою: всі вони рано чи пізно змушені були виступити проти Росії. Саме це і було основою для наведених вище дефініцій. А в тих (порівняно рідкісних) випадках, коли хтось з українських діячів цієї доби за іншими ознаками потрапляв одесную і діставав "позитивну оцінку" (як, наприклад, знаменитий кошовий Іван Сірко), його діяльність, спрямована проти Росії, старанно замовчувалася. Навіть у спеціальній монографії, присвяченій народним рухам на Лівобережній Україні в другій половині XVII ст.[38], відсутній сюжет повстання І. Сірка проти царських воєвод 1668 р. Зайве казати, що жодної згадки про цю подію не знайдемо в загальних курсах чи підручниках.

З другого боку, така особа, як Василь Кочубей – феодал і гнобитель – був піднятий на щит і піднесений трохи не до рівня народного героя лише завдяки відомому доносу цареві Петру на свого спільника Мазепу. Його проголошено видатним патріотом і мучеником, а один із шановних наших істориків дописався до того, що радив вчителям водити школярів на екскурсію до могили Кочубея, аби виховувати в них почуття патріотизму. І все це теж видавалося за марксизм!

В порядку оберігання "споконвічної дружби українського народу з російським" під заборону потрапили навіть деякі твори Тараса Шевченка, в яких висловлюється критичне ставлення до "возз'єднання". Так, наприклад, "Кобзар" 1954 року вийшов без творів "Великий льох", "Стоїть в селі Суботові", "Чигрине, Чигрине" та інших. І це теж називалося марксизмом!

3

Від того часу багато води збігло з Дніпра. В житті нашого народу відбулися значні події. Пролунало слово XX і XXII з'їздів партії, відбувся Жовтневий пленум ЦК КПРС (1964 р.). В суспільному житті країни відновлено ленінські принципи життя і праці. Реабілітовано багато видатних діячів минулого, що в роки культу особи зазнали несправедливої дискримінації. Народ змів зі свого шляху всіляких берій і багірових.

Багато в чому пішла вперед і радянська історична наука. Чимало важливих питань переосмислено заново і дістало своє правильне розв'язання. Дещо

---

[37] Там само. – С. 323.

[38] *Стецюк К.* Народні рухи на Лівобережній і Слобідській Україні в 50–70-х роках XVII ст. – К., 1960.

зроблено і в тому плані, який нас цікавить зокрема, поставлено питання про необхідність уважного дослідження і висвітлення національно-визвольного руху на Україні. Але поки що віз і нині там: жодної скільки-небудь виразної картини цього руху не маємо й сьогодні. Зрештою, історики не спромоглися вказати на будь-які конкретні факти чи події, які могли б бути визначені як факти і події українського національно-визвольного руху. Дехто навіть висловлює сумнів, а чи існував взагалі коли-небудь на Україні такий рух? Слушний сумнів, коли всі справжні факти національно-визвольної боротьби розглядати як суцільний ланцюг зрад. Для того, щоб зрушити справу з мертвої точки, треба нарешті заново переглянути деякі засадничі питання, що з 30–50-х років зазнали невиправданої ревізії і нині збивають дослідників на хибний шлях.

Марксизм-ленінізм виходить з того, що кожний народ має невід'ємне право на незалежний історичний розвиток, який визнається за нормальний шлях прогресу. Звідси – головний принцип у розв'язанні національного питання, сформульований В. І. Леніним: право кожної нації на самовизначення – аж до відокремлення в незалежну державу. Цей принцип покладено в основу національної політики нашої партії; ним партія і весь наш народ керуються при зверненні до кожної проблеми, пов'язаної з національними відносинами.

Відповідно до цього всяке національне гноблення, панування однієї нації (а точніше – правлячого класу однієї нації) над іншою є величезним і безумовним злом, гальмом на шляху загальнолюдського прогресу. В. І. Ленін неухильно проводив цей принцип у практичних оцінках кожного явища чи події. "Якщо соціал-демократ великої, гноблячої, анектуючої нації, – писав він у 1916 р., – визнаючи взагалі злиття націй, забуде хоч на хвилинку про те, що "його" Микола II, "його" Вільгельм, Георг, Пуанкаре та ін. *теж за злиття* (підкреслення В. І. Леніна. – *М. Б.*) з дрібними націями (шляхом анексій) – Микола II за "злиття" з Галичиною, Вільгельм II "за злиття" з Бельгією та ін. – то такий соціал-демократ буде смішним доктринером в теорії, пособником імперіалізму на практиці"[39].

І трохи далі: "Центр ваги інтернаціоналістського виховання робітників у гноблячих країнах неминуче повинен полягати в проповіді і відстоюванні ними свободи відокремлення пригноблених країн. Без цього *немає* інтернаціоналізму. Ми маємо право і повинні третирувати всякого соціал-демократа гноблячої нації, який *не* веде такої пропаганди, як імперіаліста і як негідника. Це безумовна вимога, хоч би *випадок* відокремлення був можливим і "здійсненим" до соціалізму всього в 1 з 1000 випадків (підкреслення В. І. Леніна. – *М. Б.*)"[40].

---

[39] *Ленін В.* Твори. – Т. XXII. – С. 331.

[40] Там само. – С. 321.

Коли після Лютневої революції 1917 р. в деяких частинах Росії почали активізуватися відцентрові сили і тенденція до національного відособлення, що декому здавалася надто серйозною загрозою справі пролетарського інтернаціоналізму, В. І. Ленін рішуче заперечував проти таких побоювань: "Якщо Фінляндія, якщо Польща, Україна відокремляться від Росії, в цьому нічого поганого нема. Що тут поганого? Хто це скаже – той шовініст. Треба збожеволіти, щоб продовжувати політику царя Миколи"[41].

З цього випливає й інший аспект проблеми – підтримка національно-визвольних рухів, національно-визвольних воєн. Основу марксистського розуміння цієї проблеми становить ленінське вчення про справедливі й несправедливі війни. В. І. Ленін неодноразово підкреслював, що комуністи не є звичайними пацифістами, вони не заперечують всяку війну залежно від того, заради чого вона ведеться. Війни революційні, спрямовані на соціальне або національне визволення, заслуговують підтримки. "Ми не можемо бути проти національно-визвольних воєн", – підкреслював В. І. Ленін[42].

В іншому місці він зазначив, що при зіткненні між націями "за загальним правилом війна законна з боку пригнобленої (все одно, оборонна чи наступальна у воєнному розумінні)"[43].

Цими принципами керувався В. І. Ленін і в практичній роботі. Так, характеризуючи обстановку в багатонаціональній Росії після Лютневої революції, він писав: "Зараз ми спостерігаємо національний рух на Україні і ми кажемо: ми безумовно стоїмо за повну й необмежену свободу українського народу. Ми повинні зломити те старе, криваве і брудне минуле, коли Росія капіталістів-гнобителів відігравала роль ката над іншими народами. Це минуле ми зметемо, на цьому минулому ми не залишимо каменя на камені"[44].

І от через кілька десятиліть радянські історики, які вважають себе марксистами і ленінцями, почали підносити це "брудне і криваве минуле", всіляко розквітчуючи його мадригалами щодо "благотворності приєднання неросійських народів до Росії".

Позицію безумовної підтримки національно-визвольних рухів не може підважити те, хто саме стоїть на чолі їх, який суспільний лад може виникнути внаслідок успіху. Це – проблема зовсім іншого порядку, і розв'язується вона завжди конкретно, з урахуванням реальної історичної обстановки. Само собою зрозуміло, національно-визвольні рухи періоду буржуазних революцій були рухами буржуазними і не могли привести до перемоги соціалізму: питання про останню взагалі тоді не стояло на порядку денному. Але, незважаючи на це, вони мали велике прогресивне значення: "...це були прогресивні війни, і всі чесні революційні демократи, також усі соціалісти при *таких*

---

[41] Там само. – Т. XXIV. – С. 262.
[42] Там само. – Т. XXXV. – С. 155.
[43] Там само. – С. 218.
[44] Там само. – Т. XXVI. – С. 305.

війнах завжди співчували успіхові тієї країни (тобто тієї буржуазії), яка сприяє поваленню або підривові найнебезпечніших устоїв феодалізму, абсолютизму і гноблення чужих народів"[45].

У нашому випадку це має дуже велике значення. В історичній літературі 40–50-х років, що прагнула переоцінити національно-визвольні рухи народів царської Росії, дуже наголошувалося на тому, що здебільшого на чолі цих рухів стояли представники суспільної верхівки, які дотримувалися консервативних поглядів. Автори цих праць дуже ретельно підкреслювали, що Шаміль, Кенесари Касимов, Джунаїд-хан та інші були феодалами і провадили політику захисту феодальних порядків. Таку позицію важко визначити інакше як антиісторичну. Адже конкретні умови епохи, рівень соціально-економічного розвитку народів, про які йдеться, не пропонував іншої альтернативи. І загарбання цих країн Росією аж ніяк не могло спричинитися до їх переходу на більш високий щабель історичного розвитку (скоріше, навпаки, затримувало і віддаляло цей перехід – як і всяке колоніальне гноблення). І ті сили, які відстоювали ідею приєднання до Росії цих народів, теж належали до феодальних верств суспільства і здійснювали таку ж політику захисту феодальних порядків, спираючися при цьому на царський уряд, який завжди підтримував на місцях найреакційніші тенденції.

Якщо стати на точку зору наших авторів, тоді всякий визвольний рух доби феодалізму повинен засуджуватися як реакційний. Адже і Б. Хмельницький був феодалом: він теж обстоював феодальні порядки (докладніше про це скажемо нижче), отож і національно-визвольну боротьбу українського народу проти шляхетсько-магнатської Польщі під його керівництвом довелося б кваліфікувати як рух реакційний і антинародний.

Очевидно, справа в іншому. Кожна конкретна епоха має свої закономірності, і оцінювати її можна лише з позицій оцінки цих закономірностей. Але загальний принцип прогресивності *всякої* визвольної боротьби, спрямованої проти *всякого* гноблення, визначається тим, що незалежно від найближчих реальних соціально-економічних наслідків національного визволення, нормальний розвиток народу, що скинув ярмо іноземного панування, завжди відкриває перед ним широку перспективу суспільного прогресу.

Звідси, до речі, ленінська постановка питання про націоналізм пригноблених націй. "В *кожному* буржуазному націоналізмі пригнобленої нації, – писав Ленін, – є загальнодемократичний зміст *проти* гноблення, і саме цей зміст ми *безумовно* підтримуємо (підкреслення В. І. Леніна. – *М. Б.*)"[46]. В. І. Ленін підкреслював, що завжди "необхідно відрізняти націоналізм нації гноблячої і націоналізм нації пригнобленої, націоналізм великої нації і націоналізм нації маленької. Щодо другого націоналізму майже завжди в історичній

---

[45] Там само. – Т. XXI. – С. 262.

[46] Там само. – Т. XX. – С. 379.

практиці ми, націонали великої нації, виявляємося винними в безлічі насильства"[47].

Дуже глибока і вірна думка, яку у нас нерідко забувають у захваті боротьби проти "пережитків" чи "рецидивів" буржуазного націоналізму. Забувають, що націоналізм пригнобленої нації завжди є відповіддю на шовінізм нації імперіалістичної, реакцією на ті утиски, які нація пригноблена зазнає з боку нації пануючої.

Зараз людство переживає крах світової колоніальної системи: нечуваний розмах національно-визвольної боротьби охопив колоніальні й пригноблені країни, які протягом останніх десятиліть одна за одною здобувають перемогу у цій боротьбі й завойовують державну незалежність. У плані соціальному ці нові держави далеко не завжди стають на прогресивні рейки. Лише деякі з них свідомо обирають соціалістичний шлях розвитку; в багатьох же натомість здобуття незалежності реалізується в рамках націоналістичної концепції, а новостворювані режими не відзначаються ані демократизмом, ані прогресивними тенденціями. Але це аж ніяк не впливає на наше ставлення до національно-визвольного руху в таких країнах: перетнути шлях історичного прогресу не можуть жодні реакційні політичні системи, які так чи інакше приречені на загибель. Звідси – загальнополітичний принцип підтримки національно-визвольного руху в колоніальних і залежних країнах, незалежно від того, які соціальні сили в цей момент стоять на чолі цього руху: "В тих країнах, де національно-визвольний рух очолюється буржуазією і відбувається під прапором націоналізму, робітничий клас підтримує діяльність національних урядів, спрямовану на захист державного суверенітету і підрив позицій імперіалізму в економічному житті"[48].

Наведені висловлювання мають загальнометодологічне і загальнотеоретичне значення. Все це всім відоме і всіма визнане, – як у відношенні до сучасного, так і стосовно минулого. Але... за винятком Росії. Росія не підлягає дії з'ясованих марксизмом законів історичного розвитку. Кожен знає, що повстання американських колоній Англії проти метрополії і створення Сполучених Штатів Америки в кінці XVIII ст. було подією величезного прогресивного значення. Всі згодні з тим, що повстання сипаїв у Індії проти англійського панування в середині минулого століття, хоча й було залите кров'ю, але заслуговує глибокої пошани і захоплення. Ні в кого не повернеться язик висловити сумнів у прогресивності визвольної боротьби грецького народу за незалежність на початку XIX ст., хоча реальним наслідком цієї боротьби було розорення країни і нищення населення турками.

Але повстання І. Виговського або І. Мазепи проти російського панування на Україні – "зрада" і "злочин". Повстання Петрика Іваненка, підтримане

---

[47] Там само. – Т. XXXVI. – С. 439.

[48] Українська Радянська Енциклопедія. – К., [1962]. – Т. 10. – С. 20.

(принаймні, на початку) широкими колами козаків і поспільства, кваліфікується у нас як "ворожа діяльність" "турецького ставленика" і "ворога українського народу". І обґрунтовування такої позиції одне: всякий національно-визвольний рух на Україні, спрямований проти царського уряду, є рухом реакційним і ворожим, бо веде до "відриву" України від Росії, тоді як інтереси українського народу, мовляв, вимагали перебування під зверхністю Російської імперії.

І таке становище в нашій історіографії мало місце у відношенні не лише України, а й усіх націй, що мали нещастя входити до складу Росії – цієї, за виразом В. І. Леніна, тюрми народів.

Іноді справа набирала просто анекдотичного характеру. Так, уже згадуваний вище Багіров, бажаючи продемонструвати реакційний характер національно-визвольної боротьби північнокавказьких горців під проводом Шаміля, наводить уривок з листа керівників цього руху до турецького воєнного міністра Різа-паші: "У всі часи єдиним бажанням черкесів, як відомо усьому світу, була свобода, на що ми маємо дійсне і незаперечне право. Доти, поки це бажання не буде здійснене за згодою і допомогою європейських держав, при тому цілком відповідно з нашими бажаннями, навіть думка про укладення миру з Росією не прийде нам в голову"[49].

Погляд на ставлення до Росії як на головний критерій історичних оцінок, тенденція розглядати історію неросійських народів як історію їхніх відносин з Росією настільки в'їлися у свідомість автора брошури, що він навіть не помічає парадоксальності власної позиції, не бачить, що наведена ним цитата говорить проти нього. Можна сумніватися в щирості керівників мюридизму, але під цитованими словами може підписатися кожен справжній демократ.

А все це має одне спрямування і так чи інакше веде до тези про "обраність", "виключність" місії Росії в світовій історії.

4

Отож розглянемо хоча б коротко ту конкретну аргументацію, яка наводилася в нашій історіографії на користь цієї концепції, і спробуємо визначити її методологічну і теоретичну вартість. Втім, це завдання не таке вже й складне, бо аргументація ця не відзначається особливою різнобарвністю, складністю чи глибиною. При значному діапазоні конкретних дефініцій, вживаних стосовно різних народів, загальні засади її зводяться до такого:

1. Приєднання до Росії означало союз неросійських народів з російським народом і, отже, сприяло розвитку їх споконвічної дружби, сприяло їх спільній боротьбі проти спільних ворогів і насамперед – царизму.

2. Приєднання до Росії зміцнювало економічні зв'язки приєднуваних народів з російським народом, сприяло їх соціально-економічному прогресу.

---

[49] *Багиров М. Д.* К вопросу о характере движения мюридизма и Шамиля... – С. 12.

3. Приєднання до Росії означало прилучення приєднуваних народів до високої і передової російської культури і тим сприяло їх культурному розвитку.

4. Приєднання до Росії було порятунком для цих народів від загарбання іншими країнами (Польщею, Туреччиною, Іраном).

5. Приєднання до Росії неросійських народів завдавало удару імперіалістичним країнам, що протистояли Росії на світовій арені і, отже, зміцнювало її міжнародні позиції.

Теоретична неспроможність цієї аргументації очевидна навіть з погляду загальноісторичних міркувань. Справді, за допомогою подібних "аргументів" можна виправдати будь-який акт колоніального розбою будь-якої епохи і в будь-якій точці земної кулі. З таким же успіхом можна твердити, що, скажімо, загарбання Англією Індії сприяло зближенню англійського та індійського народів у їхній спільній боротьбі проти англійського і всякого іншого імперіалізму.

Далі, хіба це загарбання не сприяло встановленню тісних економічних зв'язків Індії з Англією (яка стояла на значно вищому щаблі соціально-економічного розвитку) і тим самим – певному економічному прогресові?

Хіба воно, це загарбання, не сприяло культурному зближенню обох країн і впливу англійської культури на індійську?

Хіба "приєднання" Індії до Англії не гарантувало її від "поглинення", скажімо, Францією або Португалією, Голландією чи ще якоюсь імперіалістичною країною?

Хіба, нарешті, загарбання Індії не зміцнювало міжнародні позиції Англії, не завдавало удару її суперникам по колоніальному розбою?

Вже самих запитань досить, аби відвести всю цю "аргументацію". Але, зважаючи на її поширеність в літературі та її загальновживаний характер, дозволимо собі коротко розглянути кожний з перелічених п'яти аргументів і зокрема – у відношенні до оцінки Переяславського акту 1654 р.

І. Перший з наведених аргументів здається найважливішим і тим самим – найбільш прикрим. Вважаємо, що тлумачити приєднання неросійських народів до царської Росії як їх союз з російським народом, принципово неможливо. Така думка могла з'явитися в нашій історіографії лише внаслідок забуття діалектики історичного процесу і прагнення розглядати Росію, російський народ позаісторично, як щось статичне, як таке, що дорівнює саме собі на всіх етапах свого існування. Боюся, що тут має місце термінологічне квід про кво – щодо самого поняття "народ".

У загальному розумінні поняття це досить складне, оскільки в умовах класового суспільства кожний народ, кожна нація має складну соціальну структуру. Кожний елемент цієї структури в певному розумінні є безпосередньою частиною народу. Отож, коли я читаю, наприклад, таку заяву: "Актом возз'єднання український народ закріпив свій тісний і нерозривний історич-

ний зв'язок з російським народом, в особі якого він знайшов великого союзника, вірного друга і захисника в боротьбі за своє соціальне і національне визволення"[50], – то в мене перш за все виникає питання: що мається на увазі під словами "український народ" і "російський народ"? Козацька старшина на чолі з Хмельницьким і російське боярство на чолі з царем Олексієм Михайловичем? Чи українське поспільство і російські селяни? Чи й ті, й інші разом? В тій ситуації, яка склалася в нашій історіографії на час ювілею 1954 року, ставити такі незручні питання вважалося непристойним. Втім, в інших випадках формулювання були більш прозорими: "В спільній боротьбі проти спільних ворогів – царизму, кріпосників і капіталістів, а також проти іноземних загарбників зростала і міцніла дружба *трудящих* Росії і України (підкреслення наше. – *М. Б.*)"[51]. Або: "Возз'єднання України з Росією зміцнило єдність українського і російського народів в їх спільній боротьбі проти соціального гніту російських і українських кріпосників"[52].

Одним словом, ясно: йдеться про народ у розумінні "трудящі маси". Отож, "возз'єднання" України з Росією сприяло зміцненню дружби російських і українських трударів у їх боротьбі за спільні інтереси. Дехто дописався до того, що проголосив Б. Хмельницького "основоположником союзу двох братерських народів"[53]. Приблизно таке ж писалося і щодо приєднання до Росії інших неросійських народів.

А ось що писав з приводу цього В. І. Ленін: "Проклята історія самодержавства залишила нам у спадщину величезну *відчуженість* (підкреслення В. І. Леніна. – *М. Б.*) робітничих класів різних народностей, пригноблюваних цим самодержавством. Така відчуженість є *величезне зло, величезна перешкода в боротьбі з самодержавством* (підкреслення наше. – *М. Б.*)"[54].

Як бачимо, твердження – діаметрально протилежне наведеним вище. І правий тут, безперечно, В. І. Ленін. Як великий діалектик, він не задовольняється поверховим пластом міркувань, а дивиться вглиб, виявляючи і демонструючи діалектичну складність і суперечливий характер історичної дійсності. Включення неросійських народів до складу Російської імперії не тільки не сприяло зміцненню зв'язків і єдності трудящих різних національностей, але навпаки, заважало йому, ставало на перешкоді. Перебування під владою царизму, незважаючи на те, що останній був спільним ворогом усіх народів старої Росії (і в першу чергу – ворогом самого російського народу), не тільки не цементувало, не об'єднувало трудящі маси цих народів, а навпаки, роз'єднувало їх. Царизм нацьковував народи один на одного, прагнучи

---

[50] Тези ЦК КПРС до 300-річчя... – С. 10–11.
[51] Там само. – С. 3.
[52] Там само. – С. 12.
[53] Правда. – 1943. – 11 октября.
[54] *Ленін В.* Твори. – Т. VI. – С. 407.

спрямувати активність мас в русло не соціально-класової, а саме національної боротьби, – і твердити, що ця погромницька політика зовсім не мала успіху, було б невиправданим оптимізмом. В. І. Ленін писав у зв'язку з цим: "...досить тільки згадати..., як у нас третирують інородців, як поляка називають не інакше, як "полячишком", як татарина не висміюють інакше, як "князь", українця інакше, як "хохол", грузина та інших кавказьких інородців, як "капказький чоловік"[55].

Природна солідарність трудящих різних національностей, так чи інакше характерна для всіх епох, зазнавала великої шкоди від того, що різні народи опинялися в рамках однієї імперіалістичної держави, під владою одного національного уряду. Вірно, що не російський народ, а російський царизм гнобив український народ, здійснював на Україні колоніальну політику. Але царизм робив це руками російського народу, руками тих селян, які волею панівних класів змушені були одягати стрілецькі каптани чи солдатські мундири і нищити жінок та дітей в Батурині, руйнувати Запорозьку Січ, зносити з лиця землі Турбаї, викликаючи серед українського народу зненависть і відчуженість до тої країни, звідки вони з'являлися.

І було б надто великою наївністю думати, що конкретний український селянин чи козак XVII–XVIII ст. умів чітко провести грань між тим солдатом, який убив його сина і ґвалтував дочку, та тим, хто прислав того солдата на Україну і зробив з нього убивцю й ґвалтівника.

Отож В. І. Ленін мав повну рацію, коли підкреслював, що у східноєвропейських багатонаціональних країнах (Росія, Австрія) "особливо трудне... завдання злиття класової боротьби робітників гноблячих і робітників пригноблених націй"[56].

Головна помилка тези, яку ми зараз розглядаємо, полягає в тому, що при зваженні кожного конкретного факту "приєднання" губиться класовий підхід у оцінках. Робиться вигляд, ніби йдеться про об'єднання народів (в розумінні – трудящих мас). А в дійсності мало місце об'єднання правлячих класів *проти* цих народів. Отже, не маси об'єднувалися проти спільних гнобителів, а навпаки, гнобителі об'єднувалися, щоб успішно тиснути на маси, які вони прагнули роз'єднати, нацьковуючи їх одні на одних. І забезпечувалося це тим, що "об'єднання" це мало не абстрактний характер, а реалізувалося в рамках держави, яка завжди має чітко визначений класовий характер.

Але одна помилка тягне за собою іншу. Небажання відмовитися від теоретично хибної ідеї про "союз народів" у рамках царської Росії приводить наших істориків до готовності розглядати останню як державу російського народу (!). Висловлювань, що ведуть до такої тези, чимало знайдемо в повоєнній історіографії: "Російський народ у тривалій і самовідданій боротьбі з

---

[55] Там само. – Т. XXXVI. – С. 549.

[56] Там само. – Т. XXII. – С. 135–136.

татаро-монгольськими та іншими іноземними поневолювачами подолав феодальну роздрібненість, відстояв свою національну незалежність і створив могутню централізовану державу зі столицею в Москві"[57].

Отже, не феодальний клас створив царську Росію XVII ст., а російський народ! Не машиною для забезпечення панування феодалів над народом була ця держава, а інструментом для захисту інтересів народу! Ось до якої нісенітниці доходила справа. А потрібно було це для того, щоб трохи нижче заявити, нібито Україна в середині XVII ст. увійшла до складу "держави російського народу".

Говорячи про "*споконвічну* дружбу" народів царської Росії, допускаємо велику теоретичну помилку, проектуючи в далеке минуле сучасну ситуацію. Якоюсь мірою це має характер і політичного ляпсуса, оскільки принижує значення Жовтневої революції, що знищила царську тюрму народів.

5

Інші чотири аргументи здаються менш важливими, проте й вони потребують певних роз'яснень, оскільки теоретична безпідставність їх має такий же очевидний характер. Зазначимо, однак, що коли щойно розглянутий аргумент є повністю неспроможний в плані розвитку відносин між трудящими масами російського і неросійських народів (перехід останніх під владу царизму мав виключно негативне значення), інші аргументи мають більш складний характер, і тут поряд з негативними сторонами є й деякі позитивні моменти. Зокрема, це стосується другого і третього пунктів, які заторкують внутрішні відносини.

II. Очевидно, не підлягає сумніву, що приєднання неросійських народів до Росії повинно було відбитися на розвитку економічних відносин між ними в сторону їх зміцнення. У певному аспекті це повинно було мати позитивне значення, хоча реальна міра цього позитивного має бути виміряна в кожному конкретному випадку окремо. Така загальна діалектика колоніальної політики взагалі: кожна метрополія, загарбавши чужу країну, починає вивозити туди капітали заради тих високих дивідендів, які обіцяє пограбування природних багатств загарбаних земель і експлуатація дешевої робочої сили пригноблених народів. Зрештою, колоніальна політика Англії, Франції, Нідерландів та інших західноєвропейських країн одним із своїх наслідків мала втягнення колоній до утворюваного світового ринку і, відповідно до цього, їх певний господарський розвиток, хоча останній здебільшого набирав потворних форм. Точно так було і в загарбаних царизмом країнах.

Але говорячи про те, що приєднання тої чи іншої країни до Росії сприяло зміцненню її економічних зв'язків з останньою, не можна закривати очі на однобічність цієї тези. Адже посилюючи ці зв'язки з однією країною – метро-

---

[57] Тези ЦК КПРС до 300-річчя... – С. 6.

полією – такий акт послаблював такі ж зв'язки з усіма іншими країнами, і це значною мірою нейтралізувало позитивний ефект. Перехід України під протекторат Росії справді відкривав "якнайширші перспективи для економічного зближення України з Росією в рамках єдиної сильної Російської держави"[58]. Але разом з тим Україна втрачала економічні зв'язки з Польщею (яка через Ґданськ була воротами в Західну Європу), Литвою; послаблювала зв'язки з Туреччиною і залежними від неї країнами (Молдавією, Валахією, Кримом, Семигороддям). Більше того, оскільки приєднано було не всю Україну, а лише її східну частину, акт цей негативно впливав на розвиток економічних відносин всередині країни і, отже, на процес формування загальноукраїнського ринку[59].

Але головну суть справи бачимо в тому, що економічний розвиток країн, загарбаних царизмом, набирав неприродного, однобічного характеру. Це був розвиток в інтересах метрополії, такий розвиток, який міцно приковував залежну країну до російської економіки, перетворював її на об'єкт економічного визиску. Це був союз коня і вершника, в якому Росія відігравала роль останнього.

Дослідження економічного стану України в складі Росії показує, що у промисловому відношенні вона перед Жовтневою революцією була розвинена не менше, аніж центральноросійські землі. Але досягнуто це переважно за рахунок добувної промисловості (Донбас, Кривий Ріг) і промисловості з переробки сільськогосподарської сировини, що не терпить далеких перевезень[60]. До того ж промисловий розвиток України здійснювався переважно за рахунок ввозу капіталу ззовні; отже, основна частина додаткової вартості упливала за межі країни. Робилося це, звичайно, не заради забезпечення економічного прогресу українських земель, а заради тих великих прибутків, які забезпечувало це вивезення. Україна, як і інші загарбані царизмом землі, стала об'єктом колоніального пограбування, і якщо загальний прогрес пробивав усе-таки собі дорогу, то це було не завдяки, а всупереч її залежному існуванню.

В. І. Ленін у тексті промови, складеної для виголошення у IV Державній Думі в 1913 р., писав: "...за дев'ять років зібрано доходу з України 3500000 тис., а вернулось на різні видатки 1760000 тис. крб. Постає питання, на які цілі пішла майже половина тих сум, що були зібрані з України?"[61]

---

[58] Історія Української РСР. – Т. І. – С. 260.

[59] Проблема формування загальноукраїнського ринку в радянській історіографії досі взагалі не поставлена.

[60] Подібно до того, як в пізніші часи за рахунок переробки середньоазійської бавовни розвивалася мануфактурна промисловість центральноросійської області, за рахунок промислових можливостей України живилася російська економіка у XVIII ст. Наприклад, спеціальними декретами вся українська селітра вивозилася до Росії, в той час, як порох Україна була змушена купувати у російських промисловців.

[61] *Ленін В.* Статті і промови про Україну. – К., 1936. – С. 207.

В цьому виявилося колоніальне (в економічному розумінні слова) становище України в складі Російської імперії і хижацьке спрямування політики царського уряду на неросійських околицях держави. А політику цю царизм почав застосовувати щодо України невдовзі після приєднання – ще до остаточної ліквідації української державності (роздача українських земель російським поміщикам, заснування державних мануфактур тощо).

Це – загальна історична логіка колоніалізму, закономірний діалектичний шлях розвитку країн, що мали нещастя потрапити у становище залежних. І таку ж картину бачимо на Кавказі, в Середній Азії, Сибіру, – хіба що в ще потворнішому вигляді у зв'язку з тим, що ці країни на момент приєднання були більш відсталими економічно, аніж Україна. Звичайно, й вони розвивалися в рамках загальноросійського ринку, але це був спонтанний розвиток, що здійснювався всупереч колоніальній політиці Росії і був штучно затриманий колоніальним становищем цих країн. Повну рацію мав академік Б. Гафуров, говорячи про зародження капіталізму в Таджикистані в XIX ст., що в Середній Азії без приєднання до Росії "капіталістичні відносини стали б розвиватися і, можливо, навіть швидшими темпами, аніж в колоніальних умовах, що сталися"[62].

III. Велике поширення в нашій літературі має твердження, що приєднання неросійських народів до Росії мало благотворний вплив на їх культурний розвиток. Маючи на увазі Україну, здебільшого наводять цитату з творів В. Г. Белінського: "З'єднавшись навіки з єдинокровною їй Росією, Малоросія (так Белінський називає Україну. – *М. Б.*) відкрила до себе двері цивілізації, освіті, мистецтву, науці... Разом з Росією, їй належить тепер велике майбутнє"[63]. Процитувавши цей вислів, автори ювілейної монографії "Визвольна війна 1648–1654 рр. і возз'єднання України з Росією", наприклад, заявляли: "Історія блискуче підтвердила це чудове пророцтво видатного сина братнього російського народу"[64].

А ось що писав з цього приводу В. І. Ленін:

"В той час, коли всі цивілізовані нації світу змагаються одна з одною в галузі народної освіти для того, щоб урятувати від розвалу, гниття і розкладу країну, в Росії переслідування цієї письменності і переслідування слов'янських націй в галузі освіти на рідній мові набирають нечуваних розмірів. Українських і польських селян штучно охороняють від писемності. Візьмемо офіційні дані "Щорічника Росії" за 1910 р., видані Міністерством внутрішніх справ. Ці дані говорять, що в європейській Росії процент письменного насе-

---

[62] *Гафуров Б.* История таджикского народа. – К., 1949. – С. 410.

[63] Про Вітчизну. Висловлювання класиків російської та української літератури / Упор. Л. М. Вишеславський, Л. Г. Сокирко. – К., 1950. – С. 53.

[64] Визвольна війна 1648–1654 рр. і возз'єднання України з Росією / Ред. кол. В. А. Дядиченко, О. К. Касименко, Ф. П. Шевченко. – К., 1954. – С. 267.

лення становить всього 30% – це менше половини того, що ми маємо в найвідсталішій з європейських країн – в Австрії.

Але якщо гидка і кріпосницько ганебна є взагалі російська неписьменність, охоронювана і насаджувана нашим урядом, то ще вона жахливіша на Україні. Я взяв сім чисто українських губерній, тобто губерній, де українське населення становить $^2/_3$ всього населення. Це губернії: Полтавська, Подільська, Харківська, Київська, Волинська, Катеринославська і Чернігівська. І що ж виявилося? Ні в одній з цих губерній письменність не досягає і тієї середньоросійської величини, яку я щойно навів з офіційного щорічника. В Катеринославській губернії письменних усього 29% населення, а потім вона спускається в усіх інших губерніях до 20%. Ось точні дані з урядової статистики, взяті відносно того, до якої руїни і здичавіння веде наш уряд слов'янські нації великої слов'янської держави.

Отже, я вам подав дані відносно процентної норми письменності російського населення і українців із щорічника Міністерства внутрішніх справ 1910 р. Я мушу вам сказати, що розвідка 1652 р. архідиякона Павла Алеп-ського про письменність на Україні говорить, що майже всі домашні, і не тільки чоловічий персонал, але й жінки і дочки, вміють читати. Перепис 1740 р. і 1748 р. говорить, що в семи полках Гетьманщини Полтавської і Чернігівської губерній на 1034 села припадало 866 шкіл з викладанням українською мовою. Одна школа припадала на 746 душ. В 1804 р. було видано указ про заборону вчитися українською мовою. Перепис 1897 року показав, що найбільш малописьменний народ у Росії – українці. Вони на найнижчому ступені. Це було в 1897 р., і тоді виходило на 100 душ 13 письменних"[65].

Ось до якої "цивілізації" відкрила собі двері Україна, опинившись під владою царизму.

Сказаного, здається, досить, щоб належним чином оцінити і заяву Белінського, і позиції любителів її цитувати. Адже історичне значення кожного явища найточніше визначаємо на підставі його наслідків. В даному ж випадку наслідки очевидні, але нас більш цікавить теоретична сторона справи, бо теза про "благотворність впливу передової російської культури" виступає завжди на авансцену у зв'язку з оцінкою приєднання до Росії не лише України, а й інших країн.

Взаємовпливи різних національних культур діяли, діють і будуть діяти незалежно від державних кордонів і політичних систем, але в нашому випадку вирішальне значення має інше питання, а саме – в який спосіб відбилося становище тої чи іншої країни під владою царської Росії на розвитку її культури. А ці умови визначалися, звичайно, не персональними контактами передових діячів Росії та інших народів (скажімо, Ахундова або Шевченка з

---

[65] *Ленін В.* Статті і промови про Україну. – С. 206–207.

Чернишевським і Добролюбовим), а значно глибшими факторами соціально-економічного порядку – тими, про які говорив В. І. Ленін.

Тож можна було б повторити приблизно те, що вище було сказано з приводу економічних відносин приєднаних країн: коли й можна говорити про зміцнення культурних зв'язків з Росією, то зворотною стороною це мало б послаблення таких же зв'язків з іншими країнами, а оскільки Росія XVII–XVIII ст. в культурному відношенні, як відомо, була країною надто відсталою, то й тут набутки виявляються меншими від збитків.

Головна теоретична помилка цієї тези визначається тим, що в основу історичних оцінок кладуться надбудовні явища. Зрештою, інтереси культурного порядку, навіть якщо б вони були цілком реальними, не можуть переважати, коли йдеться про економічний розвиток і національну незалежність. Адже культурні зв'язки розвиваються досить добре і без державного об'єднання (навіть краще без нього, бо в цьому випадку на перешкоді не стають спроби національного цькування і національна відчуженість, що є наслідком соціально-економічної нерівності націй).

Часто посилаються на відоме місце з листів Ф. Енгельса до К. Маркса, де він пише, що "панування Росії відіграє цивілізаторську роль для Чорного та Каспійського морів і Центральної Азії, для башкирів і татар"[66]. Це твердження справедливе в тій мірі, в якій справедливо твердити, що імперіалістичні держави (які переважно відзначаються вищим рівнем історичного розвитку) здійснюють "цивілізаторський вплив" на свої колонії. Конкретизація цієї тези щодо Росії (яка не належала до числа передових країн світу) в нашій історіографії іноді зводилася до анекдотів[67].

Повертаючись до нашого питання про відносини між Україною та Росією в період, наступний за Переяславською радою, відзначимо: думати, що "воз'єднання з Росією забезпечило благотворний вплив прогресивної російської культури, що розвивалася, на українську культуру"[68], можна хіба що в порядку гіркої іронії.

Бо російська культура в XVII–XVIII ст. перебувала у жалюгідному стані і стояла набагато нижче від української. Вона не тільки не могла здійснювати "благотворний вплив" на українську культуру, але навпаки, сама розвивалася під благотворним впливом останньої.

Відомо, що грамотність в Росії була дуже низькою, тоді як на Україні вона була набутком не лише заможних верхів, а й широких демократичних

---

[66] *Маркс К., Енгельс Ф.* Твори. – Т. XXVII. – С. 231.

[67] Так, наприклад, С. Абрамзон, прагнучи продемонструвати "благотворний" вплив російської культури на киргизів, наводить такі вражаючі уяву факти: киргизи, мовляв, навчилися в росіян користуватися самоварами, виделками, ліжками, прикрашати вікна завісками тощо (*Абрамзон С. М.* Очерк культуры киргизского народа. – Фрунзе, 1946. – С. 75).

[68] Історія Української РСР. – Т. I. – С. 261.

верств. Українська старшина в переважній більшості складалась з осіб, що мали прекрасну освіту, і тим вона кардинально відрізнялась від російського боярства, в переважній більшості неписьменного або малописьменного. Київська академія до середини XVIII ст. (до заснування Московського університету) була єдиним вищим навчальним закладом в Росії і справжнім поставщиком кадрів інтелігенції для всієї країни. Українська література, образотворче мистецтво, архітектура, музика, театр стояли на незрівнянно вищому щаблі, аніж в Росії.

Ще до Національно-визвольної війни 1648–1654 рр. московський уряд запрошував українських учених і митців, доручаючи їм важливі культурно-ідеологічні справи. Так, в 30-ті роки XVII ст. Єпіфаній Славинецький і Арсеній Сатанівський були залучені до перекладу і виправлення богослужебних книжок у зв'язку з підготовлюваною церковною реформою. Після приєднання протягом довгого часу найбільш значні культурні діячі загальноросійського масштабу були переважно українцями або принаймні вихованцями українських навчальних закладів. Для прикладу назвемо імена видатних письменників і громадських діячів Ф. Прокоповича, С. Яворського, Я. Козельського, В. Капніста; президента Російської академії наук К. Розумовського; художників Л. Тарасевича, А. Лосенка, Д. Левицького, В. Боровиковського, скульптора І. Мартоса, композиторів Д. Бортнянського, М. Березовського та багатьох інших.

Два останні аргументи стосуються сфери міжнародних відносин.

IV. Дуже улюбленим нашою історіографією доводом на користь тези про "благотворність" колоніальної політики царизму є теза про те, що приєднання неросійських народів до Росії було для них єдиним виходом із становища; що це приєднання врятувало їх від загарбання іншими країнами.

Вперше така постановка питання була запропонована в цитованій вище постанові Урядової комісії конкурсу на кращий підручник з історії СРСР (1937 р.). Там ішла мова про те, що приєднання України і Грузії до Росії було меншим злом порівняно з перспективою потрапити під владу Польщі, Туреччини та Ірану. В подальшому фіговий листок "найменшого зла" був відкинутий: почали говорити про "благотворність" приєднання як засобу порятунку від колоніального загарбання з боку інших країн.

Так, позитивна сторона російського завоювання Середньої Азії вбачалася в тому, що середньоазійські країни не стали колоніями Англії[69]. Захоплення Росією Поволжя (Казанське та Астраханське ханства) "врятувало" ці землі від загарбання їх Туреччиною[70]. Приєднанням до Росії Азербайджан був врятований від загрози "остаточного загарбання і поневолення" Іраном і

---

[69] О некоторых вопросах истории... – С. 8.

[70] *Наякшин К.* К вопросу о присоединении Среднего Поволжья к России // Вопросы истории. – 1951. – № 9. – С. 108–111.

Туреччиною[71] і т. д. Подібні висловлювання можна було б наводити ще й далі, але гадаємо, що й сказаного досить. Хто знайомий з радянською історичною літературою повоєнних років, добре знає, що аналогічні заяви неодмінно з'являються на світ, лише тільки мова заходить про той чи інший факт анексії з боку царської Росії. Такий метод виправдання колоніальної політики царизму здається дуже зручним, бо завжди в кожному конкретному випадку поряд з Росією знаходиться достатня кількість інших претендентів-розбійників, ладних прибрати до рук, що де погано лежить.

Але логіка такої аргументації виглядає надто сумнівною і мимоволі нагадує стародавні міркування про те, в якій мірі хрін є солодший від редьки. Метод "врятування" від загарбання шляхом загарбання – справді видатний шедевр єзуїтської софістики!

А ось що писав з цього приводу В. І. Ленін:

"Та обставина, що боротьба за національну свободу проти однієї імперіалістичної держави може бути, при певних умовах, використана іншою "великою" державою для її однаково імперіалістичних цілей, – так само мало може змусити соціал-демократію відмовитися від визнання права на самовизначення націй, як багаторазові випадки використовування буржуазією республіканських лозунгів, з метою політичного обману і фінансового грабежу, напр., в романських країнах, не можуть змусити соціал-демократів відмовитися від їх республіканізму"[72].

Звичайно, перспектива поневолення різними державами не завжди є рівнозначною; отже, справді є можливість обирати порівняно менше зло. Але всяке зло залишається злом. І радіти з того, що голову Іванові відрізав Петро, бо тепер, мовляв, уже не буде чого різати Семенові – навряд чи пристойно. Та й метод вимірювати масштаб конкретного зла не завжди щастить визначити з достатньою точністю та безсумнівністю.

Зокрема й щодо долі України в середині і другій половині XVII ст. справа здається не дуже простою. Не говорячи вже про перспективу евентуального утвердження незалежної Української держави (яка – перспектива – за нашим переконанням, була цілком реальною при умові спирання не на *феодальні*, а на *буржуазні* тенденції розвитку), – навіть ті альтернативи російському протекторату, про які говорив на Переяславській раді Б. Хмельницький, далеко не всім сучасникам здавалися безглуздими. І не випадково в часи, наступні за смертю Хмельницького, на Україні досить сильними були і пропольська, і протурецька партії, позиції яких царський уряд – всупереч власному бажанню і всупереч власним інтересам – зміцнював своєю безглуздою політикою свого безоглядного наступу на автономію Гетьманщини.

Не можна відволікатися й від таких фактів, як те, що, скажімо, Гадяцький трактат 1658 р. (який в нашій літературі називається не інакше, як "ганеб-

---

[71] *Мехтиев Г. Г.* Историческое значение присоединения Азербайджана к России // Вопросы истории. – 1952. – № 3. – С. 83.

[72] *Ленін В.* Твори. – Т. XXII. – С. 133.

ним") надавав Україні в рамках Речі Посполитої значно більші автономні права, аніж Березневі статті 1654 р. – в рамках Російської держави. Як відомо, за цим договором Річ Посполита мала складатися з трьох формально рівноправних частин – Польського королівства, Великого князівства Литовського і Великого князівства Руського (в кордонах України, приєднаної 1654 р. до Росії), які разом обирали спільного короля. Велике князівство Руське одержувало повну внутрішню автономію і самоврядування.

Крім того, була можливість шведської орієнтації, що враховувала напруженість відносин Швеції як із Росією, так і з Польщею. В цьому відношенні в нашій літературі теж не все гаразд. Зокрема, союз І. Мазепи з шведським королем Карлом XII всюди подається як акт, що повертав Україну під владу польської корони. В працях, присвячених Північній війні, повторюється (без посилання на джерело) відома плітка про те, що Мазепа діяв заради одержання князівського титулу і двох воєводств (Полоцького та Вітебського) – версія абсолютно неправдоподібна з огляду на те, що як гетьман України він мав значно більше, аніж ота "винагорода за зраду". Тим часом зміст угоди Мазепи з Карлом XII і польським королем Станіславом Лещинським добре знаний з документів 1709–1710 рр.:

"Україна обох сторін Дніпра з Військом Запорозьким і народом малоросійським має бути вічними часами вільною від усякого чужого володіння. Союзні держави ні під претекстом визволення її, чи опіки над нею, чи під яким-небудь іншим не мають претендувати на абсолютну владу над Україною й Військом Запорозьким, ні на ленну залежність, чи якусь підвладність, ані не мають брати з неї яких-небудь доходів чи податків... Цілість границі її, непорушність вольностей, законів, прав і привілеїв її свято мають зберігатися, аби Україна вічними часами вільно тішилася своїми правами і вольностями без усякого ущербку і т. д."[73]

На превеликий жаль, тенденція до спрощення історичного процесу заради обстоювання заздалегідь постульованої тези – часто-густо шляхом ігнорування або й навіть перекручення фактів і джерел – становить явище в нашій науці ще не подолане.

V. І, нарешті, останній аргумент на користь думки про "благотворність" приєднання неросійських народів до Росії полягає в тому, що це приєднання зміцнювало саму Росію і завдавало удару її ворогам.

Проти справедливості цієї тези заперечувати аж ніяк не доводиться. Що вірно, то вірно: Росія зміцнювала свої міжнародні позиції, загарбуючи одну країну за другою. Правильно, що приєднання України підсилювало становище Росії і підважувало позиції Польщі, Туреччини і Криму. Правильно, що завоювання північнокавказьких народів завдавало удару планам Англії на Перед-

---

[73] Записки Наукового Товариства ім. Шевченка. – Львів, 1909. – Т. XCII. – С. 18–19 [у цій примітці автор приховав від радянських цензорів статтю М. Грушевського "Шведсько-український союз 1708 р." (*прим. ред.*)].

ньому Сході. Правильно, що приєднання Грузії та Азербайджану і відвоювання Вірменії було зроблено за рахунок інтересів Туреччини та Ірану.

Все це вірно, як і те, що намагання оволодіти, скажімо, протоками, яке Російська імперія так активно виявляла протягом усього XIX ст., було вигідне для царизму, і в разі досягнення цієї мети зовнішньополітичні позиції Росії були б значно укріплені.

Але ж, на Бога, яке це має відношення до інтересів тих країн, які ставали жертвами колоніального розбою? Хіба збагачення грабіжника може бути виправданням самого пограбування? Цілком зрозуміло, що здійснення колоніальної політики завжди провадиться в інтересах імперіалістських країн, які забезпечують свої вигоди за рахунок пригноблюваних націй.

"Возз'єднання України з Росією ослабило міжнародне становище Турецької імперії, а особливо становище залежного від Туреччини Кримського ханства... Возз'єднання України з Росією створило сприятливі умови для розв'язання дуже важливих історичних завдань – відвоювання у турків північного узбережжя Чорного і Азовського морів і забезпечення вільного виходу в ці моря, що мало надзвичайно важливе значення для економічного розвитку нашої країни"[74].

Одним словом, завдяки "возз'єднанню України з Росією" остання одержала незрівнянно кращі умови для здійснення своїх подальших експансіоністських планів – приєднання Молдавії ("...уже в 1656 р. представники молдавського уряду, виражаючи волю молдавського народу (!), звернулися до царя Олексія Михайловича з проханням приєднати Молдавію до Росії і подати Молдавії допомогу у визволенні з-під турецького іга"[75]), Криму, Північного Кавказу, Польщі і т. д.; тих експансіоністських планів, які від певного часу подаються в нашій літературі як факти "героїчного минулого російського народу", як матеріал високого патріотичного накалу.

А ось що писав з цього приводу В. І. Ленін:

"Ми сповнені почуття національної гордості і саме тому ми *особливо* ненавидимо *своє* (підкреслення В. І. Леніна. – *М. Б.*) рабське минуле (коли поміщики-дворяни вели на війну мужиків, щоб душити свободу Угорщини, Польщі, Персії, Китаю) і своє рабське теперішнє, коли ті ж поміщики з допомогою капіталістів ведуть нас на війну, щоб душити Польщу і Україну, щоб давити демократичний рух в Персії і Китаї, щоб посилити зграю Романових, Бобринських, Пуришкевичів, яка ганьбить нашу великоруську національну гідність. Ніхто не винен у тому, якщо він родився рабом; але раб, який не тільки цурається прагнень до своєї свободи, але виправдовує і прикрашає своє рабство (наприклад, називає задушення Польщі, України і т. д. "захистом

---

[74] Історія Української РСР. – Т. І. – С. 261–262.

[75] Там само. – С. 261.

вітчизни" великоросів), такий раб є холуй і хам, що викликає законне почуття обурення, презирства й огиди"[76].

Так, численні "возз'єднання" і "приєднання" зміцнювали міжнародну позицію загальновизнаного "жандарма Європи" і послаблювали його контрагентів. Але це не те зміцнення, яким можна пишатися, яке можна схвалювати, виправдати чи простити.

6

Тепер, повертаючись до конкретного питання про оцінку Переяславського акту 1654 р., маємо з'ясувати (хоч би в загальному плані) такі питання:

1. Що становила собою Україна в середині XVII ст. і які обставини викликали війну 1648–1654 рр.?

2. Якою була класова позиція Б. Хмельницького та його оточення?

3. Чого шукала на Україні царська влада і яку мету вона переслідувала, втручаючись у польсько-український конфлікт?

4. В чому полягав зміст Переяславського акту і які наслідки мав він для дальшого розвитку України і Росії?

5. Чи були Андрусівське перемир'я 1667 р. та "Вічний мир" 1686 р. підтвердженням і увічненням "союзу двох братніх народів"?

6. Які зміни соціально-економічного порядку відбулися на Україні у складі Росії протягом кінця XVII–XVIII ст.?

Кожне з цих питань може стати темою спеціальної монографії, але розробка конкретної проблематики з історії України в радянській історіографії і вихід у світ ряду ґрунтовних монографій, основаних на ретельному опрацюванні архівних джерел[77], дає можливість спертися на наявний дослідницький досвід.

1. Загальновизнаним є уявлення про Україну другої половини XVI і першої половини XVII ст. як про країну кріпацьку, з безроздільним панування феодальних порядків. Це уявлення, однак, виявляється не зовсім вірним.

За підрахунками О. С. Компан, близько 46% населення України в XVII ст. становили мешканці міст[78]. Ця цифра здається настільки несподіваною, що не лише інші дослідники висловлюють в ній сумнів[79] (хоча не можуть вказати, в чому полягає помилка), але й сам автор злякався наслідків власної праці, висунувши застереження, що йдеться, звичайно, не так про

---

[76] *Ленін В.* Твори. – Т. XXI. – С. 80–81.

[77] *Крип'якевич І. П.* Богдан Хмельницький. – К., 1954; *Голобуцкий В. А.* Запорожское казачество. – К., 1957; *Шевченко Ф. П.* Політичні та економічні зв'язки України з Росією в середині XVII ст. – К., 1959; *Компан О. С.* Міста України в другій половині XVII ст. – К., 1963; *Бойко І. Д.* Селянство України в другій половині XVI – першій половині XVII ст. – К., 1963.

[78] *Компан О. С.* Міста України... – С. 73.

[79] *Яцунський В. К.* З приводу відгуків на статтю "Про створення історичного атласу України" // Український історичний журнал (далі – УІЖ). – 1966. – № 4. – С. 82.

справжнє міське населення (ремісників і торговців), як про звичайних селян, але жителів поселень з міськими правами. Не встряваючи в цю полеміку, зазначимо, що в нашому випадку не має значення характер занять цих 46 відсотків. Важливим є те, що міські права забезпечували їм становище поза рамками кріпосництва у власному розумінні цього слова (вони, звичайно, були зобов'язані якимись повинностями на користь феодалів – власників землі, на якій стояли ці міста і містечка, але користувалися особистою свободою).

Отже, залишається 54% від загальної цифри населення України. Серед цього населення певну частину становило козацтво, що жило поза містами, але також було звільнене від кріпосницької залежності. Питома вага його поки що не визначена точно, але можна думати, що за відрахуванням його залишиться не більше половини населення.

Далі, дослідження І. Д. Бойка показали, що вже у XVI ст. близько 40% сільського населення України було спауперизоване – повністю або в такій мірі, що не могло забезпечити собі існування за рахунок власного господарства[80]. Ця частина сільського населення змушена була продавати свою робочу силу і жила заробітками у заможніших селян та латифундистів.

Нарешті, необхідно мати на увазі таке специфічне явище в історії феодальної України, як слободи, мешканці яких на певний час звільнялися – частково чи навіть повністю – від виконання феодальних повинностей.

З урахуванням усього цього виявиться, що в XVI ст. і в першій половині XVII ст. лише близько чверті населення України реально перебувало в становищі кріпацтва. Це повинно докорінним чином змінити загальну оцінку соціально-економічної ситуації на Україні перед початком національно-визвольних воєн. Феодальні відносини тут становили лише верхній шар соціальної структури, крізь який дуже сильно пробивалися нові, буржуазні (точніше – дрібнобуржуазні) тенденції. Основною соціальною постаттю на Україні того часу став особисто вільний дрібний виробник – селянин, найбільш класичним виразом якого був тип козака.

Під час Національно-визвольної війни 1648–1654 рр. велике феодальне землеволодіння на Україні практично було ліквідоване разом з його носіями – магнатством та великою шляхтою, що були або знищені фізично, або повтікали на захід, рятуючи своє життя. Шляхетський стан на кінець війни був представлений нечисленними особами, що в переважній більшості належали до найнижчих шарів цієї соціальної верстви[81]. Єдиною, по суті, формою великого феодального землеволодіння, про яке можна говорити в цей час, було землеволодіння монастирське – маєтності православної церкви.

У другій половині XVI ст. намітилося різке зростання товарно-грошових відносин, пов'язане з загальною кризою феодального господарства в масшта-

---

[80] *Бойко І. Д.* Селянство України... – С. 320.

[81] *Крип'якевич І. П.* Богдан Хмельницький. – С. 269 та ін.

бах всієї Європи. Як відомо, К. Маркс вважав XVI ст. переломним етапом – початком нової буржуазної епохи. Україна становила собою невід'ємну частину європейського terrarum orbis, її історія була нерозривно зв'язана з тими процесами, які в цей час визначали головні напрямки всесвітньої історії[82]. XVI ст. в західноєвропейських країнах було позначене поворотом у бік промислового розвитку. В Англії в цей час, наприклад, сільське господарство стало орієнтуватися на вовняну промисловість, що знайшло свій вираз у перетворенні ріллі на пасовисько для тонкорунних овець ("огороджування"). Одним із зовнішніх наслідків цього було різке зростання хлібного експорту в країни Західної Європи, в тому числі – і з України (через Ґданськ та інші прибалтійські порти). На експорт стало орієнтуватися і поміщицьке (фільваркове), і дрібно-приватне (селянсько-козацьке) господарство. Це теж певним чином впливало на соціально-економічний стан українського суспільства.

Дуже важливим явищем в економічному житті України другої половини XVI і першої половини XVII ст. було виникнення і поширення мануфактурного виробництва. Воно охопило головним чином промисли, які теж працювали на експорт – виробництво селітри, поташу, ванчосу, – а разом з тим і залізорудну, склоробну та деякі галузі харчової промисловості. Сотні рудень, гут, поташних буд, броварень, ґуралень і т. п. підприємств, заснованих на експлуатації вільнонайманої праці, з характерним для мануфактурного виробництва поділом праці – є надто важливим виявом тих нових тенденцій, що знаменували розклад феодальної системи і активний розвиток буржуазних відносин[83].

Всі ці моменти обумовили серйозні зрушення в стані українського суспільства XVI–XVII ст. Велика ломка феодальної системи, основаної на споконвічній замкнутості й самодостатності натурального господарства, зародження і розвиток буржуазних відносин з їх тенденцією до встановлення і зміцнення економічних зв'язків в національному масштабі; процес утворення загальноукраїнського ринку, що формувався як певний складовий елемент загальноєвропейського ринку, – все це визначало новий стан і в етнічному розвитку українського народу – процес формування української нації[84]. Пробудження національної свідомості і знайшло свій вираз у початку збройної боротьби українського народу за своє національне (і разом з тим – соціаль-

---

[82] *Компан О. С.* Порівняльно-історичний метод і всесвітньо-історичний аспект дослідження пізнього феодалізму // УІЖ. – 1966. – № 1.

[83] Питання про українську мануфактуру XVI ст. в нашій літературі досі не поставлене, незважаючи на його першорядне значення. Важливий матеріал, однак, подано у кн[изі] Бойка І. Д. (Селянство України... – С. 68–80).

[84] *Гуслистый К. Г.* Образование украинской нации в условиях возникновения и формирования буржуазных отношений // Народы европейской части СССР. – М., 1964. – Т. I. – С. 577.

не) визволення, що розпочалася в кінці XVI ст. так званим повстанням Криштофа Косинського[85].

Найактивнішою силою в цій боротьбі було козацтво. Під кутом зору класової характеристики воно становило собою найбільш чітко визначену частину буржуазного елементу, що виник і сформувався як антитеза феодальному класу. В середині XVI ст. козацтво створило свою політичну організацію – Запорозьку Січ – ту, за висловом К. Маркса, "своєрідну козацьку республіку", яка в умовах іноземної окупації основної території країни та остаточної ліквідації будь-якої політичної автономії України взяла на себе функції носія української державності. Пізніше, в середині XVII ст., внаслідок успіху національно-визвольної боротьби державна організація Запорожжя була поширена майже на всю Україну.

Під певним кутом зору безперервний ланцюг "козацько-селянських повстань" від 1591 до 1648 рр. можна розглядати як боротьбу двох держав, з яких одна (феодальна за своєю сутністю) окупувала територію другої, прагнучи зберегти своє панування й надалі, а друга (буржуазна за своєю природою) відстоювала свою незалежність і прагнула звільнити і повернути під свою юрисдикцію власну територію. В такому разі державну діяльність Б. Хмельницького слід розглядати (об'єктивно, відволікаючись від його свідомої орієнтації на феодальні тенденції) не як створення української державності, а як поширення історично складеної політичної системи Запорожжя (що в цьому відношенні виступало від лиця усієї України) на волость, тобто на територію, визволену з-під іноземної окупації.

Історична трагедія України в XVII ст. полягала в тому, що Б. Хмельницький та інші особи, що стояли на чолі національно-визвольного руху, не розуміли об'єктивних історичних тенденцій і, спираючись на рештки феодальних сил, в плані соціальному намагалися утримати Україну від тих ґрунтовних змін і зрушень, які були продиктовані логікою історичного розвитку. Отож, в якій мірі Хмельницький спромігся виконати покладену на нього історичну місію, – окреме питання, що вимагає спеціального розгляду.

7

Надмірна ідеалізація Б. Хмельницького є характерною рисою радянської історіографії часів культу особи. До середини 30-х років цей діяч української історії викликав до себе досить стримане ставлення, що визначалося реальною оцінкою його класової позиції. Так, у 59-му томі Великої Радянської Енциклопедії він визначений як "зрадник і запеклий ворог повсталого українського селянства", як характерний представник "верхівки української феодально-козацької старшини, що прагнула зрівнятися в правах з феодалами Польщі – польською шляхтою"[86]. Класовими інтересами української шляхти

---

[85] *Апанович О. М.* Національно-визвольні війни в епоху феодалізму // УІЖ. – 1965. – № 12.

[86] Большая Советская Энциклопедия. – Т. 59. – С. 816.

"пояснюється і жорстока розправа Хмельницького з народним повстанням, яке йшло далі визнання рівноправ'я українських феодалів з польськими. У своїй політиці по відношенню до повсталого селянства Хмельницький неодноразово користувався чисто провокаційними методами, що переслідували мету зломити силу селянського повстання. ...Зрадницькою була тактика Хмельницького у відношенні до народних повстань під керівництвом Нечая, Богуна та ін.: Хмельницький не тільки "зберігав нейтралітет", але й подавав безпосередню допомогу польським військам, які придушували народні повстання; відомі випадки прямої інспірації повстань з метою їх розгрому"[87].

За тодішніми уявленнями, Б. Хмельницький "не був і не міг бути вождем революції і відіграв у ній роль зрадника повсталих козацько-селянських мас, сприяючи закріпленню колоніального панування Росії над Україною і кріпосницького гніту"[88].

У кінці 30-х років почалося поступове піднесення Хмельницького на щит як ватажка національно-визвольної боротьби українського народу проти шляхетської Польщі. Поворотним моментом була згадувана вище постанова журі Урядової комісії конкурсу на підручник з історії СРСР, де вперше в радянські часи було дано позитивну оцінку діяльності Хмельницького і Переяславського акту. В 1939 р. вийшла в світ книжка К. Осипова[89], написана, правда, не так на безпосередньому дослідженні історичних джерел, як на базі відомої монографії М. Костомарова. Одночасно розпочалася пропаганда імені Хмельницького в літературі і мистецтві (п'єса О. Корнійчука, кінофільм І. Савченка і т. п.). В цих творах класова приналежність і позиція Б. Хмельницького старанно затушовувалась, натомість всіляко підкреслювались його заслуги в справі керівництва повсталими масами козацтва і народу.

Свого апогею ця апологетика досягла під час Великої Вітчизняної війни, зокрема – у зв'язку з заснуванням ордена Богдана Хмельницького. Ось кілька визначень, характерних для тих днів:

"Найвидатніший політичний діяч того часу, він дуже добре розумів, що порятунок українського народу можливий на одному лише шляху – в союзі його з братерським російським народом. Розв'язанню двох основних завдань присвятив Богдан Хмельницький своє життя: визволенню України від чужоземного ярма і об'єднанню України з Росією. Досягнення цієї мети він добивався з усією силою своєї могутньої волі, своєї невичерпної енергії. На службу своїй великій ідеї він поставив свій блискучий талант організатора, видатні якості полководця і воєначальника, своє мистецтво видатного дипломата"[90].

---

[87] Там само. – С. 817.

[88] Там само. – С. 819.

[89] *Осипов К.* Богдан Хмельницкий. – М., 1939. – № 3–4. – (Серия: "Жизнь замечательных людей").

[90] Правда. – 1943. – 11 октября.

"Полум'яний патріот і безстрашний воїн, що умів так само пристрасно ненавидіти ворогів, як і любити свою рідну землю, Хмельницький блискуче розв'язав поставлені перед ним історією завдання"[91].

"Великий син українського народу", "мудрий державний діяч і славний полководець", "національний герой українського народу"[92], – славослов'ю не було меж. "В жилах нашого народу тече, буяє, кипить гаряча кров Богдана Хмельницького..."[93] Слухайте, слухайте! Не кров народу тече в жилах Б. Хмельницького, а навпаки – кров Хмельницького в жилах народу!! Ось до якої нісенітниці приводив нічим не зміряний і не стримуваний ентузіазм.

Наведені дефініції набули значення офіційної доктрини і міцно утвердилися в історичній літературі.

Таким чином, бачимо в радянській історіографії дві крайні точки щодо оцінки діяльності Б. Хмельницького: суто негативну до 1937 р. і захоплено-панегіричну після цього. І обидві вони, як і кожна крайність, не є вповні вірними. Богдан Хмельницький був справді видатним діячем свого часу і народним героєм – у тій мірі, в якій саме він підняв і очолив повстання проти шляхетської Польщі, здобув цілий шерег блискучих перемог і забезпечив визволення України з-під польсько-шляхетської неволі. Завдяки цьому він заслужив вічну славу й подяку українського народу, що знайшла свій вираз у численних героїчних піснях і думах, присвячених преславному ватажку народної боротьби.

Але разом з тим не можна забувати й того, що Б. Хмельницький був типовою постаттю феодального класу і виразником феодальної ідеології в той період, коли феодальна система давно вже стала реакційною силою на шляху прогресу. Тому за конструктивною програмою вважати його прогресивним діячем неможливо, – в тій мірі, в якій він вважав своєю метою утримання народного руху в певних рамках, домагався збереження на Україні феодального ладу, не спиняючись в цьому перед прямою зрадою повсталих мас (як це було, наприклад, під Берестечком). За це його нещадно картали найбільш революційно настроєні представники суспільної думки на Україні, і зокрема – Т. Г. Шевченко, який не міг пробачити цьому напівгерою, напівзраднику те, що, ставлячи свої класові інтереси вище від народних, він кинувся в обійми царизму, прирікаючи цим Україну кілька століть стогнати у кріпосницькому пеклі.

Як представник феодалізованої козацької старшини Б. Хмельницький твердо і послідовно відстоював інтереси своєї соціальної групи, зв'язаної із збереженням і розширенням політичної автономії України в складі Речі Посполитої. Саме в такій ролі він з'явився і на Масловому Ставі в 1638 р., і

---

[91] Богдан Хмельницький: Зб. – К.; Харків, 1954. – С. 11.

[92] Там само. – С. 10, 13, 24.

[93] Радянська Україна. – 1943. – 14 жовтня.

у Варшаві в 1647 р. – зі скаргою на свавілля Конецпольського та його прихвосня Чаплінського.

Розпочинаючи свій виступ проти магнатського засилля (з відома і навіть за підтримкою короля Володислава IV), він, мабуть, не сподівався на ті наслідки, які ця акція мала потягти за собою[94]. Він викликав до життя сили, упоратися з якими було важко, і тому змушений був шукати паліативних заходів, аби хоч якось нейтралізувати антифеодальний ентузіазм народних мас.

Ф. П. Шевченко наводить переконливий матеріал на підтвердження думки, що принаймні на першому етапі Визвольної війни Б. Хмельницький не мав наміру вибивати Україну із складу Речі Посполитої[95]. Головною метою його політики на той час було досягти максимальних вигод для козацької старшини (збільшення реєстру, повернення деякої автономії козацького війська, забезпечення прав православної церкви тощо). Саме ці моменти були головним сюжетом переговорів з польськими комісарами взимку 1648–1649 рр., Збаразької та Білоцерківської угод. Зрештою, саме це ж становило головний зміст угоди з царським урядом (Березневі статті 1654 р.). У цих документах знайшла своє яскраве відображення консервативна позиція самого Хмельницького і тієї частини старшини, яка його підтримувала – забезпечення інтересів української шляхти за рахунок народних мас.

Ця ж позиція знайшла свій вияв і в практичній діяльності українського уряду, очолюваного Хмельницьким. Численні універсали на послушенство, підтвердження земельних феодальних володінь, прагнення до масового повернення козаків у поспільство, роздачі нових маєтностей представникам старшини, придушення всякої спроби антифеодальних виступів, а й навіть просто радикальної опозиції (згадаємо для прикладу страту Гладкого, Мозири та ін. у 1651 р.) – все це мало єдине і чітко сформульоване спрямування. Характеризувати все це як діяльність "народного героя", "виразника волі українського народу", "захисника інтересів народних мас" можна лише при умові повного забуття принципів марксизму-ленінізму.

Але найбільш дивовижним є намагання історіографії 40–50-х років переконати читача в тому, що Б. Хмельницький трохи не з колиски мріяв про "возз'єднання з братнім російським народом". Аби хоч якось довести цю тезу, наводиться анекдотичний аргумент: в одному з донесень Бутурліна до Москви говориться, що Хмельницький, нібито, розповідав, що "как де он еще был мал, и отец де его, гетьманов, приказывал ему: как де ты учнешь служить, не моги де себе того учинить, чтоб де тебе ходить войною на Московское государство"[96].

---

[94] *Шевченко Ф. П.* Політичні та економічні зв'язки... – С. 96.

[95] Там само. – С. 58–157; спец. 106–113.

[96] Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России (далі – Акты ЮЗР). – СПб., 1878. – Т. X. – № 4. – С. 244.

Звідси мало б випливати, що батько Хмельницького нібито радив майбутньому гетьману орієнтуватися на Москву (хоча кожному ясно, що йдеться лише про утримання від участі в збройних конфліктах з Московською державою). При цьому начисто забувається необхідність елементарної критичності у підході до використання історичних джерел: ця (і подібні до неї) заява, що, поза сумнівом, становила собою звичайну і в тих умовах необхідну дипломатичну гру, маючи на меті схилити на бік Хмельницького царський уряд, беруться за чисту монету та інтерпретуються в буквальному розумінні як повний і щирий виклад справжнього настрою козацького гетьмана.

Але ставлячи питання таким чином, наша історіографія неспроможна відповісти на сакраментальне питання, що неминуче постає як одне з головних: чому ж у такому випадку Хмельницький, готуючи виступ проти Польщі і шукаючи собі евентуальних союзників, не зробив і найменшої спроби зав'язати стосунки з Москвою? Чому він волів краще звернутися за підтримкою до кримського хана, з яким доти Україна мала виключно ворожі стосунки, йдучи на чималі жертви і важачи життям власного сина? Чому ця проста і, здавалося б, природна думка про союз з Росією навіть не спала йому на думку?

Але жодної таємниці в цьому немає. Навесні 1648 р. царська Росія становила собою не потенціального спільника, а цілком реального ворога повсталого українського народу. Зв'язаний з Польщею договірними зобов'язаннями допомагати їй військовою силою, московський уряд дійсно був готовий втрутитися в польсько-український конфлікт, але не на боці Хмельницького, а на стороні шляхетської Польщі[97]. Російські війська стояли напоготові у прикордонних містах – Путивлі, Сєвську, Хотмизьку. Але вибух народного повстання в самій Москві запобіг дальшому розвиткові подій[98]. Про це у нас якось не прийнято згадувати.

Як відомо, першу спробу вступити у зносини з царським урядом Б. Хмельницький зробив лише після Корсунської битви, коли перемога повстання стала цілком очевидною, та й то при випадкових умовах. У червні 1648 р. козаки перехопили російського гінця з листом від сєвського воєводи до Адама Киселя. Хмельницький наказав повернути гінця назад, давши йому замість відповіді київського воєводи свого листа до царя Олексія Михайловича. В цьому листі є такі слова: "Зичили бихмо самодержця господаря такого в своєй земли, яко ваша царская вельможность"[99].

---

[97] *Крип'якевич І. П.* Богдан Хмельницький. – С. 417–418.

[98] *Шевченко Ф. П.* Політичні та економічні зв'язки... – С. 81.

[99] Документи Богдана Хмельницького / Упор. І. П. Крип'якевич, І. Л. Бутич. – К., 1961. – С. 49.

Ці слова тлумачаться в нашій літературі дуже вільно, як вислів бажання перейти під російську зверхність[100]. Але про таку можливість у документі нема й слова: якщо навіть не вважати ці слова звичайнісінькою ввічливістю (адже йдеться про бажання мати государя *подібного* до Олексія Михайловича, а не про самого його), натяк виглядає не дуже ясним. З приводу цього існує велика література, причому дослідники сходяться на тому, що лист Хмельницького від 8 червня відбиває політичну ситуацію в Польщі після смерті короля Володислава IV: в момент, коли писався цей лист, в Польщі не було короля, і кандидатура Олексія Михайловича була однією з імовірних. Отож, очевидно, малося на увазі евентуальне обрання московського царя на польський престол.

Як не тлумачити цей лист, не можна забувати, що Б. Хмельницький, ведучи складну дипломатичну гру і шукаючи можливі об'єкти орієнтації, досить щедро роздавав аванси і натяки направо й наліво – і турецькому султану, і кримському хану, і шведському королю, не кажучи вже про короля польського, в численних листах до якого він незмінно називав себе вірним підданим і підніжком.

У листі до Адама Киселя, писаному в тому ж червні 1648 р., Хмельницький запевняв адресата у своїй вірності Речі Посполитій і просив бути заступником щодо забезпечення колишніх вольностей Війська Запорозького: "Ми... розіслали по всій Україні універсали про те, що кожен з нашого Війська Запорозького, так і з інших шляхетських підданих, під страхом суворої кари ці бунти і заворушення мусить припинити, щоб ми у найбільшій ласці його королівської милості, якого Господь Бог з ласки своєї святої нам і всій Речі Посполитій охоче дасть, залишатися могли"[101].

А в листі до короля Володислава IV, написаному теж у червні 1648 р., він запевняв: "А ми, як і раніше були вірнопідданими в. к. милості, так і нині завжди готові, борючися проти ворогів Речі Посполитої, віддати своє життя на гідність в. к. милості, пана нашого милостивого"[102].

Отже, розібратися в тому, що є виразом справжніх намірів, а що є дипломатичною грою, – не дуже просто.

8

Зворотною стороною ідеалізації Б. Хмельницького в радянській історіографії була ідеалізація російського царизму. Від певного часу московський уряд у нас почали зображувати у вигляді захисника України. І в цьому бачимо

---

[100] В І-у томі Історії Української РСР (К., 1953), на с. 227, наведено факсиміле цього листа з підписом: "Фотокопія листа Б. Хмельницького від 8 червня 1648 р. російському царю Олексію Михайловичу з проханням прийняти Україну до складу Російської держави".

[101] Документи Богдана Хмельницького. – С. 53.

[102] Там само. – С. 35.

тенденцію до зняття принципової межі між російським царизмом і російським народом.

Так, у І томі "Історії Української РСР" читаємо, що в боротьбі з турецько-татарськими загарбниками "на захист України виступила сильна Російська держава, здатна протистояти іноземним загарбникам"[103]. В дійсності вірніше було б сказати навпаки. Як відомо, Запорожжя й до середини XVII ст. було міцним заслоном проти турецько-татарської агресії, що забезпечував південно-східні рубежі Речі Посполитої. Від середини XVII ст. воно захищало південні рубежі Московської держави, – якщо в XV–XVI ст. татарські наскоки неодноразово спустошували російські землі (нерідко аж до самої Москви), то в XVII–XVIII ст. жодного подібного випадку ми не знаємо, і велика заслуга в цьому належить запорозькому (як і донському) козацтву. Російсько-турецькі війни XVIII ст. велися передусім українськими силами і за рахунок України; лише в кінці XVIII ст. Запорожжя як військовий заслон стало непотрібне і було ліквідоване 1775 р. військами генерала Текелія. Отож, правильніше було б говорити про захист Україною Росії від турецько-татарської небезпеки, а не навпаки.

Російський царизм розглядав Україну як частину своїх споконвічних володінь, що нібито ще за часів Київської Русі знаходилася під владою російської корони (дім Мономаха). Приєднання України до Росії в 1654 р., відповідно, оцінювалося як повернення цих володінь, – подібно до того, як перед тим були повернуті Смоленщина, Новгород, Псков та інші російські землі.

Але приєднання українських земель поставило перед царським урядом серйозні проблеми. Акт цей відбувся на хвилях народної боротьби, що мала яскраво виражене антифеодальне спрямування і врешті-решт спричинилася до майже повної ліквідації великого феодального землеволодіння (крім монастирського). Характерною тенденцією доби було масове покозачення посполитого селянства, що фактично означало звільнення його від більшості феодальних повинностей. Отже, реально можна говорити про торжество дрібнобуржуазного елементу в класовій структурі українського суспільства цього часу. З цим доводилося рахуватися.

Тим часом головний принцип політики царизму щодо України полягав у поступовому поширенні на неї порядків, що панували в самій Московщині. Іншими словами, йшлося про *реставрацію феодалізму*, причому – в його найжорстокішій, найбрутальнішій, напівазіатській формі. Цей процес затягнувся майже на півтора століття завдяки активному опору українського народу – опору, що знаходив свій вираз у неодноразових збройних виступах (Переяславське повстання 1666 р., повстання 1668 р., повстання Булавіна 1707–1708 рр. та ін.). Цей протест дуже часто набирав антиросійського характеру.

---

[103] Історія Української РСР. – Т. І. – С. 264.

Але цей протест і досі залишається в нашій історіографії не висвітленим; головною перешкодою в цьому є відхід істориків від основного марксистського принципу класової оцінки кожного конкретного історичного явища. Вище наводилися дефініції, якими нагороджуються в нашій літературі головні історичні діячі України другої половини XVII ст. – початку XVIII ст. За поширеними уявленнями, І. Виговський, П. Тетеря, Ю. Хмельницький, П. Дорошенко, І. Брюховецький, П. Іваненко, М. Ханенко, К. Гордієнко, не кажучи вже про І. Мазепу чи П. Орлика, – "зрадники", "ставленики", "агенти", "васали", "найлютіші вороги" своєї власної країни. Виходить досить дивна картина: український народ протягом століття не спромігся висунути зі свого середовища жодного значного політичного діяча, який не виявився б зрадником або чиїмсь агентом, – бо рано чи пізно мусив виступити проти царизму. Навіть Брюховецький – цей нікчема, цей природжений лакей і холуй, – під тиском обставин змушений був (правда, невдало) підняти зброю проти російського панування.

Очевидно, причини цієї дивної ситуації лежать не в сфері психологічної патології, а повинні мати якесь історичне, соціальне обґрунтування. Коли йдеться про "зраду" гетьмана (тобто глави держави), то ця "зрада" обертається зрадою самого себе. Важко уявити собі, щоб хтось, ставши гетьманом і зосередивши в своїх руках реальну владу над суверенною (хоча й васальною) державою, міг мріяти про роль агента або ставленика магнатської Польщі або султанської Туреччини, або ще когось. В цьому немає жодної логіки. І коли ще можна припустити, що якась окрема особа, в силу своєї розумової неповноцінності, могла просто не усвідомити реального співвідношення цінностей (як, скажімо, той же Брюховецький, що принижено вимолював боярський титул, не розуміючи, що посада гетьмана була варта набагато більшого), то припускати масове, суцільне нерозуміння обстановки всіма скільки-небудь значними діячами України того часу навряд чи можливо.

При тій манері викладу, характерній для нашої історіографії, залишаються повною таємницею мотиви поведінки усіх цих "зрадників" та "агентів". Незрозуміло, чому Іван Виговський, маючи підтримку російського уряду, забажав відновити над Україною (отже і над собою) польсько-шляхетське панування. Незрозуміло, чому Мазепа, користуючись необмеженим довір'ям Петра I, захотів "продавати Україну" (отже і самого себе) "іноземним поневолювачам". Неясно, чому Петро Дорошенко, який спочатку орієнтувався на Росію і добивався об'єднання всіх українських земель в рамках Російської держави, раптом пішов на союз з турецьким султаном і визнав протекторат Туреччини. Таких незрозумілих "чому" можна поставити надто багато.

Очевидно, справа тут не в особистих моментах, і справжні причини того ланцюга подій, про який мова, слід шукати в сфері корінних, класових взаємин доби. Ці причини коріняться не тільки в позиції того чи іншого українського політичного діяча, а перш за все – в тій політиці самого російського

царизму, що мала на увазі перетворити Україну на провінцію Російської держави, поширивши на неї загальноросійські порядки і звівши нанівець усі здобутки Національно-визвольної війни 1648–1654 рр.

9

Тепер можемо підійти й до питання про те, що відбулося в Переяславі 8 січня 1654 р. Зараз у нашій історіографії загальнопоширеною є формула, що Переяславський акт становив собою "возз'єднання двох братніх *народів* – українського і російського".

"Возз'єднання України з Росією, що *об'єднало два великі слов'янські народи...* (підкреслення наше. – *М. Б.*), мало величезне прогресивне значення для дальшого політичного, економічного і культурного розвитку українського і російського народів"[104].

Ця формула про об'єднання двох народів є історично невірною. В дійсності об'єднувалися не народи, а держави, одна з яких була феодальною, а друга – в особі старшинського уряду – прагнула (всупереч волі власного народу) до реставрації феодалізму. Контрагенти Переяславського договору аж ніяк не були виразниками народних інтересів – ані цар Олексій Михайлович, ані Б. Хмельницький та його уряд. Заяви типу: "Виконуючи волю народних мас, Богдан Хмельницький посилив у 1653 р. переговори з російським урядом про возз'єднання України з Росією"[105] або: "Рішення Земського собору про возз'єднання України з Росією було виявом волі і бажання всього російського народу подати допомогу братньому українському народові..."[106], дуже поширені в літературі, не відбивають суті справи. Про справжні інтереси народу (українського чи російського) ніхто не думав і не питався ані в Москві, ані в Переяславі – проблема розв'язувалася на зовсім іншому рівні. Участь рядового козацтва і міщан у Переяславській раді, так само як і посадських людей у Земському соборі 1653 р., так же мало визначала загальнонародний зміст події, як, скажімо, крики "згода, згода, згода!", якими рядове козацтво і поспільство вітало Гадяцький договір 1658 р.

Обидві сторони, що уклали Переяславську угоду, були єдині, принаймні, в одному, а саме – в прагненні відновити на Україні феодальні порядки. Про це дуже чітко сказано у вимозі української старшини, що на чолі з Б. Хмельницьким вела переговори з російськими послами в Переяславі 10–12 січня; остання лягла в основу договору з царським урядом: "В Запорожском де войске кто в каком чину был по ся места, а ныне бы государь пожаловал, велел быть по тому, чтоб шляхтич был шляхтичем, а козак козаком, а мещанин мещанином"[107].

---

[104] Там само. – Т. І. – С. 258.

[105] Там само. – С. 254.

[106] Там само. – С. 255.

[107] Історія України в документах і матеріалах. – К., 1941. – Т. III. – С. 257.

Аналогічним чином точка зору ця висловлена самим Б. Хмельницьким ще до присяги 8 січня 1654 р.: "И хто был шляхтич или козак, или мещанин, и хто в каком чину наперед сего и какие маетности у себя имел, и тому б всему быть по-прежнему"[108]. Отже, йшлося про збереження станової структури феодального суспільства.

Але особливо занепокоєна була старшина приборканням повсталого селянства. Як уже говорилося, одним з прямих і безпосередніх наслідків Національно-визвольної війни було масове покозачення селян, тобто їх перехід з феодально залежного стану в стан особисто вільних дрібних виробників. Цей процес викликав негативну реакцію з боку панівних кіл українського суспільства – шляхти, що вціліла, та старшини, яка прагнула зрівнятися в правах зі шляхтою і зайняти певне місце серед феодального класу. В покозаченні посполитих вона вбачала небезпеку для своїх прагнень і тому мріяла про повернення основної маси селян в колишнє становище кріпаків. Це знайшло своє відображення навіть у Березневих статтях 1654 р. Реєстр було обмежено 60 тисячами; всі випищики мали повернутися в стан посполитих: "Как великий государь наш, его царское величество, гетмана Богдана Хмельницкого и все Войско Запорожское пожалует, свои государские грамоты на вольности ваши дать велит, тогда вы смотр меж собою учините: кто будет козак или мужик; а чтоб число Войска Запорожского было 60000. И великий государь наш, его царское величество, на то изволил им, числу списковым казакам быть велел"[109].

Іншою турботою української шляхти і старшини було забезпечити свої маєтності: "И пожаловал бы великий государь, велел им дать на их маетности свои государевы грамоты"[110]. Ці інтереси теж ретельно забезпечувалися царським урядом[111].

Вже С. Зарудний і П. Тетеря, які в березні 1654 р. вели переговори в Москві, одержали царські грамоти на маєтності "со крестьянами и со всеми угодьями" – і для себе, і для гетьмана. Після цього українська старшина і шляхта, немов зграя вовків, кинулася й собі випрошувати царські грамоти. Чимало володінь одержали родини Виговських, Золотаренків та інші[112].

Ця тенденція викликала активний протест з боку рядового козацтва. Характерним свідченням цього є скарга І. Виговського царському уряду, передана через П. Тетерю в серпні 1657 р.: "Хотя царское величество его, писаря, и отца его, и братьев и пожаловал, только они тем ничем не владеют, опасаясь от Войска Запорожского". Далі Тетеря просив, щоб "царское вели-

---

[108] Там само. – С. 255.

[109] Там само. – С. 262.

[110] Там само. – С. 255.

[111] *Крип'якевич І. П.* Богдан Хмельницький. – С. 278–279.

[112] Там само. – С. 279–280.

чество в войско ни про что про то, чем кто от царского величества пожалован, объявляти не велел, ...а только де в войске (тобто козаки. – *М. Б.*) про то сведают, что он, писарь, с товарищи упросили себе у царского величества такие великие маетности, и их де всех тотчас побьют"[113].

Так і сам П. Тетеря, одержавши від царя грамоту на м. Смілу, змушений був приховувати її від війська і просив, щоб про ту грамоту не стало відомо козакам.

Подібні факти досить яскраво показують класову ситуацію на Україні в момент приєднання до Росії і класовий характер Переяславської угоди. Ця угода становила класовий зговір української старшини, що активно феодалізувалася, з російським царизмом, орієнтований на збереження (чи вірніше – реставрацію) на Україні феодального ладу. За своїм характером і спрямуванням це був антинародний акт, покликаний приборкати повсталі маси трудового населення; зрадою національних інтересів. Б. Хмельницький і його оточення на кшталт І. Виговського, П. Тетері, І. Золотаренка, М. Пушкаря та ін. бачили в царизмі ту силу, яка мала допомогти їм тримати в шорах непокірну чернь. У певному розумінні царизм дійсно виступав у ролі "захисника", але аж ніяк не захисника українського народу.

Треба сказати, що робив він це цілком послідовно й охоче, бо бачив на Україні вузол дуже небезпечних волелюбних тенденцій, які могли легко перекинутися і за межі України. Відомо, що визвольна боротьба українського народу викликала повстання селян у Польщі (під проводом Костки Наперського); знаходила вона свій відгук і в Росії. Побоювання царя і бояр не були марними: не минуло й 15 років після Переяслава, як у Росії почалася селянська війна під проводом Степана Разіна, що поставила під загрозу весь існуючий лад. Ця війна вибухнула під активним впливом подій на Україні; запорозьке козацтво брало в ній безпосередню участь, а на українських землях це повстання знайшло широкий відгук.

Тому цілком зрозуміла настороженість, з якою московський уряд придивлявся до подій на Україні, чому він так довго вагався з вирішенням питання про перехід українських земель до складу Росії, воліючи піти скоріше на угоду з Польщею, аніж припустити дальший розвиток антифеодальних тенденцій.

Цілком очевидною була позиція царського уряду і щодо політичного статусу України в складі Російської держави. Але тут його інтереси корінним чином розходилися з інтересами української старшини: він розглядав автономію України як тимчасову і дошкульну поступку, прагнучи розрахуватися з нею по можливості швидше, – в той час, як правлячі кола України схильні були дуже ретельно оберігати свої "вольності". Старшина з Б. Хмельницьким на чолі сподівалася зберегти автономію козацької держави і той політичний

---

[113] Акты ЮЗР. – СПб., 1879. – Т. XI. – С. 717–720.

лад, який викристалізовувався в процесі визвольної боротьби (республіканський устрій, виборність всіх ланок уряду, власна військова організація, фінансова система, право міжнародних зносин).

Отож дотримуватися переяславських угод царський уряд в жодному випадку не збирався, і якщо процес ліквідації Української держави затягнувся майже на півтора століття, то сталося це аж ніяк не через брак його бажання. Ці півтора століття в історії України становлять собою своєрідний двобій, у якому рішучі випади царизму чергувалися з вибухами активної збройної боротьби українського народу, які змушували до тимчасового відступу.

Ще самому Б. Хмельницькому довелося відчути централізаторську тенденцію з боку Москви, у зв'язку з чим він мав серйозно замислитися над дальшою долею російсько-українського союзу. Його наступник, І. Виговський, якого сучасники вважали за особу промосковської орієнтації, змушений був уже підняти зброю на своїх недавніх покровителів і "благодійників". Гадяцька угода і битва під Конотопом трохи охолодили ентузіазм царських політиків і стали на перешкоді негайній реалізації планів царизму. Але Андрусівське перемир'я 1667 р., укладене з Польсько-Литовською державою, повністю перекреслило Переяславський акт.

У тексті Андрусівського трактату читаємо: "А которые городы и земли от коруны Польской и великого княжества Литовского *завоеваны суть* (підкреслення наше. – *М. Б.*) и оставают во владении и в державе его царского величества (далі йде перелік земель. – *М. Б.*), оставатись имеют все в стороне его царского величества"[114].

Отже, йдеться про перехід до Росії не *приєднаних за власною волею*, а *відвойованих Росією* земель. Україна тут взагалі не визнається за юридичну сторону чи політичного контрагента – таким виступає Річ Посполита. Представників України, як відомо, навіть не допустили до участі в переговорах. Дві держави – Польща і Росія – розв'язали свої відносини збройною рукою, і одна з них відступила другій частину своїх володінь.

Таким чином, рішення Переяславської ради мали значення офіційного акту лише протягом 13 років. Дальша історія розвитку українсько-російських відносин визначалася іншими факторами, іншими угодами і документами.

Андрусівське перемир'я повинно було стати поворотним моментом в історії України: на завойовані землі, природно, мали бути поширені порядки країни-завойовниці. Так, в кожному разі, було досі: коли Росія внаслідок війн з Литвою та Польщею включала в межі своїх державних кордонів, скажімо, Смоленську, Полоцьку, Новгород-Сіверську та інші землі, останні ставали органічною частиною Московської держави і сферою діяння всіх її соціально-

---

[114] Полное собрание законов Российской империи. Собр. I. – СПб., 1830. – Т. I: 1649–1675. – С. 658.

політичних інституцій. З автономією України, її республіканським ладом і т. п. небажаними (з точки зору царизму) речами малося покінчити раз і назавжди.

Але й на цей раз так не сталося. Андрусівське перемир'я викликало на Україні повстання, яке очолили П. Дорошенко та І. Сірко і до якого змушений був приєднатися І. Брюховецький. Царське панування було поставлене під загрозу. Довелося відступити: процес "інтеграції" України в рамках Московської держави було затримано, хоча "Вічний мир" 1686 р. підтвердив основні умови Андрусівського перемир'я. Інтеграцію було лише загальмовано, але сама тенденція збереглася й надалі.

Наслідки загальновідомі.

10

Соціально-економічні процеси, які відбувалися на Україні протягом другої половини XVII та усього XVIII ст., і які в кінцевій формі визначають історичну оцінку переходу України під російський протекторат, мали цілком певний і визначений характер. Зараз немає ані змоги, ані потреби докладно викладати хід подій і ті результати, якими він був увінчаний. Гадаємо, тут немає нічого ані спірного, ані неясного. Тому просто перелічимо ці наслідки.

1. Феодальні порядки були реставровані в повній мірі і в найжорстокіших формах повного і завершеного кріпосництва, що межувало з рабовласництвом. Велике землеволодіння було відновлене в повних масштабах. Українська шляхта (разом із феодалізованою старшиною), як це вона не раз робила й до того, зрадила власний народ. Протягом тривалого часу вона добивалася від царського уряду рівних прав з російським дворянством, а досягши цієї мети шляхом простого злиття з ним, відмовилася від усіх своїх колишніх "вольностей" і привілеїв. Натомість кріпосне право, що існувало в Російській державі, простим актом було поширене на українське селянство і проіснувало тут (як і в цілій Росії) до 1861 р. Таким чином, усі соціально-економічні здобутки Національно-визвольної війни були остаточно зведені нанівець.

2. На середину XVII ст. Україна була країною, в якій буржуазні елементи виступали досить рельєфно і починали відігравати роль головного фактора в історичному розвитку. Ці елементи логікою нового порядку були штучно задушені; вони виявилися неспроможними протистояти злагодженій і добре озброєній феодальній машині царської Росії. На кінець XVII ст. буржуазні відносини на Україні були виражені значно слабше, аніж перед початком Національно-визвольної війни, не кажучи вже про 50-ті роки XVII ст., коли велике феодальне землеволодіння було практично ліквідоване. На зміну дрібнобуржуазному сільськогосподарському виробництву знову прийшло латифундіальне, основане на застосуванні кріпосної праці. Мануфактурне виробництво підупало; позбавлені самоврядування міста переживали занепад соціально-економічного життя.

3. Політична автономія України була ліквідована остаточно і повністю в другій половині XVIII ст. В 1764 р. остаточно скасовано Гетьманщину; в 1775 р. здобуто і зруйновано Запорозьку Січ – останнього носія української державності. Від того аж до 1917 р. Україна своєї держави не мала.

4. Значний крок назад зроблено в сфері культурного життя. Країна майже зі стовідсотковою грамотністю, якою описав її в середині XVII ст. Павло Алепський, Україна на початку XIX ст. перетворилася на країну з майже суцільною неписьменністю. В галузі науки, літератури, мистецтва Україна стала глибокою провінцією, яка змушена була доводити своє право і здатність на власний культурний розвиток. Найзначніші й найталановитіші представники української інтелігенції зараховувалися (і продовжують зараховуватися) до числа діячів російської культури (Микола Гоголь, Михайло Глінка, Ілля Репін та ін.).

5. Українська мова була заборонена ще на початку XVIII ст. спеціальним указом Петра I, виданим у 1720 р., "дабы никакой розни и особого наречия не было". Цей указ завдав жорстокого удару справі книгодрукування на Україні (він забороняв видавати на Україні будь-які книжки, крім богослужебних). Україна, що довгий час була головним поставщиком книг в інші країни, в тому числі і в Росію, тепер змушена була сама ввозити з Росії книги, друковані чужою для неї мовою. Це, в свою чергу, боляче відбивалося на стані української літератури, яка аж до Т. Г. Шевченка вважалася "літературою другого сорту". І пізніше царський уряд неодноразово підтверджував своїми циркулярами заборону української мови і українського книгодрукування (указ Валуєва 1863 р., Емський указ 1876 р. і т. п.).

Все це, звичайно, було наслідком не "возз'єднання двох братніх народів", а класового зговору з російським царизмом української шляхти і старшини, яка заради своїх класових інтересів зрадила свою національність, інтереси своєї країни, свого народу.

* * *

Підведемо підсумки щодо поставленого в заголовку питання. Гадаємо, відповідь сама собою випливає із сказаного.

В січні 1654 р. Українська держава добровільно визнала протекторат Московської держави і ввійшла до її складу на умовах точно визначеної договором автономії. Це був акт приєднання Української держави до Російської.

В 1667 р. царський уряд зрадив угоду, досягнуту за тринадцять літ до того у Переяславі, і уклав з Річчю Посполитою договір про територіальний поділ України між Польсько-Литовською і Російською державами, внаслідок якого Лівобережна Україна розглядалася царським урядом як завойовані (чи відвойовані) землі. Отже, це був акт загарбання лівобережних земель України російським царизмом, вияв колоніальних тенденцій, притаманних йому протягом всього його існування.

[II]

Конспект

*закритого обговорення статті М. Брайчевського "Приєднання чи возз'єднання?" в Інституті історії АН УРСР влітку 1974 року**

Ф. Є. Лось (доктор історичних наук, зав. відділом Інституту історії).

Наклеп на радянську науку. Перекручення фактів.

Мова не про терміни "приєднання" та "возз'єднання", а про оцінку Переяславського акту. Брошура ворожа, написана з чужого голосу. Переяслав (оцінюється) негативно; нічого позитивного (в ньому автор) не бачить.

Слово "приєднання" [раніше] вживалося в іншому плані – позитивному.

На підставі чого автор твердить, що Україна стояла на вищому ступені економічного розвитку (капіталізм), аніж Росія?

Стовідсоткова грамотність (чужинець проїздом – П. Алепський)

Вислови, що не відповідають істині:

а) Перекручення [історії] після 1947 р.

Насправді (тоді видано):

двотомник "Історії Укр[аїнської] РСР",
(двотомну) "Історію селянства",
(двотомну) "Історію робітничого класу"

б) В найзавершенішому вигляді перекручення – в "Тезах". Насправді "Тези" узагальнюють досягнення науки; вони писалися спеціалістами.

в) Рос[ійська] феод[альна] держава проголошується державою рос[ійського] народу.

г) В I томі (за твердженням автора) головний фактор (історичного розвитку) – не зміна формацій, а ідея возз'єднання.

д) Неправда, що (в двотомнику) нац[іонально]-визв[ольний] рух оцінюється негативно [I том].

е) Автор виставляє Мазепу, Виговського як героїв ("Мазепа не міг зрадити самого себе").

є) Автор звинувачує [нинішніх істориків] в ідеалізації Б. Хмельницького. Петровський.

З яких класових позицій написано брошуру? Не з наших, а з ворожих.

Ф. П. Шевченко (доктор історичних наук, член-кореспондент АН УРСР).

До історії брошури.

Друкувати (її) не можна (було).

Автор *знав*, що (брошуру) читали в Чернівцях, у Львові.

Автор впав у амбіцію, хотів довести свою концепцію.

---

* Друкується за машинописом з домашнього архіву М. Брайчевського.

Автор не спеціаліст; цими питаннями по-науковому не займався.

Стаття поверхова.

Автор цитує Леніна, але бере Леніна без епохи; виривання з контексту; Ленін підтасовується.

Право націй на самовизначення, але ж Ленін говорить, що не обов'язково відділятися.

Ленін: народи, що живуть в одній державі, зв'язані тисячами ниток.

Аналогії – небезпечний метод. Факти [в брошурі] підтасовуються методом аналогії (капіталізм – феодалізм).

Історичний процес [подано] занадто спрощено.

Неісторичний підхід: "що було б, якби було".

Однобічність: в Росії (все) – або негативне, або нижче.

Не здогадуються Новіков, Радіщев.

Алепський – не достовірне джерело; він перехльостував; йому хотілося, щоб Україна сподобалася.

Гоголь (добре, що він писав по-російському).

Возз'єднання – не справа Б. Хмельницького і царя.

За Хмельницького обідно; це – чи не єдиний справді позитивний герой [української історії].

Київська академія. А чому нема Московського університету?

В Росії ви бачите тільки Петра I та Івана Грізного. Там багато й позитивного.

Не досить [в брошурі] соціального.

Не обов'язково щасливий той народ, який має свою державу. Це невірно ("державний принцип").

Правлячі класи: чому не сказано про зраду українських магнатів? Про маєтності?

Чому (фігурують) тільки ті, що проти Росії?

Чому нема тих, що за Росію? Зрадників?

Автор (брошури) хотів показати, що Росія відстала; Україна потрапила до реакційної кампанії.

Наддніпрянщина ↔ Австро-Угорщина.

У російській Україні стан був набагато кращим, як в Австро-Угорщині (розширення території – Новоросія).

Чи козацтво – буржуазія? Це – феодальний стан. Це – ненауковий підхід.

З першоджерелами автор не дуже знайомий.

Джерельна база – недостатня.

Треба переглянути концепцію, яка взята на озброєння ворогами.

Посилання на Ф. П. Шевченка не до речі.

Термін. Можна (застосовувати) різні – "приєднання", "возз'єднання", "включення" і т. д.

Р. Г. Симоненко (доктор історичних наук, зав. відділом Інституту історії АН УРСР).

1. Характер обговорення: воно специфічне, бо приводом є не погляди, а використання їх ворогом. Винен – автор. Він повинен мати мужність сказати, в чому він винен.

Ворог не дурний і чимось концепція [викладена в брошурі] сподобалася, причому саме націоналістам.

2. Сам факт обговорення показує гуманність: людина наробила шкоди, а ми це обговорюємо; на це треба відреагувати щирою критикою своєї концепції.

Щодо тексту.

Погоджуюся з попередніми авторами [виступаючими]. Порівняння тексту показує ідентичність на 99%. Дещо [з друкованого тексту] викинуто, а головне те, що є.

Справа не в терміні; автор виступає проти возз'єднання, яке, ніби, завдало великої шкоди Україні, і в цьому автор розійшовся з рад[янською] наукою.

Ніхто не піддавав сумніву прогресивність Переяслава. Більшість трактувала акт як возз'єднання.

Автор намагається закреслити закономірність акту. Заголовок треба було: "Російська агресія проти України".

Навіть націоналісти не лають Хмельницького, не обливають [його] брудом.

В статті (брошурі) немає нічого нового.

Аналогізм. Автор розглядає Руїну в дусі Грушевського і проектує це в дальшу історію. Це – антиісторично і обурливо.

Автор іде далі укр[аїнських] бурж[уазних] націоналістів: Гадяцький договір був, ніби, набагато кращим і т. д. (Андрусів). Тринадцять років [лише діяла Переяславська угода].

Чому націоналісти вхопилися за цю статтю? Вона відповідає загальній тактиці ідеологічної боротьби – підфарбовувати відкинені погляди під марксизм. Не тому друкують, що тут не надрукували – їм потрібні погляди автора для їхньої роботи.

Як автор використовує Леніна?

Націоналісти *саме підтримують Берію.*

Стаття *Сталіна про статтю Енгельса.*

Ця стаття [Енгельса] однобічна, некласова (клан, Поццо і т. д.).

Ленінські принципи з нац[іонального] питання показані догматично. Автор не розуміє діалектики.

На с. 16 (вид[ання]) виступ Леніна: "зараз ми спостерігаємо нац[іональний] рух..." і т. д. Далі говориться у Леніна про недовір'я [буржуазним урядам і партіям]...

В роботі не використано ленінський підхід до націон[альної] культури. У автора проекція культури в історії.

Є тільки націоналізм панівної нації і нема [нічого] про [націоналізм нації] пригнобленої.

Що таке Переяслав? Об'єднання народів чи класів? Насправді – об'єднання народів, які складаються з різних класів.

Всі народи відчували себе частиною Росії – не царської, а омріяної.

Ленін, стверджуючи самовизначення [народів], підкреслював, що маси не прагнуть до відокремлення; це – мета буржуазії.

Класовий підхід "*навиворіт*".

В історії мало таких народів близьких, як український і російський; і треба показати, як це впливало на зближення, об'єднання сил.

Капіталізм на Україні в XVIII ст.

Акт возз'єднання розглядається вузько; не береться до уваги тогочасне міжнародне становище (політика Ватикану; Швеція розглядається лише як противага Росії та Польщі, а не як ворог України).

Стиль: гіперболізація, хизування і самохизування. Тон обурливий, ніби лише автор може вилаяти, як слід, рад[янську] науку, рос[ійський] народ. Роздратований, неврівноважений.

Чому нема Амангельди Іманова, а тільки Кенесари Касимів?

Вплив історіографії 20 – 30-х років.

М. Ф. Котляр (доктор історичних наук).

Не чув нарад, де говорилося про приєднання і возз'єднання, але певен, що йшлося лише про термін.

Терміни ("возз'єднання", "приєднання") [належать] не радянській історіографії, вживалися й раніше (П. Куліш, М. Грушевський).

Автор не займався спеціально історією України. Три народи існували, але вважали себе єдиним народом: українець в XV ст. образився б, коли б хто заперечив, що він руський. Єдність була велика (етнографія), і не слід її ігнорувати.

В сер[едині] XVIII ст. білоруси, укр[аїнці] і рос[іяни] вважали себе єдиним народом, а тому [треба] – "возз'єднання". Термін правильний, історичний.

Ніхто з авторів XVII ст. (Софонович та ін.) не сумнівається в закономірності єдності. Така концепція – аж до Костомарова, до другої пол[овини] XIX ст.

В статті (брошурі) немає нових ідей. В ідейному плані стаття бідна.

Автор пише, що всі *народні рухи* проти царизму [в радянській історіографії] оцінювалися негативно (Виговський, Петрик, Мазепа). А чи це народні рухи? Виговський і Мазепа – не народні рухи. Гадяцькі статті – маневр Польщі. Проти Виговського виступили [народні] маси. За Петриком

не йшов ніхто. За Мазепою не йшов ніхто. Карлу [XII] воєнної допомоги [він] подати не міг. Мазепу засуджували всі історики (Костомаров та ін.).

Націоналісти: "невідомо за що картали Мазепу".

В історії існують об'єктивні і суб'єктивні фактори. Б. Хмельницький був феодал, але очолив народний рух.

Переяслав – не зговір феодалів; був і народний вияв.

Що для України було краще: Росія чи Захід. Порівняти рос[ійську] і австро-угорську.

Термінологія: Росія – Азія.

[В статті:] москалі поламали [українську] державність.

Натяки на польську чи шведську орієнтацію.

Кон'юнктурність Б. Хмельницького (навіть націоналісти не лаяли Хмельницького).

Націоналісти можуть підписатися під брошурою.

П. П. Толочко (кандидат історичних наук, зав. відділом Інституту археології АН УРСР).

Автор [брошури] не спеціаліст з XVII ст. Тому у нього багато помилок. Робота незріла, автор мусить відмежуватися від змісту.

Неправильна теза: не була Росія і Україна об'єднані до XVII ст., тому антиісторично твердити, що не було єдності. Діяли відцентрові і доцентрові тенденції.

"Невідомо, щоб було, коли б..."

Філін (твердить), що етнічний процес ішов би інакше, якби не зовнішні сили.

Чернишевський: "Феод[альне] роздрібнення не лишило сліду в серці народу".

Пер[еяславська] рада – *торжество історичної справедливості*, бо (утвердила) *єдність*.

В застиглості розглядається ідея національної державності. Висновок, з яким неможливо погодитися: розвиток [різних] народів в одній державі є зло.

Протиставлення укр[аїнського] народу російському: царизм душив повстання на Україні руками рос[ійських] селян.

Це – відхід від класового підходу.

Прозахідна тенденція (натяками: "можливо б... союз із Швецією та іншими країнами був би кращим..."). Аналогії треба шукати в східнослов'янській історії.

Автор твердить, що Україна була вище розвиненою, економічно і культурно, аніж Росія. Це невірно. Що поганого в тому, що Україна ділилася духовними багатствами?

Брошура негативна і шкідлива. Автор повинен її засудити.

П. М. Калениченко (доктор історичних наук)

Історія появи статті. Думка негативна. Стаття має лінгвістичну назву, але це не так: за квазілінгвістичною назвою приховано антирадянський зміст. Автор намагається довести, що Переяславська рада мала негативне значення [для України]; призвела до економічного й культурного занепаду України.

Цитування Леніна.

Автор паплюжить Б. Хмельницького.

Автор нібито дотримується класового підходу, [але] це – класовий підхід навиворіт.

Гадяцький договір… Це сподобалося б польським націоналістам.

Антирадянські вчинки автора (підписав звернення до комітету ООН). Він і зараз стоїть на тих же позиціях, що і в 1966 р. Він (автор) завдає шкоди дружбі народів.

Г. Я. Сергієнко (доктор історичних наук, зав. відділом Інституту історії АН УРСР).

Дивно читати такі брошури.

Возз'єднання України [з Росією] – закономірний наслідок і відповідало інтересам обох народів. Укр[аїнський] народ врятував себе від поневолення.

За фасадом [брошури] криється підкладка, яка суперечить радянській науці. *Автор прагне кинути тінь* на стосунки двох братніх народів. Це ви-гідно націоналістам і т. д.

Проблема [в радянській історіографії] висвітлена глибоко і всебічно. Все ясно. Але колишній член колективу [Інститут історії] не згоден.

Злочинно поширив.

Антинаукова, ворожа концепція. Політично шкідлива. Шкода, що Інститут тоді не прореагував.

Є [в брошурі] натяжки, фальсифікація, наклеп на історіографію. Ревізія партійної політики в галузі науки. Справжня проповідь націоналізму. Паплюження найсвятіших здобутків дружби народів. Презирливе ставлення до святкування 300-річчя. [Насправді] возз'єднання – тріумф дружби народів.

Термінологія – формалізм і філістерство. Об'єднання двох народів [в брошурі] – анексія. А чому б не возз'єднатися? Двом народам таким близьким… (цитата з Леніна). Законно?

Месіанська роль Росії. Це – наклеп на російський народ. Щоб принизити Росію, кинути тінь (на Росію?).

Гадяцький договір був не тільки засуджений укр[аїнським] народом, а народ зброєю громив Виговського.

Нац[іонально]-визв[ольний] рух [в брошурі] – Виговський, Мазепа і т. д. Всі вони закінчували зрадою українського народу.

Націоналістична думка: було б добре, коли б Україна боролася проти Росії. М. Пушкар ("справді народний герой") не згаданий тому, що виступив проти Виговського.

Автор доходить до того, що цитує Белінського.

А в Австро-Угорщині Україна не відставала? Це – теж ворожий виступ. Цитата з Алепського. Справа не в тому, що заборонялося викладання української мови, а в тому, що за феодалізму шкіл взагалі було мало.

Неправильно, що рос[ійська] культура стояла нижче української в XVII–XVIII ст.

Неправильні цифри [наведені в брошурі] (Компан та ін.) – не витримують критики, побудовані на піску, спрямовані проти возз'єднання.

Особливо автор [брошури] паплюжить Б. Хмельницького і бере під сумнів законність Ордена Б. Хмельницького.

Неправильно відривати уряд Росії від [російського] народу і укр[аїнської] старшини – від укр[аїнського] народу. Не можна твердити, що возз'єднання – акт ворожий, всупереч волі народів; не можна розглядати його як зраду.

А. Г. Шевелєв* (член-кореспондент АН УРСР, директор Інституту історії АН УРСР).

Колектив [Інституту] обурений тим, що роботою нашого колеги скористався наш ворог.

Автор повинен зрозуміти нотку обурення, яка звучала у виступах.

Висловлене щодо наукової неспроможності основних положень, манери подачі і т. д. продиктовано турботою за справу інтересами ідеологічної боротьби. Товариші знайшли правильні слова, щоб викласти нашу позицію щодо брошури.

[III]

Заключне слово**

Обговорення моєї статті мало своєрідний характер. Р. Г. Симоненко підкреслив: воно специфічне, бо приводом для нього є не погляди, викладені в статті, а факт використання її ворогом.

В ході обговорення стаття дістала дефініції, які не часто доводиться чути: "антинаукова", "ворожа", "шкідлива", "формалістична", "догматична" і навіть "філістерська". Що дає моїм критикам підстави для таких визначень – "погляди, викладені в статті" чи "факт її використання ворогом"?

Предметом обговорення, отже, є два зовсім різні питання, які треба чітко розрізняти. По-перше, зміст статті; тобто, розуміння і оцінка подій XVII ст. По-друге – історія статті, факт її видання закордоном та використання зарубіжною пропагандою. Не можна ставити перше питання в залежність від

---

* У машинописі помилк. А. Г. Шевельов (*прим. ред.*).

** Друкується за машинописом з домашнього архіву М. Брайчевського.

другого; на нашу оцінку далекого минулого не повинна впливати чужа ідеологія. На жаль, в ході обговорення такого чіткого розмежування не було, і, боюся, деякі формулювання, які довелося почути, були явно спровоковані ворогом.

Спочатку – по першому питанню, бо воно є головним і єдино важливим – принаймні з погляду наукового (а ми говоримо в установі суто науковій).

Майже всі, хто брав участь в обговоренні, підкреслювали, що автор статті не є фахівцем з історії XVII ст. і виступає як дилетант. Справді, я не спеціаліст в цій галузі і охоче визнаю себе дилетантом – тою мірою, якою взагалі історик-медієвіст може вважатися дилетантом в рамках феодальної проблематики. Не думаю, правда, що я гірший спеціаліст в цій сфері, аніж, скажімо, Ф. Є. Лось – фахівець з історії революції 1905–1907 рр. та столипінської реакції, Р. Г. Симоненко – спеціаліст з історії громадянської війни, П. М. Калениченко, який займається історією польсько-українських відносин у повоєнний час, П. П. Толочко – фахівець з історії Київської Русі, або нумізмат М. Ф. Котляр. Але справа не в тому.

Якщо підкреслюється дилетантизм автора, то насамперед слід показати, яким чином цей дилетантизм відбився в статті. Які джерела не враховано, які дістали неправильну інтерпретацію (і в чому саме), які факти або матеріали невідомі автору і т. д. На жаль, нічого подібного у виступах не було. Моїх опонентів дуже мало цікавить фактологічна сторона справи, і це цілком зрозуміло. Головне – не констатація, а інтерпретація історичних фактів.

Мої критики підкреслювали, що зміст статті не є чимось принципово новим; що аналогічні погляди висловлювалися раніше – і в буржуазній, і в радянській науці. Р. Г. Симоненко, зокрема, твердить: "В статті немає нічого нового". М. Ф. Котляр: "В статті немає нових ідей", "в ідейному плані вона бідна". Аналогічно висловлюються Ф. П. Шевченко та інші учасники обговорення.

Але я і не претендую на те, щоб сказати щось принципово нове, досі нечуване. Моя стаття має підзаголовок: "Критичні замітки з приводу однієї концепції"; цим визначається її завдання і характер. Для кожної неупередженої людини, хоч трохи знайомої з науково-літературною практикою, це повинно бути ясним. Моє завдання – заперечити ряд неправильних думок, піддати їх критиці з позиції *наявних знань*. Якби я критикував ці думки з позиції принципово нових, здобутих особисто мною, знань, це була б не критика у власному розумінні слова, а *відкриття*, що, як і кожне відкриття, відміняє якісь попередні уявлення.

Центральна думка моєї статті – підкреслити необхідність класового підходу до оцінки кожного історичного явища; неможливість для історика-марксиста обмежуватися сферою міжнаціональних відносин – якими б важливими вони не були. Це – головне в ідейній боротьбі з буржуазним

націоналізмом, бо саме тут лежить основна, принципова відмінність марксистського світогляду від націоналістичного.

Марксизм-ленінізм виходить з того, що в основі історичного процесу лежать відносини між класами; відповідно до цього класова боротьба визнається головною рушійною силою суспільного розвитку. Звідси – вимога всі конкретні історичні явища – події, діяльність осіб чи установ і т. д. – оцінювати з класових позицій.

Натомість націоналізм в основу історичного процесу кладе відносини між націями; відповідно до цього головною рушійною силою розвитку визнається національна боротьба. Звідси – вимога всі історичні явища оцінювати з позиції національних інтересів та стосунків між націями, народами.

На жаль, в нашій історіографії мали місце в ряді випадків націоналістичні схиблення, і закривати на це очі не слід. Ф. Є. Лось вважає, що моя стаття є наклепом на радянську історіографію; я погодитися з цим не можу. Я дуже далекий від того, щоб огульно обвинувачувати радянську історіографію у відході від марксизму, заперечувати цілком очевидні і добре відомі успіхи у висвітленні різних епох. Нічого подібного в статті немає. Йдеться про *деякі* неправильні формулювання в *деяких* публікаціях. Всі закиди підтверджені текстуально. Якщо Ф. Є. Лось вважає, що цитовані висловлювання дискредитують радянську науку, то винними в тому є автори цих (і подібних) дефініцій, а не я. Втім, думається, успіхи нашої історіографії в цілому настільки очевидні, що окремі хибні заяви не можуть її похитнути.

Ф. Є. Лось заперечує, що після 1947 р. в українській історіографії мав місце певний застій, і на спростування цієї тези згадує двотомну "Історію Української РСР", двотомники "Історія селянства" та "Історія робітничого класу". Але два останні двотомники видано 1967 року, до 50-річчя Жовтня. Як же я міг взяти ці видання до уваги в 1966 р.? Але не в них навіть справа. Після 1956 р. в нашій історіографії мало місце помітне пожвавлення: по конвейєру пішли монографії, колективні узагальнюючі праці і т. д. Це відзначено в моїй статті як дуже відрадний факт. А в кінці 40-х і на початку 50-х років був застій, і заперечувати це неможливо. Єдиною солідною роботою за цей час була двотомна "Історія Української РСР". Але чому повстало питання про її перевидання після XXII з'їзду КПРС? Тому що в цьому виданні було багато помилок, зв'язаних з культом особи, і про це заявлено прямо та офіційно. Це, звичайно, не значить, що весь двотомник був неправильний, що в ньому не було ніяких досягнень. Загалом, то було непогане видання, яке відбило успіхи радянської історіографії. Йшлося про певні аспекти, певні деталі, які потрібно було виправити.

На щастя, все це має документований характер. Є перше видання 1953 р. і є друге видання 1967 р., що побачило світ уже після написання моєї статті.

Отже, є можливість порівняння. Візьміть обидві книги, порівняйте тексти і ви побачите, що різниця дуже істотна і *повністю відповідає змісту моєї статті.* Відволікаючися від чисто літературного оформлення, стилю, полемічного загострення тощо, неважко переконатися, що *всі* твердження моєї статті так чи інакше взято до уваги.

В дальшому мені доведеться ще звертатися до конкретного порівняння; зараз хочу відзначити головне – оцінку Переяславського акту, особливо ж – методи обґрунтування його позитивного значення. В першому виданні це – с. 260–261, в другому – с. 232. Порівняйте тексти і ви побачите: з попереднього тексту, який налічував 73 рядки, залишилося 14 рядків (довжина рядків однакова – 60–65 знаків). Тобто, вилучено 80% тексту! Вдумайтеся: 80% тексту визнано хибними; такими, що не відповідають історичній правді!

І робив це не я. Це робив колектив Інституту історії – автор розділу, редколегія тому, головна редколегія; це схвалили і санкціонували ЦК партії, Видавництво, Головліт і т. д.

Подивимося тепер, що ж це за текст, якого застидалися автори тому?

В своїй статті я гостро критикував спробу обґрунтувати тезу про "врятування від загарбання методом загарбання". В першому виданні були такі слова: "Основним і найважливішим в Переяславському акті для історичної долі українського народу було те, що возз'єднавшися з Росією, Україна була врятована від загарбання її панською Польщею і султанською Туреччиною" (с. 260).

В другому виданні цей період знято повністю. "Основний і найважливіший" аргумент як такий відсутній.

Далі, я підкреслював неможливість посилання на "благотворний вплив" російських порядків, оскільки сама Росія, як це незаперечно визнано нашою наукою, була у XVII ст. країною відсталою. В першому виданні читаємо: "Возз'єднанням з Росією Україна звільнялась з-під гніту панської Польщі, політичний лад якої гальмував економічний розвиток Польської держави, особливо її колоніальних окраїн, тобто України і Білорусії, і включалась до складу Російської централізованої держави, *яка стояла в той час на шляху економічного, політичного і культурного прогресу* (підкреслення моє. – *М. Б.*)" (с. 260).

В другому виданні цей абзац знято повністю; аргумент як такий відсутній.

В своїй статті я писав, що економічні і культурні зв'язки України з Росією, які, звичайно, різко зростали внаслідок переходу України до складу Російської держави, мали позитивне значення, хоча й робив застереження, що цей процес мав і зворотній бік (послаблювалися такі ж зв'язки з Польщею, Литвою та іншими країнами, а головне – між основною частиною України, що увійшла до складу Росії, та її західними землями). В другому виданні абзаци про економічні та культурні зв'язки лишилися, але зазнали серйозної правки.

В першому виданні 1953 р. було: "Возз'єднання України з Росією відкривало якнайширші перспективи для економічного зближення України з Росією в рамках єдиної сильної Російської держави. Створювалися сприятливі передумови для дальшого розвитку товарно-грошових відносин, *які сприяли розвиткові продуктивних сил країни і підготовці умов для капіталістичного розвитку, які мали "глибоко прогресивне значення щодо старих форм життя*" (В. І. Ленін. Твори. – Т. 3. – С. 500) (с. 261).

В другому виданні 1967 р. про це сказано так: "Возз'єднання України з Росією відкрило широкі можливості для економічного зближення України з Росією в рамках єдиної Російської централізованої держави. Створювались сприятливі передумови для дальшого розвитку товарно-грошових відносин, *які зумовлювали розвиток продуктивних сил* України і Росії" (с. 232).

Відмінність дуже важлива. По-перше, викреслено дефініцію "сильної" в характеристиці Росії; втім, це дрібниця. По-друге, підкреслено, що приєднання України до Росії мало позитивне значення для економічного розвитку обох країн (а не лише України, як було раніше). По-третє, зовсім знято посилання на сприятливі умови для формування капіталістичних відносин. В своїй статті я писав, що буржуазні тенденції, які виявляли себе в розвитку української економіки від кінця XVI ст., внаслідок реакційної політики царизму у XVIII ст. значною мірою були подолані. Відзначена купюра повністю відповідає моїй статті.

Щодо культурних відносин в першому виданні говорилося так: "Возз'єднання з Росією створило сприятливі умови для дальшого культурного зближення двох братніх народів, воно забезпечило *благотворний вплив прогресивної російської культури, що розвивалася, на українську культуру.* Великий російський революціонер-демократ В. Г. Белінський писав з цього приводу: "Злившись навіки з єдинокровною їй Росією, Малоросія відкрила до себе двері цивілізації, освіті, мистецтву, науці... Разом з Росією її чекає тепер велике майбутнє" (с. 260–261).

В другому виданні: "Возз'єднання створило сприятливі умови для дальшого культурного зближення двох братніх народів, забезпечило *благотворний взаємовплив російської і української культур*".

Знову-таки, правка дуже істотна. Зник "благотворний вплив прогресивної російської культури" (про який у XVII ст. можна було говорити лише в порядку іронії) і замість цього цілком доречно і справедливо з'явилася теза про "благотворний взаємовплив російської та української культур".

Зникла також і пресловута цитата з Белінського, яку з поваги до її славетного автора, не слід було б і згадувати. Тепер Г. Я. Сергієнко каже: "Брайчевський докотився до того, що цитує Белінського..." і т. д. Але, як бачимо, тієї цитати засоромився не один я; її засоромилися й автори І тому, і ті, хто цей том благословляли на вихід в світ.

Підемо далі. Я в своїй статті, посилаючися на В. І. Леніна, заперечував тезу про те, що включення України до складу Російської держави сприяло

братському єднанню трудящих обох країн в їхній боротьбі проти експлуататорів, проти царизму. Це теж відбилося в І томі. У виданні 1953 р. був такий абзац: "Надзвичайно важливе значення возз'єднання України з Росією полягало також в тому, що надалі український народ виступав на боротьбу проти кріпосників і буржуазії разом з великим російським народом, який був головною і керівною силою серед народів Росії, що боролися проти царизму і капіталістичного рабства" (с. 261).

В другому виданні 1967 р. цей абзац знято повністю; аргумент як такий відсутній.

Я в своїй статті рішуче заперечував проти тенденції проектувати в далеке минуле сучасні відносини між соціалістичними націями СРСР, твердячи, що справжня дружба народів є величезним досягненням соціалістичної доби. В першому виданні читаємо: "На основі спільної боротьби російського і українського народів проти внутрішніх ворогів, а також у спільній боротьбі, спрямованій на захист своєї батьківщини від іноземних загарбників, що зазіхали на російські і українські землі, розвивались і зміцнювались далі союз і дружба двох братніх народів. Ці союз і дружба непохитно закріпились Великою Жовтневою соціалістичною революцією, що знищила поміщицько-капіталістичний лад в Росії і створила вільний Союз Радянських Соціалістичних Республік, складовою частиною якого є і українська суверенна держава – Українська Радянська Соціалістична Республіка" (с. 261).

В другому виданні цей абзац знято повністю; аргумент як такий відсутній.

Говорячи про міжнародний аспект проблеми, я в своїй статті писав, що приєднання України безумовно сприяло зміцненню Російської держави і серйозно підносило її міжнародний вплив, але водночас застерігав від захоплено-панегіричного висвітлення загарбницької політики царизму.

В першому виданні ця сторона проблеми викладалася так: "Возз'єднання України з Росією було подією величезного міжнародного значення. Воно зміцнило сили Російської держави, відсунуло далеко на південний захід її кордони, що створило сприятливішу обстановку для успішної боротьби російського і українського народів проти польсько-католицької і турецько-мусульманської агресії. З возз'єднанням України з Росією значно ослабли позиції панської Польщі. Вона почала втрачати свою могутність і значення основної агресивної сили щодо Росії, якою Польща була протягом другої половини XVI і першої половини XVII ст.

Возз'єднання України з Росією ослабило міжнародне становище Турецької імперії, а особливо становище залежного від Туреччини Кримського ханства. Воно посилило визвольний рух пригноблених народів Балканського півострова і їх прагнення шукати захисту і допомоги в Російської держави. Відомо, що уже в 1656 р. представники молдавського уряду, виражаючи волю

молдавського народу, звернулись до царя Олексія Михайловича з проханням приєднати Молдавію до Росії і подати Молдавії допомогу у визволенні з-під турецького іга. Царський уряд дав згоду на приєднання Молдавії до Росії. Здійснення його відкривало перед Молдавією широкі можливості економічного і культурного розвитку. Але тривала війна Росії з Польщею і ворожість Туреччини стали на перешкоді проведенню в життя досягнутої між російським і молдавським урядами угоди про приєднання Молдавії до Росії.

Возз'єднання України з Росією створило сприятливі передумови для розв'язання дуже важливих історичних завдань – відвоювання у турків північного узбережжя Чорного й Азовського морів і забезпечення вільного виходу в ці моря, що мало надзвичайно важливе значення для економічного розвитку нашої країни" (с. 261–262).

Частину цієї великої цитати я наводив у своїй статті (с. 45–47), протиставляючи їй ленінську оцінку експансіоністських замірів царизму. В другому виданні I тому лишилися тільки дві перші фрази: "Возз'єднання України з Росією було подією величезного міжнародного значення. Воно зміцнило сили Російської держави, відсунуло далеко на південний захід її кордони, що сприяло успішній боротьбі російського і українського народів проти польсько-католицької і турецько-мусульманської агресії" (с. 232). Решту знято повністю. Лишився, отже, тільки оборонний аспект, тобто боротьба проти інших агресорів, експансіоністські плани російського царизму знято начисто.

Такими є факти, проти яких не підеш. Практично немає такого сюжету в моїй статті, який би не відбився на переробленому тексті I тому "Історії Української РСР". Нагадаю ще раз: цей том вийшов через півтора роки після того, як писалася ця стаття. Мені важко судити, якою мірою вона спричинилася до перелічених змін (і багатьох інших, до яких я звертатимусь далі); покійний І. Д. Бойко як член відділу, звичайно, читав статтю, але, мабуть, і без неї прекрасно розумів, що до чого. Головне, що я хочу підкреслити – моя стаття і переробка першого тому йшли в ногу, в одному напрямку.

Зараз мою статтю називають "ворожою", "антинауковою", "шкідливою". Давайте, в такому разі, зарахуємо до числа "ворожих", "антинаукових" і "шкідливих" I том "Історії Української РСР", який вийшов з грифом Інституту історії до 50-річчя Жовтня. Сказавши "а", треба казати й "б". Тут присутні Ф. П. Шевченко, член головної редколегії видання, і Ф. Є. Лось, член редколегії I тому; вони схвалили всі ці зміни, освятили їх власними підписами, – а тепер Ф. Є. [Лось] говорить про наклеп.

Ф. Є. Лось говорив далі, що "Тези до 300-річчя возз'єднання" писалися кращими спеціалістами і є узагальненням досягнень науки. Але ж хіба я колись твердив, що весь цей документ – від початку до кінця – є хибним? Навпаки, я вважаю, що в ньому є ряд дуже важливих і правильних формулювань (скажімо, оцінка запорозького козацтва, значення Переяславського акту для розвитку Росії та ін.). Йдеться знову-таки про окремі недоліки і похибки.

Ф. Є. Лось казав, ніби автор обговорюваної статті твердить, що в І-му томі "Історії Української РСР" головним фактором історичного прогресу виступає не зміна формацій, а ідея возз'єднання. Чи не думає мій шановний опонент, що я навіть не розкривав книгу, про яку мова, і не маю жодного уявлення про її справжній зміст? Ясно, що цей том побудовано за формаціями, інакше він не потрапив би до друку. В моїй статті говориться про інше – про наявність в ряді видань (і в І томі, зокрема) *деяких формулювань*, які протирічать всьому змісту.

Аби не бути голослівним, наведу кілька прикладів.

В передмові до І видання 1953 р. підкреслювалося: "В основі історії українського народу, як і всіх інших народів, лежить насамперед розвиток виробництва, способів виробництва, які змінюють один одного на протязі століть, розвиток продуктивних сил і виробничих відносин людей. Історія українського народу – це історія виробників матеріальних благ, трудящих мас. Минуле нашого народу – це безперервна боротьба антагоністичних класів, боротьба експлуатованих проти експлуататорів" (с. 5).

Але буквально наступна фраза твердить: "Український народ, який разом з російським і білоруським народами вийшов з єдиного кореня давньоруської народності, зв'язаний з ними єдністю походження, близькістю і спільністю всього історичного розвитку, завжди прагнув до возз'єднання з братнім російським народом" (Там само). Уже тут ідея возз'єднання поставлена поруч із зміною формацій *як незалежний фактор розвитку*.

В другому виданні І тому цю частину передмови ґрунтовно перероблено: "В основу дослідження покладено марксистсько-ленінське вчення про розвиток способів виробництва, продуктивних сил і виробничих відносин, про вирішальну роль народних мас в історії, про класову боротьбу – рушійну силу класово-антагоністичного суспільства. Готуючи цю синтетичну працю, авторський колектив керувався історичними рішеннями XX, XXI, XXII, XXIII з'їздів КПРС.

В книзі обґрунтовано і розвинуто положення про спільність історичного розвитку російського, українського і білоруського народів, які походять від єдиного кореня – давньоруської народності" (с. 5).

Далі говориться про героїчну боротьбу українського народу проти іноземних загарбників, про "возз'єднання України з Росією", про спільну боротьбу трудящих проти царизму, поміщиків та капіталістів, про визвольний рух на Україні, про формування робітничого класу і т. д.

Це все зовсім інша річ. "Ідея возз'єднання" як самостійний фактор розвитку зникла; залишилася лише констатація спільності походження східнослов'янських народів, а сам факт входження України до складу Росії поставлено в ряд інших конкретних процесів, які визначалися соціально-економічним розвитком.

Ось ще кілька формулювань, виписаних уже безпосередньо з викладу: "Возз'єднання України з Росією було підготовлене *всім ходом* історичного

життя обох братніх народів", "Возз'єднання України з Росією було здійсненням заповітних сподівань українського народу", "...український народ на протязі століть прагнув об'єднатися з російським народом, завжди вбачаючи в ньому свого старшого брата, надійного захисника і вірного союзника", "Спільність походження обох народів з древньоруської народності і нерозривна близькість дальших історичних шляхів їх розвитку зумовили постійне, глибоко народне прагнення до об'єднання всіх земель, які з найдавніших часів називалися руськими" (с. 258).

Всі цитовані уривки з другого видання вилучено.

Немає можливості перелічити всі розкидані по тексту книги подібні висловлювання, які суперечать її основному марксистському змісту.

Таким чином, в моїй статті немає спроби ревізувати радянську історіографію, бажання протиставити свої погляди загальноприйнятій концепції. Тому я не можу прийняти і закид особистого характеру з боку Р. Г. Симоненка – щодо зарозумілості автора критикованої статті, хизування і самохизування і т. п.

Перейдемо до суті питання.

Всі, хто брав участь в обговоренні, правильно підкреслювали, що проблема термінології, винесена в заголовок статті, не є головною. Я дозволив би собі уточнити: в даному конкретному випадку вона не є самодостатньою, оскільки заміна терміну "приєднання" терміном "возз'єднання" з'явилася не як чисто мовне нововведення, а була пов'язана з переглядом ряду власне історичних питань. І зовсім дарма Ф. Є. Лось твердив, що слово "приєднання" в 30-ті і 40-ві роки вживалося в якомусь іншому значенні, аніж у мене. Слово є слово, і семантика його завжди визначається реальним застосуванням в живому мовленні. "Приєднання" і тоді означало з'єднання елементів, які раніше з'єднаними не були, і зараз зміст його не змінився.

Але в ході обговорення зовсім несподівано для мене прохопився зовсім інший аспект. Маю на увазі, зокрема, виступ Г. Я. Сергієнка, який казав таке: Брайчевський, мовляв, допускає возз'єднання тільки народів однієї національності; отже, російські землі возз'єднувалися, українські – возз'єднувалися, а Росія і Україна – *тільки* приєднувалися. І далі йде риторичне питання: а чому різні народи не можуть "законно" возз'єднатися?!

Можна лише дивуватися, до якої міри Г. Я. Сергієнко не зрозумів, що до чого. Чи можна вигадати більшу нісенітницю, як твердження, що возз'єднуватися можуть тільки "народи однієї національності" (про термінологію вже не кажу: що таке "народи однієї національності" і чи існує в світі якийсь народ, що був би не однієї національності, один Аллах знає)! І чи від волі народів залежить, чи "возз'єднатися" їм, чи "тільки" "приєднатися"? І яке це возз'єднання "законне", а яке ні?

Але з усієї цієї тарабарщини я зрозумів одну дуже цікаву засаду, а саме: Г. Я. Сергієнко, виявляється, встановлює своєрідну етично-емоційно-

престижну ієрархію термінів – "возз'єднання" це щось вище, солідніше, видатніше; а "приєднання" – нижче, менш значне і важливе. Тому вираз "возз'єднання України з Росією" означатиме більш високу, більш солідну оцінку самого акту, аніж "приєднання України до Росії". Судячи з деяких моментів обговорення, Г. Я. Сергієнко в своїй думці не одинокий.

Мушу сказати, що можливість подібної інтерпретації мені навіть на думку не могла спасти. Слова "возз'єднання" та "приєднання" фіксують лише передісторію акту, лише одну обставину – чи були ті народи, що об'єднуються, з'єднаними колись, чи ні.

Невірно думати, що одні й ті самі народи за одних і тих же історичних умов можуть на вибір "приєднуватися", а можуть і "возз'єднуватися". Насправді вони можуть або те, або друге, і залежати це буде не від їхньої волі чи бажання, і не від способу об'єднання, а тільки від того, чи буде це об'єднання відтворенням колишньої єдності, чи чимось новим. Ніякої етично-емоційної ієрархії тут немає і бути не може.

А коли вже говорити про оціночний момент, коли шукати в терміні щось понад фіксацію чисто зовнішніх історичних обставин, то я особисто перевагу віддав би радше терміну "приєднання". Адже він фіксує принципово нове досягнення – утворення єдності, якої раніше не було; тоді як термін "возз'єднання" позначає лише відновлення старого, повернення до того, що було колись.

І вже зовсім неправильно думати, що від слова залежатиме оцінка явища, бо і приєднання може бути позитивним чи негативним, і возз'єднання – теж. Зазначу, до речі, забігаючи наперед, що Ф. Є. Лось не має рації, коли твердить, що Переяславський акт в радянській історіографії *завжди* оцінювався цілком позитивно. В 20-ті та на початку 30-х років він оцінювався як абсолютне, а від 1934 до 1953 р. – як найменше зло, і лише від 1953 р. став оцінюватися як безумовне благо.

Що стосується мене, то я справді думаю, що сама по собі термінологія не має принципового значення. Зрештою, кожне слово – умовний символ і можна домовитися про те або інше його застосування (навіть незалежно від етимології). Головне – правильно розуміти сенс того, що цим словом позначається. Термін "возз'єднання" з'явився як підкреслення спільності походження російського та українського народів, яка сама по собі поза сумнівом, а це в свою чергу служило проекції подій середини XVII ст., з одної сторони, в дуже давні часи Київської Русі, а з другої – в наше сьогодення, в часи торжества дружби радянських народів.

Це не має прямого відношення до теми обговорюваної статті, але вважаю необхідним підкреслити: використовуючи тезу про спільність походження українського та російського народів *як аргумент на користь нинішніх дружніх відносин між Україною та Росією в сім'ї радянських народів*, ми допускаємо ідеологічний ляпсус. Адже дружба народів – менш за все явище

етнографічне, і єдність походження чи мовно-побутова спорідненість тут не є визначальним фактором. До братньої сім'ї радянських народів входять не лише східні слов'яни, а й узбеки, азербайджанці, туркмени, естонці, якути і т. д., і т. п., які не тільки не мають спільного походження з росіянами чи українцями, а навіть не належать до індоєвропейської групи. Але ж від цього дружба їх з російським народом не стає ані меншою, ані ущербнішою.

Підкреслюючи спільність походження росіян та українців *у такому контексті*, ми вводимо своєрідну ієрархію дружби, протиставляючи споріднені та неспоріднені народи. Не можна забувати, що, крім українського буржуазного націоналізму, є ще націоналізм грузинський, естонський і т. д., який теж веде антирадянську пропаганду, спрямовану на підрив дружби народів, і не варто давати їм козирі в руки.

Під кутом зору реального історичного процесу, з одної сторони, і точної семантики слів – з другої, правильним є термін "приєднання", і це не може бути підважене тезою про спільність походження, оскільки не підлягає сумніву, що формування трьох східнослов'янських народів відбувалося в умовах роздільного існування. Обґрунтування цієї тези є одним з позитивних досягнень радянської історіографії (зокрема, воно зафіксовано і в "Тезах до 300-річчя").

У нинішній дискусії термін "возз'єднання" відстоювали П. П. Толочко та М. Ф. Котляр, оперуючи приблизно однаковими аргументами. М. Ф. Котляр, зокрема, говорив: якби Брайчевський був спеціалістом в галузі історії України, він би знав, що в XIV–XV ст. три народи вже існували, але вважали себе єдиним народом, і що "українець в XV ст. образився б, якби хто заперечив би, що він руський".

Аналогічним чином висловлювався й П. П. Толочко, який навіть процитував М. Г. Чернишевського: "Феодальне роздроблення не лишило сліду в серці народу".

Я думаю, що автору книги "Походження Русі" усього цього можна було б і не говорити. З числа українських радянських істориків я, мабуть, найбільше зробив для обґрунтування тези про спільність походження українців, росіян та білорусів і для узгодження цієї тези з реальним фактом виникнення саме трьох (а не одного) народів. Мене обвинувачували в застосуванні формули "що було б, якби було…", але в даному разі П. П. Толочко цей метод (з посиланням на Ф. П. Філіна) протиставляє моєму методу реальної історичної оцінки, – мовляв, коли б не татарська навала, то невідомо, чи було б три народи.

Багато чого могло бути, але сталося так, як сталося. І з цього доводиться виходити. Якби дійсно сформувався один народ, то правильно було б говорити про возз'єднання. Але в дійсності склалися три народи, і ніякі посилання на мовну чи етнографічну спорідненість, ані на відчуття єдності чи

відчуженості, ані на діалектичну єдність доцентрових і відцентрових тенденцій не можуть зняти цю обставину.

До речі, я не думаю, щоби М. Ф. Котляр мав рацію, коли твердить, що українець XV (і наступних) ст. образився б, коли б хто взяв під сумнів, що він "руський". Не варто у важливій проблемі гратися словами, – це завжди небезпечно. І я думаю, що українець XV–XVII ст., який за традицією часто-густо називав себе русином (в Прикарпатті цей етнонім дожив до наших днів), водночас дуже чітко відрізняв себе від росіянина, якого він називав "москалем", не вкладаючи в цей термін ніякого образливого змісту і аніскільки не забуваючи при цьому про спільність походження.

Не думаю також, щоби було доречним і цитування Чернишевського П. П. Толочком. Феодальне роздроблення справді не лишило сліду ані в серці російського народу, ані українського чи білоруського, – як, зрештою, й англійського, французького та всіх інших народів, що перейшли через стадію розвиненого феодалізму. Не лишило, бо не воно було причиною утворення трьох східнослов'янських народів. Цю цитату можна протиставляти покійному К. Г. Гуслистому, автору відповідних розділів І-го тому "Історії Української РСР", а не мені. Насправді історичний процес був набагато складнішим.

Відомо, що до середини XIX ст. була поширена концепція, за якою всі східні слов'яни мали б складати один народ, одну руську націю, яка поділялась на три структурні частини – великоросів, малоросів і білорусів. Відповідно до цього українська та білоруська мови вважалися за діалекти або наріччя руської, що знайшло свій вияв у сумнозвісних Валуєвському та Емському указах. Ця концепція набула великого поширення серед панівних кіл України в кінці XVIII – на початку XIX ст.; нею українська старшина і шляхта прагнули заспокоїти сумління у зв'язку із зрадою національних інтересів в обмін за дворянські права. Не хочеться вірити, що П. П. Толочко чи М. Ф. Котляр думають повернути нас до цієї, м'яко кажучи, не дуже прогресивної концепції.

Коли питання про наявність одного чи трьох народів могло ще обговорюватися в середині XIX ст., то в другій половині віку останні сумніви розвіялися. І не варто приписувати думку про те, що українці складають окремий народ, "сепаратистам". Цю думку обґрунтовували не лише Грушевський чи Дорошенко, а Ф. Миклошич, В. Ягіч, О. Потебня, Л. Нідерле, О. Шахматов та інші солідні учені.

А якщо визнати, що українці і росіяни – різні народи, і формування їх завершилося *після* розпаду Київської Русі, то термін "возз'єднання" повисає в повітрі. Повторюю ще раз, це аж ніяк не може вплинути на оцінку акту, за яким Україна увійшла до складу Росії; тут потрібний соціально-історичний, класовий аналіз.

У дальшому, аби запобігти схоластичним суперечкам довкола слів, я уникатиму обидвох термінів, застосовуючи інші. Ф. П. Шевченко має рацію,

кажучи, що наша мова досить багата лексично і дає історику можливість вільно оперувати синонімами.

Перейдемо до історичної проблематики, яка послужила головним предметом критики. Закиди, зроблені в адресу статті та її автора, можна поділити на дві групи: частина з них мають загальнотеоретичний, методологічний і навіть філософський характер; інші стосуються конкретних історичних явищ і процесів.

Одне з найсерйозніших обвинувачень в мою адресу має на увазі цитування праць В. І. Леніна. Ф. П. Шевченко твердив, що в статті допущено "підтасовку під думки Леніна"; приблизно таке ж говорили Р. Г. Симоненко ("Ленін цитується з позиції догматизму") і П. М. Калениченко.

Виходить, ніби я перекручую думки В. І. Леніна, підганяю їх під свою "шкідливу" і "ворожу" позицію. Але в чому ж полягає ця "підтасовка", цей "догматизм", це "перекручення"? Спробуємо розібратися в цьому.

В моїй статті є 17 дослівних виписок з творів В. І. Леніна. Що ж, усі вони недоречні? Якщо це так, то конче потрібно було конкретно прокоментувати кожний факт "перекручення": в такому-то випадку у Леніна йдеться про те-то і те-то; автор статті, вириваючи цитату з контексту, надає їй такого-то і такого-то змісту, а це неприпустимо тому-то і тому-то. Нічого подібного в ході обговорення не було, що виглядає досить дивно; адже немає нічого легшого, простішого і переконливішого, аніж наочно продемонструвати конкретний факт неправильного цитування.

Спробую ілюструвати прикладом.

Справжній зразок "підтасовки під думки Леніна" під час нинішнього обговорення продемонстрував Г. Я. Сергієнко, який процитував півфрази з статті В. І. Леніна "Україна": "...народов, столь близких и по языку, и по месту жительства, и по характеру, и по истории" (*Ленин В. И.* Полн. собр. соч. – 4-е изд. – Т. 25. – С. 74*). Ці ж слова (уже не як цитату) наводив і Р. Г. Симоненко. Взагалі їх дуже охоче цитують в нашій літературі, особливо, коли йдеться про критику націоналізму.

Але ось справді дивовижна річ: ніколи фраза не наводиться повністю; кожного разу лапки опиняються в середині речення. І Г. Я. Сергієнко не становить в цьому відношенні винятку. В чому ж справа? Щоби зрозуміти це, наведемо думку В. І. Леніна повністю: "Именно безоговорочное признание этого права (на вільне відокремлення України від Росії. – *М. Б.*) одно лишь и дает возможность агитировать за вольный союз украинцев и великороссов, за *добровольное* соединение в одно государство двух народов. Именно безоговорочное признание этого права одно лишь в состоянии разорвать на деле, бесповоротно, до конца, с проклятым царистским прошлым, которое

---

* З умов чисто технічних праці В. І. Леніна я цитую (тут і далі) за 4-м російським виданням.

все сделало для *взаимоотчуждения* народов, столь близких и по языку, и по месту жительства, и по характеру, и по истории" (*Ленин В. И.* Полн. собр. соч. – Т. 25. – С. 71–74) (підкреслення В. І. Леніна).

То даруйте, хто ж фальсифікує В. І. Леніна, хто вихоплює з контексту – навіть не фразу, ні, півфрази – аби надати цій половині речення діаметрально протилежного звучання?

В. І. Ленін підкреслює, що справді добровільне, братське єднання українців і росіян неможливе без того, щоб розірвати "на ділі, беззастережно, до кінця" з "проклятим царистським минулим", а за допомогою уривку, буквально вирваного з живого тексту, намагаються обілити і реабілітувати це "прокляте минуле".

В. І. Ленін говорить про те, що царизм зробив все (підкреслюючи це слово) для взаємовідчуження українців і росіян (тобто, саме те, про що йдеться в критикованій статті), а його слова використовують, аби затушувати це взаємовідчуження і подати включення України до складу *царської* Росії як зворушливе єднання народів-братів, – без ніякого застереження, без засудження колоніальних зазіхань з боку царизму.

Далі В. І. Ленін пише: "Революционная демократия России, если она хочет быть действительно революционной, действительно демократией, должна порвать с этим прошлым, должна вернуть себе, рабочим и крестьянам России братское доверие рабочих и крестьян Украины" (Там само. – С. 74).

Цитовані півфрази часто використовують для того, аби побивати націоналістів, забуваючи, що сама стаття, з якої взято ці слова, написана на *захист українських буржуазних націоналістів* від російського великодержавного шовінізму! Так, стаття В. І. Леніна "Україна" з'явилася з приводу І Універсалу буржуазно-націоналістичної Центральної Ради, на який накинулися "озлобленные, полуобезумевшие от бешенства" шовіністи, і який Ленін оцінив позитивно, підкресливши "полнейшую законность украинских требований" (Там само. – Т. 25. – С. 73).

Написав я ці слова і злякався: ще чого доброго Р. Г. Симоненко та Г. Я. Сергієнко скажуть, що Брайчевський захищає Центральну Раду, захищає буржуазно-націоналістичних реакціонерів! Ні, нічого подібного я не захищаю. Я захищаю історичну правду, яка не вкладається в прокрустове ложе догматичних схем. І якщо вже берешся цитувати В. І. Леніна, то треба враховувати, коли, для чого і з якої нагоди сказано ті слова, які цитуються.

Але мої критики ухилилися від конкретного аналізу ленінських текстів. У виступах, що були, відзначено лише такі три моменти.

Ф. П. Шевченко говорив: у статті йдеться про право націй на самовизначення, але В. І. Ленін підкреслював, що зовсім не обов'язково кожній нації відокремлюватися. Це ж відзначав і Р. Г. Симоненко.

Але ж хіба я де-небудь твердив, що кожна нація обов'язково, за всіх умов мусить відокремитися у незалежну державу? Я знаю ленінську теорію

національного питання і знаю, що Ленін неодноразово підкреслював, що він не прибічник малих держав та федеративного принципу, що він за вільне об'єднання народів на умовах повної рівноправності всіх націй – великих і малих, – на умовах реального забезпечення рівних прав для представників кожної з них.

В. І. Ленін писав: "И мы вовсе не сторонники непременно маленьких наций; мы безусловно, *при прочих равных условиях* (підкреслення Леніна. – *М. Б.*), за централизацию и против мещанского идеала федеративних отношений" (Там само. – Т. 21. – С. 87).

"За інших рівних умов" – значить: якщо об'єднання різних народів у одній державі не тягне за собою порушення національних інтересів і прав. Безумовною гарантією такої ситуації В. І. Ленін вважав перемогу пролетарської революції. У зв'язку з цим він писав: "Мы хотим *революционного* соединения, поэтому не ставим лозунга объединения всех и всяческих государств вообще, ибо на очереди дня социалистическая революция ставит объединение *только* государств, перешедших и переходящих к социализму, освобождающихся колоний и т. д." (Там само. – Т. 26. – С. 149). І ще: "В отличие от буржуазных демократов мы ставим лозунг не братство народов, а братство *рабочих* всех народностей, ибо буржуазии всех стран мы не доверяем, считаем ее врагом" (Там само; підкреслення Леніна).

Ось справді блискучий зразок марксистської теоретичної думки, зразок *класового* підходу до постановки важливого питання. Саме цим і треба керуватися в нашій проблемі, бо, звичайно ж, феодальний клас заслуговує на довір'я ще менше, аніж буржуазія.

Все це, повторюю, мені добре відомо. Але для чого про це говорить Ф. П. Шевченко? Чи може він думає поширити ленінську тезу про "братство робітників усіх народностей" на події XVII ст., на оцінку Переяславського акту? З цього нічого не вийде, бо така спроба і буде яскравим прикладом "підтасовки під думки Леніна", незаконної проекції однієї епохи в іншу. В. І. Ленін неодноразово і недвозначно підкреслював, що об'єднання націй, яке він захищає й відстоює, не має нічого спільного з тим об'єднанням, якого вимагав і яке усіма силами захищав царизм.

Ф. П. Шевченко закидає мені "державний принцип" – мовляв, "щасливий лише той народ, який має свою державу". Така заява мене просто дивує своєю неграмотністю.

По-перше, неправильним (принаймні, в такому контексті) є вираз "народ має *свою* державу". Марксизм-ленінізм вважає державу знаряддям класового гноблення; отже, в умовах антагоністичних формацій кожний народ має не "свою" державу, а феодальну чи буржуазну державу *проти* себе.

По-друге, навряд чи кому спаде на думку твердити, що народ має бути щасливим при наявності будь-якої держави. Навряд чи російський народ був щасливим, маючи на своїй шиї царизм. Навряд чи магнатська Річ Посполита дуже "ощасливила" польське та литовське поспільство.

По-третє, розмова про наявність чи відсутність держави в умовах антагоністичних формацій взагалі позбавлена сенсу. Ані за феодалізму, ані за капіталізму жоден народ, жодна країна не може існувати без держави. Остання може бути національною чи багатонаціональною, але так чи інакше державна структура є необхідною функцією кожного класового суспільства.

Тому національне визволення за доби феодалізму чи капіталізму необхідно тягне за собою створення національної держави; інакше воно просто неможливе. Це неодноразово підкреслював В. І. Ленін, критикуючи збочення у національному питанні. Так, в статті "Про право націй на самовизначення" він писав: "Образование *национальных государств*, наиболее удовлетворяющих этим требованиям современного капитализма, является поэтому тенденцией (стремлением) всякого национального движения. Самые глубокие экономические факторы толкают к этому, и для всей Западной Европы – более того: для всего цивилизованного мира – *типичным*, нормальным для капиталистического периода является поэтому национальное государство.

Следовательно, если мы хотим понять значение самоопределения наций, не играя в юридические дефиниции, не "сочиняя" абстрактных определений, а развивая историко-экономические условия национальных движений, то мы неизбежно придем к выводу: под самоопределением наций розумеется государственное отделение их от чуженациональных коллективов, разумеется образование самостоятельного национального государства" (Там само. – Т. 20. – С. 368–369; підкреслення Леніна).

П. П. Толочко ставить риторичне питання: "А чому не можуть різні народи жити в одній державі?" Чому ж не можуть? Можуть. Тільки для того, щоби народам, об'єднаним в одній державі, був забезпечений нормальний розвиток, потрібне досягнення повної та всебічної (тобто і економічної, і політичної, і юридичної, і культурної) рівноправності. В. І. Ленін підкреслював, що повною мірою це можливо лише *після* перемоги пролетарської революції, бо в умовах антагоністичного класового суспільства завжди на порядок денний з'являється тенденція до національного гноблення. Винятки можливі (Ленін наводив приклад буржуазної Швейцарії), але вони лише підкреслюють загальне правило. Царська Росія, яку Ленін називав "тюрмою народів", до числа цих винятків, у кожному випадку, не належала.

Моя стаття не присвячена національному питанню в усьому його обсязі; вона має вузько спеціальний характер і присвячена подіям конкретної доби – XVII ст. Цитати, про які згадує Ф. П. Шевченко, були потрібні теж з утилітарною метою: протиставити ясні і чіткі ленінські настанови деяким плутаним і невірним твердженням, наявним в літературі. Йдеться конкретно про певну тенденцію оцінювати *кожний* рух за визволення з-під російської зверхності сугубо негативно *тільки тому*, що він спрямований проти російського панування, без врахування реальних історичних умов, без класового аналізу і т. д.; про тенденцію проголошувати "націоналізмом" кожну спробу

спокійно розглянути той або інший епізод у національному (не обов'язково націоналістичному) русі.

Я вважаю, що ця тенденція є теоретично хибною; вона суперечить ленінській концепції і не тільки не допомагає справжній боротьбі проти націоналізму, а навпаки, заважає їй, даючи в руки нашому ворогу гостру зброю проти нас самих.

Не кажу вже про те, що ніяких перекручень думок В. І. Леніна в цих цитатах немає, бо ті твердження, які в них наведено, Ленін відстоював послідовно і наполегливо в полеміці з численними націонал-уклоністами (і справа, і зліва), ніколи від них не відступаючи. Отже, мені можна було б закидати хіба що невичерпний виклад ленінської теорії національного питання (на що я і не претендував), але в кожному разі не "підтасовку" ленінських думок.

Далі, Ф. П. Шевченко казав (очевидно, з приводу цитати на с. 29 моєї статті, де йдеться про відчуженість націй, залишену у спадщину царизмом): В. І. Ленін підкреслював, що народи, які живуть в одній державі, зв'язані тисячами ниток.

Моя цитата взята з праці В. І. Леніна "Національне питання в нашій програмі" (Там само. – Т. 4. – С. 412–420). Ця стаття містить полеміку проти польських соціал-уклоністів, які заперечували право націй на самовизначення. До цієї ж думки Ленін повертався неодноразово й пізніше (див.: Там само. – Т. 22. – С. 139–140) – праця "Соціалістична революція і право націй на самовизначення" (Там само. – Т. 25. – С. 74) – уже цитована стаття "Україна" та ін.

Суть думки полягає в тому, що багатонаціональні держави, здійснюючи політику нацьковування націй одна на одну, вносять розбрат між народами, розпалюють національну ворожнечу, виховують недовір'я націй одна до одної, а особливо – пригноблюваних народів до панівної нації. Цю відчуженість В. І. Ленін вважав "величезним злом", "величезною перешкодою в боротьбі із самодержавством".

Те, що говорить Ф. П. Шевченко, аніскільки не підважує цієї засадничої тези ленінської теорії національного питання. Не підлягає сумніву, що народи, які живуть в одній країні, справді зв'язані тисячами ниток. У них один спільний ворог – правлячі класи цієї держави, і одна спільна мета – повалення влади цих класів. Але для здійснення цієї мети необхідне, поміж іншим, і подолання національної відчуженості, того національного недовір'я, національної ворожнечі. І це завдання, підкреслює В. І. Ленін, в багатонаціональних державах "особливо трудне і особливо важливе" (Там само. – Т. 22. – С. 140).

Одна думка аж ніяк не виключає другу, обидві вони справедливі. Такою є складна діалектика історичного розвитку, яка завжди передбачає боротьбу різних, часом протилежних тенденцій. Це я і підкреслював у своїй статті: "Як

великий діалектик, В. І. Ленін не задовольняється поверховим пластом міркувань, а дивиться вглиб, виявляючи і демонструючи діалектичну складність і суперечливий характер історичної дійсності" (с. 29).

Тепер Р. Г. Симоненко каже, що я не розумію діалектики, буквально перекладаючи з хворої голови на здорову. Я саме заперечую тенденцію брати до уваги лише одну якусь сторону явища, враховувати лише один бік, ігноруючи інші. Аналізуючи конкретні історичні процеси, зв'язані з національними відносинами, не можна забувати ані одного, ані другого. На жаль, першу думку в нас часом забували, отож я вважав за потрібне нагадати про неї. Ніякої "підтасовки" чи "перекручення" ленінських думок тут немає.

Нарешті, третє: Р. Г. Симоненко звертає увагу на цитату, вміщену на с. 20–21 моєї статті: "Зараз ми спостерігаємо національний рух на Україні..." і т. д., де йдеться про "криваве і брудне минуле" царської Росії, яке, казав Ленін, "ми зметемо", на якому "ми не залишимо каменя на камені". Цю цитату я навожу у зв'язку з тенденцією до реабілітації і прямого вихваляння "кривавого і брудного минулого", яка досить виразно проступала в нашій науці та мистецтві певних років.

Р. Г. Симоненко у зв'язку з цим зауважує: далі в цій праці йдеться про недовір'я буржуазним урядам. Мені важко догадатися, що мій критик має на увазі, оскільки ані точної цитати, ані викладу тесту він не наводить. Цитовані мною слова взято з стенограми промови В. І. Леніна на І Всеросійському з'їзді військового флоту 25 листопада 1917 р. (*Ленин В. И.* Полн. собр. соч. – Т. 26. – С. 309). Зразу після них іде нова рубрика – питання про війну. В цій частині промови говориться про зростання революційного руху проти імперіалістичних урядів, зокрема – проти уряду кайзера. Яке це має відношення до обговорюваного питання – не знаю. Але по суті Р. Г. Симоненко має цілковиту рацію: В. І. Ленін неодноразово і переконливо підкреслював необхідність недовір'я трудящих до буржуазних (і будь-яких експлуататорських) урядів. Зокрема, в уже не раз згадуваній статті "Україна" він писав: "Но именно для того, чтобы этот союз был добровольным, русский рабочий, не доверяя ни в чем и ни на минуту ни буржуазии русской, ни буржуазии украинской, стоит сейчас за право отделения украинцев, *не навязывая* им своей дружбы, а *завоевывая ее* отношением как к равному, как к союзнику и брату в борьбе за социализм" (*Ленин В. И.* Полн. собр. соч. – Т. 25. – С. 74; підкреслення Леніна).

Все це абсолютно незаперечно. Але для чого Р. Г. Симоненко говорить мені це? Хіба я десь закликав до "довір'я буржуазним урядам"? Навпаки, весь зміст моєї статті спрямований проти "довір'я" царизму, царському уряду – і феодальному, і капіталістичному. На відміну від цього, мої опоненти вважають критику "проклятого царистського минулого" за щось страшне, щось небезпечне, "націоналістичне"; за щось таке, що може поставити під сумнів дружбу радянських народів. І мене ще обвинувачують, ніби я перекручую, підтасовую ленінські думки!

В. І. Ленін завжди ставив на перший план класову, а не національну боротьбу; підкреслював: "Социал-демократия, как партия пролетариата, ставит своей положительной и главной задачей содействие самоопределению не народов и наций, а пролетариата в каждой национальности" (*Ленин В. И.* Полн. собр. соч. – Т. 6. – С. 412). В цьому суть ленінської постанови національного питання, і саме на цьому я роблю наголос у своїй статті. І коли В. І. Ленін говорить про "брудне і криваве" минуле, він має на увазі, звичайно, не стосунки між українським і російським *народами*, а погромницьку політику царизму, який відстоював класові інтереси російських (і не тільки російських) поміщиків та капіталістів.

Цим обмежуються конкретні закиди з приводу "неправильного" цитування праць В. І. Леніна, з приводу "підтасовки" ленінських думок, нібито допущених в моїй статті. Я вважаю, що ці три зауваження не дають підстави для такого звинувачення.

Ф. П. Шевченко казав, що я цитую В. І. Леніна без врахування епохи. Це був би серйозний закид, якби його можна було підтвердити фактами. Але цього мій критик не зробив, хоча, здавалося б, неважко вказати на конкретні приклади, коли б вони мали місце. Всі 17 цитат, які наведено в статті, стосуються двох сюжетів. По-перше, загальнотеоретичних положень – ствердження права націй на самовизначення, підтримка національно-визвольних рухів, і, отже, неможливість негативно оцінювати конкретну боротьбу конкретного народу *тільки* на тій підставі, що вона спрямована проти російського панування. Ці положення мають загальний зміст, незалежний від епохи, про яку йдеться. Завжди і всюди, – і за доби рабовласництва, і за феодалізму, і за капіталізму всі народи мають право на вільне і незалежне існування. Розробляючи практичні питання політики, В. І. Ленін, природно, оперував передусім сучасним йому матеріалом, але водночас підкреслював і загальний характер тези, звертаючись і до більш або менш віддаленого минулого – і до оцінки К. Марксом ірландського національного руху, і до польських повстань 1830 та 1868 рр., і до ще давніших подій. Зокрема, в цитаті, наведеній на с. 21 моєї статті, йдеться про національно-визвольні рухи періоду буржуазних революцій (тобто XVI–XVIII ст.); отже, конкретно тієї доби, про яку йдеться.

По-друге, більшість цитованих текстів присвячено викриттю "кривавого і брудного" царистського минулого. В. І. Ленін дуже різко і безкомпромісно оцінював політику царського уряду протягом *усього часу його існування*, і брати під сумнів це – абсурдно. Все своє життя Ленін присвятив боротьбі проти царизму; викриття злочинів останнього – один з лейтмотивів у літературній спадщині Ілліча. Це не зауваження мимохідь, які можна тлумачити "вкривь и вкос"; це докладно розроблена концепція. Заперечувати це, намагатися якось примирити погляди Леніна з великодержавним шовінізмом – річ безнадійна.

Так стоїть справа з цитуванням ленінських праць.

Далі, мені закидають антинауковий метод дослідження, який, коли підсумувати те, що говорилося, полягає в такому:

1. Неісторичний підхід до розгляду конкретних процесів за принципом: "що було б, якби було".

2. Безпідставний аналогізм, тобто неправомірне застосування аналогій.

3. Однобічність і спрощене висвітлення історичного процесу.

Що можна сказати з приводу цих обвинувачень? Розглянемо їх кожне окремо, по черзі.

Відносно першого. Мушу прямо сказати: для мене формула "що було б, якби було" принципово неприйнятна, і я неодноразово рішуче виступав проти неї. В моїй статті нічого подібного немає. Є один – єдиний випадок, єдине місце, де при великому бажанні можна побачити щось подібне. Це – на с. 43, де я кажу про евентуальне утвердження незалежної Української держави в середині XVII ст. як про одну з *можливих* альтернатив переходу під російський протекторат. На мою думку, це було можливо при умові орієнтації не на феодальні, а на буржуазні тенденції розвитку.

Ця фраза (повторюю: єдина і сказана мимохідь) була потрібна лише тому, що в нашій історіографії така альтернатива взагалі не розглядається; звичайно говорять лише про евентуальне повернення України під польське панування, або ж про прийняття турецько-татарського протекторату. Вона, ця фраза, ніякої ролі в ході думок не відіграє; її можна викреслити і нічого по суті не зміниться. Жодної тези, жодного висновку, жодного твердження я на ній не ґрунтую.

В усіх інших випадках принцип "що було б, якби було" я категорично заперечую і відкидаю. Це мої опоненти весь час оперують ним: а що було б, якби Україна залишилася під польською зверхністю; що було б, якби Виговський або Мазепа взяли гору; що було б, якби Україна вийшла зі складу Росії; що було б, якби її захопили турки, татари, Австро-Угорщина і т. д., і т. п. В ході нинішнього обговорення цей "аргумент" весь час стоїть на порядку денному; здається, жоден мій критик не поминув його.

Натомість в моїй статті йдеться лише про конкретні речі; про те, що *було* (а не *могло бути*) в дійсності; що є реальним історичним фактом.

Відносно другого. Ф. П. Шевченко твердив, що в обговорюваній статті факти підтасовуються методом аналогії. Де? Як? Це – секрет мого опонента. Він, правда, каже, що міркування, справедливі для доби капіталізму, нібито, проектуються у феодальну епоху, але це – занадто загальна заява. Що конкретно мається на увазі? Не знаю. Обвинувачення серйозне, але не підкріплене жодним фактом.

Історичний процес – річ складна. Є закономірності, які властиві всім формаціям, наприклад – примат розвитку продуктивних сил в загальноісторичному поступі. Інші притаманні антагоністичним формаціям, скажімо,

роль класової боротьби. Ще інші – тільки одній якійсь формації, або навіть певному її етапу. Є закономірності дуже локальні і в просторовому, і в часовому відношенні, характерні лише для окремих країн і для окремих періодів.

Про що ж говорить мій опонент? Про оцінку національної політики царизму? Вона мала реакційний характер і для доби феодалізму, і для доби капіталізму; саме так розглядав її В. І. Ленін. Чи може про те, що я на с. 27 своєї статті згадую приклад Індії та її загарбання Англією? Якщо так, то це значить, що Ф. П. Шевченко абсолютно нічого не зрозумів в тому тексті. Про що йдеться в моїй статті? Про те, що "загальнотеоретичні" посилки, які наводилися на обґрунтування тези про "благотворність" Переяславського акту (єднання трудящих мас обох націй, економічні та культурні зв'язки, зміцнення метрополії тощо), саме з позиції загальнотеоретичної є хибними, бо їх легко можна застосувати до будь-якої епохи, до будь-яких країн.

Приклад Індії та Англії знагодився саме для того, щоби наочно продемонструвати теоретичну неспроможність цих аргументів (як ми вже бачили, забраних з другого видання "Історії Української РСР"). Якщо б когось скандалізувала хронологічна дистанція в півтора століття і той факт, що загарбання Індії здійснювала капіталістична Англія (точніше, Англія часів компромісу), то можна навести безліч інших прикладів, більш давніх, з доби феодалізму. Скажімо, загарбання Нідерландів Іспанією, захоплення Америки Іспанією, Португалією, Англією, Францією, експансія Португалії в північно-східну Азію і т. д.

Справа не в тому. Справа в принциповому запереченні такого позаісторичного методу. Я ратую за те, щоби, говорячи про конкретний факт міжнаціональних зв'язків, оцінювати його на підставі конкретного історичного аналізу, з позиції конкретної оцінки конкретно історичної обстановки. Отже, я не тільки не стверджую "аналогізм", а заперечую проти нього, показуючи, до яких абсурдних наслідків приводить *послідовне* застосування критикованого мною методу.

В своїй статті я намагався бути точним в історичних дефініціях і рішуче засуджував хронологічні зміщення, чого, на жаль, не можна сказати про моїх опонентів.

Зокрема, я рішуче заперечую проти тенденції розглядати сучасну ситуацію в СРСР, що базується на повному і беззастережному визнанні рівноправності всіх націй, великих і малих, – як безпосереднє продовження ситуації, що існувала до революції, в умовах царської Росії – ситуації, базованої на гнобленні націй, що входили до складу Російської імперії і були позбавлені елементарних прав.

Така тенденція розглядати Радянський Союз як спадкоємця "єдиної та неподільної" виразно звучала і в нинішньому обговоренні. Тільки нею можна пояснити закид в мою адресу, ніби критика реакційної політики *царизму*,

підкреслення неповноправного становища України в складі царської "тюрми народів" може, нібито, завдати шкоди дружбі радянських народів, зокрема – братським стосункам російського народу з іншими соціалістичними націями.

А такі твердження висувалися, і надто гучно. Зокрема, у виступах П. М. Калениченка і особливо – Г. Я. Сергієнка. Перший, наприклад, казав: "За квазілінгвістичною назвою статті приховано *антирадянський зміст*, автор намагається довести, що Переяславська рада мала негативне значення, привела до економічного і культурного занепаду України". Он як!

По-перше, нічого подібного я не "намагався довести" – ані негативного значення Переяславської ради, ані тези про те, що вона привела до економічного і культурного занепаду України (насправді до цього привела не Переяславська рада, а реакційна політика царизму). Про це я докладніше говоритиму далі.

Але підкреслюю друге: виявляється, для П. М. Калениченка оцінка подій XVII ст. (якою б вона не була!) може мати "антирадянський" зміст. Далі вже справді нікуди! Та хіба ж Переяславська рада – справа радянської влади? Хіба до складу Радянської держави увійшла Україна 1654 року? Хіба може радянська влада нести відповідальність за те, що робив уряд царя Олексія Михайловича триста років тому? Виходить, кожний, хто критикує дії того уряду, виступає проти Радянської держави? Зворушлива заява, що й казати: поміж царською Росією XVII ст. і Радянською Росією наших днів ставиться знак рівності!

Ось на подібні заяви і розраховують наші ідейні вороги.

Відносно третього. Говорилося, що в моїй статті історичний процес подається спрощено. Хіба так? Мені здається, що навпаки, мої опоненти занадто спрощують цей процес, весь час прагнуть звести його складність до якоїсь одної лінії, одної рівнодіючої. Переяславський акт мав прогресивне значення для розвитку України? Значить, ніякого дальшого аналізу, ніяких застережень, ніяких розмов про класові інтереси старшини або царизму, про їхню реакційну політику.

Б. Хмельницький був видатним діячем, який відігравав величезну позитивну роль у визволенні України з польсько-магнатського ярма? Значить, ніякої критики, ніяких оговорок щодо обмеженості його класової позиції і т. д., і т. п.

Оця однозначність оцінок, якийсь хворобливий, майже містичний страх перед складністю історичного процесу я вважаю однією з найнебезпечніших вад нашої історіографії. Не можна все зводити до чогось одного. Коли ми звертаємося до конкретного процесу, до конкретного історичного явища, ми мусимо розуміти всю його багатогранність, бачити всі сторони, всі аспекти, всі лінії, в тому числі й протилежні. Без цього не може бути діалектики, і, коли хочете, в цьому полягає головний сенс моєї статті. Не в тому, щоби протиставити одну концепцію іншій, одну крайність поміняти на іншу, а саме

підкреслити складність історичного розвитку, неможливість однозначно тлумачити його прояви.

Не існує явищ *тільки* позитивних і *тільки* негативних. Завжди протилежні тенденції переплітаються; отож, виявляючи і підкреслюючи одну з них (нехай би і провідну), не можна закривати очі на інші. Історія пишеться не двома фарбами – чорною та білою; вона демонструє нам дивовижний спектр кольорів, розібратися в якому мусить історик в кожному конкретному випадку.

Все це необхідно мати на увазі, звертаючись до тих історичних проблем історії України, про які зараз мова.

Найбільше говорилося про ставлення до Росії. Мені приписують якусь дивну відразу до Росії, до всього російського.

Ф. П. Шевченко твердить, що у мене виходить, ніби в Росії все було "або негативне, або нижче"; що в Росії я бачу тільки Петра I та Івана Грозного, "тоді, як там було й багато позитивного". Аналогічні (чи схожі) закиди робили М. Ф. Котляр, П. П. Толочко, Р. Г. Симоненко, Г. Я. Сергієнко.

Р. Г. Симоненко пропонує навіть назву для моєї статті: "Російська агресія проти України".

Спробуємо розібратися в цих звинуваченнях.

Назва, запропонована Р. Г. Симоненком, не підходить, бо в статті йдеться про зовсім інше. Слово "агресія" має точно визначений зміст – застосування збройної сили однією державою проти другої. До Переяславського акту 1654 р. це не підходить, бо то було *добровільне* приєднання України до Росії. Про це в моїй статті говориться абсолютно ясно; зокрема, в підсумковій частині. Я думаю, що статтю з такою назвою взагалі написати не можна, бо російська *агресія* проти України реально ніколи не мала місця. Це не значить, що вона принципово не могла бути, бо царизм протягом своєї історії виявляв експансіонізм, і заперечувати це безглуздо; зверніться до праць В. І. Леніна, і ви знайдете в них безліч абсолютно ясних, чітко сформульованих і незаперечних вказівок з приводу цього. Але історично склалося так, що Україна, увійшовши добровільно до складу Росії в середині XVII ст., протягом всієї своєї дальшої історії аж до 1917 р. залишалася частиною Російської імперії; отож, ніякої агресії попросту не могло бути і говорити про неї не доводиться.

Але говорити про колоніальну політику російського царизму і можна, і треба. Це, знову-таки, заповідав нам В. І. Ленін. І про це йдеться в моїй статті.

Я рішуче заперечую проти твердження, ніби моя стаття є негативною щодо Росії, ніби я бачу в Росії тільки погане і реакційне, що я заперечую все позитивне і прогресивне і т. п. Нічого такого в моїй статті немає. В ній немає жодного поганого слова проти Росії, в розумінні російського народу. Вся критика спрямована не проти Росії і російського народу, а проти *російського*

царизму, що, звичайно, не одне й те ж. Мої критики, роблячи вигляд, що захищають від мене Росію і російський народ, насправді захищають російський царизм, який був лютим ворогом російського народу.

Коли говоримо про добу феодалізму (чи будь-якої іншої антагоністичної формації), немає Росії взагалі, як і немає "взагалі" України, "взагалі" Франції, Англії і т. д. Є Росія царська, Росія експлуататорів і гнобителів. І є Росія трударів, Росія великого російського народу. "Есть две нации в каждой современной нации, – писав В. І. Ленін, – Есть две национальные культуры в каждой национальной культуре. Есть великорусская культура Пуришкевичей, Гучковых и Струве, – но есть также великорусская культура, характеризуемая именами Чернышевского и Плеханова" (*Ленин В. И.* Полн. собр. соч. – Т. 20. – С. 16).

Р. Г. Симоненко закидав мені, що я в своїй статті "не досить використав ленінський підхід до національної культури". Отож цей закид з більшою підставою можна переадресувати моїм опонентам. Адже не я, а вони говорять про Росію і російську культуру взагалі, забуваючи про ленінські настанови в цьому питанні.

Ф. П. Шевченко каже: а чому в статті не сказано про те позитивне, що було в Росії? Чому, скажімо, там говориться про Яворського і Прокоповича, а немає Новікова чи Радіщева?

Невже це треба спеціально пояснювати? А тому, що моя стаття присвячена не історії Росії і не історії російської культури, а тим більше – не апології Росії та російської культури, бо в цьому не було й немає найменшої потреби. Моя стаття присвячена конкретному питанню, має полемічний, а не синтетичний і не популярний характер. В ній йдеться лише про ті аспекти, які, на думку автора, потребували корегування і виправлення.

З якої нагоди і для чого я мав би згадувати Новікова чи Радіщева або те "позитивне", що можна було б протиставити Петру І та Івану Грозному (очевидно, Івана Болотнікова, Степана Разіна, Омеляна Пугачова)? Для того, щоби читач, бодай, не подумав, що в Росії справді не було нікого, крім згаданих царів, що вся російська історія вичерпується царями та їхніми посіпаками? Щоби довести, що історія російського народу має багато славних сторінок, а російська культура – справді велика культура?

Та хіба це потрібно доводити? Я писав для нормального, елементарно грамотного читача-інтернаціоналіста, який все це прекрасно знає і прекрасно розуміє. Доводити, що історія Росії має не самі тільки чорні плями; більше того, що вона визначається не цими плямами; що російська культура мала багато прекрасних імен, в наш час немає потреби, бо все це добре відомо кожному і знайшло незаперечне висвітлення в нашій літературі.

Але зовсім інакше стоїть справа з другою стороною – з оцінкою Росії царів, Росії поміщиків і капіталістів, з оцінкою "культури Пуришкевичів, Гучкових і Струве". Стверджуючи і підносячи на щит справді великі прогре-

сивні традиції російського народу, у нас часто-густо затушовували реакційні традиції царизму, намагалися замазати їх, прикрити загальними гаслами про велич Росії та російської культури в цілому.

Ось про це я й писав у своїй статті, відповідним чином відбираючи факти.

В Росії я бачу не тільки Петра І та Івана Грозного. Але в цій конкретній статті я пишу саме про них (та їм подібних), бо ідеалізувати цих діячів (що діяли цілком логічно в своїх класових інтересах) історику, який претендує бути марксистом, не до лиця. І не тому, звичайно, що це були *російські* царі, а саме тому, що були то *царі*, феодали, гнобителі і власного, російського, народу, й інших народів, що входили до складу Російської імперії.

В моїй критиці царизму примудрилися побачити "націоналізм", але ж я так же гостро засуджую й українських гнобителів, які діяли так само в своїх класових інтересах, виступаючи проти власного, українського, народу. Про Виговського й Мазепу я ще буду говорити далі, але не тільки про них мова.

Ф. П. Шевченко поставив риторичне запитання: чому в статті не говориться про правлячі класи України, чому нічого не сказано про зраду українських магнатів; про маєтності, які захоплювали "нові" феодали? Чому згадуються лише ті, хто виступав проти Росії, чому нема тих, хто виступав "за", скажімо, Розумовського чи Безбородька?

Тут тільки руками розвести. Як це в статті не говориться про правлячі класи? А про що ж тоді говориться? Як це нічого не сказано про зраду українських магнатів (і феодалів взагалі)? Це ж лейтмотив моєї статті. Як це нема тих, хто "за" Росію? А Золотаренки, Богданович-Зарудний, Брюховецький, Самойлович, Кочубей, Іскра і т. д.? Та й Виговський, Дорошенко й Мазепа до певного моменту були "за" Росію, тобто орієнтувалися на царський уряд і шукали його підтримки.

В статті дійсно не згадуються Розумовський і Безбородько, бо перший висунувся і став магнатом в середині XVIII ст., за Єлизавети Петрівни, а брати Безбородьки пішли вгору ще пізніше – в кінці століття, за Катерини II, Павла І і особливо – Олександра І. Але в ній є дещо більше – реальні факти, хронологічно ближчі до Переяслава, зокрема, прагнення Виговського, Тетері, Зарудного захопити з ласки царського уряду маєтності, причому – з посиланням на конкретні документи (с. 67).

Мені закидають, ніби я стверджую, що Росія в XVII ст. була більш відсталою економічно, аніж Україна. Але нічого подібного я не стверджую; це знову-таки чистісінькі домисли моїх опонентів. Жоден з них не навів жодного конкретного уривку з статті, з якого випливав би подібний висновок. Насправді я пишу про зовсім інше – про наявну недооцінку економічного розвитку України, але без будь-якого протиставлення його розвитку інших країн. Точно те саме я міг би сказати і стосовно економічного розвитку Росії.

Про те, що і Росія, і Україна (як і весь схід Європи) відставали від Заходу, спеціально говорити не доводиться – це загальновідомо і завжди

відзначається в літературі. Справа, однак, в ступені тої відсталості; чи дійсно Росія і Україна були настільки імпотентними в своєму соціально-економічному розвитку, як це було прийнято вважати в 30-ті роки, і як це подекуди дехто схильний вважати й нині?

Переважна більшість радянських істориків вважають за необхідне переглянути цю традицію. Я належу до їх числа. Свого часу я, разом з В. Й. Довженком, виступив проти безпідставного "спізнення" феодалізму в нашій країні, обґрунтувавши дату IX ст. як початок феодальної доби (замість поширеної на той час дати XI ст.). Ця теза, як відомо, була прийнята радянською історіографією. Так само я думаю, що й дата генезису капіталізму в нашій країні штучно завищена. І це не моя персональна, "дилетантська" думка – багато фахівців, які спеціалізуються в цій галузі, приходять до такого ж висновку. Пошлюся хоча б на підручник з історії народного господарства України В. О. Голобуцького – там йдеться про ті ж соціально-економічні процеси, що і в моїй статті.

Присутнім (зокрема, Ф. П. Шевченку і Ф. Є. Лосю), очевидно, добре відомо, що зараз в нашій науці точиться гостра дискусія про час, відколи слід починати капіталістичну формацію в Росії (в тому числі і на Україні). Амплітуда коливання – два століття: від XVI до XVIII; – нині, мабуть, вже ніхто не наважиться твердити, що російський капіталізм почав формуватися лише після реформи 1861 р. Нагадаю, що влітку 1965 р. в Москві відбулася спеціальна нарада з тієї проблеми, яка показала наявність серйозних розходжень у поглядах радянських істориків.

Д. П. Маковський, наприклад, твердить, що капіталізм в Росії сформувався вже в XVI ст. Його погляди, правда, викликають гостру критику, але не можна заперечувати, що принаймні про певні елементи, певні тенденції буржуазного розвитку в цей час говорити і можна і потрібно. З другої сторони, ряд істориків (наприклад, С. О. Шмідт) вважають, що в російській економіці буржуазні тенденції в XVI ст. були виявлені сильніше, аніж у XVII ст. Це теж скидати з рахунку не слід: адже історичний процес – річ складна і багатолінійна. Небезпечні соціальні експерименти Івана Грозного, реакційне законодавство Бориса Годунова, спрямоване на посилення кріпацтва; нарешті Смута як реакція на це законодавство – все це спричинилося до руйнування продуктивних сил, а відтак і до затримки історичного поступу.

На Україні прогрес теж був штучно затриманий, але внаслідок інших причин (польсько-шляхетське панування); однак це не дає підстав заперечувати будь-які прогресивні тенденції в соціально-економічному розвитку. Нагадаю Ф. Є. Лосю, зокрема, що при обговоренні розділу про передпролетаріат для двотомної "Історії робітничого класу Української РСР" він сам висловився на підтримку тези про порівняно ранній початок капіталізму на Україні, зародки якого, в кожнім разі, існували *до* XVII ст. Це обговорення відбулося в 1966 р., тобто саме тоді, як писалася моя стаття!

Якщо я говорю про буржуазні елементи в економіці України кінця XVI – першої половини XVII ст., то звідси аж ніяк не випливає її перевага перед Росією тих же часів. Історичний процес діяв і там, і там, і приблизно в тих же хронологічних рамках.

Ф. Є. Лось закидає мені, ніби я стверджую, що Україна в XVII ст. була країною капіталістичною. Нічого схожого в статті немає. Я вже говорив, що в сучасній історіографії немає єдиної думки про час, відколи слід починати капіталістичну формацію в нашій країні (маючи на увазі і Росію, і Україну). Я не можу бути суддею в цій полеміці, особливо враховуючи складність проблеми. Тому я висловлювався дуже обережно, говорячи лише про *буржуазні тенденції* в економіці України тих часів.

Слід зробити й наголос на термінології: я говорю про *буржуазні*, а не *капіталістичні* тенденції. Це не одне й те ж – адже, крім капіталістів, тобто тої частини класу, яка експлуатує у великих масштабах найману працю, є ще й *дрібна буржуазія* – великий прошарок дрібних власників-товаровиробників, які існують за рахунок переважно своєї праці. В статті сказано: "Феодальні відносини тут (на Україні XVI–XVII вв.) становили лише верхній шар соціальної структури, крізь який дуже сильно пробивалися нові буржуазні (точніше – дрібно-буржуазні) тенденції" (с. 49). В іншому місці йдеться про "розпад феодальної системи і активний розвиток буржуазних відносин" (с. 51) і т. д.

То чи варто приписувати статті те, чого в ній немає?

Наука не стоїть на місці. З того часу, що минув від написання моєї праці, чимало зроблено і щодо вивчення економічного розвитку України XVI–XVII ст. Так, наприклад, в 1966 р. я констатував, що рання українська мануфактура лишається зовсім недослідженою. Зараз з'явилися гарно виконані роботи О. М. Пономарьова, присвячені цій темі. Нині вже не може бути жодних сумнівів щодо розвитку мануфактурного виробництва на Україні в другій половині XVI та в першій половині XVII ст.

Звичайно, з приводу того чи іншого питання можна сперечатися, – проблема залишається в багатьох аспектах дискусійною. Можна брати під сумнів ті або інші матеріали, але за всіх умов робити це слід на належній науковій основі.

Це підкреслити доводиться у зв'язку з випадом Г. Я. Сергієнка проти О. С. Компан. В своїй статті я використав одержані нею цифри щодо чисельності міського населення на Україні в XVII ст. Ці цифри Г. Я. Сергієнко називає "побудованими на піску". Я вважаю цю заяву непристойною. Книга Компан написана на базі вивчення архівних першоджерел. Вона була видана 1964 року з грифом Інституту історії, пройшовши нормальний шлях усіх наших видань, – була обговорена і схвалена як відділом історії феодалізму, так і Вченою радою Інституту, належним чином рецензувалася, редагувалася, затверджувалася Головлітом і т. д. На неї були надруковані схвальні відгуки в пресі; автору за неї присуджено вчений ступінь доктора історичних наук.

Я зовсім не хочу сказати, що все в цій книзі бездоганно, і що там не можуть виявитися якісь помилки чи неточності. Але, якщо Г. Я. Сергієнко хоче заперечити подані в ній цифри, він мусить не обмежуватися голослівним наскоком, а реально вивірити ці цифри і показати, на чому саме і чому помилилася авторка. Треба *довести* хибність опублікованих матеріалів, а не протиставляти їм своє "пустопорожнє місце". І вже зовсім безвідповідальною є заява, ніби цифри, опубліковані О. С. Компан, "спрямовані проти возз'єднання" (!?). Мабуть і сам автор заяви не зміг би пояснити дивну логіку свого звинувачення.

Окремо слід сказати про соціальну суть козацтва, про що говорив Ф. П. Шевченко. Ця частина його виступу мене, просто кажучи, вразила.

Ф. П. Шевченко добре знає мою статтю "Походження запорізького козацтва", яка друкувалася в 2-му томі "Середніх віків на Україні", була схвалена свого часу до друку, відредагована Федором Павловичем власноручно, прийнята видавництвом, схвалена Головлітом; здається, навіть був надрукований тираж, – але з готового майже тому статтю вилучили восени 1972 р. у зв'язку з моїм звільненням з Інституту археології.

Головний зміст цієї статті якраз і полягав у обґрунтуванні ранньобуржуазного характеру козацтва як соціального явища. Тоді, до осені 1972 р., Ф. П. Шевченко був досить високої думки про статтю і схвалював її концепцію; тепер він рішуче заперечує проти неї. Чому? Що сталося? Виявлено якісь нові матеріали, що спростовують обстоювану тезу? З'явилися якісь нові ґрунтовні дослідження, що пропонують нову інтерпретацію відомих джерел? Нічого подібного. То як же розцінити цю дивну метаморфозу?

Ф. П. Шевченко твердить: козацтво – феодальний стан. Як це розуміти? Стан епохи феодалізму? Проти цього заперечувати не можна, хоча потрібне істотне уточнення: стан доби *розкладу феодальних і формування капіталістичних відносин*. Таку думку я обстоював у статті "Походження запорізького козацтва", підкреслюючи, що самі хронологічні рамки історичної діяльності козацтва (XVI–XVIII ст.) підтверджують справедливість тези.

Чи, може, йдеться саме про *феодальний* стан, тобто про *клас феодалів*? Але в чому полягала відмінність того "феодального" стану від шляхти?

Я думаю, що за всіх умов проблема класової природи будь-якого стану є актуальною. Козацтво, безумовно, являло собою стан, тобто юридичну категорію. Але хто ж входив до цієї категорії, якою була класова приналежність тих осіб, що складали козацтво? Вірно, що класово чистих станів не буває, але ж принаймні основна маса повинна становити якусь соціальну визначеність.

Найбільш безнадійною річчю буде бачити в козацтві феодалів. Це протиречить самій суті процесу, відбитого у цьому явищі. Козацтво сформувалося саме з *антифеодальних* елементів, переважно – з селян-втікачів, які не мирилися з феодальним гнітом. Воно саме по собі було виявом, формою класової боротьби; утворенням, протиставленим феодальному способу виробництва.

Козацтво не було соціально однорідним; можна виділити в ньому три різні групи (підкреслюю: це зовсім не моє нововведення, це визнають практично всі радянські історики, які займалися проблемою): 1. Козацька верхівка (старшина, заможні козаки), яка експлуатувала найману працю козацької (і не тільки козацької) голоти; 2. Дрібні, особисто вільні виробники – селяни-власники, ремісники, особи, зайняті промислами; всі вони існували за рахунок своєї праці; 3. Козацька біднота, яка не мала власного господарства і змушена була продавати свій труд по зимівниках багатіїв. Коли керуватися марксистською концепцією соціально-економічних формацій, не лишається нічого іншого, як бачити тут вияв буржуазних тенденцій розвитку.

Єдино, кого не можна при всьому бажанні знайти серед козацтва – це феодалів, які експлуатували працю кріпаків; і самих кріпаків, які, потрапивши на Запорожжя, тим самим переставали бути кріпаками. Ми знаємо, що серед козацької верхівки були окремі *вихідці* з шляхти; знаємо також, що деякі магнати (як Дмитро Вишневецький або Остап Дашкович) прагнули поширити свій вплив на козацтво або використати його в своїх інтересах, але й ці спроби не дали (та й не могли дати) серйозних наслідків.

Інша справа, що козацька верхівка, яка внаслідок Визвольної війни висунулася як панівний клас на Україні, почала досить швидко феодалізуватися, – але це вже зовсім інше питання, як і факти нобілітації окремих представників старшини ще за часів феодальної Речі Посполитої.

Перейдемо до питання про культурні зв'язки.

Я уже відзначав, що для моїх критиків властивий антидіалектичний підхід, за яким російська культура (як і українська) розглядається позакласово і позаісторично як така, що завжди, за всіх умов дорівнює собі. Інакше ніяк не пояснити дивне прагнення захистити російську культуру (яку?) від Брайчевського, що нібито її паплюжить.

Я в своїй статті писав лише одне: *в XVII ст.* (саме в XVII!) українська культура була більш розвинена, аніж російська, а тому обґрунтовувати прогресивність Переяславського акту "благотворним впливом високої російської культури" не доводиться. Я вже цитував у зв'язку з цим друге видання I тому "Історії Української РСР", звідки теза про "благотворний вплив" вилучена і замінена тезою про "благотворний взаємовплив". Отже, не я один визнаю хибність критикованої засади.

Тепер мені закидають, нібито я паплюжу велику російську культуру! Теоретична підвалина цих закидів гранично ясна, але не має нічого спільного з марксизмом-ленінізмом. На думку моїх критиків, якщо визнати, що у XVII ст. українська культура стояла вище за російську, то цим стверджується, ніби вона взагалі, завжди, за всіх епох і за всіх умов була вищою; тобто, стверджується принципова перевага української культури порівняно з російською, яка, отже, проголошується ущербною поза простором і часом.

Це – абсолютно неісторичний, антинауковий підхід. Розвиток і української, і російської культури становив собою складний процес, який визна-

чався загально-історичним, насамперед соціально-економічним розвитком українського та російського суспільства. На різних етапах співвідношення культурних досягнень тут і там могло бути різним. В певні епохи російська культура переважала українську, в інші, навпаки, українська демонструвала більш високі темпи поступу. Зводити всю складність процесу до якоїсь єдиної, заздалегідь раз і назавжди визначеної формули неможливо.

Частина критиків намагалася висунути проти мене конкретні аргументи, називати імена і факти, які б мали засвідчити вищий рівень російської культури. Всі вони б'ють мимо цілі, бо стосуються зовсім інших епох.

П. П. Толочко, зокрема, згадував Андрія Рубльова. Але Рублів жив на початку XV ст., тобто за два з половиною століття до Переяславської ради. На той час російська культура справді переживала велике піднесення, зв'язане з враженням від Куликовської перемоги 1380 р. Народ повірив у свої сили, зрозумів, що чорна ніч татарського іга не вічна, що ворога можна перемогти. XV ст. в історії російської культури – справді блискуча пора. Друге дихання переживає літописання, створюються величезні історичні компендії; розвивається публіцистика, відроджується занепала, було, мурована архітектура, розквітає образотворче мистецтво, яке висуває три велетенські постаті – Феофана Грека, Андрія Рубльова, Діонісія. Їхня творчість становила собою найвищий злет середньовічного монументального живопису.

Але в XVII ст. ситуація була зовсім іншою: російська культура в цей час переживала важкі часи, що, поза сумнівом, було продиктовано загальною кризою, про яку вже говорилося. Події середини XVI ст., зв'язані з опричниною та невдалими зовнішньополітичними акціями Івана Грозного, відміна Юр'євого дня, і особливо Смута, що означала поразку прогресивних, антифеодальних сил; феодальна реакція – все це спричинилося до тимчасового застою в культурному житті країни. Заперечувати це не доводиться.

На Україні ж навпаки, у зв'язку з піднесенням антифеодальної та Національно-визвольної боротьби, саме в кінці XVI і в XVII ст. намічається очевидне піднесення культурного життя.

Ф. П. Шевченко згадував Новікова та Радіщева, але це – кінець XVIII ст., катерининські часи. Тоді російська культура знову набирала темпи, висунувши цілий ряд видатних осіб. Крім того, Ф. П. Шевченко обурюється: чому я говорю про Київську академію, а не згадую Московський університет? Знову позаісторична риторика. По-перше, згадую. В статті моїй сказано чітко: "Київська академія до середини XVIII ст. (*до заснування Московського університету*) була єдиним вищим учбовим закладом в Росії і справжнім поставщиком кадрів інтелігенції диля всієї країни" (с. 40).

По-друге, Московський університет було засновано 1755 року*. До епохи, коли відбувалася Переяславська рада, це не має ніякого відношення.

---

* У машинописі помилк. 1754 р. (*прим. ред.*).

Після реформ Петра I російська культура справді почала розвиватися швидкими темпами, але реакція кінця 20-х років та біронівщина знову затримали той процес. По суті, лише від часів Єлизавети Петрівни починається активне зростання, яке на кінець століття дає свої блискучі наслідки.

Від того часу російська культура стоїть набагато вище від української, і заперечувати цей факт не можна. Але так само неможливо заперечувати й той сумний факт, що несприятлива для України зміна була водночас і наслідком занепаду української культури в результаті реакційної політики російського царизму. Цього не розуміють (або роблять вигляд, що не розуміють) мої опоненти, вступаючи цим в конфлікт не тільки зі мною, а й з усією радянською історіографією. Звернімося ще раз до I тому "Історії Української РСР".

В 1-му виданні 1953 р. можна прочитати, зокрема про розвиток письменності: "Лівобережна і Слобідська Україна в першій половині XVIII ст. відзначались відносно високим рівнем грамотності. В більшості сіл були школи, в яких вчилися діти старшини, козаків, а також і селян. В наступні роки кількість цих шкіл у зв'язку з дальшим розоренням і закріпаченням селян та козаків зменшувалась" (с. 373).

Про причини того зменшення сказано глухо – "розорення і закріпачення", обходячи питання, хто це "розорення і закріпачення" здійснював. У 2-му виданні до тексту внесено істотну поправку: "Лівобережна і Слобідська Україна в першій половині XVIII ст. відзначались відносно високим рівнем письменності. У більшості сіл були школи, в яких вчилися діти старшини, козаків, а також селян. Зокрема, на Слобожанщині в 30-х роках налічувалася 131 трирічна церковно-приходська школа. В наступні роки кількість цих шкіл зменшилась. Це пояснюється дальшим розоренням і закріпаченням селян і козаків, *а також колоніальною політикою царизму* (підкреслення моє. – *М. Б.*) (с. 342)".

Отже, і тут редагування тексту здійснено в плані моєї статті. Тим часом, принаймні частина моїх опонентів поставила перед собою невдячну задачу: обілити царизм та його національно-культурну політику: довести, що українська культура не зазнала ніякої шкоди протягом кінця XVII – XVIII ст. Безнадійні спроби, в які, переконаний, і самі критики мої не вірять.

Г. Я. Сергієнко, наприклад, глибокодумно повчає: "Справа не в тому, що заборонялося викладання українською мовою, а в тому, що за феодалізму шкіл взагалі було мало".

Припустимо, що дійсно "справа не в тому, що заборонялося викладання українською мовою", хоча заборона рідної мови уже сама по собі була злочином з боку царизму. Але хіба замість українських шкіл створювалися російські? В. І. Ленін підкреслював як ганебний факт, що на початку XX ст. на Україні було 80% неписьменних – тих, що не вміли читати й писати ані по-українському, ані по-російському. Куди ж поділися ті школи, які були на

Лівобережній Україні в середині XVIII ст.? Значить, справа не в тому, що взагалі "за феодалізму шкіл було мало", а в тому, що внаслідок реакційної політики царизму уже наявні школи на Україні протягом другої половини XVIII та XIX ст. в більшості було ліквідовано. Про це говорив В. І. Ленін, про це говорять і автори I тому "Історії Української РСР". Не розумію тільки, чому мої опоненти вогонь своєї критики спрямували проти мене й моєї статті, де повторюються, зрештою, загальновідомі речі.

Справа доходить до анекдотів, як це трапилося, наприклад, з Павлом Алепським. Бідного мандрівника ганили і Ф. Є. Лось, і Ф. П. Шевченко, і Г. Я. Сергієнко. Говорили і про те, що записки Алепського – недостовірне джерело, і що він чужинець (ну то й що? Як чужинець, то обов'язково бреше?), і що він на Україні був проїздом, і що писав свій твір, аби Україна комусь (кому?) сподобалась, і що він "перехльостував", і т. д., і т. п.

Все це, однак, начисто розбивається об одну "маленьку" обставину: в моїй статті *немає* посилань на П. Алепського як на джерело. Це посилання є в праці В. І. Леніна, велику цитату з якої я дослівно навожу на с. 36–38. Це – написана В. І. Леніним промова, яку Г. І. Петровський мав проголосити в державній Думі 1913 року. З пісні, як кажуть, слова не викинеш. Цитуючи Леніна, я процитував і слова про Алепського. Якщо мої опоненти незгодні з цією частиною цитати, їм слід адресувати свої заперечення не мені, а Леніну. Але з цього нічого не вийде: В. І. Ленін як людина, що добре володіла методом історичного дослідження, не покладається на саме тільки свідчення мандрівника, хоча б і сучасника. Далі він наводить точні цифри, запозичені з переписних документів: в 40-х роках XVIII ст. на Полтавщині та Чернігівщині в 1034 селах було 866 шкіл; одна школа припадала на 746 душ населення.

Що ж, будемо заперечувати і ці матеріали? А тим часом, вони дуже близькі до свідчень П. Алепського – майже суцільна початкова письменність на Україні у XVIII ст. Зрештою, ці цифри добре відомі і фігурують в усіх загальних курсах.

П. П. Толочко шукає в моїй статті протиставлення українського народу російському – в тій частині, де говориться, що царизм душив народні повстання на Україні руками російських селян (с. 30–31). Так хіба ж це я "протиставляю"? Це царизм нацьковував народи один на одного, примушуючи одних виступати в ролі катів для других. У Петра Петровича виходить досить наївно: тільки російський народ протиставляється українському. Та хіба ж справа в цьому? Я писав про український народ, що ставав жертвою царизму (саме *царизму*, це підкреслено в тексті), тому що стаття присвячена питанням історії України. Але ж це саме можна сказати про будь-який інший народ, що входив до складу Російської держави. Можна, наприклад, твердити (і це буде правильно), що царизм робив українських селян катами, скажімо, північнокавказьких народів, бо українські рекрути змушені

були (ясно, не з своєї волі) брати участь у війнах миколаївських часів на Кавказі. Та й сам російський народ не становив в цьому відношенні винятку: його революційна боротьба теж придушувалася руками одягнутих в мундири представників різних народів і націй.

Нагадаю П. П. Толочкові, що з приводу цього писав В. І. Ленін: "Проклятый царизм превращал великороссов в палачей украинского народа, всячески вскармливал в нем ненависть к тем, кто запрещал даже украинским детям говорить и учиться на родном языке" (*Ленин В. И.* Полн. собр. соч. – Т. 25. – С. 74). Текст в моїй статті є не більше, як парафразою ленінського тексту; тому закид П. П. Толочка спрямований не так проти мене, як проти Леніна.

Але всі рекорди побиває Г. Я. Сергієнко. Звернувшись до виразу "теорія про месіанську роль Росії" (мимохідь згаданого в моїй статті), він заявляє: "це – наклеп на російський народ" – аби "принизити Росію, кинути на неї тінь" (!). Можна тільки дивуватися, наскільки мій опонент заплутався у простих речах.

Що саме становить наклеп на російський народ, *що* принижує Росію і кидає на неї тінь? "Теорія про месіанську роль Росії"? Цілком згоден, для того і згадав цей термін, щоби відкинути те, що ним позначено. Чи те, що хтось виявляє незгоду з цією "теорією", бере її під сумнів? Тоді можу тільки поспівчувати Г. Я. Сергієнку, – до добра його така позиція не доведе.

Я ніколи не вважав і не вважаю, що Росія була ворогом України, або що тісні взаємини з Росією заважали Україні розвиватися. Зовсім навпаки. Але я твердив і тверджу, що російський царизм був ворогом як України, так і Росії, і що його реакційна політика справді заважала Україні (як і Росії) нормально розвиватися.

З такої позиції я оцінюю і Переяславський акт 1654 року. З приводу цього під час обговорення висловлювалися найприкріші непорозуміння. Мені приписують, що я взагалі негативно ставлюся до Переяславської ради і до переходу України з складу Польщі до складу Росії. Ось характерні висловлювання з цього приводу:

Ф. Є. Лось: Брайчевський оцінює Переяслав негативно, нічого позитивного у приєднанні не бачить.

Р. Г. Симоненко: Брайчевський виступає проти возз'єднання, яке нібито завдало великої шкоди Україні.

П. М. Калениченко: Брайчевський намагається довести, що Переяславська рада мала негативне значення, призвела до економічного і культурного занепаду України і т. д.

Але нічого подібного в статті немає; все це – довільні домисли моїх критиків; вони роблять з тексту такі висновки, які з нього аж ніяк не випливають. Жодним словом я не говорив, що Переяславський акт потребує негативної оцінки. Жодним словом не стверджується в статті, що саме цей акт завдав великої шкоди Україні або призвів до її економічного та культурного зане-

паду. Навпаки, підсумовуючи сказане в статті, я писав у самому кінці: "В січні 1954 р. Українська держава добровільно визнала протекторат Московської держави і увійшла до її складу на умові точно визначеної автономії. Це був акт приєднання Української держави до Російської" (с. 73).

Хіба це негативна оцінка? Хіба може людина із здоровою психікою вважати, що добровільне приєднання на умовах "точно визначеної автономії" становить собою щось погане; щось таке, що підлягає засудженню? Хіба може хтось подумати, що "умови точно визначеної автономії" (та ще для XVII ст.!) – це не видатне досягнення України, не позитивне завершення Народно-визвольної війни?

Далі говориться ще ясніше: "В 1667 р. царський уряд зрадив угоду, досягнуту за 13 літ до того в Переяславі, і уклав з Річчю Посполитою договір про територіальний поділ України між Польсько-Литовською і Російською державами, внаслідок якого Лівобережна Україна розглядалася царським урядом як завойовані (чи відвойовані) землі. Отже, це був акт загарбання лівобережних земель України російським царизмом, вияв колоніалістських тенденцій, притаманних для нього на протязі усього його існування" (с. 73–74).

Чи можна висловитись ясніше і категоричніше? Прямо сказано, що негативний зміст має не акт об'єднання двох народів, а реакційна колоніальна політика царизму. Більше того, підкреслено, що ця реакційна політика не тільки не випливає з Переяславського акту, не тільки не є його *закономірним* результатом, а протистоїть йому, є *зрадою* Переяславського акту! То як же можна приписувати мені "негативну оцінку возз'єднання"?!

Я не розглядаю в своїй статті Переяславську раду та її ухвалу докладно і всебічно. Критикуючи деякі неправильні засади, наявні в літературі, заперечуючи проти однобоких формулювань, я не пропоную замість них завершеної і послідовно викладеної концепції. Я не обґрунтовую докладно позитивне значення тої події в історії українського народу. Все це не входило в мої завдання, і Ф. Є. Лось не має абсолютно ніяких підстав судити про те, що я бачу і чого не бачу в Переяславському акті, бо про це я попросту в статті не писав. Але ж він не має й ніяких підстав приписувати мені негативну оцінку, коли її не викладено в тексті статті. Там йдеться про неточності чи неправильні формули, допущені в нашій історіографії, але це не уповноважує на протиставлення моїх поглядів поширеній концепції. Ті неточності й неправильні формули протирічать не тільки моїм поглядам, а й загальновизнаній платформі радянської історичної науки. Отже, я не тільки не виступаю проти радянської історіографії, а навпаки, захищаю її від наявних збочень.

Я вважаю, що Переяславська рада була актом прогресивним і відіграла позитивну роль в історії України. Але ця прогресивність і ця позитивність визначалася не тими моментами, про які йдеться у критикованих мною

заявах. Не можна просто твердити, що, "возз'єднавшися з Росією, Україна врятувала себе від поглинення панською Польщею". Треба розкрити цю тезу, роз'яснити, *чим конкретно* приєднання до Росії було для України *кращим* за повернення під владу Польщі. Інакше ми неминуче прийдемо до думки про якусь обраність Росії, про її "месіанську роль". Одне з двох: або теза ця може бути роз'яснена в суворих і точних поняттях марксистської історичної науки, або ж вона перетворюється на трансцендентальний постулат, від якого – прямий шлях і до містицизму, і до ідеї "богообраності" і т. п.

А роз'яснити тезу (якщо ми хочемо лишитися марксистами) може тільки класовий, соціально-історичний аналіз. До цього я й закликаю, хоча з моєї сторони було б надто самонадіяно давати якісь остаточні рецепти і формулювання на всі випадки.

Я вважаю, що Переяславський акт був прогресивним актом і заслуговує на позитивну оцінку тому, що він увінчав собою Народно-визвольну війну 1648–1654 рр. проти шляхетсько-магнатської Польщі. Завдяки цьому акту Україна зберегла на досить тривалий час всі *основні* здобутки тої боротьби, – і цим, а не чимось іншим, визначається те, що наступний час для Лівобережної України, яка залишилася в складі Росії, був часом піднесення всіх сторін суспільного життя.

Вище я вже наводив порівняння текстів 1-го видання I тому "Історії Української РСР" (1953) і другого видання того тому (1967). З нього випливає, що ті поправки, на необхідності яких я наполягав, здавалися необхідними не тільки мені, і так чи інакше стали фактом радянської історіографії. Тому зовсім не відповідає дійсності твердження Р. Г. Симоненка, що "в оцінці возз'єднання автор розійшовся з радянською наукою", або заява Г. Я. Сергієнка, що "колишній член колективу Інституту історії не згоден з глибоким і всебічним висвітленням проблеми в радянській історичній науці".

Наскільки "глибоко" і наскільки "всебічно" було висвітлено цю проблему на час написання статті видно хоча б з того, що 80% тексту I тому "Історії Української РСР", безпосередньо присвяченого цьому питанню, довелося взагалі вилучити з нового видання.

Що ж протиставляють критики моїй концепції соціально-класової (а не націоналістичної) оцінки Переяславського акту? Боюся, багато з того, що говорилося в ході обговорення, рішуче розходиться з марксизмом-ленінізмом і становить собою безперечний крок назад у порівнянні з другим виданням "Історії Української РСР".

Класовий аналіз у цих виступах гранично змазано; замість того, щоб поглибити і розвинути те, про що я говорив у своїй статті, і те, що відбилося в переробленому I томі "Історії Української РСР", мої опоненти пропонують повернутися до давно засудженої націоналістичної концепції "єдиного потоку". У одних (як, наприклад, у Ф. П. Шевченка) ця тенденція виступає завуальовано, у інших (Р. Г. Симоненко, Г. Я. Сергієнко) – більш-менш відверто.

Ф. П. Шевченко підкреслював, що Переяславський акт – не справа царя і Б. Хмельницького. В основі це вірно, хоча й потребує уточнення: *не тільки* царя й Хмельницького. Ще точніше: Хмельницький і цар нічого б не вдіяли, якби український народ був *проти* прилучення України до Росії. Далі Ф. П. Шевченко справедливо твердить: на Україні в середині XVII ст. були різні класи, різні стани, але всі вони "були за возз'єднання", *не дивлячися на їхні класово різні інтереси.*

Ось класичний зразок формального, позаісторичного мислення. Якщо історик хоче бути марксистом, він не може казати: "не дивлячися на класові інтереси", – бо саме в цих класових інтересах – суть справи. Вірно, що ідея російського протекторату користувалася популярністю в усіх соціальних верствах тогочасної України (хоча, звичайно, були й окремі противники її, яких, зрештою, неважко назвати по іменах – наприклад, Іван Богун). Але кожний стан, кожний клас по-своєму розумів об'єднання, вкладав у нього інший зміст. Зараз не місце докладно говорити про це, тим більше, що сам Ф. П. Шевченко розглядав це питання в своїй монографії 1959 р., але не можна не підкреслити ту різницю, яка існувала в підході до проблеми з боку народних мас і шляхетсько-старшинської верхівки, очолюваної Б. Хмельницьким.

Народ сподівався, що, увійшовши до складу Російської держави, Україна навіки покінчить з ненависним магнатським ярмом і важким національним гнітом; що цей акт увічнить і збереже всі основні здобутки Визвольної війни – як по лінії національного, так і по лінії соціального визволення; що централізована державна влада царського уряду зможе приборкати свавілля панства (включаючи сюди і старшину), що залишилося на Україні.

Натомість шляхетсько-старшинська верхівка сподівалася знайти в особі царського уряду надійного і достатньо сильного захисника своїх класових інтересів – і не тільки проти магнатської сваволі, а й проти волелюбних прагнень власного народу.

По суті, в Переяславі відбувалися дві ради – поки на майдані народні маси раділи з приводу братського єднання двох народів, за кулісами йшов відчайдушний торг між козацькою старшиною і представниками московського уряду, наслідком якого були "Березневі статті". Класовий зміст їх добре відомий усім, переказувати його немає потреби. Не мій винахід, що статті ці мали на меті забезпечити на Україні збереження станово-феодального ладу, тобто гарантувати класові інтереси української шляхти і старшини за рахунок народних мас.

Я вважаю, що забувати чи замовчувати цю сторону справи історик-марксист не може, не має права.

Р. Г. Симоненко питає сам себе: "Що таке Переяслав – об'єднання народів чи класів?" І сам собі відповідає: "Це – об'єднання народів, які складаються з різних класів". Ще відвертіше формулює цю думку Г. Я. Сергієнко: "Непра-

вильно відривати уряд Росії від російського народу і українську старшину від українського народу".

Дуже красиво виходить: класовий мир у XVII ст.! Зворушлива гармонія інтересів царя і бояр з кріпаками і феодалізованої старшини з поспільством, яке вона прагнула перетворити на кріпаків! За всі злочини царизму мусить відповідати російський народ, а сам царизм може сховатися за широку народну спину.

А от із старшиною у Г. Я. Сергієнка кепсько виходить. Якщо розглядати її у зворушливій єдності з народом, то логічно виникає питання: а як бути з такими репрезентантами старшини, як І. Виговський, П. Тетеря, І. Мазепа та ін.? "Відривати" чи не "відривати"? А як "відривати", то чому? Тільки тому, що вони виступили проти російського підданства? Отже, тих, хто орієнтувався на царизм, "відривати" не можна, а тих, хто озирався на когось іншого, – скільки завгодно? Чудо, а не концепція! Ось вам справжній націоналізм в його відвертому, нічим не прихованому вигляді.

Як же було насправді?

Вірно, що і український, і російський народи складалися з різних класів, в тому числі й антагоністичних; отже, об'єднання цих народів було водночас об'єднанням класів. Але класова суть процесу, класовий антагонізм зберігався. Наївно думати, що українські феодали прагнули об'єднатися з російськими кріпаками, а українські посполиті селяни – з російським боярством. Феодали об'єднувалися з феодалами, селяни з селянами. Вся біда тільки в тому, що перший альянс силою цілком зрозумілих умов класового суспільства був річчю цілком реальною, тоді як другий становив собою радше прекрасну мрію.

Про це говорив Р. Г. Симоненко, тільки заходячи не з того боку, як слід: всі народи Російської імперії відчували себе частиною Росії, тільки не Росії царської (тобто реальної), а "омріяної" (тобто, реально неіснуючої).

Так можна зайти далеко. Мене обвинувачують у "неісторичному підході", а як назвати таке перло? Якщо історик буде рівнятися не на реальну історичну дійсність, а на чиїсь мрії, то що з цього вийде? Чи приймає Рем Георгієвич ленінську формулу про царську Росію як про "тюрму народів"? Що стосується мене, то я в своїй статті писав саме про реальну, царську, феодальну, боярську, кріпосницьку Росію, а не про ідеальну, вимріяну чи вигадану.

Я думаю, що Р. Г. Симоненко мав би більше рації, коли сказав би, що український народ в основній своїй масі мріяв про вирішення головних соціальних проблем в масштабі всієї Російської держави не тільки для себе, а й для російського народу і всіх інших народів, які входили до складу тої держави. І не дуже сподівався на те, що цієї мети він досягне, вийшовши з складу Росії, бо мав чималий історичний досвід і не вірив ані "своїм" феодалам, ані, тим більше, панській Польщі, яка попри все лишалася най-

імовірнішою альтернативою російському протекторату. Але це вже зовсім інша постановка питання.

Найбільш дивовижну позицію висловив Г. Я. Сергієнко, який протягом усього обговорення виступає своєрідним чемпіоном по части фантастики. Для нього Переяславська рада 1654 р. – "тріумф дружби народів". Далі, як кажуть, нема куди.

Подібний конфуз з Григорієм Яковичем трапляється не вперше. Пригадую, навесні 1970 р., на річних зборах Відділу філософії, економіки, історії та права його досить гостро критиковано за монографію про Кирило-Мефодіївське товариство, зокрема, за те, як там висвітлювалося національне питання. Тогочасний директор Інституту історії А. Д. Скаба тоді говорив, що, як повірити Г. Я. Сергієнку, то В. І. Леніну і комуністичній партії не було жодної потреби займатися тим питанням, бо все вже було розв'язане кирило-мефодіївцями. На жаль, мій нинішній опонент нічому на навчився, і сьогодні стверджує "тріумф дружби народів" в середині XVII ст.

Я вважаю подібні твердження не просто історично безграмотними, а й політично шкідливими. Вони дискредитують нашу національну політику, змазують всесвітньо-історичне значення ленінської програми з національного питання та її втілення в життя. Я писав у своїй статті 1966 року і хочу ще раз повторити: "Говорячи про "*споконвічну* дружбу" народів царської Росії, допускаємо велику теоретичну помилку, проектуючи в далеке минуле сучасну ситуацію. В якійсь мірі це має характер і політичного ляпсусу, оскільки принижує значення Жовтневої революції, що знищила царську тюрму народів разом з її національними протиріччями. Справжнім творцем і основоположником її є комуністична партія, В. І. Ленін. Органічний інтернаціоналізм трудящих мас, що стихійно виявляє себе у практичному, повсякденному житті (чимало прикладів цього виявлення демонструє й історія України: досить згадати спільні походи донського і запорозького козацтва, участь українців у соціальних рухах в Росії, а росіян – на Україні, інтернаціональний склад запорозького козацтва і т. д., і т. п.), лише комуністичною свідомістю був піднесений до рівня ідеологічного і політичного принципу, виявом чого і є те, що ми називаємо зараз дружбою народів, і що є одним з найвеличніших досягнень сучасної епохи" (с. 32).

Цей уривок було вилучено з закордонного видання з цілком зрозумілих причин. Тому мої критики (крім тих, що читали статтю ще в рукопису після її написання), природно, його не знали. Перед початком обговорення, однак, я зачитав цей уривок до відома учасників (Р. Г. Симоненко не зрозумів сенсу цієї заяви і недоречно говорив про 95% тексту, залишеного зарубіжними видавцями). На жаль, мої зусилля лишилися марними і мої критики продовжують обвинувачувати мене у "підриві дружби народів СРСР", який я нібито здійснюю методом критики... *російського царизму* (!). Мені лишається тільки жалкувати з цього приводу, бо кращого подарунку націоналістам, аніж такі обвинувачення, важко собі й уявити.

До питання про оцінку Переяславського акту безпосередньо стосується і ряд інших питань, зокрема – питання про оцінку особи Б. Хмельницького та його ролі в історії України. Але тут мої критики розійшлися в своїх твердженнях.

Ф. Є. Лось не закидав мені *неправильну* оцінку Хмельницького, а навпаки, образився за українську радянську історіографію: мовляв, я зводжу на неї наклеп, приписуючи їй ідеалізацію того діяча. Сам Ф. Є. Лось вважає, що ніякої ідеалізації немає, що мої конкретні зауваження в адресу опублікованих праць не відповідають дійсності, і на підтвердження своєї тези послався на праці М. Н. Петровського, де класова позиція Б. Хмельницького оцінюється досить критично.

З цього можна зрозуміти, що та оцінка Б. Хмельницького, яка має місце в моїй статті, Ф. Є. Лося влаштовує, що, на його думку, її не можна протиставляти тій, яку прийнято в радянській історіографії, – настільки, що таке протиставлення кваліфікується як наклеп.

Решта учасників обговорення закидали мені негативну (нібито) оцінку ватажка Народно-визвольної війни, причому робили це в надзвичайно енергійних виразах. "Брайчевський паплюжить Б. Хмельницького", – твердить П. М. Калениченко. "Обливає брудом", – додає Р. Г. Симоненко і т. д. Ф. П. Шевченко навіть образився: "За Хмельницького обідно; це – чи не єдиний справді позитивний герой".

Отже, ці критики вважають, що дефініції, які я заперечую, дійсно притаманні радянській історіографії (спростовуючи цим Ф. Є. Лося), але вважають їх цілковито прийнятними, бездоганними; такими, що не потребують ніякого перегляду.

Розглянемо обидва звинувачення в тому порядку, в якому їх подано.

Ф. Є. Лось безперечно має рацію в тому, що радянська історіографія свого часу дуже тверезо і досить критично оцінювала постать Б. Хмельницького. Відзначаючи його величезні й незаперечні заслуги перед історією, вона разом з тим не приховувала й обмеженість класової позиції цього репрезентанта дрібної шляхти і козацької старшини. Зокрема, і в працях М. Н. Петровського особу Хмельницького подано досить об'єктивно і, треба думати, у відповідності з історичною правдою.

Так, у своїй монографії "Визвольна війна українського народу проти гніту шляхетської Польщі і приєднання України до Росії" він писав: "Оцінюючи роль Хмельницького, ми не повинні забувати того, що він був козацький старшина – феодал, тісно зв'язаний з шляхетським середовищем, що він провадив класову соціальну політику козацької старшини, що він не ставив завдання звільнити українське селянство від феодальної експлуатації. Не можна забувати, що Богдан поновлював, хоч і не в великій мірі, "послушенство" селян на Україні державцям і манастирям, старшині, шляхті, жорстоко придушуючи всякі спроби протесту проти цього і взагалі проти

своєї соціальної політики. Не повинні ми забувати й того, що в часи визвольної війни Хмельницький не раз з тих чи інших тактичних, дипломатичних мотивів, відповідно до своїх стосунків з шляхетською Польщею, проливав кров українського народу, караючи повстанців проти шляхти" (с. 242).

Далі дослідник відзначає деспотичні замашки Б. Хмельницького, його нетерпимість до будь-яких проявів опозиції, його "непотизм" ("висування, незалежно від здібностей, своїх родичів") і т. д. "Але, – підкреслює М. Н. Петровський, – не ці моменти визначають місце його (Б. Хмельницького) в історії України".

Але коли було видано цю працю? 1940 року, в серії "Нариси з історії України". Короткий курс "Історії України", який містив таку ж характеристику Хмельницького, вийшов у світ 1941 р., І том чотиритомної "Історії України" – 1943 р. Після 1947 р. становище змінилося. Нагадаю, що ідеалізація Б. Хмельницького була одним з головних закидів до докторської дисертації О. К. Касименка. І в інших тогочасних виданнях (я їх цитую в статті) дефініції серйозно змінилися; зокрема, все, що стосувалося класової позиції Б. Хмельницького, затушовувалося. Цей представник козацької феодальної верхівки перетворився на "вірного сина народу" і "виразника його заповітних дум і прагнень".

Можна було б знову звернутися до конкретних текстів, але в цьому немає потреби, оскільки переконливу відповідь Ф. Є. Лосю дали інші учасники обговорення, які наочно продемонстрували оту тенденцію до нестримної ідеалізації Б. Хмельницького – при повній відсутності марксистського класового аналізу.

М. Н. Петровський писав свою працю в кінці 30-х років, протиставляючи її більш ранній тенденції, властивій для радянської історіографії 20-х і початку 30-х років, – тенденції оцінювати Хмельницького суто негативно. Тому, відзначаючи слабкі риси видатного діяча, він особливо підкреслював загально позитивний характер його діяльності.

Я писав свою статтю 1966 року, спрямовуючи її проти діаметрально протилежної крайності, проти тенденції до надмірної ідеалізації Хмельницького, до приховування і замазування слабких сторін його діяльності. Тому, природно, я підкреслював саме ці негативні сторони, вважаючи, що позитивний бік в наявних публікаціях викладений вичерпно. Але ніде, ані в обговорюваній статті, ані деінде я ніколи не оцінював Хмельницького негативно, а тим більше не "паплюжив" його і не "поливав брудом". Жоден з учасників обговорення не спромігся навести бодай би одну цитату з моєї статті, жодного конкретного прикладу того "поливання", того "паплюження".

Але я можу навести, натомість, текстуальні свідчення протилежного. В своїй статті я писав: "Богдан Хмельницький був справді видатним діячем свого часу і народним героєм – в тій мірі, в якій він підняв і очолив повстання проти шляхетської Польщі, здобув цілий шерег блискучих перемог і забезпе-

чив визволення України з-під польсько-шляхетської неволі. Завдяки цьому він заслужив вічну славу і подяку українського народу, що знайшла свій вираз в численних героїчних піснях і думах, присвячених преславному ватажку народної боротьби" (с. 55).

Це називається "поливати брудом" і "паплюжити"? А по-моєму, це – найвища оцінка, яку від історика-марксиста може дістати історичний діяч, репрезентант панівних класів.

В одному-єдиному місці у мене застосовано вираз "напівгерой-напівзрадник". Але цей епітет віднесено не до реального, історичного Б. Хмельницького, як ми його уявляємо та оцінюємо нині, а до *літературного образу* Хмельницького в творчості Т. Г. Шевченка. Так його оцінював великий поет; з ним можна погоджуватися або не погоджуватися, але не можна за його погляди лаяти мене.

М. Ф. Котляр казав: прогресивність Б. Хмельницького полягає в тому, що "він, хоча й був феодал, але очолив народний рух". Це прямо взято з моєї статті, майже цитата. Саме так я і ставлю питання. Не можна забувати ані того, ані другого, інакше наша оцінка буде однобічною.

У моїх критиків виходить так: якщо загалом діяльність Б. Хмельницького потребує позитивної оцінки, то боронь Боже робити якісь закиди в його адресу; боронь Боже відзначати якісь слабкі місця в його позиції; боронь Боже критично ставитися до будь-яких його акцій чи замірів. Така позиція не є ані науковою, ані історичною. Вона не має нічого спільного з діалектикою, з марксизмом-ленінізмом. Марксизм-ленінізм вимагає від нас конкретно-історичного аналізу, вимагає реально оцінювати як сильні, так і слабкі риси тої чи іншої особи. В. І. Ленін був безпощадним навіть до найближчих своїх друзів та сподвижників, коли вони помилялися; не прощав їм жодної похибки. То як же можна закривати очі на *класовий* характер позиції Хмельницького, закривати очі на той аспект його діяльності, який ішов урозріз з інтересами мас, виказував *непослідовність* Хмельницького, його нездатність повністю і до кінця зв'язати свою долю з народними масами? Марксизм-ленінізм вчить, що історію не можна ані покращувати, ані погіршувати; мої ж критики вимагають підфарбовувати факти в бажаний колір, а то й зовсім приховувати їх, робити вигляд, ніби їх не було.

Р. Г. Симоненко казав: навіть (це "навіть" просто неперевершене!) націоналісти не лають Хмельницького, не обливають брудом. Ще б пак! Націоналісти (правда, не всі) підносять Хмельницького на щит як творця "надкласової Української держави". І в цьому вони цілком одностайні з Р. Г. Симоненком та Г. Я. Сергієнком, які стверджують зворушливе єднання шляхти й старшини з українським народом, а царського уряду – з російським народом. До марксизму, звичайно, це ніякого відношення не має.

Лише як курйоз можна сприйняти твердження, ніби я виступаю проти заснування Ордену Б. Хмельницького в період Великої Вітчизняної війни

(Ф. П. Шевченко, Р. Г. Симоненко. Г. Я. Сергієнко). Це було б смішно, якби не було сумно. В моїй статті про орден згадується лише один раз і лише у зв'язку з деякими публікаціями, які з'явилися у зв'язку з його заснуванням (с. 54–55). Тоді в нашій пресі писалися, наприклад, такі речі: "В жилах нашого народу тече, буяє, кипить гаряча кров Богдана Хмельницького". Ви вважаєте, що подібні формулювання можливі в літературі, яка претендує називатися марксистською? Я вважаю, що ні. Можна (з певною натяжкою) говорити, що в жилах Богдана Хмельницького текла кров українського народу, а не навпаки. Навпаки – виходить очевидна нісенітниця. Але ж сам орден тут ні при чому: безглузда заява журналіста аж ніяк не бере під сумнів доцільність його заснування.

Другим питанням, безпосередньо зв'язаним з оцінкою Переяславського акту 1654 р., є питання про можливі альтернативи цьому актові. Частково про це я уже говорив: мудрувати з цього сюжету досить важко, бо тут ми вступаємо в сферу "що було б, якби було" (проти чого я рішуче заперечую).

Нам важко судити про те, що було б, якби Україна замість російського протекторату опинилася під владою, скажімо, Польщі або Туреччини. Можна сміливо твердити, що і польське, і турецьке панування обіцяло Україні набагато гірші умови історичного розвитку, аніж російський протекторат, але жоден серйозний історик не може цим задовольнитися. А раптом якась з цих альтернатив, саме силою своєї негативності, несприятливості, викликала б новий спалах визвольної боротьби, піднесла б її на новий, вищий етап і забезпечила б досягнення більш радикальних соціальних наслідків? Гадати можна як завгодно, наука ж вимагає твердих критеріїв.

Вступаючи на такий шлях, ми пориваємо з реальним історичним дослідженням і вдаємося до цілком довільного фантазування. Тому в моїй статті нічого подібного немає, і зовсім даремно учасники обговорення приписують мені "західну орієнтацію" чи "західну тенденцію". Про це говорили М. Ф. Котляр та П. П. Толочко, правда, із застереженнями, натяками: мовляв, "може союз із Польщею чи Швецією був би кращим" і т. д. Ф. П. Шевченко, М. Ф. Котляр, Г. Я. Сергієнко у зв'язку з цим прагнули мене переконати в тому, що із західними державами Україні було б гірше. При цьому вони посилалися на приклад Галичини.

Всі ці закиди, знову-таки, є прикрим непорозумінням: ніякої прозахідної "орієнтації" чи "тенденції" в статті немає. Все це теж довільні інтерполяції моїх опонентів, які зовсім безпідставно приписують їх мені. Не розумію, до речі, чому зара́з мені не приписали ще й "просхідну" тенденцію – адже я згадую не лише Виговського чи Мазепу, а й Дорошенка і Петрика, які орієнтувалися на Туреччину та Крим.

Я вважаю, що міркування з приводу: з ким Україні було б краще – з Росією, Польщею, Туреччиною і т. д., – лежать поза сферою історичного дослідження, історичної науки. Тут можливі будь-які курйози, будь-які

парадокси. Ленінградський сходознавець Л. М. Гумільов, наприклад, вважає, що Русь припустилася фатальної помилки, ступивши на шлях боротьби проти монгольського іга, що їй було б значно вигідніше і перспективніше підтримувати союз з Ордою.

Все це базується на принципі "що було б, коли було" – бо реальним, звичайно, може бути один варіант; всі інші – гадання на кавовій гущі. Ми не знаємо, що було б з Україною, коли б вона опинилася під турецьким, польським чи ще якимсь панування.

В моїй статті нема ніяких натяків на щось подібне; в ній є дещо зовсім інше і цілком реальне. На с. 43–44 я кажу про те, що серед української правлячої верхівки в другій половині XVII ст. існували і пропольська, і протурецька, і прошведська партії. І це – безсумнівний історичний факт, який не заперечують і мої опоненти. Не заперечують вони й того, що цей факт був до певної міри *стримуючим* моментом для антиавтономічних замірів царизму.

Але ніде, жодним словом я не казав, що ці партії заслуговують схвальної оцінки, що репрезентована ними політична платформа була краща за проросійську. Нічого подібного, при всьому бажанні, знайти в моїй статті неможливо.

Ф. П. Шевченко, як сказано, посилався на приклад Галичини, аби довести, що царська Росія була для України кращою альтернативою, аніж західні держави. Про це ж говорили М. Ф. Котляр та Г. Я. Сергієнко. В принципі проти цієї тези заперечувати не доводиться, тільки приклад Галичини тут навряд чи буде вичерпним аргументом.

По-перше, ми не знаємо, що було б з Галичиною, коли б вона не виявилася відрізаною від основної України державним кордоном.

По-друге, говорити про відсталість Галичини порівняно з Наддніпрянською Україною слід дуже і дуже конкретно – тобто для якої доби і відносно яких сторін суспільного життя. Бо, повторюю ще раз: історичний процес завжди є надто складним, і зводити всю цю складність до якоїсь одної лінії небезпечно. Галичина відставала від Наддніпрянської України по всіх показниках в першій половині та середині XIX ст., бо національне відродження там з певних історичних умов затрималося. В кінці XIX – на початку XX ст. вона продовжувала відставати економічно, але не щодо розвитку національного життя. До революції 1905–1907 рр., тобто в часи діяння Валуєвського та Емського указів, українські письменники, які писали рідною мовою, друкували свої твори у Львові. З'явилася навіть "теорія українського П'ємонту", яку наша наука справедливо заперечує й відкидає.

В. І. Ленін неодноразово підкреслював, що в кінці XIX і на початку XX ст. національний гніт в Австро-Угорщині, хоча й мав місце, але був *меншим* у порівнянні з національним гнітом в Росії. Він писав, зокрема, на початку 1914 р.: "Таким образом создалось чрезвычайно своеобразное положение: со

стороны венгров, а затем и чехов, тяготение как раз не к отделению от Австрии, а к сохранению целости Австрии именно в интересах национальной независимости, которая могла бы быть совсем раздавлена более хищническими и сильными соседями! Австрия сложилась, в силу этого своеобразного положения, в двухцентровое (дуалистическое) государство, а теперь превращается в трехцентровое (триалистическое: немцы, венгры, славяне).

Есть ли что-либо похожее в России? Есть ли у нас тяготение "инородцев" к соединению с великоруссами под угрозой *худшего* национального гнета?

Достаточно поставить этот вопрос, чтобы увидеть, до какой степени сравнение России с Австрией по вопросу о самоопределении наций бессмысленно, шаблонно и невежественно" (*Ленин В. И.* Полн. собр. соч. – Т. 20. – С. 379; підкреслення Леніна).

І трохи нижче вже прямо про Україну: "В целом ряде случаев живущие по окраинам угнетенные народности (России. – *М. Б.*) имеют своих сородичей по ту сторону границы, пользующихся большей национальной независимостью (достаточно вспомнить хотя бы по западной и южной границе государства – финнов, шведов, поляков, украинцев, румын)" (Там само. – С. 380).

Або в іншій праці: "Единству России, изволите видеть, "угрожает" автономия Украины, а единство Австро-Венгрии *укрепляет* всеобщее избирательное право и автономия ее отдельных областей! Что за странность такая? Не придет ли в голову читателям и слушателям "националистической" проповеди, почему невозможно *укрепление* единства России *посредством* автономии Украины?" (Там само. – Т. 20. – С. 92).

В такому дусі В. І. Ленін висловлювався неодноразово.

Звідси зовсім не випливає ані "західна тенденція", ані думка про те, що Україні краще було б у складі Австро-Угорщини, ні, тим більше, будь-які сумніви щодо прогресивності Переяславського акту, проголошеного в середині XVII ст. З цього випливає тільки одне: реакційний характер політики російського царизму, який в розумінні національного гноблення успішно змагався, а часом і перевершував не менш реакційний уряд Австро-Угорщини.

Велике обурення моїх критиків викликали заперечення проти націоналістичних (великодержавницьких) оцінок таких осіб, як Виговський, Петрик, Мазепа та ін. Ці заперечення чомусь були сприйняті як спроба піднести цих діячів до рівня народних героїв, репрезентантів народного національно-визвольного руху. Про це говорили Ф. Є. Лось, М. Ф. Котляр, П. М. Калениченко, Г. Я. Сергієнко. Останній навіть зробив кумедну спробу "філософського" узагальнення: Брайчевський, мовляв, "за те, щоб Україна боролася проти Росії (якої: Росії царської чи Росії народної?!)", "якщо хтось із старшини виступав проти Росії, це описане, як прогресивне явище". Залишається тільки дивуватися, як Григорій Якович примудрився таке вичитати?

Насамперед про національно-визвольний рух. Він буває різним за своїм соціальним і класовим змістом. Поняття національно-визвольних і *народних* рухів не тотожні. Національно-визвольний рух може бути феодальним, буржуазним і т. д. Він може бути в плані соціально-історичному прогресивним, а може бути й реакційним. Тому, називаючи якогось конкретного діяча репрезентантом національно-визвольного руху, не обов'язково проголошувати його діячем *народного* руху, а тим більше – народним героєм. Це – зовсім різні речі.

Ф. Є. Лось каже: "Невірно, що в І томі "Історії Української РСР" національно-визвольний рух оцінюється негативно". Я такого й не писав. В першому виданні того тому національно-визвольний рух не оцінюється негативно. Його там просто немає. Навіть поняття таке для доби від середини XVII ст. відсутнє. І знову таки, це не моє відкриття; про це багато говорилося в 60-ті роки, після XXII з'їзду партії, коли повстало питання про перевидання двотомника. Нагадаю дискусії, які з приводу того питання точилися в Інституті історії; зокрема, про те, хто був гегемоном національно-визвольного руху за доби капіталізму – буржуазія чи пролетаріат? Висловлювалася тоді й така концепція, що національно-визвольного руху на Україні взагалі не було, а був тільки націоналістичний; її обстоював, якщо пам'ять мене не зраджує, М. А. Рубач, і Ф. Є. Лось схилявся до неї.

У другому виданні 1967 р. питання про національно-визвольний рух на Лівобережній Україні в другій половині XVII та у XVIII ст. лишилося нерозв'язаним. Дивуватися цьому не доводиться, бо проблема зовсім не розроблена в нашій історіографії. Але принаймні з'явилися деякі проблески, деякі спроби хоча б наблизитися до того. Ось кілька прикладів. 1-й параграф VIII розділу (в першому виданні він був 2-м) під назвою "Соціально-економічний розвиток Лівобережної і Слобідської України. Дальше закріпачення селянства" перероблено ґрунтовно: змінилася структура тексту, коло питань, які висвітлюються, порядок їх розгляду і т. д. В першому виданні про колоніальну політику царизму не було ані слова; в другому цей сюжет подано досить докладно (с. 289–291). В кінці цього параграфа є абзац про виступ Полуботка, що трактується як *реакція на наступ царизму*: "Наказний гетьман Павло Полуботок очолив частину старшини, яка підняла свій голос протесту проти обмежень царською монархією автономії України. Він домагався дозволу на обрання гетьмана, скасування колегії та всіх інших обмежень. Але це суперечило централізаторській політиці царизму і виступ було придушено. П. Полуботка та інших викликали до Петербурга і там ув'язнили. Полуботок так і помер у в'язниці" (с. 291).

Нагадаю, що в 1-му виданні цей виступ оцінювався як вияв "сепаратистських планів відторгнення України від Росії", як акція, "спровокована шляхетською Польщею і султанською Туреччиною" (с. 333).

Навіть у висвітлення виступу І. Мазепи було внесено деякі корективи. Так, про підтримку Мазепи запорожцями в 1-му виданні говорилося: "Під

впливом демагогічної агітації частина старшини і козаків-січовиків вирішила підтримати шведів..." (с. 326). В 2-му виданні про це сказано інакше: "Під впливом їх демагогічної агітації частина старшини і козаків-січовиків, *невдоволена утисками з боку царського уряду*, збиралася підтримати шведів" (с. 303–304). Отже, виступу К. Гордієнка надано подекуди національно-визвольний відтінок.

І взагалі історична роль запорозького козацтва в новому тексті характеризується зовсім інакше, аніж в першому. У виданні 1953 р. про ліквідацію Січі 1775 р. розповідалося так: "Царські сановники розуміли *небезпеку*, яку являла собою Січ з великою кількістю селян-втікачів, що переховувались на її території. До того ж збереження в Січі особливого устрою і управління йшло врозріз з політикою ліквідації автономного устрою України, яку проводив царизм" (с. 370).

У виданні 1967 р. натомість читаємо: "Царський уряд давно прагнув ліквідувати Січ, що являла собою *вогнище антифеодальних виступів*. Постійний приплив сюди селян-втікачів, формування та переховування тут *повстанських загонів* і, нарешті, існування особливого адміністративно-політичного устрою – все це суперечило *колоніальній* політиці царизму і викликало тривогу пануючих класів... Так, внаслідок колоніальної політики царизму назавжди припинила своє існування славна Запорозька Січ, що відіграла визначну роль в історії всієї України. Цим *реакційним* актом царський уряд ліквідував центр козацтва, що протягом століть був *оплотом визвольної боротьби всього українського народу*. Багато славних сторінок вписали запорозькі козаки і в історію боротьби проти турецько-татарських агресорів та інших ворогів, що нападали на нашу батьківщину. Їх мужність, відвага, безмежна відданість вітчизні здобули широку славу" (с. 340).

Різниця в тексті дуже значна. Вилучено двозначне слово "небезпека", що залишало сумніви, чи не була акція царського уряду потрібним заходом; натомість відзначено, що Січ була "вогнищем антифеодального руху". Замість непевних селян-втікачів, що переховувалися на Січі, у першому виданні, з'явилися повстанські загони. Двічі підкреслено колоніальну політику царизму, якій протистояла Запорозька Січ як "оплот визвольної боротьби всього українського народу".

Звичайно, це вже певний крок вперед, хоча проблема національно-визвольних рухів на Україні в другій половині XVII та у XVIII ст. ще чекає своєї глибокої, справді марксистської розробки.

Я дуже вдячний М. Ф. Котляру за роз'яснення: виступи Виговського та Мазепи – не народні рухи. Але я ніде і не стверджував щось подібне. Нічого схожого немає і в обговорюваній статті. Навпаки, в ній я підкреслюю, що діячі, про яких мова (вичерпний список їх подав Г. Я. Сергієнко), були дуже різними і за своїми здібностями, і за змістом своєї діяльності, отже і оцінка їх мусить бути диференційованою. Так, на с. 15–16 я навів ряд дефініцій,

якими в І томі "Історії Української РСР" (1-ше видання) характеризувалися українські діячі другої половини XVII і початку XVIII ст. (І. Виговський, Ю. Хмельницький, П. Тетеря, І. Брюховецький, П. Дорошенко, Г. Лісницький, Ю. Немирич, К. Гордієнко, І. Мазепа, П. Орлик). Всі вони – попри цілком виразні відмінності і щодо особистості, і щодо напрямку діяльності – виступали як "зрадники", "ставленики" та "агенти".

Після цього переліку в статті говориться: "Серед названих були особи, *дуже різні* за масштабом і характером своєї діяльності – і справді видатні діячі, як, наприклад, Петро Дорошенко, і нікчеми, подібні до Брюховецького або Юрася Хмельниченка. Різними були їхні програми і прагнення" (с. 17).

Я, звичайно, не розглядаю докладно ці програми і прагнення, бо це не входило в завдання статті, але ж ясно, що характеризувати всіх цих репрезентантів шляхетсько-старшинської верхівки як народних героїв не виходить. Тим більше – *деяких*, довільно відібраних.

В моїй статті є інше – *заперечення націоналістичного підходу до оцінки тих діячів*, тобто тенденції характеризувати їх лише з позиції того, чи підняли вони зброю проти Росії, чи ні. Разом з тим я підкреслюю необхідність і в цій проблемі марксистського, класового підходу, тобто вимоги в кожному конкретному випадку з'ясувати насамперед класову природу кожного діяча, його соціальну програму; зрозуміти, *чому саме* він підняв (чи не підняв) зброю проти (чи за) російського панування.

Мої опоненти обвинувачують мене в "націоналізмі" – на підставі чого? Тільки тому, що я заперечую проти бездумної дефініції "зрадник", яка сама по собі, без роз'яснення кого і заради чого "зрадила" та чи інша особа, позбавлена жодного історичного сенсу? А я тверджу: саме мої критики стоять на виразно націоналістичних позиціях, підміняючи соціально-класовий аналіз чисто національними стосунками.

Націоналізм буває різним. Можна, наприклад, казати: Мазепа – герой і видатний діяч, бо підняв повстання проти Росії. Це буде націоналізм антиросійський. А можна твердити: Мазепа – негідник і здрайця тому, що підняв повстання проти Росії. І це теж буде націоналізм, тільки проросійський, великодержавницький. Здається, діаметрально протилежні твердження, та ні! По суті – одне й те ж, бо і в першому, і в другому випадку на перший план висуваються національні відносини, а соціально-класові взагалі не беруться до уваги. Справжній марксист не може пристати ні до першої, ані до другої тези; він поставить питання: а якою була класова позиція того ж Мазепи, які соціальні сили він репрезентував, якою була його соціальна програма, до чого він прагнув, чого домагався? І тоді все встане на свої місця, і жодного приводу для суперечок не буде.

Вважаю потрібним зупинитися на цьому трохи докладніш. Почнемо з Івана Виговського.

В націоналістичній літературі зовсім немає тої захоплено-панегіричної ідеалізації Виговського, як це можна подумати на підставі деяких виступів.

В першому виданні І тому "Історії Української РСР" був такий абзац: "Українські буржуазні націоналісти піднімали на щит підлого зрадника Виговського і вихваляли укладений ним ганебний Гадяцький договір. Вони марно намагалися довести, що цей договір нібито був благом для українського народу. Історичні факти вщент розбивають ці твердження ворогів народу – українських буржуазних націоналістів" (с. 279). В другому виданні його повністю знято.

Насправді націоналістична історіографія по-різному оцінювала Виговського; тут знайдемо часом полярні характеристики – від нищівно критичних до панегірично-схвальних. Не буду зараз говорити про це докладно, але зауважу тільки, що серед націоналістично настроєних авторів була радше поширена тенденція таврувати Виговського як "агента Москви".

І Гадяцький договір оцінювався по-різному. Цілком позитивно його характеризували в ранній націоналістичній історіографії (М. Костомаров, К. Мельник-Антонович, Б. Грінченко). М. Грушевський ставився до цього документа дуже критично, а такі автори, як Стадник або В. Вовк-Карачевський давали йому нищівну оцінку.

Беззастережно позитивно оцінювала Гадяцький трактат єдино польська націоналістична історіографія, що, зрештою, цілком зрозуміло. П. М. Калениченко цілком має рацію, коли каже, що вихваляння цього документа могло б сподобатися польським націоналістам. Я б додав, правда, *тільки* польським націоналістам. Звичайно, якби таке вихваляння реально мало б місце.

Я особисто ніколи й ніде не оцінював Гадяцьку угоду позитивно; я лише застерігав від націоналістичного підходу до питання: не можна робити критерієм оцінки національні моменти самі по собі. І тим більше не можна *перекручувати* зміст договору, – приписувати йому те, чого насправді немає, і замовчувати те, що там є. Тут, як і всюди, потрібний класовий, марксистський підхід.

Гадяцький трактат був документом шляхетсько-старшинської партії, отож він і повинен був захищати інтереси цієї суспільної верстви – всупереч і за рахунок інтересів народу. Це – головне.

Він зберігав велике феодальне землеволодіння, кріпосницькі відносини, панування магнатства, шляхти і старшини. І нічого не обіцяв народним масам – селянству, рядовому козацтву, міщанству. Про інтереси народу в тексті угоди або зовсім нічого не говорилося, або говорилося глухо.

Гадяцький договір дуже докладно і регламентовано (хоч і не у всьому ясно) трактував політичну автономію "великого князівства Руського" (України), і це створювало камуфляж імпозантності. Отож, можна порівнювати, скажімо, пункти цього акту з "Березневими статтями" і дискутувати, в чому й наскільки кращими були ті або інші (щодо внутрішнього життя автономія Гадяцької угоди була ширшою від автономії "Березневих статей", а у зовнішньому – навпаки). Але є одна принципова різниця, яка примушує

позитивно оцінювати "Березневі статті" і негативно – Гадяцький трактат: перші були *цілком реальним документом*, який насправді забезпечив Україні досить широку автономію і відносно кращі умови розвитку, тоді як другий становив собою цілковиту *фікцію*, розраховану на обман громадської думки. Він навіть не був затверджений сеймом, так і лишившися звичайним папірцем. І, треба підкреслити, український народ виявив більшу політичну зрілість, аніж шляхетсько-старшинська верхівка; він не вірив панській Польщі, добре знаючи на власному досвіді ціну її обіцянкам. Сама думка про можливість повернення під польсько-магнатську зверхність була ненависна для нього. Тому він і не пішов за Виговським та його спільниками і рішуче виступив проти них.

Тут потрібне дуже суттєве уточнення. Невірно, що народ відвернувся від Виговського лише тоді, коли той, уклавши Гадяцький договір, "зрадив" Росію. Насправді Виговський *ніколи* не користувався ані популярністю, ані підтримкою народу. Український народ не приймав профеодальну, прошляхетську політику Виговського і виступав проти нього ще *до* укладання Гадяцької угоди, – ще тоді, як новоявлений гетьман в очах сучасників був "агентом Москви".

Г. Я. Сергієнко дивувався, чому в моїй статті не названо М. Пушкаря – "справжнього народного героя", за яким нібито пішли маси проти "зрадника" Виговського. На місці Григорія Яковича я б не згадував цю досить "делікатну" (з погляду великодержавницької концепції) сторінку історії. Залишимо в стороні питання, наскільки звання "народного героя" пасує Мартину Пушкарю – типовому представникові старшинської верхівки, що заївся з Виговським за вплив на державні справи; з позиції соціально-класової обидва варті один одного. Зазначу лише, що не маси пішли за Пушкарем, а сам Пушкар, розуміючи хиткість свого становища, ладен був використати рух дейнеків у своїй боротьбі проти Виговського, що, однак, робив дуже неохоче. Зверніться до документів – як підписаних самим Пушкарем чи написаних від його імені, так і свідчень інших осіб – і прочитаєте там запевнення на кшталт: "Полковник Мартын Пушкарь сам де не рад того, де сбивают его своевольники и гультяи".

Цікаве інше: *кого* підтримав царський уряд і російська адміністрація в цьому конфлікті? Звичайно, Виговського. Тільки завдяки цій підтримці йому пощастило справитися з повстанням. Російські війська, правда, не брали безпосередньої участі в придушенні, хоча Василь Шереметьєв одержав відповідні інструкції, а Чиріков, призначений полтавським воєводою, з військом рухався з Білгорода на Полтаву.

Отже, тлумачити цей вузол подій як боротьбу "патріота" Пушкаря, вірного Москві, проти "зрадника" Виговського, який перекинувся на польський бік, не виходить. Гадяцький трактат було укладено лише через рік, восени 1658 р. В часі виступу Пушкаря Виговський вважався вірним слугою

російського престолу, і саме його цей престол підтримав. Народне повстання в дійсності було спрямоване не проти "відриву" України від Росії, а проти соціально-класової політики Виговського і всієї шляхетсько-старшинської партії, яку він очолював.

Переорієнтація Виговського сталася *після* придушення повстання і значною мірою як його наслідок. За підтримку проти Пушкаря гетьману довелося платити занадто велику ціну: царський уряд в усі найбільші міста призначив воєвод, що фактично зводило нанівець реальну роль гетьманської адміністрації. Конфлікт, як відомо, вибухнув у зв'язку з прибуттям білоцерківського воєводи. Поляки скористалися ситуацією і запропонували для Гетьманщини національно-релігійний імунітет, що складав головний сенс Гадяцького договору.

Одним словом, лише марксистський класовий підхід до проблеми може забезпечити правильне розуміння змісту подій, які без того виглядатимуть позбавленими жодної логіки.

Я докладніше спинився на особі Виговського, щоби наочно ілюструвати свою думку. Аналогічним чином потрібно підходити й до оцінки інших осіб, зокрема й Мазепи.

І. Мазепі теж аніскільки не пасує роль "народного героя": це був великий феодал, який всю свою державну діяльність присвятив реставрації феодальних порядків на Україні. Це був яскраво виражений *антинародний* діяч, але його антинародність не має ніякого стосунку до українсько-російських відносин. Спочатку він орієнтувався на Петра І і цим дискредитував російсько-український союз. Потім він виступив проти Росії і тим дискредитував національно-визвольний рух. Народ дійсно ненавидів Мазепу, але природа тої зненависті лежить в сфері не міжнаціональних, а класових відносин. Жоден державний діяч не зробив стільки для закріпачення українського поспільства (за винятком, звичайно, Катерини II), як Мазепа, і саме це забезпечило йому всенародну відразу.

Покійний В. А. Дядиченко, автор багатьох праць, спрямованих проти Мазепи, любив згадувати як дуже виразний, той факт, що виїжджаючи кудись по шляхах України, Мазепа возив за собою гармату – на той випадок, як народ стане активно висловлювати йому свої почуття. Але цю гармату гетьман возив *до* так званої "зради". Він возив її тоді, коли в очах усієї громадськості був опорою російського царя, коли він користувався повним довір'ям і прихильністю Петра І. Отже, народ ненавидів Мазепу не за пресловуту "зраду", а за його соціальну політику, спрямовану проти народних інтересів.

Я беру слово "зрада" в лапки не випадково. В своїй статті я ставив сакраментальне питання: *кого* саме зраджували ці численні "зрадники". Великодержавницька, монархічна історіографія в цьому відношенні була гранично ясною та послідовною. Розглядаючи Україну як дідизну російських

царів, заперечуючи саму ідею української державності, вона вважала всіх тих діячів за підданих престолу і цілком логічно їхні виступи кваліфікувала як зраду царя-батюшки. Для нас такий погляд неприйнятний; ми засудили дворянсько-буржуазну концепцію вітчизняної історії як *історії самодержавства*, але залишили її термінологію та фразеологію.

В ході обговорення питання про те, хто кого зраджував, теж зачіпалося, але членоподільної відповіді я так і не почув. Не можна ж брати всерйоз твердження Ф. Є. Лося, що Виговський, Мазепа та ін. зрадили український народ. Для того, аби зрадити (в справжньому значенні слова) когось або щось, треба бути спочатку щонайменше прихильником цього "когось" чи "чогось". Не можна, скажімо, називати Петра I "зрадником" Карла XII за його виступ проти Швеції або Олексія Михайловича – "зрадником" Польської Корони через підтримку України, здійснену на порушення певних польсько-російських угод.

Стверджуючи, ніби Виговський, Мазепа та інші діячі того кшталту "зрадили український народ", Ф. Є. Лось (сподіваюся, мимо своєї волі) *реабілітує* їх (принаймні частково), бо виходить, що *до* удаваної "зради" вони стояли *за* народ, вболівали за його інтереси і лише на певному етапі своєї кар'єри змінили позицію. А оскільки кар'єра кожного з них практично закінчилася на тій "зраді", то виходить, що реабілітується *вся основна* політико-державна діяльність і Виговського, і Мазепи, і решти їх послідовників. Виходить, що Виговський до 1658 року, а Мазепа до 1708 р. були "борцями за справу народну"!

Ось що логікою речей виходить у Ф. Є. Лося! Виходить, що Виговський боровся проти дейнеків, а Мазепа возив за собою гармату в порядку піклування за народне благо! Виходить, що поспільство піднімало зброю проти своїх "благодійників" і "захисників"! Ось до якої нісенітниці доводить втрата історичного чуття, відхід від марксизму.

Насправді ані Виговський, ані Мазепа не могли зрадити український народ, бо від самого початку своєї діяльності були *проти* народу. І в цій боротьбі проти власного народу вони сподівалися (і не без підстави) на допомогу царизму, який *теж* був *проти* народу – як свого, російського, так і всіх інших. Але рано чи пізно виникав конфлікт через антиавтономічні заміри царського уряду, і закривати очі на це не доводиться.

В своїй статті я ставив питання: чим пояснити, що трохи не всі державні діячі України так чи інакше змушені були виступити проти російської зверхності? Жоден з моїх критиків цього питання навіть не торкнувся, а тим часом, воно – одне з основних. Коли ми розглядаємо міжнаціональні зв'язки, не можна брати до уваги тільки одну з сторін у цих стосунках (в даному випадку – українську), треба розуміти обох контрагентів. В тому, як у нас звикли описувати російсько-українські стосунки після смерті Б. Хмельницького, до уваги береться лише українська сторона. Тільки репрезентанти

української державності проголошуються винуватцями у всіх конфліктах. Царський уряд змальовується цілком чистим і бездоганним. А тим часом, саме в ньому, в його політиці був чи не головний корінь зла; саме він своєю політикою найбільше провокував українсько-російські конфлікти, дискредитував російсько-український (прогресивний, поза всяким сумнівом) союз. Це неодноразово підкреслював В. І. Ленін. Це незаперечно підтверджується всією сумою фактів.

Виговський, заслуживши славу "московського ставленика", виступив проти Москви, коли царський уряд почав призначати воєвод в усі великі українські міста. Мазепа почав серйозно замислюватися про союз з Карлом XII після знаменитої заяви О. Меншикова: пора, мовляв, кінчати з автономією. Дорошенко (про якого під час обговорення чомусь взагалі не було мови) спочатку теж орієнтувався на Росію, і лише після краху своїх сподівань на об'єднання України в складі Російської держави, переорієнтувався на Туреччину. І провина за це дуже великою мірою лягає на царську адміністрацію.

Складнішим є питання з Петриком (Петром Іваненком). Це – діяч зовсім іншого характеру і зовсім іншого масштабу. Його не можна ставити в один ряд з Виговським, Мазепою чи Дорошенком. Це був вихідець з рядового козацтва, канцелярист, який сподівався спертися на широкий народний рух. Його ідеалом був Б. Хмельницький. Він аж ніяк не може вважатися репрезентантом феодальних кіл українського суспільства, хоча й був одружений з сестрою Кочубея. Очолений ним рух був рухом демократичним, по суті своїй антифеодальним, і був спрямований насамперед проти Мазепи, якого на той час безоглядно підтримувала російська адміністрація. Саме виступивши проти Мазепи, Петрик виступив і проти царизму як спільника та захисника українських феодалів.

М. Ф. Котляр не має повної рації, коли твердить, що за Петриком не йшов ніхто. Ця заява справедлива лише для *заключної* фази руху, коли народні маси справді розчарувалися в Петрику – діячеві не дуже видатному – і відвернулися від нього. Але спочатку він мав певний успіх і підтримку козацьких низів (нагадаю: січовий Кіш утримався від офіційної підтримки Петрика, але дозволив усім бажаючим пристати до повсталих). Саме це надало рухові певного історичного значення.

На перший раз більшість січовиків висловилася на користь Петрика, кошовий Федько змушений був навіть скласти повноваження. У похід з самої тільки Січі виступило кілька тисяч повстанців. Та головне, Петрик мав підтримку поспільства, яке з різних районів збиралося під його прапори. Агент Мазепи Рутківський писав своєму шефу: "Непременно надобно городовое своевольство удержать, чтоб туда (до Петрика. – *М. Б.*) не теснилися, потому что не только полем, но и рекою начали бежать". При цьому в джерелах відзначено, що "лучшие козаки о Петрушкином воровстве имеют

великую печаль", але його підтримують "пьяницы и голытьба". На останньому етапі своєї кар'єри Петрик дійсно йшов на чолі самих тільки татарських військ.

Отже, справа не в тому, аби возвеличити Петрика, – для цього він був надто незначною постаттю з великим присмаком авантюризму; справа в тому, щоби належним чином, по-марксистському оцінити його діяльність, а не просто вішати на нього ярлик зрадника.

Таким чином, не може бути й мови, аби підняти Виговського, Мазепу та ін. до рівня "народних героїв". Йдеться про те, що не можна бездумно повторювати дефініції старої, дворянсько-буржуазної історіографії, а треба кожного діяча оцінювати конкретно, виходячи з класової суті його діяльності. Про це я писав у статті 1966 р. І знову мушу підкреслити, було це не тільки моїм капризом. Звернімося ще раз до порівняння тексту першого та другого видання "Історії Української РСР". На с. 15–16 своєї статті я навів цілу колекцію дефініцій з першого видання – "зрадників", "ставлеників", "агентів" і т. д. Частина з них залишилася і в другому виданні; часом, може, заслужено (наприклад, оцінка Ю. Хмельницького, який справді був іграшкою в чиїх завгодно руках, або типового холуя Брюховецького). Але значна частина попередніх характеристик зникла або зазнала істотного редагування. Зокрема, в новому виданні "зрадниками" залишилися тільки Мазепа та його сподвижники – К. Гордієнко, П. Орлик та інші, не названі по іменах.

Ось як, наприклад, характеризувався в першому виданні 1953 р. Іван Виговський: "З походження Виговський був шляхтичем і належав до тієї групи українських феодалів, яка, всупереч життєвим інтересам українського народу, намагалась відірвати Україну від Росії і знову перетворити її в колонію шляхетської Польщі" (с. 276).

В другому виданні: "За походженням Виговський був шляхтичем і належав до тієї групи української старшини, для якої шляхетська Польща була бажаним зразком суспільного ладу" (с. 246).

Різниця величезна: по-перше, уточнено соціальну приналежність Виговського, а головне – замість стандартного "відриву" та "перетворення на колонію" подано певний суспільно-політичний ідеал діяча та його групи.

В першому виданні: "Як свідчить літописець, Виговський шукав тільки нагоди, "жеби оторватися от царского величества, учинити згоду из королем полским". Ця політика викликала обурення і т. д. (йдеться про повстання 1657 р. – *М. Б.*)" (с. 277).

В другому виданні: "Як свідчить літописець, Виговський шукав тільки нагоди, "жеби оторватися от царского величества, учинити згоду из королем полским", сподіваючися таким чином забезпечити класові інтереси старшинської верхівки. Ця політика викликала обурення..." (с. 247).

Поправка докорінним чином міняє зміст абзацу. В першому варіанті "відрив від царської величності" (нота бене: літописець кінця XVII ст. вияв-

ляє краще розуміння класової ситуації, аніж учасники нинішнього обговорення) подається як *самоціль*; в другому – дістає соціальне пояснення. А головне, вставлені слова докорінно міняють сенс наступного викладу: раніше повстання 1657 р. трактувалося як наслідок бажання Виговського "відірвати" Україну від царя, тепер же його причиною проголошується прагнення гетьмана "забезпечити класові інтереси старшинської верхівки".

В першому виданні: "Зрадник Виговський та його однодумці..." (с. 277). В другому: "Виговський та його однодумці..." (с. 247). Отже, епітет "зрадник" знято.

В своїй статті я заперечував проти неправильної характеристики Гадяцького трактату – неправильної не з погляду його нагальної оцінки, а з погляду чисто формальної передачі його змісту. З приводу цього до тексту другого видання І тому "Історії Української РСР" теж внесено певні корективи, хоча й недостатні. Порівняємо тексти:

1-е видання: "У вересні Виговський підписав з польським урядом Гадяцький договір, за яким Україна повинна була, по суті, знову повернутися під польсько-шляхетське іго з його національним і релігійним гнітом. За цим договором польські пани дістали право повернутися у свої колишні маєтки на Україні" (с. 279).

2-е видання: "У вересні 1658 р. Виговський підписав з польським урядом Гадяцький договір, за яким Україна повинна була, по суті, знову повернутися під польсько-шляхетську владу з її соціальним, національним і релігійним гнітом. За Гадяцьким договором Україна відривалася від Росії і під назвою "великого князівства Руського" включалася до складу шляхетської Польщі. Лише верхівка козацької старшини одержувала ряд привілеїв...

Найбільше невдоволення серед народних мас викликав пункт Гадяцької угоди про дозвіл польським панам повернутися у свої колишні маєтки на Україні" (с. 248–249).

Отже, поправки стосуються такого: слово "іго" замінено терміном "влада"; втім, це не суттєво, хоча й ближче до істини, враховуючи принципову відмінність Гадяцьких умов від того, що було до 1648 р. Додано тезу про відновлення соціального гніту, якої раніше не було, але національний та релігійний гніт залишився, хоча це невірно: за точно формульованими умовами акту якраз національне і релігійне гноблення ліквідовувалися кардинально (інша річ, що на практиці все виглядало інакше). Додано фразу про велике князівство Руське і зауваження про привілеї козацької старшини.

Залишилася теза про "дозвіл польським панам повернутися у свої маєтки", хоча такого пункту в Гадяцькому трактаті не було; був інший пункт – про збереження маєтностей учасникам Визвольної війни.

Але головне – виключено підсумовуючу частину, яка характеризувала Гадяцький договір як наслідок змови купки зрадників, спрямований проти українського і російського народів: "Це була змова купки зрадників, очолю-

ваних гетьманом, з шляхетською Польщею, спрямована проти українського і російського народів" (с. 279). Ці слова з тексту другого видання знято повністю.

Так само перестав бути "зрадником" і Петро Дорошенко. Порівняємо тексти:

1-е видання: "За зраду Дорошенка і його прибічників дорогою ціною розплачувалося населення Правобережжя..." (с. 298).

2-е видання: "За протурецьку політику Дорошенка і його прибічників..." і т. д. (с. 271).

1-е видання: "...почати війну проти турецького ставленика Дорошенка" (с. 299).

2-е видання: "... почати війну проти турецьких загарбників та їх спільника Дорошенка" (с. 271).

Навряд чи є потреба спеціально коментувати ці виправлення.

Навіть з Мазепою відбулася певна метаморфоза. Він, правда, залишився "зрадником", але деякі зміни внесено і в характеристику його діяльності. Так, у першому виданні 1953 року читаємо: "В той час, як зв'язки двох братніх народів у боротьбі проти спільного ворога все більше і більше розширювались і міцніли, купка зрадників із старшинської аристократії намагалась відновити на Лівобережжі ненависне народові польсько-шляхетське панування і подібно до польських магнатів одержати широкі права і привілеї. Прагнучи до ще більшого закабалення селянства, ці запроданці зраджували інтереси українського народу і підготовляли відновлення іноземного панування.

В перші роки Північної війни ця частина старшинської верхівки організувала змову..." (с. 323).

В другому виданні 1967 р.: "В той час, як зв'язки двох братніх народів у боротьбі проти спільного ворога дедалі більше розширювалися і міцніли, частина старшинської верхівки організувала змову..." (с. 301). Тут же вставлено фразу про "гнобительську політику царизму", якої раніше не було.

Як бачимо, зникла "купка зрадників" та "запроданців", а головне – знято великий період про відновлення польсько-шляхетського панування як самоціль мазепинської групи та про зраду інтересів українського народу (всупереч твердженням Ф. Є. Лося).

Я в своїй статті заперечував проти спроби виставити Кочубея та Іскру "патріотами", що прагнули викрити "зрадника" Мазепу. Це теж знайшло своє відбиття в новому виданні. В першому виданні було: "Проти гетьмана виступили генеральний суддя В. Кочубей і полтавський полковник І. Іскра, які вважали своїм обов'язком сповістити царя про відомі їм факти ворожих дій Мазепи" (с. 323).

В другому виданні про це сказано інакше: "Проти гетьмана виступили генеральний суддя В. Кочубей і полтавський полковник І. Іскра, які

повідомили про його ворожі дії" (с. 301). Замість патетичного "вважали своїм обов'язком повідомити…", отже, поставлено спокійніше і скромніше "повідомили".

Я відзначав у своїй статті, що в розпорядженні Кочубея та Іскри не було ніяких реальних відомостей про зв'язки Мазепи з Карлом XII; як бачимо, слова "відомі їм факти" з тексту вилучено.

Порівняння текстів можна продовжувати й далі, але й сказаного досить. Неспроможність та етична інфляція трафаретної формули про "зрадників", які невідомо кого зрадили, очевидна не для мене одного. Всі учасники обговорення добре знали покійного В. А. Дядиченка, якого аж ніяк не можна запідозрити в симпатіях до українського націоналізму, але й він змушений був вдатися до бодай хоча б деяких корективів свого тексту. Тому зовсім дарма мої критики так емоційно прореагували на мою критику явно хибної тенденції. Лише точний історичний аналіз, оснований на марксистських принципах історичного дослідження, на класовому підході до оцінки кожної особи може забезпечити правильне розуміння історичного процесу.

Маю ще зупинитися на ряді закидів, зроблених не з приводу змісту статті, а з приводу того, чого в цьому змісті немає, і що прямо не стосується обговорюваних питань. Таких закидів було висловлено чимало: чому, мовляв, у статті не продемонстровано дипломатичні здібності Б. Хмельницького, чому немає згадки про Амангельди Іманова (а є про Кенесари Касимова), чому немає висловлювань О. Герцена з приводу національно-визвольної боротьби, чому не показано складності міжнародної обстановки в середині XVII ст., зокрема, нічого не сказано про позицію Ватикану (Р. Г. Симоненко); чому автор "абстрагується від конкретної обстановки" і не приділяє уваги Півночі, Кавказу, Середній Азії (П. П. Толочко), чому немає цитати з І. Франка про те, що все краще нашій нації дала Східна Україна (Ф. П. Шевченко) і т. п.

Тут мимоволі згадаєш народне прислів'я про те, що одна людина часом може поставити більше питань, аніж десятеро зможуть відповісти. Тим важче одному передбачити масштаби фантазії десятьох. В моїй статті багато чого нема, і перераховувати це можна цілий тиждень. Немає тому, що не було приводу, не було причин, не було нагоди вводити все це до тексту. Кенесари Касимова, скажімо, я згадав тому, що в оцінках того повстання в нашій історіографії мав місце кардинальний поворот. В оцінках повстання Амангельди Іманова ніяких поворотів не було. Відбулося це повстання 1916 р., до Переяславської ради 1654 р. ніякого відношення не має, – то для чого його згадувати?

Я не мав на увазі давати вичерпний портрет Б. Хмельницького. Мене цікавив лише один аспект його діяльності. Тому я нічого не писав про його дипломатичні здібності, як, до речі, і про його військовий талант, або ж про такі риси характеру, як згаданий вище "непотизм" або прихильність до міцних напоїв.

З тої ж причини нічого не говориться і про політику Ватикану, – тим більше, що він не був прямим і безпосереднім контрагентом України, а діяв через посередництво тої ж Польщі.

Взагалі, мушу сказати, критика за те, чого *немає* в статті – погана критика. Тут справді необмежене поле для несправедливих і безпідставних докорів. Зараз мене ганять за відсутність згадки про Амангельди Іманова; а якби була така згадка, то можна докоряти, а чому нема Салавата Юлаєва чи Кастуся Калиновського. Відсутні цитати з Герцена і Франка; а були б, то чи не заявити претензії: а чого нема висловлювань Чернишевського і Павлика? І так до безконечності.

Якщо на порядку денному з'являються закиди типу: "чому нема того і цього", то конче потрібно довести, що відсутність "того" і "цього" фатально відбивається на викладі, призводить до викривлення історичної правди; що без тих згадок чи імен обійтися ніяк не можна, що вони (і саме вони!) мають *фундаментальне* значення для обговорюваної теми. Те, про що йдеться, до таких фундаментальних засад не належить.

І останнє з приводу змісту статті – самозречення Ф. П. Шевченка у зв'язку з посиланням на нього в критикованій праці. Мій опонент зробив заяву, що ці посилання недоречні і "вирвані з контексту". Подивимося.

Всього в статті є чотири посилання на Ф. П. Шевченка, причому всі чотири – на монографію "Політичні та економічні зв'язки України з Росією в середині XVII ст.", видану 1959 р. В першому з них (с. 47) книга Федора Павловича згадується разом з іншими "ґрунтовними монографіями, основаними на ретельному опрацюванні архівних джерел", які, на мою думку, становлять солідний внесок в радянську історіографію. Проти чого заперечує мій опонент? Він вважає свою монографію не "ґрунтовною"? Чи, може, вона написана не "на основі ретельного опрацювання архівних джерел"? Але ж сам автор у передмові засвідчив це цілком ясно.

Два наступні посилання (с. 56), по суті, становлять одне ціле. Йдеться про те, що Б. Хмельницький, починаючи свій виступ навесні 1648 р., не мав на меті домагатися повного визволення України з-під польської зверхності, що його метою було досягти максимальних вигод для козацтва і особливо – для старшини; що хід подій набагато перевершив його тогочасні наміри і спричинився до певної еволюції в планах.

Про це в монографії Ф. П. Шевченка говориться докладніше і, на мою думку, цілком переконливо, бо враховано *всю суму джерел* і *всі наявні концепції*. Автор пише: "Богдан Хмельницький та інші керівники Визвольної війни були людьми свого часу і свого класу. Ставши на чолі Визвольної війни, навряд чи вони думали у перші дні і місяці повстання, що воно набере таких розмірів і стане загальнонародним. Принаймні до нас не дійшло ніяких документальних матеріалів, які свідчили про це. Ось чому треба, розкриваючи суть фактів, постійно пам'ятати, що найбільш глибокі корені внутріш-

ньої і зовнішньої політики завжди визначаються економічними інтересами, економічним становищем пануючих класів. Інакше доведеться блукати в лабіринтах дипломатичних хитромудростей, ковзати по рівній слизькій поверхні, за якою експлуататорські класи і групи часто прикривають свої справжні інтереси" (с. 96).

Сказано цілком ясно. Далі читаємо: "У ході визвольної війни правлячі кола на Україні могли під тиском народних мас, враховуючи внутрішнє і міжнародне становище, змінювати тактику. Суть же самої політики не мінялася, бо українські експлуататорські класи ніколи не відмовлялися від своїх прагнень, хоч в різний час намагались досягти мети іншими засобами" (Там само).

Далі, коментуючи листи Б. Хмельницького від 2 червня 1648 р. до короля Володислава IV, Д. Заславського та А. Казановського; від 3 червня до А. Киселя і від 4 червня до того ж Заславського, а також – інструкцію козацьким послам від 2 червня – документи, які було написано *після* Корсунської битви і які містили в собі умови замирення на базі залишення України в складі Речі Посполитої, Ф. П. Шевченко пише: "То не було дипломатичною чи воєнною хитрістю гетьмана, як це схильні розцінювати деякі історики. Така політика відповідала інтересам певного класу-стану. Особливо яскраво вона виступає в інструкції козацьким послам, які направлялись до Варшави" (с. 112).

То в чому ж річ?

В останньому, четвертому посиланні (с. 59) мова про приготування царського уряду до виступу на допомогу Польщі навесні 1648 року, перервані народним повстанням у Москві. Про це в монографії теж говориться дуже докладно з посиланням на численні першоджерела. Розповідається про дипломатичні переговори польської адміністрації з московською, про підготовку російських військ до виступу. Зокрема, згадується про царські грамоти хотмизькому та сєвському воєводам про мобілізацію загонів, які мали виступити на Україну і збір яких слід було закінчити до 30 травня (с. 78–79). Згадуються також листи, писані в кінці травня до А. Киселя, в яких воєводи повідомляли про готовність російських військ до виступу (с. 79–80). 2 червня в Москві було одержано повідомлення про перші перемоги козаків над шляхтою, "проте, – пише далі Ф. П. Шевченко, – саме того дня у Москві розгорнулися події, які на певний час відвернули увагу російського уряду від подій на Україні" (с. 81). Мається на увазі народне повстання, яке серйозно настрахало царя та його оточення.

Отже, і це посилання цілком доречне. Автор не може бути на мене в претензії, бо я не перекрутив його думки, викладені в цитованій монографії, і не приписав йому нічого довільного. Якщо Ф. П. Шевченко переглянув свої погляди і відмовився від них, – це його право. Але моє право – погодитися з ним в цьому чи ні. Зрештою, для мене важливі не так висновки мого ниніш-

нього опонента, як ті *матеріали*, ті *факти і документи*, на яких він сам базує своє дослідження. Вони ж говорять самі за себе.

Тепер про другий аспект обговорення – про факт публікації статті за кордоном.

Про своє ставлення до цього факту я уже говорив; воно документально відбито в моїй заяві, опублікованій в пресі навесні 1972 р.; в ході нинішнього обговорення про це теж була мова. Я розумію обурення учасників обговорення і цілком поділяю їхні почуття.

Але я не можу погодитися з тим, що це справедливе обурення повертається на мою статтю. Я мушу відзначити певний аспект обговорення, який мене справді дивує і який аж ніяк не здається мені корисним для справи.

Мої критики, обговорюючи статтю зараз, через 8 років після її написання, роблять вигляд, ніби зміст цієї статті вразив їх, ніби він становить щось несподіване, щось "з ряду вон виходящее", щось на взірець ворожої вихватки. Можна подумати, що вони спеціально задалися метою: зробити приємне нашим ворогам за кордоном, за всяку ціну протиставити мою статтю радянській історіографії; показати, що у нас є свої "дисиденти", які, мовляв, виступають проти радянської науки.

Мимоволі виникає питання – чим керувалися мої опоненти під час обговорення? Прагненням захистити істину? Чи будь-що, любими методами "викрити" удаваного "дисидента", відшукати в його статті таке, що її автору і не снилося, вичитуючи між рядками таке, чого там і натяку немає; роблячи такі висновки, які аж ніяк з написаного не випливають, приписуючи мені те, проти чого я завжди виступав і з чим боровся?

Я уже говорив докладно про історію цієї статті. Вона була написана в 1966 р. за прямою пропозицією дирекції Інституту історії (І. О. Гуржій та К. К. Дубина). Вона призначалася для *відкритого друку*, отже, ні в якому разі не вважалася секретною; її могли читати всі, хто цікавився піднятими в ній питаннями. Зразу ж після написання, на початку липня 1966 р., вона була здана до редакції "Українського історичного журналу", для якого вона призначалася. Відповідальний редактор журналу Ф. П. Шевченко через кілька днів по тому мав зі мною розмову, сказавши те, що я цитував у вступному слові: "В статті багато цікавого, багато спірного; вона потребує доробки: обсяг її завеликий, її треба сильно скоротити і редагувати". Тоді ж він порадив мені використати докторську дисертацію Абецедарського, в якій зачіпалося питання термінології ("приєднання" – "возз'єднання"). Нічого не було сказано ані про "некомпетентність автора", ані про "бідність ідеями", ані про "неісторичний підхід", ані про "спрощення історичного процесу" – одним словом, нічого з того, про що Ф. П. Шевченко говорив у своєму нинішньому виступі. Тим більше, не було мови про те, що стаття є "антинауковою", "ворожою", "шкідливою", "націоналістичною", "догматичною", "філістерською" і т. п. Повторюю: це було влітку 1966 року, через кілька днів після того, як статтю здано до редакції.

Тепер Ф. П. Шевченко каже, що вони з І. О. Гуржієм тоді вже вирішили статтю не друкувати. Правда, додається дуже істотне уточнення, яке докорінно змінює весь сенс: не друкувати *в такому вигляді.* Я хочу запитати Федора Павловича: а чи може він назвати хоча б одну статтю, надруковану в "Українському історичному журналі" за весь час його існування, яка б побачила світ *в тому вигляді*, в якому потрапила до редакції? Всі матеріали, які надходять до журналу, зазнають ретельного (і часом ґрунтовного) редагування і, як правило, скорочення – часом дуже значного (наполовину і ще більше). Іноді вони прямо-таки переписуються в редакції наново. Зазначу, до речі, що під час згаданої розмови з Ф. П. Шевченком я *не заперечував* ані проти редагування, ані проти скорочення, бо й сам розумів, що три друковані аркуші для журналу – забагато; хоча й пропонував Федору Павловичу якісь паліативні варіанти – скажімо, надрукувати статтю в двох номерах або розбити її на дві статті. В усякому разі мені ані Ф. П. Шевченко, ані І. О. Гуржій жодним словом не дали зрозуміти, що стаття друкуватися *не буде.* Навпаки, внаслідок тієї розмови у мене склалося враження, що стаття йде нормально і що її готуватимуть до друку, – інакше для чого тоді рекомендація використати Абецедарського?

Я повертаюся до цього тому, що тепер мене обвинувачують в навмисному поширенні статті. Г. Я. Сергієнко каже навіть – "злочинно поширив" (?!) – я був би дуже вдячний Григорію Яковичу, якби він мені назвав ту статтю Карного кодексу, яку він має на увазі, і яку я, нібито, порушив. Ф. П. Шевченко, правда, робить застереження: "сприяв поширенню", яке, однак, позбавлене всякого змісту (бо що в такому контексті може означати "сприяв"?); при цьому він вказує й причину тої акції – "через амбіцію та бажання довести свою концепцію".

Це обвинувачення не тільки не відповідає правді, а й позбавлене елементарного глузду. Адже я *не знав*, що стаття лишиться ненадрукованою, був певен, що так чи інакше, в тому чи іншому вигляді вона побачить світ на сторінках журналу, що викладена в ній концепція (яка, до речі, зовсім не є моєю особистою концепцією) буде доведена до відома публіки найприроднішим способом через відкритий друк.

Звідки в мене могли з'явитися сумніви в тому? Стаття замовлена офіційними особами, членами редколегії; головний редактор, ознайомившися з текстом, говорив лише про скорочення і редагування, давав конкретні поради щодо доопрацювання. В цих умовах амбіція (якби вона в мене існувала) вимагала від мене спокійно чекати нормального розвитку подій.

Вважаю, однак, необхідним заявити: амбіція того роду, про яку говорив Ф. П. Шевченко, взагалі мені не властива, і це відомо всім, хто мене добре знає. Я є автором близько двох з половиною сотень опублікованих праць, і, мабуть, не менше з тих або інших причин лишилися *неопублікованими.* Серед них є речі, які мають для мене незмірно більше значення, аніж обгово-

рювана стаття, – наприклад, монографія "Анти", якій я присвятив багато років і в якій викладена справді моя, оригінальна концепція, що набрала певного поширення в науці; неопублікованими досі лишаються наслідки моїх досліджень на Пастирському городищі, які відкрили принципово нову сторінку у вивченні ранньослов'янських старожитностей і т. д. Але ніколи я не виявляв амбіції і не вдавався до ризикованих кроків для її ствердження – хоча б і мав до того скільки завгодно можливостей.

Ф. П. Шевченко каже: "Автор статті знав, що її читали в Чернівцях і у Львові". Так, дізнався про це від самого Федора Павловича: здається, він був першим моїм інформатором з цього приводу. Це була друга розмова про статтю, яка відбулася дуже скоро; тоді ж, влітку 1966 р., зразу після повернення Федора Павловича з чернівецької сесії. Тоді мені дійсно було сказано, що *тепер* (тобто *після того*, як стаття поширилася в рукопису) вона вже напевно не буде надрукована. Але на той час поширення стало доконаним фактом і я вже нічого не міг вдіяти.

Але тоді, в 1966 р., хоча факт поширення статті і викликав різке засудження, сама стаття засуджена не була. До неї ніхто не застосовував тих дефініцій, які ми чули в ході нинішнього обговорення.

Виникає досить дивна ситуація. Чимало людей (насамперед – спеціалістів) читало статтю тоді, як вона була написана, в тому числі й учасники цього обговорення – Ф. П. Шевченко, Г. Я. Сергієнко, П. М. Калениченко. Чому ж вони мовчали тоді, чому *ніхто* не підняв тривогу? Зараз Г. Я. Сергієнко каже, що поява цієї статті відбиває недоліки виховання і партійної роботи в Інституті історії. Але чому про це говориться тільки зараз, в 1974 р., через 8 років після написання статті? Де ж був Григорій Якович 1966 року; адже він і тоді працював в Інституті і був членом парторганізації, на яку тепер хоче звалити відповідальність, – чому ж він мовчав? Якщо стаття справді і "шкідлива", і "ворожа", і "антинаукова", і "ревізіоністська", та й ще "формалістична" та "філістерська" (епітети, застосовані у виступі Г. Я. Сергієнка), то це ж "надзвичайна подія", треба було бити на сполох, – "ось він, "націоналіст", в'яжіть його!"

Але ж нічого подібного не було. Статтю читали десятки спеціалістів, але ніхто не вважав її за "ворожу" чи "шкідливу". Більше того, про неї говорили ex cathedra, і ніхто нічого схожого не казав. І. О. Гуржій, зокрема, виступаючи перед Вченою радою Інституту в самому кінці 1966 р., говорив, що з приводу самої статті *ніяких претензій немає*, що дискусійні праці потрібні, але погано, що вона пішла по руках. Так само висловлювався тоді ж і директор Інституту К. К. Дубина. Понад сто чоловік чули це.

В травні 1968 р., коли Вчена рада розглядала питання про переобрання мене на новий термін, знову говорилося про статтю і знову в тому ж плані. В серпні 1968 р. я мав розмову з секретарем ЦК КП України Ф. Д. Овчаренком, і він ще раз підтвердив: з приводу самої статті претензій немає, шкода, що вона поширилася в рукопису.

Навесні 1972 р., коли закордонне радіо почало передачі, присвячені моїй статті, я виступив у пресі з протестом проти цього ганебного (як я писав) факту. Мою заяву надрукувала газета "Вісті з України", її передавали по радіо.

В цій заяві я писав: "Спроба протиставити мої праці радянській історичній науці викликає у мене рішучий протест. Жодна наука не може розвиватися без творчої дискусії, бо, як відомо, саме в суперечках (якщо вони, звичайно, ведуться на принциповій основі і належному науковому рівні) народжується істина. Це повною мірою стосується і радянської історичної науки, яка, твердо стоячи на марксистських позиціях, не уникає ані дискусій, ані суперечок".

І ще:

"Не можна не звернути увагу на те, що радіопередачі та публікації в пресі, які примусили мене взятися за перо, мають місце в той час, коли радянські народи (і серед них український) готуються до відзначення 50-річчя утворення Союзу РСР. Автори цих передач і публікацій прагнуть кинути тінь на дружбу народів нашої країни, перекручуючи заради цього зміст моєї статті, в якій чорним по білому написано: "Справжня дружба народів – досягнення радянської епохи..." і т. д. (йде цитата з моєї статті, яка наводилася вище). Це – моє кредо і я нікому не дозволю спотворювати мої погляди.

Залишається думати, що автори згаданих радіопередач і публікацій в пресі аж ніяк не піклуються про інтереси науки, а хочуть використати наукові матеріали для неблаговидних політичних цілей, що я вважаю справою ганебною".

Цю мою заяву перед публікацією дивилися в ЦК партії; вона проходила Головліт і *була схвалена*. Отже, схвалено ту позицію, за якою: 1. Стаття становить собою науковий матеріал; 2. Вона є елементом радянської історіографії; вона не протистоїть радянській історичній науці, а відбиває нормальну творчу дискусію; 3. Стаття не є націоналістичною і ніякою мірою не спрямована проти дружби радянських народів; "кинути тінь на дружбу народів" прагнуть ті, хто, "перекручуючи зміст статті", організували згадані радіопередачі та публікації; 4. Викрадення моєї статті та її публікація за кордоном є використання не за призначенням, не відповідає її змістові і порушує всі юридичні та етичні норми.

Коротше кажучи, йшлося про те, щоби захистити мою статтю від ворожих рук; захистити її зміст від перекручень та невластивого застосування.

Тепер вона раптом стала "ворожою" і "антинауковою". Якщо погодитися з тими дефініціями, які фігурують в нинішньому обговоренні, довелося б обвинуватити всіх згаданих мною осіб – і присутніх тут, і тих, кого немає, – в ідейній безпринципності, в потуранні "шкідливим" та "ворожим" виступам. Логіка і факти – річ уперта.

Більше того, довелося би проголосити "шкідливими" та "ворожими" друге видання "Історії Української РСР", в тексті якого зроблено численні виправлення *в дусі моєї статті*, та ряд інших публікацій тих часів, в яких відбилася та сама тенденція.

Але я думаю, що справа зовсім не в тому. Тоді, і в 1966, і в 1967, і в 1968 та в наступних роках стаття справді нікому не здавалася ані ворожою, ані шкідливою, ані антинауковою, хоча, може, і викликала якісь заперечення чи застереження. Це абсолютно випливає з реального ходу речей, з тих документів, які є незаперечним фактом.

Думки, які становлять зміст статті, ніякою мірою не є моїми особистими думками, протиставленими радянській історіографії; вони хвилювали не одного мене; вони відкрито й активно дебатувалися й обговорювалися, і *ніхто* – навіть ті, що не погоджувалися з ними, – не вважали їх небезпечними чи крамольними. Необхідність публікації їх, винесення дискусії на сторінки відкритої преси (як були винесені, скажімо, питання, зв'язані з сучасною генетикою, або з оцінкою опери "Богдан Хмельницький" та віршів В. Сосюри) *не викликала сумніву ні в кого.*

Порівняння тексту двох видань "Історії Української РСР" (1953 та 1967 рр.) незаперечно показує, що необхідність внесення певних коректив у поширені на той час формулювання усвідомлювалася всіма. Можна було б цитувати багато інших видань. Повторюю ще раз: моя стаття йшла *в ногу* з радянською історіографією, а не протистояла їй.

Що ж сталося за ті 8 років, що минули з часу написання статті, що викликало такі разючі зміни у ставленні до неї? Змінився наш погляд на історичне минуле? З'явилися якісь нові праці, що докорінно змінили наше розуміння подій XVII ст.?

Нічого подібного. Сталося тільки одне: статтю було надруковано за кордоном, і цей факт брудні руки використовують в брудних цілях.

Але чи може історична істина змінитися від того, що до неї доторкнулася не та рука? Чи можна ставити свій погляд на речі в залежність від тої чи іншої акції наших ворогів? Чи відповідає це тій ідейній принциповості, яка завжди становила найсильнішу рису марксистської, комуністичної ідеології?

Я нагадаю: в своїй статті "Про право націй на самовизначення" В. І. Ленін, критикуючи Розу Люксембург за її збочення в національному питанні, відзначав, поміж іншим, її негативну залежність від буржуазної преси (зокрема, від краківської буржуазної газети "Naprzód"): "Если "Напшуд" говорит "да", Роза Люксембург считает своим священным долгом немедленно провозгласить: "нет", совершенно не думая, что таким приемом она обнаруживает не свою независимость от "Напшуда", а, как раз напротив, свою забавную зависимость от "фраков", свою неспособность взглянуть на вещи с точки зрения немного более глубокой и широкой, чем точка зрения краковского муравейника" (*Ленин В. И.* Полн. собр. соч. – Т. 20. – С. 397).

Так і мої опоненти вважають за найвищий критерій ідейної принциповості говорити "ні" на все, про що буде натякати перший-ліпший пропагандист на Заході, ладні заперечити і товкти ногами що завгодно – не лише конкретну статтю конкретного Брайчевського, а й здобутки всієї радянської історіографії за останні 15–20 років, думаючи, що цим вони роблять велику послугу комуністичній ідеології.

Саме на це вороги і розраховують, часто-густо провокуючи нас на нерозумні та недалекоглядні дії. Я тверджу, що і свистопляска, піднята довкола моєї статті, має явно провокаційний характер. Р. Г. Симоненко не переконав мене в тому, що ця стаття "сподобалася" націоналістам, бо написана вона не з націоналістичних позицій, а навпаки, спрямована проти самих *філософських підвалин* будь-якого націоналізму як ідеологічного явища. Недарма їм потрібні і коментарі, спрямовані проти головної засади статті, і прямі вилучення з тексту. І справа не в тому, чи багато їх, і який процент тексту залишено, а в тому, що вони реально мають місце.

На цьому вважаю необхідним спинитися трохи докладніше, бо мої критики абсолютно безпідставно закидають мені "націоналізм", не усвідомлюючи навіть реального значення того терміну.

М. Ф. Котляр, наприклад, твердить: "Націоналісти можуть підписатися під брошурою" (тобто під статтею). Г. Я. Сергієнко: стаття – "справжня повідь націоналізму". А Р. Г. Симоненко формулює свою думку ще конкретніш: "націоналістам потрібно обновити буржуазно-націоналістичні концепції, прикрашаючи їх посиланнями на марксизм-ленінізм".

Але ж даруйте, і націоналізм, і марксизм-ленінізм – речі цілком визначені, їх суть добре відома (вище про неї говорилося). І полягає вона, ця суть, не в тому, як конкретно оцінювати конкретні події або конкретних осіб – позитивно чи негативно, вихваляти їх чи, навпаки, лаяти, – а в тому, *на підставі чого,* виходячи *з чого*, спираючися на *що* дається та або інша оцінка. Не можна щось заперечувати чи щось приймати *тільки* тому, що справжні націоналісти це "щось" стверджують чи відкидають. Та й чисто практично такий шлях безнадійний, – хоча б з огляду на те, що і серед націоналістів часом одні й ті явища дістають полярну характеристику.

І в нашому випадку цей метод веде до нісенітниці (якщо, звичайно, чесно дивитися правді у вічі), оскільки в націоналістичній літературі немає повної єдності з приводу оцінок і Переяславської ради, і особи Б. Хмельницького, і Гадяцького договору, і І. Виговського, і І. Мазепи – і т. д., і т. п. І коли б хтось захотів зробити подібні оцінки *критерієм* націоналізму, він потрапив би у скрутний стан: кого зарахувати до числа націоналістів – Брайчевського, який вимагає, скажімо, тверезо-критичної оцінки Б. Хмельницького, чи його опонентів, які збиваються на іконографічно-панегіричний тон. Бо цілком очевидний націоналіст В. Липинський підносить Хмельницького до небес, і в цьому є очевидним союзником Ф. П. Шевченка, М. Ф. Котляра,

Г. Я. Сергієнка; а не менш очевидний націоналіст М. Яворський дає тому ж Хмельницькому нищівну характеристику. Те саме і з іншими сюжетами, про що вже частково була мова.

Отже, справа не в тому, чи славити Хмельницького або Виговського, чи ганити їх на всі корки – і те, і друге знайдемо достоту в націоналістичній історіографії. Справа в тому, *чим* обґрунтовується позитивна чи негативна оцінка, *за що* славлять чи ганять історичного діяча ті або інші історики. Якщо критерієм оцінки виявляються лише міжнаціональні стосунки, – ми маємо справу з націоналістичною концепцією, яку б тезу вона не захищала: "за" чи "проти". Марксизм-ленінізм вимагає натомість класових оцінок, і це я відстоюю у своїй статті.

Але мої опоненти, всупереч очевидності, заперечують, що для моєї статті властивий саме марксистський підхід до оцінки минулого, хоча й не можуть навести жодного аргументу на користь того твердження, жодного прикладу конкретного відходу від марксистських принципів історичного аналізу.

Р. Г. Симоненко казав, що для статті властивий "класовий підхід навиворіт". Слівце сподобалось, і його не забарився підхопити П. М. Калениченко. Але що це значить "класовий підхід навиворіт"? Слово є слово, воно повинно мати якийсь зміст. Класовий підхід – річ цілком ясна і зрозуміла. Він може мати місце в тій або іншій роботі, чи ні. Він може бути правильним чи помилковим. Якщо мої критики хочуть сказати, що в моїй статті класовий підхід неправильний; що, скажімо, Б. Хмельницький *не був* феодалом, *не відстоював* інтереси шляхетсько-старшинської верхівки; або що царизм *не провадив* політику охорони й реставрації феодальних порядків, *не придушував* народні рухи в ім'я інтересів боярських і шляхетсько-старшинських кіл, і т. д., і т. п., – про це треба сказати прямо. І не просто *сказати*, а й *довести* – замість того, щоби займатися словесною еквілібристикою, попусту гратися термінами.

Ф. П. Шевченко твердить, ніби я "не бачу російського народу; на першому плані" "у мене не соціальні питання, а національні". Але ж це випливає з теми статті. Вона присвячена міжнаціональним зв'язкам. Марксизм-ленінізм в історичному дослідженні полягає не в тому, щоби точно дозувати "соціальне" і "національне" – незалежно від сюжету дослідження, а в тому, щоби факти національного життя інтерпретувати, *виходячи з соціальних, класових відносин.* Для марксизму "національне" – це теж *соціальне*, і саме в цьому його корінна відмінність від націоналізму, який протиставляє ці поняття. Чи є у мене хоча б один випадок, коли б якась подія, якась особа дістала дефініцію без врахування її класової природи? Якщо є, назвіть. Думаю, однак, що зробити це буде нелегко.

Неправда, що я не бачу російського народу. В статті не раз підкреслюється, що не російський народ був ворогом українського народу, а російський

царизм. Більше того, що царизм був такою ж мірою ворогом і власного, російського народу (див., наприклад, с. 9–10, 28–32, 38, 64–65, 68 та ін.). Але, відповідно до змісту статті, мені довелося говорити переважно саме про політику царизму.

Далі, Ф. П. Шевченко твердить, що у мене "немає класового підходу в оцінці подій, явищ, діячів". А що ж тоді є, коли на протязі всього тексту я тільки те й роблю, що підкреслюю необхідність класового підходу – з приводу кожного конкретного питання, яке стало предметом розгляду; демонструючи, до чого призводить нехтування тою вимогою?

Хіба в моїй статті (на противагу деяким необережним формулюванням, виписаним мною з наявних публікацій) не підкреслюється класовий феодальний характер і Російської, і Української держави XVII ст.? Хіба в ній не говориться про соціальні процеси, які відбувалися в українському суспільстві XVI–XVIII ст., про класові інтереси панівних станів на момент Переяславської ради? Хіба не наголошується на соціальній програмі шляхетсько-старшинської верхівки, очолюваної Хмельницьким? Хіба не аналізуються під цим кутом зору умови досягнутої з російським урядом угоди, відбитої в "Березневих статтях"? Хіба не розповідається про ті феодальні замашки до захоплення маєтностей, які не забарилися виявити українські діячі типу Виговського чи Тетері буквально на другий день після Переяслава? Хіба мало сказано про експансіонізм царизму, який не мав нічого спільного з прагненнями російського народу і провадився в інтересах не народних мас, а тої ж феодальної верхівки? – і т. д., і т. п. То як же можна твердити, що в статті "*немає* класового підходу"?

Найбільше й тут постарався Г. Я. Сергієнко. Він бачить у статті не просто "натяжки, фальсифікацію, вороже ставлення до радянської історіографії, підтасовку, вільне поводження з цитатами", а й "ревізію методології марксистсько-ленінської науки, ревізію політики партії в галузі історичної науки", "пасквіль на радянську історіографію, марксистсько-ленінську методологію". Зайве казати, що все це лишається голою декларацією, не підтвердженою жодним фактом, жодним посиланням на конкретний текст. Навіть роз'яснення, що саме мається на увазі, відсутнє. Навряд чи така "критика", явно базарного толку, може сприяти інтересам справи, внести конструктивний струмінь в обговорення.

Але далі йде дуже симптоматична заява: Брайчевський використовує "складний розвиток радянської історичної науки, щоб кинути тінь на марксистсько-ленінську теорію".

В тому, як цю думку формульовано, є певна недоречність: незрозуміло, як можуть ті або інші факти з історії історичної науки (якими б вони не були) кинути тінь на марксизм-ленінізм? Я думаю, ніщо не може кинути тінь на марксистсько-ленінську теорію – ніякі перекручення, помилкові концепції, хибні висловлювання чи ще щось. В усіх випадках винними в цих перекру-

ченнях, помилках і похибках будуть їх автори, а не марксизм-ленінізм. Але, очевидно, тут має місце елементарний lapsus linguae, обмовка, – Г. Я. Сергієнко хотів сказати "кинути тінь на вірність радянської історіографії марксистсько-ленінській теорії".

Але це не рятує справу. Виходить, що в дискредитації радянської історичної науки винен не той, хто висував і висуває хибні формулювання, а той, хто насмілився сказати про це вголос! Цікава позиція, що й казати!

Я дозволю собі діаметрально переадресувати звинувачення: не я "ревізую" марксизм-ленінізм і політику партії, яка завжди вимагала від істориків чесного і правдивого висвітлення минулих епох у відповідності з принципами марксистсько-ленінської теорії. Це роблять мої критики, коли в полемічному захваті будь-що "викрити" удаваного "націоналіста" переходять межі дозволеного і підносять нам формулювання, здатні лише скомпрометувати їх авторів. Коли вони починають обстоювати "теорію єдиного потоку", стверджуючи зворушливу єдність царського уряду з російським народом і шляхетсько-старшинської верхівки – з українським народом; коли вони, спрощуючи історичний процес, роблять національні відносини головним і єдиним критерієм наукових оцінок; коли під виглядом захисту Росії та російського народу намагаються всіляко обілити реакційну політику царизму; коли Богдана Хмельницького беззастережно проголошують "народним героєм" та "виразником народних інтересів", а Переяславську раду 1654 р. – "тріумфом дружби народів", проектуючи сучасні міжнаціональні зв'язки в XVII ст.; коли Радянський Союз розглядається як прямий спадкоємець "єдиної та неподільної" "тюрми народів"; коли стають можливими такі заяви, як, скажімо, заява П. П. Толочка, ніби стаття, присвячена критиці погромницької політики царизму, "протиставляє Україну (яку?) Росії (якій?) не лише в минулому, *а й у наш час*".

Не можу пройти повз дивовижну рису нинішнього обговорення: мої опоненти настільки повірили зарубіжній пропаганді, настільки засвоїли ідею про "націоналістичний" характер моєї статті (хоча там справжнім націоналізмом і не пахне), що стали критикувати мене... з позиції націоналізму!

Р. Г. Симоненко кілька разів ставав у таку фантастичну позицію: "націоналісти, мовляв, не лають Хмельницького, не обливають брудом", або: "Автор іде далі українських буржуазних націоналістів (куди далі – вправо? вліво?) в характеристиці Гадяцького договору..." і т. д. Йому вторить М. Ф. Котляр: "націоналісти не лаяли Хмельницького". Та найбільший "шедевр" в цьому роді – заява Р. Г. Симоненка: Брайчевський, мовляв, робить вигляд, що захищає радянську історіографію від Берії та Багірова, але його позиція щодо цих осіб "є вразливою: адже Берія діяв саме в тому напрямку, щоб розв'язати руки буржуазно-націоналістичним елементам, зокрема на західноукраїнських землях".

Схаменіться, Реме Георгієвичу, поверніться на грішну землю. З якої радості став би я вихваляти викритих і знешкоджених ворогів радянського

народу на догоду буржуазним націоналістам?! Це вже воістину втрата всякої тями, повне забуття, де право, де ліво.

Р. Г. Симоненко має рацію, коли підкреслює, що наш ворог не такий дурний і примітивний, як у нас іноді гадають. Наш ворог хитрий і підступний. Ідейна єдність радянського народу не лишає для нього сподівань, що в нашій країні знайдуться противники радянського ладу, вороги комуністичної ідеології, марксизму-ленінізму. Отож вони шукають "дисидентів" – "інакомислячих", прагнучи побачити ідейні розходження там, де їх насправді немає, де йдеться про нормальну полеміку чи дискусію. Їм конче потрібно, щоб була певна кількість осіб, які в Радянському Союзі нібито зазнають переслідувань за свої переконання.

Я казав, відповідаючи на питання, і повторюю ще раз: стаття моя, сама по собі, їм непотрібна. Їм потрібна колізія довкола статті, а надто – довкола її автора. Брайчевський не є "дисидентом", бо стоїть на марксистських позиціях (хоча, звичайно, не все, що він каже, є обов'язково стовідсотковою істиною). Але його можна поставити – мимо його волі – *в становище дисидента*, – коли вигнати його з роботи, вилучити з усіх видань і з усіх видавництв його праці (незалежно від їх змісту), вишкрябувати його прізвище з уже випущених публікацій, як це мало місце, наприклад, в книзі П. Маркова про М. Максимовича (с. 135) або в другому виданні карти старого Києва.

Я не маю підстав обвинувачувати будь-кого, але коли стикаєшся з подібними фактами, важко позбутися думки, що робиться це спеціально для того, аби дати комусь матеріал для пропаганди. Навесні 1972 р. в своїй заяві з приводу публікації моєї статті за кордоном я з чистою совістю спростовував ворожі інсинуації про ті переслідування, яких я нібито зазнавав за свої погляди. А що я маю сказати сьогодні?

Що показують факти? Стаття "Приєднання чи возз'єднання?" у мене не єдина. Є й інші статті, в яких не менш гостро, а часом і гостріше критикуються деякі явища в нашому науковому житті. Вони *опубліковані в пресі* і викликали жваві відгуки. Наприклад – стаття "Зберегти пам'ятки історії", надрукована в журналі "История СССР" (№ 2 за 1966 р.). Її теж передруковано за кордоном. Але чи використовує її хтось для антирадянської пропаганди? Ні. Чому? А тому, що довкола цієї статті не виникло ніякої колізії. Під кутом зору критичності ця стаття перевершує обговорювану, але, оскільки її надруковано в *радянській* пресі, ця критика, при всій її гостроті, лишилася *нашою внутрішньою справою*, до якої зась злопихачам з закордону.

І зараз за рубежем друкується не лише "Приєднання чи возз'єднання?"; передруковуються й інші мої праці, видані в Радянському Союзі. Але жодна з них не стала предметом політичних спекуляцій, хоча з приводу кожної можна поставити сакраментальне питання Р. Г. Симоненка: "Чим сподобалася?"

І можна твердити з повною упевненістю: доки буде продовжуватися колізія довкола моєї скромної особи, доки я буду перебувати у невластивій мені ролі "дисидента з чужої волі", доти буде друкуватися й передруковуватися що завгодно.

Але, на жаль, змінити ситуацію найменше залежить від мене, не я звільнив себе з Інституту "за скороченням штатів", не я викидав свої праці з видавництв, не я вишкрябую своє прізвище з найбезневинніших текстів.

Ситуація утворилася складна, бо зарубіжна пропаганда нікому з нас непідвладна. Що можна протиставити їй; що зробити для її нейтралізації? Лише одне: взяти Брайчевського на озброєння радянської історичної науки, якій він прагнув чесно служити протягом усього свого життя.

Я писав свою статтю 1966 р. з точно визначеною утилітарною метою, призначаючи її для точно визначеного журналу і для точно визначеного читача. Вона має вузько спеціальний, полемічний характер; в ній відсутній синтетичний і всебічний виклад моїх поглядів на Переяславський акт і ті події, які з ним так чи інакше зв'язані. Це підкреслено, повторюю ще раз, підзаголовком: "Критичні замітки з приводу однієї концепції". Якби стаття ця була свого часу надрукована в "Українському історичному журналі" в порядку дискусії, ніяких непорозумінь напевно не виникло б, як не виникло їх під час читання статті в Інституті в 1966 р. Читачі журналу зрозуміли б її цілком правильно, як розуміли її ті спеціалісти, які знайомилися з рукописом одразу після його написання.

Зовсім інша ситуація утворилася, коли цю статтю видано за кордоном, без потрібних застережень чи з застереженнями зовсім протилежного характеру, та й ще з відповідними купюрами. Коли цю статтю підносять непідготовленому чи малопідготовленому читачеві, який *не знає* історії появи тої статті, коли йому вона рекомендується як *повний виклад концепції певного періоду в історії України*, – тоді прикрі непорозуміння стають неминучими. Нинішнє обговорення й продемонструвало їх дуже яскраво: мені приписано такі думки, яких я ніколи не поділяв, і такі твердження, яких я ніколи не висловлював.

Я думаю, що в цій ситуації мені слід написати й видати нову працю на аналогічну тему, тільки не полемічну і не вузько-утилітарну, а *синтетичну*, в якій *повно і всебічно* викласти свої погляди і на Переяславський акт 1654 р., і на дальшу перспективу історичного розвитку України в складі Російської держави.

Мабуть, тільки в такий спосіб можна буде усунути ті прикрі непорозуміння, які виникають внаслідок злодійського викрадення статті та її протизаконної публікації за кордоном*.

---

* Наприкінці тексту після машинописного підпису "М. Брайчевський" – надпис від руки: "Одержала перший примірник 10. XI – 1974 р." Підпис Г. Бохонської (*прим. ред.*).

КОМЕНТАР

"...голови гнути я не збирався,
бодай що б там не було".

Василь Стус
(З таборового зошита, 1978)

Стаття Михайла Брайчевського "Приєднання чи возз'єднання?" посідає, на перший погляд, непримітне місце за своїм обсягом, проте її значення в суспільно-політичному житті України 1960 – 1970-х років важко переоцінити. Це був одинокий голос, що перечив офіційному, канонізованому вищими партійно-державними інстанціями поглядові на Переяславську раду 1654 р.

Спочатку в часописі "Нові дні" з'явився анонс про статтю[1]. Аби не зашкодити авторові, в редакційній нотатці зазначалося: "Текст цієї праці нам передано з України без відома автора й ми, звичайно, не певні, чи цей текст уповні тотожний з авторовим оригіналом". Канадським журналістам неважко було передбачити, що під примусом КҐБ М. Брайчевському доведеться рано чи пізно відмежуватися від несанкціонованої ним публікації. Пізніше так і сталося[2]. Наступного 1972 р. видавництво "Нові дні" випустило статтю окремою брошурою[3]. Другий передрук з'явився в часописі "Визволь-ний шлях"[4]. Третій – у збірнику видавництва "Смолоскип"[5]. Уривок зі статті вмістив на своїх сторінках також самостійницький журнал у США[6]. Невдовзі після першого видання побачили світ і переклади на англійську та німецьку мови[7].

Публікації в Україні з'явилися спершу в періодичних виданнях на початку 1990-х років[8], а потім у "Вибраних творах" М. Брайчевського[9].

---

[1] *Брайчевський М.* Приєднання чи возз'єднання? Критичні зауваги з приводу однієї концепції // Нові дні. – Торонто, 1971. – Грудень. – Ч. 269. – С. 3–6.

[2] Див.: *Брайчевський М.* Лист до редакції // Вісті з України. – 1972. – 20 квітня. – № 17.

[3] *Брайчевський М. Ю.* Приєднання чи возз'єднання? Критичні зауваги з приводу однієї концепції. – Торонто, 1972. – 66 с.

[4] Визвольний шлях. – 1972. – Кн. 6–7 (291–292). – Червень–липень. – С. 721–764.

[5] Широке море України. Документи самвидаву з України. – Париж; Балтимор, 1977. – С. 241–310.

[6] Український самостійник. – 1972. – Січень–лютий. – Ч. 173–174. – С. 15–19.

[7] *Braichevsky M.* Annexation or Reunification? Critical Notes on One Conception / Transl. and ed. by George P. Kulchycky. – München, 1974. – P. 7–60; *Brajčevsky M.* Anschluß oder Wiedervereinigung? (Kritische Anmerkungen zu einer Konzeption). – München, 1982. – S. 9–57.

[8] Народна газета. – 1990. – Квітень. – № 3; Травень. – № 4; Липень. – № 6; Культура і життя. – 1990. – 1 липня. – № 26; 8 липня. – № 27; Україна. – 1991. – № 6. – С. 33–38; № 7. – С. 31–34.

[9] *Брайчевський М.* Вибрані твори. – К.; Нью-Йорк, 1999. – С. 489–535.

У 1960-х рр. стаття збурила національну інтелігенцію саме своєю принциповою громадянською позицію в питанні, яке мало ключове значення для історичної свідомості українців. Не випадково дослідники творчості М. Брайчевського вважають появу його машинопису в самвидаві такою ж переломною подією в українській підрадянській історичній думці, як і працю М. Грушевського "Звичайна схема руської історії..." (1904 р.) на початку XX ст.[10] Тому принаймні в останнє десятиріччя ця стаття сприймається як один з найсильніших творів українського дисидентського національно-визвольного руху в межах колишнього СРСР, як акт великої мужності задля збереження гідності української історичної науки[11].

Проте історія написання цієї статті, мотиви її появи залишаються ще не достатньо з'ясованими[12]. Між тим, відходять від нас у кращий світ люди, які особисто знали перипетії цієї справи. Нема вже Ф. Шевченка, І. Гуржія, тодішнього директора Інституту історії АН УРСР К. Дубини та й самого М. Брайчевського.

У сьогоднішній публікації текст "Приєднання чи возз'єднання?" супроводжується іншими його машинописними матеріалами з домашнього архіву, які в часі нібито розтягують започатковану 1966 р. полеміку історика з комуністичною системою ще на вісім років – до сумнозвісних щербицько-маланчуківських часів. У 1991 р., у рік здобуття Україною незалежності, М. Брайчевський сам готував до друку, як він висловлювався, "триптих про Переяславську проблему" (передрук статті, протокол обговорення-судилища 1974 р. у відділі Інституту історії АН УРСР та відповідь автора у той же період на численні звинувачення) у супроводі невеличкої передмови. На жаль, здійснити свій задум Михайлові Юліановичу так і не вдалося. У 90-х роках стаття декілька разів передруковувалася в періодиці й у "Вибраних творах", а дві частини триптиха ("Приєднання чи возз'єднання?" та "Заключне слово") вийшли друком лише на початку 2003 р. у "Лаврському аль-

---

[10] *Ісаєвич Я.* Михайло Брайчевський і його концепція історії України (До 70-річчя історика) // Український історик. – 1994. – Ч. 1–4 (120–123). – С. 192, 200.

[11] *Дзира Я.* Ювілей Михайла Брайчевського // Український історик. – 1995. – Ч. 1–4 (124–127). – С. 342.

[12] Принагідно назвемо лише деякі з публікацій, у яких заторкується суспільно-політичне значення творчості М. Брайчевського: *Кухарчук Ю.* Будівничий української державності // Українське слово. – Ч. 35. – 2001. – 30 серпня/5 вересня. – С. 16; *його ж.* Взірець наукової чесності // Українська культура. – 2001. – № 11–12. – С. 40; *його ж.* Учений, громадянин, особистість // Наукові записки Національного університету "Києво-Могилянська академія". – К., 2002. – Т. 20. – Ч. 1. – С. 10–14; *його ж.* М. Брайчевський і українська незалежність // Михайло Брайчевський. Вчений і особистість / Упор. Ю. Павленко. – К., 2002. – С. 120–125; *Гирич І.* "Приєднання чи возз'єднання?" М. Брайчевського // Лаврський альманах. – К., 2002. – Вип. 8. – С. 64–65; *його ж.* Михайло Брайчевський // Історія в школах України. – 2000. – № 2. – С. 48–49.

манасі" – друкованому органі Києво-Печерського історико-культурного заповідника[13]. Сьогодні ми друкуємо "Вступ" і триптих повним обсягом саме так, як цього хотів М. Брайчевський.

Чи не здається дивним, що не історик-фахівець епохи середини XVII ст. або архівіст, а якраз археолог узявся захищати честь української історичної науки? Проте, якщо уважніше проаналізувати весь науковий доробок М. Брайчевського з-передодня появи "Приєднання...", то побачимо певну логіку в творчості Михайла Юліановича, так само, як і в його переході на роботу з Інституту археології саме в Інститут історії. На той час він давно вже переріс вузькі рамки методології лише археологічного дослідження, а три його видатні монографії засвідчували про нього як про дослідника широкого гуманітарного профілю – лінгвіста, історика всесвітньої історії, історика України.

У 60-х роках після виходу в світ праці "Римська монета на території України" (1959), що мала переважно археологічний характер, з'являються дві класичні, як уже можна тепер сказати, книжки М. Брайчевського – "Коли і як виник Київ" (1963) та "Походження Русі" (1968). Цікаво простежити, які головні проблеми нашої історії абсорбували М. Брайчевського:

державна організація на українських землях існувала до варязького завоювання Києва, що дало нові аргументи на користь автохтонної теорії, яка лежала в основі класичної схеми української історії М. Грушевського;

Київ був значно старший за тисячу років (1959 р. святкувалося 1100-річчя першої літописної згадки про місто); Київ – ровесник Римської імперії. Отже і слов'янство на українських землях мало давнішу закоріненість;

державне утворення існувало на українських землях задовго до перших київських князів варязької династії. Слов'яни-анти були першою давньоукраїнською державою. Автор намагається ідентифікувати археологічні культури з антським етносом. Тут М. Брайчевський продовжував стару українську історіографічну традицію від М. Грушевського;

М. Брайчевський підкреслював культурну й економічну вищість питомого ядра Київської держави від нових земель на північному сході Європи. Він полемізував з М. Каргером з приводу його твердження, що кияни жили в землянках, а північна Русь – в рублених ізбах. М. Брайчевський висунув теорію про фахверкові будинки в Києві XI–XII ст.;

дослідник доводить існування діалектичної розбіжності між південною й північною гілками східнослов'янських племен, що було продовженням боротьби з російською великодержавною історіографією за київську спадщину. На підставі графіті Софійського собору він відстоює поширення українсько-руської писемності ще в X–XI ст.;

---

[13] *Брайчевський М.* "Приєднання чи возз'єднання?" та "Заключне слово" // Лаврський альманах. – Вип. 8. – С. 66–93, 94–136.

полемізує з російськими істориками про автентичність і південне походження літературної пам'ятки києво-руської доби – "Слова о полку Ігоревім";

докладно досліджуючи економіку, політику, архітектуру, топографію Києва, наукову літературу, М. Брайчевський ніби продовжував києво-центричну концепцію української історіографії, яка від часів М. Максимовича вважала Київ стрижневим пунктом української історії, – тим стрижнем, що з'єднував пізніші періоди нашого минулого; та ін.

Таким чином, у різній формі М. Брайчевський науково висловився практично з усіх ключових проблем середньовічного періоду української історії, які виникли в результаті тривалої російсько-української полеміки, що точилася вже більше ста років до нього. Позиція археолога дозволяла М. Брайчевському зробити значно більше за істориків, до того ж Інститут історії перебував під недрімним оком ЦК. У 40 – 50-х роках, остаточно вичищений від "українських буржуазно-націоналістичних фальсифікаторів", він був специфічною режимною установою на ідеологічному фронті, як тоді казали, забезпечував "науковими аргументами" існування соціалізму.

М. Брайчевському судилося стати єдиним, хто в ту епоху висловив українську точку зору в питанні про Переяслав (у зв'язку з цим характеристична й інша тема його наукових зацікавлень – генеза запорозького козацтва, – що також незабаром, після 1972 р., стала забороненою). Проте було б наївно думати, що такий виступ був справою виключно лише громадянської відваги автора статті. У середині 60-х років офіційна наука переживала досить непевну ситуацію, коли дирекція Інституту опосередковано підтримала позицію М. Брайчевського й таким чином стимулювала написання цієї роботи. Про це згадує й сам автор у "Вступному слові".

Таємниче усунення від влади М. Хрущова й поява нових осіб у Політбюро ЦК КПРС ще не виявило назовні початок реакції в країні, хоч 1965 рік вже ознаменувався першою хвилею арештів серед вільнодумної інтелігенції. Директор Інституту історії АН УРСР був особисто знайомий з П. Ю. Шелестом і орієнтувався на його популярну в ті роки позицію національного партійного лідера. У той період щиро вірилося в появу української віддушини серед густого імперського мороку й чимала група колег М. Брайчевського (були це І. Гуржій, Ф. Шевченко, Я. Дзира, О. Компан, О. Апанович та інші) ставилася до нього з прихильністю. Твердіші ж у догматичній ідеології історики (або просто обережніші й по-житейськи далекоглядніші) воліли триматися обов'язкових на ті часи методологічних канонів. Утворилося, таким чином, два табори, між якими велися кулуарні дискусії довкола ключових проблем національної історіографії, серед яких переяславська тематика була не останньою. Дебатувалося про етнічну належність київоруської спадщини ("колиска трьох братніх народів"), генезу й період становлення української нації, проблеми середньовічної української

державності, російський великодержавний шовінізм нової та новітньої доби тощо. В ході цих світоглядних суперечок М. Брайчевському неодноразово доводилося – офіційно й неофіційно – піднімати теми, що порушувалися раніше в його знакових монографіях.

Пропозиція написати статтю для "Українського історичного журналу" про Переяславську раду надійшла йому в 1966 р. від керівників Інституту К. Дубини та І. Гуржія. На липень того року завдання було виконане й стаття "Приєднання чи возз'єднання?" лягла на редакційні столи. Ф. Шевченко як головний редактор "УІЖу" мав неофіційну розмову з М. Брайчевським, під час якої радив скоротити текст. Як пізніше розповідав у колі близьких знайомих сам Михайло Юліанович, він залишив свою статтю на столі, і її потім тривалий час перечитували всі бажаючі співробітники. Можливо, М. Брайчевський, не сподіваючись на друк своєї праці, хотів, аби хоч у такий спосіб хтось ознайомився з нею.

Стаття була друкована М. Брайчевським на ще дореволюційній машинці "Ундервуд" у чотирьох або п'яти примірниках. Один з них Михайло Юліанович дав Ярославові Дзирі і попросив висловити думку з приводу написаного. Я. Дзира того ж дня показав машинопис доцентові Київського університету Костянтинові Ткаченку, який зробив ще п'ять копій. Вони були передані доцентові університету Матвієві Шестопалу, письменникам Борисові Антоненку-Давидовичу й Борису Харчуку, а також редакторові Микиті Шумилу. Так, за спогадами Я. Дзири, розпочалося розповсюдження знаменитого твору[14].

Цікаво, що у 70-х роках дирекція Інституту критикувала автора не стільки за погляди, висловлені в дослідженні, скільки за факт розповсюдження машинопису в середовищі інтелігенції. У такий спосіб ця стаття стала ще однією позицією самвидаву – проскрибованою літературою. У дисидентських виданнях "Приєднання чи возз'єднання?" навіть іноді фігурує, приміром, з таким твором, як "Лихо з розуму" Вячеслава Чорновола. Проте довести факт участі автора в поширенні своїх машинописів не вдалося. Сам М. Брайчевський офіційно це заперечував, але активне розповсюдження статті свідчить про тодішню суспільну потребу саме на таку інтерпретацію нашого минулого. Як тут ще раз не провести паралель зі "Звичайною схемою руської історії..." М. Грушевського, яка стала ідейним постулатом для всього українського руху початку XX ст.!

М. Брайчевський був добре ознайомлений з творчою спадщиною найвидатнішого історика України і, незважаючи на радянську цензуру,

---

[14] *Дзира Я., Дмитрієнко М.* Історик українського відродження // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики: збірник наукових праць пам'яті відомого вченого-історика, доктора історичних наук М. Ю. Брайчевського / Інститут історії України НАН України. – К., 2003. – Вип. 10–11. – С. 19.

намагався пробивати до друку його думки. Так, у "Приєднанні..." він дозволив собі завуальовано зацитувати статтю М. Грушевського "Шведсько-український союз 1708 р." (не вказуючи автора і назву статті, а лише сторінку із "Записок НТШ"), у якій автор порівнював міжнародну політику гетьманів Б. Хмельницького та І. Мазепи[15]. Так само добре знав історик-дисидент всю класику національної історіографії, яку було тавровано як "буржуазно-націоналістичну писанину". В "Заключному слові" він, наприклад, пише про В. Липинського й Д. Дорошенка, хоч посилань у тексті на них не подає. Ярослав Дзира згадує про добре вкомплектовані бібліотеки еміґраційної літератури, з якими міг працювати М. Брайчевський, що їх мали доценти Київського університету І. Бровко та К. Ткаченко.

"Приєднання чи возз'єднання?" має багато спільного з головним твором самвидаву – "Інтернаціоналізмом чи русифікацією?" Івана Дзюби. Недаремно ці дві праці найчастіше спільно й розповсюджувалися[16]. Як і Дзюба, М. Брайчевський мав можливість відстоювати свою думку лише за допомогою аргументів зі спадщини класиків марксизму-ленінізму. Джерело, правда, було не дуже придатне, тому від українських інтелектуалів вимагалося чимало винахідливості й обізнаності з матеріалом, щоб аргументувати свої тези.

Думається, що гостра реакція М. Брайчевського в "Заключному слові" на зауваження Ф. Шевченка була зумовлена різницею тієї позиції, яку Федір Павлович займав у 1966 р., коли в приватних розмовах поділяв думки Михайла Юліановича, а в 1974 р. змушений був приєднатися до тих, хто їх розвінчував. Зрештою, справжні погляди Ф. Шевченка, одного з найвидатніших українських істориків другої половини XX ст., добре відомі, зокрема на підставі його історичних праць.

Звертає на себе увагу також участь в обговоренні молодого тоді ще вченого Петра Толочка. На тлі сучасних його виступів прикметно виглядають тодішні закиди М. Брайчевському щодо необізнаності в темі Переяславської ради. І це тоді, коли сам Петро Петрович вважає себе компетентним висловлювати категоричні судження, наприклад, з питань православної обрядовості, проблем мовознавства або навіть втручатися на публіцистичному рівні в дискусію з фаховими лінгвістами[17].

---

[15] Див.: *Брайчевський М.* Приєднання чи возз'єднання? Критичні замітки з приводу однієї концепції // *Брайчевський М.* Вибрані твори. – С. 516 (прим. 73).

[16] *Антонюк З.* Як не я – тоді хто? // Доброокий: Спогади про Івана Світличного. – К., 1998. – С. 252.

[17] П. Толочко часто називає себе учнем М. Брайчевського (див., напр.: "Суперечки навколо моїх концепцій – це явище швидше відрадне, ніж сумне": Розмова з Петром Толочком // Хроніка 2000. – К., 2002. – Вип. 49. – С. 45), хоч у численних публікаціях висловлює діаметрально протилежні погляди як на тему давньоруського періоду, так і Переяслава, не кажучи вже про національно-визвольні рухи кінця XIX – початку XX ст. Його оцінки відповідають радше

Загалом, порівнюючи суто історичні праці М. Брайчевського з публікаціями радянських дипломованих істориків, напрошується очевидний висновок, що принаймні на концептуальному, історіософському рівні його дослідження значно виграють у порівнянні зі статтями тогочасних офіційних авторитетів. До того ж тема Переяславської ради хвилювала М. Брайчевського не тільки як науковця – він внутрішньо жив нею. Наводимо тут його недрукований раніше вірш, написаний у 1960-х роках, що не ввійшов до збірки його посмертно виданих поезій[18]:

Переяславська рада

Ген, в Переяславі лунають дзвонні згуки,
Злітають в небо шапки славних козаків, –
Що недарма текла рікою кров братів,
І рідної землі скінчились давні муки,
Що з України геть злетіли чорні круки –
Магнати і ксьондзи й недобитки панів...

Боярин Бутурлін у натовпі послів,
Беззвучно сміючися, потирає руки.
І зір його летить над простором один,
І бачить з-за спини великого Богдана
Майбутніх кріпаків, які кричать: "Осанна!" –
Омріяних ґрунтів мільйони десятин
Для царського завжди дірявого "кармана" –
І радісно мовчить боярин Бутурлін.

Ігор Гирич (Київ)

поглядам відомих ноторичних українофобів Т. Флоринського й С. Щоголєва, аніж хоч якнебудь бодай наближаються до позиції М. Брайчевського. Для прикладу див.: Для кого оно, государство, в котором народ жертва?: [Інтерв'ю з П. П. Толочком] // Комсомольская правда. – 1997. – 23 января; *Толочко П.* Що або хто загрожує українській мові. – К., 1998. – 28 с.; *його ж.* Имеет ли Украина национальную идею? // Киевские новости. – 1995. – 20 октября. – С. 8; *його ж.* Кому і чим завинила Переяславська Рада? // Голос України. – 2002. – 3 серпня. – № 140.

[18] *Брайчевський М.* Часу круговерть. – К., 2003. – 172 с.

ЧАСТИНА ІІ

ІСТОРІОГРАФІЯ

Франк СИСИН *(Едмонтон)*

ОБРАЗ РОСІЇ ТА УКРАЇНСЬКО-РОСІЙСЬКИХ ВЗАЄМИН В УКРАЇНСЬКІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ КІНЦЯ XVII – ПОЧАТКУ XVIII СТОРІЧЧЯ*

Одним із наслідків Переяславської угоди 1654 р. було те, що від середини XVII ст. зв'язки між українцями та росіянами відчутно пожвавилися. Українці всіх соціальних груп входили в постійні контакти з російськими військовими частинами та посадовцями, які перебували в Україні. Українські козацькі з'єднання несли службу спільно з російськими військами на обширі від Балтійського моря до Чорного. Делегації козацької старшини, міщан і духівництва їздили до Москви. Українське духівництво заповнювало монастирі та отримувало церковні посади неосяжної держави. Терени по обидва боки сучасного українсько-російського кордону було населено українцями, які рухалися на схід, та росіянами, які мігрували на південь.

Якщо не брати до уваги спроб дослідити роль, яку відіграло українське духівництво в Росії[1], то значення цього пожвавлення в українсько-російських зв'язках залишається досі маловивченим. Навіть дослідження взаємного сприйняття двох народів робить тільки свої перші кроки. Звісно, ранньомодерні українці ставали частиною російського життя легше, ніж будь-хто інший з чужинців, бо православне віровизнання, спільнослов'янська культура та старослов'янська мова робили їх "своїми". Відтак свідчення українців

---

* Складаю подяку Alexander von Humboldt Stiftung за підтримку моєї праці над цією статтею і над моїм проектом з української історіографії та політичної культури.

[1] Див.: *Харлампович К. В.* Малороссийское влияние на великорусскую церковную жизнь. – Казань, 1914. – Т. 1 (передрук: The Hague; Paris, 1968); *Rothe Hans.* Zur Kiever Literatur in Moskau. I // Studien zu Literatur und Kultur in Osteuropa: Bonner Beiträge zum 9. Internationalen Slavistenkongress in Kiew. – Köln; Wien, 1983. – S. 232–260; *idem.* Zur Kiever Literatur in Moskau. II // Slavistische Studien zum IX Internationalen Slavistenkongress in Kiew. – Köln; Wien, 1983. – S. 417–434; *Эйнгорн В. О.* О сношениях малороссийского духовенства с московским правительством в царствование Алексея Михайловича. – М., 1894. Російсько-українські політичні взаємини добре узагальнено у статті: *Torke Hans-Joachim.* The Unloved Alliance: Political Relations between Muscovy and Ukraine in the Seventeenth Century // Ukraine and Russia in Their Historical Encounter / Ed. by Peter J. Potichnyj et al. – Edmonton, 1992. – P. 39–66.

мусять бути багатим джерелом для розуміння Московщини/Росії в ту добу, коли вона входила у фазу прискореної європеїзації. Українці в цьому процесі виступали каталізатором, і їхня інтеґрація в московське суспільство сприяла перетворенню Московщини на імперську Росію[2]. Разом з тим політична та релігійна система Московщини глибоко позначилися на Україні. З петровськими реформами початку XVIII ст. нова імперська столиця почала відігравати значну роль у формуванні української культури та інтелектуального життя.

До комплексів джерел, корисних для розуміння того, як українці сприймали росіян і свої взаємини з ними, належить і низка українських історичних творів, написаних у 1670 – 1720-ті рр.[3] Твори ці є неоднорідними за своїм походженням джерелами, адже вони часто містять суміш різночасових текстів; до того ж раніші тексти часто використовувалися як підстава для пізніших, порушуючи тим самим стрункість викладу і хронологічну послідовність текстів. Зрештою, їх писано різними мовами, від церковнослов'янської до розмовної української, причому вибір мови впливав на їхню лексику і спосіб висловлювання.

Твори, про які йтиметься далі, не були історіями Росії чи росіян, коли не розглядати як російську історію per se розповідь про давньоруську минувшину в "Синопсисі", авторство якого традиційно приписують Інокентієві Ґізелю, та "Кроиницє" Феодосія Софоновича. Зрештою, до появи історії Василія Татіщева українські читачі черпали відомості про історію та звичаї Московщини головно з польських джерел (передовсім із праці Мацея Стрийковського) або ж у західно- та центральноєвропейських викладах на кшталт записок Зиґмунда фон Ґерберштайна. Софоновичева "Кроиника", "Синопсис", Літопис Самовидця, "Дѣйствія" Ґригорія Ґрабянки та "Сказаніє"

---

[2] *Torke Hans.* Moskau und sein Westen. Zur 'Ruthenisierung' der russischen Kultur // Berliner Jahrbuch für osteuropäische Geschichte. – 1996. – № 1. – S. 101–120. Див. також новітню інтерпретацію, згідно з якою москвини чинили більший опір західним впливам, які надходили через Україну, аніж уважалося досі: *Okenfuss Max J.* The Rise and Fall of Latin Humanism in Early-Modern Russia: Pagan Authors, Ukrainians, and the Resiliency of Muscovy. – Leiden, 1995.

[3] Я не братиму до уваги хронограф Леонтія Боболинського (1699), а також "Хронографъ" (1681) та "Обширний синопсисъ" (1681–1682) Петра Кохановського, які залишаються досі неопублікованими і мають переважно компілятивний характер. Густинський літопис прийнято датувати 1620-ми рр., відтак я розглядаю його, як і "Кроинику" Софоновича та "Синопсис", в інших статтях (див.: *Sysyn Frank E.* Concepts of Nationhood in Ukrainian History Writing, 1620–1690 // Harvard Ukrainian Studies (далі – HUS). – 1986. – December. – Vol. 10. – № 3/4. – P. 393–423; *idem.* The Cultural, Social and Political Context of Ukrainian History-Writing, 1620–1690 // Europa Orientalis. – 1986. – Vol. 5. – P. 285–310). Працюючи над цими статтями, я мав доступ лише до фрагментів твору Софоновича (що був опублікований щойно 1992 р.) і до окремих праць Юрія Мицика на цю тему. Переписування Густинського літопису в 1670-ті рр. надихнуло Михайла Лосицького на патріотичну передмову, що має розглядатися в контексті творів, про які йдеться в цій статті.

Самійла Величка розповідали про події, пов'язані з історією росіян та Московської держави, не подаючи докладного розгляду тих подій. Перші два твори є кульмінацією українського чернечого історіописання, тоді як три останні репрезентують формування нової історіографії, створюваної світською елітою Гетьманщини.

Для сучасного дослідника вивчення поглядів на Росію та росіян ускладнюють дві перешкоди. Перша полягає в певній тенденції припускати, ніби модерні поняття – чи то держава, чи нація, чи терміни "Росія" або "росіяни" – мали чітко окреслене значення для ранньомодерного українського літописця або історика. На заваді інтерпретації текстів стоять і зміщення у значеннях слів: коли, наприклад, слово "государство" набуває значення "держава"? Друга проблема – це стосунок росіян та Росії до становлення української самосвідомості, передовсім еволюція термінів (таких як "Россія", "Малая Россія", "Малороссія" та "малороссіяне"[4]), а також розвиток національної ідентичності та політичної культури в Україні. Це особливо стосується взаємин між гетьманом та Військом Запорозьким, з одного боку, і царем та Російською державою – з іншого. Безперечно, літописи є вагомішим джерелом для вивчення розвитку української самосвідомості, аніж українські погляди на Московщину/Росію та українсько-російські взаємини, але в них міститься матеріал і для таких студій.

Дві традиції чернечої історіографії: українська та російська історія

Оскільки церква і духівництво очолили культурне відродження в Україні кінця XVI – початку XVII ст., остільки і тогочасні монастирі стали осередками збирання джерел і написання історичних творів. Інтерес до минулого розвинувся почасти під впливом польської ренесансної історіографії, а головно як результат полеміки довкола Берестейської унії та питання історії Володимирового хрещення. Зосереджене в Києві, що перебрав на себе провідну культурну роль на українських та білоруських теренах від 1610-х рр., чернече історіописання приділяло найбільше уваги добі Київської Русі та історії навернення до християнства. Процес відродження історичної свідо-

---

[4] Терміни, похідні від "Росія" або"Россія", мали в ранньомодерній Україні різні значення, що стосувалися різних східнослов'янських держав і суспільств. У моїй статті цим значенням приділено належну увагу. Про їхню еволюцію див.: *Максимович М.* Об употреблении названий Россия и Малороссия в Западной Руси // *Максимович М.* Собр. соч. – К., 1877. – Т. 2. – С. 307–311; *Шелухин С.* Україна – назва нашої землі з найдавніших часів. – Прага, 1936; *Rothe Hans.* What Is the Meaning of 'Rossijski' and 'Rossija' in the Polish and Russian Conception of the State in the 17th Century? // Ricerche slavistiche. – 1990. – Vol. 7. – P. 111–121. Стаття Петра Толочка "Русь – Мала Русь – руський народ у другій половині XIII – XVII ст." (Київська старовина. – 1993. – № 3. – С. 3–14) мало що дає до з'ясування цього питання.

мості, розпочатий наприкінці XVI ст., сягнув свого найвищого злету в чернечій історіографії 1670-х рр., за два десятиріччя після Переяславської угоди, що визнала зверхність російського царя, безпосередньо залучивши Росію та росіян до українських справ.

Переосмислення і "переписування" історії Київської Русі в Україні – через копіювання хронік Софоновича та інших українських авторів у Росії наприкінці XVII – на початку XVIII ст., а надто через видання "Синопсиса" – стимулювало розвиток і російської історичної свідомості. Київську спадщину, відроджену в Україні на початку XVII ст., завжди можна було пристосувати до обґрунтування завдань правителів і держав, які претендували на спадковий зв'язок із княжим світом Володимира. Так само й концепції походження слов'ян та Русі, витворені польськими та українськими істориками, могли бути застосовані до Московської держави та її правителя. Такі терміни й поняття, вироблені в Україні впродовж XVII ст., як "монархъ", "отчизна", "панство" (пізніше "государство" та "держава") або "народъ", а також "Россія", "Великая Россія" та "Малая Россія", могли бути легко перенесені на північний ґрунт. Адже ж припускають, що саме українська сторона першою запровадила назви "Великая Россія" та "Малая Россія" до царського титулу під час переговорів 1650-х рр.[5]

Українську чернечу традицію часто розглядають як пряму попередницю ідей, висловлених у "Синопсисі" й, зокрема, постулату певної східнослов'янської єдності. Пошук першовитоків уявлень про "загальноросійське", "малоросійське" та "великоросійське" веде до надмірного спрощення складної спадщини українських ченців та духівництва XVII ст. Крім того, наголос на таких церковних діячах, як Феофан Прокопович, який частково формував політичну думку в Росії, відсунуло в тінь інші течії в українському духовному середовищі, у тому числі ті, які вплинули на Росію. У загальних працях часто спрощують складність і неоднорідність поглядів, відображених у "Синопсисі". Вивчення двох чільних творів 1670 – 1680-х рр. – "Кроиники" Феодосія Софоновича та "Синопсиса" – засвідчує різноплановість українського чернечого історіописання в ділянці, яка стосується опису Росії.

"Кроиника" Софоновича (1672–1673), що є, правдоподібно, давнішим із цих творів, до публікації в 1992 році здебільшого залишалася в рукописі (якщо не брати до уваги знищене видання 1917 р.)[6]. Проте, поширювана у

---

[5] *Грушевський М.* Велика, Мала і Біла Русь // Україна. – 1917. – Ч. 1/2. – С. 7–19. Див. також: *Соловьев А.* Великая, Малая и Белая Русь // Вопросы истории. – 1947. – № 7. – С. 24–38.

[6] Текст пам'ятки опублікували в супроводі великої вступної статті Юрій Мицик (майже через два десятиріччя після написання кандидатської дисертації про літопис Феодосія Софоновича) і Володимир Кравченко. Див.: *Софонович Ф.* Хроніка з літописців стародавніх / Підгот. тексту, передм., коммент. Ю. А. Мицика, В. М. Кравченка. – К., 1992. – 334 с.

списках від кінця XVIII ст., вона справила влив на подальше історіописання в Україні та Росії. Три частини "Кроиники" стосуються Русі ("Кроиника ѡ Русиі"), Литви ("Кроиника ѡ початку и назвиску Литвы") та Польщі ("Кроиника ѡ земли полскои")[7]. Писана книжною українською мовою, "Кроиника" є оглядом історії українських земель від початків слов'ян до кінця XVII ст. Вона починається з заяви про те, що ігумен Києво-Михайлівського монастиря Софонович прагне, щоб сини Русі пам'ятали про походження Руської держави ("панства Руского") та знали її історію, адже кожному треба пізнавати свою батьківщину ("о своєи отчизнѣ"). Далі Софонович розповідає про витоки руської нації/народу ("Руский народ"). Застосовуючи термін "отчизна" до Русі (себто – України), "Кроиника" репрезентує злет відродження історичної свідомості, що розпочалося в Україні та Білорусі наприкінці XVI ст. Свідчення польських істориків та давньоруських літописів у ній розглянуто в застосуванні до тогочасної України, що виникла як нове державне утворення після повстання Хмельницького.

Іншим значним історичним твором (виклад у ньому доведено до Берестейської унії 1596 р.) є Густинський літопис, писаний старослов'янською мовою, що зберігся у списку 1670-х рр. (але сам літопис прийнято датувати 1620-ми рр.). Якщо вага Густинського літопису полягає в перетворенні літописного жанру на плинну розповідь про історичні події та в розгляді питання про походження козаків і їхню роль в українській історії, то "Кроиника" Софоновича прикметна як спроба подати безперервну історію українських земель у параметрах традиційної династичної і політичної історіографії. Виклад історії Литви та литовських правителів у Софоновича, що передує його розповіді про події на українських землях і який супроводжено аналогічним оглядом польських правителів, виступає тлом для його викладу української історії[8].

Як і в усіх інших творах, що відродили інтерес до Київської Русі, у "Кроиницє" йдеться про добу, коли північні та південні землі східних слов'ян були тісно пов'язані між собою і держава або територія, яку тут названо Руська земля, Русь або Росія обіймала обшири від Суздаля і Новгорода, з одного боку, до Києва й Галича – з іншого. У "Кроиницє ѡ Русіи", що ґрунтується на літописі іпатської традиції, а також на розповідях польських істориків, Софонович віддає перевагу не назві "Росія" (яку він зазвичай пише як "Росия", а зрідка як "Россия"), а традиційному означенню "Русь" або "Руська земля". Водночас він подає титули правителів (яких називає зде-

---

[7] Я вживаю скорочені назви, які запровадив Ю. Мицик і які ґрунтуються на заголовках, наявних у списках.

[8] Ю. Мицик зазначає, що схожий поділ існує у другій українській редакції руського хронографа, але цей неопублікований хронограф відрізняється від "Кроиники" тим, що лише невеликою мірою присвячений східнослов'янській або українській історії (*Софонович Ф.* Хроніка з літописців стародавніх. – С. 29).

більшого "самодєржцами" і лише один раз – "монархою"[9]), вживаючи слово "Русия", а також "Росия"[10]. Слово "Россия" Софонович використовує, коли говоритъ про походження Русі, виводячи назву землі від широкого розсіяння її народів ("ѿт широкого ихъ по свѣту розсияния"[11]). Він часто відзначає, що Русь жила також і на півночі, і навіть запроваджує словосполуку "Русия, на полудне лєжачая", для відміни цих теренів від північних. Наприклад, Данило Галицький зветься у нього королем "всєя Руси, на полудню лєжачєи"[12] . Проте в кількох випадках, коли йдеться про XII ст., Софонович пише про поїздку з півночі на південь як "выѣздъ в Русь"[13] . Він пов'язує Києворуську добу з пізнішою історією Московщини, згадавши, що київський князь Володимир збудував за Москвою місто Владимир ("Володимєр"), і воно стало столицею московських князів до часів "Івана Вєликого, кн(я)зя Даниловича", котрий зробив столицею великих князів руських Москву[14]. У цьому місці (і не лише тут)[15] Софонович анахронічно запроваджує Москву до ранньої києво-руської історії. Разом з тим, хоча події на російських теренах і згадуються у "руській" частині "Кроиники", саме українській землі, й насамперед Галицько-Волинському князівству, тут приділено найбільше уваги.

Читачеві "литовської" та "польської" частин "Кроиники" було б складно уявити Московщину та російську історію в контексті "Кроиники всєя Русіи". Московських правителів з київськими пов'язує одна-єдина згадка: Софонович змальовує Івана Васильовича як "монарха наищасливши по Владимирє Мономасє", бо той вибився з-під татарського панування й підкорив собі татар[16]. Прикметно, що Софонович не написав четвертого розділу "Кроиники" про великих князів московських і т. д., який, включаючи до української історії московську добу, представляв би тогочасних московських правителів подібно до литовських та польських. Правдоподібно, московська тема була тоді ще надто новою, а політична ситуація – надто непевною, щоб спонукати Софоновича до такого безпрецедентного проекту. Можна лише

---

[9] Це слово вжито стосовно Олега, якого Софонович називає "монархою києвским і всея Русиі" (Там само. – С. 60).

[10] Софонович вживає слово "Русь" та похідні від нього на позначення території, народу й мови. У двох випадках він говоритъ про "панство Рускоє". У титулах правителів він використовує і слово "Россия", і слово "Русия".

[11] *Софонович Ф.* Хроніка з літописців стародавніх. – С. 56.

[12] Там само. – С. 59, 152. У першому випадку Софонович вживає цю словосполуку, коли говоритъ про Аскольда й Дира. Згадки Софоновича про "південну Русь" можна вважати одними з перших випадків вживання стосовно України терміну, що набув особливого поширення в XIX ст.

[13] Там само. – С. 114.

[14] Там само. – С. 64.

[15] Порівн., напр.: Там само. – С. 114.

робити здогади, чи багато джерел він знайшов би для цього почину в Києві 1670-х рр.

У "Кроиницє" міститься чимало матеріалу щодо Московщини, її правителів та мешканців. Зокрема, "Кроиника" розповідає про війни литовсько-польських правителів з країною, яку він називає "Москва", та її правителем, "вєликимъ князємъ московским", жодного разу не вживаючи назви "Росія", – навіть у титулах великих князів та царів. Вживання слова "Москва" в XVII ст. для позначення як території, так і народу є подібним до вживання назви "Русь", коли йшлося про Україну та Білорусь, з одного боку, та їхніх мешканців – з іншого. Вживання назви "Москва" в польських та українських пам'ятках потребує, одначе, окремого розгляду.

У "литовській" частині "Кроиники" Москва не є, строго кажучи, єдиною згаданою Російською державою, оскільки автор також звертає увагу на Твер і Новгород: він змальовує Твер як князівство з "воискомъ рускимъ" і пише про завоювання Новгорода Москвою 1479 р.[17] Софонович мало говорить про звичаї та культуру: він твердить лише, що Каспійське море зветься "по-московску" Хвалинським та що Іван Васильович "страшныи быль всѣмь народомъ" і "піанства вь Москвѣ заборонилъ"[18].

Безпосередньо Московщина з'являється у творі Софоновича в його "польській" частині. Під роком 1558 титул правителя цього краю перетворюється на "ц(а)рь московскии"[19]. Більше відомостей про Московщину містить розповідь про війни Івана IV з Польщею та Литвою; зокрема, автор твердить, що "нѣякиі москалъ" доніс королеві Сиґізмунду Авґустові, буцімто "пановє московскиї" хочуть віддати йому "ц(а)рство Московскоє"[20]. У використанні такої непевної термінології відчутно спробу автора описати Московщину в спосіб, властивий його описові Польсько-Литовської держави, використовуючи слова на кшталт "русин", "пановє литовскиї и польскиї" та "Корона Польска" як лінґвістичні та поняттєві моделі. Обсяг інформації та частота вживання лексики, що стосується Московщини, помітно зростають у розповіді про "Смуту". Саме в такому контексті Москву названо "царствующимъ городомъ"[21].

Росіяни дедалі частіше з'являються на сторінках "Кроиники" після розповіді про повстання Хмельницького. Згадки про них стають особливо

---

[16] Там само. – С. 185.

[17] Там само. – С. 183, 185.

[18] Там само. – С. 185.

[19] Там само. – С. 218.

[20] Там само. – С. 219. У справі вживання слів "царь" і "царство" в російському контексті див.: *Giraudo Gianfranco*. Car, Carstvo et termes correlants dans les textes russes de la deuxième moitié du XVI siècle // Popoli e spazio romano tra diritto e profezia. – Naples, 1986. – P. 1566–1567.

[21] *Софонович Ф.* Хроніка з літописців стародавніх. – С. 225.

численними після повідомлення про те, що у присутності боярина Василя Васильовича Бутурліна "Богдан Хмєлницкии, православному ц(а)рю і вєликому кн(я)зю Алєѯѣю Михаиловичю поддавшися зь всєю Украиною по обоихь сторонах Днєпра, выконалъ присягу зь всєю своєю старшиною въ цєркви пєрєясловскои"[22]. У цьому лаконічному пасажі зазначено, що козаки та міщани також складали присягу, проте нічого не сказано про те, якою була ця присяга і як людність ставилася до неї. Відтак автор загалом говорить про царя передовсім як про православного володаря, лише раз – як про московського і жодного разу – як про російського[23]. Таке відносно нестале формулювання царського титулу помітно відрізняється від того, як його подано в Літописі Самовидця. Останній твір відповідає "Кроиницє" Софоновича у зображенні подій і, можливо, спирається в розповіді про ці роки на спільне джерело[24]. Також у Софоновича годі шукати згадку про "Великую Россію" або "Великую Русь" – чи то як територіальне означення, чи як складову царського титулу. Відповідно, не з'являється в тексті й "Малая Россія"[25]. Починаючи від доби Хмельницького, росіянами, які від того часу в "Кроиницє" згадуються найчастіше, є воєначальники та військо, що зветься по-різному: "войско московскоє", "царскоє войско", "москва" та "царскиі люди".

Постійні згадки про спільні походи московських та козацьких військ засвідчують розвиток дедалі тісніших українсько-російських взаємин. Так, у переказі про чуда святої Варвари змальовано низку випадків взаємодії російських посадовців та військовиків з українською людністю. І все ж у Софоновичевій "Кроиницє" про росіян та їхній світ ідеться мало. Найцікавіша нотатка щодо цього стосується 1665 р.: автор повідомляє, що Олексій Михайлович зробив гетьмана Івана Брюховецького боярином, і пояснює, що "бояринъ" означає "сєнаторъ"[26]. Очевидно, Софонович знав, що ці терміни не є точними відповідниками, але прикметно, що він вважав за потрібне дати пояснення.

Приймати мовчанку за доказ завжди ризиковано, але в нашому випадку корисно з'ясувати, які теми у "Кроиницє" не обговорюються і яка лексика не з'являється на сторінках твору. Еволюція терміну "великий князь московський" у "православний цар" у тексті Софоновича засвідчує значення релігії

---

[22] Там само. – С. 231.

[23] Про еволюцію царського титулу див.: *Szeftel Marc.* The Title of the Muscovite Monarch up to the End of the Seventeenth Century // Canadian-American Slavic Studies. – 1979. – Vol. 13. – Spring/Summer. – № 1/2. – P. 59–81.

[24] На думку Ю. Мицика, джерелом для обох цих творів слугував Уманський літопис.

[25] Список третьої частини "Кроиники" Софоновича, який датують кінцем XVII ст. і виклад у якому доведено до 1690 р., під 1679 р. змальовує Івана Самойловича як малоросійського гетьмана (*Софонович Ф.* Хроніка з літописців стародавніх. – С. 259).

[26] Там само. – С. 239.

в легітимації царського статусу в Україні. Показово, однак, що у творі немає жодної згадки про проголошення московської патріархії або про російську церкву й духівництво XVII ст. Годі шукати й згадку про те, що можна назвати спадковими правами царя щодо українських теренів: царське право на владу в Україні ґрунтується виключно на присязі Хмельницького.

Видання "Синопсиса", що його традиційно приписують Інокентієві Ґізелю, прийнято розглядати як значний прорив і в процесі культурного проникнення з України до Росії, і в становленні певної російської ідеології та ідентичності, що передбачали включення України до складу Росії[27]. Погляди на українську та російську минувшини, що його представляють цей твір та "Кроиника" Софоновича, дуже відмінні. "Синопсис" написано церковнослов'янською мовою і видано в Києві 1674 р., хоча існує припущення, що він з'явився раніше. Значно доповнений у третьому виданні 1680–1681 рр., "Синопсис" став головним джерелом з історії Російської держави; за наказом Петра I його було перекладено грецькою та латинською мовами. На противагу Софоновичеві, який вважав своїм обов'язком навчити синів української батьківщини їхньої історії, автор "Синопсиса"[28] наголошує на значенні Києва, його монастирів та церков і демонстративно догоджає потребі російського самодержця засвідчити його претензії щодо України. Однак "Синопсис" не обмежився обороною династичних прав московського царя. Він також підвів історичну основу до погляду на українців та росіян як на частину "славяно-россійскаго народа" Києво-руської доби і до утвердження цієї схеми щодо тогочасної ситуації. Надаючи перевагу назві "Россія" замість "Русь" стосовно як Києво-руської доби, так і пізніших часів, "Синопсис"

---

[27] Факсиміле видання 1681 р., разом з окремими фрагментами видання 1674 р., здійснив Ганс Роте. Див.: Sinopsis, Kiev 1681 / Facsimile mit einer Einleitung von Hans Rothe. – Köln; Wien, 1983. – VII, 409 S. – (Bausteine zur Geschichte der Literatur bei den Slaven; Bd. 17). Цей том містить докладний розгляд Ганса Роте літератури питання, аналіз тексту, культурологічного контексту й політичного спрямування пам'ятки. Дослідник приймає ймовірне авторство Інокентія Ґізеля – німця, наверненого на православ'я. Юрій Мицик у своєму вступі до видання "Кроиники" Софоновича обстоює версію про авторство Петра Кохановського (*Софонович Ф.* Хроніка з літописців стародавніх. – С. 36). Зіставлення двох творів як таких, що представляють різні стилі мислення, притаманні київським церковним колам, має скоригувати тенденцію розглядати "Синопсис" як твір, що репрезентує винятково погляди київського духівництва. Зрештою, апологети авторства Ґізеля мусять принаймні зважати на те, якою мірою його мислення все ще залишалося мисленням чужинця. Його німецьке та західнохристиянське походження слід брати до уваги й тоді, коли йдеться про застосування в "Синопсисі" поняття нації.

[28] "ΣΥΝΟΨΙΣЪ, или краткоє собраніє ѡт раꙁличныхъ лѣтописцєвъ ѡ началѣ славѧнорѡссійскогѡ нарѡда и первоначалныхъ кнѧꙁєх богоспасаємаго града Кіѣва, ѡ житіи свѧтагѡ благовѣрнагѡ вєликаго кнѧꙁѧ Кіевскагѡ и всеѧ Рѡссіи пєрвѣйшагѡ самодєржца Владимѣра. И ѡ наслѣдникахъ благочєстивыѧ дєржавы єго Россійскіѧ, даже до пресвѣтлаго и благочєстиваго государѧ нашєго цаpѧ и вєликаго кнѧꙁѧ θєѡдора Алєѯѣєвича, всєѧ Великіѧ, и Малыѧ, и Бѣлыѧ Рѡссіи самодєржца" (1680).

послідовно запроваджував нову номенклатуру на позначення Російської держави, східнослов'янських народів та росіян, хоча не всі його нововведення виявилися довговічними[29]. Грецька назва "Россія" увійшла до вжитку в Росії в XVI ст., правдоподібно під впливом Константинополя, хоча вона могла мати й західне походження і напевне вживалася польськими істориками XVI ст.[30] В Україні вона швидко набула поширення в церковних колах від 1610-х рр. і вживалася, коли́ йшлося про Київську Русь, східне слов'янство, українців і білорусів та їхні інституції. Зрештою в ад'єктивних формах як означення до слова "народ" і в номінативних формах ("россияне", "россове", "росы") як відповідник "русі" та "русинів" воно стало позначати те, що прийнято називати руським народом у Речі Посполитій[31]. Цей слововжиток, з деякими новими номінальними формами та етимологічними тлумаченнями, "Синопсис" переніс до Росії і застосував для опису східнослов'янських народів та їхньої минувшини[32]. Відтак автор пише про появу двох митрополичих престолів у "Рѡссіи" в XV ст. і, адресуючи свій переказ про те, як "весь православно рѡссійскій нарѡдъ" вітав повернення Києва під владу царя, головно українським читачам, свідомо вживав двозначний термін, який міг слугувати моделлю для уявлення про українців та росіян як про один східнослов'янський народ.

Проте "Синопсис" аж ніяк не був всеохопною історі́єю східних слов'ян; він становив радше спробу дослідження їхнього походження та Києво-Руської держави. У першому виданні 1674 р. історію Київської Русі супроводжує перелік правителів Київського князівства, яке, за словами автора "Синопсиса", проіснувало в формі воєводства до "повернення" міста Києва за царювання Олексія Михайловича[33]. Яким чином відбулося це "повернення" – неясно, адже автор "Синопсиса" жодного разу не згадує ні про козацьке повстання проти Речі Посполитої, ані про Богдана Хмельницького. У видання

---

[29] У справі термінології "Синопсиса" див.: *Giraudo Gianfranco*. Passé et présent 'Russes' dans l'œuvre d'Innokentij Gizel' // Ricerche slavistiche. – 1990. – Vol. 37. – P. 333–351 (російський переклад: *Джираудо Дж.* "Русское" настоящее и прошедшее в творчестве Иннокентия Гизеля // Mediaevalia Ucrainica: Ментальність та історія ідей. – К., 1992. – Т. 1. – С. 92–103).

[30] *Rothe Hans.* What Is the Meaning of 'Rossijski' and 'Rossija'... – P. 111–121.

[31] Ibidem. – P. 117–118. Різні форми назви "Россія" вжито на позначення Київської Русі й українців XVII ст. у передмові Лосицького до Густинського літопису (див.: Полное собрание русских летописей. – СПб., 1908. – Т. 2. – С. 233). Передмова Лосицького цікава паралельним використанням термінів "отчизна" та "народъ россиискии". Заголовок літопису містить тут формулу "славенского российского народу".

[32] Див.: *Джираудо Дж.* "Русское" настоящее и прошедшее в творчестве Иннокентия Гизеля. – С. 98 (прим. 37).

[33] Див.: Sinopsis, Kiev 1681. – S. 360–361. На с. 360 згадано і воєводство, і місто, проте в розділі, присвяченому "поверненню" (S. 361), йдеться вже тільки про місто. Про "Синопсис" у зв'язку з Переяславською угодою див.: *Basarab John.* Pereiaslav 1654: A Historiographical Study. – Edmonton, 1982. – P. 60–62.

1681 р. автор увів довгу розповідь про один з епізодів російської історії – битву Дмитрія Івановича з Мамаєм у XIV ст. Цей епізод відповідав духові тогочасного опису боротьби східних слов'ян і православ'я з ворогами-мусульманами під час Чигиринського походу на турків, – опису, що його було долучено до другого видання 1678 р. і доповнено у виданні 1681 р. Крім того, якщо перше видання містило розповідь про запровадження окремих митрополичих престолів у XIV ст. у Москві та Києві, то пізніше перевидання мало вже розділ про утворення московської патріархії у XVI ст.

Номенклатуру "Синопсиса" значною мірою відбиває розділ під заголовком "О народѣ рускомъ или свойственѣе Россійскомъ и о наречїи, или назвиску его". Проте автор не був послідовним у дотриманні своєї концепції та обраної термінології. Однаково трапляються назви, похідні від "Русь", зокрема у вставленому тексті про похід на Мамая, що є в пізнішому виданні. Звичайне для XVII ст. розрізнення росіян та українців виникає в описі Сарматії, населеної москвинами ("Москва"), русинами ("Русь"), поляками ("Поляки"), литвинами ("Литва"), прусаками ("Пруссы") та іншими народами. Потреба у відокремленні росіян від українців виникає і в розповіді про Чигиринський похід, де військо Гетьманщини весь час згадується як "Вѡйска Запорѡзкїи" або "Войско Запорозке", тоді як російське військо автор називає військом "Єгѡ Царского Пресвѣтлаго Величества" або "сили царскиї", і раз "рати Вєлико-Рѡссїйскіи". Об'єднані ж війська часто звуться в нього православними або християнськими, що відбиває головне ідеологічне підґрунтя твору й перегукується з розповіддю про похід на Мамая. Великоросійським названо також митрополію московську та церковний собор, скликаний для піднесення митрополита до сану патріарха. Той самий прикметник автор використовує на позначення Російської держави, яка в тексті зветься також і Московською[34]. Назви "Великая Россія" та "Малая Россія" вживано лише у складі царського титулу[35]. Можливо, ця обставина пояснюється тим, що текст присвячено переважно давньоруській добі. Проте вона може відбивати й прагнення автора не наголошувати на відмінностях між народами – як і його акцент на постаті царя і єдності російського народу радше, ніж на двох окремих державних утвореннях, що існували в 1670-і рр.

"Кроиника" та "Синопсис" стали апогеєм чернечого історіописання в Україні. Софонович, який адресував свій твір українському читачеві, продовжував історіографічну традицію XVII ст., що полягала у викладенні історії Київської Русі та відображенні сучасних подій в Україні. Розповідь про повстання Хмельницького та його наслідки становила перехід до нового періоду в українській історіографії. Крім того, Софонович відтворював давніше ставлення до Московщини і вживав усталену лексику стосовно росіян,

---

[34] Sinopsis, Kiev 1681. – S. 408.

[35] Ibidem. – S. 354.

але разом з тим реагував на нову ситуацію, що склалася внаслідок Переяславської угоди. Через списки "Кроиники", що потрапили до рук українських та російських літописців, окремі фрагменти Софоновичевого твору позначилися на російській історіографії, проте його вплив на неї не може рівнятися з впливом "Синопсиса". Продовжувачами Софоновича були козацькі літописці, які ретельніше опрацювали нові взаємини між Україною та Росією і розвинули поняття Малої та Великої Росії.

На противагу Софоновичеві "Синопсис" не поєднував києво-руської спадщини з подальшою українською історією. Він нехтував повстанням Хмельницького та Переяславською угодою; з ситуацією після Переяслава "Синопсіс" пов'язував місто Київ, але не Русь, Україну, Малоросію чи Гетьманщину. Автор "Синопсиса" використовував києво-руську минувшину для обслуговування потреб московського/російського самодержця, хоча й включив до свого твору лише нечисленні епізоди російської історії. Закладаючи підвалини для династичної історії східних слов'ян, "Синопсис" не тільки відкрив шлях політичній історії Російської держави – він також чи не вперше застосував до аналізу російської історії поняття славенороської нації/народу і відтак націоналізував російську історіографію і унеможливив зведення російської ідентичності лише до ототожнення з династією або державою. І коли з самостійним українським національно-політичним досвідом "Синопсис" впорався швидко, то його спробу злиття української та російської історії було шито білими нитками. Тими ж, хто звернувся до розгляду взаємин між двома історіями і традиціями у пост-переяславській ситуації, були козацькі літописці.

Літопис Самовидця та відображення українсько-російських зв'язків наприкінці XVII ст.

Історіописання в Україні після "Кроиники" та "Синопсиса" приділяло обмаль уваги історії Київської Русі, зосередившись натомість на наслідках повстання Хмельницького та історії Гетьманщини. Авторами цих творів були не чернече духівництво, а представники козацької старшини[36]. На початку XVIII ст. історична доля України була уже тісно пов'язана з новоутвореною Російською імперією. Саме в цей час було написано або завершено головні козацькі літописи – Літопис Самовидця і твори Григорія Грабянки та Самійла

---

[36] Попри те, що Роман Ракушка-Романовський, якого більшість дослідників уважає автором Літопису Самовидця, пізніше став брацлавським протопопом, первісно він належав до козацької старшини. У кожнім разі, на противагу ієромонахам одружені священики Гетьманщини були тісніше пов'язані зі старшинським прошарком. Про роль старшини в українському історіописанні див.: *Грушевский М.* Об украинской историографии XVIII века // Bulletin de l'Académie des Sciences de l'URSS. Classe des sciences sociales. – 1934. – С. 215–233; *Пріцак О.* Доба військових канцеляристів // Київська старовина. – 1993. – № 4. – С. 62–66.

Величка. Їхнє традиційне визначення як літописів виправдане лише почасти, оскільки в основній частині, присвяченій повстанню Хмельницького та його наслідкам, ці літописи були справжніми історичними трактатами, особливо два останні твори. Відповіднішим виглядає означення "козацькі", оскільки центральною темою літописів була історія козацтва та Гетьманщини, а їхні автори (хоча в одному випадку автор невідомий) відбивають інтереси нової української козацької еліти.

На противагу творам Грабянки та Величка Літопис Самовидця витримав іспит часу як першорядне джерело для вивчення історії другої половини XVII ст.[37] Більшість дослідників вважає, що його першу половину, яка обіймає період від 1648 до 1672 рр. (або 1677 р.) і починається заголовком "О начал*і* войни Хмелницкого", створено учасником подій, правдоподібно на підставі записок, тоді як решта – до 1702 р. є літописом у традиційному розумінні. Найвірогіднішим автором твору дослідники назагал вважають підскарбія Війська Запорозького (згодом – брацлавського протопопа) Романа Ракушку-Романовського[38]. Твір відбиває зміну політичної ситуації в Україні: якщо в першій частині літопису Росія з'являється дуже рідко, то вона починає займати багато місця, коли виклад доходить до часів Петра I та Івана Мазепи. Текст літопису наскрізь відображає не церковний слововжиток, а термінологію, яка побутувала в Україні XVII ст. та Речі Посполитій. Наприклад, Росія та росіяни тут згадуються як "Москва" (в одному випадку "Московщина"[39]; 1661 р.), російська армія – як "московское войско", а російський самодержець – як "цар московскій". Утримуючись від притаманних високому стилеві похідних від "Россія" (за винятком двох випадків у складі царського титулу[40]; 1654 та 1682 рр.), часто застосовуючи назву "Україна" в різних

---

[37] Літопис уперше видав Осип Бодянський у московських "Чтениях" і окремо під заголовком "Летопись Самовидца о войнах Богдана Хмельницкого и о междоусобицах, бывших в Малой России по его смерти" (М., 1846). Тридцять років по тому з'явилося авторитетніше видання зі вступною статтею Ореста Левицького (Летопись Самовидца по новооткрытым спискам. – К., 1878). Його було передруковано в "Гарвардській серії з українських студій". Див.: The Eyewitness Chronicle. – Munich, 1972. – Pt. 1. – (Harvard Series in Ukrainian Studies, vol. VII, pt. 1). Друга частина, в якій мали бути зібрані наукові розвідки про Літопис Самовидця, не з'явилася друком. За рік перед появою гарвардського передруку Ярослав Дзира здійснив нове видання (Літопис Самовидця / Вид. Я. І. Дзира. – К., 1971. – 207 с.), яке мало бути першим випуском нової серії видань джерел з історії України, що включала й козацькі літописи. Ця серія залишилася незреалізованою внаслідок погрому української науки й культури 1972 р., який потягнув за собою репресії щодо низки істориків включно з Ярославом Дзирою. Критичний розгляд деяких археографічних засад цього видання див. у рецензії Омеляна Пріцака (Recenzija. – 1971. – Vol. 2. – № 1. – P. 27–58).

[38] Аналіз суперечок про авторство й аргументацію на користь Ракушки див.: *Петровський М.* Нариси історії України XVII – початку XVIII століть. – Х., 1930. – Т. 1: Досліди над літописом Самовидця. – С. 134–184.

[39] Літопис Самовидця. – С. 84.

[40] Там само. – С. 66, 135.

територіальних значеннях і уникаючи назви "Малороссія", Літопис Самовидця, здається, наближається до народного слововжитку[41].

Після Переяславської угоди часто згадується російський цар, майже завжди з титулом "його царске величество" або – під час спільного царювання Петра та Івана – "их царске величество". Саме це титулування спонукало Ореста Левицького, одного з видавців літопису в XIX ст., відгукнутися про нього як про проросійський. Але 1930 р. Микола Петровський, заперечуючи цю думку, вказав, що літописець був акуратним у вживанні практично всіх наявних титулів монархів[42]. Петровський також виявив негативне ставлення автора до Петра I у розповідях про його жорстокості та військові поразки. Проте, навіть беручи до уваги те, що подібні критичні випади мали б бути завуальованими (адже початок XVIII ст. для України був небезпечним часом), однаково важко погодитися з аргументацією історика, яка ґрунтується на нечисленних наявних у літопису твердженнях[43]. Проте факти брутального поводження Петра і страт з його наказу, часом у зв'язку з Іваном Олексієвичем, з'являються в літопису таки справді часто (покарання синів гетьмана Івана Самойловича в 1687 р., придушення стрілецьких бунтів 1682 та 1687 рр.[44]). Негативно зображено й підкорення Соловецького монастиря за царювання Олексія Михайловича[45]. Зрештою, найуживаніший у літопису російський топонім після Москви та прикордонного міста Путивля – це Сибір, що згадується чотири рази (за 1663, 1665, 1672 та 1687 рр.) як місце заслання українців[46]. Єдиний цар, що його автор оцінює позитивно, – Федір Олексієвич, про якого в літопису за 1682 р. сказано: "Місяця мая государ цар московскій и всея Россіі Феодор Алексіевич помер с жалем усего християнства в молодих літах, которій великую любов до нашого народу мів, бо и набоженства на Москві нашим напівом по церквах и по монастирах отправовати приказал, и одежу московскую отмінено, але понашому носити позволил"[47].

Яке б не було ставлення автора до царя та його урядників, у літопису вони відіграють помітну роль у житті України. Від часу Переяславської угоди внутрішні проблеми України, включно зі зміною гетьманів, дедалі частіше розв'язує царський уряд (див., наприклад, наказ боярина князя

---

[41] Цікаво, що Білорусь згадано як топонім "Білая Россія" у складі царського титулу за 1654 р.: "и Білыя Россіі" (Там само. – С. 69), але "Малая Россія" відсутня в тексті.

[42] Про ставлення літописця до Московщини/Росії та до Петра I див.: *Петровський М.* Нариси історії України XVII – початку XVIII століть. – Т. 1: Досліди над літописом Самовидця. – С. 123–131.

[43] У справі про автоцензуру в козацьких літописах див.: Там само. – С. 81–84.

[44] Літопис Самовидця. – С. 137–138, 144–145, 162.

[45] Там само. – С. 123.

[46] Там само. – С. 93, 98, 113, 147.

[47] Там само. – С. 135.

Василія Ґоліцина за 1687 р. про скликання нової ради для обрання гетьмана після усунення Івана Самойловича[48]). Уже 1665 р. гетьманові Івану Брюховецькому дали на знак прихильності звання боярина й жінку-росіянку, намагаючись забезпечити його вірність цареві. Після Азовського походу 1696 р. цар засвідчив Іванові Мазепі свою ласку, пообідавши разом з гетьманом і провівши з ним день[49]. Той, до кого дослухалися царські урядники, набував особливого впливу, як-от ніжинський протопоп Симеон, "которій бил у великой чести на Москві", бо його "и воевода слуховал" (запис за 1676 р.)[50].

Значна частина літописної розповіді про кінець XVII ст. стосується бунтів проти російського впливу в Україні і є спробою пов'язати їх з іншими виступами, зокрема з масовим бунтом проти царського перепису і призначення нових воєвод у 1666 р. Змальовуючи скарги населення в 1666 р., автор літопису разом з тим виступає послідовним прихильником самодержавства й мало симпатизує заколотам, особливо коли йдеться про запорожців, про яких він пише без симпатії (див. його опис конфлікту між запорозькими козаками та росіянами в 1667 р.[51]). Його роялізм поширюється і на польського короля, коли мова заходить про українські землі під Короною, а в одному місці, за 1669 р., він навіть полишає на боці власні антимусульманські настрої, цитуючи відповідь турецького султана на лист козаків, у якій той проклинає "нестатечность козацкую" і твердить: "[...] я не король полскій, ан*і* цар московскій, ан*і* король венґерскій, которих вы ошукивали и издрадили свою ж в*і*ру"[52]. Важко ствердити, якою мірою шанобливе ставлення літописця до російського царя було продиктоване усвідомленням того, чия саме влада перемогла, і потребою засвідчити, що рукопис твору не містить нічого крамольного. Щоправда, місцями трапляються глухі вказівки на його невдоволення таким поворотом подій, як-от в опису капітуляції гетьмана Петра Дорошенка 1676 р.: "И так гетманство его скончилося при упадку великом України; а от того часу Москва стала у Чигирин*і* по указу его царского величества"[53].

Підставою для українських взаємин з російським царем та Росією у творі виступає Переяславська угода, яку Літопис Самовидця описує дещо повніше, ніж "Кроиника" Софоновича. Хмельницького та його старшину змальовано в літопису як таких, що й надалі не бажали коритися польському королю і не хотіли прийняти турецьке підданство – відтак козацька рада вирішує піддатися цареві. Коротко оповідається про присягу гетьмана і стар-

---

[48] Там само. – С. 146.
[49] Там само. – С. 158.
[50] Там само. – С. 124.
[51] Там само. – С. 101.
[52] Там само. – С. 107.
[53] Там само. – С. 122.

шини, після якої вони отримують дари, а також про приготування до присяги на довічне підданство по полках, яку "по усей Україні увесь народ з охотою... учинил"[54]. Про російського царя автор здебільшого говорить як про самодержця над усіма українськими землями, але вживає означення "наш" лише в одному випадку: в інвективі проти скинутого гетьмана Івана Самойловича в 1687 р. літописець звинувачує його в тому, що він "щось противко монархов наших московских хотіл почати"[55]. Автор ніде не зазначає, що угода з російським царем переросла у співжиття з Росією та росіянами (або, вживаючи авторову лексику, з "Москвою"). Учасниками безперервних військових виправ у нього завжди виступають московське та козацьке війська, причому козацьке військо він часто називає "нашим"[56]. Дві землі він розглядає як цілком окремі, що видно з розповіді за 1676 р. про те, як стародубський полковник Петро Ростиславець, не бажаючи перебувати "под послушенством гетмана своего", спробував перетворити Стародуб на московське прикордонне місто. Його вчинок зображено як зраду; у Москві полковника було видано людям гетьмана, відтак повернуто в Україну і віддано військовому суду[57]. Старовіри, яких, за словами літописця, жорстоко переслідували "у земли Московской", шукають порятунку в Україні ("виходили на Україну на мешканя")[58].

У творі майже не йдеться про політичну структуру обох країн і взаємини між ними, хоча в одному дещо пошкодженому фрагменті Москву зображено як таку, що має "панства"; місце України в цьому устрої неясне[59]. Попри огром матеріалу з релігійних питань подибуємо відносно мало згадок про взаємини між російською та українською церквами. Автор повідомляє, що коли цар "привернул" Свинський монастир під Брянськом до Києво-Печерської лаври, київські ченці "заехали" туди; також згадано, що за рік перед тим, коли лаврі було віддано Трубчевський Чолнський монастир, російських ченців звідти "спровадили"[60]. Але про перехід київської митрополії з-під юрисдикції константинопольської патріархії до патріархії москов-

---

[54] Там само. – С. 67. Див. також: *Basarab John*. Pereiaslav 1654: A Historiographical Study. – P. 62–65.

[55] Літопис Самовидця. – С. 145.

[56] Я виявив лише один випадок, за 1700 р., коли обидві згадувані армії названо "нашими": "наши шведов того ж часу много побили" (Там само. – С. 163). Українські козаки – і городові, і в Гетьманщині, і запорозького коша – звуться "козаками", тоді як донських козаків автор зазвичай називає "донцами" (Там само. – С. 129).

[57] Там само. – С. 123.

[58] Там само.

[59] Це місце за 1687 р. по-різному читається в різних рукописах: "войска великіе їх царских величеств зо всей Москви и панств приналежних до нас [к царству; до неї]" (Там само. – С. 143).

[60] Там само. – С. 135.

ської сказано лише побіжно: літопис повідомляє, що луцького єпископа князя Гедеона Четвертинського в 1685 р. обрали митрополитом київським, і 1686 р. він повернувся з Москви[61].

Попри значну увагу до подій у Росії і діяльності росіян в Україні Літопис Самовидця лише зрідка виявляє ширший погляд на політичні, культурні та історичні взаємини двох країн і народів. Він, проте, відбиває пожвавлення зв'язків між Україною та Росією і політичні зміни, які відбулися внаслідок визнання зверхності московського/російського царя. Ширші питання порушують головно два наступні козацькі літописи, що мають більше значення також і для української політичної теорії. Два головні твори з історії Гетьманщини – Григорія Грабянки та Самійла Величка – було написано після Полтавської битви, яка вирішила її долю. Можливо, криза, що настала після Полтави, прискорила процес кристалізації політичної думки, включно з оцінкою українсько-російських взаємин.

Григорій Грабянка: змалювання козацького народу, ідеального гетьмана та належних взаємин з російським царем

Історія Грабянки – панегірик Богданові Хмельницькому – поширювалася в Україні у XVIII ст. в численних списках[62]. "Дѣйствія", написані або завершені гадяцьким полковим суддею Григорієм Грабянкою близько 1710 р., в переважній своїй частині є не літописом, як умовно називають цей жанр, а історичною працею, що складається з понад сорока підрозділів. Датування в літописному дусі наявне лише в останній третині твору, починаючи від 1664 р.[63] Цей відносно невеликий текст (257 сторінок у виданні 1854 р.)

---

[61] Там само. – С. 141.

[62] Про культуру рукописної книги в Україні у XVIII ст. та про кількість списків твору Грабянки й інших історичних творів див.: *Апанович Е. М.* Рукописная светская книга XVIII в. на Украине. Исторические сборники. – К., 1983. – 222 с.

[63] Див.: [*Грабянка Г.*] Дѣйствія презѣльной и отъ начала поляковъ крвавшой небывалой брани Богдана Хмелницкого, гетмана запорожского, съ поляки [...]. – К., 1854. – 257 с. Фрагмент, вилучений цензурою з видання 1854 р., опублікував 1894 р. Олександр Лазаревський (див.: *Лазаревский А.* Опущенная в печати страница из летописи Грабянки // Киевская Старина. – 1894. – Ноябрь. – С. 297–300). Видання 1854 р., а також часткова публікація 1793 р., яка лишилася невідомою його упорядникам, були передруковані разом із факсиміле двох рукописів у "Гарвардській бібліотеці давнього українського письменства". Див.: Hryhorij Hrabianka's *The Great War of Bohdan Xmel'nyc'kyj* / Introd. by Yuri Lutsenko. – [Cambridge, Mass., 1990]. – LXXXVIII, 588 p. – (Harvard Library of Early Ukrainian Literature). Належного наукового видання пам'ятки, що мало б виняткове значення з огляду на велику кількість списків, досі немає. 1992 р. з'явився переклад тексту сучасною українською мовою: Літопис гадяцького полковника Григорія Грабянки / Пер. Р. Г. Іванченка. – К., 1992. – 185 с. Присвячене літопису дослідження Миколи Зерова й дисертація Юрія Луценка на цю тему залишаються неопублікованими. Луценко написав вступну статтю до гарвардського видання і склав бібліографію літератури про літопис Грабянки. [У 2002 р. видано одну з близько сорока відомих коротких редакцій літопису,

написано радше піднесеним церковнослов'янським стилем, аніж живою українською мовою XVIII ст. Фактичний матеріал "Дѣйствій" здебільшого не витримує наукової перевірки як точне відображення реалій XVII ст., але твір цей треба вивчати як фундаментальну пам'ятку політичної думки початку XVIII ст., на що вказав ще Михайло Грушевський сімдесят років тому[64].

Грабянка обстоює погляд, згідно з яким українські козаки, яких він ототожнює з малоросійським народом, є нащадками хозарів[65]. Хоча його виклад питання про походження козаків складний і не в усьому послідовний, він справляє враження, розташовуючи козаків/українців у центрі виникнення слов'ян та Русі. Розповідаючи про генезу козацько-малоросійського народу, Грабянка фактично відмежовує його від росіян, коли відзначає його хозарське коріння і наявність козацького елементу. Далі він простежує занепад держави Володимира під татарами й литовсько-польським пануванням, що мало наслідком поділ "Малой Россіи" на польські повіти. Перегукуючись із відповідним місцем "Синопсиса", "Дѣйствія" журяться з того, що цей процес тривав, допоки "во уничтоженіе Россійскій скипетръ тако пришелъ, яко отъ царствія во княженіе, а отъ княженія въ воеводство перемѣнися"[66]. Відтак твір повертається до історії козаків з Хмельниччиною в центрі уваги.

Грабянка фактично нехтує ранньою історією Московщини/Росії, хоча у вступному слові й сказано, що Хмельницький привів "Малую Россію" під зверхність "Россійскому Монарсѣ"[67]. Проте у другій половині твору переважає саме історія взаємин українців з росіянами. Пишучи "Дѣйствія" після поразки гетьмана Мазепи під Полтавою, Грабянка прагнув окреслити історичні права й вольності, якими користувалися Україна й козаки і які опи-

---

що зберігається в Житомирському краєзнавчому музеї. Див.: Гисторія ... Г. Грабянки; Лѣтописъ краткій ... / Упор. В. М. Мойсієнко. – Житомир, 2001. – 277 с. – (Пам'ятки української мови). Коли ця стаття готувалася до друку, з'явилася й часткова публікація чорнового варіанту медальної роботи Миколи Зерова про літопис Грабянки (див.: *Зеров М.* "Історія презільной брані" Григория Грабянки: (Фрагменти) // *Зеров М.* Нове українське письменство / Упор. М. Сулима. – К., 2003. – С. 166–175). – *Прим. перекл.*]

[64] Див.: *Грушевский М.* Об украинской историографии XVIII века. – С. 215–233.

[65] Перший розділ, присвячений походженню козаків, починається згадкою про "народъ малороссійской страни, нарицаемій Козаки" ([*Грабянка Г.*] Дѣйствія презѣльной и отъ начала поляковъ крававшой небывалой брани Богдана Хмелницкого... – С. 3) і продовжується судженням про малоросіян та козаків як про тотожні поняття.

[66] Там само. – С. 18. Див. також: *Lutsenko Yu.* Introduction // Hryhorij Hrabianka's *The Great War of Bohdan Xmel'nyc'kyj*. – P. XXXV.

[67] [*Грабянка Г.*] Дѣйствія презѣльной и отъ начала поляковъ крававшой небывалой брани Богдана Хмелницкого... – С. III. Як московський самодержець став російським монархом – неясно, оскільки у творі йдеться про те, що російським троном заволоділа Литва: "и обладаше Литва Російскимъ престоломъ" (Там само. – С. 17). У передмові згадано також про перемогу московського князя Дмитрія над Мамаєм (Там само. – С. III).

нилися в небезпеці в роки правління Петра I[68]. Стверджуючи стародавнє походження козаків і вивищуючи їхні військові доблесті, історія Грабянки виправдовувала потребу непорушності соціально-політичного ладу України, навіть у разі ще більшого підпорядкування її цареві[69]. Грабянка проголошує своїм завданням донести до всіх народів, що не лише слов'яноросійські монархи, але й їхні піддані непохитно обороняли свою вітчизну ("отчествіе")[70]. Він твердить, що українці добровільно пішли під владу російського царя і багато разів служили йому вірою та правдою. Грабянка обстоює цю тезу головно через змалювання Богдана Хмельницького як ідеальної постаті, а його гетьманування – як моделі належних взаємин між царем та його українськими підданими[71].

Розповідь про Переяславську угоду насичено описами давніх вольностей українців та козаків. Грабянка описує, як цар навіки стверджує Переяславські статті й скріплює їх печатками. З іншого боку, він подає лист Хмельницького, в якому той обіцяє цареві ніколи не чинити зради. Хмельницький у Грабянки пише до Олексія Михайловича про потвердження

---

[68] Зрештою, у передмові навіть згадано проект Петра I щодо перекладу історичних творів як підставу для створення літопису (Там само. – С. I).

[69] Це виправдання особливо очевидно проглядається в описі реакції польської шляхти на переговорах у Гадячі. Козаки, за словами поляків, здобували собі волю власною звитягою. Шляхту, яка зневажливо ставиться до козаків, як до мужиків, автор змушує пригадати, що й македонці спершу були землеробами, а римляни – пастухами, тоді як турки прийшли до влади шляхом злодійства. Згадують поляки й про те, що їхні власні пращури не були спочатку шляхетними, але здобули це, проливаючи кров і виявляючи звитягу. Шляхтичі повторюють пророкування, приписуване королеві Стефану Баторію, "что будетъ зъ тихъ когдась юношъ (козаків. – *Ф. С.*) волная и собственая Речь Посполитая", – і Грабянка твердить, що воно справджується (Там само. – С. 164).

[70] У передмові, опублікованій у виданні 1854 р., на позначення підданих вживається слово "раби" (Там само. – С. IV), але у виданні Туманського (1793) тут вжито слово "подданыи" (Hryhorij Hrabianka's *The Great War of Bohdan Xmel'nyc'kyj*. – P. 440). Це видання містить також промовисте твердження, що піддані також відбивали напади на росіян. У цьому випадку під росіянами автор, правдоподібно, має на увазі східних слов'ян загалом. Передмову цю, написану правильною церковнослов'янською мовою, здається, було призначено спеціально для російських читачів. Згадка в передмові про титул Петра I – "Императоръ всероссійскій" – та про переклад Пуфендорфа, що з'явився 1718 р., свідчить про те, що її написано після 1710 р., зазначеного в тексті ([*Грабянка Г.*] Дѣйствія презѣльной и отъ начала поляковъ крвавшой небывалой брани Богдана Хмелницкого... – С. I–IV). Петро I почав вживати титул імператора щойно в 1710 р. (див.: *Cracraft James*. Empire versus Nation: Russian Political Theory under Peter I // HUS. – 1986. – Vol. 10. – December. – № 3/4. – P. 536).

[71] Див.: *Plokhy Serhii*. The Symbol of Little Russia: The Pokrova Icon and Early Modern Ukrainian Political Ideology // Journal of Ukrainian Studies. – 1992. – Vol. 17. – Summer/Winter. – № 1/2. – P. 171–188. Навіть якщо не приймати гіпотези дослідника про те, що після Полтавської битви культ Хмельницького був створений з метою підтримати ідею автономії України в рамках Російської держави і становив культ "антимазепинський", можна побачити, як Грабянка та Величко користають із цього культу в новій ситуації.

"правъ, уставовъ, привилѣевъ и всякихъ свободъ и державъ добръ духовныхъ и мирскихъ людей во всякомъ чину сущихъ". Він говорить, що ці вольності походять віддавна, від побожних князів і панів та від польських королів. Козаки твердо трималися цих вольностей з діда-прадіда і проливали свою кров, обстоюючи їх. Хмельницький заявляє, що козаки стали на коліна перед його царською величністю і якнайуклінніше просять його потвердити ці права довічними грамотами. Він зазначає, що це було обіцяно боярами його царської величності і його поплічниками, які оголосили, що поки українці шануватимуться і служитимуть цареві вірою та правдою, той надаватиме їм більші привілеї, ніж польські королі та стародавні князі[72]. Взаємини між царем та Україною ґрунтуються на присягах, які склали українці, та довічних правах і вольностях, наданих у Переяславі; в описі цього акту немає жодної згадки про будь-які спадкові права царя.

Охоплюючи понад п'ятдесят років швидких змін, текст відбиває еволюцію означень Росії і титулів та описів царя. Назагал з плином часу назви "москвинъ" та "Московщина" підкріплюються формами, похідними від "Россія". У розповіді про перші роки бунту Хмельницького цар виступає як "монархъ единовѣрный Великий Государь Московскій"; з'являється і словосполука "монархъ Московскій"[73]. Обговорюючи царя з ханом, Хмельницький змальовує його як "единовѣрного намъ Монарха Московского". Та навіть у розповіді про цей період можна побачити, що Хмельницький у листі до царя вживає формулу "Государь, Царь и Великій Князь Всероссійскій"[74]. Вираз "Всероссійскій" цілком певно належить до політичного лексикону XVIII ст. і вживається у творі ще тільки в одному випадку – стосовно Петра I. Вислів "всея Россіи Самодержецъ"[75], який трапляється в тому самому листі, насправді більше скидається на слововжиток XVII ст. Політичні зміни, що відбулися після Переяслава, зафіксовано у згадці "Великія, Малія и Бѣлія Россіи" як елемента царського титулу[76]. В інших місцях вживається слово "православный", відбиваючи акцент, який Грабянка робив на релігійному зв'язку між Україною та Росією і на значенні релігії у здійсненні Переяславської угоди.

Назви політичних та географічних утворень, що відповідають Московщині, Росії, Російській імперії та царським землям, різняться як щодо описуваного часу, так і щодо контексту самого опису. Зміни в номенклатурі цих

---

[72] [*Грабянка Г.*] Дѣйствія презѣльной и отъ начала поляковъ кровавшой небывалой брани Богдана Хмелницкого... – С. 125–126. Див. також: *Basarab John.* Pereiaslav 1654: A Historiographical Study. – P. 65–70.

[73] [*Грабянка Г.*] Дѣйствія презѣльной и отъ начала поляковъ кровавшой небывалой брани Богдана Хмелницкого... – С. 83, 142.

[74] Там само. – С. 123.

[75] Там само. – С. 125.

[76] Там само. – С. 131.

утворень відбувалися не так швидко, як зміни в означенні царя та лексиці на позначення росіян. Грабянка часто застосовує традиційний український термін "Москва", зрідка вживає також назви "Московскіе земли" та "Московское государство". Уже стосовно епохи Хмельницького трапляється вислів "Царство Россійское", а в добу Петра I балтійський регіон було приєднано до "короны Россійской"[77]. Щодо пізніших часів назва "Россія" на позначення Росії з'являється рідко і її значення нечітке[78]. Термін "Россіяне" трапляється без жодних уточнень у значенні "Російська держава"[79]. На відміну від назви "Малая Россія" (яка в останній частині твору поступово витісняє інші – "Русь", "Россія" і часто вживану автором на позначення України "Украина"), назва "Великая Россія" з'являється в літопису лише декілька разів[80].

Твір Грабянки особливо цікавий змінами у вживанні таких термінів, як "московскій", "великороссійскій" та "россійскій" стосовно понять "козацький" та "малоросійський", надто коли йдеться про військові справи. По-первах автор віддає перевагу термінам "Москва" та "Московскіе силы", протиставляючи їх козакам. Проте наявні й випадки вживання словосполук "Россійскіе полки" та "россійское воинство". Та коли розповідь літописця добігає 1670-х рр., дедалі частішають випадки вживання таких термінів, як "Великороссійское войско" і "Великороссіяне". Цей слововжиток є особливо важливим в опису Чигиринських походів 1678 та 1679 рр., розповідаючи про які Грабянка запозичує цілі фрагменти з "Синопсиса", але замінює при цьому "воинство Его Царского Величества" на "Великороссійское" або на "Великороссіянъ" і часто використовує означення "Малороссійское" там, де в "Синопсисі" йдеться про "Запорозкое" або "Козацкое"[81]. Етнонім "Великороссіяне" не цілком заступає у вжитку давніший термін "Москва" і з'яв-

---

[77] Там само. – С. 127, 255.

[78] Дещо туманними є два випадки вживання цієї назви, що пов'язані з нападами татар на Польщу та "Россію" у 1690-ті рр. і можливо стосуються українських земель (Там само. – С. 238–239). Різні значення назви "Россія" в тексті Грабянки свідчать про те, наскільки складно було зберігати послідовність у її вживанні, адже форми цієї назви з'являються ще в титулі князя Володимира (Там само. – С. 17) і як синонім слова "Русь" у значенні "русини" або "українці" (Там само. – С. 125) у розповіді про події XVII ст. Напевне, саме в останньому значенні назву "Россія" вжито й у панегірику "Похвала вѣршами Хмельницкому отъ народа малороссійскаго" (Там само. – С. V), але використання форм, похідних від "Россія", в решті тексту засвідчує, наскільки неоднозначною стала ця назва на часи Грабянки.

[79] Про Хмельницького сказано, що він "поддадеся Россіянамъ" (Там само. – С. 120; див. також с. 165). Таке вживання слова "Россіяне" можна розглядати як аналогію до вживання назви "Москва" на позначення як країни, так і народу.

[80] Автор говорить, що переселення за часів Хмельницького відбувалися в напрямку "Великороссіи" (Там само. – С. 112), і протиставляє "Великороссію" "Малороссіи", коли йдеться про свободу міграції (Там само. – С. 171; див. також с. 244).

[81] Sinopsis, Kiev 1681. – S. 365–376; [*Грабянка Г.*] Дѣйствія презѣльной и отъ начала поляковъ кровавшой небывалой брани Богдана Хмелницкого... – С. 222–230.

ляється не частіше, ніж пізніша назва "россіяне" і похідний від неї прикметник. Проте поява цього етноніму віддзеркалює зміну в термінології на позначення українського війська, коли в частих згадках про спільні військові виправи "малороссійское" починає заступати "козацкое", почасти відбиваючи підвищену увагу до Гетьманщини ("Малороссіи").

На відміну від Літопису Самовидця, в якому обсяг відомостей про Московщину/Росію зростає у міру того, як Росія починає щільніше контролювати перебіг подій в Україні, Грабянка у своєму творі, побудованому радше за тематичним принципом, зосереджується головно на Україні. Він висловлюється про внутрішні події в Росії, але зазвичай лише остільки, оскільки вони впливають на те, що діється в Україні. Наприклад, Грабянка згадує Смоленську війну (1632–1634) в пасажі про причини, які спонукали царя стати на бік Хмельницького у війні з поляками[82]. Він подає слова Хмельницького про те, що східні татари перебувають "подъ игомъ работи Московскаго Самодержавствія"[83]. Для Грабянки визначальним критерієм оцінки українських політичних діячів є їхня вірність цареві, проте царям як таким, поза їхнім впливом на події в Україні, він приділяє обмаль уваги. Та попри загальну вірнопідданську поставу твору, він наводить аргументи проти намагань Росії знищити козацькі вольності, насадити російських воєвод і збирати податки[84]. А критика царської політики у промові гетьмана Івана Брюховецького була настільки гострою, що відповідне місце у виданні літопису 1854 р. було вилучене цензурою[85].

Хоча про Росію у Грабянки написано відносно мало, його історія місцями відбиває розуміння того, що учасниками українсько-російських взаємин виступають не лише Малоросія і цар, але й дві країни та два народи[86]. Під час перемовин у Переяславі цар, говорить Грабянка, радів з того, що козаки хочуть приєднатися до Московської держави "зъ такъ много народними землями и княжений"[87]. Викладаючи аргументи Хмельницького на користь такого рішення, автор розповідає про спробу Польщі втягнути Московщину та Україну в конфлікт, розглядаючи обидві країни на паритетних засадах

---

[82] [*Грабянка Г.*] Дѣйствія презѣльной и отъ начала поляковъ кровавшой небывалой брани Богдана Хмелницкого... – С. 83–84. Грабянка говорить про роль козаків у битвах з росіянами, твердячи, що Хмельницький у складі козацького війська перебував з польським королем під Смоленськом, де виявляв співчуття до переможених росіян.

[83] Там само. – С. 143.

[84] Там само. – С. 190–192.

[85] Цей фрагмент опублікував 1894 р. Олександр Лазаревський (див.: *Лазаревский А.* Опущенная в печати страница из летописи Грабянки. – С. 297–300).

[86] У листі Хмельницького до царя є згадка про "единоплеменнихъ Россіянъ" ([*Грабянка Г.*] Дѣйствія презѣльной и отъ начала поляковъ кровавшой небывалой брани Богдана Хмелницкого... – С. 124), яка стосується росіян та українців.

[87] Там само. – С. 98.

(у цьому випадку в парі з Московщиною вживається назва "Украина", а не "Малая Россія")[88]. Йдеться і про таке питання, як російсько-український кордон[89].

Той факт, що цар не одноосібно брав участь в українсько-російських взаєминах з боку Росії, засвідчують слова про те, що Хмельницький 1654 р. "поддадеся Россіянамъ"[90]. Цей поклик на цілий народ попереджує сучасний слововжиток і походить з українського слововжитку XVII ст., де ця назва застосовувалася на позначення всіх східнослов'янських теренів або ж до України[91].

Грабянка накреслює своє бачення українсько-російських взаємин, коли твердить, що 1696 р. під Азовом українське посольство висловлювало бажання служити його царській величності "и матерѣ своей Малой Россіи"[92]. Таким чином, самодержець, якому корилася Малоросія з її гетьманом і народом, водночас правив москвинами та Московщиною, яких Грабянка у своєму творі називає "Великой Россіею" та "Великороссіянами" або "Россіею" та "Россіянами". Утверджуючи історію, права і привілеї козаків та Малоросії, Грабянка витворює образ належних взаємин між царем та Україною. Він визначає Московщину як землю росіян та великоросіян, які є підданими того самого правителя, що й малоросіяни, хоча живуть за іншим суспільно-політичним устроєм. Призначення цього твору почасти полягало в тому, щоб засвідчити заслуги народу, до якого належав і сам автор, перед російським монархом в обороні своєї вітчизни. Уже з передмови видно, що Грабянка добре усвідомлював, наскільки відмінними були культура та звичаї Московщини, яка перебувала на стадії перетворення на Російську імперію, від культури та звичаїв України.

Літопис Величка: оборона прав малоросійського народу в російському імперському контексті

Повніше опрацювання українських автономістських поглядів і витворення культу Хмельницького постали лише з написанням у 1720-х рр.

---

[88] Там само. – С. 117.

[89] Там само. – С. 111–112, 171, 210–211.

[90] Там само. – С. 120.

[91] В іншому випадку про когось, пійманого на українській території, сказано, що його заслано "до Россіянъ" (Там само. – С. 165). Таке вживання слова "Россіяне" також засвідчує, як цей етнонім почав позначати самих лише росіян, хоч у тому-таки розділі "Дѣйствій" його вживано й на позначення українців. У церковному письменстві XVII ст. назва "Россіяне" могла позначати як східних слов'ян в цілому, так і лише українців. У "Дѣйствіяхъ" про Хмельницького сказано, що він діяв "со всѣмъ народомъ Россійскимъ" (Там само. – С. 125). Хмельницький ужив цей етнонім у документі, адресованому цареві, тому тут він, можливо, відбиває давній слововжиток і найімовірніше є калькою словосполуки "Рускій народъ", як прийнято було називати українців у Речі Посполитій. Документові передує вступне слово Грабянки про значення діяльності Хмельницького на чолі "Малороссійского народа".

"Сказанія" Самійла Величка[93] . Називаючи самого себе "истинний Малія Россіи син" та звертаючись у передмові: "Тебѣ ж, чителнику тоєяжъ отчизни", – Величко заходився з патріотичним завзяттям викладати історію своєї країни з погляду свого народу і його мовою ("Нарѣчіем козацкимъ")[94]. Великий за обсягом твір (понад півтори тисячі друкованих сторінок, навіть без втраченого фрагмента за 1649–1652 рр.) є історією доби Хмельницького, що ґрунтується на "Woynie domowej" Самуеля Твардовського і закроєний як відповідь польському поетові[95], а також містить компендіум коментарів та документів про події до 1700 р. Писане переважно книжною українською мовою, стилізованою в окремих місцях під церковнослов'янську, з відтворенням багатьох документів у польських та російських оригіналах, громіздке "Сказаніє" ніколи не сягнуло популярності Грабянкового твору і дійшло до нас лише в рукописному оригіналі і в одному списку. Сучасна наука приділяє йому мало уваги, зосередившись переважно на питанні про автентичність документів доби Хмельницького, що їх літописець пов'язує з діаріушем Самійла Зорки, якого він називає писарем Війська Запорозького; дослідники дійшли думки, що їхнім фактичним автором є сам Величко[96]. Стиль, зміст і лексика цих документів відповідає радше українській політичній культурі XVIII ст., аніж середини XVII ст. Вони є неоціненним джерелом вивчення

---

[92] Там само. – С. 248.

[93] "Сказанїє о воинѣ козацкои з полѧкамі" було опубліковано у виданні: Летопись событий в Югозападной России в XVII веке / Составил Самоил Величко, бывший канцелярист Канцелярии Войска Запорожского. – К., 1848–1864. – Т. 1–4. Публікацію першого тому було здійснено наново 1926 р., див.: Самійла Величка Сказаніє о войнѣ козацкой з поляками / [За ред. К. Лазаревської.] – К., 1926. – XVI, 268 с. – (Пам'ятки українського письменства, т. 1). Цей том, що ліквідував тенденцію першого видання до насадження в творі російської орфографії, був першим у серії видань історичних джерел, започаткованій новоствореною Археографічною комісією, до планів якої входило здійснити нові видання літопису Величка та інших козацьких літописів. Працю комісії було перервано з наступом сталінщини – подібно до того, як згодом її розформували на початку 1970-х рр. під час чергового наступу на українську культуру. Переклад літопису на сучасну українську мову здійснив Валерій Шевчук (див.: *Величко С.* Літопис. – К., 1991. – Т. 1–2). Наукова література про літопис Величка дуже бідна; в переважній більшості її згадано в статті Ярослава Дзири "Самійло Величко та його літопис" (Історіографічні дослідження в УРСР. – К., 1971. – Вип. 6. – С. 198–223).

[94] У справі тогочасної української національної свідомості див.: *Ševčenko Ihor*. The Rise of National Identity to 1700 // *Ševčenko Ihor*. Ukraine between East and West. Essays on Cultural History to the Early Eighteenth Century. – Edmonton; Toronto, 1996. – P. 187–196 (українську версію статті див. у виданні: *Шевченко І.* Україна між Сходом і Заходом. Нариси з історії культури до початку XVIII ст. – Львів, 2001).

[95] *Twardowski Samuel*. Wojna domowa z Kozaki i Tatary, Moskwą, potym Szwedami, i z Węgry, przez lat dwanaście, za panowania nayjasnieyszego Jana Kazimierza, krola Polskiego, tocząca się. – Calissii, 1681. – [4], 104, 284 s. Про зв'язок між двома творами див.: *Петрикевич В.* Літопис Самійла Величка а "Война домова" Самійла Твардовського. – Тернопіль, 1910. – 48 с.

[96] Див.: *Петровський М.* Псевдо-діаріуш Самійла Зорки // Записки Історично-філологічного відділу. ВУАН. – 1928. – Т. 17. – С. 168–204.

того, як суспільство початку XVIII ст. прагнуло бачити власні витоки. Часто цитуючи або вигадуючи листи запорожців із Січі в Гетьманщину, Величко наголошував на винятковій ролі козацтва як військового стану, який уособлює увесь малоросійський народ. На жаль, досі не було здійснено належного аналізу документів, що стосуються періоду після смерті Хмельницького, для з'ясування того, якою мірою вони є автентичними, а якою становлять опрацювання чи навіть витвір Величка.

"Сказаніє" Величка, широко вживаючи означення "Козацкій", "Рускій", "Украинскій", "Малорускій" та "Малоросійскій" у різних словосполуках, що описують українців, їхню мову та культуру, а також "отчизну" (як автор часто називає "Украину" або "Украину Малоросійскую"), виявляє й багату лексику для опису Росії та росіян[97]. Країна зветься у Величка "Москва"[98], "Россія"[99] або "Великая Россія"[100]. На позначення держави він використовує словосполуки "государство Московское"[101], "Царствіе Російское" або "Царство Россійское"[102], "Росийская держава" ("Государство Російское")[103] та "держава Великоросийская"[104], а також етноніми "Росіяни", "Москва" та "Москалѣ"[105] у значенні держави. Російських правителів він називає по-різному: "монархи Московскіе"[106], "Великие Государи Московскіе"[107], "Православный Монархъ Московскій"[108], "Царъ ихъ мосцъ Московскій"[109], "Московскій и зо всей Великой Росіи"[110], "великий г(осу)д(а)ръ царъ и великий князь [...], всея Великія и Малія Росиѣ самодержецъ"[111], "монархъ

---

[97] Різні означення, що стосуються України, див. у передмовах до першого тому (Самійла Величка Сказаніє о войнѣ козацкой з поляками. – С. 1–4) та другого тому твору ([*Величко С.*] Летопись событий в Югозападной России... – Т. 2. – С. 7–9).

[98] Самійла Величка Сказаніє о войнѣ козацкой з поляками. – С. 79.

[99] [*Величко С.*] Летопись событий в Югозападной России... – Т. 2. – С. 502. Цей заголовок, у якому згадано про смерть царя Федора Олексієвича, йде в парі з іншим, що стосується запровадження королем Яном Собеським унії "в Русь подъ короною Полскою зостаючую", і зберігає традиційну, з-перед XVII ст., назву українських та білоруських теренів.

[100] [*Величко С.*] Летопись событий в Югозападной России... – Т. 2. – С. 10.

[101] Там само. – С. 79–80.

[102] Там само. – С. 503, 515.

[103] Самійла Величка Сказаніє о войнѣ козацкой з поляками. – С. 172; [*Величко С.*] Летопись событий в Югозападной России... – Т. 2. – С. 102.

[104] Самійла Величка Сказаніє о войнѣ козацкой з поляками. – С. 186.

[105] Там само. – С. 199; [*Величко С.*] Летопись событий в Югозападной России... – Т. 3. – С. 112.

[106] [*Величко С.*] Летопись событий в Югозападной России... – Т. 3. – С. 211.

[107] Там само. – С. 272.

[108] Там само. – Т. 2. – С. 396.

[109] Там само. – Т. 3. – С. 211.

[110] Там само. – Т. 2. – С. 590.

[111] Самійла Величка Сказаніє о войнѣ козацкой з поляками. – С. 100. Згодом до цього титулу було додано й Білу Росію (Там само. – С. 208).

Російскій”[112], “православные Монархи наши Російскіе”[113], “великодержавнѣйший и пресвѣтлѣший монархъ и самодержецъ росийскій”[114], “всея Россіи самодержецъ”[115], “его царское пресвѣтлое величество самодержецъ всеросійскій”[116], “пресвѣтлѣший Монархъ Всеросійскій”[117], “Царъ Всеросійскій”[118], “Самодержци Всероссійскіи”[119], “Ваше Царское Пресвѣтлое Величество, единій подъ солнцемъ пресвѣтлосильный Православія Восточного ревнитель и оборонецъ”[120], “Государъ Христіянскій”[121] та, після зміни в титулі Петра I, “Императоръ Всеросійскій”[122]. Армія у Величка часто зветься “войска Московскіе”[123] , “войско великоросійское”[124] та “експедиціи военіе Російскіе”[125]. Народ або його військові сили, що діють в Україні, він називає “Великоросияни”[126], “Рос[с]ияни”[127], “московскій народъ”[128] в одному випадку та “Великороссійскій”[129] – в іншому.

Часта поява цих назв в офіційних українських, російських та польських документах, можливо лише переписаних Величком, дозволяє говорити напевне про якусь тенденцію щодо періоду, який обіймає твір. Очевидно, що частота назв, похідних від “Москва”, зменшується, а назв, похідних від “Россія” та “Великая Россія”, зростає. Але відсутнє повномасштабне розгортання послідовної термінології на позначення російських реалій, яка б відповідала посиленому вживанню топоніма “Малая Россія”, що заступає назву “Украина” в описах подій кінця XVII ст. і проектується на описи подій середини XVII ст. та “Малоросійского народа” – суб’єкта прав, привілеїв та вольностей.

---

[112] [*Величко С.*] Летопись событий в Югозападной России... – Т. 2. – С. 12.
[113] Там само. – С. 509.
[114] Самійла Величка Сказаніє о войнѣ козацкой з поляками. – С. 94.
[115] [*Величко С.*] Летопись событий в Югозападной России... – Т. 2. – С. 37.
[116] Самійла Величка Сказаніє о войнѣ козацкой з поляками. – С. 93.
[117] [*Величко С.*] Летопись событий в Югозападной России... – Т. 3. – С. 90.
[118] Там само. – Т. 2. – С. 179.
[119] Там само. – Т. 3. – С. 272.
[120] Там само. – С. 117.
[121] Там само. – Т. 2. – С. 188.
[122] Там само. – С. 518.
[123] Там само. – Т. 3. – С. 13.
[124] Там само. – С. 436.
[125] Там само. – Т. 2. – С. 561.
[126] Самійла Величка Сказаніє о войнѣ козацкой з поляками. – С. 206.
[127] Там само. – С. 190.
[128] Там само. – С. 233.
[129] [*Величко С.*] Летопись событий в Югозападной России... – Т. 3. – С. 48–49. Прикметник, похідний від “Русь”, вживано лише в розповіді про культурні зміни й відрядження за кордон за часів Петра I (“Рускимъ людемъ”; див.: Там само. – Т. 2. – С. 516, 518), хоча тут-таки з’являється назва “люди Великоросійскіе”.

У численних звертаннях до російського царя Величко згадує про його православне віровизнання. Наголошуючи на релігійній спільності українців та росіян, а також на спільній боротьбі з ворогами – мусульманами та католиками, Величко продовжує традицію чернечого та козацького літописання. Зважаючи на енциклопедичний діапазон документів, що їх цитує Величко, та його увагу до Правобережжя і поширення там унії, його виклад релігійних справ у XVII ст. є вельми широким. Між тим він повідомляє про обрання Гедеона-Святополка Четвертинського київським митрополитом і його потвердження в Москві[130], не згадавши про значення переходу київської митрополії під юрисдикцію московської патріархії[131]. Далі у творі вага цієї події стає очевидною, коли Величко нотує посилення впливу патріархії на українські церковні справи включно з її наполяганням на тому, щоб московський патріарх, а не київський митрополит висвятив переяславського єпископа[132].

Величко описує Переяславську угоду як прийняття протекції московського царя, і у листах запорожців до Хмельницького, написаних приблизно у той самій час, йдеться про пакт, союз і протекцію[133]. Твердячи, що в Переяславі посланці царя дали за нього слово зберігати права та вольності Малоросії та Війська Запорозького, Величко перекроює події 1654 р. і скеровує російські політичні практики в напрямі, вигідному Гетьманщині[134]. Хмельницький справді зажадав у Переяславі такої присяги, але царські посланці твердо відкинули цю вимогу як зневажливу для царя-самодержця. У решті твору Величко назагал іде слідом за Грабянкою, коли наголошує на перевагах вірності цареві й дотримання Україною Переяславської угоди. Провівши кілька років в ув'язненні після Полтавської битви (причини цього неясні, адже Величко перебував на службі в Мазепиного ворога Василя Кочубея), він мав значні підстави розуміти, що реально влада в Україні належить цареві. До цього долучилися і його антикатолицькі та антимусульманські погляди, які спонукали Величка підтримувати російського царя. Та певною мірою він просто визнавав політичну реальність, що настала після збройної боротьби кінця XVII ст. та після Полтавської битви, і обстоював єдину стратегію, шляхом якої Україна могла зберігати деяку автономію в межах російської політичної структури.

---

[130] Там само. – Т. 2. – С. 552, 602–612.

[131] У посланні патріарха Іоакима з цього приводу помітне зародження тенденції обмежувати значення топоніму "Малая Россія" землями Гетьманщини, що перебувають під царською юрисдикцією, адже він пише про призначення Четвертинського як про таке, що стосується "Малыя Россіи" та "Россіянъ", які живуть в інших державах.

[132] Там само. – Т. 3. – С. 295–297.

[133] Самійла Величка Сказаніє о войнѣ козацкой з поляками. – С. 94.

[134] Там само. – С. 95. Див. також: *Basarab John*. Pereiaslav 1654: A Historiographical Study. – P. 70–74.

Проте у Величка подибуємо ще більше, ніж у Грабянки, свідчень того, що політика царя і російських урядників часто була згубною і натикалася на спротив різних груп українського суспільства. Іноді Величко подає такі свідчення навіть тоді, коли далі наводить думки на противагу тим голосам, що якнайпереконливіше висловлюються проти Росії. Так, у листі до Війська Запорозького від 1692 р. Петрик закликає до боротьби проти росіян, доводячи, що "сяя война на Москаля всчалася не для чого иншого, але для ваших волностей и общого всенародного посполитого добра", і точиться вона для того, щоб вибитися "зъ подъ ярма Московского" і "якъ сами схочете такій между собою порядокъ учинити, же такіе заживати волности, якіе уживали продкови ваши за Хмелницкого"[135]. Протилежний за змістом лист із Полтавського полку доводить, що ніхто не прирікав козаків на тягарі й неволю; коли ж у Малоросії і діється якась кривда, то залагодити її мають розумні й гідні діячі, а не Петрик[136]. Проте наголос у поданому матеріалі зроблено саме на обороні вольностей, а спроба виправдати дії росіян не виглядає переконливою. Часом сам Величко висловлюється з більшою прямотою, ніж промовляють документи. Це особливо помітно в його розповіді про опір призначенню російських воєвод в Україну 1666 р.[137] Він змальовує загальний протест проти гетьмана Івана Брюховецького "за уничтоженіе древнихъ правъ и волностей Малоросійскихъ, и за пріятіе въ Малую Росію воеводъ и войскъ Московскихъ"[138]. Аналогічний випадок – розповідь про поділ України 1667 р. в Андрусові[139]. У зв'язку з виборами гетьмана Івана Самойловича Величко згадує про Андрусівські статті, що "безъ козаковъ оніе имъ шкодливе, зъ раздвоеніемъ единія Малія Росіи заключенни зъ Поляками"[140].

Літопис Величка містить значний матеріал з історії взаємин між Україною і Росією та українцями й росіянами. Значною мірою він висловлює свій погляд на належний характер цих взаємин, коли пише, що його покровитель Василь Леонтійович Кочубей служив "Богу, Великому Государю Царю Російскому, отчизнѣ своей Малоросійской и Войску Запорожскому"[141]. Проте "отчизна Малоросійская" неминуче перебувала у взаєминах не лише з царем, але й з Росією та росіянами. Це виявляється у промовистих зауваженнях про книжки, які виходили з друкарні "не толко нашой, але изъ

---

[135] [*Величко С.*] Летопись событий в Югозападной России... – Т. 3. – С. 112.

[136] Там само. – С. 115. Цей документ містить також згадку про "наш народ Російскій". Ця словосполука може стосуватися лише України, проте, можливо, вона відбиває й уявлення про загальну східнослов'янську націю.

[137] Там само. – Т. 2. – С. 96.

[138] Там само. – С. 136.

[139] Там само. – С. 295–302.

[140] Там само. – С. 329.

[141] Там само. – Т. 3. – С. 553.

Великоросійской", що перемоги здобували "Російскіе" та "Козацкіе" армії і що шкода, якої завдали "Великой и Малой Россіи" татари, спонукала "Марсъ Великороссійскій и Малороссійскій" вирушити в похід проти них[142]. Видно це і з Коломацьких статей 1687 р., що були проголошені на виборах гетьмана Мазепи і які цитує Величко: у них російського царя закликають вжити заходів для об'єднання "народа Малороссійского зъ Великороссійскимъ" усіма можливими засобами, зосібна шляхом змішаних шлюбів[143].

Величко змальовує такі події в Росії, як бунт Разіна і зміни монархів, але екскурси до російських справ здебільшого були відгалуженням його бачення України. Відтак Величко інтерпретує один з істотних моментів російської історії – Переяславську угоду – відповідно до потреб української політичної думки. Образ Московщини змінено для того, щоб автор міг змалювати, ніби цар і його посли увійшли в договірні взаємини з гетьманом Богданом Хмельницьким та "Малой Россіею". Статті, отримані царем 1659 р., названо "конъституциями", натякаючи на старий лад Речі Посполитої[144]. Але ця потреба в утвердженні особливого бачення епохи Хмельницького мала коло своїх витоків ключову проблему часів Величка – проблему ставлення до петровської реакції на "зраду" гетьмана Мазепи та запорожців. Цей імператив визначає у Величка розлогий опис Петра і його діянь. Величко назагал прихильно перелічує його битви та реформи, не забуваючи згадати й про те, що, відряджаючи росіян на навчання в німецькі землі, Петро I перетворив невігласів на освічених людей. Проте в негативному плані Величко закидає Петрові, що той віддав Правобережну Україну Польщі, внаслідок чого там поширилася унія. Завершуючи розповідь про діяння Петра в Росії, Величко вдається до явного осуду царських дій в Україні. Він заявляє, що під час боротьби зі шведами Петро I обіцяв "малороссіянамъ" вольності, яких не мав іще жоден народ під сонцем, якщо ті служитимуть йому вірою і правдою. Проте він не виконав цієї обіцянки, і після смерті Скоропадського 1722 р., нехтуючи правами Війська Запорозького, не дозволив обрати гетьмана. Натомість запровадив колегію, яка повинна була управляти Малоросією, уярмлюючи водночас і малоросіян козацького шляхетного стану, і посполитих[145].

Хоч яким ревним оборонцем малоросійської автономії і окремішності Росії від України був Величко, його власний текст свідчить, з якими труднощами було пов'язане дотримання цієї позиції, зважаючи на зміни в характері українсько-російських взаємин і утворення імперської Росії. Нові куль-

---

[142] Там само. – С. 418, 483, 6, 8.

[143] Там само. – С. 48–49.

[144] Назва Переяславських статей 1659 р. – "Ста(т)ъи алъбо конъституции" (Самійла Величка Сказаніе о войнѣ козацкой з поляками. – С. 221).

[145] [*Величко С.*] Летопись событий в Югозападной России... – Т. 2. – С. 519–520.

турні та інтелектуальні взаємини, які виникли між Росією та Україною з настанням петровських реформ, ілюструє вже та обставина, що Величко у своєму творі послуговується книжкою Самуеля Пуфендорфа в російському перекладі[146], – це один із перших випадків, коли західний твір потрапляє до України не прямо або за польського посередництва, а через Росію. Ближче до кінця свого твору Величко навіть кілька разів вживає етнонім "россійскій" на спільне позначення росіян та українців і називає російське військо "нашимъ"[147]. Це були лише поодинокі lapsi calami у творі, який послідовно захищав права та привілеї малоросійського народу, проте вони засвідчили нові реалії в Україні XVIII ст. Безперечно, документи, що їх Величко запозичував з російських джерел, показували, як сильно російський погляд на українсько-російські взаємини різнився від його власного. Документи, які видавав цар, визначали Україну як спадкове володіння на підставі його претензій на Київське та Чернігівське князівства[148]. Не далі, як у 1695 році патріарх Адріан писав до гетьмана Мазепи про потребу розширити кордони "отечества и самодержавства Російского"[149], маючи на оці, що Російська держава включає до себе й Україну.

Величко писав багато пізніше петровських політичних та ідеологічних реформ. Він подав широкі свідчення інтеграції України до Росії та порушення Росією політичної та релігійної автономії України, кульмінацією чого стало запровадження Малоросійської колегії. Проте він дотримувався думки, що Малоросія і малоросійський народ перебували у взаєминах із самодержцем, який зв'язав себе в Переяславі присягою шанувати їхні вольності. З погляду Величка, Росія залишалася окремою від України державою, а великоросіяни – окремим від українців народом. Мірою того, як відмінності в культурі та номенклатурі, що свого часу так різко розділяли Україну й Росію, поступово зникали, політична теорія та історіописання підійшли до потреби розмежування двох народів.

Образ Росії як відображення перетворень образу України

Розглянуті українські історичні твори містять небагато матеріалу про внутрішні справи Росії. Насправді вони доволі лаконічні, коли йдеться про північного сусіда України поза його впливом на Україну. Але в цих творах наявна інформація про рух термінів та понять між Україною та Росією в ранньомодерну добу.

---

[146] Див.: Введение в гисторию европейскую чрез Самуила Пуфендорфия, на немецком языце сложенное та через Иоанна Фридерика Крамера на латинским преложенное. Ныне же по повелению его величества Петра Великого императора и самодержца Всероссийского на российский с латинского переведенное. – СПб., 1718. – 993, [29] с.

[147] [*Величко С.*] Летопись событий в Югозападной России... – Т. 3. – С. 429.

[148] Самійла Величка Сказаніє о войнѣ козацкой з поляками. – С. 99, 107.

[149] [*Величко С.*] Летопись событий в Югозападной России... – Т. 3. – С. 266.

Через посередництво українців росіяни доторкнулися до історіографії, яка оперувала історією народу або нації, а не династії або держави. Польська ренесансна історіографія збудила в русинів думку про себе як про окрему націю ("naród", "народъ", "gens", "natio"), а тиск західного християства на православ'я спонукав їх до вивчення власних історичних та релігійних коренів. Ці пошуки коренів мали виняткове значення для Росії, оскільки привели до Київської Русі, яку руське духівництво початку XVII ст. дедалі частіше називало "Россією", перенісши цю назву і на сучасну їм Русь та її народ. У 1620-ті рр. пошуки ідентичності, а також потреба в підтримці проти Речі Посполитої змусили частину духівництва звернутися до московського царя, який претендував на спадщину Рюриковичів. З цим зверненням до царя розпочалося активне вживання топонімів "Малая Россія" та "Великая Россія" на позначення двох земель, що могли розглядатися як похідні від стародавньої "Россіи". Після політичних змін середини XVII ст. і ствердження царських претензій щодо України ці поняття набули нових значень і переросли в поняття східнослов'янської нації/народу. Відтак українці запровадили до російської політичної думки на етапі її формування як поняття народу або нації, так і поняття східнослов'янської спільноти. Нове відкриття Київської Русі, яке відбулося в Україні на початку XVII ст., опосередкували "Кроиника" Софоновича та "Синопсис"; зрештою, останній твір навіть зміцнив переконання у правомірності спадкових претензій російського царя щодо України.

Якщо "Синопсис" представляв проголошення царської зверхності над Україною в 1654 р. як кульмінаційну подію, то насправді запровадження московського правління в Україні виявилося тривалим процесом, в перебігу якого відбулося становлення Гетьманщини як автономного суспільно-політичного утворення. Це становлення здійснювалося в контексті тісних взаємин і зв'язків з російським царем та Московщиною. Внаслідок цього Русь початку XVII ст., частина якої в середині сторіччя постала як козацька Україна, поступово трансформувалася у Малоросію, батьківщину малоросійського народу, яка заявляла про свої особливі права та привілеї[150].

У перебігу цієї трансформації українці виробили цілу низку назв і понять на позначення себе самих та росіян, відтак зробивши внесок до аналогічних процесів у Росії. Зрештою, саме українці висунули поняття "Великоросії", "великоросіян", "росіян" та "всеросійського" самодержця, що істотно позначилися на становленні понять "Малоросії" та "малоросійського народу".

---

[150] Розвиток погляду на Волинське, Брацлавське, Київське та Чернігівське воєводства як на руську землю або батьківщину ("patria") зі своїми власними правами та привілеями передував повстанню Хмельницького і ліг у підвалини новоутвореної Української козацької держави. Див.: *Sysyn Frank E.* Regionalism and Political Thought in Seventeenth-Century Ukraine: The Nobility's Grievances at the Diet of 1641 // HUS. – 1982. – Vol. 6. – June. – № 2. – P. 167–190.

У той час, коли з певністю можна говорити, що ідеї та погляди України середини XVII ст. стосовно релігійних, культурних та політичних справ справили великий вплив на Росію, про вплив пізнішої української політичної думки відомо мало. Політичні погляди, відбиті у творах Грабянки та Величка з їхніми уявленнями про права, вольності та стани, безперечно, мали бути відомими в Росії з огляду на її тісні зв'язки з Україною, як, напевне, набули поширення і їхні поняття "Малоросії" та "Великоросії". Хоча ці автори, можливо, і не справили значного впливу на думку петровської Росії, вони все ж створили образ українсько-російських взаємин, який надихав українську думку та історичну свідомість XVIII ст.[151] Через їхній вплив на пізніші українські історичні та політичні тексти, зокрема на "Исторію Русовъ", і через віднайдення та видання їхніх творів на початку XIX ст. ці письменники відіграли велику роль у визначенні напряму українсько-російських взаємин модерної доби[152].

Авторизований переклад з англійської
Степана Захаркіна (Київ)

---

[151] Джеймс Крекрафт згадує про використання Петром I української термінології напередодні Полтавської битви та відразу після неї: "З огляду на те, що нам уже відомо про петровську політичну теорію, ми бачимо, що Петрові обіцянки в цих документах шанувати козацькі "вольності, права та привілеї", які широко гарантував його батько, були переважно (щоб не сказати – неминуче) беззмістовні". Якщо Крекрафт і має рацію в оцінці впливу української політичної думки на петровську ідеологію, то в його твердженні про те, що петровські поняття неподільної влади та необмеженої монархії почали охоплювати Лівобережну Україну після Полтавської битви, не враховано той факт, що права і вольності малоросійського народу зберігали свою вагу (див.: *Cracraft James*. Empire versus Nation: Russian Political Theory under Peter I. – P. 533–534). Про українську ідентичність та політичну думку у XVIII ст. див.: *Kohut Zenon*. The Development of a Little Russian Identity and Ukrainian Nationbuilding // HUS. – 1986. – Vol. 10. – December. – № 3/4. – P. 559–576.

[152] Див.: *Кравченко В. В.* Нариси з української історіографії епохи національного відродження (друга половина XVIII – середина XIX ст.). – Х., 1996. – 376 с.; *Sysyn Frank E.* The Cossack Chronicles and the Development of Modern Ukrainian Culture and National Identity // HUS. – 1990. – Vol. 14. – December. – № 3/4. – P. 593–607.

Володимир КРАВЧЕНКО (*Харків*)

КОНЦЕПЦІЇ ПЕРЕЯСЛАВА В УКРАЇНСЬКІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ

Переяславська угода 1654 р. є одним з найвиразніших і найзначніших символів української історії, котрі зосереджують у собі широкий спектр наукових, соціально-політичних і культурних проблем, пов'язаних з розвитком українсько-російських взаємин.

Інтерпретації цієї події супроводжують розвиток української історичної думки впродовж останніх трьох з половиною століть[1]. Вони відображають концептуальні та методичні зміни в історіографії і водночас відіграють важливу роль у процесі самоідентифікації українського суспільства в політичному та етнокультурному сенсі.

Автор даної статті поставив перед собою мету зробити короткий огляд основних тенденцій та напрямів розвитку української історіографії стосовно Переяславської угоди 1654 р. від середини XVII ст. до наших днів. Основна

---

[1] *Basarab J.* Perejaslav 1654: A Historiographical Study. – Edmonton, 1982; *Velychenko S.* National History as Cultural Process. A Survey of the Interpretations of Ukraine's Past in Polish, Russian, and Ukrainian Historical Writing from the earliest Times to 1914. – Edmonton, 1992; *idem.* Shaping Identity in Eastern Europe and Russia. Soviet-Russian and Polish Accounts of Ukrainian History, 1914–1991. – New York, 1993; *Цибульський В.* Переяславська угода 1654 року в зарубіжній історіографії (1945–1990 рр.). – Рівне, 1993; *Матях В. М.* Тема українсько-російського договору 1654 р. у вітчизняній історіографії // Українсько-російський договір 1654 р.: Нові підходи до історії міждержавних стосунків (Матеріали наук.-теорет. семінару). – К., 1995. – С. 53–59; *Василенко В. О.* Переяславська угода 1654 р. в українській та російській історіографії середини XIX – початку XX ст. Автореф. дис. ... канд. іст. н. – Дніпропетровськ, 1995; *Kohut Z.* In Search of Early Modern Ukrainian Statehood: Post-Soviet Studies of the Cossack Hetmanate // Journal of Ukrainian Studies. – 1999. – Vol. 24. – N 2. – Winter. – P. 101–112; *Мицик Ю.* Національно-визвольна війна українського народу 1648–1658 років: стан і проблеми дослідження // Україна крізь віки. Навчальний посібник з історії України для середніх шкіл. Зб. ст. – К., 2000. – С. 123–132; *Анісімов К. В.* Національно-визвольна війна українського народу середини XVII ст. під проводом Богдана Хмельницького в англо-американській історіографії. Автореф. дис. ... канд. іст. н. – Дніпропетровськ, 2000; *Маслак В. І.* Національно-визвольна війна українського народу середини XVII ст. в російській історіографії XVIII – початку XX ст. Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – К., 2001; *Plokhy S.* The Ghosts of Pereyaslav: Russo-Ukrainian Historical debates in the Post-Soviet Era // Europe–Asia Studies. – 2001. – Vol. 53. – N 3. – P. 489–505.

увага приділятиметься характеристиці принципових, концептуально важливих підходів та ідей в осмисленні цієї події, котра хронологічно охопила період приблизно від жовтня 1653 р. до березня 1654 р. включно та увібрала в себе всі перипетії переговорного процесу, договірні принципи і, нарешті, документи, в яких були сформульовані їхні зобов'язання[2].

Складність визначення та використання дефініції "Переяславської угоди" істориками та юристами має певне позитивне значення для історіографів. Адже, коли її основні документи були дуже швидко втрачені, тема Переяславської угоди 1654 р. перебувала виключно у вигляді суперечливих інтерпретацій, зумовлених як різними політичними інтересами її учасників і зацікавлених спостерігачів, так і вимогами самої історичної науки.

Історіографія проблеми розвивалася в контексті постійного діалогу, полеміки українських, російських і, меншою мірою, польських авторів. Тому зрозуміти та належним чином оцінити еволюцію поглядів українських істориків на відповідну тему можна, лише розглядаючи їх на широкому тлі українсько-російських стосунків. Сьогодні мало хто сумнівається в тому, що під час переговорів у Переяславі та Москві 1654 р. обидві сторони вкладали різний зміст у характер і перспективи майбутнього українсько-російського союзу[3]. Вони перебували в різних "вагових категоріях" і політичних обставинах. Українська сторона вирішувала принципове для себе питання власного політичного виживання, російська – мала на меті стратегічні цілі, які все-таки обмежувалися сферою зовнішньої політики й не були для неї проблемою збереження державності.

"Слабшою ланкою" в українсько-російському діалозі з самого початку виступала українська сторона, що відчувала на собі колосальний тиск з обох боків – зовнішньополітичний, зумовлений суперечливими інтересами основних держав регіону, та внутрішньополітичний, викликаний потребами

---

[2] Правомірність використання дефініцій "Переяславської умови" чи "договору" до цих подій доводив М. Грушевський. Див.: *Грушевський М.* Історія України-Руси. – К., 1996. – Т. IX. – Ч. 1. – С. 758.

[3] Найдокладніше про відповідні аспекти самої події та її суперечливі відображення в сучасників див.: *Грушевський М.* Історія України-Руси. – Т. IX. – Ч. 1. – С. 728–869. З новіших публікацій на цю тему див.: *Torke Hans-Joachim.* The Unloved Alliance: Political Relations between Muscovy and Ukraine in the Seventeenth Century // Ukraine and Russia in Their Historical Encounter / Ed. by Peter J. Potichnyj et al. – Edmonton, 1992. – P. 39–66; *Kohut Z. E.* Belarus, Russia and Ukraine from the Sixteenth to the Eighteenth Century: An Agenda for the Study of Politics // Journal of Ukrainian Studies. – 1992. – Vol. 17. – N 1–2. – P. 13–14; *Заборовский Л. В.* Переяславская Рада и московские соглашения 1654 года: проблемы исследования // Россия–Украина: история взаимоотношений. – М., 1997. – С. 39–49; *Magocsi P. R.* A History of Ukraine. – 3rd ed. – Toronto, 1998. – P. 207–217; *Плохій С.* Крила протекції: до визначення правового змісту Переяславської угоди 1654 року // http://www.ukrhistory.narod.ru/texts/plohij-1.htm; *Горобець В. М.* Еліта козацької України в пошуках політичної легітимації: стосунки з Москвою та Варшавою, 1654–1665. – К., 2001. – 533 с.

утвердження нового козацького державного устрою та суспільної консолідації.

Саме гетьманський уряд ініціював переговори з Росією і домагався їхнього розвитку й успішного завершення. Під тиском обставин він змушений був першим скласти присягу на вірність російському цареві та чекати на виконання даної від його імені московськими послами словесної обіцянки на підтвердження старих і надання нових прав та вольностей. Водночас, це давало російському урядові підстави трактувати події в Переяславі та Москві як "умовне" підданство на царську ласку, як пожалування нових підданих милостями самодержавного монарха.

"Розтятий світ" українського суспільства[4], побудованого за становими, корпоративними зразками Речі Посполитої, за роки війни не став монолітнішим, ніж до її початку. Різні соціальні та політичні інтереси українських станів формували для кожного з них свій "Переяслав": козацький, шляхетський, церковний, міщанський і навіть селянський. Гетьманський уряд, як показав Михайло Грушевський, не зміг забезпечити за собою роль єдиного репрезентанта суспільства, дозволивши зробити рівноправним учасником переговорного процесу міщанство. Де-факто до цього самого прагнула й шляхта. Соціальні рефлексії в кожному конкретному випадку доповнювалися культурно-цивілізаційними орієнтаціями, які найчастіше переплітались з політичними. Фактично всі вони знайшли відображення в юридичних документах і, через деякий час, в історичних наративах різного жанру.

Козацька адміністрація, як показала практика, в ідейному обґрунтуванні російської протекції робила наголос на двох взаємовиключних поняттях – православній релігійній спільності та юридично обґрунтованому принципі станових прав і свобод, успадкованих, відповідно, з часів Київської Русі та епохи Речі Посполитої.

Перше з них базувалося на візантійських традиціях політичної культури з властивим для них уявленням про природність історико-політичної єдності всього православного східного слов'янства на чолі з царем-самодержцем і передбачало визнання патримоніальних прав останнього на всі давньоруські, а в подальшій перспективі – візантійські володіння. Друге спиралося на західні традиції політичної культури, котрі в даному випадку ґрунтувалися на договірному характері взаємин монарха з підданими, чітко окреслюючи права та свободи соціальних станів-корпорацій.

Унаслідок того, що український уряд спочатку приховував від громадськості зміст своїх домовленостей з Росією та не фіксував документально процес переговорів, у суспільстві деякий час поширювалися різноманітні легенди та чутки про те, що ж насправді сталося в полковому містечку Пере-

---

[4] *Яковенко Н.* Розтятий світ: Україна-Русь у переддень Хмельниччини // Сучасність. – 1994. – № 10. – С. 59–70.

яславі на українсько-російському кордоні. Вони дали початок усній традиції, тісно пов'язаній з міфологізованим сприйняттям і розумінням події.

У російському середовищі в зв'язку з приєднанням України виникли спочатку, за висновком Степана Величенка, два основних підходи до інтерпретації події. Прихильники одного з них, пов'язані з оточенням патріарха Никона, доводили спадкові права російського царя на українські землі, вважаючи їхніх жителів, таким чином, споконвічними підданими російських монархів; другі, навпаки, розглядали Україну як завойовану територію, позбавлену внаслідок цього будь-яких прав[5]. "Літопис о многих мятежах" 1658 р. безапеляційно, за словами Наталі Яковенко, сповіщав, що цар "з Божою поміччю "попленил" Литву, Білу Русь і Малу Русь"[6].

Деякий час обидві тенденції, котрі, відповідно, формували уявлення про українців як "своїх" або "чужих", змагалися між собою. Проте в обох випадках у Москві, а пізніше в Петербурзі тлумачили документи 1654 р. як пожалування, надання, а не підтвердження стародавніх прав і свобод. Відтак цар дав – цар мав право й забрати. Крім того, російська сторона з самого початку подбала про офіційну інтерпретацію подій під час Переяславської ради 1654 р. Вона містилася у відомому описі посольства В. Бутурліна, так званому статейному списку, де наголошувалося на "великій охоті та радості", з якою українці йшли під цареву "високу руку", а також інших офіційних документах російського уряду. Саме тому події Переяславської ради пізніше зображатимуться в працях багатьох істориків такими, як їх уявляла собі чи хотіла бачити російська сторона. Проте в цілому російська історіографія на той час мало цікавилася українською тематикою[7].

Українське керівництво ретроспективно сформулювало та поширило офіційну інтерпретацію Переяславської угоди 1654 р. лише після розриву з Москвою у 1658 р. в маніфесті, надісланому з цього приводу урядом Івана Виговського в різні європейські столиці. В ньому наголошувалося на тому, що російська протекція була прийнята Україною лише задля збереження та примноження свободи, купленої кров'ю, але Москва порушила укладені угоди, щоб уярмити вільний народ, і тим самим звільнила останній від його власних зобов'язань[8].

Через півстоліття подібна точка зору була повторена в "Конституції" та "Виводі прав України", складених духовним і політичним спадкоємцем Івана

---

[5] *Velychenko S.* National History as Cultural Process. – P. 87.

[6] *Яковенко Н.* Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII століття. – К., 1997. – С. 201.

[7] *Пушкарев Л. Н.* История в общественном сознании России XVII века // Вопросы истории. – 1997. – № 9. – С. 36–47; *Богданов А. П.* От летописания к исследованию: русские историки последней четверти XVII века. – М., 1995.

[8] Див.: *Апанович О. М.* Гетьмани України і кошові отамани Запорозької Січі. – К., 1993. – С. 84.

Мазепи, першим українським гетьманом в еміґрації – Пилипом Орликом[9], відповідно, в 1710 і 1712 рр. Обидва документи трактують українсько-російські взаємини 1654 р. як "союзний договір, укладений між царем Олексієм Михайловичем, з одного боку, та гетьманом Хмельницьким і Станами України, з другого" задля збереження прав і вольностей українських станів, суверенітету Української держави, що іменувалася при цьому "незалежним князівством", проте російська сторона віроломно та безпідставно порушила цю угоду[10].

Поразка політичних угруповань антиросійської орієнтації не дала можливості розвинутися зазначеному напряму української історичної думки, яку умовно можна назвати самостійницькою, а в термінах пізнішого часу – державницько-національною. Вона опинилася на марґіналіях українського суспільно-політичного та культурного життя майже на два з лишком століття[11].

Громадянська війна, що поглинула Україну після смерті Богдана Хмельницького, не додавала популярності головному творцеві українсько-російського союзу, архітекторові Переяславської угоди в широких верствах суспільства[12]. Глибоке розчарування та песимізм, породжені страхітливою Руїною (а не лише "лінощі", якими дорікало своїм попередникам наступне покоління українських істориків на початку XVIII ст.), не могли стати джерелом натхнення для "войнолюбних" істориків, які жадали героїчних і славних перемог. У другій половині XVII ст. в Україні не було створено жодного тексту, що включав би в себе розгорнутий опис чи спробу осмислення Визвольної війни під керівництвом Богдана Хмельницького[13] та одного з її наслідків – Переяславської угоди.

---

[9] Про світогляд і творчість П. Орлика див.: *Трофимук О. П.* Творчість Пилипа Орлика доеміграційного періоду (1642–1714). Автореф. дис. ... канд. філол. н. – К., 1996; *Кресін О. В.* Політико-правова спадщина української політичної еміграції першої половини XVIII століття. Автореф. дис. ... канд. юрид. н. – К., 2001.

[10] Цит. за: *Апанович О. М.* Гетьмани України і кошові отамани... – С. 273.

[11] Про національні аспекти української історичної думки відповідного періоду див.: *Sysyn Frank E.* Concepts of Nationhood in Ukrainian History Writing, 1620–1690 // Harvard Ukrainian Studies (далі – HUS). – 1986. – December. – Vol. 10. – № 3/4. – P. 393–423 (українську версію див.: *Сисин Ф.* Поняття нації в українській історіографії 1620–1690 рр. // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Міжвідомч. зб. наук. пр. – К., 1992. – Вип. 1. – С. 49–79).

[12] *Мицик Ю. А.* Перший український історико-політичний трактат // Український історичний журнал (далі – УІЖ). – 1991. – № 5. – С. 129–138; *його ж.* Національно-визвольна війна українського народу середини XVII ст. в опінії повстанців // Козацькі війни XVII століття в історичній свідомості польського та українського народів. Матеріали другої польсько-української наукової зустрічі (Львів, 12–13 жовтня 1995 р.) / За ред. Л. Зашкільняка. – Львів; Люблін, 1996. – С. 31–44.

[13] *Мицик Ю.* Національно-визвольна війна українського народу середини XVII ст. в опінії повстанців. – С. 45.

піти на угоду з польським королем. Водночас він підкреслював, що присяга на вічне підданство російському царю була укладена Богданом Хмельницьким, козацтвом і поспільством з великою радістю та охотою.

Цікаво, що в подальшій українській історичній та джерелознавчій традиції твір Самовидця вважатиметься найоб'єктивнішим з усіх так званих "козацьких літописів". Описуючи Переяславську раду 1654 р., на його свідчення як на найдостовірніші спиратимуться пізніші українські, російські та радянські автори. Проте насправді Самовидець відрізняється від своїх сучасників – козацьких істориків – не стільки уявним "об'єктивізмом", скільки загальним розумінням історії Визвольної війни, близьким до шляхетської версії, та оцінкою Переяславської угоди 1654 р., наближеною до офіційної точки зору російського уряду.

Після юридичного підпорядкування українського духовенства російському патріархові та занепаду Української козацької держави внаслідок поразки повстання Івана Мазепи головним репрезентантом української історичної думки XVIII ст. виступила автономістська козацька історіографія, яка розвивалася в загальному річищі тогочасної барокової культури[24]. Деякі сучасні дослідники не без підстав іменують її "публіцистикою, вбраною в шати історієписання"[25]. Поява найвизначніших її творів – літописів Г. Грабянки, С. Величка, анонімного "Короткого опису Малої Росії" – пов'язана з боротьбою за збереження прав і свобод козаччини під владою російського монарха.

Козацькі автори XVIII ст. зробили чергову спробу поєднати ідею одвічних прав і свобод козацького стану, "завойованих шаблею і визнаних в усьому світі", з традиціями самодержавної православної політичної культури. Їхній світогляд певною мірою мав також національний вимір у

---

[24] Узагальнюючі праці див.: *Грушевский М. С.* Об украинской историографии XVIII в. – С. 215–223; *Дзира Я. І.* Українські літописи XVI–XVIII ст. в радянській історіографії // Історичні джерела та їх використання. – К., 1968. – Вип. 3. – С. 177–189; *Мыцык Ю. А.* Украинские летописи XVII века: Учебн. пособие. – Днепропетровск, 1978. – 87 с.; *Ковальский Н. П., Мыцык Ю. А.* Украинские летописи // Вопросы истории. – 1985. – № 10. – С. 81–94; *Апанович Е.* Рукописная светская книга на Украине в XVIII в. – К., 1983; *Апанович О.* Козацькі літописці // Неопалима купина. – 1995. – № 5–6. – С. 171–186; *Корпанюк М. П.* Крайове та козацьке компілятивне літописання як історико-літературне явище. – К., 1997. – 160 с.; *Заремба С. З.* Возз'єднання України з Росією у висвітленні українських літописців другої половини XVII – першої половини XVIII ст. // УІЖ. – 1978. – № 10. – С. 43–52. У контексті національної ідентичності див.: *Sysyn Frank E.* Concepts of Nationhood in Ukrainian History Writing...; *idem.* The Cossack Chronicles and the Development of Modern Ukrainian Culture and National Identity // HUS. – 1990. – Vol. 14. – December. – N 3/4. – P. 593–607; *idem.* The Reemergence of the Ukrainian Nation and Cossack Mythology // Social Research. – 1991. – Vol. 58. – Winter. – N 4; *Шевчук В.* Малі українські літописи, хроніки та діаріуші // Київська старовина. – 1993. – № 6. – С. 17–20.

[25] *Яковенко Н.* Нарис історії України... – С. 247.

Одним з наслідків Руїни став політичний розкол України, поступове звуження кругозору соціальної та культурної еліти на лівобережних підросійських землях, засвоєння нею елементів російської політичної культури. Конкретні обставини суспільно-політичного життя Лівобережної України другої половини XVII ст., головним з яких ставало перебування в складі Росії, підштовхували українську верхівку до створення нової, проросійської парадигми українського історичного процесу, яка мала б замінити собою всі інші.

Першою відгукнулася на цю потребу освіченіша та краще підготовлена до подібних завдань верства – київське православне духовенство[14]. Воно краще за інших розуміло євангельську притчу про те, що господар виноградника нагороджує кожного робітника однаково, незалежно від того, коли він прийшов до праці, в даному разі – до "свого" Переяслава. Саме в церковному середовищі в другій половині XVII ст. виникла пам'ятка, яка містила в собі нову, прилаштовану до нових реалій концепцію історії "Русі" ("Росії") – території, що включала в себе землі колишньої Давньоруської держави та православні східнослов'янські народи, що на них жили. Йдеться про знаменитий київський "Синопсис" 1674 р., котрий майже на ціле століття виробив канонізовану в Росії загальну схему історії Східної Європи[15].

На превеликий подив усіх наступних поколінь українських істориків, у тексті твору не було жодної згадки про Визвольну війну, Богдана Хмельницького та Переяславську угоду 1654 р. З усіх висловлених донедавна тлумачень цього історіографічного парадоксу найпереконливішими, на нашу думку, є ті, що пояснюють його становими чи політичними особливостями позиції київського лаврського духовенства[16].

З цієї точки зору важко довести співзвучність історичних поглядів церковних істориків з політичними орієнтаціями козацьких авторів[17].

---

[14] *Корпанюк М. П.* Розвиток українського крайового (монастирсько-церковного) літописання XVI–XVIII ст.: тематика, проблематика, стилі. Автореф. дис. ... д. філол. н. – К., 1997. – 48 с.

[15] *Тарнопольська І. О.* Київський "Синопсис" в історіографічному та джерелознавчому аспектах. Автореф. дис. ... канд. іст. н. – Дніпропетровськ, 1998. – 17 с.; *Джираудо Д.* "Русское" настоящее и прошедшее в творчестве Иннокентия Гизеля // Mediaevalia Ucrainica: Ментальність та історія ідей. – К., 1992. – Т. 1. – С. 92–103.

[16] *Грушевский М. С.* Об украинской историографии XVIII в.: Несколько соображений // Известия АН СССР. – Л., 1934. – Сер. VII: Отд. обществ. наук. – № 2. – С. 217; *Тарнопольская И. О.* Казачество и киевский "Синопсис": грань исторического парадокса // Проблемы историографии и источниковедения истории запорожского казачества. – Запорожье, 1992. – С. 47–53; *Когут З.* Витоки парадигми єдності: Україна та створення російської національної історії (1620-ті – 1860-ті роки) // Схід–Захід: Історико-культурологічний збірник. – Х., 2002. – Вип. 5. – С. 10–11. Зенон Когут схиляється до думки про суто інструментальний характер "Синопсису", зумовлений нагальною потребою втягнути Росію в тогочасні українські справи.

[17] С. Величенко вважає, що "Синопсис", при всій його плутаності та суперечливості, все-таки є витвором української історичної думки і не може вважатися прикладом "національної капітуляції", оскільки початкова мета його автора полягала в обґрунтуванні ідеї української

тому розумінні, котре вживається в запровадженому Дж. Армстронґом понятті "нації до націоналізму". Своє конкретне втілення він знайшов у так званій малоросійській ідентичності, котра поєднувала відчуття приналежності до "козацької малоросійської нації" з ідеєю "загальноросійської" (східнослов'янської) православної єдності на чолі з єдиним монархом[26]. Малоросія-Русь, поряд з Великоросією-Руссю, зображувалася рівноправним учасником цього дуалістичного політично-релігійного простору з посиланням на новий титул російського царя ("всієї Великої та Малої Росії"), а інколи й натяками на російський герб у вигляді двоголового орла.

Найвпливовішим витвором козацької історіографії можна вважати так званий літопис Григорія Грабянки, написаний орієнтовно в 1710 р.[27] Його автор, розповідаючи "про те, чому Хмельницький пішов у підданство до росіян...", наголошував на релігійній спільності між росіянами та українцями, підкреслюючи, що до контактів з російським царем Богдана Хмельницького підштовхували пошуки союзника у війні, зрадливість і підступність татар, а також тиск з боку "сіроми", незадоволеної соціальною політикою гетьмана. Москва, зі свого боку, зазначав літописець, була задоволена перспективою приєднання до своїх володінь "козаків із своїми землями та князівствами"[28].

Г. Грабянка вважав, що остаточне рішення перейти під руку російського царя гетьман прийняв разом зі старшиною після битви під Жванцем 1653 р. Літописець підкреслював, що цей крок підтримало не лише козацьке військо, а й усі інші стани суспільства, склавши присягу на вірність російському царю. За словами історика, весь "малоросійський народ по обох берегах Дніпра" зробив це з великою охотою та радістю, сподіваючись на спокійне і тихе життя під владою православного володаря[29]. Зрозуміти ці твердження автора можна лише у відповідному історичному контексті, коли після поразки Івана Мазепи Гетьманщина опинилася перед загрозою повного знищення від руки аж ніяк не лояльного і толерантного царя.

У зображенні Г. Грабянки перехід України під владу російського монарха здійснювався на певних умовах, зафіксованих у жалуваній грамоті на воль-

---

[26] Про поняття малоросійської ідентичності див.: *Kohut Z.* The Development of a Little Russian Identity and Ukrainian Nationbuilding // HUS. – 1986. – Vol. 10. – December. – N 3–4. – P. 559; *Когут З.* Російський централізм і українська автономія. Ліквідація Гетьманщини 1760–1830. – К., 1996. – 320 с.

[27] *Наріжний С.* "Действия презельной брани". – Прага, 1938. – 36 с.; *Луценко Ю. М.* Літопис Грабянки в працях дожовтневих дослідників // Радянське літературознавство. – 1988. – № 8. – С. 64–72; *його ж.* Літопис Грабянки як твір бароккової історіографічної прози // Радянське літературознавство. – 1989. – № 9. – С. 46–52. Див. також вступ до кн.: Hryhorij Hrabianka's *The Great War of Bohdan Xmel'nyc'kyj* / Introd. by Yuri Lutsenko. – [Cambridge, Mass., 1990]. – P. XLV–LXXV.

[28] Літопис гадяцького полковника Григорія Грабянки. – К., 1992. – С. 72.

[29] Там само. – С. 92.

Ближчою до істини видається думка про те, що основна ідея київського "Синопсиса" виявилася відповідною до потреб і завдань російської династичної імперії, що невпинно розширювалася й потребувала історичної та політичної легітимізації[18]. Інтелектуальний ґрунт для цього російський уряд знайшов у працях українських і білоруських православних монахів.

У іншому важливому творі української церковної історичної думки, "Хроніці з літописців стародавніх" Ф. Софоновича, вже міститься перша в українській історіографії згадка про події Визвольної війни під керівництвом Богдана Хмельницького. На наш погляд, немає достатніх підстав для того, щоб протиставляти в даному випадку позиції авторів "Синопсиса" та "Хроніки з літописців стародавніх". Автор останнього твору, настроєний доволі прохолодно до козацького гетьмана[19], наголошує на однобічній присязі на вічне підданство українського козацтва та міщанства російському царю[20].

Подібним настроєм пронизано так званий Літопис Самовидця – анонімний історичний твір, що був написаний, імовірно, в другій половині XVII – на початку XVIII ст.[21] Пошуки його автора впродовж понад ста років не дали остаточного результату, хоча більшість дослідників вважає ним козацького службовця шляхетського походження, згодом служителя православної церкви Р. Ракушку-Романовського.

За змістом Самовидець має небагато спільного з пізнішими панегіристами козацької героїки та воїнської слави і ближче стоїть до шляхетських православних кіл, які змушені були піти на службу до Війська Запорозького, але не мали особливих підстав зрікатися свого стану[22]. Ю. А. Мицик і В. М. Кравченко справедливо підкреслюють подібність історичних поглядів Самовидця та Феодосія Софоновича[23]. Літописець засуджував Богдана Хмельницького за союз із Кримом, за "пиху", котра не дала йому своєчасно

автономії (*Velychenko S.* National History as Cultural Process. – P. 147–148). Діаметрально протилежної думки в цьому питанні дотримується Ігор Шевченко: *Ševčenko I.* Ukraine between East and West: Essays on Cultural History to the Early Eighteenth Century. – Edmonton; Toronto, 1996. – P. 191–192).

[18] Истоки парадигмы единства: Украина и создание русской национальной истории (1620-е – 1680-е гг.) // http://www.ukrhistory.narod.ru/texts/kohut-1.htm

[19] Див. передмову Ю. А. Мицика та В. М. Кравченка до видання: *Софонович Ф.* Хроніка з літописців стародавніх / Підгот. тексту, передм., коммент. Ю. А. Мицика, В. М. Кравченка. – К., 1992. – С. 33. Порівн.: *Мицик Ю. А.* "Кройніка о землі Польской" Ф. Софоновича про возз'єднання України з Росією // УІЖ. – 1979. – № 6. – С. 119–121.

[20] *Софонович Ф.* Хроніка з літописців стародавніх. – С. 231.

[21] *Петровський М.* Нариси історії України XVII – початку XVIII століть. – Х., 1930. – Т. 1: Досліди над літописом Самовидця; *Грушевский М. С.* Самовидец Руины и его позднейшие отражения // Труды Института славяноведения АН СССР. – М., 1932. – Т. 1. – С. 157–192; *Basarab J.* Perejaslav 1654: A Historiographical Study. – P. 62–65.

[22] *Basarab J.* Perejaslav 1654: A Historiographical Study. – P. 64.

[23] *Софонович Ф.* Хроніка з літописців стародавніх. – С. 33.

ності військові, привілеї на права та повинності кожної людини "на вічні часи"[30]. Г. Грабянка наводив текст листа, з яким гетьман звернувся до царя, прохаючи його про підтвердження прав і вольностей козацького війська, царську жалувану грамоту на вольності з 14 пунктів, очевидно, в редакції 1659 р., але не згадував про окремі привілеї шляхти.

Інший козацький історик, сучасник Г. Грабянки, Самійло Величко в своєму фундаментальному творі також приділив спеціальну увагу Переяславській угоді 1654 р.[31] Він, подібно до свого попередника, також підкреслював легітимність і правомірність переходу Козацької держави під російську протекцію[32]. Проте, на відміну від Г. Грабянки, С. Величко більше наголошував на правовій, договірній стороні справи. Крім того, автор став першим і, здається, єдиним з українських істориків, який "зробив" повноправним учасником переговорного процесу запорозьке козацтво.

Запорозька Січ, яка в літописі Самійла Величка відігравала роль основного гаранта й охоронця козацьких прав і свобод, нібито підтримала рішення Богдана Хмельницького про "монарший союз і протекцію", але звертала його увагу на те, щоб у писаних пактах не було "...чого зайвого і шкідливого нашій вітчизні, некорисного і супротивного нашим предковічним правам та вольностям"[33] і багатозначно натякала на необхідності "чинити мудро, але заглядати наперед"[34]. Навіть після ознайомлення з царськими жалуваними грамотами запорожці, волею автора, просять надіслати їм письмовий текст угоди. Цим самим С. Величко першим з українських істориків порушив проблему автентичності документів Переяславської угоди 1654 р. Висловлені козацьким істориком постулати щодо активної участі Запорозької Січі в укладанні українсько-російського союзу пізніше, у другій половині XIX ст., були використані Дмитром Яворницьким.

С. Величко вважав, що умови "союзу" були підготовлені та проголошені ще в Переяславі та скріплені взаємними присягами сторін. Російський посол В. Бутурлін нібито "проголосив під клятвою таке монарше слово й запев-

---

[30] Там само. – С. 96.

[31] Про достовірність цього твору: *Герасименко Н. О.* Історичні події 1648–1657 р. в Україні у висвітленні С. В. Величка // Історична спадщина у світлі сучасних досліджень: Величко, Маркевич, Маркович, Костомаров, Яворський. – К., 1995. – С. 5–59. Про літературну природу літопису: *Соболь В. О.* Літопис Самійла Величка як явище українського літературного бароко. Автореф. дис. ... д. філол. н. – К., 1996. – 48 с.; *Небесьо Б.* Скільки прози може бути в козацькому літописі? (Фіктивні світи "Сказания о войне козацкой..." Самійла Величка) // Слово і час. – 1993. – № 9. – С. 22–30; *Шевчук В.* Про давню українську прозу, зокрема про літописи (Кілька міркувань з приводу статті Б. Небесьо "Скільки прози може бути в козацькому літописі?") // Там само. – № 10. – С. 57–65.

[32] *Величко С.* Літопис. – К., 1991. – Т. 1. – С. 128.

[33] Там само. – С. 134.

[34] Там само. – С. 136.

нення, що він, пресвітлий російський монарх, триматиме Малу Росію з усім Запорозьким Військом у своїй протекції при непорушному збереженні старовічних її прав і вольностей і боронитиме та допомагатиме їй від усяких ворогів і наступів своїми військами та скарбами"[35]. Висловлена С. Величком думка про скріплені клятвою гарантії, надані російськими послами українській стороні в Переяславі, справила великий вплив на подальшу українську історіографію. Її підтримував, зокрема, в середині XIX ст. Микола Костомаров[36].

Сучасний канадський історик Степан Величенко зауважує, що обидва згаданих вище козацьких автори не наголошували на патримоніальних правах російської сторони на українські володіння. Проте, як можна зрозуміти з їхніх текстів, подібні претензії й не заперечувалися, тим більше, що козацьке керівництво, якщо вірити російським джерелам, наведеним М. Грушевським, готове було їх визнати ще з часів Переяславської ради 1654 р.[37] За конкретних політичних умов, у яких розвивалися українсько-російські взаємини XVIII ст., тема Переяславської угоди 1654 р. та акцент на етнічній спорідненості українців і росіян використовувалися козацькими істориками для обґрунтування автономного статусу Гетьманщини в складі Російської держави[38].

Традиції козацької історичної думки, закладені Г. Грабянкою та С. Величком, утвердилися в українській історіографії другої половини XVIII ст. Її представники проголошували, що Богдан Хмельницький за підтримки суспільства з самого початку війни орієнтувався на Росію, що в 1654 р. гетьман склав присягу на вірність російському монархові й одержав узамін визнання всіх козацьких привілеїв, наданих раніше князями та королями. Натомість усі наступні гетьмани, що виступали проти Росії, оголошувалися зрадниками.

Подібна концепція малоросійського козацького автономізму, що не суперечила загальноросійському імперському патріотизмові, була закладена в основу багатьох анонімних прозових історичних творів, що представляли собою різні редакції "Короткого опису Малої Росії"[39], а також популярного віршованого діалогу під назвою "Разговор Великороссии с Малороссиею", складеного С. Дівовичем у 1762 р. "в честь, славу и защищение всей Малороссии"[40] та "Короткого опису про козацький малоросійський народ"

---

[35] Там само. – С. 137.

[36] *Грушевський М.* Історія України-Руси. – Т. IX. – Ч. 1. – С. 752–753.

[37] Там само. – С. 736.

[38] *Velychenko S.* National History as Cultural Process. – P. 215–216.

[39] Див., напр.: *Горбань М.* "Записки о Малой России" О. Шафонського // Науковий збірник історичної секції ВУАН. – К., 1926. – № 26. – С. 141.

[40] "Хмельницкий, созвав войско свое и ободря, // Российскому государю себя известил, // Ему со всею Украиною поддал и покорил // И пред российским боярином Бутурлином // В Переяславе тогда ж присягнул вечно в том. // Алексей Михайлович, самодержец славній, //

П. Симоновського 1765 р.[41] – першого, на думку С. Величенка, козацького історика, який здійснив детальну характеристику українсько-російських стосунків з автономістських позицій[42].

У другій половині XVIII ст. козацька історіографія розщеплюється в умовах російської централістичної політики. Поряд з автономістською починає розвиватися інтеграціоністська течія, представники якої в описі українсько-російських стосунків виступали з позицій підкресленої лояльності щодо російського престолу, виправдовуючи поступове обмеження російським урядом козацької автономії. До їхнього числа С. Величенко включає, зокрема, В. Рубана, О. Безбородька, М. Антоновського[43]. Характерно, що саме в цьому середовищі визріла ідея публікації популярної пам'ятки української світської історичної думки XVIII ст. – "Короткого опису Малої Росії", що побачив світ під редакцією О. Безбородька в 1777 р.

Поряд з козацькими концепціями в свідомості української еліти середини – другої половини XVIII ст. почали розвиватися інші, альтернативні концепції українського історичного процесу. Одним із симптомів цього можна вважати розвиток української шляхетської історичної думки, найяскравішим представником якої став Григорій Полетика, громадський діяч і провідний ідеолог української шляхти, прихильник системи шляхетської демократії за взірцями Речі Посполитої, який намагався відстояти права та вольності українського суспільства в реформованій Російській імперії[44]. Працюючи в Комісії для складання проекту нового Уложення, він скомпонував історико-юридичний трактат, в якому спробував дослідити правову основу перебування України в складі Росії з 1654 р.[45]

Добровольной поддачи видя мой знак явній, // Монаршую грамоту вольностям доставил, // Все прежние статьи утвердил и восставил". В іншому місці: "Знаю, что ты Россия, да и я так зовусь. // ...Не тебе, Государю твоему поддалась, // ...Не думай, чтоб ты сама была мой властитель, // Но государь твой и мой общий повелитель" (Українська література XVIII ст. – К., 1983. – С. 394). Крім того, Малоросія дорікає Великоросії тим, що та не допомагала їй у війнах з татарами та поляками.

[41] *Симоновский П.* Краткое описание о козацком малороссийском народе и военных его делах... – М., 1847.

[42] *Velychenko S.* National History as Cultural Process. – P. 153.

[43] Ibidem. – P. 155.

[44] Детальніше див.: *Литвинова Т. Ф.* Суспільна думка України другої половини XVIII – першої половини XIX віків: Григорій і Василь Полетики. Автореф. дис. ... канд. іст. н. – Дніпропетровськ, 1992; *Палієнко М.* Григорій Полетика // Історія України в особах: IX–XVIII ст. – К., 1993. – С. 374–377.

[45] Див. детальніше його: Историческое известие, на каком основании Малая Россия была под Республикою Польскою, и на каких договорах поддалася Российским государям, и патриотическое рассуждение, каким образом можно бы оную так учредить, чтоб она полезна могла быть Российскому государству без нарушения прав ее и вольностей // Національна бібліотека України ім. В. Вернадського НАН України. Інститут рукопису. – Ф. VIII. – Од. зб. 160 м/115.

На думку історика, Богдан Хмельницький, маючи широкий вибір протекції, зробив його на користь Росії, керуючись релігійними мотивами. Автор доводив, що договірні статті, укладені козацьким військом з російським урядом, передбачали збереження за кожним станом тих прав і вольностей, які вони мали раніше за наданнями колишніх монархів. Проте козацькі гетьмани, починаючи з Богдана Хмельницького, прагнули узурпувати владу в своїх руках, порушували права шляхти й міщанства і тим поклали початок усім подальшим нещастям України.

Шляхетська українська історіографія, на жаль, не змогла розвинутися на такому рівні, щоб стати впливовим чинником українського культурного та суспільно-політичного життя. Можна дискутувати щодо причин такого явища, проте той факт, що вона залишилася марґінальним явищем у процесі подальшого розвитку української історичної думки, не викликає сумніву.

З діаметрально протилежних позицій до оцінки Переяславської угоди 1654 р. підійшов інший представник української соціальної еліти, чиновник на російській службі Опанас Шафонський. У "Топографічному описі Чернігівського намісництва" 1786 р. він зобразив Визвольну війну під керівництвом Богдана Хмельницького в таких самих темних фарбах, як до нього це робили польські шляхетські історики. Для О. Шафонського вона мала вигляд повстання буйної, свавільної черні, що складалася з малокультурного козацтва та селянства[46]. Захопивши владу, вона узурпувала права дворянства, міщанства й монастирів, охрестивши "малоросійською вольністю" такий стан справ у суспільному житті, коли кожен "те робив, що хотів"[47]. У 1654 р. Богдан Хмельницький, до якого автор твору ставиться без будь-якого пієтету, лише повернув у вічне підданство ті землі та людність, що й так за законом належали російським монархам. При цьому автор навіть не згадав про договірний характер українсько-російських стосунків чи будь-які домовленості між обома сторонами в Переяславі чи Москві. Стосовно цього його погляд, сформований як імперська дворянська альтернатива щодо козацької історіографії, не був характерним навіть для тогочасної російської історіографічної традиції. Деяку співзвучність з ним можна знайти хіба що у працях П. Куліша в другій половині XIX ст. На жаль, ніхто поки ще не простежив впливу на історичні погляди О. Шафонського сучасної йому польської та західноєвропейської історіографії.

Російська історіографія Переяславської угоди 1654 р. середини – другої половини XVIII ст. була позбавлена урочистості, притаманної українським авторам, та схильності до панегіриків. Російські історики спрямовували свої

---

[46] *Шафонский А.* Черниговского наместничества топографическое описание с кратким географическим и историческим описанием Малыя России, из частей коей оное наместничество составлено. – К., 1851. – С. 59–60.

[47] Там само. – С. 65–66.

зусилля на пошук і використання документальних історичних джерел та їхню прагматичну інтерпретацію. Ідучи слідом за політикою уряду, вони спрямовували свої зусилля на заперечення самої ідеї української окремішності в її етногенетичному та соціально-політичному вимірах, пониження соціально-правового статусу українського козацтва й створеної ним державності та її територіального обмеження. Свідченням цього можуть бути, зокрема, праці Г.-Ф. Міллера, І. Болтіна, І. Нехачіна та деяких інших істориків.

Усупереч українським козацьким історикам, що створили справжній культ Богдана Хмельницького, російські автори спочатку не мали особливого пієтету до особи гетьмана, хоча з часом, однак, позиція російської сторони у ставленні до Богдана Хмельницького та української історії в цілому стала збалансованішою, як свідчать праці О. Ріґельмана та Д. Бантиша-Каменського.

Саме останньому судилося першим вписати українську тему до нового російського історичного наративу на початку XIX ст. Його "Історія Малої Росії" стала найвдалішим російським синтезом імперського патріотизму з його малоросійським місцевим відповідником. За своїми науковими якостями праця Д. Бантиша-Каменського переважала все, що було написано на цю тему як російськими, так і українськими авторами, передусім завдяки широкому використанню архівних джерел, які вперше вводилися до наукового обігу. Історик прагнув до об'єктивності й не затушовував контроверсійні подробиці українсько-російських переговорів і їхніх наслідків, наводячи в своїй книзі оригінальні відомості про інцидент у переяславській церкві під час прийняття присяги українською стороною, опозицію київського митрополита та його оточення рішенням Переяславської ради, дипломатичні заходи Богдана Хмельницького, які, на його думку, суперечили переяславським домовленостям[48].

"Історія Малої Росії" Д. М. Бантиша-Каменського в цілому відповідала політичній орієнтації тієї частини української еліти, яка давно зробила свій беззастережний вибір, перейшовши на позиції імперського лоялізму. Проте підкреслений об'єктивізм Д. М. Бантиша-Каменського в поєднанні з централістською концепцією не могли задовольнити патріотичні почуття українського дворянства. У його середовищі козаччина, що відходила в минуле, зазнавала поступової ідеалізації. На тлі бурхливих подій та геополітичних змін у Європі кінця XVIII – початку XIX ст. історія Гетьманщини також почала набирати вигляду епохи героїчних подій і подвигів, військової слави та звитяги. Історична свідомість українського суспільства ще більше активізувалася під впливом активної, але суперечливої реформаторської діяльності російського уряду, нових інтелектуальних імпульсів з боку західної культури.

---

[48] *Кравченко В. В.* Нариси з української історіографії епохи національного Відродження (друга половина XVIII – середина XIX ст.). – Х., 1996. – С. 214–215.

Найяскравішим зразком нової української історіографії кінця XVIII – початку XIX ст. стала анонімна "Історія Русів" – історична апологія українців, написана в полемічній формі на традиціях козацької історичної та політичної літератури[49]. З усіх українських істориків того часу автор "Історії Русів" мав чи не найширший кругозір у справах міжнародної політики. Він постійно звертається до концепцій політичної рівноваги держав, нейтралітету, протекторату, міжнародного права, національних державних інтересів, описуючи українську історію з найдавніших часів і прагнучи представити свою батьківщину повноправним учасником міжнародного життя тогочасної Європи. Можна стверджувати, що ніхто з українських істориків XVIII ст. не зумів осмислити досвід міжнародних взаємин козацької України з сусідніми державами на такому високому рівні, як це зробив автор "Історії Русів".

Історик був переконаний, що в тогочасній геополітичній ситуації Україна не могла дотримуватися нейтралітету й була змушена постійно вирішувати життєво важливу для себе проблему зовнішньополітичного вибору, точніше кажучи, протекції. З усіх можливих варіантів, над якими розмірковував невідомий історик, найоптимальнішим він схильний був вважати російський протекторат за умови збереження "споконвічних" прав і свобод Української козацької держави та її станів. Завдяки цьому проблема українсько-російських стосунків і їхнього втілення – Переяславської угоди 1654 р. – стала однією з центральних в "Історії Русів"[50].

В осмисленні цієї проблеми автор далекий від категоричності. Він постійно зважує різноманітні "за" і "проти", вкладає в уста своїх персонажів суперечливі рекомендації, описує альтернативні варіанти розвитку подій, поки вкотре не доходить висновку про те, що російський вибір для України XVII ст. був меншим з усіх зол[51]. Ця ідея на короткий час відродиться пізніше, в українській історіографії 30-х років XX ст. Ще переконливішою її мали зробити гострі антипольські висловлювання, які акумулювали в собі все негативне, що раніше говорили про Польщу козацькі літописці.

Опис передумов, перебігу та результатів Переяславської ради 1654 р. в "Історії Русів" сповнений патріотичної тенденційності, внутрішньої суперечливості та драматизму. Ініціатором українсько-російського союзу в творі виступає російська сторона, запобігаючи перед Богданом Хмельницьким у пошуках збройної та політичної підтримки. Українська громад-

---

[49] Там само (відповідний розділ, с. 201–244).

[50] На жаль, мені залишилася недоступною спеціальна стаття на цю тему: *Феденко П.* "История Руссов" та Переяславський договір // Український збірник. – Мюнхен, 1957. – Кн. 9. – С. 108–150. У своїх висновках я базувався на власних попередніх дослідженнях (*Кравченко В. В.* Нариси з української історіографії... – С. 147–200).

[51] История Русов или Малой России. Сочинение Георгия Конисского, архиепископа Белорусского. – М., 1846. – С. 135.

ськість у своєму ставленні до Росії, навпаки, як запевняв автор, розділилася. Старше покоління виступило за російський протекторат, мотивуючи своє рішення передусім релігійними міркуваннями. Молодь, навпаки, піддала російські соціальні порядки жорсткій критиці та висловилася за союз із Туреччиною[52].

У своєму описанні та осмисленні українсько-російських взаємин до і після Переяславської угоди 1654 р. автор "Історії Русів" використав ті їхні аспекти, які пізніше будуть засвоєні та розвинені українською історіографією лише в другій половині XIX – на початку XX ст. Один з них пов'язаний з культурною різницею українців і росіян, простеженою автором на побутовому та соціальному рівнях суспільного життя. Інший – з ідеєю пріоритету національних інтересів у сфері міжнародних і, зокрема, двосторонніх взаємин.

Зважуючи мотиви релігійної спільності українців і росіян та національні інтереси кожної зі сторін, автор "Історії Русів" вагається, якому з них віддати перевагу. Проте, коли Богдан Хмельницький бере за основу при прийнятті політичного рішення релігійні мотиви, то цим самим, на думку автора, він відступає від прагматичних міркувань під тиском традиції. Звертає на себе увагу той факт, що автор "Історії Русів" поставив під сумнів безперечний до нього постулат релігійної спільності українців і росіян, вказавши на розбіжності їхніх релігійних обрядів і практик.

Трактування Переяславської угоди в "Історії Русів" справді вражає своєю новизною. Жоден з українських істориків-попередників не наважився, подібно до автора цього твору, оголосити українсько-російську угоду 1654 р. договором рівноправних держав, з'єднанням "рівних з рівними і вільних з вільними", підтвердженим присягою спочатку російської, а потім і української сторін, і зафіксованим у договірних статтях, укладених і підписаних, звичайно ж, не в заштатному Переяславі, а в гетьманській столиці, славному місті Чигирині[53], і пізніше лише ратифікованих царем.

Цікавою у зв'язку з цим видається проблема археографічної інтерпретації документів Переяславської угоди, порушена раніше з українських істориків лише С. Величком. Автор "Історії Русів" всіляко дає зрозуміти, що йому відомий справжній текст договору та царських грамот, оригінали яких зберігалися нібито в архіві "Малоросійського трибуналу" більше ста років, але потім (тобто виходить, що в часи імператриці Катерини II), внаслідок неодноразових змін українського уряду та підступних дій "антипатріотів народних", були перенесені в інше, секретне сховище[54].

Усе це робить зрозумілим той красномовний факт, що самим статтям, точніше, побіжному переказу переяславської, чи, в даному варіанті, чигирин-

---

[52] Там само. – С. 118–119.

[53] Там само. – С. 119–120.

[54] Там само. – С. 122.

ської угоди в тексті "Історії Русів" відведено лише якихось півсторінки[55]. Міфологема Великого льоху з замкненою в ньому "сокровенною правдою" української історії з цього часу надійно увійде в національну свідомість українського суспільства, викликаючи в ній постійний конфлікт між "силою правди" та "силою факту".

Безперечно, близький до оригіналу текст так званих "статей Богдана Хмельницького" був відомий авторові "Історії Русів", оскільки його численні копії зберігалися чи не в кожній освіченій козацькій родині. Проте інтерпретація цього документа в творі виходила за рамки історіографічної традиції. Невідомий історик визнав кардинальною помилкою гетьманського уряду включення до них спеціального пункту, що забезпечував права української шляхти. Остання, на його думку, скористалася цим, щоб потім узурпувати владу в країні та принизити козацтво, тобто справжню, "природну" українську еліту[56].

В "Історії Русів" ця міфічна шляхта сумнівного походження зображена відповідальною за всі негаразди в країні після смерті Богдана Хмельницького. З цього погляду антишляхетські інвективи автора "Історії Русів" видаються відповіддю на постулати, проголошені раніше Григорієм Полетикою, ім'ям якого не без прихованої іронії прикрився загадковий анонім.

Загалом, Переяславська угода 1654 р. в "Історії Русів" постає такою, якою вона могла чи повинна була бути, але яка безнадійно розходилася з наявними на той час історичними відомостями про неї. Це був образ, створений уявою автора у відповідності до патріотичних почуттів тієї частини українського суспільства, яка продовжувала плекати сентименти до козацької старовини в умовах зростаючого впливу нової культури доби Просвітництва[57].

Характерно, що в такому вигляді Переяславська угода 1654 р. для автора має вигляд ідеальної моделі українсько-російських стосунків. Усі інші, альтернативні проекти, зокрема Гадяцька унія, в творі відкидаються та засуджуються. Автор, хоч і вихований на світських ідеалах, не зумів остаточно перебороти традиційне для малоросійської свідомості уявлення про "незлитну та нероздільну" єдність Pax Orthodoxa на чолі з єдиним монархом. У своєму творі він писав не лише про "дві Росії", а й навіть про "з'єднану націю" та "з'єднану Росію"[58], хоча, як відомо, й віддавав перевагу своїй батьківщині в ієрархії двох основних компонентів – малоросійського та

---

[55] Там само. – С. 120.

[56] Там само. – С. 120–121.

[57] Інша точка зору на підставові позиції світогляду автора висловлена в статті: *Шліхта Н.* Елементи річпосполитської ідеології та політичної риторики "Історії Русів" // http://www.ukrhistory.narod.ru/texts/shlichta-1.htm (див.: Молода нація. – К., 2000. – № 1).

[58] История Русов или Малой России. – С. 121–122.

великоросійського. Проте це не завадило "Історії Русів" здобути переважаючий вплив на українську національну історичну думку всього XIX століття.

Близький за своєю патріотичною спрямованістю до "Історії Русів" сучасник автора цього твору, історик Олекса Мартос. На жаль, про нього немає згадки в узагальнюючих працях, присвячених історіографії Переяславської угоди. Це не дивно, оскільки від п'ятитомної "Історії України та козаків" О. Мартоса, написаної впродовж 1818–1822 рр., до нас дійшло лише кілька опублікованих фрагментів, в одному з яких йдеться про Переяславську угоду 1654 р.[59]

На думку історика, Богдан Хмельницький звернувся за допомогою до Москви внаслідок складних обставин, у яких опинилася Україна, а також керуючись релігійними мотивами – спільністю віри. Цікаво, що О. Мартос став одним з перших українських авторів, який у зв'язку з цим звернув увагу на цілком реальний фактор, що спонукав українського гетьмана до союзу з Росією – масове заселення українцями Слобожанщини; воно стало, на думку історика, кроком до приєднання України до Росії.

О. Мартос зазначав, що перехід під владу російського монарха був вільним, свідомим і оптимальним політичним вибором, зробленим Богданом Хмельницьким як володарем незалежної держави. Це рішення дістало широку підтримку всього війська, хоча серед козаків були й такі, що сумнівалися в правильності такого кроку.

Описуючи події в Переяславі, О. Мартос вважав, що саме там було укладено договірні пункти та підписано угоду щодо "підданства малоросійських полків російському скіпетру"[60]. Підкреслюючи договірний характер цієї угоди, історик зазначав, що вона супроводжувалася присягою на вірність української сторони та "ручательством" російського посла від імені царя зберегти за новими підданими всі їхні права, свободу та майно. Таким чином, у творі О. Мартоса присутній мотив взаємних юридичних зобов'язань сторін, хоча він і сформульований ближче до С. Величка, ніж до автора "Історії Русів".

Основні пункти Переяславської угоди О. Мартос подавав у переказі, ґрунтуючись, очевидно, на праці французького дослідника Ж.-Б. Шерера. Хоча він і згадує при цьому про "священне з'єднання дітей однієї матері"[61], але не обґрунтовує патримоніальні права російських царів на Україну, а робить акцент на правових і політичних аспектах події. Він, зокрема, наго-

---

[59] Отрывок из Истории Малороссии, соч. А. Мартосом. Том III. Глава XIII. 1653 и 1654 годы // Сын Отечества. – 1823. – № 12. – С. 214–223.

[60] Там само. – С. 219.

[61] Отрывок из истории Малороссии, соч. А. Мартосом. Том III. Глава XIV. 1654 год // Сын Отечества. – 1823. – № 13. – С. 243–252 (тут – с. 244).

лошує на тому, які переваги та здобутки цей договір давав Росії, стверджуючи, що з усіх угод, укладених нею, саме цей став чи не найважливішим[62]. Так само, як і деякі його попередники з числа українських авторів, О. Мартос доводив, що жалуваною грамотою 27 березня 1654 р. цар підтвердив усі права та привілеї, надані "малоросійському народові" від королів польських[63].

Історична синтеза українського минулого О. Мартоса створювалася майже одночасно з "Історією Малої Росії" Д. Бантиша-Каменського. Проте вона відрізнялася від праці російського дослідника тим, що оцінювала події з української точки зору. Крім того, за своїми ідейними настановами О. Мартос належав до критиків офіційного імперського наративу з числа демократично настроєної просвітницької інтелігенції, близької до учасників декабристського руху. Можливо, саме ці обставини стали на заваді публікації його твору.

Логічним продовженням української історіографії кінця XVIII – перших десятиліть XIX ст. можна вважати п'ятитомну "Історію Малоросії" Миколи Маркевича, видану в 1842–1843 роках[64]. Ця праця стала першою після "Короткого опису Малої Росії" 1777 р. публікацією, що подавала загальну картину українського історичного процесу з української перспективи, синтезуючи його відповідно до станових уявлень лояльного щодо імперії дворянства та зростаючого впливу романтичної історіографії. Хоча М. Маркевич усе ще поєднував "малоросійську" ідентичність з "загальноросійською", в його праці найповніше відобразилася тенденція до "розширення" "загальноросійського" історичного наративу за рахунок українського матеріалу[65], пов'язана з поступовою еволюцією національної самосвідомості української еліти.

У своєму зображенні Переяславської угоди 1654 р. М. А. Маркевич зробив спробу поєднати фактичну канву цієї події на основі праці Д. М. Бантиша-Каменського та її інтерпретацію автором "Історії Русів". Як правило, історик віддавав перевагу останньому твору перед усіма іншими, хоча й не завжди йшов за ним буквально.

М. А. Маркевич розвинув тези автора "Історії Русів" щодо безальтернативності російського протекторату та неможливості існування незалежної Української держави. Він пішов навіть далі свого анонімного попередника, виправдовуючи ліквідацію царським урядом козацької автономії та всіляко

---

[62] Там само. – С. 243–244.

[63] Там само. – С. 222.

[64] Детальніше про історичні погляди М. А. Маркевича див.: *Кравченко В. В.* Нариси з української історіографії... – С. 297–332.

[65] *Kohut Z. E.* The Development of a Ukrainian National Historiography in Imperial Russia // Historiography of Imperial Russia. The Profession and Writing of History in a Multinational State / Ed. by Thomas Sanders. – New York; London, 1999. – P. 453–477.

вихваляючи переваги російської імперської системи. Проте він повторив принципово важливу думку автора "Історії Русів" про взаємну присягу обох сторін у Переяславі.

Поряд з соціально-політичними мотивами історик активно використовував національні, високо оцінюючи Богдана Хмельницького за з'єднання "одноплемінних" братніх народів і застосовуючи, подібно до автора "Історії Русів", визначення на зразок "двох Росій" та "з'єднаної Росії" після Переяславської угоди. Проте, залишаючись у рамках "загальноросійської" православної ідентичності, М. А. Маркевич, як і автор "Історії Русів", не лише обстоював соціально-політичну рівноправність малоросійського компонента з великоросійським, а й віддавав йому історичний пріоритет у змаганні "двох Росій" за першість.

"Історія Малоросії" М. А. Маркевича до певної міри може вважатися українським відповідником праці Д. М. Бантиша-Каменського. Майже ідентична останній за своєю історіософією, вона все-таки більшою мірою відповідала патріотичним настроям і національним почуттям українського суспільства, свідченням чого став її вплив, зокрема, на історичні погляди Тараса Шевченка. Проте за своїм науковим рівнем книга М. А. Маркевича відчутно поступалася праці Д. М. Бантиша-Каменського, написаній на двадцять років раніше, причому обидві вони досить швидко стали виглядати застарілими в очах нового покоління істориків-романтиків.

У цьому контексті можна розцінювати й опубліковані праці відповідної тематики російського письменника, історика-романтика Миколи Полевого[66]. Саме він першим з російських авторів зробив крок у напрямку розмежування українського та російського історичних процесів з нової, національної точки зору[67]. На відміну від своїх українських і російських попередників, автор заперечив претензії українців іменуватися "русскими" та залишив це право виключно за етнічними росіянами. При цьому він наголосив на національній та культурній самобутності українців з найдавніших часів і висловив захоплення можливостями, які українська тема відкривала для будь-якого історика та письменника.

В опублікованих історичних працях М. О. Полевого не помітно й сліду теорії "збирання руських земель" стосовно України. Головну причину, що привела українських козаків до Переяславської угоди 1654 р., він бачив у короткозорій, недалекоглядній політиці польського короля Сиґізмунда, що намагався підпорядкувати православне населення римському папі[68]. В оцінці дій російської сторони М. О. Полевой стояв ближче до концепції завоювання

---

[66] Московский телеграф. – 1830. – № 18. – С. 229.

[67] *Кравченко В. В.* Полєвой Микола // Українське козацтво. Мала енциклопедія. – К.; Запоріжжя, 2002. – С. 397.

[68] Московский телеграф. – № 18. – С. 240–241.

України Росією, котра, нагадаємо, існувала в російській історичній думці ще з середини XVII ст.

Новаторські концепції М. Полевого мали помітний вплив на деяких його українських і російських сучасників, у тому числі харківських романтиків, особливо на Миколу Костомарова. Проте заперечення російським істориком принципової для "малоросійських" і "загальноросійських" авторів ідеї дуалістичної "незлитності та нероздільності" двох Росій (Великоросії та Малоросії) в рамках східнослов'янської ідентичності не були на той час сприйняті ні українськими, ні російськими колами.

Проти них виступили спільним фронтом передусім українські та російські традиціоналісти, що відстоювали архаїчні уявлення про українсько-російську національну єдність. Їхню точку зору висловили, зокрема, російський історик-карамзініст С. Руссов, українець М. А. Маркевич. Проте навіть у творах представників консервативного в національному розумінні напрямку історичної думки як з українського, так і з російського боку дедалі відчутнішими стають проблиски нової, національної самосвідомості, що матеріалізувалися в дискусіях "южан и северян о их россизме" (Ю. Венелін) романтичної доби й стали помітними, зокрема, в працях російського історика, палкого адепта доктрини "самодержавства, православ'я, народності" та панславіста М. Погодіна.

З часом модерна російська історична думка пішла в напрямку засвоєння гегелівських постулатів про історичні та неісторичні народи, підносячи роль держави в історичному процесі та наголошуючи на майбутній культурно-національній уніфікації народів Російської імперії під впливом зростаючої централізації та модернізації суспільного життя. З цих позицій вона почала взагалі відмовляти українцям у праві мати власну історію. У цьому відношенні красномовним прикладом є висловлювання російського літературного критика Віссаріона Белінського[69]. Ідейний вплив його поглядів на українсько-російські стосунки виявився надзвичайно тривалим, увійшовши до російської історичної свідомості другої половини XIX – XX ст. і благополучно доживши до наших днів.

Близьким до В. Белінського у ставленні до України можна вважати його сучасника, впливового російського історика державницького напряму С. Соловйова, котрий присвятив "українському епізодові" значну частину десятого тому своєї монументальної "Истории России с древнейших времен". За рівнем використання нових архівних матеріалів, критичного ставлення до писемних джерел його праця набагато перевершувала всі попередні, включно з історичними синтезами Д. Бантиша-Каменського та М. Маркевича. Проте

---

[69] Про ставлення В. Белінського до українського національного питання див.: *Rutherford A.* Vissarion Belinskii and the Ukrainian National Question // Russian Review. – 1995. – Vol. 54. – N 4. – P. 500.

в осмисленні української історії він не пішов далі від своїх російських попередників.

В українській історіографії нове покоління істориків, вихованих на ідеях романтичного націоналізму в його етнографічно-фольклорній інтерпретації, почало заявляти про себе приблизно з другої чверті XIX ст. Зеніт їхньої творчості та впливу припадає на середину XIX ст. До цього покоління належали, зокрема, М. О. Максимович, П. О. Куліш, М. І. Костомаров і деякі інші їхні сучасники та однодумці. Вони й почали застосовувати новітні національні, а також демократичні соціальні ідеї до розуміння українського історичного процесу, відсунувши на другий план питання політичних українсько-російських взаємин[70].

Однією з особливостей творчого шляху названих вище істориків можна вважати той факт, що всі вони починали свою діяльність як народознавці та письменники під ідейним впливом "Історії Русів", а завершували її в умовах панування нової, позитивістської історичної науки з властивим для неї підкресленим документалізмом і критикою джерел.

Українські романтики, при всій різниці їхніх поглядів на історію та історіографію, мали чимало спільного в розумінні національних проблем. Практично всі вони перебували під впливом ідей слов'янського відродження, поділяючи думки щодо кардинальної цивілізаційної різниці між слов'янами та західними народами, передусім німцями. Всі вони розглядали українську історію під кутом зору багатовікової боротьби православної Русі з католицькою Польщею, особливо зрозумілою свідкам польських визвольних повстань 1830 і 1863 рр. При цьому кожен з них, тією чи іншою мірою, віддавав належне мріям про майбутню всеслов'янську федерацію. Не виходячи за рамки "загальноросійської" православної ідентичності, всі вони робили головний наголос на її малоросійському компоненті, розміщуючи його в ширшому полі слов'янської спільноти, постійно зіставляючи його з великоросійським і тим самим, свідомо чи несвідомо, поглиблюючи різницю між ними.

Більшість українських істориків-романтиків дотримувалася демократичної орієнтації, підкреслюючи різницю в інтересах, способі життя та потребах між соціальною верхівкою та рештою суспільства, переважно селянством, і виступаючи в ролі адвокатів останнього. Звідси веде свій початок так звана народницька течія української історіографії, яка стане домінуючою в другій половині XIX ст. і відзначатиметься гострою критич-

---

[70] Еволюцію образу Росії та росіян в українській історико-політичній думці другої половини XIX – першої половини XX ст. досліджував В. Потульницький, див.: *Potulnytskyj V. A.* The Image of Russia and the Russians in Ukrainian Political Thought (1860–1945) // Quest for Models and Coexistence: National and Ethnic Dimensions of Changes in the Slavic Eurasian World / Ed. by Koichi Inoue and Tomohiko Uyama. – Sapporo (Slavic Research Center, Hokkaido University), 1998. – P. 163–195.

ною спрямованістю, в тому числі й стосовно Гетьманщини, козацько-старшинської історіографії та її героїв.

Поєднання новітніх уявлень про націю та суспільство з демократичними соціальними ідеалами привело частину українських романтиків-народників до опозиції щодо самодержавної дворянсько-кріпацької Росії та офіційного імперського наративу. За влучним зауваженням Зенона Когута, від доповнення цього останнього українською, тобто локальною, тематикою вони кинули йому виклик своєю творчістю[71]. Разом з тим у зображенні та осмисленні Переяславської угоди 1654 р. історики-романтики відрізнялися між собою такою мірою, що дискусії між ними за своїм напруженням інколи набагато перевершували рівень полеміки з російськими авторами.

Найбільшим традиціоналістом на цій ниві видається Михайло Максимович[72], який високо оцінював цю подію, описуючи її як з'єднання двох частин Русі, об'єднання всіх гілок східного слов'янства[73]. Він дотримувався думки про те, що приєднання України до Росії з самого початку було основною метою Богдана Хмельницького, за що всіляко вихваляв гетьмана та його соратників[74]. Ця думка пізніше буде засвоєна радянською історіографією середини – другої половини XX ст. Одночасно М. Максимович надавав важливого значення статтям Переяславської угоди, котрі забезпечували українську автономію в складі Росії[75].

Натомість найбільшим новатором у підходах до розуміння Переяславської угоди виступив Тарас Шевченко, котрий немовби воскресив гострі інвективи на адресу Богдана Хмельницького з другої половини XVII ст.[76] Так, поет різко засудив гетьмана за Переяславську угоду з Росією 1654 р. і висловив дуже негативну оцінку всій Гетьманщині та її керівникам без винятку в вірші "І мертвим, і живим..."[77], протиставивши їм народних героїв українського фольклору. Водночас Т. Шевченко виступив з емоційною критикою самодержавної Росії, створивши яскравий образ стражденного та поневоленого кріпацтвом народу, що чекає на своє визволення. Змальована

---

[71] *Kohut Z. E.* The Development of a Ukrainian National Historiography in Imperial Russia. – P. 460–465.

[72] З останніх публікацій про нього див.: *Бойко Н. І.* М. Максимович: "Не покину, – поки згину, – мою Україну...": Історіографічний нарис життя і творчості М. О. Максимовича. – Сміла, 2001; *його ж.* Вчений-енциклопедист М. О. Максимович як історик України. Автореф. дис. ... канд. іст. н. – Чернівці, 2002.

[73] *Basarab J.* Perejaslav 1654: A Historiographical Study. – P. 98–103.

[74] *Velychenko S.* National History as Cultural Process. – P. 189.

[75] *Basarab J.* Perejaslav 1654: A Historiographical Study. – P. 101–102.

[76] *Яременко В. І.* Історіософські аспекти відображення діяльності Богдана Хмельницького у творчості Т. Г. Шевченка // УІЖ. – 1995. – № 4. – С. 100–113.

[77] Див.: *Грабович Г.* Шевченко як міфотворець. Семантика символів у творчості поета. – К., 1991. – С. 121–125.

поетом-художником нова візія української історії з проекцією в майбутнє мала глибокий вплив на українську історичну думку.

Микола Костомаров[78], розглядаючи події в Україні XVII ст. в поняттях національно-релігійної боротьби Русі з Польщею й грядущого слов'янського єднання, в концептуальному відношенні йшов, в основному, за козацькими істориками-автономістами XVIII ст., передусім Самійлом Величком. Він описував Переяславську раду як урочисте багатолюдне зібрання, де нібито публічно оголошувалися та приймалися умови, на яких Україна з'єднувалася з Росією, й виступав з промовою російський посол. Історик повторив думку С. Величка щодо присяги російських послів від імені царя, заперечивши протилежне з цього приводу свідчення Д. Бантиша-Каменського[79]. В його інтерпретації "березневі статті", затверджені російським урядом у 1654 р., майже не відрізнялися від тих, що нібито оголошувалися в Переяславі.

Переказуючи статті Переяславської угоди 1654 р., М. Костомаров "включив" до них пункти про збереження територіальної цілісності українських земель і забезпечення прав усіх станів, включно з селянським[80], чого насправді не було. Ці та деякі інші деталі дозволяли читачеві зробити висновок про порушення російським урядом "березневих статей" та втрати ними своєї юридичної чинності. Проте вони робили позицію М. Костомарова дуже вразливою для наукової критики.

В описанні подій Переяславської ради та її наслідків М. Костомаров дозволив собі критику на адресу російського уряду за неспроможність зрозуміти волелюбних поривань нових підданих, докладно зупинився на соціальних і політичних розбіжностях між козацькою старшиною та "черню" в ставленні до Росії, а також не обійшов увагою опозиції переяславським домовленостям в українському суспільстві. Засудження М. Костомаровим соціальної політики козацького уряду стосовно "черні", уявлення про глибоку різницю в політичних орієнтаціях української соціальної еліти та широких народних мас згодом міцно засвоїть не лише покоління українських істориків народницького напряму, а й російська історіографія.

У розумінні національного контексту події дослідник залишався в рамках ідеї "двох Росій" та "двох руських народностей", котра хоча й видавалася архаїчною для свого часу, проте давала можливість зберегти спадкоємність українського історіографічного процесу в умовах адміністративно-політич-

---

[78] *Грушевський М.* Українська історіографія і Микола Костомаров. Пам'яті М. Костомарова в двадцять п'яті роковини його смерті (17.04.1885 р.) // Літературно-науковий вістник (далі – ЛНВ). – 1910. – Кн. 5. – С. 209–225; *Prymak T. M.* Mykola Kostomarov. A Biography. – Toronto; Buffalo; London, 1996; *Пінчук Ю. А.* Микола Іванович Костомаров. 1817–1885. – К., 1992.

[79] *Костомаров Н. И.* Богдан Хмельницкий. – М., 1994. – С. 636, 638; *Грушевський М.* Історія України-Руси. – Т. IX. – Ч. 1. – С. 752.

[80] *Костомаров Н. И.* Богдан Хмельницкий. – С. 636.

них репресій російського уряду проти українського культурно-національного руху. Саме цей аспект світогляду й творчості М. Костомарова разом з започаткованою ним деміфологізацією російської історіографії та розвінчанням російських історичних символів зробили його об'єктом запеклих нападок з боку російських консерваторів і централістів.

Своєрідну інтерпретацію Переяславської угоди 1654 р. запропонував Пантелеймон Куліш у працях другої половини XIX ст., написаних під впливом новітніх досліджень російських і польських істориків. Серед них концептуально важливою є тритомна книга "Отпадение Малороссии от Польши", видана в 1889 р.[81] Як відомо, П. Куліш пішов далі за всіх своїх сучасників і попередників у негативній оцінці історичної ролі українського козацтва. Історик вважав його деструктивною силою, ворожою історичному прогресові та здобуткам цивілізації, нічим не кращою від кримських татар.

Переяславську угоду 1654 р. П. Куліш зобразив як останню, відчайдушну спробу збанкрутілого козацтва на чолі зі своїм ватажком утриматися при владі. Богдан Хмельницький, покозачений шляхтич, був ворожим, як і його оточення, до Росії, але до союзу з нею його змусили обставини – несприятлива політична та військова кон'юнктура, а також тиск з боку черні.

Справжнім промотором Переяславської угоди виступало, на думку П. Куліша, православне духовенство, крім, ясна річ, його ополяченої вищої ієрархії. Православні священики готували свою паству до цієї події з початку XVII ст., цього ж вимагали здорові, так би мовити, сили, тобто абсолютна більшість українського суспільства, втомленого та розореного безпутнім козацьким правлінням[82].

Відтак Переяславська угода 1654 р. зображувалася П. Кулішем під телеологічним кутом зору як історично зумовлений, епохальний акт, результат всенародного волевиявлення, крок у напрямку возз'єднання єдиної Русі, включно зі спорідненим слов'янським польським народом[83]. Здається, саме П. Кулішу належить пріоритет у широкій популяризації терміна "возз'єднання" там, де раніше вживалося слово "приєднання" чи "з'єднання".

Зрозуміло, що в такій інтерпретації не могло бути й не було місця для таких прозаїчних проблем, як правові умови чи статті, на яких Україна "возз'єднувалася" з Росією. Справді, П. Куліш категорично заперечив твердження своїх попередників, передусім С. Величка та М. Костомарова, про присягу російських послів. Водночас він заперечив і саму Переяславську угоду: "Ни условий, ни так называемого Переяславского договора с царскими уполномоченными не было и, по духу московского самодержавия, быть

---

[81] *Кулиш П. А.* Отпадение Малороссии от Польши (1340–1654). – М., 1888–1889. – Т. 1–3.

[82] Там само. – М., 1889. – Т. 3. – С. 401.

[83] Саме так розумів "возз'єднання Русі" сам П. Куліш, див.: *Кулиш П. А.* История воссоединения Руси. – СПб., 1874. – Т. 2. – С. VII.

не могло"[84]. Твердження про якісь зобов'язання російської сторони щодо України автор оголосив нісенітницями, посіяними козацькими "крамольниками" з часів Івана Виговського та Івана Мазепи, поширеними згодом козацькими істориками та їхніми сучасними епігонами[85]. Саме ця критика була належним чином оцінена російським істориком Г. Карповим[86].

Художньо-публіцистичний пеан П. Куліша на користь єдиної православної Русі, хоча й здобув йому певне визнання в російських консервативних колах, не міг задовольнити його сучасників. З наукового погляду він мав вигляд безнадійно застарілий і надто тенденційний. Він, зокрема, суперечив очевидній для всіх істині про те, що приєднання України до Росії відбулося-таки на певних умовах, які були навіть надруковані в "Повному зібранні законів Російської імперії".

Крім того, основні ідеї П. Куліша не відповідали конкретним суспільно-політичним завданням його сучасників з числа як його уявних союзників, так і опонентів. Він розривав з традиціями міфологізації "золотого віку" козаччини та народницькою ідеалізацією "трудящих мас", розвінчував укорінені в громадській свідомості символи лише для того, щоб протиставити їм інші, орієнтовані на архаїчні імперсько-православні традиції миколаївських часів, від яких відмовилася на той час навіть російська історіографія. Одним з прикладів цього стала дискусія, що розгорілася в академічному середовищі Росії другої половини XIX ст. навколо Богдана Хмельницького.

Ім'я козацького гетьмана, введеного до пантеону видатних російських діячів з легкої руки Д. Бантиша-Каменського, на якийсь час опинилося в фокусі гострої ідейної боротьби, котру історики-народники вели як зі своїми попередниками по "соціальній лінії", так і з російськими та польськими сучасниками по національній. Амбівалентність і "багатовекторність" особистості Богдана Хмельницького викликала, як і завжди, суперечливі оцінки, які одразу ж набували певного політичного характеру. Проте в цілому народницьки налаштована українська історіографія в другій половині XIX ст. більше схилялася до розвінчування, ніж возвеличення великого гетьмана.

Так, знайомство з деякими новими архівними матеріалами привело М. Костомарова до висновку, що Богдан Хмельницький не був ані вірним підданим російського царя після переходу під його владу, ані щирим прихильником українсько-російського союзу, оскільки вже після Переяславської угоди визнав над собою владу турецького султана[87]. Цим самим історик поставив гетьмана в один ряд з тими його наступниками, які вже мали стійку репутацію зрадників в очах російського уряду.

---

[84] *Кулиш П. А.* Отпадение Малороссии от Польши. – Т. 3. – С. 404.

[85] Там само. – С. 409.

[86] *Грушевський М.* Історія України-Руси. – Т. IX. – Ч. 1. – С. 754.

[87] *Basarab J.* Perejaslav 1654: A Historiographical Study. – P. 105.

Опонент М. Костомарова російський історик державницького напряму Г. Ф. Карпов, активний борець з українським "сепаратизмом", одразу ж поспішив узяти Богдана Хмельницького під захист і проголосити, що нападки українських істориків на його особу мають на меті скомпрометувати творця Переяславської угоди в очах уряду та громадськості й перешкодити встановленню монумента на його честь у Києві[88]. З цією метою він навіть затримав публікацію згаданої вище праці П. Куліша, щоб не давати додаткових аргументів своїм ідейним опонентам[89].

Натомість інший російський історик, у майбутньому активіст чорносотенного руху, один з наступників Г. Карпова на кафедрі російської історії Харківського університету, П. І. Буцинський, слідом за М. Костомаровим оцінив Богдана Хмельницького як антиросійського державного діяча, вихованого в умовах польської політичної культури, який порушував умови Переяславської угоди незабаром після їх укладання, відкриваючи собою список гетьманів-зрадників Росії.

Одночасно П. Буцинський піддав Богдана Хмельницького критиці з позицій народницької історіографії, звинувативши його в проведенні егоїстичної, кріпосницької політики. На думку історика, український народ нічого не виграв від переяславських домовленостей, оскільки польських поміщиків замінили свої, доморощені пани. А смерть Богдана Хмельницького стала для народу, розореного війною, справжнім полегшенням[90].

Російський уряд поставив крапку в цій "не зовсім академічній" дискусії, санкціонувавши в 1888 р. встановлення пам'ятника українському гетьманові на Софіївському майдані в центрі Києва для пересторороги справжнім і уявним українським "сепаратистам", демонстрації єдності православної Русі, її торжества над "католиками та іудеями". Цим самим російська історична та суспільно-політична думка завершувала тривалий процес канонізації Богдана Хмельницького, який розпочала за півтора століття до того українська козацька історіографія.

Поки в російському суспільстві кипіли дискусії "українофілів" з "общеросами", відбувалися істотні зміни в українській історіографії. Під впливом соціальних наук змінювалася тематика історичних студій. У ній починала домінувати історико-юридична та соціально-економічна проблематика. Саме джерелознавчі та історико-юридичні дослідження другої половини XIX – початку XX ст. значною мірою сприяли перетворенню Переяславської угоди 1654 р. на самостійний об'єкт дослідження.

---

[88] Ibidem. – P. 105–106; *Грушевський М.* Історія України-Руси. – Т. IX. – Ч. 1. – С. 782–783. Характерно, що М. Грушевський, на відміну від Г. Карпова, побачив у цій заяві М. Костомарова лише "непоміркований вияв російської лояльности", див.: Там само. – С. 782.

[89] *Грушевський М.* Історія України-Руси. – Т. IX. – Ч. 1. – С. 782.

[90] Там само.

У другій половині XIX ст. почалася ініційована М. Костомаровим і Г. Карповим дискусія з приводу достовірності та об'єктивності джерел, на підставі яких висвітлювався перебіг українсько-російських переговорів 1654 р. про союз та їхніх результатів; її наслідком стали нові публікації архівних матеріалів[91]. Одночасно в науковій літературі виникло питання – що, власне, треба вважати основним текстом Переяславської угоди 1654 р. – петицію Богдана Хмельницького до царського уряду від січня 1654 р., статті в 23 пунктах, запропоновані українською стороною, статті в 11 пунктах, затверджені після переговорів у Москві в березні 1654 р., їхню пізнішу версію з 14 пунктів 1659 р. чи жалувані грамоти царя Військові Запорозькому, шляхті та міщанам?

Геннадій Карпов доводив, що останнім, основним текстом, який визначав статус України в Російській державі, треба вважати статті з 14 пунктів, які нібито замінили собою всі попередні редакції, але були приховані від громадськості українським козацьким урядом. Його погляд щодо цього сприйняли П. Буцинський і В. Антонович, а в 20-х роках XX ст. – В. І. Щербина[92].

Натомість інший історик України, П. Шафранов, у статті, надрукованій у 1889 р. в журналі "Киевская Старина", визнав цей варіант "березневих статей" фальсифікатом, сфабрикованим російськими властями в 1659 р., а автентичними проголосив статті з 11 пунктів, які закріплювали ширшу автономію України в складі Росії, але оригінал яких не зберігся[93]. Його аргументація була сприйнята більшістю українських і російських учених[94], хоча дискусії з цього приводу не припинялися й пізніше.

У безпосередньому зв'язку з археографічними дебатами розгорталося обговорення юридичного характеру Переяславської угоди 1654 р. істориками-юристами, насамперед російськими. В працях В. І. Сергеєвича, М. О. Дьяконова, М. М. Коркунова, І. Б. Розенфельда та інших дослідників історії російського права кінця XIX – початку XX ст. було доведено договірно-правовий характер цієї події. Ця думка була сприйнята й деякими російськими істориками, зокрема В. О. Мякотіним. Проте чітке визначення українсько-російських стосунків у юридичній термінології виявилося складною справою, не з'ясованою остаточно й досі.

На початку XX ст. українські історики також розпочали традицію спеціального дослідження юридичних аспектів Переяславської угоди 1654 р., започатковану історико-юридичною школою російського права. Її спеціальне обговорення в українській науці ініціював О. Попов, підтримавши точку зору М. Дьяконова про "реальну унію" між Україною та Росією, встановлену в

---

[91] Там само. – С. 812–813.

[92] Там само. – С. 813.

[93] *Basarab J.* Perejaslav 1654: A Historiographical Study. – P. 30–31.

[94] *Грушевський М.* Історія України-Руси. – Т. IX. – Ч. 1. – С. 813.

1654 р.[95] Юридична природа українсько-російських стосунків (з 1654 р.) стала предметом спеціальних досліджень українських учених і виділилася в окремий науковий напрям у 20 – 30-х роках XX ст. з розвитком державницької школи української історіографії. Її вивчали, зокрема, Р. Лащенко, Л. Окиншевич, А. Яковлів, М. Петровський, В. Гарасимчук і деякі інші автори[96].

Що стосується російської історіографії, то вона, як і раніше, продовжувала перебувати в загальному річищі імперського національно-державницького світогляду, трактуючи події української історії як відгалуження "загальноросійського" історичного процесу. Проте в ній дедалі впливовішими ставали підходи, продиктовані реалістичним розумінням минулого, в якому аналізувалися конкретні його політичні, соціальні та економічні аспекти, інтереси різних верств суспільства. Вони помітні, зокрема, в працях одного з найвпливовіших російських істориків кінця XIX ст. В. О. Ключевського[97].

Сформульована ним оцінка російсько-українських стосунків видавалася позбавленою того густого нашарування ідеології та східнослов'янського православного націоналізму, який характеризував підхід до української історії його попередників середини – другої половини XIX ст. Недарма деякі з його висновків щодо характеру і результатів московської політики в Україні XVII ст. підтримали українські історики, зокрема Михайло Грушевський.

Інший російський дослідник, О. Я. Єфименко, що дотримувалася народницької орієнтації, вважала, що в Переяславі в 1654 р. відбулося приєднання

---

[95] *Попов О.* Юридична природа злучення України з Москвою в 1654 р. (З нагоди 260-их роковин Переяславської ради) // ЛНВ. – 1914. – Т. LXV. – Кн. 1. – С. 58–73.

[96] *Лащенко Р.* Переяславський договір 1654 р. між Україною і царем московським // Ювілейний збірник в честь професора доктора Станіслава Дністрянського. – Прага, 1923. – С. 51–76 (також окрема відбитка. – 28 с.). Рец. Л. Окиншевича див.: Праці Комісії для виучування історії західньо-руського та вкраїнського права. – К., 1926. – Вип. 2. – С. 296–298. Див. також: *Лащенко Р.* Лекції по історії українського права; *Щербина В. І.* До питання про статті Богдана Хмельницького // Юбілейний збірник на пошану академика Михайла Сергієвича Грушевського з нагоди шістьдесятої річниці життя та сорокових роковин наукової діяльности. – К., 1928. – Т. 1. – С. 195–204; *Яковлів А.* Договір гетьмана Богдана Хмельницького з Москвою р. 1654 // Ювілейний збірник на пошану академіка Дмитра Івановича Багалія. – К., 1928. – С. 580–615. Рец. Л. Окиншевича див.: Праці Комісії для виучування історії західньо-руського та вкраїнського права. – К., 1929. – Вип. 6. – С. 519–521; *Петровський М. Н.* Причинок до питання про статті Богдана Хмельницького // Записки Ніжинського Інституту народної освіти та Ніжинської науково-дослідчої катедри історії культури й мови при Інституті. – 1929. – Кн. IX. – С. 74–76; *Герасимчук В.* До питання про "Статті" Б. Хмельницького // Записки Наукового Товариства ім. Шевченка (далі – ЗНТШ). – Львів, 1930. – Т. 100: Ювілейний збірник на пошану акад. Кирила Студинського. – Ч. II: Праці історичні. – С. 213–235.

[97] *Byrnes Robert F.* V. O. Kliuchevskii: Historian of Russia. – Bloomington (Indiana University Press), 1995. – xxi + 301 p.; *idem.* Kliuchevskii's View of the Flow of Russian History // Historiography of Imperial Russia. The Profession and Writing of History... – P. 239–261; *Шаханов А. Н.* С. М. Соловьев и В. О. Ключевский // Вопросы истории. – 2000. – № 3. – С. 146–155.

України до Росії, якому Москва зусиллями своїх дипломатів надала характер царської милості[98]. О. Єфименко визнавала, що як український, так і російський уряди керувалися суто меркантильними, політичними розрахунками.

Загальна раціоналізація та "націоналізація" української історичної думки в другій половині XIX ст. створювала передумови, необхідні для виникнення національної, української історичної науки. Провідну роль у цьому відіграли представники нового покоління українських народознавців і громадсько-політичних діячів, вихована не стільки на романтичних, скільки на позитивістських ідеалах. Вирішальний внесок у розвиток взаємовиключної, власне української самосвідомості, несумісної з російською та східнослов'янською православною, зробили Володимир Антонович і Михайло Драгоманов.

В. Б. Антонович[99] порушив питання про те, чому Богдан Хмельницький, маючи всі необхідні умови, не створив незалежної держави[100]. Відповідаючи на нього, автор поєднав окремі елементи романтичних уявлень про нації як носіїв певної ідеї, народницької критики на адресу української еліти та новітніх уявлень про прогрес як розвиток цивілізації.

Усе це матеріалізувалося в тезах про те, що українська народна маса була взагалі позбавлена так званого державницького інстинкту і не мала належного запасу культури, достатнього для побудови власної державності, завдяки чому охоче визнавала над собою владу інших держав, вдоволь-

няючись лише місцевою автономією. Тому під час Визвольної війни вона схилялася до російського царя.

В. Антонович досить суперечливо відгукувався про Богдана Хмельницького. Він цінував його військові та організаційні таланти, відзначав сильний характер гетьмана, проте закидав йому численні помилки та брак чіткості в зовнішній політиці. З іншого боку, В. Антонович вважав Богдана Хмельницького справжнім представником свого народу[101].

Переяславську угоду 1654 р. історик розглядав як невдалу спробу козацького гетьмана створити федеративний зв'язок з Росією. Проте справу було поведено, на його думку, дуже недбало з українського боку та, навпаки, ретельно продумано – з російського. Тексти пропозицій, написані українськими авторами наспіх, містили в собі численні двозначності, прогалини та нечіткі формулювання, чим вправно скористалися досвідчені в "канцелярському крючкотворстві" російські дипломати, щоб спочатку обмежити,

---

[98] *Ефименко А. Я.* История украинского народа. – К., 1990. – С. 249.

[99] Син України: Володимир Боніфатійович Антонович: У 3 т. – К., 1997; *Ульяновський В., Короткий В.* Володимир Антонович: образ на тлі епохи. – К., 1997. – 218 с.; Четверта Академія пам'яті професора Володимира Антоновича. 26–27 березня 1998 р. Доповіді та повідомлення. – К., 1999. – 294 с.

[100] *Антонович В. Б.* Моя сповідь. Вибрані історичні та публіцистичні твори. – К., 1995. – С. 190–193.

[101] Там само. – С. 190–193.

а потім і взагалі ліквідувати українську автономію[102]. Згодом цю думку сприйме учень В. Антоновича М. Грушевський.

М. П. Драгоманов, який виявляв спеціальний інтерес до українсько-російських взаємин[103], присвятив цій темі окремий нарис під красномовною назвою "Пропащий час. Українці під Московським царством (1654–1876)", де дав загальну характеристику й Переяславській угоді 1654 р. Він висловив традиційну для народницької історіографії думку про станову обмеженість "березневих статей", котрі, за його словами, писали козаки, думаючи лише про власні станові інтереси, але забуваючи про хліборобів. Проте М. Драгоманов, на відміну від В. Антоновича, переніс акцент з уявних егалітаристських, бездержавних чи федералістських ідеалів українського народу на реальні елементи конституційно-демократичного устрою в його соціальному та політичному житті.

На думку історика, в тексті Переяславської угоди були й прогресивні положення, котрі видавалися набагато ближчими до правової системи європейських держав, аніж безправного ладу самодержавної та малокультурної Росії. Недарма автор порівняв так звані статті Богдана Хмельницького з Великою хартією Англії. М. Драгоманов вважав, що для України було б краще, якби вона, відірвавшись від Польщі, стала окремою самостійною державою, а не переходила під владу Росії.

Завершенням ідейної еволюції народницької української історіографії, її творчим синтезом і водночас містком до нових, національно-державницьких течій та концепцій стала наукова діяльність Михайла Грушевського наприкінці XIX – в першій третині XX ст., що вважається вершиною всієї історіографії історії України[104]. З творчістю Михайла Грушевського пов'язується виникнення власне української історичної науки, яка вперше на висо-

---

[102] *Basarab J.* Perejaslav 1654: A Historiographical Study. – P. 113.

[103] З нових досліджень наукової спадщини М. Драгоманова див.: *Антонець М. Я.* «Не шукати ідеалів у старовині та лише в "своїй хаті"»: Про погляди М. Драгоманова на українсько-російські взаємозв'язки // Відродження. – 1993. – № 2. – С. 65–67; *Крук О. А.* Концепція історії України в науковій, публіцистичній та епістолярній спадщині М. П. Драгоманова. Автореф. дис. ... канд. іст. н. – К., 1996; *Круглашов А. М.* Драма інтелектуала: політичні ідеї Михайла Драгоманова. – 2-е вид. – Чернівці, 2001; *Козуб Л. В.* М. П. Драгоманов – дослідник історії суспільно-політичного руху XIX століття в Україні. Автореф. дис. ... канд. іст. н. – К., 2002. – 20 с.; Драгоманов Михайло. Документи і матеріали 1841–1994 / Упор. Г. Болотова, І. Бутич, Н. Грабова. – Львів, 2001. – 731 с.

[104] Детальніше див.: *Винар Л.* Грушевськознавство: генеза й історичний розвиток. – К.; Львів; Париж; Нью-Йорк; Торонто, 1998. – 215 с.; *Пиріг Р. Я.* Грушевськознавство: стан та перспективи розвитку // УІЖ. – 1996. – № 5. – С. 71–83; *Гоцуляк В. В.* Історіографічна думка про М. Грушевського і українську історичну науку його доби. – Черкаси, 1996. – 181 с.; *Винар Л.* Михайло Грушевський. Історик і будівничий нації. – К., 1995. – 304 с.; Михайло Грушевський і українська історична наука. Матеріали наукових конференцій, присвячених Михайлові Грушевському. Львів, 24–25 жовтня 1994 р.; Харків, 25 серпня 1996 р.; Львів, 29 вересня 1996 р. – Львів, 1999. – 375 с.; *Масненко В. В.* Історичні концепції М. С. Грушевського та В. К. Липин-

кому академічному рівні створила національну проекцію українського історичного процесу, окремого від польського та російського[105].

Переяславській угоді 1654 р. М. Грушевський приділяв постійну увагу[106], починаючи з перших узагальнюючих і спеціальних праць, написаних на початку XX ст., розвиваючи цю тему на початку української національно-демократичної революції в 1917 р. і завершуючи її осмислення наприкінці свого життя в останніх томах фундаментальної "Історії України-Руси"[107].

Зрозуміло, що з часом його погляди на цю подію зазнавали певної еволюції та поглибленої деталізації під впливом як нових наукових праць, так і суспільно-політичної кон'юнктури. Проте в своїх принципових основах оцінки істориком українсько-російських взаємин середини XVII ст. та Переяславської угоди 1654 р. залишалися доволі стабільними.

М. Грушевський першим з українських істориків детально, крок за кроком, описав основні події, що склали комплекс так званої Переяславської угоди 1654 р. Документальна основа, на якій ґрунтувалися висновки автора, виявилася набагато ширшою, ніж у всіх його попередників. Він збагатив опис Переяславської ради 1654 р. новими фактами, що давали уявлення про міжнародний контекст події, її відлуння в широких верствах тогочасного суспільства, а також політику та мотивацію російської сторони. При цьому М. Грушевський продовжив критику російських джерел, котру розпочав свого часу М. Костомаров, піддавши сумніву їхню об'єктивність і достовірність[108].

У зображенні М. Грушевського, Переяславська угода виокремлювалася з густого нашарування соціально-політичних упереджень чи патріотичних почуттів, породжених малоросійським автономізмом, і осмислювалася в

ського: Методологічний і суспільно-політичний виміри української історичної думки 1920-х років. – К.; Чернігів, 2000. – 284 с.; *Плохій С.* У пошуках української "золотої доби" // Критика. – 2002. – № 4.

[105] *Kohut Z. E.* The Development of a Ukrainian National Historiography in Imperial Russia. – P. 453.

[106] *Basarab J.* Perejaslav 1654: A Historiographical Study. – P. 129–133; *Копиленко О., Копиленко М.* Переяславський акт 1654 р. в оцінках першого Президента України // Право України. – 1994. – № 3–4. – С. 49–52; *Мельник Л.* Переяславсько-Московський договір 1654 р. в оцінках М. С. Грушевського // Осягнення історії. Збірник наукових праць на пошану професора Миколи Павловича Ковальського з нагоди 70-річчя. – Острог; Нью-Йорк, 1999. – С. 369–376.

[107] *Грушевский М. С.* Очерк истории украинского народа. – К., 1990. – С. 187–194 (перше видання – 1904 р.); *його ж.* 250 літ // *Його ж.* Твори: У 50 т. – Львів, 2002. – Т. 1: Серія "Суспільно-політичні твори 1894–1907". – С. 236–240 (перше видання – 1904 р.); *його ж.* Ілюстрована історія України. – Львів, 1911. – С. 136; *його ж.* Переяславська умова України з Москвою 1654 року. Статті й тексти. – К., 1917. – 64 с. (перевидано в кн.: *Грушевський М.* Хто такі українці і чого вони хочуть. – К., 1991. – С. 53–94); *його ж.* Історія України-Руси. – Т. IX. – Ч. 1. – С. 728–869.

[108] *Грушевський М.* Історія України-Руси. – Т. IX. – Ч. 1. – С. 764 та ін.

контексті реальної міжнародної політики, realpolitik, двосторонніх взаємин двох держав, в якій кожна сторона переслідувала власні, цілком конкретні інтереси. Проте сам автор, будучи не лише дослідником, а й активним учасником історичного процесу, не завжди дотримувався позиції стороннього спостерігача, вільного від оціночних характеристик, та й не міг цього зробити. Академічний історик-позитивіст у його творах постійно, але з перемінним успіхом, змагається з політичним і громадським діячем, представником національного руху.

Аналізуючи мотиви та цілі обох сторін-учасників Переяславської угоди, М. Грушевський вважав, що обидві вони були прив'язані до неї конкретними обставинами. Богдан Хмельницький на той час опинився перед дилемою – капітуляція або московський протекторат[109], в той час як Москва була занепокоєна ймовірною загрозою українсько-кримського союзу. Відтак для Богдана Хмельницького це була звичайна політична комбінація в його боротьбі з Польщею, якій він не надавав вирішального значення, але наслідків якої не міг передбачити[110]. Натомість для Росії це була нагода зміцнити свої позиції та вплив у регіоні, скориставшись взаємним виснаженням України та Польщі внаслідок тривалої війни між ними.

Характеризуючи російсько-українські стосунки середини XVII ст., М. Грушевський, подібно до М. Драгоманова, робив основний наголос на глибокій цивілізаційній різниці між українським суспільством, вихованим у традиціях конституційних прав і свобод, і російським, з його безправним, самодержавним устроєм. Тому на Переяславську угоду історик дивився одночасно крізь призму конфлікту державних інтересів, у тому числі зовнішньополітичних, і різницю політичних культур двох народів. Унаслідок цього, на думку дослідника, козацька старшина та російський уряд підходили до переговорів між собою з різних, якщо не протилежних позицій[111].

Від своїх численних попередників М. Грушевський засвоїв не лише полемічно загострену антипольську налаштованість, унаслідок якої він не бачив можливостей для українсько-польського порозуміння в рамках тогочасної Речі Посполитої. Історик повторив різкі, емоційно забарвлені характеристики російської державної системи та засудив політику російського уряду стосовно України.

Водночас М. Грушевський узагальнив основні ідеї своїх попередників щодо критики української сторони, насамперед ті, що містилися в працях В. Антоновича та П. Куліша. На думку історика, з українського боку справу союзу з Росією було проведено недбало, непродумано, поспішно, а під час переговорів зроблено заяви та поступки, котрі потім відіграли фатальну роль

---

[109] Там само. – С. 610.

[110] Там само. – С. 777; *Грушевский М.* Очерк истории украинского народа. – С. 188.

[111] *Його ж.* Історія України-Руси. – Т. IX. – Ч. 1. – С. 869.

для України. Тексти документів, включно з "березневими статтями", було складено недбало – вони не містили в собі продуманої політичної програми. Немовби звертаючись до М. Драгоманова та його послідовників, М. Грушевський писав: "Взагалі весь сей еляборат – сі славні "Статті Богдана Хмельницького", що більше як на сто літ стали начебто конституційною хартією України – зложені крайнє хаотично, не систематично, мають виразний характер не продуманих до кінця політичних гадок"[112].

М. Грушевський піддав різкій критиці козацький уряд за те, що той виявився не на висоті під час переговорів, не зумів виробити чітку політичну формулу союзу з Росією і навіть виступити в ролі єдиного репрезентанта українського суспільства. На його думку, козацька верхівка відставала від потреб життя, прискореного революційним переворотом, і не виявляла при цьому належної державної свідомості[113].

Водночас М. Грушевський визнавав, що, попри загальновідомий антагонізм між соціальною елітою та рештою суспільства, Україна фактично була самостійною державою, що перебувала на завершальній стадії своєї розбудови. Він не заперечував, полемізуючи, очевидно, з сучасною йому державницькою школою істориків, що в українському середовищі були люди, свідомі національних інтересів, проте вважав, що під час українсько-російських переговорів вони або проводили непослідовну політику, або не мали належної підтримки в суспільстві[114].

М. Грушевський поглибив негативну оцінку історичної ролі Богдана Хмельницького, відмовляючи йому в політичній та державній мудрості. Історик звинувачував гетьмана в неспроможності вирішити соціальне питання в перші роки війни. Ця неспроможність, на думку М. Грушевського, зумовила внутрішню слабкість козацького режиму, а втрата довіри та підтримки з боку народу змусила його лідерів шукати підтримки за кордоном. Як би сьогодні не оцінювати погляди М. Грушевського в даному питанні[115], можна переконатися в тому, що вони, по-перше, мають безпосередній зв'язок з ідеями його попередників, починаючи від Тараса Шевченка, й, по-друге, не суперечать поглядам самого історика, висловленим ще на початку XX ст.

Переяславська угода 1654 р. стала, на думку М. Грушевського, глибокою помилкою Богдана Хмельницького, який недооцінив у даному випадку ні власної слабкості, ні характеру російської політичної та державної системи,

---

[112] Там само. – С. 812. Таку ж думку історик висловлював і раніше, в 1917 р. (див.: *Грушевський М.* Ілюстрована історія України. – К., 1917. – С. 136).

[113] *Грушевський М.* Історія України-Руси. – Т. IX. – Ч. 1. – С. 766, 777, 791.

[114] Там само. – С. 790.

[115] *Сисин Ф.* "Історія України-Руси" Михайла Грушевського та творення національної історіографії // Михайло Грушевський і українська історична наука. – С. 20. Див. також зауваження Ярослава Дашкевича з цього приводу: *Дашкевич Я.* Михайло Грушевський – історик народницького чи державницького напряму? // Там само. – С. 73.

яка мала небагато спільного з добре знайомою козацьким вождям польською практикою. Він припустився під час переговорів необережних обіцянок і недомовок, що дали підставу Росії мертво вчепитися в Україну і вже не відпускати її від себе[116].

Михайло Грушевський, безперечно, вже не міг наполягати, подібно до М. Костомарова, на тому, що в Переяславі відбулася взаємна присяга обох сторін. Проте одночасно він не бажав погодитися і з тим, що присяга була односторонньою. На його думку, російські посли все-таки дали якісь усні запевнення українській стороні, що дозволило історикові розцінити ці переговори як двосторонню угоду, лише конкретизовану пізнішими офіційними документами[117].

Разом з тим М. Грушевський був переконаний, що "березневі статті", схвалені в Москві, розходилися з переяславськими домовленостями. Українська сторона наполягала на усних попередніх умовах, а російська – на пізніших писемних. Внаслідок цього, український уряд лишився незадоволеним московськими "березневими статтями" та ігнорував ті з них, що не збігалися з його бажаннями. Розрив України з Росією після того, як з'ясувалася різниця їхніх інтересів, був неминучим, і Богдан Хмельницький ішов до цього, орієнтуючись на Швецію, проте не встиг завершити цієї справи. Рішення 1654 р. українська сторона незабаром денонсувала в маніфесті І. Виговського до європейських держав.

Усе це пояснює, чому М. Грушевський не надавав особливого значення питанню про юридичний статус українсько-російських взаємин після Переяславської угоди, вважаючи дискусії на цю тему "спорами про слова"[118]. Головне для нього полягало в тому, що Україна й після досягнутих домовленостей залишалася державою, хоча й без гарантій з боку російського уряду. Щоправда, це змушувало історика все-таки визначити свою позицію з даного приводу, тому він схилявся до думки про васальний статус України щодо Росії, оскільки саме така форма протекторату була краще відомою Богданові Хмельницькому на прикладі балканських країн[119].

Загальна картина Переяславської угоди 1654 р., створена Михайлом Грушевським, перевершувала за багатством деталей та панорамністю зображення все, що було написано на цю тему раніше. Проте концепція, сформульована автором, не повною мірою відповідала потребам тогочасного етапу національного руху. Вона, як і вся народницька історіографія, була позбавлена того заряду історичного оптимізму, який дозволяв обґрунтувати конструктивну, звернену в майбутнє програму політичного розвитку та забезпечити консолідацію навколо неї різних соціальних верств. Це завдання випало

---

[116] *Грушевский М. С.* Очерк истории украинского народа. – С. 194.

[117] *Його ж.* Історія України-Руси. – Т. IX. – Ч. 1. – С. 758.

[118] *Його ж.* Хто такі українці і чого вони хочуть. – С. 75.

[119] Там само. – С. 78.

на долю нового покоління істориків, чия творчість на початку XX ст. сформувала так званий національно-державницький напрям української історичної думки.

Як справедливо зазначав С. Величенко, нова, державницька концепція української історії стала не стільки наслідком еволюції української історичної науки, скільки результатом впливу на неї нової політичної ідеології, в якій на рубежі XIX–XX ст. уже визріла перспектива незалежної, самостійної Української держави[120]. Проблематика Хмельниччини та пов'язаної з нею Переяславської угоди 1654 р. посіла важливе місце в українській історіографії відповідного періоду[121].

Один з перших оглядів українського історичного процесу з національно-державницької точки зору спробував здійснити галицький автор Лонгин Цегельський у монографії "Русь-Україна та Московщина-Росія", котра побачила світ трьома виданнями впродовж 1901–1917 рр.[122] Його робота витримана в полемічно загостреному тоні[123]. Її основний пафос спрямований на обґрунтування двох взаємопов'язаних тез: про етнічну, історичну та культурну різницю українців та росіян і про те, що "вся історія українського народу – це або історія Української держави, або історія змагань до відбудування цієї держави"[124].

На думку автора, метою Богдана Хмельницького з самого початку повстання було збудувати самостійну Українську державу та визволити з неволі весь український народ на його етнічній території. Натомість Росія займала ворожу до України позицію, бажаючи скористатися з її скрутного становища та захопити її під приводом надання допомоги.

У Переяславі в 1654 р. відбулося не приєднання України до Росії, не злука і не підданство, а союз між двома самостійними державами, до якого Україна була змушена прилучитися, але який не заперечував її державного статусу. Проте спілка з Москвою для України обернулася бідою, гіршою, ніж свого часу унія з Польщею[125]. Тому вже через два роки після Переяславської угоди Богдан Хмельницький був змушений відмежовуватися від Росії та шукати шведської допомоги.

Національно-державницька схема на початку XX ст. активно розроблялася істориками в Західній Україні. Так, вона лягла в основу популярного

---

[120] *Velychenko S.* National History as Cultural Process. – P. 219.

[121] *Федорук Я.* Дослідження Хмельниччини в українській історіографії XX ст. (до 1939 р.) // Козацькі війни XVII століття в історичній свідомості польського та українського народів. – С. 208–212.

[122] *Velychenko S.* National History as Cultural Process. – P. 175.

[123] У моєму розпорядженні було лише останнє, третє видання цієї книги, див.: *Цегельський Л.* Русь-Україна та Московщина-Росія. Історично-політична розвідка. – 3-є вид. – Полтава, 1917. – 186 с.

[124] Там само. – С. 178.

[125] Там само. – С. 78.

нарису історії України, написаного В. Будзиновським[126], історіографічних праць С. Томашівського[127] та М. Кордуби[128]. Останній, приміром, заперечив тези В. Антоновича про бездержавність українського народу, його критику Богдана Хмельницького та загальну оцінку Переяславської угоди 1654 р. М. Кордуба зазначив, що не "канцелярське крючкотворство", а реальне співвідношення сил є вирішальним фактором у міжнародних відносинах, і що за тих конкретних історичних умов, у яких опинилася Україна, жодна умова, навіть старанно підготовлена, не могла б їй допомогти [129].

Світова війна загострила національні та геополітичні проблеми європейських народів, у тому числі й тих що вважалися тривалий час "бездержавними". Українське національне питання набуло особливої політичної актуальності у зв'язку з намаганнями воюючих сторін використати його в своїх інтересах та спробами Росії анексувати Галичину в рамках завершення програми "збирання руських земель".

Несподіване для багатьох сучасників повалення Російської імперії, проголошення Української Народної Республіки, піднесення української національної самосвідомості серед тих, хто раніше не замислювався над власною ідентичністю, ще більше актуалізували проблему українсько-російських стосунків, вирішених, здавалося, раз і назавжди в давно минулі часи.

Ліквідація імперії, крім того, порушувала цілком конкретні правові проблеми щодо її спадщини та спадкоємців. Як писав Михайло Грушевський: "Останні події – революція й визволення України, занепад Романових і старого правління – руба поставили питання про юридичний, правно-державний характер відносин України до Росії, а також про їхні витоки, себто об'єднання України з Москвою за Богдана Хмельницького. Те, що досі звичайно було питанням науковим, історико-юридичним, часом політичним, але рідко виходило за тісні кола спеціалістів, тепер вийшло на широке всенародне видовище..."[130]

Доба української національно-демократичної революції 1917–1920 рр. значною мірою стимулювала подальший розвиток національно-державницького напряму української історичної думки в його різноманітних варіаціях. Можливо, "переяславська" тема й справді не знайшла широкого

---

[126] *Федорук Я.* Дослідження Хмельниччини в українській історіографії XX ст. (до 1939 р.). – С. 209.

[127] *Халак Н. В.* Наукова спадщина і громадсько-політична діяльність Степана Томашівського. Автореф. дис. ... канд. іст. н. – К., 1999.

[128] *Пріцак О.* Мирон Кордуба і його життя // Дзвін. – 1990. – № 7. – С. 144–146.

[129] *Мельник Л.* В. Антонович про проблему державності в українській історії (в інтерпретаціях істориків XX ст.) // Академія пам'яті професора Володимира Антоновича. 16–18 березня 1993 р., м. Київ. Доповіді та матеріали. – К., 1994. – С. 28.

[130] Цит. за: *Грушевський М.* Хто такі українці і чого вони хочуть. – С. 53.

відображення в тогочасних документах різних політичних сил України, як про це писав Іван Лисяк-Рудницький[131], але широка громадськість відчувала до неї неабиякий інтерес. У цьому можна впевнитися, аналізуючи бібліографію історичних видань, що побачили світ в Україні впродовж 1917–1920 рр.[132] Історія Козацької держави, Визвольна війна під керівництвом Богдана Хмельницького, українсько-російські стосунки та, зокрема, Переяславська рада 1654 р. посідають у ній помітне місце. Не випадково саме на основі цієї тематики було побудовано найвпливовішу для свого часу концепцію державницького характеру, пов'язану з іменем В. Липинського[133].

Переяславська угода 1654 р. висвітлювалася істориком у контексті дослідження історії Визвольної війни під керівництвом Богдана Хмельницького та українсько-російських стосунків середини XVII ст.[134] При цьому оригінальність поглядів В. Липинського в даному питанні була зумовлена, головним чином, новим баченням подій з перенесенням основного акценту з національної на державницьку парадигму українського минулого.

В. Липинський, не пов'язаний умовностями професійного академічного середовища, остаточно розривав ідейні зв'язки з народницько-еґалітарист-

---

[131] *Лисяк-Рудницький І.* Історичні есе. – К., 1994. – Т. 1. – С. 77. Хоч автор не зовсім правий, говорячи, що ліві засновники УНР не потребували переяславського міфу, оскільки він був тісно пов'язаний з традиційним монархізмом (Там само. – Т. 1. – С. 77). "Переяславські" ремінісценції присутні в свідомості В. Винниченка, приміром, коли він у "Відродженні нації" зазначав, що московські самодержці брутально зламали переяславський трактат, керуючись економічними мотивами (*Винниченко В.* Відродження нації. – К.; Відень, 1920. – Ч. І. – С. 58).

[132] Див. детальніше: *Калинович І.* Українська історична бібліографія за 1914–1923 рр. // ЗНТШ. – Львів, 1924. – Т. CXXXIV–CXXXV: Праці історично-філософічної секції. – С. 185–240.

[133] *Білас Лев Р.* Вячеслав Липинський як історик кризової доби // *Липинський В.* Україна на переломі. 1657–1659: Замітки до історії українського державного будівництва в XVII-ім столітті // *Липинський В.* Твори. Архів. Студії / Ред. Л. Білас, Я. Пеленський. – Філадельфія, 1991. – Т. 3. – С. XXIII–LXX; *Дашкевич Я.* Хам чи Яфет: Липинський і українська революція // Україна. Наука і культура. – К., 1996. – Вип. 29. – С. 34–39; Перші та другі читання пам'яті Вячеслава Липинського. Українська національна еліта. Проблема влади в Україні. Життя і творчість В. Липинського. Луцьк–Затурці, 21–23 квітня 1994 та 27–28 квітня 1995 рр. – Луцьк; Львів, 1996. – 112 с.; *Бондарук С. Д.* Роль еліти як суб'єкта соціального поступу в історіософії Вячеслава Липинського. Автореф. дис. ... канд. філос. н. – К., 1997. – 17 с.; *Масненко В. В.* Історичні концепції М. С. Грушевського та В. К. Липинського. Методологічний і суспільно-політичний виміри... – 284 с. (тут – с. 256–282); *Галушко К. Ю.* Український консерватизм Вячеслава Липинського в історії європейської суспільно-політичної думки (1920-ті роки). Автореф. дис. ... канд. іст. н. – К., 2001. – 20 с.

[134] *Яковенко Н.* Шляхта в козацькій революції середини XVII ст. (полемічні зауваги до схеми Вячеслава Липинського) // Козацькі війни XVII століття в історичній свідомості польського та українського народів. – С. 21–30; *Проценко О., Чепинога В.* Умова і легенда (Переяславська угода 1654 р. в історіографічній спадщині В. Липинського) // Пам'ять століть. – 1997. – № 5. – С. 84–92; *Галушко К.* Вячеслав Липинский как исследователь украинско-российских взаимоотношений // Россия–Украина: история взаимоотношений. – С. 229–235.

ськими концепціями своїх попередників і сучасників. Немовби повертаючись до елітарної, аристократично-монархічної інтерпретації українсько-російських стосунків часів Івана Виговського та Івана Мазепи, він переосмислював їх у неоромантичному дусі під безпосереднім впливом подій українського суспільно-політичного життя 1918 р. з позицій ідеолога нової гетьманської державності, що дотримувався думки про провідну роль еліти в громадському житті.

В. Липинський відродив культ Богдана Хмельницького як геніального політика та державного діяча, але не в козацькій, а в аристократично-державницькій інтерпретації середини XVII – початку XVIII ст. Історик вважав, що Б. Хмельницький з самого початку переймався метою створення незалежної самостійної Української держави, маючи для цього далекосяжну політичну програму та реалізуючи її за допомогою освіченої української шляхти.

З точки зору державного будівництва В. Липинський поділив весь період Хмельниччини на два етапи: автономістичний та унезалежнення, вододілом між якими вважав Переяславську угоду 1654 р.[135] На його думку, Б. Хмельницький на першому етапі війни мусив боротися не лише з Польщею, тобто зовнішнім ворогом, а й з "внутрішнім" – неосвіченою та руйнівною стихією степової козаччини, а також автономістськими традиціями шляхти, вихованої в умовах Речі Посполитої. Лише тоді, коли гетьман відчув, що його влада достатньо зміцніла, він зважився на союз з Росією[136].

Таким чином, В. Липинський одним з перших українських істориків заперечив поширену в історіографії думку про те, що Богдан Хмельницький був змушений до російського протекторату через невдачі у війні та зовнішній політиці, а також постійний тиск з боку "черні". В його інтерпретації це був крок, продиктований з позицій сили, а не слабкості, політичний успіх, а не поразка.

Про те, що для Б. Хмельницького Переяславська угода 1654 р. була тактичним союзом, спрямованим насамперед на забезпечення військової допомоги під формою протекторату[137], писали й інші дослідники. Проте, на відміну від них, В. Липинський побачив у цьому союзі глибший контекст, ніж сукупність військових і політичних обставин. Для українського гетьмана це була найоптимальніша форма розриву з Польщею та легітимізації козацької влади в формі, прийнятній для міжнародної громадськості[138].

На відміну від своїх попередників, В. Липинський стверджував, що основні пункти Переяславської угоди сформульовані дуже ясно, і жодна зі

---

[135] *Липинський В.* Україна на переломі. 1657–1659. – С. 210.

[136] Там само. – С. 28, 30.

[137] Там само. – С. 25–26.

[138] Там само. – С. 28.

сторін не забула в них сказати, чого вона хоче[139]. Слідом за російським юристом В. Сергеєвичем В. Липинський кваліфікував її як персональну унію, котра втратила свою чинність з падінням династії Романових[140]. Подібна точка зору повинна була мати особливо переконливий вигляд в очах дворянства, котре в нових політичних реаліях української національно-демократичної революції 1917 р. продовжувало керуватися колишніми становими поняттями та категоріями.

Подібно до своїх попередників В. Липинський підкреслював, що Україна та Росія дивилися на Переяславську угоду з діаметрально протилежних точок зору й що конфлікт між ними внаслідок цього був неминучим[141]. Простежуючи наростання напруження в двосторонніх взаєминах, зокрема в ході боротьби "двох Росій" за третю, Білу Русь, автор піддавав гострій критиці політику Росії щодо України.

В. Липинський уперше в українській історіографії зробив спробу перевести проблему Переяславської угоди 1654 р. з суто науково-позитивістської площини ("як воно було насправді") в історіографічну, розглянувши її в контексті конкретних суспільно-політичних інтересів, якими керувалися її творці. Унаслідок цього він досить переконливо розвінчав легенду про возз'єднання Русі, котру вдало використовувала Росія, проводячи власну політику. Щоправда, проголошуючи необхідність відділити Переяславську угоду від переяславської легенди, В. Липинський зробив це непослідовно, висловлюючи впевненість у тому, що саме йому пощастило поставити крапку в цій справі.

Проте годі заперечувати, що в історіографії Переяславської угоди 1654 р. саме В. Липинський здійснив своєрідний інтелектуальний переворот. Уперше в українській національній історіографії він переосмислив цю подію таким чином, що з тріумфу православ'я, самодержавства та "загальноросійської" народності, з поразки українських народних мас і капітуляції самостійницьких змагань вона перетворилася на видатне досягнення програми побудови консолідованого суспільства та незалежної Української держави, її проміжний етап.

Зрештою, В. Липинський зумів наповнити історіографічним змістом політичну державницько-національну концепцію настільки, що вона стала переконливою для професійних істориків, принаймні молодшої генерації. Під вплив ідей В. Липинського потрапив один з найавторитетніших українських дослідників в еміграції Дмитро Дорошенко[142], який посприяв її подальшій популяризації та утвердженню за межами Радянської України. Державницька

---

[139] Там само. – С. 26.

[140] *Грушевський М.* Історія України-Руси. – Т. IX. – Ч. 1. – С. 867.

[141] *Липинський В.* Україна на переломі. 1657–1659. – С. 26, 30.

[142] *Федорук Я.* Дослідження Хмельниччини в українській історіографії XX ст. (до 1939 р.). – С. 210.

концепція українського історичного процесу стала основою наукової творчості західноукраїнських дослідників, серед яких особливо виділяється І. Крип'якевич.

Поряд з державницько-національною, в українській історіографії початку XX ст. виникла ще одна спроба новаторської інтерпретації Переяславської угоди 1654 р., пов'язана з іншою, не менш впливовою течією тодішнього суспільного політичного життя, – марксизмом. Її поява також була зумовлена політичними причинами, передусім встановленням влади російських комуністів на основній території колишньої Російської імперії включно з наддніпрянськими землями України.

Нова, модерна марксистська історіографія насаджувалася й поширювалася внаслідок адміністративно-політичного тиску з боку партійних комуністичних і державних структур[143]. Проте в 20-х роках XX ст. вона ще не встигла стати тотальною, "єдино правильною" і деякий час співіснувала з немарксистськими течіями та академічними школами в історіографії, не розриваючи остаточно з завданнями національного будівництва[144].

Лідер російських істориків-марксистів М. М. Покровський[145], здійснюючи ревізію академічної російської історіографії імперської доби, побіжно порушив українську тематику в узагальнюючих працях з історії Росії[146]. У висвітленні епохи Хмельниччини він поєднав елементи російської народницької історіографії з окремими висловлюваннями на відповідну тему свого вчителя В. Ключевського, творчо переосмисливши їх у власній інтерпретації в дусі економічного матеріалізму, класової боротьби селянства та революції "козацької буржуазії" проти польського феодалізму.

Автор, цілком у дусі російської історіографії XIX ст., розглядав Богдана Хмельницького поряд зі Степаном Разіним і бачив лише окремі елементи "іншості" в козацтві "Западной Руси" в порівнянні з донськими – вони були культурнішими від своїх російських побратимів і мали власну інтелігенцію в православному духовенстві[147].

---

[143] Серед новіших публікацій на цю тему див.: *Соколов В. Ю.* История в отсутствие человека (некоторые особенности развития отечественной историографии в 1920 – 1930-е годы). – Томск, 1994; Советская историография. – М., 1996. – 592 с.; *Сидоров А. В.* Марксистская историографическая мысль 20-х годов. – М.; Симферополь, 1998.

[144] Загальна характеристика української історіографії в СРСР: *Velychenko S.* Shaping Identity in Eastern Europe and Russia. Soviet-Russian and Polish Accounts of Ukrainian History, 1914–1991. – New York. 1993. З новіших публікацій на цю тему: *Водотика С. Г.* Нариси історії історичної науки УСРР 1920-х років. – К.; Херсон, 1998.

[145] З останніх публікацій на цю тему див.: *Артизов А. Н.* М. Н. Покровский: финал карьеры – успех или поражение? // Отечественная история. – 1998. – № 1. – С. 77–96.

[146] На жаль, сучасні українські історики не звертають належної уваги на цю проблему. Публікації радянських авторів (Л. Коваленка та В. Якуніна), присвячені їй, не витримують наукової критики.

[147] *Покровський М.* Руська історія в короткому викладі. – Х.; Берлін, 1922. – Ч. 1 й 2: З найдавніших часів до кінця XIX віку. – С. 60.

М. Покровський чітко розрізняв інтереси повсталого українського селянства та козацької верхівки. Остання, на його думку, вже в 1649 р. розірвала союз з "черню" та захопила владу на Україні, орієнтуючись на абсолютистську монархію як соціальний та політичний ідеал. Щодо Росії, то вона лише спритно скористалася ситуацією, щоб встановити свій контроль над Україною.

Гетьман Богдан Хмельницький, на думку історика, до кінця життя вагався у виборі між Росією та Швецією, перебуваючи в ролі попередника Мазепи. Проте політичні обставини змусили його до союзу з Москвою[148]. Відтак "...експансивні українці, погаласувавши та наговоривши значно більше від своїх великоросійських співбратів, закінчили тим же, чим і вони: в 1654 році стали "під високу руку" тієї ж династії, що сиділа на московському престолі вже з 1613 року"[149].

Перефарбовуючи українську історію "в кольорах пролетарської революції", М. Покровський, однак, ухилився від відповіді на запитання, з яким звернувся до нього один з чільних представників української радянської історіографії 20-х років Дмитро Багалій: чи визнає російський історик-марксист окремішність української історії та як він ставиться до її схеми, запропонованої свого часу М. Грушевським? З цього погляду здійснена ним інтерпретація Переяславської угоди 1654 р. видавалася не такою радикальною чи новаторською, як критика істориком російського самодержавства та немарксистських авторів.

Набагато докладнішою була інтерпретація Переяславської угоди 1654 р., здійснена "українським Покровським" – Матвієм Яворським[150]. Про неї йдеться, зокрема, у спеціальному параграфі написаного ним узагальнюючого "Нарису історії України"[151], який витримав кілька видань упродовж 20-х років. Базовими елементами в розумінні М. Яворським Переяславської угоди 1654 р. стали народницькі постулати, поєднані з марксистськими тезами про класові інтереси, соціальні революції, а також поняттями "реальної політики".

М. Яворський тлумачив Визвольну війну під керівництвом Богдана Хмельницького як українську дворянську революцію, спрямовану проти польського феодально-магнатського ладу. Він спеціально підкреслював, що

---

[148] Там само.

[149] *Покровский М. Н.* Избранные произведения. – М., 1966. – Кн. 1. – С. 454.

[150] *Касьянов Г. В.* Академік М. І. Яворський: доля вченого // УІЖ. – 1990. – № 8. – С. 100–111; *Рубльов О. С.* Лідер "істориків-марксистів" України (М. І. Яворський) // Репресоване краєзнавство. – К., 1991. – С. 293; *Санцевич А. В.* М. І. Яворський: нарис життя та творчості. – К., 1995; *Роєнко В. І.* М. І. Яворський – історик України. Автореф. дис. ... канд. іст. н. – Дніпропетровськ, 1998.

[151] *Яворський М.* Нарис історії України. – Х., 1924. – Ч. 2: Станово-шляхецьке суспільство. Козацька революція. – С. 99–104.

поняття політичної незалежності України на той час ще не мало національного змісту, а спиралося лише на станові категорії.

Козацька верхівка, захопивши владу, мала на меті втримати її в боротьбі з Польщею та власним народом. Задля цього вона й звернулася в пошуках союзника до Москви. Для Росії ж Переяславська угода стала містком до окупації України, оскільки Москва керувалася передусім бажанням захопити Україну та запобігти її коаліції зі Швецією.

На думку історика, Переяславська угода 1654 р. була передусім класовим союзом реєстрового козацтва з російським дворянством. Вона мала юридичний характер реальної унії, в результаті якої гетьман ставав підданим російського монарха[152]. Автор гостро розкритикував козацьку старшину, котра забезпечувала власні егоїстичні інтереси ціною холопства перед російським урядом і шукала його підтримки задля закріпачення селянства. Проте розбіжність політичних інтересів союзників, брутальна поведінка російського уряду в Україні почали загрожувати інтересам козацької верхівки більше, ніж перед тим політика польських феодалів.

М. Яворський сформулював марксистське розуміння особистості Богдана Хмельницького як діяча, який не творить події, а лише відображає об'єктивні історичні тенденції та класові інтереси. Його історична роль закінчилася на Переяславській раді 1654 р., оскільки "ламати вже нічого було", а революційний запал попередніх років змінився сірою буденщиною повсякденного життя[153].

У цілому концепція Переяславської ради 1654 р., висловлена М. Яворським, мала чимало спільного з українською народницькою історичною думкою, яка не залишала місця для культу Богдана Хмельницького, вороже ставилася до козацької еліти, але, разом з тим, гостро засуджувала російський імперіалізм з історичної перспективи подальшого перебування України в складі Росії.

Необхідно підкреслити, що звернення до народницьких і марксистських постулатів не привело до консенсусу українських і російських марксистів у тлумаченні українського історичного процесу, хоча вони однаково негативно ставилися до російського імперського наративу. Тріщина між ними в цьому питанні стала очевидною, коли наприкінці 20-х років коротка, але бурхлива доба великих інтелектуальних шукань початку XX ст. вичерпала свій ідейний потенціал, а правляча в Радянському Союзі комуністична партія, цілком у дусі діалектичного матеріалізму, почала повертатися до ревізії своїх ідейних основ.

На той час українська історіографія історії України перебувала одночасно в кількох суперечливих і взаємовиключних інтерпретаціях. Відносно нова концепція національної історії в її державницькій, національній та

---

[152] Там само. – С. 101.

[153] Там само. – С. 99–104.

неонародницькій варіаціях виступала поряд з марксистською, яка абсолютизувала соціальні аспекти проблеми, відкидаючи національні.

Крім цього, в середовищі російських істориків різних орієнтацій продовжувала культивуватися малоросійська концепція української історії як частини російського або "загальноросійського" (східнослов'янського) історичного процесу. Затушована злегка марксистською фразеологією в СРСР, вона заявляла про себе на повний голос в колах російської еміграції[154], яка, за дивним збігом обставин, саме наприкінці 20 – на початку 30-х років XX ст. розпочала активне обговорення історії українсько-російських стосунків та Переяславської угоди 1654 р.[155]

Коли на території СРСР почалося поступове згортання марксистського експерименту, наростання ізоляціоністських тенденцій у внутрішній політиці радянського керівництва, це останнє знайшло готовий ідейний ґрунт під ногами в старих, випробуваних і добре зрозумілих сучасникам національно-державницьких традиціях російської імперської доби. Після цього російська марксистсько-радянська історіографія почала дрейф у зворотньому напрямку за умови своєї повної підконтрольності політичному державному керівництву та абсолютної духовної та інституційної монополії.

Поступова трансформація радянської марксистської історіографії під впливом великодержавницько-імперіалістських концептів XIX ст. у загальних рисах уже відома[156]. Серед її характерних ознак були, зокрема, форму-

---

[154] *Пашуто В. Т.* Русские историки-эмигранты в Европе. – М., 1992; *Вандалковская М. Г.* Историческая наука российской эмиграции: "евразийский соблазн". – М., 1997; *Косик В. И.* Украинский вопрос и проблема "балканизации" России в среде русских эмигрантов в 1930-е гг. // Славяноведение. – 1999. – № 4. – С. 64–71.

[155] *Богаевский П. М.* Присъединението на Малоруссия къмъ Московското Царство. – София, 1926; *його ж.* Еще к вопросу о якобы международных отношениях между Москвою и Малороссией // Славянски глас. – София, 1928. – Кн. 3; *Мякотин В. А.* Переяславский договор // Сборник статей, посвященный П. Н. Милюкову (1859–1929). – Прага, 1929. – С. 241–261 (окрема відбитка. – Прага, 1930); *Лаппо И. И.* Идея единства русского народа в Юго-Западной Руси в эпоху присоединения Малороссии к Московскому государству. – Прага, 1929; *Бицилли П. М.* Проблема русско-украинских отношений в свете истории. – Прага, 1930; *Одинец Д. М.* Присоединение Украины к Московскому государству. – Париж, 1936.

[156] *Артизов А. Н.* В угоду взглядам вождя (конкурс 1936 г. на учебник по истории СССР) // Кентавр. – 1991. – Октябрь–декабрь; *його ж.* Николай Николаевич Ванаг (1899–1937 гг.) // Отечественная история. – 1992. – № 6. – С. 95–109; *Копосов Н. Е.* Советская историография, марксизм и тоталитаризм: к анализу ментальных основ историографии // Одиссей. Человек в истории. 1992. – М., 1994. – С. 51–68; *Энтин Г.* Интеллектуальные предпосылки утверждения сталинизма в советской историографии // Вопросы истории. – 1995. – № 5–6; Советская историография. – М., 1996. – 592 с.; *Byrnes Robert F.* Russian Historians under Stalin. – 1998; *Бранденберг Д., Петроне К.* "Все черты расового национализма...": Интернационалист жалуется Сталину (январь 1939 г.) // Вопросы истории. – 2000. – № 2. – С. 128–133; *Дубровский А. М.* Исследование локальной истории в СССР в 1940-х – первой половине 1950-х годов: политика, идеология, наука // Региональная история в российской и зарубежной историографии. – Рязань, 1999. – Ч. 1. – С. 130–133.

вання "образу" ворога у вигляді Польщі, а згодом Німеччини та всього Заходу, культивування панславістських ідей та настроїв, виправдання зовнішньої експансії, гіперболізація російської національно-історичної самобутності в дусі релігійно-державницьких постулатів епохи імператора Миколи I, звеличення культурних здобутків імперської доби, канонізація окремих історичних діячів тощо. Перехід до цієї нової/старої моделі історичного бачення в СРСР у цілому було здійснено впродовж 30–50-х років XX ст., після чого вона лише коригувалася та деталізувалася, хоча й не досягала цілісності та повноти завдяки збереженню окремих положень старого марксистсько-ленінського ідейного багажу.

Україні в цьому ренесансі модерного радянського імперіалізму відводилася роль пробного каменя національної політики, спрямованої на створення нової історичної нації, радянської за формою, російської за змістом. Однією з основних умов цього була "малоросіянізація" української культури, повернення її до тих зразків і стереотипів, котрі були вироблені російськими та українськими авторами першої половини XIX ст. при одночасному запереченні та замовчуванні модерних здобутків національної доби. Це була спроба заперечити національне в ім'я етнічного, користуючись інтелектуальним арсеналом минулого століття в умовах закритого, тоталітарного суспільства.

Унаслідок цього Переяславська угода 1654 р. знову перетворювалася на основну, ключову подію всієї української історії, знаменуючи собою її повернення до "загальноросійського" (східнослов'янського) річища. Не соціальні, не класові, а саме національно-імперські поняття та категорії знову ставали основними в такій інтерпретації цієї події, яка фактично заперечувала національну українську ідентичність, право нації на власну історію та її існування в майбутньому. З цього погляду "воскресіння старорежимного міфу під комуністичним правлінням" не було несподіваним, як про це писав Іван Лисяк-Рудницький[157].

Процес ревізії марксистської концепції українсько-російських стосунків в історії в дусі імперсько-радянської, східнослов'янської ідентичності зайняв близько двох десятків років. Ідейну еволюцію радянської історіографії проблеми 30–50-х років XX ст. характеризувала послідовна зміна концепцій, у яких описувалося приєднання України до Росії: від формули "абсолютного зла" 20-х років до "меншого зла" в 30-х роках та "абсолютного блага" в 40 – на початку 50-х років[158]. Вона знаходила своє втілення в численних

---

[157] *Лисяк-Рудницький І.* Історичні есе. – Т. 1. – С. 77.

[158] *Basarab J.* Perejaslav 1654: A Historiographical Study. – P. 170–179. Див. також: *Сарбей В. Г.* Самодержавна Росія в історичній концепції Сталіна. – К., 1990; *Коваль М. В.* Сталінський тоталітаризм і українська історіографія (30 – 40-і роки) // Сторінки воєнної історії України. Зб. наук. ст. – К., 1997. – Вип. 1. – С. 16–26; У лещатах тоталітаризму: Перше двадцятиліття Інституту історії України НАН України (1936–1956 рр.). Зб. док. і м-лів: У 2 ч. – К., 1996.

працях загального та спеціального характеру, які гарячково створювалися, редагувалися та перевидавалися слідом за новими віражами державної політики[159]. Основну роль у цьому процесі в 30–40-х роках відігравав відомий український історик М. Петровський[160].

Своє логічне завершення нова радянська концепція Переяславської угоди 1654 р. здобула в двотомному виданні "Історія Української РСР" 1953 р., підготовленому співробітниками Інституту історії АН УРСР під редакцією О. К. Касименка[161]. Проте, фактично новий варіант радянської синтези історії України, за словами С. Величенка, відображав позицію не української, а російської історіографії в даному питанні[162].

Еволюцію радянської історичної думки в розумінні українського питання, точніше сказати, її повернення до імперської спадщини домодерного періоду, якнайкраще ілюструє іконографія канонічних текстів. Так, у виданнях з історії України кінця 30 – початку 40-х років Переяславську раду 1654 р. зображує чорно-білий малюнок, у центрі якого несхожий на себе Богдан Хмельницький під бунчуком просто неба тримає булаву перед купкою настовбурчених російських бояр у східних шубах і шапках, а навколо стоять нечисленні загалом представники "народу" з виразом напруженого чекання на обличчях. Усе це має більш ніж скромну назву: "Рада в Переяславі 8 січня 1654 р." Натомість в "Історії Української РСР" 1953 р. ми бачимо розкішну кольорову вклейку репродукції гігантського полотна художника М. І. Хмелька "Навіки з Москвою – навіки з російським народом (Переяславська рада 8 січня 1654 р.)". На ній Богдан Хмельницький разом з російськими боярами та духовенством, що стоять на вкритому килимами помості під балдахіном, оголошують народові благу вість про його остаточне

---

[159] Історія України. – Х., 1932. – Т. 1: Передкапіталістична доба. – С. 93–137; *Подорожный Н. Е.* Освободительная война украинского народа 1648–1654 гг. – М., 1939; *Барабой А. З.* К вопросу о присоединении Украины к России в 1654 году // Историк-марксист. – 1939. – № 2. – С. 87–111; *Бойко І. Д.* До питання про приєднання України до Росії // Учені записки Харківського державного університету. – Харків, 1939. – № 15. – С. 27–39; *Пичета В. И.* Основные моменты исторического развития Западной Украины и Западной Белоруссии. – М., 1940; *Петровський М. Н.* Визвольна війна українського народу проти гніту шляхетської Польщі і приєднання України до Росії (1648–1654 рр.) – К., 1940. – 268 с. [= Нариси з історії України. – Вип. 4]; Нарис історії України. – Уфа, 1942; Історія України / За ред. О. Касименка. – К., 1950. – Т. 1.

[160] *Швидько А. К.* Вопросы истории Левобережной Украины XVII–XVIII веков в трудах Н. Н. Петровского // Актуальные историографические проблемы отечественной истории XVII–XIX вв.: Сб. науч. труд. – Днепропетровск, 1982. – С. 48–57; *Стецюк К. І.* Український радянський історик М. Н. Петровський (До 90-річчя з дня народження) // УІЖ. – 1984. – № 11. – С. 145–150; *Коржелецька С.* Внесок М. Н. Петровського в історичну науку (узагальнений огляд праць) // Історіографічні дослідження в Україні. – К., 1998. – Вип. 8. – С. 94–98.

[161] Історія Української РСР. – К., 1953. – Т. 1. – С. 225–262.

[162] *Velychenko S.* Shaping Identity in Eastern Europe and Russia. – P. 155.

визволення та світле майбутнє. Декоративна царська пишність картини немовби підкреслює тріумф нової радянської еліти, кульмінацію її влади, поєднуючи мотиви релігійно-державницького месіанства з ентузіазмом першотравневої демонстрації на Красній площі. Це й справді був апофеоз, кульмінація телеологічної ідеї української історії та її щасливе завершення в "загальноросійському" просторі.

Своє остаточне втілення нове бачення Переяславської угоди 1654 р. здобуло в "Тезах до 300-річчя возз'єднання України з Росією (1654–1954 рр.)", схвалених ЦК КПРС у 1954 р.[163]. Українська історіографія в СРСР, представники якої разом з російськими радянськими авторами брали участь у написанні цього документа, віднині була переведена на рейки свого самозаперечення. Її представники займалися лише ілюстраціями на місцевому, локальному матеріалі загальних теоретичних положень, розроблених у центрі.

Публікації про Переяславську угоду 1654 р. могли містити в собі новий археографічний, історіографічний чи навіть історичний матеріал, але стосовно концептуальності вони були подібними, як дві краплі води[164]. Своїм корінням вони сягали романтичного XIX ст., коли була сформульована ідея дуалістичної східнослов'янської національної ідентичності, а головним лейтмотивом українського історичного процесу проголошено прагнення до возз'єднання з Росією.

Щодо професіоналізму, щоправда, не всі українські радянські історики перетворилися на співців неоімперського націоналізму. Негласними критеріями професіоналізму в українському історичному середовищі залишалися позитивістські постулати, що передбачали широке знайомство зі спеціальною літературою та джерелами при вивченні тієї чи іншої проблеми, особливо віддаленої від сучасності.

Частина дослідників, передусім та, що займалася тематикою дорадянської доби, маючи доступ до старої, дореволюційної літератури з її ідейним розмаїттям та зберігаючи певні національні сентименти, могла знайти альтернативу офіційному історичному наративу в народницьких схемах, збережених свого часу марксистською історичною думкою 20-х років. Вона активізувала свою діяльність щоразу, як тільки жорстка лінія в політиці комуністичної влади змінювалася ліберальнішою.

У добу короткочасної політичної "відлиги" в Україні 60-х років з'явилася робота Михайла Брайчевського "Приєднання чи возз'єднання?"[165],

---

[163] Тези до 300-річчя возз'єднання України з Росією (1654–1954 рр.). Схвалені Центральним Комітетом Комуністичної партії Радянського Союзу. – К., 1954.

[164] *Гапусенко І. М.* Визвольна війна українського народу 1648–1654 рр. та возз'єднання України з Росією в українській історіографії // УІЖ. – 1968. – № 12. – С. 130–132; Историография истории Украинской ССР. – К., 1987. – С. 91–98.

[165] *Брайчевський М. Ю.* Вибрані твори. Історико-археологічні студії, публіцистика / Ред. Л. Винар; упор. І. Гирич. – К., 1999. – 600 с.

вперше опублікована на Заході на початку 70-х років. Її автор оголосив "Тези до 300-річчя возз'єднання України з Росією..." ідейним спадком сталінської епохи, що спотворює українську історію, суперечить марксистсько-ленінському вченню в національному питанні та засвідчує наявність російського великодержавного шовінізму в радянській історіографії. Офіційній схемі української історії М. Брайчевський протиставив тези, базовані на класових і національних постулатах марксистської історіографії доби "українізації" 20-х років, збагативши їх власними оригінальними спостереженнями та висновками. Це був виклик системі, побудований на характерному для радянських "шістдесятників" і західних лівих протиставленні В. Леніна Й. Сталіну.

М. Брайчевський назвав термін "возз'єднання" абсурдом на тій підставі, що українці та росіяни були різними народами, котрі належали до різних держав. Автори "Тез...", на його думку, відійшли від марксистських критеріїв в оцінці українського історичного процесу, підмінивши класові характеристики русоцентричними.

Зі свого боку, М. Брайчевський зобразив українське суспільство як буржуазне, з переважаючим вільним населенням, у якому прогресивні соціально-економічні зміни створили умови для виникнення української нації. Тим самим історик відродив марксистське розуміння причин і характеру Визвольної війни в дусі конфлікту буржуазного суспільства з феодальним.

М. Брайчевський кваліфікував Переяславську угоду 1654 р. як союз правлячих класів обох держав, спрямований проти підвладних їм трудящих мас. На його думку, це була змова козацької старшини з російським царизмом, об'єктивно спрямована на консервацію архаїчних феодальних порядків. Молода українська буржуазія була внаслідок цього знищена відсталим російським феодалізмом.

М. Брайчевський заперечив тезу про цивілізаторську місію Росії в Україні, повторивши гострі інвективи своїх попередників на адресу російського уряду та наслідків його колоніальної політики. На думку історика, Москва з самого початку Національно-визвольної війни під керівництвом Богдана Хмельницького зайняла ворожу щодо неї позицію, але не могла прийти на допомогу польській шляхті через соціальні заворушення в самій Росії. Автономія Гетьманщини розглядалася російською стороною як тимчасовий захід, аж поки Андрусівський мир 1667 р. не анулював Переяславську угоду 1654 р.

Що стосується оцінки історичної ролі Богдана Хмельницького, то вона також була витримана в традиціях народницько-марксистської історіографії. На думку М. Брайчевського, Богдан Хмельницький очолив буржуазну революцію, але, будучи типовим репрезентантом свого класу, не зміг піднятися над рамками власного феодального світогляду. Спочатку він не збирався

розривати стосунки з Польщею. В ролі політичного лідера гетьман не розумів і не контролював суспільні сили, на чолі яких опинився, тому було б абсурдом робити з нього народного героя чи вважати, що він з самого початку прагнув до "возз'єднання" України з Росією.

Концепція Михайла Брайчевського стала запереченням офіційного радянського неоімперського наративу та спробою деконструкції східнослов'янсько-російського міфу про возз'єднання з позицій національної парадигми української історії за допомогою класової методології[166].

За межами СРСР у середовищі української діаспори продовжували культивуватися традиції національно-державницької історіографії. Вони дістали нове дихання завдяки другій хвилі української інтелектуальної еміґрації після Другої світової війни, найбільшим представником якої може вважатися Олександр Оглоблин[167].

У своїх публікаціях еміґраційного періоду про Переяславську угоду 1654 р.[168] учений повторив традиційні для національно-державницької історіографії оцінки події як військово-політичного союзу, укладеного з тактичною метою Україною, але брутально зламаного Росією. Проте й у даному разі, на думку дослідника, "Переяславська угода не була для України ні трагедією, ні ганьбою... "Переяславська Конституція" залишилася назавжди найбільшим і найпереможнішим аргументом і доказом суверенної України"[169].

Більшість публікацій про різні проблеми Переяславської угоди 1654 р., що побачила світ на Заході в повоєнний період, належала представникам української діаспори. Одні з них представляли собою наукові розвідки, що стосувалися, зокрема, традиційних для першої половини XX ст. проблем правового та міжнародного характеру Переяславської угоди[170]. Інші містили

---

[166] *Plokhy S.* The Ghosts of Pereyaslav... – P. 496–497.

[167] *Верба І.* Олександр Оглоблин. Життя і праця в Україні. До 100-річчя з дня народження. – К., 1999. – С. 299–300; Олександер Мезько-Оглоблин: дослідження та матеріяли / Ред. Л. Винар; упор. А. Атаманенко. – Нью-Йорк, 2000. – 190 с. – (Серія: "Оглобліяна"; Т. 1).

[168] *Ohloblyn A.* Treaty of Perejaslav 1654. – Toronto; New York, 1954. – 104 p.; *Оглоблин О.* Українсько-московська угода 1654 р. // Хроніка 2000. – К., 1998. – № 23–24. – С. 52–89; *Оглоблин О.* Переяславська угода 1654 р. // Український історик (далі – УІ). – 1965. – № 1–2 (5–6). – С. 5–13; № 3–4 (55–56). – С. 11–16.

[169] Цит. за: *Цибульський В.* Переяславська угода 1654 року у зарубіжній історіографії (1945–1990 рр.). – С. 42–43.

[170] *Яковлів А.* Українсько-московські договори в XVII–XVIII віках. – Варшава, 1934. – 178 с. [= Праці Українського Наукового Інституту. – Т. 19: Серія Права. – Кн. 3]; *його ж.* Договір гетьмана Богдана Хмельницького з московським царем Олексієм Михайловичем 1654 р. Історико-правнича студія з нагоди 300-ліття договору (1654–1954). – Нью-Йорк, 1954. – 127 с.; *Борщак І.* Франція і Переяславська Рада // Вісті європейського відділу НТШ. – 1954. – Ч. 6; *Prokopovych V.* The Problem of the Juridical Nature of the Ukraine's Union with Muscovy // Annals of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the United States. – 1955. – Vol. 4. – N 3. – P. 917–980; *Феденко П.* Тріумф і катастрофа (оцінка досягнень і поразки революції Б. Хмельницького) // УІ. – 1980. – № 1–4 (65–68). – С. 134–152.

в собі узагальнюючі оцінки події з національної перспективи подальшої долі України з засудженням чи виправданням відповідного кроку Богдана Хмельницького[171].

Спільним між ними було те, що всі вони так чи інакше спрямовувалися на заперечення новітньої радянської концепції Переяславської угоди й відтак несли на собі відбиток напруженої ідеологічної боротьби, в якій розчинялися або й затушовувалися суперечності та прорахунки української сторони й навпаки, увага концентрувалася на конфліктних аспектах самої події[172]. Українські історики всіляко наполягали на рівноправності обох союзників і підкреслювали його трагічні наслідки для України.

Значення більшості цих публікацій полягало в самому факті існування альтернативної інтерпретації подій на тлі домінування російських імперських схем у радянській історіографії та в російській діаспорі на Заході. Це була скоріше битва за західну громадську думку, в якій українці тривалий час відчутно поступалися росіянам за своїм впливом, але яка дозволила забезпечити спадкоємність розвитку національно-державницької історичної думки.

Нове покоління українських істориків на Заході, котре починало свій шлях до науки в 70–80-х роках XX ст., уже не відчувало того інтересу до історії Переяславської угоди 1654 р. як самостійної дослідницької проблеми, котра була властивою їхнім попередникам. Ідейні бої за "правильну" інтерпретацію події поступово переходили в дослідження її історіографічного та національного контексту, наслідком чого стала поява в 1982 р. першого монографічного видання на цю тему, підготовленого Дж. Басарабом під керівництвом і з передмовою І. Лисяка-Рудницького. Цей напрям дослідження Переяславської угоди 1654 р. розвинеться пізніше в пострадянській Україні.

Передбачення І. Лисяка-Рудницького про те, що переяславський міф ще довго зберігатиме не лише свої наукове, а й політичне значення, блискуче підтвердилося в Україні наприкінці XX – на початку XXI ст., коли спроба модернізації СРСР під марксистськими гаслами привела до радикальної переоцінки цінностей в суспільстві і, зокрема, нового бачення українського історичного процесу[173].

Українська радянська історіографія, перебуваючи майже під цілковитим контролем партійних і державних інстанцій, деякий час зберігала інерцію на тлі стрімких змін у масовій історичній свідомості радянського суспільства.

---

[171] *Цибульський В.* Переяславська угода 1654 року у зарубіжній історіографії (1945–1990 рр.). – С. 45–46.

[172] Там само. – С. 62–63.

[173] *Velychenko S.* Perestroika and Interpretation of Russian-Ukrainian Relations (1985–1990) // Journal of Soviet Nationalities. – 1991. – Summer. – P. 35–50; *idem.* Restructuring and the Non-Russian Past // Nationalities Papers. – 1994. – Vol. 22. – N 2. – P. 325–335; *idem.* Shaping Identity in Eastern Europe and Russia. – P. 213–222.

Однак поступово, навіть у публікаціях консервативних істориків, почали дедалі частіше звучати ревізіоністські нотки.

Перші, несміливі спроби заперечення офіційного канону здійснювалися, за справедливим зауваженням Сергія Плохія, на основі класової методології[174]. Інакше й бути не могло, оскільки процес пошуку нової парадигми історії України був ініційований партійним керівництвом і відбувався в академічному середовищі, ретельно профільтрованому за попередні десятиріччя. Не дивно, що переоцінка цінностей раніше розпочалася в центрі, серед наближених до офіційного істеблішменту авторів і поступово охопила весь тематичний спектр української історії.

Серед важливих для суспільно-політичної свідомості тем епохи контрольованої перебудови опинилася й Переяславська угода 1654 р.[175] Її значення зумовлювалося змінами в політичному статусі України спочатку в складі СРСР, а згодом як самостійної незалежної держави, а також пов'язаною з цим ревізією українсько-російських стосунків. Крім того, Переяславська угода як наукова проблема привертала додаткову увагу в зв'язку з активізацією досліджень історії українського козацтва, Визвольної війни під керівництвом Богдана Хмельницького, котрі стали основною базою для відновлення історичної пам'яті та пробудження національної самосвідомості[176]. Відтак, "Тези до 300-річчя возз'єднання України з Росією..." виявилися для багатьох українських істориків тією "Берлінською стіною", котру належало зламати, перш ніж переходити до нового будівництва.

Демонтаж переяславської легенди в радянській редакції 1954 р. охопив короткий, але бурхливий період кінця 80 – першої половини 90-х років XX ст. Важливу роль у цьому процесі відіграла ліквідація ідейної монополії КПРС на прочитання історії та повернення до наукового обігу вилучених з нього раніше праць і концепцій.

Поряд з творами напівзабутих представників дорадянської української та російської історіографії та засвоєнням їхньої спадщини[177] спраглий читач діставав можливість ознайомитися з працями, що ретельно зберігалися за

---

[174] *Plokhy S.* The Ghosts of Pereyaslav... – P. 497.

[175] Ibidem. – P. 489–507.

[176] *Сисин Ф.* Хмельниччина та її роль в утворенні модерної української нації // УІЖ. – 1995. – № 4. – С. 67–76; *Sysyn F.* The Changing Image of the Hetman: on the 350th Anniversary of the Khmel'nyts'kyi Uprising // Jahrbücher für Geschichte Osteuropas. – 1998. – Bd. 46. – N 4. – S. 531–545; *Bürgers J.* Bohdan Chmel'nyc'kyj und der Kosakenmythos in der postsowjetischen Ukraine // Jahrbücher für Geschichte Osteuropas. – 2002. – Heft 1.

[177] *Поліщук І. І.* Формування української держави у 1648–1657 рр. (Історіографія проблеми). Автореф. дис. ... канд. іст. н. – К., 1995; *Кармазіна М. С.* Ідея державності в українській політичній думці (кінець XIX – початок XX ст.). – К., 1998; *Маслак В. І.* Національно-визвольна війна українського народу середини XVII ст. в російській історіографії XVIII – початку XX ст. Автореф. дис. ... канд. іст. н. – К., 2001.

дверима так званих "спецхранів", у тому числі написаними представниками української діаспори переважно старшого покоління[178], українськими дисидентами радянських часів і навіть перекладами праць сучасних західних дослідників, з яких найбільшого поширення набула синтетична праця Ореста Субтельного.

На тлі величезного масиву історіографічних публікацій та досліджень порівняно скромними виявилися здобутки археографів і джерелознавців. Навіть спроб розшукати втрачені оригінали так званих переяславсько-московських документів 1654 р., здається, в цей час не було, якщо не брати до уваги курйозного подарунка Леонідові Кравчуку від Бориса Єльцина в 1990 р. у вигляді "справжнього" тексту "Березневих статей", котрі насправді виявилися копією давно відомих. Одним з небагатьох винятків на цьому тлі можна вважати архівні пошуки Юрія Мицика, котрі дозволили йому встановити імена редакторів і справщиків, що в Москві займалися текстами "Березневих статей", а також розширити уявлення про міжнародний резонанс Переяславської ради 1654 р.[179]

Паралельно з історіографічно-археографічними дослідженнями, українські історики розпочали ревізію головних концептів офіційної радянської концепції Переяславської угоди, визвольної війни під керівництвом Богдана Хмельницького та українсько-російських стосунків. При цьому висловлювання різних фахівців на ці теми відображали зростаючу амплітуду коливань і підходів до їхнього розуміння в професійному середовищі.

Приміром, Станіслав Кульчицький, популяризуючи книгу Ореста Субтельного в 1991 р., заявляв, що виникнення самостійної Української держави в часи Б. Хмельницького було неможливим, а відтак, альтернативи приєднанню України до Росії не існувало[180]. Тези, як з'ясувалося трохи згодом, не популярні в українському суспільстві. У статті Валерія Смолія та

---

[178] *Цибульський В.* Переяславська угода 1654 року в зарубіжній історіографії (1945–1990 рр.). – 101 с.; *Гром В., Цибульський В.* Хмельниччина на сторінках "Українського історика" // УІ. – 1994. – Т. 31. – С. 44–49; *їх же.* Переяславська рада 1654 року в українській зарубіжній історіографії // Історія українського середньовіччя. Козацька доба: Зб. наук. пр. – К., 1995. – Ч. 1. – С. 71–84; *Цибульський В. І.* Деякі проблеми зовнішньополітичної діяльності уряду Б. Хмельницького у зарубіжній історіографії (1945–1990 рр.) // УІЖ. – 1995. – № 4. – С. 77–86; *його ж.* Переяславська Рада 1654 р. в зарубіжній історіографії (1945–1990) // Другий Міжнародний конгрес україністів. – Львів, 1993. – Ч. 1. – С. 87–94; *його ж.* Від українсько-московського договору 1654 року до Віленського перемир'я (за матеріалами зарубіжної історіографії) // Третій Міжнародний конгрес україністів. – Харків, 1996. – Ч. 1. – С. 73–79; *його ж.* Визвольна війна українського народу середини XVII ст. у зарубіжній історіографії: Зб. наук. пр. – Рівне, 2000. – 179 с.; *Анісімов К. В.* Національно-визвольна війна українського народу середини XVII ст. під проводом Богдана Хмельницького в англо-американській історіографії. Автореф. дис. ... канд. іст. н. – Дніпропетровськ, 2000.

[179] *Мицик Ю.* Нові документи до історії Переяславської Ради 1654 р. // Розбудова держави. – 1997. – № 2. – С. 39–42; *його ж.* Переяславська рада 1654 р. у висвітленні гамбурзької "Ординарної вівторкової газети" // Людина і політика. – 1999. – № 2. – С. 34–35.

[180] *Субтельний О.* Україна. Історія. – К., 1991. – С. 8.

Олександра Гуржія, що з'явилася в офіційному "Українському історичному журналі" в 1990 р., говорилося про "об'єднання" України з Росією, але обережно ставилося під сумнів всенародне схвалення цієї події та підкреслювався її правовий характер[181]. Валерій Степанков заперечив тезу про те, що гетьман з самого початку контактів з російським урядом почав клопотатися про приєднання України до Росії, а також не погодився з офіційною періодизацією Визвольної війни з її кульмінацією у вигляді Переяславської ради, зауваживши, що селянська війна в Україні не закінчилася в 1654 р.[182] Володимир Сергійчук підкреслив, що "ніякого договору в Переяславі у січні 1654 року між Росією й Україною не було підписано. Лише домовлено, що російський цар не тільки підтвердить давні права й звичаї українського народу, але й "еще особные свои всякого чину людем показовати имеет милость"[183]. Василь Ульяновський наголосив на ідеологічній складовій так званої переяславської легенди[184].

Набагато відвертішими в своїх оцінках виявилися автори, не пов'язані з "найполітичнішою з наук". Письменники та журналісти раніше від усіх вказали на те, що Переяславська угода 1654 р. стала початком колоніального статусу України в складі Росії, гостро засудивши всю подальшу політику Росії щодо України[185]. Проте лише проголошення Україною своєї незалежності дозволило історикам остаточно перейти від ревізії радянської концепції Переяславської угоди 1654 р. до її заперечення[186].

Показово, що в українських громадських і політичних колах унезалежнення України викликало безпосередні асоціації з Переяславською радою

---

[181] *Смолій В. А., Гуржій О. І.* Становлення української феодальної державності // УІЖ. – 1990. – № 10. – С. 11–12.

[182] *Степанков В.* Богдан Хмельницький і проблеми державності України // УІЖ. – 1991. – № 9. – С. 119 та ін.; *Plokhy S.* The Ghosts of Pereyaslav... – P. 497.

[183] *Сергійчук В.* Статті Богдана Хмельницького та їхня доля // Наука і суспільство. – 1991. – № 6. – С. 59. Через якийсь час у публікаціях автора з'явилися мотиви державної самостійності України та взаємних зобов'язань сторін, узятих на себе в Переяславі, їхнього взаємного нерозуміння, критики російської зовнішньої політики, порушення нею спільних домовленостей. Висвітлювалися також контакти Богдана Хмельницького зі Швецією після 1654 р., хоч автор так і не визначився з термінологією, вживаючи слова "возз'єднання", "з'єднання", "підданство". Див.: *Сергійчук В.* Іменем Війська Запорозького. Українське козацтво в міжнародних відносинах XVI – середини XVII століття. – К., 1991. – С. 212–213.

[184] *Ульяновський В. І.* Переяславська Рада без апологетики або переяславська легенда // Трибуна. – 1991. – № 3, 5.

[185] *Хорунжий Ю.* Добрих царів не буває... // Літературна Україна. – 1990. – 18 жовтня; *Полєк В.* "Руский", "Руський", "Російський", "Український". Синоніми? Так! Відповідь О. Солженіцину // Березіль. – 1991. – № 9. – С. 161.

[186] Докладніше про сучасний стан розвитку української історіографії та її зв'язок з завданнями національного та державного будівництва див.: *Subtelny O.* The Current State of Ukrainian Historiography // Journal of Ukrainian Studies. – 1993. – Vol. 18. – Summer–Winter. – N 1–2. – P. 34–54; *Kohut Z.* History as a Battleground: Russian-Ukrainian Relations and Historical Consciousness in Contemporary Ukraine. – Saskatchewan, 2001; *Kuzio T.* Historiography and

1654 р. Улітку 1992 р. група активістів на чолі з В. Чорноволом навіть інсценувала в Переяславі-Хмельницькому нову козацьку раду.

У процесі переоцінки історичного значення Переяславської угоди 1654 р. на початку 90-х років XX ст. помітну роль відіграли публікації Олени Апанович, представниці старшого покоління українських "шестидесятників", для якого ця проблема мала принципове значення й яке в такий спосіб зводило остаточні порахунки з "Тезами про 300-річчя..."[187] Авторка докладно зупинилася на питаннях про передумови Переяславської ради, її перебіг і процедуру, проблемах державно-політичного характеру та юридичної природи Переяславської угоди, котру дослідниця вважала номінальним протекторатом.

За своєю стилістикою, емоційним накалом, тематикою та її концептуальним осмисленням роботи О. Апанович можна вважати квінтесенцією національно-державницької історичної думки середини – другої половини XX ст. з властивим для неї протиставленням України та Росії. При цьому О. Апанович, здається, остаточно відмовилася від використання народницьких і марксистських підходів до висвітлення проблеми. В її працях практично немає й критики дій українського козацького керівництва, якщо не рахувати докору Б. Хмельницькому в його "фатальній помилці" щодо Росії.

Поряд з руйнуванням старої радянської концепції Визвольної війни та Переяславської угоди, українські історики поставили завдання створення її нової історіографічної парадигми. Важливу роль у цьому процесі відіграли нові праці, присвячені "методологічним" пошукам нового понятійного апарату, періодизації та визначенню характеру Визвольної війни[188], історії українського козацтва[189] та козацької державності[190], а також її персоніфікованому втіленню – Богданові Хмельницькому[191].

National Identity Among the Eastern Slavs: Toward a New Framework // National Identities. – 2001. – Vol. 3. – N 2. – P. 110–133; *Kuzio T.* History, Memory and Nation Building in the Post-Soviet Colonial Space // Nationalities Papers. – 2002. – Vol. 30. – N 2. – June. – P. 241–264.

[187] *Апанович О. М.* Українсько-російський договір 1654 р.: Міфи та реальність // Молодь України. – 1992. – 26 лютого; 28 лютого; 4 березня; 6 березня (окреме видання. – К., 1994). Див. рец.: *Дмитрієнко М., Ясь О.* Стереотипи і їх витворення // Українське слово. – 1994. – № 45. – С. 14. Рефлексії авторки над темою див.: *Апанович О.* На зламі століття зломлено зло (Роздуми про свою роботу над книжкою "Українсько-російський договір 1654 року. Міфи та реальність)" // Українська газета. – 1994. – № 12. – С. 5. Головні тези, покладені в основу роботи, були повторені також у публікації: *Апанович О. М.* Світова велич і фатальна помилка Богдана Хмельницького // *Апанович О. М.* Гетьмани України і кошові отамани... – С. 38–68.

[188] *Смолій В., Степанков В.* У пошуках нової концепції історії Визвольної війни українського народу XVII ст. – К., 1992. – 44 с.

[189] *Апанович О.* Розповіді про запорозьких козаків. – К., 1991; *її ж.* Гетьмани України і кошові отамани...; *Мицик Ю. А., Плохій С. М., Стороженко І. С.* Як козаки воювали. Історичні розповіді про запорозьке козацтво. – Дніпропетровськ, 1990; та ін.

[190] Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку. Матеріали Четвертих Всеукраїнських історичних читань. – К.; Черкаси, 1994. – 200 с.

[191] *Смолій В. А., Степанков В. С.* Богдан Хмельницький. Соціально-політичний портрет. – К., 1993; 2-е вид. – К., 1995.

Кампанія навколо Богдана Хмельницького продемонструвала виняткову амбівалентність образу гетьмана в свідомості суспільства, властиву йому ще за життя. Українська історіографія 90-х років пішла по шляху глорифікації Богдана Хмельницького як будівничого нової держави, ідеального політика та полководця, змушуючи замислитися над глибоко вкоріненими патріархальними комплексами пострадянського суспільства[192]. Будучи важливою частиною переяславської ідеологеми імперських і радянських часів, Богдан Хмельницький не лише не був підданий критиці, але й удостоївся канонізації в новій українській синтезі своєї біографії, написаній В. Смолієм і В. Степанковим. З запереченнями проти чергової ідеалізації козацького гетьмана виступили тоді лише окремі історики[193].

Нова концепція історії Визвольної війни під керівництвом Богдана Хмельницького, в якій елементи радянської історіографії 20-х і 60-х років поєдналися з досягненнями державницької школи української історіографії, лягла в основу багатьох публікацій В. Смолія та В. Степанкова, присвячених історії України XVII–XVIII ст. Головна увага авторів зосереджувалася на проблемах розбудови козацької державності, в зв'язку з чим представлений ними напрям новітньої історичної думки може бути названий державницько-національним, особливо з урахуванням офіційного статусу одного з авторів і очолюваної ним установи.

Визвольна війна під керівництвом Богдана Хмельницького трактується авторами як Українська національна революція, метою якої було створення самостійної державності та возз'єднання в її межах усіх українських земель. Переяславська угода 1654 р. інтерпретується ними як вимушений обставинами військово-політичний союз конфедеративного типу, укладений між різними державами з різною метою, який виявився недовговічним, але який легітимізував козацьку державність і тому може вважатися її дипломатичним успіхом[194].

З незначними відмінностями державницька концепція Переяславської угоди 1654 р. стала загальноприйнятою в українській історіографії, утвердившись у працях навчального, популярного та монографічного дослідницького характеру[195]. Серед останніх особливо плідно розробляється тематика

---

[192] *Гриценко О.* Герої "з народу" та "для народу": Архетипальний володар (Богдан Хмельницький) // Герої та знаменитості в українській культурі. – К., 1999. – С. 13–84; Дискусію довкола цієї книжки див.: Русско-Украинский Бюллетень. – 2000. – № 5–7.

[193] *Горошко С.* Лакований образ Богдана // Політологічні читання. – К., 1992. – № 1. – С. 250–269; *його ж.* У полоні стереотипів // Трибуна. – 1992. – № 9. – С. 34–35; *Федорук Я.* Критичні замітки до соціально-політичного портрета Богдана Хмельницького // Україна в минулому. – К.; Львів, 1994. – Вип. 5. – С. 190–210; *Яковенко Н.* Між правдою та славою (Не зовсім ювілейні роздуми до ювілею Богдана Хмельницького) // Сучасність. – 1995. – № 12. – С. 68–76.

[194] *Kuzio T.* Ukraine's "Pereiaslav Complex" // RFE/RL Poland, Belarus, and Ukraine Report. – 2002. – Vol. 4. – May. – N 18. – P. 7.

[195] *Сергієнко О.* Переяславська угода 1654-го року з погляду історичної перспективи // Розбудова держави. – 1994. – № 12. – С. 33–37; *Рященко Д.* Переяславсько-московська угода //

міжнародних відносин[196] і українсько-російських стосунків[197], представлена, зокрема, в публікаціях Віктора Горобця.

Натомість парадоксальним, на думку С. Плохія, виглядає той факт, що ні в Україні, ні в Росії сьогодні не привертає уваги проблема юридичного характеру Переяславської угоди, котра викликала такі дискусії на початку XX ст.[198] Незважаючи на істотні розбіжності та плутанину щодо визначення правової основи українсько-російських взаємин середини XVII ст. (конфедерація, васалітет, протекторат, підданство і т. п.), деякі авторитетні автори взагалі відмовляють цій проблемі в науковій актуальності, вважаючи її науковою схоластикою.

Поряд з державницько-національним напрямом інтерпретації Переяславської угоди 1654 р., представленим переважно вченими академічного Інституту історії України, в сучасній українській історіографії існує національно-державницька парадигма проблеми, яку репрезентують, зокрема, праці Юрія Мицика[199] та деяких інших авторів, пов'язаних не лише з державними, а й громадськими національними організаціями та творчою інтелігенцією. Автори відповідних праць роблять наголос переважно на національних, а не соціальних аспектах Визвольної війни під керівництвом Богдана Хмельницького.

Нарешті, ще одним помітним напрямом сучасної української історіографії може вважатися, при всій умовності цього терміну, модерністський, представники якого намагаються відійти від традиційних уявлень про державу та націю в епоху Богдана Хмельницького, перенести акценти на соціокультурні чинники проблеми, пов'язані передусім із дослідженням її контексту, а також здійснити деконструкцію поширених в українській історіографії міфів і стереотипів.

Один з чільних репрезентантів цього напряму, Н. М. Яковенко, неодноразово висловлювала своє критичне ставлення до праць істориків державницько-національного напряму, вказуючи на їхню методологічну спорідне-

---

Рідна школа. – 1995. – № 7–8. – С. 14–16; *його ж.* Переяславсько-московська угода // Військо України. – 1996. – № 1–2. – С. 30–31.

[196] *Федорук Я. О.* Міжнародна дипломатія і політика України 1654–1657. – Львів, 1996. – Ч. 1: 1654 рік. – 264 с.; *Горобець В.* Українська зовнішня політика після Переяслава: стратегічні цілі та тактичні відступи другої половини 1655 р. // УІЖ. – 2000. – № 1. – С. 32–44; *його ж.* Еліта козацької України в пошуках політичної легітимації... – 533 с.

[197] *Гуржій О. І.* Про особливості українсько-російських взаємовідносин в середині XVII ст. (1654–1657 рр.) // УІЖ. – 1992. – № 10–11. – С. 13–23; *Горобець В. М.* Московська політика Богдана Хмельницького: дипломатична риторика та політична практика // УІЖ. – 1995. – № 4. – С. 45–56; *його ж.* Від союзу до інкорпорації: українсько-російські відносини другої половини XVII – першої чверті XVIII ст. – К., 1995; *його ж.* Українсько-російські дипломатичні стосунки 1648–1657 рр. // Київська старовина. – 1995. – № 6. – С. 10–21; *його ж.* Украинско-российские отношения и политико-правовой статус Гетманщины (вторая половина XVII – первая четверть XVIII века) // Россия–Украина: история взаимоотношений. – С. 77–87.

[198] *Plokhy S.* The Ghosts of Pereyaslav... – P. 499.

[199] Ibidem. – P. 498.

ність з радянською історіографією[200]. У власній синтезі української історії домодерної доби вона наголошує, зокрема, на визначальній ролі православного духівництва в московській орієнтації Богдана Хмельницького – теза, котру в другій половині XIX ст. обґрунтовував не лише П. Куліш, а й російський історик Каптерьов, і яку підтримує сьогодні С. Плохій[201]. Н. Яковенко схиляється до думки, що це не гетьман уміло використав духовенство в своїй політиці, а навпаки, останнє спрямувало гетьманську активність у потрібному йому напрямку. У зв'язку з цим автор звертає увагу на політичну переорієнтацію Б. Хмельницького з доктрини вільного та рівноправного входження Русі до Польщі, котру сповідувала українська шляхта, на ідею історичної, релігійної та політичної єдності з Росією[202].

Оцінюючи сучасну історіографічну ситуацію проблеми Переяславської угоди 1654 р. в Україні, необхідно згадати й про те, що за межами професійної літератури, в певних політичних і громадських колах продовжує існувати її панросійська (східнослов'янська) інтерпретація в імперському та радянському варіантах. Її головними представниками стали не професійні історики (один з винятків – академік П. Толочко), а передусім громадські діячі, політики лівацько-націоналістичного напрямку, а також чимало шкільних учителів історії, котрі в радянські часи традиційно вважалися резервом місцевого партійно-ідеологічного активу.

З політичних партій та рухів концепцію, сформульовану в "Тезах до 300-річчя возз'єднання України з Росією..." 1954 р., найактивніше проголошує та підтримує Компартія України, а також окремі політики, в тому числі Наталя Вітренко, Володимир Гриньов, Леонід Грач та інші їхні однодумці. Немає сумніву, що на таких же позиціях стоїть Російська православна церква та, як підкреслює Т. Кузьо, інші політичні сили, що виступають проти ідеї Української незалежної держави.

Переяславська рада 1654 р., Богдан Хмельницький залишаються для них символами українсько-російської єдності, котрі протиставляються новим, національно-державницьким символам української історії й широко використовуються в суспільно-політичній діяльності. На цьому тлі промовистим є ажіотаж, організований навколо 340-ї річниці Переяславської ради, а також 400-ї річниці з дня народження Богдана Хмельницького в 1994 р., котрі співпали із змінами вищого політичного керівництва України та пробудили надії радянських і східнослов'янських націоналістів у Росії та в Україні на реставрацію СРСР у будь-якій формі.

Новий голова Кримської автономії Ю. Мешков, ледве встигнувши прийти до влади, розпочав святкування річниці Переяславської ради. Одно-

---

[200] *Яковенко Н.* Між правдою та славою...; *її ж.* В кольорах пролетарської революції // Український гуманітарний огляд. – [К.,] 2000. – Вип. 3. – С. 58–78.

[201] *Plokhy S.* The Cossacks and Religion in Early Modern Ukraine. – Oxford, 2001. – P. 306–318.

[202] *Яковенко Н.* Нарис історії України... – С. 198.

часно "Русское движение Украины" звернулося до Президента Л. Кучми з проханням оголосити 8 січня святковим днем українсько-російського єднання[203], а в шахтарському Донбасі на короткий час навіть з'явилася нова громадська організація "Народний рух імені Богдана Хмельницького" з закликом до об'єднання всіх народів колишнього СРСР[204].

Одночасно в Донецьку та Москві відбулися наукові конференції, присвячені далеко не "круглій" річниці Переяславської ради 1654 р.[205], а в Тернополі, Києві, Збаражі, Харкові, Рівному, Дніпропетровську пройшли конференції, присвячені 400-й річниці з дня народження Б. Хмельницького. Незважаючи на тиск з боку окремих чиновників регіонального рівня, громадських активістів і організацій відповідного характеру, більшість цих імпрез була витримана в рамках державницько-національної парадигми. Немає сумніву, що основну роль у цьому відіграла позиція політичного керівництва в центрі.

У той же час, "привид Переяслава", за влучним зауваженням С. Плохія, дедалі частіше почав з'являтися в житті українського суспільства, особливо після підписання українсько-російського Договору про дружбу та співробітництво в 1997 р. та черговим, 345-м, ювілеєм Переяславської ради, на який відгукнулися українські засоби масової інформації в 1999 р.[206] У зв'язку з цим можна зауважити, що висновок канадського історика про чергову перестановку акцентів в офіційній українській історіографії, на цей раз з державницьких на національні фактори історичного процесу, помітні в останніх працях В. Смолія з історії Визвольної війни середини XVII ст.[207], виглядає дещо дискусійним. Принаймні, на прикладі "переяславської теми" можна говорити скоріше про розходження офіційної історіографії з науковою громадськістю.

Указ Президента України від сумнозвісного 13 березня 2002 р. "Про відзначення 350-річчя Переяславської козацької ради 1654 року" викликав бурхливу реакцію з боку багатьох українських істориків, громадських організацій та наукових установ як в Україні, так і за її межами. У зв'язку з цим спроби заперечити політичний характер цієї події, перевести її обговорення в суто академічне річище та обмежити рамками конструктивного діалогу українських і російських фахівців[208] є непереконливими.

---

[203] *Kuzio T.* Ukraine's "Pereiaslav Complex" // RFE/RL Poland, Belarus, and Ukraine...

[204] *Мокрищев Н.* Шахтеров объединяет Богдан Хмельницкий // Труд. – 1994. – 3 февраля.

[205] *Горобець В. М., Чухліб Т. В.* Міжнародна наукова конференція, присвячена 340-річчю Переяславської ради // УІЖ. – 1995. – № 5. – С. 146–150; Україножерам сниться імперія // Українське слово. – 1994. – № 11. – 17 березня. – С. 2.

[206] *Plokhy S.* The Ghosts of Pereyaslav... – P. 499.

[207] Ibidem. – P. 498–499.

[208] *Кульчицький С.* Три Переяслави // Дзеркало тижня. – 2002. – 31 серпня/7 вересня. – № 33 (408).

Особливо слід наголосити на сучасній російській історіографії проблеми. Конференція, присвячена 340-й річниці Переяславської ради, що відбулася за участю українських і російських істориків на початку 1995 р., публікації на цю та пов'язану з нею тематику, що побачили світ у Росії, висловлювання громадських і політичних діячів і навіть рядових громадян свідчать про цілковите несприйняття в Росії ідей української державницько-національної історичної думки, а відтак і погляду на Переяславську угоду 1654 р. як союз рівноправних держав.

У зв'язку з цим висновки деяких західних аналітиків щодо конструктивних змін у російській історичній свідомості в ставленні до України виглядають передчасними. Переконливішими здаються нам спостереження відомого українського публіциста Максима Стріхи про наявність у вищих ешелонах російського та українського політикуму впливових фігур, готових реанімувати "Тези ЦК КПРС..." від 1954 р. під гаслами протиставлення "сепаратистові" Івану Мазепі "объединителя" Богдана Хмельницького[209]. У свою чергу, це означає, що політична складова "переяславської легенди", її "вплетеність" в українську та російську національну свідомість сьогодні, як і раніше, продовжують визначати її історіографічну інтерпретацію.

Підводячи підсумки, необхідно зазначити, що Переяславська угода 1654 р. здобула роль одного з найбагатозначніших символів української суспільної та історичної свідомості. Подібно до іншого її втілення, пам'ятника Богданові Хмельницькому на Софіївському майдані в Києві, вона не піддається однозначному прочитанню та зберігає властиву українській традиції амбівалентність. Зрештою, хто може сьогодні з упевненістю сказати, навіщо гетьман вказує булавою в бік Москви – щоб єднатися чи воювати з нею? Не викликає сумніву лише те, що переяславська тема ніколи не була суто академічною для українських авторів та їхніх читачів.

Переяславська рада 1654 р. та її інтерпретації з самого початку мали політичний характер, зумовлений боротьбою за визначення правового статусу української державності та ролі російського чинника в українському суспільно-політичному житті. Саме політичні обставини час від часу зумовлювали її активізацію в історичній пам'яті суспільства та відігравали провідну роль в осмисленні проблеми. Відтак з української перспективи переяславські домовленості трактувалися як доказ визнання української державності, з російської – як право на її заперечення.

Одночасно Переяславська угода 1654 р. стала важливим національним символом, таким же багатозначним, як і національна ідентичність східнослов'янських народів. У своїх домодерних формах ("малоросійській" та

---

[209] *Стріха М.* Україна–Росія: нова "доба Хмельницького"? // Українська правда. – 2001. – 11 грудня (http://www.pravda.com.ua/archive/?11211-2-new).

"загальноросійській") вона втілює ідею історичної православно-слов'янської "незлитності та нероздільності" українців і росіян, необхідності та успішності "збирання руських земель" під владою одного монарха. У новітній модерній, національній інтерпретації з українського боку вона використовується для розмежування, а інколи й протиставлення українців і росіян, їхніх суспільно-політичних, етнокультурних традицій. Натомість у розумінні поодиноких російських авторів, чия національна свідомість не була затьмарена православно-імперською ідеєю, Переяславська рада виступала лише свідченням успіху російської дипломатії чи зброї.

Історіографія проблеми відображає всі основні етапи та особливості розвитку української історичної свідомості. Простежуючи її еволюцію, можна помітити, що розмаїття версій цієї події фактично зводиться до двох основних: самостійницької та автономістської, котрі виявлялися не лише в соціально-політичній, а й етнокультурній сферах українського суспільного життя, змінювалися, в залежності від східної чи західної орієнтації суспільства, або й існували одночасно, взаємно заперечуючи одна одну. Трактування Переяславської угоди розпочиналося з її заперечення з державницьких, самостійницьких позицій, а продовжувалося обґрунтуванням та пропагандою цієї події з автономістської точки зору, після чого все знову поверталося "на круги своя".

Можливо, саме завдяки принциповим суперечностям, що розділяли самостійників і автономістів, найбільший вибір інтерпретацій Переяславської угоди запропонувала саме українська історіографія. Натомість російська, з того часу, як її перестала збагачувати українська історична думка, втратила стимул для подальших рефлексій над цією темою. Вона змогла свого часу повернутися до готових схем, створених у XIX ст., але не може чи не бажає шукати сучасних альтернативних концепцій.

Заклики окремих учених на Заході вийти за зачароване коло парадигм "братерського єднання" та "російського імперіалізму"[210], перейти від безкінечних дискусій навколо питань "об'єднання", "возз'єднання", "союзу" чи "протекторату" до визначення дійсних інтересів і мотивів політики обох сторін, їхнього національного, політичного та символічного контексту[211] поки що не знаходять належного відгуку.

Унаслідок цього й досі залишається простір для суперечливих тлумачень тих словесних формул, дефініцій та символів, котрі використовувалися учасниками події 1654 р., визначення юридичної природи українсько-російських взаємин середини XVII ст., достовірності писемних джерел, на яких ґрунтуються описи Переяславської ради, альтернативності прийнятих

---

[210] *Kohut Z. E.* Belarus, Russia and Ukraine from the Sixteenth to the Eighteenth Century... – P. 4.

[211] *Idem.* In Search of Early Modern Ukrainian Statehood... – P. 110.

на ній рішень. Жоден з українських істориків не бачить реальної альтернативи Переяславській угоді. Проте жоден, здається, не шукає альтернативи головній причині, що привела до цієї події, тобто війні під керівництвом Богдана Хмельницького, над чим замислювався ще в другій половині XIX ст. Пантелеймон Куліш.

Українським історикам належить сформулювати таке розуміння Переяславської угоди, яке б дозволило перетворити його з фактору розколу на фактор консолідації суспільства. Приклад такого підходу свого часу подав В. Липинський.

Нескінченні дискусії "за" та "проти" переяславського вибору, котрі не змогли завершити попередні покоління істориків, далекі від розв'язання й сьогодні. З цієї точки зору та частина нашої еліти, яка ніяк не може позбавитися цивілізаційної амбівалентності й хоче бути одночасно з Росією та Європою, нічим не краща від своїх попередників.

Олексій ЯСЬ *(Київ)*

ОБРАЗИ ПЕРЕЯСЛАВА В УКРАЇНСЬКІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ АКАДЕМІЧНОЇ ДОБИ (початок XIX – кінець 80-х років XX століття)

Тема Переяслава належить до класичної проблематики української історіографії, яка протягом кількох століть приваблювала багатьох дослідників, що керувалися різною мотивацією, мали відмінні суспільно-політичні погляди, світогляди, наукові інтереси, інтелектуальні вподобання тощо. Неабияка зацікавленість та сталі дослідницькі інтенції щодо цієї теми впродовж тривалого часу значною мірою пояснювалися тим, що Переяславська рада 1654 р. була вихідним пунктом у реконструкціях та інтерпретаціях української історії доби пізнього середньовіччя та ранньомодерних часів. Якщо взяти до уваги мінливість політичних реалій, розмаїття етно- і соціокультурних умов та інтелектуальних середовищ (імперських, регіональних, тоталітарних, еміграційних, діаспорних та ін.), в яких побутували українські вчені, то навіть апріорно стає зрозумілою величезна варіативність підходів та оцінок з обсягу означеної проблематики. Різноманітні умови, середовища функціонування, входження української аристократії до імперських еліт, обставини особистого життя призводили до того, що багато істориків не тільки працювали в контексті інтелектуальної історії кількох народів, а й мали складну етнонаціональну самоідентифікацію, яка, звичайно, не могла не позначитися на їхніх студіях. У науковій літературі її зазвичай розглядають як проблему лояльностей[1]. Зрештою, слід згадати й про інтелектуальні впливи інших національних історіографій, насамперед, російської та польської, в яких проблематика, пов'язана з Переяславом, також посідала чільне місце. До того ж ця тема циркулювала не тільки в царині власне історіографії, а й у суспільстві взагалі, що створювало строкату та суперечливу палітру образів Переяслава в історичній свідомості, політичній думці та публіцистиці, які досить вільно переходили з однієї сфери до іншої та навпаки. Тож переяславські образи часто-густо набували міфологічних, ідео-

---

[1] *Лисяк-Рудницький І.* Францішек Духінський і його вплив на українську політичну думку // *Лисяк-Рудницький І.* Історичні есе: У 2 т. / Відп. ред. Ф. Сисин; упор. Я. Грицак. – К., 1994. – Т. 1. – С. 272–273.

логічних, а іноді й сакральних обрисів. Утім, хоча й вони становлять помітний інтерес, зосередимося на науково-історичних образах Переяслава, які сформувалися в українській історіографії. Тим більше, що й нинішнє тлумачення поняття "образу" отримало нове змістовне наповнення та зазнало істотної метаморфози від конкретно-чуттєвої форми відображення зовнішнього світу до типологічних відтворень у наукових реконструкціях[2]. Водночас побутування цієї дефініції має досить давню традицію в українській історичній науці[3].

Історіографія академічної доби сягає своїми витоками другої половини XVIII ст. Інколи хронологічне співвіднесення цієї дефініції в науці корегується ближче до межі XVIII–XIX ст. в залежності від соціокультурного середовища та етнонаціональних особливостей побутування історичної науки. Власне статус історії як академічної науки визначався кількома чинниками, які кардинально змінили умови продукування історичних знань: інститут історичної критики джерел, розробка проблем у новій предметній області, що виходила поза усталені межі класичної давнини та середньовіччя, необхідність модерної техніки впорядкування і викладу матеріалу, адекватної раціонально-логічним конструкціям просвітницької історіографії. Ці фактори спричинилися до інституціональних змін, оскільки за новітніми вимогами продукування історії потребувало розгалуженої мережі архівів, бібліотек та університетів. Останні стали науково-освітніми центрами, які інтегрували тогочасні інтелектуальні вимоги до історіописання у процесі підготовки фахівців-істориків. Так виникла академічна просвітницька історіографія в університетських містах Німеччини, зокрема в Ґьотенґені (А. Шлєцер, А. Геерен та ін.), де було створено Історичний інститут та засновано фаховий історичний часопис.

На українських землях процес зародження академічної історіографії дещо припізнився і розпочався тільки в першій третині XIX ст. з впровадженням вільної від схоластичних догматів науки німецького типу. Тоді ж виникла й нова російська наука, в якій чільне місце посіли вчені українського походження. Відтак, академічні канони української історіографії формувалися на зламі пізнього просвітництва та європейського романтизму в його німецькій (Б. Нібур, К. фон Савіньї, К. Айхгорн та ін.) і французькій версіях

---

[2] Історіографічні та джерелознавчі проблеми історії України: Образи науки: Міжвузів. зб. наук. пр. – Дніпропетровськ, 2000. – 248 с.; *Колесник І. І.* Українська історіографія XVIII – початок XX ст.: (Навч. посібник для студентів вищих навчальних закладів) / Ред. І. Гирич. – К., 2000. – С. 40–41; *Потульницький В. А.* Україна і всесвітня історія: Історіософія світової та української історії XVII–XX століть. – К., 2002. – С. 384–386.

[3] Див., приміром: *Білас Л.* Криза нашого образу історії // *Ісаєвич Я.* Лев Білас і його історіографічні праці / *Білас Л.* Криза нашого образу історії. – Львів, 2002. – С. 26–56. Передрук розвідки, що була друкована 1957 р. в "Українській літературній газеті" (Мюнхен).

(О. Тьєррі, Ф. Ґізо та ін.)[4]. Романтизм з його естетично-психологічним чи морально-релігійним захопленням історичною минувшиною, з її неповторністю, мінливістю та колоритом, зі скерованістю на локально-регіональний вимір національних історій, з поетизацією та героїзацією особистості[5] справив неабиякий вплив на тогочасну історіографію і на тривалий час визначив дослідницькі пріоритети українських учених XIX ст.

* * *

Початки української академічної історіографії традиційно пов'язують зі студіями Дмитра Бантиша-Каменського, Олекси Мартоса та Миколи Маркевича, які здебільшого розглядаються як перші спроби "історичної синтези" української минувшини[6].

Хронологічно першою з них була праця Д. Бантиша-Каменського "История Малой России" (М., 1822. – Ч.1–4), яка в дореволюційній Росії перевидавалася ще тричі (1830, 1842 та 1903). Щодо належності цього історика до російської чи української історіографії в сучасній науці й до сьогодні побутують різні думки[7]. Проте, попри відмінні погляди, внесок Д. Бантиша-Каменського в українську інтелектуальну історію та вплив "Истории Малой России" на тогочасну національну історіографію вочевидь є незаперечним.

Для Д. Бантиша-Каменського Переяслав видавався однією з найважливіших віх не тільки малоросійської, а й загальноросійської історії, на що вказує, зокрема, й повна назва першого видання твору – "История Малой России, со времен присоединения оной к Российскому государству при царе Алексее Михайловиче, с кратким обозрением первобытного состояния сего края". Проте у першому виданні означені події розглянуто напрочуд стисло. У четвертій главі їм відведено всього кілька сторінок, де лаконічно висвіт-

---

[4] Див.: Класики історичної науки / Ред., передм. та прим. Г. Рохкина. – [Харків,] 1929. – С. 48–51, 100–107; та ін.

[5] *Кроче Б.* Вокруг истории историографии. VI. Историография романтизма // *Кроче Б.* Теория и история историографии. – М., 1998. – С. 160–172.

[6] *Дорошенко Д.* Огляд української історіографії / Упор. та вступ. ст. Ю. Пінчука, Л. Гриневич. – 3-є вид., репринт. – К., 1996. – С. 75–80; *Багалій Д.* Історіографічний вступ і доба натурального господарства // *Багалій Д.* Нарис історії України: на соціально-економічному ґрунті. – Харків, 1928. – Т. 1. – С. 20.

[7] *Кравченко В. В.* Історіографія історії України доби національного Відродження (кінець XVIII – перша половина XIX ст.) // Історична наука на порозі XXI століття: підсумки та перспективи: Мат-ли Всеукр. наук. конф. (м. Харків, 15–17 листопада 1995 р.). – Харків, 1995. – С. 222; *його ж.* Нариси з української історіографії епохи національного Відродження (друга половина XVIII – середина XIX ст.). – Харків, 1996. – С. 201, 212 та ін.; *Атаманенко А. Є.* Д. М. Бантиш-Каменський – історик України: Автореф. дис. ... к. іст. н.: 07.00.06 / Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України. – К., 1998. – С. 9; *Когут З.-Є.* Формування української національної історіографії // Схід–Захід: Історико-культурологічний зб. – Харків, 2001. – Вип. 3. – С. 25.

люється приїзд московського посольства[8]. Крім того, в додатках наведено тексти договірних статей[9]. Єдиний фрагмент про вимогу Б. Хмельницького та козацької старшини до послів скласти присягу від імені царя, який дещо пожвавлює виклад, винесений у підрядкову примітку[10]. Слід відзначити, що твір Д. Бантиша-Каменського зазнав і цензурних змін, які хоч не були великими за обсягом вилученого матеріалу, але істотно вплинули на висвітлення деяких "делікатних", як тоді вважалося, проблем української історії[11].

Друге видання твору Д. Бантиша-Каменського суттєво відрізняється від першого. Про це свідчить, зокрема, структурна перебудова дослідження: з чотирьох книг у першому виданні до трьох – у другому. Пізніше, у третьому виданні, всі три частини було об'єднано в одну книгу. Подіями навколо Переяслава завершується перша частина "Истории Малой России". Однак 20-та глава, де вони викладені, має невеликий обсяг, порівняно з іншими структурними підрозділами[12]. Такі зміни були зумовлені розширенням кола використаних джерел, серед яких – рукописний варіант "Історії Русів"[13]. Питання щодо рівня впливу цього твору на Д. Бантиша-Каменського й до сьогодні залишається суперечливим[14]. Проте історичні погляди автора зазнали незначної еволюції[15]. Він продовжував триматися централістичної схеми історії в дусі тогочасної російської історіографії. Взагалі студія Д. Бантиша-Каменського виконана в традиціях пізньопросвітницької історіографії, яка характеризується домінуванням політичної історії, раціональною логічністю та безперервністю у викладі подій.

Утім, друге видання праці Д. Бантиша-Каменського за методологією не дуже відрізняється від творів російської історіографії початку XIX ст., для яких характерною була описовість, наративна оповідь з вкрапленнями великих фрагментів з документів, пріоритетне висвітлення військово-полі-

---

[8] *Бантыш-Каменский Д.* История Малой России, со времен присоединения оной к Российскому государству при царе Алексее Михайловиче, с кратким обозрением первобытного состояния сего края. – М., 1822. – Ч. 1. – С. 33–36.

[9] *Його ж.* Приложения к первой части "Истории Малой России" // *Його ж.* История Малой России... – М., 1822. – Ч. 1. – С. 117–124.

[10] *Його ж.* История Малой России... – М., 1822. – Ч. 1. – С. 35.

[11] *Кравченко В. В.* Рукописна "История Малой России" Д. М. Бантиш-Каменського [з Публічної б-ки ім. М. Є. Салтикова-Щедріна в Санкт-Петербурзі] // Київська старовина. – 1992. – № 5. – С. 65–67.

[12] *Бантыш-Каменский Д.* История Малой России. – 2-е изд. – М., 1830. – Ч. 1: От водворения славян в сей стране до присоединения оной, в 1654 году, к Российскому государству царем Алексеем Михайловичем. – С. 349–360.

[13] *Його ж.* Источники Малороссийской истории // *Його ж.* История Малой России. – 2-е изд. – Ч. 1. – С. X.

[14] *Атаманенко А. Є.* Д. М. Бантиш-Каменський – історик України... – С. 8.

[15] *Її ж.* Дмитро Бантиш-Каменський // Історіографічні дослідження в Україні. – К., 2003. – Вип. 12: Визначні постаті української історіографії XIX–XX ст. – С. 37.

тичної історії[16]. Недаремно Д. Дорошенко вважав, що виклад цього історика витримано в "спокійному річевому тоні"[17]. Але студія місцями не позбавлена й емоційних та патетичних зворотів, які досить помітні при висвітленні подій січня 1654 р. Насамперед, слід підкреслити, що для Д. Бантиша-Каменського Переяслав є символічним актом, який у тексті кілька разів називається "урочистим обрядом", "обрядом урочистого приєднання"[18]. У такому контексті перебіг подій інколи подається майже як ритуальне дійство. Зокрема, таким видається епізод, що виник після привселюдного читання царевої грамоти[19]. Це враження підсилюється згадками про бажання "трьох государів" (турецького султана, польського короля та кримського хана) володіти Україною, про утиски та переслідування православних малоросіян з боку поляків-католиків, про пропозицію послам присягнути від імені царя, церковні церемонії тощо. Слід підкреслити, що зазначені елементи відсутні у першому виданні студії. Вочевидь, відтворення церковно-ритуальної сторони Переяславського акту було зумовлено тим, що в історичній думці початку XIX ст. українсько-московська угода мала переважно релігійне вмотивування щодо причин об'єднання православних єдиновірців.

Водночас у другому виданні твору Бантиша-Каменського досить предметно та конкретно представлені відомості про московське посольство, які значно розширені порівняно з першим виданням, а також інформація про позицію київського митрополита Сильвестра Косова, який спершу не дозволяв шляхті, своїм слугам і дворовим присягнути на вірність московському царю[20].

Власне Переяславські статті згадані у Д. Бантиша-Каменського побіжно; наведено текст лише шести найважливіших статей[21]. Автор, ймовірно, вважав зміст останніх другорядними подробицями в контексті того великого акту, що відбувся у Переяславі. Відтак текст договірних статей подається в окремій примітці до першої частини праці[22]. Натомість головна увага зосереджувалася на діяльності московського посольства, якому присвячена головна тематична канва 20-го розділу "Истории Малой России".

Майже одночасно зі студією Д. Бантиша-Каменського була підготовлена п'ятитомна праця "Історія України і козаків" Олекси Мартоса. Вона, на пре-

---

[16] *Гуржий А. И.* Штрихи к портрету "настоящего историка" // *Бантыш-Каменский Д. Н.* История Малой России. – 5-е репр. изд. – К., 1993. – С. 11.

[17] *Дорошенко Д. І.* Огляд української історіографії. – С. 76.

[18] *Бантыш-Каменский Д.* История Малой России. – 2-е изд. – Ч. 1. – С. 351, 352.

[19] "Слова сии исполнили восторгом Хмельницкого и малороссиян; хваля милосердие государя, они спешили излить благодарность и пред алтарем" (*Бантыш-Каменский Д.* История Малой России. – 2-е изд. – Ч. 1. – С. 352).

[20] Там само. – С. 356, 358.

[21] Там само. – С. 359–360.

[22] *Бантыш-Каменский Д.* Примечания к первой части "Истории Малой России" // *Бантыш-Каменский Д.* История Малой России. – 2-е изд. – Ч. 1. – С. 77–84 (прим. 323).

великий жаль, так і не була видана. Вважають, що свою назву автор, ймовірно, запозичив під впливом західноєвропейської просвітницької історіографії, зокрема знаменитої студії "Історія України та українських козаків" німецького історика австро-угорського походження Йоганна Християна фон Енґеля (1770–1814)[23], прибічника раціоналістичної методології досліджень. Відтак, історичні погляди О. Мартоса, з одного боку, формувалися в руслі просвітницьких канонів, а з іншого – мали досить помітний відбиток автономістських настроїв нащадків старої козацької старшини кінця XVIII ст.[24] Кілька уривків зі студії О. Мартоса, в яких висвітлюються події 1653–1654 рр., було видрукувано в російському журналі "Сын Отечества", що дає можливість певною мірою відтворити авторські підходи стосовно Переяславського акту[25].

Для О. Мартоса необхідність українсько-московської злуки видавалася безсумнівною та закономірною з огляду як на ті складні зовнішньополітичні обставини, в яких перебувала тогочасна Гетьманщина, так і на спільність історичного походження українців та росіян. Проте автор тримається думки, що московський вибір Б. Хмельницького мав помітну опозицію в середовищі козаччини. Зокрема, О. Мартос зазначає: "Однак, щоб розсіяти всі вагання людей, що не відзначалися твердим духом, він (Богдан Хмельницький. – *О. Я.*) доповнив свої докази сильними аргументами, представив щасливе майбутнє, яке їх очікує, описав принадливими фарбами благополучність їхніх братів, що благословляли сильну Російську державу на берегах Ворскли, Донця, Ольшани. Завдяки заходу (об'єднання України з Росією. – *О. Я.*), який пропонується, козаки отримають через Слобідські поселення зв'язок зі своїми братами Донцями, зможуть відрізати татар на їхньому півострові..."[26] Цей текстовий фрагмент доволі добре репрезентує й техніку викладу О. Мартоса, яку рецензент його праці професор О. В. Никитенко визначив у 1839 р. як "наслідування природному ходу подій без будь-якого штучного поділу речей"[27].

Досить своєрідно О. Мартос висвітлює й сам процес Переяславської присяги: "Він (В. Бутурлін. – *О. Я.*) запропонував, щоб козаки клятвою обіцяли залишитися назавжди під протекцією Росії, урочисто відмовилися від Польської Республіки і розірвали всі свої зв'язки з ханом кримським, –

---

[23] *Кравченко В. В.* Нариси з української історіографії... – С. 111.

[24] *Савченко Ф.* Нові відомості про неопубліковану історію України Олекси Мартоса // За сто літ. – Харків; К., 1930. – Кн. 6. – С. 9–10.

[25] *Мартос А.* Отрывок из Истории Малороссии. Т. 3. Гл. 13. 1653 и 1654 годы; Т. 3. Гл. 14. 1654 год // Сын Отечества: Исторический, политический и литературный журнал / Изд. Н. Гречем. – СПб., 1823. – Ч. 84. – № 12. – С. 214–223; № 13. – С. 243–252.

[26] Там само. – Ч. 84. – № 12. – С. 216–217.

[27] *Савченко Ф.* Нові відомості про неопубліковану історію України Олекси Мартоса. – С. 13.

пише дослідник. – На цих умовах боярин ручався від імені царя зберегти їм всі права, їхню свободу та майно"[28]. Таким чином, на відміну від Д. Бантиша-Каменського, який категорично заперечував присягу московських послів від імені царя, О. Мартос фактично обстоював думку, що присяга все ж таки в якійсь формі мала місце. Крім того, автор підкреслює надзвичайну важливість цього акту: "Переяславський договір був настільки важливий для Росії, як, можливо, не був жоден, укладений до того часу. Тоді ж ця держава отримала тверду перевагу свого політичного впливу на справи об'єднаних держав, викликала страх у Порті та Республіці Польській. Україна надала Росії могутніх союзників, цілу войовничу націю, укріплені міста, які вели до серця ворожої Держави, і заокруглила її південно-західні кордони так, що будь-який рух республіканських військ (польсько-литовських. – *О. Я.*) у напрямку до Смоленська й далі був би для них неможливий та згубний"[29]. Зауважимо, що в наведеній сентенції О. Мартос уживає термін "об'єднані держави", котрий почасти ілюструє його ставлення до українсько-московської угоди. Можемо обережно припустити, що в авторському розумінні така дефініція мала опосередковано підкреслити рівноправний характер Переяславського акту для обох сторін. Утім, матеріал для конкретніших інтерпретацій поглядів О. Мартоса стосовно Переяслава практично відсутній, але навіть цитовані вище фрагменти показують, що його підходи були вельми самобутніми для того часу.

П'ятитомна "История Малороссии" (М., 1842–1843) Миколи Маркевича побачила світ після двох видань твору Д. Бантиша-Каменського (1822, 1830) і майже збіглася з його третім перевиданням (1842) та публікацією "Історії Русів" (1846). М. Маркевич, як і Д. Бантиш-Каменський, також не уникнув цензурних утисків, про що свідчать записи в його щоденнику[30].

На відміну від праці Д. Бантиша-Каменського, у студії М. Маркевича тематичні лінії викладу охоплюють виключно події з малоросійської історії, в той час як перший висвітлював також і загальноросійську. До того ж історію докозацької доби (до 1500 р.) М. Маркевич подає лише в одній-єдиній главі[31]. Така композиційна структура матеріалу та авторська шестичленна періодизація історії Малоросії (1/ від найдавніших часів до 1500; 2/ 1500–1592; 3/ 1592–1646; 4/ 1646–1657; 5/ 1657–1708; 6/ 1708–1793) красномовно свідчать про його історичні погляди[32]. З одного боку, вони спиралися на ностальгійно-патріотичні традиції нащадків старих козацько-

---

[28] *Мартос А.* Отрывок из Истории Малороссии. Т. 3. Гл. 13. 1653 и 1654 годы // Сын Отечества. – Ч. 84. – № 12. – С. 218.

[29] Там само. – № 13. – С. 243–244.

[30] *Косачевская Е. М.* Н. А. Маркевич, 1804–1860. – Л., 1987. – С. 107–108.

[31] *Маркевич Н.* История Малороссии. – М., 1842. – Т. 1. – С. 1–23.

[32] Там само. – С. 4–5; *Косачевская Е. М.* Н. А. Маркевич, 1804–1860. – С. 116.

старшинських родів, історіософське кредо яких найповніше репрезентовано в "Історії Русів", а з іншого – формувалися на хвилі етнографічних дослідів та романтизму 30 – 40-х років XIX ст. Не випадково дослідники творчої спадщини М. Маркевича, віддаючи належне його етнографічним студіям та зібраній рукописній колекції, відзначають "стару ще романтично-літературну манеру розробки історичних тем"[33].

Як і в праці Д. Бантиша-Каменського, у М. Маркевича Переяславській раді відведена порівняно невелика 20 глава[34]. У фактографічному плані вона не містить нових відомостей, порівняно з Д. Бантишем-Каменським, але за технікою викладу істотно відрізняється від "Истории Малой России". Насамперед, незаперечним видається значний вплив "Історії Русів" як на 20 главу праці М. Маркевича, так і на всю "Историю Малороссии" взагалі. Зокрема, автор наводить лист гетьмана до царя Олексія Михайловича та відповідь на нього, які запозичені з "Історії Русів"[35]. Наразі слід зазначити, що М. Маркевичу були відомі критичні відгуки, що ставили під сумнів вірогідність цих епістолярних матеріалів. Це випливає з його власного коментаря щодо вживання слова "гетьманушка" в царському листі. "Він пестив хороброго главу народу дружелюбним іменем гетьманушка, котре приємно було отримати від такого великого царя, від царя єдиноплемінного та єдиновірного. Дехто спростовує достеменність відповіді, говорить, що цар не міг писати до гетьмана слова шанобливого, але сам розум доводить нам, що архієпископ Георгій [Кониський] неспроможний був зробити підробку. Згадаймо, що гетьман тоді ще не був царським підданим, що це був непереможний воєначальник ста тисяч воїнів, хитрий проводир цілого народу і мав усі можливості приєднатися до Криму або до Туреччини. Як же інакше було писати [до нього] як не шанобливо?" – риторично запитує М. Маркевич[36]. Цей текстовий фрагмент є досить показовим щодо авторської манери викладу. Недаремно Олександр Грушевський зазначав, що "аналіз оповіді "Истории Малороссии" дозволяє нам дійти висновку, що Маркевич тут є не стільки дослідником-істориком, скільки письменником"[37]. Утім, назване запозичення не єдине. Так, епізод про нараду Б. Хмельницького з "чиновниками" та "найзнатнішими козаками" в Чигирині щодо царського запрошення з'єднатися з Московською державою є дещо переробленим фрагментом з "Історії Русів"[38].

---

[33] *Маслов В. І.* М. А. Маркевич. – Прилука, 1929. – С. 14.

[34] *Маркевич Н.* История Малороссии. – Т. 1. – С. 327–345.

[35] Там само. – С. 327–331; *Кониский Г.* История Русов или Малой России. – Репр. моск. изд. 1846 г. – К., 1991. – С. 115–117.

[36] *Маркевич Н.* История Малороссии. – Т. 1. – С. 331.

[37] *Грушевский А. С.* Н. А. Маркевич (Из прошлого украинской литературы и историографии) // Журнал Министерства народного просвещения. – 1911. – № 1. – С. 110.

[38] *Маркевич Н.* История Малороссии. – Т. 1. – С. 331–334; *Кониский Г.* История Русов или Малой России. – С. 117–119.

Значні запозичення були зроблені М. Маркевичем і з твору Д. Бантиша-Каменського. Зокрема, порівняння викладів Д. Бантиша-Каменського та М. Маркевича про приїзд московського посольства до Переяслава та про перебіг подальших подій дозволяє стверджувати, що останній є перероблением варіантом першого[39]. Зауважимо, що на запозичення М. Маркевича з "Історії Русів" та студії Д. Бантиша-Каменського вказує низка дослідників[40].

Зрештою, праця виявляє й самобутні риси Маркевича-історика. Перш за все очевидно, що автор "Истории Малороссии" надає великої уваги договірним статтям. Він не тільки перераховує їх у своїй праці[41] , а й коментує деякі з них. Зокрема, після тексту восьмої статті про фінансові видатки (тисяча злотих) та млин, що призначалися на утримання генерального писаря, М. Маркевич подає стислий, але досить промовистий коментар: "Виговський себе не забув"[42]. Натомість стаття про "затвердження прав шляхетства польського єдиновірного, яке залишилося добровільно у Малоросії"[43], викликала емоційну реакцію автора та його розгорнуті зауваги в дусі "Історії Русів" щодо руйнівної ролі шляхти, яка постійно підбурювала "малоросіян до повстань на спільну вітчизну"[44]. Ці своєрідні коментарі досить добре ілюструють ідеалістично-романтичні вподобання Маркевича-дослідника, якого вабила стихія та дух старої України-Гетьманщини. Насамкінець відзначимо, що М. Маркевич надавав великого значення зрівнянню чинів та шляхетства малоросійського з московськими чинами, яке він розглядав як доказ рівноправного з'єднання народів[45].

З-поміж численних оцінок п'ятитомної студії М. Маркевича, репрезентованих в українській історіографії XIX–XX ст., найадекватнішою видається думка Івана Крип'якевича. "Взагалі "История Малороссии" Миколи Маркевича має характер компілятивний: ідеологія взята з "Історії Русів", матеріал і уклад у значній мірі з "Історії Малої Росії" Бантиша-Каменського,

---

[39] *Маркевич Н.* История Малороссии. – Т. 1. – С. 334–336; *Бантыш-Каменский Д.* История Малой России. – 2-е изд. – Ч. 1. – С. 349–352.

[40] *Максимович М. А.* Письма о Богдане Хмельницком: Письмо второе // *Максимович М. А.* Собр. соч. – К., 1876. – Т. 1: Отдел исторический. – С. 398; *Грушевский А. С.* Н. А. Маркевич (Из прошлого украинской литературы и историографии). – С. 119; *Марченко М. І.* Українська історіографія (з давніх часів до середини XIX ст.). – К., 1959. – С. 152; *Косачевская Е. М.* Н. А. Маркевич, 1804–1860. – С. 111–112, 135, 147–148; *Нерод В. О.* Україна в працях істориків Я. М. Марковича і М. А. Маркевича // Історична спадщина у світлі сучасних досліджень: Величко, Маркович, Маркевич, Костомаров, Яворський / За ред. В. А. Смолія, Ю. А. Пінчука. – К., 1995. – С. 86, 93 (прим. 107); *Кравченко В. В.* Нариси з української історіографії... – С. 310–311; та ін.

[41] *Маркевич Н.* История Малороссии. – Т. 1. – С. 340–342.

[42] Там само. – С. 341.

[43] Там само. – С. 342.

[44] Там само. – С. 343–344.

[45] Там само. – С. 344.

але не дорівнює ні одному, ні другому, ані Полетиці сміливістю і консеквентністю концепції, ані Б[антишеві-]Каменському солідністю матеріалу, – пише І. Крип'якевич. – Також у подробицях не стрічаємо у Маркевича інтересних помічень, – ані з політичного боку, ні з соціального, ні з культурного. Одним словом – це твір другорядний"[46]. Ця оцінка повною мірою стосується й висвітлення переяславських подій, де дивним чином поєднані патріотичні настрої з компілятивним, по суті, способом викладу історичного матеріалу.

Сучасні дослідники спадщини М. Маркевича відзначають еволюцію його поглядів та дослідницьких підходів стосовно романтизму після видання п'ятитомної "Истории Малороссии", що особливо помітно в недрукованих та маловідомих працях цього історика[47]. Та переяславська тема у цих студіях так і не мала свого продовження.

Переяславська рада тою чи іншою мірою висвітлювалася і в інших працях українських істориків XIX ст., присвячених гетьманові Богдану Хмельницькому та його добі. Серед них слід згадати розвідки Михайла Максимовича кінця 50 – початку 60-х років XIX ст. Історик, хоча й не залишив спеціальних статей з цієї проблематики, але епізодично порушував її у численних критично-аналітичних розвідках про Богдана Хмельницького, які вирізняються живим та образним викладом, полемічною спрямованістю і довершеним аналізом історичних пам'яток та документів. Написані вони, переважно, як відповідь або як авторська реакція на праці М. Грабовського, М. Костомарова, П. Куліша та інших сучасних йому істориків. Насамперед варто підкреслити, що М. Максимович вирізняв два погляди на постать гетьмана – московський та київський (хоча й передбачав їхнє злиття). "Я гадаю, – зазначав він у першому листі про Б. Хмельницького, адресо-

---

[46] *Крип'якевич І.* Українська історіографія XVI–XVIII в. – Львів, 1923. – С. 7 (32). Праця І. Крип'якевича має заплутану нумерацію сторінок: суцільну від с. 1 до с. 25, але від розділу "IV. Дм. Бантиш-Каменський і Микола Маркевич" проставлено паґінацію від 1 до 16, а далі замість с. 17 вказана с. 42. Така нумерація продовжується до останньої сторінки включно. Тут і далі при посиланнях на цю студію подаємо подвійну нумерацію: наявну і послідовну (у дужках), яка мала б бути у разі загальноприйнятої. Див. докладний огляд цієї студії І. Крип'якевича: *Ковальський М. П.* Іван Крип'якевич про українську історіографію з давніх часів до останньої третини XIX ст. (Спостереження над першим лекційним університетським курсом з української історіографії) // На службі Кліо: Зб. наук. пр. на пошану Любомира Романа Винара з нагоди 50-ліття його наукової діяльності / Гол. ред. М. Брайчевський, І. Гирич, О. Домбровський. – К.; Нью-Йорк; Торонто; Париж; Львів, 2000. – С. 303–336; *його ж.* Лекційний курс Івана Крип'якевича з української історіографії (Спроба попереднього аналізу) // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність / Відп. ред. Я. Ісаєвич; упоряд. Ф. Стеблій. – Львів, 2001. – Вип. 8: Іван Крип'якевич у родинній традиції, науці, суспільстві. – С. 842–862.

[47] *Ульяновський В. І.* Незавершені та маловідомі праці М. А. Маркевича // Рукописна та книжкова спадщина України. – К., 1994. – Вип. 2: Археографічні дослідження унікальних архівних та бібліотечних фондів. – С. 42–62.

ваному своєму приятелю, професорові Московського університету Михайлу Погодіну, – що мій київський погляд на Богдана зійдеться з твоїм московським в єдиний руський погляд, як Московська та Київська Русь – два боки одного руського світу, надовго роз'єднані й навіть протиставлені одна одній, зійшлися воєдино – зусиллями Богдана"[48]. В іншій розвідці історик розглядає акт 8 січня 1654 р. (ст. ст.) як "достопам'ятне приєднання всієї Малоросії до Руської держави"[49], але при цьому не деталізує свою оцінку. Втім, з контексту його праць видно, що дата 8 січня 1654 р. для автора є завершальним етапом визвольної боротьби супроти релігійного гноблення, до якої український народ прагнув після Люблінської та Берестейської уній[50]. Зрештою, погляди М. Максимовича на Переяслав відповідали інтелектуальним уявленням того часу, хоч сама проблематика дослідження українсько-московського договору залишалася на марґінесі його наукових студій.

Практично одночасно з розвідками М. Максимовича з'явилася велика монографія М. Костомарова "Богдан Хмельницкий и возвращение Южной Руси к России". Перший, журнальний варіант цієї праці був оприлюднений на сторінках часопису "Отечественные записки"[51]. Принагідно відзначимо, що за життя М. Костомарова ця монографія, крім журнального варіанту, публікувалася ще тричі (1859, 1870 та 1884), але так і не була суттєво перероблена порівняно з початковим варіантом. Вона, як і інші праці його сучасників, також зазнала цензурного втручання та спотворення авторського тексту, про що згадує й сам М. Костомаров[52].

За способом викладу монографія М. Костомарова не була класичною науковою працею, хоча й спиралася на досить ґрунтовне коло джерел. Натомість була романізованою розповіддю про історичну минувшину. "Така форма твору, – зауважує тогочасний критик Костомарова, – дала можливість авторові надати історії привабливості роману, і через це довести до маси читачів багатство відомостей про таку цікаву й важливу епоху в руському житті, як дев'ятирічне гетьманство Богданове. А з іншого боку, ця форма дала можливість авторові врахувати у своїй оповіді безліч таких подробиць, які яскраво та жваво окреслюють характер і життя народу малоросійського та польського у взаємній, фатальній для них боротьбі, від якої, вірогідно,

---

[48] *Максимович М. А.* Письма о Богдане Хмельницком: Письмо первое // *Максимович М. А.* Собр. соч. – Т. 1. – С. 397.

[49] *Його ж.* Воспоминание о Богдане Хмельницком // Там само. – С. 476.

[50] *Марченко М. І.* Українська історіографія... – С. 222.

[51] *Костомаров Н.* Богдан Хмельницкий и возвращение Южной Руси к России // Отечественные записки. – 1857. – Т. 110. – Кн. 1. – С. 200–290; Кн. 2. – С. 515–575; Т. 111. – Кн. 3. – С. 207–264; Кн. 4. – С. 529–574; Т. 112. – Кн. 5. – С. 323–376; Кн. 6. – С. 377–424; Т. 113. – Кн. 7. – С. 1–50; Кн. 8. – С. 315–358.

[52] *Його ж.* Автобиография // *Його ж.* Автобиография. Бунт Стеньки Разина / Вступ. ст. и ком. Ю. А. Пинчука. – К., 1992. – С. 161.

утрималася б будь-яка систематична історія, навіть і найбільш художня"[53]. Відтак, на думку М. Максимовича, від означеної "форми" викладу постраждала фактографічна достовірність праці[54]. Техніка викладу, обрана М. Костомаровим, не була випадковою. Вона логічно випливає з його науково-історичних поглядів, яких він тримався наприкінці 50-х років XIX ст. Мабуть, найкраще уявлення про кредо молодого М. Костомарова дає невеличка цитата з його рецензії 1857 р. Вона була опублікована в тих самих "Отечественных записках", де друкувався "Богдан Хмельницький": "Українське козацтво чекає *художньої історії*, – пише Костомаров. – Період гетьманщини – наш *героїчний вік* (курсив наш. – *О. Я.*), період лицарства, доблесті, поезії"[55]. Нарешті, слід вказати на джерельні пріоритети М. Костомарова як дослідника. До речі, вони окреслені самим істориком, який у списку джерел виділив двома зірочками ті, що видавалися йому найдостовірнішими[56]. До них були віднесені переважно літописи та польські джерела. Що ж до інших джерел, зокрема історико-правничих, то Костомаров, як відзначає низка дослідників, ставився до них скептично-негативно, або, принаймні, упереджено[57]. Отже, романізована оповідь як спосіб викладу матеріалу, домінування літописів як фактографічної основи та героїко-художній романтизм складають вихідні пункти його монографії "Богдан Хмельницкий". Вочевидь, означені особливості творчої манери молодого М. Костомарова значно ускладнюють формалізацію цієї студії. Притому в тексті майже повністю відсутні оціночні коментарі, пояснення, тлумачення тощо.

У первісному варіанті цієї монографії українсько-московському договору присвячена невелика одинадцята глава другої частини[58]. Слід відзначити, що частина цієї глави відведена опису Земського собору від 1 жовтня 1653 р. у Москві, який розглядається як необхідна предтеча Переяславської ради. Під оглядом фактографії перебіг подій навколо Переяслава у М. Костомарова не дуже відрізняється від аналогічних викладів у Д. Бантиша-Каменського та М. Маркевича. Водночас він насичений численними подробицями щодо побуту, звичаїв та старожитних традицій України-Гетьманщини, котрі створюють тло, на якому, власне, й розгортаються події Хмельниччини.

---

[53] *Максимович М. А.* Письма о Богдане Хмельницком: Письмо второе // *Максимович М. А.* Собр. соч. – Т. 1. – С. 399.

[54] Там само. – С. 400.

[55] *Костомаров Н.* [Рец. на:] Южнорусские летописи, открытые и изданные Н. Белозерским. Т. 1. К., 1856 // Отечественные записки. – 1857. – Т. 110. – Кн. 2. – С. 114.

[56] *Його ж.* Богдан Хмельницкий и возвращение Южной Руси к России // Отечественные записки. – Т. 110. – Кн. 1. – С. 200–203.

[57] *Крип'якевич І.* Археографічні праці Миколи Костомарова // Записки Наукового Товариства ім. Шевченка (далі – ЗНТШ). – Львів, 1918. – Т. 126/127. – С. 126–127.

[58] *Костомаров Н.* Богдан Хмельницкий и возвращение Южной Руси к России // Отечественные записки. – Т. 113. – Кн. 7. – С. 30–38.

Крім того, вказана глава, як і вся монографія, містить численні монологи та діалоги конкретних історичних осіб, які в кращому разі є авторською реконструкцією на основі тих чи інших джерел, а інколи взагалі породжені творчою уявою історика. У такому сенсі висвітлюється як перебування московського посольства в Україні, так і сам акт 8 січня 1654 р. Деякі приховані коментарі М. Костомарова, котрі почасти ілюструють його ставлення до Переяславської злуки, опосередковано вгадуються у рецепції народних низів на цю подію, які, ймовірно, близькі до авторської думки. Зокрема, після переказу умов приєднання України до Московщини, які, за твердженням М. Костомарова, були зачитані на Переяславській раді, вчений подає коментар одним рядком: "Народ був задоволений такими привабливими умовами"[59]. Варто підкреслити, що самому переказові умов дослідник відводить один-єдиний абзац. М. Костомаров, як і його попередники, згадує епізод про вимогу гетьмана до московських послів, присягнути від царського імені[60]. Однак він не погоджується з думкою Д. Бантиша-Каменського, що присягу склали тільки українці. Спираючись на повідомлення С. Величка, М. Костомаров обстоює тезу, що присягнули й царські посланці[61]. Втім, відомості Величка про формальну клятву Бутурліна від імені московського царя піддавали сумніву як тогочасні, так і сучасні дослідники[62]. Дещо інакше, ніж Д. Бантиш-Каменський, М. Костомаров висвітлює й позицію місцевого духівництва. Зокрема, він вказує не лише на негативне ставлення митрополита Сильвестра Косова до з'єднання з Москвою, але й наголошує на тому, що київське духовенство ще протягом кількох десятків років залишалося під зверхністю константинопольської патріархії[63].

У другому виданні "Богдана Хмельницкого" (1859) висвітлення подій, пов'язаних з Переяславом, практично не зазнало змін порівняно з первісним журнальним варіантом[64]. Зокрема, у цьому виданні текст відповідної глави був розширений за рахунок нових документальних матеріалів: "Статей, постановленных в Москве с посланцами гетмана Хмельницкого", "Прошения гетмана Богдана Хмельницкого к царю Алексею Михайловичу с приложением договорных пунктов" та жалуваної грамоти царя Олексія Михайловича[65]. Не знаходимо істотної переробки монографії також у третьому

---

[59] Там само. – С. 34.

[60] Там само. – С. 35–36.

[61] Там само. – С. 36.

[62] *Герасименко Н. О.* Історичні події 1648–1657 рр. в Україні у висвітленні С. В. Величка // Історична спадщина у світлі сучасних досліджень: Величко, Маркович, Маркевич, Костомаров, Яворський. – С. 43–44.

[63] *Костомаров Н.* Богдан Хмельницкий и возвращение Южной Руси к России // Отечественные записки. – Т. 113. – Кн. 7. – С. 38.

[64] *Його ж.* Богдан Хмельницкий. – 2-е изд. доп. – СПб., 1859. – Т. 2. – С. 395–413.

[65] Там само. – С. 413–430.

(1870)[66] та в четвертому (1884)[67] виданнях. Щодо змін, то слід відзначити невеликі розширення деяких текстових фрагментів глави (у четвертому виданні – 20 за порядковою нумерацією), зокрема про ставлення київського духовенства до з'єднання з Москвою. Таку позицію духівництва М. Костомаров пояснює не тільки "високим ступенем покори владі", як це було в першому виданні[68], а й тим, що його представники "дивилися на московських руських, як на народ брутальний, і навіть щодо тотожності своєї віри з московською у них виникало непорозуміння та сумніви, їм навіть спадало на думку, що звелять перехрещуватися"[69]. Крім того, погляди пізнього М. Костомарова, безперечно, вирізняються більшою поміркованістю та розважливістю. Зокрема, в четвертому виданні історик уникає категоричного обстоювання тези про присягу московських послів, що ґрунтується на повідомленні в літописі С. Величка, а подає це як інформацію, достовірність якої достеменно не встановлена[70]. Крім того, Костомаров уважніше, ніж раніше, ставиться й до студій інших істориків, зокрема в підрядковій примітці наводить думку П. Буцинського, що під час підготовки дипломатичної місії договірні статті декілька разів змінювалися і в остаточній редакції їх було чотирнадцять[71].

Причини такої еволюції, вірогідно, слід убачати в тому значному досвіді, який М. Костомаров здобув, працюючи в Археографічній комісії (з 15 січня 1860 р. і до кінця життя)[72] та редагуючи "Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России" (СПб., 1861–1884. – Т. I–IX, XI–XIII).

Певний вплив на М. Костомарова справила й досить гостра та напружена дискусія з російським істориком, учнем Сергія Соловйова – Геннадієм Карповим. Останній звернув увагу на низку фактичних помилок та прогалин у студії М. Костомарова. Та найбільше вістря критики Г. Карпова було скероване на джерельні пріоритети М. Костомарова, зокрема на ігнорування ним ряду справ Малоросійського приказу з архіву Міністерства іноземних справ, які безпосередньо стосувалися "переговорів про підданство Малоросії Росій-

---

[66] *Костомаров Н.* Исторические монографии и исследования. – СПб., 1870. – Т. 11: Богдан Хмельницкий. Историческая монография. – 3-е изд. исправл. и доп. – Т. 3. – С. 124–156.

[67] *Його ж.* Исторические монографии и исследования. – СПб., 1884. – Т. 11: Богдан Хмельницкий. Историческая монография. – 4-е изд. исправл. и доп. – Т. 3. – С. 123–151.

[68] *Його ж.* Богдан Хмельницкий и возвращение Южной Руси к России // Отечественные записки. – Т. 113. – Кн. 7. – С. 38.

[69] *Його ж.* Исторические монографии и исследования. – Т. 11: Богдан Хмельницкий. Историческая монография. – 4-е изд. исправл. и доп. – Т. 3. – С. 135.

[70] Там само. – С. 132.

[71] Там само. – С. 151. Див. докладніше: *Буцинский П. Н.* О Богдане Хмельницком. – Харьков, 1882. – С. 152–164.

[72] Летопись занятий Археографической комиссии [за 1860–1861 гг.] / Ред. А. Н. Пыпин. – СПб., 1862. – Вып. 1. – С. 2.

ському царю"[73]. Відтак Г. Карпов стверджував, що у М. Костомарова "поява бояр на Переяславській раді, тамтешня присяга та взагалі всі ці події подані так, немовби вони впали з неба"[74]. Не випадково Г. Карпов закидав М. Костомарову, що його висвітлення Переяславського акту споріднене з ідеологією "Історії Русів". У іншій праці, присвяченій критиці "Богдана Хмельницького" та виданню "Актов ЮЗР" за редакцією М. Костомарова, російський вчений підкреслює, що немає жодних достовірних відомостей про читання "умов підданства" та "складання присяги бояр за царя"[75]. Натомість повідомлення С. Величка історик вважає тенденційними та сумнівними: Г. Карпов, як і С. Соловйов, здебільшого довіряв документальним – історико-правничим джерелам[76].

М. Костомаров у полемічних відповідях Г. Карпову продовжував дотримуватися своєї точки зору, хоч і був змушений визнати можливість висновку щодо перебільшення факту складання присяги[77]. Зрештою, він запропонував досить суперечливе пояснення на підтримку своєї тези: "Розглядаючи з цього боку звістку Величка, – писав М. Костомаров, – ми знайдемо в ній дві ознаки: перша – обіцянка, друга – клятвеність обіцянки. Перша ознака підтверджується тим, що козацькі чиновники, які їздили пізніше до Москви, посилались на обіцянку: тому я визнаю, що ця перша ознака достовірна; щодо іншої, то я піддаю її сумніву, припускаю, що вона могла бути перебільшеною обіцянкою, котра склалася у головах малоросів, які всіляко дорожили своїми правами; але я не маю підстав цілковито спростовувати і її правдивість: якщо це і не була формальна присяга, то могло мати місце божіння, якого руська людина не завжди остерігається, тим більше, що

---

[73] *Карпов Г. Ф.* Критический обзор разработки главных русских источников до истории Малороссии относящихся, за время: 8-е генваря 1654 – 30-е мая 1672 года. – М., 1870. – С. 138.

[74] Там само. – С. 140.

[75] *Карпов Г. Ф.* г. Костомаров как историк Малороссии. – М., 1871. – С. 16–17, 23–24.

[76] *Маслак В. І.* Національно-визвольна війна українського народу середини XVII століття в історичних концепціях С. Соловйова // Історіографічні дослідження в Україні: Зб. наук. пр. на пошану вченого-історика, д. іст. н., професора Р. Г. Симоненка / Відп. ред. Ю. А. Пінчук. – К., 2002. – Вип. 11. – С. 21.

[77] *Костомаров Н. И.* Ответ г. Карпову [на] "Критический обзор разработки главных русских источников до истории Малороссии относящихся, за время: 8-е генваря 1654 – 30-е мая 1762. Сочинение Г. Карпова". – М., 1870 // *Костомаров Н. И.* Исторические монографии и исследования: В 17 т. – М., 1996. – [Т. 16:] Русские инородцы. – С. 516–518; *його ж.* Заметка по поводу изданной в Москве книги: «"г. Костомаров как историк Малороссии", Соч. Геннадия Карпова» // Там само. – [Т. 16:] Русские инородцы. – С. 340–343. Див. докладніше про перебіг дискусії Г. Карпова з М. Костомаровим: *Пічета В.* Прилучення України до Москви в московській історичній літературі. – К., 1917. – С. 9–10; *Петренко О. В.* Карпов -contra- Костомаров: Із історії однієї наукової дискусії // Історія України. – 1999. – № 19. – С. 3–4; *Петренко С.* Археографічна спадщина Миколи Костомарова. – К.; Полтава, 2000. – С. 106–124.

висловити її могли в той час від чистого серця без сторонніх думок"[78]. Так чи інакше полеміка з Г. Карповим не минула безслідно для М. Костомарова, який у четвертому виданні "Богдана Хмельницкого" став обережнішим у тлумаченні окремих подій. Однак кардинально переробити свою студію дослідник так і не встиг. "Костомарів писав свою монографію як початкуючий історик, – слушно відзначав І. Крип'якевич, – без відповідного досвіду, без основних жерел легше було йому подати саму компіляцію подій, як вдуматися в них і давати загальнішу синтезу, пізніше, при дальших виданнях вже мабуть не почував у собі енергії перероблювати цей великий твір"[79]. Очевидно, давалися взнаки висока завантаженість роботою та хвороби, які з віком дедалі більше дошкуляли М. Костомарову. Зокрема, на початку 70-х років XIX ст. у нього загострилася хвороба очей; він почав сліпнути, що істотно позначилося на його творчій діяльності.

М. Костомаров принагідно висвітлював Переяславську злуку і в публіцистичних та науково-історичних розвідках, в яких його підходи і оцінки інколи виглядають точнішими та рельєфнішими, ніж у занадто розтягнутому й описовому "Богдане Хмельницком". До таких студій належить і невелика стаття історика "Князь Владимир Мономах и казак Богдан Хмельницкий", яка була вперше видрукувана в "Русском инвалиде" у 1863 р. Для М. Костомарова ці дві історичні постаті є характерними репрезентантами народних устремлінь – "великі вожді народної долі", які хоча й не досягли бажаних результатів у державотворчій діяльності, але назавжди залишилися в історії[80]. "З'єднуючи з великоруським народом козацьку Україну, частину землі південно-руської, та приймаючи протекцію московського государя, – пише Костомаров, – він (Богдан Хмельницький. – *О. Я.*), з одного боку, не хотів обмежитися цим і залишити розпочату справу відновлення незалежності та цілісності всього південно-руського краю під тією ж протекцією, а з іншого – підпорядкувати свою національність іншій та позбавити свій народ самобутності та права розпоряджатися собою"[81]. Наведена сентенція показує, що в авторській рецепції Переяславський договір не був самоціллю Б. Хмельницького, а виступав тільки як частина його великих політичних задумів, скерованих на відновлення державної незалежності та єдності південно-руських земель. Причому причини об'єднання з Московщиною М. Костомаров убачає не в політичній сфері. "Зв'язок України з Москвою

---

[78] *Костомаров Н. И.* Ответ г. Карпову... – С. 519.

[79] *Крип'якевич І.* Українська історіографія XVI–XVIII в. – С. (48) 48. Див. про нумерацію сторінок цієї праці прим. 46.

[80] *Костомаров Н.* Князь Владимир Мономах и казак Богдан Хмельницкий // Науково-публіцистичні і полемічні писання Костомарова / За ред. акад. М. Грушевського. – [К.,] 1928. – С. 149.

[81] Там само. – С. 153.

був не зовнішній, не державний, а внутрішній, народний", – підкреслює вчений. Водночас він наголошує на тому, що після Переяслава конфлікт Б. Хмельницького з Московською державою зайшов надто далеко. "Можливо, якщо б прикрості та несправедливості, завдані його народові, не звели його передчасно в могилу, – зазначає М. Костомаров, – справа дійшла б до того, що Богдан повів би свої козацькі війська на Москву..."[82] Але історія Малоросії після Б. Хмельницького, на думку автора, довела, що, незважаючи на ці численні прикрості, народ не бажав собі долі поза "єдністю з Московщиною"[83]. Відтак, оцінка Переяславського акту в М. Костомарова має амбівалентний характер. "З усіх історичних документів має для нас важливість тільки один – переяславський договір, найвизначніша справа Богдана Хмельницького, – підкреслює дослідник. – Але цей договір не гарантував майбутнього України; в ньому забезпечено тільки тимчасові умови країни, а не народні права для наступних поколінь. Жодна його стаття не була б придатною нині; цього замало: Малоросія взагалі б не залишилася задоволеною, якби відновити силу цього договору. Тим часом у ньому є щось вельми важливе для нашого часу: його дух, а не літера. Літера стосується літери – державного зовнішнього життя народного, а вона – то і є духом для зовнішніх явищ у державі. Цей дух переяславського договору красномовно свідчить, що південно-руський народ усвідомив свою цілісність як народ і добровільно висловив бажання об'єднатися з великоруським народом; те ж саме повторив би народ і після двохсот років після переяславського договору і він повторював це при відповідній нагоді; те ж саме південно-руський народ скаже і в наш час"[84]. Така оцінка переяславської злуки, вірогідно, випливала з федералістської орієнтації М. Костомарова, якої він тримався ще з кирило-мефодіївських часів.

М. Костомаров епізодично згадував українсько-московську угоду і в інших розвідках. В одній з них він відзначає важливість політичного значення українсько-московського договору для Росії у зв'язку з необхідністю збереження в XIX ст. історичної пам'ятки – церкви Успіння Пресвятої Богородиці в Переяславі, де відбулася присяга на вірність російському цареві[85]. Цю ідею історик висловлює принагідно, не конкретизуючи своєї думки. Водночас М. Костомарова як ученого навіть на схилі життя цікавили різноманітні деталі, пов'язані з історичним колоритом, атмосферою Переяслава 8 січня 1654 р. Так, відвідавши це місто у серпні 1884 р., М. Костомаров, за влас-

---

[82] Там само.

[83] Там само. – С. 154.

[84] Там само.

[85] *Костомаров Н.* Исторический памятник в Переяславле. 1654 г. // Русская старина. – 1883. – Т. 38. – № 6. – С. 687–688.

ним визнанням, "намагався відгадати, де саме відбулася та сама знаменита рада", – з західного чи з південного боку Успенської церкви[86].

Таким чином, студії Д. Бантиша-Каменського, О. Мартоса, М. Маркевича, М. Максимовича, М. Костомарова та інших істориків 20 – 60-х років XIX ст. спричинилися до виникнення в українській історичній думці академічної доби первісного, дуже спрощеного образу Переяслава як акту рівноправної злуки двох православних народів. Попри, здавалося б, досить різні методологічні канони історіописання (пізньопросвітницький раціоналізм Д. Бантиша-Каменського, західноєвропейська просвітницька орієнтація О. Мартоса у поєднанні з автономістськими тенденціями кінця XVIII – початку XIX ст., ностальгійний романтизм М. Маркевича, художньо-науковий стиль М. Костомарова з елементами героїко-легендарної інтерпретації), цей образ створювався здебільшого методом компіляції матеріалу з лінеарним відтворенням подій у техніці наративної розповіді. Події Переяславської злуки розглядалися не в спеціальних студіях, а в межах систематичних історій Малоросії, у монографічних дослідженнях та принагідно у науково-історичних і публіцистичних статтях. Низка праць зазнала певних цензурних обмежень і втручань, про які згадувалося вище. Проблемне поле означених студій залишалося надзвичайно вузьким і обмежувалося невеликим колом питань (опозиція щодо з'єднання з Москвою з боку деяких представників церковної ієрархії та козацької старшини, проблема читання договірних статей, церковно-ритуальний бік укладання угоди та ін.), переважно пов'язаних з обстоюванням тези про збереження козацьких прав і вольностей після прийняття московського підданства. Проблема політичної альтернативності практично не порушувалася або в кращому разі тлумачилася в межах формального вибору 8 січня 1654 р. Відносно невелика увага приділялася й дипломатичній передісторії Переяславського акту, намірам і цілям сторін, що укладали цей договір, тощо[87].

* * *

Такий образ Переяслава побутував в українській історіографії до 70 – середини 80-х років XIX ст., коли з'явилися перші прояви нових тенденцій. Деякі з них знаходимо вже у статті М. Костомарова 1878 р.[88] У цій розвідці дослідник, спираючись на публікацію кількох документів, стверджував, що

---

[86] *Його ж.* Поездка в Переяслав // Исторический вестник. – 1885. – Т. 22. – № 12. – С. 498–499.

[87] *Василенко В. О.* Переяславська угода 1654 р. в українській та російській історіографії середини XIX – початку XX ст.: Дис. канд. іст. наук: 07.00.06. – Дніпропетровськ, 1995. – С. 142 (машинопис).

[88] *Костомаров Н.* Богдан Хмельницкий – данник Оттоманской Порты // Вестник Европы. – 1878. – Т. 6. – Кн. 12. – С. 806–817.

Богдан Хмельницький після січня 1654 р. мав дипломатичні відносини з турецьким султаном, які автор розглядав як доказ зради гетьманом Москви. "Знаменитий козацький вождь, – відзначає історик, – якого ми вважали щирим слугою московського престолу та одним з найславетніших рушіїв справи об'єднання руської держави, був насправді данником Оттоманської Порти і продовжував вважати себе таким і після переяславської угоди, коли, здавалося, нам ніщо не дозволяє сумніватися в його відданості Росії"[89].

Більше того, М. Костомаров стверджує, що Б. Хмельницький фактично започаткував турецький вектор української політики: "Його наступники – Брюховецькі, Дорошенки, Орлики та інші, з другорядним значенням [в історії], маючи за мету ідею самобутності України під верховною владою Оттоманської Порти, не діяли супроти політики Богдана Хмельницького, навпаки, вони вважали, що лише рухаються по вказаній ним кривій дорозі, а Юрій Хмельницький, якому султан пожалував титул князя Малоросійської України, був "не сином, негідним славного батька", а вповні був його гідним, як і Богдан залишив для Малоросії гідного собі сина"[90].

Г. Карпов, уже після смерті свого давнього опонента, стверджував, що гетьман здійснював дипломатичні контакти з турками й татарами в інтересах Москви. Натомість зносини Б. Хмельницького зі шведським королем Карлом X, на думку російського дослідника, дають умотивованіший матеріал стосовно ймовірної "зради" гетьмана[91].

Утім, публікація М. Костомарова істотно не змінила його підходу до оцінки історичної ролі Б. Хмельницького, але для тогочасної української історіографії вона була важливим симптомом, передвісником нових тенденцій у висвітленні Переяславської злуки. Останні повною мірою заявили про себе у 80 – 90-ті роки XIX ст., коли стало помітним зростання науково-історичних зацікавлень з обсягу цієї проблематики[92]. Про те, що означені симптоми не були поодинокими, свідчить думка, висловлена молодим Орестом Левицьким у студії 1875 р. Він вважав, що в "політичному відно-

---

[89] Там само. – С. 807.

[90] Там само. – С. 817.

[91] *Карпов Г.* В защиту Богдана Хмельницкого. Историко-критическое объяснение по поводу сочинения П. А. Кулиша "Отпадение Малороссии от Польши" // Чтения в императорском Обществе истории и древностей российских при Московском университете. – М., 1889. – Кн. 1. – С. 76. Зазначені ретроспективні зауваги Г. Карпова неодноразово висвітлювалися та коментувалися у науково-історичній літературі. Див., приміром: *Грушевський М.* Історія України-Руси. – К., 1996. – Т. IX. – Ч. 1: Роки 1650–1654. – С. 781–784; *Basarab J.* Pereiaslav 1654: A Historiographical Study / An Introduction by I. L. Rudnytsky. – Edmonton, 1982. – P. 105–106; та ін.

[92] *Василенко В. О.* Переяславська угода 1654 р. в українській та російській історіографії середини XIX – початку XX ст.: Автореф. дис. ... к. іст. н.: 07.00.06 / Дніпроп. держ. ун-т. – Дніпропетровськ, 1995. – С. 15–16.

шенні становище краю не було вповні зміцнене, оскільки Переяславський договір 8-го січня 1654 р. не був в очах усіх актом, який остаточно вирішив політичну долю Малоросії..."[93]

Пізніше в історико-біографічному нарисі про Богдана Хмельницького Левицький відзначить наявність значної опозиції Переяславському акту. "Козацька старшина й православна шляхта, що пристала до неї під час повстання, лише зі скрипом у серці пішли під "московську протекцію", – пише вчений, – у їхніх головах формувався план про незалежну державу на підставі Малоросії"[94]. Відтак, підважувалася або принаймні ставилася під сумнів інтелектуальна легітимність цього акту, яка до того часу неподільно панувала в українській історичній думці 20 – 60-х років XIX ст.

З другої половини XIX ст. переяславська тема в українській історіографії не тільки розробляється інтенсивніше, а й зазнає впливів польської та російської науки. Серед визначних українських дослідників, у творчості яких спостерігаємо помітні впливи передовсім польської історичної науки, варто згадати колишнього кирило-мефодіївця, приятеля, а пізніше опонента Миколи Костомарова, Пантелеймона Куліша. Його історичні погляди зазнали досить своєрідної метаморфози від романтичної апології козаччини до заперечення її конструктивної ролі в українській історії. Вважають, що до цього призвели польські впливи (М. Грабовський, К. Свідзинський та ін.) та варшавський період життя і діяльності Куліша (1864–1867)[95]. Утім, сучасні дослідники творчості П. Куліша пояснюють таку метаморфозу в його поглядах саме романтичним типом мислення з притаманною йому естетикою, символізмом та експериментами щодо багатоплощинного, полівимірного відтворення національної історії[96].

Так чи інакше польські впливи вельми помітні вже у двотомнику П. Куліша "Записки о Южной Руси". У цьому виданні, окрім численних

---

[93] *Левицкий О.* Очерк внутренней истории Малороссии во второй половине XVII века. – К., 1875. – Вып. 1. – С. 12.

[94] *[Левицкий О. И.]* Богдан Хмельницкий, 1647–1657 // *Антонович В. Б., Бец В. А.* Исторические деятели Юго-Западной России в биографиях и портретах. – К., 1885. – Вып. 1. – С. 30.

[95] *Дорошенко Д.* Огляд української історіографії. – С. 106–107; *Кордуба М.* Причинки до урядничої служби Куліша (Від губернського секретаря до надворного радника) // ЗНТШ. – Львів, 1930. – Т. 100: Ювілейний збірник на пошану акад. Кирила Студинського. – Ч. 2: Праці історичні. – С. 327–377.

[96] Див., приміром: *Нахлік Є.* Позитивізм у рецепції Пантелеймона Куліша // Філософська і соціологічна думка. – 1994. – № 11/12. – С. 121–143; *Колесников К. М.* Українська козаччина в історіософських поглядах П. Куліша // Запорозьке козацтво в пам'ятках історії та культури: Мат-ли міжнар. наук.-практ. конф. (2–4 жовтня 1997 р.). – Запоріжжя, 1997. – С. 170–175; *Ковальчук О.* Історіософські пошуки П. Куліша: особливості моделювання історії // Київська старовина. – 1999. – № 6. – С. 116–123; та ін.

етнографічних матеріалів, уміщена відома стаття М. Грабовського[97] з коментарями видавця, в яких П. Куліш розглядав польсько-українські змагання першої половини XVII ст. як боротьбу шляхетства з антишляхетством[98]. Таке тлумачення малоросійської історії викликало справедливі зауваги М. Максимовича, який відзначив, що "частина малоросійського шляхетства залишалася в тодішній гетьманщині... про нього ідеться у договірних статтях Хмельницького"[99]. Відтак антишляхетство українців у візії П. Куліша виступає як важливий показник соціально-політичної незрілості суспільства в переддень Хмельниччини, як доказ їхньої неспроможності до самостійного державного життя. Не випадково в епілозі до російського перекладу "Чорної ради" (1857) він виводить "причини політичної вбогості Малоросії" з природної вдачі українців[100]. У іншій популярній праці "Хмельниччина" П. Куліш убачає причину злуки Б. Хмельницького з Москвою у скрутному становищі гетьмана, яке склалося після тривалої війни з поляками. "Треба йому було вже хоч московською ласкою себе забезпечити", – зауважує автор[101]. Одночасно П. Куліш вказує на наявність певної опозиції до присяги на вірність Москві (кошовий отаман Сірко, вінницький полковник Богун, київський митрополит Косів, печерський архімандрит Йосиф Тризна та ін.)[102]. Такі оцінки українсько-московського договору, хоча й були дещо самобутніми, але в цілому залишалися в руслі тогочасної української історіографії. Втім, рефлексії П. Куліша кінця 50 – початку 60-х років XIX ст. як поміркованого критика малоросійської минувшини визначили загальну спрямованість еволюції його поглядів щодо Переяславського договору 1654 р., які вповні спостерігаємо в студіях цього автора періоду 70 – 80-х років. "История воссоединения Руси" поклала початок гострої дискусії між П. Кулішем і М. Костомаровим з приводу ролі та значення козацтва в національній історії[103].

---

[97] *Грабовский М. А.* О причинах взаимного ожесточения поляков и малороссиян в XVII веке. Замечания // Записки о Южной Руси / Изд. П. Кулиш. – СПб., 1857. – Т. 2. – С. 308–320. Див. полеміку з М. Грабовським та П. Кулішем: *Максимович М. А.* О причинах взаимного ожесточения поляков и малороссиян, бывшего в XVII веке (Письмо к М. А. Грабовскому) // *Максимович М. А.* Собр. соч. – Т. 1. – С. 248–276.

[98] *Кулиш П. А.* Замечания издателя // Записки о Южной Руси. – Т. 2. – С. 321–328.

[99] *Максимович М. А.* О причинах взаимного ожесточения... – С. 275.

[100] *Кулиш П. А.* Об отношении малороссийской словесности к общерусской (Эпилог к "Черной раде") // *Куліш П.* Твори: У 2 т. – К., 1989. – Т. 2: Чорна рада. Хроніка 1663 року. Оповідання. Драматичні твори. Статті та рецензії. – С. 476.

[101] *Його ж.* Хмельниччина. Історичне оповідання. – СПб., 1861. – С. 106.

[102] Там само. – С. 107.

[103] Див.: *Кулиш П. А.* Козаки по отношению к государству и обществу // Русский архив. – 1877. – № 3. – С. 352–368; № 6. – С. 113–135; *Костомаров Н.* О козаках. По поводу статьи Кулиша, напечатанной в 3-й и 6-й тетрадях Русского архива (изд. 1877 г.). Историко-критический очерк // Русская старина. – 1878. – Т. 21. – № 3. – С. 385–402; та ін.

Та найповніше погляди пізнього П. Куліша стосовно Переяславського договору репрезентовані в його відомій тритомній студії "Отпадение Малороссии от Польши (1340–1564)". Заключна, тридцята глава третього тому цієї праці присвячена подіям, що відбувалися впродовж 1653 – початку 1654 рр.[104] Як і раніше, з'єднання з Московщиною видавалося П. Кулішу вимушеним кроком Б. Хмельницького, до якого його спонукали військово-політичні обставини. Щоправда, критичні оцінки діяльності гетьмана стали ущипливішими та надзвичайно категоричними. На думку П. Куліша, московський вибір Б. Хмельницького зустрів жорсткий та енергійний спротив. "Представники сваволі, буйства та кочового побуту в Україні (козаки. – *О. Я.*) розуміли, що Москва повинна підпорядкувати їхнє безладне життя своїм суворим, близьким до жорстокості порядкам, – відзначав автор студії. – Тому московське підданство було однаково ненависне і такій покозаченій шляхті, як Хмельницький та Виговський, і таким давнім козакам, які були виховані в дусі особистої, шляхетської свободи"[105]. Причому боротьба гетьмана з опозицією в своєму оточенні тривала навіть під час приїзду московських послів. П. Куліш вважає, що не погодні умови (крихкий лід на Дніпрі), а гострі суперечки зі своїми "спільниками" не дозволили Б. Хмельницькому 31 грудня 1653 р. зустріти послів особисто та віддатися у "вічне холопство" Москві[106]. Більше того, автор стверджує, що й 8 січня 1654 р. гетьман проводив з "головною старшиною" таємну раду, на якій відбулися великі дебати з противниками московської протекції, і лише після закінчення цієї ради сам гетьман з'явився перед козаками у Переяславі. Акт схвалення "переяславським натовпом" злуки з Московщиною П. Куліш розглядає як "одностайність розбійників, що рятувалися від кари"[107]. Він також категорично заперечує, що на Переяславській раді читалися умови об'єднання. Зауважимо, що свого часу П. Куліш навпаки тримався думки про те, що умови таки зачитувалися[108]. У цьому пункті його погляди змінилися кардинально. "Малоруські літописи й козацькі історики вигадали, що начебто після цього "почали читати підготовлені умови, на яких Україна мала об'єднатися з Московщиною". Про достовірність цього факту заявив перед ученим світом Костомаров, навіть і в четвертому виданні своєї тритомної історичної монографії "Богдан Хмельницький", – пише П. Куліш. – Але ні у м о в, ні так званого Переяславського д о г о в о р у (розбивка П. Куліша. – *О. Я.*) з царськими уповноваженими так і не було, і за духом московського

---

[104] *Кулиш П. А.* Отпадение Малороссии от Польши (1340–1654). – М., 1889. – Т. 3. – С. 377–409 [= Чтения в императорском Обществе истории и древностей российских при Московском университете].

[105] Там само. – С. 390.

[106] Там само. – С. 402.

[107] Там само. – С. 403.

[108] *Куліш П.* Хмельниччина. – С. 107.

самодержавства й бути не могло"[109]. Автор зупиняється і на позиції церковних ієрархів, зокрема митрополита Сильвестра Косова, котрі виступили з опозицією щодо українсько-московської угоди[110]. Однак на загал українське православне духовенство, в авторській візії, виступає як чинник, що підштовхував Б. Хмельницького до з'єднання з Москвою. Таким чином, монографія "Отпадение Малороссии от Польши" знаменувала собою остаточне перетворення П. Куліша в нещадного критика української козаччини.

Така метаморфоза П. Куліша викликала певну реакцію з боку представників російської історіографії. Одразу після публікації студії П. Куліша з'явилися негативні оцінки та закиди Товариству історії та старожитностей російських, яке видало книжку в своїх "Чтениях" (М. Коялович та ін.)[111]. Та найбільше російських критиків непокоїли не стільки антикозацькі інвективи автора, зокрема щодо Б. Хмельницького, скільки полонофільські мотиви та настрої, які простежувалися, на їхню думку, в його монографії. Через це член Товариства, російський історик Г. Карпов був змушений виступити зі спеціальними поясненнями стосовно публікації згаданої праці П. Куліша[112].

Наразі слід підкреслити, що студії пізнього П. Куліша по-своєму підважували інтелектуальну легітимність Переяславських умов. При гаданій парадоксальності такого погляду він стає очевидним, коли пильно проаналізувати сутність критичних зауваг П. Куліша стосовно Б Хмельницького та козацької старшини. Адже антикозацька риторика автора логічно підводила до висновку, що йшлося про злуку "ватажка банди розбійників" з московським царем, освяченим не тільки тогочасним правом, а, згідно з тодішніми уявленнями, й самим Богом. Тож ідеї про сумнівність такої "угоди" мали, безперечно, побутувати в неупередженого читача творів П. Куліша. Не випадково й сам автор твердив, що, власне, ніякого українсько-московського договору не було. Відтак його праці, хоч і побічно, але все ж таки віддзеркалювали початки тенденції інтелектуальної делегітимації Переяславського акту в українській історіографії 80 – 90-х років XIX ст. Однак найвиразніше зазначена тенденція виявила себе з поширенням позитивістичної методології українських історичних досліджень, чільним репрезентантом якої став Володимир Антонович[113]. Саме з ним пов'язують формування традиції документалізму в національній історіографії[114].

---

[109] *Кулиш П. А.* Отпадение Малороссии от Польши... – С. 404.

[110] Там само. – С. 406.

[111] Див.: *Карпов Г.* Объяснение на сочинение П. А. Кулиша "Отпадение Малороссии от Польши" // Чтения в императорском Обществе истории и древностей российских при Московском университете. – М., 1888. – Кн. 4. – С. I–II; *Тодийчук О. В.* Украина XVI–XVIII вв. в трудах Общества истории и древностей российских. – К., 1989. – С. 110–111.

[112] *Карпов Г.* В защиту Богдана Хмельницкого... – С. 1–104.

[113] *Томашівський С.* Володимир Антонович, його діяльність на полі історичної науки: (З нагоди ювілею). – Львів, 1906. – С. 49.

[114] *Ульяновський В. І., Короткий В. А.* Володимир Антонович: образ на тлі епохи. – К., 1997. – С. 85.

В. Антонович не залишив великих синтетичних праць, присвячених Хмельниччині, але неодноразово порушував цю проблематику в своїх університетських викладах, рецензіях та статтях. Мабуть, однією з перших таких праць була рецензія В. Антоновича на працю П. Буцинського[115].

Монографія російського дослідника, професора Харківського університету П. Буцинського, як на ті часи, була прикметною студією, – зокрема, вона вирізнялася елементами діахронії у техніці викладу матеріалу. Водночас неординарні авторські підходи визначили самобутній характер цієї праці. П. Буцинський обстоював тезу про те, що Переяславський договір складався з 14 статей[116]. На його думку, напередодні Переяслава Б. Хмельницький "перебував у такому становищі, що йому не можна було тривалий час торгуватися з московськими послами: силою сторонніх обставин він вимушений був визнати ті умови, на які могла погодитися тільки протилежна сторона"[117]. Щодо самого договору, то Буцинський підкреслював, що на "Переяславській раді з боку московських бояр не було підписано будь-яких статей угоди; Василь Васильович Бутурлін тільки на словах заявив, що государ не тільки ствердить усі давні права та вольності козаків, але й пожалує гетьмана та все запорозьке військо новими особливими милостями"[118]. Втім, праця не була позбавлена й численних прогалин та огріхів у науково-довідковому апараті (точність і коректність посилань, достовірність ряду фактографічних відомостей та ін.). Саме супроти цього було скероване головне вістря критики у рецензії В. Антоновича, виклад якої був витриманий у спокійному, логічно зв'язаному та доступному тоні, притаманному цьому вченому. В. Антонович також закидав Буцинському ігнорування низки новітніх досліджень, зокрема студій М. Максимовича та Л. Кубалі[119]. Натомість спроба П. Буцинського критично проаналізувати списки Переяславських статей одержала схвальну оцінку рецензента. Останній вважав, що восьма глава, в якій було представлено цей огляд, є найкращою в творі Буцинського, але утримався від докладніших коментарів і оцінок[120]. Одночасно В. Антонович у своїй рецензії не звернув увагу на ряд сумнівних висновків П. Буцинського[121]. Проте твердження та

---

[115] *Антонович В.* [Рец. на:] Буцинский П. Н. О Богдане Хмельницком. – Харьков, 1882 // Киевская Старина. – 1883. – Т. 5. – № 2. – С. 417–428.

[116] *Буцинский П. Н.* О Богдане Хмельницком. – С. 145–146, 152–153. Подібної думки тримався й російський історик Г. Карпов. Див.: *Карпов Г. Ф.* Переговоры об условиях соединения Малороссии с Великою Россиею // Журнал Министерства народного просвещения. – 1871. – № 12. – С. 252–255.

[117] *Буцинский П. Н.* О Богдане Хмельницком. – С. 147.

[118] Там само. – С. 151. Докладніше погляди П. Буцинського висвітлено в праці: *Basarab J.* Pereiaslav 1654: A Historiographical Study. – P. 114–118.

[119] *Антонович В.* [Рец. на:] Буцинский П. Н. О Богдане Хмельницком. – С. 420.

[120] Там само. – С. 418.

[121] *Федорук Я.* Національна ідея Богдана Хмельницького в українській історіографії XIX – 30-х років XX століття // ЗНТШ. – Львів, 1994. – Т. 228. – С. 168.

узагальнення автора монографії про негативні риси Б. Хмельницького як історичної особистості й мотивацію його політичної діяльності він розглянув досить широко, хоча і не повністю поділяв наведені висновки П. Буцинського. В. Антонович оцінював постать гетьмана в контексті "суспільного устрою" свого часу, але в цілому співчутливо поставився до провідних ідей рецензованого твору. Таке співвіднесення особи Б. Хмельницького з соціальними засадами суспільства його часу, ймовірно, спиралося на ідеї еволюційної поступовості, органіцизму та генетичного зв'язку, які посідали чільне місце в працях В. Антоновича.

Студія П. Буцинського та рецензія В. Антоновича не лишилися непоміченими. Вони мали вплив, зокрема, на появу ґрунтовної розвідки російського історика Петра Шафранова. Він виступив з критикою висновку П. Буцинського, позитивно сприйнятого В. Антоновичем, згідно з яким справжній список статей Б. Хмельницького мав 14 пунктів[122]. Натомість П. Шафранов тримався думки, що остання редакція статей була 21 березня 1654 р., й вона складалася з 11 пунктів. П. Шафранов розглядав цей статейний список як доповнення до жалуваних грамот російського царя. Щодо статейного списку з 14 пунктів, то він стверджував, що така редакція з'явилася набагато пізніше, а саме у 1659 р. під час переговорів Москви з гетьманом Юрієм Хмельницьким[123]. Зрештою, хоча й із деяким запізненням, стаття П. Шафранова справила вплив на українських учених[124]. Однак реакції на його розвідку ані з боку П. Буцинського, ані В. Антоновича так і не знаходимо.

Свій погляд на епоху Хмельниччини та Переяславський договір В. Антонович окреслив конкретніше в університетських викладах 1895–1896 рр., які вперше були видані 1897 р. у Чернівцях Мироном Кордубою. Вчений розглядає цей акт як "третю федеративну комбінацію" Б. Хмельницького[125]. Водночас він підкреслює, що Переяславські умови 8 січня 1654 р. залишалися неясними, оскільки більшість із них не обговорювалася як слід. "Можна думати, що так поставлено цю справу з одного боку навмисне, бо ми бачимо, що в

---

[122] *Шафранов П. А.* О статьях Богдана Хмельницкого (1654 г.) // Киевская Старина. – 1889. – Т. 27. – № 11. – С. 369–370.

[123] Там само. – С. 390–391.

[124] *Крип'якевич І.* [Рец. на:] Kubala L. Przysięga w Perejasławiu i "statti" Bogdana Chmielnickiego (Kwartalnik Historyczny). – 1904. – R. 18. – Z. 2. – S. 220–242 // ЗНТШ. – Львів, 1905. – Т. 63. – С. 18; *Слабченко М. Е.* Малорусский полк в административном отношении: Историко-юридический очерк. – Одесса, 1909. – С. 27; *Грушевський М.* Переяславська умова 1654 р.: Статті й тексти. – 3-є вид. – К., 1918. – С. 15 (прим. 3); *Яковлів А.* Договір гетьмана Богдана Хмельницького з Москвою року 1654 // Юбілейний збірник на пошану акад. Д. І. Багалія з нагоди сімдесятої річниці життя та п'ятидесятих роковин наукової діяльності. – К., 1927. – Т. 1. – С. 589; *Грушевський М.* Історія України-Руси. – Т. IX. – Ч. 1. – С. 813; та ін.

[125] *Антонович В.* Про часи козацькі на Україні / Передмова М. Кордуби; післям. М. Ф. Слабошпицького; ком. О. Д. Василюк, І. Б. Гирича. – К., 1991. – С. 139.

XVII столітті це і є політика московських царів, – *користуватись неясністю умови, виясняти неясне по-своєму і повагом відбирати права у другої сторони* (курсив В. Антоновича. – *О. Я.*)", – відзначає дослідник[126]. В. Антонович звертає увагу й на станову обмеженість договору, зокрема наголошує на тому, що ним визнавалося тільки два стани тодішнього українського суспільства – козаки та міщани. На його думку, невиразно були сформульовані й політичні умови, зокрема стосовно дипломатичних зносин з іншими державами. "Одним словом, – підсумовує вчений, – Переяславська умова була зроблена дуже на швидку руку. З боку Хмельницького і козаків справу поведено зовсім недбало і нерозумно, і дуже обмислено з боку московського уряду, котрий був дуже добре практикований у дипломатичних зносинах, в яких головний ґрунт становило "канцелярське крючкотворство", недоговорювання, загальні вирази, які можна було розуміти так і інак"[127]. Тож "автономні права України", відзначає історик, так і не були гарантовані Переяславською угодою. Причину невдач Б. Хмельницького в організації державного будівництва В. Антонович виводив з етнографічних особливостей українського народу. "...Ми зустрічаємо не раз непорозуміння, чому після перемоги, перебуваючи на чолі народу та маючи необхідну силу Хм[ельницьк]ий не подумав про створення окремої держави. Це непорозуміння базується лише на поверховому та шаблонному поґляді, – зазначає історик. – Власне південно-руський народ, внаслідок особливостей етнографічного складу свого народного характеру не мав здібностей створити незалежну державу"[128].

Таким чином, українсько-московська злука виступає в інтерпретаціях В. Антоновича як одна з невдалих дипломатичних комбінацій Б. Хмельницького в його змаганнях за "права автономії" козаччини. Крім того, В. Антонович був одним з перших дослідників, які звернули увагу на обставини та процедуру ухвалення Переяславських умов, зокрема на роль "канцелярського крючкотворства" або точніше – юридичної казуїстики, котру він розглядав як засіб для проведення московської політики. Народницько-демократичні погляди вченого вочевидь спричинилися до його скептично-негативних сентенцій щодо державної ролі як чинника соціально-політичного життя[129]. Однак попри демократичну орієнтацію В. Антоновича Переяслав у

---

[126] Там само. – С. 140.

[127] Там само. – С. 140–141. Погляди В. Антоновича щодо Хмельниччини та українсько-московського договору висвітлені в історіографічних студіях Дж. Басараба та С. Величенка: *Basarab J.* Pereiaslav 1654: A Historiographical Study. – P. 112–113; *Velychenko S.* National History as Cultural Process: A Survey of the Interpretations of Ukraine's Past in Polish, Russian, and Ukrainian Historical Writing from the Earliest Times to 1914. – Edmonton, 1992. – P. 176–177.

[128] *Антонович В. Б.* Характеристика деятельности Богдана Хмельницкого // Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца. – К., 1899. – Кн. 13. – С. 102.

[129] *Мельник Л.* В. Антонович про проблему державності в українській історії (в інтерпретаціях істориків XX ст.) // Академія пам'яті професора Володимира Антоновича (м. Київ, 16–18 березня 1993 р.). – К., 1994. – С. 19.

його інтерпретаціях остаточно втратив ореол "рівноправної злуки двох православних народів", а виглядав радше як вимушений обставинами, невдалий дипломатичний захід Б. Хмельницького, що ним уміло скористалася Московщина.

Ще далі в критиці українсько-московської угоди в українській історіографії XIX ст. зайшов сучасник В. Антоновича, вчений та публіцист Михайло Драгоманов, який тримався соціалістичних і федералістських поглядів. Його незавершена студія "Пропащий час. Українці під Московським царством (1654–1876)", хоча й була повністю надрукована тільки в 1909 р., але її слід розглядати в у контексті української історичної думки кінця XIX ст. З огляду на те, що вона мала більше публіцистичний характер, відзначимо лише кілька найважливіших аспектів, на яких ґрунтувався негативізм М. Драгоманова щодо оцінки цього договору: 1/ станова й територіальна обмеженість чинності цього акту; 2/ компаративна процедура співвідношення соціально-політичного устрою Московщини з провідними країнами ранньомодерної Європи (Голландія, Англія та ін.), на котру спирається авторська аргументація; 3/ масштабна історична ретроспектива негативних наслідків для України[130]. Відтак, погляд М. Драгоманова суттєво розширював проблемно-тематичний спектр і хронологічний діапазон інтелектуальної делегітимації Переяславської злуки, яка до того часу обмежувалася власне українсько-московськими теренами.

З численних учнів В. Антоновича, мабуть, найбільшу увагу Хмельниччині, зокрема українсько-московському договору 1654 р., приділив у своїх студіях один з найвидатніших українських істориків Михайло Грушевський. Під впливом свого вчителя молодий М. Грушевський тримався переважно позитивістської методології історичних досліджень, хоча й реагував на методологічні новації свого часу в сенсі класичної соціології, неокантіанства та ін.[131] Подібно до В. Антоновича, він уважав, що "прилучення України до Москви було лише одною з ниток тієї дипломатичної сітки, яку плів Хмельницький на Польщу"[132]. Але окресливши таку перспективу, вчений дещо інакше формулює проблемну канву свого викладу. Насамперед М. Грушевського цікавить, чого ж очікували та що, власне, отримали сторони в результаті реалізації цієї політичної комбінації? "Москва представляла собі союз з Україною в формі прилучення її до Московської держави, під руку московського царя, – підкреслює історик. – Як собі представляв то Хмельницький?

---

[130] *Драгоманов М. П.* Пропащий час. Українці під Московським царством (1654–1876) // *Його ж.* Вибране. – К., 1991. – С. 559–574.

[131] *Зашкільняк Л. О.* Методологія історії від давнини до сучасності. – Львів, 1999. – С. 151–152.

[132] *Грушевський М.* Хмельницький і Хмельнищина. Історичний ескіз // ЗНТШ. – Львів, 1898. – Т. 23/24. – С. 15.

Може бути, що ніяк, себто не застановлявся над сим. Як вправний і оборотний дипломат (не політик) він не давав жадної ваги словам і формам, пильнуючи лише самої речі. Для нього, як я вже сказав, Москва була одним з найважніших елементів, які він хотів втягнути в свою боротьбу з Польщею"[133]. Відтак М. Грушевський наголошує на тому, що гетьман та Московщина керувалися відмінною мотивацією у своїх аспіраціях укласти союз. Для Б. Хмельницького це була "моментальна потреба". Натомість для Москви – політичний розрахунок з далекосяжними планами на майбутність.

Водночас М. Грушевський зупиняється на особі Б. Хмельницького, зокрема наголошує на становій обмеженості його політичних поглядів, що апріорно зумовлювало відповідну соціальну локалізацію договірних статей. "Ні Хмельницький, ні, правдоподібно, його найближча прибічна старшина в тій хвилі ще не визволилися від погляду на себе як заступників самої тісної козачої верстви, не дійшли до ідеї репрезентації цілого народу чи краю: інші верстви зіставалися в безпосередніх відносинах з державою, поза козачим устроєм, і козацькі умови їх майже не дотикались"[134]. Зауважимо, що така оцінка М. Грушевського значною мірою солідаризується з поглядами В. Антоновича, про які йшлося вище. Але М. Грушевському замало констатації відмінностей вихідних позицій сторін (мотивація, станові інтереси та ін.) як передумов українсько-московського договору. Він окреслює соціально-психологічний вимір Переяславської злуки, в результаті якої ввійшли у взаємини два різні світи з відмінними політичним культурами й традиціями. "Тут стрінулось два політичні світогляди: козацький – по теперішньому сказати конституційний, і московський автократичний; козацька старшина скоро зміркувала се і відступила від жадання, – відзначає М. Грушевський. – Взагалі в формальних справах козацька старшина звичайно уступала досить легко; крім обставин, що вимагали сих уступок, тут теж можна добачити й вплив політичного виховання в порядках Польської корони. Вирісши в державі без екзекутивної власті, де закон і суд не мав сили, особливо "яко на Україні", козача старшина привикла легковажити собі правну сторону, уважаючи лише на фактичні відносини і на них лише покладаючись, і се легковаження перенесло в нові відносини з державою цілком іншого типу, з сильною екзекутивою, з дріб'язковим педантизмом і формалізмом бюрократичної машини. Результати, розуміється, вийшли дуже нещасливі"[135]. Такий підхід дослідника до аналізу передумов та наслідків Переяславської злуки був цілковитою новацією для свого часу, оскільки переводив розробку цієї проблематики в соціально-психологічну площину.

Саме з цього пункту, спираючись на свої спостереження стосовно соціально-психологічної та політичної мотивації козацької верхівки в україн-

---

[133] Там само. – С. 17.

[134] Там само. – С. 18.

[135] Там само. – С. 20.

ько-московських переговорах, М. Грушевський розглядає проблему "автономічних прав", порушену його вчителем В. Антоновичем. "Передовсім – ідеї автономії народу, краю нема тут, як і в попередніх умовах з Польщею, – стверджує історик. – Жадається і здобувається автономія для козаччини, козачої верстви, що вже в Польщі давно стала фактично status in statu, і тепер се становище її було санкціоновано новим правительством московським. Інші суспільні верстви введені в безпосередні відносини і залежність від московського уряду. Віддаючи йому в січні збирання доходів з усіх давніших королівщин, панських і духовних (латинських) маєтностей, Хмельницький тим самим зрікся права цілим краєм правити і віддав його Москві"[136]. Відтак позиція Б. Хмельницького щодо автономістських прав випливає з особливостей політичної культури тогочасної козацької старшини, зокрема з обмеженості станової репрезентації у переговорному процесі. Щодо "автономічних моментів", то вчений вважав, що вони нав'язані "фактичними обставинами". На думку М. Грушевського, "проводирі козачини не мали ані в гадках якоїсь соціальної революції"[137]. Саме станова обмеженість Переяславських умов, за якими інші стани залежали від Москви, була наріжним каменем, на який спирався московський наступ на Гетьманщину. Вона ж була джерелом гострих суперечностей між шляхетсько-козацькими та іншими верствами українського суспільства. "Опинившись в сій позиції, козацька старшина не мала на кім спертися з своїми автономічними змаганнями: нарід був проти неї й лучився з Москвою проти її автономічних планів, з ненависті проти її соціально-економічних аспірацій. Сі аспірації – то була внутрішня ґанґрена, що полегшила Москві її деструкційну роботу на Україні"[138].

Але незважаючи на це, "мартовські статті", підкреслює вчений, "стали підвалиною суспільно-політичного устрою на Україні, українською конституцією по теперішньому"[139]. Водночас зазначені соціально-політичні реалії призвели до того, що "утворилися на Україні такі обставини, що вона стояла в відносинах до Москви як осібна держава, зв'язана з нею персональною унією, як кваліфікують се сучасні історики права"[140]. Слід відзначити, що, обстоюючи цю думку, М. Грушевський тільки констатує наявність такого підходу в науці та покликається на російського історика права Василя Сергєвича, зокрема на його змістовну студію "Лекции по истории русского права", яка витримала чотири перевидання (четверте, останнє – 1910). Втім, "переяславська конституція" не мала постійного характеру. За висловом

---

[136] Там само. – С. 21.
[137] Там само. – С. 22.
[138] Там само. – С. 24.
[139] Там само. – С. 22–23.
[140] Там само. – С. 23.

М. Грушевського, відбувався "попросту аукціон (ліцитація) українських прав при кожній переміні гетьмана"[141] . Так, зі здавалося б кон'юнктурного політичного союзу "утворилися політичні відносини на довгі віки"[142].

В оцінці переяславського кроку гетьмана М. Грушевський в цілому солідаризується з В. Антоновичем. "Вся його московська політика, як я сказав, була тільки одною з карт в його зручній і скомплікованій політичній грі, – зазначає історик, – і одначе ся карта так йому поплутала гру, що зручний грець зайшовсь у голову"[143]. Принагідно відзначимо, що саме в студіях В. Антоновича та М. Грушевського відбулася помітна метаморфоза поглядів на Богдана Хмельницького порівняно з попередньою народницько-романтичною історіографією. Якщо в працях М. Костомарова великий гетьман розглядався як "людина глибоко народна"[144], то В. Антонович і М. Грушевський вбачали в ньому представника відповідного стану, що зумовлювало його недоліки як політичного діяча свого часу. Недарма М. Грушевський наголошував та тому, що "політичний переворот довершив чоловік, що не мав про ніякі перевороти й гадки, що замірами своїми не виходив за інтереси тісної верстви, до котрої належав"[145]. Проте, на відміну від В. Антоновича, М. Грушевський тримався стриманіших та поміркованих поглядів на самого Богдана Хмельницького. Зокрема, вчений відзначав неабиякі здібності цієї особистості, до яких не наблизився жоден з його наступників[146].

Оцінки Хмельниччини та Переяславського договору, подані Грушевським у праці "Очерк истории украинского народа", яка видавалася за його життя тричі (1904, 1906 та 1911), були майже ідентичні щодо підходів, репрезентованих у розвідці 1898 р. Подекуди в "Очерке..." виклад дослідника про Переяславську угоду навіть текстологічно нагадує цю підставову статтю[147]. Позитивну оцінку Б. Хмельницького у студіях молодого М. Грушевського відзначають і сучасні дослідники[148].

Переяславські сюжети, представлені в інтерпретаціях М. Грушевського наприкінці XIX – на початку XX ст. мають чимало спільного з поглядами В. Антоновича (військова-політична кон'юнктура як головна причина українсько-московської злуки, станова обмеженість договору, обстоювання

---

[141] Там само.

[142] Там само. – С. 27.

[143] Там само. – С. 24.

[144] *Костомаров Н.* Князь Владимир Мономах и казак Богдан Хмельницкий... – С. 152.

[145] *Грушевський М.* Хмельницький і Хмельнищина. – С. 27.

[146] Там само. – С. 27–28.

[147] *Грушевский М. С.* Очерк истории украинского народа / Сост. и авт. ист.-биогр. очерка Ф. П. Шевченко, В. А. Смолий; ком. и прим. В. М. Рычки, А. И. Гуржия. – К., 1990. – С. 187–190.

[148] *Мельник Л.* Державотворча діяльність гетьмана Богдана Хмельницького в оцінках М. Грушевського і В. Липинського (порівняльний аналіз) // Доба Богдана Хмельницького (До 400-річчя від дня народження великого гетьмана): Зб. наук. пр. – К., 1995. – С. 192.

автономістських прав козацтва і шляхти та ін.). Проте реконструкція М. Грушевського виглядає рельєфнішою та масштабнішою. Крім того, вона містить кілька важливих новацій: 1) вплив соціально-психологічної мотивації та політичної культури сторін на процес укладання Переяславської угоди; 2) питання про юридичне визначення договору. Остання ідея була запозичена з російської історіографії, в якій історико-правничі аспекти українсько-московського договору розроблялися з 80-х років XIX ст. Причому вона подавалася не як власна дослідницька теза самого М. Грушевського (що слід особливо підкреслити), а як погляд зі сторони, який певною мірою сприймається автором розвідки. Зауважимо, що у спробах історико-правничого визначення договору вчений був украй обережним як на ранньому етапі своєї творчості, так і пізніше. Втім, поява історико-правничих підходів знаменувала собою досить важливе зрушення у розробці переяславської проблематики на теренах української історичної науки.

Таким чином, українська історіографія 70 – 90-х років XIX ст. розвивалася під знаком інтелектуальної делегітимації попереднього образу Переяслава як акту рівноправної злуки двох народів. Його місце заступили уявлення про українсько-московську злуку як невдалий дипломатичний захід Богдана Хмельницького, вимушений перебігом військово-політичних обставин у контексті автономістських змагань козацької старшини. Виникнення нового образу супроводжувалося істотним розширенням проблемного спектра науково-історичних студій (передумови та причини укладання договору, мотивація і політичний світогляд суб'єктів переговорного процесу, реконструкція його перебігу, у т. ч. переяславського та московського етапів, станова і територіальна обмеженість угоди, встановлення автентичного варіанту останньої редакції "березневих статей", тактика демонтажу переяславських умов, що проводилася царськими урядовцями, з'ясування ретроспективних наслідків цієї угоди для України та ін.). Водночас відбувалося звуження типо-видового профілю досліджень. Відтепер означені проблеми розробляються не в систематичних курсах з історії Малоросії, а здебільшого в межах монографій, статей та рецензій з обсягу історії Хмельниччини. Такий образ Переяслава здебільшого спирався на методологічні канони народницько-позитивістської історіографії (В. Антонович, М. Грушевський, О. Левицький та ін.), але побутував і в студіях дослідників з іншими світоглядними засадами (соціаліста та федераліста М. Драгоманова, а частково навіть у пізнього П. Куліша з його антикозацькою орієнтацією). Водночас неабиякий вплив на формування нового образу Переяслава справили соціокультурні чинники, зокрема розвій українського національного руху, який з середини XIX ст. поступово переходить з академічної стадії в культурницьку.

* * *

Наприкінці 90-х років XIX – на початку XX ст. в українській історичній думці з'являється новий проблемний ракурс, пов'язаний зі спробами історико-правничого визначення договору 1654 р. Така проблемна спрямованість, з одного боку, була підготовлена попереднім етапом розвитку української науки. З іншого, її поширення зумовлювалося піднесенням революційного та національно-визвольного руху в Російській імперії на початку XX ст., котре призвело до появи у суспільно-політичній та історичній думці нової хвилі ідей модернізації суспільства, зокрема реформування державного устрою на федеративних, автономістських або конфедеративних засадах. Відтак, проблеми та потреби тогочасного суспільства трансформувалися в його інтелектуальні запити, які зі сфери політичної перемістилися в академічну царину, зокрема стали генералізуючими ідеями науково-пізнавального процесу з обсягу переяславської тематики.

Означену метаморфозу досить влучно відмітив та прокоментував Михайло Грушевський: «"Автономія", "федерація" – се кличі, видвигнені в Росії бурхливими роками 1905–6, тоді застали не приготованими місцевих юристів і державознавців по їх власному признанню, – пише вчений. – Зняті потім з дневного порядку, вони все-таки дали імпульс політичній і науковій мислі, і з того часу, згодом все більше, починають появлятися більш і менш серйозні наукові праці, присвячені сим питанням. Переважно їх мотиви практичні – вияснити, наскільки автономний або федеративний устрій в інших державах, сучасних і давніших дає аналогії для російського устрою; наскільки сі форми можуть бути корисними для держав унітарних, централізованих; наскільки давніші форми автономного устрою чи федеративних, чи унійних відносин в життю Російської держави дають ґрунт для автономних чи федеративних форм в будучності»[149]. Ретроспективні зауваги М. Грушевського щодо автономістських тенденцій доби Хмельниччини в світлі національно-визвольного руху початку XX ст. знаходимо і в його інших працях, у т. ч. в розвідці, присвяченій 250-м роковинам від смерті Б. Хмельницького[150].

Актуалізація федеративної та автономістської проблематики призвела до того, що дослідницькі підходи російських, українських та польських учених неодноразово перехрещувалися і зазнавали взаємних впливів. Однією з таких студій була розвідка польського історика Людвіка Кубалі[151]. Вона майже

---

[149] *Грушевський М.* [Рец. на:] Нольде Б. Э., бар. Очерки русского государственного права. – СПб., 1911; *Нольде Б., бар.* Автономія України з історичного погляду / Пер. і передм. М. Залізняка. – Львів, 1912; *Ященко А.* Теория федерализма. Опыт синтетической теории права и государства. – Юрьев, 1912 // Україна. – 1914. – Кн. 2. – С. 100.

[150] *Грушевський М.* Богданові роковини // Літературно-науковий вісник. – 1907. – Т. 39. – Кн. 8/9. – С. 211–212.

[151] *Kubala L.* Przysięga w Perejasławiu i "statti" Bogdana Chmielnickiego // Kwartalnik Historyczny. – Lwów, 1904. – R. 18. – Z. 2. – S. 220–242.

одразу викликала реакцію з українського боку, зокрема в рецензії молодого ще тоді Івана Крип'якевича[152]. Підхід Л. Кубалі стосовно встановлення остаточної редакції Березневих статей у головних рисах збігався з поглядами П. Шафранова[153], що слушно зауважує І. Крип'якевич[154]. Як і П. Шафранов, Л. Кубаля вважав, що останньою редакцією договору був статейний список з 11 пунктів від 21 березня[155]. Втім, значно більший інтерес викликають авторські коментарі щодо намірів, які переслідував Б. Хмельницький, укладаючи Переяславський акт. Зокрема, польський історик стверджує, що піддавшись під московську протекцію, гетьман прагнув не тільки отримати допомогу супроти Польщі, а й за сприянням царських військ скріпити свою владу в Україні, і навіть поширити її на донців та частину Білорусі[156]. Забігаючи наперед, відзначимо, що ця авторська теза напрочуд добре нагадує погляди Вячеслава Липинського, подані в його монографії "Україна на переломі". Крім того, згадку про "династичні наміри" Б. Хмельницького, ймовірно запозичену з польської історіографії, досить несподівано зустрічаємо в Івана Каманіна[157]. Ці спостереження свідчать про зростаючий інтерес і розширення підходів в історичній думці початку XX ст. щодо проблеми про наміри та мотивації Б. Хмельницького на Переяславській раді. Та найбільші дискусії вирували довкола історико-юридичного визначення українсько-московського договору.

Саме в історико-правничому руслі була написана студія професора Бориса Нольде "Очерки русского государственного права" (СПб., 1911), один з розділів якої висвітлював українсько-московські відносини, що виникли в результаті акту 1654 р. Цей розділ був перекладений М. Залізняком та виданий окремою брошурою у Науковому Товаристві ім. Шевченка у Львові[158]. Варто відзначити, що російські історики права наприкінці XIX – на початку XX ст. висунули кілька підходів стосовно юридичного визначення українсько-московської злуки: інкорпорація (О. Алексеєв), васалітет (М. Коркунов), персональна (осібна) унія (В. Сергеєвич), реальна унія

---

[152] *Крип'якевич І.* [Рец. на:] Kubala L. Przysięga w Perejasławiu i "statti" Bogdana Chmielnickiego (Kwartalnik Historyczny. – 1904. – R. 18. – Z. 2. – S. 220–242). Ця рецензія була однією з перших самостійних праць І. Крип'якевича, виконана на семінарі видатного польського бібліографа, професора Львівського університету Людвіка Фінкля.

[153] *Шафранов П. А.* О статьях Богдана Хмельницкого (1654 г.). – С. 390–391.

[154] *Крип'якевич І.* [Рец. на:] Przysięga w Perejasławiu i "statti" Bogdana Chmielnickiego. – С. 18–19.

[155] *Kubala L.* Przysięga w Perejasławiu i "statti" Bogdana Chmielnickiego. – S. 231–233.

[156] Ibidem. – S. 242. Див. докладніше про погляди Л. Кубалі: *Basarab J.* Pereiaslav 1654: A Historiographical Study. – P. 118–123.

[157] *Каманин И.* Положение и взаимные отношения сословий Южной Руси накануне войн Богдана Хмельницкого как причина этих войн. – К., 1914. – С. 19.

[158] *Нольде Б., бар.* Автономія України з історичного погляду. – 54 с.

(М. Дьяконов) та ін.[159] Проте з-поміж інших праць студія барона Б. Нольде, мабуть, привернула найбільшу увагу українських дослідників.

Б. Нольде виходив, насамперед, з договірного статусу Переяславського акту, хоча й підкреслював, що "умови, на яких Україна входила в склад Росії, лишалися остаточно невстановленими"[160]. Обопільні умови, на його думку, були виконані тільки з узгодженням у Москві двох основних актів: царської жалуваної грамоти й так званих "статей" Богдана Хмельницького[161]. Тож формальна сторона актів 1654 р. з правничого погляду, на його думку, має амбівалентний характер. "З одного боку, "статті" Богдана Хмельницького толкуються в тексті законів 1654 р. як "милість" царя, як його "жалованіє"..., – відзначає автор. – З другого боку, акти 1654 р. без сумніву суть своєрідною у м о в о ю (розбивка Б. Нольде. – *О. Я.*) царя з його новими підданими. Про це свідчить, не кажучи вже про походження актів, які були наслідком переговорів, той факт, що акти 1654 р. спочатку московське, а далі й петербурзьке правительство розуміє як договір"[162]. Така амбівалентність договору, вважає російський дослідник, і "відбилася одначе в його дальшій історії"[163]. Відтак, Б. Нольде розглядає українсько-московський договір як першу обласну автономію (самоврядування, яке опиралося на місцеве право) в історії Росії, яка існувала понад століття.

М. Грушевський досить прихильно оцінив "Очерки..." Б. Нольде, зокрема його тезу про договірний характер українсько-московських взаємин, хоча й подав ряд суттєвих зауваг. Зокрема, він відзначив неточності та неповноту його праці щодо висвітлення історії української автономії та ін.[164] "Договірний принцип, – підкреслює М. Грушевський, – переходить червоною ниткою через усю історію Гетьманщини, через правосвідомість українських і московських правительственних кругів, і одностороннє касування українського устрою в XVIII в., починаючи від Петра, очевидно, самим петербурзьким правительством розумілося як ламання старих "трактатів". Сю сторону – як розуміти з правного боку скасування української автономії односторонньою волею російського правительства, на жаль, не виясняє автор"[165]. Водночас, рецензія М. Грушевського свідчила, що автономістські погляди Б. Нольде, принаймні частково, сприймалися істориком. Схвальну оцінку праця Б. Нольде отримала і в історіографічному огляді В. Пічети[166].

---

[159] *Пічета В.* Прилучення України до Москви в московській історичній літературі. – С. 12–13.

[160] *Нольде Б., бар.* Автономія України з історичного погляду. – С. 2.

[161] Там само. – С. 4.

[162] Там само. – С. 5.

[163] Там само. – С. 6.

[164] *Грушевський М.* [Рец. на:] Нольде Б. Э., бар. Очерки русского государственного права. – С. 101.

[165] Там само. – С. 102.

[166] *Пічета В.* Прилучення України до Москви в московській історичній літературі. – С. 13–14.

У контексті дослідницьких інтенцій початку XX ст. доцільно розглядати й роботу російського вченого І. Розенфельда[167], а також присвячені цій студії критичні зауваги М. Грушевського, які були написані ще наприкінці 1915 р., але опубліковані через два роки[168].

Студія І. Розенфельда була підготовлена в межах семінару міжнародного та державного права під керівництвом В. Гессена та Б. Нольде. Відтак автор перебував під досить помітним впливом останнього, але ряд його ідей та підходів тлумачив на свій лад на ширшому історичному матеріалі. Він вважав, що Малоросія за часів Б. Хмельницького ще перед з'єднанням з Московщиною була вповні самостійною державою, оскільки мала всі необхідні ознаки для визначення незалежності: єдину територію і єдиний народ, що мав свою незалежну верховну владу. Виникнення нової держави автор датував 1648–1649 рр., коли після перших перемог козацького війська до Б. Хмельницького почали прибувати посли з сусідніх держав[169] .

Таким чином, І. Розенфельд не тільки розвивав ідею свого вчителя Б. Нольде про договірний характер відносин між Б. Хмельницьким і Москвою, а й спирався на ретроспективну аргументацію для її обґрунтування.

У контексті українсько-російських взаємин другої половини XVII–XVIII ст. розглядається у студії й Переяславський договір як вихідний пункт обмеження самостійності Гетьманщини. Щодо історико-правничої оцінки цього акту, то автор визначає його як неповну інкорпорацію, оскільки вважає, що термін "автономія" не зовсім точно відображає особливості українсько-московських стосунків, хоча й не заперечує застосування такої дефініції[170].

Критика М. Грушевського здебільшого була спрямована супроти змішування "фактичних відносин і правних форм"[171], яке мало місце в монографії І. Розенфельда. Зокрема, український вчений підкреслює, що просторові межі Гетьманщини за часів Б. Хмельницького не були постійними, а фактична "самостійність", яку рецензент виводить з 1648 р., ще до доби Хмельниччини мала "досить довгу і давню історію"[172]. Водночас М. Грушевський заперечує тезу І. Розенфельда, що з Переяславського акту розпочався процес інкорпорації України до Московської держави. "...фактична самостійність

---

[167] *Розенфельд И. Б.* Присоединение Малороссии к России (1654–1793): Историко-юридический очерк. – Петроград, 1915. – 191 с.

[168] *Грушевський М.* Сполучення України з Московщиною в новішій літературі: Критичні замітки. [Рец. на:] Розенфельд И. Б. Присоединение Малороссии к России (1654–1793): Историко-юридический очерк. – Петроград, 1915. – 191 с. // Україна. – 1917. – Кн. 3/4. – С. 91–108.

[169] *Розенфельд И. Б.* Присоединение Малороссии к России (1654–1793)... – С. 9.

[170] Там само. – С. 72–73.

[171] *Грушевський М.* Сполучення України з Московщиною... – С. 94.

[172] Там само. – С. 96.

України проіснувала до самої смерті Хмельницького, акт 1654 р. не змінив тут багато, не відібрав сеї фактичної самостійності. Автор протиставляє сій фактичній самостійності самостійність "юридичну" – але й тут акт 1654 р. не зміняв властиво нічого", – відзначає історик[173]. Сумнівною видається для М. Грушевського й теза про інкорпорацію Гетьманщини, оскільки однією з її ознак є втрата "міжнародної самостійності", що, цілком певно, не сталося після Переяславського акту[174]. Натомість учений вважав, що українська сторона приділяла більшу увагу принциповим домовленостям, що не були зафіксовані юридично з московськими послами. "Буква статей 1654 р. далеко розходилася з фактичними відносинами, утвореними актом 1654 р., се перше, на що треба вважати, – підкреслює М. Грушевський. – Для гетьмана і старшини рішуче значення мали, очевидно, ті розмови, які вони вели з московськими відпоручниками перед переяславською умовою, і котрі вони вважали умовою з самим царем"[175] . Цінність праці І. Розенфельда М. Грушевський вбачав у критичній частині його аналізу різних поглядів щодо акту 1654 р., а не в запропонованій ним історико-правничій оцінці договору та подальших українсько-московських відносин[176].

Загалом, студії Б. Нольде та І. Розенфельда не минули безслідно для М. Грушевського, а стали своєрідним каталізатором для його роздумів щодо державної організації за доби Хмельниччини. Частково цей вплив спостерігаємо в самій рецензії, зокрема в коментарі про еволюцію української державності. "Дійсно весь час правління Хмельницького (трохи навіть довше) ідея української державності іде в гору, хоч і зігзагувато – опадаючи під натиском неприхильних обставин і знову підіймаючись. Від привілегій козацьких: козацького імунітету, козацької території, власті військової вона йшла до всенародної національної української держави"[177]. Отже, якщо молодий М. Грушевський наголошував на домінуючому характері автономістських змагань української старшини з перспективи станових інтересів[178], то у 1915 р. він віддавав належне ідеї еволюції державних устремлінь, яка посідає в його науково-історичних інтерпретаціях поважне місце. Зрештою, вірогідно, мало значення й те, що Б. Нольде та І. Розенфельд (у дещо видозміненому виді) трималися автономістських поглядів стосовно визначення статусу Гетьманщини, що, принаймні, почасти були близькі М. Грушевському.

Реакції на пізнавальну ситуацію, що склалася в історичній та суспільно-політичній думці на початку XX ст., спостерігаємо і в працях ряду інших

---

[173] Там само. – С. 97.
[174] Там само. – С. 100.
[175] Там само. – С. 101–102.
[176] Там само. – С. 101.
[177] Там само. – С. 96.
[178] *Грушевський М.* Хмельницький і Хмельнищина. – С. 21.

українських учених, які тою чи іншою мірою порушували переяславську проблематику. Зокрема, такою була студія молодого дослідника Михайла Слабченка[179], котра спричинила його полеміку з іншим відомим українським істориком права Миколою Василенком[180]. У цій дискусії серед інших питань була порушена й проблема історико-правничого визначення українсько-московського договору.

У монографії 1909 р. М. Слабченко вважав, що з "Москвою була укладена угода, за якою гетьманщина з'єднувалася з московським царством, як держава з державою. Були окреслені кордони Малоросії по сусідству з Москвою (дуже загально), так і особливо з Польщею. Гетьманщина визнавалася васальною державою, чого не хотіла визнати Річ Посполита"[181]. Однак автор практично не подає аргументацію, яка обґрунтовує його положення, що слушно закидає йому М. Василенко. Останній вважав, що "справа юридичного відношення України і Москви ще не досліджена і представляє собою дуже важке наукове питання"[182]. До того ж Василенко дотримувався думки, що М. Слабченко доволі вільно й не зовсім коректно оперує історико-правничою термінологією, а багато його висновків – "необґрунтовані та фантастичні"[183]. У полемічній відповіді М. Василенкові вчений пояснив, що "виставив свою теорію васалітету, засновуючись на листі Богдана ханові 1654, X, 29 й поглядах самої Москви (Полк, 27), котра актом 1654 р. одкривала можливість витворення юридичного строю України..."[184]. Загальна аргументація М. Слабченка щодо обґрунтування своєї тези дуже нагадує погляди І. Розенфельда: Гетьманщина була державою, оскільки мала "суму всіх елементів, вимаганих наукою для поняття держави"[185]. Щодо визначення форми державного устрою, то тут М. Слабченко обстоював думку, що це була "республіка, представительна, демократична, з безпосередньо-демократичними інститутами, де нарід проявляє свою діяльність лише голосуванням в найважливіших випадках свого життя"[186]. Натомість М. Василенко досить різко повторив свої зауваги, зокрема підкреслив, що "не можна підво-

---

[179] *Слабченко М. Е.* Малорусский полк в административном отношении: Историко-юридический очерк. – Одесса, 1909. – 436, III с.

[180] Див.: *Василенко М.* З історії устрою Гетьманщини: Критичні замітки // ЗНТШ. – Львів, 1912. – Т. 108. – С. 103–116; *Слабченко М.* Ще до устрою Гетьманщини XVII–XVIII ст.: З приводу заміток М. П. Василенка // ЗНТШ. – Львів, 1913. – Т. 116. – С. 69–79; *Василенко М.* Ще до устрою Гетьманщини XVII–XVIII ст.: З приводу заміток д. М. Є. Слабченка // Там само. – С. 79–86. Цю дискусію висвітлює Д. Дорошенко, див.: *Дорошенко Д.* Огляд української історіографії. – С. 208–209.

[181] *Слабченко М. Е.* Малорусский полк... – С. 26–27.

[182] *Василенко М.* З історії устрою Гетьманщини... – С. 104.

[183] Там само. – С. 116.

[184] *Слабченко М.* Ще до устрою Гетьманщини... – С. 70.

[185] Там само. – С. 70.

[186] Там само. – С. 71.

дити устрій України після Хмельниччини під яку-небудь категорію сучасного державного права, бо устрій України зовсім ще не досліджений для сього"[187].

Дискусія М. Слабченка з М. Василенком вочевидь відображала погляди частини українських учених, які в довоєнний час уважали передчасним висувати історико-правничі підходи для визначення договору 1654 р. з огляду на загальний стан історії права в національній історіографії.

З обсягу зазначеної проблематики написана й історико-правнича розвідка О. Попова[188]. Автор вважав, що міжнародні обставини для Б. Хмельницького складалися несприятливо і вони істотно звузили можливості його вибору. "Я к о с а м о с т і й н а д е р ж а в а (розбивка О. Попова. – *О. Я.*) Україна вдержатися не могла. Сил боротися далі мало лишалося; прості тимчасові союзи їй допомогти не могли", – резюмує він свої спостереження[189]. Щодо юридичної оцінки договору, то тут учений був під сильним впливом студій М. Грушевського та В. Сергеєвича. Зокрема, у побудові своєї аргументації О. Попов спирався на історико-правничу дефініцію В. Сергеєвича (персональна унія) у визначені Переяславської злуки.

"Поєднання 1654-го року се перш за все є свідомий с о ю з в і л ь н и х з в і л ь н и м и. (Щодо українців – "преступлением королевской присяги") з погляду одного контрагента і своєю фактичною незалежністю з погляду другого), – відзначає автор. – А се (союз в і л ь н и х) є рішаючим моментом для того, щоб обидві країни заховали в союзі свій суверенітет, щоб кожна з них при поєднанню залишалася незалежною державою. Маємо союз, що залишає майже повну внутрішню і в великій мірі зовнішню самостійність України. Бачимо дві держави, з яких кожна має окрему владу (гетьман на Україні) і свій о с о б л и в и й в н у т р і ш н і й л а д... (розбивка О. Попова. – *О. Я.*)"[190]. Однак О. Попов, хоча й використовує підходи, викладені у студіях В. Сергеєвича, але не погоджується повністю з його висновком про персональну унію. Натомість він тримається думки, що унія Москви з Україною мала реальний характер, принаймні такою вона виступає у світлі жалуваної грамоти Олексія Михайловича та з огляду на спільні фінансові справи за часів Б. Хмельницького[191]. Але доказову систему аргументації своїх установчих положень О. Попов так і не вибудовує, а лише обмежується наведеними вище зауваганми.

Перша світова війна, буремні революційні події, розпад Російської та Австро-Угорської імперій ще більше загострили та актуалізували проблеми

---

[187] *Василенко М.* Ще до устрою Гетьманщини... – С. 79.

[188] *Попов О.* Юридична природа злучення України з Москвою в 1654 р. (З нагоди 260-их роковин Переяславської ради) // Літературно-науковий вістник. – 1914. – Т. 65. – Кн. 1. – С. 58–73.

[189] Там само. – С. 65.

[190] Там само. – С. 69–70.

[191] Там само. – С. 72.

щодо федерації та автономії, які інтенсивно циркулювали в суспільно-політичній думці. Вони також породили нові дослідницькі рефлексії стосовно історичної минувшини, зокрема небувалий сплеск зацікавленості науковців і громадськості актом 1654 р. Відтак, у 1917 р. майже одночасно з'явилося кілька студій з цього питання, написаних з української перспективи, зокрема праці В. Пічети[192] та М. Грушевського[193].

Якщо студія В. Пічети була стислим, доволі спрощеним оглядом історіографії проблеми в російській історичній науці, то робота М. Грушевського – це вповні академічна праця, хоч і призначалася вона для широкого загалу. Недарма сучасні дослідники вважають її однією з найвиваженіших студій з окресленого питання[194]. Зі вступних зауваг М. Грушевського випливає, що вона задумувалася як ширша та ґрунтовніша праця, але обставини воєнного лихоліття та революція перешкодили вченому реалізувати свої наміри повним обсягом. Протягом 1917–1918 рр. ця студія перевидавалася тричі.

Порівняно зі статтями та рецензіями М. Грушевського у довоєнний та воєнний період ця книжка репрезентує узагальнений і розширений погляд історика на Переяславський акт 1654 р., але в цілому написана в дусі попередніх досліджень. М. Грушевський, як і раніше, наголошує на тому, що "козаччина привикла більш цінити реальний факт, ніж букву привілею"[195]. Звідси випливає й авторська ідея про взаємодію різних світоглядів і політичних культур у переговорному процесі, котра призвела до того, що головна сутність договору полягала в усній домовленості з московськими послами. Вчений також підкреслює, що переяславські умови були фактично двостороннім договором між державами[196]. Слід зазначити, що в своїй праці історик неодноразово посилається на студії російських дослідників (Б. Нольде, І. Розенфельда та ін.) для аргументації своїх положень[197]. "Взагалі, що Україна зісталася при певних державних правах і після свого об'єднання з Москвою, й її автономія мала характер конституційний, основувалася на договорі, – пише М. Грушевський, – се ніяким чином не може бути поставлене під сумнів, і всякі спори про те, як саме назвати сю форму сполучення, в якій стояла Україна до Москви, являються властиво спорами про слова"[198].

---

[192] *Пічета В.* Прилучення України до Москви в московській історичній літературі. – 15 с.

[193] *Грушевський М.* Переяславська умова України з Москвою 1654 року. – 63 с.

[194] *Мельник Л.* Переяславсько-Московський договір 1654 р. в оцінках М. Грушевського // Осягнення історії: Зб. наук. пр. на пошану професора М. П. Ковальського з нагоди 70-річчя. – Острог; Нью-Йорк, 1999. – С. 369.

[195] *Грушевський М.* Переяславська умова України з Москвою 1654 року. – С. 4.

[196] Там само. – С. 19.

[197] Там само. – С. 18, 26–27.

[198] Там само. – С. 26.

Це висловлювання ученого досить добре демонструє його позицію стосовно історико-правничої оцінки Переяславської злуки. Втім, М. Грушевський все-таки подає власний погляд на проблему, хоча й робить це з певними застереженнями: "Коли б доконче хотіти підвести ті відносини, – відзначає історик, – в яких вона (Україна. – *О. Я.*) жила по з'єднанню з Московською державою, під якусь з прийнятих сучасною юридичною наукою форм державних сполучень, то я б також уважав їх найближчими до васальства, як се приймають понайбільше й сучасні дослідники (Коркунов, Сокольський, Мякотін, Покровський, Слабченко й ін.)"[199].

Аргументацію на користь васалітету знаходимо і в деяких інших працях ученого. Зокрема, в розвідці 1917 р., присвяченій термінологічним аспектам царської титулатури, він підкреслює, що українці призначали російському самодержцю роль "протектора і сюзерена вільної України, який би підпомагав їй своїм військом, користувавсь її поміччю в своїх потребах, що найвище – побирав з неї титулом свого сюзеренства якусь річну данину і не мішавсь у внутрішні українські справи"[200]. Запропонований М. Грушевським підхід щодо означеної проблеми вочевидь є найсуттєвішою авторською новацією у порівняні з його працями до того часу. Проте вона радше свідчить не стільки про поміркковану еволюцію, скільки про відносну сталість поглядів М. Грушевського стосовно українсько-московського договору 1654 р.

Революційні метаморфози та перебіг національно-визвольних змагань 1917–1920 рр. доволі швидко спричинилися до виникнення державницької парадигми української історіографії з трагічно-песимістичними, критично-релятивними та контроверсійними рецепціями історичної минувшини. Втім, ця парадигма репрезентувала не тільки інтелектуальні реакції на народницькі інтерпретації української історії у світлі модерних подій, а й була своєрідним способом ретроспективної легітимації тогочасних державних устремлінь. Такий спосіб актуалізації історичного досвіду щодо ствердження самоцінності національної держави не є винятковим тільки для української науки і характерний також для історіографій країн, народи яких протягом певного часу були позбавлені державності або перебували в складі різних державних утворень. Відтак концептуальні схеми та інтерпретації Вячеслава Липинського на тему Хмельниччини і, зокрема, Переяслава слід розглядати в загальному контексті національно-державницьких рефлексій 20 – 30-х років XX ст. стосовно історії України[201].

---

[199] Там само. – С. 30.

[200] *Грушевський М.* Велика, Мала і Біла Русь / Публ. та прим. В. М. Рички // Український історичний журнал (далі – УІЖ). – 1991. – № 2. – С. 83.

[201] *Цибульський В.* Держава Богдана Хмельницького і Переяславська угода в працях Вячеслава Липинського // Вячеслав Липинський: історико-політологічна спадщина і сучасна Україна: Мат-ли міжнародн. наук. конф. (Київ; Луцьк; Кременець, 2–6 червня 1992 р.) / Ред. Я. Пеленський. – К.; Філадельфія, 1994. – С. 220–223.

Переяславський договір у реконструкціях В. Липинського є важливим актом для осмислення державницьких змагань за часів Хмельниччини. Тож автор "України на переломі" розглядає Переяславський акт як великий, ризикований план "розвалити Польщу й Крим при помочі Москви"[202]. Водночас В. Липинський відзначає не тільки "державно-творчий розмах" цього плану, а і його катастрофічність ("або пан, або пропав")[203], котра хоча й забезпечила його певний успіх, але мала також інші наслідки. Недаремно Дмитро Чижевський наголошував на катастрофічності, трагічності філософії історії В. Липинського[204], а Лев Білас називав його "істориком кризової доби"[205]. Ці особливості стилю мислення Липинського повною мірою виявилися й при висвітленні ним подій січня 1654 р.

Липинський підкреслює, що варто розрізняти "Переяславську Умову" від "Переяславської Легенди", яка виникла під ідеологічним впливом Московщини. На його думку, переяславська легенда ґрунтувалася на ідеї злуки з "одновірною Москвою", вона й склала основу теорії "возсоединенія Руси"[206]. Відзначимо, що термінологічне впровадження "легенди" в українську історіографію стало важливою методологічною новацією у розробці цієї проблеми, на що справедливо вказують сучасні дослідники[207]. Вірогідно, саме дуалізм у рецепції Переяслава пояснює скептичне ставлення В. Липинського до дослідницьких студій, скерованих на з'ясування конкретних умов, на яких Україна ввійшла до Московської держави. Вчений вважає, що вони не дали ніяких позитивних результатів. "Можна сказати, що скільки істориків, стільки на цю справу різноманітних поглядів", – зауважує В. Липинський[208]. Утім, він схиляється до думки, що українсько-московська злука була звичайним мілітарним союзом, який забезпечувався формою протекторату. "Але дальші політичні цілі обох сторін, котрі її заключали, – пише В. Липинський, – були абсолютно ріжні й тому зразу для кожної сторони взаємно неясні"[209].

Зауважимо, що пізніше В. Липинський дещо змінив свій погляд стосовно Переяславського акту. Зокрема, в одній зі своїх розвідок, що стала скла-

---

[202] *Липинський В.* Україна на переломі. 1657–1659: Замітки до історії українського державного будівництва в XVII-ім столітті // *Липинський В.* Твори. Архів. Студії / Ред. Л. Білас, Я. Пеленський. – Філадельфія, 1991. – Т. 3. – С. 23–24.

[203] Там само. – С. 24.

[204] *Чижевський Д.* Вячеслав Липинський як філософ історії // Філософська і соціологічна думка. – 1991. – № 10. – С. 58–59.

[205] *Білас Л.* Вячеслав Липинський як історик кризової доби // *Липинський В.* Україна на переломі. 1657–1659. – С. XXIII–XXIV.

[206] *Липинський В.* Україна на переломі. 1657–1659. – С. 24.

[207] *Проценко О., Чепинога В.* Умова і легенда (Переяславська угода 1654 р. в історіографічній спадщині В. Липинського) // Пам'ять століть. – 1997. – № 5. – С. 87.

[208] *Липинський В.* Україна на переломі. 1657–1659. – С. 25.

[209] Там само. – С. 26.

довою частиною "Листів до братів-хліборобів", він відзначає, що "одречення од престола імператора Миколи II і його наслідника перекреслювало всю політичну і правно-державну суть Переяславської умови. Після упадку цієї точки опори та звільнення од присяги, складеної царю Олексію Михайловичу і його наслідникам, українські консерватисти повинні були зараз-же возстановити стан перед Переяславської умови"[210]. На думку Андрія Яковліва, ця сентенція В. Липинського дає підстави твердити про еволюцію його поглядів: відтепер він розглядав Переяславський акт фактично не як мілітарний союз, а як персональну унію[211].

Інакше оцінює В. Липинський і зацікавлення, наміри суб'єктів переговорного процесу, зокрема Б. Хмельницького. На відміну від інших істориків (В. Антоновича, М. Грушевського та ін.) В. Липинський виходить з того, що Переяславська угода не була невдалою дипломатичною акцією гетьмана. Автор стверджує, що Б. Хмельницький мав досить поважні "соціальні та політичні причини", які примусили його укласти українсько-московський договір. Насамперед гетьман шукав відповідну юридичну форму розриву з Річчю Посполитою, що мала забезпечити баланс соціальних і політичних інтересів в українському суспільстві. "Ця абсолютна й легальна емансипація від Польської Річпосполитої, – відзначає В. Липинський, – емансипація як в поняттю самих українців, так і в поняттю сусідніх володарів – творила всю ідеологічну правно-державну суть Переяславської умови"[212]. Отже, переяславську угоду Б. Хмельницького доцільно розглядати у подвійному сенсі: 1) як спосіб легальної емансипації від Польської Корони; 2) як захід, що мав підважити український легітимізм монархічно налаштованих верств суспільства стосовно Речі Посполитої.

Проте, здійснивши цей акт, Б. Хмельницький, на думку вченого, й надалі залишався у залежності від своєї ж козацької старшини та її політичної культури. "Скинувши з великим зусиллям гіпноз іновірного "маєстату королівського", – пише історик, – він зважитись зразу на рішучу боротьбу з новим одновірним "маєстатом царським" ще не рішався"[213]. Тож у концепції В. Липинського Переяславський акт набуває характеру добре вмотивованої акції, якою передбачалося, окрім "легального виходу" з-під Польської Корони, поволі підвести свідомість козацької верхівки до сприйняття ідеї "самодержця руського" – козацького гетьмана. Її реалізацію автор

---

[210] *Липинський В.* Покликання "Варягів", чи організація хліборобів? (Кілька уваг з приводу статті Є. Х. Чикаленка "Де вихід?") // Хліборобська Україна. – Відень, 1924/1925. – Кн. 5. – С. 314.

[211] *Яковлів А.* Договір гетьмана Богдана Хмельницького з Москвою року 1654. – С. 609–610 (прим. 3).

[212] *Липинський В.* Україна на переломі. 1657–1659. – С. 28.

[213] Там само. – С. 30.

"України на переломі" пов'язував зі спробами Б. Хмельницького визволити з-під влади Речі Посполитої всі православні "руські землі" з давньою державною традицією, які б склали ядро "абсолютистичної української монархії"[214].

Таким чином, на основі еволюції від "виборного гетьманату" до "спадкової монархії" "фізична сила нації" – козацтво мало з'єднатися з "силою духовною" – "руською шляхтою" під проводом "козацького вождя". Автор уклав схему цієї еволюції у три стадії: 1) період "автономістичної боротьби" козацтва в Речі Посполитій 1648–1653 рр.; 2) період "емансипування" від Речі Посполитої та формування політичної самостійності 1653–1657 рр.; 3) період української національної держави 1657–1659 рр. Соціально-політичні джерела такої еволюції В. Липинський вбачав у "європеїзації козаччини", а з нею й усієї України шляхом створення "лицарської верстви" та перемоги "плуга над степом". На його думку, вона проводилася гетьманською владою шляхом приборкання низового Запорожжя, спираючись на городову, осілу хліборобську Україну, й мала завершитися утвердженням спадкової легітимності інституту наслідування гетьманської влади. Остання не була реалізована через супротив та розкол козацької старшини, яка "вся від верху до низу носила шаблі при боці, яку ділили глибокі різниці протилежних цивілізаційних впливів і яка кожної хвилини готова була кинутись до оружної боротьби сама поміж собою"[215]. До того ж на заваді політики Богдана Хмельницького стала Москва, яка намагалася поширити свої експансіоністські впливи на старокнязівські, білоруські землі. Відтак розпочалася боротьба, яку вчений влучно охрестив боротьбою двох "Русей за Русь" третю[216]. Звідси, ймовірно, походить думка В. Липинського про катастрофічність і водночас необхідність переяславської політичної комбінації Б. Хмельницького як з внутрішньої, так і зовнішньої перспективи. Щодо переяславської легенди, то в ній автор "України на переломі" вбачає певний позитив, оскільки вона "ідеологічно і юридично спасла українську аристократію – по банкроцтві її власної держави – від положення верстви завойованої, підбитої, рабської в державі чужій"[217].

Слід відзначити, що історичні погляди В. Липинського, зокрема інтерпретація Переяславського договору в "Україні на переломі", сформувалися під помітним впливом польської історіографії, зокрема і в першу чергу – краківської школи. Польські впливи у творчості дослідника неодноразово відзначалися його сучасниками. "З методологічного погляду праця В. Липинського не є чисто наукова. Автор використовує численний джереловий на-

---

[214] Там само. – С. 172–173.
[215] Там само. – С. 136.
[216] Там само. – С. 31.
[217] Там само. – С. 24–25.

друкований і ненадрукований матеріал. Але не систематизує цього матеріалу, не критикує і не провіряє його, нарешті не творить на підставі його історичних фактів, а лише ілюструє цим матеріалом укладену на підставі Kubal'i, Czermaka та ще інших істориків, що ідеологічно на нього впливають, схему історичного процесу 1648–1658 рр.", – зазначає Пилип Клименко[218]. Ще далі в оцінці польських впливів на творчість Вячеслава Липинського пішов Дмитро Багалій, який в історіографічній студії 1928 р. неслушно відніс історика до "польсько-української школи"[219]. Важливість впливу краківської консервативної школи обстоює і низка інших дослідників творчості В. Липинського, зокрема Л. Білас[220]. Втім, інтелектуальні витоки історичних поглядів В. Липинського спиралися на широкий підмурок тогочасної західноєвропейської думки, на що справедливо вказують деякі вчені[221].

З початком 20-х років XX ст. українська історична наука функціонувала у трьох різних соціокультурних середовищах: на теренах Радянської України, на західноукраїнських землях та на еміграції, переважно в країнах Центральної та Східної Європи. Попри значні відмінності щодо умов і обставин, в яких відбувалося продукування історичних знань, незважаючи на ідеологічні обмеження, приблизно до кінця 20 – початку 30-х років українські вчені працювали у відносно спільному інтелектуальному просторі. Відтак, науково-історичні розвідки та студії з переяславської проблематики протягом цього періоду перебували у центрі уваги багатьох дослідників, що працювали в різних суспільних середовищах, але досить активно реагували на підходи та різні концепції. Як і в дореволюційні часи, дослідницькі інтенції 20-х років були здебільшого скеровані на історико-правниче визначення або "встанов-

---

[218] *Клименко П.* [Рец. на:] Липинський В. Україна на переломі. 1657–1659: Замітки до історії українського державного будівництва в XVII-ім столітті. – К.; Відень, 1920 // Записки історично-філологічного відділу ВУАН. – К., 1923. – Кн. 2/3. – С. 246.

[219] *Багалій Д.* Історіографічний вступ і доба натурального господарства // *Багалій Д.* Нарис історії України на соціально-економічному ґрунті. – Харків, 1928. – Т. 1: Історіографічний вступ і доба натурального господарства. – С. 44–46. На це свого часу вказав О. Оглоблин, редактор останнього, неопублікованого нарису Д. Багалія з української історіографії. Див.: *Оглоблин О.* Передмова редактора: [До праці Д. І. Багалія "Нариси української історіографії за доби феодалізму та доби капіталістичної"] // Національна бібліотека України ім. В. Вернадського. Інститут рукопису. – Ф. 1. – Спр. 11049. – Арк. 2–3. Передмова датована 1 липня 1933 р.

[220] *Л. Р. Б. [Білас Л.]* Краків, Женева і філіяція "Кричевського": До родовідної мислення В. Липинського // *Липинський В.* Твори. – Філадельфія, 1980. – Т. 2: Участь шляхти у великому українському повстанні під проводом гетьмана Богдана Хмельницького. – С. LXXXVII.

[221] Див., приміром: *Пизюр Є.* Вячеслав Липинський і політична думка західного світу // Сучасність. – Мюнхен, 1969. – № 9. – С. 103–115; *Потульницький В. А.* Політична доктрина В. Липинського // УІЖ. – 1992. – № 9. – С. 37; *Лисяк-Рудницький І.* Вячеслав Липинський: державний діяч, історик та політичний мислитель // *Лисяк-Рудницький І.* Історичні есе. – Т. 2. – С. 150; та ін.

лення юридичної природи" Переяславського акту. Та відтепер домінуючу роль у науковій розробці цієї проблематики відіграють студії не російських, а українських істориків права. Серед таких праць чільне місце посідає розвідка Ростислава Лащенка[222].

Його студія є своєрідним історіографічним оглядом різноманітних підходів та поглядів стосовно визначення історико-правничого статусу українсько-московського договору, на підставі якого автор висловлює свої спостереження та висуває власну інтерпретацію його "юридичної природи". Вчений послідовно розглядає та відкидає більшість існуючих підходів (інкорпорація, неповна інкорпорація, автономія, федерація, конфедерація, реальна унія, васалітет), які, на його думку, суперечать факту "незалежного та рівноправного" договору, відображеного у Переяславських статтях[223]. Зокрема, коментуючи погляди на українсько-московську злуку, репрезентовані в "Україні на переломі", він відзначає, що "есть своя логіка і в цій інтерпретації Переяславського договору, але нам здається, що "ідея протекторату", яку спостерігає Липинський, зовсім не зв'язується з тою ідеєю рівності обох сторін в договорі, яку так талановито констатував той-же автор в пактах договору"[224]. Р. Лащенко наголошує на тому, що дуже складно осягнути Переяславський акт у нормах сучасного права, оскільки реальні відносини України з Москвою складалися набагато складніше. Та все ж учений-таки схиляється до поглядів російського правника В. Сергеєвича, який обстоював ідею персональної унії. "Нам здається, – пише Р. Лащенко, – що проф. Сергеєвич у своему погляді на Переяславську умову більше наближається до дійсної суті тих юридичних зв'язків, які були заключені з Москвою гетьманом Богданом Хмельницьким. Але – мусимо і це визнати – підвести ці зв'язки під суто-формальні вимоги унії особистої безумовно тяжко, хоч у відомій мірі сама суть правних відношень, як вони означені пактами Переяславського договору в зв'язку з жалуваною грамотою царя гетьманові Б. Хмельницькому, дають більшу підставу для висновку, що той союз, який був заключений між Україною і Москвою в 1654 р., можна скорше підводити під розуміння у н і ї о с о б и с т о ї (розбивка Р. Лащенка. – *О. Я.*)"[225].

Водночас історик відзначає, що "між правною ідеологією московською і державним світоглядом українських керуючих кол і, очевидно, цілого українського суспільства, була фактично велика прірва, яка й виявилася яскраво в перший-же момент історичної "злуки" обох держав"[226]. Зауважимо,

---

[222] *Лащенко Р.* Переяславський договір 1654 р. між Україною і царем Московським // Ювілейний збірник в честь професора доктора Станіслава Дністрянського. – Прага, 1923. – С. 51–76.

[223] Там само. – С. 58.

[224] Там само. – С. 62.

[225] Там само. – С. 66.

[226] Там само. – С. 59.

що одним із перших на цю істотну різницю в політичній культурі Гетьманщини та Москви звернув увагу наприкінці XIX ст. М. Грушевський[227]. До того ж, Р. Лащенко підкреслює, що вже на стадії договірного процесу сторони переслідували різні цілі: "В той час, як Богдан Хмельницький в своїх "статтях", безумовно, змагався підкреслити ідею рівності України з Московією (розбивка Р. Лащенка. – *О. Я.*) і цілковиту незалежність першої від останньої – цар Московський, очевидячки, явно силкувався продемонструвати ідею своєї не тільки моральної, але і юридичної "зверхності" над гетьманом, як і ідею залежності всього Війська Запорожського "од его царского величества", – відзначає автор[228]. Відтак, за висловом Р. Лащенка, ширився "московський туман", що оповив реальний зміст Переяславського акту. Та найбільша небезпека для Гетьманщини крилася, на думку вченого, у неприродному зв'язку автократичної Московії з козацькою республікою, що врешті-решт призвів до трагічних для України наслідків[229].

Оцінюючи розвідку Р. Лащенка у світлі історичної думки того часу, можемо дійти висновку, що вона не містила принципово нових та оригінальних підходів до розробки переяславської проблематики, але репрезентувала досить корисний систематичний огляд історії питання у правничому контексті, написаний з української перспективи. Щодо історико-правничої оцінки Переяславського договору, яка була висунута вченим, то вона сприймалася в цілому негативно більшістю українських дослідників. Зокрема, Лев Окіншевич у своїй рецензії стверджував, що такий погляд явно розходиться з історичною дійсністю[230]. Р. Лащенко і пізніше звертався до цієї проблематики, зокрема в студії 1928 р.[231], проте продовжував триматися своїх поглядів на Переяславський договір як на акт, наближений, у формальному відношенні, до персональної унії[232].

---

[227] *Грушевський М.* Хмельницький і Хмельнищина. – С. 20–21.

[228] *Лащенко Р.* Переяславський договір 1654 р. між Україною і царем Московським. – С. 70.

[229] Там само. – С. 68.

[230] *Окиншевич Л.* [Рец. на:] Лащенко Р. Переяславський договір 1654 р. між Україною і царем Московським (Ювілейний збірник в честь професора доктора Станіслава Дністрянського. – Прага, 1923. – С. 51–76) // Праці Комісії для виучування історії західньо-руського та українського права. – К., 1926. – Вип. 2. – С. 296–298. Слід відзначити, що Лев Олександрович Окіншевич (1898–1980) підписував свої україномовні розвідки двома варіантами свого прізвища: у довоєнний період – "Окиншевич", а після 1945 р. – "Окіншевич". Тут і далі у посиланнях при написанні його прізвища тримаємося правопису відповідно до бібліографічних відомостей того чи іншого видання.

[231] *Lachtchenko R.* Traité de Pereijaslav de l'année 1654 entre l'Ukraine et le Tsar de Moscovie. – Praha, 1928. Цю працю не вдалося знайти в бібліотеках Києва і тому вона залишилася для нас недоступною.

[232] Див. докладніше про погляди Р. Лащенка: *Потульницький В. А.* Історія української політології: (Концепції державності в українській зарубіжній історико-політичній науці). – К., 1992. – С. 92–97.

Протягом 20-х років переяславська проблематика продовжувала побутувати й поза українським інтелектуальним середовищем, зокрема в російській історіографії. Час від часу вона спричиняла реакцію з українського боку, хоча гострота і оперативність полемічних випадів значно поступилася довоєнному періоду. Одну з таких українських реакцій спостерігаємо в рецензії Л. Окіншевича на чеський переклад студії російського історика Д. Одинця[233].

Переклад розвідки Д. Одинця був скороченим викладом його більшої російськомовної праці, що, як зазначалося в редакційній примітці, залишалася в рукописі. Її автор обстоював думку, що факт відмови московських послів від складання присяги за царя та форма пожалування надають Переяславському акту абсолютний і безперечний зміст. Причому нове становище козацьких земель принципово відрізняється від того, яке вони мали у межах Польської держави. Відтак, на думку Д. Одинця, Україна була інкорпорована до Московської держави як провінція, хоча безпосередньо перевести в життя юридичні норми 1654 р. виявилося надзвичайно складно. Тож внутрішній лад і суспільний розвиток України XVII ст. залишалися фактично незалежними від московського уряду, а гетьман став символом цієї автономії[234]. Проте, згідно з українсько-московським договором, "урядам гетьманів", на думку автора, відводилася роль звичайної військової інституції.

Такий підхід російського дослідника рецензент уважав тенденційним та однобічним, оскільки автор не розглянув реальне становище України у 1648–1654 рр. та українсько-російські взаємини після 1654 р., обмежившись стислими зауваги. Крім того, Л. Окіншевич закидає Д. Одинцю недостатню обізнаність з історією питання, зокрема з новітньою українською науковою літературою: "У викладі Д. Одинця, насамперед, звертає на себе увагу те, що ніде він не визнає Україну 1648–1654 рр. за державу, – відзначає рецензент, – а його опис становища України за цей час суперечить цьому визнанню"[235]. Щодо авторської тези про інкорпорацію українських земель до Московської держави, то Л. Окіншевич вважає її хибною: "Її помилка в буквальнім слідуванні за формою, а не за змістом тогочасних державно-правних документів, і в тім, що не рахується вона з фактичним становищем України 1648–1654 рр. як держави", – підкреслює український вчений[236].

---

[233] *Окиншевич Л.* [Рец. на:] Odinec D. M. Připojeni Ukrajiny k Moskevskému státu (Historicko-pravni náčrtek). (Sbornik věd právnich a státnich. Ročnik XXVI. Sešit 4. – V Praze, 1926. – С. 382–426) // Праці Комісії для виучування історії західньо-руського та українського права. – К., 1929. – Вип. 6. – С. 514–519. Варто відзначити, що рецензент походив з білорусько-чеської родини і тому добре володів чеською мовою, зокрема його мати Єлизавета Яреш була чесько-російського походження (*Падох Я.* Лев Окіншевич видатний історик державного права України-Гетьманщини XVII–XVIII ст. – Нью-Йорк; Мюнхен, 1985. – С. 9).

[234] *Окиншевич Л.* [Рец. на:] Odinec D. M. Připojeni Ukrajiny k Moskevskému státu... – С. 516–517.

[235] Там само. – С. 518.

[236] Там само. – С. 519.

Строката й суперечлива палітра поглядів на українсько-московську злуку, яка склалася в український історичній науці на початку 20-х років, вимагала нових підходів, котрі дозволили хоча б певною мірою подолати однобічність та тенденційність існуючої джерельної бази. Недарма інший видатний історик права Андрій Яковлів слушно відзначав, що "...усе досі написане про договір р. 1654 здебільшого містить остільки різні погляди та оцінку, що замість задовольнити викликає нові питання, нові суперечки"[237].

Утім, численні історичні та історико-правничі рефлексії, що циркулювали в історіографії на тему Переяслава, дозволили віднайти критичні, вузлові точки означеної проблематики: джерельна неповнота збережених актів, що власне й були договором, різницю між юридичним, формальним статусом та фактичним становищем Гетьманщини після укладання договору; корінні відмінності між правничими і політичними уявленнями XVII ст. та теоріями права початку XX ст. та ін. Означені суперечності значною мірою спричиняли продукування різних, а іноді взагалі контроверсійних дослідницьких підходів, що вкрай загострювало та ускладнювало тогочасну пізнавальну ситуацію. Зрештою, їхнє усвідомлення логічно підводило до думки про неможливість плідної розробки юридичних аспектів переяславської проблематики поза широким історичним контекстом. На часі було створення синтетичних студій з комплексним і всебічним висвітленням переяславської проблематики. Важливим етапом на цьому шляху стали праці українського історика права Андрія Яковліва, зокрема його статті в ювілейних збірниках на пошану Дмитра Багалія[238] та Михайла Грушевського[239].

З огляду на складність теми А. Яковлів побудував свою статтю 1927 р. у вигляді послідовного висвітлення та інтерпретації окремих блоків: джерельний екскурс, редакція березневих статей, форма договору, його змістовне наповнення та юридичне значення, фактична реалізація, політичні обставини та передумови цієї угоди, критичний аналіз наявних теорій і дослідницьких підходів. Така структуризація провідної проблематики, запропонована українським ученим, вже сама по собі була помітною новацією, оскільки фактично впроваджувала системний підхід до розробки переяславської тематики. Недарма Лев Окіншевич надзвичайно високо оцінив його студію: "Яку можна дати загальну оцінку роботі А. Яковлева? – риторично запитує рецензент. – Як-найкращу, бо є це робота дуже сумлінна й

---

[237] *Яковлів А.* Договір гетьмана Богдана Хмельницького з Москвою року 1654. – С. 580.

[238] Там само. – С. 580–615.

[239] *Яковлев О. [Яковлів А.]* "Статті Богдана Хмельницького" в редакції 1659 року // Ювілейний збірник на пошану академіка М. С. Грушевського з нагоди шістдесятої річниці життя та сорокових роковин наукової діяльності: У 3 ч. – К., 1928. – Ч. 1. – С. 179–194. У цьому збірнику автора помилково названо проф. Олександром Яковлевим, хоча і зазначено, що стаття надійшла з Праги. Однак у змісті збірника як в українському, так і у французькому варіантах, прізвище та ім'я подані вірно – Андрій Яковлів.

дуже докладна. Мало хто до нього схарактеризував приєднання 1654 р. так повно і так вдало"[240].

Розвідка А. Яковліва дійсно містила ряд цікавих спостережень, узагальнень і тверджень. Насамперед автор відзначає, що автентичність документів, за браком оригіналів, остаточно неможливо встановити. Вчений також стверджує, що "переяславські статті", представлені Юрію Хмельницькому, є фальсифікатом справжнього договору 1654 р.[241] А. Яковлів звертає увагу, що на договірну форму Переяславського акту значний вплив справила Зборівська угода 1649 р., представлена як королівське "пожалування", "ласка". "Тому Москва, складаючи договір із Військом Запорозьким, ужила тієї форми, яку було вжито для Зборівського договору, скопіювавши цю форму навіть у деталях: отож, як і під Зборовим, було видано Укази, що затверджували пункти, а крім того, жалувану грамоту, подібну формою до Зборівського привілею", – зазначає дослідник[242]. Відзначимо, що на подібність зборівських умов до переяславських статей звернув увагу М. Грушевський ще 1922 р.[243]

Разом з тим А. Яковлів підкреслює, що юридичні взаємини того часу уявлялися як стосунки між особами монархів, і застерігає від механічного перенесення та застосування модерних абстрактних понять (держава і т. п.) щодо доби Хмельниччини. Натомість він наголошує на тому, що абстрактні ідеї того часу подавалися у вигляді персоніфікації верховної особи, котра має місце і в Переяславському договорі. Вочевидь ідеться про жалувані грамоті московського царя, які були персоніфікацією з російського боку. На думку автора, ще напередодні укладання угоди "Україна була і юридично, і фактично ц і л к о м н е з а л е ж н а д е р ж а в а (розбивка А. Яковліва. – *О. Я.*)"[244]. Щодо формального боку українсько-московської угоди, то А. Яковлів відзначає, що між сторонами мали "встановитися стосунки номінального васалітету з виплатою од України Москві грошової данини – у формі трибуту"[245]. Проте фактично договір так і не вступив у дію, оскільки більшість умов не були виконані, а реалізація інших порушена. Наприклад, була припинена війна з Річчю Посполитою та укладена Віленська мирна угода

---

[240] *Окиншевич Л.* [Рец. на:] Яковлев О. [Яковлів А.] "Статті Богдана Хмельницького" в редакції 1659 року (Ювілейний збірник на пошану академіка М. С. Грушевського з нагоди шістдесятої річниці життя та сорокових роковин наукової діяльності. – К., 1928. – Т. 1. – С. 179–194) // Праці Комісії для виучування історії західньо-руського та українського права. – К., 1929. – Вип. 6. – С. 520.

[241] *Яковлів А.* Договір гетьмана Богдана Хмельницького з Москвою року 1654. – С. 591.

[242] Там само. – С. 593–594.

[243] *Грушевський М.* Історія України-Руси. – К., 1995. – Т. VIII: Роки 1626–1650. – Ч. 3. – С. 210–211.

[244] *Яковлів А.* Договір гетьмана Богдана Хмельницького з Москвою року 1654. – С. 595.

[245] Там само. – С. 597.

1656 р. Причому наступники великого гетьмана, зокрема Іван Виговський, обірвали і той "чисто номінальний зв'язок", а інші, починаючи з Юрія Хмельницького, присягали на "фальсифікат цього договору, так звані 14 статтів Б. Хмельницкого"[246]. Від того часу, стверджує вчений, Москва прагнула витворити "погляд на договір р. 1654 як на акт злуки України з Москвою династичного характеру, на акт обрання московського царя на царя "Малыя Россіи" на віки"[247].

Такому підходу А. Яковлів протиставляє сприйняття Війська Запорозького іноземними монархами того часу, які "трактували Україну як окрему від Москви державу, а Гетьмана – як самостійного господаря держави"[248]. Резюмуючи свої погляди, автор зазначає, що "моральний авторитет, чи "моральна зверхність царя", що, як гадає проф. Лащенко, визнавав Хмельницький, являла собою не що інше, як номінальну васальну залежність (розбивка А. Яковліва. – *О. Я.*) од Москви, залежність, яку de jure встановив договір 1654 р., але de facto вона зовсім не існувала: фактично Б. Хмельницький не визнавав навіть цієї "моральної", правдивіше – номінальної зверхності, бо не виконував як-раз тих умов договору, які цю зверхність встановили"[249].

Таким чином, розвідка А. Яковліва, з одного боку, конкретизувала і розширювала ідеї та підходи, висунуті у працях М. Грушевського (різниця між юридичним та фактичним становищем Гетьманщини) та В. Липинського (переяславська легенда і Москва), а з іншого впроваджувала в українську історіографію низку новацій (оцінка 14 статей Б. Хмельницького у редакції 1659 р. як фальсифікату, сприйняття Гетьманщини як незалежної держави тогочасними монархами, особливості юридичних взаємин за доби Хмельниччини, вплив Зборівського прецеденту на форму українсько-московського договору та ін.), що справили неабиякий вплив на розробку переяславської проблематики.

Свою тезу про фальсифікацію статей Б. Хмельницького у редакції 1659 р. А. Яковлів докладно висвітлює та аргументує в іншій статті – за 1928 р. На його думку, "Москва, маючи певні відомості, що автентичного договору 1654 р. у Війська Запорозького не було, використала момент для того, щоб замінити дійсний договір 1654 р. сфабрикованими статтями 1659 р. І Москва досягла свого, бо, починаючи з Юрія Хмельницького, всі наступні гетьмани присягали додержувати не автентичний договір 1654 року, а цей фальсифікований договір, який не тільки замінив автентичний договір 1654 року, але й надав йому ім'я "Переяславського договору", хоч в дійсності

---

[246] Там само. – С. 605.
[247] Там само. – С. 608.
[248] Там само. – С. 609.
[249] Там само. – С. 615.

договір 1654 р. був складений не в Переяславі, а в Москві"[250]. Слід відзначити, що на суттєві викривлення статей Б. Хмельницького в редакції 1659 р. вказував ще раніше М. Грушевський. Зокрема, він уважав, що той текст "дає редакцію значно змінену й погіршену на не користь України, в порівнянню з дійсними статтями 1654 р."[251] Утім, М. Грушевський утримувався від категоричної оцінки статей у редакції 1659 р., хоча й посилається на думку П. Шафранова про можливість фабрикації цього тексту[252].

Розвідка А. Яковліва викликала доволі гостру полеміку серед українських істориків (В. Гарасимчук, М. Петровський, В. Щербина та ін.). Зокрема, Володимир Щербина, який за дорученням Комісії для виучування історії західньо-руського та українського права УАН протягом 1920–1921 рр. збирав і вивчав документи щодо визначення юридичного становища Гетьманщини, тримався думки, що 14 статей, проголошених князем Трубецьким 15 жовтня 1659 р., варто розглядати як остаточну редакцію статей 1654 р. Всі інші редакції з 20, 23 та 11 статей слід вважати попередніми редакціями[253]. В. Щербина підважує аргументацію А. Яковліва, що титул "Великія и Малыя и Белыя Россіи" міг з'явитися у московського царя лише у 1655 р. після здобуття Смоленська у попередньому році. Цю обставину А. Яковлів уважав вагомим доказом фальсифікації статей в редакції 1659 р.[254] Натомість В. Щербина стверджує, що цей титул було прийнято в 1654 р. і відкидає при цьому тезу А. Яковліва про фальсифікацію[255]. На його думку, це питання "має тільки академічну вартість"[256].

Підхід Андрія Яковліва підтримав і Микола Петровський, який у короткій замітці подав інформацію про вживання царського титулу з 1 липня 1654 р.[257] Втім, М. Петровський висловився доволі обережно, оскільки вважав, що встановлення цього факту не є остаточним вирішенням проблеми. "Коли ми в статтях[, датованих] від початку 1654 р., в копії 1659 р. маємо титулування царя царем "и Белыя Россіи", – зазначає історик, – це може свідчити або за те, що це копія не автентичного документа 1654 р., а з фальсифіката, або ж що переписувач, знімаючи 1659 р. копію з документа

---

[250] *Яковлев О. [Яковлів А.]* "Статті Богдана Хмельницького"... – С. 194.

[251] *Грушевський М.* Переяславська умова України з Москвою 1654 року. – С. 15.

[252] *Шафранов П. А.* О статьях Богдана Хмельницкого (1654 г.). – С. 388–389.

[253] *Щербина В.* До питання про статті Богдана Хмельницького // Ювілейний збірник на пошану академіка М. С. Грушевського з нагоди шістдесятої річниці життя та сорокових роковин наукової діяльності. – Т. 1. – С. 201.

[254] *Яковлев О. [Яковлів А.]* "Статті Богдана Хмельницького"... – С. 187.

[255] *Щербина В.* До питання про статті Богдана Хмельницького. – С. 203–204.

[256] Там само. – С. 203.

[257] *Петровський М.* Причинок до питання про статті Богдана Хмельницького // Записки Ніжинського ін-ту народної освіти та наук.-дослід. катедри історії культури й мови при Ін-ті / За ред. М. Петровського. – Ніжин, 1929. – Кн. 9. – С. 74–76.

1654 р., зробив помилку, додавши по звичці титул, якого не було в початку 1654 р., а який вживався 1659 р. й раніш, починаючи з 1 липня 1654 р."[258] Зауважимо, що М. Грушевський оцінив спробу В. Щербини як невдалу реанімацію "старої теорії Карпова"[259].

З досить оригінальним поглядом щодо цієї проблеми виступив львівський історик Василь Гарасимчук (Герасимчук)[260], студія якого була високо оцінена в українській історіографії[261]. Він уважав, що березнева редакція з 11 статей як "дипломатичний акт "вічного договору" недостатньо й невідповідно зложені"[262]. Зокрема, згадуються поточні військово-політичні справи та замовчуються власне міждержавні взаємини. Таку суперечливість цієї редакції, на думку В. Гарасимчука, можна пояснити лише в тому разі, якщо взяти до уваги її тимчасовий характер з огляду на практику підписання таємних угод, яка побутувала в тодішній дипломатії. "Стилізація 11 статей виказує найочевиднішу тенденцію призначити їх попри тимчасовий домашній ужиток також на заграничний експорт, для дипломатії", – зауважує історик[263]. Звідси й походить теза В. Гарасимчука, що редакцію з 11 статей доцільно розглядати тільки як угоду на перехідний етап, тобто на час гетьманування Богдана Хмельницького. "І дійсно ці статті відповідали ще найбільше тому становищу, яке займав Б. Хмельницький, – пише вчений, – вони були виїмковою хартією, були призначені бути посереднім етапом між давнім і новим станом, призначеним для його наслідників"[264]. Відтак, статейна

---

[258] Там само. – С. 76.

[259] *Грушевський М.* Історія України-Руси. – Т. IX. – Ч. 1. – С. 813.

[260] *Герасимчук В.* До питання про статті Б. Хмельницького // ЗНТШ. – Т. 100: Ювілейний збірник на пошану акад. Кирила Студинського. – Ч. 2: Праці історичні. – С. 213–235. Історик підписував розвідки двома варіантами свого прізвища: "Герасимчук" або "Гарасимчук". Тут і далі у посиланнях при написанні його прізвища тримаємося правопису відповідно до бібліографічних відомостей того чи іншого видання. Див. докладніше: *Федорук Я.* Василь Гарасимчук та його невидані "Матеріали до історії козаччини XVII віку" // *Гарасимчук В.* Матеріали до історії козаччини XVII віку; Василь Гарасимчук: життя і творчість (1880–1944) [= Львівські історичні праці: Джерела. Вип. 1]. – Львів, 1994. – С. 12 (прим.*). Згідно зі спогадами І. Крип'якевича, написання прізвища в публікаціях з "Гарасимчук" на "Герасимчук" змінив сам М. Грушевський. Причому, як засвідчував І. Крип'якевич, Василь Гарасимчук не заперечував проти цього. Див.: *Крип'якевич І.* Біографічний словник моїх знайомих // Домашній архів І. Крип'якевича. – Папка № 287 (словник складено в абетковому порядку на літери "А–П"; поч. 1960-х років). Цю інформацію повідомив авторові Ярослав Федорук, за що складаємо свою подяку.

[261] *Ohloblyn O.* Ukrainian Historiography 1917–1956 / Transl. by R. Olesnytsky // The Annals of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the U. S. – New York, 1957. – Vol. 5/6. – № 4(18), 1/2(19/20). – P. 382; *Зозуляк Ю.* Василь Гарасимчук – дослідник української козаччини // *Гарасимчук В.* Матеріали до історії козаччини XVII віку; Василь Гарасимчук: життя і творчість (1880–1944) [= Львівські історичні праці: Джерела. Вип. 1]. – С. 114.

[262] *Герасимчук В.* До питання про статті Б. Хмельницького. – С. 217.

[263] Там само. – С. 218.

[264] Там само. – С. 222.

редакція з 14-ти статей, на його думку, є також автентичною, оскільки призначалася спеціально для спадкоємців Богдана Хмельницького і не могла бути сфальсифікованою з огляду на політичну ситуацію 1659 р.[265] Таким чином, В. Гарасимчук не тільки спростовує точку зору П. Шафранова та А. Яковліва, а й висуває власну концепцію про одночасну підготовку двох статейних редакцій Переяславського договору: тимчасову для "широкого, зовнішнього вжитку", що призначалася на період гетьманування Богдана Хмельницького (11 статей), та кінцеву, котра відводилася для його наступників (14 статей).

Слід згадати й про загальну оцінку Переяславського акту, яка репрезентована у розвідці В. Гарасимчука: "Цею згодою козацтво резигнує з ролі верховодного чинника суспільності, який по вимогам ідеології XVII в. мав вирішити квестію національності – квестію утворення національної держави, – відзначає історик. – А навпаки, виставляючи просто неморальні статті на мандат Москві в справі всіх українських поборів і на виплати для запорозького війська сталих, – вічних поборів, вичислюючи докладно висоту їх для всіх військових ранг, забажало при московській помочі загарантувати собі і своїм наслідникам вічні доживоття"[266]. Така оцінка Переяславського договору в статті В. Гарасимчука, ймовірно, випливала з його пошуків загальноєвропейського контексту для інтерпретації історії Хмельниччини[267].

У своїх студіях 20 – 30-х років XX ст. переяславську проблематику порушувала й низка інших українських істориків, але робили це принагідно у межах іншої провідної теми досліджень. Серед них варто відзначити Степана Томашівського, який ще в дореволюційні часи присвятив багато праць добі Хмельниччини. Однак історик уникав тієї чи іншої оцінки українсько-московської злуки. Більш-менш певну уяву про ставлення цього вченого, який на початку 20-х років уважався одним із засновників державницького напряму, до Переяславського акту, можемо скласти з його розвідки 1927 р. На той час С. Томашівський, за власним визнанням, уже відійшов від студіювання доби Хмельниччини й працював над вивченням інших періодів української історії, але публікував епістолярні матеріали з ватиканських архівів, зібрані та опрацьовані раніше[268]. У вступних поясненнях до публікації знаходимо і його стислу оцінку Переяславської угоди, яку він виводив з перебігу військово-політичних подій: "Кампанія 1653 року, оскільки вів її сам гетьман, ані трохи не приспорила слави його дипломатичному і

---

[265] Там само. – С. 224–225.

[266] Там само. – С. 234.

[267] *Зозуляк Ю.* Василь Гарасимчук – дослідник української козаччини. – С. 116–117.

[268] *Томашівський С.* До історії перелому Хмельниччини (Листи королівського секретаря Паоло Доні до римського нунція П'єтро Відоні з 1653 р.) // Юбілейний збірник на пошану акад. Д. І. Багалія з нагоди сімдесятої річниці життя та п'ятидесятих роковин наукової діяльності. – Т. 1. – С. 529–530.

військовому хистові, – відзначає С. Томашівський. – Схиливши голову, так само як і король, під диктат хана, Хмельницький побачив перед собою тільки один шлях, правда, підготовлюваний уже довший час, одначе тільки як резерва, як евентуальний рятунок в останній скруті, – підданство московському цареві. Таким способом, із виснаження обох ворожих партій і з невміння чи неможливості знайти раціональну розв'язку польсько-українського конфлікту повстав Переяславський трактат і основна переміна політичної системи у східній Європі"[269]. Така оцінка вченого, вочевидь, ґрунтувалася на його історичних поглядах про виняткову роль західноєвропейської культурно-історичної експансії та церковної унії в історії України[270]. Відтак, С. Томашівський вважав, що українсько-московська злука не тільки змінила політичний баланс у Східній Європі, але фактично відрізала Україну від культурних основ класичної цивілізації, яка походить із Заходу, а на українські землі потрапляла головним чином через Польщу.

Інший видатний історик, автор численних праць з історії Хмельниччини, Іван Крип'якевич у загальних рисах окреслив своє ставлення до українсько-московської угоди 1654 р. ще в ранніх працях. Хоч І. Крип'якевич не брав участі у дискусіях щодо історико-правничого визначення договору, однак учений, подібно до М. Грушевського, вважав, що Переяслав слід розглядати як невдалу політичну акцію Б. Хмельницького: "Богдан подав перший руку москалеві, але як побачив свою помилку, то перший покинув шкідливу дружбу і всі зусилля обернув на се, щоби відірвати Україну від Московщини"[271]. Аналогічні оцінки він подає і в іншій розвідці, написаній у 1911 р., але опублікованій "Українським істориком" у 1969 р. вже після його смерті, де підкреслює, що "Хмельницький і старшина вважали союз з Москвою тільки хвилевою злукою на час війни, не віковічною унією"[272].

У 20-ті роки І. Крип'якевич неодноразово згадує українсько-московський договір у "Студіях над державою Богдана Хмельницького", але не

---

[269] Там само. – С. 533.

[270] Див.: *Томашівський С.* Схід і Захід: Історично-політичний нарис // Політика. – Львів, 1926. – 5 січ. – № 1. – С. 10; *його ж.* Додаток Б. Церковна унія і українська національна ідея // *Його ж.* Про ідеї героїв і політику: Відкритий лист до В. Липинського з додатками. – Львів, 1929. – С. 63; *його ж.* Вступ до історії церкви на Україні // Записки Чина Св. Василія Великого. – Жовква, 1932. – Т. 4. – Вип. 1/2. – С. 2. Про історичні та політичні погляди Томашівського див. докладніше: *Потульницький В.* Чи все щастя в соборності? // Старожитності. – 1994. – № 5/6. – С. 6–9; 1995. – № 3/4. – С. 10–12; *Халак Н. В.* Наукова спадщина і громадсько-політична діяльність Степана Томашівського: Автореф. дис. ... к. іст. н.: 07.00.06 / Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України. – К., 1999. – 20 с.

[271] *Крип'якевич І.* Русь-Україна і Московщина (Змагання України до визволення з московської неволі від часів Хмельницького) // Календар Українського Народного Союзу на 1914. – Б. м. [США], 1914. – С. 130.

[272] *Його ж.* Богдан Хмельницький і Москва (В Шевченкові роковини) // Український історик (далі – УІ). – 1969. – № 1/3. – С. 142.

подає широких узагальнень. Натомість він обмежується зауваженнями про досить загальний характер Переяславської ради, відзначає її церемоніальний бік[273]. Подібним чином українсько-московська угода представлена і в його науково-популярних працях 20 – 30-х років[274].

Докладніша оцінка та інтерпретація Переяславського акту репрезентована у синтетичному нарисі І. Крип'якевича "Історія України", підготовленому в 1938 р. та двічі виданому в діаспорі (Мюнхен, 1949; Нью-Йорк, 1971), а за часів незалежності перевиданому в Україні. У цій студії автор стисло зупиняється на передумовах, що призвели до укладання цієї угоди, відзначає різницю у політичній культурі українців та росіян[275]. "Союз з Московщиною вийшов із тверезих, реальних міркувань української політики. В основі його не було ніяких ознак сентименту", – підкреслює Крип'якевич[276]. Відтак у Переяславській угоді вчений вбачає політичний захід Б. Хмельницького під час складних військових змагань з Польщею. "Як при всіх давніших політичних комбінаціях, – стверджує історик, – так і тепер він (Богдан Хмельницький. – *О. Я.*) не рахувався з накиненими зобов'язаннями, а йшов своїм власним шляхом, до скріплення своєї влади і держави. Союз з Москвою означав повний розрив з Польщею. Українська політика остаточно видобулася з-під впливу польських традицій і могла йти до власної мети"[277].

У наведеній цитаті Івана Крип'якевича відчуваються інтелектуальні впливи Вячеслава Липинського, зокрема його теза про необхідність Переяславського акту для емансипації від Речі Посполитої. Отже, приналежність І. Крип'якевича до державницького напряму української історіографії 20 – 30-х років XX ст. спричинилася до певної еволюції його поглядів порівняно з дореволюційними часами. Відтепер Переяславська угода видавалася вченому не як нерозважливий дипломатичний крок Б. Хмельницького, а радше як вмотивований обставинами політичний захід гетьмана в контексті розбудови козацької державності. Проте ця еволюція історика в жодному разі не

---

[273] *Його ж.* Студії над державою Богдана Хмельницького: І. Рада; ІІ. Ґенеральна старшина // ЗНТШ. – Львів, 1925. – Т. 139/140. – С. 70; *його ж.* Студії над державою Богдана Хмельницького: VII. Військо; VIII. Каталог полковників 1648–1657 рр.; IX. Держава Богдана Хмельницького (загальні уваги) // Там само. – Львів, 1931. – Т. 151. – С. 144.

[274] Див., наприклад: *Його ж.* Побут: Доба перемін: 13. Козацька держава // Історія української культури / За ред. І. Крип'якевича. – К., 1994. – С. 155.

[275] *Крип'якевич І.* Історія України / Упор., прим. та ком. Б. З. Якимовича; відп. ред. Ф. П. Шевченко, Б. З. Якимович; передм. Я. Р. Дашкевича. – 2-е вид., переробл. і доп. – Львів, 1992. – С. 193. Бібліографічна інформація про друге видання цієї праці І. Крип'якевича значиться серед її вихідних даних, хоча у передмові Я. Дашкевича згадується про два діаспорні видання (1949, 1971). Див.: *Дашкевич Я.* Іван Крип'якевич – історик України // *Крип'якевич І.* Історія України. – С. 20.

[276] Там само. – С. 193.

[277] Там само. – С. 194.

означала докорінної зміни поглядів І. Крип'якевича на Хмельниччину. Вчений і в міжвоєнну добу залишався дослідником, схильним до позитивістської методології досліджень, хоча й не був позбавлений неокантіанських впливів, мав неабиякі зацікавлення у сфері культурної історії і міцно тримався фактографічної основи в науково-історичних реконструкціях. Тож у випадку з оцінками Хмельниччини та українсько-московського договору І. Крип'якевич був досить обережний, незважаючи на те, що з доби національно-визвольних змагань 1917–1920 рр. у його творах широко побутує державницька термінологія[278].

Тема Переяслава активно висвітлювалася і в систематичних курсах з української історії, зокрема в багатотомній "Історії України-Руси" М. Грушевського. Останній присвятив чимало уваги Переяславському акту та перебігу політичних подій навколо нього[279]. М. Грушевський дуже докладно відтворює обставини, умови, і, зрештою, сам переговорний процес, зокрема подає численні джерелознавчі та історіографічні екскурси тощо. При цьому історик підкреслює, що релігійні заяви, які демонстрували обидві сторони, були призначені для того, щоб показати релігійну солідарність українців і росіян, тобто довести до широкого загалу офіційну мотивацію Переяславського акту[280]. Помітне місце автор відводить і висвітленню опозиції цьому договору з українського боку. Взагалі реконструкція історії укладання Переяславської угоди в систематичному курсі М. Грушевського вочевидь є найповнішою в українській історіографії того часу.

Однак, незважаючи на таке масштабне відтворення, яке, здавалося б, мало призвести до суттєвої переоцінки багатьох аспектів українсько-московської угоди, вчений у цілому тримався своїх попередніх поглядів. Він, як і раніше, вважав, що сутність договору між сторонами ґрунтувалася на усній домовленості Богдана Хмельницького з московськими послами. Причому М. Грушевський досить виразно підкреслює послідовність та спадкоємність своїх поглядів: "В своїм аналізі Переяславського акту, зробленім десять літ тому, – зазначає вчений, – я вказав, що гетьман вважав для себе й війська обов'язковим в пізніших своїх відносинах до Москви тільки те, на що він в Переяславі з Бутурлиним договорився ("домолвили")"[281]. М. Грушевський також акцентував увагу на тому, що під час переходу під протекторат козацька Україна "становила фактично самостійну державу, з своїм спеціальним устроєм"[282]. Він знову наголошував на різниці у політичній культурі та

---

[278] *Дашкевич Я.* Іван Крип'якевич – історик консервативно-державницької школи // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Вип. 8: Іван Крип'якевич у родинній традиції, науці, суспільстві. – С. 721–724.

[279] *Грушевський М.* Історія України-Руси. – Т. IX. – Ч. 1. – С. 728–869.

[280] Там само. – С. 732–733.

[281] Там само. – С. 754.

[282] Там само. – С. 757.

світогляді між українцями та росіянами, котра найповніше виявилася в тому, що козацька верхівка покладалася не стільки на букву договору, скільки на "реальні взаємини сил і обставин"[283], вказував на помилки козацької старшини, яка злегковажила юридичними формами угоди тощо.

Щодо історико-правничої оцінки цього акту, то історик практично повністю повторив свою формулу, згідно з якою двосторонні відносини були "найближчими до васальства"[284]. Взагалі, більшість оцінок М. Грушевського перегукувалися з його думками, висловленими в попередніх працях. Деяка новація помітна лише в кількох пунктах. Учений став категоричнішим в оцінці статей Б. Хмельницького в редакції 1659 р. Він і раніше піддавав сумніву їхню автентичність, зокрема вважав, що вони препаровані з московського боку[285]. Проте в "Історії України-Руси" історик фактично поділяє точку зору П. Шафранова та А. Яковліва, які обстоювали думку про статті 1659 р. як фальсифікат. Утім, у даному разі вся "еволюція" поглядів звелася практично тільки до вироблення більшої категоричності у висновках.

Ще інший вплив А. Яковліва спостерігаємо у тезі М. Грушевського про аналогію щодо юридичної форми між Зборівським та Переяславським договорами[286]. Втім, у даному разі, очевидно, скоріше мав місце взаємовплив, оскільки М. Грушевський перший відзначив подібність цих правничих актів, а А. Яковлів ґрунтовно розвинув цю думку[287]. Таким чином, означені моменти, переважно, демонструють сталість поглядів М. Грушевського на Переяславську угоду, аніж їхню зміну. Незначна еволюція стосовно окремих аспектів переяславської проблематики навпаки підкреслює виняткову послідовність М. Грушевського у висвітленні цієї важливої події української та російської історії.

На відміну від Михайла Грушевського, у систематичному курсі історії України Дмитра Дорошенка, вперше виданому у Варшаві у 1932–1933 рр., Переяславському акту відведено відносно небагато місця. Почасти це зумовлено форматом та архітектонікою цієї праці, зокрема, майже інтуїтивним відчуттям стилю, збалансованості та композиції, яке притаманне Д. Дорошенкові як автору. Тож не дивно, що в цій студії не знаходимо виразного поділу матеріалу на "державні" та "недержавні" періоди, який спостерігаємо у багатьох тогочасних істориків-державників. Натомість їх заступають окремі структурно-змістовні підрозділи (по п'ятнадцять у кожному томі), в яких висвітлення політичної історії поєднується з розглядом інших пластів історичного буття (соціального, культурного, економічного та ін.)[288]. Водно-

---

[283] Там само. – С. 759.

[284] Там само. – С. 868.

[285] *Грушевський М.* Переяславська умова України з Москвою 1654 року. – С. 15–16. Див. також прим. 251.

[286] *Його ж.* Історія України-Руси. – Т. IX. – Ч. 1. – С. 755–756.

[287] Про це див. вище прим. 242–243.

[288] *Дорошенко Д. І.* Нарис історії України / Передм. І. О. Денисюка. – Львів, 1991. – 573 с.

час порівняно з М. Грушевським у техніці викладу Д. Дорошенка бачимо неабияку здатність до генералізації матеріалу, що, очевидно, позначилося й на висвітленні подій січня–березня 1654 р.

Подібно до В. Липинського Д. Дорошенко також виділяє автономістський період у діяльності великого гетьмана, протягом якого Б. Хмельницький не думав остаточно поривати з Польщею, а тільки намагався "примусити її поробити якнайбільші уступки українській козаччині як передовій верстві українського народу"[289]. Він наголошує, що "сепаратистські плани", якщо й побутували в середовищі Богдана Хмельницького, все ж не могли бути ще реалізованими з огляду на суспільні передумови. Тому тільки в ході затяжної та кривавої війни з Польською Короною відбулася консолідація козацтва та прилучення до нього української шляхти, яка, власне, і репрезентувала державні ідеали. "Одначе відірватися від Польщі і заснувати свою власну державу здавалося Хмельницькому та його товаришам за річ неможливу без чужої допомоги", – відзначає автор[290]. Зауважимо, що така інтерпретація передумов Переяславського акту є по суті спрощеним викладом квінтесенції відомих думок Липинського в "Україні на переломі".

Щодо перебігу договірного процесу, то Д. Дорошенко обмежується досить лаконічним викладом, зокрема, звертає увагу на факти опозиції до українсько-московської угоди, відзначає, що сторони вкладали в цей акт "настільки різний зміст і кожна розуміла його настільки по-своєму, що й досі історична наука не може прийти до скільки-небудь одностайних поглядів, як кваліфікувати відносини, які цей договір мав утворити і які утворилися в дійсності"[291]. Принагідно вчений подає коротку історіографію цього питання.

Загальна оцінка договору, репрезентована у "Нарисі...", повністю солідаризується з підходами В. Липинського, на якого автор неодноразово покликається. Як і останній, Д. Дорошенко вважав, що для гетьмана та старшини це була смілива і тимчасова комбінація, що мала за мету остаточну сепарацію від Польщі. Натомість московська сторона прагнула обернути протекторат в інкорпорацію, спираючись як на правничу казуїстику, так і на суспільний антагонізм, що побутував на українських землях серед різних верств населення[292]. Таким чином, погляди Д. Дорошенка на переяславську проблематику майже повністю витримані в дусі ідей В. Липинського, але подані все-таки у виваженішій формі без надмірної категоричності та безапеляційності, які досить помітні в "Україні на переломі".

Своєрідною етапною, знаковою працею з дослідження цієї теми для української історичної науки першої третини XX ст. стала відома студія

---

[289] Там само. – С. 264.
[290] Там само. – С. 265.
[291] Там само. – С. 269.
[292] Там само. – С. 271.

А. Яковліва "Українсько-московські договори в XVII–XVIII віках". Вона була видана як 19-й том "Праць Українського Наукового Інституту у Варшаві"[293]. Зауважимо, що перший розділ цієї студії[294], присвячений Переяславському акту 1654 р., був дещо переробленим варіантом авторської розвідки 1927 р.[295] Утім, праця А. Яковліва цікава, насамперед, своїми вступними узагальненнями над станом досліджень цієї теми та авторськими спостереженнями стосовно українсько-московських відносин протягом XVII–XVIII ст.

А. Яковлів підкреслює, що в результаті тривалих студій над історією та передісторією Переяслава в українській історіографії утвердився погляд на "акт 1654 р., як на д і й с н и й д в о б і ч н и й д о г о в і р (розбивка А. Яковліва. – *О. Я.*) між двома рівноправними сторонами, на підставі якого було встановлено протекторат московського царя над Українською державою та військовий союз України й Московщини"[296]. Зазначена авторська сентенція досить добре відображає одне з найголовніших та загальновизнаних уявлень, яке домінувало в українській історичній науці того часу.

На думку вченого, про рівноправний характер Переяславського договору свідчить і той факт, що зовнішня незалежність України була обмежена незначною мірою, а внутрішня автономія, зокрема законодавство, судочинство, військові та фінансові справи, господарське і адміністративне управління повністю залишилося в компетенції гетьмана та козацької старшини. Водночас А. Яковлів розглядає угоду 1654 р. з перспективи XVII–XVIII ст. Він акцентує свою увагу на тому, що "...Москва вважала за необхідне укладати новий договір із кожним новим гетьманом"[297]. Отже, "юридична природа" цього акту зазнавала постійних колізій, оскільки при "кожній зміні особи гетьмана, що персоніфікував Українську державу, договір 1654 р. в т р а ч а в (розбивка А. Яковліва. – *О. Я.*) одну з договірних сторін – Україну, а тим самим і свою правну силу"[298]. Відтак необхідність для кожного новообраного гетьмана проголошувати та ухвалювати угоду 1654 р. на Генеральній раді, зокрема затверджувати її присягою, а також додавати нові договірні статті та на вимогу Москви вносити зміни в існуючі, й склало основу механізму поступового демонтажу переяславських умов царською владою. "Безупинно протягом сотні років Москва підкопувала підвалини договору 1654 р., – зазначає історик, – аж поки остаточно його знищила, а

---

[293] *Яковлів А.* Українсько-московські договори в XVII–XVIII віках. – Варшава, 1934. – 175 с. [= Праці Українського Наукового Інституту. – Т. 19. – Серія правнича. – Кн. 3.]

[294] Там само. – С. 8–52.

[295] *Яковлів А.* Договір гетьмана Богдана Хмельницького з Москвою року 1654. – С. 580–615.

[296] *Його ж.* Вступні уваги // *Його ж.* Українсько-московські договори... – С. 3.

[297] Там само. – С. 4.

[298] Там само.

разом із ним і автономію Української держави"[299]. Дещо змінилися погляди А. Яковліва на проблему присяги московських послів у Переяславі. Якщо у розвідці 1927 р. вчений вважав, що "московські посли обмежилися обіцянками на словах"[300], то у 1934 р. він дотримувався думки про їхню особисту присягу за себе персонально, що було замовчано в статейному списку, але розглядалося старшиною як "акт, рівнозначний присязі за царя"[301].

Погляди А. Яковліва, викладені у цій студії, значною мірою віддзеркалювали найголовніші тенденції в розробці переяславської теми, що склалися в українській історичній науці на початку 30-х років. На часі постали нові напрямки й тотальні ідеологічні впливи, з перспективи яких науковий доробок учених 20 – 30-х років став своєрідним рубежем як щодо Переяславського акту, так і загального стану історичної науки взагалі.

Отже, українська історіографія протягом першої третини XX ст. розвивалася під могутнім впливом соціокультурних умов та обставин. Піднесення революційного та національного-визвольного руху, останні реформаторські спроби відповісти на модернізаційні виклики, кинуті Російській імперії на початку XX ст., світова війна, швидкоплинна політизація суспільного життя, врешті-решт революція та визвольні змагання 1917–1920 рр. сформували новітні інтелектуальні запити до української науки, що призвело до актуалізації низки проблем, пов'язаних з Переяславським актом та його історико-правничою оцінкою. Відтепер зазначена проблематика побутувала не тільки у власне академічній сфері, а й перемістилася у царину політичних інтересів. Відтак, новий образ Переяслава у національній історіографії кінця XIX – першої третини XX ст. постав у контексті й на тлі історико-юридичних досліджень щодо формального стану та реальних взаємовідносин України і Московщини, які виникли після 1654 р. До 1917 р. ініціатива у висуненні та розробці нових підходів щодо визначення "юридичної природи" Переяславського акту в більшості випадків належала російським ученим-правникам. Утім, вона спричинялася до оперативних і конструктивних реакцій українських істориків, чиї концепції на початку 20-х років стали домінувати в опрацюванні переяславської теми. Вагомим досягненням української науки цього періоду стало остаточне утвердження ідеї про рівноправний характер цієї угоди між двома державами, яку поділяла переважна більшість дослідників, незважаючи на доволі розмаїту варіативність підходів стосовно історико-юридичного визначення договору (реальна унія (О. Попов), васалітет (М. Слабченко), найближча форма до васалітету (М. Грушевський), мілітарний союз, забезпечений протекторатом (В. Липинський), персональна унія (Р. Лащенко), номінальний васалітет (А. Яковлів) та ін.). Упродовж окресленого часу загальновизнаною в українській науці стала й теза про

---

[299] Там само. – С. 6.

[300] *Яковлів А.* Договір гетьмана Богдана Хмельницького з Москвою року 1654. – С. 586.

[301] *Яковлів А.* Українсько-московські договори... – С. 16.

фальсифікацію статей Б. Хмельницького у редакції 1659 р. У проблемному відношенні спостерігається як розширення тематичних ліній, так і поглиблене студіювання окремих аспектів з історії укладання Переяславської угоди (формальна юридична оцінка договору та реальне становище Гетьманщини, мотивація та наміри сторін, політична культура та світогляд українців і росіян як чинник переговорного процесу, змістовне наповнення, актова структура та правниче значення угоди, її фактична реалізація, Зборівський прецедент і його вплив на форму цього акту, висвітлення та критика московської теорії "воссоединения" та низка ін.). Окремої ваги набувають історіографічний та джерелознавчий аспекти проблеми. Зокрема, з'являються спеціальні історіографічні розвідки В. Пічети та М. Грушевського, чільне місце історії питання відводиться у студіях Р. Лащенка, Д. Дорошенка, А. Яковліва та ін. Окрім того, переяславська проблематика розробляється переважно в межах спеціальних розвідок та праць. Систематичні нариси з історії України відтепер здебільшого лише відображають загальний стан вивчення цієї теми. З'являються оригінальні та цікаві підходи з цієї проблематики: переяславська легенда (В. Липинського), концепція двох редакцій одного договору (В. Гарасимчука) тощо. Методологічний та теоретичний спектр, на основі якого виник новий образ Переяслава, також виділяється надзвичайним багатством канонів і засад (позитивізм, неокантіанство, класичні соціологічні теорії початку XX ст., культурна історія, скептично-релятивістська філософія історії та ін.). Водночас 20 – 30-ті роки XX ст. вирізняються поширенням державницького напряму в українській інтелектуальній історії, з притаманною йому західноєвропейською культурно-історичною орієнтацією. В цей час у працях ряду вчених прослідковується активне використання здобутків європейської думки та методологічного інструментарію для обґрунтування самоцінності ідеї національної державності, пояснення чергування "державних" та "недержавних" періодів, контрастного висвітлення та контроверсійної інтерпретації різних чинників історичного процесу (географічних, природничих, політичних, етнічних, соціокультурних, психологічних) стосовно виникнення, функціонування та руйнації державних організацій. Останні були репрезентовані переважно у формі дихотомічних протиставлень: народ (народні маси) – аристократія (провідна верства), егалітаризм – елітаризм, Схід – Захід, римо-католицький – візантійсько-православний світи, хліборобська – кочова культури, Наддніпрянщина – Галичина, низове козацтво – українська шляхта та ін. Відтак, Переяславський акт розглядається і оцінюється деякими істориками (В. Липинський, С. Томашівський, В. Гарасимчук та ін.) з перспективи загальноєвропейської культурно-історичної традиції в контексті державної організації козацтва, альтернативних варіантів у межах різних цивілізаційних комплексів тощо.

Такий образ Переяслава побутував в українській історичній думці до початку 30-х років XX ст. попри відмінні соціокультурні умови та обставини,

в яких перебували вчені по різні боки державних кордонів. З погромом академічних інституцій ВУАН, впровадженням практики масштабних репресій супроти наукової інтелігенції і тотального ідеологічного диктату шляхи української історіографії на еміграції і на теренах Радянської України надовго розійшлися. Відтак, дослідницькі підходи стосовно Переяслава дедалі більше зазнають ідеологічної ерозії та підпорядковуються міркуванням політичної доцільності.

* * *

Упродовж 30-х років інтелектуальний зв'язок з попередньою історіографією рішуче уривається. Впроваджуються нові підходи та концепції в руслі марксистсько-ленінських догматів (формаційний поділ історичного процесу, класова боротьба, примат економічного детермінізму та ін.). Протягом досить стислого терміну витворюється первісний варіант радянського образу Переяслава.

Характерною рисою тогочасних досліджень стає примітивізм та надмірна схематизація, уникнення потенційно небезпечних тем. Показовою у цьому плані є стаття Абрама Барабоя[302], яка стала своєрідною квінтесенцією його дисертаційного дослідження[303].

Автор розвідки практично повністю обминає проблеми історико-юридичного визначення договору, рівноправний характер цього акту, фактичну реалізацію Переяславських домовленостей тощо. Натомість подається ретроспективний огляд української історії XVI – першої половини XVII ст., в якому акцентується увага на національно-релігійному та соціально-економічному гнобленні українського населення з боку Польської Корони, на давніх зв'язках з Росією, котрі утворюють позитивну аргументацію для обґрунтування необхідності приєднання до централізованої Російської держави. А. Барабой формулює причини приєднання до Росії у трьох пунктах: 1) сталі економічні зв'язки; 2) спільність релігії; 3) тривала російсько-українська культурна взаємодія[304].

Водночас проблема наслідків Переяславської злуки для українського народу зазнає докорінної метаморфози. Відтепер домінуючу роль відіграють позитивні аспекти і лише на другому плані згадуються деякі негативні (кріпосницька експлуатація, колоніальна залежність та ін.). Зокрема, у названій статті позитивні наслідки оцінюються вченим наступним чином: "Найважливішим результатом приєднання до Росії є та обставина, що Україна

---

[302] *Барабой А. З.* К вопросу о присоединении Украины к России в 1654 г. // Историк-марксист. – 1939. – № 2. – С. 87–111.

[303] *Його ж.* О причинах присоединения Украины к России в 1654 г.: Дис. ... к. ист. н. / Киевский университет. – К., 1939. – 132 с. (машинопис).

[304] *Барабой А. З.* К вопросу о присоединении Украины к России... – С. 105.

включилася в централізовану державу. Політична централізація є могутнім рушієм економічного та культурного поступу. Приєднання України до Росії зумовило подальшу спільність історичного процесу обох народів. А ця спільність історичного процесу через ряд історичних випробувань призвела до перемоги Великої соціалістичної революції (розбивка А. Барабоя. – *О. Я.*) і в Росії, і на Україні, до побудови соціалістичного суспільства і створення могутнього багатонаціонального Союзу Радянських Соціалістичних Республік, основою котрого є непорушна дружба та братерство народів"[305]. Щодо негативних наслідків, то останні зумовлені соціальною природою царської Росії і розглядаються як "менше зло" порівняно з турецькою чи польською альтернативами, які цілковито відкидаються. "Тверезий розбір конкретної історичної обстановки середини XVII ст., – зазначає автор, – дає тверду підставу для тези, що приєднання України до Росії в XVII ст. було для України найменшим злом (розбивка А. Барабоя. – *О. Я.*)"[306].

Порівняно з розвідкою Абрама Барабоя стаття Івана Бойка виглядає виваженішою, хоча й не позбавленою тогочасних ідеологічних кліше[307]. Насамперед історик подає відносно докладні відомості про історіографію питання, хоча й різко критикує та осуджує погляди українських і російських учених[308]. Утім, вже навіть сама згадка в ті часи імен М. Грушевського, В. Липинського та інших науковців, а тим більше виклад у завуальованому вигляді їхніх підходів вочевидь було небезпечною справою для автора статті. Позитивна аргументація необхідності Переяславського договору в І. Бойка складається з традиційного набору доказів: спільна оборона від польсько-католицької та турецько-татарсько-мусульманської загрози, приєднання України до складу централізованої монархії, що забезпечила економічний поступ тощо[309]. Поміркованіше історик розглядає і наслідки приєднання: "...Україна майже три чверті віку фактично була залежною країною з незначними рисами колоніальності, – пише І. Бойко, – а наслідком цього був значний розвиток української національної культури, створення передумов для завершення процесу формування української нації"[310]. Причому вчений підкреслює, що козацька старшина і після включення до складу Росії мала "надзвичайно широкі права внутрішнього самоврядування, включно до системи виборних органів влади зверху донизу, хоч це й розходилося з основами

---

[305] Там само. – С. 108.

[306] Там само. – С. 109.

[307] *Бойко І. Д.* До питання про приєднання України до Росії // Учені записки Харківського державного університету. – Харків, 1939. – Кн. 15: Труди істор. ф-ту. – № 1. – С. 27–39.

[308] Там само. – С. 27–29.

[309] Там само. – С. 36.

[310] Там само. – С. 37.

політики Московської централізованої монархії..."[311] Зауважимо, що такий авторський підхід, хоч і у вельми куцому вигляді, але все ж таки показує реальне становище, що склалося після Переяславського акту. Зрештою, І. Бойко наголошує і на негативних наслідках українсько-московського договору: "Маючи на увазі усі ці позитивні моменти, які випливали зі з'єднання народів, не слід, проте, забувати, що залежність України від Росії протягом дальшого історичного розвитку перейшла в цілковиту колоніальність", – підкреслює історик[312].

Подібних підходів у межах офіційних ідеологічних вимог дотримувався і М. Петровський, який порушував переяславську проблематику в своїй студії 1940 р.[313] та в брошурі 1941 р.[314] Його аргументація щодо необхідності укладання українсько-московської угоди ґрунтувалася на викладі перебігу подій Визвольної війни, яку вів Б. Хмельницький проти Речі Посполитої, та зовнішньополітичних обставинах, в яких опинилася Гетьманщина напередодні 1654 р. На відміну від інших дослідників, М. Петровський подає свій підхід до проблеми історико-правничої оцінки Переяславської злуки: "В юридичному відношенні Україна була приєднана до Росії на умовах феодальної васальної залежності. Українська держава стала васально залежною від російського царя", – відзначає вчений[315].

Загальна оцінка М. Петровського наслідків Переяславського договору досить стримана для тогочасної радянської історіографії, хоча й витримана у відповідному ідеологічному сенсі. "Царський уряд пригноблював широкі маси населення Росії, провадив колоніальну політику щодо підкорених народів, – пише історик. – Таку ж колоніальну політику провадив російський царизм на Україні. Перебування України під владою царизму було для українського народу меншим злом у порівнянні з небезпекою поглинення панською Польщею і султанською Туреччиною, що загрожувало б і самому існуванню українського народу. Приєднання України до Росії відповідало історичним прагненням українського народу до об'єднання з народом російським"[316].

Таким чином, упродовж досить стислого терміну витворюється первісний варіант радянського образу Переяслава: приєднання до Російської держави як "меншого зла" порівняно з польсько-шляхетською або турецько-татарською альтернативами. Позитивна аргументація, яка обґрунтовувала необхідність

---

311 Там само. – С. 36.

312 Там само. – С. 37.

313 *Петровський М. Н.* Визвольна війна українського народу проти гніту шляхетської Польщі і приєднання України до Росії (1648–1654 рр.) – К., 1940. – 268 с. [= Нариси з історії України. – Вип. 4.]

314 *Петровський М. Н.* Визвольна війна українського народу проти гніту шляхетської Польщі і приєднання України до Росії (1648–1654 рр.). – К., 1941. – 31 с. – (Додаток до журналу "Більшовик України". – № 5).

315 Там само. – С. 29.

316 Там само.

цього акту, була вкрай обмежена. Одночасно відбувається істотна переоцінка наслідків Переяславської злуки, які висвітлюються й тлумачаться здебільшого в позитивному ключі. Слід особливо підкреслити, що цей образ Переяслава постав під нечуваним ідеологічним тиском та партійним диктатом і в жодному разі не може вважатися провиною тогочасних українських істориків, котрі працювали під постійною загрозою арештів, репресій, переслідувань, загрози звільнення, зрештою просто фізичного знищення.

Такий образ українсько-московської злуки з незначними варіаціями проіснував у радянській історичній науці до середини 40-х років, коли з'явилися перші ідеологічні передвісники концепції "воссоединения". Анексовані СРСР у 1939 р. і після Другої світової війни території були проголошені визволеними від іноземних загарбників та "воссоединенными" з землями співвітчизників (українців, білорусів і т. п.) у межах спільної радянської Батьківщини. Відтак, розпочалися пошуки історичного прецеденту "воссоединения", який віднайшли у Переяславському акті 1654 р. Потужна ідеологічна кампанія у повоєнні 40-ві роки стала предтечею нової офіційної теорії в історичній та суспільно-політичній думці[317]. У 1954 р. з'явилися сумнозвісні тези ЦК КПРС, проголошені до 300-ліття договору, які остаточно встановили новітні ідеологічні орієнтири.

"Тези..." впроваджували нову та єдину для радянських істориків формулу тлумачення українсько-московського договору як акту "воссоединения" двох народів. Концепція приєднання до Росії як "меншого зла" залишилися в минулому. Натомість Переяславський акт розглядався як "закономірний результат всієї попередньої історії двох великих братських слов'янських народів"[318]. Українська історія від часів монголо-татарської навали до 1654 р. відтепер висвітлювалася крізь призму боротьби за "возз'єднання" як історичної необхідності звільнитися від гноблення шляхетської Польщі та загрози поглинання султанською Туреччиною[319]. Більше того, саме Переяславська рада інтерпретувалася як логічний підсумок "всенародної боротьби за возз'єднання"[320]. Щодо Гетьманщини, то в "Тезах..." в цілому визнавався "процес створення української державності", але водночас підкреслювалася неможливість її життєвості поза "об'єднанням з великим російським народом"[321]. Відтак, за влучним висловом Олександра Оглоблина, в українській радянській історіографії стала панувати "нова звичайна схема"[322].

---

[317] *Яковенко Н.* Кілька спостережень над модифікаціями українського національного міфу в історіографії // Дух і літера. – К., 1998. – № 3/4. – С. 119–120.

[318] Тезисы о 300-летии воссоединения Украины с Россией (1654–1954 гг.). Одобрены ЦК КПСС. – М., 1954. – С. 5.

[319] Там само. – С. 7.

[320] Там само. – С. 10.

[321] Там само. – С. 8.

[322] *Оглоблин О.* Думки про сучасну українську совєтську історіографію. – Нью-Йорк, 1963. – С. 52.

Публікація "Тез..." та відповідна партійна пропагандистська кампанія спричинилися до появи величезної хвилі наукових та науково-популярних праць, присвячених 300-літнім роковинам Переяславської ради[323]. Всі вони були виконані за єдиним ідеологічним каноном і у переважній більшості випадків не мали цікавих новацій. Лише у деяких працях можна віднайти добротну фактографічну основу та окремі дослідницькі підходи, які певною мірою відрізнялися від аксіоматичних положень, сформульованих у "Тезах...".

Проблемний спектр науково-історичних студій першої половини 50-х років був дуже спрощеним, навіть порівняно з працями 30 – початку 40-х років. Зокрема, думка про колоніальну залежність українських земель від Російської імперії як один з негативних наслідків Переяславського акту, яку спостерігаємо у довоєнних роботах, майже повністю зникає, оскільки не дуже вписується в концепцію "воссоединения". Тільки окремі автори у препарованому вигляді відзначають, що з поширенням царської влади "політика царизму на Україні після возз'єднання мала колонізаторський характер"[324]. Однак переважна більшість істориків обмежується загальними зауваги про "феодальну експлуатацію", "кріпосницькі відносини" і т. п. Щодо позитивних наслідків "українсько-російського возз'єднання", то вони істотно розширюються і охоплюють майже всі сфери тогочасного життя: суспільно-політичне, культурне, релігійне, економічне та ін. Причому сам акт возз'єднання висвітлюється як позастановий, "всенародний", що апріорно суперечило марксистсько-ленінським догматам, зокрема теорії класового поділу суспільства[325]. Про більш-менш реальну мотивацію та наміри української і російської сторін у Переяславі в історичних студіях цього періоду практично не йдеться.

Утім, "переяславські тези", як не дивно, спричинилися й до деяких позитивів, порівняно зі сталінськими часами, у т. ч. до видання протягом 50 – 60-х років кількох збірників документів з історії Хмельниччини.

---

[323] *Бойко І.* Переяславська рада та її історичне значення. – К., 1953. – 59 с.; *Голобуцький В.* Богдан Хмельницький – великий син українського народу. – К., 1954. – 97 с.; *Дядиченко В. А.* Переяславська рада 1654 року та її історичне значення. – К., 1954. – 40 с.; *Козаченко А. И.* Борьба украинского народа против иноземных поработителей за воссоединение Украины с Россией. – М., 1954. – 296 с.; *його ж.* Воссоединение Украины с Россией: к 300-летию Переяславской рады. – М., 1954. – 107 с.; *Мишко Д. І.* Переяславська рада та її історичне значення // Вісник АН УРСР. – 1954. – № 1. – С. 12–23; Визвольна війна 1648–1654 рр. і возз'єднання України з Росією / Автор. кол. К. Г. Гуслистий, К. І. Стецюк, В. А. Дядиченко та ін. – К., 1954. – 332 с.; Історичне значення возз'єднання України з Росією / Відп. ред. О. К. Касименко. – К., 1954. – 300 с.; Воссоединение Украины с Россией. 1654–1954: Сб. ст. / Редкол. И. А. Баранович и др. – М., 1954. – 440 с.; та ін.

[324] *Бойко І.* Переяславська рада... – С. 39.

[325] Там само. – С. 35; *Голобуцький В.* Богдан Хмельницький... – С. 82.

Останні хоча й підбиралися здебільшого тенденційно, але все ж таки розширювали джерельну базу для радянських істориків[326]. Зокрема, оцінюючи тритомну збірку документів "Воссоединение Украины с Россией", відомий український історик Борис Крупницький відзначав, що вони «дають обмаль нового матеріалу для Переяслава, а коли й дають, то цей матеріал другорядного характеру і для допоміжних тем. Взагалі ризиковані твердження редакції (а таких чимало!) не підтверджуються самим матеріалом, поданим у трьох томах "Воссоединения"»[327] . Втім, інший історик, О. Оглоблин, уважав, що видрукувані збірники документів є "капітальними виданнями"[328].

Одночасно відбувається певне пожвавлення у вивченні історії Хмельниччини, зокрема виходять студії І. Крип'якевича[329], Ф. Шевченка[330], В. Голобуцького[331] та інші, які вирізняються з-поміж інших праць ґрунтовною джерельною базою, систематичним опрацюванням провідної проблематики та певними новаціями, які перебували на межі, окресленій партійними ідеологічними догматами.

Насамперед, слід зупинитися на монографії І. Крип'якевича, праці якого з історії Хмельниччини у міжвоєнні часи, як ми бачили, здобули неабияку популярність. Автор, як і всі тогочасні історики в Радянській Україні, був змушений обминати низку проблем, які інтенсивно розроблялися упродовж 20 – 30-х років, та висвітлювати Переяславський акт з позицій теорії "воссоединения". Крім того, "Богдан Хмельницький" зазнав численних цензурних вилучень та редакційних втручань[332]. З огляду на це стає зрозумілим, чому в цій студії І. Крип'якевич уникає розглядати питання, пов'язані з історико-юридичним визначенням Переяславського договору. Натомість він

---

[326] Воссоединение Украины с Россией: Документы и материалы (К 300-летию. 1654–1954). – М., 1953. – Т. 1: 1620–1647. – 585 с.; Т. 2: 1648–1651. – 559 с.; Т. 3: 1651–1654. – 645 с.; 300-летие воссоединения Украины с Россией: Сб. документов. – Симферополь, 1954. – 168 с.; Документи Богдана Хмельницького (1648–1657) / Упор. І. Крип'якевич, І. Бутич; відп. ред. Ф. П. Шевченко. – К., 1961. – 739 с.; Документы об освободительной войне украинского народа. 1648–1654 г.г. / Сост. А. З. Барабой, И. Л. Бутич, А. Н. Катренко, Е. С. Компан. – К., 1965. – 825 с.; та ін.

[327] *Крупницький Б.* Українська історична наука під Совєтами (1920–1950) / На правах рукопису; вступ. слово Н. Полонської-Василенко. – Мюнхен, 1957. – С. 81–82.

[328] *Оглоблин О.* Проблема державної влади на Україні за Хмельниччини й Переяславська угода 1654 року // УІ. – 1965. – № 1/2. – С. 5.

[329] *Крип'якевич І. П.* Богдан Хмельницький / Відп. ред. Ф. П. Шевченко. – К., 1954. – 534 с.

[330] *Шевченко Ф. П.* Політичні та економічні зв'язки України з Росією в середині XVII ст. / Відп. ред. І. П. Крип'якевич. – К., 1959. – 499 с.

[331] *Голобуцкий В. А.* Дипломатическая история Освободительной войны украинского народа 1648–1654 гг. – К., 1962. – 360 с.

[332] *Ісаєвич Я.* Передмова // *Крип'якевич І.* Богдан Хмельницький / Відп. ред. Ф. П. Шевченко, І. Л. Бутич, Я. Д. Ісаєвич. – 2-е вид. випр. і доп. – Львів, 1990. – С. 7–9.

обмежується зауваґами, наприклад: "В якій саме юридичній формі російський уряд гадав здійснити возз'єднання, – про це є тільки загальні відомості", "немає точних даних про те, як російський уряд ставився до устрою України, в яких формах мало здійснюватися управління Україною"[333] і т. п. Проте вчений підкреслює, що "гетьман і старшина проектували оформлення возз'єднання у вигляді двостороннього договору"[334]. Слід особливо відзначити, що в своїй роботі І. Крип'якевич неодноразово відзначає, що в процесі Визвольної війни складалися "основи української державності"[335]. Тим самим історик, хоча б почасти, підкреслює рівноправний характер договірних взаємин між російською та українською сторонами. Водночас він вказує на велику кількість учасників Переяславської ради[336], що вочевидь суперечило його довоєнним поглядам, коли він неодноразово звертав увагу на її загальний характер[337]. Але поряд одразу зазначає, що присягу склали всього 284 чол.[338] Згадує він і про наявність серед козацької старшини прибічників османської орієнтації, що певною мірою свідчить про ймовірну політичну альтернативність Переяславському акту[339].

Дослідницькі підходи І. Крип'якевича щодо Переяслава вплинули й на студію Федора Шевченка, який присвятив велику увагу адміністративній системі та дипломатичній службі Гетьманщини за часів Б. Хмельницького, але також вимушений був обминути питання про історико-правничу оцінку договору[340]. В його праці інколи навіть використовується термін "приєднання", який, щоправда, пов'язується з намірами російського уряду[341]. Проте фактичне становище України-Гетьманщини після Переяславської угоди І. Крип'якевич, Ф. Шевченко, В. Голобуцький одностайно оцінюють як автономію у складі Російської держави, котра поступово обмежувалася централізаторською політикою царського уряду[342].

Зауважимо, що означені підходи побутували й у деяких працях інших істориків, зокрема у відомій статті І. Бойка[343]. Наприклад, автор цієї розвідки

---

[333] *Крип'якевич І. П.* Богдан Хмельницький. – [1-е вид.] – С. 451.

[334] Там само. – С. 452.

[335] Там само. – С. 335, 339.

[336] Там само. – С. 456.

[337] *Крип'якевич І.* Студії над державою Богдана Хмельницького: І. Рада; ІІ. Генеральна старшина // ЗНТШ. – Т. 139/140. – С. 70.

[338] *Його ж.* Богдан Хмельницький. – [1-е вид.] – С. 456.

[339] Там само. – С. 459.

[340] *Шевченко Ф. П.* Політичні та економічні зв'язки... – С. 496.

[341] Там само. – С. 478.

[342] *Крип'якевич І. П.* Богдан Хмельницький. – [1-е вид.] – С. 485; *Шевченко Ф. П.* Політичні та економічні зв'язки... – С. 499; *Голобуцкий В. А.* Дипломатическая история Освободительной войны... – С. 350.

[343] *Бойко І. Д.* До питання про державність українського народу в період феодалізму // УІЖ. – 1968. – № 8. – С. 27–38.

стверджував, що "входження України до складу Російської держави, згідно рішенню Переяславської Ради 8 січня 1654 р., поклало новий етап у розвитку української національної державності. Всі органи влади, що створилися в ході Визвольної війни, залишилися і продовжували виконувати всі належні їм державні функції – внутрішні і зовнішні. Українська національна державність у роки Визвольної війни є незаперечним фактом"[344]. Слід відзначити, що, як і в розвідці 1939 р., І. Бойко висвітлює дискусію навколо проблеми історико-юридичної оцінки Переяславської угоди[345]. Крім того, він акцентує увагу на двосторонньому характері договору, спираючись на неодноразове визнання цього акту російським урядом. Взагалі, порівнюючи погляди І. Бойка наприкінці 60-х років з його підходами у 1939 р., варто визнати, що вони стали навіть радикальнішими і послідовнішими щодо висвітлення та оцінки Переяславської угоди та козацької державності[346].

У більш категоричному та відкритому вигляді питання про реальний характер Переяславського акту сформульовані у публіцистичному творі М. Брайчевського, який протягом кількох років циркулював у СРСР в самвидаві і, зрештою, був видрукуваний за кордоном[347].

Вочевидь, в умовах тоталітарного контролю зазначені дослідницькі підходи подавали максимум можливого, що можна було зробити українським вченим. Оприлюднені нещодавно матеріали приватного листування між І. Крип'якевичем та Ф. Шевченком висвітлюють атмосферу потужного адміністративно-психологічного тиску та всеохоплюючого примітивного критицизму, в якій працювали тогочасні дослідники[348]. Недарма О. Оглоблин зазначав, що студії І. Крип'якевича та Ф. Шевченка вийшли за межі "офіційної совєтської схеми"[349], а деякі історики з діаспори навіть уважали цих учених засновниками "реставраційного напряму" в українській радянській історіографії[350]. "У менш суворому політичному кліматі після 1956 р.

---

[344] Там само. – С. 32.

[345] Там само. – С. 33–34.

[346] Див. докладніше про висвітлення проблем української державності в радянській історіографії 50–80-х років XX ст.: *Пивовар С.* Соціальні аспекти української державності в радянській історіографії: між ідеологією та наукою // Історія та історіографія в Європі. – К., 2003. – Вип. 1/2. – С. 125–137.

[347] *Брайчевський М. Ю.* Приєднання чи возз'єднання? Критичні зауваги з приводу однієї концепції. – Торонто, 1972. – 66 с. Див. також: *Ісаєвич Я. Д.* "Приєднання чи возз'єднання?" М. Брайчевського – переломна подія в українській історіографії // Старожитності Русі-України: Зб. наук. пр. – К., 1994. – С. 242–249.

[348] *Сливка Ю.* Листування Івана Крип'якевича з Федором Шевченком // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Вип. 8: Іван Крип'якевич у родинній традиції, науці, суспільстві. – С. 500–547.

[349] *Оглоблин О.* Думки про сучасну українську совєтську історіографію. – С. 54.

[350] *Винар Л.* "Український історик" і сучасний стан української історичної науки. – Нью-Йорк; Мюнхен, 1980. – С. 6.

"реформістські" історики, серед яких найвизначнішим був Федір Шевченко, не могли піти так далеко, щоб побудувати альтернативну схему національної історії, яка виключала б Україну з історії СРСР, – відзначає Степан Величенко. – Проте вони мали можливість інтерпретувати "Тези..." скоріше в широкому, ніж вузькому сенсі. Як наслідок, до 1972 р. публікації, які обговорювали замовчувані раніше проблеми та не наголошували на темах "возз'єднання" та російської зверхності, допомагали читачам відчути зміну акцентів, з якими висвітлювалися українські національні особливості в рамках офіційного радянського наративу"[351].

На початку 70-х років обнадійливі тенденції в українській радянській історичній науці були обірвані черговим погромом національної інтелігенції, новою кампанією супроти "націоналістичних елементів" в академічних інституціях та посиленням цензурних утисків. Відтак розробка переяславської проблематики практично завмерла на рівні 60-х років, оскільки будь-які відхилення від духу й літери "Тез..." стали досить небезпечними для учених та могли бути розцінені як прояви "буржуазного націоналізму".

Чергова хвиля наукових і науково-популярних публікацій наприкінці 70 – першій половині 80-х років, до якої спричинилася партійна постанова 1978 р. "Про підготовку до святкування 325-річчя возз'єднання України з Росією", не призвела до істотних зрушень в опрацюванні переяславської теми. У студіях 70 – 80-х років вона хоча й порушувалася, наприклад, у джерелознавчому аспекті[352], але здебільшого висвітлювалася та оцінювалася в традиційному ідеологічному дусі[353]. Таким чином, офіційний радянський образ Переяслава "як акту возз'єднання двох братніх народів" проіснував до кінця 80 – початку 90-х років XX ст.

* * *

Паралельно з радянським образом побутував і інший образ Переяслава – на теренах української зарубіжної історіографії. Альтернативні уявлення формувалися в контексті інтелектуальних традицій української науки

---

[351] *Величенко С.* Суперечливі схеми національної історії: російські та українські інтерпретації власної минувшини // Схід–Захід: Історико-культурологічний зб. – Харків, 2002. – Вип. 5. – С. 34.

[352] *Кучернюк Н. Ф.* Мартовские статьи как источник по истории воссоединения Украины с Россией // Вопросы отечественной историографии и источниковедения. – Днепропетровск, 1975. – Вып. 2. – С. 138–152; *його ж.* Джерела про російсько-українські політичні зв'язки в роки Визвольної війни українського народу (1648–1654). – Львів, 1980. – С. 134–148; та ін.

[353] Див. огляди з радянської історіографії питання: *Гапусенко І. М.* Визвольна війна українського народу 1648–1654 рр. та возз'єднання України з Росією в українській радянській історіографії // УІЖ. – 1968. – № 12. – С. 130–132; Историография истории Украинской ССР / Отв. ред. И. С. Хмель. – К., 1986. – С. 91–98; *Пинчук Ю. А.* Роль народных масс в освободительной войне 1648–1654 гг. и воссоединении Украины с Россией: (Советская историография). – К., 1986. – 215 с.; та ін.

першої третини XX ст. Тут доцільно відзначити, що для будь-якої еміграційної науки, а особливо для української історичної, котра протягом XIX – більшої частини XX ст. була позбавлена сталого та сприятливого соціокультурного середовища для продукування наукових знань, однією з найважливіших проблем була проблема збереження власної самобутності в умовах іноетнічних впливів. Зазвичай вона вирішувалася шляхом своєрідної ідейної фіксації зв'язку емігрантів з національною наукою або принаймні з певною частиною її інтелектуальної спадщини. Саме такий зв'язок видавався необхідною передумовою функціонування еміграційної науки та збереження її національного змісту впродовж кількох генерацій. Окрім того, українська еміграція репрезентувала альтернативний варіант науки, який реалізувався під знаком національно-державницьких ідей, заборонених на Батьківщині. Причому українська зарубіжна історіографія функціонувала в обставинах гострої ідеологічної конфронтації з радянською наукою в інтелектуальному просторі західного світу, який перебував з СРСР у стані "холодної війни". З перспективи 90-х років Орест Субтельний, зокрема, відзначав, що історики діаспори витратили занадто багато сил на конфронтацію з російськоцентричною совєтологією на Заході та комуністичною інтерпретацією українського історичного процесу[354]. Відтак, повоєнний образ Переяслава формувався на еміграції під знаком інтелектуальних традицій та ідеологічної конфронтації.

300-літні роковини Переяславського акту та ювілейні тези виявилися поважними чинниками, які спричинили видання численних студій та розвідок на еміграції з означеної проблематики. Серед них найґрунтовнішими були студії А. Яковліва[355] та О. Оглоблина[356], які як учені мали вже солідну репутацію в еміграційному науковому світі.

Погляди А. Яковліва, представлені у цей час, значною мірою збігаються з його підходами 20 – 30-х років. Як і раніше, він обстоює думку, що Переяславський договір слід кваліфікувати як "номінальну васальну залежність" України від Московської держави. Але тепер А. Яковлів дещо розширює цю правничу формулу за рахунок уточнення "номінальна васальна залежність чи протекторат"[357]. Учений також наголошує на двосторонньому характері угоди[358], стверджує, що вона не була реалізована[359], та розглядає статті

---

[354] *Subtelny O.* The Current State of Ukrainian Historiography // Journal of Ukrainian Studies. – Toronto, 1993. – Vol. 18. – № 1/2. – P. 36–38.

[355] *Яковлів А.* Договір гетьмана Богдана Хмельницького з московським царем Олексієм Михайловичем 1654 р.: Історико-правнича студія з нагоди 300-ліття договору (1654–1954). – Нью-Йорк, 1954. – 127 с.

[356] *Оглоблин О.* Українсько-московська угода 1654. – Нью-Йорк; Торонто, 1954. – 100 с.

[357] *Яковлів А.* Договір гетьмана Богдана Хмельницького з московським царем Олексієм Михайловичем... – С. 68.

[358] Там само. – С. 44.

[359] Там само. – С. 55.

Б. Хмельницького в редакції 1659 р. як фальсифікат[360]. Однак порівняно з його попередніми студіями помітні й деякі відмінності. Зокрема, А. Яковлів підкреслює, що надзвичайно складна ситуація змусила Хмельницького укласти угоду з Москвою. "...це без сумніву тяжило над ним та примушувало при пересправах із Москвою йти на такі поступки, яких би він при іншій ситуації не зробив", – відзначає історик[361]. Він також звертає увагу на непідготовленість українських послів, у т. ч. на відсутність необхідного досвіду вести переговори з Московщиною, що репрезентувала інший тип держави[362] . Зауважимо, що ці думки А. Яковліва нагадують погляди, яких тримався М. Грушевський. Взагалі порівняно зі своїми працями 20 – 30-х років автор звертає значно більшу увагу на фактичні, реальні аспекти договірного процесу. Слід відзначити, що А. Яковлів порушував проблеми українсько-московської угоди і в інших студіях того часу[363], але в цілому обстоював свої підходи, викладені у дослідженні 1954 р.

Студія О. Оглоблина була опублікована дещо пізніше, ніж праця А. Яковліва. Однак в цілому інтерпретації істориків були дуже схожими. Як і А. Яковлів, О. Оглоблин вважав, що "критичний 1653 рік" поставив Богдана Хмельницького перед складним вибором[364]. Окрім того, ситуація ускладнювалася через те, що Козацька держава постала революційним шляхом. Відтак Б. Хмельницький не мав визнаного всіма "правного титулу", що породжувало опозицію серед старшини до влади гетьмана[365]. Історик досить докладно аналізує тогочасне становище Москви та її інтереси (військові, політичні, поліційні, культурні), які спонукали її до міждержавного союзу з Україною[366]. Слід відзначити, що О. Оглоблин підтримує думку А. Яковліва про "клятву" (особисту обіцянку) царських послів, яку козацька верхівка розглядала як "присягу за царя"[367]. Цю точку зору А. Яковліва та О. Оглоблина поділяє й Н. Полонська-Василенко. Вона вважає, що варто розрізняти формальний та неформальний бік цього питання: "...*формальної* (курсив Н. Полонської-Василенко. – *О. Я.*) присяги від імені царя посли не дали, –

---

[360] Там само. – С. 90.

[361] Там само. – С. 13.

[362] Там само. – С. 23. Нотатку про еволюцію поглядів А. Яковліва у 50-х роках у порівнянні з передвоєнними див.: *Оглоблин О.* Українсько-московська угода 1654. – С. 82 (прим. 108).

[363] *Yakovliv A.* Bohdan Khmelnyts'ky's Treaty with the Tsar of Muscovy in 1654 // The Annals of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the U. S. – New York, 1955. – Vol. 4. – № 3. – P. 904–916; *idem.* The Reunion of the Ukraine with Russia: Воссоединение Украины с Россией, документы и материалы в трех томах. Москва, 1954 (Review article) // Ibidem. – P. 1002–1034; та ін.

[364] *Оглоблин О.* Українсько-московська угода 1654. – С. 10.

[365] Там само. – С. 12.

[366] Там само. – С. 17–19.

[367] Там само. – С. 28.

пише Н. Полонська-Василенко, – але по суті цю присягу замінило слово царя, яке "пременно" не буває"[368].

Погляди О. Оглоблина на те, що українська сторона була неготова до переговорного процесу також дещо відрізняються від А. Яковліва. Водночас учений інтерпретує конкретні питання, поставлені гетьманом і старшинською радою під час зустрічей з царськими послами, як відображення занепокоєності української сторони, яка намагалася шляхом "пробних питань" з'ясувати, як Москва буде ставитися до прав і вольностей Війська Запорозького[369]. Як і А. Яковлів, О. Оглоблин також вважає, що на форму українсько-московського договору значний вплив справила Зборівська угода[370]. На його думку, Переяславський акт розв'язав два основні питання: "1) військовий союз України з Московщиною, гарантований протекцією московського царя над Україною, і 2) гарантія царем збереження всіх прав і вольностей Української Держави"[371]. О. Оглоблин підкреслює, що і після 1654 р. Україна залишалася "окремою, самостійною державою, з власним головою держави – гетьманом, обираним доживотно й навіть з виразною тенденцією спадковості та династичності його звання та влади, з власним урядом, власним військом (до речі, одним з найкращих в Європі), власною зовнішньою політикою (обмеження Переяславської угоди щодо зносин з Польщею й Туреччиною не були запроваджені в життя), власним суспільним та економічним устроєм, власним законодавством і судівництвом, власними фінансами (обов'язок доходи з міст передавати "в государеву казну" залишився тільки на папері), нарешті з власним церковним і культурним життям"[372]. У цій авторській сентенції спостерігаємо очевидний вплив думок Вячеслава Липинського. Зауважимо, що історико-юридичне визначення угоди в студії О. Оглоблина майже ідентичне поглядам В. Липинського – "мілітарний союз", гарантований "протекцією московського царя"[373]. Причому різницю між підходами та концепціями українських і російських учених автор пояснює "глибокою відмінністю національно-державних інтересів" під час укладання договору та розбіжністю їхніх зацікавлень в історичній перспективі. Досить цікава загальна авторська оцінка Переяславського акту в історії України: "І все-ж Переяславська угода не була для України ні трагедією, ні ганьбою. Історик не може оцінювати подій їх наслідками – лише причинами. Чим далі відходила Москва від духу й букви Переяславського

---

[368] *Полонська-Василенко Н.* Переяславський договір в очах його сучасників // Визвольний шлях. – 1955. – № 4. – С. 43.

[369] *Оглоблин О.* Українсько-московська угода 1654. – С. 32.

[370] Там само. – С. 58.

[371] Там само. – С. 37.

[372] Там само. – С. 63–64.

[373] Там само. – С. 77–78.

договору, цупко тримаючись однак за цей, зручний для неї, трамплін для опанування Східною Європою, тим більшого значення надавала йому українська сторона. Бо навіть сфальсифікована, спотворена, знівечена й зламана Москвою, "Переяславська Конституція" (М. Міхновський), залишилася назавжди, кажучи словами великого українського патріота-державника XVIII століття (Пилипа Орлика. – *О. Я.*), найсильнішим і найнепереможнішим аргументом і доказом суверенності України"[374].

Праця О. Оглоблина за своїми підходами та інтерпретаціями не дуже відрізнялася від роботи А. Яковліва, але репрезентувала цілісніщу та систематичнішу картину українського суспільства доби Хмельниччини в контексті укладання Переяславського договору. Щодо авторських поглядів, то вони, без сумніву, зазнали значного впливу студій В. Липинського, хоча й відрізнялися більшою поміркованістю. Цих підходів О. Оглоблин здебільшого тримався і в інших розвідках та працях[375].

Історико-правниче визначення та оцінка значення Переяславського акту в студіях Олександра Оглоблина та Андрія Яковліва викликали доволі різку критику з боку Миколи Андрусяка. Останній вважав, що цілком не можливо «говорити про мілітарний союз двох самостійних держав, бо навіть тому суперечить прийнята Оглоблином теза у сформульованому ним кінцевому висновку: "Протекція московського царя з наведеними вище його новими українськими титулами над Україною"»[376]. Натомість дослідник підкреслював, що зусиллями Самійла Величка, автора "Історії Русів" та їхніх послідовників постала "українська легенда Переяславського договору"[377], яка шкодить українському визвольному руху. Відтак, на його думку, "переяславський договір не може бути ідеалом в українській визвольно-державницькій боротьбі"[378]. Подібні оцінки подані істориком і в його іншій праці[379]. Слід відзначити, що зауваги М. Андрусяка засвідчують підвищення ролі ідеологічного чинника у студіях з переяславської проблематики, що спостерігається у повоєнній еміграційній історіографії.

Спеціальні випуски, присвячені 300-літнім роковинам Переяславської угоди, підготували часопис "The Ukrainian Quarterly" (статті Б. Крупницького, О. Оглоблина, А. Яковліва, М. Чубатого, С. Гординського, М. Чиров-

---

[374] Там само. – С. 78.

[375] Див., приміром: *Ohloblyn O.* The Pereyaslav Treaty and Eastern Europe // The Ukrainian Quarterly. – 1954. – Vol. 10. – № 1. – P. 41–50; *його ж.* Думки про Хмельниччину. – Нью-Йорк, 1957. – С. 58, 86; та ін.

[376] *Андрусяк М.* Переяславський договір // Зб. матер. 5-ї наук. конф. НТШ. – Торонто, [1954]. – С. 83.

[377] Там само. – С. 86.

[378] Там само.

[379] *Андрусяк М.* Переяславсько-московський договір: (З приводу 300-ліття) // Київ (Філадельфія). – 1954. – № 1. – С. 3–5.

ського, М. Приходька)[380] та неперіодичний орган Української Вільної Академії Наук у США – "The Annals of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the U. S." (переклад частини "Очерков..." 1911 р. барона Б. Нольде, статті А. Яковліва, В. Прокоповича, Д. Решетара)[381]. Крім традиційної проблематики щодо "історико-правничої природи" Переяславського акту, перебігу договірного процесу та фактичної реалізації угоди, чільне місце в цих розвідках відведено різноманітним наслідкам українсько-московської злуки (економічним, політичним, культурним, духовним, церковним та ін.) у 300-літній хронологічній ретроспективі. Зауважимо, що ця лінія висвітлення Переяславської угоди навіть домінує над історико-юридичною тематикою. Зазначені підходи спостерігаємо і в розвідках інших істориків, зокрема Н. Полонської-Василенко[382]. Її узагальнення досить показові для інтелектуальних настроїв тогочасних українських істориків на еміграції: "Те, що робилося на Україні протягом 300 років було й є може найстрашнішим наслідком Переяславського договору, звичайно не того мілітарного договору, що складений був в 1654 р., а того, на що поволі було перекручено його. Не матеріальні цінності, а найдорожче – геній і здібності українського народу опинилися на конто (на рахунку. – *О. Я.*) Росії... На цьому вигравала і виграє перед усім світом російська культура, і цілком зрозумілим є те, що не входить в інтереси росіян розгалужувати-виділяти українця, білоруса і т. д."[383]

Поширення студій з такою проблематикою, з одного боку, диктувалося об'єктивними потребами науково-історичних студій на теренах української зарубіжної історіографії, а з іншого, було зумовлене реакцією на поширення відомих "переяславських тез", що дедалі більше ідеологізувало означену тематику. Крім того, публікації українських англомовних видань ставили за

---

[380] *Krupnytsky B.* Treaty of Pereyaslav and the Political Orientation of B. Khmelnytsky // The Ukrainian Quarterly. – Vol. 10. – № 1. – P. 32–40; *Ohloblyn O.* The Pereyaslav Treaty and Eastern Europe // Ibidem. – P. 41–50; *Yakovliv A.* The Juridical Character of the Pereyaslav Treaty and Its Fate // Ibidem. – P. 51–59; *Chubaty N.* Moscow and the Ukrainian Church after 1654 // Ibidem. – P. 60–70; *Hordynsky S.* 300 Years of Moscow's Cultural Policy in Ukraine // Ibidem. – P. 71–84; *Czyrowski N.* Economic Aspects of the Ukraine-Muscovite Treaty of 1654 // Ibidem. – P. 85–92; *Prychodko N.* 300 Years of Russian Dealings with Ukraine // Ibidem. – P. 93–99.

[381] *Nol'de B.* Essays in Russian State Law [Ed. by A. Yakovliv] // The Annals of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the U. S. – Vol. 4. – № 3. – P. 873–903; *Yakovliv A.* Bohdan Khmelnyts'ky's Treaty with the Tsar of Muscovy in 1654 // Ibidem. – P. 904–916; *Prokopovych V.* The Problem of the Juridical Nature of the Ukraine's Union with Muscovy [Ed. by A.Yakovliv] // Ibidem. – P. 917–980; *Reshetar J.* The Significance of the Soviet Tercentenary of the Pereyaslav Treaty // Ibidem. – P. 981–994; *Yakovliv A.* The Reunion of the Ukraine with Russia: Воссоединение Украины с Россией, документы и материалы в трех томах. Москва, 1954 (Review article) // Ibidem. – P. 1002–1034.

[382] *Полонська-Василенко Н.* Наслідки Переяславського договору в галузі духової культури // Вісник Організації оборони чотирьох свобід України. – 1955. – № 2. – С. 13–19.

[383] Там само. – С. 19.

мету не тільки подати альтернативні погляди, а й продемонструвати представницьку функцію еміграції в західному науковому світі. Одночасно ряд проблем, які тою чи іншою мірою побутували у попередні десятиліття, порушуються епізодично, зокрема питання стосовно станового обмеження договору, котре згадують лише окремі дослідники[384].

Повертаючись до статей, уміщених у спеціальних випусках, відзначимо серед них розвідку "Переяславський договір і політична орієнтація Богдана Хмельницького" Бориса Крупницького, автора низки праць, присвячених Хмельниччині. Б. Крупницький розглядав українсько-московську угоду з перспективи різних міжнародних політичних комбінацій Богдана Хмельницького: південний напрямок (Крим і Туреччина), альянс з Москвою та балтійська орієнтація. На його думку, після Переяславського акту Україна-Гетьманщина продовжувала залишатися самостійною державою. Однак міжнародні позиції України значно погіршилися, оскільки Б. Хмельницький так і не зміг розірвати союз із Московщиною. Причому одним із перших наслідків цього альянсу став перехід кримського хана на бік Польщі[385]. Таким чином, Б. Крупницький вважав, що в контексті міжнародних відносин українсько-московська злука була фатальною помилкою Б. Хмельницького. Цю думку вчений конкретизує в іншій своїй праці: "...Москва була в політичних комбінаціях гетьмана свого роду резервою. Але порозуміння з нею прийшло щойно в 1654 р. Б. Хмельницькому вдалося порушити Москву проти Польщі на основі переяславського трактату, що робив з українського гетьмана і заступленої ним держави васала московського царя. Але й це порозуміння виявило свою нестійкість. Б. Хмельницький тримався і далі незалежним володарем, а Москва хотіла положити свою руку на Україну. Головно, Москва не допомагала в основному, чого вимагав від неї Б. Хмельницький. Замість кінцевого покорення Польщі, вона завернула фронт і порозумілася з Польщею та навіть почала дії проти Швеції, що саме з Семигородом і Бранденбургом виступили проти Польщі"[386]. Однак, оцінюючи традицію Хмельниччини, зокрема Переяславського акту, з перспективи власне розвитку внутрішньої історії Гетьманщини, Б. Крупницький змінює свої акценти: "Переяславський договір 1654 р., складений Б. Хмельницьким з Москвою, хоч і неясний в своїй структурі і деталях, ліг не тільки в основу українсько-московських відносин, але й став своєрідною конституцією, Magna Charta українських вільностей, – підкреслює вчений. – Кожний

---

[384] Див., приміром: *Стахів М.* До суспільної структури Хмельниччини // ЗНТШ. – Мюнхен, 1948. – Т. 156: В 300-ліття Хмельниччини: Збірник / За ред. Б. Крупницького. – С. 29–30.

[385] *Krupnytsky B.* Treaty of Pereyaslav and the Political Orientation of B. Khmelnytsky. – P. 38–39.

[386] *Крупницький Б.* Історіознавчі проблеми історії України: Зб. статей / На правах рукопису. – Мюнхен, 1959. – С. 32–33.

гетьман, складаючи після своїх виборів статті з Москвою, спирався як на вихідний пункт на Переяславський договір Хмельницького. У боротьбі за автономію України українська влада не мала авторитетнішого аргументу, як пункти Хмельницького"[387]. Отже, погляд Б. Крупницького на українсько-московську угоду досить амбівалентний. Він визнає її важливе значення як своєрідного символу козацької державності, але підкреслює, що у зовнішньополітичному відношенні вона відіграла руйнівну роль.

Таким чином, упродовж 50 – початку 60-х років XX ст. в українській зарубіжній історичній науці продовжували вестися дискусії стосовно історико-юридичного визначення Переяславського акту. Втім, вони позбулися тієї полемічної гостроти, якою вирізнялася українська історична думка першої третини XX ст. Почасти це, мабуть, пояснювалося зближенням підходів істориків-еміґрантів, але найбільше залежало від зміщення дослідницьких пріоритетів у дослідженні історії Хмельниччини (міжнародна ситуація, дипломатична історія, наслідки Переяславської угоди та ін.). Відтак, на початку 60-х років вимальовувався такий спектр підходів щодо історико-правничої оцінки українсько-московського договору: "номінальна васальна залежність чи протекторат" (А. Яковлів), "мілітарний союз" під "протекцією московського царя" (О. Оглоблин), "мілітарний альянс" чи "військовий союз" (С. Іваницький)[388], "мілітарний договір" або "мілітарний союз" (Н. Полонська-Василенко)[389], "васалітет" або "протекторат" (Б. Крупницький)[390], "псевдопротекторат" або "квазіпротекторат" (Б. Галайчук)[391] та ін. Якщо не брати до уваги погляди Б. Галайчука, які видаються дещо екзотичними, то слід відзначити істотне зближення дослідницьких підходів. Адже різниця між васалітетом, протекторатом та мілітарним союзом відносно невелика. Зокрема, Лев Окіншевич відзначав, що відносини васалітету та протекторату навіть формально близькі[392]. Не даремно багато зі згаданих учених уживають ці дефініції майже як рівнозначні терміни.

---

[387] Там само. – С. 40–41.

[388] *Іваницький С.* Переяславський договір з 1654 р.: правна якість заложеного цим договором відношення сторін. – Нью-Йорк, 1954. – С. 124–130; *Ivanytsky S.* Did the Treaty of Pereyaslav Include a Protectorate? // The Ukrainian Quarterly. – 1954. – Vol. 10. – № 2. – P. 176–182.

[389] *Полонська-Василенко Н.* Наслідки Переяславського договору... – С. 18–19. Цих поглядів Н. Полонська-Василенко дотримувалася й пізніше. Див., напр.: *її ж.* Історія України. – К., 1992. – Т. 2. – С. 29.

[390] *Крупницький Б.* Доба козацько-гетьманської держави // Енциклопедія українознавства: Загальна частина / Під гол. ред. проф. В. Кубійовича і проф. д-ра. З. Кузелі. – Мюнхен; Нью-Йорк, 1949. – Т. 2. – С. 448; *його ж.* Історіознавчі проблеми... – С. 32–33.

[391] *Галайчук Б.* Царські компетенції на основі Переяславського договору // ЗНТШ. – Париж; Нью-Йорк; Мюнхен; Торонто; Сідней, 1962. – Т. 169: Зб. на пошану З. Кузелі. – С. 334–335.

[392] *Окіншевич Л.* Лекції з історії українського права. Право державне. Доба станового суспільства. – Мюнхен, 1947. – С. 33–34.

Інакше складалася справа з загальною оцінкою історичного значення Переяславської угоди. Зокрема, О. Оглоблин констатував, що "коли думка українських дослідників про характер – історичний і правничий – Переяславського договору була майже одностайна, то питання про значення його для тогочасної України, отже й історична оцінка цього акту, викликали чималі розбіжності й подекуди навіть суперечливі висновки в науковій, а особливо в публіцистичній літературі"[393]. Така суперечливість була зумовлена тим, що одні дослідники тлумачили акт 1654 р. як своєрідний символ – "вагомий доказ" української незалежності в добу Хмельниччини, як "українську конституцію" того часу. Натомість інші вважали, що з огляду на страшні руйнівні наслідки, які мали місце в результаті понад трьохсотлітнього російського панування, українсько-московський договір у жодному разі не може бути ідеологічним, а тим більше світоглядним орієнтиром.

З кінця 60 – на початку 70-х років інтерес в українській зарубіжній історичній науці до окресленої тематики поступово згасає, хоча в історіографічних оглядах ще зустрічаються традиційні інвективи стосовно "переяславських тез"[394]. Це пояснювалося різними чинниками: зміною ґенерацій у науково-історичному процесі на теренах діаспори, поступовою еволюцією дослідницької проблематики в українській зарубіжній історіографії, яка розгорталася під знаком модернізації. Її своєрідним виявом став хронологічний зсув тематики досліджень від доби середньовіччя та ранньомодерних часів до історії XIX–XX ст. До того ж наймолодше англомовне покоління українських істориків у діаспорі активно інтегрувалося до західних наукових осередків та університетів, що відсувало розробку традиційної проблематики на другий план.

Слід відзначити й негативну реакцію молодих науковців на традиції патріотичного висвітлення української минувшини, що були поширеними в діаспорі. За влучним висловом Івана Лисяка-Рудницького, "українська інтелігентна молодь у США й Канаді бунтується проти "обрядового патріотизму", дух якого панує всевладно в наших установах, пресі, культурних влаштуваннях і т. д."[395] Відтак, переяславська тема впродовж 70 – 80-х років побутувала епізодично на марґінесі наукових студій, зокрема у працях

---

[393] *Оглоблин О.* Проблема державної влади... – С. 5.

[394] Див., приміром: *Pelenski J.* Soviet Ukrainian Historiography after World War II // Jahrbücher für Geschichte Osteuropas. – 1964. – Bd. 12. – H. 3. – P. 375–418; *Horak S.* Ukrainian Historiography 1953–1963 // Slavic Review. – 1965. – Vol. 24. – № 2. – P. 258–272; *Полонська-Василенко Н.* Наукова вартість сучасної підсовєтської історіографії України // Визвольний шлях. – 1972. – № 4. – С. 451–462; *Mackiw T.* The Development of Ukrainian Historiography: (Conclusion) // The Ukrainian Review. – London, 1986. – Vol. 34. – № 2. – P. 30–40; № 3. – P. 63–68; № 4. – P. 54–59; та ін.

[395] *Лисяк-Рудницький І.* Проблеми в навчанні української історії // УІ. – 1975. – № 1/2. – С. 119.

Зенона Когута[396], Стефана Величенка[397] та інших істориків. Винятком можна вважати історіографічну студію Джона Басараба, що вийшла під редакцією і з передмовою І. Лисяка-Рудницького[398]. У цій передмові представлені цікаві думки стосовно походження та ролі українського міфу Переяслава. Її український переклад побачив світ 1994 р. у двотомнику творів ученого[399]. Проте студії істориків цієї ґенерації так і не встигли істотно підважити науково-історичні уявлення про Переяслав, які виникли в українській зарубіжній науці після Другої світової війни. В розвитку історичної науки діаспори продовжував циркулювати повоєнний, вироблений здебільшого протягом 50 – початку 60-х років, образ Переяслава.

Він виник на перехресті інтелектуальних традицій української науки 20 – 30-х років і тотальної ідеологічної конфронтації з радянською історіографією у повоєнному, біполярному світі. Тож інтелектуальні уявлення першої третини XX ст. про двосторонній та рівноправний характер українсько-московського акту поступово трансформуються в ідею Переяслава-символа самостійності України-Гетьманщини, що зумовлювалося впливом державницької парадигми у національній історіографії. У проблемному відношенні упродовж 50 – 60-х років розглядалися в цілому традиційні теми (юридична оцінка договору та реальне становище українських земель після 1654 р., мотивація, наміри та плани сторін, політична альтернативність українсько-московській злуці, Переяславський акт у контексті міжнародної ситуації у Східній та Центральній Європі, змістовне наповнення, актова структура угоди та ін.). Чільне місце у проблемній палітрі науково-історичних студій перших повоєнних десятиліть посідали критика "переяславських тез" та висвітлення руйнівних наслідків українсько-московської злуки. Водночас протягом 50 – 60-х років тема Переяслава зазнає найбільшої ідеологізації та політизації. Поступове послаблення інтересу до переяславської проблематики протягом 70 – 80-х років призвело до того, що українські історики молодшої ґенерації зверталися до цієї теми епізодично. Відтак образ Переяслава, створений у повоєнні 50-ті роки, побутував до кінця 80 – початку 90-х років[400].

---

[396] *Когут З.* Російський централізм і українська автономія: Ліквідація Гетьманщини 1760–1830 / Пер. з англ. вид. 1988 р. – К., 1996. – С. 14–16.

[397] *Velychenko S.* The Influence of Historical, Political, and Social Ideas on the Politics of Bohdan Khmelnytsky and the Cossack Officers between 1648 and 1657: PhD / University of London. London School of Economics. – London, 1980. – P. 174–194; та ін.

[398] *Basarab J.* Pereiaslav 1654: A Historiographical Study. – XXVIII, 322 p.

[399] *Лисяк-Рудницький І.* Переяслав: історія і міф // *Лисяк-Рудницький І.* Історичні есе. – Т. 1. – С. 71–82.

[400] Див. історіографію питання з обсягу української зарубіжної історіографії 1945–1991 рр.: *Батюк В.* Українська державність напередодні та в роки визвольної війни 1648–1654 рр. у працях дослідників із західної діаспори // УІЖ. – 1993. – № 1. – С. 50–56;

* * *

Наприкінці 80-х років XX ст. стрімке поширення відцентрових процесів у СРСР зняло залізну завісу, яка відгороджувала радянську науку від західного інтелектуального простору. З переяславської теми було знято ідеологічне табу. Протягом кінця 80 – першої половини 90-х років досить швидко відбувся демонтаж канонічних "переяславських тез" і поширення нових підходів у студіях ряду українських учених (О. Апанович[401], В. Горобець[402], О. Гуржій[403], В. Матях[404], Ю. Мицик[405], В. Сергійчук[406], В. Смолій, В. Степанков[407],

---

Цибульський В. Переяславська угода 1654 року в зарубіжній історіографії (1945–1990). – Рівне, 1993. – 104 с.; *Гром В., Цибульський В.* Хмельниччина на сторінках "Українського історика" // УІ. – 1994. – Т. 31. – № 1/4. – С. 44–49; *Цибульський В.* Переяславська Рада 1654 р. в зарубіжній історіографії (1945–1990) // Другий міжнарод. конгрес україністів (Львів, 22–28 серпня 1993 р.): Доповіді і повідомлення: Історія / Упоряд. Я. Ісаєвич, Я. Грицак. – Львів, 1994. – Ч. 1. – С. 87–94; *Гром В., Цибульський В.* Переяславська рада 1654 року в українській зарубіжній історіографії // Історія українського середньовіччя: Козацька доба: Зб. наук. пр.: (На пошану історика, лауреата Державної премії ім. Тараса Шевченка О. М. Апанович): У 2 ч. – К., 1995. – Ч. 1. – С. 71–84; *Цибульський В. І.* Переяславська рада 1654 року у зарубіжній історіографії (1945-1990) // Українсько-російський договір 1654 р.: Нові підходи до історії міждержавних стосунків (Матеріали наук.-теорет. семінару). – К., 1995. – С. 60–68; *його ж.* Від українсько-московського договору 1654 р. до Віленського перемир'я: (На матеріалах зарубіжної історіографії) // Конотопська битва 1659: Зб. наук. пр. – К., 1996. – С. 97–104; та ін.

[401] *Апанович О. М.* Українсько-російський договір 1654 року: Міфи та реальність. – К., 1994. – 96 с.

[402] *Горобець В. М.* Переяславсько-Московський договір 1654 р.: результати і наслідки (з історії українсько-російських відносин доби Богдана Хмельницького) // Доба Богдана Хмельницького (До 400-річчя від дня народження великого гетьмана): Зб. наук. пр. – К., 1995. – С. 73–94; *його ж.* Переяславсько-московський договір 1654 р.: причини і наслідки. Історіографічні традиції та історичні реалії // Українсько-російський договір 1654 р.: Нові підходи до історії міждержавних стосунків (Матеріали наук.-теорет. семінару). – С. 14–27.

[403] *Гуржій О. І.* Переяславська рада в оцінці сучасників // Українсько-російський договір 1654 р.: Нові підходи до історії міждержавних стосунків (Матеріали наук.-теорет. семінару). – С. 50–52.

[404] *Матях В. М.* Тема українсько-російського договору 1654 р. у вітчизняній історіографії // Українсько-російський договір 1654 р.: Нові підходи до історії міждержавних стосунків (Матеріали наук.-теорет. семінару). – С. 53–59.

[405] *Мицик Ю.* Полин-корінь: Скільки діяв українсько-російський договір 1654 року? // Старожитності. – 1991. – № 1. – С. 10–11.

[406] *Сергійчук В.* Статті Богдана Хмельницького та їхня доля // Наука і суспільство. – 1990. – № 6. – С. 59–64.

[407] *Смолій В., Степанков В.* Переяславська рада // Козацтво. – 1994. – № 2. – С. 2–5; *їх же.* Богдан Хмельницький: Соціально-політичний портрет. – 2-е вид. – К., 1995. – С. 434–450; *Смолій В. А.* Українсько-російський договір 1654 р.: нові підходи до вивчення проблеми // Українсько-російський договір 1654 р.: Нові підходи до історії міждержавних стосунків (Матеріали наук.-теорет. семінару). – С. 3–5; *Степанков В. С.* Кам'янецька угода й Переяславська рада: спроба дослідження політичних наслідків Жванецької кампанії // Там само. – С. 6–13.

О. Струкевич[408], В. Ульяновський[409], Т. Чухліб[410], Н. Яковенко[411] та багато ін.). Період академічної історіографії, що визначався домінуванням класичної та неокласичної методології, який порівняно з західноєвропейськими теренами на кілька десятиліть затримався на радянському просторі, добігав свого кінця. На часі постали нові інтелектуальні (постмодерністські, постнеокласичні та ін.) впливи та новітня методологія історичних досліджень. Українська наука входила у новий період розвитку академічної історіографії. Утім, новітня історіографія Переяславського акту – це справа окремої студії.

Отже, загальна схема циркуляції переяславських образів в українській історичній думці початку XIX – кінця 80-х років XX ст. уявляється нам наступним чином: акт рівноправної злуки двох православних народів (20 – 60-ті роки XIX ст.) → його інтелектуальна делегітимація (70 – 90-ті роки XIX ст.) → змагання за історико-правниче визначення договору та ствердження тези про його рівноправний характер (кінець 90-х років XIX ст. – 30-ті роки XX ст.). З 30-х років XX ст. відбувається полярний поділ образів Переяслава на два потоки у радянській ("концепція меншого зла" (30 – 40-ві роки) → "теорія возз'єднання" (50 – 80-ті роки)) та еміграційній, діаспорній версіях (Переяслав як символ української державної незалежності доби Гетьманщини (50 – 80-ті роки XX ст.)). Зрештою, хронологічні межі побутування цих образів досить умовні, оскільки на практиці відбувалася конкуренція, конфронтація між різними науково-історичними уявленнями про Переяслав, про його роль та значення в історії України. Насамкінець зауважимо, що наша розвідка в жодному разі не претендує на вичерпне висвітлення порушеної проблематики, а тільки подає загальний огляд найважливіших тенденцій її розробки в українській історіографії окресленого періоду.

---

[408] *Струкевич О. К.* "Березневі статті" як джерело політичної автономії України-Гетьманщини у середині XVIII ст. // Українсько-російський договір 1654 р.: Нові підходи до історії міждержавних стосунків (Матеріали наук.-теорет. семінару). – С. 43–49.

[409] *Ульяновський В. І.* Переяславська рада без шат апологетики, або переяславська легенда // Трибуна. – 1991. – № 3. – С. 28–30; № 5. – С. 20–22.

[410] *Чухліб Т. В.* Зовнішньополітичні наслідки договору 1654 р. та проблема територіального поділу Української держави у 60 – 70-х рр. XVII ст. // Українсько-російський договір 1654 р.: Нові підходи до історії міждержавних стосунків (Матеріали наук.-теорет. семінару). – С. 28–42.

[411] *Яковенко Н.* Між правдою та славою (Не зовсім ювілейні роздуми до ювілею Богдана Хмельницького) // Сучасність. – 1995. – № 12. – С. 68–76.

Віктор БРЕХУНЕНКО *(Київ)*

ПЕРЕЯСЛАВСЬКА РАДА 1654 РОКУ В РОСІЙСЬКІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ

Переяславська рада 1654 р., безперечно, належить до однієї з найдражливіших дослідницьких ділянок російської історіографії. Воно й зрозуміло. Адже події цій, попри мотиви, які рухали Богданом Хмельницьким та його оточенням, судилося дати початок трагічному процесу "заковтування" України Московією. Післяпереяславська зовнішня політика Москви була вже якісно іншим етапом реалізації втілюваної ще з кінця XV ст. ідеї стягування під московську зверхність українських та білоруських земель – осердя києво-руської спадщини і водночас ключових чинників змагань між Московією, Річчю Посполитою та Османською імперією за гегемонію в Східній Європі.

Ставши, за влучним висловом І. Лисяка-Рудницького, "поворотним пунктом історії трьох країн: Польщі, Росії та України"[1], Переяславська рада 1654 р. у вигляді різних редакцій переяславського міфу впритул до останніх часів використовувалася російськими елітами для улегітимнення зверхності Росії над Україною. Зрозуміло, що це мусило потужно відбитися на розвиткові відповідного напрямку російської історіографії, котра, як добре відомо, завжди прагнула науково обґрунтувати процес "природного" приросщення земель Великої Русі. До того ж у нашому випадку містила для російських дослідників ідеологічне забарвлення й необхідність витримувати гостру конкуренцію з українською та польською історіографіями, для яких Переяслав 1654 р. теж був знаковою темою і які теж не уникнули перегуків з політичними інтересами.

Російська історіографія переяславсько-московських домовленостей 1654 р. не є науковою цілиною. Розрізнені аналітичні зауваги з цього приводу робили ще М. Грушевський, Д. Дорошенко та А. Яковлів[2]. На початку 50-х

---

[1] *Лисяк-Рудницький І.* Переяслав: історія і міф // *Лисяк-Рудницький І.* Історичні есе. – К., 1994. – Т. 1. – С. 72.

[2] Здебільшого такі зауваги торкалися оцінки російськими істориками юридичного боку Березневих статей (*Грушевський М. С.* Сполучення України з Московщиною в новішій літературі // Україна. – К., 1917. – Ч. 3–4. – С. 91–108; *його ж.* Переяславська умова України з Москвою. – 3-є вид. – К., 1918. – С. 23–25; *його ж.* Історія України-Руси. – К., 1928. – Т. IX. –

років XX ст. питання побіжно зачепив О. Ґюнтер[3], автор першої спеціальної розвідки з історіографії Переяслава 1654 р. Вплив політичних чинників на розвиток властиво російських досліджень з проблеми предметно з'ясовували С. Величенко та І. Лисяк-Рудницький[4]. Той-таки С. Величенко, а також Дж. Басараб рамково заторкували й основні концептуальні напрацювання російських істориків (перший, що важливо, в контексті еволюції впродовж XVIII – початку XX ст. російських концепцій української історії як такої)[5]. Слушні спостереження є у змістовній монографії В. Кравченка, почасти в працях В. Василенка та Ю. Назаренка[6]. Принагідно варто зауважити також, що маємо й проникливі дослідження політики російської влади щодо українського питання в XIX ст.[7], що дуже важливо з огляду на тісне переплетення українознавчих студій з політичними чинниками. Усе це створює добре підґрунтя для уявнення цілісного образу російської історіографії Переяслава 1654 р. з урахуванням руху й спадковості концепцій, реального внеску російських дослідників в опрацювання різних ділянок проблеми (з джерелознавством та археографією включно).

Ч. 1. – С. 753–755, 782–783, 813; *Дорошенко Д.* Нарис історії України. – Львів, 1991. – С. 269–270; *Яковлів А.* Українсько-московські договори в XVII–XVIII віках. – Варшава, 1934. – С. 26–29, 49–52.

[3] *Gunter O. E.* Der Vertrag von Pereiaslav Widerstreit der Meinungen // Jahrbucher für Gechichte Osteuropas. – 1954. – S. 232–257.

[4] *Лисяк-Рудницький І.* Переяслав: історія і міф. – С. 71–82; *Velychenko S.* National History as Cultural Process. A Survey of the Interpretations of Ukraine's Past in Polish, Russian, and Ukrainian Historical Writing from the Earliest Times to 1914. – Edmonton, 1992. – P. 97–100, 110–113, 130–132.

[5] *Velychenko S.* National History as Cultural Process. – P. 88–90, 98–109; *Basarab J.* Pereiaslav 1654: A Historiographical Study. – Edmonton, 1982. – P. 81–84, 114–117, 124–128, 163–165, 172–180.

[6] *Василенко В.* Переяславська рада 1654 року в українській та російській історіографії 40-х рр. XIX – початку XX ст. Автор. дис. ... канд. іст. наук. – Дніпропетровськ, 1995; *Кравченко В. В.* Нариси з української історіографії епохи національного відродження (друга половина XVIII – середина XIX ст.). – Харків, 1996. – С. 32, 230; *Назаренко Ю. В.* Исследования истории Освободительной войны украинского народа 1649–1654 годов и воссоединения Украины с Россией в советской историографии середины 30-х – середины 80-х гг. Автор. дис. ... канд. ист. наук. – Днепропетровск, 1987.

[7] Докладний перелік літератури з проблеми, надрукованої до 1991 р., див.: *Каппелер А.* Россия – многонациональная империя. Возникновение, история, распад. – М., 1996. Див. також: *Каппелер А.* Мазепинці, малороси, хохли: українці в етнічній ієрархії Російської імперії // Київська старовина. – 2001. – № 5. – С. 8–20; *Миллер А. И.* "Украинский вопрос" в политике властей и русском общественном мнении (вторая половина XIX в.). – СПб., 2000; *Velychenko S.* Empire Loyalism and Minority Nationalism in Great Britain and Imperial Russia, 1707 to 1914: Institutions, Law, and Nationality in Scotland and Ukraine // Схід–Захід. – Харків, 2001. – Вип. 4: Russia and Britannia: імперії та нації на окраїнах Європи. – С. 62–99.

Позиціонування

Здається, саме гострота для Росії українського питання спричинила надзвичайно ранню зацікавленість російських інтелектуалів переяславсько-московськими домовленостями 1654 р. Коріння властиво російського дослідницького інтересу до проблеми не випадково сягає ще початків XVIII ст., в переднаукову добу місцевої історіографії. У той час їй був властивий, як аргументовано показав Д. Шанський, "прагматичний підхід у спробах історіописання, при якому історія була служницею ідеології, підшуковуючи необхідні приклади та підтвердження нібито самостійних, самоцінних і незалежних від неї принципів"[8].

Підложжя зацікавлення російських істориків Переяславом 1654 р. створювала політична необхідність улегітимнення московської зверхності над Гетьманщиною та наступу на автономію останньої. А інтелектуальним тлом стала достатньо вже апробована в московських літописних текстах та в дипломатичній практиці звернена до сучасності й водночас спрямована в майбутнє патримоніальна схема інтерпретації історії Московії та легітимності претензій останньої на "київську спадщину", доповнена концепцією "Синопсису" про одноплемінність українців і росіян. Можна дискутувати з приводу ступеня автохтонності московського варіанту ідеї трансляції імперії (Київ – Володимир – Москва) та з приводу міри впливів української та білоруської інтелектуальної думки (з "Синопсисом" як найпопулярнішим в Росії XVIII ст. історичним твором включно)[9], але цілком очевидним є те, що в перші десятиліття XVIII ст. російська еліта твердо виводила легітимність претензій Росії на українські й білоруські землі таки з династичних аргументів. Московські великі князі як спадкоємці Рюриковичів проголошувалися володарями всієї Русі. Звідси влада литовська чи польська над українсько-білоруськими теренами поставала нелегітимною, а Москва, відповідно, мала природне право на повернення втраченого. Ця концепція у XVIII ст. й пізніше стала відправним пунктом появи різноманітних наукових версій російського великодержавницького потрактування російської, української та білоруської історій.

Те ж, що під тиском комплексу проблем, з якими зіштовхнулася Московія після переходу Рубікону в українських справах, виникла необхідність додаткового улегітимнення процесу "заковтування" нею Гетьманщини, як ніщо інше чітко засвідчило вразливість династичної теорії. Не зарадила й концепція єдиного "руського", "православноруського" народу, підкинута не-

---

[8] *Шанский Д. Н.* Из истории русской исторической мысли XVIII века. И. Н. Болтин. – М., 1983. – С. 54.

[9] Проблему цю концептуально загострив Е. Кінан (*Кінан Е.* Російські міфи про київську спадщину // *Кінан Е.* Російські історичні міфи. – К., 2001. – С. 16–41).

відомим автором "Синопсису"[10] й у своїй основі експлуатована російськими чинниками до сьогодні. Упродовж існування Гетьманщини виразно усвідомлювану по обидва боки етнічного кордону різницю між українцями та росіянами (етнічну, соціокультурну, психофізичну тощо) ніяке поширення в Росії "Синопсису" затерти не могло. Визнавали це й російські чинники, відверто наголошуючи на необхідності спеціальних заходів для виплавлення "єдиної нації"[11]. Розмежовуючи український та російський світи, вперто чіпляючись за "Богданові вольності", воліючи консервувати осібність Гетьманщини та триматися концепції добровільного підданства цареві на основі договору, українські козаки, по суті, вибивали ґрунт з-під династичної теорії.

Перші зусилля російської історіографії на ниві інтерпретації Переяслава 1654 р. витримані суворо в рамках династичної моделі улегітимнення. Заспівом став коротенький, але по-своєму промовистий сюжет з "Ядра російської історії" А. Манкієва (написана в 1715 р., вперше опублікована в 1784 р.) про те, що в середині XVII ст. цар Олексій Михайлович "Київ, Чернігів і Сіверське князівство з усіми підвладними містами і пригородками від Польщі зброєю відвернув". При цьому наголошувалося, що Київ був свого часу відірваний Польщею від Росії[12].

Найближчим спадкоємцем А. Манкієва був "батько російської історіографії" В. Татіщев. У його "Лексиконі російському історичному, географічному, політичному та цивільному" теж ідеться про "визвольний" похід московських військ у 1654 р., оволодіння ними "всією Малоросією". Водночас робиться спроба розширити коло тих, хто улегітимнював дії Москви: з'являється теза, що через непоступливість Польщі "Б. Хмельницький сам просив царя Олексія Михайловича"[13].

На тлі "Короткого опису Малоросії", написаного в 1730-ті рр., доробок А. Манкієва та В. Татіщева виглядає вбого. Проте їхні куці зауваги навдивовижу точно сигналізують про специфіку майбутніх концептуальних підходів російських істориків до дослідження Переяславської ради 1654 р. та Національно-визвольної війни українського народу середини XVII ст. загалом. Як чітко видно, і А. Манкієв, і В. Татіщев відштовхувалися від "природного"

---

[10] Про поширення і ступінь популярності "Синопсиса" в Московії див.: *Самарин А. Ю.* Распространение и читатель первых печатных книг по истории России (конец XVII – XVIII в.). – М., 1998. – С. 54–58.

[11] Достатньо згадати бодай найвідоміші прояви: включений до Коломацьких статей 1687 р. пункт про те, щоби "...народ малоросійський усіми засобами й способами з великоросійським народом з'єднувати та в нерозривну й міцну згоду приводити..."; зміст інструкції Катерини II генералу-прокуророві сенату О. Вяземському. Про сприйняття українцями росіян у другій половині XVII ст. див.: *Сисин Ф.* Хмельниччина та її роль в утворенні української нації // Український історичний журнал. – 1995. – № 3. – С. 68–73.

[12] Ядро российской истории. – М., 1784. – С. 456.

[13] *Татищев В. Н.* Лексикон российский, исторический, географический, политический и гражданский. – СПб., 1793. – С. 44.

права Московії на українські землі. Події середини XVII ст. обидва дослідники подавали як довгоочікуваний прискорювач невідворотного процесу повернення "предковічних російських земель". Врешті, доробок В. Татіщева оголив усю складність накладення джерельної інформації на російський великодержавницький концепт, політичний у своїй основі.

Кинувши тезу про те, що Б. Хмельницький зумовив свої об'єднавчі кроки через позицію Польщі, історик мимоволі поставив під сумнів цільність свого бачення. У татіщевському варіанті напруга ще дуже притлумлена. На повен зріст проблеми подібного типу постануть перед дослідниками пізніше, у XIX ст., коли поруч із удосконаленням техніки історичних досліджень посутньо розширюватиметься актуалізована джерельна база. Дилему "розуму" і "серця" кожен з російських істориків Переяслава 1654 р. розв'язуватиме на свій лад.

Остаточне устійнення великодержавницької канви розвитку російської історіографії переяславсько-московських домовленостей 1654 р. пов'язане зі студіями Г.-Ф. Міллера та І. Болтіна. Доробок Г.-Ф. Міллера, якого В. Кравченко слушно назвав "основоположником російської наукової історіографії української історії"[14], органічно вписується у проторену А. Манкієвим та В. Татіщевим концептуальну колію. Україна, за Г.-Ф. Міллером, "за стародавніми правами належала" до Росії[15]. Звідси потрактування Переяслава 1654 р. як акту відновлення історичної справедливості. Дослідник обурюється недостатньою щирістю порухів Б. Хмельницького до підданства Московії та повністю погоджується з А. Манкієвим ("Ядро..." якого увів до наукового обігу) стосовно мотивів поведінки гетьмана[16]. Принагідно зауважу, що за фатальним збігом і відповідна праця самого Г.-Ф. Міллера не побачила світ за життя вченого, а була видрукувана О. Бодянським у 1846 р.

Відверто великодержавницьким духом просякнутий і короткий сюжет І. Болтіна, дослідника, праці якого з методологічної точки зору були найвищим досягненням російської історичної думки XVIII ст.[17] З приводу Переяславської ради та Березневих статей дослідник висловився в межах своєї відомої полеміки з Г. Леклерком. І. Болтін пішов далі своїх попередників. Переймаючись проблемою аналізу джерел та відрізняючи джерельну інформацію від історичного факту, він вперше в російській історіографії чітко й однозначно визнав договірний характер статей Б. Хмельницького. Україна, за І. Болтіним, добровільно ввійшла до складу імперії, але за дого-

---

[14] *Кравченко В. В.* Нариси з української історіографії... – С. 77.

[15] *Миллер Г.-Ф.* Исторические сочинения о Малороссии и малороссиянах, написанные на русском языке. – М., 1846. – С. 16.

[16] Там само. – С. 11.

[17] Про визначне місце І. Болтіна в російській історіографії див.: *Пештич Л.* Русская историография XVIII века. – Л., 1971. – Ч. 3. – С. 76; *Шанский Д. Н.* Из истории русской... – С. 142–146.

вором і на "умовах, що стосуються вольностей і вигод її"[18]. По суті, тут дослідник дуже близько підійшов до Й.-Х. Енґеля, Ж.-Б. Шерера та українських істориків XVIII ст. (від автора "Короткого опису Малоросії" до Я. Марковича). Але в усіх цих творах договірність Березневих статей була серцевиною концепції, натомість для І. Болтіна – лише вимушеним визнанням заради відповіді на закиди Г. Леклерка щодо насильницької ліквідації Гетьманщини Москвою. Видно це бодай з того, що І. Болтін наводить лише три статті: про козацьке судочинство, про податки Московії, про порядок обрання гетьмана[19]. Тобто заслужили на згадку лише ті пункти, які або свідчили про збереження в Росії кінця XVIII ст. (нехай і формально) колишнього стану речей (перший), або ж, на думку дослідника, не виправдали себе й потребували знесення в рамках покращення системи управління в Росії (другий і третій).

Російський великодержавницький підхід сповідував і О. Ріґельман, але використав ширшу джерельну базу, ніж його сучасники в російській історіографії (як з'ясував Я. Дзира, літописи Самовидця, Грабянки, літописне джерело, опрацьоване С. Величком, та "Історію війни козаків проти Польщі" П. Шевальє[20]). Крім того, О. Ріґельман був прибічником компілятивного історіописання, хоча помітні й конвульсивні спроби вийти за вузькі межі компіляторства. Показово, що більшість таких спроб припадає на українсько-російські взаємини й має дуже характерне забарвлення. Найопукліше проступає це у висвітленні переяславсько-московських домовленостей 1654 р.

Якщо Самовидець і Грабянка подають Переяславську раду та Березневі статті як процес узгодження інтересів суб'єктів, то О. Ріґельман трактує їх як вияв царської волі. Скажімо, для Грабянки боярин В. Бутурлін був споряджений в Україну, щоб "виробити постанову, на яких умовах та при яких вольностях можуть проживати козаки під рукою його царської величності"[21]. Для О. Ріґельмана московське посольство вирушило, "щоб усіх там під царську руку прийняти й у вірності до присяги привести і в тому підписками ствердити"[22]. Ще один приклад: підкреслюючи рівноправність обох сторін, козацькі літописці урельєфнюють факт привезення московськими послами значних подарунків гетьманові та його оточенню[23]. О. Ріґельман опускає цей момент.

---

[18] *Болтин И. Н.* Примечания на историю древния и нынешния России Г. Леклерка. – СПб., 1788. – Т. 2. – С. 315.

[19] Там само. – С. 195.

[20] *Дзира Я.* Джерельна основа праці О. Рігельмана з історії України // Історіографічні дослідження в Українській РСР. – К., 1969. – Вип. 2. – С. 167.

[21] Літопис гадяцького полковника Григорія Грабянки. – К., 1992. – С. 92.

[22] *Рігельман О. І.* Літописна оповідь про Малу Росію та її народ і козаків узагалі. – К., 1994. – С. 221.

[23] Літопис гадяцького полковника... – С. 92; Літопис Самовидця. – К., 1971. – С. 28.

Переяславська рада 1654 р. уособлює для дослідника вічне й безумовне підданство Козацької держави Московії, хоча для Березневих статей, у їхньому грабянковому варіанті, місце в "Літописній оповіді..." знайшлося, як і для взятих з козацьких літописців інших джерел, пов'язаних з формуванням переяславсько-московської системи 1654 р.[24] (на це свого часу звернув увагу Дж. Басараб[25]).

На прикладах О. Ріґельмана та І. Болтіна добре помітно складнощі витримування російською великодержавницькою концепцією Переяслава 1654 р. зовнішньої конкуренції та випробовувань, що їх підносила джерельна база. Історіографічна ситуація (як конкретно проблемна, так і загальна) підштовхувала російських дослідників до відходу від скрайньої позиції. На останню чверть XVIII ст. альфа і омега традиційних російських концептів – положення про необтяжене жодними умовами добровільне приєднання України до Московії – уже виглядало глибоким анахронізмом. О. Ріґельман, сховавшись за компілятивний стиль історіописання, ще зумів уникнути коментарів з приводу Березневих статей. Представник нової генерації істориків І. Болтін на таке не зважився й був змушений через силу визнати договірний характер українсько-московських домовленостей 1654 р., що відкривало цілком нову сторінку в російській історіографії проблеми. Відмахнутися від Березневих статей уже ніхто не зможе, навіть історики так званих другого й третього ешелонів, як-от хронологічно найближчі послідовники І. Болтіна на цьому полі І. Нехачін, Є. Філіповський, С. Плінка, а далі І. Кайданов та автор "Короткого нарису російської історії"[26]. Відтепер магістральним напрямком стане постійна проблема пристосування цього фундаментального положення та подальших напрацювань, з ним пов'язаних, до російської великодержавницької підкладки, під знаком якої на кінець XVIII ст. російська історіографія себе чітко й остаточно позиціонувала відносно інших суб'єктів дослідження українсько-московських домовленостей 1654 р. та української Національно-визвольної війни середини XVII ст. в цілому. Таке позиціонування засадничо рідднило російську історіографію з польською, котра розвивалося в рамках ідей польського великодержавництва й трактувала буремні події в Україні середини XVII ст. як суто громадянську ("домашню") війну в

---

[24] *Рігельман О. І.* Літописна оповідь... – С. 221–222.

[25] *Basarab J.* Pereiaslav 1654: A Historiographical Study. – S. 76.

[26] І. Нехачін у своєму "Новому ядрі російської історії" (1795) відзначив договірність переяславсько-московських домовленостей 1654 р.; навів дату укладення договору – 6 січня 1654 р., – сплутавши саму раду і процес оформлення договірних зобов'язань; визнав (до того ж уперше в російській історіографії) те, що Московія з огляду на статті Поляновського миру не відразу погодилася "прийняти підданство, що підносилося від гетьмана" (*Нехачин И.* Новое ядро русской истории. – СПб., 1795. – Ч. II. – С. 314–315). Решта згаданих тут авторів обмежилися згадкою про Переяслав 1654 р. як добровільне й вічне підданство Гетьманщини царю (див.: *Velychenko S.* National History as Cultural Process. – P. 92).

Речі Посполитій, спеціально не застановляючись над проблематикою Переяслава 1654 р.[27] Так само засадничо це позиціонування відрізняло російську історіографію від праць Й.-Х. Енґеля, Ж.-Б. Шерера, а також від української традиції, генеральна канва якої тягнулася ще від козацьких літописців і вилилася в потрактування Переяслава 1654 р. в рамках автономістської патріотичної концепції українського минулого[28]. Що ж торкається методу пізнання, то тут маємо відлуння загальної еволюції російської історіографії від суто компілятивного історіописання до початків наукової критики джерел. А роль своєрідного вододілу, без сумніву, виконала знаменита "Історія Малої Росії" історика України Д. Бантиша-Каменського. З появою цієї праці компілятивний підхід у дослідженні української Національно-визвольної війни середини XVII ст. був остаточно відсунутий на марґінес.

Вододіл

Внесок Д. Бантиша-Каменського в розробку проблематики українсько-московських домовленостей 1654 р. важко переоцінити. Відповідна частина "Історії Малої Росії" виявилася на голову вищою від усього написаного доти й залишалася такою до появи праць М. Костомарова та С. Соловйова. Відправним пунктом здобутків дослідника стала першорядна увага до проблеми джерельної бази. Вчений використав найширшу, як на ті часи, сукупність джерел до історії Національно-визвольної війни, був першим, хто розпочав використовувати архівні (не вміщені в компілятах XVIII ст.) документальні джерела, до того ж опирався передовсім на них. І лише тоді, коли не знаходив інформації щодо подій, відбитих у наративах та компілятах, звертався до цих джерельних груп[29].

Саме в розділі, присвяченому Переяславській раді 1654 р., такий підхід дослідника втілився чи не найопукліше. Розділ був написаний виключно на документальній складовій – Малоросійських справах Посольського приказу Росії (сьогодні ф. 124 Російського державного архіву давніх актів), на що

---

[27] Див. про це детальніше: *Мицик Ю.* Польська історіографія Визвольної війни українського народу середини XVII ст. // На чолі козацької держави: (До 400-річчя народження Богдана Хмельницького). Зб. наук. пр. – Рівне, 1996. – Вип. 2. – С. 117–120; *Bartkiewicz K.* Obraz dziejów ojczystych w świadomości historycznej w Polsce doby Oświecenia. – Poznań, 1979. – S. 130, 170–171; *Baranowski B., Libiszowska Z.* Problem narodowo-wyzwoleńczej walki ludu ukraińskiego w XVII w. w historiografii polskiej // Kwartalnik Historyczny. – Warszawa, 1954. – R. LXI. – N. 2. – S. 198–199.

[28] Про специфіку основного концептуального річища української історіографії XVIII ст. та наявні в ній відхилення від нього (зокрема, О. Шафонського, М. Берлинського) див.: *Кравченко В. В.* Нариси з української історіографії... – С. 68–76, 90–118.

[29] Детальніше про Д. Бантиша-Каменського як джерелознавця див.: *Атаманенко А.* Бантиш-Каменський – історик України. Автор. дис. ... канд. іст. наук. – Острог, 1998; *Кравченко В. В.* Нариси з української історіографії... – С. 219–221.

слушно вказував Дж. Басараб[30]. Слідів наукової критики цих джерел у Д. Бантиша-Каменського не так уже й багато. Як правило, видобута з них інформація сприймалася автором з повною довірою і без змін переносилася до тексту книги. Однак беззастережного довір'я до документів історик не мав. Учений умів розгледіти тенденційність документального джерела. Так, він слушно піддав сумніву існування вміщеної в "Історії Русів" царської грамоти, яку В. Бутурлін буцімто привіз до Переяслава і в якій Олексій Михайлович просить "з'єднатися й укріпитися на всі часи", запевняючи, що Москва затвердить усі представлені українською стороною права й вольності. Один з аргументів Д. Бантиша-Каменського – невідповідність формуляру грамоти з "Історії Русів" практикам московського приказного діловодства середини XVII ст. – робить честь досліднику й стає відправним пунктом для пізніших критиків автентичності грамоти, С. Соловйова та Г. Карпова[31].

Сукупність джерельної інформації, використаної Д. Бантишем-Каменським, дала йому змогу відійти від лапідарного стилю російських істориків XVIII ст. Переяславську раду 1654 р. та Березневі статті дослідник подає на широкому тлі міжнародних стосунків у регіоні, описує всі ключові етапи визрівання зламу. Д. Бантиш-Каменський не пропускає свідчення джерел крізь великодержавницьку призму, як це робив з Березневими статтями І. Болтін. В "Історії Малої Росії" знайшлося місце і для аналізу заходів гетьмана щодо пошуку нових союзників, і для тези про можливість підданства Козацької держави Туреччині, і для введення до наукового вжитку фактів про постійні спроби Польщі схилити Москву до спільних дій проти Чигирина[32]. Результати прикладних дослідів історика у цих ділянках посутньо розхитували панівну в російській історіографії XVIII ст. і сповідувану ним самим концепцію про іманентне прагнення Гетьманщини до беззастережного підпорядкування Московії.

Так само вчений не уникає гострих кутів і при висвітленні самої Переяславської ради 1654 р. та реакції в Козацькій державі на її рішення, зокрема аналізуючи українсько-російські суперечності, що виникли в Переяславі[33]. Д. Бантиш-Каменський не втаємничив від читача свідчення добре відомого йому статейного списку В. Бутурліна про конфлікт, який постав на ґрунті

---

[30] *Basarab J.* Pereiaslav 1654: A Historiographical Study. – P. 84.

[31] *Бантыш-Каменский Д. Н.* История Малой России. – К., 1993. – С. 526. Порівн.: *Карпов Г.* Критический обзор разработки главных русских источников, до истории Малороссии, относящихся, за время 8-е генваря 1654 – 30-е мая 1672 года. – М., 1870. – С. 62–64; *Соловьев С. М.* Очерк истории Малороссии до подчинения ея царю Алексею Михайловичу // Отечественные записки. – 1849. – № 2. – С. 11.

[32] *Бантыш-Каменский Д. Н.* История Малой России. – С. 164, 181.

[33] В українській історіографії цю проблему порушував ще О. Мартос, але його текст був опублікований уже після виходу в світ "Історії Малої Росії". Про мартосівську концепцію Переяслава 1654 р. див.: *Кравченко В. В.* Нариси з української історіографії... – С. 114–115.

небажання московських послів скласти присягу за царя. Правда, позиція московитів витлумачена показово: "Разючі приклади недовірливості малоросіян та їхнього провідника, що пояснювала характер народу, і твердості бояр, які зуміли підтримати достоїнство володаря Росії"[34]. В "Історії..." розлого оповідається про небажання Івана Богуна присягати цареві та вперше в історіографії зауважено, що після Переяслава 1654 р. Б. Хмельницький "приховано діяв усупереч Переяславському договору"[35].

Однак під усі ці сюжети Д. Бантиш-Каменський підводить ту ж таки великодержавницьку підкладку в типовій для російської еліти його часів версії улегітимнення прав Росії на Україну (поєднання династичної теорії з ототожненням українців з росіянами). А відтак Переяславська рада 1654 р. подається як акт виправлення історичної помилки, тобто як акт повернення в материнське лоно невід'ємної складової царської вотчини шляхом добровільного підданства України з ласки Олексія Михайловича. Вчений притлумлює договірність Березневих статей, кваліфікуючи їх як "милостивий дарунок малоросіянам та провідникові їхньому"[36]. Такий висновок може бути пояснений лише як прояв дії глибоко вкорінених великодержавницьких переконань.

Утім, заслуги Д. Бантиша-Каменського безсумнівні. На особливу пошану заслуговує той прорив, що на нього спромігся дослідник у ділянці джерельної бази дослідження проблеми. Він першим відкрив потенційні можливості приказної документації Московії. Частина джерел, зокрема Березневі статті, були ним опубліковані[37]. Порівняно зі здобутками попередників концепція Д. Бантиша-Каменського виявилася найрозробленішою. Дослідник не мав собі рівних ні за багатством оприлюдненого фактичного матеріалу, ні за рівнем його опрацювання. Написана через два десятки років "Історія Малоросії" М. Маркевича, котра задумувалася як українська відповідь Д. Бантишу-Каменському, виглядала явно слабше. Д. Бантиш-Каменський першим порушив низку важливих проблем, стояв біля витоків багатьох перспективних напрямків дослідження українських та російських істориків. Для останніх базовою моделлю виявилась і сама концепція автора переяславсько-московської системи 1654 р., закроєна великодержавницьки, але доволі вдало адаптована до розширеної джерельної бази. Зі значно гострішої, ніж, скажімо, у І. Болтіна, дилеми між великодержавницькими уподобаннями і свідченнями джерел, вихід було знайдено простий. Увібравши з'ясовані історичні факти у великодержавницькі шати, Д. Бантиш-Каменський надав своїм наступникам можливість їх осмислювати.

---

[34] *Бантыш-Каменский Д. Н.* История Малой России. – С. 205.

[35] Там само. – С. 210, 214.

[36] Там само. – С. 207.

[37] Спершу в додатках до "Історії Малої Росії", а пізніше в упорядкованому ним-таки, а виданому О. Бодянським двотомнику "Источники малороссийской истории" (СПб., 1858. – Ч. 1).

Спроба компромісу

Першими в російській історіографії взялися за освоєння спадщини Д. Бантиша-Каменського на полі дослідження переяславсько-московських домовленостей 1654 р. М. Устрялов та С. Соловйов. Їхні наукові пошуки були російським аналогом посилення того наукового інтересу до проблематики Національно-визвольної війни, яке в українській та польській історіографіях спостерігається з середини XIX ст. Ставиться на широку ногу археографія проблеми, розширюється коло дослідників, з'являються перші спеціальні студії, започатковується полеміка, до якої втягуються також і літератори[38]. В усіх трьох історіографіях ішло це в парі з якісними змінами в розвитку науки, виходом її на нові горизонти критики джерел, осмислення й написання історії, що стало відлунням загального європейського піднесення історії. Зрозуміло, що за таких умов концепція Д. Бантиша-Каменського вже не відповідала потребам дня.

Власне, С. Соловйов та М. Устрялов кожен по-своєму уособлювали вихід російської історичної науки на нові рубежі. Перший дав їй "теорію органічного розвитку", яка проголошувала основними завданнями історика пошук причинно-наслідкових зв'язків, закономірностей, тяглості, а на вершині піраміди – універсальних історичних законів. М. Устрялов був батьком так званої "прагматичної схеми російської історії", що відповідно до політичних та інтелектуальних викликів часу улегітимнювала включення до Російської імперії України, Білорусі, Литви та Польщі й надавалася для теоретичного обґрунтування асиміляційної політики царату. В рамках "прагматичної схеми", як тонко спостеріг С. Величенко, "інтерпретація українського минулого стала систематизованою й монолітною"[39]. Сама ж схема завдяки своїй великодержавно закроєній універсальності перетворилася на офіційне тлумачення східнослов'янської історії.

Строго кажучи, М. Устрялов був не стільки генератором нових ідей, скільки добрим інтерпретатором та узагальнювачем доробку попередників. Відфільтрувавши його крізь сито нового комплекту російських імперських потреб, дослідник створив цілісну схему, об'єднавши під спільним дахом уже відомі династичну теорію, концепції "великої російської нації", "відновлення території" та "добровільного входження Гетьманщини до складу Московії". Органічно вписався сюди й властиво устрялівський внесок – обґрунтування прав Росії на Правобережну Україну, Литву та Польщу, присутність якого й надавала "прагматичній схемі" універсального значення для російської імперської машини.

---

[38] У російському інтелектуальному середовищі серед літераторів до дискусій долучилися, зокрема, В. Белінський та Й. Сенковський, обидва з ортодоксальних великодержавних позицій (див.: *Кравченко В. В.* Нариси з української історіографії... – С. 320–323).

[39] *Velychenko S.* National History as Cultural Process. – P. 134.

Застосовані М. Устряловим при опрацюванні "прагматичної схеми" підходи були використані дослідником і при створенні витриманого в її дусі стислого концепту Переяслава 1654 р. М. Устрялов і тут виявився лише інтерпретатором доробку свого попередника – Д. Бантиша-Каменського, – на жаль, інтерпретатором не найкращим. Чимало анонсованих Д. Бантишем-Каменським аспектів, і то ключових, не витримали устрялівського просіювання крізь великодержавницьке сито й були просто обійдені (сюжети про Березневі статті, про українсько-російські протиріччя тощо). Не зупинився М. Устрялов і перед майже дослівним повторенням тез свого попередника[40]. С. Величенко перебільшує, виокремлюючи роль М. Устрялова в налаштовуванні російської історіографії на хвилю потрактування Переяславської ради 1654 р. як об'єднання Великої і Малої Русі[41] . Ідея ця була чітко артикульована ще І. Болтіним[42] .

Натомість у С. Соловйова маємо цілісну, самостійну, добре розроблену концепцію переяславсько-московських домовленостей 1654 р. як складової його бачення української Національно-визвольної війни середини XVII ст. Доробок вченого постав на основі блискучого знання історіографічної спадщини, оприлюднених джерел, евристики в фондах Посольського приказу, достосування до студій над проблемою своєї теорії органічного розвитку.

Українська Національно-визвольна війна, а разом з нею і Переяслав 1654 р. бачилися дослідником явищами, підвладними універсальним законам, закономірним виявом історичного поступу. Але закономірність ця виводилася з традиційного для російської історіографії заперечення самостійності української історії, з витлумачення останньої як частки історії загальноросійської[43]. Слідом за своїми попередниками С. Соловйов поділяє точку зору щодо іманентної неможливості існування самостійної Української держави. А тому свого часу Україна після протиприродного дрейфу з-під спільного загальноросійського даху не могла зберегти свою окремішність. Натомість бурхливі події середини XVII ст., за автором, не могли закінчитися інакше, як приєднанням до Московії, бо, по-перше, українці й росіяни – суть одне тіло; по-друге, між Москвою та Україною існувала спільність віри; врешті, по-третє, завершувалася велика історична місія збирання києво-руської спадщини в руках її законних володарів – московських царів[44].

---

[40] Наприклад, таке зіставлення: "Таким чином, не проливши краплі крові, Олексій Михайлович, опираючись на свої права, повернув вітчизні давній край" (М. Устрялов); "Таким чином, без пролиття крові повернена була Російській державі країна... без найменших на це царських витрат" (Д. Бантиш-Каменський) (*Бантыш-Каменский Д. Н.* История Малой России. – С. 208; *Устрялов М.* Русская история. – СПб., 1849. – С. 313).

[41] *Velychenko S.* National History as Cultural Process. – P. 99.

[42] Див. *Болтин И. Н.* Примечания на историю... – С. 315.

[43] Цю складову концепції С. Соловйова добре з'ясував С. Величенко (*Velychenko S.* National History as Cultural Process. – P. 101).

[44] *Соловьев С. М.* Очерк истории Малороссии... – С. 259, 268.

На таке підґрунтя опиралися всі подальші напрацювання С. Соловйова. Він не обмежився простим констатуванням "права" Московії на Україну, як то робилося до нього, а розглядаючи проблему під кутом теорії органічного розвитку, намагався якомога доказовіше узасаднити перелічені вище положення. Не завжди це виходило вдало, а іноді ефект був зворотний, і заглиблення в конкретні проблеми тягнуло за собою судження, котрі суперечили загальному великодержавницькому каркасові. Наприклад, не обмежившись висловленням вже добре вкоріненої в історіографії тези про неоднозначне сприйняття українським суспільством курсу на зміцнення стосунків Чигирина з Московією, "закономірник" С. Соловйов пішов далі й намагався з'ясувати причини виникнення антимосковських настроїв, правда – лише в козацькому середовищі. Дослідник наголошував на сутнісній різниці між устроєм республіканської Польщі та деспотичної Москви, на тому, що права, якими користувалися козаки в першій, були немислимі в останній[45]. Але як поєднати такі висновки з месійним призначенням Московії для України, наріжним положенням своєї концепції, С. Соловйов не сказав.

Ще більше підточували цей месійний пункт пояснення вченого щодо конфлікту, який виник у Переяславі з приводу присяги. "Присяга, – пише С. Соловйов, – зв'язувала б його (царя. – *В. Б.*) та його наступників у великому прагненні до об'єднання всіх частин держави, з чим особливі права Малоросії були несумісні"[46]. Тому цар підтверджував права як милість, "не зобов'язуючись на майбутнє, надаючи собі право за відомих обставин знищити ці вольності без будь-якого клятвовідступництва"[47]. Залишається додати, що ні до, ні після С. Соловйова ніхто з російських дослідників не писав так гранично відверто про справжні, а не удавані наміри Москви. Він забив осикового кілка у висунуту московською політичною елітою ще в середині XVII ст. концепцію (а до історіографії введену Г.-Ф. Міллером) про наступ Москви на державність Гетьманщини як відповідь на ворожі підступи з боку останньої. Після С. Соловйова магістральним напрямком для російських істориків від Г. Карпова до представників історично-правничої школи став уже пошук в українсько-московських домовленостях 1654 р. легітимного підґрунтя для знищення Козацької держави[48].

Напругу між складовими своєї великодержавницької концепції С. Соловйов добре відчував. Але, на відміну від Д. Бантиша-Каменського, він намагався теоретично обґрунтувати такий симбіоз, що було надзвичайно важливо для російської історіографії. Логічний ряд дослідника має наступний

---

[45] Там само. – С. 259–264.

[46] Там само. – С. 268.

[47] Там само.

[48] С. Величенко слушно зауважив, що, за С. Соловйовим, переяславські домовленості "давали цареві право вимагати тотального об'єднання Малої Росії з Росією" (*Velychenko S.* National History as Cultural Process. – P. 102).

вигляд: Переяславська рада 1654 р. як акт приєднання України до Московії є проявом універсальних законів історичного розвитку; дія останніх, що б там не було, пробивалася крізь частокіл суперечливих подій; зміст цих подій все одно підпорядкований кінцевому результату. При цьому над власне правовим аспектом Переяслава 1654 р. та Березневих статей дослідник не застановлювався. Що в обох випадках ішлося про приєднання Гетьманщини до Московії – для нього було аксіомою.

Крім того, С. Соловйов для підкріплення своєї позиції першим в російській історіографії пробує назвати суб'єктом Переяславської ради 1654 р. з українського боку "народ". "Приєднання до Росії було справою народною", – обережно кидає дослідник не виписану тезу в статті "Гетьман Іван Виговський"[49]. З контексту з'ясовується, що під народом він розуміє селян, міщан, більшість козаків і ту частину покозаченої шляхти, яка підтримала ідею Переяслава 1654 р. По суті, тут маємо справу з перелицюванням на великодержавницький копил оприлюдненої незадовго перед тим костомарівської версії "народної Переяславської ради". В українського дослідника "народ" як найвища санкція зверхності царя над Гетьманщиною за умови збереження самоврядності Козацької держави увиразнює нелегітимність брутального знищення Москвою української державності[50]. С. Соловйов же спрямовує чинник "народу" на аргументування нібито довічного й беззастережного підданства України Москві, на представлення цього підданства за вияв органічності історичного розвитку, а відтак – на обґрунтування іманентної законності будь-якої української політики царату.

У цілому ж, попри всю свою очевидну вразливість, підходи С. Соловйова до проблеми Переяславської ради 1654 р. виявилися фактично рятівним кругом для російської історіографії, бо дозволяли науково увібгати в російську великодержавницьку канву будь-який комплект подієвих та смислових складників. Зрозуміло, що це ніби відкривало шлюзи для дослідження майже всіх можливих ділянок української Національно-визвольної війни середини XVII ст. Єдиним каноном мало залишатися тлумачення Переяславської ради 1654 р. як акту історично невідворотного приєднання України до Московії. Не випадково й сам С. Соловйов уникнув предметного розгляду правового боку Переяслава 1654 р., хоча значно поглибив інші помічені ще до нього "не ті" сюжетні лінії й започаткував розробку нових.

Правда, часто-густо дослідник обмежувався лише маркуванням проблеми, а то й не втримувався від пересмикувань. Так, він побіжно згадав про Березневі статті, проігнорував уже оприлюднені джерельні свідчення про

---

[49] *Соловьев С. М.* Гетман Иван Выговский // Отечественные записки. – 1859. – Ноябрь. – С. 48.

[50] *Костомаров Н. И.* Богдан Хмельницкий и возвращение Южной Руси к России // Отечественные записки. – 1857. – Т. 113. – Кн. 8. – С. 317–318.

ставлення І. Богуна до присяги, неслушно приписав до неприсяглих І. Виговського, аби краще відтінити "віроломство" останнього[51]. Показовим є й те, що такому принциповому сюжетові, як реакція "народу політичного" Гетьманщини на Переяслав 1654 р., не знайшлося місця в підсумковій концептуальній праці вченого "Історії Росії з найдавніших часів". Слабкою компенсацією стало започаткування С. Соловйовим дослідів над проблемою посольства Інокентія Ґізеля до Москви з "прохальними статтями" та перше в російській історіографії порушення питання про вороже сприйняття Переяслава 1654 р. верхівкою українського духівництва на чолі з С. Косовим[52]. Але й ці проблеми С. Соловйов радше окреслював, ніж з'ясовував, ставши в російській науці провісником ґрунтовних звернень до них Г. Карпова та В. Ейнгорна.

Українською альтернативою концепції С. Соловйова, як і польським концепціям, розглядався "Богдан Хмельницький" М. Костомарова, до того ж альтернативою вдалішою, ніж свого часу Маркевичева відповідь Д. Бантишеві-Каменському. У С. Соловйова не віднімеш першості в порушенні деяких дослідницьких питань, що інтелектуально підживлювало інших, і М. Костомарова теж. Але в царині осмислення українсько-московських домовленостей 1654 р. концепція українського вченого виявилася куди цілісніщою, обґрунтованішою (попри навіть слабше використання документальних джерел у першому виданні книги), врешті, відкритішою для вдосконалення. Доробок С. Соловйова був набагато вразливішим, проте для російської історіографії мав, без сумніву, принципове значення. Якщо Д. Бантиш-Каменський вивів її на шлях розширення тематичних горизонтів, то С. Соловйов розчистив дорогу до руху вглибину. Головним було те, що він для російських дослідників теоретично обґрунтував і на досвіді власної концепції продемонстрував можливість співіснування під спільним дахом великодержавницької канви і напрацювань, що їй суперечили. Саме на протореному С. Соловйовим шляху на російську історіографію Переяслава 1654 р. чекали найзначніші здобутки. Правда, кожен з дослідників був змушений по-своєму вирішувати дилему між сповідуваним великодержавництвом та смислами, які поставали з аналізу емпіричного матеріалу.

Афект і ефект

Те, що засіяні С. Соловйовим зерна закільчилися, першим засвідчив своїм коротким, популярно написаним сюжетом про Переяславську раду 1654 р. М. Коялович. Переяслав 1654 р. мав, за цим автором, як і за С. Соловйовим, всенародний характер ("всенародна рада", "народний акт"), а оголошення Московією війни Польщі виставлялося за необхідність "захис-

---

[51] *Соловьев С. М.* Гетман Иван Выговский. – С. 48; *його ж.* История России... – С. 603.

[52] *Його ж.* История России... – С. 598.

тити новоприєднану країну..., закріпити за Росією"[53]. Але з цими положеннями мирно вживалася вповні Костомарівська теза про післяпереяславське ідентифікування іноземними правителями Б. Хмельницького як "володаря країни"[54]. Більше того, М. Коялович першим в історіографії припустив, що Б. Хмельницький уже в 1648 р. мав план "широкої незалежності Західної Росії"[55]. Попри те, що політичні концепції Б. Хмельницького постійно перебуватимуть у полі зору дослідників, а заявлена М. Кояловичем проблема раз у раз виринатиме в їхніх працях, до її спеціального, опертого на достатній джерельній базі розгляду дійде лише наприкінці XX ст.[56]

Остання третина XIX ст. дала найяскравіший зразок того, як визначні здобутки на ниві розробки різних аспектів переяславсько-московської системи 1654 р. можуть поєднуватися зі сповідуванням ортодоксального великодержавництва та з нерозбірливістю у засобах на полі інтелектуальних змагань з представниками конкурентних історіографічних шкіл. Йдеться про учня С. Соловйова Г. Карпова, чий доробок до сьогодні належним чином не поцінований і, швидше за все, якраз через другий бік медалі.

Концепція Г. Карпова постала на ґрунті переплетення кількох поважних чинників: глибоких великодержавницьких переконань дослідника, співзвучності валуєвщині й катковщині його власних глибинних інтенцій з українського питання та високої наукової кваліфікації (учень С. Соловйова!). Вчений звалив на себе невдячну роль софіста від науки, прагнучи увібгати в ортодоксальну великодержавницьку схему Переяслава 1654 р. власні (й не тільки) прикладні напрацювання, більшість яких за своєю природою глибоко суперечила останній. Тягар виявився заважким. Розпачливе безсилля поєднати вогонь і воду, не наражаючи на підозри своє наукове ім'я, збило дослідника на надривний стиль, на аж до афектованості різкі судження, на хворобливе сприйняття концепцій українських та польських дослідників, навіть на оголошення всіх немосковських джерел кривим дзеркалом минувшини.

Поза сумнівом, Г. Карпову належить особливе місце в історіографії Переяславської ради 1654 р. та Березневих статей. Він був першим істориком, чиїм основним науковим заняттям стала саме ця проблематика, першим, хто розпочав розробляти історіографію та джерелознавство проблеми, зрештою, саме він упорядкував найповнішу археографічну публікацію джерел з історії українсько-московських переговорів від березня 1654 р.[57]

---

[53] *Коялович М. О.* Чтения по истории Западной России. – СПб., 1884. – С. 243–244.

[54] Там само. – С. 237.

[55] Там само. – С. 238.

[56] *Мицик Ю. А.* Політичні концепції Б. Хмельницького: деякі аспекти реалізації // Доба Богдана Хмельницького. – К., 1995. – С. 25–39; *idem.* Czy Chmielnicki pragnął niezależnej Ukrainy? // Mowią wieki. – 1995. – № 12. – S. 10–12.

[57] Г. Карпов видав представницький корпус джерел про українсько-московські дипломатичні взаємини 1653–1654 рр., пов'язаних з Переяславською радою та Березневими

Як джерелознавець Г. Карпов виявив себе палким поборником використання документальних джерел. Він започаткував розгляд питання про повноту джерельної бази дослідження української Національно-визвольної війни, слушно закинув попередникам те, що вони "не вміли, а іноді ніби не хотіли ознайомитися з тими достовірними джерелами, які були їм відомі та доступні"[58]. Найсильнішою стороною Г. Карпова було дослідження приказної документації Росії як джерела про переяславсько-московський договір 1654 р. Вчений прагне поглянути на проблему комплексно, обраховує її складові, порушує питання "внутрішньої" та "зовнішньої" критики джерел. У рамках останньої аналізується структура стовпців, з'ясовуються особливості розташування в них документів, специфіка перекладу в Москві українських текстів тощо. Звертаючись до "внутрішньої критики", Г. Карпов робить досить вдалу видову й тематичну класифікацію джерел, подає низку слушних спостережень щодо структури статейних списків, відписок, наказів, намагається відтворити технологію написання статейних списків, висловлює плідні думки з приводу закономірностей інформаційного потенціалу приказної документації, впритул підходить до проблеми формулярного аналізу. Словом, якраз тут Г. Карпов демонструє свою високу кваліфікацію, чим вписує себе до вузького кола найпотужніших дослідників української Національно-визвольної війни та архівів московських приказів. В останній ділянці він став предтечею Д. Самоквасова, Н. Оглоблина, М. Лихачова. У першій, – якщо винести за дужки студії над Березневими статтями, – аж до 70-х років XX ст. залишався єдиним дослідником московської складової джерельної бази.

Але як тільки Г. Карпов переходить до інтерпретації джерел, то відразу ставить свої ідеологічні переконання й політичну доцільність над наукою. Дослідник спокійно цензурує крізь російську великодержавницьку призму свідчення джерел, висловлює нічим не узасаднені твердження, широко застосовує подвійне мірило. Гранично відверто унаочнює дослідницьке кредо Г. Карпова його знаменита теза – "Статті Богдана Хмельницького мають не тільки історичний інтерес, а й державний"[59].

Березневі статті стали об'єктом прискіпливої уваги Г. Карпова. Вперше в історіографії він зробив спробу комплексного аналізу проблеми. Дослідник скрупульозно "розібрав" стовпець Малоросійських справ з документацією посольства С. Богдановича-Зарудного й П. Тетері, з'ясував персональний склад місії, описав церемонію прийому її в Кремлі. День за днем прослід-

---

статтями, з фондів Малоросійських та частково Польських справ Посольського приказу. Про склад та археографічний рівень публікації див.: *Ковальский Н. П., Мыцык Ю. А.* Анализ отечественных публикаций источников по истории освободительной войны украинского народа 1648–1654 гг. – Днепропетровск, 1986. – С. 21–23.

[58] *Карпов Г.* Критический обзор разработки главных русских источников... – С. 5.

[59] Там само. – С. 21.

ковує вчений хід переговорів, намагаючись у такий спосіб дошукатися остаточного тексту українсько-московського договору 1654 р. Безперечною заслугою Г. Карпова стало з'ясування того, що існували наступні документи: статті, привезені з Чигирина; запис усних запитів послів; чолобитні; статті, на яких бояри записали царські рішення, та статті, вручені послам[60].

Але справжнім випробовуванням для Г. Карпова стало визначення автентичного тексту Березневих статей. Саме тут він, як аргументовано показав А. Яковлів[61], припустився кількох грубих помилок і в підсумку зненацька визнав за українсько-московський договір ті "14 статей", які в 1659 р. подавалися кн. О. Трубецьким як Богданові. І це при тому, що Г. Карпов сам зауважив брак у відповідному стовпці як самих "14-ти статей", так і будь-яких натяків на їхнє існування в 1654 р.[62] Пояснення такого несподіваного, як на кваліфікацію дослідника, кроку може бути лише одне – за відсутності оригіналу Березневих статей виникла спокуса оголосити статтями 1654 р. той варіант, який найбільше пасував до власних політичних переконань. А високий стандарт підготовчих студій мав стати своєрідною індульгенцією, щоб переконати інших в обґрунтованості свого остаточного висновку. Очевидно, в цій площині слід шукати розгадку того факту, що сторону Г. Карпова стосовно "14-ти статей" підтримав В. Антонович[63].

Так само відчутно руйнівна дія "державного значення Березневих статей" далася взнаки при опрацюванні Г. Карповим власне концепції Переяслава 1654 р. Співіснування влучних спостережень і пересмикування фактів, поєднання плідних напрацювань і невмотивованих висновків, розробка цілинних ділянок і подвійні стандарти в історіографічних сюжетах – таким виглядає доробок дослідника на цьому полі. За квінтесенцію поглядів Г. Карпова на Переяславську раду 1654 р. можна взяти такий його текст: "Переяславська рада була справою не самих тільки козаків, але всього народу. Чи треба було народові на цій раді читати які-небудь права і пропонувати які-небудь умови Великій Росії? Малоросія одного могла тільки бажати, щоб її не видавали Польщі"[64].

Намагаючись обґрунтувати ці положення, Г. Карпов не раз дивує своїми "відкриттями". Так, він веде мову про тяглість від весни 1648 р. потягу "народу і козаків" до Москви, а сама Національно-визвольна війна трактується як боротьба за віру і приєднання до Московії[65]. Звідси виводиться непотріб-

---

[60] *Карпов Г.* Переговоры об условиях соединения Малороссии с Великою Россиею // Журнал Министерства народного просвещения. – 1871. – Ноябрь. – С. 22–38.

[61] *Яковлів А.* Українсько-московські договори... – С. 26–29.

[62] *Карпов Г.* Критический обзор разработки главных русских источников... – С. 23.

[63] *Антонович В.* Бесіди про козацькі часи на Україні. – К., 1990. – С. 46. Крім В. Антоновича, подібну точку зору обстоював ще П. Буцинський, але вже з суто великодержавних позицій (*Буцинский П.* О Богдане Хмельницком. – Харьков, 1882. – С. 154).

[64] *Карпов Г.* Н. Костомаров как историк Малороссии. – М., 1871. – С. 18.

[65] *Карпов Г.* Критический обзор разработки главных русских источников... – С. 94–95.

ність для некозацьких прошарків української державності, яку дослідник цинічно називає "нічим не регульованим кріпосним правом", а Московію, не менш цинічно, – визволителькою від нього[66]. За Г. Карповим, навіть самі козаки не хотіли своєї держави. "Про яку-небудь самобутність Малоросії, – писав дослідник, – під протекцією Москви або іншої держави, здається, Богдан Хмельницький не думав; і до речі, оповідки про цю самобутність – пізніший винахід"[67].

Зробивши чинник "народу" осердям концепції Переяслава 1654 р., Г. Карпов фактично підбив логічний підсумок порухам у цьому напрямку С. Соловйова, що, з одного боку, стало відгомоном тогочасного зацікавлення інтелектуалів Російської імперії (в т. ч. й істориків) народницькими ідеями, а з іншого – відбивало практику врахування чинника "народу" як в російській історіографії переяславсько-московських домовленостей 1654 р., так і в українській. Для російської історіографії карпівський концепт мав далекосяжне значення. У такий спосіб дійшов кінцевого пункту рух останньої до перетворення "українського народу" на рушія та найвищу санкцію приєднання України до Московії, а відповідно й на санкцію знищення козацької державності. Це не просто дозволяло утилітарно залатати чергову прогалину в позиціях російської історіографії Переяслава 1654 р., зроблену свіжими напрацюваннями конкурентних історіографічних шкіл (особливо ж уведенням до наукового вжитку нового пласту джерел), а й відкривало перед ідеологічною машиною Російської імперії нові горизонти на архіважливому для неї українському напряму. Імперські чинники повною мірою скористаються ними пізніше, вже за часів СРСР. Офіційні радянські канони Переяслава 1654 р. – концепції "меншого зла" та "найбільшого блага" – були, по суті, лише марксистською версією адекватно невикористаного свого часу концепту Г. Карпова.

У підсумку Г. Карпов дозволив собі – прекрасному знавцеві джерел – опуститися до заперечення договірного характеру Березневих статей[68]. Щоправда, дослідник пише про прагнення козаків до договірних стосунків, але цар буцім "не пішов у них на повідку"[69]. Специфічний зміст вкладає вчений у козацькі вимоги щодо підтвердження прав на маєтності. Він першим звернувся до цього питання, але не знайшов нічого кращого, ніж звести все до тенденційного пояснення: Б. Хмельницький усвідомлював тимчасовість своєї влади й не уявляв існування України поза Московією[70].

---

[66] *Карпов Г.* Н. Костомаров как историк Малороссии. – С. 26; *його ж.* В защиту Богдана Хмельницкого. – М., 1890. – С. 18.

[67] *Карпов Г.* В защиту Богдана Хмельницкого. – С. 57.

[68] Г. Карпов стверджував, що "Хмельницького прийняли в Москві не як якого-небудь привілейованого васала на якихось умовах, а як підданого самодержавного государя" (*Карпов Г.* В защиту Богдана Хмельницкого. – С. 58).

[69] *Карпов Г.* Критический обзор разработки главных русских источников... – С. 87.

[70] Там само. – С. 87.

Ведучи мову про приїзд до Москви посольств від переяславських та київських міщан за підтвердженнями давніх прав, Г. Карпов витлумачує його як прояв антагонізму між міщанами та козацтвом, а також як, не більше – не менше, нелегітимність козацької влади. "Козацькі претензії на управління усім в Малоросії не мають ані найменшої підстави не тільки в старовині, але навіть в недавньому минулому"[71], – таким був вердикт Г. Карпова щодо української державності середини XVII ст.

Приклади подібного поводження з джерелами можна наводити далі. У них просто-таки тонули вартісні напрацювання вченого. А таких було чимало. Зокрема, Г. Карпов, як ніхто до нього, докладно описав перебіг Переяславської ради 1654 р. Свіжим і цінним стало спостереження, що головну роль з українського боку відігравав гетьман, а рада мусила лише "освятити своєю згодою гетьманське рішення"[72]. Було підмічено, що Москва "приймала Б. Хмельницького не тоді, коли він був сильний, а в той час, коли вкрай ослаб"[73]. Цю думку дослідника пізніше розвинув М. Грушевський[74]. Г. Карпов першим звернув увагу на те, що гетьман та його найближче оточення приховували від рядового козацтва зміст Березневих статей, що вони "за життя Богдана Хмельницького майже ні в чому не були введені в дію"[75]. Врешті, Г. Карпову належить перша борозна в такій цілинній тоді ділянці, як історіографія українсько-московських домовленостей 1654 р. (до нього справа далі публіцистичних рецензій не йшла).

З напрацювань Г. Карпова добре видно, що поштовхом до студій на полі останньої стало гостре несприйняття ним концептуальної канви української історіографії. Відповідно й за мірило береться власне великодержавницьке бачення проблеми. Для рельєфнішого відтінення недолугості "Історії Русів", текстів М. Костомарова, П. Куліша, М. Маркевича слугує доробок Д. Бантиша-Каменського та С. Соловйова. Г. Карпов не створює цілісного образу спадщини жодного з перелічених вище дослідників, обмежується лише загальною оцінкою створених ними концепцій та джерельної бази. До заслуг

---

[71] *Карпов Г.* Малороссийские города в эпоху соединения Малороссии с Великою Россиею. – СПб., 1874. – С. 16.

[72] *Карпов Г.* Переговоры об условиях соединения... – С. 17.

[73] *Карпов Г.* В защиту Богдана Хмельницкого. – С. 34.

[74] Засадничо карпівське коріння має принципова теза М. Грушевського: "Московські політики може ненароком, може й умисно – дали поборюкатись українській козаччині з Польщею й дійти майже до останнього обопільного знищення..., – аби вийти з свіжими силами між сих обезкровлених противників і взяти козаччину вже не в ролі рівнорядного союзника, а підручного, – котрого можна було звести до ролі прислужника, підданого, "холопа" (*Грушевський М. С.* Історія України-Руси. – К., 1997. – Т. IX. – Ч. II. – С. 760). В. Ключевський, на якого посилається при цьому М. Грушевський, фактично обмежився лише повторенням думки Г. Карпова (*Ключевский В. О.* Курс русской истории. – 2-е изд. – М., 1912. – Ч. III. – С. 150).

[75] *Карпов Г.* Критический обзор разработки главных русских источников... – С. 25.

вченого слід віднести низку влучних спостережень. Так, М. Костомарову він слушно закинув слабке використання московських джерел у перших трьох виданнях "Богдана Хмельницького"; ігнорування напрацювань С. Соловйова; хибність висновку про зачитування на Переяславській раді 1654 р. умов українсько-російського договору; заплутаність покликів; помилкове датування дня смерті Б. Хмельницького[76]. Вмотивованою також була критика М. Маркевича за слабку джерельну базу та некритичне сприйняття тексту "Історії Русів", а невідомого автора останньої – за часте фактологічне фантазування[77]. Мають слушність звинувачення П. Куліша в спотворенні образу Б. Хмельницького. Г. Карпов тонко підмітив засадничу спорідненість на перший погляд різнополюсних концепцій П. Куліша та М. Костомарова. Він справедливо вважав, що П. Куліш є "продовжувачем справи Костомарова, коли з'ясовував і розробляв недомовлені думки останнього"[78]. Спорідненість ця, однак, дратує Г. Карпова, бо вона не опиралася на засади російського великодержавництва й перетворювала "об'єднання обох Росій у що-небудь інше, ніж воно є насправді"[79]. А таке зазіхання на, як писав учений, "справу найсвятішу й найсправедливішу"[80], ясна річ, варте найнищівнішої критики.

І вона звучить нещадною й уїдливою. За норму править подвійний підхід та голослівні звинувачення. Приміром, дорікаючи М. Костомарову за невикористання документів Розрядного приказу та Кримських справ, Г. Карпов сам ігнорує їх, як і С. Соловйов, котрому таких закидів не висловлювалося[81]. Звинувачуючи П. Куліша в упередженості до постаті Б. Хмельницького, Г. Карпов без жодного обґрунтування вважає гетьмана вже з червня 1648 р. палким поборником приєднання України до Московії[82]. Особливим цинізмом, з огляду на дослідницький інструментарій самого Г. Карпова, віє від закиду М. Костомарову, ніби той міг свідомо «видавати за істинне те, чого не було на світі, замовчувати те, що йому не подобається; одним словом, творити історію так, як творив її автор "Історії Русів"»[83].

Та найбільше критичних стріл дісталося саме останньому. "Груба брехня", "скопище злостивої лайки на великоросійський народ та його государів", "пасквіль"[84], – ось далеко не повний перелік епітетів, якими

---

[76] *Карпов Г.* Критический обзор разработки главных русских источников... – С. 13, 126–128. Детальніше про критику Г. Карповим М. Костомарова див.: *Basarab J.* Pereiaslav 1654: A Historiographical Study. – P. 27, 105–107.

[77] *Карпов Г.* Критический обзор разработки главных русских источников... – С. 30–32.

[78] *Карпов Г.* В защиту Богдана Хмельницкого. – С. 23.

[79] Там само. – С. 22

[80] *Карпов Г.* Критический обзор разработки главных русских источников... – С. 65.

[81] Там само. – С. 127.

[82] *Карпов Г. В* защиту Богдана Хмельницкого. – С. 94–95.

[83] *Карпов Г.* Критический обзор разработки главных русских источников... – С. 53.

[84] Там само. – С. 45, 50, 53; *Карпов Г.* В защиту Богдана Хмельницкого. – С. 19.

дослідник обдарував твір. А відтак учений "не опустився" до того, щоб зреферувати конкретні вади книги. Як не дав зрозуміти, чим же він сам, історик другої половини XIX ст., відрізняється від автора "Історії Русів", коли на догоду вибраній з-поза наукового поля концепції не соромиться виставляти голослівні тези.

У цьому весь Г. Карпов з його блискучою фаховою озброєністю та вкрай заполітизованими текстами. У його насправді глибоко трагічному дослідницькому шляху чи не найяскравіше відбився неподоланий досі комплекс російської історіографії Переяслава 1654 р. Ортодоксальне ж великодержавництво Г. Карпова стало рефреном активізації в 60–80-ті роки XIX ст. антиукраїнської політики Петербурга та антитезою поступового удосконалення своєї концепції М. Костомаровим, появи праць П. Куліша, М. Драгоманова, К. Шайнохи. Очевидно, погляди Г. Карпова сягнули такої затятості не в останню чергу через конкуренцію з українською та польською історіографією.

Радикальний популізм

На тлі активної позиції Г. Карпова доробок його сучасника, ще одного примітного російського дослідника Переяслава 1654 р. П. Буцинського, виглядає, як долинна річка у порівнянні з гірським потоком. Переконаний великодержавник, П. Буцинський при обороні своїх концептуальних поглядів, на відміну від Г. Карпова, не вдавався до образ опонентів і зумів започаткувати кілька примітних концептуальних тенденцій у російській історіографії Переяслава 1654 р.

Як і Г. Карпов, П. Буцинський зробив собі наукове ім'я тим, що взявся за розробку проблем, котрі перебували на узбіччі історіографічного освоєння української Національно-визвольної війни, а саме: козацько-турецькі стосунки в світлі політичних орієнтацій української старшини, Б. Хмельницький і Гадяцький трактат. Зокрема, П. Буцинський першим в російській історіографії продовжив розпочату М. Костомаровим[85] і не закінчену до сьогодні дискусію щодо турецького протекторату над Гетьманщиною від 1650 р. (оновленого, на думку П. Буцинського, вже "після присяги московському цареві")[86]. Саме П. Буцинським було порушено питання щодо причетності Б. Хмельницького до виникнення в середовищі української еліти ідеї

---

[85] *Костомаров Н. И.* Богдан Хмельницкий данник Оттоманской Порты // Вестник Европы. – 1878. – № 12. – С. 806–817.

[86] До сьогодні проблема підданства Б. Хмельницького турецькому султанові залишається не до кінця з'ясованою. Останніми спеціальними працями з цього приводу є концептуальні статті О. Пріцака та Б. Флорі (*Пріцак О.* Ще раз про союз Богдана Хмельницького з Туреччиною // Український археографічний щорічник. Нова серія. – К., 1993. – Вип. 2. – С. 177–192; *Флоря Б.* Богдан Хмельницький і турецька протекція // Київська старовина. – 2001. – № 3. – С. 87–107).

Гадяцького трактату[87]. Дослідник також висловив кілька слушних спостережень про особливості трактування Б. Хмельницьким Переяслава 1654 р. перед кримськими чинниками[88]. Крім того, вперше в російській історіографії ним підважувалося одне з наріжних її положень – про однозначність промосковської орієнтації українського гетьмана. Усе це відводило П. Буцинському особливе місце в російській науці, а його концепції Переяслава 1654 р., великодержавницькій за суттю, надавало незвичного для неї обрамлення.

Засадничо П. Буцинський традиційно відштовхувався від основи, що Переяславська рада 1654 р. як акт приєднання України до Московії була органічним і найоптимальнішим вислідом українсько-польського протистояння. Більше того, вчений повністю погодився з Г. Карповим, визнавши "14 статей" за українсько-російські домовленості 1654 р.[89] Але – не більше; статті визнавалися договором.

Не сприйняв П. Буцинський і карпівського волюнтаризму в справі формування джерельної бази дослідження, що мало принципове значення. Очевидно, саме залучення польських джерел, а також відчутний тиск свіжих напрацювань М. Костомарова[90] змусили дослідника порушити питання про ширший зміст зовнішньополітичної складової в політичних концепціях Б. Хмельницького, ніж винятково жорстка її спрямованість на тезу про підведення Козацької держави під "високу царську руку", як то досі безальтернативно подавалося в російській історіографії. Відповідно, довелося шукати самодостатню заміну цій ключовій підвалині всіх попередніх російських концепцій Переяслава 1654 р.

Вихід було знайдено через достосування карпівської теорії про роль "народу". П. Буцинський став концептуальним послідовником С. Соловйова та Г. Карпова з тією лише різницею, що рішуче розвів у контексті московського питання еліту на чолі з Б. Хмельницьким і "народ" по різних нішах та зробив останнього єдиним в Україні щирим поборником зверхності Московії[91]. І саме в тому, що від Березневих статей "народ" в Україні нічого не виграв, П. Буцинський убачав коріння "хитань, бунтів та зрад, якими наповнена дальша історія цього краю"[92]. З цих позицій він звинувачував царя в

---

[87] Дослідник при цьому помилково приписав Б. Хмельницькому авторство Гадяцької угоди (*Буцинский П.* О Богдане Хмельницком. – С. 205).

[88] Там само. – С.185–187.

[89] Там само. – С. 154.

[90] По традиційному для російської історіографії образу Б. Хмельницького завдавало удару в першу чергу дослідження М. Костомарова: *Костомаров Н. И.* Богдан Хмельницкий данник... – С. 806–817. М. Грушевський припускав, що саме поява цієї статті підштовхнула П. Буцинського до опрацювання своєї концепції діяльності Б. Хмельницького (*Грушевський М. С.* Історія України-Руси. – Т. VIII. – Ч. 2. – С. 220).

[91] *Буцинский П.* О Богдане Хмельницком. – С. 171.

[92] Там само. – С. 171.

тому, що той став на бік гетьмана, а не "народу". "Радикальний популіст" – влучно назвав дослідника за такі підходи С. Величенко[93].

Зрікшись без шкоди для великодержавництва традиційної канви російської історіографії в оцінці Б. Хмельницького, П. Буцинський уперше в ній проголосив українського гетьмана "зрадником". А отже, він сформулював російську альтернативу актуалізованій К. Шайнохою[94] тяглій польській концепції зрадництва гетьмана. Якщо для польської історіографії Б. Хмельницький – руйнівник "вітчизни милої", Речі Посполитої, то для П. Буцинського – "зрадник" справи народної, злиття України з Московією, який однаково обдурював і турецького султана, і московського царя[95]. Під таким кутом подаються післяпереяславські зовнішні зносини Чигирина. Глухе незадоволення тим, що вони суперечили московським планам безальтернативного "заковтування" Гетьманщини висловлювалося російськими істориками й раніше, але безвідносно до справи приєднання України до Московії. П. Буцинський був першим, хто завдав тріщини моноліту російської канонізації постаті гетьмана саме як щирого поборника московської зверхності над Україною. Після П. Буцинського російська історіографія перестала бути в цьому питанні такою одностайною. Слідом за ним пішов автор науково-популярного нарису про Б. Хмельницького В. Яковенко[96], який утім мав перед собою ще й узагальнення П. Куліша[97] про тотальну зрадливість гетьмана, вироблене не без впливу П. Буцинського. Курс на урельєфнення позбавлених промосковського "приєднавчого" навантаження складових політичних концепцій Б. Хмельницького проводили й ті російські історики права, які найплідніше попрацювали на полі дослідження переяславсько-московської системи 1654 р. – Б. Нольде та І. Розенфельд. І саме в цьому (попри загальну слабкість концепції) полягала роль книги П. Буцинського в російській історіографії.

---

[93] *Velychenko S.* National History as Cultural Process. – P. 119.

[94] *Szajnocha K.* Dwa lata dziejów naszych 1846, 1848. – Lwów, 1869. – T. 2. – S. 22, 36; Про сповідування цієї концепції К. Шайнохою та іншими представниками польської історіографії див.: *Мицик Ю. А.* Польська історіографія... – С. 128, 130, 131–133.

[95] *Буцинский П.* О Богдане Хмельницком. – С. 183. На однобічність П. Буцинського вказували В. Антонович, Дж. Басараб та М. Грушевський (*Антонович В.* [Рец. на кн.:] Буцинский П. О Богдане Хмельницком. Харьков, 1882 // Киевская Старина. – 1883. – Кн. 2. – С. 417–428; *Basarab J.* Pereiaslav 1654: A Historiographical Study. – P. 114–115; *Грушевський М. С.* Історія України-Руси. – К., 1995. – Т. VIII. – Ч. II. – С. 220).

[96] В. Яковенко повністю прийняв точку зору П. Буцинського. Б. Хмельницький, згідно з В. Яковенком, так само "присягав, зраджував, знову присягав і так без кінця", шукав протекції "то в московського царя, то в турецького, то повертається до польського короля". Див.: *Яковенко В.* Богдан Хмельницкий. Его жизнь и общественная деятельность. – СПб., 1893. – С. 68.

[97] *Кулиш П. А.* Отпадение Малороссии от Польши. – М., 1888. – Т. 2. – С. 123; М., 1889. – Т. 3. – С. 217, 314.

Під кутом історично-правничих студій

Власне, кінець XIX – початок XX ст. проходили під знаком лідерства в російській історіографії Переяслава 1654 р. саме представників історично-юридичної школи. Перші звернення істориків права до цієї проблематики фіксуються ще у 80-ті роки XIX ст. (В. Сергеєвич). Але тільки від 90-х років зацікавленість нею охоплює дедалі ширше коло вчених, а їхній доробок надається до виділення в окремий напрямок у рамках російської історичної науки. Спеціалізуючись у ділянці дослідження правового боку українсько-московського договору 1654 р., історики-юристи до 20-х років XX ст. залишалися двигуном дослідження цієї проблеми, стимулюючи водночас самостійний пошук українських та польських істориків. Крокувало це в парі з різким падінням конкурентоздатності доробку російських "чистих" істориків. За винятком В. Ейнгорна[98], ті з них, хто торкався відповідної проблематики, по суті відгородилися від новітніх досягнень історіографії Переяслава 1654 р. (і російської також), відмовившись від дослідження проблеми як такої й обмежилися жанром сюжетів-концептів, які вміщувалися до загальних курсів з російської та української історії, навчально-методичної та науково-популярної літератури. Такі сюжети, як правило, були позбавлені будь-якої наукової новизни, навіть якщо належали такому велетові російської історіографії, як В. Ключевський чи були складовою спеціальної праці Н. Павлищева з історії української Національно-визвольної війни[99]. Не стали винятком і життєписи Б. Хмельницького[100]. Окремо слід відзначити лише результативний доробок В. Ейнгорна на полі дослідження реакції українського духівництва на Переяслав 1654 р.[101]

Коли вивести за дужки елемент зовнішнього впливу, то серед суто російських факторів виокремлення історично-юридичного напрямку дослідження українсько-московських домовленостей 1654 р. варто виділити

---

[98] Строго кажучи, до "чистих" істориків права не належали ні П. Шафранов, ні В. Мякотін. Але доробок цих дослідників віднесено до надбань історично-юридичної школи (у нашому випадку – російської) на тій підставі, що він генетично походить з поля історично-правничих досліджень. До того ж за духом і буквою цей доробок логічно вписується в традицію зазначеної школи, різко контрастуючи зі спадщиною російських власне істориків.

[99] *Ключевский В. О.* Курс русской истории // *Ключевский В. О.* Сочинения: В 8 т. – М., 1957. – Т. 3. – С. 110–111; *Павлищев Н. И.* Польская анархия при Яне Казимире и война за Украину. – СПб., 1887. – Т. 2. – С. 126–132.

[100] *Андреев М.* Богдан Хмельницкий. – СПб., 1901; *Бранке М.* Гетман Богдан Михайлович Хмельницкий. – М., 1883; *Катаев И.* Богдан Хмельницкий гетман Малороссии. – М., 1901; *Яковенко В.* Богдан Хмельницкий. Его жизнь...

[101] В. Ейнгорн, відштовхуючись від спадщини Г. Карпова, поглибив розробку низки питань. Зокрема, було розглянуто позицію білого духівництва, простежено еволюцію ставлення Москви до С. Косова, докладно розглянуто проблему присяги. Крім того, В. Ейнгорн визнавав самостійність Гетьмащини напередодні Переяслава 1654 р. (*Эйнгорн В.* Очерки из истории Малороссии в XVII в. – М., 1899. – С. 6, 55–96).

головно три: теоретичні напрацювання С. Соловйова, які обґрунтували можливість м'якого великодержавницького оформлення будь-яких результатів прикладних досліджень; стартові розробки Г. Карпова й П. Буцинського; стрімкий розвиток історично-правових студій з російської історії.

Російським історикам права належить низка дослідницьких пріоритетів. З-поміж них слід у першу чергу згадати про всебічне обґрунтування "11-ти статей" як остаточного варіанту українсько-московського договору 1654 р. Зробив це П. Шафранов, гостро розкритикувавши волюнтаризм Г. Карпова, а також погляди солідарних з ним П. Буцинського та В. Антоновича[102]. Після Г. Карпова П. Шафранов ще раз докладно вивчив перебіг московських переговорів та проаналізував документи. Він тонко підмітив, що так звані "20 статей" були не варіантом договору, а лише записом промов українських послів. Звідси й та хаотичність документа, яка свого часу дуже дивувала Г. Карпова. Така хаотичність відсутня в "23-х статтях" – письмовому запиті послів. Ці статті відзначаються, як слушно зауважив П. Шафранов, "більшим порядком та визначеністю"[103]. Дослідник широко застосував порівняльний аналіз текстів різних "статей", чого не робив ніхто до нього. У такий спосіб вдалося з'ясувати, що "11 статей" були подані царю після 19 березня, а "14 статей" не могли з'явитися в 1654 р. Продуктивною була й спроба розглядати не тільки статті, а й царські грамоти, надані послам. Всебічно аргументованим виглядає фундаментальний висновок П. Шафранова, що "11 статей" покривають зміст "23 статей" і мають вважатися остаточним варіантом українсько-московського договору 1654 р.[104] Висновок цей був сприйнятий усіма гілками історіографії українсько-московських домовленостей 1654 р., став відправним пунктом для історично-юридичних студій і не втратив своєї ваги до сьогодні.

Крім встановлення остаточного тексту Березневих статей, російській історіографії належить пріоритет у дослідженні їхнього юридичного змісту. Розпочинаючи від В. Сергеєвича, рідко який російський історик-правник обійшов цю проблему в своїх загальних курсах з історії російського права. На початку XX ст. з'явилися й спеціальні монографічні студії. Природно, сама специфіка наукової дисципліни не могла не накласти відповідного відбитку на студії над переяславсько-московською системою 1654 р. Соловйовська "формула успіху" потребувала адаптації до особливостей доказової бази та інструментарію права. А відтак по-карпівськи волюнтаристський підхід до джерел чи замовчування "невигідних" текстів або їхніх частин були тут фахово абсолютно неприйнятними.

---

[102] *Шафранов П.* О Статьях Богдана Хмельницкого // Киевская Старина. – 1889. – Т. 27. – С. 370.

[103] Там само. – С. 371.

[104] Там само. – С. 385.

Історики права знайшли вихід. Ними притлумлювалися деякі традиційні положення російської великодержавницької історіографії, які стояли незборимою перешкодою для студій над юридичним боком українсько-московського договору 1654 р., як-от тези про Переяслав 1654 р. як кульмінаційний пункт відновлення "природного історичного розвитку", про органічний потяг "українського народу" під московську зверхність тощо. Натомість приєднання Гетьманщини до Московії подавалося як *правовий* зміст переяславсько-московських домовленостей 1654 р. У такий спосіб досягався подвійний ефект, оскільки модернізовувалися відповідно до запитів часу підвалини великодержавницького бачення не тільки Переяслава 1654 р., а й української історії загалом. Безнадійно застарілу й заздалегідь програшну в нових історіографічних умовах позицію недобачання договірного характеру Березневих статей та післяпереяславських реалій історики права розміняли на можливість повноцінних історично-юридичних досліджень з паралельним пошуком властиво правових підстав для визнання легітимним подальшого наступу Московії на козацьку державність. Заодно російській історіографії створювалися кращі умови для концептуальних змагань з українською та польською історіографіями Переяслава 1654 р. Основна увага тепер переносилася на з'ясування правового боку українсько-московських домовленостей 1654 р., тобто на поле, де російська сторона, як би там не було, чулася куди впевненіше, ніж деінде. Під впливом російських напрацювань у перші десятиліття XX ст. проблема починає активно освоюватися і в Україні (М. Грушевський, В. Гарасимчук, І. Каманін, І. Крип'якевич, В. Липинський, М. Петровський, А. Яковлів, Р. Лащенко, В. Щербина), і в Польщі (Л. Кубаля).

Не зрікаючись потрактування Переяслава 1654 р. як акту приєднання України до Московії й визнаючи слушність висновків П. Шафранова щодо тексту Березневих статей, російські історики права по-різному визначали правовий зміст останніх. Питання це вже досить широко продискутоване[105], тому обмежуся лише короткою констативною зауважою. В. Сергеєвич писав про особисту унію, М. Коркунов – про васалітет, М. Дьяконов і О. Філіпов – про реальну унію, Б. Нольде – про автономію, І. Розенфельд – про неповну інкорпорацію[106]. За винятком І. Розенфельда, всі дослідники визнавали

---

[105] Ґрунтовний аналіз концепцій представників російської історично-правничої школи у порівнянні з поглядами українських істориків див.: *Basarab J.* Pereiaslav 1654: A Historiographical Study. – P. 41–58). Див. також прим. 2.

[106] *Дьяконов М.* Очерки общественного и государственного строя Древней Руси. – СПб., 1912. – С. 246–247; *Коркунов Н.* Русское государственное право. – СПб., 1901. – С. 190; *Нольде Б. Э.* Очерки русского государственного права. – СПб., 1911. – С. 287, 291; *його ж.* Автономія України з історичного погляду. – К., 1995. – С. 23; *Розенфельд И. Б.* Присоединение Малороссии к России (1654–1799). – Петроград, 1915. – С. 71; *Сергеевич В.* Лекции и исследования по истории русского права. – СПб., 1910. – С. 116; *Филиппов А. Н.* Учебник истории русского права. – Юрьев, 1907. – С. 344.

початкову фактичну самостійність Української держави після Переяслава 1654 р. Приміром, В. Сергеєвич першим чітко й однозначно зауважив, що й після Переяслава 1654 р. Україна "залишилась окремою державою зі своїм особливим устроєм, зі своїм військом, зі своїм законодавством і навіть з правом на зносини з іноземними державами"[107]. Ні в попередників В. Сергеєвича в російській історіографії, ні в українських істориків не знайдемо такого ясного визнання, хоч думки про збереження Б. Хмельницьким повноти влади, права на міжнародні зносини тощо висловлювалися не раз.

Звертає на себе увагу низка слушних спостережень Б. Нольде та І. Розенфельда[108]. До того ж останній, як слушно відзначив М. Грушевський, "з певними відмінами більше або менше самостійно розвиває його (Б. Нольде. – *В. Б.*) ідеї, опираючи їх на ширшім історичнім матеріалі"[109]. У Б. Нольде Березневі статті постають не як відрубний витвір, нав'язаний українською стороною, а як іманентний наслідок Переяславської ради[110]. При цьому Московія "залишила Україні всі інституції й дала цим інституціям можливість жити згідно з власним правом", але Березневі статті ніколи не були кодифіковані[111]. І. Розенфельд чітко визнав тактичний характер союзу Б. Хмельницького з Москвою та влучно підмітив, що український гетьман через певний час усвідомив невигідність подальшої спілки з Москвою, бо така спілка вже вичерпала себе й загрожувала "пануванням московської сили"[112].

До спільного знаменника прийшли російські дослідники й дошукуючись шляхів улегітимнення наступу Москви на самостійність Гетьманщини та остаточної ліквідації української державності. Вихідним пунктом тут став справді очевидний факт – юридична невідшліфованість Березневих статей. Так, В. Сергеєвич трактував цей чинник як правову основу майбутніх конфліктів між Б. Хмельницьким та Москвою[113]. Б. Нольде пішов ще далі, стверджуючи, що Березневі статті нібито "не можуть точно і ясно визначити межі залежності і межі самостійності "земель гетьманського регіменту"[114].

---

[107] *Сергеевич В.* Лекции и исследования... – С. 115.

[108] У некролозі Б. Нольде І. Борщак, зауважуючи слідом за М. Грушевським, що з семінару дослідника вийшла монографія І. Розенфельда, кинув цікаву, хоча й контроверсійну фразу: "...сьогодні можу додати зі слів небіжчика Нольде, що цю працю майже цілу написав він сам" (*Борщак І.* Борис Нольде (1876–1948) // Україна. – Париж, 1949. – Ч. 2. – С. 129).

[109] *Грушевський М.* Сполучення України з Московщиною... – С. 92.

[110] *Нольде Б. Э.* Очерки русского государственного права. – С. 289–291; *Нольде Б.* Автономія України... – С. 23–25. Правда, обґрунтовуючи своє положення, Б. Нольде іноді, як-то кажуть, передає куті меду. Приміром, усупереч слушним запереченням Г. Карпова Б. Нольде сприймає за достовірне припущення М. Костомарова про те, що в Переяславі зачитувалися умови підданства (*Нольде Б. Э.* Очерки русского государственного права. – С. 289).

[111] *Нольде Б.* Автономія України... – С. 23, 29.

[112] *Розенфельд И. Б.* Присоединение Малороссии к России... – С. 39–40.

[113] *Сергеевич В.* Лекции и исследования... – С. 116.

[114] *Нольде Б.* Автономія України... – С. 23, 29.

Юридична недосконалість статей, на думку дослідників, повністю розв'язувала Москві руки. Питання, які саме статті і які конкретно інкорпораційні можливості вони створювали для Московії, виноситься, однак, за дужки.

У цілому представники історично-правничої школи зуміли вдихнути свіже повітря юридичного обґрунтування легітимності курсу Московії на розчинення у власному тілі українського організму. Крок цей був належно оцінений і в таборі ортодоксальних великодержавників. Недаремно ж залишилися поза критикою навіть підкопи істориків-правників під наріжні засади традиційних російських великодержавницьких концепцій Переяслава 1654 р., як-от, визнання І. Розенфельдом відмінності українців від росіян "і лінгвістично, і антропологічно, і рисами своєї психіки, і фізіології, і всім трибом свого суспільного й приватного життя"[115]. Не викликав особливого відгомону й висновок В. Сергеєвича, що "... з'єднання (України та Росії. – *В. Б.*) мало продовжуватися до тих пір, поки буде продовжуватися сімейна лінія Олексія Михайловича"[116]. Промовчав навіть затятий полеміст Г. Карпов, хоча В. Сергеєвич повівся з "найсвятішим" ще зухваліше, ніж М. Костомаров та П. Куліш. Врешті, й самі історики права подавали промовисті зразки застосування методик з традиційного арсеналу російської історіографії. Скажімо, той-таки І. Розенфельд вважав, що в 1654 р. "самостійна Україна перестала існувати"; вів мову про іманентну приреченість приєднання Козацької держави до Московії тощо[117].

Близьким за духом і буквою, а також за своєю внутрішньою суперечністю до концепцій представників історично-юридичного напрямку був доробок В. Мякотіна, автора вартісних студій із соціальної історії Гетьманщини[118]. Як і для решти російських дослідників, для В. Мякотіна приєднавчий зміст Переяслава 1654 р. не підлягав сумніву. Дослідник рішуче відмовив у рації В. Липинському та Р. Лащенкові, безапеляційно назвавши їхні концептуальні твердження про державну самостійність Гетьманщини та Московії за переяславсько-московською системою 1654 р. "плодом суцільного непорозуміння чи вкрай невдалих домислів, які різко суперечать правдивим фактам"[119]. Однак як тільки В. Мякотін сам перейшов до інтерпретації цих "правдивих фактів", то відразу зіштовхнувся з непереборними труднощами, які унеможливили опрацювання внутрішньо цілісної власної концепції. Не врятував справи і його ж власний заклик не шукати в Березневих статтях підводних течій, іншими словами – зійти з основної

---

[115] *Розенфельд И. Б.* Присоединение Малороссии к России... – С. 7.

[116] *Сергеевич В.* Лекции и исследования... – С. 116.

[117] *Розенфельд И. Б.* Присоединение Малороссии к России... – С. 23.

[118] Оцінку доробку В. Мякотіна в цій ділянці див.: *Basarab J.* Pereiaslav 1654: A Historiographical Study. – P. 124–128.

[119] *Мякотин В. А.* "Переяславский договор" 1654 // Сборник статей, посвященных Павлу Николаевичу Милюкову 1859–1929. – Прага, 1929. – С. 256.

канви тодішніх студій на цьому полі, яка виразно довела свою ефективність і підняла досліди на якісно вищий щабель. Своє кредо – брати до уваги винятково "буквальний зміст угоди" – дослідник не обговорював, змушуючи читача з'ясовувати з контексту, який, власне, "буквальний зміст" стоїть за цим поняттям. Сам В. Мякотін раз по раз відходить від заявленого ним правила, то переймаючись тим, що обидва суб'єкти угоди "не договорювали все до кінця", то виписуючи свою тезу про невідповідність букви Березневих статей реаліям післяпереяславських українсько-московських стосунків.

Точка зору В. Мякотіна на ключову проблему – правовий зміст Березневих статей – еволюціонувала. Спершу він оприлюднив обтічну формулу – "Статтями Богдана Хмельницького Малоросія не стільки укладала династичну унію з Москвою, скільки потрапляла в становище васальної до неї держави"[120]. Опосередковано це сум'яття дослідника відтінює вразливість обох згаданих ним юридичних ідентифікацій російськими істориками-правниками Березневих статей. Вихід В. Мякотін шукає через розщеплення проблеми переяславсько-московської системи 1654 р. на дві самостійні – власне юридичний зміст Березневих статей і реальна практика українсько-московських стосунків в останні роки гетьманування Б. Хмельницького. Хід цей не був новим. Починаючи від В. Сергеєвича, ним активно користувалися представники російської історично-юридичної школи. Але В. Мякотін був першим, хто так чітко артикулював проблему й поклав її у підмурівок своєї концепції.

Отже, в кінцевому рахунку Березневі статті дослідник слідом за І. Розенфельдом оцінив як договір інкорпорації: "Права польського короля на території України переходили до московського царя, і таким чином ухвалена угода вела не до тієї чи іншої унії України з Московською державою і не до встановлення васальної залежності першої від останньої, а до інкорпорації України Москвою, інкорпорації, що супроводжувалась утвердженням, а в інших випадках суттєвим розширенням прав окремих суспільних груп"[121]. Натомість власне українсько-московські відносини 1654–1657 рр., на думку В. Мякотіна, "найближче підійшли до тих, про які проскакувала думка у Хмельницького перед початком березневих переговорів у Москві – до відносин васального характеру"[122]. При цьому дослідник іде в ногу з магістральною традицією російської історично-юридичної школи та сучасними йому поглядами українських істориків (М. Грушевський, В. Липинський, Р. Лащенко, А. Яковлів) у ділянці оцінки *реальної* залежності Чигирина від

---

[120] *Мякотин В. А.* Очерки социальной истории Украины в XVII–XVIII в. – Прага, 1924. – С. 22.

[121] Там само. – С. 259.

[122] Там само. – С. 260. Дж. Басараб слушно вказував на те, що, згідно з В. Мякотіним, Б. Хмельницький бажав васалітету такої форми, яка склалася між придунайськими князівствами й Туреччиною (*Basarab J.* Pereiaslav 1654: A Historiographical Study. – P. 125).

Москви. Такою органічною першій і, як на російського історика, максимально наближеною останнім постає його теза, що "московський государ зберіг за собою верховну владу над Малоросією, але на її території не мав безпосередньої влади у сфері фінансів, адміністрації та суду, обходячись тим, що приєднана країна давала йому допоміжне козацьке військо"[123].

Однак, з іншого боку, зазначене положення у поєднанні із заувагою про творення козацькою елітою "нових державних відносин і форм"[124], по суті, ставлять у цій ділянці концепцію В. Мякотіна на одну площину з розкритикованими ним "непорозуміннями" В. Липинського та Р. Лащенка, водночас суперечачи іншій тезі – що Б. Хмельницький та його оточення до 1654 р. не встигли усвідомити себе владою краю і залишалися буцімто на станових позиціях[125]. У свою чергу, остання теза підважує саму вісь концепції дослідника – положення про підданство України щодо Росії. Та вчений не помічає наведених алогізмів. У цьому сенсі його зіткана з опозиційних складових концепція витримана в стилі, типовому для російської історіографії Переяслава 1654 р.

Врешті, дошукуючись "буквального змісту угоди", В. Мякотін витлумачує пункт Березневих статей про збір у Гетьманщині доходів на користь царя як свідчення того, що "усувалося питання про права Малоросії як особливої територіальної одиниці, а залишалося лише питання про права окремих груп її населення". При цьому наявність у документі виразних "загальнодержавних" пунктів В. Мякотіна не обходить.

Перелицювання

Напевне, ніхто не наважився б передбачити, що після І. Розенфельда, Б. Нольде та В. Мякотіна майже до кінця XX ст. жоден з представників материкової російської історичної науки спеціально не студіюватиме проблему українсько-московських домовленостей 1654 р. Поява такої тенденції тісно пов'язана з тими сумновідомими фундаментальними змінами, які принесло російській науці утвердження в імперії більшовицької влади. Проте навіть із пункту бачення суто внутрішнього розвитку російської історіографії Переяслава 1654 р. вона (тенденція) цілком несподіваною не виглядає. Адже поруч із піднесенням історично-юридичного напрямку дослідження проблеми було наявне затухання інтересу до безпосередніх студій над переяславсько-московською системою 1654 р. в середовищі "традиційних істориків". Від 20-х років XX ст. історично-юридичний напрямок припиняє своє наукове існування, а концептуальна модель і дослідницькі підходи представників "традиційної історіографії", як побачимо далі, лягли в основу марксистських концепцій.

---

[123] *Мякотин В. А.* Очерки социальной истории... – С. 260.

[124] Там само. – С. 258.

[125] Там само. – С. 247.

Про трагічний вплив радянського різновиду імперського тоталітаризму на розвиток суспільних наук в межах СРСР і, зокрема, історії сказано вже немало. А щодо студій над Переяславською радою 1654 р. загальний тиск позанаукових чинників вилився в брутальну уніфікацію концептуального розмаїття під єдиний стандарт, спущений з владного олімпу. Як і в старій Російській імперії, проблема з часом почала вважатися ідеологічно ключовою і для улегітимнення зверхності Москви над Україною, і для унеможливлення появи в останній відцентрових тенденцій. Але якщо добільшовицький офіційний Петербург безпосередньо не втручався в історіографічний процес і мирився з сусідством концептупально різновекторних наукових версій Переяслава 1654 р., то більшовицька Москва швидко зажадала тотального котролю і такої ж одностайності у відповідь. На середину 30-х років XX ст. мета була в основному досягнута. Накинуті пута перервали органічний розвиток сформованих у XIX – на початку XX ст. історичних шкіл, унеможлививши розвиток концепцій Переяславської ради 1654 р., які не вписувались у визначені настанови. Той факт, що ці настанови протягом 30 – початку 50-х років зазнавали коригування, справи не змінювало. Ситуація обтяжувалася ще й вибудовуванням штучних бар'єрів між радянськими вченими й істориками вільного світу, що не тільки призвело до шкідливої інтелектуальної самоізоляції перших, а й зруйнувало конкурентне українсько-польсько-російське середовище, існування якого було в XIX – на початку XX ст. візитною карткою та одним із рушіїв студій у ділянці Переяславської ради 1654 р., а також багатьох інших проблем української й східноєвропейської історії.

Концепція Переяслава 1654 р., якої радянських дослідників змушували суворо дотримуватися, була опрацьована не відразу, лише в другій половині 30-х років XX ст. До кінця ж 20-х років ішов усіляко толерований владою пошук шляхів адаптування російських великодержавницьких концептуальних моделей до нових ідеологічних потреб, співзвучний у своїй основі з загальними закономірностями процесу так званого "подолання буржуазних концепцій історичного минулого" та становлення "єдино правильної марксистської методології історії". Тиск з боку влади ще не переріс у той всеохопний диктат з набором екзекутивних засобів впливу, який був узятий на озброєння в 30-ті роки, оскільки, як влучно підмітив І. Лисяк-Рудницький, Переяславська традиція поки що не використовувалася новою владою для улегітимнення російської зверхності над Україною. Цю функцію виконувала "ідеологія революційного марксизму та пролетарського інтернаціоналізму", в рамках якої "факт військового завоювання був політично замаскований під братню допомогу російських робітників і селян своїм українським братам"[126]. Відтак, проблема Переяслава 1654 р. спеціально не виокремлювалася

---

[126] *Лисяк-Рудницький І.* Переяслав: історія і міф. – С. 78.

з-поміж решти складових добільшовицького минулого імперії, якому слід було дати марксистське бачення. Опосередковано підтверджує це, а заодно й узагальнення І. Лисяка-Рудницького, відсутність в материковій російській історіографії 20 – 30-х років XX ст. (на відміну від української науки) безпосереднього дослідницького інтересу до переяславсько-московської системи, що різко контрастувало з попередньою добою. Подибуємо лише соціологічні сюжети з історії Переяслава 1654 р., більшість з яких міститься в учбовій літературі, а вершинний зразок тодішньої російської материкової науки – доробок М. Покровського – мав дореволюційне коріння.

Натомість українські дослідники з теренів УРСР активно користали з того, що кисень для існування концептуального різноголосся остаточно перекрито ще не було. Продовжували активні студії М. Грушевський, Р. Лащенко, А. Яковлів, В. Щербина, які уособлювали органічний розвиток української історіографії і які до того ж перебували на передовій дослідження Переяслава 1654 р. Поруч народжувалася інша гілка української історіографії Переяслава 1654 р., що брала участь у формуванні марксистського бачення проблеми й опосередковано долучилася до вироблення першої версії офіційного її тлумачення (М. Яворський).

Провідна ж роль в достосуванні марксистських підходів до студій над Переяславом 1654 р. та над Березневими статтями належала російській історіографії, як і в опрацюванні відповідного методологічного канону 30 – 40-х років XX ст. Початок тут поклав патріарх російських істориків-марксистів М. Покровський. Ще 1914 р. у другому томі п'ятитомника "Російська історія з найдавніших часів" він подав перший зразок марксистської інтерпретації переяславсько-московських домовленостей 1654 р. П'ятитомник витримав кілька прижиттєвих перевидань (останнє – 1932 р.), як і синтетична – "Російська історія в найстислішому нарисі" (10 видань, останнє – 1931 р.), де про Переяслав 1654 р. сказано дійсно дуже стисло – одним концептуально закроєним реченням. Зіставлення текстів обох праць засвідчує сталість поглядів М. Покровського на переяславсько-московську систему 1654 р. – вносилися лише незначні стилістичні зміни.

М. Покровський першим спробував увести в проблему Національно-визвольної війни в Україні середини XVII ст. чинник класової боротьби, вочевидь, бажавши зробити її осердям концепції. Його теза про класовий конфлікт, з одного боку, української буржуазії (козацької і некозацької), а з іншого – "черні" мислилася універсальним ключем для пояснення механізму подій і процесів "козацької революції", яка уявлялася тогочасним аналогом революції пролетарської. Насправді ж звести суто науковими методами до одного знаменника те багатоманіття, яке вела за собою війна, виявилося невдячною справою. В одних випадках дослідник гіперболізував роль реальних міжстанових протистоянь, в інших натужно силкувався відшукати сліди

впливу соціальних конфліктів, часто-густо суперечив сам собі, деколи ухилявся від розгляду надто вже незручних для нього питань. Тканина його тексту про Національно-визвольну війну зіткана зі слабко поєднаних між собою клаптиків. Утім, були й влучні спостереження як відлуння високої загальної дослідницької кваліфікації М. Покровського, врешті – як свідчення його наукової порядності.

Таких дослідницьких практик зазнала на собі й проблема Переяслава 1654 р. Дослідник взявся підвести під генезу та сутність переяславсько-московської системи 1654 р. чинник класової боротьби і свій філософський камінь знаходить у соціальних конфліктах "буржуазії козацької і некозацької" з низами Гетьманщини, гіпертрофованих ним до рівня антагонізмів. У схемі М. Покровського виключно ці конфлікти визначили політичну неминучість укладення гетьманом "татарського, турецького, шведського чи московського союзу"[127]. До того ж Б. Хмельницький як представник класу експлуататорів буцімто мусив узяти на себе певні зобов'язання перед партнерами-експлуататорами, бо "козацька революція... була однаково страшною і панській, і дворянській державності"[128]. Зобов'язання, звісно, походили з ділянки гноблення експлуатованих, крізь призму чого й розглядаються Березневі статті, які, за версією дослідника, були політично-оборонним документом, що унеможливив повернення опозиції "пани" – козаки й закріпив перетворення козацтва в клас експлуататорів. Відтак перехід Гетьманщини під зверхність сусіда подається як зло, бо це устійнювало соціальні антагонізми.

Так само через класову боротьбу пробував М. Покровський витлумачити і вибір Чигирина на користь Москви. Проте тут дослідник не зумів дати чітких пояснень і обмежився туманною фразою про перемогу московського варіанту шляхом "природного відбору"[129]. Важливо, однак, що Москва ніяк не виокремлювалася з-поміж інших держав-сусідів. Ішлося навіть про те, що до неї Б. Хмельницький та його оточення симпатій не мали, що гетьман коливався між Швецією та Москвою "до своїх останніх днів, – до того ж у ці останні дні шведський союз був більшою реальністю, ніж московський"[130]. А отже, в головному питанні концепція дослідника рішуче розходилася з усіма попередніми схемами російської історіографії й підходила близько до основного концептуального поля історіографії української. Адже витвір переяславсько-московської системи 1654 р. та її остаточне утвердження виглядає в дослідника зовсім не фатумом, а результатом "битви за Україну", одним із можливих варіантів розвитку подій. Очевидно, не випадково М. Покровський уникав і визначення юридичного змісту Переяславської ради 1654 р. та

---

[127] *Покровский М. Н.* Русская история с древнейших времен. – М., 1933. – Т. 2. – С. 146.

[128] Там само. – С. 152.

[129] Там само.

[130] Там само. – С. 150, 152.

Березневих статей. Лише в однім місці він побіжно прохопився про підданство Гетьманщини[131], та й то ужив цей термін в лапках.

Утім органічна належність концепції М. Покровського саме до російської історіографічної традиції сумнівів не викликає. Засадничо Переяслав 1654 р. розглядається ним з московської перспективи, на типовому для російських дослідників ґрунті іманентного заперечення власне можливості утвердження самостійної Козацької держави. Нахил останньої до Московії традиційно подається як найліпший вислід історичного розв'язання українського питання. Порівняно з попередниками новизна М. Покровського полягає тут у тому, що фатальність затягування Козацької держави в орбіту інтересів одного з сусідів виводиться з соціального чинника – класової боротьби. З цього ж поля беруться й аргументи для виправдання уніфікаційної політики Москви та її курсу на ліквідацію автономії Гетьмащини.

Відкриваючи довгий ряд марксистських концептів Переяслава 1654 р., схема М. Покровського водночас започаткувала ґенерацію марксистських російських великодержавницьких версій проблеми, а також стала провісником домінування суто соціологічного підходу серед російських істориків. Попри той остракізм, якому в 30-ті роки XX ст. була піддана історична школа М. Покровського, саме в концептуальні ідеї вченого заходять коріння і першого офіційного новоімперського канону Переяслава 1654 р. (теорія "найменшого зла"), і концепцій російських та українських істориків-марксистів 20 – 30-х років XX ст., і сюжетів про українську Національно-визвольну війну середини XVII ст. з радянських підручників 30-х років. При цьому через зауважену вище внутрішню суперечливість концепції різні її складові могли виконати роль інтелектуального підживлювача для відмінних між собою візій українсько-московських домовленостей 1654 р.

Чи не найвипукліше це можна продемонструвати на прикладі впливу на подальшу радянську історіографію положень М. Покровського щодо процесу входження України в силове поле Московії. Теза вченого про перемогу останньої в "природному відборі" на роль зверхника для України трансформувалася в концепцію "меншого зла", остаточно канонізовану владною верхівкою СРСР в 1937 р. Водночас у висновках дослідника щодо іманентної необхідності для Чигирина пошуку такого зверхника з суто "класових інтересів" козацтва не важко добачити витоки абсолютизації авторами підручника з історії СРСР для 3 і 4-го класів середньої школи (1937 р.) негативного боку "підданства України Московії" (закріплення нової конфігурації експлуататорських порядків у Гетьманщині)[132]. Так само в засудженні Б. Хмельницького як провідника класової політики легко вгадується джерело суцільно негативної оцінки діяльності гетьмана, котра була характерною для підручників з історії СРСР, написаних у 30-ті роки.

---

[131] Там само. – С. 153.

Розмірковуючи над особливостями поновлення імперського інтересу до Переяслава 1654 р., І. Лисяк-Рудницький датує цей процес 50-ми роками XX ст. з вершиною в 1954 р., коли помпезно святкувався 300-літній ювілей цієї події[133]. Однак, як видається, відлік часу доцільніше вести від середини 30-х років. Саме тоді владними верхами була генерована концепція "найменшого зла", оприлюднена в постанові журі урядової комісії з конкурсу на кращий підручник для 3 і 4-го класів середньої школи з історії СРСР від 22 серпня 1937 р. Згідно з цією концепцією Україна в середині XVII ст. опинилася перед альтернативою: або бути поглинутою панською Польщею та султанською Туреччиною, або перейти під владу Росії. Остання перспектива була все ж "найменшим злом"[134]. Залишаючись в СРСР офіційним каноном до 50-х років, концепція "найменшого зла" фактично зобов'язувала радянських дослідників бачити в Переяславській раді 1654 р. акт добровільного приєднання України до Росії, яке попри наявний в Росії класовий і національний гніт буцімто тільки й уможливило повноцінний історичний розвиток українського етносу. Беручи ж ширше, концепція була нічим іншим, як інструментом, покликаним органічно поєднати російське великодержавництво з марксизмом. Більше того, мала вона універсальний характер, надаючись для улегітимнення зверхності Москви над будь-яким неросійським народом, а не тільки над переліченими в постанові українським та грузинським.

З кінця 30 – до початку 50-х років в українській та російській історіографіях з'явилася низка праць з тематики української Національно-визвольної війни, в яких переяславсько-московська система 1654 р. розглядалася крізь призму концепції "меншого зла". Але якщо в Україні безпосередні дослідження проблеми, попри страхітливу фізичну розправу з "не тими" науковцями, не припинилися, й побачила світ, зокрема, вартісна праця М. Петровського[135], то в Росії переяславська тематика розглядалася виключно соціологічно, до того ж ученими другої-третьої руки.

Обидві історіографічні позиції, які репрезентують доробок російських дослідників 30 – 40-х років, – брошура М. Подорожного та монографія К. Осипова – вийшли друком у 1939 р.[136] Й обидві вони добре віддзеркалюють як особливості реакції в середовищі російських дослідників на оприлюднення політичною владою офіційного канону, так і специфіку подальшого перенесення на марксистський ґрунт традиційних для російської

---

[132] К изучению истории. – М., 1938. – С. 38.

[133] *Лисяк-Рудницький І.* Переяслав: історія і міф. – С. 79.

[134] К изучению истории. – С. 38.

[135] Див., зокрема: *Петровський М. Н.* Визвольна війна українського народу проти гніту шляхетської Польщі і приєднання України до Росії (1648–1654 рр.). – К., 1940. – 268 с.

[136] Монографія К. Осипова витримала й друге видання 1948 р. (у переробленому й доповненому вигляді).

історіографії великодержавницьких підходів. І М. Подорожний, і К. Осипов видають утворення переяславсько-московської системи 1654 р. за приєднання України до Росії[137]. М. Подорожний ще й долучається до закріплення в науковому обігу запропонованих М. Яворським[138] хронологічних рамок визвольних змагань в Україні – 1648–1654 рр. Проте на відміну від українського історика, який слідом за М. Покровським бачив в Україні середини XVII ст. козацьку революцію, М. Подорожний разом з К. Осиповим пристали до іншої точки зору, генерованої знову ж таки українською марксистською історіографією 30-х років XX ст., й уживали поняття "визвольна війна українського народу 1648–1654 рр."[139]

Основне завдання, яке вирішували М. Подорожний і К. Осипов, полягало в насиченні історичним матеріалом концепції "меншого зла". І досягалося це коштом реанімації давнього фальсифікату російської історіографії про прагнення українського народу приєднати Україну до Московії. На цей же шлях стали й українські історики-марксисти, знехтувавши на догоду уніфікаційній лінії Москви концептуально відмінною позицією рідної історіографії про добровільне визнання політичними чинниками Гетьманщини зверхності московського царя на основі рівноправного договору. Отже, отримала друге дихання традиція, що тягнула від С. Соловйова, М. Кояловича та Г. Карпова й була перервана в 20-ті роки XX ст., не знайшовши відгомону в концепції М. Покровського. "Народ" знову став рушієм українсько-московського зближення, гарячим поборником приєднання України до Московії. Противниками такого розвитку подій, звісно, залишалася нечисленна старшина, шляхта й вище духовенство. У такий спосіб "нестримні прагнення мас" і невтішний для України комплекс наслідків приєднання ніби розводилися по паралельних площинах, розвивалася думка, що іманентний потяг української людності до єдності з Москвою класова й великодержавницька сутність царату стриножити не могла.

Іншим способом притлумити помітну й неозброєним оком напругу між цими осьовими складовими новітньої російської концепції Переяслава 1654 р. стало означення національного й соціального гніту в "тюрмі народів" як помірнішого й терпимішого, ніж в Польщі й Туреччині. К. Осипов навіть уживає поняття "великодержавний гніт", визнає за царатом штучне гальмування господарського й культурного розвитку України, але все одно вважає "підданство" останньої "історично прогресивним" і "кращим виходом зі становища, у якому вона опинилася"[140].

---

[137] *Осипов К. О.* Богдан Хмельницкий. – М., 1939. – С. 394; *Подорожный Н. Е.* Освободительная война украинского народа 1648–1654 гг. – М., 1939. – С. 76.

[138] *Яворський М.* Історія України в стислому нарисі. – К., 1928. – С. 50.

[139] *Осипов К. О.* Богдан Хмельницкий. – С. 2; *Подорожный Н. Е.* Освободительная война украинского народа... – С. 1.

[140] *Осипов К. О.* Богдан Хмельницкий. – С. 393.

Оскільки ж перед обґрунтуванням такого висновку суто науковими методами постали нездоланні перешкоди, дослідник вдався до брутальних фальсифікацій, які на тлі історіографічної ситуації видавалися відвертим глумом над ремеслом історика, однак стали провісником майбутніх підходів радянських дослідників. Подибуємо тут, зокрема, і голослівне твердження, що приєднання України до Московії призвело до поліпшення становища українських селян, і такого ж ґатунку тезу, що після Переяслава 1654 р. Б. Хмельницький уже не користувався в Гетьманщині повнотою влади, і цинічний висновок про те, що "великодержавний російський гніт ніколи не досягав такої жорстокості, як в часи польського володарювання" тощо[141]. Та, мабуть, неперевершеним за рівнем фальсифікації є наступний сюжет: "Найближчі наслідки приєднання України до Росії були сприятливі. Відразу в країні завирувало кипуче життя. На Лівобережжя, Київщину, Брацлавщину населення тікало із Заходу, Литви. Економічний і культурний рівень країни ріс не по днях, а по годинах"[142].

Саме К. Осипов був першим в генерації істориків-марксистів, котрі хто з власних переконань, хто під тягарем ідеологічного примусу Москви тиражували під виглядом наукових досліджень відверті великодержавницькі фальсифікати Переяслава 1654 р. Лінія М. Покровського на приоздоблення російського великодержавництва в марксистські шати за допомогою лише наукових інструментів була відкинута, бо не надавалася спершу для насичення змістом концепції "меншого зла", а пізніше – для обґрунтування нового офіційного канону, опрацьованого владною верхівкою СРСР на початку 50-х років XX ст. й органічно пов'язаного зі своїм попередником[143].

Політичні підстави корекції ідеологічної догми, нав'язуваної дослідникам переяславсько-московської системи 1654 р. та української історії загалом, добре уявнив І. Лисяк-Рудницький[144]. Концептуальну ж тяглість канонів та заснованих на них концепцій російських і більшості українських дослідників з теренів СРСР забезпечувала спільність методології, що ґрунтувалася на поєднанні російського великодержавництва, класового підходу, позитивізму як методу пізнання, а також засадничої припустимості фальсифікацій на догоду наперед заданій схемі. Але якщо концепція "меншого зла" не була виписана політичними чинниками докладно (ті обмежилися лише виголошенням підставової тези), то новий переяславський міф оприлюднювався в розгорнутому вигляді, не залишаючи дослідникам жодного простору для свіжих узагальнень. Воно й зрозуміло, адже канон увібрав у себе всі стрижневі концептуальні здобутки, зроблені російськими й українськими дослід-

---

[141] Там само. – С. 395, 397, 404.

[142] Там само. – С. 419–420.

[143] Про перебіг процесу зміни загального офіційного канону інтерпретації історії встановлення російської зверхності над іншими народами від формули "менше зло" до "абсолютне добро" див.: *Basarab J.* Pereiaslav 1654: A Historiographical Study. – P. 178–179.

[144] *Лисяк-Рудницький І.* Переяслав: історія і міф. – С. 78–79.

никами в рамках студій під знаком концепції "меншого зла". Було підправлене лише осердя, на яке нанизувалися апробовані в радянській історіографії 30 – 40-х років XX ст. концептуальні положення, а саме: теза про приєднання внаслідок Переяславської ради 1654 р. України до Росії як найменшого зла трансформувалася у тезу про возз'єднання як завершення "загальнонародної боротьби", вияв "споконвічних прагнень і сподівань українського народу"[145].

Сумнозвісні "Тези про 300-річчя возз'єднання України з Росією" – виклад офіційного канону української історії від Київської Русі до середини XX ст. – містять виплекані ще в рамках інтерпретації концепції "меншого зла" наступні положення: про іманентне й беззастережне прагнення українців до московської зверхності; про Переяславську раду 1654 р. як всенародний акт, котрий утворив з Московії та України одну державу; про порятунок для України від "поневолення шляхетською Польщею і поглинання султанською Туреччиною" у возз'єднанні з Московією; про величезний позитивний вплив "возз'єднання" на економічний, культурний і національний розвиток України попри те, що "на чолі Росії стояли тоді цар і поміщики"[146]. Від глибокої традиції російської домарксистської історіографії відштовхувалося штучне притлумлення факту й значення української козацької державності, про яку в "Тезах" знаходимо лише одну побіжну згадку через кому[147]. Водночас оцінка Б. Хмельницького та підстави її походять з доробку українських істориків-марксистів, який сам по собі опирався зовсім не на українську інтелектуальну традицію, а на погляди російських істориків середини XIX – початку XX ст.; "Тези" проголошували гетьмана палким поборником об'єднання України з Московією, а відтак возвеличували його як видатного діяча й полководця[148]. Остаточно канонізувалася верхня хронологічна межа української Національно-визвольної війни – 1654 р.[149] Врешті, на попередні марксистські концепти спиралася й сама оцінка цієї війни, а головне – допереяславського й післяпереяславського періодів української історії. "Суть "Тез" 1954 р., – як влучно підсумував І. Лисяк-Рудницький, – це концепція наперед визначеної єдності доль українського й російського народів, яка бере початок зі спільних традицій Київської Русі й проходить крізь усі історичні епохи з Переяславською радою як кульмінаційною й символічною подією"[150].

Накинуті пута однаковою мірою стосувалися і російської, і підрадянської української історіографій. Але добитися з боку останньої цілковитого інтелектуального зациклення на новому каноні система все-таки не змогла. Частина українських істориків різних поколінь перебувала у внутрішній

---

[145] Тези про возз'єднання України з Росією (1654–1954). – К., 1954. – С. 37–38.

[146] Там само. – С. 37–40.

[147] Там само. – С. 29.

[148] Там само.

[149] Там само. – С. 27.

[150] *Лисяк-Рудницький І.* Переяслав: історія і міф. – С. 80.

опозиції. А тому поруч з витриманими в суворій відповідності до ідеологічних настанов фальсифікатами, в Україні час від часу з'являлися дослідження з історії Національно-визвольної війни, тканина яких тою або іншою мірою підважувала офіційний канон[151]. Прикладів відхилення безпосередньо від возз'єднавчої версії Переяславської ради 1654 р., щоправда, не маємо, але результативні студії над низкою споріднених проблем (включно з джерелознавчими) розхитували переяславський міф. У такий спосіб формувалися інтелектуальні передумови для появи оприлюднених на зламі 80 – 90-х років XX ст. концепцій, які відкрито й рішуче цей міф заперечували.

Усього цього не було в російській історичній науці. Генетично пов'язаний з російською історіографічною традицією офіційний канон відповідав глибинним інтенціям російської інтелектуальної думки, віддавна тотально замішаної на великодержавній ідеї. Більше того, дух і буква переяславської частини "Тез" (пункти 3–6) настільки задовольняли російських істориків, що до кінця "нормативної" дії канону (злам 80 – 90-х років XX ст.) жоден з них не вийшов за рамки безамбітного коментування останнього. Запрограмований згори сплеск наукової та публіцистичної літератури напередодні гучного святкування так званого "300-літнього ювілею возз'єднання України з Росією", а також пізніший менш чисельний "інтелектуальний спалах" до 325-річчя дали світові низку однаково причесаних під "тезову" гребінку текстів-близнюків, у яких важко дошукатися раціональних наукових зерен і які різняться між собою хіба що кількістю сфальшованих положень, покликаних зілюструвати зміст тієї чи іншої офіційної тези.

Серед таких положень знову ж таки важко дошукатися тих, які постали на власному марксистському ґрунті. До цієї категорії належать лише поодинокі узагальнення, які коментували частину "Тез", де йшлося про виняткову роль "возз'єднання" у справі забезпечення українцям можливості для національного розвитку[152]. Більшість же фальсифікатів, як і сам канон, у кінцевому рахунку опиралася на глибоку російську історіографічну традицію, котра тягнула ще від XIX, а то й від XVIII ст. Найбільше представництво тут за тезами про споконвічне прагнення українців до тісного союзу (аж до злиття) з росіянами та про "всенародне" проголошення на Переяславській раді 1654 р.

---

[151] Див., напр.: *Крип'якевич І. П.* Богдан Хмельницький. – К., 1954; *Брайчевський М.* Приєднання чи возз'єднання? – Торонто, 1972; *Мыцык Ю. А.* Записки иностранцев как источник по истории Украины (вторая половина XVI – середина XVII в.). – Днепропетровск, 1981. – Ч. I: Немецкие и австрийские источники; *його ж.* Записки иностранцев как источник по истории Освободительной войны 1648–1654 гг. – Днепропетровск, 1985; *Плохий С. Н.* Освободительная война украинского народа 1648–1654 гг. в латиноязычной историографии середины XVII века. – Днепропетровск, 1983.

[152] *Греков И., Королюк В., Миллер И.* Воссоединение Украины с Россией в 1654 г. – М., 1954. – С. 88–89; *Никонов А. В.* 325-летие воссоединения Украины с Россией. – М., 1979. – С. 3; *Панкратова А.* Славная годовщина // 300-летие воссоединения Украины с Россией – всенародное торжество. – М., 1954. – С. 34–37; *Шутой В. Е.* Воссоединение Украины с Россией. – М., 1954. – С. 31.

"возз'єднання" України з Росією. Фальсифікати з цих ділянок стали інтерпретацією концептів С. Соловйова, Г. Карпова та П. Буцинського. У соловйовсько-карпівському ж дусі всі російські дослідники 50 – 80-х років XX ст. вели мову про ухвали Переяславської ради 1654 р. як про загальнонародну справу[153]. Якщо Г. Карпов першим зробив висновок про виникнення в українських політичних чинників та серед широкого загалу потягу до московської зверхності ще в 1648 р., то в радянські часи хронологічну межу опускали ще нижче, до XIV–XV ст.[154], "вікової давнини"[155], кінця XVI – першої половини XVII ст.[156] Підкреслювалося, що вже на початку Національно-визвольної війни в Україні начебто скристалізувався виразний курс на об'єднання з Московією. При цьому І. Греков, В. Королюк та І. Міллер пішли ще далі, зазначивши, що "ще при розробці планів повстання в 1647 р. Хмельницький цілком визначено заявляв, що єдиного вірного союзника український народ має в особі російського народу і що метою боротьби є возз'єднання України з Росією"[157]. Ця надумана теза добре надається на роль згуслого образу тодішньої російської історіографії української Національно-визвольної війни в цілому. На тлі подібного "шедевру" бліднуть і фальсифікат М. Нечкіної про "документально засвідчене у великій кількості джерел бажання українського народу перейти в російське підданство"[158], і претензійне одкровення В. Шутого, що "різні суспільні групи [в Україні] бачили у возз'єднанні з Росією єдиний шлях до перемоги"[159].

Ще однією візитною карткою російської історіографії 50 – 80-х років XX ст. було замовчування факту існування Козацької держави та заперечення різноголосся в Україні з приводу рішень Переяславської ради 1654 р. У першому випадку йшлося лише про військово-адміністративний апарат та про "місцеве самоврядування України в складі Російської держави"[160], в останньому – про всенародне схвалення результатів ради[161].

---

[153] Див., зокрема: *Греков И., Королюк В., Миллер И.* Воссоединение Украины с Россией... – С. 84 – 85; *Нечкина М. В.* Трехсотлетие воссоединения Украины с Россией // Известия АПН РСФСР. – М., 1955. – № 65. – С. 11; *Никонов А. В.* 325-летие воссоединения Украины с Россией. – М., 1979. – С. 3; *Панкратова А.* Славная годовщина. – С. 32; *Шутой В. Е.* Воссоединение Украины с Россией. – С. 29.

[154] *Панкратова А.* Славная годовщина. – С. 9.

[155] *Шутой В. Е.* Воссоединение Украины с Россией. – С.19.

[156] *Греков И., Королюк В., Миллер И.* Воссоединение Украины с Россией... – С. 14.

[157] Там само. – С. 37.

[158] *Нечкина М. В.* Трехсотлетие воссоединения Украины с Россией. – С. 12.

[159] *Шутой В. Е.* Воссоединение Украины с Россией. – С. 19.

[160] *Греков И., Королюк В., Миллер И.* Воссоединение Украины с Россией... – С. 86–87; *Панкратова А.* Славная годовщина. – С. 34.

[161] *Греков И., Королюк В., Миллер И.* Воссоединение Украины с Россией... – С. 84–85; *Нечкина М. В.* Трехсотлетие воссоединения Украины с Россией. – С. 11; *Никонов А. В.* 325-летие воссоединения Украины с Россией. – С. 3; *Панкратова А.* Славная годовщина. – С. 32; *Шутой В. Е.* Воссоединение Украины с Россией. – С. 29.

Крім суто коментаторів офіційного канону, на користь "Тез" активно працювали й ті поодинокі російські історики, які, власне, спеціалізувалися на дослідженні проблематики, безпосередньо пов'язаної з переяславсько-московськими домовленостями 1654 р. І Л. Заборовський, і Г. Санін – автори вартісних студій з історії міжнародних відносин у Східній Європі середини XVII ст. – беззастережно поділяли концепцію "Тез", зробивши її альфою й омегою своїх праць[162]. Л. Заборовський навіть "виявив" той феномен, що "російсько-українська" дипломатія нібито вже наприкінці 1653 – на початку 1654 рр. розробляла спільну зовнішньополітичну програму[163]. Про те, що Переяславська рада 1654 р. стала кульмінацією неухильного руху "широких верств народних мас" до "повного розриву з Річчю Посполитою і возз'єднання з Росією", стверджував і визначний російський історик Б. Флоря, відшукавши чіткі прояви такого руху вже в останньому десятилітті перед Національно-визвольною війною[164].

Таким чином, у 30 – 80-ті роки XX ст. російські історики міцно стояли на ґрунті реанімованої ними ж у 30-ті роки під марксистською теорією ортодоксальної великодержавницької візії Переяслава 1654 р., магістрального напрямку російської історіографії проблеми XVIII–XIX ст. Концептуальний доробок представників історично-юридичної школи, який репрезентував помірковане великодержавницьке крило і який робив російську історіографію конкурентоспроможною, був відкинутий. Наклавшись на специфіку марксистської методології та на тотальний ідеологічний диктат, це призвело до згортання власне досліджень і до культивування небувалих фальсифікацій у рамках ілюстрування офіційних канонів.

Роздоріжжя

Рішучі зміни інтелектуального тла розвитку російської історичної науки, що накотилися в 90-ті роки XX ст., посутньо зачепили й історіографію української Національно-визвольної війни середини XVII ст. Можливість безпосереднього знайомства з новітніми методологіями досліджень, відчутне оновлення інструментарію та понятійного апарату історичної науки, доступ-

---

[162] *Заборовский Л. В.* Борьба русской и польской дипломатии и позиция Османской империи в 1653–1654 гг. // Освободительное движение на Балканах. – М., 1978. – С. 63, 69, 72; *його ж.* Крымский вопрос во внешней политике России и Речи Посполитой в 40-х – середине 50-х гг. XVII ст. // Россия, Польша и Причерноморье в XV–XVII вв. – М., 1979; *його ж.* Россия, Речь Посполитая и Швеция в середине XVII в. Из истории международных отношений в Восточной и Юго-Восточной Европе. – М., 1981. – С. 4, 30, 72; *Санин Г. А.* Отношения России и Украины с Крымским ханством в середине XVII века. – М., 1987. – С. 33–46.

[163] *Заборовский Л. В.* Борьба русской и польской дипломатии... – С. 63, 69, 72; *його ж.* Россия, Речь Посполитая и Швеция... – С. 72, 75.

[164] *Флоря Б. Н.* Древнерусские традиции и борьба восточнославянских народов за воссоединение // *Пашуто В. Т., Флоря Б. Н., Хорошкевич А. Л.* Древнерусское наследие и исторические судьбы восточного славянства. – М., 1982. – С. 226, 236–237.

ність напрацювань західних учених, прихід нової хвилі дослідників, не обтяжених своїм попереднім доробком, результативний сплеск зацікавлень проблемою в конкурентній українській історіографії, яка рішуче зійшла з орбіти "Тез", – усе це підштовхувало російських істориків до переосмислення устійнених позицій і досить швидко призвело до роздроблення уніфікованого в радянські часи концептуального поля. У російській історіографії Національно-визвольної війни поступово окреслилися три ключові тенденції: свідоме уникнення концептуалізації досліджень при зосередженні уваги на недостатньо розроблених аспектах; затята й незграбна оборона колишнього офіційного канону; спроби концептуальних побудов через відфільтрування історіографічної спадщини та сучасних тенденцій.

У цей період історіографія Переяслава 1654 р. переживає непростий період позиціонування між доробком 50 – 80-х років XX ст. та новітніми віяннями у дослідженні проблеми, репрезентованими конкурентними історіографічними школами. Процес цей, як нерідко в таких випадках буває, позначений співіснуванням старого, модернізованого старого й нового, що починає народжуватися. З перелічених у попередньому абзаці сучасних тенденцій розвитку російської історіографії Національно-визвольної війни в зверненнях до проблематики переяславсько-московської системи 1654 р. присутня друга й почасти третя. У рамках останньої, уособленням якої є петербурзька дослідниця Т. Яковлева, спостерігається спроба відходу від конкретно проблемних фальсифікатів. При цьому Т. Яковлева, єдина з сучасних російських дослідників, представила цілісний, хоча й стислий виклад переяславсько-московської системи 1654 р.

Т. Яковлева визнає договірний характер Березневих статей, додає кілька нових аргументів на користь уже висловлюваної в історіографії тези про васалітет як визначену цими статтями форму українсько-російських відносин[165], слушно зауважує, що "васалітет (Гетьманщини. – *В. Б.*) був значною мірою умовним, умовнішим, ніж, скажімо, васальна залежність Молдавії від турецького султана"[166]. Продуктивним є спостереження авторки, що Березневі статті вперше юридично улегітимнювали право Гетьманщини на зовнішні зносини, що "вже починаючи з осені 1649 р. можна говорити (знов-таки де-факто) про існування незалежної Української держави, васальні відносини якої з польським королем були значно формальніші, ніж відносини придунайських князівств з Туреччиною"[167].

---

[165] *Горобець В.* Еліта козацької України в пошуках політичної легітимації: стосунки з Москвою та Варшавою. – К., 2001. – С. 69; *Коркунов Н.* Русское государственное право... – С. 181.

[166] *Яковлева Т.* Гетьманщина в другій половині 50-х рр. XVII ст. Причини та початок Руїни. – К., 1998. – С. 56.

[167] Там само. – С. 55.

Взагалі відхід від практики притлумлення державотворчих процесів в Україні середини XVII ст., визнання факту існування Козацької держави та договірності Березневих статей став знаковим явищем сучасної російської історіографії. Ще цікавіше, що такі позиції обстоюють навіть ті, котрі в усьому іншому залишаються палкими поборниками "Тез". Вчитуючись у праці Г. Саніна та В. Артамонова, не можна не помітити прагнення пристосувати великодержавницьку коцепцію зразка 50 – 80-х років XX ст. до нових історіографічних умов. За фасадом визнання козацької державності, "суто формального обмеження самостійності України" за Березневими статтями і навіть останніх як конфедеративної угоди[168], знову подибуємо старі концептуальні узагальнення про входження Гетьманщини в 1654 р. до складу Московії, про невідворотність і суцільну прогресивність цього акту. Якщо Т. Яковлева слушно веде мову про те, що московський варіант розглядався Б. Хмельницьким і козацькою елітою як вимушена необхідність задля подальших змагань з Польщею "з огляду на гіркий досвід союзів з Кримом, Туреччиною і Польщею"[169], то для В. Артамонова "на момент Переяславської ради на спаді Визвольної війни український народ (!) чітко усвідомлював переваги "федеративного зв'язку" з одновірним та одноплемінним російським народом"[170]. Ще далі йде Г. Санін, зауважуючи, що "Хмельницький у свою чергу тверезо й раціонально судив, що тільки в єдності з Росією Україна збереже свою державність"[171].

Ідеологічна зашореність Г. Саніна та В. Артамонова іноді доводить їх до крайностей. Так, перший з них, обґрунтовуючи неприйнятність для України курсу І. Виговського на зближення з Польщею й протиставляючи цей курс буцімто москвоцентричній лінії Б. Хмельницького, зауважив: "Переорієнтування на Річ Посполиту було для України зовсім неприйнятним, бо означало не тільки радикальне руйнування і внутрішніх зв'язків, і способу (!) життя суспільства, але й зміну системи міжнародних зв'язків і стосунків, з такою трудністю створену Хмельницьким"[172]. Таке враження, ніби українські землі віками перебували у складі Московії, а тому Гадяцька унія краяла "по живому". Чи, може, за 1654–1657 рр. в умовах визнаної самим Г. Саніним українсько-російської конфедерації та збереження (за ним таки) Гетьманщиною "у практично незмінному вигляді свого внутрішнього державного устрою"[173] українські чинники встигли настільки просякнути новим, до того

---

[168] *Санин Г. А.* Антиосманские войны в 70–90-е годы XVII века и государственность Украины в составе России и Речи Посполитой // Россия–Украина: история взаимоотношений. – М., 1997. – С. 62–63.

[169] *Яковлева Т.* Гетьманщина в другій половині... – С. 55.

[170] *Артамонов В. А.* Позиции гетманской власти в России и на Украине в конце XVII–XVIII века // Россия–Украина: история взаимоотношений. – С. 91.

[171] *Санин Г. А.* Антиосманские войны... – С. 62–63.

[172] Там само. – С. 65.

[173] Там само. – С. 62–63.

ж цивілізаційно іншим московським життям, що вмить і без сліду позбулися недавніх, закорінених у глибину століть ціннісних орієнтирів, системи вартостей, ментальних установок? І такий поступ, неможливий навіть в постіндустріальному сьогоденні, пропонується для ранньомодерного суспільства?

Ще далі йде В. Артамонов. Обстоюючи небездоганну з точки зору стану розробки проблеми тезу, нібито "промосковська орієнтація традиційно мала (в Україні. – *В. Б.*) більше прихильників, ніж пропольська і протурецька", дослідник доводить її тим, що "не було масової української колонізації, наприклад до Малої Польщі, Білорусії чи до Криму, але була на схід на територію Росії"[174].

Цілком у дусі "Тез" витримані й узагальнення Г. Саніна[175] про те, що тільки "завдяки возз'єднанню-конфедерації з Росією небезпека національного рабства була усунута". Навіть більше, – що подальше "вигасання української автономії в складі Росії було пов'язане не стільки з розвитком абсолютизму, хоча й це відігравало немалу роль, скільки з тяжким вирішенням зовнішньополітичних проблем".

Послуговується Г. Санін і поняттям "возз'єднання України з Росією"[176]. Утім, що показово, не відмовилися від цього поняття й представники поміркованої течії в сучасній російській історіографії – Б. Флоря та Л. Заборовський[177], автори цінних новітніх досліджень з історії міжнародних відносин, дотичної до теми про Переяславську раду 1654 р.[178] Останній навіть пробує спеціально обґрунтувати необхідність збереження дефініції в науковому обігу, зауважуючи, що "не сам термін, але відповідний йому ідейний зміст або елементи останнього нерідко траплялися у висловлюваннях мешканців гетьманату"[179].

Давня російська історіографічна традиція вчувається також у тезах Б. Флорі[180] про "входження гетьманства (внаслідок Переяславської ради. –

---

[174] *Артамонов В. А.* Позиции гетманской власти... – С. 91.

[175] *Санин Г. А.* Антиосманские войны... – С. 61, 64.

[176] Там само. – С. 63–65.

[177] *Заборовский Л. В.* Переяславская рада и московские соглашения 1654 года: проблемы и исследования // Россия–Украина: история взаимоотношений. – С. 45; *Флоря Б. Н.* Богдан Хмельницький і турецька протекція... – С. 87.

[178] *Заборовский Л.* Порта, Крымское ханство и государства Центральной и Восточной Европы в 1648–1654 гг. // Османская империя и страны Центральной и Юго-Восточной Европы в XVII в. – М., 1998. – С. 190–225; *його ж.* Последний шанс умиротворения: переговоры Б. А. Репнина во Львове // Україна в Центрально-Східній Європі. – К., 2000. – С. 238–244; *Флоря Б. Н.* 50-е годы XVII в. в истории международных отношений в Центральной части Евразии и задачи публикации источников о деятельности русской и украинской дипломатии в эти годы // Русская и украинская дипломатия в Евразии: 50-е годы XVII в. – М., 2000. – С. 9–23.

[179] *Заборовский Л.* Переяславская рада... – С. 45.

[180] *Флоря Б.* О некоторых особенностях развития этнического самосознания восточных славян в эпоху средневековья – раннего нового времени // Россия–Украина: история взаимоотношений. – С. 19.

В. Б.) до складу Російської держави", про те, що входження це "було сприйняте обома сторонами як відновлення колишньої єдності, як возз'єднання окремих частин Русі, раніше розділених політичними кордонами". До всього дослідник суперечить сам собі, пишучи в іншій статті (разом із Л. Заборовським) – про "перехід козацької держави під російський протекторат"[181].

Насамкінець, кілька слів про ставлення сучасних російських істориків до канонізованого "Тезами" визнання за Переяславом 1654 р. верхньої хронологічної межі Національно-визвольної війни. Букви "Тез" продовжують дотримуватися В. Артамонов та Г. Санін[182]. Натомість Б. Флоря, Л. Заборовський і Т. Яковлева відійшли від традиції радянських часів і, по суті, опосередковано долучилися до процесу визначення верхньої хронологічної межі Національно-визвольної війни, який активно проходить в українській історіографії. При цьому перші двоє дослідників намагаються уникати виразних артикуляцій. Їхня схильність до загальної формули "середина XVII ст." вгадується лише з контексту. Виразнішу позицію обстоює Т. Яковлева. У світлі віднесення нею початків Руїни до 1658 р.[183] можна зробити висновок, що перехід булави до рук І. Виговського є для неї верхнім рубежем Національно-визвольної війни.

Підсумки

"Статті Богдана Хмельницького мають не тільки історичний інтерес, а й державний" – цей характерний вислів Г. Карпова напрочуд влучно відбиває природу дотеперішньої російської історіографії Переяслава 1654 р. Від переднаукового періоду й до кінця XX ст. праці російських дослідників, за поодинокими винятками, були тісно прив'язані до політичних інтересів Російської імперії. Вироблений у своїй первісній версії політичними чинниками Московії так званий переяславський міф був підхоплений російською історіографією і став її дороговказом. Уже у XVIII ст. російська історіографія однозначно позиціонувалася як російська великодержавницька концептуальна альтернатива решті гілок історіографічного освоєння проблеми. Відкрита конкуренція з україноцентричними концепціями Переяславської ради 1654 р., а також хоч зовні притлумлена, але не менш гостра – з польськоцентричними (у свою чергу, часто закроєними на польський великодержавницький взірець), була в кінцевому рахунку головним рушієм появи

---

[181] *Заборовский Л. В., Флоря Б. Н.* Народно-освободительная война украинского народа и отношения католической, униатской и православной церквей в середине XVII в. // *Дмитриев М. В., Заборовский Л. В., Турилов А. А., Флоря Б. Н.* Брестская уния 1596 г. и общественно-политическая борьба на Украине и Белоруссии в конце XVI – первой половине XVII в. – М., 1999. – Ч. II: Брестская уния 1596 г. Исторические последствия. – С. 181.

[182] *Артамонов В. А.* Позиции гетманской власти... – С. 99; *Санин Г. А.* Антиосманские войны... – С. 61, 64.

[183] *Яковлева Т.* Гетьманщина в другій половині... – С. 7.

різних версій російської великодержавницької концепції від поміркованого великодержавництва до ортодоксального. При цьому ніша останнього ніколи не залишалася порожньою, а за доби СРСР саме вона виявилася єдиною, відібраною офіційними чинниками перелицьованої імперії для життя в науковому просторі.

Поза своїм радянським періодом розвиток російських досліджень Переяслава 1654 р. – це безперервна боротьба з викликами часу, які щораз далі розмивали підґрунтя російського великодержавницького бачення проблеми. Під тиском розширення актуалізованої джерельної бази, появи конкурентних концептуальних і ділянкових напрацювань, врешті, під впливом загального прогресу історичної науки все нові й нові жорсткі (й не тільки) складники великодержавницької російської концепції позбувалися наукової підкладки, а то й набували кумедного вигляду. Від декотрих із таких складників російським дослідникам довелося відмовитися цілком, інші щоразу пристосовувалися істориками до нової історіографічної ситуації, не забуваючи при цьому й позанаукові чинники. Далебі не випадково поява найпоміркованіших у російській історіографії Переяславської ради 1654 р. цілісних концепцій збіглася в часі з виходом українського національного руху на якісно інший щабель розвитку (10-ті роки XX ст.), а в кінці XX ст. – з відновленням незалежної Української держави. У підсумку ті російські дослідники, які уособлювали конкурентоспроможність російської історіографії, були змушені відійти від ключової тези про безальтернативність промосковської орієнтації Б. Хмельницького, визнати, що українська сторона не поділяла ідеї інтеграції Гетьманщини в політичне тіло Московії, а головне – оцінювати переяславсько-московські домовленості 1654 р. в юридичних категоріях.

Усе це підштовхнуло таких дослідників до представлення внутрішньо розбалансованих концепцій, у яких хід і результати студій над різними ділянками проблематики переяславсько-московських домовленостей 1654 р. суперечили великодержавницькому закроєнню. З подібною дилемою зіштовхнувся вже Д. Бантиш-Каменський. С. Соловйов прийнятно для російських істориків розв'язав її на ґрунті теорії органічного розвитку, чим відкрив шлях для існування концепцій, сконструйованих у такий спосіб. Очевидно, не в останню чергу якраз активне вкорінення в російські дослідницькі практики XIX – початку XX ст. зауваженого підходу остаточно зняло перешкоди для розвитку в тогочасній російській історіографії глибоких конкретно-проблемних студій, оскільки дозволяло помістити під спільним великодержавницьким дахом практично будь-який набір складників. Найопуклішим прикладом тут є концепція Г. Карпова, у якій першорядні ділянкові напрацювання мирно вживаються з кричущими упередженнями, покликаними підкріпити її скрайньо великодержавницькі засади. Саме він, Г. Карпов, стояв біля витоків джерелознавства, історіографії джерелознавства Переяслава 1654 р., здійснив найповнішу до сьогодні археографічну публікацію документів про україн-

сько-московські домовленості 1654 р., започаткував спеціальні досліди над Березневими статтями й переговорами, які вели 1654 р. в Москві українські чинники тощо. Та все ж таки найвидатнішим досягненням російської історіографії Переяслава 1654 р. у цей час стало порушення й дослідження проблеми юридичного змісту Березневих статей. До початку XX ст. російські дослідники-правники були лідерами в цій ділянці, свого часу підштовхнувши до студій над нею українських та польських істориків.

Однак віднайдення способу притлумити різнобій між "формою" та "змістом" не розв'язало іншої проблеми, і куди серйознішої. Попри своє неодмінне оформлення у великодержавницькі концептуальні шати, більшість вартісних конкретно-проблемних напрацювань представників російської історично-юридичної школи і почасти традиційних істориків засадничо розхитувала підвалини російськоцентричного переяславського міфу й по суті працювала на обґрунтування нелегітимності російської зверхності над Україною. А тому недарма в СРСР усіх дослідників Переяслава 1654 р. так настирливо заганяли в перелицьовані на радянський взірець великодержавницькі рамки. А обидва офіційні радянські канони – концепції "меншого зла" та "найбільшого блага" – були плоть від плоті ортодоксальної російської великодержавницької концепції Переяслава 1654 р.

На етапі ж розпаду СРСР, коли останній офіційний канон втратив свою "нормативність", відбулося швидке концептуальне розшарування російської історіографії Переяслава 1654 р., що зайвий раз підтверджує позанауковий характер зворотного процесу в СРСР. Частина дослідників зберегла вірність "Тезам", інші перейшли на поміркованіші позиції, зрештою, в особі Т. Яковлевої відбрунькувався напрямок, який концептуально демонструє максимально можливе, як на російську історіографію, віддалення від російськоцентризму й неминучих упередженостей, уґрунтованих на ньому. Виділення такого напрямку сигналізує про існування перспективи новітнього зближення української та російської концепції Переяслава 1654 р. на засадах обмежень з обох боків поля впливу позанаукових чинників, цього "сірого кардинала" дотеперішнього процесу історіографічного освоєння проблеми.

Мирослав НАҐЕЛЬСЬКИЙ *(Варшава)*

ПЕРЕЯСЛАВСЬКА УГОДА 1654 РОКУ В ПОЛЬСЬКІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ

Переяславська угода 1654 р. між гетьманом Війська Запорозького Богданом Хмельницьким і великим московським послом Василем Бутурліним, що репрезентував царя Олексія Михайловича, затвердила ухвалу Земського собору від 10 жовтня 1653 р. про приєднання України до Московської держави і про спільну війну з Річчю Посполитою. Переяславська рада мала вирішити подальшу долю України, до того ж одразу після укладання у грудні 1653 р. Жванецької угоди.

Суттєву роль у прийнятті рішення гетьмана про підданство Москві відіграло знищення значної частини України дотеперішнім козацьким союзником – татарами. Як слушно зауважив Я. Качмарчик, багаторазові пропозиції Хмельницького про перехід під царське панування, які він висував ледь не від самого початку повстання 1648 р., гетьман скеровував до царського уряду найчастіше тоді, коли йшлося про долю повстання або після тяжких поразок від польських військ (як-от під Берестечком 1651 р.). У 1653 р. Москва була готова до війни з Річчю Посполитою не лише за повернення втрачених провінцій після Деулінського трактату (4 січня 1619 р.), а й за розширення свого панування на інших землях, зокрема за рахунок приєднання України[1]. Ми не маємо безпосередніх свідчень про перебіг Переяславської ради й виступів окремих полковників, але з їхньої подальшої поведінки, з небажання декого з них складати присягу на вірність московському цареві випливає, що не всі вони були прихильниками промосковського вибору. Україна прийняла царську протекцію, започатковуючи довгу польсько-російську війну, що завершилася Вічним миром 1686 р. Як же поставилася до цієї значущої для запорозького козацтва й цілого руського народу події польська історіографія, починаючи від мемуарів сучасників тієї епохи?

Альбрехт Станіслав Радзивіл у своєму щоденнику про події в Польщі писав, що рішення козацького гетьмана з'єднатися з Москвою випливало з того, що козаків не було допущено до польсько-татарських переговорів під

---

[1] *Kaczmarczyk J.* Bohdan Chmelnicki. – Wrocław, 1988. – S. 212–214.

Жванцем. Ось що читаємо в записах за січень 1654 р.: "Хмельницький, охоплений почуттям ненависті, коли побачив, що наші уклали з татарами мир, хоч і дуже нетривкий, звернувся за допомогою до Москви й цього місяця склав присягу [цареві] в місті Переяславі. Оскільки ж за варварським звичаєм Москви [цар] називає своїми підданими всіх холопів, то він вжахнувся від цього слова й, похиливши голову на груди, наказав подати горілки; випивши, склав присягу. Отож москвитин зараз же зайняв міста й замки, зокрема Київ, вислав двох воєвод і наказав збудувати фортецю біля катедри св. Софії"[2].

Подібну позицію зайняв відомий хроніст, історик XVII ст. Веспасіан Коховський, який в історії панування Яна Казимира підкреслював розчарування як козацької старшини та православної ієрархії на чолі з митрополитом Сильвестром Косовим, так і самого Хмельницького безпосередньо після підписання Переяславської угоди. "Після радощів у козаків запанував смуток; замки й королівські двори з прибутками було відібрано для царя. Шляхетське добро пороздавали московським воєводам і полковникам, на поспільство наклали податки, нікого не звільняючи від контрибуції; всіх стригли в солдати. Та найбільше похнюпилися козаки, бо нікому не дозволено гнати горілку, варити пиво й мед, а все це наказали брати з царського "кабака" за гроші"[3].

Відомий хроніст Станіслав Вежбовський у своїх конотаціях опосередковано оскаржував поляків, які допустили відділення України від Речі Посполитої, за шляхетську анархію і часте зірвання засідань сеймів. Він писав: "Не намовиш [нікого] на захист вітчизни, на згубу якої зрадливий Хмельницький віддає свій послух московському цареві. Піддає йому Київ і всю Україну. Приймає послух і присягає цареві від усієї Русі – а наші залишаються в безвладді"[4].

У багатьох інших пам'ятках тієї епохи поруч з фактографічним представленням Переяславської угоди домінує такий тон, що Хмельницький був змушений піддатися Москві через небезпеку з боку і Речі Посполитої, і татар, які виявилися дуже непевними союзниками. В одному з жовнірських діаріушів авторства Миколая Ємьоловського з козацької хоругви Криштофа Тишкевича читаємо запис за 1654 р.: "Хмельницький, повернувшись під кінець минулого року з-під Кам'янця в Україну й Тимоша, сина свого, вбитого в Сучаві, більшого за себе тирана, поховавши в Суботові, сумнівався вже в татарській опіці й приязні. Всіма силами він вирушає до царя мос-

---

[2] *Radziwiłł A. S.* Pamiętnik o dziejach w Polsce. – Warszawa, 1980. – T. III. – S. 404.

[3] Historya panowania Jana Kazimierza przez nieznajomego autora / Wyd. E. Raczyński. – Poznań, 1840. – T. I. – S. 182.

[4] *Wierzbowski S.* Konnotata wypadków od 1634 do 1689 r. / Wyd. J. K. Załuski. – Lipsk, 1858. – S. 89.

ковського, віддаючи себе самого й усю Україну й настирливо прохаючи [Москву] про допомогу проти ляхів"[5].

Лаврентій Ян Рудавський, автор двотомної історії Польщі від смерті Володислава IV до Оливського миру, виданої у XIX ст. В. Спасовичем, звернув увагу на той факт, що об'єднання козацьких сил з військами Олексія Михайловича, які вступали в Україну, унеможливило для поляків повернення під свою владу українських міст, забезпечених московськими залогами, і головного міста з-поміж них – Києва. Водночас, забезпечивши свій південно-східний фланг з боку Чернігівсько-Сіверської землі, російські частини могли розгорнути головні операції, скеровані проти Великого князівства Литовського, й розпочати облогу Смоленська[6].

Польська історіографія XIX ст. приділила Переяславській угоді відносно небагато уваги, хоча не підлягає сумніву, що 1654-й рік, перехід козацьких сил на бік Москви, спричинив далекосяжні наслідки в першій фазі польсько-російської війни, призвівши до відокремлення від Речі Посполитої не лише більшої частини України, а й Білорусі. Отож для прикладу обмежимося такими видатними представниками польської історіографії, як М. Мохнацький, Ю. У. Немцевич, Й. Лелевель.

Не всі вони відвели багато місця аналітичним роздумам про новий союз України з Москвою, обмежуючись лише фактографічним представленням нової угоди запорозького гетьмана. Й. Лелевель у своїй "Історії Польщі" підданство Хмельницького Москві інтегрально пов'язував з вибухом польсько-московської війни, наголошуючи на тому, що головною причиною такого рішення був брак порозуміння козаків з владою Речі Посполитої та неможливість вписати в реєстр маси черні, яка сама в кілька разів перевищувала реєстр, ухвалений під Жванцем за взірцем зборівського – тобто 40000 війська[7].

З інших істориків другої половини XIX ст., котрі цікавилися цією проблематикою, слід згадати Генріка Шмітта, який в "Історії польського народу..." порушив це питання. Однак він більше зосередив увагу на наслідках угоди й опозиції православної ієрархії на чолі з Косовим, котрий негативно поставився до підпорядкування руської церкви московському патріархові[8]. Зі свого боку, Теодор Моравський підкреслював, що у відносинах між козачиною та Річчю Посполитою у 1654 р. обидві сторони не могли довіряти

---

[5] *Jemiołowski M.* Pamiętnik dzieje Polski zawierający (1648–1679) / Oprac. J. Dzięgielewski. – Warszawa, 2000. – S. 114.

[6] *Rudawski W. J.* Historja Polska od śmierci Władysława IV aż do pokoju oliwskiego czyli dzieje panowania Jana Kazimierza od 1648 do 1660 r. – Petersburg; Mohylew, 1855. – T. I. – S. 252–253.

[7] *Lelewel J.* Dzieje Polski potocznym sposobem opowiedziane. – Lwów, 1848. – S. 168.

[8] *Schmitt H.* Dzieje narodu polskiego od najdawniejszych do najnowszych czasów potocznie opowiedziane. – Lwów, 1863. – T. I. – S. 694–695.

одна одній, а Хмельницький, зазнавши татарської зради й спустошення руських земель загонами орди, схилився до підданства Москві. Як писав Моравський, "замість несправедливих опікунів (Польщі й Криму. – *М. Н.*) оборонець народної свободи приймав суворого пана; через тимчасові й суб'єктивні міркування він втрачав плоди довгої і кривавої боротьби"[9].

На увагу заслуговують погляди Юзефа Шуйського, автора багатотомної історії Польщі, та Юліана Бартошевича, головного редактора й автора статей про козаччину в "Загальній енциклопедії" Орґельбранда. Перший гостро засудив недалекоглядність польських політичних еліт, які в ході тривалого конфлікту із запорозьким козацтвом не помітили московської небезпеки. Дослідник високо оцінив дії групи магнатів на чолі з Адамом Киселем та Юрієм Оссолінським, які за всяку ціну прагнули розірвати козацько-татарський союз і порозумітися з Хмельницьким. На жаль, їх не зрозуміло ні оточення, ні загал суспільства шляхетської Речі Посполитої. Ось що писав про укладання Переяславської угоди Ю. Шуйський: "Сталося те, що, починаючи від вибуху [повстання] 1648 р., передбачали Кисіль та Оссолінський, бажаючи відвернути це шляхом укладання миру з козаччиною всупереч обмеженій, емоційній та еґоїстичній політиці можновладців. Однак, за польським звичаєм того часу, король один тепер мав відповідати за все: він один мав бути причиною всього лиха"[10].

З інших праць про козацтво, які, однак, небагато дають для характеристики й оцінки Переяславської ради, слід згадати дослідження Михайла Ґліщинського[11], Т. Н. Чарноцького[12] і Кароля Шайнохи[13].

Багато праць з галузі вивчення території південно-східних земель Речі Посполитої вийшло з-під пера Олександра Яблоновського. У своїй "Історії Русі" він ствердив, що ініціатива щодо прихильного ставлення Москви до війни з Річчю Посполитою вийшла від козацького гетьмана. Натомість Олексій Михайлович брав Україну під свою протекцію. "Москва, – пише історик, – поважно сприйняла заяву [гетьмана] про підданство і, раз наважившись, одразу почала рішучі дії. Коли ж у Переяславі було складено присягу

---

[9] *Morawski T.* Dzieje narodu polskiego. – Poznań, 1877. – T. 3: Królowie obierani. Wazowie. – S. 481.

[10] *Szujski J.* Historya Polska // *Szujski J.* Dzieła. – Kraków, 1889. – T. IX. – S. 289.

[11] *Gliszczyński M.* Znaczenie i wewnętrzne życie Zaporoża podług Skałkowskiego oraz hetmani małorosyjscy i Kozacy do czasów unii. – Warszawa, 1852.

[12] *Czarnocki T. N.* Ukraina i Zaporoże czyli historya kozaków od pojawienia się ich w dziejach do czasu ostatecznego przyłączenia do Rosyi według najnowszych źrudeł napisana. – Warszawa, 1854.

[13] Його праці не стосуються обговорюваної проблеми, а зосереджуються на першій половині XVII ст. й донині мають певну вартість при висвітленні проблеми генези повстання Б. Хмельницького; див. також його "Szkice historyczne" (Lwów, 1854–1861), "Dwa lata dziejów naszych 1646–1648" (Lwów, 1869).

на вірність цареві, московські посланці відмовилися присягати від імені царя про точне дотримання своїх зобов'язань щодо козацтва"[14]. Автор вважав, що Переяславська угода була великим розчаруванням Б. Хмельницького щодо царя, й у подальшій діяльності гетьман прагнув скинути опіку царських воєвод, "шукаючи нових союзників для звільнення від Москви й захисту від Речі Посполитої". Дуже переконливо О. Яблоновський представляє конфлікт між військовою старшиною, "зараженою" порядками шляхетської демократії, та черню, яка тяжіла до Москви. Він писав, що "глибока прірва лежала між військовою старшиною, просякнутою, попри все, шляхетськими ідеалами, та розпущеною козацькою черню, анархічні інстинкти якої міг тримати в шорах лише такий вправний, рішучий і популярний демагог, як пан Богдан. Саме на цьому розколі Москва базувала свою політику в Україні й далі дотримувалася її, поки це не дало свого результату"[15].

Щойно середина XIX ст. разом з періодом після повстання 1863 р. викликала жваву дискусію двох історичних шкіл – краківської і варшавської – стосовно історії Речі Посполитої. Найвідоміший представник першої, Михайло Бобжинський, у своєму "Нарисі історії Польщі" критично поставився до козацького питання, якого не могла вирішити влада Речі Посполитої, до того ж у період 1648–1653 рр., коли жодна ворожа сила (Москва, Швеція) не провадила дій, що загрожували існуванню Польської держави. Автор слушно зауважив, що обидві сторони не збиралися точно дотримуватися підписаних польсько-козацьких угод (Зборів – 1649, Біла Церква – 1651), хоча виразно симпатизував мирній партії на чолі з Ю. Оссолінським і А. Киселем, які з огляду на загрозу війни з Москвою намагалися налагодити стосунки з козаччиною на нових засадах. Однак і на такі половинчасті поступки шляхта не дала згоди, "бо жодна угода не могла допровадити до повернення їй утрачених на Україні маєтків, а водночас і підданих; біскупи не хотіли дотримуватись угоди, бо фальшива ревність не дозволяла їм терпіти поруч із собою в сенаті владик східної Церкви, як того слушно вимагали козаки й тим гарантували дотримання угод; магнати – то один, то інший – не згоджувалися дотримуватися їх тому, що не бажали, не вміли шанувати жодного права і всупереч сеймовим постановам самовільно починали конфлікти з козаками й робили наїзди (М. Калиновський. – *М. Н.*), з чого потім виникала всезагальна війна. Так само Хмельницький не міг дотриматися угоди, яка обмежувала козаків до певної кількості, не міг розпустити селян, які до нього приєдналися і "покозачились", схилити їх до повернення в ярмо підданства, не міг стримати черні, яку безнастанно дратувала шляхта й змушувала до кривавої помсти. Суперечності були надто гострими, аби їх

---

[14] *Jabłonowski A.* Historya Rusi południowej do upadku Rzeczypospolitej polskiej. – Kraków, 1912. – S. 256–257.

[15] Ibidem. – S. 258.

можна було вирішити"[16]. На відміну від багатьох тогочасних істориків, М. Бобжинський покладає відповідальність за підданство Хмельницького Москві на поляків, які не зуміли домовитися із запорозьким гетьманом, а навпаки, підбурюючи Іслам Ґірея III проти козаків, понад усе прагнули розірвати козацько-татарський мир. Тому "козацький гетьман, який досі щодо своїх мас сповідував ідею порядку й згоди з Польщею, не зміг нічого з ними вдіяти і, щораз більше втрачаючи авторитет, змушений був силою придушувати бунти проти нього самого. Переконавшись остаточно, що він не може спертися на Польщу, наражений на безупинну, гнітючу залежність від свого союзника, татарського хана, якого поляки підбурювали проти козаків, не в змозі через це й гадки мати про самостійність, почав шукати деінде стійку опору"[17].

Інакше виявив своє ставлення до союзу Хмельницького з Москвою відомий представник варшавської історичної школи Владислав Конопчинський у своїй "Історії новітньої Польщі". На козаків він покладав відповідальність за остаточне підпорядкування цареві Олексію Михайловичу, і це узгоджувалося з багаторічними зусиллями козацького гетьмана отримати допомогу від Москви в боротьбі з Річчю Посполитою. Історик слушно зауважив, що багато пунктів славнозвісних Переяславських статей за життя Хмельницького були мертвою буквою, а ситуація різко змінилася вже після його смерті. Одним з перших він звернув увагу на неприязне ставлення православної ієрархії на чолі з київським митрополитом до московського патріарха. Ось що він пише у праці про генезу польсько-московської війни на зламі 1653–1654 рр.: "З боку Хмельницького до Кремля щороку надходили прохання прийняти Україну в підданство, а патріарх Никон усією силою свого впливу бажав прискорити [російську] інтервенцію. Уже в березні 1653 р. війна була неминучою, у липні це пообіцяли Хмельницькому, в жовтні її апробував Земський собор. У січні [1654 р.] на козацькій раді в Переяславі чернь, вислухавши висновок гетьмана про необхідність піддатися одному з сусідніх володарів, одностайно висловилася за царя. Подальші переговори з боярином Бутурліним і його товаришами про козацькі свободи стали початком підпорядкованих відносин між Україною і Москвою, яка запевняла щодо платні й досить великих вигод руському народові, але мало обіцяла стосовно автономії. Так звані Переяславські статті переважно залишалися мертвою буквою, доки жив старий Богдан, та по його смерті вони могли перетворитися на неволю для козацтва. Українське духовенство з огляду на амбітні плани й наміри Никона, який прагнув відірвати київську митрополію від царгородського патріархату, чинило сильний опір"[18]. У по-

---

[16] *Bobrzyński M.* Dzieje Polski w zarysie / Oprac. M. H. Serejski, A. F. Gradski. – 2-e wyd. – Warszawa, 1977. – S. 347.

[17] Ibidem. – S. 348.

[18] *Konopczyński W.* Dzieje Polski nowożytnej. – 3-e wyd. – Warszawa, 1996. – S. 415.

дальших місцях праці щодо козацького питання дослідник слушно зауважив, що після смерті гетьмана в серпні 1657 р. перед козаччиною було два шляхи. Один, започаткований власне Переяславською угодою, провадив до існування України як однієї з московських провінцій з певною видимістю самоврядування. Натомість другий спонукав І. Виговського шукати іншої опіки, передовсім у Речі Посполитій, і саме його обрав новий козацький гетьман[19]. Більшу увагу приділив автор генезі, функціонуванню та результатам укладеної 16 вересня 1658 р. Гадяцької угоди. Адже Переяслав став поразкою польської концепції пошуків порозуміння з козаччиною Б. Хмельницького, репрезентованої угодовською течією на чолі з київським воєводою А. Киселем.

Щойно історіографія на зламі XIX–XX ст. в особах Тадеуша Корзона, Людвіка Кубалі й Францішка Равіти-Ґавронського започаткувала дискусії на тему московсько-козацької угоди 1654 року. Перший з авторів у полемічній статті з приводу двох праць про Хмельницького, які вийшли з-під пера П. О. Куліша і Г. Ф. Карпова, виклав свої погляди стосовно Переяславської угоди. Він критично поставився як до поглядів П. О. Куліша, який вважав, що підданство козаків Москві було безумовним, так і Г. Ф. Карпова. Останній твердив, що жодної угоди Москви з козаччиною не було, оскільки лише козаки склали присягу на вірність Олексієві Михайловичу, який був далеким від думки про переговори зі своїми майбутніми підданими[20]. За Корзоном, козацька рада в Переяславі була дещо схожою на елекційні ради в Речі Посполитій, починаючи від 1573 р., коли чернь своїми вигуками вибирала володаря, якому обіцяла підданство й складала присягу на вірність. Не задовольнившись цим, полковник Павло Тетеря обходив окремі полки, питаючи, чи всі погоджуються на остаточний вибір і пристають до складання присяги. Водночас Т. Корзон слушно зауважив, що переяславська присяга Богдана Хмельницького не була поворотним пунктом у його подальшій політичній діяльності: в наступні роки він лавірував між Бахчисараєм, Москвою і Стокгольмом. Дослідник писав: "У три останні роки свого життя він (Б. Хмельницький. – *М. Н.*) залишався таким самим Макіавеллі, яким був шість попередніх років. Бив чолом "низько до землі" й підписувався гетьманом війська його царської милості, коли потребував допомоги царських військ проти поляків, але не склав 60-тисячного реєстру, ухилявся від контролю [з боку Москви]. Володів Україною, не платячи жодних податків, не даючи навіть провіанту й стацій московському військові, ... використав царське ім'я для зміцнення своєї династії, але не зв'язував себе жодними зобов'язаннями, якщо вони видавалися йому непридатними"[21]. Тому автор не погоджується

---

[19] Ibidem. – S. 427–428.

[20] *Korzon T.* O Chmelnickim sądy pp. Kulisza i Karpowa // Kwartalnik Historyczny. – Lwów, 1892. – R. VI. – Z. 1. – S. 67–68.

[21] Ibidem. – S. 76.

з поглядом П. О. Куліша, який приписав Хмельницькому "повалення двох Річ Посполитих: польської й козацької", оскільки насправді, на думку Т. Корзона, гетьман знищив останню. Однак історик не зауважив, що свобода маневру козацького володаря після укладення Переяславської угоди була обмеженою: його вірність Москві пильнувалася царськими воєводами й численними гарнізонами в полкових містах як на Задніпрянській, так і на Правобережній Україні. Критичне ставлення Т. Корзона до угоди, підписаної 1654 р., як і до подальшої козацької політики запорозького гетьмана, слід пов'язувати з наслідками Переяслава безпосередньо після смерті Хмельницького (демографічні й господарські втрати через багаторічну боротьбу між Москвою, Річчю Посполитою і Туреччиною за підпорядкування українських земель і громадянську війну за гетьманську булаву – період т. зв. Руїни).

Зі свого боку, Ф. Равіта-Гавронський у біографії Богдана Хмельницького подав про Переяславську угоду значні фрагменти. Він звернув увагу на те, що 1653 р. український гетьман діяв на два фронти: з одного боку, козацькі посольства просили Москву прийняти Військо Запорозьке під свою опіку, з іншого – обіцяв піддатися Туреччині, розраховуючи отримати свободу дій у Молдавії. Постійні козацькі контакти зі Стамбулом мали схилити московську владу до виступу проти Речі Посполитої. Автор слушно вказав, що під час приготувань до угоди козацька сторона не запропонувала В. Бутурлінові і його товаришам перед присягою умов, на яких козаччина вирішила піддатися під владу Олексія Михайловича. Щойно після складання присяги Хмельницький і козацька старшина з І. Виговським на чолі подали до рук царських воєвод свої постулати про козацькі та свої приватні вольності й привілеї. Ф. Равіта-Гавронський доречно зауважив, що хоч у січні 1654 р. козаччина не мала іншого виходу, крім прийняття царської зверхності, однак дивує те, що "Хмельницький, який, воюючи з Річчю Посполитою, подавав їй пункти угоди, укладав домовленості на їх підставі та вимагав присяги від короля і декларації ласки, без застережень піддався Москві, яка переконала його аргументом, що вести переговори з царем і вимагати від нього присяги непристойно"[22]. Як і інші польські історики, Равіта-Гавронський звернув увагу, що найбільший опір щодо підписання угоди повстав з найнесподіванішого боку – від православного духовенства на чолі з київським митрополитом Сильвестром Косовим, який не був присутній під час присяги козаччини Москві. Однак пізніше і його змусили скласти присягу, а сам він, попри весь опір, погодився на будівництво фортеці для московської залоги в Києві поруч із собором св. Софії[23].

---

[22] *Rawita-Gawroński F.* Bohdan Chmielnicki od elekcyi Jana Kazimierza do śmierci (1648–1657). – Lwów, 1909. – T. II. – S. 335.

[23] Значно менше уваги Переяславській угоді присвячує Ф. Равіта-Гавронський у праці "Kozaczyzna ukrainna w Rzeczypospolitej Polskiej do końca XVIII wieku" (Warszawa, 1922. – S. 104, 107).

Впливовим істориком, на якого часто посилався у своїх дослідженнях Равіта-Ґавронський, був Людвік Кубаля. У працях про козацько-московські переговори напередодні Переяславської угоди й пізнішу Московську війну, Кубаля широко розглянув як генезу й самі переговори в Переяславі, так і наслідки складеної присяги, в результаті яких почалися бойові дії польських військ на Україні проти козацько-московських сил. У праці "Московська війна" дослідник яскраво описав суперечки, які мали місце під час присяги між Б. Хмельницьким і В. Бутурліним, від якого гетьман вимагав присяги від імені царя про збереження вольностей і привілеїв Війська Запорозького[24]. Попри те, що до самої угоди історик поставився критично, він підкреслював, що козацька старшина мала вибір: "віддати всі староства й спадкові маєтки шляхти, йти в підданство до Речі Посполитої і під татарську зверхність (після Жванця. – *М. Н.*) – або піддатися Москві"[25]. Рішучі дії московського посольства, яке домагалося негайного складання присяги на вірність Олексієві Михайловичу не тільки Хмельницьким, полковниками, всім Військом Запорозьким, православним духовенством, а й населенням українських міст і містечок, підпорядкованих гетьманові, спантеличили козацьку старшину. Адже характер цього посольства відрізнявся від довгих і нескінченних переговорів козаків з поляками при виконанні умов Зборівської, Білоцерківської та інших угод. Однак Л. Кубаля перебільшував, коли писав, що внаслідок Переяславської угоди виникла сильна опозиція до козацького гетьмана на чолі з кальницьким полковником Іваном Богуном, який справді не виконав присягу. Уже в березні 1654 р. ми бачимо, як Богун організував оборону проти наступу польської армії, успішно захищаючи Умань[26].

Як і його попередники, Л. Кубаля акцентував увагу на проблемі, з якою зіткнувся Бутурлін і його товариші, коли йшлося про присягу Косова та підлеглої йому ієрархії на вірність Москві. Історик розглянув також переговори козацького посольства на чолі з Павлом Тетерею з царськими урядовцями щодо нового статусу козаччини під скіпетром царя (т. зв. "статті" Хмельницького).

Незважаючи на те, що в 50-ті роки XX ст. праці Кубалі як репрезентанта польської буржуазно-шляхетської історіографії оцінювали дуже критично, багато його міркувань є актуальними й донині. Адже слушною є оцінка Переяславської угоди й домовлених пунктів про вольності й привілеї Війська Запорозького як заслуги Богдана Хмельницького, оскільки пізніші умови, нав'язані його наступникам, мали небагато спільного з тими, що підпису-

---

[24] *Kubala L.* Wojna Moskiewska. – Warszawa, 1910. – S. 52–53.

[25] Ibidem. – S. 56–57.

[26] Про весняний похід на Умань детально написано в праці: *Kersten A.* Stefan Czarniecki, 1599–1665. – Warszawa, 1963. – S. 194–197.

валися в березні 1654 р. Ось що писав Л. Кубаля про причини підданства козацького гетьмана Москві: "Він був змушений піддатися цареві, як сам твердив кілька разів, через Жванецький трактат, бо не міг існувати без московської допомоги. Союз із Москвою давав йому опіку й допомогу проти Польщі, забезпечував і йому володіння на зайнятих військом територіях. Для своєї родини він отримав Гадяцьке староство і з царською допомогою мав надію зміцнити свій підірваний авторитет на Україні, а за сприятливих обставин – поширити владу на донців і на частину Білорусі. Небезпеки, які могли загрожувати йому з боку Москви, були не більшими за ті, на які він наражався в татарському й турецькому підданстві. У нього було ще досить сил, аби боронити свою самостійність, і він не збирався обмежуватися статтями. Коли б цар хотів надужити своєю владою або війна з Польщею розвивалася б невдало, він був готовий кинути Москву, як кинув [перед тим] татар і турків"[27]. У цих розрахунках Хмельницький помилився й недооцінив супротивника, оскільки козаччина, виснажена кількарічною війною з Річчю Посполитою, вже не мала сил викинути московські залоги з Києва та задніпрянських міст, що мало статися у найближчому майбутньому, в добу правління його наступника – Івана Виговського. Ці погляди Л. Кубаля висловлював ще в окремій праці про Переяславську угоду[28].

Аналізуючи розвиток історіографії, потрібно згадати й праці Владислава Томкевича, зокрема його спробу підсумувати еволюцію козаччини. В багатьох питаннях він повторював думки попередніх істориків про генезу Переяславської ради, стверджуючи, що Хмельницький, розчарувавшись у своїх надіях на дотеперішніх татарських союзників, зважився піддати Україну Москві. Історик слушно зауважує, що угода цілковито змінила розстановку сил у Центрально-Східній Європі на користь Олексія Михайловича: "Козацька справа, яка досі була внутрішньою проблемою Речі Посполитої, відтепер на довгі роки ставала предметом польсько-московської боротьби"[29]. Наслідком Переяславської ради була зміна союзів у цій частині Європи: дотеперішні союзники козацького гетьмана, татари Іслам Ґірея III, побоюючись такого сильного зміцнення Московської держави й очевидного ослаблення Речі Посполитої, вирішили укласти з останньою угоду, скеровану як проти Москви, так і проти козаків[30].

Істориком, який у 30-ті роки XX ст. гостро виступив не лише проти візії польсько-козацької війни, поданої у повісті Генрика Сенкевича "Вогнем і

---

[27] *Kubala L.* Wojna Moskiewska. – S. 89–90.

[28] *Kubala L.* Przysięga w Perejasławiu i "stati" Bogdana Chmielnickiego // Kwartalnik Historyczny. – Warszawa, 1904. – R. 18. – S. 220.

[29] *Tomkiewicz W.* Kozaczyzna ukrainna. – Lwów, 1939. – S. 64.

[30] Див.: *Baranowski B.* Tatarszczyzna wobec wojny polsko-szwedzkiej w latach 1655–1660 // Polska w okresie drugiej wojny północnej 1655–1660. – Warszawa, 1957. – T. 1. – S. 460. Порівн.: *Podhorodecki L.* Chanat Krymski. – Warszawa, 1987. – S. 186–188.

мечем", а й проти багатьох визнаних авторитетів у польській історіографії, був Ольґерд Ґурка[31]. У своїй праці про Богдана Хмельницького він заперечив закиди історіографії XIX ст. щодо браку послідовності у прийнятій концепції козацької закордонної політики. Водночас він показав, що протягом усього часу гетьманування Хмельницький керувався ідеєю створення самостійної козацької держави. Ґурка стверджував, що історики другої половини XIX – першої половини XX ст. не зважали на те, якою була політика й дипломатія XVII ст., що ґрунтувалася на щораз нових концепціях діяльності, частому підписанні союзів і зміні політичних таборів. Тому дослідник писав, що "Хмельницький, який від початку свого виступу до останніх хвилин життя прагнув передусім уникнути створення проти нього коаліції більшості сусідів і війни не лише на два, а й на три фронти, був, як це слушно зауважив уже Кубаля, справжнім майстром у політичних іграх цього типу й у двозначних заявах"[32]. За О. Ґуркою, Хмельницький усе своє життя боровся за те, щоб козацтво не воювало на кілька напрямків.

Пізніше, в 50-х роках XX ст., О. Ґурка підкреслював, що двозначні й непослідовні ігри козацького гетьмана з сусідніми державами не можуть приховати той факт, що ця угода була епохальним актом у його діяльності, а "питання Переяславської ради з 1654 року й статті об'єднання України з Росією, що, безперечно, стали найвизначнішим і найтривкішим витвором Хмельницького", заслуговують на особливу увагу. Тоді автор підтримував погляд, висловлений видавцями тритомного видання "Воссоединение Украины с Россией", про те, що Переяславська угода постала з одностайного прагнення тодішніх селянських мас України, яких польська наука називала "черню", і, згідно з марксистською наукою, "Хмельницький, керуючи процесом формування української державності, правильно розумів її завдання й перспективи, бачив, що український народ не може існувати без возз'єднання з великим російським народом і постійно прагне до об'єднання України з Росією"[33]. Дії гетьмана в 1654 р. він пояснював досконалим розумінням справжнього співвідношення політичних сил у Центрально-Східній Європі і вказував при цьому, що Хмельницький не міг помиритися з Річчю Посполитою, якою керували "українні королевята", оскільки не можна було розраховувати на повернення в Україні таких суспільно-господарських стосунків, що існували до 1648 р.

---

[31] Див. критичне видання його праць в опрацюванні В. Маєвського: *Górka O.* "Ogniem i mieczem" a rzeczywistość historyczna. – Warszawa, 1986. Порівн.: Epoka "Ogniem i mieczem" we współczesnych badaniach historycznych / Pod red. M. Nagielskiego. – Warszawa, 2000. – 180 s.

[32] *Górka O.* Bohdan Chmielnicki – jego historycy, postać i dzieło // Sesja naukowa w trzechsetną rocznicę zjednoczenia Ukrainy z Rosją 1654–1954. – Warszawa, 1956. – S. 93.

[33] Тут О. Ґурка послався на тези до 300-річчя возз'єднання України з Росією (додаток "Nowych Czasów", № 3 від 16 січня 1954 р.), що було обов'язковим не лише для польської історіографії, яка порушувала питання цього типу: *Górka O.* Bohdan Chmielnicki – jego historycy... – S. 94–95.

Історик слушно зауважив, що після кривавих "миротворчих" походів польських військ 1654–1655 рр. "Хмельницький занехаяв будь-яку думку про якийсь політичний зв'язок з Польщею. Натомість [гетьман] висунув програму об'єднання всіх земель, де була руська мова і православна віра, займаючи при цьому ворожу позицію до Речі Посполитої, – ще більш ворожу, ніж у дорадників царя Олексія Михайловича!"[34] Однак важко прийняти погляд, ніби основною віссю діяльності гетьмана залишалася "від самого початку повстання планована Хмельницьким і послідовно ним здійснювана ідея переходу під протекцію і державну владу царя, що погоджувалася з тенденцією селянських мас і не завжди була прийнятна для старшини. Але ця політика протягом багатьох років наражалася на об'єктивні труднощі, незалежні від Хмельницького"[35]. Отож угода 1654 р. була державним інтересом для гетьманської України попри те, що в перші роки повстання Хмельницький мусив покладатися на татарську допомогу. Головним аргументом О. Ґурки стосовно того, що гетьман від самого початку думав про союз із Москвою, був його відомий лист від 8 червня 1648 р. до царя Олексія Михайловича з пропозицією про спільну боротьбу з Річчю Посполитою[36]. Те, що цей союз не був укладений протягом 1648–1653 рр., було наслідком існування козацько-татарської ліги та постійної боротьби донських козаків із кримськими татарами, "тимчасовими союзниками Хмельницького". Однак авторові не відмовиш у слушності, коли він, згідно з тодішньою традицією в історіографії, ствердив, що "ядро справи об'єднання козацької України, а далі й усіх українських і білоруських земель із московським царатом було радше в Москві, ніж у Чигирині"[37].

Отож Переяславська угода стала витвором мас черні, а не царських сановників, бояр, козацької старшини чи "керівної" політики самого Хмельницького. Тому О. Ґурка, услід за багатьма істориками, що виступали на ювілейній конференції в 1954 р., підкреслював, що козацький гетьман "як виразник широких народних мас України реалізував на раді в Переяславі їхню головну політичну лінію, що погоджувалася з його "державними інтересами", і послідовно дотримувався її аж до смерті"[38]. Ми, однак, знаємо, що політична діяльність гетьмана в 1655–1657 рр. суперечить цій тезі, оскільки до кінця своїх днів він шукав можливості для укладання нових союзів, провадячи переговори з Туреччиною, Семигородом, а передусім зі Швецією.

Подібно оцінювали Переяславську угоду історики, що виступали на конференції до 300-річчя об'єднання України з Росією, на чолі з С. Арноль-

---

[34] Ibidem. – S. 98.

[35] Ibidem. – S. 99.

[36] Воссоединение Украины с Россией (далі – ВУР). – М., 1954. – Т. II. – № 12. – С. 32–33.

[37] *Górka O.* Bohdan Chmielnicki – jego historycy... – S. 100.

[38] Ibidem. – S. 101.

дом і З. Лібішовською, авторкою кількох праць на цю тему[39]. Разом з Богданом Барановським вона здійснила огляд буржуазної, за тодішньою термінологією, літератури, почавши від періоду Просвітництва, зосередившись на оцінці польською історіографією боротьби українського народу проти магнатської Речі Посполитої. З погляду марксистської історіографії обоє авторів критично оцінили дотеперішній доробок польських істориків. З нечисленних представників історіографії XIX ст., які розглянули аспект класової боротьби, було згадано Йоахима Лелевеля, який повстання "козаків і селян на Україні слушно оцінював як селянську війну, війну з магнатським урядом, війну за права"[40]. В іншому місці свого синтетичного викладу історії Польщі, за оцінкою дослідників, Лелевель зауважив, що повстання Хмельницького в певний момент утратило свій прогресивний характер, оскільки старшина, за прикладом польської шляхти, зосередилася на боротьбі за свої привілеї і земельні надання[41]. Автори згаданого нарису про польську історіографію XIX–XX ст. не залишили каменя на камені від праць особливо тих істориків, які розглядали історію козацько-польських воєн з точки зору шляхетсько-буржуазної Речі Посполитої і через призму периферійних інтересів магнатів. Звідси критична оцінка поглядів Т. Корзона, А. Краушара чи врешті, Л. Кубалі.

Цьому останньому автори відвели багато місця, критикуючи його творчість як апологета феодальної Речі Посполитої, котрий трактував козацьку проблему як внутрішню справу цієї держави. У праці про угоду Хмельницького з Москвою, що її ми вже згадували, Л. Кубаля висловив "своє негативне й вороже ставлення до Переяславської ради"[42]. Автори дорікали йому за те, що його візії перелому на Україні під час повстання Хмельницького проникли в широкі кола польського суспільства завдяки популярній повісті Сенкевича "Вогнем і мечем" і, таким чином, відіграли величезну роль у формуванні суспільно-політичних поглядів на історію XVII ст., а особливо на повстання українського народу 1648 р. Звідси критика творчості цього історика, що домінувала в 50-ті роки XX ст. як представника польської буржуазної історіографії. "Зміцнюючи серця й пробуджуючи патріотизм", погляди Кубалі, увіковічнені літературною візією повісті Сенкевича, нав'язували молоді шкідливі традиції – буцімто національні. А насправді ставали школою націоналізму, ідеї суспільного соліда-

---

[39] Див.: *Baranowski B., Libiszowska Z.* Problem narodowo-wyzwoleńczej walki ludu ukraińskiego w XVII w. historiografii polskiej // Kwartalnik Historyczny. – Warszawa, 1954. – R. 64. – Nr 2. – S. 197–217.

[40] Ibidem. – S. 199.

[41] *Lelewel J.* Uwagi nad dziejami Polski i ludu jej. Polska, dzieje i rzeczy jej. – Poznań, 1855. – T. III. – S. 366.

[42] *Baranowski B., Libiszowska Z.* Problem narodowo-wyzwoleńczej walki ludu ukraińskiego... – S. 209.

даризму, скерованого своїм вістрям проти народних мас, школою дрібноміщанських ідеалів і апофеозом шляхетської Речі Посполитої, яка мала служити обґрунтуванням завойовницьких і експлуататорських позицій осадників і польської буржуазії на східних землях»[43].

Проте найгостріше з позицій марксистської історіографії критикували творчість Ф. Равіти-Ґавронського, який хоча й однобічно, з польського погляду, представляв історію польсько-козацького конфлікту, та все ж був автором першої в польській науці великої біографії козацького гетьмана. Дуже критичну думку цього автора щодо Переяславської угоди ми вже аналізували. Тут варто лише підкреслити, що важко докоряти поміщикові родом з Київщини, як це роблять Б. Барановський і З. Лібішовська, за те, що він заперечував факт класової боротьби в національно-визвольному русі українського народу XVII ст. Адже не слушно було робити закиди багатьом історикам, які в XIX ст. писали "для підкріплення сердець" поневоленого тоді народу, за те, що вони чорними барвами змальовують повстання Богдана Хмельницького, яке спричинилося до занепаду Речі Посполитої в середині XVII ст. Сьогодні ми вже інакше оцінюємо значну частину доробку польської історіографії, зокрема згадані праці Л. Кубалі, В. Томкевича або Т. Корзона.

Однак, підсумовуючи здобутки польської історіографії, Б. Барановський і З. Лібішовська в принципі дали позитивну оцінку редакторові писань, розрахованих на молодого читача, – проф. Станіславу Арнольдові, який висвітлював польсько-козацький конфлікт на Україні крізь призму класової боротьби українського народу з польськими магнатами[44].

З праць істориків, які працювали на еміґрації, слід згадати роботу Владислава Вельгорського, який у дуже побіжному огляді історії українських земель виклав польський погляд на Переяславську угоду. Він писав, що як гетьман, так і близькі до нього полковники Війська Запорозького "переяславський акт уважали двосторонньою угодою, яка випливає з волі руського народу і є однаковим чином обов'язковою для обох контрагентів. Інакше розумів це Кремль, ... щойно згодом у Москві склали "артикули", які мали односторонній вигляд царського "указу". Вони туманно висловлювалися про політичну автономію України; натомість привабливо змалювали привілеї козацького стану"[45].

З найновішої історіографії стосовно Переяславської угоди слід згадати праці Збіґнева Вуйцика, Владислава Серчика, Адама Керстена та Януша Качмарчика. На увагу заслуговують праці передовсім першого з них. У відо-

---

[43] Ibidem. – S. 210.

[44] *Arnold S., Michalski J., Piwarski K.* Historia Polski od połowy XV w. do r. 1795. – Warszawa, 1953.

[45] *Wielhorski W.* Ziemie ukrainne Rzeczypospolitej. Zarys dziejów. – Londyn, 1959. – S. 53–54.

мій статті, написаній у 1954 р., "Феодальна Річ Посполита й угода в Переяславі" З. Вуйцик критично оцінив доробок польської історіографії, зокрема Л. Кубалі, Т. Корзона і В. Конопчинського. Він слушно зауважив, що ця угода давала Б. Хмельницькому безпеку перед загрозою повернення шляхти до покинутих маєтків та перед загонами орди. Сам факт підданства Москві не міг здивувати Річ Посполиту, оскільки про їхні зносини було відомо ще задовго перед тим з багатьох джерел[46]. Ця угода завдавала удару по інтересах польських магнатів, які назавжди втрачали великі латифундії у воєводствах, здобутих козацькими військами. Одночасно задля протидії союзові, укладеному Хмельницьким з Москвою, польська влада вирішила не лише відправити велику армію в Україну, а й укласти антиросійський союз із татарами й, по можливості, здійснити розкол серед козацької старшини, спираючись на тих її представників, які не склали присягу Олексієві Михайловичу. Далі автор досліджує дії влади Речі Посполитої, скеровані на розірвання союзу України з Москвою. З поставлених перед собою завдань король реалізував лише одне – уклав союз із ханом Іслам Ґіреєм III. Два інші, тобто залучення на польський бік частини козацьких полків і походи коронних сил Станіслава Потоцького й литовських Януша Радзивіла, не дали очікуваних результатів.

Подібно до інших істориків, які писали в ті роки, З. Вуйцик зауважив, що рішення Хмельницького про Переяславську раду врятувало Україну від "поневолення шляхетською Польщею й поглинання султанською Туреччиною", а безпосереднім наслідком цього було величезне зростання могутності Московської держави, якій не міг протистояти польсько-татарський союз[47]. Подібну позицію історик представляє у статті, присвяченій польсько-московським стосункам в період "потопу", де, аналізуючи складну політичну ситуацію в Центрально-Східній Європі, слушно зауважує, що для Москви вирішальними принципами в закордонній політиці були, з одного боку, підтримка козацтва й приєднання України, а з іншого – здобуття доступу до Балтики. Отож війна з Річчю Посполитою і Швецією була неминучою, і тому царська влада розпочала спочатку війну з Польщею, яка, відстоюючи білоруські й українські землі, всіма засобами протистояла постановам Переяславської ради[48].

У іншій відомій праці, "Дикі поля у вогні", З. Вуйцик підкреслив значення промови, яку Б. Хмельницький виголосив на чернечій раді 18 січня 1654 р., де однозначно вказувалося на конечність підданства Олексієві Ми-

---

[46] *Wójcik Z.* Feudalna Rzeczpospolita wobec umowy w Perejasławiu // Kwartalnik Historyczny. – Warszawa, 1954. – T. LXI. – Nr 3. – S. 82–83.

[47] Ibidem. – S. 109.

[48] *Wójcik Z.* Polska i Rosja wobec wspólnego niebezpieczeństwa szwedzkiego w okresie wojny północnej 1655–1660 // Polska w okresie drugiej wojny północnej 1655–1660. – Warszawa, 1957. – T. I. – S. 333.

хайловичу з огляду на спільність православної віри[49]. Під час присяги з боку козаків, які в Речі Посполитій жили в системі сеймової демократії й отримували від короля підтвердження своїх вольностей, привілеїв чи кількості реєстру, була спричинена криза. Виглядає, що Б. Хмельницький розраховував на поступки від Бутурліна. Однак після відмови московських послів від взаємної присяги козаків чекало прикре розчарування, а відступати вже було нікуди, оскільки це означало підпорядкування або Речі Посполитій, або Туреччині й Кримському ханству. З. Вуйцик слушно підкреслив, що Переяславська рада змінювала розстановку сил у Центрально-Східній Європі й "означала початок падіння могутності й значення Речі Посполитої та зростання значення й потуги Росії"[50]. Так само, як і інші історики його епохи, автор позитивно оцінив рішення Б. Хмельницького піддатися Москві; воно стало наслідком підтримки не лише запорозького козацтва, а й більшості суспільства України. Вирішальною тут була як спільна православна віра, оборона перед нищівними нападами татарської орди, так і відраза козацької сторони до польської шляхти, що шукала нагоди повернути собі втрачені маєтки. Тому рішення гетьмана автор визнає цілком зрозумілим і єдино правильним, оскільки "в геополітичному становищі України тільки й тільки Росія в конкретній ситуації і в конкретний час могла дати Україні гарантію такої оборони. Отож рішення Хмельницького було слушним і обґрунтованим. Мабуть, кожен тверезо мислячий політик зробив би на його місці те саме"[51]. Справді, у 1654 р. козацький гетьман не мав особливої свободи для маневру; щойно 1655 рік, тобто вторгнення шведських військ Карла X Ґустава в Річ Посполиту, створив нові можливості для козацької дипломатії. У 1654–1655 роках за колосальної переваги Москви, підтвердженням чого є її успіхи у війні з Річчю Посполитою в Литві, якесь інакше рішення Хмельницького поєднувалося з величезним ризиком.

В іншій узагальнюючій праці про значення козацьких воєн у Речі Посполитій З. Вуйцик підкреслював величезну роль України в розвитку Російської імперії середини XVII ст. Переяславська угода створювала нову ситуацію, а війна з козаччиною переставала бути внутрішньою справою Речі Посполитої; уже незабаром у війну за опанування Правобережною Україною втрутиться не лише Москва, але й Туреччина. Цей самий історик слушно звернув увагу, що, вступаючи на південно-східні окраїни Речі Посполитої, "Росія зробила свій перший крок на шляху до європейської та світової могутності. Без панування над Україною Росія ніколи не стала б такою сильною. Московські

---

[49] Промову гетьмана див. у виданні: ВУР. – М., 1954. – Т. III. – С. 460–461. Див. також: *Wójcik Z.* Dzikie pola w ogniu. O kozaczyznie w dawnej Rzeczypospolitej. – Warszawa, 1960. – S. 252–254.

[50] *Wójcik Z.* Dzikie pola w ogniu. – S. 257.

[51] Ibidem. – S. 261.

царі, без сумніву, багато чим завдячують помилкам, здійсненим Річчю Посполитою у своїй політиці щодо України в XVI і XVII ст."[52] Натомість аспект міжнародних зв'язків, що випливав із приєднання України до Московської держави, він проаналізував у статті про становище Великого князівства Литовського в період вибуху війни з Москвою 1654 р. З меморіалу, автором якого міг бути сам Януш Радзивіл, під назвою "Консидерації про нинішній захист Великого князівства Литовського в році 1654", випливає, що польська сторона розуміла, що московсько-козацький союз слід розірвати за будь-яку ціну, оскільки "Річ Посполита не в змозі перемогти Росію, доки вона перебуває в союзі з козацькою Україною". Ще виразніше наслідки Переяславської угоди для Польської держави підкреслено в іншому фрагменті цього меморіалу: "Боронь, Боже, аби козаки мали залишитися при Москві! Не лише з Білою Руссю і з Україною, але і з рештою Литви, підшитою до Русі, нам довелося б попрощатися навіки, а також з іншими провінціями руського народу"[53].

Загалом з праць З. Вуйцика, присвячених козацькому питанню, неспростовно випливає, яке велике значення має воно в новітній історії Речі Посполитої, державна влада якої не могла й не хотіла його вирішити[54].

Зі свого боку, В. Серчик у працях про запорозьке козацтво займався періодом його формування до початкової фази повстання Б. Хмельницького[55]. Погляди на Переяславську угоду він виклав у "Історії України", назвавши відповідний підрозділ "Переяславська унія"[56]. Автор підкреслює, що з огляду на щораз сильніші тенденції до об'єднання з Росією й погіршення стосунків із Кримським ханством (Жванець, 1653 р.) Хмельницькому залишався єдиний шлях – союз із Москвою. Присяга, складена в Переяславі, посилювала Московську державу, а козакам забороняла будь-які дипломатичні контакти з Річчю Посполитою і Туреччиною. В. Серчик слушно звернув увагу на те, що частина козацької старшини погоджувалася на підпорядкування Москві, але не допускала, з огляду на плани Б. Хмельницького щодо унезалежнення козаччини, думки про її повне включення до складу Росії. Опір православного духовенства на чолі з митрополитом Косовим вказував на перші труднощі в реалізації укладеної угоди. І хоча здобутки козацької сторони на переговорах були значними – підтвердження вольностей і привілеїв Війська Запорозького, збільшення реєстру до 60 тисяч, вільний

---

[52] *Wójcik Z.* Wojny kozackie w dawnej Polsce. – Kraköw, 1989. – S. 78.

[53] *Wójcik Z.* Wielkie Księstwo litewskie wobec Szwecji, Rosji i powstań kozackich // Przegląd Wschodni. – Warszawa, 1992. – T. I. – Z. 3. – S. 578–579.

[54] Проблемі генези польсько-російської війни 1654–1667 рр. присвячена праця З. Вуйцика "Traktat Andruszowski 1667 roku i jego geneza" (Warszawa, 1959. – S. 19).

[55] *Serczyk W.* Na dalekiej Ukrainie. Dzieje Kozaczyzny do 1648 roku. – Kraków, 1984; *idem.* Na płonącej Ukrainie. Dzieje Kozaczyzny 1648–1651. – Warszawa, 1998.

[56] *Serczyk W.* Historia Ukrainy. – Wrocław, 1979. – S. 130–136.

вибір нового гетьмана, підтвердження привілеїв, наданих козацькій старшині польськими королями, окремі приватні надання для гетьмана (Гадяч і ін.) тощо, – однак, як слушно зауважив дослідник, "стосунки з Москвою складалися зовсім нелегко, хоча всі побажання Хмельницького цар виконав. Довго ще козаки, православна шляхта й навіть місцеве українське духовенство не могли призвичаїтися до порядків, що панували в Росії, якою самовладно правив Олексій"[57]. Адже вони звикли до переговорів з польським монархом і відрядженими ним комісіями, які від імені володаря складали присягу при кожній угоді з козацтвом. Отож фактично це були угоди двох сторін, кожна з яких зобов'язувалася виконувати домовлені пункти. У разі підписаних "статей" було виразно підкреслено, хто є самодержцем, який має право розпоряджатися життям і майном своїх підданих. Автор справедливо звернув увагу, що в 1654 р. пріоритетом для Москви було повернення втрачених земель із періоду Лжедмитріїв, а "козаки тут були ідеальним союзником, здатним захистити Росію не лише від нападів Речі Посполитої з південного заходу, але й від татарських загонів чи турецької армії"[58]. Укладанням Переяславської угоди Богдан Хмельницький давав істотний козир у руки московської сторони, яка могла скерувати більшість сил проти слабкого литовського війська, оскільки саме козацтво зв'язувало головну коронну армію на українському фланзі, перешкоджаючи їй у 1654 р. надати допомогу Литві. Результатів не треба було довго чекати – Східна Білорусь разом із Смоленськом потрапила до рук Олексія Михайловича.

Проблемою Переяславської угоди в контексті польсько-російської війни займався також Адам Керстен. У праці про Стефана Чарнецького він підкреслює, що ця угода змусила польську сторону розпочати у 1654 р. негайну контракцію. Польному коронному гетьманові Станіславові Потоцькому наказали здійснити рейд вглиб України, аби змусити населення й окремі запорозькі полки відірватися від Хмельницького. Цей похід, отже, мав бути відповіддю Речі Посполитої на козацько-московський союз, а з іншого боку, універсали Яна Казимира до козаків і руського населення мали здійснити розкол серед козацтва й схилити полковників, які відмовлялися присягати на Переяславській раді (Іван Богун), до виступу проти запорозького гетьмана. "Кривава прогулянка з Вінниці до Умані" не виправдала сподівань поляків, а навпаки, цілковито знеохотила тих, хто був ще в нерішучості, від співпраці з Річчю Посполитою, оскільки "українське населення якщо не воювало зі зброєю в руках, то шукало порятунку у втечі"[59].

Автор слушно зауважив, що здійснена пацифікаційна акція, замість послабити союз козацтва з Москвою, "призводила лише до розпалення ще

---

[57] Ibidem. – S. 134–135.

[58] Ibidem. – S. 137.

[59] *Kersten A.* Stefan Czarniecki, 1599–1665. – S. 193–195.

більшої ненависті до поляків, а тим самим цементувала цей союз. Люди з дещо ширшим світоглядом чудово це розуміли"[60]. Одним із них був Альбрехт Станіслав Радзивіл, який добре усвідомлював, що похід Потоцького буде помилковим заходом. Ось що занотував він у своєму щоденнику за травень 1654 р.: "Гетьман коронний, рушивши з військом, спустошив і спалив кілька козацьких міст і сіл. [...] Сталося все це всупереч нашій спільній думці й без жодної користі"[61].

Питання угоди в Переяславі широко подав Януш Качмарчик у найновішій біографії Богдана Хмельницького, виданій також і в українській версії. Автор ґрунтовно висвітлив генезу прийняття Війська Запорозького під владу царської Москви, вказуючи, що вже 22 червня 1653 р. Олексій Михайлович окремою грамотою запевнив козацького гетьмана про це. Таке рішення царя було зумовлене побоюванням, що Хмельницький піддасться Туреччині. Отож карти було відкрито за багато місяців до формального оголошення на Земському соборі від 10 жовтня 1653 р. про приєднання України й війну з Річчю Посполитою. Здійснення самого акту присяги мусило чекати ще кілька місяців з огляду на Жванецьку кампанію, у якій Б. Хмельницький брав особисто участь разом із головними силами Війська Запорозького. Щойно після укладання Жванецької угоди (15 грудня 1653 р.), яка повторювала умови Зборівської угоди 1649 р., гетьман вирушив до Переяслава, куди вже 11 січня 1654 р. прибуло московське посольство В. Бутурліна. Я. Качмарчик слушно зауважив, що з листування козацького гетьмана з Москвою випливає, що він віддавна прагнув перейти під панування Олексія Михайловича; а тим часом "Хмельницький завжди звертався до Росії у ситуації, коли йому загрожувала безпосередня небезпека (Зборів 1649 р., Берестечко 1651 р. – *М. Н.*), а коли небезпека минала, Хмельницький повертався до тактики лавірування між силами, що його оточували"[62]. Для гетьмана Москва була великим козирем у цій дипломатичній грі – як у переговорах з Туреччиною, ханством, так і з Річчю Посполитою. На думку автора, рішення Хмельницького прискорили крах його планів у Молдавії (загибель Тимоша в обложеній Сучаві), зрада козацьких інтересів ханом Іслам Ґіреєм III у ході польсько-татарських переговорів під Жванцем і, вже безпосередньо в Переяславі, виразна підтримка ідеї союзу з Москвою, висловлена козацькою старшиною, що було підкріплене великою кількістю соболів, привезених московським посольством із собою[63].

Я. Качмарчик слушно вказує на те, що і Хмельницький, і Виговський помилилися у своїх розрахунках, нібито Україна стане каменем спотикання

---

[60] Ibidem. – S. 197–198.

[61] *Radziwiłł A. S.* Pamiętnik o dziejach w Polsce. – T. III. – S. 418.

[62] *Kaczmarczyk J.* Bohdan Chmielnicki. – S. 213 (книжку було перекладено на українську мову, див.: *Качмарчик Я.* Гетьман Богдан Хмельницький. – Перемишль; Львів, 1996. – 328 с.).

[63] *Kaczmarczyk J.* Bohdan Chmielnicki. – S. 212–213.

в польсько-московській війні. Насправді це Москва, розпочинаючи війну з Річчю Посполитою і приєднуючи Україну, диктувала умови гри – і про це гетьман міг переконатися вже в Переяславі. На думку як старшини, так і козацької черні, підданство Москві мало закінчити кривавий період воєн з Польщею і оборонити українське населення від нападів татарської орди. Однак, як правильно зауважив дослідник, "Переяславська рада не закінчила, а розпочала найкривавіший етап війни. Польсько-російська війна, що була її наслідком, головно через польсько-татарську помсту, винищить Україну, перетворюючи її на згарище"[64]. Широко показана опозиція православної ієрархії на чолі з Сильвестром Косовим щодо Переяславської угоди і її підпорядкування московському патріархатові. Однак козацького гетьмана, який усвідомлював, що в контексті подій 18 січня 1654 р. ідея створення незалежної козацької держави віддаляється, його побоювання реакції як Речі Посполитої, так і ханства змушували до тіснішого союзу з Москвою – слід було лише подбати про підтвердження дотеперішніх вольностей і привілеїв Війська Запорозького, що мало зробити посольство на чолі з Самійлом Богдановичем-Зарудним і Павлом Тетерею.

За Я. Качмарчиком, у козацьких послів не було шансів домогтися умов, вироблених у Чигирині; тим більше, що до них занадто пізно прийшов лист Б. Хмельницького від 31 березня 1654 р. про те, що польський король Ян Казимир обіцяє значно більші поступки козацтву взамін на зречення від угоди з Москвою. Так звані "статті" Хмельницького затвердили 3 квітня, тому цим листом Тетеря і його товариші не могли скористатися в розмовах з Москвою. Однак видається, що й такий аргумент не міг би значно пом'якшити московських учасників переговорів. Автор доречно зауважив, що разом з появою царських воєвод і військових частин, що супроводжували їх для зайняття Києва та інших українських міст, незалежність України стала фікцією. "Отож у Кремлі, – писав дослідник, – знайшли спосіб, як узяти козацтво в шори, спосіб, якого багато років марно шукали при варшавському дворі"[65]. Однак не викликає сумнівів, що московська сторона, пильнуючи також свої інтереси, погодилася на підтвердження вольностей і привілеїв Війська Запорозького, вибори гетьмана згідно з козацькою традицією й збільшення реєстру до 60 тисяч, що було само собою зрозумілим ще в переддень війни з Річчю Посполитою.

З праць на тему історії козацтва, що з'явилися останнім часом, слід згадати "Військову справу запорозького козацтва в XVI–XVII столітті" Мацея Франца, видану в Торуні 2002 року. Польські історики давно вже чекали на видання, що розглянуло б генезу, характер і функціонування козаччини в державних структурах шляхетської Речі Посполитої. З багатьох причин

---

[64] Ibidem. – S. 215.

[65] Ibidem. – S. 225–226.

низку питань не було висвітлено вичерпно, а проблему Переяславської угоди ледь порушено[66]. Згідно з автором, з моментом появи московських сил на українському театрі бойових дій Військо Запорозьке стало лише допоміжною силою царських армій, що може свідчити про падіння вартості козацької зброї. Однак у багатьох сутичках 1654–1655 рр. (наприклад, у битві під Охматовом 29 січня – 2 лютого 1655 р.) саме козаки стали основою війська, а московські полки виявлялися допоміжними.

З останніх праць на тему козацтва епохи Хмельницького, що в контексті релігійних стосунків (які, втім, не претендують на вичерпність) опосередковано стосуються Переяславської угоди, не можна обминути робіт Антонія Мироновича. Він дослідив вплив угоди на долю православної церкви в Україні. Переяславська рада мала принести козаччині й цілому українському народові як політичну, так і релігійну стабільність. Це повинно було стати захистом від нападів татарської орди і, врешті, мусило допровадити до очікуваного миру. Але виявилося, що це були химерні плани: розпочалася кривава війна за Україну між Річчю Посполитою і Москвою. Автор слушно зауважив, що Переяславська угода знайшла розуміння серед нижчих верств православного духовенства, а ієрархія на чолі з митрополитом Косовим поставилася до неї вороже. Лише під тиском Б. Хмельницького київський митрополит погодився визнати владу Олексія Михайловича, "однак не погоджувався на будівництво фортеці на церковному ґрунті поблизу Софійського собору. Опір митрополита мав у цьому питанні суттєве значення. Будівництво російського укріплення в центрі Києва було виявом його залежності від Москви. Присутність російських військ загрожувала використанням сили при вирішенні релігійних питань. За прикладом митрополита значна частина монастирського духовенства відмовилася складати присягу на вірність цареві"[67]. Угода поділила київську митрополію, оскільки чотири православні єпархії – білоруська, львівська, луцька й перемишльська – далі належали до Речі Посполитої, а дві – київська й чернігівська – опинились у Московській державі. Сильвестр Косів був головою всіх цих владицтв і збирався зберегти залежність київської митрополії від царгородського патріархату.

А. Миронович доречно звернув увагу, що Переяславська угода не містила жодних усталень щодо приналежності київської митрополії до московського патріархату, хоча логіка підказувала, що вони мали б там бути. С. Косів думав про збереження "православних єпархій у Речі Посполитій,

---

[66] *Franz M.* Wojskowość Kozaczyzny Zaporoskiej w XVI–XVII wieku. – Toruń, 2002. – S. 224–225.

[67] *Mironowicz A.* Prawosławie i unia za panowania Jana Kazimierza. – Białystok, 1997. – S. 126; порівн.: *Bendza M.* Inkorporacja metropolii kijowskiej do patriarchatu moskiewskiego // Rocznik Teologiczny. – Warszawa, 1986. – R. XXVIII. – Z. 2. – S. 51–59.

позбавлених у нових умовах патронату козаків і авторитету митрополії. Отож він писав до короля Яна Казимира, щоб той визволив Київ від "людей московських", водночас прохаючи царя про підтвердження прав православної церкви"[68]. Рішуча позиція митрополита в цьому питанні спричинилася до того, що Олексій Михайлович, приймаючи від нього посольство під обложеним Смоленськом, відклав справу підпорядкування митрополії до часу свого повернення в Москву після закінчення кампанії проти Речі Посполитої. Слушно підкреслено також, що польсько-московська війна мала вирішити долю київського патріархату. Однак "патріарх Никон надав їй характеру війни релігійної, мало не хрестового походу проти латинників і уніатів, що переслідують православних"[69]. Тому водночас із захопленням уніатських катедр під час наступу московських військ углиб Литви в 1654 р. намісники Никона займали їх без погодження з київським митрополитом Косовим. Успіхи московської зброї розпочали процес перебирання уніатських церков православним духовенством уже з номінації московського патріарха. Цей процес завершився 1657 р., коли Калікста Риторайського призначили ординарієм полоцької єпархії і піднесли до сану архієпископа[70]. Отож бачимо, що для православної церкви як на українських, так і на білоруських землях Переяславська угода принесла суттєві зміни з огляду на її правне підпорядкування і на державну приналежність.

Слід врахувати також доробок Л. Підгородецького, який у багатьох працях висвітлив історію Кримського ханства. У 1654 р. внаслідок зміни угод виник польсько-татарський союз, скерований проти Москви й України. Для утримання своєрідної рівноваги в Центрально-Східній Європі ханство не могло допустити краху Речі Посполитої у війні з дедалі могутнішою Московською державою. Тому, довідавшись про Переяславську угоду, хан Іслам Ґірей III вислав до царя Олексія Михайловича ярлик із погрозами, а Хмельницькому і його посланцям у Бахчисараї почали погрожувати оголошенням війни[71].

В іншій науково-популярній праці про Запорозьку Січ той самий автор акцентує увагу на зв'язках, що єднали Москву з Україною, які брав до уваги Б. Хмельницький, вирішивши скласти присягу в Переяславі. Поряд з політичними, культурними традиціями й релігійною спільністю дослідник вказує на сильні економічні передумови, недооцінені в науковій літературі. Зазначається також, що опозицією до підписаної угоди, з одного боку, був київський митрополит, а з іншого, з боку козацької старшини, – Іван Богун[72].

---

[68] *Mironowicz A.* Prawosławie i unia... – S. 127–128; порівн. з його ж працею "Sylwester Kossow biskup białoruski, metropolita kijowski" (Białystok, 1999. – S. 92–94).

[69] *Mironowicz A.* Prawosławie i unia... – S. 128.

[70] Ibidem. – S. 129–130.

[71] *Podhorodecki L.* Chanat Krymski i jego stosunki z Polską w XV–XVIII w. – Warszawa, 1987. – S. 186–188.

Нині ми знаємо, що опозиційні до Хмельницького кола старшини Війська Запорозького побоювалися втратити виборені в ході війни з Річчю Посполитою вольності й привілеї Війська Запорозького. Підтвердження автономії козацтва в "артикулах Хмельницького" і маєткові надання старшині розрядили напругу, й більшість полковників, які безпосередньо керували своїми полками, склали присягу на вірність цареві.

Звісно, новітніх публікацій про польсько-козацькі стосунки значно більше. Адже в багатьох наукових статтях окремі дослідники не можуть оминути тематики про Переяславську раду – події, що кардинально змінила ситуацію в Центрально-Східній Європі. Польські історики тепер визнають, що Богдан Хмельницький після Жванецької кампанії не мав особливого вибору; він міг лише захищати привілеї Війська Запорозького й прерогативи булави. Г. Литвин, аналізуючи політичні події у польсько-козацьких стосунках, писав: "Альтернатива порозуміння з Річчю Посполитою після Берестечка й Батога була дуже непопулярною. Прийняття реальної турецької протекції – так само. Самостійна боротьба за незалежність – неможлива. Гетьман почав зволікати й лавірувати, але в новій політичній ситуації мусив прийняти московську протекцію. Йому залишалося хіба що виторгувати якнайкращі умови"[73]. Автор доречно зауважив, що хоч Україні залишили досить широку самостійність, однак обмеження стосувалися проведення зовнішньої політики, а старшину й чернь мали пильнувати царські урядовці й московські сили, розміщені в гарнізонах більших українських міст.

Іншою проблемою є те, як питання Переяславської ради 1654 р. бачила польська історіографія, беручи до уваги узагальнюючі праці з історії Польщі в повоєнний період. У багатотомній "Історії Польщі", виданій Польською академією наук, Казимир Піварський, який опрацював частину тексту про війни середини XVII ст., писав: "У тодішній ситуації Україна не могла здобути повної незалежності, оскільки визнати цього за нею не бажали ні Річ Посполита, ні Москва. А Україні загрожувала ще й Туреччина, збройною рукою якої були татари. Приєднання України до Росії хоча й було здійснене лише частково, проте мало величезний вплив на подальший історичний розвиток обох народів"[74]. Автор твердить, що тривким підґрунтям Переяславської угоди 1654 р. стала підтримка черню союзу з Москвою, а її неминучим наслідком була польсько-московська війна за впливи в Центрально-Східній Європі.

Зі свого боку, узагальнююча "Історія Польщі" Генрика Самсоновича підкреслює, що, попри опір певної частини населення України, вирішальну

---

[72] *Podhorodecki L.* Sich Zaporoska. – Warszawa, 1978. – S. 177–180.

[73] *Litwin H.* Od Unii Lubelskiej do III rozbioru Rzeczypospolitej. Rzeczpospolita – Ukraina. Szkic wzdarzeń politycznych // Między sobą. Szkice historyczne polsko-ukraińskie / Pod red. T. Chynczewskiej-Hennel, N. Jakowenko. – Lublin, 2000. – S. 99.

[74] Historia Polski / Pod red. T. Manteuffla. – Warszawa, 1958. – T. I. – Cz. 2. – S. 680–681.

роль у підданстві відіграла позиція Війська Запорозького і його старшини, яка на раді вирішила про підпорядкування Олексієві Михайловичу[75]. В іншому узагальненому викладі за редакцією Януша Тазбіра читаємо, що, крім частини козацької старшини, шляхти та вищого духовенства, більшість українського населення підтримала постанови Переяславської ради: "Адже воно бачило в Росії державу, близьку йому за вірою й мовою. Переяславська угода не давала Україні незалежності, ані не приносила їй об'єднання [територій]; якраз навпаки, вона закріплювала поділ цих земель між Річчю Посполитою і Росією. Однак угода забезпечувала державку Хмельницького від нападів з польського боку, а також від агресії Високої Порти, яка прагнула поширити на ці землі свій протекторат"[76].

В. Чаплінський, натомість, підкреслював, що повсталі козаки мали недостатньо сил, аби навіть спільно з татарами перемогти Річ Посполиту й самостійно створити власну державу. Коли ж орда, до всього, виявилася вельми непевним союзником, що з'ясувалося в ході Жванецької кампанії 1653 р., Хмельницький "звернувся до православної Росії із закликом про допомогу й опіку". Наслідком Переяслава були прискорення московських приготувань до вступу на територію Польщі й початок наступу на східному театрі бойових дій[77].

У дуже відомому й поширеному до початку 90-х років узагальненні історії Польщі, том якої, присвячений XVI–XVIII ст., написав Юзеф Ґеровський, питання Переяславської угоди займає істотне місце в аналізі польсько-козацьких стосунків. Автор слушно зауважує, що після шести років кривавих битв на Україні обидві сторони не мали шансів здобути вирішальну перемогу, а "в козацькому таборі утвердилося переконання, що ані угода з Річчю Посполитою, ані татарсько-турецька допомога не були достатньою гарантією свободи для козаків"[78]. Влучно підкреслено, що саме польські невдачі в боротьбі з козацтвом підштовхнули Москву до остаточного рішення прийняти Україну під свою опіку й розпочати війну з Річчю Посполитою. Внутрішній конфлікт із запорозьким козацтвом переродився в польсько-російську війну за новий поділ впливів у Центрально-Східній Європі. Однак виявилося, що, використавши внутрішнє послаблення козацтва після смерті гетьмана Богдана Хмельницького, до конфлікту за українські землі дуже швидко включилася й Османська імперія.

У працях Юрія Топольського також знаходимо оцінку подій 1654 р., згідно з якою серед козацької старшини існувала опозиція до Переяславської угоди й підданства Москві. Автор, скажімо, писав: "Ставлячи на російську

---

[75] *Samsonowicz H.* Historia Polski do roku 1795. – Warszawa, 1973. – S. 229.

[76] Zarys Historii Polski / Pod red. J. Tazbira. – Warszawa, 1979. – S. 263.

[77] *Czapliński W.* Zarys dziejów Polski do roku 1864. – Kraków, 1985. – S. 281–282.

[78] *Gierowski J.* Historia Polski 1505–1764. – Warszawa, 1982. – S. 223–224.

карту, що виявилося трагічною помилкою, наслідком якої було подальше винищення козацтва, Хмельницький на урочистій козацькій раді в Переяславі (хоч і без широкої підтримки козаків) затвердив анексійну ухвалу російського Земського собору з 1653 р. про приєднання України до Росії"[79]. Видається, однак, що ця оцінка несправедлива щодо українського гетьмана, який не міг передбачити розвитку подій ані в ході польсько-російської війни 1654–1657 рр., ані подальшої долі відвойованої козаками автономії у структурах Російської держави вже після своєї смерті. Так само помиляється автор щодо браку підтримки самої ідеї Переяславської угоди як серед козаків, так і серед старшини Війська Запорозького. Адже опозиція була нечисленною і не виступала відкрито проти беззаперечного керівника козацької держави – Богдана Хмельницького. Однак у своїй наступній праці автор слушно звернув увагу на те, що прийняття московської протекції було "тактичним кроком" козацького гетьмана, який "не збирався зрікатися самостійності"[80].

Відповідно до переважаючих нині поглядів на козацьке питання лінія Переяславської угоди подана в праці Г. Самсоновича, Я. Тазбіра, Т. Лепковського й Т. Наленча "Польща. Доля держави й народу". Адже дволика позиція Кримського ханства в ході боротьби з Річчю Посполитою змусила Б. Хмельницького звернутися до іншої політичної сили. Крім частини козацької старшини й вищої православної ієрархії, він мав підтримку українського народу з огляду на близькість обох націй як щодо мови, так і релігії. Повторюючи погляди, висловлені 1979 р. в "Нарисі історії Польщі", Я. Тазбір підкреслює, що "Переяславська угода не давала Україні незалежності..."[81]

Натомість праця А. Чубинського і Ю. Топольського звертає увагу, що Переяславська угода створювала нову ситуацію на українському театрі військових дій. Б. Хмельницький розраховував, що взамін за підданство цар візьме на себе тягар війни з Польщею, водночас не обмежуючи автономії козацтва, вибореної в дотеперішній війні з Річчю Посполитою[82]. Знаємо, що це були лише добрі побажання і в 1654–1655 рр. справжній тягар війни з коронною армією ліг на Військо Запорозьке, якому царські сили лише допомагали.

На увагу заслуговує нещодавно видана "Велика історія Польщі", V том якої, написаний Юзефом Ґеровським, показує Річ Посполиту в період золо-

---

[79] *Topolski J.* Historia Polski od czasów najdawniejszych do 1990 roku. – Warszawa; Kraków, 1992. – S. 157–158; порівн. з його ж працею "Zarys dziejów Polski" (Warszawa, 1986. – S. 101).

[80] *Topolski J.* Polska w czasach nowożytnych (1501–1795). – Poznań, 1999. – S. 476.

[81] *Samsonowicz H., Tazbir J., Łepkowski T., Nałęcz T.* Polska. Losy państwa i narodu. – Warszawa, 1992. – S. 194–195.

[82] *Czubiński A., Topolski J.* Historia Polski. – Wrocław, 1988. – S. 186–187.

тої свободи (1648–1763). Автор слушно звернув увагу, що, незважаючи на спроби, які робили обидві сторони, тривала польсько-козацька війна засвідчила, що жодна з них не могла здобути вирішальну перемогу чи укласти тривкий компроміс. Союз із ханством для Хмельницького на дальшу перспективу також був неприйнятним і не давав гарантії збереження самостійності козацької держави. Тому "залишалася тільки Росія, до якої український народ підштовхувала релігійно-культурна близькість і досить скромні історичні традиції"[83]. Суспільний радикалізм козацького повстання й попередні напади на московські землі татар, з якими Хмельницький був у союзі від 1648 р., відлякували Олексія Михайловича від підтримки козаччини протягом 1648–1653 рр. Розвиток ситуації в Україні, де на території, зайнятій силами козацтва, зміцнювалася українська адміністрація, а також мілітарна слабкість Речі Посполитої, схилив Москву до інтервенції. Переяславський договір не узгоджувався з прагненнями козацького гетьмана до здобуття Україною повної незалежності, "тому угоду з царем він, очевидно, сприймав як своєрідний політично-військовий союз, що вберігав Україну від інших держав, передусім від Речі Посполитої. Москва, натомість, прагнула до того, щоб приєднати Україну до своєї держави, і осягнула цю мету"[84]. Отож Переяслав став поважним кроком у будівництві імперської потуги Росії, а також вирішував до певної міри майбутнє Речі Посполитої. Адже це було не тільки її поразкою, але й певним пророцтвом щодо майбутнього занепаду.

Цікавими і слушними є тут погляди Ю. Ґеровського на фактичну слабкість і безсилля Речі Посполитої під оглядом її реакції на Переяславську угоду. Ось що він пише: "Польські спроби протидіяти угоді були жалюгідними. Не змогли [поляки] використати протест, висловлений проти угоди й підпорядкування Москві, який висловили ієрархи православної церкви в Україні, – київський митрополит і печерський архімандрит, – захищаючи незалежність Києва від московського патріарха Никона. Даремно Ян Казимир уже в кінці лютого видав універсали до Війська Запорозького й населення України, засуджуючи Хмельницького й закликаючи не здійснювати присяги на вірність цареві, а також обіцяючи зберігати давні права, привілеї і вольності тих, хто залишиться при Речі Посполитій і при її королі"[85]. Єдине, на що спромоглася польська влада, – це організація пацифікаційної експедиції, що закінчилася поразкою. У результаті зміцнилися сили, які ще вагалися у виборі нового володаря. Здійснено було також вдалу спробу здобути підтримку хана Іслам Ґірея III. Отож не можна не погодитися з автором, що Переяславська угода виявила політично-мілітарну слабкість

---

[83] *Gierowski J. A.* Rzeczpospolita w dobie złotej wolności (1648–1763) // Wielka Historia Polski. – Kraków, 2001. – T. V. – S. 42–43.

[84] Ibidem. – S. 44.

[85] Ibidem. – S. 45.

Речі Посполитої, прискоривши удар московських сил на Литву. Перед загрозою бурі, що надходила зі сходу та з півночі, польсько-литовська влада не спромоглася на перетворення Речі Посполитої у фактичну монархію трьох народів: польського, литовського й руського, надавши повні політичні права Війську Запорозькому і його гетьманові. Крок, який зробила Річ Посполита в 1658 р. (Гадяцька унія), був запізнілим і важким для сприйняття з обох сторін через "море братньої крові", пролитої за десять років, коли на чолі козацтва стояв Б. Хмельницький. Тому сьогодні ми з певністю можемо прийняти думку Ю. Ґеровського про величезне значення Переяславської угоди для обох народів – польського й українського: "Відрив України від Речі Посполитої засвідчив, що велика ідея утворення з Польщі симбіозу у східній частині Європи, що об'єднував би різні національні й релігійні групи, зазнала поважної кризи. Цю ідею не зуміли чи не схотіли застосувати щодо випадку, особливо важливого для майбутнього цієї частини Європи, – щодо українського народу. Від остаточного вирішення цієї проблеми залежало майбутнє Польсько-Литовської держави, залежала також, як виявилося, й доля українського народу"[86].

Таким чином, ми бачимо, що Переяславська угода донині викликає дискусії серед істориків як щодо оцінки необхідності прийняття цього рішення Богданом Хмельницьким, так і щодо її наслідків для тодішньої Центрально-Східної Європи. Однак слід виразно підкреслити, що Річ Посполита послідовно займала позицію невизнання цього акту, який відривав значну частину України від її території. Натомість Росія, яка зобов'язувалася взяти під опіку всі українські землі як у 1667 (Андрусівське перемир'я), так і в 1686 рр. (Вічний мир), зламала цю угоду, погоджуючись на поділ України на Ліво- й Правобережну частини й хоронячи тим самим ідею сильного, монолітного державного організму козаччини. Адже ця ідея могла загрожувати московському самодержавству, яке з такими труднощами будувалося в XVII ст. і яке в наступному столітті ліквідувало останні залишки січового козацтва.

Насамкінець слід зазначити, що дана стаття не претендує на вичерпність аналізу всіх поглядів польської історіографії на тему козацької проблематики, зокрема Переяславської угоди. У дослідженні вибиралися лише найсуттєвіші твори польських істориків, і ми усвідомлюємо, що поминули багато науково-популярних праць, узагальнень і окремих статей, у яких висвітлюються польсько-козацькі стосунки середини XVII ст. Задум автора полягав у тому, щоб на підставі наведених вище прикладів читач сам виробив власну думку про те, як змінювалася позиція польської історіографії, починаючи від середини XVII ст. до теперішніх часів.

Авторизований переклад з польської
Івана Сварника (Львів)

---

[86] Ibidem. – S. 46.

Франк СИСИН *(Едмонтон)*

АНГЛОМОВНА ІСТОРІОГРАФІЯ ПЕРЕЯСЛАВСЬКОЇ УГОДИ У XX СТОРІЧЧІ

Дискусії про Переяславську угоду і повстання Хмельницького зазвичай зосереджені на національних або політичних історіографічних традиціях (українській, польській і російській; радянській і українській "націоналістичній") і на тих суперечках, які точаться довкола або всередині цих традицій. Інша річ – масив літератури про Переяславську угоду англійською мовою, що становить засадничо відмінний корпус текстів, оригінальних та перекладних, які об'єднує тільки мова публікацій. Його вага випливає не так з реального внеску у вивчення питання (що є назагал, за незначним винятком, доволі скромним), як з того значення, яке має англійська мова як мова міжнародного ринку ідей. Сучасна політизація чергових роковин Переяславської ради, викликана указом Президента України від 13 березня 2002 р., дуже нагадує використання з радянського боку ювілею 1954 р. для пропаганди радянських і російських націоналістичних завдань у політиці і для боротьби з протилежними поглядами, які циркулювали за кордоном. Це лише збільшить вагу англомовної літератури, якщо західні науковці, дипломати та масові медії спробують збагнути суть полеміки, якої навряд чи вдасться уникнути.

На початку XX ст. англомовний читач мав у своєму розпорядженні небагато авторитетних наукових публікацій про Переяславську угоду та українсько-російські взаємини. Головною мовою науки у Центральній та Східній Європі залишалася німецька, і західний читач мусив вдатися до неї, щоб ознайомитися з розвідкою Михайла Грушевського, приуроченою до ювілею Переяславської угоди 1904 р.[1] З доробку Грушевського лише популярна "Історична еволюція українського питання" з'явилася англійською під час Першої світової війни[2]. Деяку інформацію читачі могли почерпнути з

---

[1] *Hruschevski Mykhailo.* Ein interessanter Jahrestag: Ein geschichtliche Rückblick // Ruthenische Revue. – 1904. – N 1. – S. 11–16.

[2] *Hrushevsky Michael.* The Historical Evolution of the Ukrainian Problem / Trans. by George Raffalovich. – London, 1915.

перекладних праць з історії Росії, писаних російськими істориками, зокрема з видання Василя Ключевського 1911–1931 рр.[3] Перейнятий негативним поглядом на козацтво та його стосунки з державою та релігією, піддаючи осуду моральне обличчя малоросійських козаків, Ключевський наголошував на неоднозначному характері взаємин Московії з Малою Росією і на тих труднощах, які створювала Україна для московської політики. Взаємини між обома сторонами були, на його думку, пов'язані з низкою фундаментальних непорозумінь; Москва розглядала пертрактації з Україною як частину своїх заходів у справі збирання російських земель, а козацький гетьман як "справжній представник козацтва", що не був "ні слугою, ні союзником, ані зрадником будь-кого з правителів-сусідів", намагався ужити їх для підваження політики Московії щодо Швеції[4]. У книжці годі шукати будь-якої конкретної згадки про Переяславську угоду або про значення цієї події для України чи Російської держави.

Спроби докладнішого розгляду Переяславської угоди з'явилися друком на самому початку Другої світової війни. Появу більшості з них було спричинено актуалізацією українського питання як міжнародної проблеми, передовсім у зв'язку з утворенням внаслідок розпаду Чехословаччини самостійної Карпатської України і згодом захопленням Західної України Радянським Союзом. Відтак західні читачі зацікавилися українською історією – й історики, перекладачі й політичні угруповання, що репрезентували різні погляди, прагнули виробити свою власну версію історії України.

Дві з цих нових публікацій були перекладними працями чільних українських учених. "Нарис історії України" Дмитра Дорошенка написано на основі лекційного курсу, читаного студентам Українського Вільного Університету в Празі; варшавське видання 1932–1934 рр. удоступнило ширшій публіці зважений текст цього консервативного історика. Наприкінці 1930-х рр. Дорошенко здійснив подорож по Західній Канаді, виступаючи з лекціями перед студентами українського походження. Ці контакти й потреба українців Канади в англомовному підручнику як для того, щоб представити себе зовнішньому світові, так і для виховання власної молоді спонукали Союз Українців Самостійників опублікувати скорочений англійський переклад українського тексту[5]. Книжку переклала Ганна Чикаленко-Келлер, передмову до неї написав професор Саскачеванського університету Дж. В. Сімпсон, який високо оцінював діяльність Дорошенка та його здатність "інтерпретувати українську історію з погляду українського націона-

---

[3] *Kluchevsky V. O.* A History of Russia / Trans. by C. J. Hogarth. – London: J. M. Dent & Sons, Ltd; New York: E. P. Dutton & Co., 1913. – Vol. 3. – P. 113–127.

[4] Ibidem. – P. 124.

[5] *Doroshenko D.* History of the Ukraine / Trans. and abriged by Hanna Chikalenko-Keller; Ed. and introduced by G. W. Simpson. – Edmonton: The Institute Press, 1939.

лізму". Редактор долучив від себе додаток до книжки, в якому йшлося про карпато-українське питання і радянську анексію Західної України. Він продемонстрував політичні погляди видавців та свої власні, шкодуючи, що долю українського народу оповило "густе марево пропаганди й цензури", і висловив сподівання, що результат війни складеться на користь права всіх націй на самостійне життя. Сімпсон дотримувався думки, що належне розв'язання українського національного питання мусить бути складником встановлення миру в Європі[6].

У цій книжці читач отримав ретельний виклад історії Хмельниччини, Переяславської угоди й дальших пертрактацій, а також інтерпретацій інших істориків, зокрема Дорошенкового ментора Вячеслава Липинського. Липинський розглядав угоду як військовий союз, і Дорошенко твердив, що така інтерпретація наближається до тогочасного бачення і поглядів самого Хмельницького.

Хоча підручник Дмитра Дорошенка, дарма що скорочений за рахунок історіографічних та бібліографічних відомостей, якнайкраще задовольняв вимоги дослідницької аудиторії, у впливах на науковий світ більше пощастило популярній історії Михайла Грушевського. Підготована до друку спільно з редакціями українських газет "Свобода" та "Ukrainian Weekly", а також Українським Народним Союзом, які фінансували її видання (в особі др. Луки Мишуги, Омеляна Рев'юка, Василя Галича, Степана Шумейка та ін.), ця книжка стала значним здобутком українців у США, котрі підтримували ідею незалежності своєї Батьківщини. Історія вийшла друком 1941 р. у престижному видавництві Єйлського університету з передмовою професора цього університету, добре знаного російського вченого-еміґранта українського походження Георгія Вернадського[7]. Поява книжки Грушевського припала на час, коли радянсько-нацистський пакт не тільки дискредитував прокомуністичний лівий рух в Америці, що був поширений, зокрема, і серед української громади, але й уможливив приєднання західноукраїнських земель до підрадянської України. Професор Вернадський у своїй передмові, датованій 12 березня 1941 р., наголосив на значенні цієї події для соборності українського народу. "Які б зміни не сталися в майбутньому, – писав він, – але та тверда рішучість, що її виявив український народ у віковічній боротьбі на захист своєї соборності, своєї волі і своєї цивілізації, сама по собі є свідченням незвичайної життєздатності цієї нації"[8]. Редактор книжки професор

---

[6] Ibidem. – P. 657–658.

[7] *Hrushevsky Michael.* A History of Ukraine / Ed. by O. J. Frederickson; Preface by George Vernadsky. – New Haven: Yale University Press (published for the Ukrainian National Association), 1941. Про Вернадського і видання цієї книжки див.: *Halperin Charles.* Russia and the Steppe: George Vernadsky and Eurasianism // Forschungen für Osteuropäische Geschichte. – 1986. – Vol. 36. – P. 161.

[8] *Hrushevsky Michael.* A History of Ukraine. – P. XIV.

О. Дж. Фредеріксен написав завершальний розділ про події після 1918 р. У книжці відображено погляд Грушевського на Переяславську угоду як на встановлення московського протекторату над Україною. А проте, на відміну від пізніших праць історика, цей переклад його раннього популярного курсу історії України, що не був докладним, ані детальним, не характеризував взаємин України з Московщиною як васальної залежності. У цьому розумінні американське видання Грушевського не відбивало результатів його широкої студії цього питання в "Історії України-Руси".

1941 р. наука про Україну збагатилася двома книжками, випущеними видавництвом Єйлського університету. Другою була популярна біографія Богдана Хмельницького, яку написав на злеті свого українофільства той же професор Вернадський[9]. Він прибув до Північної Америки в 1920-ті рр. і його однотомна "Історія Росії", вперше опублікована 1929 р., стала класичним підручником, що мав найбільший вплив на північноамериканського читача. Між 1929 р., коли Вернадський видав свою історію Росії, та 1940-ми роками, коли він брав участь у виданні історії Грушевського і співпрацював з УНСом, друкуючи популярну біографію Хмельницького, вчений вочевидь став відкритішим щодо визнання історичного та сучасного буття українців[10]. Це могло бути почасти реакцією на українізацію 1920-х років у підрадянській Україні й постання української проблеми як міжнародного питання під час Другої світової війни, але тільки спеціальне дослідження допоможе в майбутньому з'ясувати справжні мотивації Вернадського[11].

---

[9] *Vernadsky George*. Bohdan Hetman of Ukraine. – New Haven: Yale University Press (published for the Ukrainian National Association), 1941.

[10] Еволюцію Вернадського в напрямку проукраїнських симпатій можна побачити, зіставивши видання однотомної "Історії Росії", що виходили у видавництві Єйлського університету в Нью-Гевені протягом 1929–1961 рр. Так, коли у виданні 1930 р. він твердив, що "*російські* селяни перетворились на рабів польських панів" і що "на додачу до соціального гноблення *російське* населення зазнавало переслідувань на релігійному ґрунті внаслідок того, що після 1596 р. православна церква набула статусу нелегальної організації" (*Vernadsky George*. A History of Russia. – New Haven: Yale University Press, 1930. – P. 74), то у виданні 1944 р. в тому самому місці йшлося вже про поневолення "*українських* селян" та переслідування "*українського* населення" (*Idem*. A History of Russia. – New Haven: Yale University Press, 1944. – P. 83; курсив наш). Якщо у виданні 1930 р. сказано, що "приєднання України було надзвичайно важливою подією в політичній історії Росії" (p. 75), то у виданні 1944 р. маємо натомість "об'єднання з Україною" (p. 84). Інший приклад: слово "приєднання" у виданні 1930 р. (p. 75) у перевиданні 1944 р. замінене виразом "поширення контролю Москви" (p. 84).

[11] Деякі підстави такої еволюції можна побачити в тому, як потрактовує Вернадський у своїй однотомній історії питання про легітимність української мови. У виданні 1930 р. він стверджував, що значні відмінності між літературними мовами Росії, України та Білорусі почасти були спричинені застосуванням штучних технічних і наукових термінів, відмінних від російської мови. "Ще неясно, чи послуговуватимуться український та білоруський народи своїми мовами як єдиним засобом літературного вислову, а чи надаватимуть перевагу росій-

Симптом цієї метаморфози подибуємо вже в його однотомній історії, де він певною мірою скоригував свою концепцію щодо росіян, українців та білорусів як складових єдиного російського народу, хоча все ще розглядав їх як історичну цілість[12].

Хоч ті зміни, які Вернадський вніс до однотомного підручника і які свідчили про нове ставлення вченого до українських справ у 1940-ві роки, були незначними, але в написаній ним біографії Хмельницького його україно-фільство виявилося на повну силу. На відміну від Грушевського, який ставився до Богдана вельми критично (якщо не в популярній історії, то в інших своїх працях, передусім у десятитомній "Історії України-Руси"), Вернадський був великим шанувальником гетьмана і порівнював його з Валленштайном, Рішельє та Кромвелем[13]. Він писав: "У певному розумінні Богдана можна назвати батьком модерної України. Звичайно, українська революція відбулася б навіть і без нього, але саме завдяки його вправному керівництву різні складники цього руху – політичні, соціальні, національні, релігійні – було злютовано разом для створення, чи радше відродження, української нації. Хоча держава, яку він збудував, протривала не більше сторіччя, самий лише факт її існування протягом цього часу дав величезний поштовх українському національному духові"[14] . Вернадський вважав також, що якби Богдан прожив десятьма роками довше, то Україна могла б стабілізуватися, уникнувши громадянської війни та вторгнення Москви.

Учений не аналізував Переяславської угоди, хоча й подав переклад 11 статей і грамоту від 4 квітня 1654 р. (н. ст.) в додатку до книжки. Саму угоду він називав "Переяславською унією" і характеризував статус Хмель-

---

ській мові, як було в минулому", – твердив він, додаючи до сказаного примітку про офіційне визнання цих двох мов у відповідних радянських республіках (*Vernadsky George*. A History of Russia. – New Haven: Yale University Press, 1930. – P. 3). Проте у тому самому місці видання 1944 р. він уже писав, що "обидві мови, здається, здобули всенародну підтримку" (*Idem*. A History of Russia. – New Haven: Yale University Press, 1944. – P. 4).

[12] У виданні 1930 р. Вернадський розглядав російський народ як поділений на три гілки і твердив, що на початку XX ст. лише незначна частина російського народу, яка населяла Галичину та Буковину, лишалася поза межами Російської імперії (*Vernadsky George*. A History of Russia. – New Haven: Yale University Press, 1930. – P. 3–4). У виданні 1944 р. цей пасаж про "незначну частину російського народу" було вилучено (*Vernadsky George*. A History of Russia. – New Haven: Yale University Press, 1944. – P. 4), а у п'ятому виданні (1961) фраза про поділ набула такого вигляду: "З часом у східного слов'янства виникли певні культурні та мовні розбіжності, які спричинили його поділ на три головні гілки" (*Vernadsky George*. A History of Russia. – New Haven: Yale University Press, 1961. – P. 3). Однак однотомна історія Росії залишалася у суті своїй історією росіян та Російської держави, в якій годі шукати бодай згадок про центральні події української історії XIX ст. (як-от поява Тараса Шевченка або Емський указ), хоча в розділах, присвячених попереднім епохам, такі згадки трапляються частіше.

[13] *Vernadsky George*. Bohdan Hetman of Ukraine. – P. 118.

[14] Ibidem. – P. 121.

ницького по відношенню до царя як "васальну повинність". Але хоча Вернадський і змальовував події з українського погляду (передовсім, коли йшлося про взаємини Хмельницького та Олексія Михайловича у 1656–1657 рр.), він і далі трактував "унію" України з Великоросією загалом у позитивних барвах, а політику Богдана щодо Росії визнавав слушною. Дослідник доводив, що лише внутрішній розбрат між його наступниками послабив їх у сутичках із царем. Він також шкодував, що розбрат цей не дозволив Україні скористатися підтримкою потенційних союзників серед великоросіян, головно донського козацтва, і дотримувався погляду, що якби це сталося, то "курс історії міг би змінитися і царську монархію заступив би демократичний союз України та Великоросії"[15]. На завершення Вернадський звернувся до позитивних аспектів російсько-українських взаємин, вбачаючи їх у двох моментах: в експансії на південь та в єднанні української нації. Під першим він мав на увазі спільну участь двох народів в розгромі татар і турків, що відкрило чорноморський степ для української колонізації; проте дослідник зайшов надто далеко, висловивши думку, що знищення Запорозької Січі також сприяло українській колонізації Півдня, адже ті з козаків, хто залишився, переселилися на Кубань. Ще химернішим було його пояснення вигід, які принесли українській соборності поділ Польщі Російською імперією у XVIII ст. і анексія Радянським Союзом західноукраїнських земель у XX ст., що перебували раніше в складі Польщі та Румунії. Він твердив, що хоча результат нової війни невідомий, проте слід сподіватися, що українці збережуть свою здобуту дорогою ціною соборність.

Наголос на новій війні у зв'язку з українською проблематикою, що його робив Вернадський, був притаманний і першій історії України, написаній англійською мовою, автором якої був В. Е. Д. Аллен, фахівець з історії Кавказу та Близького Сходу, що згодом виявився агентом британської MI5, чиї дії поширювалися на праворадикальні організації[16]. Хоча науковець почав писати свою "Історію України" ще перед війною, саме вихід на перший план українського питання пришвидшив закінчення його роботи і публікацію книжки у видавництві Кембриджського університету. З одного боку, об'ємний том був підсумком праці дослідника, який вивчив великий масив літератури, і містив корисну бібліографічну інформацію та аналіз окремих проблем. З іншого, історію цю було написано з проросійських і антиукраїнських позицій, до того ж підсилених ворожим ставленням автора до нової актуалізації українського питання в роки Другої світової війни. Працюючи

---

[15] Ibidem. – P. 123.

[16] *Allen W. E. D.* The Ukraine: A History. – Cambridge: The University Press, 1940. Про розвідницьку працю Аллена див.: *Alastair Hamilton*. The Appeal of Fascism: A Study of British Intellectuals and Fascism. – London: Blond, 1971. – P. 264, 266, 268, 281 (за вказівку на це джерело я вдячний др. Коліну Гейвуду).

над своєю книжкою після радянської окупації західноукраїнських земель і перед нападом Німеччини на Радянський Союз, Аллен у постскриптумі до своєї книжки, що мав назву "Україна та Європа. 1939–1940", твердив, буцімто розв'язання українського питання "полегшилося" внаслідок порозуміння Гітлера зі Сталіним. "Доля українців, – заявляв він, – стає водночас частиною непевної долі національностей, які перебувають сьогодні під владою московського комуністичного уряду. А доля всіх цих народів мусить бути долею Росії в тому сенсі, що річкова система Східноєвропейської рівнини становить географічну та економічну цілість, і намагатися виокремити з неї самостійні та політично незалежні національні одиниці – недоцільно й нереально"[17]. Переяславську угоду Аллен розглядав як історичну подію першорядної ваги, завдяки якій Московщина стала Росією. Він вважав, що ця угода стерла поділ, який спричинили монголи, і сприяла відродженню Русі. Доступившись до річок чорноморського басейну і перестави бути лише надволзькою державою, Росія значно збільшила свій потенціал – і відбулося це завдяки угоді, що її Аллен розглядав як випадковий, неусвідомлений крок сторін. "Ніколи не ставалося великої події, – писав Аллен, – спланованої і визначеної наперед людьми менше, ніж ця: географічний факт і неусвідомлювані потреби безіменних мас зробили імперію з її необмеженими можливостями надбанням людей, які спершу навіть не могли збагнути значення того, що діється"[18]. Що ж до самого Хмельницького, то, повторивши думку раннього британського дослідника російської та польської історії Р. Нісбета Бейна, буцімто той мав хист руйнувати, але не будувати[19], і заявивши, що про соборну Росію гетьман і не мріяв[20], Аллен твердив, що "спрямування долі його (Хмельницького. – *Ф. С.*) країни в якесь певне річище, навіть в річище угоди з Москвою, насправді не було його заслугами, хоча то й була справа його рук і він до смерті зберігав вірність своєму принципу"[21].

З погляду Аллена Переяславська угода була об'єднанням без жодних умов, що полягав у включенні України до складу Російської держави на правах провінції, яка з огляду на свій пограничний статус мала особливу військову організацію і певні привілеї регіонального та соціального ґатунку (автономія)[22]. Аллен вочевидь відкидав аргументацію істориків XIX ст., які потрактовували цю угоду як персональну унію, і погляди Грушевського та почасти Мякотіна, згідно з якими Україна була васальною державою. Він

---

[17] *Allen W. E. D.* The Ukraine: A History. – P. 387.
[18] Ibidem. – P. 133.
[19] Ibidem. – P. 106.
[20] Ibidem. – P. 133.
[21] Ibidem. – P. 145.
[22] Ibidem. – P. 135, 141.

наголошував на чисто класових інтересах козацької еліти під час пертрактацій. Проте, ґрунтуючись переважно на дослідженні Мякотіна, автор вважав, що соціальна дійсність в Україні, передовсім нечіткість поділу на козаків та селян, сильно відрізнялася від уявлень головних дійових осіб, які творили Переяславську угоду. Більше того, він твердив, що після Переяславської угоди тривало становлення України як самостійної держави, об'єднаної з Москвою "вічним союзом", а по суті практично незалежної, і що управління цією державою перебувало в руках козаків на чолі з гетьманом; те ж, наскільки ця ситуація була відмінною від образу, навіяного Хмельницьким у Переяславі, Московщина збагнула лише після смерті гетьмана[23].

Радикальніша російська інтерпретація української історії з'явилася тоді ж таки в англійському перекладі французької книжки П'єра Брегі та Сергія Оболенського, що мала назву "Україна, російська земля"[24]. Оригінальну версію цієї книжки було написано як відгук на появу українського питання в контексті міжнародної проблеми, коли поділ Чехословаччини Німеччиною уможливив проголошення Карпатської України. Перекладач англійського видання побачив в анексії Західної України Радянським Союзом після пакту Молотова–Ріббентропа відхід від радянського інтернаціоналізму в бік здійснення російської історичної місії збирання російських земель. Книжка намагалася довести, що Україна – це не більше, ніж російська земля, а отже повинна ввійти до складу нової демократичної Росії, що постане по війні. У розділі про Переяславську угоду автори заперечували будь-які спроби вважати Україну політичною реалією середини XVII ст. і розглядали її як невід'ємну частину Російської держави, держави "всіх росіян"[25].

Отже, на початку повоєнної епохи англомовний читач уже мав у своєму розпорядженні різні загальні інтерпретації Переяславської угоди в контексті історії України та Росії. У міру того, як ейфорія до товариша Сталіна та Радянського Союзу, характерна для часів Другої світової війни, змінилася усвідомленням того, що радянська влада є розсадником тоталітарних режимів у Центрально-Східній Європі, частина західних читачів і наукової спільноти ставали дедалі більше налаштованими на обговорення російського імперіалізму в Україні. "Холодна війна" і запуск першого штучного супутника Землі викликали зростання кількості досліджень про Росію та Східну Європу в американських університетах і створення такої інтелектуальної зброї, як комплекс Радіо "Вільна Європа"/Радіо "Свобода" в Мюнхені, фінансований американським Конґресом. Водночас притік українських дослідників до США та Канади – як еміґрантів першої хвилі, що мешкали в Центральній

---

[23] Ibidem. – P. 141.

[24] *Brégy Paul, Obolensky Serge.* The Ukraine, a Russian Land. – London: Selwyn & Blount, 1940.

[25] Ibidem. – P. 81–85.

Європі, так і нових біженців з Радянського Союзу, – дав англомовному світові низку фахівців з ранньомодерної української історії. Проблема Переяславської ради і Переяславської угоди вийшла на перший план внаслідок рішення радянського уряду зробити відзначення трьохсотих роковин цих подій ключовим пунктом своєї політичної програми контролю над імперією. У 1954 р. уряд прагнув перетворити "возз'єднання України з Росією" на подію епохальної ваги й на догму для радянської історіографії. Інтерес до ювілею викликали помпезне святкування і поява публікацій, що відбивали вимоги нового катехізису радянської історіографії – "Тез про 300-річчя возз'єднання України з Росією"[26]. Бомбастичний і неприховано політичний характер радянської інтерпретації зробили її неприйнятною навіть у колах, які приязно ставилися до традиційних російських націоналістичних поглядів на українську історію. Ця сама обставина підштовхнула до мобілізації і українських дослідників та українські організації в Північній Америці.

У 1953–1955 рр. з'явилося чимало перекладних праць – як давніх, так і нових – про Переяславську угоду. Спеціальний випуск "Annals of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the U. S." містив статті Вячеслава Прокоповича про юридичне підґрунтя угоди, Андрія Яковліва про сам договір, розділ із ширшої праці російського історика права Бориса Нольде про значення угоди для Російської держави та розлогу рецензію Андрія Яковліва на тритомне радянське видання джерел, яка засвідчувала, як мало надаються ці документи для підтвердження радянської інтерпретації[27]. В іншому випуску було надруковано уривок з "України на переломі" Липинського[28].

Спецвипуск, присвячений угоді, видав і "The Ukrainian Quarterly", помістивши статті Сократа Іваницького про те, чи були відносини Росії з Україною протекторатом[29], Андрія Яковліва – про юридичний характер Переяславської угоди[30], Олександра Оглоблина – про значення та міжнародний контекст угоди[31] та Бориса Крупницького – про договір у світлі політики

---

[26] В англійському перекладі "Тези..." вийшли 1954 р. в Москві у Видавництві літератури іноземними мовами. Найповніший виклад радянської інтерпретації Переяславської угоди англійською мовою містився в тематичному томі "УРЕ", який також було перекладено англійською. Див.: Soviet Ukraine / Academy of Sciences of the Ukrainian S. S. R. / Ed. by M. P. Bazhan. – Kiev: Editorial Office of the Ukrainian Soviet Encyclopedia, 1969.

[27] Див.: Annals of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the U. S. – 1955. – Vol. 4. – N 3. Зміст: *Prokopovych Viacheslav*. The Problem of the Juridical Nature of Ukraine's Union with Russia. – P. 917–980; *Yakovliv A.* Bohdan Khmelnytsky's Treaty with the Tsar of Muscovy. – P. 904–916; *idem*. The Reunion of Ukraine with Russia. – P. 1002–1034; *Nolde Boris*. Essays in Russian State Law. – P. 873–903.

[28] *Lypynsky Viacheslav*. The Ukraine at the Turning Point // Annals of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the U. S. – 1953. – Vol. 3. – Fall/Winter. – N 2 (8). – P. 605–619.

[29] *Ivanytsky Sokrat*. Did the Treaty of Pereyaslav Included a Protectorate? // The Ukrainian Quarterly. – 1954. – Vol. 10. – Winter. – N 1. – P. 176–182.

[30] *Yakovliv Andriy*. The Juridical Character of the Pereyaslav Treaty // Ibidem. – P. 51–60.

[31] *Ohloblyn Oleksandr*. The Pereyaslav Treaty and the Eastern Europe // Ibidem. – P. 41–50.

Хмельницького[32]. Випуск також містив низку статей про фатальні наслідки українсько-російського об'єднання для українського церковного та політичного життя, культури та економіки[33].

1954 р. Олександр Оглоблин опублікував результати своїх досліджень у вигляді книжки про Переяславський договір, що побачила світ і в англійському перекладі[34]. У книжці було висвітлено причини, характер і пізніші оцінки угоди, яку Оглоблин розглядав як союз двох незалежних країн, з якого почався "той трагічний комплекс українсько-російських відносин, який з вільного союзу зробив кайдани 300-літньої неволі й ворожнечі"[35]. Праця Оглоблина становила виняткову цінність для англомовного читача викладом поглядів Грушевського, Липинського та Яковліва, сумлінним аналізом самих Переяславських статей і публікацією перекладів документів у додатках.

Відтак у час відзначення роковин Переяславської угоди англійський читач мав у своєму розпорядженні деякі найважливіші дослідження українських науковців – як тих, що працювали у міжвоєнний період в Європі, так і тих, що виїхали з Радянської України. Але хоч "Annals", що був поважним науковим журналом, і більше заполітизований "The Ukrainian Quarterly" в 1950-их роках публікували наукові статті, ці збірники не мали такого поширення у середовищі північноамериканських дослідників, як провідні славістичні журнали. До того ж, книжка професора Оглоблина вийшла не в академічному видавництві, і тим-то не мала належного розголосу в англомовному науковому світі.

Однак ці публікації заклали ідейні підвалини для масових виступів та демонстрацій на Заході проти організованого Москвою святкування і радянських спроб переписати історію. Ці акції протесту здобули неабияку підтримку в західних медіях, вражених неприхованою політичною пропагандою, що містилася в радянській інтерпретації. "The New York Times" від 20 грудня 1953 р. писала, що український народ не має підстав святкувати свій теперішній пригноблений стан – "далеко відмінний від того, на який сподівався Богдан Хмельницький, коли триста років тому вів переговори з царем Олексієм". "The London Economist" від 28 січня 1954 р. висміював російських істориків за намагання переконати світ, що українці добровільно

---

[32] *Krupnytsky Borys*. The Treaty of Pereyaslav and the Political Orientation of Bohdan Khmelnytsky // Ibidem. – P. 32–40.

[33] *Chubaty Nicholas D*. State and Church in Ukraine after 1654 // Ibidem. – P. 60–70; *Hordynsky Sviatoslav*. 300 Years of Moscow's Cultural Policies. – P. 71–84; *Czyrowski Nicholas*. Economic Aspects of the Ukrainian-Muscovite Treaty of 1654. – P. 85–92; *Prychodko Nicholas*. 300 Years of Russian Dealings with Ukraine. – P. 93–100.

[34] *Оглоблин О*. Українсько-московська угода 1654. – Нью-Йорк: Організація оборони чотирьох свобід України; Ліга визволення України, 1954; *Ohloblyn Alexander*. Treaty of Pereiaslav 1654 / Transl. by Bohdan Budyrovych. – Toronto; New York: Canadian League for Ukraine's Liberation; Organization for Defense of the Four Freedoms for Ukraine, 1954.

[35] Ibidem. – P. 76.

віддали себе під російську зверхність: "За наголошуванням "братерських уз" і змалюванням Росії як спасительки та благодійниці України ховається спроба посилити вплив русифікаторів, яким дошкуляє відлига, що настала після смерті Сталіна". Обрана комісія Конґресу США доповідала у грудні 1954 р.: "Відколи їх (українців. – *Ф. С.*) було втягнено до Московської імперії шляхом Переяславської угоди 1654 р., Москва вживала всіх можливих заходів для того, щоб заперечити їхнє національне буття як народу зі своєю власною виразною культурою"[36]. Радянське маніпулювання історією було темою книжки Андрія Москаленка, яку переклав Джон Армстронґ (тоді ще молодий політолог, що досліджував український націоналізм) і яку було надруковано в серії нью-йоркської дослідної програми про СРСР у 1955 р.[37] Інший молодий політолог, цього разу українського походження, Іван (Джон) Решетар, написав гостру полемічну статтю про значення радянського святкування[38]. Крім того, серед політичних матеріалів спеціального випуску журналу "The Ukrainian Quarterly" була стаття професора Колумбійського університету Кларенса Меннінґа з критикою радянських "Тез..."[39]

Одвертий політичний популізм і спрощене формулювання радянських тез про братерське прагнення цілого народу до возз'єднання, надумане зображення Богдана Хмельницького як безкомпромісного подвижника цієї справи і солодкава характеристика російсько-українських взаємин самі собою насторожили західних дослідників та читачів. Проте ті елементи, що відбивали традиційні російські погляди на українців і на події середини XVII ст., виявилися співзвучними настроям русофільських кіл, передовсім тому, що повоєнна генерація істориків Росії складалася переважно з російських емігрантів та їхніх дітей або учнів. Повоєнний вибух активності в царині радянських та східноєвропейських студій запевнив їх у широті їхньої читацької аудиторії. Протягом цих років з'явилася низка історій Росії, які виконували роль навчальних посібників і з яких цілі покоління студентів черпали інформацію про Переяславську угоду.

1953 р. вийшла друком двотомна праця Михаїла Флоринського "Росія: історія та інтерпретація"[40]. Син київського російського націоналіста Тимофія

---

[36] Усі цитати подано за вид.: *O'Brien Bickford C.* Muscovy and the Ukraine: From the Pereiaslav Agreement to the Truce of Andrusovo, 1654–1667. – Berkeley; Los Angeles: University of California Press, 1963. – P. 2.

[37] *Moskalenko Andrii.* Khmel'nytskyi and the Treaty of Pereiaslav in Soviet Historiography / Transl. by John Armstrong. – New York: New York Research Program on the USSR, 1955.

[38] *Reshetar John J.* The Significance of the Soviet Trecentenary of the Pereyaslav Treaty // Annals of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the U. S. – 1955. – Vol. 5. – N 3. – P. 981–994.

[39] *Manning Clarence.* The Kremlin's New Theses on Ukraine // The Ukrainian Quarterly. – 1954. – Vol. 10. – Winter. – N 1. – P. 22–32.

[40] *Florinsky Michael T.* Russia: A History and an Interpretation: In 2 vols. – New York: The Macmillan Company, 1953. – Vol. 1–2.

Флоринського, він був продовжувачем тієї традиції російської історіографії, що розглядала українців як частину російської нації. М. Флоринський вбачав у козаках у кращому разі найманців, а в гіршому – бандитів, які не мали нічого святого, і вважав, що вони не впоралися з покладеною на них роллю оборонців православ'я або національного об'єднання під крилом Москви. Він кепкував із Хмельницького, називаючи його авантюристом та найманцем, і висловлював сумнів у доцільності встановлення йому пам'ятника в Києві або у виправданні тієї "аури національного героя, захисника православ'я і будівничого імперії, яка оточує його ім'я в писаннях патріотично налаштованих російських істориків"[41]. Переяславську угоду Флоринський розглядав як акт приєднання України до Росії і приділяв мало уваги значенню цієї події для Росії в політичному та культурному контекстах.

Через десять років з'явився посібник, що став стандартним у царині російської історії. Його написав професор Університету Берклі Микола Рязановський, син уславленого євразійця Валентина Рязановського, що мав українське походження по лінії своєї матері[42]. Рязановський включав до своєї праці й ті події, що відбувалися на теренах Білорусі та України після занепаду Київської Русі. Він був набагато відкритішим до обговорення української проблематики, ніж М. Флоринський, вживаючи цей етнонім стосовно епохи XVII ст., і позитивно оцінював козацтво та самого Хмельницького[43]. Розглядаючи події 1654 р. як беззастережне прийняття Україною влади Москви, він відзначав, що українці мають підстави нарікати на подальшу позицію царської влади щодо них. Він також наголошував на значенні українців у європеїзації Московщини, надаючи актові 1654 р. великої ваги у перетворенні Російської держави.

Найзначніший внесок у вивчення Переяславської угоди й розповсюдження відомостей з української історії зробила багатотомна "Історія Росії" Георгія Вернадського, що виходила протягом 1943–1969 рр.[44] Працюючи над своєю "Історією...", Вернадський прагнув писати її як історію "загальноросійську", приділяючи істотну увагу тим землям, які він називав "Західною Росією". Отже, певним чином він намагався здійснити те, що Грушевський свого часу називав теоретичною можливістю, – створити історію східного слов'янства, яка описувала б історичну долю всіх трьох націй[45]. Проте Вернадський розглядав усіх східних слов'ян як росіян, що згодом зазнали поділу

---

[41] Ibidem. – Vol. 1. – P. 262.

[42] *Riasanovsky Nicholas.* A History of Russia. – New York: Oxford University Press, 1963.

[43] Ibidem. – P. 154, 199.

[44] *Vernadsky George.* A History of Russia. – New Haven; London: Yale University Press. – 1943–1969. – Vol. 1–5.

[45] *Hrushevsky Mychaylo.* The Traditional Scheme of 'Russian' History and the Problem of a Rational Organization of the History of the Eastern Slavs // Annals of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the U. S. – 1952. – Vol. 2. – Winter. – N 2 (6). – P. 363.

на східних та західних, а відтак виокремилися в три народи. Попри цей русоцентристський підхід, праця Вернадського відіграла неабияку роль як джерело відомостей з української історії для західного читача, що спиралося на багатотомну "Історію України-Руси" М. Грушевського, а також на дослідження Д. Дорошенка, В. Голобуцького, О. Оглоблина та інших українських істориків[46]. Зважений опис повстання Хмельницького (яке Вернадський називає "українською революцією") завершується в "Історії Росії" Переяславською угодою. У розділі, присвяченому цим подіям (том 5, частина 1, розділ 4), учений лише зрідка вживає назви "Західна Росія" та "західні росіяни", заступаючи їх назвами "Україна" та "українці". Він визначає Переяславську угоду як "об'єднання", вживаючи цей термін замість терміна "приєднання", яким він користувався у 1940-ві рр. Його виклад переяславських та московських перемовин, в основі якого лежать документальні джерела, відзначається ретельністю, як і опис самих статей; у тексті немає й сліду російської націоналістичної термінології в дусі "збирання російських земель" чи, тим паче, радянської термінології в дусі "возз'єднання". Він не робив остаточних висновків про характер українсько-російських взаємин і згадував лише про погляди різних істориків (Нольде, Грушевського, Окіншевича, з одного боку, та Липинського – з іншого). У подальшому викладі автор називає Україну після 1654 р. "державою"[47], а повстання – "національною революцією"[48]. Дослідник уважно розглядає політичні постави різних соціальних груп в Україні та невдоволення старшини і Хмельницького Москвою.

Вернадський наголошував на кардинальному значенні Переяславської угоди для Росії як фундаменту для перетворення Московського царства на Російську імперію[49]. Праця Вернадського розглядала Переяславську угоду як продуцент нового політичного й культурного утворення більшою мірою, ніж будь-яка інша англомовна історія Росії. Це видно з розділу "Царство всієї Великої, Малої та Білої Росії. 1654–1667" (частина 2, розділ 5). Наголос, який Вернадський робив, розглядаючи переяславську проблематику як українсько-російське об'єднання, помітний у підрозділі "Цар і гетьман. 1645–1657" (частина 2, розділ 5, підрозділ 2), де вчений повторив високу оцінку діяльності Хмельницького, яку дав раніше в своєму популярному біографічному нарисі.

У своїй "Історії..." Вернадський навіть не згадує про радянські інтерпретації Переяславської угоди. Але приблизно в той самий час з'явилися дві

---

[46] *Vernadsky George*. A History of Russia. – New Haven; London: Yale University Press, 1969. – Vol. 5: The Tsardom of Moscow. 1547–1682. – Pt. 1–2.

[47] Ibidem. – Pt. 2. – P. 482.

[48] Ibidem. – P. 496.

[49] Ibidem. – Pt. 1. – P. 481.

монографії, що безпосередньо зверталися до тверджень радянських істориків.

Однією з них була праця Ч. Бікфорда О'Браєна про українсько-російські взаємини від Переяслава до Андрусівського договору[50]. Відзначивши конфронтацію поглядів українських істориків-еміґрантів та радянських науковців у питанні про Переяславську угоду, О'Браєн намагався висвітлити перебіг українсько-російських взаємин у післяпереяславський період. Він розглянув різні інтерпретації угоди, широко цитуючи праці українських еміґраційних дослідників, видані англійською мовою. Конфліктність російсько-українських стосунків автор пояснював тим, що від початку дві сторони мали відмінні цілі й погляди. "Україна була змушена міняти одного захисника на іншого на своєму шляху до незалежності, – писав він. – А для московського режиму важила нагода посунути свої кордони на південь"[51]. З погляду Москви цей процес полягав у перетворенні України на складову частину Росії. З позиції ж Хмельницького та старшини це була лише "військова необхідність у боротьбі з поляками, яка б зміцнила становище України і давала б їй можливість розірвати політичний союз із Московщиною за власним бажанням", – хоча інші сеґменти українського суспільства бачили цю необхідність радше як таку, що сковує Україну. Одну з головних проблем автор убачав у тому, що ту "подобу національного почуття", яка виникла за часів Хмельницького, "було нелегко знищити після його смерті"[52]. Високо оцінюючи слідом за Вернадським фігуру гетьмана, вчений не так позитивно відгукувався про його спосіб формування взаємин з Московщиною. І все ж таки він розглядав гетьмана як людину, вірну інтересам України, і як символ, віддаючи данину його ідеям української незалежності. Ці оцінки лягли в основу детального аналізу О'Браєна українсько-російських взаємин упродовж наступного десятиріччя після Переяслава.

Монографія О'Браєна показала, як мало зважали на Заході на радянське трактування Переяславської угоди. 1974 р. до англомовного читача дійшло свідчення, що таке трактування не приймалося й у самому СРСР. Це була поширювана в самвидаві і опублікована 1972 р. мовою оригіналу, а два роки по тому – в англійському перекладі книжка Михайла Брайчевського, яка піддавала критиці партійні тези 1954 р. і дезавуювала вживання терміна "возз'єднання"[53]. У цьому дослідженні автор викривав накладання російських імперських стереотипів на радянську історіографію, демонструючи опір,

---

[50] *O'Brien Bickford C.* Muscovy and the Ukraine...

[51] Ibidem. – P. 26.

[52] Ibidem. – P. 44.

[53] *Braichevskyi Mykhailo I.* Annexation or Reunification: Critical Notes on One Conception / Transl. by George P. Kulchycky. – Munich: Ukrainisches Institut für Bildungspolitik, 1974.

який чинили надуманим партійним тезам українські науковці в Радянському Союзі. Брайчевський закликав повернутися до колишніх радянських моделей ленінізму, що розглядали Переяславську угоду з погляду не російського націоналістичного або державницького, а класового підходу[54].

Обставини щодо укладання Переяславської угоди розглядалися в загальній праці Філіпа Лонґворта про козацтво[55]. У його книжці історія українського козацтва розчинилася в загальній історії російських козаків, за що Лонґворта критикував Іван Лисяк-Рудницький[56]. Свій виклад історії Хмельниччини автор завершив оцінкою постаті Хмельницького, який, на думку Лонґворта, слугував інтересам козаків, хоча його "велика революція" і відбулася з запізненням, бо на той час соціальний поділ козацтва, спричинений чужою соціальною структурою Речі Посполитої, сягнув так далеко, що повернутися до свого, за визначенням дослідника, "питомого коріння" козацтво вже було нездатне[57]. Незважаючи на це, Лонґворт високо оцінював Хмельницького за його вміння скерувати розмаїті інтереси козаків в одне річище, гадаючи, що "саме завдяки йому 1648 рік засвідчив здатність козаків до об'єднання, їхню рішучість накласти головою, але не коритися чужій владі"[58]. Оскільки Лонґворта мало цікавили ширші наслідки повстання для України, він приділив мало уваги значенню Переяславської угоди, подавши лише примітку з історіографією питання[59].

На відміну від книжки Лонґворта, перекладне видання курсу лекцій Лева Окіншевича з конституційного права, прочитаного в Українському Вільному Університеті й присвяченого політичним структурам і суспільству Гетьманщини, містило розлогий виклад Переяславської угоди та її наслідків[60]. Книжка, написана дослідником, який іще в 1920-ті рр., живучи в Радянській Україні, багато працював над вивченням соціальної та політичної історії Гетьманщини, підсумовувала його пошуки в царині української історії XVII–XVIII ст. У правовому аспекті Окіншевич розглядав Переяславську угоду як союзний договір, що привів Україну до становища васала.

---

[54] Див.: *Plokhy Serhii*. The Ghosts of Pereyaslav: Russo-Ukrainian Historical Debates in the Post-Soviet Era // Europe-Asia Studies. – 2001. – Vol. 53. – May. – N 3. – P. 489–505.

[55] *Longworth Philip*. The Cossacks. – London: Constable, 1969.

[56] *Rudnytsky Ivan L.* A Study of Cossack History // Slavic Review. – 1972. – Vol. 31. – December. – N 4. – P. 870–875.

[57] Прагнення Лонґворта вбачати в козацтві "питому" течію навело його на думку про те, що українські козаки не домагалися для свого ватажка звання гетьмана всупереч наполяганню поляків, щоб він звався просто "starszy", а навпаки відкидали його, бо сприймали як чуже. Він також наголосив на деякій необхідності визначити спосіб співіснування між Хмельницьким і т. зв. "січовим отаманом".

[58] Ibidem. – P. 123.

[59] Ibidem. – P. 354–355 (прим. 20).

[60] *Okinshevych Leo*. Ukrainian Society and Government, 1648–1781. – Munich: Ukrainian Free University, 1978. – (Monographs; Vol. 27). Книжку видано в авторському перекладі.

Джерелом відомостей про цілий спектр літератури, що стосується Переяславської угоди, стала історіографічна студія Івана (Джона) Басараба[61]. Книжці передує блискучий есей Івана Лисяка-Рудницького "Переяслав: історія та міф", де проведено цікаву паралель між тим, що писав у 1930-ті рр. про Переяславську угоду російський націоналіст-емігрант Василій Шульгін, та радянською доктриною "возз'єднання" 1950-х рр. На початку книжки Басараб виклав у стислому нарисі події XVII ст., проаналізувавши документальну контроверсійність і різні правові тлумачення Переяславської угоди. Далі йдуть розділи про інтерпретації угоди в козацьких літописах і працях ранніх істориків; один розділ присвячено вибраним дев'яти історикам нового часу (Михайло Максимович, Микола Костомаров, Володимир Антонович, Петро Буцинський, Людвік Кубаля, Венедикт Мякотін, Михайло Грушевський, Вячеслав Липинський, Степан Томашівський, Мирон Кордуба та Георгій Вернадський) і ще один – інтерпретаціям радянських істориків (Михайла Покровського та Матвія Яворського). Крім того, він розглядає дорадянські та підрадянські праці Івана Крип'якевича, історичні студії, що з'явилися в період святкування 1954 р., і спроби українських шістдесятників, включно з дисидентами, вийти за межі прокрустового ложа радянської інтерпретації Переяславської угоди. Том має вісім додатків, що містять переклади важливіших документів, зокрема маніфесту гетьмана Івана Виговського про причини його розриву з Москвою і "Тез..." ЦК КПРС. Часом Басараб звертає увагу не лише на тлумачення істориками Переяславської угоди, а й на їхні погляди на значення Хмельниччини в цілому та їхні характеристики повстання Хмельницького[62].

Протягом останніх двох десятиріч Переяславську угоду розглядали в межах монографічних досліджень епохи Хмельницького та Гетьманщини. Автор цих рядків простежував наслідки угоди в кількох роботах про добу Хмельницького і про українську історіографію[63]. Зенон Когут обрав Переяславську угоду вихідним пунктом своєї студії Гетьманщини і скасування її

---

[61] *Basarab John*. Pereiaslav 1654: A Historiographical Study. – Edmonton: The Canadian Institute of Ukrainian Studies, 1982.

[62] Розгляд книжки Басараба див.: *Sysyn Frank E.* Recent Western Works on the Ukrainian Cossacks // Slavonic and East European Review. – 1986. – Vol. 64. – January. – N 1. – P. 100–116.

[63] *Sysyn Frank E.* Concepts of Nationhood in Ukrainian History Writing, 1620–1690 // Harvard Ukrainian Studies. – 1986. – December. – Vol. 10. – N 3/4. – P. 393–423; *idem*. The Cultural, Social and Political Context of Ukrainian History-Writing in the Seventeenth Century // Dall'Opus Oratorium alla Ricerca Documentaria: La storiografia polacca, ucraina e russa fra il XVI e il XVIII Secolo / A cura di Giovanna Brogi Bercoff. – Rome, 1986. – P. 285–310. – (Europa Orientalis; Vol. 5); *idem*. The Khmelnytsky Uprising and Ukrainian Nation-Building // Journal of Ukrainian Studies. – 1992. – Vol. 17. – Summer/Winter. – N 1/2. – P. 141–170; *idem*. The Changing Image of the Hetman // Jahrbücher für Geschichte Osteuropas. – 1998. – Bd. 46. – N 4. – S. 531–545.

автономії[64]. Сергій Плохій ретельно дослідив релігійні аспекти Переяславської угоди[65]. Переяславською угодою розпочинається і його праця про відображення української політичної культури в іконописі Гетьманщини[66]. Німецький фахівець з ранньомодерної історії Росії Ганс-Йоахим Торке написав плідну розвідку про українсько-російські взаємини в XVII ст., наголосивши в ній як на їхньому неоднозначному характері, так і на великому значенні для перетворення Росії[67]. Дві новітні історії України, написані Орестом Субтельним та Павлом Робертом Магочим, вписали Переяславську угоду в ширший контекст української історії і зреферували різні інтерпретації угоди[68].

Перше видання історії Ореста Субтельного з'явилося тоді, коли "гласність" щойно почала підважувати радянську інтерпретацію Переяславської угоди. Хоча радянський погляд ніколи не мав значної підтримки за межами СРСР, проте він позначився на багатьох розвідках, оскільки історики так чи інакше почували обов'язок писати про нього – бодай для того, щоб його спростувати. Після здобуття Україною незалежності відносна важливість продукції тих істориків, що працюють за межами України, зменшилася, бо історики в Україні дістали змогу вільно читати й писати. Це не означає, що англомовна література з цих питань більше неспроможна на значні осягнення, які засвідчені недавніми монографіями Сергія Плохія. Але це все ж таки означає, що коли протягом більшої частини XX ст. значення англомовної історіографії полягало у зверненні до проблем і підтримці поглядів, проскрибованих у Радянському Союзі, то в майбутньому її вага визначатиметься тим, що вона буде доступною для міжнародної наукової спільноти й читачів, які не володіють слов'янськими мовами. Зараз такі читачі мають нагоду в усій повноті ознайомитися з поглядами найбільшого історика України: в англійському перекладі уже видано сьомий та восьмий томи

---

[64] *Kohut Zenon E.* Russian Centralism and Ukrainian Autonomy: Imperial Absorption of the Hetmanate, 1760s – 1830s. – Cambridge (Mass.): Ukrainian Research Institute, distributed by Harvard University Press, 1988.

[65] *Plokhy Serhii.* The Cossacks and Religion in Early Modern Ukraine. – Oxford; New York: Oxford University Press, 2001 (див., зокрема, розділ 8).

[66] *Idem.* Tsars and Cossacks: A Study in Iconography. – Cambridge (Mass.): Ukrainian Research Institute, distributed by Harvard University Press, 2002.

[67] *Torke Hans-Joachim.* The Unloved Alliance: Political Relations between Muscovy and Ukraine in the Seventeenth Century // Ukraine and Russia in Their Historical Encounter / Ed. Peter J. Potichnyj, Marc Raeff, Jaroslaw Pelenski, and Gleb Žekulin. – Edmonton: Canadian Institute of Ukrainian Studies Press, 1992. – P. 39–66.

[68] *Subtelny Orest.* Ukraine: A History. – Toronto; Buffalo; London: University of Toronto Press, 1988; 2nd ed. – Toronto; Buffalo; London, 1994; 3rd ed. – Toronto; Buffalo; London, 2000; *Magosci Paul Robert.* A History of Ukraine. – Toronto; Buffalo; London: University of Toronto Press, 1996.

"Історії України-Руси" Михайла Грушевського[69], а перша частина дев'ятого тому повинна з'явитися 2004 р. Значення праці Грушевського для тих, хто читає англійською мовою, буде ще більшим внаслідок того, що карикатурне святкування чергової річниці Переяславської угоди, яке проголосив уряд України, стимулюватиме пошук авторитетних матеріалів про цю подію. На щастя, XX ст. залишило нам у спадок чималу англомовну літературу питання, що є джерелом відомостей про Переяславську угоду і різних поглядів на цю подію.

Авторизований переклад з англійської
Сергія Іваненка (Київ)

---

[69] *Hrushevsky Mykhailo*. History of Ukraine Rus'. – Edmonton; Toronto: Canadian Institute of Ukrainian Studies Press, 1999. – Vol. 7: The Cossack Age to 1625 / Transl. by Bohdan Strumiński; Ed. by Serhii Plokhy and Frank E. Sysyn with the assistance of Uliana M. Pasicznyk – 548 p.; 2002. – Vol. 8: The Cossack Age, 1626–1650 / Transl. by Maria Daria Olynyk; Ed. Frank E. Sysyn with the assistance of Myroslav Yurkevych. – 808 p.

ДОСЛІДЖЕННЯ

Віктор БРЕХУНЕНКО *(Київ)*, Сергій ЛЕП'ЯВКО *(Чернігів)*

УКРАЇНСЬКЕ КОЗАЦТВО І МОСКОВІЯ В XVI – ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XVII СТОЛІТТЯ

Коли в середині XVI ст. розпочалися контакти між Москвою і українським козацтвом, то ніхто ще тоді не міг, напевно, передбачити, що через століття саме козацько-московські стосунки матимуть вирішальне значення для долі українського світу та й Східної Європи загалом. Як відомо, на зламі XVI–XVII ст. українське козацтво перетворилося на окремий стан, а в процесі набуття ознак "політичної нації" збурило суспільні зрушення такої сили, що в підсумку була зруйнована геополітична рівновага в регіоні. У зв'язку з цим виникають закономірні запитання: з яким спадком взаємин між собою підійшли козацтво та Москва до середини XVII ст.? Як змінювався образ Москви в козацькому світі і навпаки? Які фактори були визначальними, а які лише кон'юнктурно впливали на поведінку кожної із сторін? Наскільки усвідомленою і послідовною була політична гра обох суб'єктів? Розробка цих та споріднених з ними питань дуже важлива для глибшого з'ясування світогляду козацької еліти та його перелому в ті чи інші політичні концепції в середині XVII ст.

Передісторія зв'язків українського козацтва з Московією припадає майже на середину XVI ст. І відразу ж намітилися дві основні форми стосунків між ними – конфронтація і співробітництво. Козацтво розвивалося як прикордонна військова спільнота з акцентом у сфері зовнішніх контактів на комплексі різноманітних стосунків з татарами. Водночас територія, де відбувалося становлення козацтва – Середня Наддніпрянщина, – східними кресами виходила на ще один зовнішній кордон Великого князівства Литовського – кордон з Московською державою. Тут теж було неспокійно, оскільки з кінця XV ст. розпочався тривалий конфлікт двох держав, у якому Москва виступала в ролі аґресора, претендуючи на українські та білоруські землі. У 1500 р. їй вдалося відібрати у Литви Сіверщину, і московські володіння нависли над Києвом, який традиційно вважався сакральним центром всієї Русі.

Упродовж першої половини XVI ст. стосунки між Литвою та Москвою змінювалися від тривалих прикордонних конфліктів до відкритих воєн. Як відомо, литовсько-московські війни продемонстрували, що православне насе-

лення Великого князівства Литовського повністю підтримало власну державу і вбачало в московських претензіях загрозу своєму існуванню[1]. І хоча основна зона конфронтації тільки південним краєм (вздовж Сіверщини) торкалася українських земель, місцева шляхта, а також служиле населення брали активну участь у військових діях, в яких особливо відзначався головний ворог Москви – великий гетьман литовський князь Костянтин Острозький.

За таких умов молоде українське козацтво практично з початку свого існування було залучене до протистояння з Москвою. І хоча до середини XVI ст. про це немає прямих згадок, проте, з огляду на очевидні стосунки козацтва з прикордонними урядниками, козаки не могли не брати участі принаймні у виправах на Московщину, які здійснювалися під керівництвом останніх. Приміром, важко собі уявити відсутність козаків у війську черкаського старости Остафія Дашковича під час Стародубської війни 1530-х рр.[2] Тому панівні антимосковські настрої в середовищі військового люду стали важливим світоглядним чинником населення Наддніпрянщини.

Водночас у середині XVI ст. постає питання співробітництва українських козаків і московського уряду щодо спільної боротьби проти татар. З 1520-х рр. Московія поступово формує передову лінію оборони степового прикордоння: будуються фортеці у Чернігові, Путивлі, Брянську, Тулі та ін. Створюється практично безперервна "засічна лінія" – оборонний комплекс, до якого входили остроги, вали, частоколи, природні перешкоди (річки, болота, ліси). Степова зона в межиріччі Дніпра і Дону, аж до Самари і Орелі, вкривається мережею сторожової і станичної служби з центром у Путивлі для попередження про переміщення татар.

У 1555 р. цар Іван IV зробив спробу перейти до наступальних дій проти татар, відправивши в степ трьох воєвод. За таких обставин природним союзником Москви став Дмитро Вишневецький[3], який більшу частину свого життя присвятив боротьбі з татарами. Разом з власними служебниками і козаками він взяв участь у цьому поході, організованому, ймовірно, за його ініціативою.

Це була перша спільна військова акція українського козацтва і московських військ. Загалом постать Дмитра Вишневецького можна розцінювати

---

[1] *Кром М.* Меж Русью и Литвой. Западнорусские земли в системе русско-литовских отношений конца XV – первой четверти XVI в. – М., 1995. – С. 130–131, 198–199. Аналіз литовсько-московських стосунків у контексті історії України на зламі XV–XVI ст. див.: *Русина О.* Україна під татарами і Литвою. – К., 1998. – С. 153–176.

[2] Докладніше про походи О. Дашковича на Москву див.: *Черкас Б.* Остафій Дашкович – черкаський і канівський староста XVI ст. // Український історичний журнал (далі – УІЖ). – 2002. – № 1. – С. 53–67.

[3] Про координовані з Москвою дії Д. Вишневецького проти татар див.: *Сергійчук В. І.* Іменем Війська Запорозького. Українське козацтво в міжнародних відносинах XVI – середини XVII ст. – К., 1991. – С. 21–31.

як визначальну в козацько-московських стосунках. Легендарний гетьман Запорозької Січі зважився на тісне співробітництво з московською владою, перейшовши на службу до царя, але згодом, розчарувавшись, розірвав співпрацю і повернувся на батьківщину.

Для забезпечення оборони Москва потребувала на прикордонні великої кількості військового люду. Переселення з глибин Московії стрільців і "дітей боярських" лише частково вирішувало проблему. Тому для колонізації прикордоння уряд активно залучав усі можливі людські резерви. Так, до оборонних заходів спершу були залучені севрюки – населення Сіверщини, яке, займаючись промислами, добре знало степ. Однак у 1571 р. воєводи відмовилися від послуг севрюків, визнавши їх недисциплінованими. Слід зазначити, що севрюки певною мірою були прототипом і одним із початкових джерел формування українського і донського козацтва[4].

З часів Д. Вишневецького московська влада звернула увагу і на українське козацтво. Низове козацтво контролювало підступи до Кримського ханства і могло давати цінну розвідувальну інформацію. У разі налагодження з ним тісного співробітництва (як і з донським козацтвом) воно могло б відігравати роль форпосту московської політики, тому українських козаків заохочували до переселення на московське прикордоння і, відповідно, до вступу на московську службу.

З іншого боку, інтерес до Москви виявляли й козаки. Ставлення Москви до кримської проблеми було набагато привабливішим для козаків, ніж політика Литви, а згодом і Польщі. Ні у Вільні, ні у Варшаві не було цілісної стратегії відносин з Кримським ханатом, а головне – практично не приділяли уваги захисту південного кордону від татар, тому весь тягар проблем лягав на плечі місцевого населення. Українське козацтво формувалося як недержавні збройні сили українського народу, і його діяльність у цій сфері з кожним десятиріччям ставала дедалі ефективнішою. Однак відсутність будь-якої державної підтримки ускладнювала справу. Діючи на свій власний розсуд, українські козаки часто потрапляли у скрутне становище, насамперед матеріальне. А на сході була Москва, яка за таку саму діяльність пропонувала "царське жалування" – від зброї та продовольства до платні за службу. Ідеальним варіантом співпраці для козаків було отримання підтримки від Москви без будь-яких конкретних обов'язків або в обмін за непряму участь в обороні московського кордону – за надання розвідувальної інформації або за відсіч татарам, які просувалися в напрямку московського кордону.

До 60-х років XVI ст. Москва фактично сформувала певну стратегію щодо українських козаків. Чітко простежувалося, що московські плани

---

[4] З проблем оборони московського прикордоння в першій половині XVI ст. див.: *Каргалов В. В.* На степной границе: Оборона Крымской украйны Московского государства в первой половине XVI в. – М., 1974.

обмежувалися суто проблемою залучення їх до оборонних і наступальних заходів проти татар і не містили глибших концептуальних розрахунків. Свою лінію Москва намагалася реалізувати послідовно. Так, наприклад, у 1563 р. московські посли до Литви мали таємно дізнатися про двох козацьких старшин – Онишка і Гаврила, які певний час були на московській службі, а потім повернулися назад. На випадок контактів з ними посли мали заохотити їх повернутися до Москви[5]. Цікаво, що цю інструкцію послам було настановлено під час короткого перемир'я на початку Лівонської війни, в якій українські козаки взяли активну участь на боці Литви.

Війна між Великим князівством Литовським і Московією виразно визначала місце Москви у ціннісних орієнтирах українського козацтва. Шукаючи шляхів поповнення збройних сил, литовський уряд звернув увагу на вже зміцнілу козацьку спільноту південного прикордоння. У листопаді 1561 р. великий князь розіслав урядникам прикордонних з Московією замків наказ заохочувати на державну службу "людей служебних козаків" з виплатою їм грошей. Для фінансових розрахунків залучені до служби козаки мали бути вписані до спеціальних реєстрів. Тобто держава вперше почала проводити щодо козацтва, як військового стану, сприятливу для нього політику. І результати не забарилися: козацькі підрозділи з'являються в прикордонних замках: від Черкас, Києва та Остра – до Орші та Вітебська. Вони несуть насамперед гарнізонну і розвідувальну службу. А вже влітку 1562 р. козаки, які перебували в Острі, Любечі та Черкасах, вперше отримують державну платню.

У складі загонів остерського й черкаського старост – Філона Кміти і Михайла Вишневецького – козаки беруть участь у рейдах на Сіверщину, де розбивають війська кількох московських воєвод. З дипломатичного листування 1563 р. дізнаємося імена козацьких отаманів – Дениска і Міхоноші, які воювали проти Москви і потрапили в полон.

У наступні роки участь козацтва в Лівонській війні значно зросла. Найактивнішими учасниками війни були українські магнати, які здебільшого замолоду самі козакували й мали у складі своїх військ козацькі "почти". До них належали й литовські гетьмани Григорій Ходкевич та Роман Сангушко, які послідовно, як і великий князь, проводили політику залучення до війни українських козаків. Козацькі підрозділи зростають чисельно і беруть участь у військових кампаніях уздовж усього литовсько-московського кордону. В окремих випадках вони успішно діяли у складі польових військ, наприклад, під час штурму фортеці Ула, але здебільшого займалися сторожовою службою, розвідкою і диверсіями в тилу ворога.

---

[5] Памятники дипломатических сношений Московского государства с Литовско-русским государством. – СПб., 1910. – Т. 4: 1598–1608. – С. 156 [= Сборник Русского исторического общества. – Т. 137].

Відтоді нам відомі перші козацькі ротмістри на державній службі – Богдан Телиця, Григорій Оскерко, Семен Біруля. Також відомо, що було укладено принаймні три перші козацькі реєстри з виплатою їм грошей. Очевидно, що гроші платилися за добре виконану службу, про що свідчить і листування литовського військового керівництва[6].

Більшу частину 1570-х рр. українське козацтво присвятило боротьбі проти мусульманських сусідів та походам до Молдавії. У 1575–1576 рр. у події намагався втрутитися і московський уряд. Його позиція пояснювалася низкою причин, у тому числі прагненням використати безкоролів'я у Речі Посполитій: Іван Грозний, як відомо, виступав одним із претендентів на польський трон. Сприяла Москві й дестабілізація міжнародної обстановки навколо Польщі. Але примітним є інше – Москва вдавала, ніби не було попереднього десятиріччя, коли українські козаки воювали проти неї. Так само поводили себе й козаки, перед якими знову виникла перспектива служби цареві проти свого головного противника – татар.

Навесні 1575 р. татари мали інформацію, що Іван Грозний неодноразово писав грамоти до дніпровських козаків із закликом нападати на кримські улуси і обіцяв допомогу московських козаків[7]. Узимку 1575–1576 рр. цар відправив свого посланця до козацького "голови" Богдана Ружинського і всіх дніпровських козаків. Як довідались у Криму, Іван Грозний обіцяв козакам селітру та інші військові припаси і знову пропонував іти на кримські улуси та Козлов. У свою чергу козаки нібито зобов'язалися "государю кріпко служити". Промовистою була реакція на цю звістку кримського хана. Для обговорення ситуації він зібрав раду князів і мурз, де заявив, що козаки спочатку братимуть Білгород і Очаків, а татари перебувають у безпеці за "хребтом" турків. Однак знатні татари відповідали: "Якщо прийде багато людей на човнах, то міста їх не зупинять... коли і на кораблях до них приходять турецькі стрільці, то вони і тут їх побивають і міста беруть"[8]. Навесні обіцяні козакам запаси, а також гроші було доставлено до Путивля. Виплати йшли з розрахунку: кожному козакові по три рублі, а "добрим козакам" по чотири рублі й по жупану. Отримали вони також селітру та інші припаси. Для літніх виправ на допомогу до запорожців мали прилучитися шість тисяч військового люду з Московії. Загін московських людей – севрюків і донських козаків – таки з'явився на Дніпрі. Схоже, що вони брали участь у штурмі Іслам-Кермана, бо є донесення московського боярина про цю подію.

---

[6] Докладніше про ці події див.: *Леп'явко С.* Українське козацтво в міжнародних відносинах (1561–1591). – Чернігів, 1999. – С. 15–32; *його ж.* Українське козацтво на державній службі (Початковий період) // УІЖ. – 1999. – № 3. – С. 57–62.

[7] *Флоря Б. Н.* Русско-польские отношения и политическое развитие Восточной Европы во второй половине XVI – начале XVII в. – М., 1968. – С. 215.

[8] *Соловьев С. М.* Сочинения. – М., 1990. – Кн. IV. – Т. 7–8. – С. 67.

Стосунки з Москвою підтримував і наступний після смерті Б. Ружинського козацький гетьман – Яків Шах. Восени 1576 р. козаки розповідали московському посланцю Ржевському, якого випадково зустріли в степу, що цар присилає їм гроші, припаси і борошно[9]. Та з кінця 1576 р., після того як польським королем став Стефан Баторій і закінчився період безкоролів'я, а також відбувся новий спалах активності Москви в Інфлянтах, московський уряд знову фактично припиняє контакти з козаками.

Вони зберігались, очевидно, тільки у формі утримання якимось чином найнятих загонів і окремих козаків для степової сторожової служби. Один з таких отаманів – Михайло Черкашенин – став добре відомим завдяки московській війні Стефана Баторія. Але й раніше його знали на Дону, в степах та столицях навколишніх країн. Коли татарам вдалося спіймати і стратити його сина, донські козаки відплатили штурмом Азова (1574), захопивши там у полон двадцять "кращих людей". Турецький султан навіть дорікав ханові за недоцільну страту сина отамана. М. Черкашенин належав до тієї частини українського козацтва, яка перебралася на Дон і брала активну участь у формуванні донського козацтва. Він був досить лояльним до московського уряду і виконував його завдання. Так, одного разу із загоном чисельністю в п'ятдесят чоловік він навіть супроводжував через степи московського посла Новосильцева до Константинополя. Під час заключного етапу Лівонської війни М. Черкашенин воював на боці Москви і загинув у Пскові[10].

Діяльність М. Черкашенина є однією зі складових ширшої проблеми стосунків українського козацтва з Доном та з військовим людом московського прикордоння. Іншим прикладом є випадок з путивльським козаком Левоном Бутом. Він з шістьома товаришами "веснував" на Дінці. На Муравському шляху ця ватага зустріла загін "черкаських козаків" кількістю дев'яносто чоловік і приєдналася до них. Разом з українськими козаками вони пограбували кримського гінця. Потім двоє товаришів Бута пішли на Дон, а інші повернулися до Путивля[11].

Козацька вольниця від Дністра й аж до Волги жила за своїми власними законами. Вільна міграція людності між козацькими анклавами була тут звичним явищем, корені якого сягають витоків виникнення козацтва у волзько-донському регіоні[12]. І якщо у війську підкорювача Сибіру Тимофія Єрмака ми зустрічаємо незвичне для Московії прізвище Микита Пан, то, безсумнівно, що йдеться про шукача пригод, якого доля занесла далеко на схід від українських степів. Тим більше, що джерела прямо вказують на "литовців", яких купці Строганови посилали разом з Єрмаком[13].

---

[9] *Флоря Б. Н.* Русско-польские отношения... – С. 218–219.

[10] *Соловьев С. М.* Сочинения. – М., 1990. – Кн. III. – Т. 5–6. – С. 672–673.

[11] Там само. – С. 671.

[12] Детальніше про це див.: *Брехуненко В. А.* Стосунки українського козацтва з Доном у XVI – першій половині XVII ст. – К.; Запоріжжя, 1998. – 336 с.

[13] *Соловьев С. М.* Сочинения. – Кн. III. – Т. 5–6. – С. 673.

У 1579–1581 рр. Річ Посполита вела з Москвою війну, яка стала заключним етапом Лівонської. До підготовчих заходів короля Стефана Баторія входив і набір реєстрового козацького полку, здійснений у 1578 р. Водночас усіляко заохочувалась участь у військових походах козаків-волонтерів, які служили без платні, тільки за військову здобич. Проблем з набором не виникало. Участь у черговій московській кампанії не викликала у козацькому середовищі жодних застережень.

Вже у 1579 р. чисельність козацького війська на білорусько-московському кордоні, де велися основні військові дії, стала значною. Так, тільки в Орші зібралося близько півтори тисячі козаків. До речі, варто зазначити, що в даному випадку йдеться не тільки про українських, але й білоруських козаків: розрізнити їх важко. Воєнні дії з Москвою розпочали саме козаки. У серпні після довгої облоги річпосполитське військо взяло Полоцьк, у гарнізоні якого було залишено чотириста козаків. Бойові дії за їхньою участю велися під Туровлем, Соколом, Сушею. На Смоленщині та Сіверщині козаки у складі військ Філона Кміти, Костянтина Острозького і Михайла Вишневецького здійснювали рейди вглиб території противника.

У 1580 р. козацькі роти брали безпосередню участь у штурмах московських замків Веліж, Усвяти, Великі Луки, Торопець і Заволоч. Реєстрові козаки на чолі з Яном Оришовським здійснили рейд вглиб Сіверщини аж до Стародуба і Почепа, здобули ряд перемог і повернулися назад з великою здобиччю. Саме після цього походу було укладено реєстр козаків, який зберігся до нашого часу і справедливо вважається одним з найцінніших джерел з його ранньої історії[14].

Під час псковської кампанії 1581 р. чисельність козаків безпосередньо в королівському війську настільки зросла, що їм було присвячено окремий підрозділ у військових артикулах Стефана Баторія. Козакам наказувалося діяти тільки у складі окремих рот, дотримуватися загальної дисципліни і не приймати до себе втікачів з інших військових частин. При основному війську козаки діяли як авангард, займалися розвідкою, забезпеченням війська продовольством і фуражем. Вони також традиційно спеціалізувалися на рейдах вглиб території Московії, перерізуючи комунікації і знищуючи військові припаси противника. Так, на півночі вони заглиблювалися за межі фронту аж до Новгорода і Старої Руси. Вони також брали участь у рейдах Михайла Вишневецького на Сіверщину і в знаменитій виправі Філона Кміти та Миколая Радзивіла до Стариці – в пошуках Івана Грозного[15].

---

[14] Źródła dziejowe. – Warszawa, 1894. – T. XX: Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym. – T. IX: Ziemie ruskie. Ukraina (Kijów–Bracław). – Dz. I. – S. 154.

[15] Докладніше про ці події див.: *Леп'явко С.* Українське козацтво... – С. 79–118; *його ж.* Участь козаків у Московській війні Стефана Баторія // Сіверянський літопис. – 1998. – № 2. – С. 16–27.

Перемога Речі Посполитої стала й перемогою козацтва. Трирічна війна була потужним каталізатором зростання чисельності козаків і дала можливість для законної мобілізації їх та формування козацьких частин, до яких влилося багато волонтерів, раніше не пов'язаних з козацтвом. Можна припустити, що загальна чисельність козаків, які брали участь у військових діях, сягала чотирьох тисяч чоловік. На знак вдячності Баторій підтвердив давні козацькі права, зокрема власну юрисдикцію, звільнення від податків і право на власність. Водночас довготривала війна проти Москви закріпила і негативне сприйняття московитів як противника, тим більше – противника, якого перемагають.

Наступні 1580-ті рр. стали періодом різкого зростання активності козацтва на півдні. У 1583 р. вони зруйнували найбільшу в регіоні турецьку фортецю Бендери. У 1587–1589 рр. козаки здійснили серію успішних нападів на турецькі фортеці та Крим, що в обох випадках призвело до затяжних польсько-турецьких дипломатичних конфліктів.

Поступове, але безперервне і масштабне зростання активності козацтва проявилося і в його стосунках з Москвою. Однак ця активність не вийшла за межі вже звичних служб проти татар, козаки своїми нападами робили велику послугу Москві, оскільки відвертали від неї увагу татар і спрямовували їхній гнів на Річ Посполиту. Польські політики нарікали на провокаційну діяльність Москви і використання нею українського козацтва.

У 1588 р. в листі до хана Кази Ґірея московський цар прямо засвідчив свої зв'язки з козаками. Він писав, що надіслав "за пороги" до князів Кирика і Михайла Ружинських та "голів" Лихарєва і Хрущова наказ іти на Крим, але, дізнавшись про зміну хана, скасував свій наказ. На підтвердження правдивості своїх слів цар надіслав ханові татарина, якого полонили запорожці й відправили від імені М. Ружинського, Лихарєва і Хрущова до Москви[16]. Демонстративність московської заяви і представлений на її доказ полоняник мали засвідчити новому ханові, що Москва контролює стратегічно важливі підступи до Криму і закликає його стати лояльнішим до Москви. Однак тут, як і за часів Д. Вишневецького, московські урядовці намагалися видавати бажане за дійсне. Москва не мала можливості прямо керувати низовим козацтвом (як козацтвами Дону, Волги, Яїку й Тереку), а лише спорадично використовувала його за наявності взаємного інтересу.

Прикладом цього є діяльність загону запорожців кількістю в шістсот чоловік, яких очолював отаман Матвій Федоров. Навесні 1589 р. загін Федорова з'явився на Дінці перед московськими сторожами. Це викликало велику тривогу. У квітні путивльський воєвода Афанасій Зінов'єв отримав з Москви наказ дізнатися про поведінку і наміри "черкас": чи не шкодять вони станицям, чи збираються на государеву службу, чи пропускають кримських гінців, чи

---

[16] *Соловьев С. М.* Сочинения. – Кн. IV. – Т. 7–8. – С. 251–252.

будуть "промишляти" над "ворами-черкасами", які не дають спокою московському прикордонню. У разі отримання позитивних відповідей на ці запитання А. Зінов'єв мав використати козаків для боротьби з татарами та іншими ватагами неспокійних "черкас". Воєвода зібрав загін кількістю понад п'ятсот чоловік і відправився на Дінець шукати М. Федорова. Але виявилося, що М. Федоров з товаришами хочуть служити царю і просять взяти їх на утримання[17]. Урядовці ще якийсь час придивлялися до "черкас", побоюючись, що вони лише імітують "государеву" службу, а насправді збираються пустошити московське прикордоння. Очевидно, для нагляду до них було прислано станичного голову Кіреєва. Коли ж до Криму їхав царський гінець Петро Зінов'єв, а разом з ним і гінець татарський, то він отримав інструкцію поводити себе дуже обережно. Спочатку через станичників А. Зінов'єв мав попередити козаків про свій приїзд, повідомити, що має до них лист від царя і просити М. Федорова, щоб той наказав всім "черкасам" на Дінці не чинити шкоди самому Зінов'єву і кримському гінцеві. Козаків також мали завбачливо поінформувати, що у гінців немає з собою "упоминок", тобто з них не було чого брати. Під час зустрічі з М. Федоровим А. Зінов'єв мав передати йому "уклін" і грамоту від государя, а також обіцянку, що за добру службу його люди отримають "жалування"[18].

Як бачимо, Москва побоювалася самозваних захисників своїх рубежів. Та гінці проїхали без пригод. А згодом козаки захопили в полон кримчаків і розбили загін якогось Сеньки Колпака, запорожця чи донського козака, який нападав на московські станиці. Визнавши все це за сумлінну службу, московський уряд дав козакам обіцяне – гроші (сто рублів на шістсот чоловік), подарунки для отаманів, продовольство та інші необхідні запаси. Однак навесні 1590 р., коли Польща готувалася до війни з Туреччиною, М. Федоров відвів свій загін на Поділля, де разом з іншими козаками став під командування Януша Збаразького. А в липні козаки цього загону, ймовірно, розчаровані результатами служби королю, нібито хотіли вбити М. Федорова за те, що він покинув московську службу[19]. Востаннє М. Федоров згадується у грамоті Бориса Годунова до Криштофа Косинського від початку 1592 р. З неї відомо, що козаки просили царя "зняти свій гнів" з М. Федорова і знову прийняти його з товаришами на службу. І Борис Годунов на це погодився (цей документ див. далі).

Вагання М. Федорова і його товаришів відбивають досить поширені в середовищі козацтва настрої щодо Москви. З одного боку, Москва була традиційним противником, а з іншого – таким же традиційним союзником у

---

[17] Там само. – С. 281–282.

[18] Там само. – С. 252–253.

[19] *Флоря Б. Н.* З історії взаємовідносин українського козацтва і російського уряду (80–90-ті роки XVI ст.) // УІЖ. – 1975. – № 8. – С. 126–127.

боротьбі проти татар з послідовною соціальною політикою підтримки військового люду степового прикордоння. Тому в неоднорідному і аморфному козацькому товаристві переплiталися й різні настрої. Зрештою, кожен діяв за власним розсудом, а потім нерідко змінював своє рішення.

У 1589 р. путивльський воєвода Борисов повідомляв царю історію "черкашенина" Василя Андрєєва (російський правопис прізвищ у таких випадках пояснюється походженням документів). Той спочатку перебував у загоні запорозького отамана Євлашова і громив на Дінці донських козаків. Потім полонений запорожцями донський козак умовив його перейти на інший бік. Андрєєв із двома полоненими втік від запорожців і навів на них донських козаків. Потім він став на службу в Путивлі[20]. І виявився не одиноким у своїй долі. Того ж року до Путивля прибув козацький отаман Федір Гороховський з п'ятьма товаришами. Цікаво, що двоє з них – Войтех Стужинський і Войтех Онсовський, – судячи з прізвищ, були польськими шляхтичами. До них приєднались одинадцять "черкас", які вже проживали в Путивлі, несли сторожову службу і виступали як перекладачі з татарської чи польської мов (Марко Толмач і Митько Толмач). Схоже, цей загін зумів себе швидко зарекомендувати, бо того ж року отримав царське "жалування"[21]. Через своє становище вони мали воювати проти своїх колишніх товаришів, напади яких на московське прикордоння наприкінці 1580-х рр. почастішали.

В "обідних дєлах", які московські дипломати передавали полякам, вказувалося, що українські "черкаси" "...приходять безперестанку воєнним звичаєм на всі порубіжні місця, б'ють і грабують, і досмерті побивають і станичників, на Донець приходячи з Києва, і з Черкас, і з Переяслава, грабують і до смерті побивають"[22]. Кілька випадків підтверджували справедливість цих заяв. Так, отаман Денис Солепський здійснив наїзд на Брянський повіт, де побив багатьох людей, взяв полон і завдав збитків на п'ять тисяч рублів. Цікаво, що в цьому наїзді брали участь і білгородські татари[23], що свідчить про відносність антагонізму між українськими і татарськими козаками – дітьми Великого Кордону. У ті ж часи "черкаси" громили станиці на Дінці, побили там станичного голову Офанасія Панютіна, зайняли Моровське і Прилуцьке городища. З останнього отаман Іван Білик вигнав чернігівського станичного голову[24].

Та найгучнішою серед козацьких акцій на московському прикордонні був напад на Воронеж у 1590 р. До цієї новозбудованої фортеці прибули україн-

---

[20] *Соловьев С. М.* Сочинения. – Кн. IV. – Т. 7–8. – С. 281.

[21] *Анпилогов Г. Н.* Новые документы о России XVI – начала XVII в. – М., 1967. – С. 128–129.

[22] Там само. – С. 63.

[23] Там само. – С. 17, 80.

[24] Там само. – С. 85.

ські козаки на чолі з отаманами Денисом Солепським, Бараном та Гусаком і заявили, що хочуть служити Москві проти татар. Місцевий воєвода повірив їм, дав харчування та корм і поставив на ночівлю в острозі. Але вночі козаки запалили місто, вбили воєводу і багатьох людей, пограбували добро і повернулися на Наддніпрянщину. Загальні збитки від їхнього нападу обраховували в сорок тисяч рублів[25]. В умовах польсько-турецького конфлікту Варшава мала відреагувати на скаргу Москви так, щоб не загострити стосунків зі східним сусідом. Тому розслідування цього інциденту було проведено формально. Пани-ради нібито в категоричній формі поставили перед черкаським старостою Олександром Вишневецьким вимогу переловити винних. А потім київський воєвода Костянтин Острозький звітував, що О. Вишневецький заарештував запорозького отамана Потребацького і сімдесят козаків[26]. Хоча насправді виправу очолювали зовсім інші отамани. Та для звіту про вжиті заходи це не мало жодного значення, тим більше, що згадок про покарання винних немає і справа, очевидно, закінчилася нічим.

Інакше й не могло бути, бо полонені московитами "черкаси" розповідали, що на пустошення московського прикордоння їх посилали урядники князів К. Острозького та О. Вишневецького. У 1590-х рр. такі дії стали набувати все більших масштабів і були особливо вигідними саме князям та прикордонним урядникам (остерському старості Лавріну Ратомському і лубенському управителю Семену Лику), які не тільки збагачувались, але й збільшували території своїх особистих володінь[27].

Саме тоді почала формуватися знаменита Вишневеччина, яка пролягала прямо по московському прикордонню. Однак і тут, як і в походах на татар і турків, не можна все списувати тільки на урядників. Більшість козацьких нападів на московське прикордоння можна віднести до їх власної діяльності, оскільки частину козацтва цікавила лише військова здобич. Такі епізоди змушували московський уряд і воєвод ставитися до українських козаків дуже обережно. Але Москва не відступала від своєї послідовної політики на залучення до прикордонної служби всіх придатних до цього сил, у тому числі й українських козаків. І згодом це дало свої результати. Адже козацтво в разі невдач, втрат контактів і прихильності на одному напрямку, завжди намагалося знайти або відновити їх на іншому.

Після польсько-турецького конфлікту 1589–1590 рр. активність козацтва на міжнародній арені знову різко знизилася. Однак козацькі загони не були розпущені, а лише змінили напрямок своєї активності, спрямувавши енергію на з'ясування стосунків із традиційними покровителями козацтва

---

[25] Там само. – С. 81–82; *Соловьев С. М.* Сочинения. – Кн. IV. – Т. 7–8. – С. 226.

[26] *Соловьев С. М.* Сочинения. – Кн. IV. – Т. 7–8. – С. 226.

[27] *Флоря Б. Н.* З історії взаємовідносин... – С. 125–126; *Соловьев С. М.* Сочинения. – Кн. IV. – Т. 7–8. – С. 228–229.

князями Острозькими. Внутрішня війна, здавалося, повністю поглинула увагу козацтва. Однак і воно, і його нові супротивники відчували тимчасовість такого перебігу подій. Козаки звикли застосовувати свої сили в зовсім іншій сфері і не переставали шукати можливостей для повернення до традиційної діяльності навіть у розпал боротьби на волості.

Про це свідчить надзвичайно цікавий документ – грамота Бориса Годунова до К. Косинського, надіслана у відповідь на посольство низового козацтва до царя, яке було вирядженe з Києва на початку 1592 рр. Це перше відоме нам письмове звернення московського уряду до українських козаків. Спочатку Борис Годунов переказав зміст козацького послання: "...у грамоті своїй царській величності писалисте, що государ ваш король з турським помирився, а вас-то зараз у Києві козаків людей годних три тисячі, і одні хочуть йти до царя християнського до землі угорської, а інші до короля шведського, тільки ще на цю зиму у Києві жити будете", і козаки пропонують царю свої послуги "проти котрихось неприятелів", маючи на увазі насамперед татар. Цікаво, що К. Косинський просив і за свого товариша отамана М. Федорова, який перед тим покинув московську службу. У Москві з готовністю відгукнулися на пропозицію козаків[28], як і раніше, вбачаючи у них степову розвідку на дальніх підступах до рубежів країни. Напевно, якусь угоду про таку службу було укладено, і за це запорожці згодом декілька разів отримували царське "жалування"[29].

Очевидно, що ще того ж року низові козаки відправили послів і до австрійського цісаря. Ця подія сама собою була справою незвичайною. Адже, якщо контакти з Москвою не потребували особливих зусиль, то поїздка до Праги, де знаходилася резиденція Габсбургів, була непростою навіть організаційно. Незважаючи на відсутність конкретної відповіді, посольство козаків до Австрії теж можна вважати вдалим, оскільки ним було покладено початок контактам козаків з урядом цієї країни, які дали плідні результати у 1594–1595 рр.

Зі свого боку, щоб якось зменшити претензії козаків, українські державці влітку 1592 р. намагалися спрямувати їхню енергію за межі волості. Вони пропонували традиційні напрямки – пустошення московських кордонів та виправи проти татар. Московський уряд отримав з цього приводу тривожну звістку, що "біскуп київський (Йосиф Верещинський. – *В. Б., С. Л.*), князь Олександр Вишневецький та староста остерський Лаврін Ратомський наймують черкас отамана Кшиштофа Косинського та інших і від короля їм сукна і гроші являють, щоб вони йшли під Чернігів"[30]. Посилання на короля

---

[28] Biblioteka PAN w Kórniku. Dział rękopisów. – Sygn. 1539. – № 31.

[29] *Флоря Б. М.* З історії взаємовідносин... – С. 128.

[30] Російський державний архів давніх актів (далі – РДАДА). – Ф. 79. – Оп. 1. – Кн. 22 (1592). – Арк. 221.

було явним перебільшенням, але не викликає сумніву, що войовничі урядники діяли в руслі вже усталеної традиції московського прикордоння. Однак в роки повстання К. Косинського залучити козаків до якогось походу у східному напрямку не вдалося.

Навпаки, навесні 1593 р. О. Вишневецький повідомив канцлерові Замойському про надзвичайні задуми Косинського, який, нібито, "до ґрунту все пограниччя його королівської мосці хотів вивернути і нас усіх витяти, і з своїм військом на те присягнувся був, аби з військами турецькими і татарськими панства коронні спустошив і до опанування корони псам поганським допоміг. Якож і зараз цар кримський свої війська мав з ним послати, а він йому присягав воювати проти панства його королівської мосці. На що і князю великому московському з усім військом своїм присягнув і йому піддав вже був усе пограниччя більше ніж на сто миль і цар московський вже послав до них сукна і гроші і навіть іменував себе "царем запорозьким, черкаським і низовським"[31].

Коли О. Вишневецький писав, що К. Косинський віддав Москві пограниччя, він, можливо, мав на увазі реальний факт виходу Наддніпрянщини з-під влади існуючого "права посполитого". Крім того, було відомо, що "черкаси" епізодично виконували на користь московського царя сторожову службу за відповідну платню. Однак за К. Косинського козаки зовсім не збиралися міняти свого сюзерена. Якби вони хотіли це зробити, то у 1591–1593 рр. їм ніхто б не зміг перешкодити у цьому – Південна Київщина перебувала в їхніх руках. Проте О. Вишневецький трактував непокору козаків владі одного монарха – польського короля, як перехід під владу іншого – московського царя. Тому князь передав не реальний стан речей, а загальні тенденції розвитку козацької ідеології і козацького руху. І коли за Богдана Хмельницького козацтво дійсно вирішило розірвати з польським королем, то воно закінчило тим, що знайшло собі нового володаря. Найкраще узагальнив значення реляції О. Вишневецького щодо ймовірних планів козацтва у 1593 р. М. Грушевський. Вказавши на перебільшення і помилки князя, він писав: "...в кожнім разі інтересно се, що так би сказати в повітрі носили ся гадки хоч би про можливість з боку козаччини плянів, які кількадесят літ пізніше стали перспективами і плянами вповні реальними"[32]. Варто також звернути увагу на ту обставину, що внутрішній конфлікт козацтва відразу був спроектований сучасниками на міжнародні відносини, що було пов'язано з традиційними уявленнями про його діяльність.

Незважаючи на те, що козацтво досить глибоко втягнулося у з'ясування стосунків на волості, воно відразу, як тільки з'явилася можливість, віддало

---

[31] Archiwum Główny Akt Dawnych w Warszawie (далі – AGAD). – Archiwum Zamojskich (далі – AZ). – № 262. – S. 27.

[32] *Грушевський М. С.* Історія України-Руси. – К., 1995. – Т. VII. – С. 190.

перевагу боротьбі проти "неприятеля Святого Хреста". У 1594–1595 рр. козаки здійснюють серію молдавських походів, орієнтуючись при цьому на Австрію і Ватикан. Потім вони втягуються в боротьбу на волості, яка закінчилася військовим конфліктом з польською владою і поразкою на Солониці. У ці роки маємо лише спорадичні згадки про спроби козаків отримати фінансову допомогу від Москви або під кінець збройного повстання перейти на територію Московії[33].

* * *

Початок XVII ст. не вніс суттєвих змін. Козацько-московські стосунки продовжували розвиватися під знаком суто тактичних розрахунків обох суб'єктів. Московія, схоже, не вловила тих важливих зрушень у стані українського козацтва, які сталися на зламі століть. Спроб Москви щодо перетворення козацтва на самостійну проблему своєї зовнішньої політики не простежується, воно продовжує розглядатися лише як істотний фактор відносин з Кримом, Туреччиною та Польщею. Далі прагнень мати вплив на козаків та принагідно використовувати їх у рамках своїх поточних зовнішньополітичних потреб уряд Бориса Годунова не заходить. У шерезі чинників, які враховувала московська дипломатія напередодні Дмитріад, українському козацтву місця не знайшлося. І це попри пошук нею антипольських політичних комбінацій, спроб розіграти польську карту у стосунках зі Швецією, Австрією, балканськими князівствами, готовність навіть за певних умов оголосити Варшаві війну. До підписання у 1600 р. нового двадцятирічного перемир'я з Польщею Москва схилилася лише після дипломатичних невдач та провалу справи Михая в Молдові[34], тоді як Варшава чітко тримала курс на мир зі своїм східним сусідом і мала намір розв'язати московську проблему через укладення польськоцентричної унії[35].

Кінець XVI ст. взагалі приніс Москві загострення відносин з козацьким світом. Козацтва Дону, Волги, Яїку, Тереку попри свою виразну політичну

---

[33] *Леп'явко С.* Козацькі війни кінця XVI ст. в Україні. – Чернігів, 1996. – С. 120, 208.

[34] Про особливості польської політики Москви кінця XVI – початку XVII ст. див.: *Флоря Б. Н.* Русско-польские отношения и политическое развитие Восточной Европы во второй половине XVI – начале XVII вв. – М., 1978. – С. 70–89, 140–169; *Wisner H.* Król i car. Rzeczpospolita i Moskwa w XVI i XVII wieku. – Warszawa, 1995. – S. 32–34.

[35] У шляхетських колах Речі Посполитої в кінці XVI – на початку XVII ст. загалом панувала налаштованість на мир з Москвою. При цьому висувався проект підпорядкування Москви шляхом унії з нею (*Maciszewski J.* Polska a Moskwa w 1603–1618. Opinie i stanowisko szlachty polskiej. – Warszawa, 1968. – S. 14–17, 38–46; *Tyszkowski K.* Poselstwo Lwa Sapiechy w Moskwie 1600 r. – Lwów, 1927). Про нечисленні випадки сповідування інших підходів щодо московської проблеми серед польської магнатерії див.: *Janiszewska-Mincer B.* Rzeczpospolita Polska w latach 1600–1603. Narastanie konfliktu między Żygmuntem III Wazą a stanami. – Bydgoszcz, 1984. – S. 39, 65–66.

орієнтацію на "службу государю", не піддавалися на жорстке коригування з волею московського уряду своїх дій відносно мусульманських сусідів. Ідея ж інтеграції до складу Московської держави заперечувалася категорично. Найдошкульнішою для Москви була поразка на Дону, де донці в 1592 р. навідріз відмовилися цілувати государю хрест та приймати пропонованого їм Москвою старшого Петра Хрущова[36]. За Бориса Годунова стосунки з Доном зайшли в глухий кут. Такі нерозсудливі у тодішніх умовах неефективні кроки тільки підвищили напругу і, безсумнівно, стали каталізатором активної участі козацтва Дону, Волги, Яїку й Тереку в бурхливих подіях Смути, яка трактувалася цими спільнотами, насамперед, як засіб посадити на монарший стіл справедливого до козаків царя.

Українські козаки, домігшись у 1601 р. половинчастого скасування вальним сеймом "баніції", накладеної на них після солоницького погрому[37], продовжували дивитися на Московію очима XVI ст. Козацтво розраховує на регулярну царську платню (отримує її в 1598, 1600, 1607 рр.[38]), готове долучитися до військових заходів Москви проти мусульманських сусідів, але водночас не проти поживитися московським добром, і не тільки на прикордонні. Ледве встигнувши надати Борису Годунову послугу – здійснити на його прохання морський похід до турецьких берегів[39], – козаки охоче втягуються в авантюрні колізії Дмитріад та московських зазіхань Сиґізмунда III і королевича Владислава[40]. Комплекс мотивів, якими керувалося українське козацтво, суттєво відрізнявся від спонук, що підштовхнули до участі в Смуті решту козацтв. Українські козаки сприймали заохочення самозванців та польської шляхти крізь призму випробуваної ще в XVI ст. тактики улегітимнення своїх претензій до Варшави через долучення до її військових кампаній проти Москви та до "татарської оборони". Після поразки повстань К. Косин-

---

[36] История Дона с древнейших времен до падения крепостного права в России. – Ростов-на-Дону, 1973. – С. 112–113.

[37] Особливості сеймових рішень 1601 р. з козацького питання та їхню проекцію на подальші козацькі претензії до Варшави з'ясував М. Грушевський (*Грушевський М. С.* Історія України-Руси. – Т. VII. – С. 251–252).

[38] *Пашуто В. Т., Флоря Б. Н., Хорошкевич А. Л.* Древнерусское наследие и исторические судьбы восточного славянства. – М., 1982. – С. 184.

[39] Старина и новизна. – М., 1911. – Кн. XIV. – С. 291–292.

[40] Роль козаків у військових кампаніях в Московщині 1605–1618 рр. досліджено доволі ґрунтовно. Див., наприклад: *Грушевський М. С.* Історія України-Руси. – Т. VII. – С. 336–337; *Скрынников Р. Г.* Социально-политическая борьба в Русском государстве в начале XVII века. – Л., 1985. – С. 153–155, 229–239; *Ульяновский В. И.* Лжедмитрий I в связи с историей Украины и г. Киева. Указатель архивных источников и материалов. – К., 1990. – С. 12, 16–27; *Назаров Б. Д., Флоря Б. Н.* Крестьянское восстание под предводительством И. Болотникова и Речь Посполитая // Крестьянские войны в России: проблемы, поиски, решения. – М., 1974. – С. 152–156; *Tyszkowski K.* Kozaczyzna w wojnach moskiewskich za Żygmunta III (1605–1618). – Warszawa, 1935.

ського та С. Наливайка в рамках обраного козаками курсу на офіційну реабілітацію аргументи "заслуг кривавих" набували просто таки виняткового значення. Розпочате вже в другій половині 1596 р. регулярне постачання Варшаві інформації про татарські справи, відновлення практики надсилання бранців, вдавана демонстрація прозорості своїх позаконфронтаційних відносин з Кримом та бажання узгодити з королем свою відповідь на звабливі пропозиції хана Кази Ґірея[41], активна роль у молдовських подіях 1600 р., в Інфляндській війні (1601–1602) стають альфою і омегою діяльності козацтва, спрямованої своїм вістрям на знесення тягаря післясолоницьких ухвал. Нове й цілком несподіване трактування участі козаків у московському напрямку як "людей лицарських" повністю відповідало козацьким потребам. А з огляду на свою значну тривалість, Велика Московська Смута за силою впливу на розвиток українського козацтва залишала далеко позаду військові кампанії попереднього десятиліття. Усі актуальні для себе перспективи козаки намагалися використати сповна (задоволення здобичницького інтересу як однієї із неодмінних спонук своїх військових заходів, можливість легітимізувати шляхом толерованої Варшавою участі в подіях на Московщині, різке зростання чисельності козацьких лав, зведення нанівець практичних наслідків антикозацьких урядових рішень, зрештою, загальне підкріплення позиції козацького стану в державі). Чітко простежується байдужість українських козаків до політичної складової Смути. На відміну від козацтв Дону, Волги, Яїку й Тереку зацікавленості в тих чи інших кінцевих результатах подій, які так сильно потрясли Московщину, вони не мали. Єдине, що їх суттєво переймало – тривалість Смути. Козаки явно прагнули якнайдовшого зволікання зі сприятливою для них ситуацією. Вони підтримають усіх, хто порушує рівновагу, – обох Лжедмитріїв, І. Болотнікова, І. Заруцького, походи Сигізмунда III та королевича Владислава, – поширюють свій здобичницький промисел на величезну територію – від Путивля до Архангельська й Вологди[42]. Тому, безперечно, П. Сагайдачний схиляв узимку 1618–1619 рр. Владислава до продовження кампанії, а не до замирення[43]. Після ж Деуліна різні загони

---

[41] На початку 1597 р. Кази Ґірей звернувся листовно до Війська Запорозького з пропозицією, аби козаки, "поєднавшися з ним, турка воювали" (AGAD. – Extranea IX Polen. – № 59. – Vol. 89). Наскільки сьогодні можна судити, це була найраніша спроба кримських політиків втягнути українських козаків у свій конфлікт з Туреччиною та у внутрішньополітичну боротьбу в ханаті. Отже, коріння відомого військово-політичного союзу козаків з братами Мегмед Ґіреєм і Шагін Ґіреєм слід шукати принаймні в кінці XVI ст.

[42] Документи російських архівів з історії України. – Львів, 1998. – Т. 1: Документи з історії запорозького козацтва 1613–1620 рр. – С. 134–135, 137–138. Див. також: *Ардашев В.* Походы казаков в Северной России в начале XVII в. // Киевская Старина. – 1900. – № 69. – С. 257–269; *Станиславский А. Г.* Русское казачество в первой четверти XVII ст. – М., 1990. – С. 103–115.

[43] *Грушевський М. С.* Історія України-Руси. – Т. VII. – С. 277.

українських козаків ще довго не залишали московських земель, використовуючи до останку можливість безкарно здобувати там козацького "хліба"[44].

Власне, обставини рейду П. Сагайдачного на Москву в 1618 р. чи не найвиразніше визначають його місце в комплексі тогочасних ціннісних орієнтирів українського козацтва. Заклики з Варшави до участі в черговій московській справі, судячи з усього, користувалися повною підтримкою як серед козацької еліти, так і серед поспільства. Приготування Владислава до походу та мобілізаційні заходи не викликали в козацькому середовищі нічого, крім зацікавлення, поєднаного з бажанням вкотре нагадати Польщі про значення своєї служби. На такому ґрунті зійшлися інтереси і прихильників поміркованої лінії на чолі з П. Сагайдачним, і "непоступливих". Тодішній провідник останніх Д. Барабаш, який навесні 1617 р. був гетьманом, у листі до Сиґізмунда III від 31 травня делікатно повідомляв, що козаки погодяться долучитися до війська королевича, якщо їм буде розв'язано руки для морських походів. Своє прохання він невибагливо мотивував нібито загальним зубожінням козацтва, відтак, коли "оказія до служби вашій королівській мосці і Речі Посполитій з'явиться, нічим до відсічі стати". Не забув новий гетьман нагадати і про чергову службу козаків за наказом С. Жолкевського проти татар: козаки переслідували той татарський загін, який наприкінці зими безборонно дійшов до Богуслава[45].

В аналогічному напрямку діяв і П. Сагайдачний, без сумніву – найяскравіша на той час постать у козацькому світі, але демонстрував глибший підхід, дивлячись на проблему крізь призму станових інтересів у цілому. Певні вигоди з цього П. Сагайдачний та його оточення намагалися одержати вже із самого запрошення. За повідомленням переселенця з України П. Іванова, яке він зробив Розрядному приказові напередодні Вільшанської комісії 1617 р., козаки на раді в Черкасах заявили, що їм "в Московської держави в землю не ходити" і відмовилися взяти у Владиславових посланців гроші й сукна[46]. А вже під час роботи комісії П. Сагайдачний обстоював протилежну позицію й переконував королівських комісарів майбутньою службою козаків Владиславу, намагаючись у такий спосіб виторгувати більше поступок[47]. Навесні 1617 р. козаки чекали тільки на королівський універсал, а отримавши його та частину платні, розпочали мобілізацію[48]. За такої ситуації лише цілеспрямованим тактичним кроком, з розрахунку пом'якшити перед Вільшанською комісією позицію Варшави, є свідчення вже згадуваного П. Іванова, що через антикозацькі пункти польсько-турецької угоди, укладеної під Яругою, козаки

---

[44] Документи російських архівів... – Т. 1. – С. 218, 224; *Станиславский А. Г.* Русское казачество... – С. 115; *Tyszkowski K.* Kozaczyzna w wojnach moskiewskich... – S. 49–50.

[45] Biblioteka PAN w Krakowie. – № 1051. – S. 175 v.–176. Див. також: *Suwara F.* Przyczyny i skutki klęski cecorskiej. – Kraków, 1930. – S. 114.

[46] Документи російських архівів... – Т. 1. – С. 123.

[47] *Prochaska A.* Hetman Stanisław Żółkiewski. – Warszawa, 1897. – S. 164.

[48] *Грушевський М. С.* Історія України-Руси. – Т. VII. – С. 374.

не служитимуть королю, натомість хочуть писати листа до царя, щоб той їм "велів бути під його государською державою, де государ їм не велить бути"[49]. Цікаво, що під час самого рейду на Москву П. Сагайдачний переймався тим, аби козаки, які залишилися в Україні, своїми діями не зіпсували у Варшави враження від козацької служби під час московської кампанії. Як вдалося з'ясувати К. Тишковському[50], коронний гетьман С. Жолкевський у листі до короля від 15 жовтня 1618 р. писав, що має на руках документальне підтвердження про прихід на Січ гінців від гетьмана із забороною запорожцям на морські походи, щоб не "приводили Річ Посполиту до утруднення з погаными".

Зрештою, ще одним характерним свідченням про підходи козацької еліти до московського питання є її активні й самостійні заходи, спрямовані на залучення до антимосковських дій козаків з Дону. Наприкінці 1616 – на початку 1617 рр., попри рішення сейму, коли похід Владислава на Москву ще, по суті, був у прожекті, українські козаки на власний розсуд проводили у Війську Донському відповідну агітацію. Очевидно, найближче їхнє завдання полягало у підтриманні на Дону тієї ворожості до Москви, яка перед цим живила потяг донських козаків до участі у громадянській війні на її теренах. Тенденція до замирення між Військом Донським і Москвою з'явилася після зняття новим царем головної перешкоди – ненависних для донських козаків санкцій, накладених Борисом Годуновим[51]. Заходи запорожців виявилися досить ефективними, що, зрештою, пожвавило у донців інтерес до цієї проблеми. Вони двічі надсилали послів до Владислава, а невеликий загін брав участь у виправі українських козаків на московське прикордоння, яка передувала знаменитому рейду П. Сагайдачного[52].

Рейд П. Сагайдачного став заключним етапом участі українського козацтва в московській Смуті та подіях навколо неї, долученим до загальної політики зміцнення позицій козацького стану в Речі Посполитій. Двадцятитисячне козацьке військо наробило в Московщині величезного переполоху. Розпочавши від успішного штурму Лівен, П. Сагайдачний рушив у бік Рязанщини й по дорозі оволодів Єльцем, Лебедянню, Скопіним, Шацьком, Касимовим, а далі, завернувши на північний захід, змусив капітулювати Зарайськ, Каширу, Коломну[53]. Під Єльцем було захоплено в полон московських і татарських послів. Під час штурму міста козаки "двадцять тисяч люду військо-

---

[49] Документи російських архівів... – Т. 1. – С. 123.

[50] *Tyszkowski K.* Kozaczyzna w wojnach moskiewskich... – S. 40.

[51] Царська грамота Війську Донському за вересень 1615 р. проголошувала поновлення офіційних стосунків Москви з донськими козаками, надсилання на Дон царського жалування, зносила колишню заборону на зв'язки донців з прикордонням (*Новосельский А. А.* Борьба Московского государства с татарами в первой половине XVII века. – М.; Л., 1946. – С. 131).

[52] Детальніше про агітацію українських козаків на Дону та про реакцію на неї донців і Москви див.: *Брехуненко В. А.* Стосунки українського козацтва... – С. 125–127.

[53] *Грушевський М. С.* Історія України-Руси. – Т. VII. – С. 376; *Tyszkowski K.* Kozaczyzna w wojnach moskiewskich... – S. 45–51.

вого висікли"[54], позбавивши Москву надії отримати підкріплення з рязанського прикордоння. Як видно з видрукуваного К. Тишковським листа П. Сагайдачного до королевича Владислава від 24 серпня 1618 р., гетьман свідомо підрубував під корінь московські військові сили, вбачаючи у цьому основну мету свого рейду, чим укотре продемонстрував і хист полководця, і своє ставлення до Московії. "У загони розіслані [козаки], – писав П. Сагайдачний, – інших багато міст, містечок, замків знесли, де Москва на війська збиралася, почувши, розгромили і майже всі їхні сили рязанські, яких велику кількість звідти до столиці сподівалися, скупчуватися не допускали"[55]. Ще яскравіше віддзеркалює ціннісні орієнтири П. Сагайдачного його побажання королевичеві "аби Пан Бог всемогутній у досягненні задуму цього, до удостоєння призначеного вашій королевичевій милості царства, щастив і благословив, а той народ впертий під ноги маєстату свого підбити сприяв"[56].

Блискучі перемоги козацької зброї на зайнятих теренах, захоплення в полон московських посланців до Криму С. Хрущова та С. Бредихіна, численних бранців, штурм Москви, зрештою, неприховувана ворожість гетьмана до деулінських переговорів – усе це позбавляє опертя висловлювані в історіографії думки щодо глибинної промосковської орієнтації П. Сагайдачного[57]. Спроби ж пояснити невдачу штурму Кремля свідомим небажанням козаків оволодіти Москвою для королевича-католика[58], а сам похід 1618 р. – бажанням "показати московському урядові вигідність для нього союзу з козаками"[59] можуть бути сприйняті лише як непорозуміння. Автори більшості москвоцентричних концептів відшукали в політиці гетьмана також бажання козацтва визнати над українськими козаками зверхність царя[60]. У радянські

---

[54] *Tyszkowski K.* Kozaczyzna w wojnach moskiewskich... – S. 53.

[55] Ibidem.

[56] Ibidem. – S. 54.

[57] Див., наприклад: Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы: В 3 т. (далі – ВУР). – М., 1954. – Т. 1. – С. X; *Гуслистый К. Г.* Исторические связи Украины с Россией до освободительной войны украинского народа 1648–1654 гг. // Воссоединение Украины с Россией 1654–1954: Сборник статей. – М., 1954. – С. 37; *Касименко О. К.* Російсько-українські взаємовідносини 1648 – початку 1651 рр. – К., 1955. – С. 30; *Каманин И.* Очерк гетманства П. Сагайдачного. – К., 1901. – С. 12–13, 14; *Максимович М.* Исследование о гетмане Петре Конашевиче-Сагайдачном // *Максимович М.* Сочинения. – К., 1876. – Т. 1. – С. 344–346; *його ж.* Сказание о гетмане Петре Сагайдачном // Там само. – С. 362–363.

[58] Першим таку думку висловив М. Максимович (*Максимович М.* Сказание о гетмане Петре Сагайдачном. – С. 362), на що йому дошкульно заперечив П. Куліш (*Кулиш П. А.* История воссоединения Руси. – М., 1874. – Т. I. – С. 273).

[59] *Каманин И.* Очерк гетманства П. Сагайдачного. – С. 12.

[60] Див., наприклад: ВУР. – Т. I. – С. X; *Гуслистый К. Г.* Исторические связи Украины с Россией... – С. 37; *Касименко О. К.* Російсько-українські взаємовідносини... – С. 30; *Каманин И.* Очерк гетманства П. Сагайдачного. – С. 12–14; *Максимович М.* Исследование о гетмане Петре Конашевиче-Сагайдачном. – С. 346; *його ж.* Сказание о гетмане Петре Сагайдачном. – С. 363.

часи "обмосковлення" політичного курсу П. Сагайдачного було фактично канонізоване як елемент сумнозвісної концепції "найбільшого блага" з новітнім переяславським міфом на вершині (відверто проти течії наважився попливти лише В. Королюк[61]). Сучасний польський дослідник А. Андрусевич прямо зауважує у своїй книзі, що в 1620 р. "отаман Конашевич підпорядковується царю Московському"[62]. Про пошук П. Сагайдачним шляхів до московського підданства пише І. Шевченко[63].

Власне, в намірі повідомити цареві про нібито перелаштування козацтва чи, принаймні, козацької еліти на московську хвилю вбачалася головна мета спорядження козаками посольства П. Одинця до Москви в 1620 р. Такої точки зору дотримувалися й ті дослідники, які, стверджуючи існування серед українського козацтва 20-х років XVII ст. промосковських орієнтацій, "не дотягували" устремління козаків до підпорядкування Московії[64]. Як аргумент в обох випадках наводився зміст царської грамоти П. Сагайдачному (1620, квітня 21), приказного запису про прийняття в Москві козацьких послів, а також факт виходу на московську службу чисельної групи козаків з табору П. Сагайдачного під Калугою (грудень 1618).

Однак, згаданий вихід козаків "на государеве ім'я", як однозначно випливає з джерел, був лише справою автономного козацького загону і не репрезентує політичної позиції всього українського козацтва, хоча й відбиває певні риси образу Москви в свідомості козацького стану. Вихідці, як вже було зазначено[65], не робили посилань "на спільну віру або спільне етнічне походження запорожців і росіян як на мотив тих чи інших дій". Причинами появи свого загону перед калузькими воєводами козаки знехтували взагалі, обмежившись фразою – "ваша царська милость люду рицерского собе на службу потребуєш"[66]. Немає також жодних підстав убачати в діях вихідців волі П. Сагайдачного та вияву його прихильності до Москви, як це робив А. Андрусевич[67]. На розпитуваннях у Розрядному приказі вони не згадували про гетьмана чи про його оточення й видавали свою появу в московському стані за винятково приватну справу[68].

---

[61] В. Королюк трактував спорядження П. Сагайдачним посольства до Москви як прагнення козацтва до спільних з Москвою військових дій проти Криму (*Королюк В. Д.* К вопросу о посольстве в Москву от запорожского гетмана П. Сагайдачного в 1620 г. // Славянский архив. Сборник статей и материалов. – М., 1958. – С. 38).

[62] *Andrusiewicz A.* Dzieje wielkiej Smuty. – Katowice, 1999. – S. 497.

[63] *Шевченко І.* Україна між Сходом і Заходом. Нариси з історії культури до початку XVIII ст. – Львів, 2001. – С. 155.

[64] Див., наприклад: *Голобуцкий В. А.* Запорожское казачество. – К., 1957. – С. 174; *Пашуто В. Т., Флоря Б. Н., Хорошкевич А. Л.* Древнерусское наследие... – С. 202–203.

[65] Документи російських архівів... – Т. 1. – С. 21.

[66] Там само. – С. 200.

[67] *Andrusiewicz A.* Dzieje wielkiej Smuty. – S. 418.

[68] Видрукований нещодавно комплекс документів з приводу виходу козаків, прийняття їх царем, облаштування й зарахування на московську службу однозначно з'ясовує питання (Документи російських архівів... – Т. 1. – С. 198–216).

Що стосується козацького посольства, то джерела, в яких відбилися пов'язані з ним події, не дають підстав тлумачити цей крок П. Сагайдачного як вияв певних промосковських нахилів з боку вузького кола довірених осіб гетьмана, старшини чи козацтва в цілому, а поготів тоді, коли долучити свідчення цих джерел до ширшого контексту. Слід зауважити, що прибічники "підданського"/"приєднавчого"/"возз'єднавчого" бачення місії П. Одинця ігнорували видрукувану ще П. Кулішем царську грамоту путивльським воєводам І. Борятинському та М. Оладьїну (1620, січень). Позбавлений непотрібної, як на внутрішнього адресата, дипломатичної чепурності цей документ відбиває реальне ставлення Москви до посольства П. Одинця, а ширше – і сприйняття нею "симпатії" до себе з боку українського козацтва. З повідомленнями давно відомої дослідникам грамоти перегукуються свідчення нещодавно видрукуваної документації Посольського приказу про дипломатичні контакти Москви і Криму в лютому 1620 р.

Вчитування в текст приказного запису та царської грамоти до П. Сагайдачного однозначно схиляє до висновку, що наміри українських козаків стосовно Москви обмежуються винятково сферою військової служби та царського жалування. Як вияв доброї волі, царю було доставлено бранців-татар, захоплених під Перекопом. У промові П. Одинця московські урядовці почули, а в листі козацького гетьмана побачили не відлуння стійких промосковських орієнтацій козаків, а тільки бажання останніх "великому государю служити головами, як вони служили колишнім великим російським государям і в їхніх государевих повеліннях були, і на ворогів їхніх ходили, і кримські улуси громили"[69]. Але під враженням ролі козаків у недавній Смуті Москва повелася дуже обережно. До того ж, її нова стратегія відносин з Кримом (ширше про неї далі) не передбачала активних військових дій, як на тому наполягали козаки. Тож адресована П. Сагайдачному царська грамота була не вельми переобтяженою виявами довіри до українських козаків. Цар прив'язав можливість надсилання на Січ певної платні до конкретних козацьких служб ("а наперед вас у нашій платні не забудемо, дивлячись на вашу службу")[70]. Посланців Михайло Федорович не прийняв, чим виразно вказав і на своє ставлення до посольства, і на справжнє місце українського козацтва в тодішніх планах Московії. А як видно з грамоти путивльським воєводам, за чемним прийомом, обдаруванням посланців, словами про зацікавленість царя в службі українських козаків маскувалося відверте невдоволення Московії появою в столиці посольства П. Одинця. Московські урядовці не бажали мати справу з козацькими посланцями взагалі, не те що допускати їх до царської руки. Як тільки у Посольському приказі довідалися про прихід козацького посольства до Путивля, місцевим воєводам було наказано "тих

---

[69] ВУР. – Т. 1. – С. 3.

[70] Там само. – С. 7.

черкас поставити у себе в Путивлі за острогом і, допитавши й давши від себе государеве жалування, відпустити назад і з бранцями до нас в Москву відпускати їх не велено"[71]. Москву страшенно обурило порушення воєводами наказу, і вона висунула вимогу, щоб воєводи "надалі так не глупили, без нашого указу таких великих справ не наважувались і тією своєю дурістю справам порухи не робили"[72]. Доповнює картину той факт, що про появу козацьких послів Москва негайно повідомила Крим, переправивши туди бранців-татар, привезених П. Одинцем як лицарський подарунок від Війська Запорозького[73]. До того ж, у грамоті, адресованій кримському ханові, цар Михайло Федорович видавав полоняників за викуплених у козаків "немалою ціною"[74].

Показовим є й те, що жодної схильності до переорієнтування на Москву не побачила в діях козацької еліти Варшава, добре обізнана як з настроями в середовищі українських козаків, так і безпосередньо з обставинами споряджження посольства П. Одинця. Уже за кілька днів після ухвали козаками відповідного рішення про його зміст, як вдалося з'ясувати, довідався краківський каштелян князь Януш Острозький. 10 січня йому писав з Переяслава Ян Чернінський, що "дня 17 місяця січня Сагайдачний гетьман козацький мав раду в Переяславі, з якої виправив козаків чоловік 15 з двома в'язнями до Москви до царя московського, просячи казни, яка й за інших царів здавна посилалася за пороги"[75]. Отож польські урядовці швидко одержали повідомлення і про відповідне рішення козацької ради, і про московські плани козаків. Інформація, яка надійшла до Варшави, збігається з повідомленнями московських джерел – йшлося про відновлення традиційної практики надсилання Москвою платні на Січ. Подальші кроки Польщі не свідчать про її особливе занепокоєння фактом посольства П. Одинця (принаймні, джерел, що спонукали б до протилежних суджень, не виявлено). Натомість небезпека очікувалася лише від діяльності патріарха Феофана.

Як влучно зазначив М. Грушевський, у польських колах підозрювали, що "турецьке правительство вислало його підіймати на Польщу Москву" і що Феофан "має з Москви поручення вести інтригу теж і між козаками"[76]. Додало жару у вогонь і те, що наприкінці осені патріарх у листі до козаків, написаному на прохання пригніченої цецорською поразкою Варшави, поруч із пристрасними закликами долучитися до польського війська проти турків, відпустив П. Сагайдачному "гріх" за похід на Москву[77]. За польськими даними,

---

[71] *Кулиш П. А.* Материалы для истории воссоединения Руси. – М., 1877. – Т. 1. – С. 99.
[72] Там само.
[73] Документи російських архівів... – Т. 1. – С. 252–254.
[74] Там само. – С. 255.
[75] AGAD. – Archiwum Potockich z Łańcuta. – № 1583. – S. 1.
[76] *Грушевський М. С.* Історія України-Руси. – Т. VII. – С. 432–433.
[77] Там само. – С. 443–444; *Каманин И.* Очерк гетманства Петра Сагайдачного. – С. 14.

Феофан нібито ще й наказав козакам, "аби коли буде на те потреба Речі Посполитої (через зламання Москвою перемир'я) проти неї [Москви] воювати не наважувалися"[78]. Тому польські урядовці продовжували й далі обігрувати турецько-московський варіант появи патріарха в Україні. Й. Борецького та М. Смотрицького нарекли шпигунами султана[79], а козаків король у травні 1621 р. листовно спробував переконати, що Феофан "від цісаря турецького був до Москви посланий, аби, як вже маємо певні відомості, народ той проти нас збудив"[80].

Козацтво ж, ведучи тактичну гру з Варшавою з приводу своєї участі у війні з Туреччиною, спробувало (і виглядало так ніби в унісон з промосковською агітацією Феофана) використати в цій ситуації роль Москви. За повідомленням путивльських воєвод, у червні 1621 р. на козацькій раді в Кагарлику йшлося про те, якщо литовський гетьман Ян Кароль Ходкевич не надішле їм заручників, то не підуть на турецьку війну, стануть у Києві й "битимуть чолом... государю, щоб їм бути з тими містами і служити... государю царю і великому князю Михайлу Федоровичу всія Русі"[81]. Ця заява органічно вписується в кроки тодішнього гетьмана Я. Нероди (Бородавки), а особливо його наступника П. Сагайдачного, що здійснювалися з метою оптимального використання винятковой потреби Польщі в козацькому війську[82]. А якими очима тоді козацтво реально дивилося на Москву й наскільки прислухалося до промосковських напучувань патріарха, добре видно, коли порівняти наведені вище розмови козаків на раді в Кагарлику та козацькі ж заяви з травня–червня 1622 р. В останньому випадку козаки пропонували Варшаві залучити їх до війни зі Швецією або з Москвою[83], що цілком вписувалося у можливий сценарій розвитку подій, оскільки ще восени 1621 р. Москва поставила Речі Посполитій ультиматум і наполегливо шукала спілки зі Швецією й Туреччиною[84]. Цікаво, що напередодні у Польщі серйоз-

---

[78] Biblioteka PAN w Kórniku. – № 330. – S. 773.

[79] *Мицик Ю.* Два листи гетьмана Нероди (Бородавки) // Mappa Mundi. Збірник наукових праць на пошану Ярослава Дашкевича з нагоди його 70-річчя. – Львів; Київ; Нью-Йорк, 1996. – С. 436–437; *його ж.* Із листування українських письменників-полемістів 1621–1624 років // Записки Наукового Товариства ім. Шевченка (далі – ЗНТШ). – Львів, 1993. – Т. CCXXV. – С. 316–322.

[80] Biblioteka PAN w Kórniku. – № 330. – S. 773.

[81] ВУР. – Т. 1. – С. 17.

[82] Детальніше про тактичні розрахунки козаків напередодні Хотинської війни див.: *Грушевський М. С.* Історія України-Руси. – Т. VII. – С. 458–468; *Pietrzak J.* Po Cecorze i pod czas wojny Chocimskiej. Sejmy z lat 1620 i 1621. – Wrocław, 1989. – S. 120–123. Див. також: *Мицик Ю.* Два листи гетьмана Нероди (Бородавки). – С. 435–442.

[83] *Pietrzak J.* W przygaszonym blasku wiktorii chocimskiej. Sejm w 1623 r. – Wrocław, 1987. – S. 17.

[84] Ibidem. – S. 24.

но замислювалися над проблемою можливої ефективності промосковських закликів Феофана. Відтак польські комісари мали з'ясувати, чи готові козаки всупереч намовлянням патріарха знову воювати з Москвою[85]. Мабуть, годі шукати влучнішої характеристики козацької позиції від тієї, яку навів київський біскуп Б. Радошевський у виявленому Я. Пєтжаком листі до Т. Замойського: "Навіть голос ангела не стримав би козаків від такої "смачної" експедиції"[86].

Козацькі заяви 1622 р. мовби підводять риску під розглянутими вище підставами потрактування посольства П. Одинця. Засилаючи посольство до Москви, козацтво лише мало намір повернутися до традиційних стосунків з нею, тимчасово переорієнтованих у часи Смути на кориснішу в тих умовах модель. Стрижнем їхньої політики була ідея використання Москви як найприйнятнішого, з огляду на сповідувану козаками систему вартостей, зовнішнього каналу військової служби та економічної підтримки, як території можливого прихистку, а то й міґрації від польських репресій.

Зрозуміло, що до поновлення колишньої ситуації козаків підштовхнуло стихання Великої Смути, яке позбавило їх такого вигідного об'єкту для легального в очах Польщі застосування своєї військової сили. Козаки були приречені повернутися до практик другої половини XVI ст. Суттєво посприяло цьому й те, що в часи морального лідерства П. Сагайдачного став куди осмисленнішим підхід козацької верхівки до організації стосунків з Варшавою. На ключову проблему тепер працювала більшість спланованих "нагорі" заходів на кримсько-турецькому, московському, донському напрямках і навіть частина хаотичних дій, здійснюваних козаками незалежно від політики козацької верхівки[87].

Перші кроки до перелаштування своїх стосунків з Москвою козаки роблять вже в 1615 – на початку 1616 рр., коли справа надання другого дихання війні Польщі з Москвою була примарною і щораз чіткіше вимальовувалася перспектива остаточного припинення Смути. У 1615 р., за повідомленням донських отаманів Ґригорія Довгошиї та Артемія Плохого, запорожці пропонували Війську Донському прислати на Січ свого посланця для розмови "про добру справу". Українські козаки нібито мали намір писати королю, щоб йому "з царем бути в мирі як досі, і, Смоленськ залишивши, піти геть"[88]. У стислім часі, найпізніше на початку 1616 р., козаки пустили на Дону поголос, неначе вони відмовили королю в його проханні виставити військо для участі в новій московській війні ("черкаси йому відмовили, що вони московської держави воювати не хочуть")[89]. І це напередодні нової хвилі їхніх антимосковських

---

[85] Ibidem. – S. 18.

[86] Ibidem.

[87] Детальніше про ступінь інтегральності політики П. Сагайдачного та про роль у ній донського чинника див.: *Брехуненко В. А.* Стосунки українського козацтва... – С. 122–156.

[88] Там само. – С. 125.

[89] Там само.

агітацій в середовищі донських козаків, на ґрунті повної підтримки ідеї походу Владислава на Москву! Тому оприлюднена в 1620 р. П. Одинцем позиція козаків стала закономірним продовженням порухів, здійснюваних козацькою верхівкою в 10-х роках XVII ст. і перерваних у зв'язку з повнокровним використанням козаками останньої нагоди для легітимних військових дій на теренах Московщини. Очевидно, не буде великим перебільшенням припущення, що якби ідеї походу королевича на Москву не судилося матеріалізуватися, П. Сагайдачний спорядив би посольство на два-три роки раніше, як зробив це з цілком тверезих і виправданих розрахунків через рік після блискучого рейду по Московщині, коли Раставицька комісія (жовтень 1619 р.) остаточно розвіяла чергові надії на суттєві поступки з польського боку. За тих умов залагодження стосунків з Москвою для поновлення можливості користатися з московських грошей, сукон, збройних припасів, а також долучатися до московських військових заходів проти татар, цілком справедливо розглядалися козаками як ще одна точка опори, як потенційно відчутний засіб тиску на Польщу. А тому суто козацькі мотиви не були марґінальним додатком до давно підміченого "патріаршого мотиву", справедливо виділеного ще М. Грушевським як основа посольства П. Одинця[90]. Інтереси козацької стратегії протистояння з Варшавою слід визнати самодостатнім підґрунтям для спорядження посольства. З іншого боку, загострення цієї проблеми збіглося в часі з появою в козацькому середовищі задуму (напевно, навіяного оточенням Й. Борецького) провести в Москві якісь попередні переговори з патріархом Феофаном. Гучність подій, пов'язаних з перебуванням останнього в Україні, активна роль у них козацтва, повний успіх першого етапу справи відновлення православної ієрархії, очевидно, наклали свій відбиток і на сприйняття дослідниками суто козацьких мотивів посольства П. Одинця. Підштовхувало до цього й подальше майже п'ятирічне затишшя в офіційних козацько-московських стосунках.

З усіх найважливіших проблем, які порушували перед московськими урядовцями посланці від П. Сагайдачного, – козацька служба царю, спільні виступи супроти Криму, регулярна платня, – тільки остання потягнула за собою конкретні результати співпраці у порівняно близькій перспективі. В решті випадків ініціативи не виявляли ні Москва (про її мотиви нижче), ні самі козаки. До початку 1625 р. взагалі немає звісток про їхні спроби встановити зносини з центральною владою Московії. І це добре увиразнює особливості статусу московського чинника в світоглядних орієнтирах українського козацтва в кінці XVI – першому двадцятилітті XVII ст. Висновок напрошується однозначний: у ставленні козацтва до Москви не простежується ознак мислення категоріями етнічної близькості українців та росіян, природної спорідненості Московії з українським світом (чи принаймні "не чужості" та месійного покликання Москви як твердині православ'я). Козацтво

---

[90] *Грушевський М. С.* Історія України-Руси. – Т. VII. – С. 432. Див. також: *Сас П.* Петро Конашевич-Сагайдачний // Київська старина. – 1992. – № 2. – С. 69.

сприймало московський чинник під кутом зору поточних інтересів існування та розвитку свого стану в рамках політичного тіла Речі Посполитої. Інтереси ці були такими ж мінливими, як і дуже чутлива на погоду в регіональних міжнародних відносинах кон'юнктура польсько-козацьких змагань. Однак сам факт появи перших заяв (дарма, що зроблених з суто тактичного розрахунку), в яких формулювалася можливість за певних обставин піти у підданство цареві, сигналізував про початок симптоматичного розширення уявлень козацтва про горизонти використання московського чинника. Від 1622 р. кількість повідомлень про козацькі заяви подібного типу наростала, на підставі чого в історіографії було висунуто тези про посилення в козацькому середовищі потягу до "царської руки" та про формування/сформування в ньому промосковських орієнтацій[91].

Відомі на сьогодні джерела за 20 – середину 40-х років XVII ст. подають кілька різновидів козацьких суджень з приводу Московії. У грудні 1622 р. посланець від І. Копинського повідомляв Посольський приказ про наміри козаків у разі поразки від польського війська служити царю "зі своїми містами". Аналогічне повідомлення надійшло до Розрядного приказу в липні 1625 р. від рильського воєводи М. Гагаріна[92]. Радикальніше у цьому сенсі висловлювалися в Москві посланець від Й. Борецького піп Пилип та авантюрист Олександр Яхія. Окреслюючи ситуацію, що склалася в козацькому середовищі після поразки повстання 1625 р., піп Пилип висловив бажання козаків, щоб "государ обдарував їх, велів їм допомогу вчинити своїми государевими людьми на поляків", і козаки "стануть служити тобі государю і міста литовські стануть очищати в твоє государе ім'я, щоб їм православної християнської віри не відбити"[93]. Аналогічні речі повідав О. Яхія, додавши з цілком зрозумілою метою, що саме він агітував козаків, аби "Київ з усіма містами і землями, і Запоріжжя привести під його государеву руку і так буде краще"[94]. Однак напередодні повстання 1625 р. вивідувачі севських воєвод П. Воєйкова й Н. Власова обмежували плани козаків лише бажанням перейти в межі Московщини[95]. Та й обидва козацькі посольства 1625 р. мови про підданство не вели[96].

Наступна хвиля відомостей хронологічно збігається з повстанням під проводом Тараса Трясила, але має меншу амплітуду. У серпні 1630 р. путивльські воєводи писали, що козаки у випадку поразки "хочуть бути у повелінні государя"[97]. Роком пізніше чернігівець Г. Рубчинський говорив у Севську та в Москві про намір козаків відійти на Дон, а звідти писати до

---

[91] *Пашуто В. Т., Флоря Б. Н., Хорошкевич А. Л.* Древнерусское наследие... – С. 206–207, 209, 214–216.

[92] ВУР. – Т. 1. – С. 29, 56.

[93] *Кулиш П. А.* Материалы для истории... – Т. 1. – С. 182.

[94] Там само. – С. 216.

[95] ВУР. – Т. 1. – С. 55.

[96] Там само. – С. 50–53; *Кулиш П. А.* Материалы для истории... – Т. 1. – С. 172–182.

[97] ВУР. – Т. 1. – С. 87.

царя, щоб той "велів їм бути під своєю государською державою"[98]. Про те, що козаки хочуть іти на государеве ім'я, повідомляли у жовтні Посольський приказ путивльські воєводи[99].

Восени 1632 р., тобто саме тоді, коли козацтво активно намагалося розіграти карту елекційного сейму для "поправи вольності і свобод народу руського" та розв'язання власних станових проблем, Москва знову отримує звістки про козацькі наміри проситися під "високу царську руку", якщо "на них [козаків] ляхи наступлять і їм снаги не буде"[100]. Така ж мотивація присутня у заявах, які лунають із козацького середовища в 1635–1636 рр. на хвилі повстання під керівництвом І. Сулими. При цьому, судячи з джерел, у двох випадках йшлося про переселення, у третьому – щоб бути на "государевому імені"[101].

Після повстань 1637–1638 рр. певна частина козаків мігрує на прилеглі до московського прикордоння терени майбутньої Слобожанщини й далі, виконуючи роль піонера та основної складової першої концентрованої хвилі українських переселенців.

Як бачимо, у джерелах перемежовуються три споріднені між собою версії бачення козаками свого ставлення до Москви: переселення на підконтрольні їй території, служба московському цареві, перехід під "високу царську руку" разом "зі своїми містами". Впадає в око, що найрадикальніший із варіантів – третій – з'являється на сторінках джерел найраніше (ще 1621 р.) й так само найраніше зникає (остання згадка припадає на 1632 р.). Варто зазначити, що поява в джерелах промосковських суджень з боку козацтва щоразу накладається на чергове загострення польсько-козацьких стосунків. Винятково в усіх зафіксованих випадках козаки жорстко прив'язували своє становище саме до долі збройного протистояння з Варшавою – ймовірного, реального чи щойно програного. Формула "якщо на них ляхи наступлять і їм снаги не вистачить" в кількох лексичних інтерпретаціях є обов'язковою складовою повідомлень про московські плани козацтва. Так було в 1621 р., коли козаки поставили на кін усе, вимагаючи від Варшави суттєвих поступок за свою майбутню участь у польсько-турецькій війні. Так сталося роком пізніше, коли Польща, не виконавши передхотинських обіцянок, спровокувала величезне збурення в козацькому середовищі – численні морські походи, візит козацьких загонів на Дон, посилення розбою в Полі тощо. Так було в період безкоролів'я 1632 р., коли козаки рішуче радикалізували свої вимоги, – станові й загальнонаціональні. Про часи повстань 1625, 1630, 1637–1638 рр. вже і не йдеться.

---

[98] Там само. – С. 110.

[99] Там само. – С. 114.

[100] Там само. – С. 125, 127, 129; Акты Московского государства (далі – АМГ). – М., 1890. – Т. 1. – С. 402.

[101] ВУР. – Т. 1. – С. 148, 159.

Як тільки напруга в козацько-польських стосунках слабшала й зменшувалася вірогідність чергового збройного конфлікту, з джерел зникають звістки про козацьку прихильність до Москви. Найпоказовішим прикладом є брак свідчень стосовно нахилів у козацькому середовищі до підданства цареві "разом з містами" в 1640–1647 рр., хоча тоді козацтво, затиснуте в залізні лещата в Україні й обмежене в можливостях на кримсько-турецькому напрямкові, переносить центр ваги на свій східний фланг і розвиває небачену досі активність у Полі. Тогочасні московські джерела були переповнені звістками про козацьку колонізацію майбутньої Слобожанщини, здійснювану вперемішку з невибагливим здобичництвом[102]. Але цими соціальними практиками й вичерпувалися "промосковські" кроки козацтва. Іншими словами, задовольнилося воно заходами, звичними для нього вже в останній чверті XVI ст., і не виявляло зацікавлення в чомусь суттєвішому. І це в найскрутніші для козаків часи за всю першу половину XVII ст., коли, як влучно підсумував М. Грушевський: "Придавлена була козаччина на волости. Обламані були її вістря, які входили в дорогу інтересам шляхетського господарства. Певними путами зв'язаний був своєвільний козацький елемент на Дніпровім низу"[103].

Ще одна прикметна деталь. Як і раніше, з козацького середовища поруч зі сприятливими для Москви імпульсами струмували й протилежні. Про антимосковські заяви козаків 1622 р. вже йшлося. Влітку 1625 р. 800 запорожців долучилися до калґи Шагін Ґірея, який готував похід (так, зрештою, і не здійснений) на Московщину[104]. Навесні 1630 р. інформатори путивльських воєвод припускали можливість виправи козаків "на Московську державу війною"[105]. Практично не припинялося дошкульне для Москви козацьке здобичництво в Полі та на московському прикордонні, особливо масштабне й відчутне у 1642–1647 рр.[106] У середині 40-х років козаки навіть переводять справу на серйозніший рівень – розпочинають чинити напади разом із татарами, що викликало в Москві величезне занепокоєння, і вона змушена була порушити перед Варшавою питання про "черкаське злодійство"[107].

---

[102] Про міґрацію козаків та вихідців з інших верств українського населення на схід у першій половині XVII ст. див.: *Апанович Е. М.* Переселение украинцев в Россию накануне освободительной войны 1648–1654 гг. // Воссоединение Украины с Россией 1654–1954: Сборник статей. – С. 81–104; *Багалий Д. И.* Очерки из истории колонизации степной Украины Московского государства. – М., 1887; *Миклашевский И.* К истории хозяйственного быта Московского государства. Заселение и сельское хозяйство южной окраины XVII в. – М., 1894.

[103] *Грушевський М. С.* Історія України-Руси. – Т. VII. – С. 41.

[104] ВУР. – Т. 1. – С. 57.

[105] Там само. – С. 82.

[106] Див., наприклад: *Грушевський М. С.* Історія України-Руси. – К., 1995. – Т. VIII. – Ч. 1. – С. 35–40; *Флоря Б. М.* Молоді роки Івана Богуна // Україна в минулому. – К.; Львів, 1992. – Вип. 2. – С. 71–76.

[107] *Флоря Б. Н.* Запорожское казачество и Крым перед восстанием Хмельницкого // Исследования по истории Украины и Белоруссии. – М., 1995. – Вып. 1. – С. 56–58.

Зрештою, попри виголошувані заяви, які за своїм змістом мусили б насторожити польську владу, козаки не бачили у своїй поведінці нічого ворожого для Варшави. У 1626 р. посланці від М. Дорошенка просили у сейму дозволу на посольство до царя за платнею[108]. Водночас гетьман попереджав С. Конецпольського, що ті нестерпні кривди, які чиняться козацтву після Курукова, можуть викликати міґрацію частини випищиків на Московщину[109]. Однак сейм виявив (і це показово) цілковиту інертність: козаки відповіді не дочекалися[110].

Розглянута суперечливість між заявами та діями козаків набуває інакшого відтінку, коли подивитися на неї крізь призму процесу "конфесіоналізації" козацтва, ключовий етап якої припадає саме на 20 – початок 30-х років XVII ст.[111], і якій судилося визначити подальшу долю козацтва в українському світі, а за великим рахунком – і долю останнього загалом. Через "конфесіоналізацію" воно перетворилося на визнаного церковними колами, а згодом і частиною української шляхти, оборонця православної віри. Це вивело справу улегітимнення козацького стану як "людей лицарських" на іншу орбіту, поставивши козаків у центр творення нової моделі української політичної нації[112]. Серед впливів, під які, поєднавши свою долю зі справою православ'я, підставляло себе козацтво, були й такі, які підштовхували до зміщення кута зору на Москву. Залучаючись до ролі "нової оздоби" православної церкви, козаки вступали в тісний контакт із середовищем, яке дивилося на Москву іншими очима, ніж вони самі. Незалежно від орієнтаційних розбіжностей та особливостей впливу московського чинника на стратегію "заспокоєння старожитної релігії грецької" і оточення Й. Борецького – І. Копинського, і угруповання П. Могили відштовхувалися у своєму сприйнятті Москви від спільного пункту: Москва – твердиня православ'я. І такий образ трансформувався в козацьке середовище принаймні від 1620-х рр., особливо інтенсивно в 20 – на початку 30-х років XVII ст., коли руські православні ієрархи взяли козацтво під тісну опіку. Висвячені на козацьких плечах І. Борецький та його оточення бачили в Московії останній бастіон православ'я, надавали їй ключового місця у своїх концепціях[113], і вже самим цим давали козацтву цілком іншу проекцію московського чинника, ніж ту, яку воно мало перед очима упродовж майже століття. Пішовши на союз з козаками, вище

---

[108] *Kwak J.* Sejm warszawski 1626 roku. – Opole, 1995. – S. 84.

[109] AGAD. – AZ. – Sygn. 446. – S. 11.

[110] *Kwak J.* Sejm warszawski 1626 roku. – S. 84–86.

[111] Особливості "конфесіоналізації" козацтва детально з'ясував С. Плохій (*Plokhy S.* The Cossacks and Religion in Early Modern Ukraine. – Oxford, 2001. – P. 100–144).

[112] Про місце козаків у різних моделях української ідентичності див.: Там само. – P. 162–175.

[113] Детальніше про це див.: *Пашуто В. Т., Флоря Б. Н., Хорошкевич А. Л.* Древнерусское наследие... – С. 203–210; *Plokhy S.* The Cossacks and Religion... – P. 288–291.

духівництво зіштовхнулося з необхідністю гармонізації московської та козацької складових своїх планів, через що прагнуло повернути козаків обличчям до Москви. Тож доба Й. Борецького обернулася посиленою промосковською агітацією серед козацтва. Чи не найпоказовішим прикладом стала участь І. Копинського в Корсунській раді 1632 р., де той закликав козаків, "щоб вони від християнської віри не відступали", а він буде писати до царя і московського патріарха, щоб "їх, білорусців і черкас, пожалували, веліли прийняти під свою государеву руку"[114]. Паралельно докладається значних зусиль, щоб переконати московську владу в намірах козаків бути під "государевою рукою"[115]. Цей мотив виразною канвою вплітається в адресовану цареві кореспонденцію православних ієрархів[116]. В унісон твердили про козацьку схильність до підданства цареві посланці від І. Копинського та І. Борецького. Напередодні Смоленської війни висловлювалися переконання, що козаки більше не служитимуть Речі Посполитій проти Московії.

Відтак поява у властиво козацькій риториці відповідних виразів, хронологічно і за духом збігаючись із заходами І. Борецького – І. Копинського й накладаючись на протилежні за змістом реальні дії козаків, віддзеркалює особливості засвоювання козацьким середовищем впливів, що струмували з патронованої Церкви. Козацтво не змінює свого погляду на Москву тією мірою, якої від нього очікували. До образу Москви дописується православний складник, але на московську хвилю козацтво не налаштовується, воно лише коригує місце московського чинника у своїх розрахунках супроти Варшави, по суті, доводячи до логічного кінця досягнення часів П. Сагайдачного. У козацьких головах роль Москви остаточно обростає функцією своєрідної перестороги для Польщі. Ефект мав досягатися шляхом артикулювання козаками своєї "схильності" до підданства царю при одночасному піднесенні значення московського прикордоння та суміжного Поля як території пересиджування польських репресій, а то й напрямку можливої міґрації (на крайній випадок). Тому й згадують козаки про "царську руку" лише під час суттєвих загострень своїх відносин з Варшавою, без жодних застережень перемежовуючи при цьому приємні для московського вуха заяви з проблемами, протилежними за значенням. А коли з приходом на київську митрополичу кафедру П. Могили звідти перестав віяти колишній вітер як у бік Москви, так значною мірою і в бік козаків, поступово ослабли й зацікавлення козацтва пустопорожніми і, як до того остаточно з'ясувалося, байдужими для Польщі заявами про підданство цареві "разом з містами". Козаки воліють

---

[114] ВУР. – Т. 1. – С. 129.

[115] Про це питання див.: *Пашуто В. Т., Флоря Б. Н., Хорошкевич А. Л.* Древнерусское наследие... – С. 209, 211, 215; *Plokhy S.* The Cossacks and Religion... – P. 281–282.

[116] Йов Борецький удався навіть до перепросин царя за похід Петра Сагайдачного на Москву 1618 р. (*Пашуто В. Т., Флоря Б. Н., Хорошкевич А. Л.* Древнерусское наследие... – С. 209).

обмежитися заходами, які мали під собою певніший ґрунт – погрозами переселитися до Московщини.

Перетравлення козацтвом у такий спосіб промосковських ідей, навіюваних колом І. Борецького – І. Копинського, добре показує, що козацька еліта, яка була епіцентром вироблення політики козацького стану, сприймала їх як антитезу своїй політичній самоідентифікації. Суперечили вони й ключовій тенденції, запущеній (чи каталізованій?) "конфесіоналізацією" козацтва – руху до ототожнення себе часткою руської політичної нації, а звідси й до усвідомлення свого зв'язку з територією. У цьому сенсі альтернативи Речі Посполитій для старшини не існувало. "Піддання міст" цареві не належало до козацьких "прав і свобод". Міґрація ж до московського прикордоння означала докорінне руйнування традиційної системи координат. Переселення могло розглядатися як останній варіант у разі безвиході, наближення якої еліта не відчувала навіть у часи "золотого спокою". За поодинокими винятками, серед переселенців не бачимо представників "статочних", а самі переселення не були виявом централізованої політики, лише автономним рішенням окремих козаків чи козацьких загонів. Лави міґрантів поповнювали випищики, середовище за природою схильне до відцентрових дій, влади настрою, охлократизму. Те, що за поведінкою випищиків не стояло глибоких промосковських орієнтацій, чи не найкраще ілюструє факт переселення козацького загону під крило кримського хана в кінці 1630-х рр.[117] Саме низи всупереч волі старшини створили загін для підтримки запланованого Шагін Ґіреєм походу на Москву та формували ті континґенти, які нападали разом з татарами та московське прикордоння у 1640-х рр.[118]

Завершує ж коло підстав для відфільтрування того, наскільки "обмосковилося" козацтво під впливом агітацій І. Борецького та його однодумців, реакція козаків на Смоленську війну. Як відомо, козацьке військо брало в ній активну участь. У березні й травні козаки разом з польським військом взяли в облогу Путивль[119]. У липні козацький загін на чолі з тим самим Я. Острянином, який пізніше спровокує першу по повстанню 1637–1638 рр. хвилю переселення козаків на терени майбутньої Слобожанщини, оволодів Валуйками й три дні затято штурмував Білгород, де спалив острог[120]. Цікаво, що рейд Я. Острянина починався з території України, а не з лінії польсько-московського протистояння і, як з'ясував О. Новосельський, співпав (мабуть, невипадково) з потужним набігом на московські землі татар – тодішнього союзника Речі Посполитої[121]. 19 вересня 20 тисяч козаків прийшло під

---

[117] *Флоря Б. Н.* Запорожское казачество и Крым... – С. 57–59.

[118] Там само. – С. 56–57; ВУР. – Т. 1. – С. 57.

[119] *Грушевський М. С.* Історія України-Руси. – К., 1995. – Т. VIII. – Ч. І. – С. 206.

[120] *Целевич О.* Участь козаків у Смоленській війні // ЗНТШ. – Львів, 1899. – Т. XXVIII. – С. 11.

[121] *Новосельский А. А.* Борьба Московского государства... – С. 216.

Смоленськ і взяло активну участь у знаменитій Смоленській кампанії[122]. Інша частина козацького війська (за різними даними, від 8 до 10 тисяч чол.) пустошила московське прикордоння до Вязьми, Ржева і Калуги. Внесок козаків був величезним. Без них оволодіння Смоленськом і загальна перемога Речі Посполитої була б дуже проблематичною справою, оскільки польського війська налічувалося лише 11 тис.[123]

Початкові ухиляння козаків від участі у Смоленській війні, датовані другою половиною 1632 – початком 1633 рр., не мали нічого спільного з небажанням воювати з одновірною Москвою. Джерела подають лише тактичні мотиви, які не заходять в царину самоідентифікації козацтва як органічної частини політичного світу Речі Посполитої[124]. Козаки сприймають війну із дзвініці "людей лицарських", вірних підданих короля, а не з позиції суспільного організму, котрий шукає іншого державно-політичного даху – Московії. На передній план було поставлено стратегію змагань за обстоюваний комплекс інтересів, тобто той пункт, крізь призму якого козацтво з початку XVII ст. дивилося на всі війни, на котрі їх запрошувала Варшава. Розігруючи карту свого залучення до польського війська як один із ключових засобів тиску на конвокаційний та елекційний сейми[125], козаки на Москву не оглядалися. У козацькому середовищі не помічалися внутрішні розбіжності стосовно курсу на затягування виходу до театру бойових дій. Низи чітко дотримувалися розпоряджень старшини. Подібна ж одностайність простежується і в ділянці сприйняття козацтвом самої ідеї польсько-московської війни. Воно виступає як однорідна сила, непідвладна сумнівам щодо доцільності своєї участі в ній. Козаки чекали лише на результати елекції та на рішення елекційного сейму з приводу питань, порушених на ньому їхнім посольством.

Враховуючи тогочасний брак у Варшави зібраного війська, спроможного реально протистояти московитам[126], така тактика стала істотним додатком до решти передумов, які у своїй сумі змусили сейм загравати з козаками й зробити ключову поступку православним – улегітимнити відновлену в

---

[122] Докладно про роль козаків у боях за Смоленськ див.: *Lipiński W.* Organizacja odsieczy i działania wrześniowe pod Smoleńskiem w 1633 // Przegląd Historyczno-Wojskowy. – 1931. – T. VI. – S. 207–225.

[123] *Целевич О.* Участь козаків у Смоленській війні. – С. 7.

[124] Тактика, застосована козаками у зв'язку із закликами Варшави до участі в Смоленській війні, досліджена Б. Флорею (*Флоря Б. Н.* Начало Смоленской войны и запорожское казачество // Mappa Mundi. Збірник наукових праць на пошану Ярослава Дашкевича з нагоди його 70-річчя. – С. 445–449).

[125] Ширше про особливості козацьких стратегій доби безкоролів'я 1632 р. див.: *Грушевський М. С.* Історія України-Руси. – Т. VIII. – Ч. 1. – С. 139–158.

[126] Докладніше про підготовку Речі Посполитої до Смоленської війни див.: *Lipiński W.* Stosunki polsko-rosyjskie w przededniu wojny Smoleńskiej 1632–1634 i obustronne przygotowania wojskowe // Przegląd Historyczno-Wojskowy. – Warszawa, 1931. – T. IV. – S. 243–271.

1620 р. православну ієрархію. Козацькі посланці були навіть прийняті раніше за інші посольства (з іноземними включно)[127]. Козаків вислухали в обох палатах. Під загальним тиском православних новообраний король видав привілей, визнавши київську митрополію й пообіцявши на наступному сеймі підтвердити його конституцією. У такий спосіб було пом'якшено й козацьку проблему. Але попри це польські урядовці не ризикнули повністю відмахнутися від станових вимог козаків. У грудні, не дочекавшись від козаків конкретної згоди з приводу участі у Смоленській війні, Владислав IV листовно переконував Військо Запорозьке, що нерозгляд козацького питання на сеймі зумовлювався єдино тим, що "за звичаєм і правом посполитим перед коронацією не годиться нам нічого вирішувати". Король відкривав дорогу до подальших переговорів, обіцяючи, порозумівшись із сенаторами, задовольнити прохання-вимоги, "скільки і право, і слушність дозволить"[128].

Власне, з політикою нового короля козацтво пов'язувало перспективу вирішення своїх стратегічних проблем. Як з'ясував Б. Флоря[129], вже на початку 20-х років у козацькій свідомості Владислав (тоді ще королевич) посідав інше місце, ніж польська шляхта. Поруч із литовським польним гетьманом К. Радзивілом, майбутній король вважався захисником козацтва й православних, протиставлявся польській шляхті, яка всупереч його волі таврує козацтво й православ'я, не бажаючи визнати за "людьми лицарськими" відповідних станових прерогатив. Більше того, король і польська шляхта трактувалися як два чинники, що постійно ворогують між собою. Напередодні елекції у козацькому середовищі поширилися абсолютно безпідставні чутки, ніби поляки ставлять на Яна Казимира, Литва – на Владислава, і що цілком ймовірно може статися збройна сутичка між противниками[130]. Відповідно "народ руський" був союзником Литви, а козаки збройною опорою королевича. Не затьмарили образ Владислава IV навіть козацькі повстання 1635 та 1637–1638 рр. Те, що король тоді нічим конкретним не виявив свою прихильність до козаків, не змінило козацьких уявлень про нього. Навпаки, поширювалися чутки, що польське військо діє поза його волею[131].

Причини такої живучості у козацькій свідомості переконань про "свого" Владислава потребують окремого дослідження. Але поза тим, враховуючи

---

[127] *Kaczorowski W.* Sejmy konwokacyjny i elekcyjny... – S. 297.

[128] *Голубев С. Т.* Киевский митрополит Петр Могила и его сподвижники. – К., 1883. – Т. 1. – С. 306.

[129] *Флоря Б. М.* Запорозьке козацтво і плани турецької війни Владислава IV (політика верхів і суспільна свідомість низів) // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – К., 1992. – Вип. 1. – С. 92.

[130] Про поширення таких чуток див.: Там само. – С. 94. Насправді кандидатура Владислава вже на конвокаційному сеймі не мала альтернативи (*Czapliński W.* Władysław IV i jego czasy. – Warszawa, 1972. – S. 95–97; *Kaczorowski W.* Sejmy konwokacyjny i elekcyjny... – S. 41, 119).

[131] *Флоря Б. М.* Запорозьке козацтво і плани... – С. 94.

характер стосунків у козацькому середовищі між "поміркованими" і "радикалами" з приводу ключового питання – стратегії взаємовідносин з Польщею, циркулювання чуток про колізії навколо Владислава, а звідси й міфологізація його постаті в козацькому світі були вигідні насамперед еліті останнього. Адже це закладало підґрунтя для того, щоб викликати таку реакцію низів на проблему польсько-козацького протистояння, яка б відповідала потребам обстоюваної "поміркованими" лінії вирішення актуальних для козацтва питань. Наявність протиставлення "свій" король – "чужа" польська шляхта суттєво полегшувала реалізацію "статочної" політики. Козацький корабель діставав більше шансів оминути рифи збройного протистояння з Варшавою. Існував і сприятливий ґрунт для поширення чуток, створений переважно поєднанням міцно закоріненого в історичній пам'яті козацтва світлого образу "козацького короля" Стефана Баторія з його реформою та позитивних спогадів про Владислава, винесених з походу на Москву 1618 р.

Чи брався при всьому цьому до уваги московський чинник, наразі сказати важко. Але курс на утвердження образу Владислава – протектора козаків і православних, змінюючи в козацтві надії на вирішення проблем стану в рамках державного організму Речі Посполитої, крім усього, був свого роду щепленням проти формування в козацькому середовищі стійких промосковських орієнтацій. І це було дуже важливо з огляду на те, що на протилежну тенденцію працювало два суттєвих чинники: чим далі примарніша перспектива у змаганнях з Варшавою та навіюваний духівництвом у 20 – на початку 30-х років XVII ст. образ одновірної Москви як природного захисника українського православного світу. Живучість надій на Владислава IV яскраво засвідчує існування в системі вартостей українського козацтва чіткої орієнтації на політичну систему Речі Посполитої, а також є одним із вагомих чинників, які у своїй сумі однозначно дискваліфікують тези про те, що в козацьких головах Річ Посполиту заступає московська альтернатива і що козацька думка прямує в бік пов'язування майбутнього козацтва з існуванням у складі державного організму Московії.

Сама Варшава теж не знаходить у поведінці козаків ні ознак промосковських орієнтацій, ні нахилу до підданства Москві, ні загроз для цілісності Речі Посполитої. Кроки з боку козацтва трактувалися як нав'язування ним лінійних контактів, не обтяжених глибшим ціннісним змістом. До різкого посилення міґраційного руху козаків у Поле в кінці 30 – середині 40-х років XVII ст. Польща не враховувала геополітичний контекст стосунків козаків з Москвою й дивилася на них лише крізь призму можливих поточних ускладнень для реалізації своєї козацької політики. Козаки не зіштовхуються з тотальними заборонами на зв'язки з Москвою, як, скажімо, на морські та суходольні походи проти мусульманських сусідів. Поодинокі, безсистемні окрики й тривоги линули з Варшави лише під час крайніх загострень у польсько-козацьких стосунках, та й то не завжди. На сьогодні відомі два

таких приклади: восени 1625 р. після поразки повстання С. Конецпольський у "Декларації королівської ласки" вимагав від козаків докладно розповісти комісарам про посольство до Москви Івана Гирі та віддати їм листи, які "мали від московського князя"[132]. Під час повстання на чолі з Тарасом Трясилом коронний гетьман побоювався, що Москва в якийсь спосіб підтримає козаків[133]. Такі ж думки снували і в королівській канцелярії[134]. В інших подібних ситуаціях Варшава московської проблеми не порушувала. Та й у розглянутих випадках не бачимо ані рішучості, ані послідовності. Зокрема, С. Конецпольський цілком задовольнився козацькими словами, що заслали вони посольство, "дотримуючись давнього звичаю"[135]. У наступному варіанті Декларації місця для московського питання вже не знайшлося. Не представлена проблематика стосунків козаків з Москвою і в Куруківському трактаті та решті польсько-козацьких договорів першої половини XVII ст. – від Житомирської комісії до Ординації 1638 р.

Проте найяскравішим свідченням розрідженого ставлення польського уряду до проблеми козацько-московських стосунків є брак фактів про обговорення її у шляхетському середовищі. На сьогодні робота більшості сеймів першої половини XVII ст. добре відома, а 22 сейми стали об'єктом монографічних досліджень (1600, 1603, 1605–1606, 1611, 1615–1616, 1619–1621, 1623, 1625, 1626 (2 сейми), 1627–1629, 1632 (2), 1633, 1639)[136]. Тобто жоден із сеймів спеціально не переймався зауваженим питанням. Не простежується тривога за наслідки контактів козацтва з Москвою в інструкціях сеймиків, промовах сенаторів та послів. Серед королівських інструкцій лише одна – на сейм 1626 р. – згадує в переліку козацьких "сваволь" контакти козаків з Москвою (направлення посольства), та й то не артикульовано, а в загальному ряді[137] і без відгомону в роботі відповідних сеймиків і самого сейму[138].

Лише після козацьких воєн 1637–1638 рр. Польща уважніше починає придивлятися до проблеми козацько-московських стосунків. Непокоїть її активний міграційний рух козацтва в напрямку Московії, а також здійснювана козацькими руками московська колонізація Поля. Схоже, Варшава починає усвідомлювати, яку загрозу для неї, з огляду на перспективи змагань з Москвою (а може, й козаками), таїла далекоглядна колонізаційна політика останньої. Якщо в середині 20-х років пересторога М. Дорошенка про

---

[132] Zbiór pamiętników o dawnej Polscze z rękopismów tudzież dzieł. – Lwów, 1833. – T. VI. – S. 182.

[133] *Грушевський М. С.* Історія України-Руси. – Т. VIII. – Ч. 1. – С. 127.

[134] *Жукович П. А.* Сеймовая борьба православного западнорусского дворянства с церковной унией (с 1609 г.). – СПб., 1912. – Вып. 6. – С. 149.

[135] Zbiór pamiętników... – S. 189, 191.

[136] Перелік цих досліджень див.: *Rzońca J.* Seimy z lat 1597 i 1598. – Warszawa; Wrocław, 1989. – Cz. 1: Bezowocny sejm z 1597 roku. – S. 3–4.

[137] Жерела до історії України-Руси. – Львів, 1908. – Т. VIII. – С. 285.

[138] *Kwak J.* Sejm warszawski... – S. 17–54, 64–110.

небезпеку наповнення випищиками Московщини[139] почута не була, то тепер польський уряд прагне загальмувати негативні для нього процеси. Але діє не за рецептом М. Дорошенка (ліквідація "кривд незносних", які тяжіли над козацтвом), а у звичний для себе спосіб, тобто, не помічаючи кореня проблеми: Варшава намагається вплинути на Москву. У 1640 р., наприклад, королівські посланці вимагали від царя видати Яцька Острянина та Д. Гуню, а також козаків, які вийшли разом з ними[140]. Прикордонні старости агітували острянинців повернутися[141].

Єдиною сферою, де Варшава систематично й, наполегливо використовувала чинник козацько-московських зв'язків, була її дипломатія на кримсько-турецькому напрямку. Відштовхуючись від факту існування контактів між українськими козаками та Москвою, а особливо від московських практик надсилання на Січ платні, польський уряд не переставав звинувачувати московського царя у стимулюванні морських походів запорожців[142]. Не втрачала Варшава і сприятливих нагод розцінювати напади запорожців за дії донських козаків. Подібні випадки зафіксовані в 1617, 1622, 1632 рр.[143] Фактор тісних запорозько-донських зв'язків також використовувався нею для обґрунтування перед Туреччиною та Кримом нереальності зведення українського козацтва[144]. Польща дорікала Москві за потурання переміщенням українських козаків на Дон, де вони пересиджували польські репресії і звідки вибиралися в море й позбавляли спокою мусульманських сусідів. Москва у відповідь називала запорожців головними призвідцями "сваволі" донців, підкріплюючи свої твердження реальними прикладами толерування Варшавою антимосковських дій обох козацтв за Смутної доби[145]. Обов'язковим складником царських наказів та грамот посланцям до Туреччини та Криму була вимога говорити протилежній стороні про віроломство Варшави, яка, жадаючи посварити "великих государів", намовляє запорожців "не тільки на море розбивати кораблі чи на інші турецького царя міста чи на Крим, і на государеву [московську] землю підмовляє"[146]. Інша справа, що

---

[139] AGAD. – AZ. – Sygn. 446. – S. 31 (лист М. Дорошенка до С. Конецпольського від 17 лютого 1626 р.).

[140] *Соловьев С. М.* Сочинения. – М., 1990. – Кн. V. – Т. 9–10. – С. 185.

[141] *Грушевський М. С.* Історія України-Руси. – VIII. – Ч. II. – С. 76.

[142] РДАДА. – Ф. 89. – 1632. – № 3. – Арк. 255–256; Жерела до історії України-Руси. – Т. VIII. – С. 151, 359, 362; *Жукович П.* Сеймовая борьба... – С. 131.

[143] РДАДА. – Ф. 89. – 1615. – № 4. – Арк. 124; Scriptores rerum polonicarum. – Kraków, 1880. – T. V. – S. 54.

[144] Жерела до історії України-Руси. – Т. VIII. – С. 151.

[145] РДАДА. – Ф. 89. – 1632. – № 3. – Арк. 257.

[146] *Сухоруков В. Д.* Историческое описание земли Войска Донского. – Новочеркасск, 1867. – Т. 1. – С. 141, 145. Подібні тези подибуємо й у більшості царських грамот та наказів посланцям до Туреччини й Криму. Див., наприклад: Документи російських архівів... – Т. 1. – С. 255.

ефективність подібних кроків як Польщі, так і її суперниці – Москви – була дуже низькою. У Стамбулі та Бахчисараї давали собі раду в "авторстві" тих чи інших козацьких виправ на море, як це, скажімо, сталося в 1622 р., коли кафинський паша відкинув запевнення московських послів до Туреччини І. Кондирєва і Т. Бормосова в тому, що недавній похід під Кафу справа рук запорожців, а не донців[147]. Аналогічні слова почули ці ж посли в селі Кандря поблизу Стамбула. Там "усілякі люди говорили, що вони донських козаків з черкаси знаютъ, нинішнього літа приходили до нас в село Кандру і випалили донські козаки, а не черкаси"[148]. У подібні ситуації потрапили московські посли до Криму Л. Кологривов і О. Дуров (1630), П. Воєйков і С. Зверєв (1631), а також посли до Туреччини А. Прончищев і Т. Бормосов (1633)[149].

Власне, продемонстрований козаками у перше двадцятиліття XVII ст. вплив на суспільні процеси в Україні та на міжнародні відносини в Східній Європі, який так негативно відбився на становищі Московії за Смутної доби, підштовхнув московську еліту до переоцінки ролі козацтва та перегляду місця Війська Запорозького в структурі своєї зовнішньої політики. Не буде великим перебільшенням, якщо сказати, що для Москви з її прагненням до приєднання українських та білоруських земель визначальним сигналом мусило стати завершення розпочатого ще в середині XVI ст. процесу перетворення козацтва на самодостатній чинник внутрішньополітичної конфігурації та військової потуги Речі Посполитої. Перебравши на себе роль захисника українського православ'я, приміряючи з початку 30-х років функцію оборонця "прав та свобод народу руського", затято змагаючись з Варшавою за власні станові прерогативи, козацтво стало спроможним зруйнувати суспільну рівновагу в державі. Не відчувати цього Москва, яка пильно стежила за подіями в Україні, не могла. А традиційна схильність Війська Запорозького до служби царю проти мусульманських сусідів, бажання козаків мати регулярне "государеве жалування", фактори Поля й Дону, заправляючись промосковською агітацією в козацькому середовищі з боку вищого православного духівництва, скеровували козацько-московські стосунки якраз у сприятливе для Москви річище та давали останній серйозні підстави розраховувати на втягування українського козацтва до орбіти своїх впливів. Однак, з огляду на тодішні ментальні установки, післясмутна Москва мусила добре розуміти, що має справу із специфічним станом, який, хоча й змагався за визнання за собою прав і привілеїв "людей лицарських", але згідно зі своїм реальним місцем у становій ієрархії не міг стати для неї легітимним суб'єктом відносин з приводу політичної долі українських земель. А відтак козацтво можна було використати винятково для розхитування державного

---

[147] РДАДА. – Ф. 89. – 1622. – № 2. – Арк. 50.

[148] Там само. – № 1. – Арк. 51.

[149] Там само. – 1632. – № 3. – Арк. 333–334; № 4. – Арк. 204–205; Ф. 123. – 1630. – № 17. – Арк. 53; *Сухоруков В. Д.* Историческое описание... – С. 217.

човна Речі Посполитої, уживаючи при цьому важелі цілком відмінні від тих, які зазвичай застосовувалися в ті часи до представницького стану. Тож саме під знаком посідання козаками проміжного щабля в становій структурі українського світу, під "політичною нацією" стало відправним пунктом вироблення політики Московії. При цьому поряд з такими козацькими характеристиками, як реальний військовий, суспільний потенціал Війська Запорозького та комплекс ціннісних орієнтирів козацтва, за силою свого впливу на розрахунки Московії слід виділити три чинники: враження від ролі українських козаків у подіях Смути та в поході королевича Владислава 1618 р., різке невдоволення підсумками свого протистояння з Річчю Посполитою в 1605–1618 рр., несприятливий вплив українського козацтва на реалізацію нової політичної лінії московської дипломатії стосовно Кримського ханату.

Москва добре пам'ятала козацький внесок у роздмухування Смути, а також у реалізацію амбітних планів Сиґізмунта III та Владислава щодо царського трону. Пам'ятала й те, як козаки однією рукою брали "жалування" від Василя Шуйського, а іншою – гострили шаблю на чергову антимосковську кампанію. Події 1605–1618 рр. чітко засвідчили, що засадничо українське козацтво як стан не мислить себе поза Річчю Посполитою і, не переймаючись єдиновірністю Москви, не прилучається до ролі своєї людини в чужій команді. Москва, роздратована поведінкою козаків, не вірить у щирість послів П. Сагайдачного, не наважується тримати разом запорожців – вихідців із загону полковника Ждана Коншина (670 чол.) і розпорошує їх по різних містечках[150]. Це особливо показово на тлі того, що вже від 1616 р. вона, урізноманітнюючи засоби ослаблення Речі Посполитої, стає на шлях провокування в ній відцентрових тенденцій на національно-релігійному ґрунті[151]. Безперечно, Москва не бачила можливості використати козаків проти Польщі не лише у зв'язку з відсутністю ближчих наступальних планів, а й принципово.

Дратували українські козаки Москву й у контексті її нової кримської політики. Як з'ясував О. Новосельський[152], після Смути Москва з низки обставин була змушена взяти на озброєння концепцію позаконфронтаційних відносин з Кримом, що передбачало вирішення зовнішньополітичних завдань суто дипломатичними засобами. Інтереси цієї політичної лінії вимагали припинення наступальних козацьких операцій з Дону. Однак, попри всі докладені Москвою зусилля, досягти сподіваного ефекту не вдалося, і не в останню чергу через зв'язки українського козацтва з донцями. У рамках курсу П. Сагайдачного Дон розглядався як один із важливих факторів

---

[150] Документи російських архівів... – Т. 1. – С. 216.

[151] Докладно про це див.: *Пашуто В. Т., Флоря Б. Н., Хорошкевич А. Л.* Древнерусское наследие... – С. 194.

[152] *Новосельский А. А.* Борьба Московского государства... – С. 98.

зміцнення позиції стану в протистоянні з Варшавою й посідав помітне місце в козацьких стратегіях. Українське козацтво різко активізувало стосунки з Військом Донським, стало їхнім безперечним лідером, перетворило козацьку вісь Дніпро–Дон на впливовий складник військово-політичної ситуації в Східній Європі[153]. Під впливом запорожців стрімко зросла кількість і розширилися масштаби морських походів, здійснюваних з Дону, що рішуче суперечило московським планам. Звинувачення у потуранні козацьким діям хмарою летять до Посольського приказу зі Стамбула й Бахчисарая, загрожуючи суттєвими зовнішньополітичними ускладненнями. Найбільше ж компрометували українсько-донські стосунки в очах Москви спроби запорожців втягнути донців до нових антимосковських заходів. Москва добре розуміла хисткість своїх позицій на Дону. Бо ж відмова від репресивної політики Бориса Годунова в донському питанні не подолала принципових розбіжностей між нею і донськими козаками, лише дала змогу зняти надмір напруги. Інтереси Війська Донського суттєво суперечили черговій зовнішньополітичній лінії Москви та незмінному курсу на поступове "заковтування" козацтв Дону, Волги та Яїку. Не дивно, що Москва дуже прискіпливо підійшла до з'ясування сутності та наслідків тієї агітації, яку запорожці проводили на Дону в кінці 1616 – на початку 1617 рр.[154] А в 1618 р. напругу нагнітила відмова донців надати військо для відсічі королевичу Владиславу[155].

У підсумку, на початку 20-х років XVII ст. Москва бере курс на розірвання зв'язків українського козацтва з Доном і безуспішно сповідує такий підхід аж до зміни орієнтирів у своїй кримській політиці (середина 30-х років). У 1625 р. цар навіть погрожував донцям відновити санкції кінця XVI – початку XVII ст.[156] У 1630–1631 рр., коли напруга в московсько-донських стосунках сягла апогею, Москва зіштовхнулася з готовністю запорожців пліч-о-пліч з донцями боронити незалежність Дону[157]. Двома роками пізніше донські козаки, побоюючись можливої агресії царських військ, заявили про існування домовленостей із запорожцями "як звідки приходу чекати яких багатьох військових людей на Дон чи в Запороги і запорізьким черкасам на Дону нам, козакам, допомагати, а нам донським козакам допомагати запорізьким черкасам"[158].

Ураховуючи всі ці обставини, цілком закономірною виглядає позірно стримана, а насправді відверто роздратована реакція царя на посольство П. Одинця. Тим паче, що пропонована козаками служба царю проти Криму

---

[153] Ширше про місце Дону в стратегіях П. Сагайдачного див.: *Брехуненко В. А.* Стосунки українського козацтва з Доном... – С. 124–145, 155–156.

[154] Документи московських архівів... – С. 107–109.

[155] *Брехуненко В. А.* Стосунки українського козацтва з Доном... – С. 126.

[156] Там само. – С. 152–155, 179.

[157] Там само. – С. 194–196.

[158] ВУР. – Т. 1. – С. 123.

не була тоді для Москви актуальною. З міркувань великої політики Посольський приказ навіть повідомив татарам про появу послів від П. Сагайдачного. Козацькі посольства 1625 р. (лютневе на чолі з І. Гирею та грудневе) були потрактовані краще, але інших видів на них, крім засвідчення Війську Запорозькому царської приязні, Москва не мала[159]. І це після повідомлень путивльських воєвод про нібито бажання козаків служити царю разом зі "своїми містами" та на тлі відвідин Москви І. Борисковичем та попом Пилипом, посланцями від тісно пов'язаного з козацтвом митрополита Й. Борецького, які, крім усього, виставляли козаків за палких союзників царя проти Польщі[160]. Судячи з того, що вже взимку 1626–1627 рр. Москву відвідали посли від М. Дорошенка, справа з царською платнею була поставлена на міцний ґрунт, однак, без глибших політичних розрахунків.

Поточний же момент підніс Москві нові загрози від українського козацтва: уклавши військово-політичний союз з Кримом, козаки "засвітилися" в приготуваннях калґи Шагін Ґірея до масштабного походу на Московщину. Наприкінці липня 1625 р. рильський воєвода М. Гагарін повідомляв, що "кримський цар вийшов з Криму з багатьма людьми, а йде де, государ, на твої государеві міста, а з ним, государ, запорізьких козаків 800 чоловік, а ті, государ, козаки прийшли до нього без гетьманського відома"[161]. З іншого флангу – донського – також надійшла аналогічна інформація. Вивідувачі воронезького воєводи говорили в серпні, що Шагін Ґірей закликав своїх союзників запорожців до походу на Москву "і запорозькі козаки з ним були і з ним на Московську державу іти не захотіли". Більше того, ці вивідувачі повідомили про прагнення калґи через свого посла вплутати в справу ще й Польщу. У відповідь король начебто "до кримського царя і до калґи Шин Ґірея писав, щоб звав до себе на допомогу запорозьких черкас", бо сам він (король) "запорозьким черкасам велів іти та Московську державу і запорозькі черкаси того не послухали і до нього не пішли"[162].

Загалом інформацію, яку отримали в Посольському приказі, не можна назвати бездоганно точною. Так, великі сумніви викликає заявлена позиція Польщі[163]. Однак вірогідність появи в обозі Шагін Ґірея частини українських

---

[159] Джерела про прийняття в Москві посольства І. Гирі не збереглися, але те, що путивльські воєводи беззастережно пропустили козаків до Москви, свідчить про знесення Посольським приказом заборони 1620 р. (ВУР. – Т. 1. – С. 50–53). Грудневе посольство прибуло до Москви разом з авантюристом О. Яхією та посланцем від Й. Борецького попом Пилипом і було допущене до царя. Але інтерес до козаків не йде в ніяке порівняння із зацікавленням "сином турецького султана".

[160] *Кулиш П. А.* Материалы для истории... – Т. 1. – С. 182; *Пашуто В. Т., Флоря Б. Н., Хорошкевич А. Л.* Древнерусское наследие... – С. 208–209.

[161] ВУР. – Т. 1. – С. 57.

[162] Там само. – С. 58.

[163] Польща в 1624–1625 рр. зайняла вичікувальну позицію стосовно пропозицій Шагін Ґірея про військово-політичний союз (*Baranowski B.* Polska a Tatarszczyzna w latach 1624–1629. – Łódź, 1948. – S. 31–33, 41).

козаків була значною. Навіть коли б козацька верхівка виступила проти, частина запорожців могла піти за власною волею. Калґа, без сумніву, сподівався на запорожців і розраховував з їхньою допомогою залучити до походу й донців. З огляду на те, що українським козакам і в 1624–1625 рр., і далі до 1629 р. вдавалося підпорядковувати дії Війська Донського інтересам власного союзу з татарами[164], така перспектива була цілком реальною. А відтак йшлося про формування широкої антимосковської коаліції за участю кримців, казиївських ногайців, частини Великого Ногаю, українських та донських козаків[165]. Не випадково Москва саме в 1625 р. різко активізує спроби зруйнувати міжкозацькі зв'язки і в такий спосіб забити клин у вибудовуваний Шагін Ґіреєм ворожий пояс Дніпро–Дон–Волга: без впливу запорожців участь донців у татарському поході ставала практично нереальною.

Однак, через внутрішньокримські причини калзі восени 1625 р. довелося відмовитися від своєї ідеї. Та перебіг подій, що супроводжували підготовку походу, безумовно, не міг не залишити сліду в уявленнях московської еліти про світоглядні установки українського козацтва. Поведінка козаків зміцнювала переконання Москви в ненадійності й нещирості їхньої служби царю, вкорінювала думку, що від козацтва не варто було очікувати консолідованої позиції. І своїм ставленням до козацьких посольств Москва виразно продемонструвала, що не вважала українське козацтво своєю опорою. Прив'язуючи його до пуповини царського жалування, московська влада ставить перед собою поки що вужчу мету – загальне зміцнення своїх впливів в козацькому середовищі. Якщо ігнорування московською дипломатією планів шведського короля Ґустава та семигородського князя Габора Бетлена спровокувати козаків до виступу проти Польщі[166] випливало з неготовності Москви до нової війни, то відсутність бажання роздмухувати через козаків нестабільність в Речі Посполитій ясно свідчить про усвідомлення безперспективності знайти стабільний відгук у козацькому середовищі, особливо серед верхівки.

Підтвердженням сказаного стали події початку 1631 р., коли Москва, взявши курс на війну з Польщею, таки наважилася розіграти козацьку карту, очевидно, піддавшись впливу запевнень, які линули від українських православних ієрархів. Місія путивльця Г. Гладкого, який відвіз козакам царські грамоти із закликом поклонитися "монарху московському" й служити йому проти Варшави, завершилася нічим, як і посольство від Ґустава Адольфа. Попри тодішню украй гостру напругу в козацько-польських стосунках, верхівка козацтва продемонструвала вірність Речі Посполитій і на раді в Каневі умовила "дрібних людей" відкинути антипольські пропозиції Москви та

---

[164] Ширше про це див.: *Брехуненко В. А.* Стосунки українського козацтва... – С. 176–178.

[165] Про підготовку кримцями в 1625 р. московського походу та про залучення до нього ногайців різних колін див.: *Новосельский А. А.* Борьба Московского государства... – С. 127, 140–156. Див. також: РДАДА. – Ф. 210. – Новгородський стіл. – Стб. 8. – Арк. 137.

[166] Ширше про це див.: *Соловьев С. М.* Сочинения. – Кн. V. – Т. 9–10. – С. 125–127.

Швеції[167]. При цьому прихильність низів до закликів царя не може автоматично ототожнюватися з пануванням серед них глибоких промосковських настроїв. Точний зміст царських грамот наразі невідомий. Тож складно судити, чи пропонувала Москва поновити збройні виступи проти Варшави, чи обмежилася обтічною заявою про підтримку козаків та свою готовність протегувати їм і надалі. Важливо, що царські відозви впали на сприятливий ґрунт. Низи, розпалені повстанням 1630 р., невдоволені його наслідками, роздратовані позицією старшини, були готові до подальших антипольських дій, а отже, передусім реагували на опосередковану підтримку своїх планів. Що за поведінкою низів не стояло бажання прислужитися Москві проти Польщі, чи бодай неусвідомленої схильності до цього, свідчить і та легкість, з якою старшині вдалося опанувати ситуацією, і повна підтримка низами ідеї участі у Смоленській війні, і відмова Москви аж до середини XVII ст. від подібних втручань у польсько-козацькі стосунки.

Ближче до початку військових дій, восени 1632 р., цар наказав севським воєводам писати в порубіжні Стародуб та Трубчевськ до шляхти і міщан, аби звідти "таємно прислали кращих людей, щоб з ними домовитися і зміцнитися"[168]. Для козацтва, яке посідало інше місце в становій ієрархії, таких запросин, звісно, бути не могло. Але ж не було й закликів до, принаймні, утримання від участі у війні. Слід погодитися з думкою Б. Флорі[169] про наявність у московського уряду переконань (насправді глибоко помилкових), що "з початком війни українське населення Речі Посполитої перейде на російський бік". Та на козацтво подібні ілюзії Москва не поширювала. Розраховувала вона щонайбільше на нейтральність козаків, спровоковану загостренням польсько-козацьких суперечностей, тому й докладала зусиль, аби не провокувати спустошеннями прикордонних містечок[170]. І це як ніщо інше проливає світло на оцінку Москвою свого місця у світогляді українського козацтва. Запевнення патріарха Філарета перед турецьким послом, що "запорозькі черкаси всі хочуть служити і далі бути під їхньою государевою високою рукою навіки невідступно, а від литовських людей відійшли"[171], – відбиваючи сутність спрямованих на козацтво московських стратегій, не мали нічого спільного з реальністю, яку та ж московська влада добре усвідомлювала.

Тому після Смоленської війни Московія не виходить за рамки тактичних зв'язків з українськими козаками, покликаних відповідати потребам її політики на кримсько-турецькому напрямкові, а також зміцнювати в свідо-

---

[167] АМГ. – Т. І. – С. 364; *Крип'якевич І. П.* Козаччина в політичних комбінаціях... – С. 95–96.

[168] *Флоря Б. Н.* Начало Смоленской войны... – С. 443.

[169] Там само.

[170] Там само; *Пашуто В. Т., Флоря Б. Н., Хорошкевич А. Л.* Древнерусское наследие... – С. 216.

[171] Там само.

мості козацтва сприятливі стереотипи щодо себе. Москва підставляє плече козацькій міґрації в бік свого прикордоння, козацькими руками колонізує Поле, чим водночас розширює плацдарм (територіальний і ментальний) для подальших змагань з Польщею за українські землі. Слідом за поступовою зміною курсу в своїй кримській політиці[172] московський уряд, не зацікавлений тепер у стримуванні козаків від морських і сухопутних походів, знімає свої й без того мертвонароджені заборони на зв'язки Дону із Запорожжям. Москва навіть толерує залучення запорожців до оборонних та наступальних операцій. Так було в 1633 р., коли там очікували вторгнення кримців та ногайців, так було під час перебування Азова в козацьких руках (1637–1641), так було у 1646 р., коли Москва, споряджуючи військо Ждана Кондирєва на Крим, залучила й українських козаків, розселених перед тим на прикордонні[173]. Тоді ж, у 1646 р., московські посли доклали у Варшаві значних зусиль, аби в рамках пропонованих царем спільних військових дій проти Криму Польща офіційно дозволила запорожцям як самостійні виправи в море, так і спільні з донцями[174].

* * *

Таким чином, в останнє десятиліття перед українською Національно-визвольною війною проти Польщі Московія у своїх стосунках з козаками закінчує, по суті, тим, чим переймалася ще в XVI ст., – суто прагматичним використанням козацьких можливостей для реалізації своїх зовнішньополітичних задумів супроти Криму, осадженням на прикордонні козаків – вихідців на "государеве ім'я", протидією (військовою та дипломатичною) ворожим козацьким заходам. Змінився лише масштаб та діапазон завдань, які в такий спосіб вирішувалися. Якщо в XVI – на початку XVII ст. Москва тільки формувала свій образ в козацькому середовищі, то тепер вона могла опиратися на більш-менш стійкі уявлення козацтва про себе як про ймовірного об'єкта служби та як про захисницю православ'я, на території якої можна перечекати репресії з боку Варшави, а то й оселитися назавжди.

Не задумуючись у XVI – 10-ті роки XVII ст. над проблемою використання козаків проти Польщі, Москва об'єктивно формувала передумови для цього. На початку 1630-х рр. московська влада вже не тільки покладалася, як їй уявлялося, на схильність козаків до перелаштування на московську хвилю, а й намагалася перевести справу у практичну площину. Проте ці надії

---

[172] Докладно про це див.: *Новосельский А. А.* Борьба Московского государства... – С. 242–255, 262–282.

[173] ВУР. – Т. 1. – С. 134; *Новосельский А. А.* Борьба Московского государства... – С. 375.

[174] *Флоря Б. М.* Запорозьке козацтво і плани... – С. 82.

остаточно розвіялися разом з появою козацького війська під Смоленськом (1633). Обпікшись напередодні Смоленської війни на спробах розіграти козацьку карту проти Речі Посполитої, московська влада з'ясувала для себе неприємний факт – палкі запевнення Й. Борецького, І. Копинського та посланців від цих ієрархів щодо промосковських орієнтацій українських козаків виявилися явним перебільшенням, якщо взагалі не цілеспрямованими тактичними кроками, здійснюваними під знаком змагань з Польщею за визнання православної ієрархії та "заспокоєння прав і свобод старожитної релігії грецької". У 30 – середині 40-х років у Москві вже не вірять повідомленням про бажання козаків піддатися цареві "разом із містами", як свого часу не вірили у щирість посланців від П. Сагайдачного. Періодичне залучення козаків до антимосковських акцій (польських, кримських, донських), готовність до вторгнень у межі Московщини, розбалансованість козацького середовища, часті відмінності між настроями низів та уявленнями старшини, висока питома вага козацьких заходів, не підпорядкованих лінії козацької верхівки, автономність дій окремих загонів – усе це тільки підсилювало переконання Москви в ненадійності козаків, в даремності сподівань на консолідовану позицію Війська Запорозького. Це переконання виявилося настільки глибоким, що в часи Національно-визвольної війни московська влада сумнівалася в щирості курсу Чигирина на військово-політичне зближення ледь не до самої Переяславської ради 1654 р. Після ж Смоленської війни Москва, пригнічена поразкою та розчарована позицією козацтва, зосереджується на вужчих і доступніших для неї завданнях: підживлення у світоглядних орієнтирах стану свого "прокозацького" образу; колонізація руками козаків Дикого Поля та геополітичне зміцнення в такий спосіб своєї позиції у Східній Європі. Зрозуміло, що обидва напрямки працювали на посилення вихідних позицій Московії у протистоянні з Річчю Посполитою.

Відправний пункт козацьких підходів до стосунків з Москвою залишався незмінним – усвідомлення козаками своєї належності до українського світу та до суспільно-політичної системи Речі Посполитої. У першій половині XVII ст. з остаточним перетворенням козацтва в стан таке підґрунтя лише зміцнилося, що виразно продемонстрували безуспішні московські спроби використати козаків проти Польщі. Козацтво незмінно дивилося на Москву тими ж очима, що й на інші суб'єкти своїх зовнішніх контактів, тобто крізь призму власних поточних інтересів. Із козацького середовища не струмувало сигналів, які б свідчили про мислення козаків категоріями своєї етнічної близькості з московитами, спорідненості українського та московського світів тощо. Московія не вважалася козаками "своєю", що було одним із проявів усвідомлення українцями своєї відмінності від росіян[175]. Різницю між мос-

---

[175] Ширше про це див.: *Сисин Ф.* Поняття нації в українській історіографії 1620–1690 рр. // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Вип. 1. – С. 63–64.

ковитами ("чужими") і собою як частиною українського світу, вмонтованого в політичну структуру Речі Посполитої, козаки добре відчували. Цієї різниці не могли притлумити ні спільність віри, ні царське жалування, ні протегування Московією міґрації козаків до свого прикордоння, ні, зрештою, активна промосковська агітація, яку вели в 20-ті роки XVII ст. серед козацтва прихильно налаштовані до Москви Й. Борецький та його оточення. Наслідки впливу заходів київського митрополита на сприйняття козацтвом московського світу не вийшли за межі дописування козаками до образу Москви ореолу захисника православ'я. Таке надбання виглядало для неї, безумовно, доречним, але не настільки, щоб можна було розраховувати на козаків як на опору у протистоянні з Варшавою. І в 20-ті роки XVII ст., і в часи Могили, коли з київської митрополичої кафедри припинилося навіювання промосковських настроїв, релігійний чинник не набув для козаків у стосунках з Москвою визначального значення: козаки відновлюють спільні з татарами напади на московські землі, переселяються не тільки під крило православного царя, але й під владу кримського хана. У часи Національно-визвольної війни з України періодично надходили повідомлення, що до переліку територій, де козаки планували знайти прихисток у разі поразки від польського війська, поруч з Московією та Доном входив і Крим.

Лави козаків-переселенців наповнювалися переважно за рахунок вихідців із низів козацького стану. Інтереси реєстровців, за поодинокими винятками, далі здобичництва в Полі не заходили. Саме випищики, підвладні значно більше за реєстровців хвилевим настроям та охлократизму, часто збурювані то через опозицію "статочній" політиці, то у зв'язку з поразками повстань, були від природи придатнішим середовищем, ніж козацька верхівка, для сторонніх агітацій, зваблення перспективами ліпшого життя, засвоєння ідей змінити зверхника на кращого тощо. Не випадково звістки про наміри козаків присягнути цареві й піддатися "разом з містами" збігаються в часі або з початком, або з розв'язкою повстань, або з виразними загостреннями польсько-козацьких стосунків. Не випадково й Москва була зацікавлена у випищиках. Не випадково останні з такою ж легкістю після гучних промосковських заяв наймалися до татар для походу на Московщину. На практиці міґрація в бік московського прикордоння була, як і розбійництво в Полі, автономною справою окремих козаків чи козацьких загонів, а не політики Війська Запорозького в цілому.

Козацька верхівка, яка на ґрунті реєстру почала все більше виособлюватися, і яка "відповідала" за стан, демонструвала погляд на стосунки з Москвою крізь призму тактичних інтересів козацтва. Особливо це стало виразним, коли з'являються стратегії поведінки стану і до цих стратегій вписуються різноманітні зовнішні чинники, і московський зокрема. У першій половині XVII ст. козацька еліта сприймає стосунки з Москвою не як рух у напрямку відділення певної частини українських земель (хоча б козацьких

країв) і підпорядкування їх Московській державі, а лише під прицілом змагань з Варшавою за комплекс станових прерогатив та "права й свободи народу руського". Стосункам з Москвою відводиться роль однієї із зовнішніх опор й одночасно засобу тиску на позицію Варшави. Толерована старшиною міфологізація особи королевича Владислава була антитезою до промосковських агітацій з боку православних ієрархів і свідчила про чітку орієнтацію козацтва на Річ Посполиту. Вирішення проблем, якими переймалося козацтво, пов'язувалося з внутрішніми змінами в Речі Посполитій.

Регулярна царська платня та служби проти мусульманських сусідів – до такої формули слід звести той зміст, який у першій половині XVII ст. вкладало козацтво у свої заяви про бажання мати над собою "високу царську руку". Як крайній варіант змагань з Варшавою (на той випадок, коли б стосунки з нею зайшли у безвихідь), низи розглядали ще й переселення в Поле під віддалену зверхність єдиновірної Московії. З такої позиції українське козацтво починало відлік своїх стосунків з Москвою за доби Національно-визвольної війни, яким у кінцевому рахунку стати визначальним чинником формування нових геополітичних реалій у Східній Європі.

Віктор ГОРОБЕЦЬ *(Київ)*

ПЕРЕЯСЛАВСЬКИЙ ВИБІР БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО 1654 РОКУ

Українська революція, що розпочалась узимку 1648 р. і невдовзі втягнула у свій вир усі суспільні верстви та соціальні групи тогочасного українського суспільства, увінчалася появою на карті Європи нового політичного утворення – Української держави. Становлення її викликало принципові зміни в геополітичній ситуації в регіоні. Україна, яка до того часу виступала здебільшого лише як об'єкт регіональної міжнародної політики, стає її важливим суб'єктом.

Нагальна потреба в пошуку союзників у боротьбі проти Речі Посполитої та забезпеченні гарантій для існування нової держави зумовлює надзвичайно активну зовнішньополітичну діяльність гетьманського уряду. Польський дослідник Людвік Кубаля стверджував, що, "...здається, не було і дня, щоб Хмельницький не приймав чужоземних послів, дипломатичних агентів, кур'єрів, посланців і не посилав своїх"[1].

З перших же місяців визвольних змагань важливе місце в зовнішньополітичній діяльності гетьманського уряду займають контакти з Москвою. Розвиток визвольної боротьби, еволюція її програмних завдань і зміна геополітичної ситуації в регіоні істотно вплинули на цілі московської політики Б. Хмельницького. Однак протягом усього часу саме стосунки з царським урядом посідали одне з пріоритетних місць у діяльності гетьманської адміністрації і саме вони певною мірою визначали напрями зовнішньої політики Чигирина в цілому. Системний аналіз московської політики уряду Богдана Хмельницького 1648–1653 рр. і становить предмет дослідження цієї статті.

Проблема українсько-російських взаємин середини XVII ст. є однією з вузлових в історії України раннього Нового часу. Тому вона вже давно привертала пильну увагу дослідників, науковий доробок яких з цієї теми є досить значним. Разом з тим слід зазначити, що тісний зв'язок даної проблеми з політичною кон'юнктурою негативно позначився на об'єктивному її

---

[1] Цит. за: *Липинський В.* Україна на переломі. 1657–1659: Замітки до історії українського державного будівництва в XVII-ім столітті. – Відень, 1920. – С. 22.

висвітленні, зокрема зумовив чимало проявів політичної та ідеологічної упередженості, породив свідоме ігнорування представниками різних історіографічних шкіл і напрямів тих чи інших, на їхню думку, "несимптоматичних" подій чи навіть цілих сюжетних ліній.

Українсько-російські контакти на високому політичному рівні започаткував широковідомий в історичній літературі лист гетьмана Хмельницького до московського царя Олексія Михайловича від 8 (18) червня 1648 р. Цей документ неодноразово розглядався в історичній літературі та отримав неоднозначне трактування. Зокрема, М. Петровський висловив припущення, що направлення гетьманом листа до Москви мало на меті розпочати переговори про приєднання України до Росії[2]. Теза вченого – в умовах пізнішого утвердження в радянській історіографії освяченої відповідними ідеологічними постановами концепції "возз'єднання України та Росії" – була розвинута радянськими істориками і стала одним з наріжних каменів цієї концепції, свідченням прагнення Хмельницького "возз'єднати" Україну з Росією в єдиній державі вже на початковому етапі повстання.

Чи не поодиноким винятком з цього правила була висловлена І. Крип'якевичем думка стосовно того, що мотиви написання листа були спробою схилити Олексія Михайловича до надання військової допомоги українській армії та заохотити царя до боротьби за польський трон, що після смерті короля Владислава IV залишився порожнім[3]. Власне, І. Крип'якевич повторював думки, висловлені раніше, наприклад, Д. Іловайським або М. Кордубою[4], і вже в наш час, з початком 1990-х рр., ці теорії знову почали завойовувати своїх прибічників в історіографії[5].

Свідчення джерел та зіставлення хронології й логіки подій середини 1648 р. переконують нас у правдивості другого погляду. Справді, влітку 1647 р. царський уряд уклав з Варшавою оборонний союз проти татар. З початком Визвольної війни та появою на українських землях союзника

---

[2] *Петровський М. Н.* Визвольна війна українського народу проти гніту шляхетської Польщі і приєднання України до Росії (1648–1654). – К., 1940. – С. 55–58.

[3] *Крип'якевич І. П.* Богдан Хмельницький. – 2-е вид. – Львів, 1990. – С. 265. Єдине, в чому вчений, вочевидь під тиском відповідних ідеологічних структур, був змушений піти на поступки, то це у визнанні того, що вираз "предвічное пророчество [...], што все в руках єго святоє милости", міг мати ширший зміст, а саме: натякати «...на можливість приєднання України до Росії. Не виключено, що перед Хмельницьким і його сподвижниками виник такий план, але поки що вони не висловлювали його, а заховували за фразами про містичне "пророцтво"» (Там само).

[4] *Иловайский Д. И.* История России. – М., 1905. – Т. 5. – С. 84; *Кордуба М.* Боротьба за польський престіл по смерті Володислава IV // Жерела до історії України-Руси. – Львів, 1911. – Т. XII. – С. 10.

[5] Див.: *Смолій В. А., Степанков В. С.* Богдан Хмельницький. Соціально-політичний портрет. – 2-е вид. – К., 1995. – С. 101–103; *Горобець В. М.* Від союзу до інкорпорації: українсько-російські відносини другої половини XVII – першої чверті XVIII ст. – К., 1995. – С. 4.

повстанців – Ногайської орди – польське керівництво активно налагоджує контакти з прикордонними московськими воєводами, закликаючи їх виконувати союзницькі зобов'язання і надати військову допомогу в боротьбі проти Хмельницького і татар[6].

Одержавши відповідні відомості від польських урядовців, царський уряд 16 (26) лютого 1648 р. надіслав наказ хотмизькому воєводі князю С. Болховському готуватися до відсічі можливого нападу ординців, у квітні розпочав мобілізацію у прикордонних з Україною повітах, а в другій половині травня віддав розпорядження С. Болховському та сівському воєводі З. Леонтьєву виступити в похід. Достовірну інформацію про наміри царя гетьман отримав з перехопленого листа князя О. М. Трубецького до брацлавського воєводи Адама Киселя. Прагнучи дезавуювати негативні наслідки антикозацької кампанії польської сторони та запобігти втручанню московських військ у конфлікт, Хмельницький у листі до Олексія Михайловича, переданому через гінця О. М. Трубецького, повідомляв про причини повстання, змальовував успіхи козаків на полях битв, порушував питання про надання повстанцям військової допомоги (акцентуючи при цьому увагу на одновірності козаків і московських людей) та висловлював бажання бачити "православного християнського монарха" на вакантному поки що польському престолі[7].

Нічого не сказано про наміри гетьмана приймати разом з Військом Запорозьким підданство царя й у листі Богдана до сівського воєводи Леонтьєва від 8 (18) червня 1648 р., де йшлося лише про прихильне ставлення української сторони до Олексія Михайловича[8].

Приблизно через місяць, 11 (21) липня, в листі до путивльського воєводи Плещеєва Хмельницький повторює побажання, щоб московський цар "...ляхам і нам паном і царем был..."[9]

Інакше й бути не могло. Адже в цей час політичні вимоги повстанців не виходили за межі програми, визначеної В. Липинським як "політика козацького автономізму". Вони не мали наміру добиватися повного розриву з Річчю Посполитою. Радше йшлося про забезпечення умов для автономного функціонування Війська Запорозького на землях, які були традиційним ареалом розселення українського козацтва, та гарантії вільного віросповідання "руського" народу під зверхністю Корони Польської.

Стосовно ж висловленої в листі тези про готовність "всім Войском Запорозким услужить вашой царской велможности..."[10], то тут, безперечно, мова може йти про звичну для козацтва – як певної виокремленої військово-

---

[6] Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России (далі – Акты ЮЗР). – СПб., 1861. – Т. III. – С. 188.

[7] Там само. – С. 207–208.

[8] Там само. – С. 208.

[9] Там само. – С. 228.

[10] Там само.

політичної організації – практику пошуку "лицарського хліба" на службах в іноземних правителів. І у зв'язку з цим чи не найпромовистішою ілюстрацією може слугувати приклад укладення козацтвом ще наприкінці XVI ст. з представником Священної Римської імперії квазі-договору про встановлення піддансько-службових стосунків з імператором Рудольфом II – стосунків, що отримали в історіографії характеристику спрощеного умовного підданства[11].

Тим часом бурхливий розвиток визвольної боротьби привів до того, що ідеї "козацького автономізму" наповнилися новим змістом. Улітку 1648 р. козаки домагаються автономії не лише для Подніпров'я, але й для Правобережної України – по ріку Горинь і місто Володимир. У вересні цього самого року джерела вперше фіксують наміри Богдана Хмельницького "...відняти польські володіння до Вісли..."[12] Переможний для козаків розвиток боротьби з військами Речі Посполитої в 1648 р., урочистий в'їзд гетьмана до давньої княжої столиці – Києва, його розмови з вищим православним духовенством і єрусалимським патріархом Паїсієм, зустрічі з вихованцями Києво-Могилянського колегіуму – усе це створює умови для переосмислення Хмельницьким результатів і завдань визвольної боротьби. В основному цей процес завершився вже в лютому 1649 р. виробленням нових для української суспільно-політичної думки програмних вимог щодо побудови незалежної від Речі Посполитої Української козацької держави.

Очевидно, що саме під впливом розмов з патріархом Паїсієм, котрий наразі прямував до Москви, підтримуючи тісні контакти з московськими духовними та світськими властями, у Богдана та його оточення вперше й зароджується ідея широкомасштабного використання московської допомоги в боротьбі з Річчю Посполитою. Адже одразу після розмов з вселенським патріархом – а він надзвичайно високо цінував заслуги Богдана в справі захисту православної віри, титулував його "князем Русі", можливо навіть благословив на Руське князівство[13], хоч водночас не симпатизував союзницьким взаєминам України з Кримом, – гетьман вирішує відрядити до Москви свого посла полковника Силуяна Мужиловського[14].

---

[11] Див.: *Сас П. М.* Політична культура українського суспільства (кінець XVI – перша половина XVII ст.). – К., 1998. – С. 135–138.

[12] *Степанков В. С.* Формування державної ідеї в Українській козацькій республіці (1648–1676) // Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку. – Черкаси, 1992. – [Вип. II.] – С. 31.

[13] Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы: В 3 т. (далі – ВУР). – М., 1954. – Т. 2. – С.118–120; *Крип'якевич І. П.* Богдан Хмельницький. – С. 226; *Плохій С.* Божественне право гетьманів: Богдан Хмельницький і проблема легітимності гетьманської влади в Україні // Mediaevalia Ucrainica: Ментальність та історія ідей. – К., 1994. – Т. 3. – С. 98.

[14] Вибір кандидатури посла був надзвичайно вдалим. Силуян Мужиловський був сином відомого богослова Андрія Мужиловського, одного з кандидатів на кафедру київського митрополита після смерті Йова Борецького, а тому йому довіряв як Паїсій, так і російський цар.

Наголошуючи на ролі вищих східних ієрархів у справі стимулювання Хмельницького до пошуку протекції московського царя, варто не забувати й про концепції духовно-релігійної єдності України-Русі та Московії-Русі, що їх формулювало в умовах католицького наступу 1620-х рр. українське православне духовенство. Шукаючи підтримки Москви в справі захисту своєї віри, як відомо, київський митрополит Йов Борецький у листі до царя від 3 вересня 1624 р. обґрунтував ідею релігійної та кровно спорідненої єдності обох частин Русі[15].

Джерела, на жаль, не дають достовірної інформації стосовно мети посольства Мужиловського. Наприкінці січня 1649 р. Паїсій під час розмов з московським царем так сформулював пропозиції Хмельницького: "И он де, Хмельнитцкой, велел ему бити челом царскому величеству, чтоб государь пожаловать велел ево, Хмельнитцкого, и все Войско Запорожское приняти под свою государскую высокую руку..."[16]

Згідно з нормами придворного етикету Московської держави Мужиловський не міг вести переговори безпосередньо з Олексієм Михайловичем стосовно покладеної на нього Хмельницьким місії. Українському послові пощастило лише передати царю записку, в якій він стисло повідомляв про причини й перші кроки визвольної боротьби, а також порушував клопотання про надання військової допомоги в боротьбі з Польщею[17]. Про прийняття Війська Запорозького в підданство в записці мова не йшла[18].

Не можна погодитися з твердженням М. Петровського про те, що Мужиловський не наважився в письмовій формі викласти цю вкрай делікатну справу, побоюючись її розголосу, а отже, негативних наслідків для українсько-польських взаємин. Адже прохання про надання військової допомоги для боротьби з Польщею було також досить "крамольним" за своєю суттю. Проте ця обставина не завадила послові викласти його в цій записці. Можливо, причина відсутності в ній положення про підданство Війська Запорозького цареві полягала в тому, що Хмельницький не доручав своєму послові ставити питання таким чином.

На користь такого припущення свідчить і той факт, що до сьогодні не знайдено переконливих аргументів, які б доводили факт існування на початок 1649 (часу проводів Паїсія та Мужиловського до Москви) в українського керівництва планів цілковитого розриву з Варшавою. Навпаки, є всі підстави вважати, що гетьманський уряд тоді все ще плекав надії на можливість такого реформування державного устрою Речі Посполитої, яке б гарантувало

---

[15] Див.: *Płochij S.* Między Rusią a Sarmacją: "unarodowienie" Kozaczyzny ukraińskiej w XVII–XVIII w. // Między sobą: Szkice historyczne polsko-ukraińskie. – Lublin, 2000. – S. 161–162.

[16] ВУР. – Т. 2. – С. 99.

[17] Паїсій у розмові з царем також наголошував на цьому проханні гетьмана, щоб "...своими государевыми ратными людьми помочь им учинити..." (Там само. – С. 99).

[18] Там само. – С. 127–131.

автономію Війська Запорозького. Зокрема, С. Мужиловський на переговорах у Москві заявляв, що новий польський король Ян Казимир у листі до гетьмана обіцяв "...бити русским [королем] і що през шаблю узяли, аби тое моцно держали..."[19]

Крім того, українське керівництво не полишало намірів посадити на польський трон короля-некатолика (трансільванського князя або московського царя), оскільки Військо Запорозьке присяги Янові Казимиру не складало.

Перші місяці 1649 р. стали переломними в історії розвитку української державної ідеї. На переговорах з польськими комісарами, що проходили в лютому 1649 р. у Переяславі, Хмельницький уперше оприлюднив плани визволити "...з лядської неволі [...] народ всієї Русі..." та, "...відірвавши від ляхів Русь і Україну...", створити удільну державу. Виступаючи в похід проти польської армії в травні 1649 р., гетьман ставив перед козацькими полками завдання розгрому ворога, щоб добиватися незалежності Руської держави, територія якої простягалася б від Перемишля до московського кордону[20].

Будуючи плани унезалежнення Української держави, Хмельницький розраховує на допомогу православного російського царя. У розмові з царським послом Григорієм Унковським, який прибув до Чигирина у квітні 1649 р., гетьман наголошував на тому, що "...от Владимира святаго крещения одна наша благочестивая християнская вера с Московским государством и имели едину власть"[21]. А в травні Хмельницький відряджає до Москви представницьке посольство на чолі з полковником Федором Вешняком, в акредитивній грамоті якого чітко висловлено пропозицію стосовно покровительства царя. Вирази, в яких сформульована дана пропозиція, свідчать про бажання Війська Запорозького прийняти протекторат Олексія Михайловича: "...под милость и оборону свою [...] возьми..."[22] Причому, розвиток державної ідеї, відхід від програми автономії для козацького стану зумовлюють появу в тексті вкрай важливого уточнюючого моменту – "під оборону" взяти і "всю Русь"[23], тобто не лише, власне, Військо Запорозьке як військово-політичну структуру, а й усю територію, населену православним народом.

Разом з тим варто зауважити, що "московська карта" була важливою, але не єдиною зброєю в тогочасному дипломатичному арсеналі Богдана. У першій половині 1649 р. він активно контактує з трансільванським двором, прагнучи організувати спільний антипольський похід. Зокрема, під час

---

[19] Там само. – С. 130.

[20] *Смолій В. А., Степанков В. С.* Правобережна Україна у другій половині XVII–XVIII ст.: проблема державотворення. – К., 1993. – С. 12.

[21] ВУР. – Т. 2. – С. 152–153.

[22] Там само. – С. 177.

[23] Там само.

лютневих переговорів з польськими комісарами до Переяслава прибули трансільванські посли. Вони передали гетьманові досить привабливі обіцянки князя Д'єрдя II Ракоці стосовно того, що разом з українськими та угорськими військами за його молодшого брата Сиґізмунда як претендента на королівську корону Речі Посполитої вступляться литовські війська Януша Радзивіла й усі дисиденти[24].

Однак плани Хмельницького щодо використання Москви й Трансільванії в боротьбі проти Польщі в цей час так і не були втілені в життя. Улітку 1649 р. у боротьбі за звільнення з-під влади польського короля Військо Запорозьке могло використати лише Кримське ханство. А наскільки ненадійною була його допомога – засвідчили результати Зборівської битви.

Після Зборова українсько-російські відносини значно погіршилися. Пригнічений невдачею, Богдан вбачав одну з головних причин своїх поразок у тому, що Москва не надала Україні необхідної військової допомоги. Зростання напруженості в стосунках з царем у цей час виявляється не лише у відвертих висловлюваннях гетьманом свого невдоволення позицією російського уряду, але й у численних погрозах, як написано в донесеннях російських вістунів, іти "...войною тотчас на [...] государево Московское государство..."[25] Причому погрози лунають не лише з уст Богдана, а й "...во всех де [...] черкаских городах [...] те же речи черкасы все говорят не тайно, что идти им з гетманом однолично на [...] государева Московское государство войною..."[26]

На політичний курс Хмельницького в стосунках з царем значно впливає й позиція кримського хана, який наполегливо схиляв гетьмана до спільного походу на московське порубіжжя. Тому інформація про українсько-кримські плани не могла не турбувати Москву.

Звичайно, видається малоймовірним припущення стосовно того, що після невдалої літньої кампанії та розпуску в 20-х числах серпня 1649 р. у Паволочі козацького війська Хмельницький реально планував організацію походу на Москву. Разом з тим, можливо, в стосунках з царем українська дипломатія освоювала тоді нову тактику – прагнучи схилити російський уряд до підтримки України, гетьман та його оточення, поряд з наголосом на етнічну близькість і релігійну спорідненість, а також обопільну зацікавленість в ослабленні Речі Посполитої, вдавалися до різких дипломатичних демаршів.

У контексті даної політики, вочевидь, варто розглядати й перебування в Україні з початку 1650 р. самозванця Тимофія Акундинова, який видавав себе за сина російського царя Василя Шуйського та, відповідно, декларував

---

[24] *Кордуба М.* Між Замостєм і Зборовим // Записки Наукового Товариства ім. Шевченка (далі – ЗНТШ). – Львів, 1922. – Т. 33.– С. 43.

[25] ВУР. – Т. 2. – С. 153.

[26] Там само.

свої претензії на московський трон. Годі говорити, що подібні заяви вельми дратували царя та його оточення. Але, незважаючи на численні вимоги російської сторони видати самозванця, Хмельницький не поспішав цього робити, даючи змогу останньому плести політичні інтриги проти Олексія Михайловича[27]. Не допомогло московському керівництву і втручання в цю делікатну справу польського короля, про що його просив Олексій Михайлович через свого посла Г. Пушкіна. І в такій лінії поведінки українського гетьмана важко не помітити тактики дипломатичного тиску на Москву.

Водночас українське керівництво не хоче допустити повного розриву чи значного загострення українсько-російських відносин. Так, узимку 1650 р. Хмельницький докладає максимум зусиль до того, щоб унеможливити участь українських полків у каральній акції Іслам Ґірея проти донських козаків[28], а в середині березня ігнорує накази польського короля стосовно підготовки до комбінованого польсько-кримського походу проти Росії, плани якого розроблялися з осені 1649 р.[29]

Початок 50-х років в історії української дипломатії позначений активізацією її контактів з Османською імперією. Як відомо, вже восени 1648 р. гетьманський уряд звернувся до султана з пропозицією прийняти під свою зверхність "...Україну, Білу Русь, Волинь, Поділля з усією (Галицькою) Руссю аж по Віслу..."[30] У зв'язку з можливістю створення в Європі антитурецької коаліції, що після закінчення Тридцятилітньої війни стала цілком реальною, пропозиції Хмельницького були вельми своєчасними й корисними для Порти. Тому, незважаючи на скрутне становище, султанський уряд обіцяв надати Україні необхідну військову допомогу[31].

Проте, як уже відзначалося вище, під впливом київських зустрічей з вищим українським духовенством, освіченими людьми та патріархом Паїсієм гетьман скоригував зовнішньополітичні плани, орієнтуючись на військову допомогу Москви. Нерішучість царського уряду, його відмова взяти під захист Військо Запорозьке змушує гетьмана на початку 1650 р. знову активізувати контакти зі Стамбулом. Улітку та восени 1650 р. Чигирин відвідує турецький посол Осман-аґа, а Стамбул, відповідно, А. Жданович і П. Яненко-Хмельницький. У листі від 23 липня до великого візира султанського уряду та "названого батька" султана Бекташ-аґи український

---

[27] Акты ЮЗР. – Т. III. – С. 419–435; СПб., 1875. – Т. VIII. – С. 324, 329–339.

[28] Про це докладно йдеться в монографії: *Брехуненко В.* Стосунки українського козацтва з Доном у XVI – середині XVII ст. – К., 1998. – С. 247–264.

[29] *Смолій В. А., Степанков В. С.* Богдан Хмельницький. – С. 214–218.

[30] Документи Богдана Хмельницького (1648–1658) / Упор. І. Крип'якевич, І. Бутич. – К., 1961. – С. 626–627.

[31] *Федорук Я.* Зовнішньополітична діяльність Богдана Хмельницького і формування його політичної програми (1648 – серпень 1649 рр.). – Львів, 1993. – С. 54.

правитель підтверджує свої наміри прийняти протекторат Порти[32]. Наступного року українсько-турецькі контакти продовжуються, і в середині вересня до Хмельницького прибув Осман-аґа, який повідомив гетьмана про готовність турецького уряду взяти під свою протекцію Україну[33].

Щоправда, з кінця 1650 – початку 1651 рр. поліпшуються українсько-російські відносини. Саме тому, на наш погляд, Богдан не поспішає з прийняттям зверхності Порти. Більше того, прагнучи заохотити царський уряд до спілки з Україною, в розмові зі старцем Арсенієм Сухановим у листопаді 1650 р. український гетьман, демонструючи неабияке розуміння специфіки тогочасної ситуації, змальовував привабливі для російської сторони перспективи прийняття Війська Запорозького під свій протекторат і, серед іншого, зазначив: "А как государь мне поможет, крымской на него не пойдет... надобно преже ляцкие рога сломать, потом и турок у нас будет"[34].

Певні надії стосовно можливості в майбутньому залучити Російську державу до боротьби з Польщею українському урядові вселяли в цей час рішення Земського собору, що розпочав роботу в Москві 19 лютого 1651 р. Зокрема, московське духовенство визнало за можливе в разі невиконання польською стороною умов "вічного миру" дозволити Олексію Михайловичу прийняти в підданство Військо Запорозьке[35]. Щоправда, відомі джерела не дозволяють з'ясувати форму цього підданства. Трохи пізніше, в березні 1652 р., коли Хмельницький через свого посланця І. Іскру запропонував негайно прийняти під свою зверхність Військо Запорозьке, уряд Олексія Михайловича погодився взяти під свою руку лише соціальну структуру, без території, на якій воно базувалося, передбачаючи виділити під його розміщення безлюдні землі в межиріччі Дону та Медведиці[36].

Поразка козацького війська під Берестечком завершує період висхідного розвитку визвольної боротьби. Укладений Білоцерківський мирний договір звів нанівець автономію козацької України, спричинив значне загострення соціальних суперечностей на території Наддніпрянщини та створив тут реальну небезпеку громадянської війни. Незважаючи на блискучу перемогу під Батогом у червні 1652 р., внутрішньополітичне становище України та геополітична ситуація в регіоні не лише не поліпшилися, але під впливом різноманітних обставин значно ускладнилися. Перед Хмельницьким постала трагічна дилема: відмовившись від усіх здобутків у царині державотворення, визнати владу польського короля або ж спробувати заручитися військовою допомогою чужоземних правителів навіть ціною певної поступки власним

---

[32] *Бутич І.* Два невідомі листи Богдана Хмельницького // ЗНТШ. – Львів, 1991. – Т. 222. – С. 319–326.

[33] *Смолій В. А., Степанков В. С.* Богдан Хмельницький. – С. 295.

[34] ВУР. – Т. 2. – С. 188.

[35] Там само. – М., 1954. – Т. 3. – С. 11–12.

[36] Там само. – С. 161, 162, 199, 205, 208–210, 213, 214.

суверенітетом, оскільки на середину 1653 р. шанси на політичне розв'язання конфлікту з Річчю Посполитою через задоволення королем та шляхетським станом вимог Війська Запорозького були вельми мізерними. Переконливим свідченням того, що польський уряд на чолі з великим коронним канцлером Стефаном Корицінським не бажав працювати в напрямі пошуку політичного компромісу з керівництвом Війська Запорозького, стали результати дипломатичної місії до Речі Посполитої великого російського посольства на чолі з Б. А. Репніним-Оболенським улітку 1653 р.

У радянській історіографії панувала думка про те, що московське керівництво вже після Земського собору 1651 р. розпочало активну підготовку до прийняття Війська Запорозького під зверхність царя та, відповідно, збройного протиборства з Річчю Посполитої. Проте, як свідчать результати новітніх наукових досліджень, у тому числі недавніх праць російського історика Л. Заборовського, усвідомлення неминучості війни з Польщею прийшло до Олексія Михайловича та його оточення значно пізніше[37]. Навіть навесні 1653 р., тобто вже після ухвал Земського собору про необхідність надати військову допомогу Військові Запорозькому, в Москві виношували плани політичного залагодження конфлікту в Україні. Причому з аналізу документальних свідчень випливає, що ідея щодо російського посередництва в стосунках Чигирина з Варшавою скоріш за все виходила з українського боку й досягнення компромісу планувалося на основі Зборівського договору 1649 р.[38] Про це йшлося, серед іншого, в ході переговорів у Москві українського посольства на чолі з С. Богдановичем-Зарудним наприкінці 1652 – на початку 1653 рр. Перебувало дане питання в центрі уваги чигиринських переговорів Б. Хмельницького з царським посланцем Я. Лихарьовим і піддячим І. Фоміним, відправленими в Україну по завершенні місії С. Богдановича[39].

Посольський наказ Б. А. Репніна-Оболенського (остаточну концепцію якого було ухвалено на початку травня 1653 р., вже після проведення в Москві переговорів з послами Війська Запорозького К. Бурлаєм і С. Мужиловським) передбачав вирішення "українського питання" на основі Зборівської угоди 1649 р. як програму максимум. На випадок заперечення польської сторони щодо такого варіанту розв'язання конфлікту великий посол отримував повноваження на продовження консультацій з цього приводу між представниками Речі Посполитої та Гетьманату або ж на тристоронньому з'їзді[40]. Але, як засвідчив перебіг російсько-польських переговорів,

---

[37] *Заборовский Л. В.* Последний шанс умиротворения: переговоры Б. А. Репнина во Львове 1653 г. // Україна в Центрально-Східній Європі. Студії з історії XI–XVIII століть. – К., 2000. – С. 238–245.

[38] ВУР. – Т. 3. – С. 284, 308, 342, 342.

[39] Там само. – С. 239, 240, 244–247, 268, 269, 334, 410, 411.

[40] Там само. – С. 267–275, 333–349.

що проходили у Львові на початку серпня 1653 р., керівництво Речі Посполитої було налаштоване вельми рішуче й на будь-які компроміси в цьому питанні йти не бажало.

Непримиренність позиції польської сторони, вочевидь, диктувалася як спротивом до втручання Москви у виключно внутрішню – як вважали польські політики – проблему Речі Посполитої, так і поширенням впливів Б. Хмельницького у Придунайському регіоні, незважаючи на допущені там прорахунки козаків та утворення антиукраїнської коаліції. Одруження гетьманича Тимофія з донькою молдавського господаря Василя Лупула Розандою викликало занепокоєння Високої Порти й Кримського ханства, в коло інтересів яких не входило існування династичного зв'язку між Україною та Молдавією. Це також серйозно занепокоїло найближчих сусідів Лупула – Валахію і Трансільванію, оскільки молдавський правитель уже давно висловлював претензії на волоське господарство. Чергове втручання Війська Запорозького в молдавські справи навесні 1653 р., коли восьмитисячне козацьке військо на чолі з Т. Хмельницьким відновило на господарстві Лупула, скинутого з престолу Стефаном Ґеорґіцою, і вторглося на територію Валахії, остаточно збурило антиукраїнські настрої в середовищі правлячої еліти придунайських князівств. Протягом червня–липня 1653 р. створюється антиукраїнська коаліція у складі Речі Посполитої, Трансільванії та Валахії, до якої невдовзі – після чергового усунення Лупула від влади – приєднується й Молдавія[41].

Складність становища гетьманського уряду значно посилювалася й тим, що довга війна з Річчю Посполитою серйозно зруйнувала господарство краю, розорила місцеве населення, значна частина якого не могла бути залученою до війська через матеріальне зубожіння. Крім того, за спостереженням дослідників, якщо протягом 1648–1651 рр. у настроях переважної більшості населення України, попри труднощі воєнного часу, панували піднесений дух, віра і рішучість, то тепер почали поширюватися відчуття розчарування та зневіри. Невдоволення рядового козацтва політикою гетьманського уряду, неспроможного завершити війну і припинити спустошення краю та насильства над місцевою людністю, які чинили свої ж союзники – татари, зірвало наступальну операцію козацького війська під Городком і змусило гетьмана шукати шляхи примирення з польським королем хоч би й на умовах Зборівського договору 1649 р. Однак усвідомлення поляками своєї переваги дозволило відкинути передані через посольство А. Ждановича пропозиції Війська Запорозького, висунувши, натомість, ультимативні вимоги: Б. Хмельницький має зректися гетьманської булави; козацька старшина – капітулює; козацький реєстр скорочується до шести тисяч; козаки-реєст-

---

[41] *Смолій В. А., Степанков В. С.* Українська національна революція XVII ст. (1648–1676 рр.). – К., 1999. – С. 173–174.

ровці поселяються виключно на тих територіях, які були визначені польською владою до 1648 р., а "випищики" повертаються в підданство своїх панів "землю орати"[42].

Російські шпигуни в Стамбулі, зокрема грек Фома Іванов, у першій половині 1653 р. інформували уряд Олексія Михайловича про активізацію зносин козацької старшини з представниками турецького султана[43]. Результатом цього стає грамота великого візира Мустафи на ім'я Б. Хмельницького, де повідомлялося про те, що султан, милостиво реагуючи на присланну йому останню чолобитну щодо прийняття гетьмана і Війська Запорозького "в підданство і покровительство", погоджується виявити стосовно них свою високу ласку[44]. Щоправда, як видно з аналізу грамоти, захист свого нового васала від неприятелів Порта планувала здійснювати не інакше, як силами Кримського ханства, з приводу чого було вислано відповідне розпорядження кримському ханові Іслам Ґірею[45].

І справді, в середині травня 1653 р. до гетьмана прибув Мегмед-аґа із султанською грамотою й атрибутами влади васально залежного від Порти правителя – булавою, бунчуком, кафтаном, знаменом. За свідченням І. Виговського, переданим до Москви, Хмельницькому було запропоновано протекторат на умовах навіть значно кращих порівняно зі становищем кримського хана – "...гетману будет в братстве не так, как крымской хан, не будет тесноты никакие чинить..."[46]

Скрутне політичне становище Української держави та відсутність власних достатніх засобів для нейтралізації військового потенціалу Речі Посполитої змушували Хмельницького до того, аби він не ігнорував загалом привабливі пропозиції Стамбула. Разом з тим фактор релігійного протистояння християнського та мусульманського світів, ненадійність турецького васала – Кримського ханства, збройні сили якого мали стати головною складовою військової допомоги Порти, ставили під сумнів доцільність спілки з султаном. Власне, саме мілітарна слабкість Османів, котрі у той час вели затяжну і вкрай виснажливу війну з Венеційською республікою, а тому й не могли серйозно втрутитися в конфлікт у Центрально-Східній Європі, на наш погляд, і стала головною причиною затягування гетьманом остаточного позитивного вирішення питання.

Тому, пославшись на несприятливий для переговорів час, Хмельницький просить посла поки що зачекати з цим. А сам тим часом намагається успішно розіграти турецьку карту в політичній грі з Москвою. І, як показав роз-

---

[42] Там само. – С. 175.

[43] Російський державний архів давніх актів. – Ф. 89: Сношения России с Турцией. – Оп. 1: Книги и дела. – Спр. 1653, № 1 ("Перевод с письма к царю грека Фомы Иванова из Царьграда..."). – Арк. 1–2.

[44] Там само.

[45] Там само. – Арк. 2.

[46] *Смолій В. А., Степанков В. С.* Богдан Хмельницький. – С. 326.

виток українсько-російських взаємин у наступні місяці, йому це блискуче вдалося.

Так, 22 квітня (ст. ст.) 1653 р. на аудієнції в царя українські посли К. Бурлай і С. Мужиловський укотре безрезультатно поставили питання про прийняття Війська Запорозького в підданство та надання Москвою військової допомоги для боротьби проти Польщі[47].

У червні І. Виговський повідомляє посланцям путивльських воєвод про наміри Порти прийняти під свій протекторат Україну. До Москви інформація про це надходить 20 (30) червня, викликає там велику тривогу в сановних колах, і вже 22 червня (ст. ст.) Олексій Михайлович звернувся до Хмельницького з грамотою, в якій містилося повідомлення про рішення "...вас принять под нашу царского величества высокую руку, яко да не будете врагом креста Христова в притчю и в поношение..."[48] А 28 червня (ст. ст.) за дорученням царя думний дяк оголосив військові про ймовірність близьких воєнних дій[49]. Скликаний на день 1 (11) жовтня Земський собор ухвалив: "Чтоб их не отпустить в подданство турскому султану или крымскому хану..., гетьмана Богдана Хмельницкого и все Войско Запорожское с городами и землями принять..."[50]

Спроби Б. Хмельницького восени 1653 р. переломити розвиток протистояння на свою користь, провівши масову мобілізацію козаків і міщан та підтвердивши чинність військово-політичного союзу з Кримським ханством, успіхом не увінчалися. Жванецька кампанія 1653 р., попри катастрофічність становища коронної армії, через сепаратні дії кримського хана завершилася укладенням Кам'янецької угоди, яка лише в деяких своїх положеннях відбивала зміст Зборівського договору 1649 р., а натомість ігнорувала питання збереження адміністративно-територіальної автономії Війська Запорозького, заборони для стацій коронним військам на Подніпров'ї, задоволення потреб православної церкви тощо. Угода передбачала негайну окупацію козацької України польськими військами, повернення туди шляхти і, відповідно, поновлення старих повинностей селян і міщан. З великим поспіхом сенатори, котрі перебували при коронному війську, утворили спеціальну комісію, що мала наглядати за розміщенням жовнірів на постій в Україні, а також сприяти поверненню шляхти до своїх дібр, пильнувати, аби козаки того, що "...їм не належить, собі не привласнювали...", а селяни й міщани виконували повинності на користь своїх панів[51].

---

[47] ВУР. – Т. 3. – С. 261, 263.

[48] Акты ЮЗР. – СПб., 1878. – Т. X. – С. 4.

[49] Дворцовые разряды. – СПб., 1892. – Т. 3. – С. 356–357.

[50] Акты ЮЗР. – Т. X. – С. 18.

[51] *Степанков В. С.* Кам'янецька угода й Переяславська рада: спроба дослідження політичних наслідків Жванецької кампанії // Українсько-російський договір 1654 р.: нові підходи до історії міждержавних стосунків. – К., 1995. – С. 6–13.

Таким чином, за тих умов, які склалися на кінець 1653 р., прийняття протекції російського царя ставало чи не єдиним шляхом виходу зі скрутного становища. А тому немає достатніх підстав для того, щоб можна було заперечити думку І. Крип'якевича про те, що союз з Москвою 1654 р. постав з тверезих міркувань тогочасної української політики[52]. Те саме стосується і твердження О. Апанович, що договір 1654 р. не був для України ані трагедією, ані ганьбою[53].

В історіографії існують діаметрально протилежні думки щодо характеру українсько-російського об'єднання. П. Куліш, Г. Карпов, В. Мякотін, їхні епігони в російській історіографії, а пізніше офіційна радянська історична наука заперечували договірні принципи акту 1654 р. Натомість М. Костомаров, П. Шафранов, М. Грушевський, А. Яковлів, М. Василенко, Б. Нольде, І. Розенфельд та інші історики й правники наголошували, що, незважаючи на специфіку укладених документів українсько-московських переговорів (що мали вигляд "прошенія" Війська Запорозького та царського "пожалування" на нього), акт 1654 р. необхідно розглядати як договір двох рівноправних контрагентів.

Наявні документи свідчать про договірний характер українсько-російського об'єднання. Причому вартий уваги той факт, що навіть у найзагрозливіші для Української козацької держави моменти гетьманський уряд не ставив питання про безумовне входження українських земель під скіпетр Романових – завжди йшлося лише про певні умови, статті, на яких мав би ґрунтуватися цей міждержавний союз. Зокрема, після берестецької трагедії Хмельницький у розмові з назаретським митрополитом Гавриїлом (котрий виступав посередником у зносинах гетьмана з Москвою) зазначав: "Дадим на себя договорное письмо за руками з большим утверждением..."[54] Ще промовистішою є заява генерального писаря І. Виговського, який у розмові з царським послом Г. Богдановим (також у другій половині 1651 р.) наголошував на тому, що, в разі прийняття царем Війська Запорозького "під свою високу руку", він поїде в Москву і "...о тех всех статьях учнет договариватца, на которых статьях тому быть, что им быть под ево государевою высокою рукою"[55].

Відсутність джерел не дає можливості, на жаль, реконструювати концептуальне бачення контрагентами договірного процесу обрисів майбутньої спілки. Так, досі дослідники не виявили царської грамоти голові московського посольства В. В. Бутурлінові, отриманої останнім у с. Семеновському 10 (20) жовтня 1653 р.; грамоти Олексія Михайловича до Богдана Хмель-

---

[52] *Крип'якевич І. П.* Історія України. – Львів, 1990. – С. 179.

[53] *Апанович О.* Українсько-російський договір 1654 р.: Міфи і реальність. – К., 1994. – С. 92.

[54] ВУР. – Т. 3. – С. 121, 122.

[55] Там само. – С.120.

ницького, переданої через Бутурліна, а також "...с той государевы грамоты список да наказ..." посольству, "...по чему им, будучи у гетмана, государево дело делать..."[56] Очевидно, втрачені й інші інструктивні документи Посольського приказу, які могли б пролити світло на даний аспект проблеми.

Опосередковані свідчення епохи, насамперед статейний список В. В. Бутурліна, дають змогу висловити припущення, що, ухваливши на соборі 1 (11) жовтня 1653 р. рішення про прийняття України в підданство царя, уряд Олексія Михайловича не повністю уявляв принципові засади майбутніх стосунків. А крім того, вельми поспішав з формальним проголошенням акту прийняття України під царську руку. Вже 9 (19) жовтня в Україну з Москви було відряджено повноважне посольство царя. Динаміка листування його керівника В. В. Бутурліна із зовнішньополітичним відомством Російської держави протягом жовтня – грудня 1653 р. переконує в тому, що в цей час московська дипломатія лише визначала тональність переговорного процесу з гетьманським урядом. Так, ще 27 (ст. ст.) жовтня Бутурлін по дорозі до Переяслава скаржився в Посольський приказ: "А по чему им привести к вере гетмана Богдана Хмельницкого и все Войско Запорожское, по то число записи к ним не прислано"[57]. Навздогін посольству було відправлено "записку, по чему гетману и Войско Запорожское к вере привести и в городы послати, и знамя, и булова, и фрезея, и шапка"[58].

Як слушно підмітив з цього приводу С. Плохій[59], під час засідань Земського собору його організаторів і учасників більшою мірою турбувало питання обґрунтування з державно-правової точки зору мотивів розриву мирної угоди з Річчю Посполитою. Значно менше бояри переймалися пошуком аргументів на користь поширення влади царя на "міста і землі Війська Запорозького", що робилося нібито "...для православные християнской веры и святых божих церквей..."[60] І, вочевидь, зовсім було проігноровано проблеми правового забезпечення перебування України під зверхністю царя. Такий стан речей, зрозуміло, обумовлювався тодішньою політичною практикою Московської держави, котра, приєднуючи нові території, як правило, не переймалася проблемами конституювання їх особливого статусу.

Не повною мірою уявляв характер союзницьких стосунків з Московською державою й уряд Богдана Хмельницького, який, як уже відзначалося

---

[56] Там само. – С. 425.

[57] Там само. – С. 426.

[58] Там само. – С. 442. Щоправда, 27 грудня посольство отримало повідомлення, що відправлені їм прапор і текст промови Бутурліна по дорозі зазнали пошкодження. Цар наказав виготовити новий прапор, який потрапив до рук посла вже на українській території 1 січня 1654 р.

[59] *Плохій С.* Крила протекції: До визначення правового змісту Переяславської угоди 1654 року // Mediaevalia Ucrainica: Ментальність та історія ідей. – К., 1995. – Т. 4. – С. 78.

[60] ВУР. – Т. 3. – С. 414.

вище, з самого початку своїх переговорів з представниками царя наголошував на необхідності ухвалення відповідного договору, що регулював би стосунки Війська Запорозького з Олексієм Михайловичем. Утім, попереднього дипломатичного досвіду, набутого у відносинах з Польщею, Трансільванією, Молдавією чи Османською імперією, було явно замало для вирішення принципово нових завдань. Саме тому, на наш погляд, на переговорах у Переяславі 9–10 січня (ст. ст.) 1654 р. гетьман і старшина (як свідчать звіти Бутурліна) порушили чимало таких питань, які були рудиментами політики козацького автономізму, не відповідали потребам часу, а тому не лише стали зайвими з огляду на загальнодержавну репрезентацію керівництва Війська Запорозького, але й створювали досить небезпечні прецеденти для майбутніх відносин з царем. Зокрема, за свідченням Бутурліна, 9 (19) січня Хмельницький заявив послам: "Чтоб великий государ [...] указал с городов и мест, которые поборы наперед сего сбирали на короля и на римские кляшторы и на панов, сбирати на себя, государя..."[61] Не заперечував гетьман і проти намірів царського уряду надіслати воєвод, крім Києва, до інших "знатних" міст України.

Концептуальні погляди гетьманського осередку на характер договору швидко еволюціонували. Старшинські наради, що пройшли наприкінці січня – в першій половині лютого спочатку в Корсуні, а пізніше в Чигирині, увінчалися виробленням проекту договору, в якому було відображено інтереси українського суспільства в цілому та гарантовано непорушність суспільно-політичного й соціально-економічного устрою Української держави, її суверенітет – як у сфері внутрішньої, так і зовнішньої політики[62].

У ході московського етапу переговорів (березень 1654 р.) представники уряду Олексія Михайловича в основному схвалили гетьманський проект. Разом з тим Москва відхилила запропонований Чигирином варіант фінансових взаємин, констатувавши в ратифікаційних актах такий їхній порядок, за яким збір податків в Україні здійснювався місцевою адміністрацією, але від імені царя та під контролем його представників. Іншим обмеженням українського суверенітету стала заборона гетьманові підтримувати дипломатичні відносини з варшавським і стамбульським дворами[63].

Доповнення, зроблені царським урядом, посилювали залежність Війська Запорозького від Москви. Проте загалом умови Переяславсько-московського договору 1654 р. не перекреслювали досягнень української еліти в царині державотворення. Залучивши за допомогою цього договору до антипольської коаліції Російську державу, Хмельницький протягом 1654–1657 рр. рішуче проводить курс на зміцнення гетьманської влади та розширення її

---

[61] Акты ЮЗР. – Т. X. – С. 236.

[62] Там само. – С. 445–452.

[63] Там само. – С. 449.

прерогатив, поширення "козацького панування" на решту українських земель. Ратифікаційні акти царського уряду, якими утискалися прерогативи гетьманського правління, Хмельницький не допускає до оприлюднення в Україні та намагається всілякими способами уникнути виконання накинутих в екстремальних умовах обмежень суверенітету. Зокрема, посилаючись на непевні умови воєнного часу, гетьман заперечує проти московських планів опису та стягнення на царську скарбницю податків з українського населення, а також відрядження до "знатных" міст царських воєвод. Залишаються на папері також і обмеження у сфері зовнішньополітичної діяльності[64].

Загалом же, підбиваючи підсумки, варто наголосити на таких, на наш погляд, ключових моментах. Договір 1654 р. про прийняття Війська Запорозького під протекцію царя був цілком логічним результатом розвитку українсько-російських політичних взаємин 1649–1653 рр., а також таким, що враховував конфігурацію регіональної міжнародної взаємодії, яка склалася на той час у Центрально-Східній Європі. Разом з тим укладання договору не варто сприймати як прояв жорстко детермінованого об'єктивного процесу, що випливав з усієї попередньої історії політичного розвитку України та Росії. Адже зміна будь-якого компоненту міжнародної взаємодії Центрально-Східної Європи (наприклад, успіх придунайської політики Хмельницького чи можливість політичного розв'язання головних суперечностей у стосунках Гетьманату з Польською Короною) могла призвести до того, що справа визнання Військом Запорозьким протекції російського царя стала б неактуальною.

Даючи ж оцінку московській політиці гетьмана Хмельницького кінця 1640 – початку 1650-х рр., що увінчалася укладанням Переяславсько-московської угоди, варто пам'ятати передовсім про те, що вона вперше на міжнародному рівні легітимізувала розрив Війська Запорозького з Річчю Посполитою. Крім того, угодою було закріплено непорушність соціо-політичного устрою Гетьманату, а також залучено до збройної боротьби козацтва з Річчю Посполитою потужного союзника. Саме зважаючи на це, московську політику Чигирина в той період можна вважати загалом успішною. І такою вона залишалася доти, доки зберігали актуальність виділені вище аспекти. Втрата своєї значимості бодай для одного з них неминуче висувала на передній план питання про доцільність збереження тієї зовнішньополітичної моделі, що була породжена в результаті угоди 1654 р.

---

[64] Див.: *Горобець В.* Від союзу до інкорпорації... – С. 7–9.

Тарас ЧУХЛІБ *(Київ)*

ПРОБЛЕМА РАТИФІКАЦІЇ ПЕРЕЯСЛАВСЬКО-МОСКОВСЬКИХ ДОМОВЛЕНОСТЕЙ 1654 РОКУ

У дослідженнях з історії XVII ст. можна іноді зустріти згадку про те, що в 1654 р. Богдан Хмельницький приховав від розголосу березневі договірні статті з Олексієм Михайловичем. "Статті 1654 р. не були проголошені на Україні і не введені в життя, – писав, наприклад, М. Грушевський у 1917 р., – тільки в останніх місяцях перед смертю Хмельницького, коли недуга великого гетьмана і прояви упадку його авторитету в війську, в зв'язку з цією недугою, захитали лад і карність, утримуваний гетьманською рукою, – московське правительство зважилося піднести різні питання, що містилися в статтях і не сповнилися в дійсності"[1]. Трохи згодом у дев'ятому томі "Історії України-Руси" видатний український історик вже краще обґрунтує цю тезу, відзначаючи, що московський уряд у березні 1654 р. у своїх резолюціях на "статті" Б. Хмельницького відійшов від попередніх домовленостей між українською і російською сторонами в Переяславі. Тому, згідно з істориком, це стало причиною того, що "статті і грамоти" царя Олексія Михайловича не були прийняті українською владою[2]. Ці думки М. Грушевський доповнив висновком про те, що гетьман Хмельницький взагалі не розголосив зміст своїх домовленостей з Москвою подібно до того, як не оприлюднив свого часу й текст Зборівського договору 1649 р. ("тому що одно і друге не відповідало бажанням його і війська, і він не вважав їх для себе обов'язковими"[3]).

Такі важливі спостереження щодо дієвості актів 1654 р. були розвинуті Д. Одинцем, який відзначив, що "статті" з юридичного боку зробилися нежиттєвими вже в часі їх затвердження[4]. Те саме зустрічаємо й у В. Гера-

---

[1] *Грушевський М.* Сполучення України з Московщиною в новішій літературі. Критичні замітки // Україна. – К., 1917. – Кн. 3/4. – С. 102.

[2] *Його ж.* Історія України-Руси. – К., 1997. – Т. IX. – Ч. 2. – С. 812, 866.

[3] Там само. – С. 866.

[4] *Odinec D. M.* Připojeni Ukrajiny k Moskevskému statu. (Historiko-pravni náčrtek) // Sborník věd právnich a státnich. – Praha, 1926. – R. XXVI. – Sešit 4. – S. 47.

симчука, який дійшов висновку, що Переяславсько-московський акт злуки двох держав "був майже незнаним для сучасної суспільності, не був чомусь відразу опублікований, був чомусь уриваний і рівно ж неясним і не вияснением випадком лишився для будучини"[5]. В. Мякотін зазначив, що пункти т. зв. Переяславського договору від часу його укладення зробилися нездійсненною "мертвою буквою", яка не знайшла втілення в реальному житті[6]. Про це писав також А. Яковлів, який провів одне з найґрунтовніших в українській історіографії досліджень не тільки про українсько-російський договір 1654 р., а й про наступні угоди між українськими гетьманами та московськими царями[7]. Однак уперше питання про ратифікацію домовленостей 1654 р. було порушене О. Оглоблиним у 1954 р. У своїй узагальнюючій праці, присвяченій українсько-російській угоді середини XVII ст., історик писав: "Договір 1654 року, в його московській редакції, не дістав ратифікації українського уряду"[8].

У зв'язку з відомими політико-ідеологічними причинами ця проблема не порушувалася в радянській історіографії, і лише через чотири десятиліття після 300-літнього ювілею Переяславської ради частково зацікавила істориків в Україні, зокрема О. Апанович та В. Цибульського[9].

У наш час значну увагу проблемам післяпереяславського періоду приділив у своїх працях В. Горобець[10]. На думку дослідника, саме "Березневі статті" й стали ратифікаційними актами союзу Хмельницького з Москвою в Переяславі[11]. Однак насправді це була лише одностороння ратифікація з

---

[5] *Герасимчук В.* До питання про статті Б. Хмельницького // Записки Наукового Товариства ім. Шевченка (далі – ЗНТШ). – Львів, 1930. – Т. 100. – С. 213.

[6] *Мякотин В. А.* "Переяславский договор" 1654 года. – Прага, 1930. – С. 28.

[7] *Яковлів А.* Українсько-московські договори в XVII–XVIII віках. – Варшава, 1934. – С. 43.

[8] *Оглоблин О.* Українсько-московська угода 1654. – Нью-Йорк; Торонто, 1954. – С. 59.

[9] *Апанович О.* Українсько-російський договір 1654 р.: Міфи і реальність. – К., 1994. – С. 34; *Цибульський В.* Переяславська угода 1654 року у зарубіжній історіографії (1945–1990 рр.). – Рівне, 1993. – С. 47.

[10] *Горобець В. М.* Від союзу до інкорпорації: українсько-російські відносини другої половини XVII – першої чверті XVIII ст. – К., 1995; *його ж.* Еліта козацької України в пошуках політичної легітимації: стосунки з Москвою та Варшавою. 1654–1665. – К., 2001; *його ж.* Зовнішня політика Української держави другої половини 1650-х років у контексті геополітичного розвитку Центрально-Східної Європи // Четвертий Міжнародний конґрес україністів. Історія. – Одеса; К.; Львів, 1999. – Ч. 1. – С. 181–188; *його ж.* Переяславсько-московський договір 1654 р.: Причини і наслідки історіографічної традиції та історичні реалії // Українсько-російський договір 1654 р.: нові підходи до історії міждержавних стосунків. – К., 1995. – С. 14–27; *його ж.* Між Кам'янцем та Озерною: українська зовнішня політика другої половини 1655 р. в контексті геополітичних перегрупувань у Центрально-Східній Європі // Україна в Центрально-Східній Європі. Студії з історії XI–XVIII століть. – К., 2000. – С. 245–271.

[11] *Його ж.* Переяславсько-Московський договір 1654 р.: результати і наслідки (з історії українсько-російських відносин доби Богдана Хмельницького) // Доба Богдана Хмельницького. (До 400-річчя від дня народження великого гетьмана): Зб. наук. праць. – К., 1995. – С. 84.

боку Олексія Михайловича. Водночас історик відзначив, що переяславсько-московські домовленості "не були широко відомі в Україні, оскільки Богдан, незадоволений доповненнями московської сторони, які обмежували суверенітет Війська Запорозького, не оприлюднив їх"[12].

Отже, метою даної розвідки є доповнення історіографічного доробку попередників у питанні легітимності Переяславсько-московської угоди й спроба розвинути висновок О. Оглоблина про те, що вона не була ратифікована. Для вирішення цих завдань звернімося до висвітлення повноважень однієї з найголовніших тогочасних державних інституцій Української козацької держави – Генеральної ради.

Згідно з визначенням одного з найповажніших дослідників цієї державної установи Л. Окиншевича, починаючи від 1648 р. Генеральна (козацька) рада була тим органом, який "вирішував найголовніші й найкардинальніші справи зовнішньої політики" Війська Запорозького[13]. Розглядаючи інституційний механізм загальної козацької ради в роки, які передували революції на чолі з Б. Хмельницьким, історики зауважували, що на той час гетьман як вища посадова особа Війська Запорозького потребував не лише директивних ухвал ради, а й її законодавчої санкції для реалізації своїх рішень[14]. Така прерогатива цієї владної інституції склалася, звичайно, під впливом політичної культури вищих станів Речі Посполитої, коли вальний сейм, представницький та законодавчий шляхетський орган, мав право затверджувати договори, які польський король укладав з іншими європейськими країнами[15].

Таким чином, під впливом політичної культури польсько-литовського суспільства й аналогічно з діяльністю вального сейму Речі Посполитої до компетенції Генеральної ради Війська Запорозького входило також питання ратифікації міжнародних домовленостей, укладених українськими гетьманами. Про це переконливо свідчить аналіз політико-культурної практики козацької старшини під час гетьманування Богдана Хмельницького, коли було проведено близько п'яти Генеральних рад. Вже на одній з перших (кінець травня – початок червня 1648 р.) велися переговори з представниками королівської влади, й Адам Кисіль засвідчував з донесень свого посла на раді о. Петронія Ласка: "...відбулася військова рада, на якій було 70000 козаків. Читався тоді мій лист. Після довгих криків і хвилювань сам Хмельницький

---

[12] Там само.

[13] *Окиншевич Л.* Генеральна рада на Гетьманщині XVII–XVIII ст. – К., 1929. – С. 83.

[14] *Сас П. М.* Політична культура українського суспільства (кінець XVI – перша половина XVII ст.). – К., 1998. – С. 111.

[15] Про перейняття політико-культурних традицій Речі Посполитої елітою козацької України можна ширше ознайомитися у працях: *Горобець В. М.* Еліта козацької України в пошуках політичної легітимації: стосунки з Москвою і Варшавою. 1654–1665. – К., 2001; *Urwanowicz J.* Wojskowe "sejmiki". Koła w wojsku Rzeczpospolitej XVI–XVIII wieku. – Białystok, 1996.

почав обнадіювати, допомогли йому в цьому й наші козаки зі старшини. Дійшов [він] того висновку..., [щоб] слухати моєї поради, довіряти мені та послів виправити [до короля], відмовившися від усякої ворожнечі, а орду затримати і чекати на дальшу резолюцію"[16]. Коли 1649 р. Б. Хмельницький укладав Зборівську угоду з Яном Казимиром, то, за свідченням московського посла Кунакова, до гетьмана в Чигирин прийшли "козаки и гультяйство многие люди шумом говорили ему, что он, Богдан, с польским королем помирился без их войскового совету"[17]. На вимогу рядового козацтва гетьман дав згоду на проведення Генеральної ради для того, щоб обговорити (а отже, ратифікувати або не ратифікувати) Білоцерківську угоду 1651 р. з поляками[18]. Про те, що ратифікація договорів міжнародного характеру належала до компетенцій Генеральних рад, засвідчує і процес укладення Гадяцької угоди з Польщею у 1658 р. та Корсунської – зі Швецією у 1657 р., перебіг яких досить повно досліджено в науці[19].

Та чи було ратифіковано Генеральною радою, найвищим законодавчим органом самопроголошеної Української держави на східних теренах Польської Корони, домовленості між гетьманом Б. Хмельницьким та російським царем Олексієм Михайловичем, досягнуті в результаті січнево-березневих переговорів 1654 р. у Переяславі та Москві? Щоб відповісти на це питання та подивитися на проблему через призму політичної культури тогочасної української еліти, звернімося до висвітлення низки зовнішньополітичних заходів українського уряду, які безпосередньо передували переяславсько-московському переговорному процесові.

На початку березня 1653 р. до Стамбула виїхало представницьке козацьке посольство. Як засвідчував турецький хроніст XVII ст. Наїма, Богдан Хмельницький просив султана Мегмеда IV підтвердити своєю грамотою протекторат над Україною і як символ зміцнення сюзеренно-васальних стосунків надіслати йому прапор і барабан[20]. Сучасний російський історик Б. Флоря, слідом за М. Грушевським, відзначав, що після здійснення відповідних актів Військо Запорозьке, подібно до Молдавського та Волоського

---

[16] Памятники, изданные Временной комиссией для разбора древних актов. – К., 1845. – Т. 1. – С. 90–91; *Грушевський М.* Історія України-Руси. – К., 1995. – Т. VIII. – Ч. 3. – С. 17.

[17] Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России (далі – Акты ЮЗР). – СПб., 1862. – Т. III. – С. 404; *Грушевський М.* Історія України-Руси. – Т. VIII. – Ч. 3. – С. 253.

[18] *Окиншевич Л.* Генеральна рада на Україні-Гетьманщині XVII–XVIII ст. // Праці комісії для виучування західньо-руського та українського права. ВУАН. – К., 1929. – Вип. VI. – С. 263.

[19] Див., напр.: *Грушевський М.* Історія України-Руси. – К., 1998. – Т. X; *Яковлева Т.* Гетьманщина в другій половині 50-х років XVII століття: причини і початок Руїни. – К., 1998; *Горобець В.* Еліта козацької України у пошуках політичної легітимації: між Москвою та Варшавою. – К., 2001; *Kubala L.* Wojny duńskie i pokój Oliwski 1657–1660. – Lwów, 1922; та ін.

[20] *Sękowski J.* Collectanea z dziejopisów tureckich rzeczy do historii polskiej służących. – Warszawa, 1824. – T. 1. – S. 204–205.

князівств, повинно було розглядатися як частина Османської імперії, а військовий напад на нього мав розцінюватися як напад на саму імперію[21]. Відповідаючи на прохання гетьмана, султан надіслав до України "велике" посольство на чолі з Мегмед-аґою, яке перебувало в Чигирині з середини травня до кінця червня. Турецький урядовець привіз султанську грамоту, де говорилося про те, "щоб гетьман був підданим [султана]". Крім того, він вручив Хмельницькому "коруну і шаблю, і булаву, і бунчук, і кафтан"[22]. Османський посол запевнив українського гетьмана, що Мегмед IV надасть йому військову допомогу – десять тисяч війська силістрійського паші й буде постійно захищати козацьку державу від чужоземних вторгнень. Це були зобов'язання правителя Османської імперії як протектора над Україною і водночас як володаря-сюзерена відносно гетьмана-васала Б. Хмельницького. Тут треба відзначити, що взаємні зобов'язання між Україною та Османською імперією були вироблені на основі існуючої вже традиції українсько-турецьких переговорів про підданство, починаючи з кінця 40-х років XVII ст.

Обов'язки Війська Запорозького як васальнозалежної держави перед султанською владою, за пропозицією турецького посольства, були наступними: 1) передача під султанське управління Кам'янця-Подільського; 2) щорічна виплата данини в розмірі 10 тисяч золотих і 10 тисяч волів та овець; 3) у разі необхідності надавати Порті військову допомогу[23]. Крім того, Хмельницький разом з усією старшиною від імені всього населення України мав скласти присягу вірності султанові. Гетьманові залишалося зробити один (але чи не найголовніший!) крок до правового оформлення угоди про васальну залежність Війська Запорозького від Османської імперії, а саме – скликати Генеральну раду, яка б легітимізувала попередній українсько-турецький договір.

Така рада відбулася наприкінці червня – на початку липня 1653 р. і на ній після довгих суперечок було відхилено не лише умови турецької сторони щодо підданства, а й самі положення українсько-турецького договору, укладеного перед тим гетьманом та султаном. Не останню роль у такому рішенні козацького законодавчого органу відіграв сам Хмельницький. Згідно з повідомленнями російських агентів зі Стамбула, український гетьман при відправці турецьких послів у зворотню дорогу говорив їм: "...міста (Кам'янця-Подільського. – *Т. Ч.*) не можу дати, ані іншої ніякої дані, я не маю держави багатої... тільки якщо люди військові, якщо знадобляться султану, – бути мені готовим на його службу"[24].

---

[21] *Флоря Б.* Богдан Хмельницький і турецька "протекція" // Київська старовина. – 2001. – № 3. – С. 98–99; *Грушевський М.* Історія України-Руси. – Т. IX. – Ч. 2. – С. 784, 1545.

[22] Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы (далі – ВУР). – М., 1954. – Т. III. – С. 289, 302.

[23] Там само.

[24] *Флоря Б.* Богдан Хмельницький і турецька "протекція". – С. 101.

Причина такої відмови полягала не лише в надмірних вимогах Туреччини, а й у тому, що переговори про османський протекторат були лише певним відволікаючим маневром української дипломатії. З одного боку, така дипломатія мала відволікти урядові кола Речі Посполитої від головного напряму зовнішньої політики Війська Запорозького, яке, починаючи з 1649 р., намагалося отримати протекцію "православного володаря" – царя Московської держави. З іншого, декларація бажання прийняти зверхність Османської імперії використовувалася Хмельницьким як своєрідний засіб тиску на Росію з метою змусити царя прийняти рішення "вступитися" за "одновірців" перед Польською Короною.

Таким чином, виникла зовсім інша конфігурація у сюзеренно-васальних стосунках між королем Яном Казимиром та Військом Запорозьким на чолі з гетьманом Хмельницьким, який заявив, що задля "тривалого миру" з Польщею "...ми ...упросили й. м. московського царя, п. н. м., щоб він, використавши свою повагу, ласкаво й милостиво підтримав наші прохання, які торкаються віри, церков і вольностей вашої королівської милості Війська Запорозького"[25]. Це було висловлено в листі до польського короля у березні 1653 р.

Крім того, така рішуча заява гетьмана певним чином розв'язувала проблему українсько-російських переговорів. Якщо до цього часу вони велися в основному таємно, то відтепер Б. Хмельницький (хоч і в односторонньому порядку) міг офіційно листуватися з царським урядом. Зважаючи на обмін посольствами між Чигирином і Москвою, можна стверджувати, що вже від цього часу почали окреслюватися умови, на яких Україна буде приймати протекцію московського царя. Спочатку вони полягали в тому, що російський цар мав забезпечити військову допомогу проти "ляхів" і не "попускати віри нашої православної і церков східних в це поруганння"[26], а у відповідь український гетьман буде вірно йому "служити". Коли в листопаді 1653 р. Лаврін Капуста привіз із Москви царську грамоту з рішенням Земського собору прийняти Український гетьманат під "міцну руку" Олексія Михайловича, Богдан Хмельницький зі старшиною її "радісно прочитав". Потім у листі до російських представників Василія Бутурліна, Івана Алфер'єва та Ларіона Лопухіна він подякував цареві за згоду надати протекцію, але знову ж наголосив на проханні щодо військової допомоги проти поляків[27].

Елементом тиску на московський уряд, як уже зазначалося, була політика, щоб переконати царя в серйозності намірів щодо українсько-турецьких переговорів, які тривали з початку 1653 р. і нібито мали завер-

---

[25] Документи Богдана Хмельницького / Упор. І. Крип'якевич, І. Бутич (далі – ДБХ). – К., 1961. – С. 283–284.

[26] Акты ЮЗР. – СПб., 1875. – Т. VIII (Прибавление). – С. 362–363.

[27] ВУР. – Т. III. – С. 497–498.

шитися прийняттям османського протекторату. У квітні 1653 р. про це заявили в Москві гетьманські посли Силуян Мужиловський і Кіндрат Бурлай[28]. Саме з цього часу, як дослідив Б. Флоря, з гетьманської канцелярії, нібито таємно, почала виходити інформація про турецькі грамоти, які з відомих причин одразу ж попадали до рук російських дипломатів[29]. Промовистими були й висловлювання самого Хмельницького в розмові з посланцями путивльського воєводи Федора Хілкова: "Не відійти мені від бусурманських невірних рук..., приводить мене Бог обладану бути і слугою невірному царю (султанові. – *Т. Ч.*)"[30]. Чи не тому однією з головних аргументацій учасників російського Земського собору була та, що необхідно якомога швидше прийняти українців "під високу руку" царя, бо інакше вони піддадуться бусурманам. Безпосереднім поштовхом до скликання гетьманом Генеральної ради в Переяславі, поряд з рішенням собору в Москві, стало укладання мирного договору в грудні 1653 р. між Кримським ханством та Річчю Посполитою[31].

Хід та рішення січневої Генеральної ради в Переяславі 1654 р. за участю представників не лише козацького, а й інших станів України, досить добре висвітлено в історіографії[32]. Майже в кожному дослідженні виділено той факт, що Богдан Хмельницький та генеральна старшина були незадоволені складанням лише однобічної присяги на вірність новому сюзеренові. Адже, згідно з усталеними в Західній та Центрально-Східній Європі принципами, цар також мав присягнути на тому, що буде захищати *privilegia et libertates* свого добровільного підданого. З огляду на добру розробленість питання про політико-правовий зміст Переяславсько-московського договору[33], зупини-

---

[28] Там само. – С. 263; *Флоря Б.* Богдан Хмельницький і турецька "протекція". – С. 101.

[29] *Флоря Б.* Богдан Хмельницький і турецька "протекція". – С. 102.

[30] ВУР – Т. III. – С. 320.

[31] *Степанков В. С.* Кам'янецька угода й Переяславська рада: спроба дослідження політичних наслідків Жванецької кампанії // Українсько-російський договір 1654 р.: нові підходи до історії міждержавних стосунків. – К., 1995. – С. 13; *Федорук Я. О.* Міжнародна дипломатія і політика України. 1654–1657. – Львів, 1996. – Ч. 1: 1654 рік. – С. 15.

[32] Основна новітня історіографія проблеми "Переяслав 1654 року" представлена наступними працями: *Плохий С. Н.* Освободительная война украинского народа в латиноязычной историографии средины XVII века. – Днепропетровск, 1983; *Смолій В. А., Степанков В. С.* У пошуках нової концепції Визвольної війни українського народу середини XVII ст. – К., 1992; *Цибульський В.* Переяславська угода 1654 року в зарубіжній історіографії (1945–1990). – Рівне, 1993; *Мицик Ю.* Сучасна історіографія Національно-визвольної війни середини XVII ст. // Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку. – К., 2000. – Вип. 7. – С. 263–268; *Basarab J.* Perejaslav 1654: A Historiographical Study. – Edmonton, 1982; та ін.

[33] Див., напр.: *Попов О.* Юридична природа злучення України з Москвою в 1654 році: З нагоди 260-х роковин Переяславської ради // Літературно-науковий вістник. – 1914. – Т. LXV; *Розенфельд И. Б.* Присоединение Малороссии к России (1654–1793). Историко-юридический очерк. – Петроград, 1915; *Яковлів А.* Українсько-московські договори в XVII–XVIII віках. – Варшава, 1934; *його ж.* Договір Богдана Хмельницького з Москвою року 1654. – Нью-Йорк, 1954;

мося лише на його характеристиці з погляду сюзеренно-васальних стосунків між Московською державою та Військом Запорозьким.

Українська сторона згоджувалася, як зазначалося, "служити чесно й вірно в усіх справах і повеліннях царських", але на умовах зобов'язань з боку московського царя "в тому всьому пожалування і милость свою царську указати"[34]. Ці побажання Богдана Хмельницького і "всього Війська Запорозького" мали донести цареві посли Самійло Богданович-Зарудний і Павло Тетеря, які з кінця лютого перебували в Москві. Затримка з відповіддю російської сторони (цар мав погодити привезені пункти та висунути свої вимоги) змусила Хмельницького 21 березня звернутися з додатковим листом до своїх послів. У ньому наказувалося, що під час проведення переговорів необхідно було пригадати росіянам, що незадовго до ради в Переяславі турецький султан "...на всі статті наші і права, і віри, і вольності дозволяв, і ніякої данини від нас не вимагав, тільки щоб ми на війну були готові"[35]. Отже, тут знову застосовувалася відома з першої половини XVII ст. козацька тактика тиску на потенційного протектора – залякувати одного правителя своїми відносинами з іншим. Окрім того, українським послам наказувалося нагадати цареві, що польський король "нині універсал свій присилав до всього поспільства (українського. – *Т. Ч.*), щоб до нього прихилялися"[36]. Саме перед загрозою повернення українців до польської протекції чи набуття турецької Олексій Михайлович мав пришвидшити оформлення васалітетної залежності Війська Запорозького.

Наприкінці березня 1654 р. московський цар погодив (з певними виправленнями і доповненнями) 11 статей, які разом з "жалуваними грамотами" козацькому, шляхетському, міщанському станам і духівництву були привезені до Чигирина українськими послами. З огляду на те, що зобов'язання російської сторони перед "гетьманом з усім Військом Запорозьким" були направлені на обмеження козацьких "прав і привілеїв" (що переконливо засвідчило не лише "редагування" в Москві пп. 14 і 15, а й ігнорування деяких інших українських пропозицій), Богдан Хмельницький робить усе можливе для того, щоб не скликати Генеральної ради й таким чином відтягнути затвердження січнево-березневих домовленостей з Росією. Після приїзду українських послів з Москви з уже погодженими царем "статтями" протягом квітня–грудня 1654 р. та наступного часу питання про скликання Генеральної ради для ратифікації досягнутих рішень навіть не порушувалося гетьманом.

Іваницький С. Переяславський договір з 1654 р.: Правна якість заложеного цим договором відношення сторін. – Нью-Йорк, 1954; *Оглоблин О.* Українсько-московська угода 1654 р. – Нью-Йорк, 1954; та ін.

[34] Акты ЮЗР. – Т. X. – СПб., 1878. – С. 445–452.

[35] ВУР. – Т. III. – С. 559–560.

[36] Там само.

Отже, сюзеренно-васальні домовленості з царем (як перед тим із султаном) так і не були затверджені найвищим законодавчим органом Української держави й не легітимізовані з точки зору правових норм, які склалися на середину XVII ст. в Центрально-Східній Європі. А тому можемо говорити лише про їхній номінальний характер.

Доказом цього є продовження дипломатичних стосунків Війська Запорозького з Османською імперією та Кримським ханатом і, що найголовніше, низка цілеспрямованих кроків Хмельницького в напрямі прийняття протекторату Швеції. Вони розпочалися ще у 1652–1653 рр. й відновилися в червні 1654 р., коли гетьман надіслав листа до Єроніма Радзейовського з пропозицією укласти військовий союз проти Речі Посполитої[37]. Перед тим, у лютому (менше ніж через два місяці після Переяслава!), Хмельницький звертається до султана Мегмеда IV з проханням про заступництво Османської імперії та продовжує обмінюватися посольствами з її васалом – Кримським ханатом[38]. Весною в Стамбулі перебували представники гетьмана, які отримали від султана згоду на продовження стосунків з Кримом[39]. Саме тому 16 квітня Хмельницький писав до Іслам Ґірея, що Військо Запорозьке "на вічні часи" не порушить взаємної присяги про "братерський союз" і "приязнь"[40]. Показовим також є оцінка гетьманом у цьому листі своїх дій щодо прийняття московської протекції: "Що ж до Москви, з якою ми вступили в дружбу, то ми це зробили згідно з порадою вашої царської милості. А з усього бачимо, що ляхи стягають людей з різних земель на вашу загибель, то чому б і ми не мали цього робити? (тобто вести переговори з Московською державою. – *Т. Ч.*) Бо краще мати більше друзів"[41]. У відповідь на цей лист і на посольство полковника Семена Савича кримський хан у травні надіслав гетьманові свою грамоту[42].

Проблема започаткування й розвитку українсько-шведських зв'язків за доби Богдана Хмельницького певною мірою вже висвітлена в історіографії[43].

---

[37] ВУР. – Т. III. – С. 364–365.

[38] *Czerewko W.-S.* Przebieg działań wojennych Chmielnickiego w latach 1654–1655 [Lwów, 1932] // Державний архів Львівської області. – Ф. 26: Львівський університет. – Оп. 4. – Спр. 629. – Арк. 82–83.

[39] *Заборовский Л. В.* Россия, Речь Посполитая и Швеция в середине XVII в. – М., 1981. – С. 47.

[40] ДБХ. – С. 338–340.

[41] Там само.

[42] Акты ЮЗР. – Т. X. – С. 588–597.

[43] Див., напр.: *Каманин И.* Договоры Богдана Хмельницкого с Польшей, Швецией и Россией // Сборник статей и материалов по истории Юго-Западной России. – К., 1916. – Вып. 2. – С. 93–108; *Крип'якевич І.* Данило Олівеберг де Грекані дипломат часів Хмельниччини // Доба Богдана Хмельницького. – С. 235–242; *Владимирский-Буданов М.* О взаимоотношениях Богдана Хмельницкого с Швецией в 1655–1657 гг. // Там само. – С. 253–264; *Матях В.* "Шведська карта" у політичних комбінаціях Богдана Хмельницького (з приводу

У цій статті ми зупинимося лише на основних моментах міждержавних стосунків між українським гетьманом та шведським королем, характеризуючи їх через призму полівасалітетної моделі зовнішньої політики Війська Запорозького. Отже, наприкінці серпня 1655 р., перебуваючи поблизу Кам'янця, Хмельницький у відповідь на посольство Юрія Торквата повідомляє Карла Ґустава про свою радість, "що, згідно з нашими давніми проханнями, обіцяє (Карл X. – *Т. Ч.*) нам довір'я, захист і дружбу"[44]. Якщо під обіцянкою "дружби" між Військом Запорозьким і королем, згідно з уявленнями гетьмана, розумівся процес укладання двостороннього договору, то згадка про "довір'я і захист" засвідчувала не що інше, як бажання Хмельницького визнати протекцію Карла X. Але коли в жовтні під Львовом розпочалися безпосередні переговори, український гетьман трохи змінив тональність своїх звернень і листів. "...його милість шведський король нехай приймає те, що йому дав Господь Бог в його розпорядження, а що нам Господь Бог поміг визволити Україну свою руську, на цьому я стою"[45], – ці слова Хмельницького до львівських міщан засвідчили ту велику напругу в ході українсько-шведських переговорів, яка виникла через суперечку щодо приналежності західноукраїнських територій.

Цю проблему не було вирішено й протягом наступного року, а тому гетьман використовує випробуваний дипломатичний хід. 12 червня він звернувся до Олексія Михайловича зі скаргою на Карла Ґустава, що той відбирає "рубіж князівства Руського по Віслу ріку"[46]. Таким чином, вступивши в суперечку з гетьманом як васалом царя, король, на переконання Хмельницького, вступив у конфлікт з Московською державою. А тому останній висловив бажання воювати проти Шведського королівства, якщо Карл Ґустав буде "противитися вашій царській величності"[47].

Уже на початку липня така позиція Хмельницького "дивним чином" стає відомою королю Швеції. Очевидно, що з боку гетьманської канцелярії це було інспіровано і використано як засіб тиску на шведського короля для вигідного вирішення територіального питання. Нагадаємо, що така сама тактика застосовувалася українською стороною навесні 1653 р., коли Чигирин протиставляв турецького султана московському цареві. В цьому випадку гетьман був начебто "змушений" виправдовуватися перед потенційним

неопублікованих праць І. П. Крип'якевича та М. Ф. Владимирського-Буданова) // Там само. – С. 235–242; *Олянчин Д.* Опис подорожі шведського посла на Україну 1656–1657 рр. // ЗНТШ. – 1937. – Т. 154. – С. 41–69; *Кордуба М.* Боротьба за польський престол по смерті Володислава IV // Жерела до історії України-Руси. – Т. XII. – Львів, 1911; *Kubala L.* Wojna Moskiewska r. 1654–1655. – Kraków, 1910; *idem.* Wojna Szwecka w roku 1655 i 1656. – Lwów, 1913; та ін.

[44] ДБХ. – С. 438–439.

[45] Там само. – С. 456–457.

[46] Там само. – С. 502.

[47] Там само.

сюзереном: "...для підтвердження нашої приязні до вашої королівської величності ми повідомляємо і ясно заявляємо, що не дамо нікому допомоги – хоч би до цього нас часто закликали – ані підемо ні на кого в наступ, але при Божій допомозі захищатимемо, як зможемо, віру, волю і наші кордони. Хоч би й поширювалася якась несприятлива чутка, ніби ми піднімаємо зброю проти Вашої Королівської Величності, то нехай Ваша Королівська величність дасть якнайменше віри цій безглуздій чутці, бо ми (як свідчать про нас минулі події) ніколи без причини не трубимо сигналу", – писав Хмельницький до Карла X Ґустава 13 липня 1656 р.[48]

Одночасно з московським та шведським зовнішньополітичними напрямами гетьман, як уже зазначалося, не припиняв дипломатичних зносин зі Стамбулом. У березні 1655 р. Хмельницький приймав у Чигирині турецького посла Шагін-аґу. Після завершення переговорів з ним до Порти вирушили українські гінці, які наприкінці травня – протягом червня вели переговори в столиці Османської імперії[49]. Головною їх темою знову було питання щодо прийняття Україною номінальної васальної залежності від султана[50]. У відповідь на лист Мегмеда IV, в якому засвідчувалася сюзеренна присяга Хмельницькому[51], той наприкінці листопада 1655 р. відповідав, що "ми дуже раді були великій милості султана і знову будемо вірно служити нашому могутньому господареві (Мегмеду IV. – *Т. Ч.*)"[52].

Таким чином, опираючись на викладений матеріал, можемо стверджувати, що лютнево-березневі домовленості між Україною та Росією у 1654 р. так і не були схвалені на Генеральній раді. На січневій раді, яка відбулася перед тим у Переяславі, лише було дозволено розпочати процес узгодження пропозицій для майбутнього українсько-російського договору. Отже, згідно з тогочасними українськими політико-культурними традиціями, договір 1654 р. не був ратифікований найвищим законодавчим органом Української держави. На нашу думку, можна говорити лише про визнання українським гетьманом номінальної васальної залежності від московського царя Олексія Михайловича. Але навіть і це не стримувало Хмельницького проводити самостійну зовнішню політику, яка досить часто розходилася з планами Москви. Вагомим доказом цього є зовнішньополітична діяльність гетьманського уряду після 1654 р., спрямована на відновлення союзу з кримським ханом та здобуття протекції шведського короля і турецького султана.

---

[48] Там само. – С. 513–514.

[49] *Заборовский Л. В.* Россия, Речь Посполитая и Швеция... – С. 137.

[50] *Грушевський М.* Історія України-Руси. – Т. IX. – Ч. 2. – С. 1098–1099; *Заборовский Л. В.* Россия, Речь Посполитая и Швеция... – С. 138.

[51] Головний архів давніх актів у Варшаві. – Ф. "Архів Коронний". – Від. "Козацький". – № 60; *Мицик Ю.* Нововиявлені документи з історії Національно-визвольної війни середини XVII ст. // Український історичний журнал. – 1998. – № 6. – С. 115–116.

[52] ДБХ. – С. 461–463.

Сергій ПЛОХІЙ *(Едмонтон, Канада)*

ПЕРЕЯСЛАВ 1654: ПРАВОСЛАВНИЙ ДИСКУРС ТА ПОЛІТИЧНА КУЛЬТУРА*

З початком повстання Богдана Хмельницького нова, щойно заявлена козацька державність усе більше втягувалася в систему міжнародних відносин, позначену релігійними розмежуваннями й традиціями релігійних міждержавних союзів. Повставши проти католицької Речі Посполитої, козаччина майже автоматично перетворила на своїх ворогів католицькі країни Європи і, навпаки, знайшла потенційних союзників у країнах некатолицьких: мусульманських (Крим та Османська імперія) і протестантських (Трансильванія, хоч і залежна від Стамбула; грізна для своїх сусідів Швеція і навіть далека Англія)[1].

Фактично, на початок Хмельниччини козаччина не приховувала толерантності у своїх поглядах стосовно релігійної належності потенційних партнерів та союзників. Першим важливим (а з точки зору військово-політичної та релігійної також революційним) кроком на шляху пошуку союзників було укладання військового союзу з Кримом, який забезпечив Хмельницькому вражаючі перемоги у перші місяці повстання і був важливим фак-

---

* Ця стаття є дещо зміненим українським варіантом підрозділу "The Orthodox Protectorate: Declarations and Misunderstandings", що ввійшов до моєї книги, див.: *Plokhy Serhii.* The Cossacks and Religion in Early Modern Ukraine. – Oxford, 2001. – P. 318–333. Попередній, значно вужчий варіант цієї статті з'явився під назвою "Крила протекції: До визначення правового змісту Переяславської угоди 1654 року" (Mediaevalia Ucrainica: Ментальність та історія ідей. – К., 1995. – Т. 4. – С. 76–85).

[1] Характеристику європейської зовнішньої політики часів Хмельниччини подає Борис Поршнев: *Поршнев Б. Ф.* Франция, Английская революция и европейская внешняя политика в середине XVII века. – М., 1970; *його ж.* К характеристике международной обстановки освободительной войны украинского народа 1648–1654 гг. // Вопросы истории. – 1954. – № 5. – С. 44–58. Загальний огляд дипломатичної активності Хмельницького представлено у Володимира Голобуцького: *Голобуцкий В. А.* Дипломатическая история освободительной войны украинского народа 1648–1654 гг. – К., 1962. Як і більшість праць на цю тему, виданих у СРСР, це дослідження явно тяжіє до російської концепції як щодо змісту, так і в інтерпретації подій. Про дипломатичні колізії 1654 р. див.: *Федорук Я. О.* Міжнародна дипломатія і політика України 1654–1657. – Львів, 1996. – Ч. І: 1654 рік. – 264 с.

тором його військової стратегії в наступні роки[2]. Союз із ханом викликав невдоволення та гіркі нарікання українського населення на поведінку татар, які часто, інколи навіть з дозволу козацького гетьмана, брали ясир на українських землях. Закиди у зраді християнства та союзі з його ворогами – мусульманами – сипалися на Хмельницького як з боку римо-католиків, поляків, так і з боку своїх, православних.

Нарікання та звинувачення, однак, не мали значного впливу на політику Хмельницького. Виходячи з військово-стратегічних міркувань, він упродовж майже шести років утримував союз із Кримським ханством, відмовився від пропозицій Венеціанського сенату розпочати спільну акцію проти турків у 1650 р., а після поразки під Берестечком 1651 р. навіть формально прийняв підданство султана. Тільки неготовність Османів підтримати цей акт військовою силою та надати дієву допомогу (фактично протекцію) козацькому гетьманові у його виснажливій боротьбі з Польщею зупинила Україну на шляху до подальшої політичної інтеграції з імперією услід за іншими васалами Стамбула у Південній та Східній Європі, зокрема православними Молдавією та Валахією. Цей шлях полегшувався тим фактом, що в релігійній політиці Османи толерували православ'я та протестантизм своїх східноєвропейських підданих, протиставляючи ці релігійні конфесії католицизмові головних суперників Порти в Європі – Габсбургів[3].

Щодо стосунків з протестантськими країнами, то Хмельницький, зі свого боку, проявив неабияку активність у стосунках з Трансильванією, а пізніше зі Швецією. Не залишав він поза увагою також відносини з Янушем Радзивілом, литовським польним гетьманом та неофіційним протектором литовських протестантів, який був одружений на православній – доньці молдавського господаря Василя Лупула.

---

[2] Про початки козацько-татарської співпраці в роки Хмельниччини див.: *Стороженко І.* Українсько-кримсько-татарський союз 1648 року // Національно-визвольна війна українського народу середини XVII століття: політика, ідеологія, військове мистецтво. – К., 1998. – С. 81–91.

[3] Про стосунки Б. Хмельницького з Кримом і Туреччиною див.: *Пріцак О.* Союз Хмельницького з Туреччиною 1648 року // Записки Наукового Товариства ім. Шевченка. – Мюнхен, 1948. – Т. 156. – С. 143–64; *його ж.* Ще раз про союз Богдана Хмельницького з Туреччиною // Український археографічний щорічник. – К., 1993. – Вип. 2. – С. 177–192; *Заборовский Л. В.* Борьба русской и польской дипломатии и позиции Османской империи в 1653–1654 гг. // Освободительные движения на Балканах. – М., 1978. – С. 63–75; *його ж.* Крымский вопрос во внешней политике России и Речи Посполитой в 40-х – середине 50-х годов XVII века // Россия, Польша и Причерноморье в XV–XVIII веках. – М., 1979. – С. 263–275; *Санин Г. А.* Отношения России и Украины с Крымским ханством в середине XVII века. – М., 1987; Seredyka Jan. Nieudana próba włączenia w 1650 roku Kozaków Zaporoskich do antyrosyjskiego sojuszu polsko-tatarskiego // Między Wschodem a Zachodem. Rzeczpospolita XVI–XVII w.: Studia ofiarowane Zbigniewowi Wójcikowi w siedemdziesiątą rocznicę urodzin. – Warszawa, 1993. – S. 125–132.

Проте найприроднішою, з точки зору тодішньої практики міжнародних взаємин, була для Хмельницького та Гетьманщини православна ніша. Хмельницький від самого початку повстання звертав особливу увагу на Молдавію, спочатку думаючи самому зайняти молдавський престол, а згодом змусивши Лупула віддати його доньку Розанду заміж за свого сина Тимоша. Цей шлюб рідднив Хмельницького не тільки з православною господарською родиною, а й також з протестантською гілкою Радзивілів[4].

Однак головним потенційним союзником козацьких політиків у православному світі була не маленька та переважно зорієнтована на Річ Посполиту Молдавія, а могутня і традиційно антипольська Росія. Повстання Богдана Хмельницького перевело стосунки між Москвою та козаччиною в інше русло, де вперше важливе місце зайняли релігійні мотиви. Залежно від успіхів чи невдач повстання справа московської підтримки набувала більшого чи меншого значення в козацько-московському діалозі, але релігійна тема завжди залишалася присутньою в ньому. Як правило, вона ніколи не домінувала в цих відносинах, але майже завжди відображала динаміку козацько-московських переговорів[5].

Дорога до Переяслава українських та московських еліт була протоптаною релігійно-політичними альянсами й союзами часів Тридцятилітньої війни 1618–1648 рр., де роль релігійного фактора важко переоцінити. Православний дискурс та аргументація релігійного характеру займали важливе місце в обґрунтуванні українсько-російського союзу напередодні та під час Переяславської ради, яка в січні 1654 р. затвердила з українського боку встановлення московського протекторату над Військом Запорозьким. Подорож царського посольства на чолі з боярином Василем Бутурліним землями України аж до Переяслава була практично тріумфальним походом православ'я. Майже в кожній більшій місцевості посольство прямувало до церкви й брало участь в урочистій службі Божій. Єдність московського та київського православ'я демонструвалася московськими послами в Україні ще до 1654 р., коли вони вільно відвідували й молилися в козацьких церквах. Але тепер офіційно вона вже була потверджена групою московських духовних, включених у посольство Бутурліна для прийняття присяги від місцевого

---

[4] Найповніший огляд політики Хмельницького щодо Швеції, Молдавії та Литви подає Михайло Грушевський у VIII–IX томах своєї "Історії України-Руси".

[5] Про історію українсько-російських стосунків під час Хмельниччини див.: *Шевченко Ф. П.* Політичні та економічні зв'язки України з Росією в середині XVII ст. – К., 1959; *Голобуцкий В. А.* Дипломатическая история освободительной войны украинского народа...; розділ Б. М. Флорі в кн.: *Пашуто В. Т., Флоря Б. Н., Хорошкевич А. Л.* Древнерусское наследие и исторические судьбы восточного славянства. – М., 1982. – С. 226–238; *Torke Hans-Joachim.* The Unloved Allience: Political Relations between Muscovy and Ukraine in the Seventeenth Century // Ukraine and Russia in Their Historical Encounter / Ed. Peter J. Potichnyj and others. – Edmonton, 1992. – P. 44–48.

населення України. Московські священики на чолі з архимандритом Прохором брали участь у спільних з українським духовенством релігійних процесіях, як це було в день Богоявлення 6 січня 1654 р., де вони несли передану царем ікону Спаса. Вони також радо співслужили з переяславським протопопом Григорієм та місцевим духівництвом[6].

Козацька старшина та українське православне духовенство також підкреслювали при зустрічі посольства релігійні елементи нового протекторату. Про прийняття "православного і преславного" Війська Запорозького під "високу великодержавного благочестивого царя восточного руку" говорив, зустрічаючи посольство Бутурліна, переяславський полковник Павло Тетеря[7]. На самій Переяславській раді Богдан Хмельницький представив саме в релігійних категоріях зроблений ним та козацькою старшиною вибір московського царя як протектора Війська Запорозького. Згідно з повідомленням московських послів, які були присутні на раді, гетьман спочатку пояснив причини повстання гоніннями на "Церкву Божу", а потім протиставив турецького султана і кримського хана, яких він назвав бусурманами, та польського короля (Хмельницький не підкреслював його католицтво, але нагадав про "нещадное пролитие крови христианские") – московському цареві, "єдиного благочестия греческого закона, единого исповедания". Реакція зібраних на раді на цю промову була, згідно з тим самим джерелом, вмотивована також релігійним фактором: "волим под царя восточного, православного, крепкою рукою в нашей благочестивой вере умирати, нежели ненавистнику Христову поганину достати"[8].

Незважаючи на проголошену на Переяславській раді релігійну єдність, хід переговорів продемонстрував також серйозні розбіжності між сторонами у сфері політичної культури, що виявилися у різному трактуванні ними характеру договірних стосунків між військом та царською владою. Коли православне духовенство, що прибуло з Москви, вже приготувалося в Успенській церкві Переяслава приймати присягу на вірність цареві від Богдана Хмельницького та його оточення, гетьман несподівано для московських послів запропонував спочатку скласти їм самим присягу від імені царя, що той зобов'язується захищати Військо Запорозьке проти Польщі, не буде порушувати вольностей, станових привілеїв і потвердить маєткові права.

---

[6] Див.: Воссоединение Украины с Россией (далі – ВУР). – М., 1954. – Т. 3. – С. 451, 452, 454, 458–459 і далі.

[7] Там само. – С. 454.

[8] Там само. – С. 460–461. У промові Хмельницького були виразно присутні елементи конфесійного думання, яке представляло руське православ'я частиною ширшого православного світу. Саме цим пояснюється трактування в промові не тільки "восточного" царя Олексія Михайловича, але також турецького султана, про якого було сказано: "всем нам ведомо, как братия наши, православнии християне греки, беду терпят и в каком суть от безбожных утеснений".

Бутурлін на це відповів, що в Московській державі тільки піддані присягають государеві, а не навпаки, і пообіцяв, що цар задовольнить їхні прохання. Тоді Хмельницький, пославшись на те, що йому треба обговорити цю справу з полковниками, вийшов з церкви, залишивши там розгублене духовенство та московських послів. Через деякий час до церкви ввійшли два козацькі полковники, Павло Тетеря та Григорій Лісницький (Сахнович), які розпочали з Бутурліним дискусію, що проливає світло на різні уявлення обома сторонами про характер договірних стосунків між Військом Запорозьким та московським царем.

Полковники повторили раніше висунуту Хмельницьким вимогу щодо присяги послів від імені царя і послалися на відому їм практику договорів між військом та польським королем, коли присягу складали як представники війська, так і польські комісари, що представляли королівську владу. Бутурлін, як засвідчує його статейний список, відкинув це порівняння, висунувши при цьому наступні аргументи: польські королі, на відміну від московських царів, є "невірними", тобто неправославними. Крім того, вони не є "самодержцями", тобто обираються на королівство, а не успадковують його. А ще вони не варті довіри, оскільки "на чем и присягают, и на том николи в правде своей не стоят". Московський посол вказував також на обмеженість своїх повноважень, мовляв, його було надіслано "с государским милостивым словом", і він ніяк не міг складати за царя присягу. Бутурлін наполягав, щоб козаки повірили цареві "на слово". Врешті Хмельницький повернувся в церкву і тут разом з полковниками присягнув на вірність цареві, зазначивши, що в своїх справах вони звернуться до царя ("учнут бити челом") пізніше[9].

Інцидент начебто було вичерпано, але через два дні козацька старшина спробувала (і знову невдало) отримати грамоти хоча б від імені послів на потвердження своїх свобод та привілеїв. Як і під час переговорів в Успенській церкві, старшина почала аргументувати свої вимоги тим, що рядові козаки без присяги і грамоти будуть "сумніватися". Очевидно, ці посилання на козаків не були тільки прийомом у нелегких переговорах з московською стороною, але відбивали також закорінене в ширших козацьких масах уявлення про характер договорів між королем/царем та Військом Запорозьким. Пізніше старшина, ймовірно, розпустила чутки, що московські посли таки присягнули дотримуватися прав та привілеїв руського суспільства. Поширення цих чуток явно мало допомогти старшині представити в позитивному світлі рішення Переяславської ради на полковому та сотенному рівнях[10].

Декларативна єдність обох сторін на основі спільної релігійної традиції, з одного боку, а з іншого – різне сприйняття характеру єдності на правовому

---

[9] Див. публікацію уривків зі статейного списку Бутурліна: Там само. – С. 464–466.

[10] Див.: *Грушевський М.* Історія України-Руси. – К., 1996. – Т. IX. – Ч. 1. – С. 743–744, 752–759.

рівні ставлять питання про те, як саме сприймали та розуміли Переяславську угоду дві договірні сторони. Адже, як слушно відзначив Девід Фрік, "історію Переяславської угоди можна інтерпретувати як довгий шерег міжкультурних непорозумінь"[11]. Український погляд на козацько-московський союз відбився в комплексі документів як українського, так і російського походження. Судячи з цих джерел, одним з важливих елементів в інтерпретації "Переяславської угоди" українською стороною було трактування стосунків між царем та Військом Запорозьким у термінах протекції православного царя над православним військом. На образному рівні цей погляд на угоду відобразився в активно вживаній українцями алегорії орла, який покривав крилами маленьких орлят – козаків та всю "Малу Русь". Тема орла, орлиних крил і покрови (протекції) над Україною – Малою Руссю – була, очевидно, надзвичайно популярною в церковних та, до певної міри, політичних колах України в часи Переяслава. Ця тема трактувалася і розвивалася тут у руслі традиції українського "гербового" віршописання та з активним застосуванням біблійної символіки. В обох випадках вихідним пунктом було зображення двоголового орла з розпростертими крилами в царському гербі[12].

Алегорією саме на цю тему привітав російських послів під час в'їзду В. Бутурліна в Київ митрополит С. Косів: "...яко да вашим пришествием обновитца, яко орлу юности наследия, благочестивых князей руских"[13]. Згідно зі статейним списком, тема орла звучала й у зверненні Б. Хмельницького та І. Виговського до В. Бутурліна в Переяславі: "Яко орел покрывает гнездо свое, тако и он, государь, изволил нас приняти под свою царского величества высокую руку"[14]. Цей самий мотив прозвучав і в промові протопопа Григорія: "Радующе же ся внийдите в богоспасаемый град сей, ...яко да вашим благоустроением под его царского пресветлаго величества тихо осеняющими крилы почиет и наше Малыя Росии православные"[15].

---

[11] *Frick David A.* Misrepresentations, Misunderstandings, and Silences. Problems of Seventeenth-Century Ruthenian and Muscovite Cultural History // Religion and Culture in Early Modern Russia and Ukraine / Eds. Samuel H. Baron and Nancy Shields Kollmann. – Dekalb, 1997. – P. 149–168 (тут – p. 164).

[12] Про трактування старообрядцями царського орла як символа антихриста (на підставі третьої книги Ездри) див.: *Опарина Т.* К вопросу об использовании III книги Ездры в русской публицистике XVI–XVII вв. // Общественное сознание, книжность, литература периода феодализма / Под ред. Д. С. Лихачева. – Новосибирск, 1990. – С. 143–149.

[13] ВУР. – Т. 3. – С. 478. Косів фактично цитував слова одного з псалмів Давида: "Твою старість добром ситить, молодість твою, як у орла, відновляє" (Святе Письмо Старого і Нового Завіту мовою руcько-українською. – Відень, 1919. – Псальма 103: 5 (переклад І. Пулюя)).

[14] ВУР. – Т. 3. – С. 460. Образ орла, що покриває своє гніздо, мав базуватися у даному випадку на строфах з вірша П'ятої книги Мойсея: "Як орел визиває гніздо своє і над орлятами ширяє, крила свої простирає, бере і несе їх на широких крилах своїх..." (Святе Письмо Старого і Нового Завіту... – П'ята книга Мойсея, 32: 11 (переклад П. Куліша)).

[15] ВУР. – Т. 3. – С. 455.

З українського боку Переяславський акт трактувався також як акт поєднання двох релігійно й історично споріднених Русей – Великої та Малої. Крім переяславського протопопа Григорія, про Малу Русь згадували також Хмельницький і Виговський у розмові з Бутурліним, а про православ'я Великої Росії гетьман мав говорити у своїй промові на Переяславській раді[16]. У листі до царя, підписаному 8 січня 1654 р., тобто саме в день Переяславської ради, козацький гетьман, замість називати Олексія Михайловича самодержцем усієї Русі, назвав його самодержцем "всея Великия и Малые Русий"[17]. Ця спроба запровадження в царський титул (і то в його коротшу, основну частину) нового складника стала важливим кроком у процесі самоідентифікації українців у термінах етнічних, релігійних та культурних, процесі, який, як згадувалося вище, розпочався задовго до Переяслава.

Важлива тема, яка також була започаткована задовго до Переяслава і виразно прозвучала під час побуту московського посольства боярина Бутурліна в Україні, – це мотив династичної спорідненості Романових з князями Рюрикового дому і, зокрема, св. Володимиром. "Сродником" великого князя Володимира, згідно зі статейним списком Бутурліна, називали царя Олексія Михайловича Богдан Хмельницький та Іван Виговський[18]. Той самий мотив звучав і в зверненні митрополита Сильвестра Косова до боярина Бутурліна, хоча із записаного московськими писцями тексту промови не дуже ясно, кого саме вважав Косів спадкоємцем князя Володимира – себе самого чи московських царів[19]. Таким чином, на рівні образів та символів українська сторона наголошувала на династичній спорідненості князя Володимира та московських царів, підкреслюючи при цьому "першородність" Києва та його князів стосовно Москви та її династії. Косів, зокрема, зазначав, що саме Київ був "первейшим седалищем благочестия рускаго", а Володимир був "першим благочестивим російським великим князем"[20]. Про надання, зроблені давніми князями Києву "яко столечному граду своєму росийскому", писали царю в травні 1654 р. київські міщани[21]. А ніжинський протопоп Максим Филимонович у промові перед царем восени того ж року, говорячи про занепад Києва, згадав і розквіт його "за княжения великих князей русских преславный град Киев бяше про прямому мати градов, мати церквам Божие жилище, второй Иерусалим нарицовашеся"[22].

---

[16] Там само. – С. 460–461.

[17] Див.: Документи Богдана Хмельницького / Упор. І. Крип'якевич, І. Бутич (далі – ДБХ). – К., 1961. – С. 316. Г. Карпов вважав, що гетьманського листа було, швидше за все, написано 13 січня, а передано в Москву 20 січня. Див.: Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России (далі – Акты ЮЗР). – СПб., 1878. – Т. X. – С. 262.

[18] Див.: ВУР. – Т. 3. – С. 460.

[19] Там само. – С. 478.

[20] Там само.

[21] Акты ЮЗР. – Т. XIV. – С. 613.

[22] Там само. – С. 145–148.

Таким бачився крізь призму урочистої риторики погляд на Переяславську угоду української сторони. На практичному рівні, з точки зору козацької старшини, Переяславська угода мала виступати актом "повольного подданства", про що свідчить промова Хмельницького на раді, побудована як аргумент на користь вільного вибору одного з кількох монархів. Козаки готові були заприсягти, що вони дотримаються умов контракту зі свого боку, але цар мав би заприсягти про дотримання своїх зобов'язань. Це був погляд на Переяслав як на спілку близьких і в рамках конкретної домовленості рівних партнерів.

Московський погляд на стосунки з козаками перейшов кілька змін та модифікацій у кількамісячний період між засіданнями Земського собору у вересні–жовтні 1653 р. та Переяславською радою у січні 1654 р.[23] В очах учасників Земського собору українське питання поділялося на дві частини. Першою була проблема розриву "вечного докончанья" з Річчю Посполитою, укладеного 1634 р., другою – прийняття в підданство Війська Запорозького. Так це питання формулювалося в царській грамоті від 19 лютого 1651 р. про скликання Земського собору, так воно розглядалося і під час засідань собору 1653 р.[24] Соборні рішення з цих двох пунктів були наступними: 1) стояти за честь померлого царя Михайла Федоровича та правлячого Олексія Михайловича і розпочати війну з "литовським королем"; 2) гетьмана "для православної християнської віри та святих Божих церков" прийняти під царську високу руку[25].

Причиною розриву "вечного докончанья", з московського боку, висувалися помилки в царських титулах, допущені польськими урядовцями, що писали до Москви (в царській грамоті про скликання собору таких випадків було вичислено 186, включаючи йменування Михайла Федоровича Михаїлом Філаретовичем – за чернечим іменем царевого батька Федора Романова); друк у Польщі книжок, що титулували Володислава IV великим князем московським і відмова короля покарати винних "на горло"; пропуск кримського посла в Швецію через територію Речі Посполитої, що заборонялося мирним договором, та конфлікти в прикордонних районах. Характерно, що головний юридичний аргумент російської сторони – про помилки в царських титулах та вимоги покарати винних – викликали іронію з боку польських урядовців під час перебування у Варшаві російського посольства Репніна-Оболенського (це з докором відзначається в матеріалах собору), але надзвичайно серйозно сприймався в Москві. Саме цей аргумент і ліг в основу рішення собору – постояти за честь государів.

---

[23] Про роль патріарха Никона в тому, що Росія прийняла рішення про вступ у війну з Річчю Посполитою, див.: *Torke Hans-Joachim.* The Unloved Alliance... – P. 44–45.

[24] ВУР. – Т. 3. – С. 7–11, 406–414.

[25] Там само. – С. 414.

Проблема прийняття "під високу царську руку" Війська Запорозького вирішувалася собором у двох площинах. По-перше, собор мав розв'язати питання про те, як цар може прийняти в своє підданство підданих іншого монарха. Ця суперечність була розв'язана посиланням на те, що Ян Казимир, вступаючи на престол, давав клятву не порушувати релігійних прав своїх підданих, а оскільки у випадку козаків клятву свою порушив, то останні можуть вважатися вільними і перейти в підданство до московського царя[26]. Посилання робилося на текст присяги Яна Казимира, яка включала складові акту Варшавської конфедерації 1573 р. Посольству В. Бутурліна, відправленому після собору приводити до присяги українське населення, було надіслано навздогін переклад сеймової конституції з присягою Яна Казимира, яку належало показати Б. Хмельницькому[27].

У матеріалах собору польський король виступав, таким чином, як порушник релігійних прав своїх підданих, а російський цар – як захисник православ'я та православних церков у світі, в тому числі й за межами державних кордонів Росії. Релігійної сфери стосувалась і юридична аргументація найважливішого в даному контексті рішення собору: "...гетмана Богдана Хмельницкого и все Войско Запорожское з городами и з землями принять", а робилося це "...для православные християнские веры и святых божиих церквей..."[28]

Рішення та аргументація Земського собору в справі України стали основою для складання інструкцій посольству на чолі з боярином Василем Бутурліним, яке було відправлене до Богдана Хмельницького після закінчення собору. Дослівні цитати з соборових рішень зустрічаємо в тексті як офіційних інструкцій посольству, так і в словах, сказаних Бутурліним у Переяславі та пізніше внесених до статейного списку посольства. Водночас,

---

[26] "А как Ян Казимер король обран на королевство и на коронованье присягал, и в присяге ево написано меж иных дел, что ему меж разньствующими в вере християнской острегати, и защищати, и никакими мерами для веры самому не теснити, и никово на то не попущати. А будет он тое своей присяги не здержит, и он подданных своих от всякия верности и послушания чинит свободными и разрешения о той клятве своей ни у ково просити не будет и не примет" (Там само. – С. 412).

[27] Там само. – С. 428–429. Цікаво, що копію присяги Яна Казимира було надіслано московським урядом Хмельницькому на пораду присутнього на той час у Москві Феодосія Софоновича (Акты ЮЗР. – Т. X. – С. 152–153). Самі козаки, однак, мабуть, не вважали цей аргумент цілком достатнім. В усякому разі не відомо, щоб вони його вживали в переговорах чи з польською, чи з московською стороною. Більше того, у вимогах Війська Запорозького, надісланих королеві під Зборовим, останнім пунктом було записано: "А тому, що й. м. король під час своєї щасливої коронації не присягав на грецьку віру, то тепер на всі ті пункти має заприсягти на сеймі..." (див.: ДБХ. – С. 131). На практиці справа обмежилася королівським привілеєм православним, і хоч козаки не були вповні задоволені ним, не відомо, щоб вони звинувачували короля в порушенні його коронаційної присяги.

[28] ВУР. – Т. 3. – С. 414.

у цьому документі спостерігаємо чимало аргументів і тем політико-правового, історичного та релігійного характеру, які були відсутні в матеріалах Земського собору. Деякі з відмінностей між матеріалами собору та статейним списком Бутурліна можна пояснити різними завданнями, що стояли перед собором та посольством. У матеріалах посольства, наприклад, не згадується практично нічого про "вечное докончанье" між Польщею і Росією – питання надзвичайно важливе для собору. Однак те, що привертає особливу увагу при вивченні статейного списку, – це нові важливі елементи, що з'явилися в трактуванні російською стороною питання про прийняття Війська Запорозького "під високу царську руку" вже після завершення Земського собору.

Якщо вірити статейному спискові, Бутурлін виголосив у Переяславі дві великі промови. Першу – відразу після козацької ради, з викладом аргументів на користь прийняття України в царське підданство, сформульованих Земським собором[29]. Друга була виголошена вже після складення Хмельницьким та старшиною присяги на вірність цареві, коли боярин вручав гетьманові царський прапор, булаву та одяг. Головною прикметою другої промови були нові елементи історичного та правового характеру серед аргументів на користь російсько-української угоди. Це такі елементи, як характеристика влади московських царів як такої, що була пов'язана з владою св. Володимира; погляд на Київ як на колишню царську князівську столицю; підкреслення елементів покровительства і протекції з боку царя як основного елементу російсько-українського поєднання[30].

У своїй другій промові Бутурлін використав кілька мотивів, які були безпосередньо запозичені з українського красного письменства того періоду[31]. Одним з них був згаданий мотив орла, що покриває своїми крилами

---

[29] Там само. – С. 462–463.

[30] Там само. – С. 467–468.

[31] У процесі вивчення статейного списку посольства Бутурліна 1654 р., так само як і інших документів російської дипломатичної служби цього періоду, виникає проблема визначення достовірності слів та промов як самих членів посольства, так і їхніх співрозмовників, опитуваних осіб і т. д., чиї слова чи промови заносилися до статейних списків, відписок та подібних їм документів. Існують свідчення, що російські дипломати іноді вставляли до записів своїх слів або промов слова, яких вони в дійсності не говорили, але вважали, що це належало б сказати з огляду на царську ласку чи неласку (див., напр.: *Грушевський М.* Історія України-Руси. – Т. IX. – Ч. 1. – С. 751–752).

Застереження подібного характеру мають братися до уваги і при вивченні статейного списку В. Бутурліна, хоча Іван Крип'якевич, досліджуючи цей документ, наголошував на "характерних особливостях стилю" промов, уміщених у посольському звіті Бутурліна, і припускав, що укладач списку користувався "записками самих промовців або їх секретарів" (*Крип'якевич І.* Богдан Хмельницький. – 2-е вид. – Львів, 1990. – С. 292). Сьогодні є усталеною думка про те, що опис Переяславської ради, включений у статейний список Бутурліна, якщо й не належав безпосередньо перу Івана Виговського, то принаймні похо-

та захищає від небезпеки малих орлят. У промові Бутурліна таким орлом подавали образ московського царя. Цар, відзначав Бутурлін, "орла носяй печать, яко орел покрыти гнездо свое и на птенца свое вожделе, град Киев с прочими грады цар государского покрыти, с ним те и птенца своя верныя, некогда под благочестивых царей державою сущия в защищение свое прияти"[32]. Знайома нам ідея царської протекції-покровительства була фактично провідною в промові. Передаючи гетьманові одяг (ферезею), Бутурлін відзначав символізм цієї частини царського жалування: "В знамение таковыя своея царские милости тебе одежду сию дарует сею показуя, яко всегда непременною своею государскою милостию, тебе же и всех православных под его пресветлую царскую державу подкланяющихся изволи покрывати"[33]. Подібний мотив звучить і в тій частині промови, де йдеться про передачу гетьманові шапки: "сию шапку пресветлое царское величество в покрытие дарует"[34]. Особливого розвитку ідея протекції і покровительства набула в тих частинах промови, де згадується Богородиця. Зазначивши, що на царському прапорі зображено "пресвятую Богородицу в покров", Бутурлін прямо послався на Влахернську легенду, з якою пов'язують виникнення покровського культу на Русі[35].

Як бачимо, стилістика й цілий дух другої промови Бутурліна значно відрізнялися від стилістики й духу російських офіційних документів того часу. Вони мають чимало паралелей серед відомих сьогодні промов українських державних і релігійних діячів. Кілька з цих промов зафіксовані й у статейному списку посольства Бутурліна в Україну і вже згадувалися

див з його канцелярії (див.: *Заборовский Л. В.* Переяславская рада и московские соглашения 1654 года: проблемы исследования // Россия–Украина: история взаимоотношений. – М., 1997. – С. 39–49 (тут – с. 43); *його ж.* Католики, православные, униаты. Проблемы религии в русско-польских отношениях конца 40-х – 80-х гг. XVII в. Документы. Исследования. – М., 1998. – Ч. 1: Источники времени гетманства Б. М. Хмельницкого. – С. 312–313). На нашу думку, саме стилістична спорідненість українських промов списку між собою та їхня відмінність від основного тексту списку, стилістична відмінність навіть промов самого В. Бутурліна говорять про загальну достовірність цього статейного списку і його придатність для вивчення як російської, так і української свідомості того періоду.

Якщо припустити, що авторами чи співавторами другої промови Бутурліна були саме українці, то варто поставити запитання: де саме було створено її текст – у Москві чи в Україні? Згадка в статейному списку про отримання Бутурліним тексту промови для вручення царських інсиґній з Москви до певної міри розв'язує цю проблему. Крім того, про те, що нова "мова" спілкування з українцями на час посольства була вже засвоєна московською канцелярією, вказує і царська похвала послам після їх повернення в Москву, де згадуються св. Антоній та Феодосій (див.: *Грушевський М.* Історія України-Руси. – Т. IX. – Ч. 1. – С. 750).

[32] ВУР. – Т. 3. – С. 468.

[33] Там само.

[34] Там само.

[35] Там само. – С. 467.

раніше. Це промови протопопа Григорія під час в'їзду російського посольства в Переяслав, митрополита Косова, що зустрічав Бутурліна на в'їзді в Київ, та слова Хмельницького й Виговського, сказані під час розмови з Бутурліним і коротко записані в статейному списку посольства. У цих привітаннях збігаються з другою промовою Бутурліна в Переяславі не тільки головні елементи історико-правового характеру, про які йшлося вище, але також образна система тексту. Автор (чи автори) другої промови Бутурліна явно приймав як свої чимало елементів культурного коду української сторони і намагався говорити до неї її ж "мовою".

Матеріали статейного списку виразно свідчать на користь того, що і перша, і друга промови Бутурліна не були його власним експромтом, а зачитувалися з наперед заготовленого тексту. Тільки якщо текст першої промови був, очевидно, поміщений у загальній інструкції посольству (про це свідчить його стилістична і фразеологічна близькість до матеріалів Земського собору), то текст другої надійшов до посольства значно пізніше, вже після в'їзду Бутурліна на українську територію. Земський собор прийняв рішення почати війну з Польщею та прийняти в підданство "гетьмана з усим Військом Запорозьким" 1 жовтня, а вже 9 жовтня до Хмельницького було відряджене повноважне посольство на чолі з Бутурліним. Посольство виправлялося поспіхом, і "записки, почему гетмана и Войско Запорожское к вере привести и в городы послати, и знамя, и булова, и фресея, и шапка", були послані з Москви вже навздогін посольству. 17 грудня посли дістали повідомлення з Москви, що надісланий їм прапор та лист із текстом промови, яку Бутурлін мав виголосити під час передачі прапора та інших владних інсигній і царських подарунків, у дорозі зіпсувалися і цар наказав виготовити новий прапор[36]. Царський гінець з новим прапором та, швидше за все, новим листом-промовою наздогнав посольство 1 січня 1654 р.[37] вже на українській території. Таким чином, 8 січня в Переяславі Бутурлін вручив Хмельницькому новий прапор і "говорил гетману речь против государева указу"[38].

Це була саме та промова, що виразно відрізнялася за своїм стилем та характером історично-правової аргументації від першої промови Бутурліна та інших матеріалів посольства й мала багато спільного з промовами українських діячів. Увага, яку Бутурлін приділив найшанованішим у Києві святим Антонію і Феодосію та великомученици Варварі, виглядає чимось неприродним для московського боярина, який у тому самому статейному списку приписує успіх своєї місії заступництву "...великих чудотворцов Петра, и Алексея, и Ионы, и Филиппа московських и всеа Русии..."[39] Св. Антоній,

---

[36] Там само. – С. 442.

[37] Там само. – С. 454.

[38] Там само. – С. 467.

[39] Там само. – С. 466.

Феодосій та Варвара були далеко за колом тодішньої московської "моди" і виразно належали до Києва. Згадка про них як слова промови, що вказували на право першості Києва в поширенні православ'я на Русі, були не тільки розраховані на українців, але, судячи зі стилю, також зініційовані кимось із представників київського духовенства[40].

Москва, виглядає, намагалася наскільки могла прийняти нову стилістику та образну систему діалогу з новими підданими. Водночас, приймаючи головні параметри та слововжиток цього зініційованого українцями дискурсу, московська сторона залишала за собою право наповнювати термінологію, що вживалася нею, своїм власним змістом, який відображав московську політичну та легалістичну традицію. Яскравою ілюстрацією цього може бути реакція Москви на запропоновану Хмельницьким зміну в офіційному титулі московського царя. Реакція Москви на спробу Хмельницького запровадити нові терміни "Мала й Велика Русь" до царського титулу була досить швидкою – вже від лютого 1654 р. датуються перші листи царя, де він називає себе самодержцем Великої і Малої Росії[41]. Разом з цим, прийнявши зміну

---

[40] Серед можливих кандидатів на цю роль виступає, крім присутніх на той час у Москві Єпіфанія Славинецького, Арсенія Сатановського та Дамаскіна Птицького, також відомий хроніст і на той час намісник київського братського монастиря Феодосій Софонович. Відомо, що взимку 1653/1654 р. (можливо, й раніше) він перебував у Москві і дораджував царський двір у справах посольства Бутурліну, якому навздогін за рекомендацією Софоновича надсилалися додаткові документи. Так сталося, зокрема, з копією тексту присяги Яна Казимира, яку, на думку московських політиків, король порушив, звільнивши внаслідок цього козаків від свого підданства. Як зазначається в документах, пов'язаних з місією Бутурліна, "киевлянину старцу Феодосию казано в полской констытуцыи присяга Яна Казимира короля на его коронование. И старец Феодосей, смотря в констытуцыи и прочетчи тое всю статью, говорил, чтоб, списав тое статью, послать к гетману, с кем государь укажет" (див.: Акты ЮЗР. – Т. X. – С. 152–153).

Стилістика другої промови Бутурліна в багатьох випадках збігається зі стилістикою писань самого Феодосія Софоновича. В липні 1654 р. він писав до царя, згадуючи свій побут у Москві й говорячи про російсько-українське поєднання, в термінах надзвичайно подібних до тих, що їх містила друга промова Бутурліна в Переяславі: "Егда еще во царствующем граде Москве сея зимы... видех своими очима тамо, яко... под крыле царския своєя печати, орла глаголю, нашу Малую Росию в защищение свое приемлеши и крепкую десницу свою упадающей от гонения подаеши, зело радовахся и благодарих Бога" (Там само. – С. 729–730). На можливу участь Софоновича в складанні другої промови Бутурліна можуть вказувати також її посилання на культ св. Варвари. Відомо, що Софонович, ставши 1655 р. ігуменом Михайлівського Золотоверхого монастиря, де перебували мощі св. Варвари, склав "Повість о преславных чюдах Святой великомученицы Варвары" (1669 р.). Див. публікацію тексту цього твору з рукопису в Інституті рукопису Центральної наукової бібліотеки ім. В. Вернадського НАН України (Од. зб. II, 546/179. – Арк. 200 зв. – 216 зв.) у кн.: *Софонович Ф.* Хроніка з літописців стародавніх / Підготовка тексту до друку, передм., коммент. Ю. А. Мицика, В. М. Кравченка. – К., 1992. – С. 260–264.)

[41] Див.: ВУР. – Т. 3. – С. 543–546. Про те, що ініціатива запровадження нового складника царського титулу походила саме з України і не була інспірована Москвою, свідчить заголовок копії цього листа в матеріалах Посольського приказу: "Список с листа белоруского письма,

в титулі, що відображала більше українську, ніж московську традицію політичного думання, цар додав до свого повного титулу ще й інший елемент, який вповні будувався на московській політичній традиції. Називаючи себе "государем Великої та Малої Русі" замість традиційного "государ всієї Русі", цар також називав себе київським та чернігівським князем.

Боярин Бутурлін у своєму листі до царя від грудня 1653 р. писав про "Київ, Чернігів та всю Малу Русь"[42]. Тоді ж Посольський приказ надіслав боярам Куракіну та Волконському, яких було призначено до Києва воєводами, документ, що також містив нову московську термінологію. Цим документом був лист-взірець з титулами козацького гетьмана та полковників, але найцікавішими в ньому є титули самих воєвод. Вони були названі боярами "его царского величества отчины великого княжества киевского"[43]. У квітні 1654 р. про Київ як про свою вотчину писав Олексій Михайлович, причому нікому іншому, як Богданові Хмельницькому[44]. Якщо в очах поляків Україна складалася з трьох воєводських міст – Києва, Чернігова й Брацлава, то московськими політиками вона уявлялась як два колишніх князівства з центрами в Києві та Чернігові[45]. Київ однозначно виступав у сприйнятті росіян столицею цих володінь, і не випадково у лютому 1654 р. пророкувалося, що після перемоги російсько-українських військ над Польщею столицю буде перенесено до Києва[46]. Погляд на Київ як на столицю Русі поділяло також українське духівництво (в часи Виговщини один з ігуменів – союзник Барабаша – боявся, що шведський король посадить на князівство в Києві Ракоція)[47], але мало збереглося фактів, які б свідчили про такі самі думки серед козацтва. Характерно, що царське рішення про роз-

---

каков писал ко государю царю и великому князю Алексею Михайловичю всеа Русии Богдан Хмельницкой..." У заголовку і копії листа Хмельницького химерно зійшлися разом ознаки старої та нової епох: старий царський титул, новий титул з поділом Русі на Велику й Малу і традиційні московські уявлення про руську людність Речі Посполитої як про "білорусців", а їхню мову – як "білоруську" (див. копію листа: Там само. – С. 516).

[42] Та сама формула була застосована в царському листі від квітня 1654 р. до полковника Івана Богуна та в царській грамоті до мешканців Могилева влітку 1654 р. Див.: *Заборовский Л. В.* Католики, православные, униаты. Проблемы религии в русско-польских отношениях... – С. 188, 218.

[43] ВУР. – Т. 3. – С. 506.

[44] *Заборовский Л. В.* Католики, православные, униаты. Проблемы религии в русско-польских отношениях... – С. 181.

[45] Польська сторона, звичайно, відмовлялася прийняти московські претензії на спадкові права стосовно України. Під час російсько-польських переговорів під Вільном улітку 1656 р. польські комісари, згідно з російським записом переговорів, заявили: "Й до того дошло, что те черкасы под царского величества высокую руку приняты со многими княжествы и городами и землями, которые к Московскому государству николи не належали" (Там само. – С. 266).

[46] Документы об Освободительной войне украинского народа 1648–1654 г.г. – К., 1965. – С. 737.

[47] *Грушевський М.* Історія України-Руси. – Т. X. – С. 166.

ташування московських воєвод саме в Києві було прийняте Москвою з ініціативи Хмельницького[48]. Москва воліла відбувати козацькі ради в Києві, а в липні 1658 р. воєвода Шереметьєв викликав Івана Виговського з Чигирина до Києва для розмови[49]. Виговський до Шереметьєва не поїхав, а вислав на Київ двадцятитисячне військо, та було вже запізно. Добудована Шереметьєвим фортеця витримала козацький приступ, і українське військо, зазнавши значних втрат, повернулося ні з чим[50].

Коли влітку 1658 р. військовий канцелярист, відображаючи нову політику Виговського, заявив московському дякові Василеві Кикіну, що раніше гетьман вірно служив цареві й "Малую Росию в подданство под его царского величества высокую руку привел; а (теперь) буди Великая Росия Великою Росиею, а Малая Росия Малою Росиею, понеже суть и в Малой Росии войско незвитяж(ное)", то Кикін обурився і запитав, хто наказав йому відділяти Велику Росію від Малої. А коли довідався, що то був сам гетьман, то заявив: "Малую Росию, отторженную ветвь, ко естественному корени, к Великой Росии, присовокупил Бог"[51]. Логіка, яка вгадується за цією фразою Кикіна, ставить з ніг на голову всі побудови українського духовенства про історичну спорідненість Великої та Малої Русі, яку вони базували на ідеї про́ першість Києва як "російської столиці" та в погляді на св. Володимира як на першого "російського монарха". Кикін, навпаки, уявляв собі Малу Росію як щось похідне від Великої Росії, фактично – колись втрачену, а тепер повернуту назад царську вотчину.

Схоже на те, що козаччина була готова прийняти для обґрунтування та підтримки своїх військово-політичних планів ідеї малоросійського циклу, але відкинула ідею династичних прав московських царів на Малу Росію. У політико-правовому відношенні центром усіх устремлінь козаччини продовжувало залишатися "Військо Запорозьке" та його вольності. З козацького боку, офіційний (з особливими наголосами на православній єдності) погляд на угоду був продуктом, виготовленим переважно "на експорт", і лиш "ситуативно" вживався гетьманською адміністрацією. Як випливає з листів Богдана Хмельницького, його канцелярія на чолі з Виговським і сам він легко переходили від однієї системи юридичних аргументів і біблійних образів до інших, залежно від того, кому адресувався черговий лист: цареві, королеві, султанові чи кому-небудь іншому з європейських володарів[52]. Саме через зазначену "ситуативність" православної риторики Хмельницького,

---

[48] Див.: ДБХ. – С. 318; ВУР. – Т. 3. – С. 456, 457; *Torke Hans-Joachim.* The Unloved Allience... – P. 47.

[49] *Грушевський М.* Історія України-Руси. – Т. X. – С. 25, 249.

[50] Там само. – С. 261–270.

[51] Див.: Акты ЮЗР. – СПб., 1863. – Т. IV. – С. 145.

[52] Про особливі здібності Івана Виговського переходити від однієї системи аргументів до іншої див.: *Frick David A.* The Circulation of Information about Ivan Vyhovs'kyj // Harvard Ukrainian Studies. – 1993. – Vol. 17. – N 3–4. – December. – P. 251–278.

спрямованої до Москви, в його політиці мирно вживалися і кинутий ним на початку повстання заклик до царя створити всесвітню православну монархію, і його постава в Переяславі, де Хмельницький вимагав присяги від імені царя про дотримання прав і свобод козацтва та цілої Русі. Прийнятий козацькою адміністрацією офіційний погляд на характер Переяславської угоди відбивав не стільки уявлення тодішної політичної еліти про юридично-правовий зміст державних відносин, скільки традиції думання київського духовенства. Для останніх пошук протекторів і становище церкви під протекцією певної світської сили були речами цілком природними[53].

Разом з тим, як продемонстрували конфлікти митрополита Сильвестра Косова з царськими воєводами, уявлення київських духовних діячів постмогилянської доби та московської влади про релігійну єдність Русі кардинально різнилися. Для київського духовенства нової ґенерації йшлося про протекцію православного царя у протистоянні з унією та польською католицькою державою при повному збереженні прав та привілеїв митрополії, в той час як для московської сторони, і в першу чергу для московського патріарха, справа стосувалася церковно-юрисдикційного підпорядкування київської митрополії. Уже в січні 1654 р. митрополит Косів відрядив на захід ченця Макарія Криницького, який вніс у Луцькі ґродські книги протест проти спроб московських воєвод привести до присяги цареві київське духовенство. Судячи зі слів Криницького, у Києві вже тоді боялися неминучих змін у церковному керівництві (не ясно, чи йшлося тут про зміну митрополита, чи про зміну юрисдикції)[54]. Прихильник польської орієнтації православний шляхтич Павло Олекшич, який писав до полковника Івана Богуна у березні 1654 р., трактував присягу цареві як відступ від константинопольського патріарха і, фактично, провів паралель між підпорядкуванням Москві та церковною унією[55].

Остаточно вся глибина розбіжностей між київським духівництвом та московською владою проявилася під час переговорів між делегацією київ-

---

[53] Багато ідей, що в середині XVII ст. наповнили писання київських монахів, були сформульовані ще київським митрополитом Йовом Борецьким у 1624 р. У листі-чолобитній до тодішнього російського царя Михайла Федоровича він, апелюючи до засади світської протекції митрополії, писав, що таким заступником-протектором виступало Військо Запорозьке: "Тем же мы, помняще реченое: укрыйтеся в мале, дондеже мимо идет гнев, се зде, криющесь под крыле христолюбивого воинства черкаских молодцов, восхотехом посещати и великодержавное владычество ты" (ВУР. – Т. 1. – С. 47). У 1649 р. ченці Мгарського монастиря просили царя прийняти їх "під крила царства свого" (ВУР. – Т. 2. – С. 202).

[54] Див. уривок зі звідомлення Макарія Криницького: *Заборовский Л. В.* Католики, православные, униаты. Проблемы религии в русско-польских отношениях... – С. 172.

[55] "И мы для того и с костелом римским унеи приняти не хотели есмы, в чем пастырю нашему стареишему, которого нам бог подал, не противилися есмы" (Там само. – С. 185; порівн.: Акты ЮЗР. – Т. X. – С. 555–558).

ської митрополії, очолюваною Інокентієм Ґізелем, та царськими боярами в липні 1654 р. Питання щодо збереження юрисдикційного підпорядкування Києва Константинополю було одним з найпекучіших під час переговорів. На делегацію у цьому плані, очевидно, чинився чималий тиск, і Ґізель змушений був приділити особливу увагу справі церковної юрисдикції у складеній на ім'я царя "чолобитній". Він, зокрема, писав, що з Константинополем Київ зв'язує "право Божіє чрез святого апостола Андрея Первозванного и каноны святых отец прилучили и совокупили". Ґізель також зазначав, що юрисдикційний поділ був закріплений вселенським собором і тільки ним може бути змінений. Наводилися й інші аргументи, здебільшого практичного характеру. Зокрема, про те, що поведінка Москви щодо Києва може викликати негативну реакцію за межами Московської держави серед православного кліру, який бажав би бути під владою царя. Йшлося, звичайно, про Білорусь та західноукраїнські землі[56].

Цар відповів позитивно тільки на деякі з прохань/вимог Ґізеля. Питання юрисдикції так і залишилося нерозв'язаним[57]. З метою підпорядкування київської митрополії московському патріархові Москва продовжувала чинити тиск і на київське духовенство, і на козацького гетьмана. У розмові з Богданом Хмельницьким у січні 1655 р. царський посланець Артамон Матвеєв не тільки називав Никона патріархом "всеа Великия и Малыя Росиі", але також натякав на його зверхність над іншими патріархами: "...приходят [к] великому государю нашему, его царскому величеству патриархи, цареградцкои и иеросалимскои... и от великого государя, святеишаго Никона патриарха московского и всеа Великия и Малыя Росиі благословение приемлют..."[58] У Білорусі московський патріарх узагалі без будь-яких погоджень з Києвом перебирав під свою владу православні парафії та цілі єпархії[59]. Тільки загострення московсько-козацьких стосунків у 1656 р.,

---

[56] Див. публікацію матеріалів посольства Ґізеля та переговорів з царем: Акты ЮЗР. – Т. X. – С. 707–764; порівн.: *Заборовский Л. В.* Католики, православные, униаты. Проблемы религии в русско-польских отношениях... – С. 206–217.

[57] Там само; див. також: *Власовський І.* Нарис історії Української православної церкви. – Нью-Йорк, 1961. – Т. 2. – С. 302–304.

[58] *Заборовский Л. В.* Католики, православные, униаты. Проблемы религии в русско-польских отношениях... – С. 226. Перші звістки про титулування патріарха Никона патріархом Великої і Малої Русі походять з попереднього, 1654 р.

[59] Див.: *Харлампович К.* Малороссийское влияние на великорусскую церковную жизнь. – Казань, 1914. – С. 164, 170–171. Ще влітку 1653 р. на польсько-російських переговорах у Львові питання про призначення московським патріархом священиків на Смоленщині, тодішній території Речі Посполитої, викликало зіткнення між московськими та польськими послами. У деяких православних церквах на Дорогобужчині уніатським єпископом Злотим, що діяв, очевидно, від імені королівської влади, були вилучені надіслані з Москви антимінси (київські при цьому були залишені). Польським дипломатам було також відомо про висвяту 1653 р. у Москві принаймні трьох священиків з Дорогобужчини.

плани царя стосовно польського престолу, прилучення до Московської держави православних територій на західноукраїнських землях і в Білорусі зменшили тиск Москви на Київ у справі юрисдикційного підпорядкування.

Незважаючи на гострі розходження з цього питання між Москвою, з одного боку, і київським духівництвом та козацькою адміністрацією – з іншого, релігія часом ставала тією ділянкою, де можна було сподіватися на вироблення спільної козацько-московської платформи навіть тоді, коли політичні цілі двох партнерів діаметрально розходилися. Це виявилося, зокрема, під час російсько-польських переговорів у Вільні 1656 р. Хмельницький був категорично проти укладення миру між Московією та Польщею, його посольство не було навіть допущене до переговорів, але релігійні пункти, запропоновані для переговорів козацькою адміністрацією, московські представники відстоювали під Вільном досить наполегливо. Йшлося про повернення православним на території Речі Посполитої забраних у них уніатами маєтностей та про ліквідацію церковної унії[60]. Спільним було й бажання московського царя та козацького гетьмана дозволити на підвладній їм території існування тільки одного віросповідання – православного[61]. Царський двір активно використовував ідею захисту релігії у листах та зверненнях до православних, що перебували під Польщею[62]. Цієї солідар-

---

Московські посли не заперечували проти висвяти священиків у Москві й наполягали на тому, щоб московський митрополит мав на це право, оскільки територія ця раніше належала Москві, а по "вічному докончанію" церкви вирішено було залишити при старих правах (див. публікацію цих документів: *Заборовский Л. В.* Католики, православные, униаты. Проблемы религии в русско-польских отношениях... – С. 124–125, 137–138, 142–143). Отже, на той час Москва претендувала на відновлення своєї церковної юрисдикції над колись втраченими територіями, що перебували тепер у Речі Посполитій.

Справа, однак, цим не вичерпалася, і з початком військових дій у 1654 р. під юрисдикцію московського патріарха почали переводити всі православні єпархії Білорусі (про конфлікт Мефодія Біби, намісника Никона "в епископиі мстиславской, оршанской, могилевской, витебской и полоцкой", з міщанами Могильова навесні 1655 р. див. публікацію документів: Там само. – С. 248–250).

[60] Див.: Там само. – С. 262–278. У справі оцінки унії московські дипломати, з одного боку, продовжували давню московську традицію ворожого наставлення, а з іншого – цілком розділили погляди української православної шляхти першої половини XVII ст., яка твердила, що унія не була окремою вірою і що уніати були вільні зразу перейти на католицизм. Для кращого представлення цієї позиції московська дипломатія притягнула також цитату з Євангелія: "...Христос бог наш, во святом евангелии так рече[:] не может раб двема господином работать, единого возлюбит, а о друзем не радети учнет. Так и те унеяты хотят две веры имети, единую любят, а другую ненавидят. Пристойно им в однои вере пребывать, в которои хотят, в том дати им поволность" (Там само. – С. 271).

[61] Про небажанння царської адміністрації дозволити будь-які церкви, крім православних, на схід від Березини див. матеріали переговорів московської влади з білоруською шляхтою наприкінці 1655 – на початку 1656 рр.: Там само. – С. 233–238.

[62] Там само. – С. 188, 193–196.

ності у справі захисту своєї віри й ворожості до церковної унії та інших неправославних конфесій було, однак, замало для утворення міцного релігійного союзу між Москвою та Гетьманщиною.

Ідея релігійної єдності польсько-литовської та московської Русі, на якій наполягали руські православні діячі ще наприкінці XVI ст., з московського боку виявилася прийнятною основою для легітимації Переяслава завдяки різкому рухові московських еліт у бік грецького, а отже, й руського православ'я в другій половині 40 – на початку 50-х років XVII ст.[63] Ідея встановлення всесвітньої православної монархії під верховенством царя, як можна судити з переговорів старця Арсенія Суханова з грецькими духовними, побутувала в церковних колах у Москві, й Переяславський акт за певних обставин може трактуватися як крок у напрямі реалізації цих ідей. Але мовчанка з цього приводу в офіційних московських документах переяславського циклу свідчить, що московська світська влада й дипломатія були обережнішими, більше реалістичними у своїх планах, діях і навіть словах. Головний акцент робився на надійнішу та менш екзотичну теорію патримоніальних прав московських государів.

У Переяславі царський уряд наголошував на скріпленні присягою підданства цареві з боку гетьмана та Війська Запорозького та на їхньому обов'язку служити цареві. Київська ідея єднання етнічно та релігійно близьких

---

[63] Ідея етнічної єдності двох Русей, яка займала важливе місце в малоросійстві київських духовних 20-х років XVII ст., виглядає, так і не була прийнята чи принаймні серйозно трактована в Москві в середині XVII ст. На цих елементах єдності, здається, більше не наполягало й саме київське духовенство та козацька старшина. Ідея етнічної/кровної близькості двох Русей київських духовних 20-х років XVII ст. до певної міри перегукувалася з ширше закроєною теорією загальнослов'янської етно-лінгвістичної близькості Корони Польської "с великими княжествы своими" та Московії, що її представив у промові перед царем у серпні 1647 р. Адам Кисіль. Останнього відправили в Москву на чолі польського посольства для укладання антитатарського союзу, і він заявив там наступне: "...якоже два кедры ливанские от единаго корени, так те оба великие государства сочте и создала есть десница вседержителя Господа от единой крови словенские и от единого языка словенского народу". Не знати, яка була реакція (і чи була взагалі) на цей заклик Киселя до слов'янської єдності.

Відомо, що пізніше, коли подібні ідеї були запропоновані хорватським католицьким священиком Юрієм Крижаничем у Московії, також з огляду на антиосманську боротьбу, вони залишилися фактично без відповіді. Див. публікацію тексту промови Киселя з російської копії Російського державного архіву давніх актів (Ф. 69: Сношения России с Польшей. – Кн. 72. – Арк. 326 зв.–339 зв.) у праці: *Sysyn Frank E.* A Speech Before the Tsar: Adam Kysil's Oration on August 28, 1647 (N. S.) // Między Wschodem a Zachodem. Rzeczpospolita XVI–XVIII w. – S. 133–142 (тут – s. 139–142). Про Крижанича див.: *Пушкарев Л.* Юрий Крижанич: очерк жизни и творчества. – М., 1984. Цікаву інтерпретацію московської церковної політики щодо України в контексті співіснування двох моделей взаємостосунків між царською і патріаршою владою подав у неопублікованому виступі на конференції "Російсько-українські зустрічі: люди, нації, ідентичності" (Кельн, 1995) В. М. Живов ("Вопрос о церковной юрисдикции в российско-украинских отношениях XVII – начала XVIII века" – 10 с.).

одна одній Великої та Малої Русей сприймалася в Москві в термінах царських патримоніальних прав на Малу Русь, а запровадження у 1655 р. в офіційний титул царя нового елемента – Білої Русі, під якою малися на увазі захоплені царськими військами руські території Великого князівства Литовського, проводило градацію між трьома Русями залежно від царського контролю над ними: захоплені, а отже, й безправні землі Білої Русі та прийняті на узгоджених умовах, тобто зі збереженням певних прав, території Малої Русі, де влада на місцях здійснювалася не царськими воєводами, а козацькою адміністрацією.

Погляд на Переяславську угоду як на акт встановлення царської протекції над Україною, що фіксується в листах та зверненнях представників українського духовенства та старшини в період посольства в Україну В. Бутурліна, а також у промові останнього під час вручення гетьманові царського жалування, підкреслював у російсько-українському сполученні елементи захисту й протекції з боку православного царя. Москва не відмовлялася від функцій протекції – захисту від зовнішніх ворогів – і намагалася якнайшвидше надіслати в Україну воєвод і війська. Зі свого боку, Богдан Хмельницький явно прагнув обмежити відносини, здебільшого спільною участю українських та російських військ у війні проти Польщі, й саме в цій війні бачив головний доказ свого служіння цареві. Коли 1656 р. Росія уклала у Вільні сепаратний мир з Польщею, гетьман усупереч цареві наказав продовжувати військові дії проти Речі Посполитої, зводячи значення Переяславської угоди до рангу й статусу військового союзу. Захищаючи військові права та свої власні прерогативи, козацькі гетьмани та старшина не раз протягом другої половини XVII – початку XVIII ст. шукали у війні з Москвою підтримки та протекції з боку католицької Польщі, мусульманських Криму й Туреччини і, за часів гетьмана Мазепи, – протестантської Швеції. Релігія, однак, не могла виступати мобілізуючим та легітимізуючим фактором у цих поворотах козацької політики, популярність якої значно послаблювалася серед ширших мас.

У маніфесті до іноземних володарів з приводу свого розриву з Москвою Іван Виговський змушений був у дусі того часу покладати провину за чинені Москвою несправедливості не на "благочестивого князя", як названо в документі царя, або на "святішого патріарха", а на їхніх дорадників та "міністрів". "Маніфест" представляв також офіційну версію про роль релігії в повстанні Хмельницького: козаки повстали задля захисту східної церкви та своїх свобод і добровільно прийняли протекцію царя, який мав оберігати ці їхні свободи, в тому числі й через свою прихильність до церкви. Москва, однак, хотіла порушити вольності козаків, але дізнавшись про це та будучи "твердими у вірі", вони не мали іншого виходу, як повстати проти москалів[64].

---

[64] Див. публікацію "маніфесту" у кн.: Архив Юго-Западной России. – К., 1908. – Ч. III. – Т. 6. – С. 362–369. Англійський переклад цього документа подає Дж. Басараб: *Basarab John.* Pereiaslav 1654: A Historiographical Study. – Edmonton, 1982. – P. 259–264 (Appendix 6).

У дискусії з московським послом, дяком Василем Кикіним, пояснюючи причини свого виступу проти царя, гетьман Іван Виговський пішов ще далі й нарікав на утиски православної церкви в Україні з боку московських воєвод[65]. На пограбування росіянами православних церков у Білорусії нарікав також білоруський шляхтич Костянтин Поклонський[66], який перейшов на бік Речі Посполитої. Але ці звинувачення на адресу великої православної держави хоча й базувалися на певних реаліях, усе ж були неспроможні стати мобілізуючим фактором у боротьбі з нею.

---

[65] Кикін закидав гетьманові, що козаки самі просилися під царську руку для визволення їх "с латинськаго ига" і що цар "всему христолюбивому воинству своєму повелел за вас страдати, крови своя проливати и голов своих не щядети не для чего иного, токмо для единые православные веры и для высвобождения от неволи и ига латынского вас православных християн". Виговський, однак, на ці закиди відповів наступне: "А что его царского величества воеводы, боярин Василей Борисович Шереметев да окольничей и воевода Григорей Григорьевич Ромодановский (много Малой) Росии зла починили и права наши поламали, паче же того, что и церкви Божий попалили и иноков и инокинь и иные многие християнские души невинные помордовали, мстити будем и управлятись станем так пока нас всех станет; они де за права свои и при королях польских стояли и бились" (Акты ЮЗР. – Т. IV. – С. 150–151).

[66] Див., зокрема, його лист до наказного гетьмана Івана Золотаренка від березня 1655 р., де він наступним чином представляє роль релігійного чинника, пояснюючи спочатку свій перехід на бік царя, а згодом – від царя до Януша Радзивіла: "...розумел есми, что та война имела быти на освобождение утисненной Руси, или восприяти потеху, яко от государя християнского; ажно вместо полученья такое ж лупление домов Божиих, что и от татар бывало: християн наших, которые в повседневном гонении от униятов пребывали, ныне их в вечную неволю забрали, а иных помучили... не толко мирских, но и духовных наших забрали в неволю, и в лутчей волности прежде за ляхами пребывали есмы, нежели ныне живут наши" (Акты ЮЗР. – Т. X. – С. 542). Поклонський мав на увазі цілком реальні факти пограбування церков, а також арештів запідозрених в опозиції до московської влади. На депортацію білоруських шляхтичів до Московської держави нарікав також у своєму маніфесті до іноземних володарів Іван Виговський (*Basarab John.* Pereiaslav 1654: A Historiographical Study. – P. 260). Про царську окупацію східної Білорусі в 1654–1655 рр. див.: *Сагановіч Г.* Невядомая вайна 1654–1667. – Мінск, 1995. – С. 28–33.

Ярослав ФЕДОРУК *(Київ)*

ПЕРЕГОВОРИ РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ З МОСКВОЮ І УКЛАДАННЯ ВІЛЕНСЬКОГО МИРУ (1654–1656)

У дипломатичній історії Хмельниччини післяпереяславського періоду немає важливішої події, ніж Віленське перемир'я, укладене 3 листопада 1656 р. після двомісячної роботи польсько-російської комісії. Цим актом російський уряд виявив перед Військом Запорозьким те, що в попередні два роки після Переяславської ради приховувалося за невизначеною політикою Олексія Михайловича в Україні: спочатку пасивна реакція на військові пропозиції козацького гетьмана в 1654 р., а потім надмірно активне втручання в українські ініціативи під час організації і проведення другого походу на Львів. Власне, мирні переговори під Вільном для Богдана Хмельницького перекреслювали те, заради чого він від самого початку повстання відправляв посольства в Москву, шукаючи військового союзника проти Яна Казимира. Тому вивчення цієї події дає відповідь на багато запитань не тільки з історії середини XVII ст., але й наступних десятиліть.

I

Австрійські посередницькі ініціативи. Генеза Віленських переговорів (кінець 1654–1655 роки)

Віленські переговори, хоч і мали на меті укласти мир між Москвою і Річчю Посполитою, але в міжнародних відносинах середини XVII ст. виходили далеко за межі зовнішньополітичних інтересів цих двох країн. Тому, щоб краще зрозуміти значення такої політичної акції, зокрема в історії України, треба дивитися на ширший контекст європейської політики того часу.

Найважливіше місце на початковій стадії переговорного процесу займала Австрія, бо саме з Відня в 1654 р. виходила ініціатива примирення Росії і Речі Посполитої. Дипломатична підтримка імператором Фердинандом III Яна Казимира – це найбільше, що Габсбурзька імперія могла зробити для поляків у період московсько-польської війни і шведського "потопу" 1654 –

1657 рр. Але пізніше напад Ракоція на Польщу й небезпека для угорських провінцій Австрії змусили чеського й угорського короля Леопольда Ігнатіуса, сина Фердинанда III, вже наступного місяця після смерті свого батька, що сталася 2 квітня 1657 р., рішуче відправити війська до Кракова. Однак це вже були наслідки кількох років дипломатичних ініціатив польського двору у вкрай складних обставинах війни з Україною, Москвою і шведами. До того часу Фердинанд III займав очікувальну позицію, не піддаючись ні на спокусливі пропозиції польської корони для когось із родини Габсбургів, ні на провокаційні наміри Англії і Франції втягнути шведського короля в австрійсько-шведський конфлікт після повного завоювання Польщі, ні на інші можливості активного військового втручання. До того ж початок іспансько-англійської війни восени 1655 р. змусив Австрію зосередити свої зусилля на мобілізації, реформуванні й удосконаленні власної армії, частину якої не один раз доводилося відправляти на службу до іспанського короля проти Кромвеля і його союзників. З огляду на все це можна зрозуміти стриманість Австрії у східноєвропейській політиці. Як зазначають у загальних рисах дослідники тієї епохи, для діяльності Фердинанда III "...була властива свідома обережність... На момент смерті імператора багато [справ] було розпочато, але тільки незначне з цього було надійно закріплене"[1].

Початок австрійських посередницьких ініціатив щодо московсько-польського перемир'я, які лише через два роки вдалося реалізувати на Віленському з'їзді в серпні–листопаді 1656 р., слід виводити з російського посольства Івана Баклановського з грамотою від Олексія Михайловича, датованою 21 травня 1654 р.[2] У жовтні – листопаді під час аудієнцій з імператором Австрія висунула ідею московсько-польського примирення. Відповідні папери були надіслані також австрійському резидентові у Варшаві Фраґштайну, щоб той виклав ці пропозиції перед Яном Казимиром. Свою першу аудієнцію в польського короля з цього приводу Фраґштайн мав 14 грудня. На ній король подякував Фердинандові III за його зичливість у справі польсько-московського миру й обіцяв невдовзі дати відповідь[3]. У наступній депеші резидент, хоч не отримав ще ніякої офіційної інформації на австрійські пропозиції, але з розмови з канцлером зрозумів, "...що без погодження з татарами вони не можуть вести жодних переговорів [з Москвою]..."[4] У січні 1655 р. це питання поставили на обговорення в польському сенаті. 11 числа

---

[1] *Репген К.* Фердинанд III: 1637–1657 // *Шидлинг А., Циглер В.* Кайзеры: Священная Римская империя, Австрия, Германия / Пер. с нем. Е. С. Самойловича. – Ростов-на-Дону, 1997. – С. 199.

[2] *Заборовский Л. В.* Начало русско-польской войны и дипломатические контакты России с Австрией, Бранденбургом и другими европейскими державами (конец 1653 – январь 1655 г.) // Исследования по славяно-германским отношениям. – М., 1971. – С. 313.

[3] Жерела до історії України-Руси. – Львів, 1911. – Т. XII. – Док. 411 (депеша Фраґштайна з Варшави, 19 грудня 1654 р.).

[4] Там само. – Док. 413 (депеша Фраґштайна з Варшави, 2 січня 1655 р.).

Фраґштайн доповідав Фердинандові III про ухвалу сенату з подякою імператорові за пропозиції для посередництва, але одночасно роз'яснюючи причини, чому Річ Посполита не могла прийняти цього на початку 1655 р.: Олексій Михайлович, як вважалося, не захоче віддати тих земель, що їх відібрав у Литві в кампанії 1654 р., а поляки, натомість, не мали таких міцних політичних позицій, особливо в Київському й Чернігівському воєводствах, аби вести рівноправні переговори. До того ж, згідно з угодою з кримським ханом від жовтня 1654 р., поляки не могли вступати в односторонні мирні трактати з Москвою. Через це Ян Казимир просив імператора нібито з власної ініціативи послати гінців до Москви з пропозиціями переговорів і побачити, як на це відреагує московський цар. Якби ж постало питання про укладання польсько-московського миру, то польський король обіцяв би взяти за посередника лише австрійського імператора[5].

Згадка про союз із татарами, ймовірно, була найвагомішим аргументом для польських політиків, щоб відмовитися від австрійських пропозицій миру з Москвою в той час. Знаючи антимосковські настрої татар, Ян Казимир навряд чи міг допускати, що хан Мегмед Ґірей IV позитивно сприйме ідею укладання миру з Москвою. Новий, ще зовсім не перевірений польсько-татарський союз, до укладання якого дипломатія Речі Посполитої прагнула від самого початку повстання Богдана Хмельницького, ще мав принести свої перші результати. І осінньо-зимова кампанія в Україні 1654–1655 рр. вселяла в урядових варшавських колах великі надії на успіх. Зміцнивши свої військові позиції в Україні, можна було сідати за стіл переговорів не тільки з московським царем, але й зі Швецією, яка в цей час вела інтенсивну підготовку до війни й реорганізацію армії.

В історіографії іноді можна зустріти думку про самовпевненість польського уряду, коли Ян Казимир відхилив кілька посередницьких пропозицій у другій половині 1654 – на початку 1655 рр.: молдавського господаря і трансільванського князя для переговорів з Україною, бранденбурзького курфюрста (двічі) й австрійського імператора – з Москвою[6], французького короля – зі шведами[7]. Це справді привело до трагічних наслідків уже через півроку під час вторгнення Карла X в Померанію, але наприкінці 1654 р. ще важко було зорієнтуватися в тому, що криза стане такою глибокою. Тому дивно було б, якби Польща відмовилася використати перспективи нової татарської ліги для зміцнення своїх позицій, тим більше, що партія війни в

---

[5] *Walewski A.* Historia wyzwolenia Polski za panowania Jana Kazimierza (1655–1660). – Kraków, 1866. – T. 1. – S. 42–43; *Заборовский Л. В.* Великое княжество Литовское и Россия во время польского Потопа: (1655–1656 гг.). Документы, исследование. – М., 1994. – С. 153.

[6] *Заборовский Л. В.* Великое княжество Литовское и Россия... – С. 145.

[7] *Grönebaum F.* Frankreich in Ost- und Nordeuropa. Die französisch-russischen Beziehungen von 1648–1689 // Quellen und Studien zur Geschichte des Östlichen Europas. – Wiesbaden, 1968. – Bd. 2. – S. 13.

урядових колах була дуже сильною. Така відмова ставила б під сумнів саме існування польсько-татарського союзу, котрий був ще зовсім крихкий не тільки з польського, але й з кримського боку, і, як ми знаємо, Богдан Хмельницький наприкінці 1654 – на початку 1655 рр. всілякими способами намагався його розладнати, надсилаючи часті посольства до опозиційних новому ханові мурз. Таким чином, татарська справа була важливим пунктом, що перешкоджав наприкінці 1654 – на початку 1655 рр. розвинути австрійські посередницькі ініціативи московсько-польського примирення.

З іншого боку, сама Росія не була ще готова прийняти ідею укладання миру з поляками. Адже, хоч завоювання 1654 р. були значними, але не настільки, щоб мирним способом вирішити з поляками принципові територіальні питання в Україні й у Великому князівстві Литовському. Тим більше, що Габсбурги вважалися союзниками Речі Посполитої і їхнє посередництво було б явно не на користь Олексію Михайловичу. У Відні Іван Баклановський відповів імператорові, що він не має посольської інструкції обговорювати справу переговорів, однак передасть це цареві для майбутнього вирішення. У Москву російські посли вернулися з Австрії лише в липні 1655 р., затримавшись у Любеку на п'ять місяців (з кінця грудня 1654 р. до кінця травня 1655 р.), але посольські звіти разом зі списками імператорських грамот були відправлені Олексію Михайловичу ще в січні 1655 р.[8] Проте тоді така пропозиція була ще не на часі. Сильним поштовхом для московських зацікавлень встановити мир з поляками стали пізніші шведські завоювання, що спричинили загострення російсько-шведських суперечностей. На початку ж 1655 р. позиція Швеції не була ще такою виразно антагоністичною до Росії, як наступного року.

Тим часом, у першій половині 1655 р. ситуація в Речі Посполитій мінялася на гірше. Повністю не виправдали себе надії на контрнаступ на Україну – кампанія Станіслава Потоцького в цілому була програна. Татари виявилися обтяжливими союзниками, здатними в рішучий момент ухилитися від бою, як це сталося під Охматовом, коли сам Богдан Хмельницький був обложений у таборі серед поля. Шведська загроза з півночі почала зростати, а російська армія готувалася до нового наступу в Литві – на Вільно. У таких украй загрозливих умовах Австрія залишалася ледь не єдиною країною для Яна Казимира, звідки можна було ще сподіватися якоїсь реальної підтримки. Коронна дипломатія знову почала впливати на Фердинанда III, щоб той відправив військо на допомогу. Весною 1655 р. принаймні два посольства виїхало з Варшави до Відня. Передусім постало питання про дозвіл імператора винайняти три тисячі німецької піхоти на потреби Речі Посполитої. Глибший погляд на цю справу засвідчує, що такий крок Австрії фактично

---

[8] *Заборовский Л. В.* Начало русско-польской войны... – С. 318 (прим. 92); *його ж.* Великое княжество Литовское и Россия... – С. 153.

втягнув би її у війну на боці поляків. Наприкінці лютого – на початку березня 1655 р. до Відня з цим вирушив посол дон Дієго де Віллалобос[9]. 5 квітня він писав Фердинандові III про важке становище Польщі та про небезпеку від шведів, що нібито мали союзні відносини з Москвою і козаками[10]. У Відні Віллалобос близько зійшовся з польським резидентом Вісконті, котрий зі свого боку почав впливати на імператора, щоб той виконав свою обіцянку й відправив до московського царя посольство у справі посередництва. Тут Віконті ще раз повторював ухвалу сенату, про яку дали знати Фраґштайнові 11 січня, щоб імператор видав цей крок за власну ініціативу. Від цього, звичайно, поляки виграли б на переговорах з Москвою, а поза тим можна було б уникнути неприємних наслідків у відносинах з Бахчисараєм[11]. Фердинанд III, однак, добре відчував небезпеку наростаючої загрози від шведів, щоб погодитися допомогти Польщі своїми військами. Тому Віллалобос дістав відмову на прохання щодо найму, але у справі посередництва австрійців отримав запевнення в дружній підтримці. Деякі дослідники, правда, слушно припускають, що поряд з офіційною забороною полякам вербувати війська на території австрійських земель Фердинанд III міг це дозволити неофіційно[12].

Згадку про ще одне посольство з Варшави до Відня знаходимо у ґданського агента в його реляції до англійського секретаря Турло[13]. Ймовірно, що у відповідь на цю місію Фердинанд III вислав своїх представників у Варшаву на червневий сейм 1655 р.: "Посли від цісаря й. м. ..., які були на сеймі, вже відправлені", – записує Мартин Ґолінський у червневих авізах[14].

Важливо підкреслити, що в Москві знали про таку активність польсько-австрійських стосунків у першій половині 1655 р. Але цьому не надавали ще такого значення, як пізніше, після вторгнення Карла X в Померанію. Зокрема, 22 квітня (2 травня) на допиті полоненого ротмістра Яна Пясочинського, новгород-сіверського хорунжого, йшлося про те, що "король посилав [гінців до Австрії] винаймати військо у цісаря християнського"[15].

---

[9] Про деталі його місії див.: *Walewski A.* Historia wyzwolenia Polski za panowania Jana Kazimierza... – T. 1. – S. 44–46; *Заборовский Л. В.* Россия, Речь Посполитая и Швеция в середине XVII в. – М., 1981. – С. 141–142.

[10] Жерела до історії України-Руси. – Т. XII. – Док. 425.

[11] Там само. – Док. 426 (Вісконті до Фердинанда III, 7 квітня 1655 р.).

[12] *Frost Robert.* After the Deluge: Poland-Lithuania and the Second Nothern War 1655–1660. – Cambridge, 1993. – P. 41.

[13] Бібліотека ПАН у Кракові, від. рукоп. – Лондонські теки. – Од. зб. 8313. – Т. 33. – Арк. 1 зв. (депеша від 25 травня 1655 р.).

[14] Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаника НАН України, від. рукоп. (далі – ЛНБ НАН України). – Ф. 5: Оссолінські. – Од. зб. 189/II. – Арк. 761.

[15] Національна бібліотека України ім. В. Вернадського НАН України, Інститут рукопису (далі – НБУВ). – Ф. II. – Од. зб. 15557–15561. – Арк. 127 (копія з Сибірських стовпців Російського державного архіву давніх актів).

Саме тоді з'являються перші звернення литовських магнатів до російських урядовців у Великому князівстві Литовському (Януш Радзивіл до шкловського воєводи Юрія Ромодановського) з пропозиціями переговорів[16], чим стелився ґрунт для майбутніх литовсько-польських трактатів, що активізувалися восени 1655 р. і були прелюдією Віленського з'їзду. Розвивалося це в руслі загальних настроїв на зближення з Москвою, що панували в Речі Посполитій після Охматівської кампанії і поразок від російської армії в Литві. 19 березня 1655 р. Криштоф Тишкевич, реґіментар коронних військ, котрі після битви на Дрижиполі супроводжували татар у їхньому пустошенні Брацлавщини, писав до Януша Радзивіла: "Я... бажав якогось замирення з Москвою, бо знаю, що не скоро на [нову] війну спроможемось – а вони [татари] призначили термін [нової кампанії] на червень"[17].

Напад Карла X на Річ Посполиту докорінно вплинув на польську й московську політику середини 50-х років XVII ст., втягнувши східноєвропейські війни у сферу інтересів країн Західної (Іспанія, Франція), Центральної (Ґабсбурзька імперія) і Північної (балтійські країни, Англія) Європи. Відтоді звертання Яна Казимира до Фердинанда III за допомогою стали інтенсивнішими. Сам імператор відчував сильну небезпеку з боку Карла Ґустава, якого ворожі Римській імперії сили, насамперед Англія і Франція, спонукали перенести війну з теренів Польщі до Австрії. Війна Англії з Іспанією зміцнила антигабсбурзькі настрої в Європі, й Австрійська імперія серйозно взялася за озброєння. У Польщі, яка тоді була вже окупована шведами до самого Кракова, ширилися перебільшені чутки про те, що Фердинанд III готує військо на допомогу Янові Казимирові: "Цісар... сильне військо збирає", – писав Ян Лещинський 9 листопада 1655 р. з-під Кракова, де пробував вести переговори з Карлом Ґуставом[18].

Для Австрії розмови про шведську небезпеку не були вже й такими перебільшеними. З листа Яна Амоса Коменського від 4 серпня 1655 р., наприклад, відомо, що шведський король під враженням своїх нечуваних успіхів висловлювався за те, щоб австрійський імператор відправив свої війська на допомогу Янові Казимирові. У такому разі можна було б без особливих вагань розпочати війну з імператором[19].

Польська дипломатія всіма силами також намагалася спровокувати австрійсько-шведську війну. Власне, з початком "потопу" акценти політики

---

[16] *Заборовский Л. В.* Великое княжество Литовское и Россия... – С. 178 (прим. 37). Див. також згадку про те, що восени 1654 р. Януш Радзивіл хотів укласти мир з Росією, шукаючи посередництва курляндського герцога і бранденбурзького курфюрста (с. 139).

[17] Цит. за: *Грушевський М.* Історія України-Руси. – К., 1997. – Т. IX. – Ч. II. – С. 1057.

[18] ЛНБ НАН України. – Ф. 5: Оссолінські. – Од. зб. 5769/III. – Арк. 1234 (лист до вармінського єпископа).

[19] *Дяденков М. Ф.* Коменський і визвольна боротьба українського народу XVII ст. // Радянська школа. – 1946. – № 3. – С. 32.

Яна Казимира змістилися з посередницьких ініціатив Фердинанда III у переговорах з Москвою на його збройний виступ. У винагороду за це поляки готові були пожертвувати своїм королівським престолом. Крім того, втечу польського короля на еміґрацію в Сілезію у вересні – жовтні 1655 р. деякі дослідники недвозначно трактують як подію, що фактично вплутала "імператора Фердинанда III і володіння габсбурзької корони в польсько-шведський конфлікт"[20].

Але ще перед тим, одразу після вторгнення Карла X у липні 1655 р., влітку відбулося кілька нарад сенаторів, котрі зібралися при королі, де було вирішено просити в Австрії військової допомоги. Тоді до Відня вирушали безнастанні посольства – біскупа київського і воєводи познанського (серпень), біскупа хелмінського (вересень – жовтень) та ін.[21] Зі слів хелмінського біскупа, поляки мали достеменну надію на перемогу в разі, "...якби всього лише дванадцять або п'ятнадцять тисяч німецьких солдат підійшли б зі своїми військами. Сила шведів *de facto* не така вже й велика, щоб могла протистояти такому союзові. [...] Від Москви цими місяцями особливого страху нам у Польщі небагато, бо і відстань стоїть на перешкоді, і важкопрохідні ріки. Те саме стосується козаків, які мають у запіллі татар, а перед собою – польських генералів з їхніми військами"[22]. Посол наполегливо домагався, щоб австрійці підійшли до Кракова й захопили його[23].

Таємна нарада сенаторів в Ополі, що проходила в першій половині листопада 1655 р., мала чи не найбільше значення для коронного уряду в його пошуках дипломатичної і військової підтримки в Європі, особливо австрійської, проти шведів[24]. На ній було вироблено основні принципи політичної орієнтації Речі Посполитої у важких умовах окупації шведами всієї країни. Один з її учасників, Андрій Лещинський, 18 грудня 1655 р. писав про її роботу в листі до калішського підкоморія: дванадцять сенаторів зібралися на нараду вирішити питання про те, "...до кого вже нам нарешті вдатися за допомогою, бо ті пани, [що стоять] при панові маршалку [Юрію Любомирському], сильно надіються на Ракоція. Але вирішили – до [австрійського] цісаря, не відкидаючи бранденбурзького курфюрста, бо з ним цісар повинен

---

[20] *Августинович К.* Русско-польская война 1654–1657 гг. и посредничество Габсбургской империи // Русская и украинская дипломатия в Евразии: 50-е годы XVII века. – М., 2000. – С. 48.

[21] Краків. Бібліотека Чарторийських (далі – Краків. БЧ). – Од. зб. IV–148 (Теки Нарушевича). – Арк. 1159–1167 (переговори хелмінського біскупа у Відні, осінь 1655 р.); Од. зб. IV–425. – Арк. 9–11 (реляція про шведську війну).

[22] Там само. – Од. зб. IV–148 (Теки Нарушевича). – Арк. 1166.

[23] Там само. – Арк. 1161.

[24] Про цю нараду див.: Там само. – Арк. 759 (лист Яна Казимира до анонiма, 18 листопада 1655 р.); ЛНБ НАН України. – Ф. 5: Оссолінські. – Од. зб. 189/II. – Арк. 784; *Kersten Adam.* Stefan Czarniecki, 1599–1665. – W., 1963. – S. 239–240.

вести листування. Тому скоро відправимо туди [своїх послів]..."[25] У листі з Ополя до підскарбія від 21 листопада він називає, окрім себе, в посольстві ще маршалка: "Після багатьох обговорень вирішили, щоб пана маршалка великого коронного зі мною [відправити до Відня]..."[26]

Відлуння такої активності польської дипломатії розносилося по сусідніх країнах. Майже в той самий час, у грудні 1655 р., у Посольський приказ у Москві дійшли новини, що Ян Казимир стоїть під Краковом і римський імператор прислав йому військо проти шведів[27].

Насправді ж пропозиції Фердинанда III для поляків були набагато скромнішими. У другій половині 1655 р. посередницька активність імператора на користь Речі Посполитої змінила свій напрямок – замість пропозицій укласти мир з Москвою на перший план виступила ідея мирного договору зі шведами.

Розглядаючи тодішні австрійсько-шведські відносини і їхній вплив на майбутні московсько-польські трактати, треба мати на увазі, що австрійське посередництво між Яном Казимиром і Карлом Ґуставом розвивалося на тлі зовсім не залежних від цього польсько-шведських (в умовах еміграції короля) і московсько-шведських переговорів. Однак, якщо домагання Польщі й Москви у відносинах з Карлом Ґуставом для того, щоб його стримати у Великопольщі й розподілити завойовані у Великому князівстві Литовському території, більш-менш зрозумілі, то шведсько-австрійські стосунки цього часу мають багато підтекстів, що різною мірою опосередковано впливали на східноєвропейську політику. Насамперед це стосується Москви, оскільки австрійське посередництво між Яном Казимиром і Карлом Ґуставом з перспективами укладання польсько-шведського миру мало чітко виражені антимосковські відтінки. Спровадити силу шведської армії з Польщі проти Москви, уникаючи небезпеки шведського вторгнення на свої землі, – це був би непоганий результат австрійської дипломатії. Але такий поверховий погляд не може задовольняти дослідника, оскільки постають питання, на які можна дати відповідь, лише враховуючи нюанси австрійсько-польсько-московської політики. Передусім впадає в очі те, що, незважаючи на вперту неґацію шведським королем австрійського посередництва для укладання миру з Яном Казимиром, Фердинанд III не менш уперто, але цілком безуспішно продовжував шукати шляхи впливів на Карла X не тільки через свої посольства, але й залучаючи до цього німецьких курфюрстів, електорів, у т. ч. й такого впливового, як бранденбурзький Фрідріх Вільгельм, – найреальніший у близькому майбутньому союзник шведів (нагадаємо, що шведсько-бранденбурзький військово-політичний союз було підписано вже в січні 1656 р.).

---

[25] Краків. БЧ. – Од. зб. IV–148 (Теки Нарушевича). – Арк. 824; ЛНБ НАН України. – Ф. 5: Оссолінські. – Од. зб. 5769/III. – Арк. 1269.

[26] ЛНБ НАН України. – Ф. 5: Оссолінські. – Од. зб. 5769/III. – Арк. 1238–1239.

[27] НБУВ. – Ф. II. – Од. зб. 15425–15487. – Арк. 153.

Своєю посередницькою активністю між поляками і шведами австрійський імператор переслідував багато власних політичних інтересів. З одного боку, це була єдина реальна допомога Речі Посполитій, яку Австрія здатна була надати, відповідаючи на польські домагання австрійського війська проти шведів, з іншого – така активність була дуже сильною протидією французькій антигабсбурзькій дипломатії у Східній Європі, котра у той самий час зондувала можливості укласти польсько-шведський мир за посередництвом Людовіка XIV. У внутрішньому житті німецьких земель при постійній боротьбі за гегемонію, особливо з Фрідріхом Вільгельмом, дипломатичні ініціативи Фердинанда III зміцнювали його владу над курфюрстами й електорами: згадаймо, що після смерті його сина Фердинанда IV 9 липня 1654 р., який у червні 1653 р. був коронований імператором Священної Римської імперії як спадкоємець престолу, проблема успадкування імператорського трону залишалася відкритою (Леопольда I обрали імператором лише в липні 1658 р., вже після смерті батька), і багато німецьких князівств виступали у відвертій опозиції до Габсбургів. Але найбільше, що нас цікавить у цьому дослідженні, – це те, що, шукаючи польсько-шведського миру, імператор свідомо чи несвідомо спонукав Росію прихильніше поставитися до можливостей почати мирні переговори з Яном Казимиром. Характеризуючи нижче (в розділі IV) роботу Віленської комісії, ми побачимо, що восени 1656 р. Олексій Михайлович відчував серйозну небезпеку від можливостей сепаратних польсько-шведських переговорів, тим більше, що пропозиції французів бути посередниками в цій справі не були відкинуті польським королем ні 1655 р., ні протягом наступних двох років.

Імператор вів подвійну гру. Шукаючи миру поляків зі шведами, австрійська місія в Москві Алегретті та Лорбаха в той самий час працювала над перспективами польсько-московських переговорів. Для того, щоб створити ширше тло для кращого розуміння московсько-литовських переговорів другої половини 1655 р., хотілося б кількома штрихами зупинитися детальніше на спробах Фердинанда III у цей же період бути посередником між Швецією і Короною Польською.

Уже через кілька тижнів після нападу Карла Ґустава на Польщу, в серпні 1655 р., імператор призначив послом у Швецію одного з найталановитіших австрійських дипломатів того часу, котрий у 1656 р. відіграв важливу роль у підготовці польсько-московських переговорів, – Франциска Лізолю. У той період він почав активну діяльність щодо створення антишведської коаліції[28]. Тоді ж розпочалося активне листування між Карлом X і Фердинандом III. Не утвердившись ще міцно на завойованих коронних землях, шведський король не дуже розраховував на нову війну з Австрією і тому на той

---

[28] *Шварц И.* Австро-русские дипломатические отношения в первые годы Северной войны // Русская и украинская дипломатия... – С. 35.

час був зацікавлений у збереженні миру. У відповідь на лист Карла X Фердинанд III сам запевняв його у своїй дружбі: "...нічого ми більшого не хочемо..., як вгамувати ненависть між вами і найяснішим королем Польщі...", – писав він, виявляючи при цьому надії, що Польща й Австрія погодяться на австрійське посередництво, щоб відновити перервані трактати у Стокгольмі першої половини 1655 р. З цим до короля поїхав віце-канцлер Богемії Франциск Евсебій Петтінгенський[29].

Звертання Яна Казимира до Ракоція за посередництвом для укладання миру зі шведами і пропозиція трансільванському князеві, давньому ворогові Габсбургів у боротьбі за угорську спадщину, ще більше пожвавили активність імператора. Можна, напевно, сказати, що для Австрії друга половина 1655 р. – це був один з найскладніших періодів після Вестфальського миру 1648 р., коли країна дуже близько стояла перед загрозою нової війни. У жовтні Ян Казимир, уже зі Шльонська, не переставав відправляти свої посольства до Відня, звідки все ще сподівався військової допомоги. 16 листопада 1655 р. імператор сам писав до короля про те, що кілька разів звертався до Карла Ґустава з пропозиціями бути посередником на переговорах з поляками, відрядивши до шведів графа Петтінгенського з пропозиціями польсько-шведського миру[30]. Немало зусиль для австрійського посередництва між поляками і шведами тоді доклав резидент Яна Казимира у Відні Вісконті: "Замість листа, якого ми сподівалися від пана Вісконті з Відня, він сам приїхав з радісною новиною, що своїми стараннями привів цісарський двір до того, що цісар погодився на посередництво між нами і шведським королем...", – писав сандомирський стольник у листі від 25 листопада 1655 р.[31]

У цей же час у Відні з'явилися тривожні новини від Лізолі про те, що Франція докладає великих зусиль, аби перехопити ініціативу імператора в посередництві між Яном Казимиром і Карлом Ґуставом[32]. З такою місією у листопаді до Карла X в окуповану ним Варшаву приїхав французький дипломат д'Аванжур. Ян Лещинський всіляко переконував Яна Казимира відправити до французького резидента своїх представників, аби знати про

---

[29] Краків. БЧ. – Од. зб. IV–148 (Теки Нарушевича). – Арк. 1121–1123 (Фердинанд III до Карла Ґустава, вересень (?) 1655 р.). Про його прийом разом з графом куфштайнським у Карла X див.: [*Franciscus Erasmus.*] Neuer Polnischer Florus. Das ist richtige und glaubhaffte Erzehlung der blutigen Kriege, so die jetz-herrschende Majestät Polen König Johannes Casimirus von Anbeginn seiner Regirung biß auf gegenwärtigen Tag wiewol zu verschiedenen Zeiten... gefürt... – Nürnberg, 1666. – S. 477.

[30] Головний архів давніх актів у Варшаві (далі – АГАД). – Архів Коронний Варшавський. – Від. Шведський. – Карт. 11-а. – № 21. – Арк. 2–3 (лист Фердинанда III, оригінал); Краків. БЧ. – Од. зб. IV–148 (Теки Нарушевича). – Арк. 752.

[31] ЛНБ НАН України. – Ф. 5: Оссолінські. – Од. зб. 5769/III. – Арк. 1251.

[32] *Аугустинович К.* Русско-польская война... – С. 48.

завдання його посольства[33], і врешті польська королева Марія-Людвіка, сама француженка, повинна була це зробити[34]. Поляки не відкидали французьких пропозицій і робили це насамперед для того, аби впливати на Австрію, а пізніше – на московського царя. Адже відгукуючись на посередницькі пропозиції Мазаріні, Річ Посполита залишала за собою маленький місток, щоб почати важкі переговори зі шведами. Тим більше, що Фердинанд III зволікав з чіткими відповідями на вкрай важливе питання про допомогу: "...[я] бачу, що даремне сюди приїхав...", – писав Ян Лещинський до примаса з Відня 5 січня 1656 р. Або ще в цьому ж листі: "Далі – про [нашого] посла до Франції. І я б не відмовився від цього, якби [мене] відправили. Треба лише дати мені [грошей] на дорогу... [...] Обов'язково треба думати про Францію... [...] ...хочу старатися про відправку [з Відня], багато маючи розмов з в. кс. м. ... про посольство до Франції, без якої ми не знайдемо миру"[35]. У польському суспільстві, однак, дуже добре розуміли, з якою метою Людовік XIV розгорнув таку діяльність у Східній Європі, "...не так, видно, з огляду на нас, завойованих, як з огляду на те, щоб перенести війну до [Габсбурзької] імперії...", – писалося в дуже поширеному в багатьох тогочасних копіях дискурсі інстигатора коронного Житкевича на початку 1656 р.[36]

При розгляді теми посередницьких ініціатив Фердинанда III щодо польсько-московських і польсько-шведських переговорів у 1655 р. однією з найбільш інтригуючих проблем є зв'язки Відня з електорами, німецькими герцогами й намагання використати їхні впливи. Багато важили тут родинні стосунки електорів з Карлом Ґуставом, чия жінка Ядвіґа Елеонора була донькою гольштинського князя Фрідеріка III і внучкою саксонського електора (по лінії своєї матері Марії Єлизавети, саксонської електорівни[37]). Ще на початку 1655 р. гольштинський князь сам запропонував своє посередництво між поляками і шведами, про що польський посол Андрій Морштин доповідав у Варшаву зі Стокгольма[38].

Наприкінці 1655 р. Фердинанд III скликав збори електорів у Франкфурті-на-Майні, де імператор порушив питання про посередників для мирних переговорів між польським і шведським королями. Від імені всіх електорів і самого імператора цю місію передбачалося покласти на електорів Саксонії і Майнца. Але цьому перешкоджали шведсько-бранденбурзькі відносини, що

---

[33] ЛНБ НАН України. – Ф. 5: Оссолінські. – Од. зб. 5769/III. – Арк. 1263 (Ян Лещинський до Яна Казимира, кінець листопада – початок грудня 1655 р.).

[34] Там само. – Арк. 1252 (лист від сендомирського стольника, 25 листопада 1655 р.).

[35] Там само. – Арк. 1275.

[36] Там само. – Од. зб. 227/II. – Арк. 15.

[37] *Wasilewski Tadeusz.* Zarys dziejów Bogusława Radziwiłła // *Radziwiłł Bogusław.* Autobiografia. – W., 1979. – S. 62.

[38] *Заборовский Л. В.* Великое княжество Литовское и Россия... – С. 151.

розвивалися з тенденцією до укладання взаємного союзу[39]. Авізи до Лондона повідомляли, що імператор послав до саксонського електора, щоб той прибув до нього. Однак електор відмовився під тим приводом, що він уже застарий для такої дороги. "Його [імператора] намір, звичайно, був глибший, ніж просте посередництво на користь Польщі", – писали агенти Гартліба 18 грудня 1655 р.[40]

Річ у тім, що в середовищі електорів і німецьких герцогів, розколеному на католицький і протестантський табори, не було одностайності. Існувала також небезпека іноземного впливу протестантських країн, що ворогували з Габсбургами, на електорів. Так, на початку 1656 р. англійський протектор Кромвель говорив шведському резидентові в Лондоні Христофорові Бонде, що треба мати на увазі деяких протестантських лідерів, в т. ч. й електора Саксонії[41]. До інших впливових курфюрстів, з якими у Фердинанда III склалися непрості стосунки, можна віднести баварського Фердинанда-Марію і згаданого курфюрста Майнца. За баварським електором стояла Франція, кілька разів висуваючи його кандидатуру на польський престол *vivente rege*, – спочатку в серпні 1655 р.[42], а потім ще раз через рік. Додаючи як ілюстрацію для цілісного розуміння, яке місце займав баварський електор у цій політиці, можна згадати характеристику Яна Лещинського щодо нього в листі з Мюнхена від 23 грудня 1656 р.: "Людина добре освічена, багата, в поважних літах, сам цього хоче... (бути обраним на польський престол. – *Я. Ф.*) і має надію, що французький король руками й ногами (manibus pedibusque) буде штовхати його на це, і шведського короля всіма способами вижене з Польщі"[43].

У Мюнхені Ян Лещинський розгорнув активність, спонукаючи Фердинанда-Марію відправити посольства до імператора й до французького короля, щоб вони допомагали Янові Казимиру проти шведів. "Посилає і посередника до Польщі, – читаємо далі в Лещинського, – як і цісар зробив. Бо я просив про ці три речі (про посольства у Францію, в Австрію і в Польщу. – *Я. Ф.*), додаючи, щоб сам озброювався і своїм прикладом спонукав до цього інших [курфюрстів]..."[44]

Мазаріні покладав великі надії на баварського електора в антигабсбурзькій політиці не тільки в 1655–1656 рр., але й у наступні роки, і навіть після

---

[39] Бібліотека ПАН у Кракові. – Лондонські теки. – Од. зб. 8213. – Т. 33. – Арк. 11–11 зв. (лист Джона Робертсона, 18 грудня 1655 р.).

[40] Там само. – Арк. 12–12 зв.

[41] Swedish Diplomats at Cromwell's Court, 1655–1656: The Missions of Peter Julius Coyet and Christer Bonde / Ed. by M. Roberts. – London, 1988. – Doc. XXX. – P. 237 (реляція Бонде до Карла Ґустава, 11 (21) січня 1656 р.).

[42] *Frost Robert*. After the Deluge... – P. 63.

[43] ЛНБ НАН України. – Ф. 5: Оссолінські. – Од. зб. 5769/III. – Арк. 1417.

[44] Там само. – Арк. 1418.

смерті Фердинанда III його кандидатуру французи висували як претендента з-поза дому Габсбургів на виборах імператора в Майнці у 1658 р.[45]

Електор Майнца, якого імператор пропонував обрати посередником для польсько-шведських переговорів, хоч і католицького віросповідання, але також був в опозиції до імператора. Наприклад, наприкінці 1650-х рр. він утворив на противагу Габсбургам Рейнський союз, що одразу привернув до себе увагу Франції[46].

З іншого боку, з початком шведського нападу на Польщу католицькі курфюрсти почали об'єднуватися довкола нойбурзького князя Філіпа-Вільяма, який був одружений з сестрою Яна Казимира[47]. На початку 1656 р. курфюрст розіслав листи до всіх католицьких електорів, щоб вони приєдналися до ліги[48].

Загалом же треба визнати, що в польсько-шведських відносинах запобігання Австрії перед німецькими курфюрстами для посередництва не принесло якихось вагомих результатів, хоч деякі практичні кроки були зроблені. В авізах з Амстердама до Лондона за лютий 1656 р. є згадки про зустріч електорів Саксонії і Майнца[49]. При цьому варто зазначити, що німецькі посольства до Карла Ґустава все ж відбулися: в тогочасній хроніці Еразма Франциска є згадка (кінець 1655 – початок 1656 рр.) про те, що шведський король в Ельблонґу прийняв трьох курфюрстів і трьох герцогів, поміж якими був герцог фон Гольштейн ("...als des Königs Schwäher..."[50]).

* * *

Таким чином, з осені 1654 р. Австрія розгорнула широку дипломатичну діяльність на підтримку Яна Казимира, добиваючись спочатку посередництва для переговорів з Москвою, а потім, не відкидаючи цієї можливості, – зі шведами. Потрапивши у складне становище під тиском антигабсбурзької коаліції, Фердинанд III не мав можливості виступити збройно на допомогу Речі Посполитій. З іншого боку, з наростанням шведської загрози в Європі Олексій Михайлович все більше цікавився перспективами московсько-

---

[45] *Шидлинг А.* Леопольд I: 1658–1705 // *Шидлинг А., Циглер В.* Кайзеры... – С. 204; *Репген К.* Фердинанд III: 1637–1657. – С. 200.

[46] *Шидлинг А.* Леопольд I: 1658–1705. – С. 207.

[47] *Frost Robert.* After the Deluge... – P. 63, 65. Див. відомості про те, як у 1642 р. Володислав IV проводжав свою сестру і нойбурзького князя до кордону (Краків. БЧ. – Од. зб. 1320/III. – Арк. 287); а на сеймику в Прошовичах 11 квітня 1647 р. порушували питання, щоб нойбурзькій княжні – рідній сестрі короля – віддали належний посаг (ЛНБ НАН України. – Од. зб. 189/II. – Арк. 43).

[48] Бібліотека ПАН у Кракові. – Лондонські теки. – Од. зб. 8213. – Т. 33. – Арк. 18 зв. (лист до Гартліба, 20 лютого 1656 р.).

[49] Там само.

[50] [*Franciscus Erasmus.*] Neuer Polnischer Florus. – S. 454.

польського примирення. Досить важливу роль у цьому відігравали австрійські й польські переговори з Карлом X після його вторгнення в Померанію у липні 1655 р. Боротьба за впливи у Східній Європі та в Литві передбачала неминучий конфлікт між Росією і Швецією, що, природно, штовхало московського царя до укладання миру з Яном Казимиром.

II

Переговори Литви з Москвою і місія Петра Галінського до Олексія Михайловича (друга половина 1655 – перша половина 1656 років)

Така енергійна посередницька активність Австрії в Європі у другій половині 1655 р. проходила на тлі попередніх австрійсько-російських переговорів. Велике посольство Алегретті й Лорбаха з офіційними пропозиціями щодо початку польсько-московських трактатів відбуло з Відня до Москви в червні 1655 р.[51] Але кардинальні зміни в Польщі та Великому князівстві Литовському, що сталися вже наступного місяця у зв'язку з "потопом", а також наступ московських військ на Вільно й українсько-московських – на Львів загальмували цей процес. І хоч Алегретті та Лорбах прибули в Москву ще в жовтні, але переговори з царем змогли почати лише після його повернення з походу наприкінці грудня 1655 – на початку січня 1656 рр. На той час російська політика вже визначилася у своєму ставленні до Швеції і питання російсько-шведської війни було вирішене[52]. Місія Алегретті й Лорбаха на початку 1656 р. потрапила на цей сприятливий ґрунт, і навряд чи могло краще поталанити австрійським послам: хоч з деякою настороженою, але всі головні посередницькі пропозиції Фердинанда III були прийняті московським царем. Відтоді московсько-польські відносини все ближче просувалися до укладання перемир'я. Не забігаючи наперед, потрібно відзначити, що така ситуація великою мірою була витворена завдяки переговорам Росії з Литвою у другій половині 1655 р.

Хоч у той час плани Яна Казимира замиритися з Москвою відступили на другий план перед трагедією польського "потопу", а посередницька активність Австрії в польсько-московських відносинах, як ми бачили, не була такою енергійною, як наприкінці 1654 – на початку 1655 рр., гетьмани й духовенство Великого князівства Литовського розвивали ідею переговорів у руслі попередніх відносин Речі Посполитої та Австрії з Москвою. Не можна погодитися з Т. Яковлевою, яка, заперечуючи твердження Л. Заборовського про те, що російсько-польські переговори 1656 р. були продовженням росій-

---

[51] *Шварц И.* Австро-русские дипломатические отношения... – С. 34.

[52] *Кобзарева Е. И.* Документы по истории русско-шведского конфликта в 50-е гг. XVII в. в фондах РГАДА // Русская и украинская дипломатия... – С. 58.

ько-литовських попереднього року, розглядає їх окремо одне від одного. "Розмірковуючи над причинами переговорів Литви з Росією, – пише дослідниця, – Заборовський не згадує про те, що їх головною метою було повернення українських земель..."[53] На нашу думку, це хибний підхід до проблеми, бо головною причиною литовсько-російських переговорів, як видається, було зупинити наступ московського царя на Вільно у другій половині 1655 р.: "А тим часом просимо, щоб й. ц. в-ть прислав когось на розмову з нами [про те], щоб до якогось часу стримати це кровопролиття", – писали литовські гетьмани, віленський біскуп і представники війська (всього 23 підписи) до царських бояр і воєвод[54]. Не можна також ці переговори назвати сепаратними[55], – нібито вони велися поза спиною коронного уряду. Бо хоч ініціатива переговорів виходила з середовища Великого князівства Литовського, а самі трактати пристосовувалися до становища завойованих литовських земель, але йшли вони в руслі політики Яна Казимира, – і це чітко простежується в російсько-литовських відносинах другої половини 1655 р.: "І про те даю відомості в. м-ті, – писав віленський біскуп Юрій Тишкевич до бояр 25 липня (4 серпня) 1655 р., – що його м. цісар християнський має своїх послів [відправити] (йдеться про Алегретті та Лорбаха. – *Я. Ф.*), і до його ц. в-ті, так думаю, що прийшли. І до нашого короля, до його м-ті, прислав послів, щоб між собою помирилися..."[56] Також і Росія починала переговорний процес з Янушем Радзивілом, щоб той зв'язався з польським королем і за посередництвом австрійців домовився про мир з Москвою[57].

Таким чином, литовсько-московські трактати другої половини 1655 р. не тільки дали поштовх польсько-московським у наступному році, але й були наслідком попередніх відносин Олексія Михайловича з Яном Казимиром – переговорного процесу, що проходив між Москвою і Польщею в першій половині 1655 р., адже польський король прийняв посередницькі пропозиції австрійського імператора ще весною. Як було згадано в попередньому розділі, Януш Радзивіл у той час звертався до шкловського воєводи з пропозицією почати переговори, що йшло в руслі цілісної політики Речі Посполитої. Але після шведського нападу на Польщу відносини російського царя з Литвою будувалися великою мірою під натиском поступового загострення стосунків між Росією і Швецією. Орієнтація частини еліти Великого князівства Литовського на підданство Карлові Ґуставу поглиблювала кризу російсько-шведських відносин.

---

[53] *Яковлева Т.* Гетьманщина в другій половині 50-х років XVII століття: Причини і початок Руїни. – К., 1998. – С. 169.

[54] *Заборовский Л. В.* Великое княжество Литовское и Россия... – Док. I; 6. – С. 17.

[55] *Яковлева Т.* Гетьманщина в другій половині 50-х років XVII століття... – С. 169.

[56] *Заборовский Л. В.* Великое княжество Литовское и Россия... – Док. I; 2. – С. 9.

[57] Там само. – Док. I; 9; г). – С. 29 (статейний список Василя Лихарьова, 18 (28) серпня – 29 серпня (8 вересня) 1655 р.).

Уже на початку серпня 1655 р. віленський воєвода повідомляв Янові Лещинському, що, за згодою віленського біскупа, він писав лист до шведів про допомогу проти московських бояр[58]. Це вже була чітко виражена тенденція прошведської орієнтації Януша Радзивіла, і вона в майбутньому привела до розриву його відносин з Короною Польською. Ось як литовський гетьман описував своє критичне становище в листах до короля: "...на тому, щоб затримати його [неприятеля, Москву], залежить цілість багатьох дальших країв. Бо якби Слуцьк дістався в руки неприятельські (не допусти Боже!), то відкрилися б йому [дороги] не лише до Слоніма, Волковийська, але й до Пинська і Берестя – аж до самої Варшави тракт..."[59]; 1 серпня він доносив, що Москва вже стоїть за три милі від столиці Великого князівства Литовського Вільна[60]. Тому не дивно, що в такий критичний час він звернувся до шведів за допомогою – і цей перший крок поступово привів до зміни зовнішньополітичної орієнтації частини литовської еліти й до литовсько-шведської Кейданської угоди 20 жовтня 1655 р., яку історики оцінюють як спробу Радзивілів розірвати Люблінську унію 1569 р.[61] І хоч Кейданська угода була підписана лише кількома впливовими литовськими політиками й на практиці розповсюджувалася на незначну територію, підвладну шведам, все ж таки з формального боку вона стосувалася всього Великого князівства Литовського.

Російська реакція на серпневе прохання Радзивіла до шведів про допомогу була дуже швидкою: "І гетьманам [литовським] стало відомо, що шведський король на них напав. І вони, гетьмани, бажаючи, щоб швед захистив їх від ц. в-ті, писали до шведа, що вони хочуть бути у нього в підданстві. [...]

І В[асиль] Лихарьов говорив. [...] І то робить між в[еликого] г[осудар]я нашого гетьман Р[адзивіл] зі шведським королем ворожнечу ("ссору")"[62]; "А на майбутнє б тобі, знаючи в. г-я нашого, й. ц. в-ті, з в. г-м з Карлом Ґуставом, королем шведським, ... по вічному миру дружбу і любов, віленським воєводою і В[еликого] к[нязівства] Л[итовського] гетьманом не писатися, і Віленського повіту, і Трок, і Мереча, і Ковна, і Гродна, і в повіти тих міст не вступатися..."[63]

---

[58] ЛНБ НАН України. – Ф. 5: Оссолінські. – Од. зб. 5769/III. – Арк. 1190.

[59] Там само. – Арк. 1171 (лист від 24 липня 1655 р.).

[60] Там само. – Арк. 1184. Вільно піддалося московським військам 8 серпня н. ст. 1655 р.

[61] *Pernal Andrew.* Diplomatic Contacts between Bogusław Radziwiłł and Bohdan Khmel'nyts'kyi in 1656: Two Unpublished Documents // Mappa Mundi: Збірник наукових праць на пошану Ярослава Дашкевича з нагоди його 70-річчя. – Львів; К.; Нью-Йорк, 1996. – С. 517.

[62] *Заборовский Л. В.* Великое княжество Литовское и Россия... – Док. I; 9; г). – С. 27 (статейний список Василя Лихарьова, 18 (28) серпня – 29 серпня (8 вересня) 1655 р.).

[63] Там само. – Док. I; 10; з). – С. 38 (лист бояр і воєвод до Януша Радзивіла, 5 (15) вересня 1655 р.).

Своїми зв'язками зі шведами Януш Радзивіл пішов проти Яна Казимира. Стани Великого князівства Литовського обрали нового великого гетьмана литовського – вітебського воєводу Павла Сапігу. Крім нього, з впливових політиків Великого князівства Литовського промосковську партію підтримував польний гетьман литовський Вінцентій Гонсевський. Наприкінці серпня – на початку вересня 1655 р. і Гонсевський, і Радзивіл одночасно й незалежно один від одного відправляли своїх гінців до московських бояр і воєвод: "І Г[онсевський] говорив, – читаємо в статейному списку Василя Лихарьова про його візит до гетьмана 26 серпня (5 вересня) 1655 р., – що Р[адзивіл] справді зрадив, прихилився до шведів. А панство, багато хто, з ним не хочуть [іти] до шведів. А Гонсевський говорить, щоб з государем мир укласти"[64]. Така непогодженість між двома ще не так давніми соратниками й однодумцями не могла довго тривати, і Януш Радзивіл на короткий час ув'язнив польного гетьмана.

Переговори промосковської партії в Литві перейшли в руки новообраного гетьмана Сапіги. Нічим не закінчилося посольство Федора Михайловича Ртіщева до Гонсевського, бо останній у вересні вже сидів у в'язниці[65]. Не маючи інструкції до Сапіги, Ртіщев не дав йому царської грамоти і мусив вертатися назад. До того ж у другій половині вересня Богуслав Радзивіл розсилав своїх людей, аби зловити Ртіщева і відвезти його до шведів[66]. У цей час Богуслав Радзивіл уже покинув свої сумніви, навівши контакти з Радзейовським, і особисто зустрівся на початку жовтня з Карлом Ґуставом у справі переходу на службу до шведів[67].

Павло Сапіга, отримавши нове призначення, зібрав стани Великого князівства Литовського на нараду в Бересті. Про цю сесію згадано *post factum* у листі Криштофа Залеського: "До й. м-ті пана воєводи вітебського хочуть відправити [послів], бажаючи з'ясувати, на чому стало на берестейській сесії, бо до нас доходять страшні новини про унію нібито з Москвою"[68]. Цей лист засвідчує, яка реакція була в литовському суспільстві на чутки про переговорний процес з російським царем – нова унія Великого князівства Литовського! Насправді ж Сапіга й сенатори ставили цілком обґрунтовані з погляду не тільки Великого князівства Литовського, але й Корони Польської вимоги: 1. Щоб цар припинив свій наступ у Литві; 2. Хай Олексій Михайлович визначить місце для переговорів, і туди польський король відправить

---

[64] Там само. – Док. I; 9; г). – С. 30.

[65] Царський наказ про відправку Ф. М. Ртіщева від 5 (15) вересня 1655 р.: Там само. – Док. I; 10; г). – С. 35.

[66] Там само. – Док. I; 11; ж). – С. 48 (статейний список Ф. М. Ртіщева, 5 (15) вересня – 28 вересня (8 жовтня) 1655 р.).

[67] *Wasilewski Tadeusz.* Zarys dziejów Bogusława Radziwiłła. – S. 50–51.

[68] АГАД. – Архів Радзивілів. – Від. V. – Од. зб. 18961. – Арк. 19 (лист від 13 листопада 1655 р.).

своє посольство, бо Ян Казимир, як писалося, готує своїх гінців до Москви у справі примирення; 3. Просить стримати Богдана Хмельницького й московських воєвод від війни – очевидно, як у Білорусі, так і в Галичині; 4. Просять дозволу, щоб до початку роботи з'їзду шляхта могла вернутися на свої землі, що були завойовані Москвою; 5. Справа обміну полоненими[69]. 10 жовтня 1655 р. з цими пунктами відбув з Берестя в посольстві до царя гродненський підстолій Самійло Гладовицький[70]. Важливим аргументом литовців, що вплинув на позицію Олексія Михайловича за умов наростання російсько-шведських протиріч наприкінці 1655 – на початку 1656 рр., був той, що Карл Ґустав, завоювавши повністю Польщу й довівши цю війну до кінця, нібито вже весною 1656 р. готовий буде виступити зі своїми військами проти Москви.

Гладовицький прибув до Смоленська, де тоді була ставка царя, у листопаді, й 21 числа (1 грудня) відбулися його переговори з окольничим Семеном Пожарським і думним дяком Ларіоном Лопухіним. Після відправки посла 5 грудня н. ст. у зворотню дорогу Павло Сапіга відіслав його в Ланцут до Яна Казимира з інформацією про ці переговори. Підстолій зустрівся з королем у другій половині січня 1656 р.

Як сам Гладовицький повідомляв, його розмова вплинула на те, щоб король у лютому 1656 р. відправив у Москву ошмянського маршалка Петра Галінського з офіційними пропозиціями укласти мир за посередництвом Фердинанда III[71]. Це, напевно, було перебільшенням, бо місія Галінського випливала з усієї сукупності попередньої австрійсько-польської політики, скерованої на укладання миру з Москвою. Але прикметно, що Галінський виїхав до царя в лютому 1656 р., – отже, результати литовсько-московських переговорів були складовою частиною того ґрунту, на якому формувалася посольська інструкція цієї вирішальної місії в підготовці Віленської комісії. До того ж сам Галінський не був пасивним спостерігачем переговорів Литви з Москвою: саме він приїжджав як гінець від Павла Сапіги до Федора Михайловича Ртіщева з новинами про арешт Гонсевського і з пропозицією їхати на переговори до нового великого гетьмана литовського[72].

У той самий час, коли Самійло Гладовицький вів переговори у Смоленську з царськими воєводами й боярами, на Олексія Михайловича вже чекали австрійські посли Алегретті та Лорбах, які приїхали до Москви ще

---

[69] *Заборовский Л. В.* Великое княжество Литовское и Россия... – Док. I; 14; б). – С. 64–65 (запис переговорів Самуїла Гладовицького, посла від Павла Сапіги, 21 листопада (1 грудня) 1655 р.).

[70] Там само. – Док. I; 14; в–1). – С. 67 (лист Павла Сапіги і сенаторів до царя, 10 жовтня 1655 р.).

[71] Там само. – С. 124 (прим. 149).

[72] Там само. – Док. I; 11; ж). – С. 49 (статейний список Ф. М. Ртіщева, 5 (15) вересня – 28 вересня (8 жовтня) 1655 р.); *Frost Robert.* After the Deluge... – P. 73.

в жовтні 1655 р. Як було видно з попереднього розділу, австрійсько-польські відносини після шведського "потопу" розвивалися дуже активно. У зв'язку з австрійською місією в Москву імператор наполягав, аби польський король прихильніше поставився до можливих компромісів з царем у територіальному питанні. Принаймні, в листі Симона Юдицького від 24 лютого 1656 р. є згадка, що Ян Казимир обіцяв Фердинандові III зробити якісь поступки для Олексія Михайловича, щоб Москва не перешкоджала полякам воювати зі шведами[73]. Нагадаємо, що польський король у цей період (від 8 лютого) був у Львові, чекаючи на татарські й козацькі війська, котрі, як з певністю вважалося в Короні, в листопаді 1655 р. замирилися між собою під Озерною, взявши зобов'язання воювати разом з поляками проти шведів.

Навряд чи можна погодитися з думкою, що плани поляків відправити Галінського до Москви визріли тільки в січні 1656 р. після наради у Кросно[74]. Адже маючи новини про приїзд Алегретті та Лорбаха до Москви ще в жовтні 1655 р., логічно було б припустити, що в разі прихильного ставлення царя до австрійських пропозицій Ян Казимир повинен був би зі свого боку також відправити посольство на підтримку ініціатив імператора. А тому відколи Фердинанд III, маючи ще з весни попередні прихильні відгуки Олексія Михайловича та Яна Казимира до примирення, зробив конкретні кроки для з'їзду московсько-польської комісії, польське посольство до Москви в цій справі стало лише питанням часу. Міжнародна ситуація і, насамперед, відносини зі шведами як Корони, так і Москви лише сприяли цьому процесові взаємного зближення польського короля і московського царя.

Переговори Петра Галінського з думними дяками в Москві пройшли у квітні 1656 р. Пункти трансакції, датовані 29 квітня, збережені у відписках польських послів (з них вибираємо лише те, що найбільше стосується нашої теми): 2. Олексій Михайлович пропонує для переговорів місто Вільно, але якби це не підійшло для Яна Казимира, то нехай призначить інше місце; 3. Час для з'їзду комісарів – останній день липня або перші числа серпня; 4. Посередниками мають бути лише посли від імператора ("...mediatores non alias ani więcy, ieno od cesarza imsci", – дуже важливий момент: натяк полякам на те, щоб кримський хан не втручався в цю справу!); 6. Об'єднання польського війська з московським має відбутися ще до початку роботи комісії (у цьому питанні – найбільший успіх дипломатії Яна Казимира); 7. Обидві сторони не повинні укладати миру зі шведами одна без одної[75].

---

[73] АГАД. – Архів Радзивілів. – Від. V. – Од. зб. 6166.

[74] *Шварц И.* Австро-русские дипломатические отношения... – С. 35.

[75] Краків. БЧ. – Од. зб. 2103/IV. – Арк. 135–136. Про пригоди, що сталися з Галінським у дорозі, та інші менш важливі для теми про підготовку Віленської комісії деталі переговорів див. у Роберта Фроста на підставі цього самого рукопису з бібліотеки Чарторийських: *Frost Robert.* After the Deluge... – P. 73.

Останні два пункти були вже сигналом для російсько-шведської війни, котра розпочалася наступного місяця. Галінський підігрівав антишведські настрої Олексія Михайловича, представляючи антимосковські плани Карла Ґустава з новин, які вдалося зібрати в польському таборі[76]. Польський посол мав також листи від короля і канцлера до Алегретті, однак, як сам Галінський зізнавався: "З послами цісаря й. м. мені не дали бачитися"[77].

* * *

Таким чином, литовсько-московські переговори й місія Галінського відкоригували ідею примирення Росії і Речі Посполитої, поставивши її на твердий ґрунт цілеспрямованої політики. Цьому зближенню сприяли напружені відносини обидвох держав зі шведами. У тих політичних умовах, в яких Росія і Польща опинилися у другій половині 1655 – першій половині 1656 рр., навряд чи можна було говорити про рівноправні позиції, навіть за умови спільності інтересів у боротьбі зі шведами. Тому доречно було б навести думку московського історика Б. М. Флорі, що в той час Олексій Михайлович хотів створити "...у Східній Європі таку систему відносин, де Росія займала б панівне становище, а Річ Посполита – місце підлеглого партнера"[78]. Але Польща, відчуваючи це, ніяк не погоджувалася на таке співвідношення сил у тогочасному світі. Крім того, пошуки шляхів примирення з Річчю Посполитою і війна Росії зі Швецією ішли проти інтересів української політики. Саме на 1656 р., рік затишшя в українських війнах з поляками, припадає широка дипломатична активність Богдана Хмельницького в пошуках нових зовнішньополітичних орієнтирів на шведського короля і семигородського князя.

III

Ставлення європейських країн і Криму до Віленської комісії. Позиція України (кінець 1655 – осінь 1656 років)

Річ Посполита, Австрія, Данія. Польсько-литовська політична думка середини 50-х років XVII ст. не сприймала однозначно позитивно перспективи замирення з Москвою, протиставляючи цьому мир зі шведами. Підготовка Віленської комісії 1656 р., участь Австрії в цьому процесі стимулювали появу багатьох дискурсів, трактатів, листів, роздумів різних політичних

---

[76] *Флоря Б. Н.* 50-е гг. XVII в. в истории международных отношений в Центральной части Евразии и задачи публикации материалов о деятельности русской и украинской дипломатии в эти годы // Русская и украинская дипломатия... – С. 14.

[77] Краків. БЧ. – Од. зб. 2103/IV. – Арк. 140.

[78] *Флоря Б. Н.* 50-е гг. XVII в. в истории международных отношений... – С. 14.

партій і угруповань Речі Посполитої на тему кращих перспектив щодо укладання миру з Карлом Ґуставом чи з Олексієм Михайловичем. Треба підкреслити, що ця дискусія точилася тоді, коли справа польсько-московського зближення фактично була вже вирішена в урядових колах. Антиавстрійські настрої, виразниками яких були, головним чином, королева Марія-Людвіка й меншою мірою – польний писар, підігрівалися тим, що Фердинанд III мав би задовольнитися землями лише по Віслу, а від Русі й решти територій відмовитися подібно до того, як це сталося в австрійсько-османській боротьбі за Угорщину в XVI ст.[79]

Однак загальна опінія була такою, що без Австрії не можна було укласти миру жодним способом. Згідно з цими думками, користь для поляків від примирення з Москвою була великою. Найголовніше, чого поляки мали б добитися, – це те, що шведи за французьким посередництвом не могли б уже укласти миру з Олексієм Михайловичем проти Речі Посполитої[80]. Далі – пошуки миру потрібно було б вести одразу з обома ворогами, з тим лише застереженням, що мир Яна Казимира з Москвою вселяв надію також і на заспокоєння зі шведами, а договір з Карлом Ґуставом, натомість, не давав ніяких гарантій щодо припинення польсько-московської війни[81]. Таке співвідношення політичного розрахунку, ясна річ, виставляло на перший план союз із Олексієм Михайловичем: "...дуже нам потрібна ліга з Москвою – або для війни, або для миру зі шведами", – писав підскарбій Лещинський, викладаючи свої міркування з цього приводу в дискурсі до Стефана Корицінського[82]. "...московський мир, – читаємо в іншому листі підскарбія до канцлера, – мав би в часі передувати [шведському], бо за собою обов'язково тягне або мир зі шведами, або руїну шведів. Проте мир зі шведами не веде за собою примирення з Москвою, котра нам і без шведів була сильною [в союзі] з козаками..."[83]

Інша важлива справа, на яку поляки дуже надіялися в разі успіху на Віленській комісії, – це те, що Фердинанд III сам відправить своє військо

---

[79] Бібліотека Ягелонська у Кракові, від. рукоп. – Од. зб. 54. – Арк. 13 (інстигатор коронний Житкевич до короля, 15 жовтня 1655 р.).

[80] Національна бібліотека у Варшаві, від. мікроф. – № 36394 (Бібл. ПАН у Курніку, од. зб. 356). – Арк. 4 зв. (лист підскарбія коронного до канцлера, серпень–вересень (?) 1656 р.). У Мазаріні справді був період вагання, коли він думав докласти зусиль до формування союзу Швеції і Москви проти Речі Посполитої: *Grönebaum F.* Frankreich in Ost- und Nordeuropa. – S. 16–17, 20.

[81] Національна бібліотека у Варшаві, від. мікроф. – № 36394 (Бібл. ПАН у Курніку, од. зб. 356). – Арк. 4.

[82] ЛНБ НАН України. – Ф. 5: Оссолінські. – Од. зб. 227/II. – Арк. 38 зв. ("Consilium je^{o} mci p^{a} podskarbiego koronnego dane^{o} z Wrocławia Sląskiego do jmci p^{a} kanclerza koronnego").

[83] Національна бібліотека у Варшаві, від. мікроф. – № 36394 (Бібл. ПАН у Курніку, од. зб. 356). – Арк. 4 (лист підскарбія коронного до канцлера, серпень–вересень (?) 1656 р.).

проти шведів. Якраз напередодні відкриття з'їзду у Вільні підканцлер коронний Андрій Тшебіцький писав про це як про довершену угоду з імператором: "...цісар обіцяв дати королю й. м. допомогу для того, щоб вигнати шведів з Польщі, Прусії і Литви під тою умовою, щоб з Москвою був укладений мир, а одразу за цим – ліга з Москвою, Польщею і цісарем. На це вже є досить категорична цісарська декларація...; відправляє король й. м. посла до Праги, де зараз є цісар"[84]. Такі самі настрої про узалежнення австрійської військової допомоги від результатів Віленської комісії зустрічаємо і в інших тогочасних урядових листах[85]. Оцінюючи з відстані часу події кількамісячної давнини, Ян Лещинський робив звіт зі своєї місії до Відня (разом з Яном Вельопольським він відправився в посольстві до імператора в жовтні 1656 р.) і писав у квітні наступного року, що польсько-московський мир давав великі надії на лігу з Фердинандом III і датським королем. Але оскільки на Віленській комісії твердого миру з Москвою так і не вдалося досягнути, а скликання сейму все відтягувалося на невизначений час, то з польським послом тоді так і не було укладено якихось ґрунтовних постанов[86].

Важливо підкреслити, що напередодні Віленської комісії розмови про збройну підтримку Австрією польського короля мали під собою реальний ґрунт. Ще в липні 1656 р. на польсько-австрійському пограниччі поширювалися чутки, нібито Фердинанд III "...якусь частину війська відправив у Поморську землю"[87]. Як ми бачили з першого розділу, імператор справді міг дозволити полякам неофіційно вербувати німецьку піхоту. До того ж з Австрії до Польщі відправлялися досвідчені офіцери-інструктори. Одного з них згадує Ян Лещинський у реляції з Ченстохови до Відня про битву під Варшавою (28–30 липня 1656 р.) – інженера-фортифікатора генерала Андерсона, який уміло збудував редути для польського війська під час битви: "...генерал-майор, присланий від цісаря й. м. для й. м. [нашого] короля. Мушу визнати за ним, – характеризував його Лещинський, – що це є справжній військовик (vir militaris) з великим досвідом у військових справах"[88]; "Нехай знає Австрійський дім, – читаємо далі в цій самій реляції, – що ця надана нам допомога обернеться на зміцнення Австрії. Зараз саме час [австрійцям] або підійти на Помор'я, або надати нам підтримку при наших гетьманах..."[89] Уже через місяць, у вересні 1656 р., в німецьких авізах з'явилися новини, що

---

[84] Краків. БЧ. – Од. зб. IV–149 (Теки Нарушевича). – Арк. 311 (лист від 22 серпня 1656 р.).

[85] Національна бібліотека у Варшаві, від. рукоп. – Од. зб. III–6634. – Арк. 130 зв. (лист ленчицького каштеляна Олексія Сельського з Любліна, 14 вересня 1656 р.).

[86] ЛНБ НАН України. – Ф. 5: Оссолінські. – Од. зб. 5769/III. – Арк. 1479 (лист до бидгоського каштеляна, 29 квітня 1657 р.).

[87] Там само. – Од. зб. 189/II. – Арк. 828 (новини зі Шльонська, 9 липня 1656 р.).

[88] Там само. – Од. зб. 5769/III. – Арк. 1294 (лист Яна Лещинського до Відня, 9 серпня 1656 р.); Національна бібліотека у Варшаві, від. мікроф. – № 36394 (Бібл. ПАН у Курніку, од. зб. 356). – Арк. 19 зв.–20.

[89] ЛНБ НАН України. – Ф. 5: Оссолінські. – Од. зб. 5769/III. – Арк. 1299.

австрійці готові вирушити в Прусію з військом архикнязя Леопольда Вільгельма, брата імператора[90], або Леопольда Ігнатіуса, сина Фердинанда III, який нібито вибирався в похід до Польщі після своєї коронації на чеського короля (14 вересня 1656 р.)[91]. Великі тривоги з цього приводу з'явилися в самій Прусії, де ймовірне військо Леопольда Вільгельма рахували на 20000 чоловік[92]. Однак насправді потрібно було ще кілька місяців, перш ніж Австрія, вже після смерті Фердинанда III, виступила у травні–червні 1657 р. дванадцятитисячною армією під Краків.

Віленський мир і антишведська політика Австрії були вирішальними для визначення позиції ще однієї країни в коаліції проти Карла X – Данії. Підготовка Олексієм Михайловичем війни зі Швецією активізувала його переговори з датським королем Фрідеріком III, і в березні 1656 р. у Копенгаген виїхав російський посол Данило Мишецький з пропозицією антишведської ліги[93]. Однак міжнародна ситуація 1656 р. і, насамперед, відсутність гарантій з боку Фердинанда III і Яна Казимира для датського короля підтримати його проти шведів війною в Бремені й Померанії не була сприятливою для Данії, щоб збройно виступити проти Карла Ґустава. Навіть у травні 1657 р., через дев'ять місяців після початку роботи комісії у Вільні, коли війна Данії і Швеції була вже майже вирішеною справою, для з'ясування позиції віденського двору до імператора прибув датський гінець. І тільки після того, як були розставлені акценти в датсько-австрійських стосунках, Фрідерік III готовий був порушити мирний договір зі шведським королем: цей гінець мав отримати повноважні інструкції від свого короля лише тоді, коли Австрія висловить свої союзні запевнення щодо військових дій проти Карла Ґустава[94]. Але на осінь 1656 р. Фердинанд III ще не готовий був чітко визначитися з цього приводу.

Московська держава. У зв'язку з початком російсько-шведської війни у травні 1656 р. позиція московського царя мала менше сумнівів і підтекстів, ніж польського короля. На початку 1656 р. у дипломатії Олексія Михайловича на перший план вийшов мир з поляками, до перспектив якого цар давно

---

[90] Там само. – Од. зб. 189/II. – Арк. 834.

[91] АГАД. – Архів Радзивілів. – Від. II. – Кн. 21: Рукопис серадського судді Конецпольського. – Арк. 197–198.

[92] *Opgenoorth Ernst.* Friedrich Wilhelm der Grosse Kurfürst von Brandenburg. – Frankfurt; Zürich, 1971. – T. 1: (1620–1660). – S. 334.

[93] Детальніше про російсько-датські переговори в березні–вересні 1656 р. див.: *Иванова О.* Русско-датские переговоры в 50-е гг. XVII в.: (История вопроса и источники) // Русская и украинская дипломатия… – С. 92–95. Грамоти московського царя до датського короля і, навзаєм, відповіді Фрідеріка III в Москву див.: *Щербачев Ю. Н.* Материалы по истории древней России, хранящиеся в Копенгагене: 1326–1690 гг. – М., 1893. – Док. 889–898. – С. 239–243.

[94] Краків. БЧ. – Од. зб. IV–402. – Арк. 149 (лист підскарбія Богуслава Лещинського до Яна Казимира з Відня, 9 травня 1657 р.).

вже придивлявся, оскільки існувала велика небезпека укладання антимосковського польсько-шведського договору. До цього конкретного завдання московської політики додавалися й інші: формування антишведської коаліції, куди, крім Речі Посполитої, мали увійти також Австрія і Данія; боротьба зі шведами в Лівонії та Інфляндії, облога Риги (жовтень 1656 р.) і т. п.

У російській історіографії тема щодо причин війни Олексія Михайловича зі Швецією дуже поширена. Зустрічається, наприклад, думка, що чіткий курс на примирення з Польщею і на війну з Карлом X у московського царя виробився вже у грудні 1655 р.[95] У загальних рисах, напевно, варто з цим погодитися, хоч можна зробити істотну поправку з огляду на маловивченість джерел до історії російсько-шведських відносин другої половини 1655 – першої половини 1656 рр. Адже в той час взаємини Росії і Речі Посполитої великою мірою визначалися, з російського боку, ставленням Олексія Михайловича до східноєвропейських впливів шведського короля після його вторгнення в Померанію. Хотілося б згадати кілька ґрунтовних праць московської дослідниці О. І. Кобзаревої про перспективу пошуків нових джерел на цю тему[96]. Не ставлячи перед собою завдання вникати в цю проблему надто глибоко, зауважимо, однак, що поступове зростання напруження в російсько-шведських відносинах було вирішальним фактором, що спонукав царя до проведення Віленського з'їзду. Причому в червні–серпні 1656 р. остання стадія підготовчого процесу цієї комісії проходила вже в умовах війни Олексія Михайловича й Карла Ґустава.

Викликає застереження надмірно емоційна й перебільшена оцінка російсько-шведської війни, що її Росія почала, не маючи жодного союзника, як "...найгрубішої політичної помилки царського оточення... всупереч здоровому глуздові й елементарному розрахункові співвідношення сил..."[97] Ще раз підкреслимо, що на сьогоднішній день джерельна база для вивчення теми про початок російсько-шведської війни недостатньо вивчена, щоб робити якісь категоричні висновки. Якщо ж дивитися на проблему завдань московської політики цілісно, то російсько-шведська війна Олексія Михайловича дуже добре вписується в перспективу активності Московської держави на Балтиці в XVI–XVIII ст. У науковій літературі вже можна зустріти думку, що наступ Росії на Литву після 1654 р. продовжував традиції Лівонської війни Івана Грозного[98]. Тут ішлося, насамперед, про економічні інтереси – перенесення

---

[95] *Санин Г. А.* Отношения России и Украины с Крымским ханством в середине XVII века. – М., 1987. – С. 78.

[96] *Кобзарева Е. И.* Дипломатическая борьба России за выход к Балтийскому морю в 1655–1661 годах. – М., 1998; *її ж.* Документы по истории русско-шведского конфликта в 50-е гг. XVII в. в фондах РГАДА // Русская и украинская дипломатия... – С. 53–79.

[97] *Смолій В. А., Степанков В. С.* Богдан Хмельницький: Соціально-політичний портрет. – К., 1993. – С. 423, 435.

[98] *Яковлева Т.* Гетьманщина в другій половині 50-х років XVII століття... – С. 149.

російського товарообігу в Європу через Балтійське море. Саме після вторгнення Карла Ґустава в Польщу шведська дипломатія у Лондоні влітку й восени 1655 р. докладала великих зусиль, щоб Кромвель блокував російську торгівлю в Архангельську й перевів би її на Балтику через шведські порти[99]. У Москві це викликало велику тривогу, що, накладаючись на боротьбу за поділ Речі Посполитої, штовхало Олексія Михайловича до війни зі Швецією і до потреби в 1656 р. бодай короткотривалого перемир'я з Яном Казимиром, аби утвердитися на завойованих уже землях.

Проте, на відміну від XVI ст., у середині XVII – на початку XVIII ст. у шведсько-російсько-польських відносинах з усією гостротою постало українське питання. У шведській історіографії український історик Б. Кентжинський виводив першопричини російсько-шведської війни 1656 р. саме з боротьби Московської держави і Швеції за впливи на Богдана Хмельницького. І хоч такий висновок не знайшов загальної підтримки в науці[100], але очевидним залишається той факт, що стосунки Швеції і України послаблювали позиції Олексія Михайловича у Східній Європі. Перші сильні суперечності в цьому складному переплетенні дипломатії одразу кількох країн з'явилися під час спільного українсько-російського походу в Галичину влітку–восени 1655 р., а також у результаті листування Карла Ґустава і Єроніма Радзейовського з наказним гетьманом Іваном Золотаренком. Знову ж таки, дивлячись на українсько-шведські відносини середини XVII – початку XVIII ст. в цілісній перспективі, можна без перебільшення сказати, що роки гетьманування Богдана Хмельницького та Івана Виговського дали ґрунт для прошведської орієнтації Івана Мазепи, що так сильно розтривожило Петра I. І якщо розглядати проблему в такій площині, то цілком зрозумілою стає та насторога, з якою Олексій Михайлович спостерігав за розвитком українсько-шведських відносин у другій половині 1655 – протягом 1656 рр.: зв'язки Богдана Хмельницького зі Швецією вели до більшого унезалежнення Війська Запорозького від Москви і, як наслідок, – до послаблення її впливів у регіоні Центрально-Східної Європи.

Іншим, що штовхало московського царя до переговорів з Річчю Посполитою, могла бути перспектива утворення нової великої держави на основі династичної унії Москви й Речі Посполитої. У наступному розділі ми побачимо, як наполегливо московські посли на Віленській комісії домагалися обрання Олексія Михайловича спадкоємцем польського престолу *vivente rege*. У другій половині 1655 р. Ян Казимир справді пропонував польську корону кільком правителям Європи взамін за збройну допомогу проти шведів. На

---

[99] Swedish Diplomats at Cromwell's Court... – Doc. VI. – P. 122–123; Doc. VII. – P. 138–139; Doc. IX. – P. 149; Doc. XIV. – P. 160.

[100] *Далгрен С.* Швеция и страны Восточной Европы в пятидесятые годы XVII в.: Историография и источники // Русская и украинская дипломатия... – С. 86.

жаль, реакція політиків у російській суспільно-політичній думці того часу на перспективи обрання царя або його сина спадкоємцем польського престолу не вивчена достатньо в документах. Однак цікавою була б тема для якогось майбутнього дослідження – простежити, як ця ідея розвивалася в урядових колах Москви перед початком роботи Віленської комісії: оскільки той факт, що російське посольство наприкінці серпня 1656 р. поставило це питання як обов'язкову умову, яка мала б вирішити московсько-польсько-литовські територіальні суперечки, свідчить про зацікавленість цією справою ще до початку переговорів. Зупинимося зараз кількома штрихами на цьому, але перед тим варто звернути увагу на насторогу Росії, з якою вона погодилася прийняти Австрію за посередника, – країну, що у східноєвропейській дипломатії традиційно відстоювала інтереси Речі Посполитої. Адже в разі конкретних кроків з реалізації домовленостей між Яном Казимиром і Олексієм Михайловичем про обрання царя на польський престол Фердинанд III втратив би багато політичних позицій від такого зміцнення Москви.

Кейданська угода від жовтня 1655 р. і унія Великого князівства Литовського в особі Радзивілів зі Швецією наштовхували польсько-литовських політиків на невідрадні роздуми про можливості іншої частини литовських магнатів підписати таку саму унію з Олексієм Михайловичем. У наведеному вже нами листі Кришгофа Залеського від 13 листопада 1655 р. про його посольство до Павла Сапіги ми бачили, як виражалася ця настороrа: "...до нас доходять страшні новини [!] про унію нібито з Москвою"[101]. У науковій літературі можна зустріти думку, що надію на обрання Олексія Михайловича польським королем підкинув російським урядовцям польний гетьман литовський Вінцентій Гонсевський[102]. У литовських авізах, датованих ще 9 квітня 1656 р., зустрічаємо, що московський цар нібито хоче віддати до Варшави свого сина на католицьке виховання, "...щоб [він] міг після смерті Яна Казимира успадкувати Польське королівство й бути одночасно правителем у Польщі та в Москві"[103]. Але в цьому виразно бачимо лише польський погляд на проблему, котрий не мав нічого спільного з реальною позицією Олексія Михайловича: через півроку у Вільні коронні комісари представляли перед російським посольством можливість вирішити цю справу лише шляхом адаптації царевича при варшавському дворі.

З особливою силою чутки про бажання царя здобути для свого сина коронний престол *vivente rege* поширилися в польсько-литовському суспільстві безпосередньо перед Віленським з'їздом. Причому вже говорилося, що на майбутніх переговорах Олексій Михайлович поставить це як одну з умов

---

[101] АГАД. – Архів Радзивілів. – Від. V. – Од. зб. 18961. – Арк. 19.

[102] *Степанков В. С.* Богдан Хмельницький і проблеми державності України // Український історичний журнал. – 1991. – № 11. – С. 136.

[103] АГАД. – Архів Радзивілів. – Від. II. – Кн. 21. – Арк. 108.

до замирення[104]. Для поляків такий крок був одним з найрадикальніших у боротьбі зі шведами, але навіть це було краще, ніж мир з Карлом Ґуставом на тих умовах, що привозили Янові Казимиру французькі посередники в липні та в серпні 1656 р.

Немає сумніву, що про такі настрої щодо обрання московського претендента на польський престол знали в австрійській столиці і там передбачали, що московські посли могли це порушити на майбутній Віленській комісії. Про них до Відня писав, наприклад, Ян Лещинський у відомій уже нам реляції з Ченстохови про битву під Варшавою, розповідаючи про свою розмову з французькими послами в липні перед самою битвою: "...Москву ми бажаємо мати [швидше], ніж шведів, і заявляю, що у крайньому разі я бажав би прийняти сина московського царя за спадкоємця, ніж піддатися шведам, – аби лиш нам допоміг москвитин [вигнати] шведів..."[105]

Підскарбій коронний Богуслав Лещинський, зі свого боку, також наводить цілу низку переваг, які Річ Посполита могла б відзискати, обравши царевича на польський престол. Цікаво тут навести найважливіші з його думок, що характеризують розрахунки коронного уряду в цій справі перед самим початком переговорів. У цьому меморіалі відразу ж зазначалося, що за молодістю літ, виховуючись при польському дворі, царевич міг би прийняти католицьку віру. Варто звернути увагу на те, що справа віросповідання не була другорядною. Коли російське посольство, як побачимо в наступному розділі, запропонує обрати королем не царевича, а самого Олексія Михайловича, то польські комісари почнуть ставити питання про з'їзд православного й католицького духовенства для обговорення церковної унії. Якби ж справді царевича вдалося адаптувати до польсько-шляхетських порядків, то підскарбій вважав, що династична унія фактично відновила б третину земель Речі Посполитої і перешкодила б дальшому просуванню ворога в Литві, Короні й у Прусії. Крім того, це вирішило б українську проблему – і втихомирення козаків стало б наслідком такого союзу[106].

Швеція, Бранденбург, Франція. У 1656 р. становище шведського короля ускладнювалося у зв'язку з польсько-московськими взаємними мирними ініціативами. Українсько-татарський мир під Озерною в листопаді 1655 р. зобов'язував Карла X знову шукати козацької прихильності, яка була втрачена під впливом шведських амбітних планів щодо східних від Вісли земель під час облоги Львова військами Богдана Хмельницького восени

---

[104] Краків. БЧ. – Од. зб. IV–149 (Теки Нарушевича). – Арк. 279 (шифрований лист до підканцлера коронного, 14 серпня 1656 р.).

[105] ЛНБ НАН України. – Ф. 5: Оссолінські. – Од. зб. 5769/III. – Арк. 1297; Національна бібліотека у Варшаві, від. мікроф. – № 36394 (Бібл. ПАН у Курніку, од. зб. 356). – Арк. 19 зв. (лист Яна Лещинського від 9 серпня 1656 р.).

[106] ЛНБ НАН України. – Ф. 5: Оссолінські. – Од. зб. 227/II. – Арк. 37 зв.–39.

1655 р. Зваблюючи гетьмана новими перспективами війни проти Яна Казимира за участю Семигороду й бранденбурзького курфюрста, шведський король всілякими засобами намагався утримати козацькі сили в руслі традиційної антипольської політики. Початок російсько-шведської війни у травні 1656 р. спонукав до великої активності шведських дипломатів, щоб замиритися з Польщею або вже під час роботи Віленської комісії піти на якісь поступки Москві й не допустити укладання польсько-московського договору: "І [генерал] Дуґлас, видно, хоче поступитися Москві неможливим ("...impossibilia chce... pozwolić..."), аби лиш нас відірвати від миру з ними (з Москвою. – *Я. Ф.*)...", – писали комісари до підканцлера 31 серпня 1656 р.[107] Цю небезпечну ситуацію, в якій опинилася Швеція весною і влітку 1656 р., ускладнювала загроза втручання в польсько-шведську війну північноєвропейських країн, насамперед Голландії і Данії.

Якраз у цей період польська королева готувала посольство в Об'єднані Провінції, підбурюючи голландський флот до виступу на польські порти проти шведів. Передбачалося, що послом поїде агент королеви в Парижі Ісмаель де Буілан (Ismael de Bouiland), приятель секретаря королеви де Нуайє (їхнє листування в цій справі велося в лютому–квітні 1656 р.). Однак Буілан відмовив у цій місії. Тоді вибір Марії-Людвіки зупинився на бранденбурзькому резидентові в Парижі Абрагамі де Віґфорі (Abraham de Vieguefort). Хоч він охоче прийняв цю пропозицію, але перед своїм від'їздом до Голландії в листопаді 1656 р. мав необережність розповісти про свою місію Мазаріні, до якого спеціально попросився на аудієнцію. Мазаріні, зі свого боку, в Амстердамі доклав усіх зусиль, аби не дійшло до укладання ліги поляків і голландців проти шведів, і місія Віґфорта, таким чином, була безуспішною[108].

Основні суперечності з голландцями Карл Ґустав вирішив мирним договором, хоч і нетривким, в Ельблонґу у вересні 1656 р. Але з датським королем не вдавалося дійти до згоди. Як ми бачили, Фрідерік III у середині 1656 р. почав придивлятися до можливостей втрутитися у війну з Карлом X, все більше зав'язуючи контакти з антишведською лігою, що починала формуватися.

У таких умовах мир з Польщею став для шведського короля життєво необхідним. Але ту ціну за укладання договору, якої домагалася Польща, – повернути Прусію, – Карл X відмовлявся платити. Довкола цього пункту збиралися й інші, не такі, може, принципові з боку шведів, щоб ними не

---

[107] Там само. – Од. зб. 5769/III. – Арк. 1338.

[108] Про це детальніше див. у невиданій дисертації Марії Мазуркевич, що була захищена у Львівському університеті у 1930-х рр.: *Mazurkiewiczówna [Marija].* Stosunki Polski z Francją za czasów panowania Ludwiki Marji Gonzagi od r. 1646–1659 // Державний архів Львівської обл. – Ф. 26: Львівський університет. – Оп. 4. – Спр. 396. – Арк. 191–199.

поступилися у Стокгольмі, але ці вимоги додавали зайвого напруження в польсько-шведські відносини: прийняти всупереч вільним шляхетським виборам на польське королівство брата Карла Х, реформувати сеймові порядки в Речі Посполитій, надати маєтки Радзейовському й Богуславу Радзивілові і т. д., і т. п.[109] У серпні 1656 р. шведський король пожвавив свої настирливі домагання щодо антимосковського польсько-шведського договору. Як зазначалося в резолюції сенаторської наради про Віленську комісію від 22 серпня 1656 р., Карл Х відправив до Яна Казимира польського шляхтича Ґіжицького, "...аби [польський] король й. м. послав до нього комісарів на переговори, і без посередників за 24 години хотів з королем [Яном Казимиром] й. м. помиритися і, з'єднавшись з й. к. м., силу всіх військ обернути на Москву..."[110] У той же час поляки перехопили шведського посла до козаків, і він розповів про велику прихильність Карла Ґустава до миру з Річчю Посполитою[111]. Таку саму відомість коронний канцлер писав 20 серпня 1656 р. комісарам на переговори у Вільні про те, що шведський король упертo наполягає на укладанні договору з поляками[112], а через кілька тижнів Ян Казимир видав універсал до цих самих комісарів, погрожуючи Москві, що шведи "...вже кілька разів раніше й тепер пропонують примирення"[113]. Такими заходами поляки намагалися вплинути на московських послів у період підготовки Віленської комісії і під час самих переговорів. Забігаючи наперед, зауважимо, що московський цар і польський король шантажували один одного, залякуючи можливостями укласти сепаратний мир зі Швецією. Про це буде мова в наступному розділі, а тут лише доречно відзначити, що дипломатія Карла Ґустава так і не зуміла скористатися взаємним недовір'ям учасників Віленського з'їзду.

До польського короля зголошувалися посередники різних країн з пропозиціями почати переговори зі шведами. На початку серпня, після битви під

---

[109] ЛНБ НАН України. – Ф. 5: Оссолінські. – Од. зб. 189/II. – Арк. 830 (новини за серпень 1656 р.); Національна бібліотека у Варшаві, від. рукоп. – Од. зб. III–6634. – Арк. 133 (мирні пропозиції шведів і відповідь поляків); НБУВ. – Ф. II. – Од. зб. 15557–15561. – Арк. 194 (лист польського полковника Самуховського до І. Виговського, 5 червня 1656 р.).

[110] Краків, БЧ. – Од. зб. IV–386. – Арк. 119. Марія Мазуркевич представляє справу так, що ініціатором переговорів без посередників був нібито сам Ян Казимир, а Карл Ґустав лише підтримав цю ініціативу. У серпні 1656 р. шведський король говорив французьким послам, "...że jakiś sekretarz króla polskiego upełniał go [Карла X], iż Jan Kazimierz gotów jest traktować bez pośredników" (*Mazurkiewiczówna [Marija].* Stosunki Polski z Francją za czasów panowania Ludwiki Marji Gonzagi... – Арк. 143–144).

[111] Краків. БЧ. – Од. зб. IV–149 (Теки Нарушевича). – Арк. 316; Од. зб. IV–386. – Арк. 129–130; ЛНБ НАН України. – Ф. 5: Оссолінські. – Од. зб. 5769/III. – Арк. 1327 (реляція від 23 серпня 1656 р.).

[112] ЛНБ НАН України. – Ф. 5: Оссолінські. – Од. зб. 5769/III. – Арк. 1320: "...a у Szwedowie mocno się około pokoiu z nami kręcą..."

[113] Там само. – Арк. 1347.

Варшавою, Богуслав Радзивіл розсилав у цій справі листи до наближених до Яна Казимира людей. Тоді ж він писав до королеви Марії-Людвіки, що готовий їхати до Яна Казимира з такою місією, але відповіді не отримав[114]. Радзивіл просив також Яна Лещинського вирушити до зайнятої вже шведами Варшави, щоб почати переговори, однак також безуспішно[115].

З посередницькими ініціативами в цей час виступив і курфюрст Фрідріх Вільгельм[116]. Хоч він був зв'язаний з Карлом Ґуставом підписаним договором від січня 1656 р., але, не виявляючи своїх планів перед поляками, не поспішав відкрито підтримати своїми військами шведів. Уникаючи війни з Польщею, близьке до Фрідріха Вільгельма оточення під впливом Франції почало виробляти плани щодо того, аби скерувати бранденбурзько-шведську лігу проти Габсбургів. У перших місяцях 1656 р. таємний радник курфюрста Вальдек склав меморіал у цій справі й представив його електорові. Однак цей план був занадто складний для практичної реалізації в тих умовах[117].

На початок літа, згідно з реляціями французького посла де Люмбреза, з'являються якісь натяки поляків про наступництво Фрідріха Вільгельма на польському престолі[118]. Однак, незважаючи на це, Ян Казимир відчував небезпеку від курфюрста й готував експедицію Чарнецького в північні землі. Це штовхало до тіснішого бранденбурзько-шведського союзу, що був укладений у Марієнбурзі 25 червня: взамін за військову допомогу шведам Фрідріх Вільгельм мав отримати воєводства у Великопольщі[119]. Експедиція Чарнецького на Помор'я, у підтексті якої була боротьба зі шведсько-бранденбурзькими військами за Прусію, відбулася в серпні; незважаючи на програну поляками битву під Варшавою, київський каштелян виступив з-під Любліна 12 числа[120], і це було однією з причин, що спонукали Бранденбург до пошуків миру між Швецією і Річчю Посполитою у серпні–вересні 1656 р.

Однак найближчими до реалізації посередницьких ініціатив між Яном Казимиром і Карлом Ґуставом були французи. І це зрозуміло, адже такі відносини вже мали свою традицію, і саме в напрямку проти Москви. Так, наприклад, у 1654 р. Мазаріні, відчуваючи загрозу в Східній Європі від Московської держави і, як наслідок, зміцнення польсько-австрійської ліги,

---

[114] *Wasilewski Tadeusz.* Zarys dziejów Bogusława Radziwiłła. – S. 65.

[115] ЛНБ НАН України. – Ф. 5: Оссолінські. – Од. зб. 5769/III. – Арк. 1309 (лист Яна Лещинського до познанського каштеляна Криштофа Ґжимултовського, без дати). Про цей лист і про помилки Л. Кубалі у датуванні див.: *Kersten Adam.* Stefan Czarniecki, 1599–1665. – S. 311.

[116] ЛНБ НАН України. – Ф. 5: Оссолінські. – Од. зб. 5769/III. – Арк. 1309; *Kersten Adam.* Stefan Czarniecki, 1599–1665. – S. 311.

[117] *Opgenoorth Ernst.* Friedrich Wilhelm der Grosse Kurfürst... – T. 1. – S. 328–329.

[118] Там само. – S. 333.

[119] Там само. – S. 335; *Frost Robert.* After the Deluge... – P. 69–70.

[120] *Kersten Adam.* Stefan Czarniecki, 1599–1665. – S. 311.

активізував свою дипломатію, щоб поляки і шведи знайшли якийсь компроміс і не допустили між собою війни[121]. Коли в листопаді 1654 р. Ян Казимир призначив до Стокгольма свого посла Андрія Морштина, то французька дипломатія і при шведському, і при польському дворах реагувала на це дуже енергійно: "...майже кожною поштою французький резидент [зі Швеції], – читаємо в листі Яна Лещинського від 9 лютого, – писав до Каназілія (під Ґданськ; попередній посол до Швеції у 1654 р. – *Я. Ф.*) і до французького секретаря й. к. м., і навіть до самого короля й. м-ті, турбуючись, аби посол поспішав"[122]. Не залишалася Франція пасивною споглядачкою занепаду Польщі й у другій половині 1655 р. У першому розділі ми згадували, що в листопаді того року до Варшави, окупованої шведами, приїжджав французький посол д'Аванжур і поляки посилали до нього свого гінця дізнатися, з чим він приїхав до Карла X.

Після початку англійсько-іспанської війни в жовтні 1655 р. Франція стала союзником Кромвеля. Наприкінці 1655 – на початку 1656 рр. у Європі не сумнівалися, що Річ Посполита буде повністю підкорена шведами, і після цього з усією актуальністю мало постати питання, куди далі Карл Ґустав скерує свою військову машину. У Лондоні протектор усіма засобами намагався переконати шведського резидента, щоб король почав війну з Австрією. Власне, в цьому руслі працювала і французька дипломатія, що у польському суспільстві було загальновідомо. Ґоворили навіть, що Людовік XIV готував шведам сім регіментів французького війська на допомогу до Польщі, допомагав Карлові Ґуставу грошима, "...котрий, взявши [цю допомогу], на цісаря мав найперше вдарити..."[123], – поширювалися й інші чутки. Їхній корінь якраз був у цій приреченості Яна Казимира. Але відродження антишведської боротьби в Польщі у першій половині 1656 р., підготовка Віленської комісії з Москвою, що в цей період вступила у вирішальну стадію, та інші обставини в міжнародних відносинах змінювали ситуацію не на користь шведів. До того ж початок московсько-шведської війни у травні 1656 р. додав деяких коректив у східноєвропейську політику Франції. Головною метою Мазаріні ставив перед собою вже не скерувати шведів проти Австрії, а на противагу австрійському посередництву укласти антимосковський польсько-шведським мир. І якщо він вагався між цим вибором і тим, щоб укласти договір між Швецією і Москвою проти Польщі, то такі вагання були нетривалими[124].

---

[121] *Grönebaum F.* Frankreich in Ost- und Nordeuropa. – S. 13–14, 16.

[122] ЛНБ НАН України. – Ф. 5: Оссолінські. – Од. зб. 5769/III. – Арк. 1060.

[123] АГАД. – Архів Радзивілів. – Від. II. – Кн. 21. – Арк. 133–134 (лист Суходольського, 20 червня 1656 р.); ЛНБ НАН України. – Ф. 5: Оссолінські. – Од. зб. 189/II. – Арк. 826 (авізи за червень 1656 р.).

[124] *Grönebaum F.* Frankreich in Ost- und Nordeuropa. – S. 16–17, 20.

Фердинанд III, зі свого боку, відчуваючи небезпеку французьких впливів на Яна Казимира, всіляко намагався протидіяти їм; знову приставивши на початку 1656 р. до Яна Казимира (як тільки той вернувся до Польщі з еміґрації) свого колишнього резидента Фраґштайна, він вимагав, щоб поляки в жодному разі не приймали французького посередництва[125]. Через півроку, наприкінці червня, австрійський імператор додав до коронного двору ще одного резидента – Йогана Цорнгаузена[126], – якраз тоді, коли французи почали робити конкретні кроки для реалізації посередницьких ініціатив.

Саме в середині 1656 р. Мазаріні активізував свою дипломатію у зв'язку з поразками шведів від поляків у січні–травні, а також під впливом зміцнення позицій австрійських Габсбургів у Східній Європі під час підготовки Віленської комісії. На початку липня до польського короля прибув французький посол д'Аванжур, пропонуючи послуги Людовіка XIV для польсько-шведського замирення[127]. Ці ініціативи розвинув французький резидент при курфюрстові де Люмбрез. У червні 1656 р. він отримав згоду від Карла X на посередницьку місію, наступного місяця виїхав до Яна Казимира і прибув до Варшави 29 липня. "Той француз, – читаємо в листі коронного підканцлера від 27 липня, – пропонує способи до замирення і радить поступитися [Карлові X] Прусією, а шведський король хоче це компенсувати за рахунок московських земель... В інакшому разі погрожує, що, якби ми зі шведами не помирилися, то він [Карл X] посилає до царя, обіцяючи йому віддати Інфляндію, щоб, уклавши з ним мир, замиритися з Прусією і воювати Польщу"[128]. При цьому де Люмбрез запевняв, що Мазаріні не лише хотів би стати посередником, але й на майбутнє – повірником шведів, себто ґарантом миру. А якби шведи порушили укладений мир, то самі французи нібито готові були почати з ними війну[129].

У Варшаві поляки прийняли де Люмбреза не дуже привітно. Оскільки посол не мав листів з повноваженнями від Людовіка XIV, то Ян Казимир не дав йому аудієнції. Прийом був улаштований лише в королеви й сенаторів, а умовою до початку польсько-шведських переговорів було беззастережне повернення Прусії та Інфляндії[130]. Зрозуміло, що в липні, коли вже все було підготовлене до початку переговорів з Москвою, Ян Казимир не міг прийняти пропозицій, з якими приїхав де Люмбрез. З іншого боку, незважаючи на

---

[125] *Mazurkiewiczówna [Marija].* Stosunki Polski z Francją za czasów panowania Ludwiki Marji Gonzagi... – Арк. 121, 126.

[126] Там само. – Арк. 127, 128.

[127] Там само. – Арк. 122–123.

[128] Краків. БЧ. – Од. зб. IV–149 (Теки Нарушевича). – Арк. 257; ЛНБ НАН України. – Ф. 5: Оссолінські. – Од. зб. 5769/III. – Арк. 1303.

[129] ЛНБ НАН України. – Ф. 5: Оссолінські. – Од. зб. 5769/III. – Арк. 1297 (лист Яна Лещинського, 9 серпня 1656 р.).

[130] *Mazurkiewiczówna [Marija].* Stosunki Polski z Francją za czasów panowania Ludwiki Marji Gonzagi... – Арк. 131–136.

стриманий прийом, для поляків було б дуже нерозважливо відправити французів з категоричною відмовою: по-перше, важко було придумати кращий важіль впливу на Москву під час переговорів, ніж можливість у будь-який час їх перервати і за посередництвом Мазаріні почати мирні конференції зі шведами, а по-друге, якби компромісу з Москвою досягти не вдалося, то сама необхідність волею-неволею змусила б Річ Посполиту шукати миру з Карлом X. Тому, не відмовляючи французам, найкращим виходом у цій ситуації для Яна Казимира було пустити справу їхнього посередництва в проволоку. Поляки поставили такі умови, яких не могли прийняти самі французи: "Дано таку відповідь, – писав Лещинський, – що французьке посередництво ми не відкидаємо, але з тією умовою, щоб цісар й. м. [також] був посередником. А оскільки повірництво за шведів дуже потрібне, то треба додати до посередників також і голландців, і датського короля, котрі б одночасно й повірниками були, оскільки вони зацікавлені в торгівлі та в безпеці на Балтійському морі"[131].

Ні шведи, ні французи не хотіли бачити австрійців у ролі посередників для укладання польсько-шведського миру, але перед Францією розгорталася дипломатична гра. І зайшла вона так далеко, що австрійці самі посилали до Карла Ґустава гінця зі своїми посередницькими ініціативами щодо польсько-шведського миру. Причому послом був відомий уже нам титулований дипломат, віце-канцлер Богемії Франциск Евсебій Петтінгенський, який уже їздив до шведів восени 1655 р.: "Дали ми перший раз відповідь [французам], – писав коронний канцлер Корицінський через місяць після першого приїзду де Люмбреза, – що не можемо погодитися [на їхні умови] без посередництва цісаря й. м., для чого Петтінгенський, віце-канцлер Богемії, що був резидентом (który mieszkał) при шведському королі, був відправлений [до Фердинанда III] з тим, що шведський король не хоче його [імператора] посередництва"[132].

22 серпня 1656 р. у нових умовах, що склалися після поразки поляків у битві під Варшавою, де Люмбрез знову приїхав до Яна Казимира. Реляція про шведську війну згадує, що ініціатором цього посольства були самі шведи[133]. Але й з польського боку також було зацікавлення цією справою, зокрема королева сама висловлювала думки перед де Люмбрезом про відновлення переговорів[134]. На додаток до цього відомості про шведських гінців до Яна Казимира за цей час знаходимо в рукописі Мартина Ґолінського[135].

---

[131] ЛНБ НАН України. – Ф. 5: Оссолінські. – Од. зб. 5769/III. – Арк. 1297.

[132] Там само. – Арк. 1313 (лист від 18 серпня 1656 р.).

[133] Там само. – Арк. 1327; Краків. БЧ. – Од. зб. IV–149 (Теки Нарушевича). – Арк. 317; *Mazurkiewiczówna [Marija].* Stosunki Polski z Francją za czasów panowania Ludwiki Marji Gonzagi... – Арк. 142.

[134] *Mazurkiewiczówna [Marija].* Stosunki Polski z Francją za czasów panowania Ludwiki Marji Gonzagi... – Арк. 140 (записки секретаря королеви від 11 серпня 1656 р.).

[135] ЛНБ НАН України. – Ф. 5: Оссолінські. – Од. зб. 189/II. – Арк. 838: "Poslowie są krolia francuskiego u krolia i. m. naszego polskiego, hcąc pogodzic krolia swedzkiego z krolem i. m. Y swedczy biwaią, hcąc na Moskwę... uderzyc".

У липні–серпні 1656 р. Карл Ґустав намагався докласти всіх зусиль, щоб не допустити укладання польсько-московського миру, передавши посередницьку активність у Східній Європі з рук Фердинанда III до Мазаріні. 10 серпня шведський король захопив Радом і разом з курфюрстом планував здійснити марш на Прусію і до Ґданська[136]. З листування коронного канцлера довідуємося, які великі розрухи вони залишали за собою, – спалені замки й села, зруйновані міста. Кілька тисяч шведського війська було відправлено в бік Кракова, де воно зруйнувало Нове Місто й Віслицю[137]. Про це можна було б тут і не згадувати, бо, на перший погляд, не стосується нашої теми. Але такою інтенсивною руйнацією коронних земель Карл Ґустав намагався змусити поляків до переговорів, ніби готуючи ґрунт для другої місії де Люмбреза: "А то для того [він] це все робить, – писав канцлер, – щоб нас привести до трактатів, для яких ось уже другий раз приїжджає французький посол"[138]. Проте коронний уряд готовий був зустріти таку руїну, бо війна зі шведами – це був свідомий вибір Речі Посполитої в той час, і Корицінський також згадував про це 11 серпня в листі до Сапіги[139].

Сама королева Марія-Людвіка, яка симпатизувала французькій політиці, залишалася в Любліні заради того, щоб сприяти послові Мазаріні. Однак загальна опінія була одностайною – все виглядало на те, що й цього разу посольство де Люмбреза нічого не доб'ється[140]. При польському дворі знову засумнівалися, чи де Люмбрез бодай має інструкції від свого короля, чи тільки доручення від шведів, бо простий підрахунок у часі підказував, що за такий короткий термін після його відправки в першому посольстві французи не могли видати нових повноважень. У вересні примас вимагав від короля, щоб де Люмбрез показав інструкції від Людовіка XIV[141]. У Любліні всі розуміли, що французький посол не має жодних повноважень від свого короля, але подібна тактика була найкращим приводом для того, щоб виграти час. У Вільні в той час московські пропозиції про обрання Олексія Михайловича польським королем створювали невизначену, напружену

---

[136] *Kersten Adam.* Stefan Czarniecki, 1599–1665. – S. 310; Національна бібліотека у Варшаві, від. рукоп. – Akcessya 6565 (аркуші без номера). – Лист Корицінського до Павла Сапіги, 11 серпня 1656 р.

[137] Там само (Корицінський до Павла Сапіги, 14 серпня 1656 р.); ЛНБ НАН України. – Ф. 5: Оссолінські. – Од. зб. 5769/III. – Арк. 1319 (Корицінський до комісарів під Вільно, 20 серпня 1656 р.).

[138] ЛНБ НАН України. – Ф. 5: Оссолінські. – Од. зб. 5769/III. – Арк. 1313 (Корицінський до комісарів під Вільно, 18 серпня 1656 р.).

[139] Національна бібліотека у Варшаві, від. рукоп. – Akcessya 6565 (аркуші без номера).

[140] АГАД. – Архів Радзивілів. – Від. II. – Кн. 21. – Арк. 200 (лист судді серадзького Конецпольського з Ченстохови, поч. вересня 1656 р.).

[141] Краків. БЧ. – Од. зб. IV–149 (Теки Нарушевича). – Арк. 379 (лист від 18 вересня 1656 р.).

ситуацію, і підканцлер Андрій Тшебіцький наголошував на тому, що доти, доки не вирішене питання війни, миру й союзників Речі Посполитої, не можна відкидати послугу де Люмбреза в категоричній формі[142]. 7 вересня 1656 р. про це ж було ухвалено резолюцію сенату: "Послів французьких... відкидати не годиться, але й нічого з ними не трактуймо, – і так довго трактувати не будемо, поки залишатиметься надія на укладання миру з Москвою"[143]. Тому й відповідь послові повторили ту саму, що давали в липні, – не вести переговорів зі шведами без посередництва саме імператора, голландців і датчан[144]. З тим і від'їхали французи у другій половині вересня до Торуня, де мали надію знайти Карла Ґустава.

Кримське ханство. Політика кримського хана в першій половині 1656 р. великою мірою визначалася наслідком осінньої кампанії попереднього року. Надія на успішне проведення українсько-польської комісії, залучення козацького війська до війни проти шведів пожвавлювали в цей час і дипломатичну активність Криму. У такий спосіб готувалася нова кампанія в Україну на весну або на літо 1656 р. Але підготовка польсько-московських переговорів вносила непорозуміння і, на початковому етапі, навіть якусь розгубленість у кримську політику Східної Європи.

Татари були великою перепоною для поляків при укладанні миру з Москвою. Ще в 1654 р., як ми бачили, австрійцям не вдалося прихилити Яна Казимира до переговорів з Олексієм Михайловичем, і це сталося головним чином через пункт у польсько-татарському договорі, що забороняв миритися з Москвою один без одного.

Але й польська політика перших місяців 1656 р. також була на роздоріжжі через непевність відносин з козаками. В інструкції польському послові Шумовському наприкінці квітня у Крим зустрічаємо дипломатичне формулювання польських потреб, аби татари з кількома тисячами війська виступили з Яном Казимиром проти шведів, а в той же час усіма ордами і в союзі з козаками рушили проти Москви. Якби ж козаки не захотіли миритися, то Ян Казимир мав би укласти мир з Москвою, – щоб воювати зі шведами, а не для того, щоб відступити від татар[145]. Це нагадує ситуацію після Переяславської ради, коли польсько-татарський союз тільки починав формуватися. Тоді Ян Казимир виношував плани диверсії головної сили татар проти московських земель, у той час як сам з невеликою кількістю орди воював би проти козаків в Україні.

---

[142] Там само. – Арк. 329 (лист від 6 вересня 1656 р.).

[143] Там само. – Од. зб. IV–386. – Арк. 131.

[144] Там само. – Од. зб. IV–149 (Теки Нарушевича). – Арк. 380 (лист примаса до короля, 18 вересня 1656 р.); Національна бібліотека у Варшаві, від. рукоп. – Од. зб. III–6634. – Арк. 131 (лист тушинського старости до сендомирського каштеляна Вітовського з Любліна, 14 вересня 1656 р.).

[145] Жерела до історії України-Руси. – Т. XII. – Док. 470. – С. 378.

Кримська дипломатія працювала дуже інтенсивно. Ґолінський записує про обмін посольствами між Карлом X і Мегмед Ґіреєм: "У татар був посол від короля й. м. шведського і татарський – у шведів"[146]. Інші дві місії Криму – у справі антишведської коаліції до Австрії і Прусії. У квітні 1656 р. Данило Калуґер писав до українського гетьмана з Семигороду, що вже вдруге хан посилає до християнського цісаря свого гінця з намовою з'єднатися з польсько-татарськими військами проти шведів[147]. Першим гінцем був Медиян Кази-бей, один з найближчих дорадників Мегмед Ґірея. У Теках Нарушевича між документами кінця 1655 р. зберігся вірчий лист цього посла до Фердинанда III, виданий ханом для Яна Казимира, щоб той сприяв татарській місії[148]. Про іншого згадує Мартин Ґолінський як очевидець. Утікаючи перед шведською окупацією на еміґрацію з міста Казимира коло Кракова в Угорщину до Кесмарка, Ґолінський записав свідчення про цього посла, який 27 червня проїжджав через це місто до Відня ("...не відомо, в якій справі") з ескортом у двадцять коней[149].

Посольську місію в Кенігсберг очолив Мегмед Алі-мурза. Лист кримського хана від 20 березня 1656 р. до Фрідріха Вільгельма зберігся в багатьох тогочасних списках. Основною метою посольства було відірвати Бранденбург від союзу зі Швецією, приєднавши війська електора до війни проти Карла X[150].

Така дипломатична активність Мегмед Ґірея накладалася на підготовку переговорного процесу між Польщею і Москвою. Завдання польської політики того часу полягало в тому, щоб підтримуючи відносини з Олексієм Михайловичем, у той самий час не тільки не розірвати союз із татарами, але й зберегти ініціативи Криму в дипломатії: "Порада хана сприяє багато чому доброму...", – записував Ґолінський з приводу татарської місії в Кенігсберг[151].

---

[146] ЛНБ НАН України. – Ф. 5: Оссолінські. – Од. зб. 189/II. – Арк. 804. У реєстрі татарських документів у шведському архіві є кілька листів кримських урядовців до шведського короля приблизно за цей період, але вони без дати: Türkische, tatarische und persische Urkunden in Swedischen Reichsarchiv / Verz. und beschr. von K. V. Zettersteen. – Uppsala, 1945. – № 160–164. – S. 94–96.

[147] НБУВ. – Ф. II. – Од. зб. 15557–15561. – Арк. 178 (лист від 24 квітня (4 травня) 1656 р.); *Грушевський М.* Історія України-Руси. – Т. IX. – Ч. II. – С. 1187.

[148] Краків. БЧ. – Од. зб. IV–148 (Теки Нарушевича). – Арк. 1013.

[149] ЛНБ НАН України. – Ф. 5: Оссолінські. – Од. зб. 189/II. – Арк. 826.

[150] Там само. – Арк. 819; Краків. БЧ. – Од. зб. 1656–IV. – Арк. 213; Національна бібліотека у Варшаві. – Бібліотека Ординації Замойських. – Од. зб. 934. – Арк. 378–379. Згадки про це посольство див.: Жерела до історії України-Руси. – Т. XII. – Док. 477 (Лізоля до Фердинанда III, 3 червня 1656 р.); *Opgenoorth Ernst.* Friedrich Wilhelm der Grosse Kurfürst... – T. 1. – S. 333.

[151] ЛНБ НАН України. – Ф. 5: Оссолінські. – Од. зб. 189/II. – Арк. 819.

Але, незважаючи на добрий ґрунт, на якому тримався польсько-татарський союз від 1654 р., політика Речі Посполитої постійно озиралася на реакцію Бахчисараю щодо польсько-московських взаємин. Ще в липні 1655 р., коли до реальних можливостей вести переговори Яна Казимира з Олексієм Михайловичем було досить далеко, Ян Лещинський застерігав примаса, що якби дійшло до миру з Москвою, то й татар потрібно було б закликати до участі у виробленні пунктів договору[152]. Така обережна лінія зберігалася протягом цілого 1655 р., навіть під час підготовки Віленської комісії наступного року: "Ця справа зависла на хані й. м., – писав Криштоф Тишкевич до Хмельницького 25 травня 1656 р. – Король й. м. без волі хана й. м. не хоче скріпити мир з московським царем... І хан й. м. обнадіяв короля й. м. [своєю] приязню..."[153] Треба зазначити, що присутність татар на переговорах була б корисна для Яна Казимира як з міркувань їхнього посередництва з козаками, так і з огляду на врегулювання московсько-кримської ворожнечі, про що ми будемо згадувати нижче.

Незважаючи на те, що польсько-московські переговори не відповідали інтересам Мегмед Ґірея, в принципі татарській політиці не залежало на тому, щоб категорично не допустити цього миру. До того ж умови склалися такі, що бахчисарайський двір не міг уже протидіяти процесові польсько-московського зближення. І навіть у контексті замирення Яна Казимира з Богданом Хмельницьким кримський візир у квітні 1656 р. радив Шумовському укласти мир з Москвою, "...повіддавати що чиє, шведа вигнати з Польщі, і так землю заспокоїти"[154].

Однак для хана не було таємницею, що мирний договір Олексія Михайловича та Яна Казимира зміцнить Річ Посполиту стосовно Криму. Про це відкрито писалося в тогочасних польських дискурсах[155], і в Бахчисараї добре розуміли такий наслідок Віленської комісії. Спочатку ненав'язливими порадами татари спонукали Яна Казимира до миру з Карлом Ґуставом, щоб спільною лігою рушитися в московські землі й тим здійснити давні свої плани визволення мусульманських народів[156]. Однак після невдалої для поляків битви під Варшавою, де брали участь і татарські війська, зростали й упередження Криму до польсько-московських переговорів, і з більшою рішучістю звучав голос хана про те, щоб не допустити Віленської комісії.

---

[152] Там само. – Од. зб. 5769/III. – Арк. 1117 (лист від 30 липня 1655 р.).

[153] НБУВ. – Ф. II. – Од. зб. 15557–15561. – Арк. 175; Російський державний архів давніх актів (далі – РДАДА). – Ф. 214: Сибірський приказ. – Оп. 3. – Стовп. 1636. – Арк. 600–601.

[154] Жерела до історії України-Руси. – Т. XII. – Док. 473. – С. 383 (Ян Шумовський до Стефана Корицінського, 29 квітня 1656 р.).

[155] ЛНБ НАН України. – Ф. 5: Оссолінські. – Од. зб. 227/II. – Арк. 38 (дискурс підскарбія Богуслава Лещинського).

[156] НБУВ. – Ф. II. – Од. зб. 15557–15561. – Арк. 194 (лист Самуховського до Івана Виговського, 5 червня 1656 р.).

З тим поїхав до польського короля кримський посол Амдол Фетах Челебі (Amdol Fetach Czelebi), який мав з собою листи Мегмед Ґірея й усні інструкції[157]. В іншому листі від 7 серпня 1656 р. кримський хан запевняв поляків, що Москва, завоювавши силою зброї так багато земель Речі Посполитої, не поверне їх: "...якщо будете з Москвою миритися, – писав він, – то мені здається, що краще б зі шведом (якщо це можлива річ) помиритися..."[158] У польському середовищі подібні татарські посольства до короля сприймалися як передвісники розриву польсько-татарської ліги в разі укладання миру з Москвою[159]. Тому не дивно, що приблизно через рік, коли у липні 1657 р. Павло Тетеря відправляв своє посольство в Москві, він згадував про докори кримського хана полякам, котрі замирилися з Москвою під Вільном без порозуміння з татарами[160].

Таку ситуацію хотіли використати і шведи, і Хмельницький, надіючись, що підготовка польсько-московського миру вплине на Мегмед Ґірея для розриву його ліги з Яном Казимиром. 3 (13) червня 1656 р. до хана приїхали козацькі посли з відомостями, що польський король і московський цар готують з'їзд для укладання мирного договору[161]. Очевидно, завданням цієї місії було дискредитувати поляків перед кримським ханом їхніми зв'язками з Москвою. Тоді ж, у червні, гетьман відправив до царя цитований вище лист Криштофа Тишкевича до Хмельницького, де згадано, що поляки без Криму не хочуть скликати з'їзд[162].

Татари, зі свого боку, також взялися за налагодження кращих стосунків з козаками: укладанням польсько-українського миру можна було відвернути переговори Речі Посполитої з Москвою, де українське питання мало б займати не останнє місце. Як уже згадувалося, у квітневій інструкції Шумовському в Крим поляки представляли справу замирення з Олексієм Михайловичем як вимушений крок, оскільки Ян Казимир нібито ніяк не міг домовитися про мир з Хмельницьким. Тоді ж, як зараз побачимо, з Бахчисараю в Чигирин відправився Субган Казі-аґа з "останньою" декларацією від хана перед відправкою білгородської орди на допомогу полякам. У серпні–вересні ці стосунки пожвавилися. У листі до Яна Казимира від 7 серпня 1656 р. Мегмед Ґірей дорікає королю, що той довший час не давав відправи українським послам: "Дивуємося, що [ви] так довго тримали козацького

---

[157] АГАД. – Архів Коронний Варшавський. – Від. Татарський. – Картон 60. – Тека 122. – № 128 (лист хана, без дати; написаний невдовзі після битви під Варшавою).

[158] Там само. – Тека 123. – № 129.

[159] ЛНБ НАН України. – Ф. 5: Оссолінські. – Од. зб. 189/II. – Арк. 833.

[160] *Грушевський М.* Історія України-Руси. – Т. IX. – Ч. II. – С. 1449.

[161] НБУВ. – Ф. II. – Од. зб. 15425–15487. – Арк. 214–215 (статейний список московських послів Акінфова і Жданова, листопад 1655 – вересень 1656 рр.).

[162] Документи Богдана Хмельницького (далі – ДБХ). – К., 1961. – Док. 378.

посла...", – писав він[163]; під датою ще через три дні є згадка, що хан чекає на своїх послів з Чигирина[164]; у новинах за вересень бачимо татарським послом до козаків якогось Отлемиша (може, Тохтамиш-аґу), який уже повертався у зворотню дорогу[165]. Це був період, коли і в Україні, і в Криму ледь жевріла якась маленька надія на відродження кримсько-козацького союзу. Як Хмельницький намагався від'єднати татарського хана від Яна Казимира, так і Мегмед Ґірей навзаєм докладав усіх зусиль, аби гетьман розірвав союз із Москвою.

На такий розвиток українсько-татарських відносин у серпні–вересні 1656 р. великою мірою мала вплив Швеція. У листі до гетьмана від 27 липня ст. ст. Карл X згадував, що давно вже виношує намір відправити в Бахчисарай свого гінця, але цьому перешкоджали непевність доріг, спустошеність краю і велика відстань. Далі король просив Хмельницького зв'язатися з ханом і повідомити татар про добрі наміри шведів стосовно Криму[166]. Свого ж посла до хана Карл Ґустав зміг відрядити лише у вересні–жовтні 1656 р., закликаючи татар до переговорів про мир[167]. Андрій Акінфов і Григорій Жданов записували в Криму новини, датовані жовтнем 1656 р., що татари чекають на приїзд шведського посла і, навзаєм, готують до шведів Алі-аґу[168].

Але загальна лінія Криму в цей час залишалася пропольською. У хана, зрештою, вибір був не дуже великий, бо Річ Посполита з кожним роком ставала все слабшою ланкою в політиці Східної Європи і татари завжди обирали собі союзників такого типу для рівноваги сил. Однак загроза з боку України, Дону й калмиків, а також непевне становище самого Мегмед Ґірея на бахчисарайському престолі змушували його в 1656 р. бути стриманішим у взаєминах з Богданом Хмельницьким. З усім цим довелося зіткнутися Янові Шумовському, який у квітні домагався татарської допомоги проти козаків: "Досить того, що дружба... [хана] була вже з нами на волосинці (na słabey nici) і вже заносилося на те, що мене хотіли відправити з нічим, – так добре українські таляри працюють. [...] Домагався я слова і допомоги згідно з присягою, аж до зубів сварився з візиром, беями, аґами..." Татари вирішили відправити посольство в Чигирин, Субган Казі-аґу білгородського, за останньою декларацією. "Якщо Хмельницький заодно з нами не буде, – говорили Шумовському, – то ми вам багато війська проти шведів дати не зможемо... Дамо лише білгородську орду і Субган Казі-аґа з нею поїде";

---

[163] АГАД. – Архів Коронний Варшавський. – Від. Татарський. – Картон 60. – Тека 123. – № 129.

[164] *Мыцык Ю. А.* Записки иностранцев как источник по истории Украины (вторая половина XVI – середина XVII в.). – Днепропетровск, 1981. – Ч. I: Немецкие и австрийские источники. – С. 51 (німецька публікація татарського листа від 10 серпня 1656 р.).

[165] НБУВ. – Ф. II. – Од. зб. 15425–15487. – Арк. 58.

[166] Türkische, tatarische und persische Urkunden... – S. 96 (коментар упорядника).

[167] Там само. – S. 96–97 (Карл Ґустав до Мегмед Ґірея, 25 вересня ст. ст. 1656 р.).

[168] НБУВ. – Ф. II. – Од. зб. 15425–15487. – Арк. 219.

"...невимовно бояться [татари] козаків...", – резюмував Шумовський, і далі: "Та згода Хмельницького під Озерною не з зичливості до нас... стала"[169]. У травні до семигородського князя прийшла новина з Криму, згідно з якою татари узалежнювали відправку своїх військ від польсько-козацького договору: якщо Хмельницький дасть допомогу полякам, то ногайська й буджацькі орди готові були також рушитися[170].

Справа походу кримських орд проти шведів остаточно вирішилася в червні після повернення Субган Казі-аґи, хоч і після цього, як ми бачили, кримські посольства в Чигирин не припинялися. 8 числа під Варшаву прибув татарський гінець з обіцянкою відправити до поляків шеститисячну орду. У цей же час було прийняте рішення рушити з цими ордами в Прусію[171]. Протягом червня, ймовірно, була проведена організаційна робота з підготовки до походу білгородської орди, і вже 1 липня 1656 р. 20000 білгородських татар на чолі з тим самим Субган Казі-аґою виступили в коронні землі проти шведів[172]. Як уже згадувалося, татари брали участь у битві під Варшавою 28–30 липня. Однак поразка поляків не стримала польсько-литовські війська від походу на Прусію, куди разом з білгородською ордою відправився польний гетьман Гонсевський.

Якраз у цей час, у серпні – жовтні, велися вже Віленські переговори. Позиція татар до Віленського миру під час самої роботи комісії не зовсім зрозуміла. Виступаючи в принципі проти договору з Москвою, хан усе ж таки мусив зважати на обставини, в яких опинився Крим у 1656 р. Зрештою, не виглядало, щоб наслідок переговорів ставив під загрозу основні принципи тогочасної політики Криму. З боку бахчисарайського двору в загальних рисах можна помітити якусь байдужість, пасивність до процесу зближення Москви й Речі Посполитої. Насамперед це виявилося в тому, що Мегмед Ґірей не відрядив свого повноважного посольства до Вільна, як, наприклад, це було зроблено кілька років пізніше, коли татари відправили своїх представників на польсько-московську комісію 1663 р.[173] У Вільні ж польські комісари сильно нарікали, що Мегмед Ґірей не прислав свого уповноваженого представника на переговори: "...тільки то нам не на руку, – писали вони, – що з татарського боку нікого немає..."[174]

---

[169] Жерела до історії України-Руси. – Т. XII. – Док. 476. – С. 381–383 (Ян Шумовський до Стефана Корицінського, 29 квітня 1656 р.). Про позицію Криму до України у цей час див.: *Санин Г. А.* Отношения России и Украины с Крымским ханством... – С. 120.

[170] Жерела до історії України-Руси. – Т. XII. – Док. 473. – С. 388 (лист Пражмовського, кінець травня 1656 р.).

[171] Там само. – Док. 478 (Фраґштайн до Фердинанда III, 8 червня 1656 р.); *Opgenoorth Ernst.* Friedrich Wilhelm der Grosse Kurfürst... – T. 1. – S. 333.

[172] АГАД. – Архів Коронний Варшавський. – Від. Татарський. – Картон 60. – Тека 123. – № 129. – Арк. 2; Жерела до історії України-Руси. – Т. XII. – Док. 483 (реґест листа).

[173] ЛНБ НАН України. – Ф. 5: Оссолінські. – Од. зб. 189/II. – Арк. 1520, 1521.

[174] Там само. – Од. зб. 5769/III. – Арк. 1232 (лист комісарів, 25 жовтня 1656 р.).

Татарського гінця, як уже говорилося, поляки хотіли використати для посередництва на переговорах з козаками. У попередніх розрахунках щодо переговорів під Вільном також передбачалося досягнути замирення татар з Москвою, про що згадував Гонсевський у своїх листах[175]. Силою своїх взаємин з Кримом і Москвою поляки виношували плани ще з іншого боку, крім хана, вплинути на Україну, щоб Олексій Михайлович допоміг укласти мир з козаками: "Дуже нам не на руку буде [відсутність татар], якщо прийдеться закінчувати цю справу [переговорів], – писали комісари до короля в листі від 8 жовтня 1656 р. – ...ми бажали б взамін за пропозиції [нашого] посередництва на переговорах [Москви] з татарами отримати обітниці [московського] посередництва з козаками..."[176]

Думка про татарські впливи на Богдана Хмельницького настільки сильно була вкорінена в політичних розрахунках урядовців Речі Посполитої, що навіть після Віленських переговорів, на початку 1657 р., в інструкції польському послові до кримського хана Ромашкевичеві вона звучала з не меншою силою, ніж кілька місяців перед тим, – хай би татари примирили поляків з козаками на умовах Зборівського договору або й більших, аби лиш мир був міцний[177]. Треба думати, що такі самі розрахунки польські комісари виношували й під час роботи комісії.

У період литовсько-татарського походу на Прусію Гонсевський спонукав Субган Казі-аґу відправити своїх послів у Вільно. Вже в першій половині вересня, ймовірно, татари дали якісь обіцянки з цього приводу, бо 17 числа комісари писали до короля, що "...обіцяного від татар посла на ці трактати ми не бачимо"[178]. 25 вересня під час свого маршу Гонсевський мав розмову з Субган Казі-аґою, протягом якої всіляко його переконував, аби татари не сприймали переговорів Польщі з Москвою як формування союзу проти Криму. Потім просив відрядити татарського представника на трактати. "...довго він залишався неподатливим..., – писав Гонсевський наступного дня, – але врешті наказав послати [своїх гінців] з тими пропозиціями, які я додаю вм. м. м. пп., і що вони [татари] в короткому часі повернуться з... сатисфакцією..." До цього додавалося три пункти татарських вимог – справи гарачу від московського царя, морських походів донців і запорожців, а також про ймовірну війну з Москвою – якби орда або поляки, хтось один напав би на Москву, то вони не мали б обов'язку давати один одному допомогу; але якби Москва напала на когось із союзників, то взаємна дружба зобов'язувала б вислати війська проти московського царя[179].

---

[175] Краків. БЧ. – Од. зб. IV–149 (Теки Нарушевича). – Арк. 454 (лист від 5 жовтня 1656 р.).

[176] ЛНБ НАН України. – Ф. 5: Оссолінські. – Од. зб. 5769/III. – Арк. 1376.

[177] Жерела до історії України-Руси. – Т. XII. – Док. 512. – С. 428.

[178] ЛНБ НАН України. – Ф. 5: Оссолінські. – Од. зб. 5769/III. – Арк. 1357.

[179] Там само. – Арк. 1371 (лист до референдаря Великого князівства Литовського, 26 вересня 1656 р.); Краків. БЧ. – Од. зб. IV–149 (Теки Нарушевича). – Арк. 424.

Це дуже прикметний момент в історії татарської дипломатії, коли білгородський аґа говорить про своїх послів на Віленську комісію з пунктами від імені цілого ханства. У джерелах не збережено відомостей про гінців від Мегмед Ґірея до Субган Казі-аґи у Прусію, але якісь татарські реляції в Крим з походу мусили б бути. Однак на час розмови з Гонсевським білгородський аґа навряд чи мав інструкції в цій справі від хана й діяв, найімовірніше, на власний розсуд, керуючись своїми ще квітневими розмовами в Бахчисараї з Шумовським і червневими, після повернення з посольства в Чигирин, з кримськими урядовцями. На такий висновок наштовхують подальші рішення білгородського аґи щодо цього татарського посольства під Вільном. До того ж узагальненість вимог Субган Казі-аґи, їхній традиційний характер засвідчують, що Крим справді не мав глибокого інтересу до цієї комісії і взагалі ставився до неї скептично: коли вже лист Гонсевського був написаний, то аґа передумав відправляти своїх гінців, а вимоги посилав через литовське посольство. "...тому прошу серйозно обговорити ті пункти, що написані в листі", – додавав Гонсевський у приписці[180].

Ця новина дійшла до комісарів через півтора тижня, і 8 жовтня вони розчаровано писали до короля, що той аґа, котрий зійшовся з литовським військом, обіцяв вислати на трактати свого мурзу, але пізніше передумав, "...сказавши нам, щоб ми самі довели цю справу до кінця"[181]. Проте гарячі московсько-польські дискусії, що якраз у цей час вирували на комісії з приводу обрання Олексія Михайловича польським королем, не давали можливості сконцентруватися на татарських вимогах, остерігаючись, аби питання війни або миру з Кримом не додавало зайвого напруження на переговорах. Тому ці пункти Субган Казі-аґи показали московським послам уже після укладання договору, обернувши всю справу так, що Польща не тільки сама шукає миру з Москвою, але й інших монархів нібито намагається до цього привести. "Важко висловити, як їм було це приємно [почути]", – додавали комісари в листі до короля від 13 листопада[182].

Використавши орди Субган Казі-аґи в Прусії, Гонсевський не мав чим розрахуватися з татарами – платилося ясиром. Цікавий штрих на цю тему знаходимо в листі до п. Робашовського від 22 жовтня: "...доручено в. м. п., щоб десь між євреями або де сам зможеш, знайшов би якусь гарну срібну річ (pieknę sztukę srebną) на подарунок для того аґи, котрий повертається з ордою, – щоб вона коштувала кількасот злотих"[183].

В авізах за листопад Ґолінський записав, що над Дністром козаки заступили дорогу тій орді, котра поверталася зі здобиччю з Прусії, розгромили її

---

[180] Там само.

[181] ЛНБ НАН України. – Ф. 5: Оссолінські. – Од. зб. 5769/III. – Арк. 1376.

[182] Там само. – Арк. 1408.

[183] АГАД. – Архів Замойських. – Од. зб. 1124. – Арк. 1.

і відбили полон[184]. Вінець такої пасивної дипломатичної політики хана восени 1656 р. був безславний.

Позиція України. Як і у випадку з Кримом, літньо-осіння кампанія 1655 р. і договір під Озерною були вирішальними чинниками, що визначали політику Війська Запорозького в перших місяцях наступного року. Можна без перебільшення сказати, що наприкінці 1655 – на початку 1656 рр. український гетьман залишився без союзників, на яких можна було б покластися для втілення в життя своїх планів щодо території України на схід від Вісли. Тому не дивно, що 1656 р. не відзначився якимись особливими бойовими акціями в українсько-польській війні.

Після закінчення кампанії 1655 р. українська дипломатія вступила в період великої кризи, яка, хоч і поглиблювалася в результаті підготовки російсько-польських переговорів, але, з іншого боку, поступово вирівнювалася у зв'язку з формуванням шведсько-семигородської ліги. Однак у 1656 р. у Богдана Хмельницького вже не було такого довір'я до шведів, як попереднього року. Непевність у відносинах, амбітність Карла X у політичних планах щодо польської корони, його намагання знайти прихильність польської шляхти за рахунок повернення українських земель під владу Речі Посполитої, пошуки військової ліги з Юрієм Ракоцієм за ціну передачі Червоної Русі Семигородові, – ці та багато інших моментів були визначальними для козацьких політиків при виробленні упереджень щодо перспектив і надійності шведського союзу.

Незважаючи на велику умовність, договір під Озерною з татарами давав якісь надії на те, що ймовірний новий похід кримського хана, котрого очікували на весну 1656 р., не буде здійснено проти України. У перші місяці 1656 р. почалася довга дипломатична гра Богдана Хмельницького як з поляками або шведами, так і з Москвою. Це виявилося у скликанні українсько-польської комісії – процес, що розтягнувся на перші п'ять місяців 1656 р. У відносинах з Яном Казимиром Богдан Хмельницький вигравав час, шукаючи засобів тиску на Карла Ґустава. Адже наприкінці 1655 – на початку 1656 рр. поляки розпустили чутку по всій Речі Посполитій, що козаки разом з татарами виступатимуть проти шведів. Сам Ян Казимир, зрештою, був переконаний у правдивості цих новин і в лютому–травні чекав у Львові на об'єднане українсько-татарське військо.

Отже, з польського боку надії на лігу з козаками були досить сильними. Як ми бачили з квітневої інструкції Шумовському, від успіху або невдачі переговорів Речі Посполитої з Україною польський король узалежнював перспективи розвитку переговорного процесу з Москвою під Вільном. І це не була формальна гра польської дипломатії перед кримським ханом, бо

---

[184] ЛНБ НАН України. – Ф. 5: Оссолінські. – Од. зб. 189/II. – Арк. 839, 845 (новини від 14 листопада 1656 р.); ДБХ. – Док. 421 (лист до московського царя, 9 (19) грудня 1656 р.).

заспокоєння Війська Запорозького й повернення України під владу Речі Посполитої були важливими завданнями для Яна Казимира в польсько-московських переговорах як один з пунктів вирішення територіальних суперечок.

Навесні 1656 р. українсько-польська комісія проходила, власне, в умовах, коли процес підготовки Віленського з'їзду наближався до останньої стадії: у Москві в цей час уже працювали австрійська місія Алегретті й польсько-литовська Галінського. Після повернення останнього до Яна Казимира з принциповою згодою царя на переговори козацька проблема, безнадійність розв'язання якої все більше було видно з кожним місяцем, відійшла в поляків на другий план у порівнянні з реальними перспективами укладання миру з Олексієм Михайловичем. Зрештою, все це було переплетено у взаємний клубок міжнародних відносин у Східній Європі, де одні політичні рішення безпосередньо або опосередковано впливали на інші, що, на перший погляд, не були пов'язані між собою. У січні 1657 р., оцінюючи з відстані часу травневі події попереднього року й відновлюючи перерване тоді листування, Ян Лещинський писав до Івана Виговського: "Я був... тої думки, що не тільки надія комісій, призначених до заспокоєння Війська Запорозького, але й фундаментальний мир з царем й. м. московським і тим народом мали б швидше й ґрунтовніше заспокоїти наші внутрішні завірюхи"[185].

Відколи Галінський привіз відповідь з Москви, на козаків вирішили більше впливати через посередництво Олексія Михайловича, ніж мати з ними прямі контакти, які при постійному зволіканні не давали ніяких результатів. Приблизно на травень 1656 р. припадає поступове згортання українсько-польських переговорів; заникає також листування польського короля і урядовців з Військом Запорозьким. Ще одна спроба переговорів, правда, буде зроблена влітку через луцького владику Балабана, який приїхав був до Хмельницького з пропозицією переговорів у відповідь на козацьке посольство, відправлене до Яна Казимира з московським гінцем Зиковим[186]. Але це були спроби реалізувати обнадійливий для Яна Казимира договір під Озерною, які на той час не мали вже реального впливу на політику.

Розрахунки урядовців Речі Посполитої на посередництво московського царя з козаками зростають у липні – серпні 1656 р., а особливо, як ми бачили при аналізі позиції Криму, під час самої роботи Віленської комісії. 3 жовтня 1656 р. в універсалі до польських комісарів під Вільном Ян Казимир наполягав на тому, щоб за посередництвом царя укласти з козаками твердий і надійний мир на підставі Зборівських або Білоцерківських статей. Взамін за це поляки пропонували Олексію Михайловичу свої послуги для врегулювання відносин Москви з Кримом[187].

---

[185] ЛНБ НАН України. – Ф. 5: Оссолінські. – Од. зб. 5769/III. – Арк. 1435.

[186] *Грушевський М.* Історія України-Руси. – Т. IX. – Ч. II. – С. 1240–1241.

[187] Краків. БЧ. – Од. зб. IV–149 (Теки Нарушевича). – Арк. 448.

Польські комісари на переговорах у Вільні постійно мали нагадувати, щоб цар впливав на українського гетьмана, аби той не шукав собі нового підданства[188]. Такі побоювання у Яна Казимира випливали з намагання передбачити українську політику 1656 р. за аналогією з попередніми роками: як у 1654 р. Богдан Хмельницький піддався московському цареві після укладання польсько-татарської ліги під Жванцем у грудні 1653 р., так і тепер, готуючи союзний договір з Москвою, поляки допускали, що український гетьман прийме протекцію шведського короля. Можна сказати, що це було звичайне, механічне накладання поляками свого досвіду війни з козаками на політику, яка велася в 1656 р., проте цілком уже в інакших умовах, ніж у 1653–1654 рр.

Тут виразно відчувається велика стурбованість Яна Казимира зв'язками Богдана Хмельницького зі шведами і з Ракоцієм. 18 серпня 1656 р. про це була прийнята окрема резолюція сенату в постанові на Віленську комісію з Москвою: "Дай Боже, аби нам цар й. м. дотримав [слова] саме так, як нам [зараз] ведеться, – щоб або козаки не уклали ліги зі шведським королем чи з Ракоцієм, або цар й. м. не затягував би [укладання] миру з нами..."[189] І саме спроби польського короля знайти впливи на козаків через Олексія Михайловича, намагання коронного уряду чинити тиск на українського гетьмана в такий спосіб були результатом зв'язків Богдана Хмельницького з Карлом Ґуставом і Семигородом, що пожвавилися з весни 1656 р. й велися інтенсивно протягом наступних місяців аж до самого виступу київського полковника Антона Ждановича з козацьким корпусом проти Польщі в січні 1657 р.

Очевидно, що у зв'язку з місією австрійського посольства в Москву 1655–1656 рр., а потім і польсько-литовського 1656 р., при дворі Богдана Хмельницького побутували розмови про підготовку мирної конференції між Яном Казимиром і Олексієм Михайловичем. Але весною 1656 р. ці новини сприймалися лише як звичайні чутки, на які не було поки що офіційної реакції московського двору. До того ж поляки не приховували цих відомостей, а можливо навіть, що розповсюджували їх спеціально[190].

3 травня н. ст. 1656 р. з Москви до Варшави виїхало посольство Федора Зикова з повідомленням, що цар дав згоду на переговори з поляками за посередництвом імператора[191]. 20 травня посол мав аудієнцію в Богдана Хмельницького, і це були перші новини в Чигирині, що прийшли з офіційних московських джерел, про підготовку московсько-польської комісії. Поляки,

---

[188] ЛНБ НАН України. – Ф. 5: Оссолінські. – Од. зб. 5769/III. – Арк. 1320.

[189] Краків. БЧ. – Од. зб. IV–386. – Арк. 113.

[190] *Горобець В. М.* Еліта козацької України в пошуках політичної легітимації: стосунки з Москвою та Варшавою, 1654–1665. – К., 2001. – С. 135.

[191] *Заборовский Л. В.* Католики, православные, униаты. Проблемы религии в русско-польских отношениях конца 40-х – 80-х гг. XVII в. Документы. Исследования. – М., 1998. – Ч. 1: Источники времени гетманства Б. М. Хмельницкого. – С. 251.

зі свого боку, в той же період також повідомили гетьмана про переговори, нібито з цісарем уже домовлено про посередництво для укладання миру[192].

Підготовка переговорів Олексія Михайловича і Яна Казимира завдали відчутного удару по зовнішній політиці України, що впродовж майже десяти років стратегічно дотримувалася твердої антипольської лінії. Під загрозою опинилася сама ідея приєднання Галицької Русі до Війська Запорозького, і це змушувало гетьмана в 1656 р. міняти зовнішньополітичні орієнтири на лігу зі Швецією і Семигородом. Зрештою, вони також були дуже непевними союзниками. Період охолодження українсько-російських відносин, що дався взнаки в результаті спільного походу козацьких і московських військ на Львів у 1655 р., у другій половині 1656 – на початку 1657 рр. почав поглиблюватися. З українського боку це проявилося в тому, що гетьман робив відчайдушні спроби переконати царя в ненадійності союзу з поляками. З московського – якнайдалі усунути козацьких дипломатів від участі в переговорах і, по можливості, взяти на себе функцію виразників інтересів Війська Запорозького, пристосовуючи ці інтереси до потреб московської політики. У такому контексті не дивно, що уряд Олексія Михайловича намагався віддалити українське посольство від переговорів, а ініціатива запрошення козацьких представників виходила від Богдана Хмельницького. Це означає, що від самого початку своїх офіційних зносин з Військом Запорозьким у справі російсько-польської Віленської комісії, від травня 1656 р., Олексій Михайлович не ставив питання про участь України в переговорах.

Разом з посольством Федора Зикова український гетьман відправив свого гінця до Варшави, у той же час повідомляючи про це з проханням дати знати час і місце польсько-московського з'їзду, щоб прислати туди своїх козацьких послів[193]. 7 червня 1656 р. у Чигирин з Москви виїхав стольник Кикін зі спеціальною місією повідомити гетьмана про переговори під Вільном і запитати про бажані умови щодо території Війська Запорозького. 6 липня він уже повернувся назад[194]. Неясно чому, але на початку липня Хмельницький відправив свого посла до Москви, Івана Скоробагатого, з повторним проханням повідомити про місце й час переговорів. В інструкції була вже настирливіша вимога про те, щоб на переговори були допущені козацькі представники[195].

У липні 1656 р. було виразно видно, що український гетьман намагався зірвати переговори, переконуючи царя в облудності польських запевнень про

---

[192] РДАДА. – Ф. 213: Сибірський приказ. – Оп. 3. – Стовб. 1636. – Арк. 601; *Грушевський М.* Історія України-Руси. – Т. IX. – Ч. II. – С. 1219.

[193] *Грушевський М.* Історія України-Руси. – Т. IX. – Ч. II. – С. 1233; ДБХ. – № 377 (лист до Олексія Михайловича, 7 (17) червня 1656 р.).

[194] *Заборовский Л. В.* Католики, православные, униаты. – С. 333 (прим. 163).

[195] *Грушевський М.* Історія України-Руси. – Т. IX. – Ч. II. – С. 1235.

мир. На доказ цього він надіслав до Москви папери вищезгаданого посольства луцького владики Балабана, котрий приїхав до гетьмана від Яна Казимира з листами і пропозиціями відновити українсько-польську комісію[196]. Разом з тим Богдан Хмельницький пожвавив свої контакти з Карлом Ґуставом і Юрієм Ракоцієм, одночасно розвиваючи перед московським царем плани походу на Польщу. Вперше після офіційних повідомлень щодо підготовки Віленської комісії про це згадано в інструкції гетьмана козацьким послам у Москву від 7 (17) червня 1656 р.: у п. 7 зазначено, що гетьман готовий вирушити проти ляхів[197]. І навіть більше. Видається, що Хмельницький у цей період сам шукав зачіпки з коронним військом, бо в червні він наказав двом полкам вирушити в напрямку до Кам'янця-Подільського, куди прийшов Лянцкоронський з двома тисячами жовнірів: "...і як він наблизиться з лядськими людьми, то ми будемо проти нього промишляти", – писав гетьман до царя 12 (22) червня 1656 р.[198]

Інструкція козацькому посольству під Вільно на чолі з сотником Романом Гапоненком була видана в Чигирині 26 липня (5 серпня) 1656 р.[199] У Московському архіві збережено пам'ятну записку про видачу платні козацькому посольству, що прибуло до царя у ставку під Ригою 1 (11) вересня 1656 р. – Романові Гапоненкові (Агафонову), Іванові Василіву, Василю Климентіву (Алиментьеву) та ін., загалом двадцяти козакам[200]. Л. В. Заборовський і Н. С. Захар'їна звернули увагу на невисокий статус українського посольства, яке очолював сотник, у порівнянні з австрійськими, польськими й московськими представниками[201]. Це, без сумніву, зачепило дипломатичний етикет і самолюбство московських політиків, котрі через кілька місяців, уже під кінець безуспішного походу Ждановича в Польщу в червні – липні 1657 р., дорікали Виговському, що гетьман "...посилає [до царя] послами простих козаків"[202].

Присутність козаків на переговорах не була вигідна жодній із сторін-учасниць Віленської комісії, за винятком хіба що поляків за умови, що поряд були б татарські посли. Але оскільки з Криму не прислали свого представника, то й поляки упереджено ставилися до української місії. Побоювалися

---

[196] Там само.

[197] ДБХ. – Док. 378.

[198] Там само. – Док. 380.

[199] Там само. – Док. 394, 395.

[200] РДАДА. – Ф. 214: Сибірський приказ. – Оп. 3. – Стовп. 1636. – Арк. 634.

[201] *Заборовский Л. В., Захарьина Н. С.* Религиозный вопрос в польско-российских переговорах у дер[евни] Немежа в 1656 г. (Предыстория) // Славяне и их соседи. – М., 1991. – Вып. 3: Католицизм и православие в средние века. – С. 174 (прим. 17); *Заборовский Л. В.* Католики, православные, униаты. – С. 333 (прим. 165).

[202] Цит. за (із записок Франца Шебеші): *Грушевський М.* Історія України-Руси. – Т. IX. – Ч. II. – С. 1439.

навіть, що московські посли, тримаючи коло себе Гапоненка, намагаються в такий спосіб вплинути на прийняття остаточних пунктів договору: козацькі гінці "...нічого зараз не роблять, – писали польські комісари з-під Вільна до короля 17 вересня, – і хто знає, чого їх [тут] тримають. Не дай Бог, аби були на час прийняття резолюцій, яких сподіваємося!"[203] Москва ж далека була від того, щоб непохитно відстоювати інтереси України, хоч бралася за це, обіцяючи українському посольству Романа Гапоненка під Ригою, бо переслідувала власний політичний інтерес на переговорах – формування антишведської коаліції, намагання вирішити територіальні питання шляхом обрання Олексія Михайловича на польський престол *vivente rege* і т. п. Після невдалої облоги московською армією Риги в жовтні 1656 р. і відступу Олексія Михайловича Віленський мир став для Москви життєво необхідним, навіть за найбільшу ціну: як відомо, українська територія згідно з московсько-польськими домовленостями від 3 листопада 1656 р. обмежувалася лише Білоцерківською лінією, себто лише одним Київським воєводством. Цілком певно можна твердити, що такого рішення не вдалося б досягнути в разі присутності на переговорах українського посольства.

Сучасна російська історіографія намагається оцінити таку позицію московського уряду, відступаючи від традиційних стереотипів російської історичної науки, зароджених ще в епоху Г. Карпова і С. Соловйова. Наприклад, Л. В. Заборовський вважав, що "...через повну несумісність вимог..." уже після перших дебатів під Вільном було видно неможливість досягнути домовленості з центральної територіальної проблеми[204]. Не допустивши українських послів до переговорів з причини невисокого статусу Романа Гапоненка, історик, однак, підкреслював, що московські дипломати "...дуже уважно врахували пропозиції гетьмана і включили їх у документи..."[205] Проте у своїх остаточних висновках учений сам собі перечив, намагаючись одночасно і виправдати Олексія Михайловича в його політиці щодо України 1656 р., і знайти пояснення цьому виправданню у стратегічній меті Росії середини XVII ст., де північно-західний військовий напрямок був пріоритетний. Після втручання Росії і Швеції в українсько-польську війну, як вважав Л. В. Заборовський, вони "...переслідували свої цілі, серед яких врегулювання становища в Україні не було на першому місці"[206].

Ми спеціально вдалися до аналізу цього аспекту Віленської комісії – недопущення українського посольства до трактатів – саме в позитивних тенденціях, що з'явилися в російських працях останніх років. Адже згадані оцінки розвіюють імперський міф, нібито Україна, прийнявши підданство

---

[203] ЛНБ НАН України. – Ф. 5: Оссолінські. – Од. зб. 5769/III. – Арк. 1357.

[204] *Заборовский Л. В.* Католики, православные, униаты. – С. 335 (прим. 167).

[205] Там само. – С. 333 (прим. 165), 16.

[206] Там само. – С. 12.

Росії на Переяславській раді 1654 р., була врятована від польського поневолення: російсько-польські переговори 1655–1656 рр. дуже добре ілюструють, що в той період Москва, як і будь-яка інша країна, в зовнішній політиці керувалася тільки своїми прагматичними інтересами. Тому основною причиною того, що Гапоненка не допустили до переговорів під Вільном, був не його посольський статус (який, до речі, випливав зі зверхнього ставлення українського гетьмана до московсько-польської комісії), а ті суперечності між Богданом Хмельницьким і Олексієм Михайловичем, симптоми яких виникли ще в 1654 р., коли московський уряд змушував гетьмана відправити козацькі полки на Луцьк замість Львова. На наш погляд, сьогодні не втратила своєї актуальності оцінка М. Грушевським цього дратівливого моменту Віленської комісії: формально Москва твердо дотримувалася постулатів у козацькому питанні, але в таємній інструкції Олексія Михайловича своїм послам (котру сам Гапоненко повіз з-під Риги до Вільна) зазначалося, щоб у жодному разі не допустити до зриву переговорів і спірні питання виносити на затвердження сейму. "От се й був би той пункт, – читаємо в історика, – котрий би козацькі посли, обізнані з польськими практиками, мабуть, оспорили б самим серйозним способом..."[207] Тому, як видається, закиди Богданові Хмельницькому в тому, що він намагався зірвати переговори, не можна вважати обґрунтованими. Адже в умовах розвитку антипольської боротьби, коли мова почала заходити про нові орієнтації Війська Запорозького на Швецію і Семигород, намагання гетьмана поглибити протиріччя між Олексієм Михайловичем і Яном Казимиром було єдино правильним напрямком козацької політики, що виходив саме з тогочасного українського інтересу.

* * *

Таким чином, ми бачимо, що до підготовки Віленської комісії було залучено багато європейських країн, Крим і, частково, Османську Порту. Крім безпосередніх країн-учасниць переговорного процесу – Речі Посполитої, Москви й Австрії, – у сферу міжнародних відносин були задіяні боротьба Франції з Габсбургами; Данії і Голландії зі Швецією; Бранденбурга з Польщею та ін. На політичній арені Східної Європи почав підніматися семигородський князь, який у 1656 р. активно готувався до збройного виступу проти Яна Казимира. Україна, де перехрестилися політичні інтереси одразу кількох великих країн, посіла особливе місце в міжнародних відносинах того часу. Початок переговорів між Олексієм Михайловичем і Яном Казимиром змушував українського гетьмана вдаватися до радикальніших змін у зовнішній політиці. На першому плані почали вимальовуватися перспективи нової війни з Польщею в союзі зі Швецією і Семигородом. У цей

---

[207] *Грушевський М.* Історія України-Руси. – Т. IX. – Ч. II. – С. 1244.

період український гетьман докладав багато зусиль, щоб не допустити до створення московсько-польської комісії. Однак його активність, скерована на те, щоб залучити московського царя до антипольської боротьби, суперечила основній суті російської політики того часу, а тому не мала успіху.

IV

Хід переговорів: суперечності Москви і Речі Посполитої на Віленській комісії (серпень–листопад 1656 року)

Зважаючи на пропольські симпатії австрійських посередників Алегретті й Лорбаха, московські посли опинилися під Вільном у скрутному становищі. Тому перед початком переговорів, використовуючи те, що зустріч відбувалася на контрольованій російськими військами території, князь Одоєвський, який очолював московську місію, одразу взяв ініціативу в свої руки: московські посли забороняли наради австрійців з поляками, не давали польському послові до царя під Ригу Чарнецькому зустрітися з Красінським та іншими комісарами, які так і не знали його посольського завдання[208] і т. д., і т. п. Такі заходи не були особливо результативними, але вже від самого початку переговорів московські посли шукали способу, щоб внести атмосферу недовір'я в стосунки між австрійськими й польськими представниками.

У цьому розділі ми не ставимо перед собою за завдання детально з'ясувати хід переговорів і простежити хронологію московсько-польських дебатів на комісії. Усе це вже добре вивчено в українській, польській і російській, частково в австрійській, науковій літературі, починаючи від праць кінця XIX ст. До того ж основними джерелами тут використано давно відомі звіти польських комісарів з-під Вільна й листи польських урядовців до них. Ці документи належать, переважно, до фондів краківських рукописних збірок бібліотеки Чарторийських, а їхні копії досить повно й цілісно були зібрані Людовіком Кубалею і зараз зберігаються в його теках у відділі рукописів ЛНБ ім. В. Стефаника НАН України. Прогалиною можна, звичайно, вважати, що не використано московські рукописи з РДАДА, однак це поки що робота для майбутнього дослідження. Доцільним видається виділити нижче лише головні питання, що порушувалися на Віленській комісії, наголошуючи на позиціях учасників і на тому, як вирішувалися в домовленостях непримиренні розбіжності між Москвою і Річчю Посполитою.

У 1656 р. і Ян Казимир, і Олексій Михайлович потребували бодай короткого перемир'я у війні, хоч обидва монархи були якнайменше схильні робити якісь значні поступки один одному. Більше того, перед початком переговорів коронний канцлер підкреслював, що Річ Посполита потребує не

---

[208] ЛНБ НАН України. – Ф. 5: Оссолінські. – Од. зб. 5769/III. – Арк. 1307 (коронний підстолій до канцлера, 14 серпня 1656 р.).

тільки примирення з царем, але й договору про взаємодопомогу, і навіть згадувалося про 10 тис. московської піхоти, що її потрібно було просити проти шведів[209]. Проте на практиці можливість укласти мирний договір виявлялася складнішою. Територіальна проблема стала тим пунктом, на якому зійшлися всі головні суперечності Польщі й Москви. Однак, якщо в питанні про Велике князівство Литовське ще можна було говорити про компромісний кордон по р. Березині, то Україна була територією, якою категорично не хотіли поступатися ні поляки, ні росіяни. Цікаво навести аргументацію поляків з цього приводу, згідно з якою Москва не мала ніякої спадковості в Україні й Литві, бо після руських князів усі ці землі відійшли до Великого князівства Литовського[210].

У такому руслі переговори не могли бути успішними й заходили в безвихідне русло. Ще на другій сесії, 25 серпня, польські посли поставили умову перед московськими, щоб до Речі Посполитої були повернуті всі фортеці, завойовані несправедливою війною. Проте вже на наступній сесії Одоєвський і Лобанов категорично відмовилися обговорювати справу територіальних реституцій і повернення завойованих земель. Поляки намагалися залучити на свій бік посередників, консультувалися з ними, шукаючи впливів на московських послів, але це не давало результату[211].

У Москві, ймовірно, передбачали такий хід подій, оскільки важко було уявити, що Ян Казимир не буде ставити територіальних претензій. Польські посли, зі свого боку, усвідомлювали, що Олексій Михайлович докладе великих зусиль, аби не поступитися завойованими землями: "Загальновідомо, що Москва дуже бажає собі миру [з нами], – писав коронний підстолій 14 серпня перед початком переговорів, – і самі пп. комісари царські в розмові з нашими виявили до нього велику схильність". Але не знати, як з цим бути, читаємо далі, бо Велике князівство Литовське Москва має за свою державу й навіть забороняє польським комісарам титулуватися литовськими урядниками: "...поступають так, ймовірно, для того, щоб з нами торгуватися", – додавав підстолій[212]. Зрештою, переговори почалися у взаємних звинуваченнях щодо того, хто був винен у порушенні Поляновського договору 1634 р. Отож, для того, щоб вивести дебати з цього глухого кута, Одоєвський скерував їх у зовсім інше річище. На завершення третьої сесії 31 серпня він запропонував комісарам обговорити справу обрання московського царя спадкоємцем польського короля *vivente rege*, обіцяючи при цьому Янові Казимирові допомогти здобути шведську корону[213].

---

[209] Там само. – Арк. 1314 (лист до комісарів, 18 серпня 1656 р.).

[210] Там само. – Арк. 1341–1342 (комісари до підканцлера, 5 вересня 1656 р.).

[211] Там само. – Арк. 1332, 1335 (комісари до підканцлера, 25 серпня 1656 р.; лист комісарів, 31 серпня 1656 р.).

[212] Там само. – Арк. 1307

[213] Там само. – Арк. 1335, 1338..

Незважаючи на те, що про московського претендента на польський престол перед Віленською комісією говорилося багато, самі комісари не мали від Яна Казимира жодних інструкцій на цю тему. Конкретна, реальна пропозиція Одоєвського на переговорах прозвучала раптово й несподівано, до того ж у такій категоричній формі, що без цього пункту не можна було продовжувати засідань, "...ставлячи нам цю умову *sine qua non*", – як доносили польські комісари підканцлерові[214]. Московські посли вручили полякам лист, писаний польською мовою, і відмовлялися прийняти будь-які умови з приводу обговорення кандидатури царевича на польський престол замість самого царя, покликаючись на інструкцію: "Напишіть ви до короля й. м., щоб вам дозволив про це говорити, а ми теж до царя й. м. [напишемо], якщо нам на це дозволить. Як тільки прийде нам відповідь, то матимемо "rozgowor", а зараз будемо і мусимо стояти згідно з царським листом". Таким кроком, писав Красінський, Москва хоче з'єднати дві держави, як це є в Литви з Короною[215]. Ось це й було головним завданням московської дипломатії на переговорах, яка хотіла в такий спосіб і вирішити проблеми завойованих територій у Великому князівстві Литовському, і добитися визнання Річчю Посполитою підданства України, і багато чого іншого, що ставило б Московську державу в панівне становище у Східній Європі.

Умова вибору Олексія Михайловича спадкоємцем Яна Казимира стала тим пунктом, що посіяв упередженість між австрійськими посередниками й польськими комісарами. Алегретті й Лорбах, не маючи в цій справі ні інструкцій від імператора, ні вказівок від Яна Казимира, самі не знали, як їм реагувати на таку вимогу Одоєвського. Але в разі обрання московського царя спадкоємцем польського трону було ясно, що Австрія опиниться у великій небезпеці на своїх східних кордонах. За таку невизначеність і пасивність на австрійських посередників посипалися докори як з польського боку, так і з московського: "...Алегретті ...дуже знітився..., бо коли просили, щоб висловився [з цього приводу] як посередник, почав багато цьому перечити... Це зауважила Москва, озвавшись. Особливо якийсь Лабан (московський посол Іван Лобанов. – *Я. Ф.*) сказав зі зневагою: "Що ж ти за посередник, що добре діло ламаєш, а не клеїш?"... Аж їм зайшло до таких слів, що Алегретті заявив: "Ніколи з тобою говорити не буду!" etc., etc." На докори польських комісарів австрійці відповідали, що зійшлися не вибирати польського короля, а укласти мирний договір. А якщо вже й говорити про наступника Яна Казимира, то в імператора є брат і син, і якщо раніше Фердинанд III не давав на це позитивної відповіді, то тепер, мовляв, часи змінилися і можна ще раз йому запропонувати[216]. Таке напруження між поляками й австрійцями на переговорах зберігалося тривалий час.

---

[214] Там само. – Арк. 1339 (лист від 5 вересня 1656 р.).

[215] Там само. – Арк. 1341.

[216] Там само. – Арк. 1340.

У листі до підканцлера від 5 вересня Красінський висловив своє спостереження, що відтоді австрійські посередники почали вести інтриги, аби відвернути поляків від мирного договору або поступитись Москві територіально. Поляки, зі свого боку, надіялися, що Москва пом'якшить свою умову про спадкоємство престолу, але від початку вересня вже було видно, що без цього пункту не можна буде укласти мирного договору. Навзаєм московській пропозиції Алегретті пропонував польським послам поставити умову Одоєвському, щоб Москва також зобов'язалася прийняти на свій престол короля, вибраного на елекційному сеймі. "Але ми знаємо, – писали комісари, – яка небезпека... криється [в такій пропозиції]"[217].

Тим часом від коронного уряду не було ніяких новин про те, як бути комісарам з цією пропозицією. Затягувався час, котрий проходив у нервових суперечках; московські посли чекали на польські резолюції, щоб продовжити переговори. Непевності додавала невизначеність з козацькою місією, бо невідомо було, як мали приступити до обговорення українського питання, не допускаючи представників Богдана Хмельницького до участі. Політику українського гетьмана і його реакцію на таке рішення ніхто не міг передбачити, однак тривожними були новини про його дипломатичні зносини в цей період зі шведським королем і семигородським князем. Як відомо, якраз у вересні 1656 р. був підписаний договір про дружбу між Військом Запорозьким і Семигородом.

Польські посли ніяк не могли зрозуміти, чому протягом трьох тижнів до них не було "...жодної літерки..." з двору: "Забули про нас, напевно...", – додавали майже розпачливо, бо Одоєвський постійно посилав до них і до австрійців своїх представників з погрозами найпізніше до кінця вересня припинити комісію[218].

У 20-х числах вересня Красінський дочекався нарешті урядових інструкцій у справі обрання московського царя – прийшли листи від канцлера, підканцлера, короля, а також постанови сенату. Уряд Речі Посполитої почав шукати додаткових засобів тиску на Москву, котра безуспішно продовжувала облогу шведів у Ризі. У своїх листах канцлер Корицінський і підканцлер Тшебіцький давали настанови комісарам якомога більше відтягнути час і стримувати натиск московських пропозицій, аби встигнути зібрати посполите рушення: "...тоді легша конференція буде", – писав Корицінський. До того ж у коронному уряді з дня на день чекали на відомості з Відня про військову підтримку імператором поляків. В останній декаді вересня канцлер розраховував уже передати під Вільно новини про це, що також мало б вплинути на поступливість Москви. Загалом же поведінка польських послів, які створювали конфліктні ситуації з австрійськими посередниками, не схва-

---

[217] Там само. – Арк. 1344.

[218] Там само. – Арк. 1355 (комісари до короля, 17 вересня 1656 р.).

лювалася[219]. Андрій Тшебіцький зазначав з цього приводу, що необхідно переконати Алегретті й Лорбаха, що Польща нібито не відступає від їхнього посередництва, але самі вони повинні зрозуміти, яка велика загроза була б для католицької віри й цілої Австрії, якби "...такий могутній володар розпростер би свої кордони аж до Шльонська і до дідичних австрійських провінцій"[220].

Ще більше послам дісталося від Яна Казимира. 17 вересня король писав з докорами за те, що комісари не тільки обговорювали пропозицію про московського спадкоємця польського престолу, але й вносили якісь свої поправки. Тут же хвалив імператорських посередників, забороняв комісарам перечити австрійцям і докоряти Фердинандові III за те, що досі не вислав свої війська на допомогу проти шведів. Що ж стосується елекції Олексія Михайловича, то шляхетські порядки Речі Посполитої забороняли говорити про це без ради всього стану. Також справа релігії була не останньою, бо польським королем міг би бути лише римо-католик. Крім того, Польща мала управлятися лише таким монархом, який жив би тільки в королівстві, а не за його межами. У разі, якби московські посли запропонували на польський престол не Олексія Михайловича, а його сина, то це повинно було обговорюватися з усією Річчю Посполитою, себто справу відкладали на засідання найближчого сейму[221].

Так само категорично зазначалося в резолюції сенату: про вибори самого царя польським королем не може бути й мови і про царевича питання могло б вирішуватися не на переговорах, а на сеймі. "...однак ці розмови вести – не є справою теперішнього часу", – додавалося в резолюції. Тому найперше треба було вирішити питання миру "pro capite", а решту – за безпечніших часів. Оскільки ж сам Ян Казимир не мав спадкоємця, то так чи інакше він повинен виховати собі наступника. Однак цей потенційний претендент мусив би бути католиком, жити в Польщі й не управляти іншою країною. На завершення додавалося, що якби московські посли категорично відмовилися прийняти ці умови, то комісари не повинні були розривати трактатів, а прислати до сенату за додатковою резолюцією. За цей час розраховувалося зібрати більше посполите рушення й отримати прихильні відповіді від Фердинанда III[222].

Після таких ґрунтовних інструкцій польські комісари відчули впевненість у своїх силах. Справа елекції царя повинна була вирішуватися на сеймі, і тут не могло бути двох думок, бо іншої настанови про це вони не мали. Московські ж посли наполягали на своєму: якщо не буде рішення про

---

[219] Там само. – Арк. 1351 (лист з Любліна, 14 вересня 1656 р.).
[220] Там само. – Арк. 1353 (лист з Любліна, 15 вересня 1656 р.).
[221] Там само. – Арк. 1347–1348.
[222] Там само. – Арк. 1349–1350.

вибори Олексія Михайловича на польський престол, то даремно далі вести розмову про мир. Однак на цей раз польська дипломатія виявила більшу стійкість і впевненість, ніж перед тим: "...ми вперто стояли на своєму, що так не може бути..."[223] Одоєвський, врешті, мусив узяти цей пункт до уваги з огляду на те, що комісія знову була вже близька до провалу.

Але московські посли взялися до іншої дошкульної для поляків теми, що не мала великих перспектив бути розв'язаною під Вільном, – про завойовані території в Литві, котрі не збиралися повертати Речі Посполитій до двадцяти років, і то по р. Березині. Поляки ж хотіли вже на цій комісії встановити московсько-литовський кордон по цій лінії. Безкомпромісність позицій вкрай загострила відносини на переговорах: "Вже до того справи були дійшли, – писали комісари до Яна Казимира 25 вересня, – що... [ми] повинні були роз'їхатися"[224]. Тоді поляки звернулися до австрійців, шукаючи їхньої підтримки. Проте Алегретті стояв на тій позиції, що краще віддати Москві всю Білу Русь і таким чином укласти мир, ніж знову повертатися до обговорення справи елекції Олексія Михайловича. Жодна позиція не задовольняла московських і польських послів, намети були вже згорнуті – й здавалося, що на цьому на комісії буде поставлено крапку. У цій критичній ситуації Красінський мобілізував усі свої дипломатичні здібності: "Доклали ми... свого уміння (без жодної допомоги пп. посередників), – писав він, – [до того,] що переговори відновилися і намети на наших очах... тої ж години були поставлені"[225]. У справі територіальних поступок польські інструкції передбачали в разі загрози зриву переговорів литовський кордон провести по р. Івалі. Зі свого боку, Одоєвський не мав інструкцій, як реагувати на таку пропозицію, тому й далі стояв на тому, аби вся Біла Русь залишалася під владою Москви. На цей раз поляки не поступалися ні на крок, і Одоєвський мусив відправити цю пропозицію на розгляд царя[226]. Однак резолюція Олексія Михайловича була категоричною: він погоджувався повернути литовські землі по р. Березині лише через двадцять років, і то після сейму за умови, що на сеймі буде вирішено справу обрання царя спадкоємцем Яна Казимира. Отримавши ці настанови на початку жовтня, московські посли вже дотримувалися їх твердо до кінця переговорів. Красінський, у свою чергу, не знав, як реагувати на це, бо обидві вимоги не влаштовували поляків. Тому для остаточного рішення було відправлено гінця до Яна Казимира за додатковими вказівками.

Король довго не відповідав, і можна лише здогадуватися, які обговорення проходили в цей час при коронному дворі. Вже тоді стало видно, що на

---

[223] Там само. – Арк. 1360 (лист до короля, 25 вересня 1656 р.).

[224] Там само. – Арк. 1361.

[225] Там само.

[226] Там само.

Віленській комісії бажаного миру з Москвою не вдасться досягнути. Але основна мета цих переговорів для поляків полягала не в тому, щоб вирішити всі суперечності з Олексієм Михайловичем, – потрібно було хоча б на короткий час об'єднатися з Москвою і звільнити Польщу від шведів. Московський цар, зі свого боку, хоч і покладав наївні надії на свою елекцію на польський престол і досить енергійно добивався цього протягом першої половини 1657 р., але восени 1656 р. також бачив, що справа міцного мирного договору з Польщею ще не на часі. Поразки російської армії від шведів під Ригою в жовтні 1656 р. змушували традиційно непоступливу московську дипломатію виявляти гнучкість. Уже з цього часу, ще не закінчивши Віленського з'їзду й наполягаючи на тому, щоб польський король не вів сепаратних переговорів з Карлом Ґуставом (про це мова буде нижче), московські воєводи самі почали шукати ґрунт для зближення Москви зі шведами. Але мир з Польщею був для цього дуже важливою умовою, і на майбутніх московсько-шведських переговорах навряд чи можна було придумати щось краще для тиску на Карла X, ніж мирний договір з поляками під Вільном.

Тим часом на комісії справа не рухалася вперед. Одоєвський дотримувався своїх інструкцій, вимагав від польських комісарів відповіді на поставлені на початку жовтня питання і погрожував зірвати переговори, набиваючи таким чином ціну своїм пропозиціям ("dla targu z nami", – як писали комісари до свого уряду). Красінський не знав, що сказати, бо король затягував зі своїми резолюціями, а канцлер і сенат мовчали, може, й спеціально, покладаючи надію на посполите рушення. Нарешті терпіння московських послів стало вичерпуватися. 16 жовтня вони прийшли до польських комісарів і почали з'ясовувати причину такої довгої мовчанки короля. Мовляв, може, це через морову пошесть, що панує в Польщі, пошта працює так погано, і тоді було б доцільно перенести комісію на інший час – на кілька тижнів або й на півроку. Красінському знову вдалося переконати московських послів почекати ще тиждень. Але довгоочікуваний лист від короля прийшов уже через два дні, 18 жовтня, і переговори були продовжені.

19 жовтня приступили до вироблення остаточної декларації Віленської комісії, проте знову гостро постало територіальне питання. Одоєвський твердо тримався інструкцій, що їх отримав від царя ще два тижні перед тим. Красінський ніяк не погоджувався з московськими вимогами і вдався до посередників за допомогою. Однак у цьому питанні Австрія не могла вже сприяти полякам: по-перше, політичні позиції Москви у Великому князівстві Литовському і в Україні майже виключали якісь серйозні поступки царя на завойованих землях; а по-друге, навіть якби і вдалося досягнути якихось результатів у цьому питанні, то польській стороні довелося б взамін сказати щось конкретніше про елекцію Олексія Михайловича на польський престол. Для Фердинанда III подібна комбінація була зовсім небажаною, а тому позиція Алегретті й Лорбаха стала такою, що краще б поляки віддали Москві

всю Білорусь і Україну (де в Речі Посполитої не було вже реальної влади), ніж поступитися у справі спадкоємства *vivente rege*.

Відклавши набік питання кордонів, представники сторін знову вдалися до дебатів про елекцію Олексія Михайловича. Красінський вимагав записати в пункті про московського претендента не самого царя, а його трирічного сина, з усією певністю маючи на увазі адаптацію малолітнього царевича при варшавському дворі. Австрійці, зважившись, що справу елекції не вдасться обійти в резолюції комісії, вхопилися за ідею обрання царевича й почали виступати на переговорах вже не як посередники, а як союзники поляків[227]. Однак упертість Одоєвського була вражаючою для поляків (upor nieprzełamany!). Його поведінка пояснюється лише тим, що він не мав права самовільно відступати від інструкцій, може, й навіть під загрозою для життя. Красінський мусив поступитися в цьому питанні, письмово виклавши пункти своїх умов для московських послів. Ті думали чотири дні, аж нарешті дали відповідь з основних проблем і подали її полякам перед 25 жовтня:

а) питання віросповідання. Ще місяць перед тим у листі до короля від 17 вересня польські комісари висловлювали свої надії, що в разі елекції царя, ймовірно, можна буде говорити про унію грецької та римської церков. Нібито самі московські посли стверджували, що як колись одна віра була з'єдинена з Римом (себто перед розколом церкви 1054 р. на східну й західну!), так і тепер Москва не хоче визнавати жодного віросповідання, крім грецького та римського. У цьому висловлюванні Одоєвського можна відчути явний застережливий натяк як на протестантську Швецію, так і на литовсько-руських уніатів того часу[228]. Відповідь наприкінці жовтня не дуже відрізнялася від цих вересневих тверджень московського посольства. Одоєвський погоджувався ставити перед царем і патріархом питання про з'їзд католицького і православного духовенства для об'єднання церкви, "...аби те, що поламалося, було направлене"[229]. Аналізуючи ці документи і знаючи, яке велике значення для тогочасного світу мало питання віри, навіть важко собі уявити, як на практиці це повинно було здійснитися. У цьому місці дуже добре видно, як далеко Польща й Москва стояли від реального стану речей, якщо кожен по-своєму тішили себе марними надіями в релігії й політиці – або церковної унії з Римом, або польської корони для царя;

б) обіцянки поляків щодо елекції зробили Одоєвського поступливішим у справі територіальних реституцій. Хоч він відправив свого кур'єра до Олексія Михайловича для відомостей, як йому реагувати на нові пропозиції, але сам говорив Красінському, що готовий відпустити землі по Березину

---

[227] Там само. – Арк. 1381: "Na ten czas oni [mediatorowie] tak stawali, ze nam non tanquam mediatores, ale tanquam amici consilium swoie suppendituią..."

[228] Там само. – Арк. 1357.

[229] Там само. – Арк. 1381.

відразу на цих трактатах. Проте гінець, котрий повернувся від царя, вгамував таку поспішність директивами не поступатись нічим, поки не буде скликано сейм для схвалення елекції царя як спадкоємця польського престолу. Алегретті сам втрутився в цю справу, намагаючись відрядити до Олексія Михайловича своїх послів, але Одоєвський не дозволив. Тоді поляки знову почали торгуватися за землі, на цей раз – бодай по Німан, територію, що була необхідна для зимових стацій і для переходу війська на Жмудь проти шведів. Але й це не пройшло, і Красінському довелося прийняти умови московського посольства[230]. Щоправда, лише на папері. У неофіційних проханнях польських комісарів до Одоєвського вже після підписання миру йшлося про те, щоб цар уступив полякам землі, не чекаючи сейму, хоч би й по Березину[231]. І теоретично Красінський уважав, що Олексій Михайлович міг би зробити це, якби польський уряд наполегливо на нього впливав, з огляду на розрахунки Москви заохотити поляків у такий спосіб до продовження переговорів про елекцію[232]. До цього додавалися взаємні обов'язки не укладати сепаратного мирного договору зі шведами, але, як ми зараз побачимо, таємні переговори з Карлом X у цей час уже вели як Польща, так і Москва;

в) останній пункт відповіді Одоєвського стосувався України й козаків. Восени 1656 р. і поляки, і росіяни дивилися на Військо Запорозьке як на вулкан, що цілий рік накипав і ось-ось мав уже вибухнути. Питання стояло так, чи московсько-польський договір дасть поштовх до цього вибуху і стане приводом для Богдана Хмельницького, щоб шукати собі іншого протектора, а особливо (і це було найбільшою небезпекою) – шведського короля. Збоку видавалося, що українська політика йшла саме до цього. До того ж козацьке посольство під Вільном зі своїми наївними, на погляд польського короля та московського царя, вимогами щодо цілісності України від Вісли до російського кордону ніяк не вписувалося в контекст великодержавницьких інтересів двох наймогутніших країн Східної Європи; зв'язки українського гетьмана з Карлом Ґуставом і Юрієм Ракоцієм мали увінчатися збройним виступом проти Польщі. Такий дух непевності щодо України витав на московсько-польських переговорах. Нічого конкретного не можна було тут сказати, а тому в постанові зазначалося, що Олексій Михайлович буде посередником між поляками й козаками[233].

Проте Москва вже не мала часу торгуватися за Україну. Дипломатичні невдачі царя при спробах укласти антишведську лігу з Данією[234], відступ російської армії з-під Риги[235], небезпека французьких ініціатив при корон-

---

[230] Там само. – Арк. 1397, 1382.

[231] Там само. – Арк. 1408 (комісари до короля, 13 листопада 1656 р.).

[232] Там само. – Арк. 1399–1400 (комісари до короля, 5 листопада 1656 р.).

[233] Там само. – Арк. 1382 (комісари до короля, 25 жовтня 1656 р.).

[234] *Иванова О.* Русско-датские переговоры... – С. 94, 100–101.

[235] *Заборовский Л. В.* Католики, православные, униаты. – С. 337 (прим. 174).

ному уряді для укладання польсько-шведського миру, непевність позиції Богдана Хмельницького – усе це змушувало московську делегацію пришвидшити підписання договору. У вироблених мирних пунктах (п. 10 і 11) від 3 листопада 1656 р. територію України обмежили за Білоцерківськими статтями (навіть не за Зборівськими, які були прийнятні для поляків!). Це мало тривати до часу скликання польсько-московської комісії з приводу заспокоєння козаків, що мала почати свою роботу після обрання Олексія Михайловича королем[236]. При всій умовності, яку можна тут допустити з огляду на те, наскільки в Москві та Варшаві на практиці збиралися дотримуватися Віленського договору, тут зайвим було б давати якісь коментарі, в т. ч. й з приводу того, чому Роман Гапоненко так і не був допущений до переговорів. Адже українську політику того часу ніяк не задовольняв західний кордон Війська Запорозького не те що за умовами Білоцерківського, але й Зборівського договорів.

Що ж стосується Речі Посполитої, то, як уже зазначалося, глобальні проблеми – реституція земель і скликання сейму для елекції царя – це не те, заради чого Ян Казимир ішов на ці переговори. Коли програма *maximum*, котра фактично до скликання сейму не мала жодного реального підґрунтя, була вже майже вирішена, польські комісари зробили свій найважливіший хід, вимагаючи розв'язання нагальних потреб, без яких Польща не могла просто вижити на той час. До цих вимог належали – звільнити всі фортеці від московсько-козацької облоги й утисків, особливо Бихів; дозволити вільне пересування польсько-литовського війська проти шведів і курфюрста через завойовані Москвою території, в т. ч. й вибирати стації; спільними силами виступити проти Карла X[237]. Вже через два дні після підписання миру, 5 листопада, польські комісари повідомляли короля, що Одоєвський з посольством звертаються до воєводи Масальського, аби той виступив зі своїм полком на допомогу підскарбію Великого князівства Литовського[238]. Це була відповідь на прохання Гонсевського про допомогу, чий лист прийшов до Красінського 4 листопада. Окрім Масальського, до підскарбія мали відправитися три полки піхоти, що в цей час ішла під Вільно; було розіслано також універсали до завойованих повітів про збір війська проти шведів. Крім того, у Прусію мали переправити додаткове озброєння і порох[239]. Таким чином, досягнення польської дипломатії мали велику вагу в тогочасній політиці, й тут доречно згадати, як самі поляки оцінювали цю подію через півроку після укладання цього договору. Це свідчення важливе тим, що на той час було вже видно переваги й недоліки Віленської комісії: "Основою...

---

[236] АГАД. – Архів Радзивілів. – Від. II. – Кн. 21. – Арк. 285–286.

[237] ЛНБ НАН України. – Ф. 5: Оссолінські. – Од. зб. 5769/III. – Арк. 1397 (комісари до віленського воєводи, 3 листопада 1656 р.).

[238] Там само. – Арк. 1399.

[239] Там само. – Арк. 1407 (комісари до короля, 13 листопада 1656 р.).

нашого щастя перед зимою були переговори з Москвою...", – писав Ян Лещинський до бидгоського каштеляна 29 квітня 1657 р.[240]

І Польща, і Москва великою мірою зробили цей крок заради того, щоб жодна сторона окремо не уклала союзного договору зі Швецією. Цей момент був дуже важливий на переговорах, результат яких в українській і російській історіографії іноді оцінюється як велика поразка дипломатії Олексія Михайловича[241]. Однак за лаштунками Віленських статей з багатьма нереальними вимогами про обрання московського царя спадкоємцем польського престолу та ін. ховається найбільше досягнення московської політики 1656 р. – підготовка і проведення Віленської комісії перешкодили шведам замиритися з поляками й вибили ґрунт з посередницьких ініціатив французів при дворах Яна Казимира і Карла Ґустава: цар "...бажає, щоб ми й не думали про трактати зі шведами", – писали комісари з-під Вільна у вересні 1656 р.[242] З огляду на початок російсько-шведської війни у травні 1656 р. не важко було передбачити, що шведський король буде шукати способів для укладання принаймні тимчасового перемир'я з поляками й заради цього міг би піти на якісь поступки на завойованих територіях.

Особливо добре простежується намагання Москви замиритися з Яном Казимиром після відступу царя з-під Риги в жовтні. Як ми бачили, від часу, коли 19 жовтня почала вироблятися спільна декларація Віленської комісії, справи з мирним договором пішли відносно добре. І річ тут не лише в тому, що найгостріші дебати вже закінчилися. Можна було б їх продовжити, вирішуючи, наприклад, українське питання, але політична ситуація Московської держави вимагала миру з Річчю Посполитою за будь-яку ціну, тим більше, що ціна виявилася не така вже й висока: взамін за непевні й розпливчасті обіцянки поляків про елекцію – негайний виступ кількох полків проти шведів у Прусію. Однак за спиною поляків, починаючи від жовтня, російські воєводи за погодженням, ймовірно, з урядом самі вже шукали шляхів примирення зі шведами. Тому 1656 р. взаємні побоювання Москви й Речі Посполитої щодо укладання кимось із них сепаратного миру зі шведами були сильним стимулюючим фактором, що привів до Віленського договору. При вивченні Віленської комісії історики не завжди віддавали належну увагу цій темі, часто обмежуючись лише загальними зауваженнями, тому варто було б кількома штрихами зупинитися на цьому.

Офіційно Ян Казимир і Олексій Михайлович домовилися не миритися з Карлом Ґуставом один без одного ще весною 1656 р., коли в Москві працювала місія Петра Галінського. 29 квітня ця вимога була занесена в попе-

---

[240] Там само. – Арк. 1479.

[241] Див., напр.: *Смолій В. А., Степанков В. С.* Богдан Хмельницький: Соціально-політичний портрет. – С. 452. Тут же див. про таку саму думку в працях І. В. Галактіонова і Г. О. Саніна.

[242] АГАД. – Архів Радзивілів. – Від. II. – Кн. 21. – Арк. 199.

редні домовленості Москви й Речі Посполитої про підготовку переговорів у Вільні – й вона стала відправним пунктом усієї підготовчої роботи[243]. В універсалі Яна Казимира від 8 липня ця подія згадується під іншою датою: "Року 1656, квітня 30 дня згадано і прийнято пункт такими словами: щоб царська величність зі шведським королем без відомості короля й. м. польського, не зв'язавшись з королівською величністю, не мирився. А навзаєм королівська величність без царської величності до з'їзду великих послів [під Вільном] не повинен миритися зі шведським королем"[244]. Таке підґрунтя для Віленської комісії стало основою взаємних російсько-польських зобов'язань, вироблених на цю тему через півроку в жовтні[245]. Однак між цими двома подіями – угодою Петра Галінського й мирним договором під Вільном – було шість місяців дипломатичної боротьби, взаємне шантажування Польщі та Росії небезпеками укласти сепаратний мир з Карлом X, намагання добитися більших поступок на Віленській комісії, використовуючи цей шантаж, і т. д., і т. п. Спроби московського уряду встановити безпосередні дипломатичні контакти зі шведами після початку війни не приносили бажаного успіху: "У короля й. м. є така відомість, – писав підканцлер Тшебіцький до комісара на Віленську комісію, – що московський посол, котрий тепер, наприкінці червня, взяв відправу від шведа, від'їхав невдоволений"[246].

У червні – серпні 1656 р. Ян Казимир мав кілька сприятливих нагод, щоб замиритися зі шведами. Як ми бачили з попереднього розділу (параграф про Францію), д'Аванжур і де Люмбрез, може, й не стільки кмітливістю, скільки своєю наполегливістю, не маючи навіть повноважних інструкцій від Людовіка XIV, торували дорогу польсько-шведському мирові. Була й група польських урядовців з антигабсбурзької партії, що відстоювала засади примирення зі шведами як пріоритетного напрямку в зовнішній політиці Речі Посполитої. Тому побоювання царя з приводу небезпеки укладання польсько-шведської ліги мали під собою досить реальний ґрунт. Особливо, якщо зважити на те, що поляки самі поширювали чутки про свої наміри укласти договір з Карлом Ґуставом, якби не вдалося знайти компромісу з Олексієм Михайловичем. Про це, правда, не говорилося відкрито перед московським посольством у Вільні, але в листах короля такі нотки звучали з недвозначною погрозою: 18 вересня, наприклад, Ян Казимир писав, що шведський король закликає його підписати мир, "...і навіть посол від французького короля монсеньйор де Люмбрез був у нас і знову його сподіваємося з різними пропозиціями, щоб ми, уклавши мир зі шведами, повернули наші об'єднані сили на

---

[243] Краків. БЧ. – Од. зб. 2103/IV. – Арк. 135–136.

[244] Там само. – Од. зб. IV–386. – Арк. 16.

[245] ЛНБ НАН України. – Ф. 5: Оссолінські. – Од. зб. 5769/III. – Арк. 1317 (лист комісарів до віленського воєводи, 3 листопада 1656 р.).

[246] Краків. БЧ. – Од. зб. IV–149. – Арк. 258 (лист з Варшави, 27 липня 1656 р.); ЛНБ НАН України. – Ф. 5: Оссолінські. – Од. зб. 5769/III. – Арк. 1303.

держави й. м. царської величності"; "...ми не хотіли приступити до обговорення миру зі шведським королем, – писав Ян Казимир 22 серпня, – хоч посол від короля й. м. французького... запрошував [до цього]..."[247] Однак ще за місяць до початку комісії підканцлер Тшебіцький застерігав комісара Красінського, котрий був уже в дорозі до Вільна, що якби Москва ставила надмірно важкі умови, то, покинувши комісію, треба було б думати про мир зі шведами[248]. Цей фактор поляки використали від самого початку на першій сесії під Вільном, сказавши спершу австрійським посередникам, а потім московським послам, що шведи всілякими засобами намагаються укласти мир з Яном Казимиром[249].

Восени 1656 р. під час роботи Віленської комісії ці чутки посилилися у зв'язку з новою активізацією діяльності французьких дипломатів і новими ініціативами Карла X. "Король шведський у Вармі; сидить там тихо, бажає миру і прислав [послів] до й. к. м-ті...", – писалося в листі до Олександра Конецпольського 29 жовтня 1656 р.[250] В обозі під Краковом говорили навіть, що Карл Ґустав висилає на трактати з поляками свого канцлера[251]. Про якісь конкретні польсько-шведські домовленості за цей період згадано в пізнішому трактаті французького посла Бугульта за червень 1657 р., коли той писав про причини, чому не можна допускати московського царя до польського престолу: п. 13 – "Король польський обіцяв шведському королю таємний трактат. Найперше, щоб граф Бенедикт Оксеншерна приїхав до Ґданська. Потім, аби по два посли зі шведського і польського боків з'їхалися до Нерінського села Гейбуден (Heybuden) і уклали там надійну угоду, перш ніж про неї дізнається московський цар"[252].

У жовтні 1656 р. польські авізи передавали новини про стривоженість французьких послів переговорами у Вільні та про їхні заходи, щоб виправити ситуацію[253]. Після укладання шведсько-голландського миру у вересні 1656 р. в Ельблонґу активізувалися й Об'єднані Провінції: "Сподіваємося послів французьких і голландських", – писав Миколай Данилович до двору на початку листопада[254]. Ці посли (два французькі й один голландський) уже нібито зійшлися у Ґданську й чекали на приїзд Яна Казимира[255].

---

[247] ЛНБ НАН України. – Ф. 5: Оссолінські. – Од. зб. 5769/III. – Арк. 1317–1318; Краків. БЧ. – Од. зб. IV–149. – Арк. 306.

[248] ЛНБ НАН України. – Ф. 5: Оссолінські. – Од. зб. 5769/III. – Арк. 1303 (лист від 27 липня 1656 р.); Краків. БЧ. – Од. зб. IV–149. – Арк. 258.

[249] ЛНБ НАН України. – Ф. 5: Оссолінські. – Од. зб. 5769/III. – Арк. 1329, 1332 (комісари до підканцлера, 25 серпня 1656 р.).

[250] АГАД. – Архів Замойських. – Од. зб. 452. – Арк. 19.

[251] Там само. – Архів Радзивілів. – Від. II. – Кн. 21. – Арк. 223 (новини від 24 жовтня 1656 р.).

[252] Краків. БЧ. – Од. зб. IV–150. – Арк. 115.

[253] АГАД. – Архів Радзивілів. – Від. II. – Кн. 21. – Арк. 223.

[254] Національна бібліотека у Варшаві, від. рукоп. – Бібліотека Ординації Замойських. – Од. зб. 934. – Арк. 387.

[255] ЛНБ НАН України. – Ф. 5: Оссолінські. – Од. зб. 189/II. – Арк. 846 (авізи з Ґданська, 14 листопада 1656 р.).

Відчуваючи таку небезпеку від перспектив укладання польсько-шведського союзу, московський уряд у вересні відрядив з-під Риги до Яна Казимира свого посла Афанасія Івановича Нестерова. Головне завдання, яке стояло перед ним, було зустрітися з польським королем і ще раз нагадати йому, щоб не укладав сепаратного миру зі шведами. Крім того, по дорозі він мав зустрітися з впливовими людьми з польсько-шляхетського стану й духовенства Речі Посполитої, агітуючи їх за елекцію московського царя на польський престол[256]. Для Красінського та інших комісарів місія Нестерова була оповита таємницею. Вони були настільки ізольовані від світу в селі під Вільном, що до них не допустили навіть Чарнецького, який їхав від Яна Казимира до Олексія Михайловича, про що ми вже згадували. Але й при дворі не дуже знали, з чим їде московський посол. Якби ж довідалися, що справа лише в московських застереженнях до польсько-шведського миру, то Ян Казимир, як можна було сподіватися з усією певністю, відмовив би в аудієнції. Тому перед польськими урядовцями Нестеров сам напускав на себе пелену загадковості: "Посол московський говорив, що привіз велике добре діло і що приїхав з якимись великими і дуже таємними справами...", – писали про цю місію до Олександра Конецпольського 29 жовтня 1656 р.[257]

У такий спосіб 15 жовтня він добився аудієнції короля, котрий у цей час був у поході на Ґданськ[258]. Важливо підкреслити, що в цей час Ян Казимир виношував надії відновити у Ґданську переговори з Фрідріхом Вільгельмом з перспективами продовжити їх зі шведами[259], тому московське посольство справді було вчасно споряджене царем. Однак наскільки великим було штучне утаємничення завдання Нестерова, настільки й сильним стало розчарування його місією в польському середовищі: "Коли дійшло до діла, – писали до Конецпольського, – [то] нічого не було, лиш те, щоб ви зі шведами не мирилися, бо й наш государ (osudar) обіцяє з ними не миритися"; "Гінець московський... з тим лише приїхав, щоб ми без них зі шведом не мирилися", – писав Миколай Данилович[260] і т. д., і т. п. 4 листопада Нестеров отримав під Ґданськом відпускну аудієнцію, повернувшись до царя 30 грудня н. ст. 1656 р.

---

[256] *Заборовский Л. В.* Католики, православные, униаты. – Док. 110. – С. 279–280, 338 (прим. 176).

[257] АГАД. – Архів Замойських. – Од. зб. 452. – Арк. 19.

[258] *Заборовский Л. В.* Католики, православные, униаты. – С. 338 (прим. 176).

[259] *Mazurkiewiczówna [Marija].* Stosunki Polski z Francją za czasów panowania Ludwiki Marji Gonzagi... – Арк. 151, 154–155.

[260] АГАД. – Архів Замойських. – Од. зб. 452. – Арк. 19; Національна бібліотека у Варшаві, від. рукоп. – Бібліотека Ординації Замойських. – Од. зб. 934. – Арк. 387. Див. також лист Криштофа Паца до референдаря від 29 жовтня 1656 р.: Краків. БЧ. – Од. зб. IV–149 (Теки Нарушевича). – Арк. 479.

У відповідь на погрози польських комісарів під Вільном, які в серпні 1656 р. натякали московським послам про французькі посольства до Яна Казимира у справі миру зі шведами, Одоєвський сам згадував, що Олексій Михайлович готовий почати переговори з Карлом Ґуставом проти Польщі: "...Москва на тій комісії страшить нас, – писали з Любліна 14 вересня, – якщо ви з нами не хочете такого миру, який вам подаємо, ... то ми швидко зі шведами укладемо згоду..."[261] Це не була пуста погроза, бо, відчуваючи кризу польсько-російської комісії, Москва починала шукати нові способи, щоб вирішити проблему своєї міжнародної ізоляції. Особливо актуальним перемир'я зі шведами стало для Олексія Михайловича після зняття облоги Риги в жовтні. Московський цар і шведський король торували дорогу до взаємного зближення, починаючи з листування між воєначальниками: спочатку князь Черкаський надіслав до Маґнуса де ла Ґардьє листа з пропозиціями розпочати переговори, на що отримав прихильні відповіді. Офіційні ж пропозиції російського уряду з цього приводу зробив наприкінці жовтня московський посол Григорій Богданов курляндському герцогові[262]. За посередника на майбутніх переговорах шведи пропонували бранденбурзького курфюрста, котрий дав на це свою згоду ще 17 жовтня[263]. Новини в листах із Гааги доносили, що наприкінці жовтня – на початку листопада 1656 р. Олексій Михайлович робив якісь пропозиції у справі укладання мирного договору з курфюрстом, висловлюючи надії на його посередництво з Карлом Ґуставом[264]. Сучасний дослідник біографії Фрідріха Вільгельма додає, що метою такого посольства від московського царя після підписання Віленського миру з поляками було забезпечити нейтралітет Прусії у спільних московсько-польських операціях проти шведів[265].

Особливо сильно такі настрої посилилися після того, як наприкінці 1656 – на початку 1657 рр. стало очевидним, що Олексій Михайлович так і не отримає польської корони на сеймі, скликання якого переносилося з місяця на місяць на невизначений термін. Усе це привело до того, що в березні було укладене перемир'я Москви і Швеції до 1 липня 1657 р.[266]

---

[260] АГАД. – Архів Замойських. – Од. зб. 452. – Арк. 19; Національна бібліотека у Варшаві, від. рукоп. – Бібліотека Ординації Замойських. – Од. зб. 934. – Арк. 387. Див. також лист Криштофа Паца до референдаря від 29 жовтня 1656 р.: Краків. БЧ. – Од. зб. IV–149 (Теки Нарушевича). – Арк. 479.

[261] Національна бібліотека у Варшаві, від. рукоп. – Од. зб. III–6634 (лист ленчицького каштеляна до Станіслава Вітовського).

[262] *Кобзарева Е. И.* Документы по истории русско-шведского конфликта... – С. 68, 69.

[263] Там само. – С. 69.

[264] Бібліотека ПАН у Кракові, від. рукоп. – Лондонські теки. – Од. зб. 8213. – Т. 33. – Арк. 38 (лист з Гааги 30 жовтня (9 листопада) 1656 р.).

[265] *Opgenoorth Ernst.* Friedrich Wilhelm der Grosse Kurfürst... – T. 1. – S. 352.

[266] *Кобзарева Е. И.* Документы по истории русско-шведского конфликта... – С. 69.

* * *

Таким чином, підсумовуючи, зазначимо, що Віленська комісія 1656 р. не вирішила проблем між Польщею і Росією ні в територіальних питаннях, ні в справі об'єднання двох держав шляхом обрання Олексія Михайловича польським королем. Річ Посполита й Москва залякували один одного можливостями укласти мир зі шведами. Однак на практиці такі домовленості з Карлом Ґуставом були неможливими – на заваді стояли сильні суперечності обох країн зі Шведським королівством у Прусії, Великопольщі, Литві, на Балтиці і т. д. Крім того, знаючи наперед, що не можна буде знайти компромісу в справі українсько-польського кордону, це питання навіть не намагалися серйозно обговорювати. Хоч Віленське перемир'я від 3 листопада 1656 р. давало великі перспективи для майбутніх переговорів, воно все ж залишалося дуже непевним і нетривким – занадто складними були суперечності між Москвою та Річчю Посполитою, щоб вирішити їх з першого разу.

V

Замість висновків

У середині – другій половині XVII ст. територія України стала ареною зіткнення політичних інтересів одразу кількох великих країн: Речі Посполитої, Московської держави й Османської імперії. Походи кримських татар, а пізніше султанських військ приводили до розорення й знищення багатьох українських міст і сіл. Принципові, безкомпромісні позиції Речі Посполитої та Росії унеможливлювали вирішення територіальних суперечок мирним шляхом. Потрібно було кілька десятиліть, щоб підписати Вічний мир 1686 р. і розділити Україну на дві частини. Колись єдина територія Війська Запорозького, яку Богдан Хмельницький приєднав до Московської держави на Переяславській раді 1654 р., втратила свою цілісність.

Зрозуміло, що витоки Вічного миру слід шукати в Хмельниччині, і наївно було б сподіватися якихось інших результатів, коли йшлося про боротьбу за життя на карті світу. Тому ясно, що не ідея братерства слов'янських народів була і є визначальною для Росії в її політиці стосовно України, а свій власний інтерес, прихований за розмовами про спільність історичних традицій. І не дивно, що тенденція Росії до зближення з Польщею у 1656 р. (всього лише через два роки після Переяслава!) йшла всупереч позиції українського гетьмана. Віленське перемир'я стало першим кроком у цілій серії московсько-польських зустрічей другої половини XVII ст., в результаті яких утворився новий кордон між Річчю Посполитою і Московською державою по Дніпру. Як влучно писав Олександр Оглоблин, "...московський уряд узяв курс "...на інкорпорацію козацької України і перетворення її в

просту провінцію Московського царства"[267]. Це позначилося не одразу, але рано чи пізно мусило звести нанівець Переяславську угоду. Найбільшим ударом для українсько-московського союзу і безперечним порушенням Переяславської угоди була союзна угода Москви з Польщею р[оку] 1656 у Вільні..."[268] Зайвим було б сьогодні говорити, які наслідки для історії України наступних кількох століть мав її поділ на Правобережну та Лівобережну частини.

---

[267] *Грушевський М.* Історія України-Руси. – Т. IX. – Ч. II. – С. 869.

[268] *Оглоблин О.* Українсько-московська угода 1654. – Нью-Йорк; Торонто, 1954. – С. 76.

Покажчик імен*

Абецедарський Л. С. 295, 409, 410
Абрамзон С. М. 322
Аванжур, д' 805, 826, 827, 856
Агафонов див. Гапоненко Роман
Адріан, патріарх 460
Айхгорн К. 525
Акінфов Андрій 833, 834
Акундинов Тимошка (Акундин Тимошка, Акундинов Тимофій) 61, 165, 255, 288, 753
Алегретті 804, 809, 810, 813–815, 839, 845, 847–851, 853
Александр див. Олександр, імеритський цар
Алексеєв А. (Алексеев А. С., Алексеєв О.) 69, 556
Алексей див. Олексій, чудотворець
Алексій, диякон 35
Алексѣй Алексѣевич див. Олексій Олексійович
Алепський Павло 175, 321, 343–345, 350, 381
Алиментьев див. Климентів Василь
Алі-аґа 834
Аллен В. Е. Д. (Allen W. E. D.) 685, 686
Алфер'єв Іван (Олфер'єв Іван Васильович) 28, 39, 167, 769
Амдол Фетах Челебі (Amdol Fetach Czelebi) 833
Андерсон 817
Андреев М. 629
Андрей Первозванный 791
Андреян (Андреянъ) 33, 167
Андрєєв Василь 710
Андрусевич А. (Andrusiewicz A.) 720
Андрусяк М. (Андрусяк Микола) 202, 597
Анісімов К. В. 463, 514
Анна ([Хмельницька]) 169
Анпилогов В. Н. 710
Антоненко-Давидович Борис 423
Антонець М. Я. 493
Антоній, печерський св. 37, 785, 786
Антонович В. Б. (Антонович Володимир) 144, 224, 490, 492, 493, 495, 499, 543, 546–554, 565, 622, 628, 630, 695
Антонович-Мельник К. див. Мельник-Антонович К.
Антоновський М. 474
Антонюк З. 424
Апанович О. М. (Апанович Е. М., Апанович Олена) X, 270, 330, 422, 447, 466, 467, 470, 516, 603, 728, 760, 765
Апостол Данило 118, 240
Апухтин, стольник 145
Аракчеєв 22
Ардашев В. 716
Армстронґ Дж. (Armstrong John) 471, 690
Арнольд Станіслав (Arnold S.) 664, 666
Артамонов В. А. 648, 649, 650
Артизов А. Н. 503, 506
Аскольд 436
Атаманенко А. Є. 511, 526, 527, 612
Аугустинович К. 802, 805
Ахундов 322

Бабій Б. М. 272
Багалій Д. І. (Багалій Д., Багалій Дмитро, Багалій Дмитро Йванович) IX, XIII, 116, 134, 491, 504, 526, 548, 567, 571, 576, 728
Багіров М. Д. (Багиров М. Д.) 305, 306, 314, 416

---

* До покажчика не заносилися імена та прізвища, які зустрічаються у тексті майже на кожній сторінці: Богдан Хмельницький, Олексій Михайлович і Василь Бутурлін.

Баграт 130
Бажан Микола (Bazhan M. P.) 271, 688
Байрон 245
Баклановський Іван 797, 799
Балабан 839, 842
Бантиш-Каменський Д. (Бантыш-Каменский Д. Н., Бантиш-Каменський Дмитро, Б[антиш-]Каменський) 19, 20, 26, 28, 117, 118, 121, 131, 133, 208, 209, 268, 476, 481–483, 486, 488, 526–528, 530–533, 535, 536, 541, 612–617, 619, 624, 651
Барабаш 140, 141, 788
Барабаш Д. 717
Барабой А. З. (Барабой А., Барабой Абрам) 508, 585, 586, 590
Баран 711
Баранович И. А. 589
Барановський Богдан (Baranowski B.) X, 612, 662, 665, 666, 740
Бартошевич Юліан 656
Басараб Дж. (Басараб Джон, Басараб Іван, Basarab J., Basarab John) 440, 446, 450, 456, 463, 469, 485, 488, 490, 493, 494, 507, 512, 542, 547, 549, 556, 602, 606, 611, 613, 625, 628, 631, 633, 634, 642, 695, 770, 794, 795
Басс І. І. XV
Баторій Стефан 449, 706–708, 734
Батюк В. 602
Бачинський Ю. XIV, XV
Башмаков 117
Бевзо О. X
Безбородьки, брати 374
Безбородько 374
Безбородько О. 474
Безпалий 142
Бейн Нісбет Р. 686
Бекташ-аґа 754
Белінський В. Г. (Белінський Віссаріон) 320, 321, 350, 354, 483, 615
Белозерский Н. 535
Беньовський 133
Березовський М. 323
Берія 305, 346, 416
Берлинський М. 612
Бетлен Габор 741
Бжеська Н. XVII
Бжеський Р. (Бжеський Роман; псевд. – Млиновецький) XI, XVI, XVII, 248
Битинський М. 290
Бицилли П. М. 506
Біба Мефодій 792
Білас Л. (Л. Р. Б., [Білас Л.], Білас Лев Р.) XIII, 500, 525, 564, 567
Білик Іван 710
Білоус А. 275
Біруля Семен 705
Бобжинський Михайло (Bobrzyński M.) 657, 658
Боболинський Леонтій 432
Бобринські 326
Богаевский П. М. 506
Богданів Самійло див. Богданович-Зарудний Самійло
Богданов А. П. 466
Богданов Григорій (Богданов Г.) 760, 859
Богданович-Зарудний Самійло (Богданович, Богданович С., Богданів Самійло, Богданов Самійло, Богданов Самойло, Богданович Самійло (Зарудний), Зарудний С., Зарудний Самійло, Самійло, Самойло, Самуйло) 7, 10, 13, 39, 44, 49–52, 54, 102, 104, 108, 113, 114, 143–147, 152, 153, 175, 178, 182, 184, 195, 201, 231, 280, 339, 374, 621, 672, 756, 771; його син 182
Богородиця 33, 35, 36
Богун Іван (можл., див. Федоренко Іван) 9, 61, 89, 162, 175, 261, 275, 291, 293, 331, 385, 544, 614, 619, 661, 670, 674, 728, 788, 790
Бодянський О. (Бодянский О. М.) 9, 19, 20, 117, 118, 208, 443, 609, 614
Бойко І. Д. (Бойко Іван) X, 327–329, 356, 508, 586, 587, 589, 591, 592
Бойко Н. І. 485
Болотніков Іван (Болотников И.) 373, 715, 716
Болотова Г. 493
Болтін І. (Болтин И. Н.) 476, 607, 609–611, 613, 614, 616
Болховський С. 749
Бормосов Т. 737
Бондарук С. Д. 500

Бонде Христофор (Bonde Christer) 807
Бонфільс Ґенрі (Bonfils Henri) VII, 137
Борятинський І. 721
Борецький Йов (Борецький Й.) 723, 725, 726, 729–731, 740, 744, 745, 750, 751, 790
Борискивич І. 740
Борисов 710
Борковський О. XV
Боровиковський В. 323
Бородавка див. Нерода Я.
Бортнянський Д. 323
Борщак І. (Борщак Ілько, Borschak E., Borshchak E.) IX, 173, 202, 203, 206, 208, 209, 212, 213, 216, 218, 290, 511, 632
Бохонська Г. 419
Бочковський О. XIV
Брайчевський М. (Брайчевський М. Ю., Брайчевський Михайло, Braichevsky M., Brajčevsky M.) X, XII, XIII, XVII, XIX, 294, 297, 299, 344, 350, 354, 358, 360, 363, 378, 382, 388, 393, 413, 415–425, 509–511, 533, 592, 644, 693, 694
Бранденберг Д. 506
Бранке М. 629
Бреґі П'єр (Brégy Paul) 687
Бредихін С. 719
Брехуненко В. А. 605, 701, 706, 718, 724, 739, 741, 754
Бровко І. 424
Бронсвік Юрій 189
Брюховецький Іван (Бруховецкий, Брюховецький І.) 19, 26, 46, 117, 210, 308, 309, 337, 342, 374, 396, 402, 438, 445, 452, 458, 542
Буґульт 857
Будзиновський В. 499
Буілан, Ісмаель де (Bouiland, Ismael de) 823
Булавін 336
Буланже Луї 245
(Булгаков) див. Макарій, митр.
Бурлай К. 128, 756, 759, 770
Буряк Ю. Г. XX
Бут Левон 706
Бутич І. Л. (Бутич І., Бутич И. Л.) X, 334, 493, 590, 754, 755, 769, 781
Бутович Григорій (Ґригорій, протопоп) 33, 142, 151, 170, 213, 778, 780, 781, 786
Бутурлін С. 153
Бутурлін Ф. 7, 121–123, 142, 145, 265
Буцинський П. І. (Буцинский П. И.) 144, 489, 490, 537, 547, 548, 622, 626–628, 630, 645, 695

В. Я., криптоніми 216
Валленштайн 684
Валуєв 343, 361, 392
Вальдек 825
Ванаг Н. Н. 506
Вандалковская М. Г. 506
Варвара, св. 36, 37, 438, 786, 787
Василенко В. О. 463, 541, 542, 606
Василенко М. (Василенко Микола) 560, 561, 760
Василів Іван 842
Василюк О. Д. 548
Вежбовський Станіслав (Wierzbowski S.) 654
Величенко С. (Величенко Степан, Величенко Стефан, Velychenko S.) 463, 466, 468, 469, 473, 474, 485, 498, 503, 508, 512, 549, 593, 602, 606, 611, 615–617, 628
Величко Самійло (Величко, Величко С., Величко Самоил) 9, 10, 17, 96, 100, 154, 172, 217, 433, 442, 443, 447, 449, 453–460, 462, 470, 472, 473, 478, 480, 486, 487, 532, 536–538, 597, 610
Велінгтон 137
Вельгорський Владислав (Welhorski W.) 666
Вельопольський Ян 817
Вельяминов 118
Венелін Ю. 483
Верба І. 511
Верещинський Йосиф 712
Вернадський Ґеоргій (Vernadsky George) 682–685, 691–693, 695
Верне Горацій 245
Вешняк Федір 752
Виговський Данило 66, 180
Виговський Іван (Виговський І., Выговский Иван, Выговской Иванъ, Vyhovs'kyj Ivan, Wychowski) 7, 8, 13–16, 28–31, 35, 38, 50, 52, 55, 59, 64–66,

95, 98–103, 107, 122, 139–142, 149, 153, 168, 169, 171, 172, 174–176, 178–182, 195, 201, 206, 215, 240, 241, 245, 259, 282, 300, 308, 313, 337, 340, 341, 344, 347, 349, 369, 374, 386, 391, 393, 395–403, 413–415, 466, 488, 497, 501, 532, 545, 573, 618, 619, 648, 650, 659, 662, 671, 695, 758–760, 780, 781, 784, 786, 789, 794, 795, 820, 824, 832, 839, 842; його жінка див. [Стеткевичева Олена]
Виговський Остап 180, 339
Виговські 180, 181, 339
Винар Л. (Винар Любомир Роман) 493, 509, 511, 533, 592
Винниченко В. 500
Виноградов П. Г. 70
Вишеславський Л. М. 320
Вишневецький Дмитро (Вишневецький Д.) 378, 702, 703, 708
Вишневецький Михайло 704, 707
Вишневецький Олександр (Вишневецький О.) 711–713
Вігфор, Абрагам де (Vieguefort, Abraham de) 823
Відоні П'єтро 576
Вікторія, королева 80
Вікфорт (Wicqefort, M. de) 212
Віллалобос, Дієго де 800
Вільгельм II 310
Вільгельм IV 80
Вісконті 800, 805
Вітовський Станіслав 830, 859
Вітовт (Витовт) 80–82, 135, 136
Вітренко Н. 519
Владимир Мономах див. Володимир Мономах
Владимирський-Буданов М. Ф. (Владимирский-Буданов М.) VII, 129, 130, 772, 773
Владимїр див. Володимир, св.
Владислав, Владислав IV див. Володислав IV
Власова Н. 726
Власовський І. 791
Вовк-Карачевський В. 397
Водотика С. Г. 503
Воєйков П. 726, 737
Возняк М. С. 209, 272
Волконський 101, 176, 788
Володимир (Владимїр, Володимир Великий), св. 29, 36, 264, 265, 268, 433, 434, 439, 448, 451, 752, 781, 784, 789
Володимир Мономах (Владимир Мономах, Мономах) 336, 436, 539, 553
Володислав IV (Владислав, Владислав IV, Władysław IV) 109, 163, 166, 252, 333, 335, 407, 655, 715–719, 725, 733, 734, 738, 739, 746, 748, 773, 782, 808
Волховський 251
Вольтер 223
Воронченко Яків (Єсько, Ясько) 162, 175
Воронько Платон 270
Вуйцик З. (Wójcik Zbigniew) X, 666–669, 776
Вяземський О. 608
Габсбурги 712, 776, 797, 799, 804, 805, 807, 808, 825, 827, 844
Гавриїл 760
Гаврило 704
Гагарін М. 726, 740
Галайчук Б. (Halaychuk B.) XI, 203, 204, 600
Галактіонов І. В. 855
Галич Василь 682
Галінський Петро 809, 813–815, 839, 855, 856
Галушко К. Ю. 500
Гапоненко Роман (Агафонов) 842–844, 854
Гапонович Ґерасим 108, 182
Гапусенко І. М. 509, 593
Гарасимчук В. (Ґерасимчук В.) IX, 141, 144, 491, 574–576, 584, 631, 764, 765
Гаркуша 145
Гартліб 807, 808
Гафуров Б. 320
Ґеерен А. 525
Гейвуд Колін 685
Георг 310
Георг-Людвіг 80
Герасименко Н. О. 472, 536
Герасимчук В. див. Гарасимчук В.

Герберштайн, Зиґмунт фон 432
Герцен О. 406, 407
Гессен В. М. 137, 558
Гизель Иннокентий див. Ґізель Інокентій
Гирич І. Б. XVII, 420, 425, 509, 525, 533, 548
Гиря Іван 735, 740
Гітлер 686
Гладкий Г. 741
Гладкий Матвій 162
Гладовицький Самійло 813
Глінка Михайло 343
Глінка С. 611
Гоголь Микола 343, 345
Годунов Борис 375, 709, 712, 714, 715, 718, 739
Голобуцький В. О. (Голобуцкий В. А.) X, 327, 375, 589–591, 692, 720, 775, 777
Головін (Головин Петр Петрович, Головін Петро Петрович; помилк. Головкін Петро; Ґоловін, Ґоловін Петро Петрович) 10, 41, 52, 54, 108, 186
Голубев С. Т. 733
Гонсевський Вінцентій 812, 813, 821, 835–837, 854
Горбань М. 473
Гординський С. (Hordynsky Sviatoslav) 597, 598, 689
Гордієнко Кость (Гордієнко К.) 308, 337, 395, 396, 402
Горленко 222, 223
Горобець В. М. 464, 518, 520, 603, 647, 747, 748, 763, 765–767, 840
Гороховський Федір 710
Горошко С. 517
Готталь 245
Гоцуляк В. В. 493
Грабар В. Э. 78
Грабова Н. 493
Грабович Г. 485
Грабовський М. (Грабовский М. А.) 533, 543, 544
Грабянка Григорій (Hrabianka Hryhorij) 432, 442, 443, 447–453, 456, 458, 462, 470–473, 610
Градовский А. Д. 130
Грач Л. 519
Грек Феофан 379
Греков І. (Греков И.) 644, 645
Греч Н. 529
Григорій, депутат див. Полетика Григорій
Григорій, протопоп див. Бутович Григорій
Гриневич Л. 526
Гриньов В. 519
Грицак Я. 524, 603
Гриценко О. 517
Грінченко Б. 397
Гром В. 514, 603
Грушевський М. (Грушевский М. С., Грушевський Михайло, Грушевський Михайло Сергійович, Hruschevski Mykhailo, Hrushevsky Michael) VI–XI, XIII, XV, XVIII, XIX, 5, 27, 38, 41, 45, 52, 54, 57, 67, 75, 80–82, 85, 93, 95, 96, 100, 102, 105, 106, 108, 110, 111, 119, 124, 126, 127, 129, 133, 134, 136–138, 144, 150, 154, 158, 160–163, 165, 167, 168, 173, 175, 177, 180, 181, 183–192, 194, 196, 197, 199–204, 206, 207, 210–213, 215–217, 268, 282, 286, 325, 346, 347, 361, 397, 420, 421, 423, 424, 434, 442, 448, 464, 465, 468–470, 473, 486, 488–491, 493–497, 499, 500, 502, 504, 539, 542, 548, 550–555, 557–559, 561–563, 565, 569, 571–575, 577, 579–581, 583, 584, 586, 595, 605, 624, 627, 628, 631, 632, 634, 637, 680, 682–684, 686, 689, 691, 692, 695, 697, 713, 715–718, 722, 723, 725, 728, 731, 732, 735, 736, 760, 764, 767, 768, 774, 777, 779, 784, 785, 788, 789, 801, 831, 833, 839, 841, 842, 844, 861
Грушевський О. (Грушевский А. С.) 531, 532
Гуляницький 175, 266
Гумільов Л. М. 392
Гунашевський 180
Гуня Д. 251, 736
Гуржій І. О. 295, 408–410, 420, 422, 423
Гуржій О. І. (Гуржий А. И.) X, 515, 518, 528, 553, 603
Гурський Федор 291
Гусак 711
Гусейнов Г. 305

Гуслистий К. Г. (Гуслистый К. Г.) X, 329, 361, 589, 719
Гучковы 373
Гюго Віктор 245

Ґардье, Маґнус де ла 859
Ґеоргіца Стефан 56, 757
Ґеровський Юзеф (Gierowski J. A.) 676–679
Ґжимултовський Кришгоф 825
Ґіжицький 824
Ґізель Інокентій (Гизель Иннокентий, Gizel' Innokentij) 432, 439, 440, 619, 791
Ґізо Ф. 526
Ґліщинський Михайло (Gliszczyński M.) 656
Ґолінський Мартин 800, 828, 831, 837
Ґоліцин Василь 445
Ґоловін, Ґоловін Петро Петрович див. Ґоловін
Ґурка Ольгерд (Górka O.) 663, 664
Ґустав Адольф 741
Ґюнтер О. (Gunter O. E.) 606

Давид, бібл. 780
Далгрен С. 820
Данилевич В. 143, 144, 217
Данилович Миколай 857, 858
Дашкевич Я. Р. X, 496, 500, 578, 579, 723, 732, 811
Дашкович Остафій 378, 702
Дениско 704
Денисюк І. О. 580
Д'єрдь II Ракоці див. Ракоцій Юрій II
Джалалій (Джеджалій) 8, 175, 252
Джираудо Дж. (Giraudo Gianfranco) 437, 440, 468
Джунаїд-хан 312
Дзира Я. І. 420, 422, 423, 424, 443, 454, 470, 610
Дзюба Іван 424
Дир 436
Дівович Семен (Дівович С.) 210, 473
Діонісій 379
Дмитриев М. В. 650
Дмитрієнко М. 423, 516
Дмитрій Іванович 441, 448
Дністрянський Станіслав IX, 67, 134, 136, 491, 568, 569
Добролюбов 322
Довгошия Ґригорій 724
Довженко В. Й. 375
Долгорукий 143
Домбровський О. 533
Доні Паоло 576
Донцов Д. (Донцов Дмитро) XI, XVI, XVII, 237
Дорошенко Д. (Дорошенко Д. І., Дорошенко Дмитро, Doroshenko D.) IX, X, XIV, 203, 361, 401, 424, 502, 526, 528, 543, 560, 580, 581, 584, 605, 606, 681, 682, 692
Дорошенеко Михайло (Дорошенко М.) 729, 735, 736, 740
Дорошенко Петро (Дорошенко П.) 90, 141, 142, 243, 308, 309, 337, 342, 374, 391, 396, 404, 445, 542
Драгоманов Михайло (Драгоманів М. П., Драгоманов М. П., Drahomanov M.) VII, XII, XIV–XVII, 221, 492, 493, 495, 496, 550, 554, 626
Драгоманова-Шишманова Л. XIV
Дубина К. К. 295, 408, 410, 420, 423
Дубравський Францішек 61
Дубровский А. М. 506
Дуґлас 823
Дуров О. 737
Духінський Францішек 524
Дьяконов М. 23, 27, 57, 67, 76, 84, 134, 136, 137, 203, 490, 557, 631
Дяденков М. Ф. 801
Дядиченко В. А. 295, 320, 399, 405, 589

Ейнгорн В. (Эйнгорн В.) 144, 151, 154, 431, 619, 629
Екатерина II див. Катерина II
Еллинек Г. див. Єлінек Г.
Енґель, Йоганн Християн фон (Енґель Й.-Х.) 529, 610, 612
Енгельс Ф. (Энгельс Ф.) 304, 322, 346
Энтин Г. 506
Ефименко А. Я. див. Єфименко О. Я.

Євлашов 710
Єлизавета Петрівна 374, 380
Єлінек Г. (Еллинек Г.) 25, 137
Єльцин Борис 514

Ємьоловський Миколай (Jemiołowski M.) 654, 655
Єрмак 71
Єрмак Тимофій 706
Єсько див. Воронченко Яків
Єфименко О. Я. (Ефименко А. Я.) 491, 492

Жданов Григорій 833, 834
Жданович Антон (Жданович А.) 754, 757, 840, 842
Живов В. М. 793
Житкевич 806, 816
Жолкевський С. (Żółkiewski Stanisław) 717, 718
Жукович П. А. 735, 736

Заборовський Л. В. (Заборовский Л. В.) 464, 646, 649, 650, 756, 772, 774, 776, 785, 788, 790–792, 797–801, 806, 809–811, 813, 840–843, 853, 858
Завіша Криштоф 64
Залеський Криштоф 812, 821
Залізняк М. VII, 555, 556
Замойський 713
Замойський Т. 724
Заремба С. З. XVI, 470
Зарудний С., Зарудний Самійло див. Богданович-Зарудний Самійло
Заруцький І. 716
Заславський Д. 168, 407
Захар'їна Н. С. (Захарьина Н. С.) 842
Захаркін Степан 462
Зашкільняк Л. О. 467, 550
Збаразький Януш 709
Зверєв С. 737
Зеров Микола (Зеров М.) 447, 448
Зиков Федор 839–841
Зінов'єв Афанасій (Зінов'єв А.) 708, 709
Зінов'єв Петро 709
Зозуляк Ю. 575, 576
Золотаренки 339, 374
Золотаренко Іван (Золотаренко І.) 14, 64, 65, 111, 113, 128, 175, 190, 262, 340, 795, 820
Зорка Самійло 454
Иванов Алмаз див. Іванов Алмаз
Иванов Фома див. Іванов Фома
Иванова О. 818, 853
Ивановъ Андрей 194
Иловайский Д. И. див. Іловайський Д.
Иона див. Йона

Іван, війт 108
Іван IV (Іван Грозний) 71, 225, 235, 304, 345, 372–375, 379, 437, 702, 705, 707, 819
Іван Безземельний 232
Іван Васильович (Іван Московський) 74, 85, 212, 436, 437
Іван Вєликий, кн(я)зь Данилович 436
Іван Грозний див. Іван IV
Іван Іванович 108, 182
Іван Московський див. Іван Васильович
Іван Олексійович 444
Іваненко Петро, Іваненко П. див. Петрик
Іваненко Сергій 697
Іваницький С. (Ivanytsky S.) XI, 203, 204, 600, 688, 771
Іванов Алмаз (Иванов Алмаз, Іванов Ал[маз]) 10, 11, 41, 45, 49, 52, 54, 108, 112, 141, 146, 147, 153, 186, 194, 213, 226
Іванов П. 717
Іванов Фома (Иванов Фома) 758
Іванович Яків див. Яків Іванович
Івановський Богдан 64
Іванченко Р. Г. 447
Ігор [Святославич] 422
Ілліч див. Ленін В. І.
Іловайський Д. (Иловайский Д. И.) 748
Іманов Амангельда 347, 405, 406
Іоаким 456
Іона ([Йона]), піп 167
Ираклій, цар 78
Ісаєвич Я. Д. 420, 525, 533, 590, 592, 603
Іскра І. 374, 405, 406, 755
Іслам Ґірей III 55, 159, 254, 255, 334, 335, 599, 658, 662, 667, 671, 674, 678, 753, 754, 758, 772
Ісус Христос (Спас) 30, 33, 36, 39, 167, 227, 291

Йона (Иона), чудотворець 35, 786
[Йона] див. Іона
Каганович Лазар 294, 299, 300

Казановський А. 407
Кази Ґірей 708, 716
Казимир див. Ян Казимир
Кайданов І. 611
Калениченко П. М. 349, 351, 362, 371, 382, 388, 393, 397, 410, 414
Калинович І. 500
Калиновський Кастусь 406
Калиновський М. 657
Калуґер Данило (Олівеберг де Ґрекані Данило) 128, 772, 831
Каманін І. (Каманин И.) 215, 556, 631, 719, 722, 772
Каназілій 826
[Кандиба О.] див. Кардаш Д.
Кантемир Дмитро (Cantemir Demetrius) 131; його родина 131
Капніст В. 323
Каппелер А. 606
Капраль М. М. XX
Каптерьов 519
Капуста Лаврін (Капуста Л.) 101, 123, 769
Каргалов В. В. 703
Каргер М. 421
Кардаш Д. ([Кандиба О.]) 291
Карл Авґуст, помилк., див. Карл X Ґустав
Карл II 79
Карл V V
Карл X Ґустав (Карл Ґустав; помилк., Карл Авґуст) XIX, 15, 121, 126, 128, 133, 200, 215, 244–246, 263, 335, 542, 668, 773, 774, 788, 798, 800–805, 807–813, 815, 816, 818–820, 822–832, 834, 838, 840, 842, 851, 853–857, 859, 860
Карл XII (Карл [XII]) 209, 245, 246, 325, 348, 400, 401, 405
Кармазін М. С. 513
Карпов Г. Ф. (Карпов Ґеннадій, Karpow) 16, 45, 51, 79, 108, 111–113, 115, 144, 146, 147, 150, 152, 154, 186, 192, 196, 488–490, 537–539, 542, 546, 547, 575, 613, 617, 619–627, 629, 630, 632, 633, 641, 645, 650, 651, 659, 760, 781, 843
Касименко О. К. X, 308, 320, 389, 508, 589, 719
Касимов Кенесари (Касимів Кенесари) 305, 312, 347, 405
Касьянов Ґ. В. 504
Катаев И. 629
Катерина II (Екатерина II) 20, 26, 27, 71, 78, 92, 129, 218, 222, 236, 247, 278, 285, 374, 399, 478, 608
Катренко А. Н. 590
Качмарчик Я. (Kaczmarczyk J.) 653, 666, 671, 672
Кентжинський Б. 820
Керстен А. (Kersten A.) X, 661, 666, 670, 802, 825, 829
Кикін Василь (Кикін В. П.) 13, 14, 106, 789, 795, 841
Кир Персидський 70
Кирилович Ґригорій 108, 182
Кисіль Адам (Кисіль А., Kysil Adam) 163, 283, 334, 335, 407, 656, 657, 659, 749, 766, 793
Кінан Е. 607
Кіреєв 709
Кішка 225
Клименко Пилип 567
Климентів Василь (Алиментьев) 842
Ключевський В. О. (Ключевский В. О., Kliuchevskii V. O.) 86, 95, 165, 268, 491, 503, 624, 629, 681
Кміта Філон 704, 707
Книш З. (Книш Зиновій; псевд. – Михайлюк Богдан) XI, XVI, XVII, 270
Кобзарева О. І. (Кобзарева Е. И.) 809, 819, 859
Коваленко Л. 503
Коваль М. В. 507
Ковальський М. П. (Ковальский Н. П.) 470, 494, 533, 562, 621
Ковальчук О. 543
Козуб Л. В. 493
Когут З.-Є. (Когут З., Kohut Zenon) 462, 463, 464, 468, 471, 481, 485, 494, 515, 522, 526, 602, 695, 696
Козаченко А. И. 589
Козельський Я. 323
Козицький П. 271
Колесник І. І. 525
Колесников К. М. 543
Коллард Ю. 203
Кологривов Л. 737
Колпак Сенька 709

Коменський Ян Амос 801
Компан О. С. (Компан Е. С.) 272, 327, 329, 350, 376, 377, 422, 590
Конашевич, Конашевич-Сагайдачний Петро, Конашевич-Сагайдачный Петр див. Сагайдачний Петро
Кондирєв Ждан 743
Кондирєв І. 737
Конецпольський, суддя 818, 829
Конецпольський Олександр 190, 333, 857, 858
Конецпольський С. 729, 735, 736
[Кониський] Ґеоргій (Кониский Г., Кониский Георгий) 477, 531
Конопчинський Владислав (Konopczyński W.) 658, 667
Коншин Ждан 738
Копиленко В. 494
Копиленко О. 494
Копинський І. 726, 729–731, 744
Копосов Н. Е. 506
Кордуба М. 56, 499, 543, 548, 695, 748, 753, 773
Коржелецька С. 508
Корзон Тадеуш (Korzon T.) 659, 665–667
Корицінський Стефан 756, 816, 828, 829, 832, 835, 845, 848
Коркунов М. М. (Коркунов Н. М.) 22, 23, 27, 57, 67, 69, 71–73, 78, 80, 84, 134, 135, 203, 490, 556, 563, 631, 647
Корнієнко Ол. 271
Корнійчук О. (Корнійчук Олександр) 269, 282, 331
Коробка 175
Королюк В. Д. 644, 645, 720
Короткий В. А. 492, 546
Корпанюк М. П. 468, 470
Косачевская Е. М. 530, 532
Косик В. И. 506
Косинський Криштоф (Косинський К.) 330, 709, 712, 713, 715
Косів Сильвестр (Kossow Sylvestr) 8, 47, 59, 62, 63, 65, 89, 103, 111, 112, 114, 129, 151, 172, 191, 199, 205, 239, 259, 292, 528, 536, 544, 546, 619, 629, 654, 655, 660, 661, 669, 672–674, 678, 780, 781, 786, 790
Костомаров М. (Костомарів М., Костомаров Н. И., Kostomarov Mykola) 10, 11, 17, 68, 69, 75, 79, 96, 129, 173, 199, 209, 210, 224, 331, 347, 348, 397, 472, 473, 483, 484, 486–490, 494, 497, 532–545, 553, 612, 618–620, 622–627, 632, 633, 695, 760
Котляр М. Ф. 347, 351, 360, 361, 372, 390–393, 395, 401, 413, 416
Котошихін Ґригорій 167
Кохановський Петро 432, 439
Коховський Веспасіан 654
Кочубей Василь (Кочубей В., Кочубей Василь Леонтійович) 309, 374, 401, 404, 405, 456, 458; його сестра див. жінка Петрика Іваненка
Коялович М. 546, 619, 620, 641
Кравченко В. В. 462, 463, 476, 477, 481, 482, 526, 527, 529, 532, 606, 609, 612, 613, 615
Кравченко В. М. XX, 434, 469, 787
Кравчук Леонід 514
Крамер Иоанн Фридерик 460
Красінський 845, 847, 848, 850–854, 857, 858
Краушар А. (Kraushar A.) 665
Крекрафт Джеймс (Cracraft James) 449, 462
Кресін О. В. 467
Кривоніс 283
Крижанич Юрій 793
Криницький Макарій (Макарій, Krynicki Makary) 8–10, 59, 62, 100, 172, 259, 292, 790
Крип'якевич І. П. (Крип'якевич І., Крип'якевич Іван) IX, X, 128, 158, 165, 168, 203, 268, 272, 327, 328, 334, 339, 503, 532, 533, 535, 539, 548, 556, 575, 577–579, 590–592, 631, 644, 695, 742, 748, 750, 754, 760, 769, 772, 773, 781, 784
Крип'якевичі X
"Кричевський" 567
Кром М. 702
Кромвель Олівер (Cromwell) 126, 263, 684, 797, 807, 820, 826
Кроче Б. 526
Круглашов А. М. 493

Крук О. А. 493
Крупницький Б. (Krupnytsky B.) 203, 590, 597–600, 688, 689
Кубаля Людовік (Кубаля Л., Kubala L.) 61, 65, 158, 547, 548, 555, 556, 567, 631, 659, 661–663, 665–667, 695, 747, 767, 773, 825, 845
Кубійович В. 600
Кузеля З. 600
Кузьо Т. (Kuzio T.) 515–517, 519, 520
Куліш П. (Кулиш П. А., Kulisz P.) 16, 17, 115, 347, 475, 484, 487–489, 495, 519, 523, 533, 542–546, 554, 624–626, 628, 633, 659, 660, 719, 721, 722, 726, 740, 760, 780
Кульчицький С. 514, 520
Кунаков 767
Куракін 101, 123, 176, 788
Кухарчук Ю. 420
Кучернюк Н. Ф. 593
Кучерук О. С. XX
Кучинський Олександр 64
Кучма Л. 520, 680

Л. Р. Б. див. Білас Л.
Лабан див. Лобанов Іван
Лазаревська К. 454
Лазаревський О. (Лазаревский А. М.) 224, 447, 452
Лаппо И. И. 506
Ласко Петроній 766
Лащенко Р. (Лащенко Ростислав, Lachtchenko R.) IX, XI, XIII, 67, 134–136, 203, 268, 491, 569, 573, 583, 584, 631, 633–635, 637
Левицький Д. 323
Левицький О. (Левицкий О. И., Левицький Орест) 443, 444, 542, 543, 554
Леклерк Г. 609, 610
Лелевель Йоахим (Lelewel J.) 655, 665
Ленін В. І. (Ілліч, Ленин В. И.) 303, 306, 310–312, 314, 316, 317, 319–322, 324, 326, 327, 345–347, 349, 354, 362–368, 370, 372, 373, 380–382, 387, 390, 392, 393, 401, 412, 510
Леонтьєв З. 749
Леопольд Вільгельм 818
Леопольд I (Леопольд Ігнатіус) 797, 804, 808, 818
Леп'явко С. А. 701, 705, 707, 714
Лепковський Т. (Łepkowski T.) 677
Лессінґ 223
Лещенко М. Н. 295
Лещинський Андрій 802
Лещинський Богуслав 816, 818, 822, 832
Лещинський Станіслав 325
Лещинський Ян 801, 805–807, 811, 817, 822, 825–828, 832, 839, 855
Лжедмитрії 670, 716
Лик Семен 711
Липинський В. (Липинський В. К., Липинський Вячеслав, Lipiński W.) VIII, XI, XIII, 55, 63, 67, 75, 77, 84, 89, 126, 133–135, 157–160, 162, 163, 180, 203, 204, 206, 215–217, 268, 279, 286–288, 290, 292, 413, 424, 493, 500–502, 523, 553, 556, 563–568, 573, 577, 578, 581, 583, 584, 586, 596, 597, 631, 633–635, 682, 688, 689, 692, 695, 732, 747, 749
Лисяк-Рудницький І. (Rudnytsky, I. L., Lysiak-Rudnytsky I.) XV, 500, 507, 512, 524, 542, 567, 601, 602, 605, 606, 636, 637, 640, 642, 643, 694, 695
Литвин Г. (Litwin H.) 675
Литвинова Т. Ф. 474
Лихарєв 708
Лихарьов Василь (Лихарьов В[асиль]) 810–812
Лихарьов Я. 756
Лихачев Д. С. 780
Лихачов М. 621
Лихолат А. В. 296
Лишко Дмитро 271
Лібішовська З. (Libiszowska Z.) 612, 665, 666
Лізоля Франциск 804, 805, 831
Лісницький Григорій (Лісницький Г., Сахнович Григорій, Сахнович Грицько, Сохновичь (Лісницький) Григорей) 34, 97, 99, 171, 175, 178, 179, 284, 308, 396, 779
Ліст Фр[анц], композитор 245

Ліст Ф. (Ліст Франц), історик 78
Лобанов Іван (Лабан) 846, 847
Лобода Федір 175
Лодягін М. 272
Лозинський М. XV
Ломиковські 222, 223
Ломоносов 271
Лонґворт Філіп (Longworth Philip) 694
Лопухін Ларіон (Лопухин, Лопухін Ларіон Дмитрович) 28, 39, 139, 167, 769, 813
Лорбах 804, 809, 810, 813, 814, 845, 847, 849, 851
Лосенко А. 323
Лосицький Михайло 432, 440
Лось Ф. Є. ([Лось] Ф. Є.) 295, 344, 351, 352, 356–359, 375, 376, 381–383, 388, 389, 393, 394, 400, 404
Лукіянов 150
Лупул Василь 757, 776, 777
Луценко Юрій (Lutsenko Yuri) 447, 448, 471
[Любомирський Юрій] 802
Людовік XIV 804, 806, 826, 827, 829, 856
Людовік XV 208, 209, 235
Люксембург Роза 412
Люмбрез, де 825, 827–830, 856
Лянцкоронський 842

Магочи Павло Роберт (Magosci Paul Robert) 464, 696
Маєвський В. 663
Мазаріні 806, 807, 816, 823, 825–829
Мазепа Іван (Мазепа І.) 19, 20, 56, 90, 117, 157, 180, 208–210, 222, 223, 245, 246, 267, 308, 309, 313, 325, 337, 344, 347–349, 369, 374, 386, 391, 393–396, 399–402, 404, 405, 413, 424, 443, 445, 448, 456, 459, 460, 467, 470, 471, 488, 501, 504, 521, 794, 820
Мазепа Степан Михайлович 180
Мазуркевич Марія (Mazurkiewiczówna [Marija]) 823, 824, 827, 828, 858
Майер Йоган 162
Макарій (Булгаков), митр. 144
Макарій, патріарх 175
Макарій див. Криницький Макарій
Макіавеллі 87, 659
Маковський Д. П. 375
Максимович М. (Максимович М. А., Максимович Михайло) 418, 422, 433, 484, 485, 532–535, 541, 544, 547, 695, 719
Мамай, хан 441, 448
Манкієв А. 608, 609
Маньковський Петро 64
Марія Єлизавета 806
Марія Ілічна, цариця 35
Марія-Людвіка (Gonzaga Mrija Ludwika) 806, 816, 823–825, 827–829, 858
Маркварт Ґенріх 188
Маркевич Микола (Маркевич М., Маркевич Н. А., Маркович) 41, 472, 481–483, 526, 530–533, 535, 536, 541, 614, 619, 624, 625
Марков П. 418
Маркович див. Маркевич Микола
Маркович Я. М. 472, 532, 536, 610
Маркс К. 322, 329, 330, 368
Мартос І. 323
Мартос Олекса (Мартос А., Мартос О.) 480, 481, 526, 528–530, 541, 613
Марцінкевичі 64
Марченко М. І. X, 532, 534
Масальський 854
Маслак В. І. 463, 513, 538
Маслов В. І. 531
Масненко В. В. 493, 500
Матвеєв Артамон 139, 140, 791
Матвієнко С. І. XIII
Матях В. М. 463, 603, 772
Машука 130
Мегмед IV 7, 126, 161, 188, 243, 263, 264, 335, 767, 768, 772, 774
Мегмед Алі-мурза 831
Мегмед Ґірей [III] 716
Мегмед Ґірей IV 560, 798, 831–835, 837
Мегмед-аґа 758, 768
Медиян Кази-бей 831
Мезько-Оглоблин Олександер див. Оглоблин О.
Мельник Л. 494, 499, 549, 553, 562
Мельник-Антонович К. (Антонович-Мельник К.) 397
Менглі Ґірей 256

Меннінґ Кларенс (Menning Clarence) 690
Меншиков О. 225, 401
Мехтиев Г. Г. 324
Мешков Ю. 519
Миклашевский И. 728
Миклошич Ф. 361
Микола I (Миколай I) 225, 507
Микола II 310, 311, 565
Миллер А. И. 606
Миллер Г.-Ф. див. Міллер Г.-Ф.
Миллер И. див. Міллер І.
Милюков П. Н. (Милюков Петр Николаевич) IX, 506, 633
Миронович Антоній (Mironowicz A.) 673, 674
Мисловський (Mysłowski) 61, 288
Мисько 175
Михаил Ѳедорович, Михаїл Філаретович (помилк.) див. Михайло Федорович
Михай 714
Михайла, писар 194
Михайло Федорович (Михаил Ѳедорович; помилк. Михаїл Філаретович) 43, 48, 224, 721–723, 727, 782, 790
Михайлюк Богдан див. Книш З.
Мицик Ю. А. (Мыцык Ю. А.) 432, 434, 435, 438, 439, 463, 467, 469, 470, 514, 516, 518, 603, 612, 620, 621, 628, 644, 723, 770, 774, 787, 834
Мишецький Данило 818
Мишко Д. І. 589
Мишуга Лука 682
Міллер Г.-Ф. (Миллер Г.-Ф.) 476, 609, 617
Міллер І. (Миллер И.) 644, 645
Міхновський М. (Міхновський Микола) 203, 218, 597
Міхоноша 704
Міщук Р. С. XVI
Млиновецький (псевд.) див. Бжеський Р.
Многогрішний Дем'ян (Многогрешный) 19, 209, 210
Могила Петро 729, 730, 733, 745
Модзалевський В. 132
Мозира Лукіян 162
Мойсей, бібл. 780
Мойсієнко В. М. 448
Мокрищев Н. 520
Молотов 687
Монвід Станіслав 64
Мономах див. Володимир Мономах
Моравський Теодор (Morawski T.) 655, 656
Мороз В. XVI, XVII
Морштин Андрій 806, 826
Москаленко Андрій (Moskalenko Andrii) 690
Мохнацький М. 655
Мужиловський Андрій 750
Мужиловський Силуян (Мужилівський Силуян, Мужиловський С.) 163, 180, 181, 254, 750–752, 756, 759, 770
Мустафа 758
Мустафиев М. 307
Мякотін В. (Мякотин В., Мякотін Венедикт) IX, 16, 23, 27, 57, 67, 96, 115, 119, 124, 126, 134, 202, 203, 268, 490, 506, 563, 629, 633, 634, 635, 686, 687, 695, 760, 765

Наґельський М. (Nagielski M.) 653, 663
Назаренко Ю. В. 606
Назаров Б. Д. 715
Наїма (Наїма, Насіма) 160, 253, 767
Наленч Т. (Nałęcz T.) 677
Наливайко С. 716
Наперський Костка X, 340
Наріжний С. 471
Насіма див. Наїма
Наталин Дмитрий 21
Нахлік Є. 543
Наякшин К. 323
Небесьо Б. 472
Немирич Юрій (Немирич Ю.) 308, 396
Немцевич Ю. У. (Niemcewicz J. U.) 655
Нерод В. О. 532
Нерода Я. (Бородавка) 723
Нестеров Афанасій Іванович 858
Нехачін І. (Нехачин И.) 476, 611
Нечай Данило 63, 162, 331
Нечай Іван 63, 128
Нечкіна М. (Нєчкіна М., Нечкина М. В.) 305, 645
Никитенко О. В. 529
Никон, патріарх 14, 110, 151, 189, 466, 658, 674, 678, 782, 791, 792
Никонов А. В. 644, 645

Нібур Б. 525
Нідерле Л. 361
Новіков 345, 373, 379
Новосельський О. (Новосельский А. А.) 718, 731, 738, 741, 743
Новосильцев 706
Нольде Б. (Нольде, барон; Нольде Б. Э., Нольде Борис, Nolde B.; Nolde Boris E., bar.) VII, VIII, 15, 17, 24, 25, 57, 72, 115, 116, 119, 120, 123, 134, 144, 154, 202, 555–559, 562, 598, 628, 631, 632, 635, 688, 692, 760
Нуайє 823
Ньютон 223

О'Браєн, Бікфорд Ч. (O'Brien, Bickford C.) 690, 693
Оболенський Сергій (Obolensky Serge) 687
Овчаренко Ф. Д. 411
Оглоблин Н. 621
Оглоблин О. (Мезько-Оглоблин Олександер, Оглоблин Олександр, Ohloblyn O., Ohloblyn Alexander) X, XI, XIV, XVI, XVIII, 156, 218, 511, 567, 575, 588, 590, 592, 594–598, 600, 601, 688, 689, 692, 765, 766, 771, 860, 861
Одинець Д. (Одинец Д. М., Одинець [Д.], Odinec D. M.) VIII, IX, 105, 115, 134, 202, 506, 570, 764
Одинець П. 720, 721, 722, 724, 725, 739
Одоєвський 845–848, 850–854, 859
Окіншевич Л. (Окиншевич Л.) 134, 203, 214, 491, 569–572, 600, 692, 694, 766, 767
Оксеншерна Бенедикт 857
Окуревич Павло 64
Оладьїн М. 721
Олег, князь 436
Олександр, великий кн. литовський 86
Олександр (Александр), імеритський цар 130
Олександр I 71, 374
Олександр II 71
Олексій (Алексей), чудотворець 35, 786
Олексій Олексійович (Алексѣй Алексѣевич) 51, 54, 68, 149
Олекшич Павло 162, 790
Олівеберг де Грекані Данило див. Калуґер Данило
Олізарович-Волчкович Людвік 189
Олфер'єв Іван Васильович див. Алфер'єв Іван
Олянчин Д. 206, 773
Онишко 704
Онсовський Войтех 710
Опарина Т. 780
Орґельбранд 656
Оришовський Ян 707
Орлик Григор 208, 209
Орлик Пилип (Орлик П.) 90, 173, 206, 208, 213, 246, 247, 289, 290, 309, 337, 396, 402, 467, 542, 597; його родина 173
Осипов К. О. 331, 640–642
Оскерко Григорій 705
Осман-аґа 254, 754, 755
Османи V
Оссолінський Юрій 656, 657
Острозький Костянтин 702, 707, 711
Острозький Януш 722
Острозькі 712
Острянин Яцько (Острянин Я.) 251, 731, 736
Отлемиш (можл., Тохтамиш-аґа) 834

Павелъ, Павло див. Тетеря Павло
Павленко Ю. 420
Павлик М. XIV, XV, 221, 407
Павлищев Н. И. 629
Павло, старець 164
Павло I 225, 374
Павша 62
Падох Я. 570
Паїсій 93, 750, 751, 754
Паламарчук Л. Г. XIII
Палієнко М. 474
Пан Микита 706
Панкратова А. 644, 645
Панютін Офанасій 710
Пархоменко 175
Парчевич 126, 133, 216
Пац Криштоф 858, 859
Пашуто В. Т. 506, 646, 715, 720, 726, 729, 730, 738, 740, 742, 777

Пеленський Я. (Pelensky J.) XIII, 300, 500, 563, 564, 601, 696
Петренко О. В. 538
Петренко С. 538
Петрик (Іваненко Петро, Іваненко П., Петрик Іваненко) 208–210, 214, 313, 337, 347, 391, 393, 401, 402, 458; його жінка, сестра Василя Кочубея 401
Петрикевич В. 454
Петро (Петр), чудотворець 35, 786
Петро I (Петр Великий, Peter I) 19, 20, 26, 71, 90, 113, 118, 129, 131, 192, 222–225, 244, 246, 280, 304, 309, 337, 343, 345, 372–374, 380, 399, 400, 439, 443, 444, 449–451, 456, 456, 459, 460, 462, 820
Петро II 118
Петров Н. 210
Петровський Г. І. 381
Петровський М. Н. (Петровский Н. Н., Петровський Микола) IX, X, 144, 158, 344, 388, 389, 443, 444, 454, 469, 491, 508, 574, 587, 631, 640, 748, 751
Петроне К. 506
Петтінгенський Франциск Евсебій 805, 828
Пештич Л. 609
Пєтжак Я. (Pietrzak J.) 723, 724
Пивовар С. 592
Пизюр Є. 567
Пилип, піп 726, 740
Пиріг Р. Я. 493
Пичета В. И. 508
Піварський К. (Piwarski K.) 666, 675
Підгорний М. В. 299, 300
Підгородецький Л. (Podhorodecki L.) 662, 674, 675
Підлужна Н. П. XIII
Пінчук Ю. А. (Пинчук Ю. А.) 486, 526, 532, 534, 538, 593
Пічета В. 538, 557, 562, 584
Пішко 175
Плеханов 373
Плещеєв 749
Плохій Артемій 724
Плохій С. (Плохий С. Н., Płochij S., Plokhy S.) 449, 463, 464, 494, 511, 513, 515, 516, 518–520, 644, 694, 696, 697, 729, 730, 750, 751, 761, 770, 775
Пободайло 175
Погодін Михайло (Погодін М.) 483, 534
Подолинський С. XIV
Подорожний М. (Подорожный Н. Е.) 508, 640, 641
Пожарський Семен 813
Покас Григорій 210, 218
Поклонський Кость (Поклонський Костянтин, Поклонський Кость Вячеслав) 63–65, 262, 795
Покровський М. М. (Покровский М. Н.) 23, 27, 203, 503, 504, 563, 637, 638, 639, 641, 642, 695
Полевой М. О. (Полєвой Микола) 482, 483
Полетика Василь 474
Полетика Григорій (Григорій, депутат; Політика) 21, 52, 210, 474, 479, 533
Полєк В. 515
Політика див. Полетика Григорій
Поліщук І. І. 513
Половець 175
Полонська-Василенко Н. 590, 595, 596, 598, 600, 601
Полуботок Павло (Полуботок П.) 90, 394
Пономарьов О. М. 376
Попов О. VII, 23, 57, 67, 134, 203, 490, 491, 561, 583, 770
Попович Л. М. XVI
Поршнев Б. Ф. 775
Потебня О. 361
Потоцький Станіслав 667, 670, 671, 799
Потребацький 711
Потульницький В. А. (Potulnytskyj V. A.) 484, 525, 567, 569, 577
Потьомкін, князь 66, 262
Поццо 346
Пражмовський 835
Приходько М. (Prychodko N.) 598, 689
Пріцак О. X, 160, 442, 443, 499, 626, 776
Прокопович В. (Procopovich V., Procopovych V.) 150, 212–214, 511, 598, 688
Прокопович Феофан (Прокопович Ф.) 323, 373, 434
Прончищев А. 737
Прохор (Прохоръ), архімандрит 8, 33, 35, 38, 167, 778

Проценко О. 500, 564
Прутков Козьма 301
Птицький Дамаскін 787
Пуанкаре 310
Пугачов Омелян 373
Пуле, М. де 222
Пулюй І. 780
Пуришкевичі 326, 373
Пуфендорф Самуель (Пуфендорфий Самуил) 449, 460
Пушкар Мартин (Пушкар М., Пушкарь Мартын) 140, 141, 175, 340, 349, 398, 399
Пушкарев Л. Н. 466, 793
Пушкін Г. 754
Пшибось А. Х
Пыпин А. Н. 537
Пясочинський Ян 800

Равіта-Ґавронський Францішек (Rawita-Gawroński F.) 659–661, 666
Радзейовський Єронім 772, 812, 820, 824
Радзивіл Альбрехт Станіслав (Radziwiłł A. S.) 653, 654, 671
Радзивіл Богуслав (Radziwiłł Bogusław) 806, 811, 812, 824, 825
Радзивіл К. 733
Радзивіл Миколай 707
Радзивіл Януш 61, 62, 128, 288, 667, 669, 753, 776, 795, 801, 810–812; його родина 128
Радзивіли 777, 811, 821
Радзивілова Янушева 65
Радіщев 345, 373, 379
Радошевський Б. 724
Разін Степан (Разин Стенька) 340, 373, 459, 503, 534
[Ракоцій] Сиґізмунд 753
Ракоцій Юрій II (Д'єрдь II Ракоці, Ракоцій, Ракочій, Юрій II Ракоцій, Юрій II Ракочій, Юрій II Ракочі) 109, 121, 126, 128, 133, 173, 206, 245, 265, 753, 788, 797, 802, 805, 838, 840, 842, 853
Ракушка-Романовський Роман (Ракушка Роман) 132, 442, 443, 469
Ратомський Лаврін 711, 712
Рев'юк Омелян 682
Репген К. 797, 808
Репін Ілля 343
Репнін-Оболенський Б. (Репнин Б. А., Репнін-Оболенський Борис Олександрович, Рѣпнин-Оболенский Борис Александрович) 32, 44, 48, 166, 649, 756, 782
Решетар Дж. (Решетар Іван (Джон), Reshetar J.) 598, 690
Ржевський 706
Рибак Натан 271
Рибалко О. XVIII
Ртіщев Федір Михайлович 812, 813
Рика Даніель 188, 189
Рильський Максим 273, 274
Риторайський Калікст 674
Ричка В. М. (Рычка В. М.) 553, 563
Ріббентроп 687
Ріґельман О. (Ріґельман О. І.) 476, 610, 611
Різа-паша 314
Рішельє 684
Робашовський 837
Робертсон Джон 807
Роєнко В. І. 504
Розанда 757, 777
Розенфельд І. (Розенфельд И. Б.) VIII, 15–18, 24, 25, 57, 67, 134, 144, 154, 202, 490, 558–560, 562, 628, 631–635, 760, 770
Розумовський Кирило (Розумовський К.) 26, 92, 218, 323, 374
Романов Федір див. Філарет Никитич
Романови 5, 23, 76, 92, 278, 326, 502, 760, 781
Романчук О. XIII
Ромашкевич 836
Ромодановський (Ромодановский Григорей Григорьевич) 19, 140–142, 266, 795
Ромодановський Юрій 801
Ростиславець Петро 446
Роте Ганс (Rothe Hans) 431, 433, 439, 440
Рохкин Г. 526
Рубан В. 474
Рубач М. А. 394
Рубльов Андрій (Рублів) 379
Рубльов О. С. 504
Рубчинський Г. 726
Рудавський Лаврентій Ян (Rudawski W. J.) 655

Рудницький Михайло 64
Рудницький Ф. XIV
Рудольф II 750
Ружинський Богдан (Ружинський Б.) 705, 706
Ружинський Кирик 708
Ружинський Михайло 708
Румянцев Петро (Румянцов Петр) 20, 21, 26, 247
Русина О. 702
Руссов С. 483
Рутківський 402
Рюриковичі (Рюриковий дім) 129, 212, 278, 461, 607, 781
Рязановський Валентин 691
Рязановський Микола (Riazanowsky Nicolas) 691
Рященко Д. 517

Савич Семен 772
Савіньї, К. фон 525
Савченко І. 331
Савченко Ф. 529
Сагайдачний Петро (Конашевич, Конашевич-Сагайдачний Петро, Конашевич-Сагайдачный Петр, Сагайдачний П.) 166, 288, 716–725, 730, 738–740, 744
Сагановіч Г. 795
Салтиков-Щедрін М. Є. 527
Самарин А. Ю. 608
Самійло, Самойло, Самуйло див. Богданович-Зарудний Самійло
Самозванець Дмитро 288
Самойлович Е. С. 797
Самойлович Іван 19, 117, 210, 374, 438, 444–446, 458
Самоквасов Д. 621
Самсонович Г. (Samsonowicz H.) 675–677
Самуховський 824, 832
Сангушко Роман 704
Санін Г. (Санин Г. А.) 646, 648–650, 776, 819, 835, 855
Санцевич А. В. 295, 504
Сапіга Павло 812, 813, 821, 829
Сарбей В. Г. 507
Сас П. М. 725, 750, 766
Сатанівський Арсеній (Сатановський Арсеній) 323, 787
Сахнович Григорій, Сахнович Грицько див. Лісницький Григорій
Сварник Іван 679
Свідзинський К. 543
Світ І. 211
Світличний Іван 424
Сеїд-Мухамед-Рахім-Богудар-хан 78
Сельський Олексій 817
Семен Федорович, дяк 8
Сенкевич Г. 665
Сенковський Й. (Sękowski J.) 615, 767
Сергеєвич В. (Сергеевич В., Сергеевич В. И., Сергеєвич Василь) 19, 22, 57, 67, 75, 79–81, 84, 134, 135, 203, 490, 502, 552, 556, 561, 568, 629–634
Сергієнко Г. Я. 349, 354, 358, 359, 362, 363, 371, 372, 376, 377, 380–382, 384–387, 390–393, 395, 398, 409, 410, 413–416
Сергієнко О. 517
Сергійчук В. І. 515, 603, 702
Серчик В. 666, 669
Сиґізмунд [II] Авґуст 82, 437
Сиґізмунд III (Żygmunt III Waza) 482, 714, 715, 717, 738
Сидоров А. В. 503
Сильвестр 108, 182
Симеон 445
Симоненко Р. Г. 346, 350, 351, 358, 362, 363, 367, 372, 373, 382, 384–388, 390, 391, 405, 413, 414, 416, 417, 538
Симоновський П. 474
Сисин Ф. (Sysyn F. E., Sysyn Frank E.) 431, 432, 461, 462, 467, 470, 496, 513, 524, 608, 680, 695, 697, 744, 793
Сімпсон Дж. В. (Simpson G. W.) 681, 682
Сірко Іван (Сірко І.) 309, 342, 544
Скаба А. Д. 296, 387
Скоробогатий Іван 841
Скоропадський І. 20, 118, 459
Скочиляс І. Я. XX
Скрынников Р. Г. 715
Слабошпицький М. Ф. 548
Слабченко М. (Слабченко М. Е., Слабченко М. Є., Слабченко Михайло) VII, 18, 23, 27, 57, 134, 203, 548, 560, 561, 563, 583

Славинецький Єпіфаній 323, 787
Сливка Ю. 592
Смолій В. А. (Смолий В. А.) 514, 515, 516, 517, 520, 532, 553, 603, 748, 752, 754, 755, 757, 758, 770, 819, 855
Смотрицький Мелетій 251, 723
Соболь В. О. 472
Сокирко Л. Г. 320
Соколов В. Ю. 503
Сокольський 23, 25, 27, 57, 203, 563
Солепський Денис 710, 711
Солженіцин О. 515
Соловйов С. М. (Соловьев С. М., Соловйов Сергій) 86, 130, 222, 300, 483, 491, 537, 538, 612, 613, 615–620, 623–625, 627, 630, 641, 645, 651, 705, 706, 708, 710, 711, 736, 741, 843
Соловьев А. 434
Соловьев С. М. див. Соловйов С. М.
Сомківна Ганна ([Хмельницька]) 168
Сосюра В. 412
Софонович Феодосій (Софонович Ф., Феодосей) 347, 432, 434–439, 441, 442, 445, 461, 469, 783, 787
Сохновичь (Лісницький) Григорей див. Лісницький Григорій
Спас див. Ісус Христос
Спасович В. 655
Стадник 397
Сталін (Сталін Йосиф, Сталін Й. В., Сталин Й. В.) X, 270, 273, 294, 299, 302, 304, 306, 346, 506, 507, 510, 686, 687, 690
Станиславский А. Г. 716, 717
Старков, посол 265
Стародуб 175
Стахів М. 599
Стеблій Ф. І. 533
Степанков В. С. 515–517, 603, 748, 750, 752, 754, 755, 757–759, 770, 819, 821, 855
Степанъ, писар 194
[Стеткевичева Олена] 169
Стецюк К. І. 309, 508, 589
Стороженко І. С. 516, 776
Стоян П. К. 272
Стрийковський Мацей 432
Стріха Максим 521
Строганови 706
Струве 373
Струкевич О. К. 604
Студинський Кирило IX, XIV, 141, 491, 543, 575
Стужинський Войтех 710
Стус Василь 419
Субган Казі-аґа 833–837
Субтельний О. (Subtelny Orest) 514, 515, 594, 696
Суворов 304
Сулима І. 727
Сулима М. 448
Суличич 175
Суханов Арсеній 164, 755, 793
Суходольський 826
Сухоруков В. Д. 736, 737

Тазбір Януш (Tazbir J.) 676, 677
Танеєв 209
Тарасевич Л. 323
Тарасов Ю. 305
Тарнопольська І. О. 468
Татіщев В. (Татищев В. Н., Татіщев Василій) 432, 608, 609
Твардовський Самуель (Twardowski Samuel) 454
Текелій 336
Телиця Богдан 705
Теодосій, старець 96
Теодосій див. Феодосій, печерський св.
Терлецький О. 65
Тетеря Павло (Павелъ, Павло, Тетеря П., Тетеря Павелъ) 7, 8, 10, 13, 28, 30, 34, 39, 44, 49–52, 54, 95, 97, 99, 102, 104, 108, 111, 113, 114, 122, 125, 139, 143–147, 152, 153, 168, 169, 171, 175, 178, 182, 184, 190, 191, 195, 201, 213, 231, 277, 280, 284, 308, 337, 339, 340, 374, 386, 396, 415, 621, 659, 661, 672, 771, 778, 779, 833; його перша жінка, сестра Івана Виговського 168
Тиміш див. Хмельницький Тимофій
Тимофей, писар 194
Титов А. 9
Тишкевич Криштоф 654, 801, 832, 833
Тишкевич Юрій 810

Тишковський К. (Tyszkowski K.) 714, 715, 717–719
Тищенко Ю. 275
Ткаченко К. (Ткаченко Костянтин) 423, 424
Тодийчук О. В. 546
Толмач Марко 710
Толмач Митько 710
Толочко П. П. 348, 351, 360, 361, 365, 372, 379, 381, 382, 391, 405, 416, 424, 425, 433, 519
Томашівський С. (Томашівський Степан) 499, 546, 576, 577, 584, 695
Томкевич Владислав (Tomkiewicz W.) 662, 666
Топольський Юрій (Topolski J.) 676, 677
Торкват Юрій 128, 773
Торке Ганс-Йоахим (Torke Hans-Joachim) 431, 432, 464, 696, 777, 782, 789
Тохтамиш-аґа, можл., див. Отлемиш
Третьяков П. М. 306
Тризна Йосиф 62, 89, 239, 292, 544, 678
Трофимук О. П. 467
Трубецькой (Трубецкой Алексѣй Никитич, Трубецькой О., Трубецькой Олексій Никитович) 10, 15, 16, 41, 52, 54, 100, 108, 109, 139, 141–147, 149, 151, 153, 154, 186, 217, 282, 574, 622, 749
Трушенко 175
Трясило Тарас 726, 735
Туманський 449
Турилов А. А. 650
Турло 800
Тшебіцький Андрій 817, 830, 846, 848, 849, 856, 857
Тьєррі О. 526

Ульяновський В. І. (Ульяновский В. И.) 492, 515, 533, 546, 604, 715
Унковський Григорій 752
Унчинський Лесько 64
Устрялов М. 615, 616
Ушаков 304
Ушаков Д. М. 302

Феденко П. 477, 511
Федір Іванович, цар 130
Федір Олексійович (Феодор Алексіевич, θєѡдор Алєѯѣєвич) 439, 444, 455
Федоренко Іван (можл., див. Богун Іван) 175
Федоров Матвій 708, 709, 712
Федорович Микола 162
Федорук Я. О. 498, 499, 502, 517, 518, 547, 575, 754, 770, 775, 796
Федько, кошовий 401
Феодор Алексіевич див. Федір Олексійович
Феодосей див. Софонович Феодосій
Феодосій (Теодосій), печерський св. 37, 785–787
Феофан, патріарх 722–725
Фердинанд III 133, 796–809, 813, 814, 816–818, 821, 827–829, 831, 835, 847, 849, 851
Фердинанд IV 804
Фердинанд-Марія 807
Филимонович Максим 142, 151, 781
Филип (Филипп), чудотворець 35, 786
Филиппов А. Н. див. Філіпов О.
Філарет Никитич (Филарет Никитич, Романов Федір), патріарх 43, 48, 742, 782
Філін Ф. П. 348, 360
Філіп-Вільям 808
Філіпов О. (Филиппов А. Н.) 67, 69, 75, 76, 79, 84, 89, 631
Філіповський Є. 611
Фінкель Людвік 556
Флоринський Михаїл 690, 691
Флоринський Тимофій 425, 690, 691
Флоря Б. М. (Флоря Б. Н.) 626, 646, 649, 650, 705, 706, 709, 711, 712, 714, 715, 720, 726, 728–733, 738, 740, 742, 743, 767, 768, 770, 777, 815
Фомін І. 756
Фраґштайн 797, 798, 800, 827, 835
Франко І. XV, 405, 406
Франц Мацей (Franz M.) 672, 673
Франциск Еразм (Franciscus Erasmus) 805, 808
Фредеріксен О. Дж. (Frederickson O. J.) 682, 683
Фрейліграт 245
Фрідерік III, гольштинський князь 806, 808
Фрідерік III, датський король 818, 823
Фрідерік пруський 235

Фрідріх-Вільгельм (Фрідріх Вільгельм, Friedrich Wilhelm) 122, 206, 245, 803, 804, 818, 825, 831, 835, 858, 859
Фрік Девід (Frick David A.) 780, 789
Фрост Роберт (Frost Robert) 800, 807, 808, 813, 814, 825

Халак Н. В. 499, 577
Хам, бібл. 500
Ханенко М. 337
Харитонович Ілля (Харків Ілля) 108, 182
Харлампович К. В. 431, 791
Харчук Борис 423
Харчук Р. Б. XVI
Хитрово 139, 140, 149, 153
Хілков Федор 770
Хлопов Кирило 132, 212
Хмелецький Адам 162
Хмель И. С. 593
Хмелько М. І. 508
[Хмельницька], перша жінка Б. Хмельницького див. Сомківна Ганна; його третя жінка див. Анна
[Хмельницький Михайло], батько Б. Хмельницького 333, 334
Хмельницький Тимофій (Тиміш) 55, 159, 162, 169, 334, 654, 671, 757, 777
Хмельницький Юрій (Хмельниченко, Хмельницький Ю., Хмѣльницкій Юрій, Khmelnytsky Juras') 8, 11, 13, 15, 100, 117, 139, 141–143, 146, 147, 151, 154, 172, 201, 212, 217, 243, 281, 308, 309, 337, 396, 402, 542, 548, 572, 573
Хмельницький-Яненко Павло див. Яненко-Хмельницький Павло
Ходкевич Григорій 704
Ходкевич Ян Кароль 723
Хоментовські 64
Хорошкевич А. Л. 646, 715, 720, 726, 729, 730, 738, 740, 742, 777
Хорунжий Ю. 515
Хрущов М. С. 294, 422
Хрущов Петро 708, 715
Хрущов С. 719
Худолій 161

Цегельський Лонгин 498
Целевич О. 731, 732
Цибульський В. І. 463, 511, 512, 514, 563, 603, 765, 770
Циглер В. 797, 808
Цорнгаузен Йоган 827

Чаплінський 333
Чаплінський В. (Czapliński W.) 676
Чарнецький Стефан (Czarniecki Stefan) 661, 670, 802, 825, 829, 845, 858
Чарноцький Т. Н. (Czarnocki T. N.) 656
Чепинога В. 500, 564
Черкас Б. 702
Черкаська Н. О. XX
Черкаський, князь 859
Черкашенин Михайло 706
Чернишевський М. Г. 322, 348, 360, 361, 373, 406
Чернінський Ян 722
Четвертинський Гедеон-Святополк (Четвертинський Гедеон) 447, 456
Четвертинський Степан-Святополк 206
Чижевський Дмитро 564
Чикаленко Є. Х. 565
Чикаленко-Келлер Ганна (Chikalenko-Keller Hanna) 681
Чиріков 398
Чировський М. (Czyrowski N.) 597, 598, 689
Чорнобривець 272
Чорновіл Вячеслав 423, 516
Чубатий М. (Chubaty N.) 136, 597, 598, 689
Чубинський А. (Czubiński A.) 677
Чухліб Т. В. 520, 604, 764

Шагін-аґа 774
Шагін Ґірей 716, 728, 731, 740, 741, 774
Шайноха Кароль (Шайноха К., Szajnocha Karol) 168, 626, 628, 656
Шалланд Л. В. 137
Шаміль (Шамиль) 304, 305, 312, 314
Шанський Д. (Шанский Д. Н.) 607, 609
Шасеріан 245
Шафонський Опанас (Шафонский А., Шафонський О.) 473, 475, 612
Шафранов П. А. 15, 79, 144, 154, 490, 548, 556, 574, 576, 580, 629–631, 760
Шах Яків 706
Шаханов А. Н. 491
Шахматов О. 361

Шварц И. 804, 809, 814
Швидько А. К. 508
Шебеші Франц 173, 206, 842
Шевальє П. 610
Шевелєв А. Г. (помилк., Шевельов А. Г.) 350
Шевельов А. Г., помилк., див. Шевелєв А. Г.
Шевченко І. (Ševčenko Ihor) 454, 469, 720
Шевченко Тарас (Шевченко Т., Шевченко Т. Г.) 223, 224, 309, 321, 332, 343, 390, 482, 485, 496, 684
Шевченко Ф. П. X, 295, 320, 327, 333, 334, 344, 345, 351, 356, 361–366, 368–370, 373–375, 377, 379, 381, 384, 385, 388, 391, 392, 405–410, 413–415, 420, 422, 423, 424, 553, 578, 590–593, 777
Шевчук Валерій 454, 470, 472
Шелест П. Ю. 422
Шелухин С. 433
Шереметьєв Василь (Шереметев Василей Борисович, Шереметьєв В.) 16, 109, 140, 142, 145, 266, 398, 789, 795
Шерер Ж.-Б. 480, 610, 612
Шестопал Матвій 423
Шидлинг А. 797, 808
Шин Ґірей 740
Шлєцер А. 525
Шліхта Н. 479
Шмідт С. О. 375
Шмітт Ґенрік (Schmitt H.) 655
Шуйський Василій 165, 738, 753
Шуйський Юзеф (Szujski J.) 656
Шултин Бернат 189
Шултин Якуб 189
Шульга В. С. XX
Шульгін Василій 695
Шумейко 61, 255, 289
Шумейко Степан 682
Шумило Микита 423
Шумовський Ян 830, 832–835, 837, 838
Шутой В. Е. 644, 645

Щербачев Ю. Н. 818
Щербина В. (Щербина В. І.) IX, 144, 149, 154, 490, 491, 574, 575, 631, 637
Щербинь 206
Щоголєв С. 425

Юдицький Симон 814
Юлаєв Салават 406
Юрій I 255
Юрій II Ракоцій, Юрій II Ракочій, Юрій II Ракочі див. Ракоцій Юрій II
Юркевич В. IX, 160

Яблоновський Олександр (Jabłonowski A.) 656, 657
Явоницький Дмитро 472
Яворський М. 414, 472, 504, 505, 532, 536, 637, 641, 695
Яворський С. 323, 373
Ягайло 80–82, 135, 158
Яґіч В. 361
Ядвіґа Елеонора 806
Якимович Б. З. 578
Якимович Кіндрат 108, 182
Яків Іванович (Іванович Яків) 108, 182
Яковенко В. 628, 629
Яковенко Н. М. (Jakowenko N.) 465, 466, 470, 500, 517–519, 588, 604, 675
Яковлев О., Яковлев Олександр (помилк.) див. Яковлів Андрій
Яковлева Т. 647, 648, 650, 652, 767, 809, 810, 819
Яковлів А. (Яковлів А. І., Яковлів Андрій, Yakovliv A.; помилк. – Яковлев О., Яковлев Олександр) IX–XI, XIV, XIII, XVIII, XIX, 91, 104, 105, 116, 118, 120, 122, 125, 132–136, 141, 144, 145, 150, 153, 154, 158, 167, 172–174, 177, 183–185, 191–194, 196, 197, 200–205, 207, 211, 212, 215–218, 268, 275, 279, 282, 285, 286, 491, 511, 548, 565, 571–574, 576, 580, 582–584, 594–598, 600, 605, 606, 622, 631, 634, 637, 688, 689, 760, 765, 770
Якунін О. (Якунин А.) 305, 503
Ян Казимир (Казимир, Ян Казимер, Янъ Казимиръ, Янъ Казимеръ, Jan Kazimierz, Johannes Casimirus) X, 32, 33, 44, 48, 55, 56, 61, 109, 116, 159, 211, 254, 257, 335, 452, 454, 629, 654, 655, 660, 670, 672–674, 678, 733, 752, 754, 767, 769, 783, 787, 796–799, 801–810, 812–814, 816, 818, 820–828, 830–834, 837–842, 844–850, 854–859

Ян Собеський 455
Яненко-Хмельницький Павло (Хмельницький-Яненко Павло, (Яненко (?)) Павло) 175, 754
Яременко В. І. 485
Яреш Єлизавета 570
Ясь О. 516, 524
Ясько див. Воронченко Яків
Яфет, бібл. 500
Яхія Олександр 726, 740
Яцунський В. К. 327
Ященко А. 555

Alastair Hamilton 685
Allen W. E. D. див. Аллен В. Е. Д.
Amdol Fetach Czelebi див. Амдол Фетах Челебі
Andrusiewicz A. див. Андрусевич А.
Armstrong John див. Армстронґ Дж.
Arnold S. див. Арнольд Станіслав

Baranowski B. див. Барановський Богдан
Baron Samuel H. 780
Bartkiewicz K. 612
Bazhan M. P. див. Бажан Микола
Bendza M. 673
Bobrzyński M. див. Бобжинський Михайло
Bonde Christer див. Бонде Христофор
Bonfils Henri див. Бонфільс Ґенрі
Borschak E., Borshchak E. див. Борщак І.
Bouiland, Ismael de див. Буілан, Ісмаель де
Braichevsky M. див. Брайчевський М.
Brajčevsky M. див. Брайчевський М.
Brégy Paul див. Бреґі П'єр
Budyrovych Bohdan XIV, 689
Bürgers J. 513
Byrnes Robert F. 491, 506

Cantemir Demetrius див. Кантемир Дмитро
Chikalenko-Keller Hanna див. Чикаленко-Келлер Ганна
Chubaty N. див. Чубатий М.
Chynczewska-Hennel T. 675
Coyet Peter Julius 807
Cracraft James див. Крекрафт Джеймс

Cromwell див. Кромвель Олівер
Czapliński W. див. Чаплінський В.
Czarniecki Stefan див. Чарнецький Стефан
Czarnocki T. N. див. Чарноцький Т. Н.
Czerewko W.-S. 772
Czermak W. 567
Czubiński A. див. Чубинський А.
Czyrowski N. див. Чировський М.

Doroshenko D. див. Дорошенко Д.
Drahomanov M. див. Драгоманов М.
Dufau P. A. 233
Duvergier J. B. 233
Dzięgielewski J. 655

Franciscus Erasmus див. Франциск Еразм
Franz M. див. Франц Мацей
Frederickson O. J. див. Фредеріксен О. Дж.
Frick David A. див. Фрік Девід
Friedrich Wilhelm див. Фрідріх-Вільгельм
Frost Robert див. Фрост Роберт

Gierowski J. A. див. Ґеровський Юзеф
Giraudo Gianfranco див. Джираудо Дж.
Gizel' Innokentij див. Ґізель Інокентій
Gliszczyński M. див. Ґліщинський Михайло
Gonzaga Mrija Ludwika див. Марія-Людвіка
Górka O. див. Ґурка Ольгерд
Gradski A. F. 658
Grönebaum F. 798, 816, 826
Guadet J. 233
Gunter O. E. див. Ґюнтер О.

Halaychuk B. див. Галайчук Б.
Halperin Charles 682
Hogarth C. J. 681
Horak S. 601
Hordynsky S. див. Ґординський С.
Hrabianka Hryhorij див. Ґрабянка Ґригорій
Hrushevsky Michael, Hruschevskyi M. Hruschevski Mykhailo див. Ґрушевський М.

Inoue Koichi 484
Ivanytsky S. див. Іваницький С.

Jabłonowski A. див. Яблоновський Олександр

Jakowenko N. див. Яковенко Н. М.
Jan Kazimierz див. Ян Казимир
Janiszewska-Mincer B. 714
Jemiołowski M. див. Ємьоловський Миколай
Johannes Casimirus див. Ян Казимир

Kaczmarczyk J. див. Качмарчик Я.
Kaczorowski W. 733
Karpow див. Карпов Г. Ф.
Kersten A. див. Керстен А.
Khmelnytsky Juras' див. Хмельницький Юрій
Kliuchevskii V. O. див. Ключевський В. О.
Kohut Zenon див. Когут З.-Є.
Kollmann Nancy Shields 780
Konopczyński W. див. Конопчинський Владислав
Korzon T. див. Корзон Тадеуш
Kossow Sylvestr див. Косів Сильвестр
Kostomarov Mykola див. Костомаров М.
Kraushar A. див. Краушар А.
Krupnytsky B. див. Крупницький Б.
Krynicki Makary див. Криницький Макарій
Kubala L. див. Кубаля Людовік
Kulchycky George P. 419, 693
Kulisz P. див. Куліш П.
Kuzio T. див. Кузьо Т.
Kwak J. 729, 735
Kysil Adam див. Кисіль Адам

Lachtchenko R. див. Лащенко Р.
Lelewel J. див. Лелевель Йоахим
Łepkowski T. див. Лепковський Т.
Libiszowska Z. див. Лібішовська З.
Lipiński W. див. Липинський В.
Litwin H. див. Литвин Г.
Longworth Philip див. Лонґворт Філіп
Lutsenko Yuri див. Луценко Юрій
Lysiak-Rudnytsky I. див. Лисяк-Рудницький І.

Maciszewski J. 714
Mackiw T. 601
Magosci Paul Robert див. Магочи Павло Роберт
Manteuffl T. 675
Mazurkiewiczówna [Marija] див. Мазуркевич Марія
Menning Clarence див. Меннінґ Кларенс
Michalski J. 666
Mironowicz A. див. Миронович Антоні
Morawski T. див. Моравський Теодор
Moskalenko Andrii див. Москаленко Андрій
Mysłowski див. Мисловський

Nagielski M. див. Наґельський М.
Nałęcz T. див. Наленч Т.
Niemcewicz J. U. див. Немцевич Ю. У.
Nolde B.; Nolde Boris E., bar. див. Нольде Б.

O'Brien, Bickford C. див. О'Браєн, Бікфорд Ч.
Obolensky Serge див. Оболенський Сергій
Odinec D. M. див. Одинець Д.
Ohloblyn O., Ohloblyn Alexander див. Оглоблин О.
Okenfuss Max J. 432
Olesnytsky R. 575
Olynyk Maria Daria 697
Opgenoorth Ernst 818, 825, 831, 835, 859

Pasichnyk Uliana M. 697
Pelensky J. див. Пеленський Я.
Pernal Andrew 811
Pietrzak J. див. Петжак Я.
Piwarski K. див. Піварський К.
Płochij S., Plokhy S. див. Плохій С.
Podhorodecki L. див. Підгородецький Л.
Potichnyj Peter J. 431, 464, 696, 777
Potulnytskyj V. A. див. Потульницький В. А.
Prochaska A. 717
Procopovich V., Procopovych V. див. Прокопович В.
Prychodko N. див. Приходько М.
Prymak T. M. 486

Raczyński E. 654
Radziwiłł A. S. див. Радзивіл Альбрехт Станіслав
Radziwiłł Bogusław див. Радзивіл Богуслав
Raeff Marc 696
Raffalovich George 680

Rawita-Gawroński F. див. Равіта-Ґавронський Францішек
Reshetar J. див. Решетар Дж.
Riazanowsky Nicolas див. Рязановський Микола
Roberts M. 807
Rothe Hans див. Роте Ганс
Rudawski W. J. див. Рудавський Лаврентій Ян
Rudnytsky, I. L. див. Лисяк-Рудницький І.
Rusieckich zbiory 61, 62
Rutherford A. 483
Rzońca J. 735

Samsonowicz H. див. Самсонович Г.
Sanders Thomas 481
Sapieha Lew 714
Schmitt H. див. Шмітт Ґенрік
Sękowski J. див. Сенковський Й.
Seredyka Jan 776
Serejski M. H. 658
Ševčenko Ihor див. Шевченко І.
Simpson G. W. див. Сімпсон Дж. В.
Skałkowski 656
Strumiński Bohdan 697
Subtelny Orest див. Субтельний О.
Suwara F. 717
Sysyn F. E., Sysyn Frank E. див. Сисин Ф.
Szajnocha Karol див. Шайноха Кароль
Szeftel Marc 438
Szujski J. див. Шуйський Юзеф

Tazbir J. див. Тазбір Януш
Tindal N. 131
Tomkiewicz W. див. Томкевич Владислав
Topolski J. див. Топольський Юрій
Torke Hans-Joachim див. Торке Ганс-Йоахим
Twardowski Samuel див. Твардовський Самуель
Tyszkowski K. див. Тишковський К.

Urbanowicz J. 766
Uyama Tomohiko 484

Velychenko S. див. Величенко С.
Vernadsky George див. Вернадський Ґеоргій
Vieguefort, Abraham de див. Віґфор, Абрагам де
Vyhovs'kyj Ivan див. Виговський Іван

Walewski A. 798, 800
Wasilewski Tadeusz 806, 812, 825
Welhorski W. див. Вельгорський Владислав
Wicqefort, M. de див. Вікфорт
Wierzbowski S. див. Вежбовський Станіслав
Wisner H. 714
Władysław IV див. Володислав IV
Wójcik Z. див. Вуйцик З.
Wychowski див. Виговський Іван

Yakovliv A. див. Яковлів А.
Yurkevych Myroslav 697

Załuski J. K. 654
Žekulin Gleb 696
Zettersteen K. V. 831
Żółkiewski Stanisław див. Жолкевський С.
Żygmunt III Waza див. Сиґізмунд III

Ѳєѡдор Алєѯѣєвич див. Федір Олексійович

ЗМІСТ

Від редакційної колегії V
Археографічна передмова XIII

Частина I

Наукові дослідження XX століття (1910 – 1950-ті роки)

Михайло Грушевський. Переяславська умова України з Москвою 1654 року 5
Вячеслав Липинський. Україна на переломі. 1657–1659 (Розділ III) 55
Ростислав Лащенко. Переяславський договір 1654 р. між Україною і царем московським 67
Андрій Яковлів. Договір гетьмана Богдана Хмельницького з московським царем Олексієм Михайловичем 1654 р. 91
Олександр Оглоблин. Українсько-московська угода 1654 156

Науково-публіцистичні твори (остання чверть XIX – 70-ті роки XX століття)

Михайло Драгоманов. Пропащий час. Українці під Московським царством (1654–1876) 221
Дмитро Донцов. Українська республіка (1654–1734) 237
Роман Бжеський. Переяславська умова в планах Б. Хмельницького та "переяславська легенда" 248
Зиновій Книш. Переяславський договір (У трьохсотлітню річницю) 269
Михайло Брайчевський. Приєднання чи возз'єднання? Триптих 294
Від автора 294
[I.] Приєднання чи возз'єднання? Критичні замітки з приводу однієї концепції 299
[II.] Конспект закритого обговорення статті М. Брайчевського "Приєднання чи возз'єднання?" в Інституті історії влітку 1974 року... 344
[III.] Заключне слово 350
Коментар *(Ігор Гирич)* 419

Частина II

Історіографія

Франк Сисин (Едмонтон). Образ Росії та українсько-російських взаємин в українській історіографії кінця XVII – початку XVIII сторіччя 431

Володимир Кравченко (Харків). Концепції Переяслава в українській історіографії 463
Олексій Ясь (Київ). Образи Переяслава в українській історіографії академічної доби (початок XIX – кінець 80-х років XX століття) 524
Віктор Брехуненко (Київ). Переяславська рада 1654 року в російській історіографії 605
Мирослав Нагельський (Варшава). Переяславська угода 1654 року в польській історіографії 653
Франк Сисин (Едмонтон). Переяславська рада в англомовній історіографії 680

Дослідження

Віктор Брехуненко (Київ), Сергій Леп'явко (Чернігів). Українське козацтво і Московія в XVI – першій половині XVII століття 701
Віктор Горобець (Київ). Переяславський вибір Богдана Хмельницького 1654 року 747
Тарас Чухліб (Київ). Проблема ратифікації Переяславсько-московських домовленостей 1654 року 764
Сергій Плохій (Едмонтон). Переяслав 1654: Православний дискурс та політична культура 775
Ярослав Федорук (Київ). Переговори Речі Посполитої з Москвою і укладання Віленського миру (1654–1656) 796

Покажчик імен 863

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

ПЕРЕЯСЛАВСЬКА РАДА 1654 РОКУ

(Історіографія та дослідження)

Редактор *Броніслав Адамович*
Літературні редактори:
Володимир Мазурик, Юлій Шелест, Анатолій Янченко
Художнє оформлення *Віталія Мітченка*
Комп'ютерний дизайн
Людмили Косун, Ірини Стариковської

Відповідальні за випуск:
Осип Зінкевич, Олег Проценко
Видавництво «Смолоскип»
пров. Балакірєва, 1
03118 Київ
Тел. і факс (044) 265-97-50
E-mail: mbf@smoloskyp.kiev.ua
http://www.smoloskyp.kiev.ua
Державний реєстраційний номер 0250 від 26.07.1999

Оригінал-макет підготовлено в Інституті української археографії
та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України
вул. Трьохсвятительська, 4
01001 Київ

Підписано до друку 15.08.2003. Формат 70x100/16
Папір офс. № 1. Гарн. Таймс. Офс. друк. Ум. друк. арк. 57

Зам. 3-199. Наклад 5000 прим.

Віддруковано на АТЗТ "Книга"
вул. Артема, 25
04655, МСП, Київ-53

П27 ПЕРЕЯСЛАВСЬКА РАДА 1654 РОКУ (Історіографія та дослідження) / Редкол. П. Сохань, Я. Дашкевич, І. Гирич та ін. – К.: Смолоскип, 2003. – XX + 890 с.

ISBN 1-889240-18-4

Збірник "Переяславська рада 1654 року" висвітлює проблематику українсько-московської угоди, укладеної в результаті січнево-березневих переговорів 1654 р. між Богданом Хмельницьким і московським царем Олексієм Михайловичем. Перша частина видання містить передруки праць української історіографії та публіцистики останньої чверті XIX – 70-х років XX ст. До другої частини ввійшли наукові дослідження сучасних істориків – огляди української, російської, польської та англомовної історіографій, статті про Переяславську раду, її причини та наслідки. Науковими аргументами ще раз спростовується т. зв. переяславська легенда про добровільне входження України до складу Московської держави як вияв "споконвічної мрії" українського народу до "возз'єднання" Русі. Московський напрямок дипломатії Богдана Хмельницького мав такий самий зміст, як і турецько-кримський, шведський, семигородський та ін. Основним завданням української політики того часу був пошук сильного військового союзника у боротьбі з Річчю Посполитою за об'єднання всіх етнічних українських земель в державно-адміністративному устрої Війська Запорозького.

Для науковців, студентів, викладачів та всіх, хто цікавиться історією.

ББК Т3(4УКР)4
П 27